VILÁG PROLETÁRJAI EGYESÜLJETEK!

MARX KÁROLY

A TŐKE

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATA

KIADTA
ENGELS FRIGYES

BUDAPEST 1967

MARX KÁROLY

A TŐKE

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATA

HARMADIK KÖTET

III. KÖNYV
A TŐKÉS TERMELÉS ÖSSZFOLYAMATA

NEGYEDIK KIADÁS
42001—47000

BUDAPEST 1967

Az első német kiadás címe:

KARL MARX. DAS KAPITAL

Kritik der politischen Oekonomie
Dritter Band. Buch III.

Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion
Herausgegeben von Friedrich Engels
Hamburg, Verlag von Otto Meissner 1894.

Fordította
NAGY TAMÁS

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

A MAGYAR KIADÁSHOZ

A „Tőke" III. kötetének első kiadása 1894 őszén, több mint 11 évvel Marx halála után jelent meg. A Marx hagyatékában talált kézirat szerkesztésének és sajtó alá rendezésének munkáját Engels végezte el. A kötet előszavában Engels részletesen beszámol szerkesztői munkájáról.

Engels, azonkívül, hogy a kéziratot rendezte és a szöveghez számos jegyzetet, hosszabb-rövidebb betoldást, köztük egy teljes fejezetet is írt, 1895-ben, kevéssel halála előtt, két fontos tanulmánnyal akarta kiegészíteni a művet. Ezek közül az elsőt, az „Értéktörvény és profitráta" címűt, csaknem teljesen ki is dolgozta. Ez ahhoz a polémiához kapcsolódik, amelyet Engels az Előszóban folytat, és, az Előszóval együtt, kitűnő bevezető a III. kötet tanulmányozásához. A második, „A tőzsde" című cikkében Engels, mint 1895 május 21-én kelt levelében írta, „a tőzsdének 1865 óta — amikor Marx írt róla — igen jelentősen megváltozott szerepével" szándékozott foglalkozni. Ennek a tanulmánynak csak a vázlata készült el. Mindkét munkát az Előszó után közöljük.

A magyar fordítás alapja a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet gondozásában megjelent kiadás: „Karl Marx. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Volksausgabe. Dritter Band. Buch III. Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion. Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der UdSSR. Moszkva—Leningrád 1933/34". Utánnyomása: Dietz, Berlin 1951.

Valamennyi engelsi betoldást, kiegészítést {} jellel különböztettük meg. A kerek zárójelek Marxtól származnak, a szögletes zárójelek közé tett szavak — legtöbbnyire idegen kifejezések fordítása — a szerkesztőség betoldásai.

A szerkesztői lábjegyzeteket a német kiadásból, kisebb részben a fordítás átnézéséhez is felhasznált legújabb orosz kiadásból — „K. Marx. Kapital. Tom III. Csaszty pervaja i vtoraja. Goszpolitizdat

1949" — vettük át és „*Szerk.*" jellel jelöltük. A fordítói lábjegyzeteket „*Ford.*" jellel különböztettük meg.

A kötetet elláttuk névmutatóval, az idézett művek jegyzékével és tárgymutatóval, továbbá a különböző súlyok, mértékek és pénznemek jegyzékével. A német kiadástól eltérően a névmutatót és az idézett művek jegyzékét egyesítettük. A nevekhez fűzött tájékoztató jegyzeteket a német kiadásból vettük át. A tárgymutató alapja a német kiadásban megjelent tárgymutató, amelyet azonban lényegesen átdolgoztunk (átcsoportosítottuk, kiegészítettük és a fölöslegesnek mutatkozó címszavakat elhagytuk).

A kötetet *Rudas László* kezdte fordítani, de csak a 6. fejezetig jutott el (9—155. old.). A kötet zömét *Nagy Tamás* fordította.

1951 december.

A kiadó

A NEGYEDIK KIADÁSHOZ

A jelen, negyedik kiadás az elsőnek változatlan utánnyomása.

1967.

A kiadó

A TŐKE

HARMADIK KÖNYV

A TŐKÉS TERMELÉS ÖSSZFOLYAMATA

ELŐSZÓ

Végre lehetővé vált számomra, hogy Marx főművének e harmadik kötetét, az elméleti rész befejezését, átadjam a nyilvánosságnak. Akkor, amikor a második kötetet kiadtam, 1885-ben, azt hittem, hogy a harmadik kötet csak technikai nehézségeket fog okozni, persze néhány igen fontos szakasz kivételével. Ez valóban így is volt; de azokról a nehézségekről, amelyeket éppen ezek a részek, az egész kötet legfontosabb szakaszai okozni fognak, sejtelmem sem volt akkor, mint ahogy nem tudtam az egyéb akadályokról sem, melyek a kötet sajtó alá rendezését annyira késleltették.

Mindenekelőtt és legtöbbször makacs szemgyöngeségem zavart, amely munkaidőmet — ami az írást illeti — éveken át a minimumra korlátozta, és amely miatt mesterséges világítás mellett még most is csak kivételesen vehetem kezembe a tollat. Ehhez járultak más, el nem utasítható munkák: Marx műveinek és saját korábbi munkáimnak új kiadásai és fordításai, tehát átnézések, előszavak, kiegészítések, amelyek gyakran újabb tanulmányokat tettek szükségessé stb. Mindenekelőtt a „Tőke" első kötetének angol kiadása, amelynek szövegéért végső fokon én vagyok felelős és amely ezért sok időmet vette igénybe. Aki a nemzetközi szocialista irodalomnak az utóbbi évtizedben bekövetkezett óriási megnövekedését, főleg pedig Marx művei és saját korábbi munkáim fordításainak számát némileg is figyelemmel kísérte, igazat fog nekem adni, ha szerencsémnek tartom, hogy azoknak a nyelveknek a száma, melyekben a fordítóknak használa lehettem, miért is kötelességem volt, hogy munkájuk átnézését ne utasítsam el, igen korlátolt. De az irodalom megnövekedése csak tünete volt a nemzetközi munkásmozgalom megfelelő növekedésének. És ez új kötelességeket rótt rám. Közéleti tevékenységünk első napjai óta nagyrészt Marxra és rám hárult a közvetítés feladata a különböző országok szocialista és munkásmozgalmai között; ez a munka az összmozgalom erősödésének arányában növe-

kedett. Marx ezen a területen is magára vállalta a teher fő részét, halála óta viszont a mind nagyobb méreteket öltő munka egyedül rám nehezedett. Időközben az egyes nemzeti munkáspártok között a közvetlen érintkezés már szabállyá vált és szerencsére napról napra fokozottabban azzá válik; mégis sokkal gyakrabban veszik igénybe segítségemet, mint ahogy elméleti munkáim érdekében szeretném. Annak számára azonban, aki, mint én, több mint 50 éve tevékenyen résztvesz ebben a mozgalomban, az ebből fakadó munkák elhárithatatlan, azonnal teljesítendő kötelességszámba mennek. Mint a XVI. században, a mi mozgalmas időnkben is merőben elméleti emberek a közügyek terén csak a reakció oldalán találhatók még s éppen ezért ezek az urak még csak nem is igazi elméleti emberek, hanem a reakció puszta védelmezői.

Mármost annak következtében, hogy Londonban élek, ez a pártérintkezés télen főleg írásban, nyáron pedig legnagyobbrészt személyes úton bonyolódik le. S ebből, valamint abból a szükségszerűségből, hogy a mozgalom menetét állandóan növekvő számú országban és még inkább növekvő számú sajtótermékben kell figyelemmel kísérnem, az következett, hogy oly munkákat, amelyek nem tűrnek félbeszakítást, csak télen, főleg az év első három hónapjában végezhettem. Ha az embernek hetven év nyomja a vállát, az agy Meynert-féle asszociációs idegfonalai bizonyos elkerülhetetlen lassúsággal dolgoznak már; nehéz elméleti munkák félbeszakítását nem oly könnyen és gyorsan heveri ki az ember, mint azelőtt. Ez volt az oka, hogy azt a munkát, amelyet az egyik télen nem tudtam teljesen befejezni, a következő télen legnagyobbrészt újra kellett elvégeznem és ez történt éppen a legnehezebb, az V. szakasznál.

Az olvasó az itt következő adatokból látni fogja, hogy a szerkesztői munka ennél a kötetnél lényegesen különbözött attól, amelyet a második köteten végeztem. A harmadik kötethez csak egy első fogalmazvány állt rendelkezésemre, amely ráadásul rendkívül hézagos volt. Rendszerint mindegyik szakasz kezdete eléggé gondosan kidolgozott és stílus szempontjából is csiszolt volt. De minél tovább jutott az ember, annál vázlatosabb és hézagosabb lett a kidolgozás, annál több kitérést tartalmazott a vizsgálat folyamán felmerülő mellékes pontokra — ezek végleges helyét Marx csak később akarta meghatározni —, annál hosszabbak és bonyolultabbak lettek a körmondatok, amelyekben az in statu nascendi [keletkezésük állapotában] leírt gondolatok alakot öltöttek. Sok helyütt a kézírás és az előadásmód nagyon is világosan elárulja, hogy kezdetét vette és lassanként továbbfejlődött egyike azoknak a túlfeszített munkából eredő betegségi rohamoknak, melyek a szerző számára eleinte mindjobban megnehezítették

és végül időnként teljesen lehetetlenné tették az alkotó munkát. És ez nem is csoda. 1863 és 1867 között Marx nemcsak a „Tőke" két utolsó kötetének vázlatát és az első kötet nyomásra kész kéziratát készítette el, hanem még a Nemzetközi Munkásszövetség megalapításával és kiszélesedésével kapcsolatos óriási munkát is elvégezte. Ennek következtében azonban már 1864-ben és 1865-ben komoly jelei mutatkoztak Marx egészségében azoknak a zavaroknak, amelyek miatt a második és harmadik kötetet nem tudta ő maga befejezni.

Munkám azzal kezdődött, hogy az egész kéziratot a gyakran még számomra is csak nagy fáradsággal kibetűzhető eredetiből lediktáltam egy olvasható másolatba, ami már maga is jelentékeny időmbe került. Csak ezután kezdődhetett a tulajdonképpeni szerkesztés. Ezt a legszükségesebbre korlátoztam, mindenütt, ahol csak az érthetőség megengedte, lehetőleg megtartottam az eredeti fogalmazvány jellegzetességét, egyes ismétléseket sem töröltem ott, ahol azok — amint ez Marxnál szokásos — a tárgyat minden alkalommal más oldaláról közelítik meg, vagy legalábbis más kifejezésmódban adják vissza. Mindenütt, ahol változtatásaim vagy pótlásaim nemcsak szerkesztési jellegűek, vagy ahol a Marx nyújtotta ténybeli anyagot saját, bár lehetőleg Marx szellemében megírt következtetésekké kellett feldolgoznom, az egész helyet szögletes zárójelbe tettem* és nevem kezdőbetűivel jelöltem meg. Lapalji jegyzeteimnél néhol hiányoznak a zárójelek; de ahol kezdőbetűim ott vannak, én vagyok felelős az egész jegyzetért.

Amint ez első fogalmazványnál magától értetődik, a kéziratban számos utalás van később kifejtendő pontokra, bár ezeket az ígéreteket Marx nem minden esetben válthatta be. Ezeket az utalásokat meghagytam, mert mutatják a szerző szándékait a későbbi kidolgozásra vonatkozóan.

Térjünk mármost a részletekre.

Ami az I. szakaszt illeti, a fő kéziratot csak nagyon korlátozott mértékben használhattam. Marx mindjárt az elején beleveszi az értéktöbbletráta és a profitráta viszonyának teljes matematikai feldolgozását (ez itt a 3. fejezet tartalma), az 1. fejezetünkben kifejtett tárgyat ellenben csak később és mellékesen tárgyalja. Itt segítségemre volt két megkezdett átdolgozás, mind a kettő nyolc fólió oldal; de Marx ezeket sem dolgozta ki mindenütt összefüggően. Ezekből állítottam össze a jelenlegi 1. fejezetet. A 2. fejezet a fő kéziratból való. A 3. fejezethez egész sor be nem fejezett matematikai feldolgozás állt rendelkezésemre, azonkívül pedig egy egész, csaknem befejezett füzet a

* Ebben a kiadásban { } zárójelben. — *Szerk.*

hetvenes évekből, amely egyenletekben ábrázolja az értéktöbbletráta és a profitráta viszonyát. Samuel Moore barátom, aki az első kötet angol fordításának legnagyobb részét is végezte, magára vállalta, hogy ezt a füzetet feldolgozza számomra, amire, mint régi cambridge-i matematikus, sokkal hivatottabb volt, mint én. Az ő összefoglalásából készítettem el azután, a fő kézirat esetenkénti felhasználásával, a 3. fejezetet. — A 4. fejezetből csak a cím volt meg. Mivel azonban az itt tárgyalt pont: a megtérülés hatása a profitrátára, döntő fontosságú, magam dolgoztam ki, miért is a szövegben az egész fejezetet zárójelbe tettem. Eközben kitűnt, hogy a 3. fejezetben a profitrátára adott formula valójában módosításra szorul, hogy általános érvényű legyen. Az 5. fejezettől kezdve egész a szakasz végéig a fő kézirat az egyetlen forrás, bár itt is számos átcsoportosítás és kiegészítés vált szükségessé.

A következő három szakasz tekintetében, a stilisztikai szerkesztéstől eltekintve, majdnem teljesen az eredeti kézirathoz tarthattam magam. Néhány helyet, amelyek többsége a megtérülés hatására vonatkozott, az általam betoldott 4. fejezettel összhangban kellett kidolgoznom; ezeket is zárójelbe tettem és kezdőbetűimmel jelöltem meg.

A legnagyobb nehézséget az V. szakasz okozta, ennek tárgya a legbonyolultabb is az egész kötetben. És éppen ennek kidolgozásánál érte Marxot az említett súlyos betegségrohamok egyike. Itt tehát nem rendelkeztem kész tervezettel, még csak vázlattal sem, melynek körvonalait kitölthettem volna, hanem a kidolgozásnak csak kezdeteivel, amelyek nemegyszer a jegyzetek, megjegyzések, kivonatos anyagok rendezetlen tömegére szorítkoztak. Eleinte megpróbáltam ezt a szakaszt, mint ahogy az az I. szakasz esetében némileg sikerült, a hézagok kitöltésével és a csak éppenhogy jelzett töredékek kidolgozásával kiegészíteni úgy, hogy legalább megközelítően nyújtsa mindazt, amit a szerző adni szándékozott. Ezt legalább háromszor megkíséreltem, de mindig hajótörést szenvedtem. Az ezzel elvesztett idő a késedelem egyik fő oka. Végre beláttam, hogy így nem érek célhoz. Az egész, erre a területre vonatkozó hatalmas irodalmat át kellett volna tanulmányoznom és a végén olyasvalamit hoztam volna létre, ami mégsem lett volna Marx könyve. Nem maradt más hátra, mint a dolgot bizonyos tekintetben erőszakos módon elintézni, arra szorítkozni, hogy a meglevő anyagot a lehető legjobban rendezzem, csak a legszükségesebb pótlásokat hajtsam végre. Így azután 1893 tavaszán elkészültem e szakasz java munkájával.

Ami az egyes fejezeteket illeti, a 21—24. fejezetek lényegében ki voltak dolgozva. A 25. és 26. fejezet a bizonyítási anyag átrostálását és oly anyagok betoldását követelte meg, amelyek más helyeken voltak találhatók. A 27. és 29. fejezetet majdnem teljesen a kézirat

szerint adhattam, a 28. fejezetet viszont helyenként másként kellett csoportosítanom. De a 30. fejezettel kezdődött a tulajdonképpeni nehézség. Ettől a fejezettől kezdve nemcsak arról volt szó, hogy az anyagot elválasszam a bizonyító adatoktól, hanem hogy a minduntalan közbevetett mondatoktól, kitérésektől stb. megszakított és máshelyütt, gyakran egészen mellékesen tovább fűzött gondolatmenetet a helyes rendbe szedjem. Így jött létre a 30. fejezet, átcsoportosításokkal és egyes részek kiiktatásával, amelyeket más helyen használtam fel. A 31. fejezet megint összefüggőbben volt kidolgozva. Most azonban a kéziratban hosszú szakasz következik, „Zűrzavar" címmel, amely nem áll egyébből, mint az 1848-as és 1857-es válságokra vonatkozó parlamenti jelentések kivonatából. Ezekben Marx 23 üzletembernek és közgazdasági írónak főleg a pénzre és tőkére, az arany kiáramlására, a túlspekulációra stb. vonatkozó vallomásait állította össze és helyenként rövid humorisztikus megjegyzéseket fűzött hozzájuk. Itt egyrészt a kérdezők, másrészt a feleletet adók nyilatkozataiban majdnem minden, akkor elfogadott, a pénz és a tőke viszonyára vonatkozó nézet képviselve van és az ezekben a nézetekben arra vonatkozóan megnyilvánuló „zűrzavart", hogy mit jelent a pénzpiacon a pénz és mit értsünk tőkén, Marx kritikai és szatirikus módon akarta tárgyalni. Sok kísérlet után meggyőződtem arról, hogy ennek a fejezetnek a helyreállítása lehetetlen; az anyagot, különösen azt, amelyhez Marx megjegyzéseket fűzött, ott használtam fel, ahol az összefüggés erre alkalmat adott.

Ezután meglehetős rendben következik az, amit a 32. fejezetben helyeztem el, de közvetlenül utána a parlamenti jelentésekből készített kivonatok újabb tömege található minden lehető, ebben a szakaszban érintett tárgyról, közte a szerző hosszabb vagy rövidebb megjegyzéseivel. A végefelé a kivonatok és megjegyzések mindinkább a pénzfémek és a váltóárfolyam mozgására összpontosulnak és megintcsak különböző pótlásokkal zárulnak. A „Kapitalizmus előtti viszonyok" c. (36.) fejezet viszont teljesen kidolgozott állapotban volt.

Mindebből az anyagból, kezdve a „Zűrzavar"-ral, leszámítva azt, amit ebből már előbbi részekben felhasználtam, állítottam össze a 33—35. fejezeteket. Ezt persze nem tehettem az összefüggés helyreállítását szolgáló nagyobb betoldások nélkül. Amennyiben ezek a betoldások nem pusztán formai természetűek, kifejezetten megjelöltem őket mint olyanokat, amelyek tőlem származnak. Így végre sikerült a szerző *valamennyi*, csak némileg is a tárgyra vonatkozó kijelentését a szövegben elhelyezni; semmi egyéb nem maradt ki, mint a kivonatok elenyésző része, amely vagy csak másutt már tárgyalt dolgot ismételt meg, vagypedig oly pontokat érintett, melyekkel a szerző a kéziratban nem foglalkozott behatóbban.

A földjáradékra vonatkozó szakasz sokkal teljesebben volt kidolgozva, bár semmiképpen sem rendezve, ami már abból is kitűnik, hogy Marx a 43. fejezetben (a kéziratban a földjáradékról szóló szakasz utolsó része) szükségesnek tartja, hogy az egész szakasz tervét röviden összefoglalja. Ez a kiadás szempontjából annál kívánatosabb volt, mert a kézirat a 37. fejezettel kezdődik, erre következnek a 45—47. fejezetek és csak ezután a 38—44. fejezetek. A legtöbb munkát a II. számú különbözeti járadék táblázatai okozták és az a felfedezés, hogy Marx a 43. fejezetben ennek a járadékfajtának itt tárgyalandó harmadik esetét egyáltalán nem vizsgálta meg.

Ezzel a földjáradékról szóló szakasszal kapcsolatban Marx a hetvenes években egészen új speciális tanulmányokat végzett. Éveken át eredetiben tanulmányozta és kivonatolta az 1861-es „reform" után elkerülhetetlenné vált oroszországi statisztikai felvételeket és a földtulajdonra vonatkozó más kiadványokat, amelyeket orosz barátai a kívánatos teljességben bocsátottak rendelkezésére, és az volt a szándéka, hogy ennek a szakasznak az átdolgozásánál felhasználja őket. Minthogy Oroszországban mind a földtulajdonnak, mind a mezőgazdasági termelők kizsákmányolásának formái igen sokfélék, a földjáradékról szóló szakaszban Oroszországnak ugyanazt a szerepet kellett volna játszania, mint amelyet az első kötetben, az ipari bérmunkánál, Anglia játszott. Sajnos, ezt a tervét Marx nem valósíthatta meg.

Végül a VII. szakasz teljesen le volt írva, de csak mint első vázlat, amelynek végtelenül bonyolult körmondatait először fel kellett bontani, hogy nyomtatásra alkalmassá váljanak. Az utolsó fejezetnek csak a kezdete van meg. A szerző itt akarta tárgyalni a kifejlett tőkés társadalom három nagy osztályát — a földtulajdonosok, tőkések, bérmunkások osztályát —, melyek a három nagy jövedelmi formának: a földjáradéknak, profitnak, munkabérnek felelnek meg; továbbá az osztályok létével szükségképpen adott osztályharcot, mint a kapitalista korszaknak a valóságban előttünk álló eredményét. Az ilyen végső összefoglalásokat Marx rendszerint a szerkesztés lezárásáig, a nyomást közvetlenül megelőző időre szokta halasztani, amikoris a legújabb történelmi események elmaradhatatlan szabályossággal a legkívánatosabb aktualitásban szolgáltatták a bizonyítékokat elméleti fejtegetései számára.

Az idézetek és bizonyító passzusok, mint már a második kötetben is, sokkal gyérebbek, mint az elsőben. Az első kötetből vett idézeteknél a második és harmadik kiadás oldalszámaira utaltam*. Ott, ahol korábbi közgazdászok elméleti kijelentéseire történik utalás, a kéziratban legtöbbször csak a név áll, magát a helyet a végső kidolgo-

* A magyar kiadás (Szikra 1955) oldalszámait tettük a helyükbe. — *Ford.*

zásnál akarta Marx megadni. Ezen természetesen nem változtathattam. Parlamenti jelentések közül csak négyet használt fel a szerző, de ezeket eléggé részletesen. Ezek a következők:

1) „Reports from Committees" (alsóházi bizottságokról van szó), VIII. köt. „Commercial Distress". I. köt. 1. rész. 1847—48. Minutes of Evidence. — Idézve mint: „Commercial Distress". 1847—48.

2) „Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847". Report printed 1848. Evidence printed 1857 [A jelentés 1848-ban, a tanúvallomások 1857-ben jelentek meg] (mert 1848-ban túlságosan kompromittálónak tartották őket). — Idézve mint: „Commercial Distress". 1848—1857.

3) Report: Bank Acts 1857. — Ugyanaz 1858. — Az alsóház bizottságának jelentései az 1844-es és 1845-ös banktörvények hatásáról. Tanúvallomásokkal. — Idézve mint: „Bank Acts" (néha úgy is, mint „Bank Committee") 1857, illetve 1858.

A negyedik kötetet — az értéktöbbletelmélet történetét — munkába veszem, mihelyt ez csak valamiképpen is lehetséges lesz számomra.

A „Tőke" második kötetének előszavában azokkal az urakkal kellett leszámolnom, akik akkoriban nagy lármát csaptak, mert Rodbertusban állítólag megtalálták „Marx titkos forrását és felette álló elődjét". Alkalmat adtam nekik, hogy bebizonyítsák, „mit tud a Rodbertus-féle közgazdaságtan"; felszólítottam őket arra: mutassák ki, „hogyan képződhet és kell képződnie egyenlő átlagprofitrátának nemcsak az értéktörvény megsértése nélkül, hanem éppen annak alapján". Azok az urak, akik akkor szubjektív vagy objektív, de általában a legkevésbé sem tudományos okokból, a jó Rodbertust mint legelsőrangú közgazdasági csillagot kürtölték világgá, valamennyien adósok maradtak a felelettel. Ellenben más emberek érdemesnek tartották a fáradságot, hogy ezzel a problémával foglalkozzanak.

A második kötetet bíráló cikkében („Conrads Jahrbücher". XI. 5. 1885. 452—65. old.) *W. Lexis* professzor foglalkozik a kérdéssel, ha nem is törekszik közvetlen megoldásra. Ezt írja: „Ennek az ellentmondásnak a megoldása" (ti. a Ricardo—Marx-féle értéktörvény és az egyenlő átlagprofitráta között fennálló ellentmondásé) „lehetetlen, ha a különböző árufajtákat *egyenként* vesszük tekintetbe és ha értéküknek egyenlőnek kell lennie csereértékükkel és ennek egyenlőnek vagy arányosnak az árakkal." Szerinte ez csak akkor lehetséges, ha „az egyes árufajtákra nézve lemondunk arról, hogy az értéket a munka alapján

mérjük, és csak az árutermelést *a maga egészében* és annak a tőkések és munkások teljes osztályai közötti elosztását vesszük tekintetbe... Az össztermékből a munkásosztály csak bizonyos részt kap... a másik, a tőkésosztálynak jutó rész alkotja a marxi értelemben vett többletterméket és így... az értéktöbbletet is. A tőkésosztály tagjai mármost ezt az egész értéktöbbletet elosztják maguk között, *nem* az általuk foglalkoztatott munkások száma szerint, hanem a mindegyik által befektetett tőke nagyságának arányában, amikoris a földbirtokot szintén mint tőkeértéket veszik számításba." Az árukban megtestesülő munkaegységek által meghatározott marxi eszmei értékek nem felelnek meg az áraknak, de „kiindulópontjául tekinthetők annak az eltolódásnak, amely elvezet az igazi árakhoz. Az utóbbiakat az határozza meg, hogy egyenlő nagyságú tőkék egyenlő nyereséget követelnek." Ezáltal egyes tőkések áruikért azok eszmei értékénél magasabb árakat kapnak, mások alacsonyabbakat. „De mivel az értéktöbbletben szenvedett veszteségek és többletek a tőkésosztályon belül kölcsönösen kiegyenlítik egymást, az értéktöbblet összmennyisége ugyanaz, mintha valamennyi ár arányos volna az áruk eszmei értékével."

Amint látjuk, a kérdést itt távolról sem oldották meg, de, ha lazán és ellaposítva is, egészében helyesen *állították fel.* Ez valóban több, mint amennyit várhatunk valakitől, aki, mint ez a szerző, bizonyos büszkeséggel „vulgáris közgazdásznak" nevezi magát; egyenesen meglepő, ha ezt a teljesítményt más vulgáris közgazdászok később tárgyalandó teljesítményeivel hasonlítjuk össze. Persze, a szerző vulgáris közgazdaságtana sajátos természetű. Azt mondja, hogy a tőkenyereséget *lehet* ugyan a marxi módon levezetni, de semmi sem *kényszerít* erre a felfogásra. Ellenkezőleg. A vulgáris közgazdaságtannak van egy más, legalábbis valószínűbb magyarázata: „A tőkés eladók — a nyersanyagtermelő, a gyáros, a nagykereskedő, a kiskereskedő — üzleteiknél úgy tesznek szert nyereségre, hogy mindegyik drágábban ad el, mint ahogy vásárol, tehát az áru önköltségi árát bizonyos százalékkal emeli. Csak a munkás nincs abban a helyzetben, hogy hasonló értékhozzácsapást elérhessen, mert a tőkéssel szemben elfoglalt kedvezőtlen helyzete következtében kénytelen munkáját azon az áron eladni, amelybe neki magának kerül, tudniillik annyiért, amennyibe a szükséges létfenntartása kerül... így ezek az árhozzácsapások a vásárló bérmunkásokkal szemben mégis megtartják teljes jelentőségüket s úgy hatnak, hogy az össztermék értékének egy része a tőkésosztály birtokába megy át."

Mármost nem sok fejtörés szükséges annak felismeréséhez, hogy a tőkeprofitnak ez a „vulgáris közgazdászi" magyarázata gyakorlatilag ugyanazokra az eredményekre vezet, mint a marxi értéktöbbletelmé-

let; hogy a munkások a Lexis-féle felfogás szerint pontosan ugyanolyan „kedvezőtlen helyzetben" vannak, mint Marx szerint; hogy éppoly mértékben becsapottak, mert mindenki, aki nem munkás, áron felül adhat el, csak a munkás nem; és hogy ennek az elméletnek alapján egy legalábbis éppoly kézenfekvő vulgáris szocializmus tákolható össze, mint amilyet itt Angliában a Jevons—Menger-féle használati érték- és határhaszonelmélet alapján összetákoltak. Sőt az a gyanúm, hogy ha George Bernard Shaw úr ezt a profitelméletet ismerné, két kézzel kapna rajta, búcsút mondana Jevonsnak és Karl Mengernek és a jövendő fábiánus egyházat erre a sziklára építené fel.

A valóságban azonban ez az elmélet nem egyéb, mint a marxi elmélet átfogalmazása. Hiszen miből fedezik az összes árhozzácsapásokat? A munkások „össztermékéből". Éspedig úgy, hogy a „munka" árut, vagy, ahogy Marx mondja, a munkaerőt, árán alul kell eladni. Mert ha minden áru közös tulajdonsága, hogy a termelési költségeknél drágábban adják el, de ez alól a szabály alól egyedül a munka kivétel, amelyet mindig a termelési költségeken adnak el, akkor a munkát azon az áron alul adják el, amely szabály ebben a vulgáris közgazdászi világban. A tőkésre, illetve a tőkésosztályra ennek következtében eső extraprofit éppen abban áll és végső soron csak úgy jöhet létre, hogy a munkásnak, miután munkája árának ellenértékét újratermelte, még további terméket kell termelnie, amelyért nem kap fizetést — többlettermléket, meg nem fizetett munka termékét, értéktöbbletet. Lexis felette óvatosan választja meg kifejezéseit. Sehol sem mondja ki nyiltan, hogy a fentvázolt felfogás a saját felfogása; de ha ez volna az eset, akkor a napnál is világosabb, hogy itt nem azoknak a közönséges vulgáris közgazdászoknak egyikével van dolgunk, akikről ő maga mondja, hogy Marx szemében mindegyikük „a legjobb esetben is csak reménytelen hígvelejű", hanem vulgáris közgazdásznak álcázott marxistával. Az, hogy ez az álcázás tudatosan vagy öntudatlanul ment-e végbe, lélektani kérdés, amely most nem érdekel bennünket. Aki ennek végére akarna járni, az talán azt is meg fogja vizsgálni, hogyan lehetséges, hogy egy olyan kétségtelenül okos ember, mint Lexis valamikor olyan ostobaságot is védelmezhetett, mint a bimetallizmus.

Az első, aki megkísérelt valóban választ adni a kérdésre, dr. *Conrad Schmidt* volt „Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marxschen Wertgesetzes" című tanulmányában, Stuttgart, Dietz 1889. Schmidt igyekszik a piaci árképződés részleteit mind az értéktörvénnyel, mind az átlagprofitrátával összhangba hozni. Az ipari tőkés a termékében először egyenértéket kap előlegezett tőkéjéért, másodszor többlettermléket, amelyért semmit sem fizetett. De hogy ezt

a tobbletterméket megkaphassa, tőkéjét a termelésben előlegeznie kell; vagyis meghatározott mennyiségű tárgyi alakot oltott munkát kell alkalmaznia, hogy ezt a tobbletterméket elsajátíthassa. A tőkés számára tehát ez az ő előlegezett tőkéje az a tárgyi alakot oltott munkamennyiség, amely ennek a tobbletterméknek a megszerzéséhez társadalmilag szükséges. Minden más ipari tőkésre ugyanez érvényes. Minthogy mármost az értéktorvény szerint a termékeket a termelésükhöz társadalmilag szükséges munka arányában cserélik ki egymással és minthogy a tőkés számára a tobbletterméke előállításához szükséges munka nem egyéb, mint éppen a tőkéjében felhalmozott, múltbeli munka, ebből kovetkezik, hogy a tobblettermékeket a termelésükhöz szükséges tőkék arányában cserélik ki, nem pedig aszerint, hogy mennyi munka testesül meg bennük a *valóságban*. Az a rész tehát, amely minden tőkeegységre esik, egyenlő az osszes termelt értéktobbletek osszegével, elosztva a termelésükre fordított tőkék osszegével. Eszerint egyenlő tőkék egyenlő időkozokben egyenlő profitokat hoznak. És ezt úgy érik el, hogy a tobblettermék így kiszámított onkoltségi árát, vagyis az átlagprofitot a megfizetett termék onkoltségi árához csapják és az így felemelt áron adják el mindkettőt, a megfizetett és a meg nem fizetett terméket. Ekképpen az átlagprofitráta létrejon annak ellenére, hogy — mint Schmidt véli — az egyes áruk átlagárát az értéktorvény szerint határozzák meg.

Ez a konstrukció rendkívül szellemes, egészen hegeli mintára készült, de osztozik a hegeli konstrukciók tobbségének sorsában: nem helyes. Tobblettermék és megfizetett termék kozott e tekintetben nincs különbség: hogy az értéktorvény az átlagárakra nézve is *közvetlenul* érvényes legyen, mind a kettőt az előállításukhoz megkövetelt és arra elhasznált társadalmilag szükséges munka arányában kell eladni. Az értéktorvény eleve az ellen a tőkés elképzelésmódból származó nézet ellen irányul, hogy a felhalmozott múltbeli munka, amely a tőkét alkotja, nem pusztán kész értékek bizonyos meghatározott osszege, hanem, minthogy a termelés és profitképződés tényezője, értékképző is, tehát a saját értékénél nagyobb értéknek a forrása; az értéktorvény megállapítja, hogy ez a tulajdonsága csak az eleven munkának van meg. Ismeretes, hogy a tőkések tőkéjük nagysága arányában egyenlő profitokat várnak, előlegezett tőkéjüket tehát úgy tekintik, mint profitjuknak bizonyos fajta onkoltségi árát. De ha Schmidt ezt az elképzelést arra használja fel, hogy segélyével az átlagprofitráta alapján kiszámított árakat osszhangba hozza az értéktorvénnyel, akkor megszünteti magát az értéktorvényt, mert e törvénybe meghatározó tényezőként visz be egy annak teljesen ellentmondó elképzelést.

Vagy igaz az, hogy a felhalmozott munka értékképző az eleven munka mellett. Akkor nem érvényes az értéktörvény.

Vagy nem értékképző. Akkor Schmidt bizonyítási eljárása nem egyeztethető össze az értéktörvénnyel.

Schmidt azért tévedt mellékvágányra akkor, amikor már igen közel állt a megoldáshoz, mert azt hitte, hogy, bármi áron is, olyan matematikai képletet kell találnia, amely minden egyes áru átlagára és az értéktörvény közötti összhang bizonyítására alkalmas. De ha itt, egész közel a célhoz, téves útra kanyarodott is, brosúrájának egyéb tartalma bizonyítja, mily hozzáértéssel vont le további következtetéseket a „Tőke" első két kötetéből. Őt illeti a dicsőség, hogy önállóan megtalálta a profitráta süllyedésének eddig megmagyarázhatatlan tendenciája kérdésében a helyes, Marxnál a harmadik kötet harmadik szakaszában adott magyarázatot; ugyanígy érdeme a kereskedelmi profit levezetése az ipari értéktöbbletből és számos megjegyzése a kamatról és a földjáradékról; ezekkel előre megállapított oly dolgokat, amelyeket Marx a harmadik kötet negyedik és ötödik szakaszában fejtett ki.

Egy későbbi munkában („Neue Zeit". 1892—1893. 3. és 4. szám) Schmidt a kérdés más úton való megoldását kísérli meg. Ennek a lényege az, hogy a konkurrencia hozza létre az átlagprofitrátát azáltal, hogy tőkét olyan termelési ágakból, ahol a profit átlagalatti, kívándoroltat átlagfeletti profitot hozó termelési ágakba. Nem újság, hogy a konkurrencia a profitok nagy kiegyenlítője. De Schmidt megpróbálja kimutatni, hogy a profitoknak ez a kiegyenlítése azonos azzal, hogy a fölös mennyiségben termelt áru eladási ára lecsökken az értéknek arra a mértékére, amelyet a társadalom az értéktörvény szerint érte fizethet. Marx fejtegetései e kötetben magában tökéletesen megmagyarázzák, miért nem vezethetett célhoz ez sem.

Schmidt után *P. Fireman* vállalkozott a kérdés megoldására („Conrads Jahrbücher". 3. sorozat [1892], III. köt. 793. old.). Nem érintem azokat a megjegyzéseit, amelyek a marxi fejtegetések egyéb oldalaira vonatkoznak. Ezeknek alapja az a téves felfogás, hogy azt hiszi, Marx definiál, amikor valójában fejteget, és hogy egyáltalában szabad Marxnál merev és kész, egyszer s mindenkorra érvényes definíciókat keresni. Hiszen magától értetődik, hogy ott, ahol a dolgokat és kölcsönös viszonyaikat nem merevnek, hanem változónak fogják fel, gondolati visszatükröződéseik, a fogalmak, szintén változók és átalakulók; hogy ezért nem skatulyázhatók be merev definíciókba, hanem csak történelmi, illetve logikai kialakulási folyamatukban fejthetők ki. Ez teszi érthetővé, miért kezdi Marx az első kötet elején, ahol az egyszerű árutermelésből mint a tőke történelmi előfeltételéből

indul ki, hogy azután a továbbiakban erről az alapról eljusson a tőkéhez — miért kezdi ott éppen az egyszerű áruval és nem egy fogalmilag és történelmileg másodlagos formával, a már tőkés értelemben módosult áruval; ezt persze Fireman sehogy sem képes megérteni. Ilyen és más mellékes dolgokat, amelyek még számos ellenvetésre adnának alkalmat, inkább mellőzünk és mindjárt áttérünk a dolog magvára. Firemant az elmélet arra tanítja, hogy az értéktöbblet adott értéktöbbletráta mellett az alkalmazott munkaerők számával arányos, a tapasztalat viszont azt mutatja neki, hogy adott átlagprofitrata mellett a profit arányos az alkalmazott össztőke nagyságával. Ezt Fireman azzal magyarázza, hogy a profit csak „konvencionális" jelenség (ez nála annyit jelent: meghatározott társadalmi formációhoz tartozó, ezzel álló és bukó jelenség); létezése egyszerűen a tőkéhez fűződik; ezt a tőkét, ha elég erős arra, hogy profitot kényszerítsen ki magának, a konkurrencia arra szorítja, hogy olyan profitrátát kényszerítsen ki magának, amely minden tőke számára egyenlő. Egyenlő profitráta nélkül ugyanis nem lehetséges tőkés termelés; ha ezt a termelési formát feltételezzük, a profit tömege, adott profitráta mellett, minden egyes tőkés számára csak tőkéje nagyságától függhet. Másrészt a profit értéktöbbletből áll, meg nem fizetett munkából. És hogyan történik itt a munka kizsákmányolása szerint igazodó értéktöbblet átváltoztatása profittá, amelynek nagysága az ehhez szükséges tőke nagysága szerint igazodik? „Egyszerűen úgy, hogy mindazokban a termelési ágakban, melyekben az arány... állandó és változó tőke között a legnagyobb, az árukat értékükön felül adják el, de ez azt is jelenti, hogy azokban a termelési ágakban, amelyekben az állandó tőke: változó tőke = $c : v$ arány a legkisebb, az árukat értékükön alul adják el, és hogy az árukat csak ott adják el igazi értékükön, ahol a $c:v$ arány meghatározott közepes nagyságot fejez ki... Vajon megcáfolja-e az értékelvet az, hogy egyes árak nem esnek egybe megfelelő értékükkel? Semmiképpen. Mert azáltal, hogy egyes áruk árai ugyanabban a mértékben emelkednek értékük fölé, mint amilyenben más áruk árai értékük alá esnek, az árak teljes összege egyenlő marad az értékek teljes összegével... végső soron a nem-egybeesés eltűnik." Ez a nem-egybeesés csak „zavaró körülmény"; „de az exakt tudományokban az előre számításba vehető zavart sohasem tekintik valamely törvény cáfolatának".

Hasonlítsuk össze ezzel a 9. fejezet megfelelő helyeit és akkor látni fogjuk, hogy Fireman itt valóban a döntő pontot találta meg. De az a meg nem érdemelt hűvös fogadtatás, amelyben annyira jelentős cikke részesült, bizonyítja, mennyi közbeeső láncszemre volna még szükség, hogy Fireman még ez után a felfedezés után is

a probléma teljes, kézzelfogható megoldását ki tudja dolgozni. Bármily sokakat foglalkoztatott is ez a probléma, még mindig attól félt mindegyikük, hogy megégeti a kezét. S ez nemcsak azzal magyarázható, hogy Fireman tökéletlen formában fejtette ki azt, amire rájött, de azzal is, hogy Fireman tagadhatatlanul csak fogyatékosan értette meg a marxi fejtegetést s hogy ezért saját, általános bírálata erről a fejtegetésről ugyancsak fogyatékos.

Ahol alkalom nyílik arra, hogy valamely nehéz kérdésben felsülhessen, sohasem hiányzik *Julius Wolf* zürichi professzor úr. Az egész probléma nyitja, meséli nekünk („Conrads Jahrbücher". 3. sorozat, II. 352. és köv. old.), a relatív értéktöbbletben van. A relatív értéktöbblet termelése azon alapszik, hogy az állandó tőkét növelik a változóval szemben. „Az állandó tőke növekedésének előfeltétele a munkások termelőerejének növekedése. Mivel azonban a termelőerőnek ez a növekedése (a létfenntartási eszközök olcsóbbodása révén) az értéktöbblet növekedését vonja maga után, létrejön a közvetlen kapcsolat a növekvő értéktöbblet és az állandó tőkének az össztőkében való növekvő részvétele között. Az állandó tőke megnövekedése azt bizonyítja, hogy a munka termelőereje megnövekedett. Tehát ha a változó tőke változatlan marad és az állandó tőke növekszik, az értéktöbbletnek, Marx nézetével összhangban, emelkednie kell. Ezt a kérdést kellett megoldanunk."

Igaz, hogy Marx az első kötet száz helyén pontosan az ellenkezőjét mondja, s az az állítás, hogy Marx szerint a relatív értéktöbblet a változó tőke csökkenése esetén abban az arányban emelkedik, amelyben az állandó tőke növekszik, annyira megdöbbentő, hogy semmiféle parlamentáris kifejezéssel sem jellemezhető; igaz, hogy Julius Wolf úr minden sora azt bizonyítja, hogy sem relatíve, sem abszolúte a legkevesebbet sem értette meg sem az abszolút, sem a relatív értéktöbbletből; igaz, hogy ő maga mondja: „az első pillantásra úgy látszik, hogy itt valóban a képtelenségek szövevényében vagyunk", ami, mellékesen megjegyezve, az egyetlen igaz szó egész cikkében. De mit jelent mindez? Julius Wolf úr oly büszke lángeszű felfedezésére, hogy nem tudja megállni, hogy a halott Marxnak elkésett dicshimnuszokat ne zengjen érte, és ezt a saját mérhetetlen ostobaságát úgy dicsőíti, mint „újabb bizonyítékát annak, milyen erővel és éleslátással vázolta fel (Marx) a tőkés gazdaság kritikai rendszerét"!

De még nagyobb meglepetések is várnak ránk: Wolf úr a következőket mondja: „Ricardo egyaránt állította azt, hogy egyenlő tőkeráfordítás — egyenlő értéktöbblet (profit), és azt, hogy egyenlő munkaráfordítás — egyenlő értéktöbblet (tömegét tekintve). És most már az volt a kérdés: hogyan egyeztethető össze az egyik a másikkal.

Marx azonban a kérdést ebben a formájában sohasem ismerte el. *Ő kétséget kizáróan bebizonyította (a harmadik kötetben)*, hogy a második állítás nem feltétlen következménye az értéktörvénynek, sőt, hogy ellentmond az ő értéktörvényének és így... egyenesen elvetendő." S most Wolf úr megvizsgálja, ki tévedett kettőnk közül, én-e, vagy Marx. Arra persze nem is gondol, hogy ő maga került a tévedések útvesztőjébe.

Megsérteném vele olvasóimat és nem érteném meg a helyzet egész komikusságát, ha csak egy szót is vesztegetnék erre a pompás részletre. Csak a következőt fűzöm még hozzá: Ugyanazzal a merészséggel, amellyel már akkor meg tudta mondani, mit „bizonyított be Marx kétséget kizáróan a harmadik kötetben", felhasználja most az alkalmat, hogy egy koholt professzori pletykáról beszámoljon. Eszerint Conrad Schmidt fenti írását „Engels egyenesen sugalmazta". Julius Wolf úr! Abban a világban, amelyben Ön él és működik, talán szokás, hogy valaki, aki a nyilvánosság előtt egy problémát állít mások elé, magánbarátait suttyomban megismerteti a megoldással. Készséggel elhiszem Önnek, hogy Ön erre képes. De hogy abban a világban, amelyben én vagyok otthon, nem kell ilyen szánalmas eszközökkel élni, azt a jelen előszó bizonyítja Önnek.

Alig hunyta le szemét Marx, *Achille Loria* úr sietve cikket közölt róla a „Nuova Antologia" című folyóiratban (1883 április): először helytelen adatoktól hemzsegő életrajzot, majd közéleti, politikai és irodalmi tevékenységének a bírálatát. Marx materialista történelemfelfogását itt oly merészséggel hamisítja meg és ferdíti el, amely nagy célt sejtet. S ezt a célt el is érte: 1886-ban ugyanez a Loria úr könyvet tett közzé: „La teoria economica della costituzione politica", amelyben Marx történelemelméletét, melyet 1883-ban oly teljesen és oly tudatosan meghamisított, mint saját felfedezését jelenti be az ámuló kortársaknak. Igaz, hogy a marxi elméletet itt eléggé nyárspolgári színvonalra süllyeszti le; a történelmi bizonyítékok és példák is olyan tévedésektől hemzsegnek, aminőket még egy gimnazistának sem lehetne megbocsátani; de mit tesz mindez? Azt a tételt, hogy a politikai állapotok és események magyarázata mindig és mindenütt a megfelelő gazdasági állapotokban található meg, amint most bebizonyosodott, semmiképpen sem Marx fedezte fel 1845-ben, hanem Loria úr 1886-ban. Legalábbis sikerült ezt honfitársaival, s amióta könyve franciául is megjelent, néhány franciával is elhitetnie, és most mint egy új, korszakalkotó történelmi elmélet szerzője mindaddig kérkedhet Olaszországban, amíg az ottani szocialisták időt nem szakítanak arra, hogy az illusztris Loria lopott pávatollait megtépázzák.

De ez csak kis ízelítője Loria úr eljárásának. Azt bizonygatja

nekünk, hogy Marx valamennyi elmélete *tudatos* szofizmán (un consaputo sofisma) alapul; hogy Marx nem riadt vissza álokoskodásoktól, még akkor sem, ha *felismerte őket mint ilyeneket* (sapendoli tali) stb. S miután olvasóit egész sor hasonló alantas ostobasággal előkészítette arra, hogy Marxban ugyanolyan történetőt lássanak, amilyen ő maga, olyant, aki kis sikereit ugyanazokkal a rothadt kis humbug eszközökkel éri el, mint páduai professzorunk, most már fontos titkot árulhat el nekik, s ezzel bennünket is visszavezet a profitrátához.

Loria úr ezt mondja: Marx szerint a valamely tőkés ipari vállalatban termelt értéktöbblet (amelyet Loria úr itt a profittal azonosít) tömege a vállalatban alkalmazott változó tőke szerint igazodik, mert az állandó tőke nem hoz profitot. Ez azonban ellentmond a valóságnak. Mert a gyakorlatban a profit nem a változó tőkéhez, hanem az össztőkéhez igazodik. És Marx ezt maga is belátja (I. köt. 11. fej.*) és elismeri, hogy a tények látszólag ellentmondanak elméletének. De hogyan oldja meg ezt az ellentmondást? Olvasóit egy még meg nem jelent következő kötetre utalja. Erről a kötetről Loria a *saját* olvasóinak már régebben megmondta: nem hiszi, hogy Marx egy pillanatig is gondolt volna a megírására és most diadalmasan kiált fel: „Igazam volt tehát, amikor azt állítottam, hogy ez a másik kötet, amellyel Marx folytonosan rémítgeti ellenfeleit, anélkül hogy valaha megjelenne, hogy ez a kötet nagyon is könnyen ravasz kibúvónak bizonyulhat, amelyet Marx mindannyiszor alkalmazott, valahányszor kifogyott a tudományos érvekből (un ingegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)." S akit ez nem győz meg arról, hogy Marx a tudományos csalás ugyanolyan fokán áll, mint az illusztris Loria, azon nem lehet segíteni.

Mindebből megtudtuk tehát: Loria úr szerint a marxi értéktöbbletelmélet abszolúte összeegyeztethetetlen az általános egyenlő profitráta tényével. De azután megjelent a második kötet és vele nyilvánosan feltett kérdésem éppen ezzel a ponttal kapcsolatban. Ha Loria úr közülünk, ostoba németek közül való lett volna, ez némileg zavarbahozta volna. De ő hetyke délvidéki, forró égöv alól származik, ahol — mondhatja joggal — az arcátlanság** bizonyos tekintetben természeti szükségszerűség. A profitráta kérdését a nyilvánosság előtt felvetették. Loria úr a nyilvánosság előtt megoldhatatlannak jelentette ki. És éppen ezért most önmagát múlja felül, mert a nyilvánosság előtt megoldja.

---

* Nyilvánvalóan a 9. fejezet értendő. Vö. I. köt. 288—89. old. — *Szerk.*

** Lefordíthatatlan szójáték. „Unverfrorenheit" arcátlanságot és fagy hiányát is jelenti. — *Ford.*

Ezt a csodát a „Conrads Jahrbücher"-ben (Új sorozat. XX. köt. 272. és köv. old.) viszi véghez egy cikkben, amely Conrad Schmidt fentemlített írásával foglalkozik. Miután Schmidttől megtanulta, hogyan jön létre a kereskedelmi profit, egyszerre minden világos előtte. „Minthogy a munkaidővel való értékmeghatározás azokat a tőkéseket, akik tőkéjük nagyobb részét bérekbe fektetik, előnyben részesíti, a nemtermelő" (értsd kereskedelmi) „tőke az így előnyben részesített tőkésektől magasabb kamatot" (értsd profitot) „kényszeríthet ki és egyenlőséget hozhat létre az egyes ipari tőkések között... Így például ha *A*, *B*, *C* ipari tőkés mindegyike száz munkanapot és megfelelően 0, 100, 200 állandó tőkét fordít a termelésre és a 100 munkanap munkabére 50 munkanapot foglal magában, akkor mindegyik tőkés 50 munkanap értéktöbbletet kap és a profitráta az első tőkés számára 100%, a második számára 33,3% és 20% a harmadik számára. De ha most egy negyedik, *D* tőkés 300 nemtermelő tőkét halmoz fel, amely *A*-tól 40 munkanap értékű kamatot" (profitot), „*B*-től 20 munkanap értékű kamatot követel, akkor az *A* és *B* tőkések profitrátája 20%-ra fog esni, amilyen a *C* tőkés rátája és *D* tőkés 300 tőkével 60 profitot, vagyis 20% profitrátát kap, éppúgy mint a többi tőkés."

Ily meglepő ügyességgel, boszorkányos gyorsasággal oldja meg az illusztris Loria ugyanazt a kérdést, amelyet tíz évvel ezelőtt megoldhatatlannak jelentett ki. Sajnos, nem árulta el nekünk azt a titkot, honnan veszi a „nemtermelő tőke" a hatalmat arra, hogy az ipari tőkésektől ezt az átlagprofitráta feletti extraprofitjukat ne csak elkobozza, hanem a maga zsebében meg is tarthassa, egészen úgy, ahogyan a földtulajdonos a bérlő fölös profitját földjáradék alakjában zsebrevágja. Valóban, a kereskedők eszerint a földjáradékhoz teljesen hasonló sarcot csikarnának ki az ipari tőkésekből és ezzel létrehoznák az átlagprofitrátát. A kereskedelmi tőke mindenesetre igen lényeges tényező az általános profitráta létrejöttében, amint ezt úgy körülbelül tudja mindenki. De csak egy irodalmi kalandor, aki szíve mélyén fütyül az egész kozgazdaságtanra, merheti azt állítani, hogy a kereskedelmi tőke olyan varázserővel rendelkezik, hogy magába szív minden fölös értéktöbbletet, amely meghaladja az általános profitrátát — méghozzá mielőtt az létrejött — s a maga számára földjáradékká változtatja azt, és ráadásul még semmiféle földtulajdonra sincs ehhez szüksége. Nem kevésbé csodálatos az az állítás, hogy a kereskedelmi tőke felfedezi azokat az ipari tőkéseket, akiknek értéktöbblete éppenhogy fedi az átlagprofitrátát, és megtiszteltetésnek tartja, ha a marxi értéktörvény e szerencsétlen áldozatainak sorsát némileg enyhíti azzal, hogy termékeiket ingyen, sőt minden jutalék nélkül eladja.

Micsoda bohóc az, aki azt képzeli, hogy Marxnak ilyen siralmas fogásokra volt szüksége!

De a mi illusztris Loriánk akkor ragyog teljes dicsfényében, ha összehasonlítjuk északi versenytársaival, például Julius Wolf úrral, aki szintén nem mai gyerek. Micsoda torpe gáncsoskodónak tűnik fel ez, még „Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung" című vastag könyvében is, olasz kollégája mellett! Milyen gyámoltalan, majd azt mondtam szerény, ahhoz a nemes merészséghez képest, amellyel a maestro magától értetődően állítja, hogy Marx — nem tobbé és nem kevésbé mint más emberek — éppoly tudatos szofista, álokoskodó, hencegő és vásári kikiáltó volt, mint Loria úr maga, hogy Marx mindannyiszor, amikor nem talál kiutat, a kozonséget azzal a fecsegéssel vezeti félre, hogy elméletét egy kovetkező kötetben fogja befejezni, amelyet, mint ahogy maga is jól tudja, nem tud és nem is akar megírni! Határtalanul arcátlan s ugyanakkor ángolna-simasággal bújik ki a lehetetlen helyzetekből, hősi megvetést tanúsít, ha rúgásokat kap, mohó sietséggel sajátítja ki mások teljesítményeit, tolakodó vásári kikiáltó módjára reklámozza magát, baráti klikk révén megszervezi saját hírnevét — ki mérkőzhet mindebben vele?

Itália a klasszikusok hazája. Ama nagy korszak óta, amikor ebben az országban a modern világ hajnalpírja felragyogott, utolérhetetlen klasszikus tokéletességben hozott létre nagyszerű jellemeket, Dantétől Garibaldiig. De a megaláztatás és az idegen uralom kora is klasszikus jellemfigurákat hagyott rá orokül, koztük két különosen élesen kivésett típust: Sganarellót és Dulcamarát. A kettő klasszikus egységét testesíti meg a mi illusztris Loriánk.

Befejezésül az óceánon túlra kell vezetnem olvasóimat. New Yorkban dr. med. *George C. Stiebeling* szintén talált egy megoldást a problémára, éspedig rendkívül egyszerű megoldást. Oly egyszerűt, hogy sem odaát, sem ezen a féltekén senki sem akarta elismerni; erre rettenetes haragra gerjedt és a nagy víz mindkét oldalán kiadott végtelen számú brosúrában és újságcikkben keservesen panaszkodott e sérelem miatt. A „Neue Zeit"-ben ugyan tudomására hozták, hogy egész megoldása számtani hibán alapszik. De ez nem zavarta. Marx is elkövetett számolási hibákat és mégis sok dologban igaza lett. Vegyük hát szemügyre Stiebeling megoldását.

„Feltételezek két gyárat, amelyek egyenlő tőkével, egyenlő ideig dolgoznak, de különböző arányú állandó és változó tőkével. Az összetőkét $(c + v)$ egyenlővé teszem y-nal és az állandó és változó tőke arányának különbségét x-szel jelölom. Az I. gyárban $y = c + v$, a II. gyárban $y = (c—x) + (v+x)$. Az értéktöbblet rátája tehát az I.

gyárban $= \frac{m}{v}$, és a II. gyárban $= \frac{m}{v+x}$. Profitnak (p) nevezem az osszértéktöbbletet (m), amellyel y osztőke vagyis $c + v$ az adott időben megnovekedik, tehát $p = m$. A profit rátája eszerint az I. gyárban $= \frac{p}{y}$ vagyis $\frac{m}{c + v}$ és a II. gyárban ugyancsak $\frac{p}{y}$ vagyis $\frac{m}{(c-x)+(v+x)}$, azaz ugyancsak $\frac{m}{c + v}$. A... probléma tehát úgy oldódik meg, hogy az értéktorvény alapján, egyenlő tőke és egyenlő idő, de nem egyenlő mennyiségű eleven munka alkalmazásánál az értéktobbletráta változásából egyenlő átlagprofitráta keletkezik" *(G. C. Stiebeling:* „Das Wertgesetz und die Profitrate". New York, John Heinrich [1890. I. old.]).

Bármilyen szép és érthető a fenti számítás, mégis kénytelenek vagyunk *egy* kérdést intézni dr. Stiebeling úrhoz: honnan tudja, hogy az az értéktobblet-osszeg, amelyet az I. gyár termel, hajszálnyira egyenlő a II. gyárban termelt értéktobblet osszegével? Azt határozottan kijelenti, hogy c, v, y és x, tehát a számítás valamennyi tobbi tényezője mindkét gyár számára egyenlő nagyságú, de m-ről egyetlen szót sem szól. De abból, hogy mindkét itt előforduló értéktobblet-tomeget algebrailag m-mel jeloli, ez semmiképpen sem kovetkezik. Ellenkezőleg, minthogy Stiebeling úr a p profitot minden további nélkül azonosítja az értéktobblettel, éppen ez az, amit be kellene bizonyítani. Mármost csak két eset lehetséges: a két m vagy egyenlő, mindegyik gyár egyenlő mennyiségű értéktobbletet termel, tehát egyenlő osztőkével egyenlő profitot is, és akkor Stiebeling úr már eleve feltételezte azt, amit be kellene bizonyítania. Vagy pedig az egyik gyár nagyobb osszegű értéktobbletet termel, mint a másik s akkor egész számítása megdől.

Stiebeling úr sem fáradságot, sem koltséget nem kímélt, hogy erre a számítási hibájára a számítások egész hegyeit halmozza fel és tárja a kozonség elé. Megnyugtathatom, hogy majdnem valamennyi egyformán helytelen, hogy ott, ahol kivételesen nem így áll a helyzet, egész mást bizonyítanak, mint amit ő bizonyítani akar. Így az 1870 és 1880-as amerikai cenzusjelentések osszehasonlításával tényeken bebizonyítja a profitráta süllyedését, de teljesen tévesen magyarázza s úgy véli, hogy Marx elméletét, amely szerinte a mindig azonos, mindig stabil profitrátát hirdeti, a gyakorlat alapján ki kell igazítania. E harmadik kotet harmadik szakaszából azonban az kovetkezik, hogy ez a Marxnak tulajdonított „szilárd profitráta" tisztára agyrém, és hogy a profitráta süllyedő tendenciája oly okokon alapszik, amelyek homlokegyenest ellenkeznek a dr. Stiebeling által megjelolt okokkal. Dr. Stiebeling úr szándékai bizonyára a legjobbak, de ha az ember tudományos

kérdésekkel akar foglalkozni, akkor mindenekelőtt meg kell tanulnia, hogy a felhasználni kívánt műveket úgy olvassa, ahogy szerzőjük megírta őket, és főleg ne olvasson beléjük olyan dolgokat, amelyek nincsenek bennük.

Az egész vizsgálat eredménye: a feladott kérdés tekintetében is megintcsak a marxi iskola az, amely valóban végzett valamit. Fireman és Conrad Schmidt, ha ezt a harmadik kötetet elolvassák, mindegyikük megtalálja azt a részletet, amely feljogosítja őt arra, hogy teljesen elégedetten tekintsen saját munkájára.

London, 1894 október 4.

Engels F.

PÓTLÁS*

A „Tőke" harmadik kötetét, amióta nyilvános megítélés tárgya, máris többen és különböző módon magyarázzák. Nem is lehetett mást várni. A kiadásnál mindenekelőtt az volt a törekvésem, hogy lehetőleg hiteles szöveget állítsak össze, hogy Marx új eredményeit lehetőleg Marx saját szavaival tárjam az olvasó elé, hogy csak ott avatkozzam be, ahol feltétlenül elkerülhetetlen, és ebben az esetben se hagyjak kétséget az olvasóban afelől, ki az, aki hozzá szól. Ezért megrovásban részesültem, azt a véleményt fejezték ki, hogy a meglevő anyagot rendszeresen kidolgozott könyvvé kellett volna átalakítanom, en faire un livre, ahogy a franciák mondják, más szóval a szöveg hitelességét fel kellett volna áldoznom az olvasó kényelmének. Én azonban nem így fogtam fel feladatomat. Az ilyen átdolgozáshoz semmi jogosultságom sem volt: olyan férfiú, mint Marx, igényt tarthat arra, hogy őt magát hallják, hogy tudományos felfedezéseit teljes hitelességgel saját tárgyalásában adják át az utókornak. Továbbá kedvem sem volt ahhoz, hogy egy ily kimagasló férfi hagyatékán ily módon erőszakot kövessek el (másnak nem tekinthettem); ez hűtlenségnek tűnt volna előttem. És harmadszor, teljesen haszontalan dolog lett volna. Az olyan emberek kedvéért, akik nem tudnak vagy nem akarnak olvasni, akik már az első kötetnél több fáradságot fordítottak arra, hogy helytelenül értelmezzék, mint amennyi a helyes megértéshez volt szükséges — az ilyen emberek kedvéért fáradoznom teljesen céltalan lett volna. Azok számára pedig, akik a mű igazi megértésére törekedtek, éppen az eredeti írásmű maga volt a legfontosabb; számukra az én átdolgozásomnak legfeljebb annyi értéke lett volna, mint holmi magyarázatnak, méghozzá egy közzé nem tett és hozzá nem férhető kézirat magyará-

---

* *Engels Frigyes:* „Kiegészítés és pótlás a «Tőke» harmadik kötetéhez" (1895). A kézirat fotokópiája megvan a Marx—Engels—Lenin Intézetben. — *Szerk.*

zatának. A legelső nézeteltérésnél mégis csak az eredeti szoveget kellett volna elővenni és a második és harmadik nézeteltérésnél az eredeti szöveg kiadása in extenso [teljes terjedelmében] elkerülhetetlen lett volna.

Magától értetődik, hogy olyan műnél, amely annyi újat nyújt és ezt csak sebtében odavetett és részben hézagos első feldolgozásban, nézeteltérések elkerülhetetlenek. És itt persze haszonnal járhat, ha közbelépek, hogy nehézségeket, amelyek a megértést akadályozzák, segítsek kiküszobolni, hogy fontos szempontokat, melyek jelentősége a szovegben nem domborodik ki eléggé, jobban az előtérbe helyezzek, és hogy egyes fontosabb kiegészítéseket, amelyeket az 1865-ben írt szoveg megkovetel, az 1895-os helyzetnek megfelelően elvégezzek. S valóban, máris két olyan pont van, amely véleményem szerint megkoveteli, hogy roviden kitérjek rájuk.

I. Értéktörvény és profitráta

Várható volt, hogy annak a látszólagos ellentmondásnak a megoldása, amely e két tényező kozott fennáll, a marxi szoveg nyilvánosságra hozatala után éppúgy vitára ad okot, mint előtte. Némelyek valóságos csodát vártak s most úgy érzik, hogy csalódtak, mert a várt hókuszpókusz helyett az ellentétnek egyszerű és ésszerű, prózai és józan megoldását kapják. A legkellemesebben csalódott természetesen az ismert illusztris Loria. Ez végre megtalálta azt az archimédeszi pontot, amelyről még a magafajtájú törpécskék is levegőbe emelhetik és felrobbanthatják a marxi mű szilárd épületóriását. Hogyan, kiált fel felháborodva, hát ez megoldás? Hiszen ez nem egyéb puszta misztifikációnál! Ha a kozgazdászok értékről beszélnek, arról az értékről beszélnek, amely valóban kialakul a cserében. „De olyan értékkel foglalkozni, amelyen az árukat sem el nem adják, *sem soha el nem adhatják* (nè possono vendersi mai), ezt egyetlen kozgazdász, akinek csak egy kis esze van, sem tette soha és nem is fogja tenni... Ha Marx azt állítja, hogy az értéket, amelyen az árukat *soha* el nem adják, meghatározza a bennük foglalt munka, mi más ez, mint az ortodox kozgazdászok ama tételének fonák formában való megismétlése, hogy az érték, amelyen az árukat eladják, *nem* áll arányban a rájuk fordított munkával?... Az sem segít, ha Marx azt mondja, hogy az egyes áraknak az egyes értékektől való eltérése ellenére az osszes áruk osszára mindig egybeesik osszértékükkel vagy az áruk ossztomegében foglalt munkamennyiséggel. Hisz, minthogy az érték nem egyéb, mint az az arány, amelyben valamely áru a másikkal kicserélődik, az osszértéknek még a puszta elképzelése is abszurditás, értelmetlenség... contradictio in

adjecto." Marx már műve elején kijelenti, hogy a csere két árut csak azért tehet egyenlővé, mert egyenlő nemű és egyenlő nagyságú elem van mindkettőben, ti. a bennük foglalt egyenlő tömegű munka. S most ünnepélyesen megtagadja saját magát, mert arról biztosít bennünket, hogy az áruk egész más arányban cserélődnek ki, mint a bennük foglalt munkamennyiségé. „Volt-e már valaha ily tökéletes következetlenség [Reduktion ad absurdum], nagyobb elméleti csőd? Követtek-e el valaha tudományos öngyilkosságot nagyobb pompával és több ünnepélyességgel?" („Nuova Antologia". 1895 február 1. 478, 479. old.)

Mint látjuk, Loria úr ujjong örömében. Nem volt-e igaza, amikor úgy bánt Marxszal, mint magához hasonlóval, mint közönséges sarlatánnal? Íme — Marx gúnyt űz közönségéből, egészen úgy, mint Loria, éppúgy misztifikációkból él, mint a legkisebb olasz közgazdaságtani professzor. De míg Dulcamara megengedheti ezt magának, mert érti a mesterségét, Marx, az esetlen északi, csupa ügyetlenséget követ el, ostobaságokat és képtelenségeket halmoz egymásra, úgyhogy végül csak az ünnepélyes öngyilkosságban kereshet menedéket.

Hagyjuk későbbre azt az állítást, hogy az árukat sohasem adják el és sohasem adhatják el a munka által meghatározott értékükön. Foglalkozzunk itt egyelőre Loria úr azon állításával, hogy „az érték nem egyéb, mint az az arány, amelyben valamely áru a másikkal kicserélődik és hogy ezért az áruk összértékének még a puszta elképzelése is abszurditás, értelmetlenség stb.". Az az arány tehát, amelyben két árut kicserélnek, az értékük, tisztára véletlen valami, ami az árukhoz kívülről járul hozzá, ami ma ilyen, holnap olyan lehet. Az, hogy egy mázsa búzát egy gramm vagy egy kilogramm aranyért cserélnek-e ki, a legkevésbé sem függ olyan feltételektől, amelyek ebben a búzában vagy aranyban magában benne foglaltatnak, hanem mindkettőjüktől teljesen idegen körülményektől. Ha nem így volna, ezeknek a feltételeknek a cserében is érvényesülniök kellene, a cserét nagyjában és egészében meg kellene szabniuk és a cserétől függetlenül is önálló léttel kellene bírniok, hogy az áruk összértékéről lehessen beszélni. Ez értelmetlenség, mondja az illusztris Loria. Akármilyen arány szerint cserélődik is ki két áru, az az értékük, és ezzel pont. Az érték tehát azonos az árral, s minden árunak annyiféle értéke van, ahány árat el tud érni. Az árat pedig meghatározza a kereslet és kínálat s aki még egyébre is kíváncsi, az bolond, ha feleletre vár.

De a dolognak mégis csak van egy kis bökkenője. Normális helyzetben a kereslet és kínálat fedi egymást. Osszuk a világ összes áruit két részre, a kereslet csoportjára és a kínálat ugyanolyan nagyságú csoportjára. Tegyük fel, hogy mindegyik csoport 1000 milliárd márka, frank, font sterling, vagy akármi árat képvisel. Ez Adam Riese szerint

összesen 2000 milliárd árat vagy értéket tesz ki. Értelmetlenség, abszurdum, mondja Loria úr. A két csoport összesen 2000 milliárd árat képvisel. De az értékkel másképp áll a dolog. Ha árat mondunk, akkor 1000 + 1000 = 2000. De ha értéket mondunk, akkor 1000 + 1000=0. Legalábbis ebben az esetben, amikor az áruk összességéről van szó. Mert itt mindegyik csoport árui csak azért érnek 1000 milliárdot, mert a két csoport közül mindegyik ezt az összeget akarja és tudja adni a másik áruiért. De ha mindkét csoport áruinak összességét egy harmadik kezében egyesítjük, akkor az elsőnek nincs többé érték a kezében, a másiknak sem, és a harmadiknak a legkevésbé — a végén senkinek sincs semmije. S most alkalmunk van megint megcsodálni a mi délvidéki Cagliostrónk folényét, aki úgy elbánt az érték fogalmával, hogy annak hűlt helye maradt. Ez a vulgáris közgazdaságtan netovábbja![1]

[1] Ugyanez a „hírnevéről ismert" úr (hogy Heine szavaival éljek) valamivel később indíttatva érezte magát, hogy a harmadik kötethez írt előszavamra válaszoljon, miután ugyanis ez az előszó a „Rassegna" 1895. évi 1. füzetében olaszul megjelent. A felelet a „Riforma Sociale" 1895 február 25-i számában olvasható. Miután először elhalmoz a nála elmaradhatatlan és ezért kétszeresen undorító dicséretekkel, kijelenti, sohasem jutott eszébe, hogy Marx érdemeit a materialista történelemfelfogás terén magának kisajátítsa. Már 1885-ben elismerte őket, ti. egészen mellékesen egy folyóirat cikkében. Ellenben annál makacsabbul hallgatja el ott, ahol beszélnie kellene róla, ti. idevágó könyvében, ahol Marxot csak a 129. oldalon említi, éspedig a franciaországi kis földtulajdonnal kapcsolatban. S most merészen kijelenti, hogy Marx nem is a megalapozója ennek az elméletnek; ha ugyan nem célzott már Arisztotelész is ilyesmire, Harrington kétségtelenül kimondta már 1656-ban, s utána a történészek, politikusok, jogászok és közgazdászok egész serege kifejtette jóval Marx előtt. Mindez olvasható Loria művének francia kiadásában. Röviden — tökéletes plagizátor. Miután lehetetlenné tettem Loria úr számára, hogy Marxtól vett felfedezésekkel továbbra is kérkedjék, most merészen azt állítja, Marx is idegen tollakkal ékeskedik, éppúgy, mint ő maga. — Többi vádjaim közül még arra felel, hogy Loria szerint Marxnak sohasem volt szándékában a Tőke második, de még kevésbé a harmadik kötetét megírni. „S most Engels diadalmasan azzal felel nekem, hogy a második és harmadik kötetet tartja elém . . . kitűnő! És én annyira örülök ennek a két kötetnek, amelyek oly sok szellemi élvezetet szereztek nekem, hogy soha még győzelem nem volt annyira kedvemre, mint amilyen kedvemre van ma ez a vereség — ha valóban vereségnek lehet nevezni. De valóban vereség-e ez? Valóban igaz-e, hogy Marx a kozzététel szándékával írta meg az összefüggéstelen jegyzeteknek ezt a zagyvalékát, amelyet Engels kegyeletes barátsággal összeállított? Valóban fel lehet-e tenni, hogy Marx . . . ezeket az oldalakat műve és rendszere betetőzésének szánta? Valóban bizonyos-e, hogy Marx közzétette volna az átlagprofitrátáról szóló ama fejezetet, amelyben az évek óta ígért megoldás a legvigasztalanabb misztifikációvá, a szavak legvulgárisabb játékává zsugorodik? Legalábbis megengedhető, hogy ebben kételkedjünk . . . Ez, úgy tűnik nekem, azt bizonyítja, hogy Marx pompás (splendido) műve kiadása után nem szándékozott annak utódját is megírni, vagy legalábbis az örököseire hagyta, a saját felelőssége elhárításával, óriási műve befejezését."

Ez olvasható a 267. oldalon. Heine nem fejezhette ki jobban megvetését német filiszter közönsége iránt, mint ezekkel a szavakkal: a szerző végül is meg-

Braun „Archiv für soziale Gesetzgebung" c. folyóiratában, VII. 4. füzet, Werner Sombart a marxi rendszer korvonalainak egészében kitűnő ismertetését adja. Német egyetemi tanár első ízben jut el odáig, hogy Marx írásaiban nagyjában és egészében azt lássa meg, amit Marx tényleg mondott, hogy kijelenti: a marxi rendszer bírálata nem állhat a cáfolatában — „ezzel foglalkozzanak a politikai tortetők" —, hanem csak továbbfejlesztésében. Természetesen Sombart is foglalkozik témánkkal. Megvizsgálja azt a kérdést, milyen jelentősége van az értéknek Marx rendszerében. A kovetkező eredményekre jut: Az érték a tőkés módon termelt áruk cserevisZonyában nem jut kifejezésre; nem él a tőkés termelés szereplőinek tudatában; az érték nem tapasztalati, hanem gondolati, logikai tény; az értékfogalom a maga anyagi meghatározottságában Marxnál nem más, mint annak a ténynek kozgazdaságtani kifejezése, hogy a munka társadalmi termelőereje a gazdasági lét alapja; az értéktorvény a tőkés gazdasági rendben a gazdasági folyamatokon csak végső fokon uralkodik, és e gazdasági rend számára egész általánosságban a kovetkezőt tartalmazza: az áruk értéke az a különleges és történelmi forma, amelyben a munkának végső fokon valamennyi gazdasági folyamaton uralkodó termelőereje meghatározó módon érvényesül. — Ezt mondja Sombart. Nem mondhatjuk, hogy a tőkés termelési forma szempontjából az értéktorvény jelentőségének ez a felfogása helytelen. De azt hiszem, nagyon tágan van megfogalmazva, és lehetne ennél szűkebb, pontosabb megfogalmazást adni. Véleményem szerint Sombart megfogalmazása semmiképp sem meríti ki az értéktorvény egész jelentőségét a társadalomnak e torvény uralma alatt álló gazdasági fejlódési fokai szempontjából.

Braun „Sozialpolitisches Zentralblatt" c. lapjának 1895 február 25-i 22. számában egy szintén kiváló cikket találunk a „Tőke" harmadik kötetéről. Szerzője Conrad Schmidt. Külonosen ki kell emelnem itt annak a kimutatását, hogy az átlagprofitnak az értéktobbletből való marxi levezetése először ad feleletet arra az eddigi kozgazdaságtan által fel sem vetett kérdésre, hogyan is történik az átlagprofitráta magasságának a meghatározása, s mi az oka annak, hogy a profitráta mondjuk 10 vagy 15%, nempedig 50 vagy 100%. Amióta tudjuk, hogy

---

szokja kozonségét, s kezdi úgy tekinteni, mintha az értelmes lény volna. Minek nézheti hát az illusztris Loria a maga kozonségét?

A végén a dicshimnuszok újabb ozone, amely rám, szerencsétlen emberre patakzik. Emellett Sganarellónk Bileammal hasonlítja magát ossze, aki azért jott, hogy átkozzon, de ajkairól akarata ellenére az „áldás és a szeretet szavai" omlottek. A jó Bileam tudvalevoleg arról nevezetes, hogy olyan szamáron ült, amely okosabb volt, mint gazdája. Ezúttal Bileam nyilvánvalóan otthon felejtette a szamarát.

az elsőnek az ipari tőkés által elsajátított értéktöbblet az egyetlen és kizárólagos forrás, amelyből profit és földjáradék erednek, ez a kérdés magától megoldódik. Tanulmányának ezt a részét Schmidt mintha egyenesen olyan közgazdászok részére írta volna, mint Loria, ha nem volna hiábavaló fáradozás azoknak a szemét kinyitni, akik nem akarnak látni.

Schmidtnek is vannak formai aggályai az értéktörvénnyel kapcsolatban. Ezt a törvényt tudományos, a valóságos cserefolyamat magyarázatára felállított *hipotézisnek* nevezi, amely a neki látszólag teljesen ellentmondó jelenségekkel, a konkurrencia által létrejött árakkal szemben is szükségszerű elméleti kiindulópontnak bizonyul, fényt derít rájuk és meg nem kerülhető; az értéktorvény nélkül az ő véleménye szerint is megszűnik minden elméleti betekintés a tőkés valóság gazdasági gépezetébe. Egy magánlevélben pedig, amelyre hivatkoznom megengedte, Schmidt az értéktörvényt a tőkés termelési formán belül egyenesen fikciónak, bár elméletileg szükséges fikciónak jelenti ki. — Ez a felfogás azonban véleményem szerint semmiképp sem helytálló. Az értéktörvény jelentősége a tőkés termelés számára sokkal nagyobb és határozottabb, mint egy puszta hipotézisé, vagy pláne egy — ha mégoly szükséges — fikcióé.

Sem Sombart, sem Schmidt — az illusztris Loriát csak mulattató vulgáris közgazdaságtani háttérnek állítom ide — nem veszik eléggé tekintetbe, hogy itt nemcsak tisztára logikai, hanem történelmi folyamatról és ennek gondolatbeli magyarázó visszatükrözéséről, e folyamat belső összefüggéseinek logikai nyomonkövetéséről van szó.

A döntő hely megtalálható Marxnál, III. köt. 189. old.: „Az egész nehézség onnan ered, hogy az áruk nem egyszerűen mint *áruk* cserélődnek ki, hanem mint *tőkék termékei*, s ezek a tőkék arra tartanak igényt, hogy nagyságukkal arányosan, vagy azonos nagyság esetében egyformán részesedjenek az értéktöbblet össztömegéből." Mármost ennek a különbségnek a megvilágítására Marx feltételezi, hogy a munkások termelési eszközeik birtokában vannak, átlagban egyenlő hosszú ideig és egyenlő intenzitással dolgoznak és áruikat közvetlenül cserélik ki egymással. Akkor két munkás egy nap alatt egyenlő nagyságú új értéket tett volna hozzá munkájával termékéhez, de mindegyikük termékének különböző volna az értéke aszerint, hogy mennyi munka testesült meg már előzőleg a termelési eszközökben. Ez az utóbbi értékrész képviselné a tőkés gazdaság állandó tőkéjét, az újonnan hozzátett értéknek a munkás létfenntartási eszközeire fordított része a változó tőkét, az új értéknek ezután még fennmaradó része pedig az értéktöbbletet, amely tehát ebben az esetben a munkásé volna. Az általuk csak előlegezett „állandó" értékrész pótlásának levonása

után tehát mind a két munkás egyenlő értékeket kapna; az értéktobbletet képviselő rész aránya azonban a termelési eszkozok értékéhez — ami megfelelne a tőkés profitrátának — mindegyiknél különböző volna. Minthogy azonban a cserében mindegyik munkás számára megtérülne a termelési eszkozok érteke, ez teljesen mellékes körülmény volna. „Az áruknak értékukon vagy megkozelítően értékukon történő cseréje tehát a fejlődésnek *sokkal alacsonyabb fokát* koveteli meg, mint a termelési árakon történő csere, amihez a tőkés fejlődés meghatározott magas foka szukséges . . . Eltekintve attól, hogy az árakon és az árak mozgásán az értéktorvény uralkodik, teljesen helyénvaló az áruk értekét úgy tekinteni, mint ami a termelési árakat nemcsak *elméletileg*, hanem *történelmileg* is megelőzi. Ez érvényes olyan viszonyok kozott, *ahol a termelési eszkozok a munkás tulajdonában vannak* és ilyen viszonyok akadnak, mind az ókorban, mind a modern világban, a folddel bíró, saját munkájából élő parasztnál és a kézművesnél. Ez megegyezik korábban kifejezett nézetunkkel is, mely szerint a termékeknek árukká való fejlődése nem egyazon kozosség tagjai kozotti cseréből, hanem kulonböző kozosségek kozotti cseréből keletkezik. Ez érvényes nemcsak ezekre az ősi viszonyokra, hanem a rabszolgaságon és jobbágyságon alapuló későbbi viszonyokra, valamint a kézművesség céhszervezetére is, mindaddig, amíg az egyes termelési ágakban lekotott termelési eszkozoket csak nehezen lehet átvinni az egyik teruletről a másikra, s a kulonböző termelési területek bizonyos fokig úgy viszonyulnak ezért egymáshoz, mint idegen országok vagy kommunisztikus kozosségek" *(Marx:* A tőke. III. kot. 190—191. old.).

Ha Marx hozzájutott volna ahhoz, hogy a harmadik kotetet még egyszer átdolgozza, ezt a helyet kétségtelenül jelentősen részletesebben kifejtette volna. Jelen alakjában csak vázlatos korvonalát adja annak, amit erről a kérdéses pontról el kell mondani. Nézzük meg tehát a dolgot kissé kozelebbről.

Mindnyájan tudjuk, hogy a társadalom kezdeti korszakában a termékeket maguk a termelők fogyasztják el és hogy ezek a termelők tobbé-kevésbé kommunisztikusan szervezett kozosségekben a természetes fejlődés során kialakult szervezettségben élnek; hogy e termékek foloslegének idegenek termékfoloslegével való kicserélése, ami az első lépés ahhoz, hogy a termékek árukká változzanak, későbbi keletű, először csak egyes — más-más torzsekhez tartozó — kozosségek kozott folyik le, később azonban a kozosségen belül is érvényesül és lényegesen hozzájárul e kozosségek felbomlásához nagyobb vagy kisebb családi csoportokká. De a csereviszonyba lépő családfők még ez után a felbomlás után is dolgozó parasztok maradtak, akik majdnem teljes szukségletuket családjuk segítségével, saját gazdaságukon

belül termelik, és a szükségelt tárgyaknak csak csekély részét szerzik be saját fölös termékük ellenében csere útján kívülről. A család nemcsak földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik, hanem ezek termékeit fel is dolgozza kész használati cikkekké, helyenként még maga őröl kézimalommal, kenyeret süt, lent és gyapjút fon, fest és sző, bőrt cserez, faházakat épít és javít, munkaeszközöket és szerszámokat készít, nem ritkán asztalos- és kovácsmunkát végez: úgyhogy a család vagy családcsoport alapjában önellátó.

Az a kevés mármost, amit egy ilyen családnak másoktól cserében kapnia, vagyis vennie kell, Németországban még a XIX. század elején is túlnyomóan a kézműves termelés tárgyaiból állt, tehát olyan dolgokból, amelyeknek készítési módja a paraszt előtt egyáltalán nem volt ismeretlen és amelyeket csak azért nem termelt ő maga, mert vagy nem tudott nyersanyaghoz hozzájutni, vagy pedig mert a vásárolt cikk sokkal jobb vagy sokkal olcsóbb volt. A középkori paraszt tehát eléggé pontosan tudta, mennyi munkaidő volt szükséges az általa becserélt tárgyak előállításához. Hiszen a falu kovácsa, bognára szemeláttára dolgozott, ugyanígy a szabó és a csizmadia, aki még az én ifjúkoromban is sorban megfordult a rajnai parasztoknál s az ezek által előállított anyagokat ruhákká és cipőkké dolgozta fel. Mind a paraszt, mind azok az emberek, akiktől vásárolt, maguk is munkások [közvetlen termelők]* voltak, a kicserélt cikkek mindegyiküknek saját termékei voltak. Mit fordítottak e cikkek előállítására? Munkát és csakis munkát: a munkaeszközök pótlására, a nyersanyagok előállítására és feldolgozására nem adtak ki egyebet, mint saját munkaerejüket; hogyan cserélhették ki tehát ezeket a termékeiket más dolgozó termelők termékeivel másképp, mint a rájuk fordított munka arányában? Itt nemcsak hogy az e termékekre fordított munkaidő volt az egyetlen alkalmas mérték a kicserélendő nagyságok mennyiségi meghatározására; itt más mérték nem is volt lehetséges. Avagy azt hiszik, a parasztok és a kézművesek oly ostobák voltak, hogy tíz órai munka termékét odaadták más ember egyetlen munkaórájának termékéért? A paraszti naturális gazdálkodás egész korszakában nem is lehetséges más csere, mint az olyan, amelyben a kicserélt árumennyiségeknek az a tendenciájuk, hogy mindinkább a bennük megtestesült munkamennyiségek szerint mérjék őket. Attól a pillanattól fogva, hogy a pénz behatol ebbe a gazdálkodási módba, az értéktörvényhez (jól megjegyezzük, a törvény marxi megfogalmazásában!) való alkalmazkodás tendenciája egyrészt még határozottabb lesz, másrészt azonban áttörik azt az uzsoratőke és a kincstári ki-

* A zárjelben levő szavakat Engels a kéziratban áthúzta. — *Szerk.*

szipolyozás beavatkozásai. Ettől fogva hosszabbak lesznek azok az időszakok, amelyeken belül az árak átlagban, elhanyagolható nagyságú eltéréssel, az értékekhez közelednek.

Ugyanez érvényes a paraszti termékeknek és a városi kézművesek termékeinek cseréjére is. Eleinte ez közvetlenül folyik le, a kereskedő közvetítése nélkül, a városok vásárnapjain, amelyeken a paraszt elad és vásárol. Itt is nemcsak a paraszt ismeri a kézműves munkafeltételeit, hanem a kézműves is a parasztéit. Mert ő maga is még részben paraszt, nemcsak konyha- és gyümölcsöskertje van, hanem igen gyakran kis szántóföldje is, egy vagy két tehene, disznaja, szárnyasai stb. A középkori emberek így elég pontosan ki tudták számítani egymás termelési költségeit nyersanyag, segédanyag, munkaidő tekintetében — legalábbis a mindennapi általános szükségleti cikkeket illetőleg.

De hogyan számították ki, hacsak közvetve és viszonylagosan is, a munkamennyiség mértéke szerinti csere céljából ezt a munkamennyiséget olyan termékeknél, amelyek hosszabb, rendszertelen időközökben megszakított, hozadékában bizonytalan munkát igényeltek, mint például gabona vagy jószág? S ehhez járul még az a körülmény, hogy ezek az emberek számolni sem tudtak. Nyilvánvalóan csak úgy, hogy hosszadalmas folyamattal, gyakran a sötétben ide-oda tapogatózva, zegzugosan közeledtek a célhoz, amikor is, mint rendesen, csak a saját kárukon okultak. De az a szükségszerűség, hogy nagyjában és egészében mindenki meglelje a számítását, mindig hozzásegítette őket ahhoz, hogy a helyes irányt megtalálják, s a cél elérését megkönnyítette az a körülmény, hogy kevésfajta tárgy került forgalomba, valamint hogy termelésük módja gyakran századokon át változatlan maradt. És hogy egyáltalában nem tartott túlságosan hosszú ideig, amíg e termékek viszonylagos értéknagyságát eléggé megközelítően megállapították, azt már az a tény is bizonyítja, hogy az az áru, amelynél az egyes darab hosszú termelési ideje következtében ez a legnehezebbnek látszik, a szarvasmarha, lett az első eléggé általánosan elismert pénzáru. Hogy ez bekövetkezhessen, ahhoz már a marha értékének, egész sor más áruhoz való csereviszonyának relatíve szokatlan, számos törzs területén ellentmondás nélkül elismert megállapításához kellett eljutni. S az akkori emberek — az állattenyésztők éppúgy, mint vevőik — bizonyára elég okosak voltak ahhoz, hogy a termékekre fordított munkaidejüket a csere folyamán ellenérték nélkül oda ne ajándékozzák. Ellenkezőleg: minél közelebb állnak az emberek az árutermelés ősi állapotához — oroszok és keletiek például —, annál több időt pazarolnak még ma is arra, hogy hosszú, szívós alkudozással a termékre fordított munkaidejük teljes ellenértékét kicsikarják.

Ebből a munkaidő által való értékmeghatározásból kiindulva fejlődött ki mármost az egész árutermelés és vele együtt mindazok a sokrétű vonatkozások, amelyekben az értéktörvény különböző oldalai érvényre jutnak, ahogy azt a „Tőke" első kötetének első szakaszában Marx kifejti; főleg tehát azok a feltételek, amelyek között a munka értékképző. S ezek olyan feltételek, amelyek utat törnek maguknak anélkül, hogy a részvevők fejében tudatosakká válnának, e feltételeket csak fáradságos elméleti vizsgálat segítségével lehet a mindennapi gyakorlatból elvonatkoztatni, ezek tehát természeti törvények módján hatnak, mint ahogy Marx ki is mutatta, hogy ez szükségszerűen következik az árutermelés természetéből. A legfontosabb és legdöntőbb haladás a fémpénzre való áttérés volt, ami azzal a következménnyel is járt, hogy a munkaidővel történő értékmeghatározás az árucsere felszínén most már nem volt nyíltan látható. A gyakorlati felfogás szempontjából a pénz lett a döntő értékmérő, annál inkább, minél több fajta áru lett a kereskedelem tárgya, minél távolabbi országokból származtak, minél kevésbé lehetett tehát az előállításukhoz szükséges munkaidőt ellenőrizni. Hiszen kezdetben maga a pénz is többnyire idegenből érkezett; de még ha az illető országban bányásztak nemesfémet, a parasztnak és a kézművesnek részint akkor sem volt módjában az erre fordított munkát akár megközelítőleg is megbecsülni, részint pedig a pénzzel való számítás megszokása már meglehetősen elhomályosította benne annak tudatát, hogy a munka az értékmérő; a pénz kezdte a nép képzeletében az abszolút értéket képviselni.

Röviden: a marxi értéktörvény általánosan érvényes, amennyire gazdasági törvények egyáltalán érvényesek, az egyszerű árutermelés egész korszakára, vagyis mindaddig, míg ez a tőkés termelési forma megjelenése következtében nem módosul. Addig az árak a marxi törvény által meghatározott értékek felé törekednek és ez értékek körül ingadoznak, úgyhogy minél teljesebben kifejlődik az egyszerű árutermelés, annál inkább esnek egybe külső erőszakos zavarok által meg nem szakított hosszabb periódusok átlagárai — bizonyos elhanyagolható eltérésekkel — az értékekkel. A marxi értéktörvény tehát gazdaságilag általánosan érvényes arra a korszakra, amely a termékeket árukká változtató csere kezdetétől időszámításunk tizenötödik századáig tart. De az árucsere olyan időben kezdődik, amely minden írott történelmet megelőz, amely Egyiptomban legalább két és fél ezer, de lehet, hogy ötezer, Babilóniában négyezer, lehet, hogy hatezer évvel visz bennünket vissza időszámításunk előtti időre; az értéktörvény tehát öt-hét évezredig tartó korszakban uralkodott. S most bámuljuk meg Loria úr alaposságát, aki az ez idő alatt általá-

nosan és közvetlenül érvényes értéket olyan értéknek nevezi, amelyen az árukat soha el nem adják vagy soha el nem adhatják s amellyel egyetlen közgazdász sem fog foglalkozni, akinek egy szikrányi józan esze van.

Eddig nem beszéltünk a kereskedőről. Az ő kozbelépését figyelmen kívül hagyhattuk mostanig, amikor rátérünk az egyszerű árutermelés tőkés árutermeléssé való átváltozására. A kereskedő volt a forradalmi elem ebben a társadalomban, amelyben egyébként minden állandó volt, állandó úgyszólván öröklés révén; amelyben a paraszt nemcsak telkét, hanem társadalmi állását is — azt, hogy szabad tulajdonos, szabad vagy függő helyzetű örokbérlő vagy jobbágy —, a városi kézműves pedig mesterségét és céhbeli kiváltságait csaknem elidegeníthetetlen örökül kapta, azonfelül mindegyikük még vevőkozönségét, eladási piacát is, csakúgy, mint az öröklott hivatásához ifjúságától fogva kiképzett ügyességét. Ebben a világban lépett fel mármost a kereskedő, aki arra volt hivatva, hogy ennek a világnak forradalmi átalakulását elindítsa. De a kereskedő nem mint tudatos forradalmár lépett fel; ellenkezőleg, hús volt az ő húsukból, vér az ő vérükből. A kozépkori kereskedő egyáltalán nem volt individualista, lényegében közösségi ember volt, mint valamennyi kortársa. A falun az ősi kommunizmusból eredő markkozösség uralkodott. Eredetileg minden parasztnak egyforma telke volt, minden minőségű földből egyenlő nagyságú darabokban, és ennek megfelelően egyenlően részesedett a közos markra vonatkozó jogokban. Amióta a markkozosség zárt alakulattá vált és nem osztottak ki tobbé új telkeket, öröklés stb. folytán a telkeket feldarabolták s ennek megfelelően felosztották a markra vonatkozó jogokat is; de a teljes telek maradt az egység, úgyhogy volt fél, negyed és nyolcad telek a közös markra vonatkozó fél, negyed és nyolcad jogosultsággal. A markközösség mintáját kovette minden későbbi szakmai szövetkezés is, mindenekelőtt a városi céhek, amelyeknek szabályzata nem volt más, mint a markközösség szervezetének az alkalmazása a körülhatárolt földterület helyett valamely kézművesség kiváltságára. Az egész szervezet súlypontja az volt, hogy minden tag egyformán részesedett az összesség számára biztosított előjogokban és szolgalmakban, amint ez még világosan kifejezésre jut az elberfeldi és barmeni „Garnnahrung" [fonálkészítő céh] 1527. évi kiváltságlevelében *(Thun:* „Industrie am Niederrhein". II. 164. és köv. old.). Ugyanez áll a bányák csoporttagjaira, ahol szintén minden kux [bányarész] egyenlően részesedett, és, miként a markközösség tagjának telke, a hozzátartozó jogokkal és kötelességekkel együtt osztható volt. És ugyanez nem kisebb mértékben érvényes a kereskedelmi szövetkezésekre, amelyek

a tengerentúli kereskedelmet életrehívták. A velenceiek és génuaiak Alexandria vagy Konstantinápoly kikotójében, mindegyik „nemzet" a saját fondacójában — lakóház, kocsma, raktár, kiállítási és eladási helyiség, valamint kozponti iroda — kész kereskedelmi szovetkezeteket alkottak, a versenytársakkal és a vevőkkel szemben zárt egységet képeztek, oly árakon adták el, amelyekben maguk kozott megállapodtak, áruiknak meghatározott, nyilvános felülvizsgálattal és gyakran lebélyegzéssel szavatolt minősége volt, kozosen határozták el, milyen árakat fizetnek a bennszülotteknek termékeikért stb. Nem jártak el másképp a Hansa-beliek sem a „német hídon" (Tydske Bryggen) a norvégiai Bergen városában és holland és angol versenytársaik sem. Jaj volt annak, aki áron alul adott el, vagy áron felül vásárolt! A bojkott, amellyel büntették, akkoriban a feltétlen tonkrejutást jelentette, nem is számítva a kozvetlen büntetéseket, amelyekkel a szovetkezet a vétkest sújtotta. De meghatározott célokra szűkebb szovetkezeteket is alapítottak, ilyen volt például a génuai Maona, amely a XIV. és XV. században sok éven át uralkodott a kisázsiai Fokaia timsóbányái, valamint Khiosz szigete folott, továbbá a nagy ravensbergi kereskedelmi társaság, amely a XIV. század végétől kezdve bonyolított le üzleteket Olaszország és Spanyolország felé és ezekben az országokban lerakatokat alapított, ugyanígy az augsburgi Fuggerek, Welserek, Vohlinek, Hochstetterek stb., a nürnbergi Hirschvogelek és mások német társasága, amely 66 000 dukátnyi tőkével és három hajóval résztvett az 1505—1506. évi indiai portugál expedícióban s ebből 150, mások szerint 175 százalék tiszta nyereséget húzott *(Heyd:* „Levantehandel". II. 524.), ilyen volt egész sor más társaság, ezek azok a „monopóliumok", amelyekre Luther annyira haragszik.

Itt találkozunk először profittal és profitrátával. Éspedig a kereskedők szándékosan és tudatosan arra torekszenek, hogy ezt a profitrátát valamennyi részvevő számára egyenlővé tegyék. A velenceiek a Levantéban, a Hansa-beliek északon, mindegyik ugyanazokat az árakat fizette áruiért, mint a szomszédja, a szállítási költségei ugyanannyiba kerultek, ugyanazokat az árakat kapta értük, és ugyanazokon az árakon vásárolt visszterhet, mint minden más kereskedő az ő „nemzetéből". A profitráta tehát valamennyiok számára egyenlő volt. A nagy kereskedelmi társaságoknál a nyereségnek a befizetett tőkerész arányában való elosztása éppúgy magától értetődott, mint a jogosult telekrész arányában való részesedés a markkozosség jogaiban, vagy a kux-rész arányában való részesedés a bányanyereségben. Az egyenlő profitráta, amely teljes kifejlettségében egyike a tőkés termelés végső eredményeinek, itt tehát legegyszerűbb formájában egyik

olyan pontnak bizonyul, amelyből a tőke történelmileg kiindul, sőt a markközösség egyenes származékának, mint ahogy ez utóbbi viszont egyenes származéka az ősközösségnek.

Ez az eredeti profitráta szükségképpen igen magas volt. Az üzlet [először is monopolüzlet, tehát rendkívül jövedelmező]* igen kockázatos volt, nemcsak az erősen elterjedt tengeri kalózkodás miatt; a konkurrens nemzetek is gyakran éltek mindenféle erőszakos eszközökkel, ha erre alkalom nyílott; végül az eladás és az eladási feltételek idegen fejedelmek adta kiváltságoktól függtek, amelyeket igen gyakran megszegtek vagy visszavontak. A profitnak tehát magas biztosítási díjat kellett magábanfoglalnia. Továbbá a megtérülés lassú, az üzletek lebonyolítása hosszadalmas volt, a legjobb időkben pedig, amelyek persze ritkán tartottak sokáig, az üzlet monopolkereskedelem volt monopolprofittal. Az akkor érvényes igen magas kamatlábak is bizonyítják, hogy a profitráta átlagosan igen magas volt, pedig a kamatláb általában szükségképpen mindig alacsonyabb, mint a szokásos kereskedői nyereség százaléka.

Ennek a szövetkezeti együttműködéssel elért magas, valamennyi részvevő számára egyenlő profitrátának azonban csak helyi érvényessége volt a szövetkezeten, vagyis itt a „nemzeten" belül. A velenceieknek, a génuaiaknak, a Hansa-belieknek, a hollandoknak, mindegyik nemzetnek és valószínűleg kezdetben többé-kevésbé minden egyes eladási területnek is, megvolt a maga külön profitrátája. E különböző szövetkezeti profitráták kiegyenlítődése az ellenkező úton történt, a konkurrencia útján. Mindenekelőtt egy és ugyanazon nemzet különböző piacainak profitrátái egyenlítődtek ki a nemzet számára. Ha Alexandria nagyobb nyereséggel kecsegtetett velencei áruk számára, mint Ciprus, Konstantinápoly vagy Trapezunt, akkor a velenceiek több tőkét mozgósítottak Alexandria irányába és ezt elvonták a más piacok felé irányuló forgalomtól. Azután sorra kellett kerülnie a profitráták lassú kiegyenlítődésének az egyes nemzetek között is, amelyek ugyanazokra a piacokra azonos vagy hasonló árukat vittek ki. Eközben igen gyakran megesett, hogy e nemzetek közül egyeseket kiszorítottak és ezek eltűntek a színtérről. Ezt a folyamatot azonban folytonosan megszakították a politikai események, mint ahogy az egész levantei kereskedelem a mongol és török betörések következtében ment tönkre, és ezt a pusztulást még meggyorsították, majd végérvényessé tették az 1492-vel kezdődő nagy, földrajzi-kereskedelmi felfedezések.

Az eladási terület most bekövetkező hirtelen kiszélesedése s a közlekedési utak ezzel összefüggő gyökeres megváltozása eleinte nem

* A zárjelben levő szavakat Engels a kéziratban áthúzta. — *Szerk.*

változtatott lényegesen a kereskedelem módján. India és Amerika felé is eleinte még túlnyomóan szövetkezetek kereskedtek. De először is e szövetkezetek mögött nagyobb nemzetek álltak. A Levantéval kereskedő katalóniaiak helyébe az amerikai kereskedelemben az egész nagy egyesült Spanyolország lépett; mellette két oly nagy ország, mint Anglia és Franciaország; sőt Hollandia és Portugália, tehát a legkisebbek is, még mindig legalábbis éppoly nagyok és erősek voltak, mint Velence, az előző korszak legnagyobb és legerősebb kereskedő nemzete. Ez az utazó kereskedőnek a XVI. és XVII. század merchant adventurer-jének, olyan támaszt adott, amely a tagjait fegyverrel is megvédő szövetkezetet mindinkább feleslegessé, ennek költségeit pedig egyenesen nyomasztóvá tette. Azonkívül a gazdagság most jelentékenyen gyorsabban összpontosult egy-egy kézben, úgyhogy hamarosan egyes kereskedők éppen annyit fordíthattak egy vállalkozásra, mint azelőtt egy egész társaság. A kereskedelmi társaságok, ahol még fennálltak, többnyire fegyveres testületekké változtak át, amelyek az anyaország védelme és fennhatósága alatt újonnan felfedezett egész országokat hódítottak meg, és azokat monopolisztikusan zsákmányolták ki. De minél inkább alapított maga az állam is gyarmatokat az új területeken, annál inkább háttérbe szorult a szövetkezeti kereskedelem az egyes kereskedők kereskedelme mögött. Ettől kezdve a profitráta kiegyenlítése mindinkább kizárólag a konkurrencia dolga volt.

Eddig csak a kereskedelmi tőke területén ismertük meg a profitrátát. Mert eddig csak kereskedelmi és uzsoratőke létezett. Az ipari tőke még csak most kezdett kifejlődni. A termelés még túlnyomórészt olyan munkások kezében volt, akik birtokában voltak saját termelési eszközeiknek, akiknek munkája tehát semmiféle tőkének sem hozott értéktöbbletet. Ha termékeik egy részét ellenérték nélkül kellett harmadik személynek átengedniök, akkor adó formájában a hűbérúrnak. A kereskedelmi tőke tehát, legalábbis kezdetben, nem szedhette profitját máshonnan, mint a belföldi áruk külföldi vásárlóitól vagy külföldi termékek belföldi vevőitől; csak ennek az időszaknak a vége felé — Olaszországban tehát a levantei kereskedelem hanyatlása óta — kényszeríthette a külföldi konkurrencia és a megnehezült eladás a kiviteli áruk kézműves termelőjét arra, hogy az exportáló kereskedőnek az árut értékén alul engedje át. S így itt azzal a jelenséggel találkozunk, hogy a belföldi kiskereskedelmi forgalomban az egyes termelők egymásnak az árukat átlagban értékükön adják el, a nemzetközi kereskedelemben azonban, az említett okok következtében, rendszerint nem így történik. Ez teljesen elüt attól, amit a mai világban tapasztalunk, ahol a termelési árak érvényesek a nemzetközi és nagykereskedelemben, míg a városi kiskereskedelemben az áralakulást egész más profitráták

szabályozzák. Ma például egy ökör húsa nagyobb áremelkedésen megy keresztül, amíg a londoni nagykereskedőtől a londoni fogyasztóhoz jut, mint amíg a chicagói nagykereskedőtől, beleértve a szállítási költségeket, a londoni nagykereskedőhöz ér.

Az az eszköz, amely az árképződésnek ezt az átalakulását lassanként létrehozta, az ipari tőke volt. Már a középkorban megkezdődött ennek kialakulása, éspedig három területen: a hajózási vállalkozás, a bányászat és a textilipar terén. A hajózási vállalkozás abban a méretben, amelyben azt az olasz és Hansa-beli tengeri köztársaságokban űzték, lehetetlen volt matrózok, vagyis bérmunkások nélkül (ezek bérviszonya el lehetett rejtve szövetkezeti formák mögött, nyereségrészesedéssel), s az akkori idők gályái nem lehettek meg evezősök — bérmunkások vagy rabszolgák — nélkül sem. Az ércbányák csoporttagjai, eredetileg szövetkezeti munkások, majdnem valamennyi esetben részvénytársaságokká alakultak már át, amelyek az üzemet bérmunkások segítségével aknázták ki. A textiliparban pedig a kereskedő kezdett rátérni arra, hogy a kis takácsmestereket egyenesen a saját szolgálatába állítsa, amennyiben ő adta nekik a fonalat és megszabott bérért a saját számlájára dolgoztatta fel szövetté, szóval egyszerű vevőből úgynevezett „*kiadó*" vállalkozóvá [Verleger] vált.

Ezek a tőkés értéktöbbletképződés első lépései. A bányacsoportokat mint zárt monopoltestületeket figyelmen kívül hagyhatjuk. Ami a hajózási vállalkozókat illeti, világos, hogy profitjaik legalábbis akkorák voltak, mint az országban szokásosak, külön pótlékkal a biztosításért, a hajók elhasználódásáért stb. De hogyan állt a dolog a textil-„kiadókkal", akik először hoztak közvetlenül tőkés számlára előállított árukat a piacra és konkurrenciát támasztottak a kézművesek számlájára előállított ugyanolyan fajta áruknak?

A kereskedelmi tőke profitrátája már előzőleg kialakult. Ki is egyenlítődött már, legalábbis az illető hely számára, megközelítő átlagrátává. Mi indíthatta mármost a kereskedőt arra, hogy a „kiadó" külön üzletét is magára vállalja? Csak egy dolog: ha arra volt kilátása, hogy másokéval egyenlő eladási ár mellett nagyobb profitra tesz szert. S ez a kilátása megvolt. Azáltal, hogy a kismestert szolgálatába fogadta, áttörte a termelés hagyományos korlátait, amelyek között a termelő a kész termékét adta el és semmi egyebet. A kereskedő tőkés megvette a munkaerőt, amely termelési szerszámmal egyelőre még rendelkezett, de nyersanyaggal már nem. Azáltal, hogy a takácsnak ily módon rendszeres foglalkoztatottságot biztosított, a takács bérét annyira lenyomhatta, hogy a teljesített munkaidő egy része megfizetetlen maradt. A „kiadó" így az eddigi kereskedelmi nyereségén felül értéktöbbletet sajátított el. Igaz, hogy ezért pótlólagos tőkét is kellett

alkalmaznia, hogy fonalat stb. vegyen, és ezt a takács kezében kellett hagynia, amíg elkészült a termékdarab, amelyért azelőtt csak a vásárlásnál kellett az egész árat megfizetnie. De először is a legtobb esetben már azelőtt is külon tőkére volt szüksége, hogy előleget adjon a takácsnak, akit rendszerint csak az adósszolgaság bírt rá arra, hogy alávesse magát az új termelési feltételeknek és másodszor, ettől eltekintve is, a kereskedő számítása a kovetkezőképpen alakult:

Tegyük fel, hogy kereskedőnk kiviteli üzletét 30 000 dukát, zecchino, font sterling vagy bármi egyéb pénznembeli tőkével folytatja. Ebből 10 000-t arra fordít, hogy belföldi árukat vásárol, 20 000-re tengerentúli eladási piacokon van szüksége. A tőke feltevésünk szerint kétévenként egyszer térül meg, az évi megtérülés = 15 000. Kereskedőnk most a saját számlájára akar szövetni, „kiadó" akar lenni. Mennyi tőkét kell akkor hozzáadnia? Tegyük fel, hogy az a szovet, amelyet el szokott adni, végenként átlag két hónap termelési időt igényel, ami bizonyára igen magasan van számítva. Tegyük fel továbbá, hogy mindent készpénzzel kell fizetnie. Akkor annyi tőkét kell hozzáadnia, hogy takácsait elláthassa két hónapra elegendő fonallal. Minthogy a megtérülés évenként 15 000, két hónap alatt 2500-ért vásárol szövetet. Mondjuk, hogy ebből 2000 a fonal értéke és 500 a szövés bére, akkor kereskedőnknek 2000 pótlólagos tőkére van szüksége. Feltesszük, hogy az értéktobblet, amelyet az új módszerrel a takácstól elsajátít, csak 5 százaléka a szovet értékének. Ez 25 százalékos értéktöbbletráta, ami bizonyára igen szerény ($2000_c + 500_v + 125_m$; $m' = \frac{125}{500} = 25\%$, $p' = \frac{125}{2500} = 5\%$). Akkor kereskedőnk 15 000-nyi évi megtérülésére 750 extraprofithoz jut, vagyis pótlólagos tőkéjét már $2\,^2/_3$ év alatt visszaszerezte.

Hogy azonban eladását és ezzel megtérülését meggyorsítsa, és így ugyanazzal a tőkével rövidebb idő alatt ugyanannyi, tehát az eddigivel azonos idő alatt nagyobb profitot érjen el, értéktöbbletének egy kis részét a vevőnek ajándékozza, olcsóbban fog eladni, mint versenytársai. Ezek lassanként szintén „kiadókká" változnak majd és akkor az extraprofit a valamennyiöknél felemelt tőke után mindegyikük számára a közönséges profitra, vagy még alacsonyabbra is fog csökkenni. A profitráta egyenlősége megint helyreállt, bár lehetséges, hogy más színvonalon, azáltal hogy a belföldon termelt értéktöbblet egy részét átengedték a külföldi vevőknek.

A következő lépés azon az úton, amelyen az ipar a tőke uralma alá került, a manufaktúra bevezetésével történik. A manufaktúra szintén lehetővé teszi tulajdonosának, aki a XVII. és XVIII. században — Németországban egészen 1850-ig csaknem általánosan, és helyenként

még ma is — többnyire még maga exportálja áruit, hogy olcsóbban termeljen, mint régimódi versenytársa, a kézműves. Ugyanaz a folyamat megismétlődik: a manufaktúratőkés által elsajátított értéktöbblet lehetővé teszi számára, illetve az exportkereskedő számára, aki vele osztozkodik, hogy olcsóbban adjon el, mint versenytársai, mindaddig, amíg az új termelési mód általánossá nem válik, amikoris megint kiegyenlítődés áll be. A már meglevő kereskedelmi profitráta még akkor is, ha csak helyileg egyenlítődött ki, az a Prokrusztész-ágy, amelyben a fölös ipari értéktöbbletet könyörtelenül lemetszik.

Ha már a manufaktúra is azáltal virágzott fel, hogy olcsóbbá tette a termékeket, még inkább érvényes ez a nagyiparra, amely a termelés mindig újabb forradalmasításával az áruk előállítási költségeit egyre alacsonyabbra szorítja le és valamennyi korábbi termelési módot könyörtelenül elpusztítja. Ugyancsak a nagyipar az, amely ily módon a belső piacot végleg meghódítja a tőke számára, végetvet az önellátó parasztcsalád kistermelésének és naturális gazdálkodásának, kiküszöböli a kistermelők között folyó közvetlen cserét, az egész nemzetet a tőke szolgálatába állítja. Ugyanő egyenlíti ki a különböző kereskedelmi és ipari üzletágak profitrátáit *egyetlen* általános profitrátává, és végül biztosítja az ipar számára a kiegyenlítés e folyamatában őt megillető hatalmi állást, mert eltávolítja az akadályok legnagyobb részét, amelyek eddig útjában álltak annak, hogy a tőkét az egyik iparágból a másikba átvigyék. Ezzel nagyjában az egész cserét illetően végbemegy az értékek átváltozása termelési árakká. Ez az átváltozás tehát objektív törvények szerint folyik le, a részvevők tudta vagy szándéka nélkül. Elméletileg semmiféle nehézséget sem okoz az, hogy a konkurrencia az általános rátát meghaladó profitokat az általános színvonalra csökkenti és így az első ipari elsajátítótól az átlagot meghaladó értéktöbbletet megint csak elvonja. A gyakorlatban azonban a nehézség annál nagyobb, mert természetüknél fogva éppen a fölös értéktöbbletet termelő, tehát magas változó tőke mellett alacsony állandó tőkéjű, tehát alacsony tőkeösszetételű termelési területek azok, amelyeket a legkésőbben és legtökéletlenebbül vetnek alá a tőkés üzemnek. Ilyen mindenekelőtt a földművelés. Ami viszont azt illeti, hogy a termelési árakat az áruk értékei fölé emeljék, ami ahhoz szükséges, hogy a magas tőkeösszetételű területek termékeiben foglalt átlagonaluli értéktöbbletet az átlagprofitráta színvonalára emeljék, ez elméletileg rendkívül nehéznek látszik, a gyakorlatban azonban, mint láttuk, a legkönnyebben és a leggyorsabban megy végbe. Mert az ebbe az osztályba tartozó áruk, amikor elkezdik őket tőkés módra termelni és bekerülnek a tőkés kereskedelembe, azonos fajtájú olyan árukkal lépnek versenyre, amelyeket kapitalizmuselőtti módszerekkel gyártottak,

amelyek tehát drágábbak. A tőkés termelő tehát még akkor is, ha az értéktöbblet egy részéről lemond, még mindig elérheti a helyi érvényű profitrátát, amelynek eredetileg nem volt közvetlen kapcsolata az értéktöbblettel, mert a kereskedelmi tőkéből keletkezett már jóval azelőtt, hogy egyáltalában tőkés módon termeltek, tehát mielőtt ipari profitráta lehetséges volt.

*II. A tőzsde**

1) A III. kötet V. szakaszából, különösen a [27.]** fejezetből kitűnik, milyen helyet foglal el a tőzsde a tőkés termelésben általában. De 1865 óta, amikor Marx a könyvet megírta, változás állt be, amely a tőzsdének ma jelentősen fokozott és folyton növekvő szerepet juttat, és amelynek a további fejlődés során az a tendenciája, hogy az egész termelést, mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelést, valamint az egész forgalmat, mind a közlekedési eszközöket, mind a cserefunkciókat, tőzsdések kezében összpontosítja, úgyhogy a tőzsde válik magának a tőkés termelésnek legkiemelkedőbb képviselőjévé.

2) 1865-ben a tőzsde még csak *másodlagos* eleme volt a tőkés rendszernek. Az állampapírok alkották a tőzsdei értékek zömét és ezek tömege is viszonylag csekély volt még. Emellett voltak a részvénybankok, melyek az európai szárazföldön és Amerikában túlsúlyra jutottak, Angliában éppen csak készültek elnyelni az arisztokratikus magánbankokat. Tömegükben azonban viszonylag még jelentéktelenek voltak. A vasúti részvénytársaságok viszonylag még szintén gyengék a mai helyzethez képest. Közvetlenül termelő vállalat azonban, s ugyanígy bank is, még kevés volt részvényformában, többnyire csak a *szegényebb* országokban, Németországban, Ausztriában, Amerikában stb.; akkoriban a „gazda szeme" még eleven babona volt.

Akkor tehát a tőzsde még az a hely volt, ahol a tőkések felhalmozott tőkéiket egymástól vették el és amely a munkásokat közvetlenül csak annyiban érdekelte, hogy új bizonyítéka volt a tőkés gazdaság általános demoralizáló hatásának és igazolása annak a kálvinista tételnek, hogy a predesztináció, másképp a véletlen, már ebben az életben eldönti, kinek-kinek mi jut osztályrészül, üdvözülés vagy kárhozat,

---

* A kéziratnak Engels a következő címet adta: „A tőzsde. Pótlólagos megjegyzések a «Tőke» III. kötetéhez". — *Szerk.*

** Engels a kéziratban itt üres helyet hagyott, hogy majd beírja a fejezet sorszámát. Nyilvánvalóan a 27. fejezetről — „A hitel szerepe a tőkés termelésben" — van szó. — *Szerk.*

gazdagság, azaz élvezet és hatalom, vagy szegénység, azaz nélkülözés és szolgaság.

3) Most más a helyzet. A felhalmozás az 1866-os válság óta mind nagyobb gyorsasággal ment végbe, mégpedig úgy, hogy a termelés bővülése egyetlen ipari országban sem tudott, a legkevésbé Angliában, a felhalmozás bővülésével lépést tartani; az egyes tőkés felhalmozása nem tudott teljes alkalmazást találni saját vállalkozása kiszélesítésében; az angol pamutiparban már 1845-ben [ez volt a helyzet] — vasúti szédelgés. Ezzel a felhalmozással párhuzamosan nőtt azonban a járadékaikból élők tömege is, olyan embereké, akik megunták az üzlettel kapcsolatos állandó erőfeszítést, akik tehát pusztán szórakozni akartak, vagy pedig mint társaságok igazgatói vagy felügyelőbizottsági tagjai csak igen kényelmes foglalkozást kívántak folytatni. És harmadszor — hogy a pénztőke formájában ide-oda áramló tömeg befektetését megkönnyítsék —, most mindenütt, ahol ez még nem történt meg, a korlátolt felelősségű társaságok új törvényes formáit teremtették meg és az eddig korlátlanul felelős részvényesek felelősségét is többé-kevésbé korlátozták (németországi részvénytársaságok 1890-ben. A jegyzések 40%-al).

4) Ezekután az ipar lépésről lépésre átváltozott részvényvállalkozásokká. Egyik iparág a másik után jut erre a sorsra. Először a vasipar, ahol most óriási befektetések szükségesek (a bányák még előbb, ha nem volt már szövetkezeti formájuk). Azután a vegyiipar és a gépgyárak. A kontinensen a textilipar, Angliában csak Lancashire egyes vidékein (oldhami fonógyár, burnley-i szövőgyár stb., szabómesterek szövetkezete, de ez csak előfok, amely a legközelebbi válságnál megint az [egyes] mesterek kezébe fog átmenni), sörfőzdék (néhány évvel ezelőtt az amerikai sörfőzdéket angol tőke vásárolta össze, azután Guiness Bess, Allsopp*). Azután a trösztök, amelyek óriási vállalkozásokat hoznak létre közös vezetés alatt (mint a United Alkali)**. A közönséges magáncég mindinkább csak előfok, hogy az üzletet addig fejlesszék, amíg elég nagy lesz ahhoz, hogy „megalapítsák".

Ugyanez érvényes a kereskedelemre is. Leafs, Parsons, Morleys, Morrison, Dillon***, mindet már megalapították. Most már vannak ilyen kiskereskedelmi házak is, éspedig nemcsak szövetkezet álarcában à la „Stores"****.

Ugyanez áll a bankokra és más hitelintézetekre még Angliában

---

* Két nagy angol sörfőző cég neve. — *Szerk.*

** Angol vegyipari trösztről. — *Szerk.*

*** Cégelnevezések. — *Szerk.*

**** Áruházak mintájára. — *Szerk.*

is —. Az új vállalatok egész tömege, valamennyi korlátolt felelősségű részvénytársaság alakjában. Még régi bankok is, mint . . .* stb., 7 magánrészvényessel limited-dé alakulnak át.

5) A földművelés terén ugyanez a helyzet. A rendkívül kiterjedt bankok, különösen Németországban, mindenféle bürokratikus elnevezés alatt mindinkább a jelzálog hordozói lesznek, a földbirtok valódi legfelsőbb tulajdonát részvényeik révén a tőzsdének szolgáltatják ki és még inkább ez a helyzet, amikor a birtokok a hitelezők kezére jutnak. Itt a sztyeppék megművelésével kapcsolatos mezőgazdasági forradalom óriási erővel hat; ha így megy tovább, könnyű előrelátni az időt, amikor Anglia és Franciaország földjét is a tőzsde kaparintja meg.

6) A külföldi befektetések pedig mind részvények formájában történnek. Hogy csak Angliáról beszéljünk: amerikai vasutak, északiak és déliek (megnézni a tőzsdei jegyzéket), Goldberger stb.

7) Azután a gyarmatosítás. Ez manapság tisztára a tőzsde fióküzlete, amelynek érdekében az európai hatalmak néhány évvel ezelőtt felosztották Afrikát, a franciák meghódították Tuniszt és Tonkint. Afrikát egyenesen bérbeadták társulatoknak (Nigéria, Dél-Afrika, Német Délnyugat- és Kelet-Afrika). Mashonát és Natalt Rhodes a tőzsde számára vette birtokba.

* A szó olvashatatlan, „Glyn et Co"-nak tűnik, nyilván bankelnevezés. — *Szerk.*

HARMADIK KÖNYV

A TŐKÉS TERMELÉS ÖSSZFOLYAMATA

1—28. FEJEZET

(HARMADIK KÖTET, ELSŐ RÉSZ)

ELSŐ SZAKASZ

AZ ÉRTÉKTÖBBLET ÁTVÁLTOZÁSA PROFITTÁ ÉS AZ ÉRTÉKTÖBBLETRÁTA ÁTVÁLTOZÁSA PROFITRÁTÁVÁ

Első fejezet

ÖNKÖLTSÉGI ÁR ÉS PROFIT

Az első kötetben azokat a jelenségeket vizsgáltuk, amelyeket a tőkés *termelési folyamat* önmagában véve, mint közvetlen termelési folyamat tár elénk, amelynél még eltekintettünk a tőle idegen körülmények minden másodlagos befolyásától. De ez a közvetlen termelési folyamat nem meríti ki a tőke életpályáját. A való világban kiegészíti ezt a *forgalmi folyamat* és ez volt a második kötet vizsgálatainak a tárgya. Itt megmutatkozott, különösen a harmadik szakaszban, ahol a forgalmi folyamatot mint a társadalmi újratermelési folyamat közvetítését vizsgáltuk, hogy a tőkés termelési folyamat, egészében nézve, a termelési és forgalmi folyamat egysége. Ennek a harmadik kötetnek nem lehet az a feladata, hogy erről az egységről általános elmélkedésekbe bocsátkozzék. A feladat, ellenkezőleg, az, hogy megtaláljuk és leírjuk azokat a konkrét formákat, amelyek *a tőkének mint egésznek mozgási folyamatából* kinőnek. Valóságos mozgásukban a tőkék olyan konkrét formákban kerülnek szembe egymással, amelyek szempontjából a tőkének a közvetlen termelési folyamatban felöltött alakja [Gestalt], valamint a forgalmi folyamatban felöltött alakja, csak mint különleges mozzanatok jelentkeznek. A tőke alakzatai [Gestaltungen], ahogyan őket ebben a kötetben kifejtjük, lépésről lépésre közelednek tehát ahhoz a formához, amelyben a társadalom felszínén, a különböző tőkék egymásrahatásában, a konkurrenciában, és maguknak a termelés szereplőinek mindennapi tudatában fellépnek.

Minden tőkés módon termelt áru értéke ($\acute{E}$) a következő képletben fejezhető ki: $\acute{E} = c + v + m$. Ha ebből a termékértékből levonjuk az m értéktöbbletet, akkor marad a termelés elemeire fordított $c + v$ tőkeértéknek puszta egyenértéke, vagyis az ezt pótló, árualakban levő érték.

Ha például bizonyos cikk előállítására 500 font sterling tőkekiadás szükséges: 20 font sterling a munkaeszközök kopására, 380 font sterling termelési anyagokra, 100 font sterling munkaerőre, és ha az értéktöbblet rátája 100%, akkor a termék értéke $400_c + 100_v + 100_m = 600$ font sterling.

Levonva a 100 font sterling értéktöbbletet, marad 500 font sterling áruérték és ez csak az 500 font sterling kiadott tőkét pótolja. Az árunak ez az értékrésze, amely az elfogyasztott termelési eszközök árát és az alkalmazott munkaerő árát pótolja, csak azt pótolja, amibe az áru a tőkésnek magának került s ezért számára ez az áru önköltségi ára.

Az, amibe az áru a tőkésnek kerül és amibe az áru termelése maga kerül, persze két egészen különböző nagyság. Az áruértéknek értéktöbbletből álló része a tőkésnek semmibe sem kerül, éppen azért, mert a munkásnak meg nem fizetett munkába kerül. Minthogy azonban a tőkés termelés alapján a munkás maga, mihelyt a termelési folyamatba belépett, nem egyéb, mint a működő és a tőkés tulajdonában levő termelőtőke ingrediense [alkotórésze], tehát a tőkés az igazi árutermelő, ezért az áru önköltségi ára a tőkés számára szükségképpen úgy jelenik meg, mint magának az árunak igazi költsége. Ha az önköltségi árat k-val jelöljük, akkor az $\acute{E} = c + v + m$ képlet a következő képletté alakul át: $\acute{E} = k + m$, vagyis áruérték = önköltségi ár + értéktöbblet.

Az áru különböző értékrészeinek — amelyek csak a termelésében elfogyasztott tőkeértéket pótolják — az önköltségi ár fogalmában való összefoglalása tehát egyrészt kifejezi a tőkés termelés sajátos jellegét. Az áru tőkés költségét azon mérik, mennyi *tőkét* adtak ki, az áru igazi költségét azon, mennyi *munkát* adtak ki. Eszerint az áru tőkés önköltségi ára mennyiségileg különbözik értékétől vagy igazi önköltségi árától; kisebb, mint az áru értéke, mert, minthogy $\acute{E} = k + m$, tehát $k = \acute{E} - m$. Másrészt az áru önköltségi ára semmiképpen sem olyan tétel, amely csak a tőkés könyvvitelben van meg. Ennek az értékrésznek az önállósulása gyakorlatilag folytonosan érvényesül az áru valóságos termelésében, mert áruformájából a forgalmi folyamaton keresztül mindig ismét vissza kell változtatni termelőtőke formájába, az áru önköltségi árán tehát állandóan vissza kell vásárolni az áru termelésében elfogyasztott termelési elemeket.

Ezzel szemben az önköltségi ár kategóriájának semmi köze az

áru értékének képzéséhez vagy a tőke értékesítési folyamatához. Ha tudom, hogy az áru értékének, 600 font sterlingnek $^5/_6$-a, vagyis 500 font sterling nem egyéb, mint az 500 font sterling kiadott tőkének egyenértéke, pótértéke és ezért csak arra elegendő, hogy e tőke anyagi elemeit visszavásárolják, ezzel még sem azt nem tudom, hogyan termelték az áru értékének ezt az $^5/_6$-át, amely az áru önköltségi ára, sem azt, hogyan jött létre az utolsó hatod, amely az értéktöbbletet alkotja. De vizsgálatunk megmutatja majd, hogy az önköltségi ár a tőkés gazdaságban látszatra az értéktermelés kategóriájává válik.

Térjünk vissza példánkra. Tegyük fel, hogy az az érték, amelyet egy munkás egy átlagos társadalmi munkanap alatt termel, 6 shilling = = 6 márka pénzösszegben fejeződik ki. Akkor az 500 font sterling [10 000 shilling] = $400_c + 100_v$ előlegezett tőke $1666^2/_3$ tízórás munkanap értékterméke, melyből $1333^1/_3$ munkanap a termelési eszközök értékében = 400_c, és $333^1/_3$ munkanap a munkaerő értékében = 100_v kristályosodott ki. A feltételezett 100%-os értéktöbbletráta mellett magának az újonnan előállítandó árunak a termelése tehát $100_v + 100_m = 666^2/_3$ tízórás munkanapnyi munkaerő elfogyasztásába kerül.

De tudjuk (lásd I. kot. 7. fej. 200—201. old.), hogy az újonnan előállított termék értéke = 600 font sterling a kovetkezőképpen tevődik össze: 1) a termelési eszközökre fordított állandó tőke újramegjelenő értékéből, 400 font sterlingből és 2) 200 font sterlingnyi újonnan termelt értékből. Az áru önköltségi ára = 500 font sterling magában foglalja az újramegjelenő 400_c-t és a 200 font sterlingnyi újonnan termelt érték felét (= 100_v), tehát az áruértéknek keletkezés tekintetében teljesen különböző két elemét.

Azáltal, hogy a $666^2/_3$ tízórás munkanap alatt a munkát célszerű módon használták el, az elfogyasztott termelési eszközök értékét, 400 font sterling nagyságban, átvitték ezekről a termelési eszközökről a termékre. Ez a régi érték ismét megjelenik tehát, mint a termék értékének alkatrésze, de nem keletkezik *ennek* az árunak a termelési folyamatában. Csak azért van meg mint az áru értékének alkatrésze, mert már előzőleg megvolt mint az előlegezett tőke alkatrésze. Az elfogyasztott állandó tőkét tehát az áru értékének az a része pótolja, amellyel maga az állandó tőke járul hozzá az áru értékéhez. Az önköltségi árnak ez az eleme tehát kettős értelmű: egyrészt belekerül az áru önköltségi árába, mert az áruértéknek olyan alkatrésze, amely elfogyasztott tőkét pótol; és másrészt csak azért alkatrésze az áruértéknek, mert elfogyasztott tőkének az értéke, vagyis mert a termelési eszközök ennyibe és ennyibe kerülnek.

Fordítva áll a dolog az önköltségi ár másik alkatrészével. Az áru

termelése közben elfogyasztott $666^2/_3$ napi munka 200 font sterlingnyi új értéket hoz létre. Ebből az új értékből egy rész csak az előlegezett 100 font sterling változó tőkét, vagyis az alkalmazott munkaerő árát pótolja. De ez az előlegezett tőkeérték semmiképpen nem kerül bele az új érték képzésébe. A tőkeelőleg keretein belül a munkaerő nem egyéb, mint *érték*, a termelési folyamatban viszont mint értékképző működik. A munkaerő értéke helyére, amely a tőkeelőlegben szerepel, a valóban *működő* termelőtőkében maga az eleven, értékképző munkaerő lép.

A különbség az áruérték e különböző alkatrészei között, amelyek együtt az önköltségi árat alkotják, azonnal szembeötlik, mihelyt változás áll be az értéknagyságban, akár az elfogyasztott állandó tőkerész, akár az elfogyasztott változó tőkerész értéknagyságában. Tegyük fel, hogy ugyanazoknak a termelési eszközöknek az ára, vagyis az állandó tőkerész, 400 font sterlingről 600 font sterlingre emelkedik, vagy fordítva, 200 font sterlingre esik. Az első esetben nemcsak az áru önköltségi ára emelkedik 500 fontról $600_c + 100_v = 700$ font sterlingre, hanem maga az áru értéke emelkedik 600 font sterlingről $600_c + 100_v + 100_m = 800$ font sterlingre. A második esetben nemcsak az önköltségi ár esik 500 font sterlingről $200_c + 100_v = 300$ font sterlingre, hanem maga az áruérték 600 font sterlingről $200_c + 100_v + 100_m = 400$ font sterlingre. Minthogy az elfogyasztott állandó tőke saját értékét átviszi a termékre, a termék értéke, egyébként azonos körülmények között, ennek a tőkeértéknek abszolút nagyságával arányosan emelkedik vagy esik. Tegyük fel viszont, hogy egyébként azonos körülmények között a munkaerő ugyanazon tömegének ára 100 font sterlingről 150 font sterlingre emelkedik vagy fordítva, 50 font sterlingre esik. Az első esetben az önköltségi ár ugyan 500 font sterlingről $400_c + 150_v = 550$ font sterlingre emelkedik, míg a második esetben 500 font sterlingről $400_c + 50_v = 450$ font sterlingre esik, de az áru értéke mindkét esetben változatlan marad = 600 font sterling; az első esetben $400_c + 150_v + 50_m$, a második esetben $400_c + 50_v + 150_m$. Az előlegezett változó tőke a termékhez nem a saját értékét teszi hozzá. Ellenkezőleg, saját értéke helyére a termékben a munka által teremtett új érték lépett. A változó tőke abszolút értéknagyságának változása, ha csak a munkaerő árában beállt változást fejez ki, egyáltalán semmit sem változtat tehát az áruérték abszolút nagyságán, mert semmit sem változtat annak az új értéknek abszolút nagyságán, amelyet a folyékony munkaerő teremt. Ellenkezőleg, az ilyen változás csak az új érték két alkatrészének nagyságviszonyát érinti, amelyek közül az egyik az értéktöbbletet alkotja, a másik a változó tőkét pótolja és ekképpen bekerül az áru önköltségi árába.

Az önköltségi ár — a mi esetünkben $400_c + 100_v$ — két részében csak az a közös, hogy mindketten olyan részei az áru értékének, amelyek előlegezett tőkét pótolnak.

A dolgoknak ez az igazi összefüggése azonban a tőkés termelés álláspontjáról szükségképpen fordított módon jelentkezik.

A tőkés termelési mód többek közt abban különbözik a rabszolgaságon alapuló termelési módtól, hogy a munkaerő értéke, illetve ára, mint magának a munkának az értéke, illetve ára, vagyis mint munkabér jelenik meg (I. köt. 17. fej. [500. old.]). A tőkeelőleg változó értékrésze tehát úgy jelenik meg, mint munkabérre fordított tőke, mint olyan tőkeérték, amely a termelésben elfogyasztott összes munka értékét, illetve árát megfizeti. Tegyük fel például, hogy egy tízórás átlagos társadalmi munkanap 6 shillingnyi pénzösszegben testesül meg, akkor a 100 font sterlingnyi változó tőkeelőleg $333^1/_3$ tízórás munkanap alatt termelt érték pénzkifejezése. De a megvásárolt munkaerőnek ez az értéke, amely a tőkeelőlegben szerepel, nem része a valóban működő tőkének. Helyébe a termelési folyamatban maga az eleven munkaerő lép. Ha ennek az utóbbinak a kizsákmányolási foka 100%, mint a mi példánkban, akkor $666^2/_3$ tízórás munkanap alatt fogyasztják el és így az a termékhez 200 font sterling új értéket ad hozzá. De a tőkeelőlegben a 100 font sterlingnyi változó tőke mint munkabérre kiadott tőke szerepel, vagyis mint annak a munkának az ára, amelyet $666^2/_3$ tízórás munkanap alatt végeznek. 100 font sterlinget osztva $666^2/_3$-dal megkapjuk a tízórás munkanap árát = 3 shilling, ami 5 órai munkának az értékterméke.

Ha mármost egyfelől a tőkeelőleget, másfelől az áru értékét összehasonlítjuk, a következőt kapjuk:

I. 500 font sterling tőkeelőleg = 400 font sterling termelési eszközökre fordított tőke (a termelési eszközök ára) + 100 font sterling munkára fordított tőke ($666^2/_3$ munkanap ára vagy az ezért fizetett munkabér).

II. 600 font sterling áruérték = 500 font sterling önköltségi ár (400 font sterling az elhasznált termelési eszközök ára + 100 font sterling az elfogyasztott $666^2/_3$ munkanap ára) + 100 font sterling értéktöbblet.

Ebben a képletben a munkára kiadott tőkerész csak abban különbözik a termelési eszközökre, például gyapotra vagy szénre kiadott tőkerésztől, hogy egy anyagában különböző termelési elemet fizetnek vele, de semmiképpen sem abban, hogy az áru értékképzési folyamatában és ezért a tőke értékesítési folyamatában is funkció tekintetében más szerepet játszik. Az áru önköltségi árában a termelési eszközök ára úgy tér vissza, ahogyan már a tőkeelőlegben szerepelt,

éspedig azért, mert ezeket a termelési eszközöket célszerűen használták el. Ugyanígy az áru önköltségi árában a termeléséhez elfogyasztott $666^2/_3$ munkanap ára vagy munkabére úgy tér vissza, ahogyan már a tőkeelőlegben szerepelt, éspedig ugyancsak azért, mert ezt a munkamennyiséget célszerű formában fogyasztották el. Csak kész, meglevő értékeket látunk — az előlegezett tőke értékrészeit, amelyek a termék értékének képzésében résztvesznek —, de nem látunk új értéket létrehozó elemet. Az állandó és a változó tőke közötti különbség eltűnt. Az 500 font sterlingnyi egész önköltségi árnak most az a kettős értelme van, hogy, először is, az az alkatrésze a 600 font sterling áruértéknek, amely az áru termelésében elfogyasztott 500 font sterling tőkét pótolja, és másodszor, hogy maga az árunak ez az értékalkatrésze csak azért van meg, mert előzőleg mint az alkalmazott termelési elemeknek, tehát a termelési eszközöknek és a munkának önköltségi ára, vagyis mint tőkeelőleg már megvolt. A tőkeérték visszatér mint az áru önköltségi ára, mert és amennyiben mint tőkeértéket fogyasztották el.

Az a körülmény, hogy az előlegezett tőke különböző értékalkatrészeit a termelés különböző anyagi elemeire fordították, munkaeszközökre, nyers- és segédanyagokra és munkára, csak azt vonja maga után, hogy az áru önköltségi árának ezeket az anyagilag különböző termelési elemeket újra vissza kell vásárolnia. Az önköltségi ár alakulására magára ellenben csak egy különbség van befolyással, az álló- és forgótőke közti különbség. Példánkban 20 font sterlinget számítottunk a munkaeszközök kopására (400_c = 20 font sterling a munkaeszközök kopására + 380 font sterling termelési anyagokra). Ha e munkaeszközök értéke az áru termelése előtt 1200 font sterling volt, akkor ez az érték az áru termelése után két alakban van meg, 20 font sterling mint az áru értékének része, 1200 — 20, vagyis 1180 font sterling mint a termelés előtt és után is a tőkés birtokában levő munkaeszközök megmaradó értéke, vagyis nem mint a tőkés árutőkéjének, hanem mint termelőtőkéjének értékeleme. A termelési anyagokat és a munkabért a munkaeszközökkel ellentétben az áru termelésében teljesen elfogyasztják, és ezért egész értékük átmegy a termelt áru értékébe. Láttuk, miként oltik az előlegezett tőkének ezek a különböző alkatrészei a megtérülés szempontjából az álló- és a forgótőke formáját*.

A tőkeelőleg tehát 1680 font sterling: állótőke = 1200 font sterling plusz forgótőke = 480 font sterling (= 380 font sterling termelési anyagokban plusz 100 font sterling munkabérben).

* Lásd II. köt. 8. fej. 1. pont. Szikra 1953. 159—170. old. — *Szerk.*

Az áru önköltségi ára ellenben csak 500 font sterling (20 font sterling az állótőke kopására, 480 font sterling a forgótőkére).

De ez a különbség az áru onkoltségi ára és a tőkeelőleg kozott csak azt igazolja, hogy az áru onköltségi árát kizárólag a termelésében valóban elfogyasztott tőke alkotja.

Az áru termelésére 1200 font sterling értékű munkaeszkozt alkalmaznak, de ebből az előlegezett tőkeértékből csak 20 font sterling megy a termelésben veszendőbe. Az alkalmazott állótőke tehát csak részben megy át az áru önkoltségi árába, mert csak részben fogyasztják el az áru termelésében. Az alkalmazott forgótőke egészen belekerül az áru önköltségi árába, mert az áru termelésében teljesen elfogyasztják. De mi mást bizonyít ez, mint azt, hogy az elhasznált álló és forgó tőkerészek értéknagyságuk arányában egyformán átmennek áruik önkoltségi árába s hogy az árunak ez az értékalkatrésze egyáltalában csak a termelésében elfogyasztott tőkéből származik? Ha nem így állna a dolog, nem lehetne megérteni, miért nem járul hozzá a termék értékéhez az 1200 font sterling előlegezett állótőke nemcsak azzal a 20 font sterlinggel, amelyet a termelési folyamatban elveszít, hanem azzal az 1180 font sterlinggel is, amelyet nem veszít el a termelésben.

Ez a különbség az álló- és a forgótőke közott az önköltségi ár kiszámítását illetően tehát csak megerősíti azt a látszatot, hogy az önköltségi ár az elfogyasztott tőkeértékből, vagyis abból az árból keletkezik, amelybe az elfogyasztott termelési elemek, a munkát beleértve, magának a tőkésnek kerülnek. Másrészt a változó, a munkaerőbe fektetett tőkerészt az értékképzés szempontjából itt a forgótőke rovata alatt éppenséggel azonosítják az állandó tőkével (a termelési anyagokból álló tőkerésszel) és így a tőke értékesítési folyamatának misztifikálása teljessé válik[1].

Eddig az áru értékének csak egyik elemét vettük tekintetbe, az önkoltségi árat. Most az áruérték másik alkatrészét is szemügyre kell vennünk, az önkoltségi ár folötti többletet, vagyis az értéktöbbletet. Az értéktöbblet tehát mindenekelőtt az áru értékének az önköltségi ár fölotti többlete. Mivel azonban az önkoltségi ár egyenlő az elfogyasztott tőke értékével, amelynek anyagi elemeivé folytonosan vissza is változtatják, ezért az értéknek ez a többlete az áru termelésében elfogyasztott s a forgalmából visszatérő tőke értékszaporulata.

Már előbb láttuk, hogy bár *m* értéktöbblet csak *v* változó tőke értékváltozásából származik s ezért eredetileg csak a változó tőke

[1] Az I. köt. 7. fej. 3. pont. 211. és köv. oldalon N. W. Senior példáján megmutattuk, milyen zavar támadhat ebből a közgazdász fejében.

novekménye, mégis a termelési folyamat végén éppúgy $c + v$, a kiadott ossztőke értékszaporulatát is alkotja. A $c + (v + m)$ képlet, amely arra utal, hogy m termelése úgy történik, hogy a munkaerőre előlegezett meghatározott v tőkeérték folyékony nagysággá, tehát egy állandó nagyság változó nagysággá alakul át, kifejezhető így is: $(c + v) + m$. A termelés előtt 500 font sterling tőkénk volt. A termelés után megvan az 500 font sterling tőkénk, amelyhez 100 font sterling értékszaporulat járul[2].

De az értéktobblet nemcsak az értékesítési folyamatba belekerülő, hanem az abba be nem lépő előlegezett tőkerésznek is szaporulata; tehát oly értékszaporulat, amely nemcsak az elfogyasztott, az áru onkoltségi árából pótolt tőke szaporulata, hanem a termelésben egyáltalában alkalmazott tőkéé. A termelési folyamat előtt 1680 font sterling tőkeértékünk volt: 1200 font sterling munkaeszkozokbe fektetett állótőke, amelyből csak 20 font sterling kerül bele kopás címén az áru értékébe, plusz 480 font sterling forgótőke termelési anyagokban és munkabérben. A termelési folyamat után van 1180 font sterlingünk mint a termelőtőke értékalkatrésze plusz 600 font sterling árutőkénk. Ha ezt a két értékosszeget osszeadjuk, akkor a tőkés most 1780 font sterling értékkel rendelkezik. Ebből levonva az 1680 font sterling előlegezett ossztőkét, marad 100 font sterling értékszaporulat. Ez a 100 font sterling értéktobblet tehát éppúgy értékszaporulata az 1680 font sterling alkalmazott tőkének, mint a termelés során elfogyasztott 500 font sterlingnyi toredékének.

Mármost a tőkés számára világos, hogy ez az értékszaporulat azokból a termelő műveletekből származik, amelyeket a tőkével végeznek, tehát magából a tőkéből; mert a termelési folyamat után itt van, míg a termelési folyamat előtt nem volt itt. Ami mindenekelőtt a termelésben elfogyasztott tőkét illeti, az a látszat merül fel, hogy az értéktobblet a tőke különböző — termelési eszkozokből és munkából álló — értékelemeiből egyaránt származik. Hiszen ezek az elemek egyformán résztvesznek az onkoltségi ár kialakításában. Egyformán hozzáadják tőkeelőlegként meglevő értékeiket a termék értékéhez és nem kulonulnek el egymástól mint állandó és változó értéknagyságok. Ez kézzelfoghatóvá válik, ha egy pillanatra feltételezzük, hogy az egész

[2] „Valójában már tudjuk, hogy az *értéktobblet* csupán kovetkezménye a v, a munkaerővé átalakított tőkerész *értékváltozásának*, hogy tehát $v + m = v + \Delta v$ (v plusz v növekménye) De a *valóságos értékváltozást* és azt az *arányt*, amelyben az érték változik, elhomályosítja az, hogy *változó alkatrészének növekedése* kovetkeztében *az előlegezett ossztőke* is *nő*. 500 volt és 590-né lett" (I. kot. 7. fej. 1. pont. 202. old.).

elfogyasztott tőke vagy kizárólag munkabérből, vagy kizárólag a termelési eszközök értékéből áll. Akkor az első esetben $400_c + 100_v + 100_m$ áruérték helyett $500_v + 100_m$ áruértékünk volna. A munkabérre kiadott 500 font sterling tőke a 600 font sterling áruérték termelésében felhasznált valamennyi munka értéke és ezért az egész termék önköltségi ára. De ennek az önköltségi árnak a képzése, amelynek révén az elfogyasztott tőke értéke mint a termék értékalkatrésze jelenik meg újra, az egyetlen előttünk ismert mód az áruérték képzésére. Nem tudjuk, honnan ered a 100 font sterlinget kitevő értéktöbbletalkatrésze. Ugyanígy a második esetben, ahol az áru értéke $500_c + 100_m$-mel volna egyenlő. Mindkét esetben tudjuk, hogy az értéktöbblet adott értékből ered, mert ezt az értéket termelőtőke alakjában előlegezték, mellékes, hogy munka alakjában-e vagy termelési eszközök alakjában. Másrészt azonban az előlegezett tőkeérték nem hozhatja létre az értéktöbbletet pusztán azért, mert kiadták és így az áru önköltségi árát alkotja. Mert éppen amennyiben az áru önköltségi árát alkotja, nem értéktöbbletet alkot, hanem csak egyenértéket, az elfogyasztott tőkét pótoló értéket. Amennyiben tehát értéktöbbletet alkot, azt nem sajátképpen mint elfogyasztott tőke alkotja, hanem általában mint előlegezett, tehát alkalmazott tőke. Az értéktöbblet tehát éppúgy ered az előlegezett tőke ama részéből, amely a tőke önköltségi árába belekerül, mint ama részéből, amely nem kerül bele az önköltségi árba; szóval az alkalmazott tőke álló és forgó alkatrészeiből egyaránt. Az össztőke működik anyagilag mint termékképző, azaz mind a munkaeszközök, mind a termelési anyagok és a munka. Az össztőke kerül bele anyagilag a tényleges munkafolyamatba, noha csak egy része kerül bele az értékesítési folyamatba. Talán éppen ez az oka annak, hogy csak részben járul hozzá az önköltségi ár képzéséhez, de teljes egészében az értéktöbblet képzéséhez. Bárhogyan is, a végeredmény az, hogy az értéktöbblet egyidejűleg ered az alkalmazott tőke valamennyi részéből. A levezetés még nagyon megrövidíthető, ha Malthust követve éppoly durván mint egyszerűen azt mondjuk: „A tőkés az előlegezett tőke minden részétől egyenlő nyereséget *vár*"[3].

Az értéktöbblet, amelyet ilymódon az előlegezett össztőke származékának tekintenek, átváltozott alakot, a *profit* alakját ölti magára. Valamely értékösszeg tehát azért tőke, mert abból a célból adják ki,

[3] *Malthus:* „Principles of Political Economy". 2. kiad. London 1836. 267—268. old.

hogy profitot hozzon létre[4], vagy a profit azért áll elő, mert egy értékösszeget tőkeként alkalmaznak. Ha a profitot p-nek nevezzük, az $É = c + v + m = k + m$ képlet átváltozik a következő képletté: $É = k + p$, vagyis *áruérték = önköltségi ár + profit.*

A profit tehát, amint így egyelőre előttünk van, ugyanaz, mint az értéktöbblet, de misztifikált alakban, amely azonban a tőkés termelési módból szükségszerűen keletkezik. Minthogy az önköltségi ár képződésében, ahogyan az a felszínen mutatkozik, nem ismerhető fel különbség állandó és változó tőke között, a termelési folyamatban bekövetkező értékváltozás eredetének el kell tolódnia a változó tőkerészről az össztőkére. Minthogy az egyik póluson a munkaerő ára átalakult formában, munkabérként jelenik meg, az ellenkező póluson az értéktöbbletnek átalakult formában, profitként kell megjelennie.

Láttuk: az áru önköltségi ára kisebb, mint értéke. Minthogy $É = k + m$, tehát $k = É - m$. Az $É = k + m$ képlet csak akkor lesz $É = k$-vá — áruérték egyenlő az áru önköltségi árával —, ha $m = 0$, ez olyan eset, amely a tőkés termelés alapján sohasem következik be, bár különleges piaci konjunktúrák esetén az áruk eladási ára lesüllyedhet az önköltségi árra vagy még az alá is.

Ha tehát az árut értékén adják el, olyan profitot realizálnak, amely egyenlő az áru értékének az önköltségi ár fölött mutatkozó többletével, tehát egyenlő az áru értékében foglalt egész értéktöbblettel. De a tőkés profittal adhatja el az árut akkor is, ha értékén alul adja el. Amíg az áru eladási ára meghaladja az önköltségi árat, még ha alatta marad is az értékének, a bennefoglalt értéktöbblet egy részét mindig realizálják, tehát profitra tesznek szert. Példánkban az áru értéke = 600 font sterling, az önköltségi ár = 500 font sterling. Ha az árut 510, 520, 530, 560, 590 font sterlingért adják el, akkor ennek megfelelően 90, 80, 70, 40, 10 font sterlinggel értékén alul adják el és mégis 10, illetőleg 20, 30, 60, 90 font sterling profitot húznak eladásából. Az áru értéke és önköltségi ára között nyilvánvalóan az eladási árak meghatározatlan sora lehetséges. Minél nagyobb az áru értékének értéktöbbletből álló eleme, annál nagyobb területen mozoghatnak a gyakorlatban ezek a közbeeső árak.

Ez magyarázza meg nemcsak a konkurrencia mindennapos jelenségeit, mint például az áron aluli eladás (underselling) bizonyos eseteit, az áruk árának rendellenes alacsonyságát bizonyos iparágakban[5] stb. A tőkés konkurrencia alaptörvénye, amelyet a politikai

[4] „Tőke az, amit abból a célból adnak ki, hogy profithoz jussanak." *Malthus:* „Definitions in Political Economy". London 1827. 86. old.

[5] Vö. I. köt. 18. fej. 508—509. old.

gazdaságtan eddig nem tudott megérteni, az általános profitrátát és az általa meghatározott úgynevezett termelési árakat szabályozó torvény, mint később látni fogjuk, ezen az áru értéke és onkoltségi ára kozotti különbozeten alapul és az ebből fakadó lehetőségen, hogy az árut értékén alul is profittal adhatják el.

Az áru eladási árának legalsó határát megszabja az áru onkoltségi ára. Ha onkoltségi árán alul adják el, akkor a termelőtőke elfogyasztott alkatelemei az eladási árból nem pótolhatók teljesen. Ha ez a folyamat tartós, az előlegezett tőkeérték eltűnik. A tőkés már ebből a szempontból is hajlamos arra, hogy az onkoltségi árat az áru tulajdonképpeni *belső* értékének tartsa, mert ez az az ár, amely tőkéje puszta fenntartásához szükséges. Ehhez járul még az a korülmény, hogy az áru onkoltségi ára az a vételár, amelyet a tőkés maga fizetett a termeléséért, tehát az a vételár, melyet az áru termelési folyamata maga határoz meg. Az áru eladásakor realizált értékszaporulat vagy értéktobblet tehát a tőkés szemében az áru eladási árának tobblete az érték felett, nem pedig értékének az onkoltségi ár folotti tobblete, s ezért úgy látja, hogy az áruban rejlő értéktobblet magából az eladásból származik, nem pedig az áru eladása által realizálódik. Ezt az illúziót már tüzetesebben megvizsgáltuk az I. kotet 4. fejezet 2. pontjában („A tőke általános formulájának ellentmondásai") [153—157. old.], de itt visszatérünk egy pillanatra ahhoz a formájához, amelyben Torrens és mások megint kidomborították, mint a politikai gazdaságtan Ricardóhoz képest elért haladását.

„A természetes ár, amely a termelési koltségből, vagy más szavakkal az áru termelésére vagy gyártására fordított tőkéből áll, nem foglalhatja magában a profitot... Ha egy bérlő foldjei megmüvelésére 100 quarter gabonát ad ki és ezért 120 quartert kap vissza, ez a 20 quarter, mint terméke tobblete a kiadás felett, alkotja profitját, de esztelenség volna ezt a tobbletet vagy profitot kiadásai egy részének nevezni... A gyáros bizonyos mennyiségű nyersanyagot, szerszámot és a munka számára létfenntartási eszkozoket fektet be és ezért bizonyos mennyiségű készárut kap. E készáru csereértékének nagyobbnak kell lennie, mint a nyersanyagok, szerszámok és létfenntartási eszkozok csereértékének, amelyek előlegezésével megszerezték." Ebből Torrens azt kovetkezteti, hogy az eladási árnak az onkoltségi ár feletti tobblete, vagyis a profit, onnan származik, hogy a fogyasztók „közvetlen vagy kozvetett (circuitous) csere útján a tőke minden tartozékának bizonyos nagyobb adagját adják, mint amennyibe azok termelése kerül"[6].

[6] *R. Torrens:* „An Essay on the Production of Wealth". London 1821. 51—53. és 349. old.

Valóban, valamely adott nagyság feletti többlet nem lehet ennek a nagyságnak része, tehát a profit, az áru értékének a tőkés kiadásai feletti többlete sem lehet ezeknek a kiadásoknak része. Ha tehát az áru értékképzésébe nem kerül bele más 'em, mint a tőkés értékelőlege, nem érthető meg, hogyan kerülhet ki a termelésből több érték, mint amennyi beléjutott, vagyis hogy a semmiből valami lesz. Ettől a semmiből való teremtéstől azonban Torrens csak úgy menekül meg, hogy az árutermelés területéről átteszi az áruforgalom területére. A profit nem származhat a termelésből, mondja Torrens, mert másképp már bennfoglaltatnék a termelés költségeiben és így nem volna többlet e költségek fölött. A profit nem származhat az árucseréből, felel neki Ramsay, ha nem volt már meg az árucsere előtt. A kicserélt termékek értékösszege nyilvánvalóan nem változik meg azáltal, hogy kicserélik azokat a termékeket, amelyeknek értékösszege. Ugyanaz marad a csere után, ami előtte volt. Jegyezzük itt meg, hogy Malthus kifejezetten Torrens tekintélyére hivatkozik[7], bár ő maga azt, hogy az árukat értékükön felül adják el, másképp fejti ki, helyesebben nem fejti ki, mert minden effajta érv, a dolog lényegét tekintve, menthetetlenül a flogiszton annakidején oly hírhedt negatív súlyára lyukad ki.

Olyan társadalomban, amelyben a tőkés termelés uralkodik, a nem tőkés termelő is a tőkés elképzelések rabja. Utolsó regényében, a „Paysans"-ban [Parasztok] Balzac, akire általában jellemző a reális viszonyok mély megértése, találóan írja le, hogyan végez a kisparaszt uzsorása jóakaratának biztosítása végett mindenféle ingyenmunkát és azt hiszi, hogy ezzel semmit sem ajándékoz, mert saját munkája neki magának nem jelent semmiféle készpénzkiadást. Az uzsorás viszont így két legyet üt egy csapásra. Megtakarítja a készpénzkiadást a munkabérre és a parasztot — aki a saját földjétől von el munkát és így fokozatosan tönkremegy — egyre jobban befonja az uzsora pókhálójával.

Azt a felületes elképzelést, hogy az áru önköltségi ára az áru igazi értéke, az értéktöbblet pedig onnan származik, hogy az árut értékén felül adják el, tehát hogy az árukat akkor adják el értékükön, ha eladási áruk egyenlő önköltségi árukkal, vagyis egyenlő a bennük elfogyasztott termelési eszközök árával plusz munkabérrel, Proudhon a nála szokásos, tudományos mezben pöffeszkedő sarlatánsággal mint a szocializmus újonnan felfedezett titkát kürtölte világgá. Az áruk értékének az áruk önköltségi áraira való redukálása — ez a tulajdonképpeni alapja Proudhon népbankjának. Már korábban kifejtettük, hogy a termék értékének különböző alkatrészei magának a

[7] *Malthus:* „Definitions in Political Economy". London 1853. 70, 71. old.

terméknek arányos részeivel is kifejezhetők. Ha például (I. köt. 7. fej. 2. pont. 208. old.) 20 font fonál értéke 30 shilling — tudniillik 24 shilling termelési eszkoz, 3 shilling munkaerő és 3 shilling értéktöbblet —, ezt az értéktöbbletet kifejezhetjük a termék $^1/_{10}$ részével = 2 font fonállal. Ha mármost ezt a 20 font fonalat önköltségi árán adják el, 27 shillingért, akkor a vevő 2 font fonalat ingyen kap, vagyis az árut $^1/_{10}$-del értékén alul adták el; de a munkás ebben az esetben is teljesítette többletmunkáját, csakhogy most a fonál vevője, nem pedig a fonalat termelő tőkés számára. Teljesen téves volna azt feltételezni, hogy ha az összes árukat önköltségi árukon adnák el, az eredmény valóban ugyanaz volna, mintha valamennyit önköltségi árukon felül, de értékükön adnák el. Mert még ha a munkaerő értékét, a munkanap hosszát és a munka kizsákmányolási fokát mindenütt egyenlőnek vesszük is, a különböző árufajták értékeiben foglalt értéktöbblettömegek mégis okvetlenül különbözők a termelésükhoz előlegezett tőkék különböző szerves összetétele szerint[8].

Második fejezet

A PROFITRÁTA

A tőke általános képlete a következő: $P — Á — P'$; vagyis bizonyos értékösszeget a forgalomba dobnak, hogy nagyobb értékösszeget vonjanak ki belőle. Az a folyamat, amely ezt a nagyobb értékösszeget létrehozza, a tőkés termelés; az a folyamat, amely realizálja, a tőke forgalma. A tőkés az árut nem az áruért magáért termeli, nem használati értéke vagy saját személyes fogyasztása kedvéért. Az a termék, amely a tőkést valójában érdekli, nem maga a kézzelfogható termék, hanem a termék értékszaporulata a benne elfogyasztott tőke értéke felett. A tőkés az össztőkét előlegezi és nem törődik azzal, hogy alkatrészei az értéktöbblet termelésében különböző szerepet játszanak. Mindezeket az alkatelemeket egyformán előlegezi, nemcsak azért, hogy az előlegezett tőkét újratermelje, hanem, hogy ezen túl érték feletti többletet termeljen. Az előlegezett változó tőke értékét csak úgy változtathatja magasabb értékké, ha eleven munkával cseréli ki, ha eleven munkát kizsákmányol. A munkát viszont csak úgy zsákmányolhatja ki, ha egyidejűleg előlegezi e munka

[8] „A különböző tőkék által termelt érték- és értéktöbblet-tömegek a munkaerő adott értéke és egyező kizsákmányolási foka esetén egyenes arányban vannak e tőkék változó alkatrészének, azaz eleven munkaerővé átalakított alkatrészének nagyságával" (I. köt. 9. fej. 288. old.).

megvalósításának feltételeit, a munkaeszközöket és a munka tárgyát, gépeket és nyersanyagokat, vagyis, ha a birtokában levő értékösszeget átváltoztatja termelési feltételek formájába; aminthogy egyáltalában csak azért tőkés, csak azért foghat hozzá a munka kizsákmányolási folyamatához, mert, mint a munkafeltételek tulajdonosa, szembenáll a munkással, mint a puszta munkaerő tulajdonosával. Már előbb, az első kötetben kimutattuk, hogy éppen az a körülmény, hogy e termelési eszközök a nemdolgozók tulajdonában vannak, változtatja a munkásokat bérmunkásokká, a nemdolgozókat tőkésekké [vö. I. köt. 161, 661. és köv. old.].

A tőkést nem érdekli az a kérdés, hogy az állandó tőkét előlegezi-e azért, hogy a változó tőkéből hasznot húzzon, vagy a változó tőkét előlegezi azért, hogy az állandó tőkét értékesítse; munkabérre fordít-e pénzt azért, hogy a gépeknek és nyersanyagoknak nagyobb értéket adjon, vagy pedig gépekre és nyersanyagokra előlegez-e pénzt azért, hogy a munkát kizsákmányolhassa. Igaz, hogy a tőkének csak a változó része teremt értéktöbbletet, de ezt csak abban az esetben teremti, ha a tőkés a többi részt, a munka termelési feltételeit is előlegezi. Minthogy a tőkés a munkát csak úgy tudja kizsákmányolni, ha állandó tőkét előlegez, minthogy az állandó tőkét csak úgy értékesítheti, ha változó tőkét előlegez, képzeletében ezek valamennyien egyformán egybeesnek, annál is inkább, mert nyereségének tényleges mértékét nem a változó tőkéhez, hanem az össztőkéhez való aránya határozza meg, nem az értéktöbblet rátája, hanem a profitráta, ez pedig, mint látni fogjuk, ugyanaz maradhat és mégis különböző értéktöbbletrátákat fejezhet ki.

A termék önköltségéhez hozzátartozik valamennyi értékalkatrésze, melyet a tőkés kiadott, vagyis amelyért egyenértéket vetett be a termelésbe. Ahhoz, hogy a tőke egyszerűen fenntartsa magát, vagyis, hogy eredeti nagyságában újratermelődjék, ezeket a költségeket pótolni kell.

Az áruban foglalt érték egyenlő azzal a munkaidővel, amelybe előállítása kerül és ennek a munkának az összessége megfizetett és meg nem fizetett munkából áll. A tőkés számára viszont az áru költsége az árában megtestesült munkának csak abból a részéből áll, amelyet megfizetett. Az áruban foglalt többletmunka a tőkésnek semmibe sem kerül, bár a munkásnak, éppúgy mint a megfizetett munka, munkába kerül s bár ez a munka, ugyanúgy mint a másik, értéket teremt és mint értékképző elem belekerül az áruba. A tőkés profitja onnan származik, hogy olyan eladnivalója van, amelyet nem fizetett meg. Az értéktöbblet, illetve a profit éppen az áru értékének az önköltségi ár fölötti többletéből, vagyis az áruban foglalt munka

teljes összegének a benne foglalt megfizetett munka összege fölötti többletéből áll. Az értéktöbblet tehát, akárhonnan származzék is, az előlegezett össztőke fölötti többlet. Ez a többlet tehát olyan arányban áll az össztőkével, amely $\frac{m}{C}$ törtben fejezhető ki, ahol C az össztőkét jelenti. Így kapjuk az $\frac{m}{C} = \frac{m}{c+v}$ *profitrátát*, eltérően az $\frac{m}{v}$ értéktöbbletrátától.

Ha az értéktöbblet rátáját a változó tőkén mérjük, értéktöbbletrátának hívjuk; ha az értéktöbblet rátáját az össztőkén mérjük, profitráta a neve. Ez egyazon nagyság két különböző mérése, amely mérések a különböző mércék következtében egyúttal egyazon nagyságnak különböző viszonyait vagy vonatkozásait fejezik ki.

Az értéktöbbletrátának profitrátává való átváltozásából kell levezetni az értéktöbblet átváltozását profittá, nem pedig fordítva. És valóban, a profitráta a történelmi kiindulópont. Az értéktöbblet és az értéktöbblet rátája az, ami viszonylag láthatatlan, a lényeg, amelyet fel kell kutatni, míg a profitráta és így az értéktöbblet profit-formája a jelenség felszínén mutatkozik.

Ami az egyes tőkést illeti, világos, hogy az egyetlen dolog, ami őt érdekli, az értéktöbbletnek — vagyis annak az érték fölötti többletnek, amellyel áruját eladja — az aránya az áru termelésére előlegezett össztőkéhez; ezzel szemben ennek a többletnek a tőke különböző alkatelemeihez való meghatározott aránya és belső összefüggése velük nemcsak nem érdekli őt, hanem éppen az az érdeke, hogy ezt a meghatározott arányt és ezt a belső összefüggést elködösítse.

Noha az áru értékének az önköltségi ár fölötti többlete a közvetlen termelési folyamatban keletkezik, csak a forgalmi folyamatban realizálódik és annál könnyebben ölti azt a látszatot, hogy a forgalmi folyamatból származik, mert a valóságban, a konkurrencián belül, a tényleges piacon, a piaci feltételektől függ, hogy ez a többlet realizálható-e vagy sem, és ha igen, milyen mértékben. Nem kell kifejtenünk itt azt, hogy ha egy árut értékén felül vagy alul adnak el, ez csak az értéktöbblet más elosztását jelenti és hogy ez a különböző elosztás, a változott arány, melyben különböző személyek az értéktöbbleten osztozkodnak, semmit sem változtat sem az értéktöbblet nagyságán, sem pedig annak természetén. A tényleges forgalmi folyamatban nemcsak hogy végbe mennek azok az átváltozások, amelyeket a második kötetben tárgyaltunk, hanem e változások egybe is esnek a valóságos konkurrenciával, azzal, hogy az árukat értékük felett vagy alatt veszik és adják el, úgyhogy az egyes tőkés számára az

általa realizált értéktöbblet éppúgy függ a kölcsönös becsapástól, mint a munka közvetlen kizsákmányolásától.

A forgalmi folyamatban a munkaidő mellett hatni kezd a forgalmi idő is, amely ezáltal korlátozza a meghatározott időszakban realizálható értéktöbblet tömegét. Még más, a forgalomból eredő mozzanatok is meghatározó módon befolyásolják a közvetlen termelési folyamatot. E kettő, a közvetlen termelési folyamat és a forgalmi folyamat, folytonosan összefonódik; áthatják egymást s ezzel állandóan meghamisítják jellegzetes megkülönböztető ismérveiket. Mind az értéktöbbletnek, mind általában az értéknek a termelése, amint már előzőleg kimutattuk, a forgalmi folyamatban új meghatározásokat kap; a tőke keresztülhalad átalakulásainak körén; úgyszólván benső szerves életéből végül külső életviszonyok közé kerül, oly viszonyok közé, ahol nem tőke és munka állnak egymással szemben, hanem egyrészt tőke és tőke, másrészt egyének, ismét egyszerűen mint vevők és eladók. A forgalmi idő és a munkaidő keresztezik egymást pályájukban és így a látszat az, hogy mind a kettő egyformán meghatározza az értéktöbbletet. Az eredeti formát, amelyben tőke és bérmunka állnak szemben egymással, elleplezi ettől látszólag független viszonyok beavatkozása. Maga az értéktöbblet úgy jelenik meg, mintha nem munkaidő elsajátításának terméke volna, hanem az áruk eladási árának önköltségi áruk fölötti többlete. Ezért az utóbbi ár könnyen tűnhet az áruk tulajdonképpeni értékének (valeur intrinsèque), úgyhogy a profit úgy jelenik meg, mint az áruk eladási árának a benső értékük fölötti többlete.

Igaz, hogy a közvetlen termelési folyamatban a tőkés újra meg újra tudatára ébred az értéktöbblet természetének; láttuk már az értéktöbblet vizsgálatánál, milyen mohón veti magát az idegen munkaidő után stb. De: 1) maga a közvetlen termelési folyamat csak tűnő mozzanat, amely állandóan átmegy a forgalmi folyamatba, mint ahogy ez viszont a termelési folyamatba megy át, úgyhogy a termelési folyamat során a benne létrehozott nyereség forrásának, vagyis az értéktöbblet természetének világosabban vagy homályosabban felderengett megsejtése legfeljebb mint egyenrangú mozzanat jelentkezik azon elképzelés mellett, hogy a realizált többlet olyan mozgásból származik, amely a termelési folyamattól független, magából a forgalomból ered, tehát a tőkének — a munkához való viszonyától függetlenül — sajátossága. Hiszen a forgalomnak ezek a jelenségei még olyan modern közgazdászoknak is, mint Ramsay, Malthus, Senior, Torrens stb., egyenesen bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a tőke puszta dologi létében, függetlenül a munkához való társadalmi viszonyától, amely éppen tőkévé teszi, a munka mellett és a munkától

függetlenül, az értéktöbblet önálló forrása. 2) A költségek rovatában, amelybe a munkabér éppúgy beletartozik, mint a nyersanyag ára, a gépek kopása stb., a meg nem fizetett munka kisajtolása csak megtakarításnak látszik egy olyan cikk megfizetésénél, amely belekerül a költségekbe, csak kisebb fizetésnek látszik meghatározott mennyiségű munkáért; ugyanúgy, ahogy megtakarítást jelent, ha a nyersanyagot olcsóbban vásárolják meg, vagy ha a gépek kopását csökkentik. Így a többletmunka kisajtolása elveszti sajátos jellegét; az értéktöbblethez való sajátos viszonya elhomályosul. Ezt nagyon előmozdítja és megkönnyíti, amint azt az I. kötet VI. szakaszában [496—502. old.] kimutattuk, hogy a munkaerő értéke munkabér formájában jelenik meg.

Azáltal, hogy a tőke valamennyi része egyformán a fölös érték (profit) forrásának tűnik, a tőkeviszony misztifikálódik.

Az a mód azonban, ahogyan az értéktöbblet a profitrátán keresztül a profit formájává alakul át, csak továbbfejlődése az alany és a tárgy azon felcserélődésének, amely már a termelési folyamat során megtörtént. Már itt láttuk, hogy a munka valamennyi alanyi termelőereje mint a tőke termelőereje jelenik meg [vö. I. köt. 313. old.]. Az egyik oldalon az érték, a múltbeli munka, amely az eleven munkán uralkodik, a tőkésben megszemélyesül; a másik oldalon fordítva, a munkás úgy jelenik meg, mint puszta tárgyiasult munkaerő, mint áru. Ebből a fejetetejére állított viszonyból már az egyszerű termelési viszonyon belül is szükségszerűen következik a megfelelő fejetetejére állított elképzelés, egy transzponált [átvitt] tudat, amelyet a tulajdonképpeni forgalmi folyamat átalakulásai és módosulásai továbbfejlesztenek.

Egészen helytelen kísérlet — mint ahogy ezt a Ricardo-féle iskola példáján tanulmányozhatjuk — a profitráta törvényeit közvetlenül mint az értéktöbbletráta törvényeit, vagy pedig megfordítva, mutatni ki. A tőkés fejében persze nem különböznek egymástól. Az $\frac{m}{C}$ kifejezésben az értéktöbbletet az össztőke értékén mérjük, amelyet termelésére előlegeztek és ebben a termelésben részben teljesen elfogyasztottak, részben csak alkalmaztak. Valóban az $\frac{m}{C}$ arány az egész előlegezett tőke értékesítési fokát fejezi ki, vagyis a fogalmi, belső összefüggésnek és az értéktöbblet természetének megfelelően azt jelzi, hogyan aránylik az a nagyság, amennyivel a változó tőke változik, az előlegezett össztőke nagyságához.

Önmagában véve az össztőke értéknagysága, legalábbis közvetlenül, nem áll belső összefüggésben az értéktöbblet nagyságával.

Anyagi elemeit tekintve az össztőke mínusz a változó tőke — tehát az állandó tőke — a munka megvalósításának anyagi feltételeiből, munkaeszközökből és munkaanyagból áll. Ahhoz, hogy bizonyos mennyiségű munka árukban megvalósuljon és így értéket is képezzen, meghatározott mennyiségű munkaanyagra és munkaeszközre van szükség. A hozzátett munka sajátos jellegének megfelelően meghatározott technikai viszony áll fenn a munka tömege és a termelési eszközök tömege között, amelyekhez ezt az eleven munkát hozzá kell adni. Ennyiben tehát meghatározott viszony áll fenn az értéktöbbletnek vagy a többletmunkának a tömege és a termelés' eszközök tömege között is. Ha például a munkabér termeléséhez naponta 6 órai szükséges munka kell, akkor a munkásnak 12 órát kell dolgoznia, hogy 6 órai többletmunkát teljesítsen, hogy 100%-os értéktöbbletet hozzon létre. A 12 óra alatt kétszer annyi termelési eszközt használ el, mint 6 óra alatt. De ezért az értéktöbblet, amelyet 6 óra alatt tesz ezekhez hozzá, semmiféle közvetlen viszonyban nem áll a 6 vagy akár a 12 óra alatt elhasznált termelési eszközök értékével. Ez az érték itt teljesen közömbös; csak a technikailag szükséges tömeg a fontos. Teljesen mellékes, drága vagy olcsó-e a nyersanyag vagy a munkaeszköz; a fontos csak az, hogy meglegyen a szükséges használati értéke és a technikailag előírt arányban álljon a felszívandó eleven munkával. De ha tudom, hogy egy óra alatt x font gyapotot fonnak fonallá és ez a shillingbe kerül, akkor természetesen azt is tudom, hogy 12 óra alatt 12 x font gyapotot = 12 a shilling fonnak meg és akkor éppúgy kiszámíthatom az értéktöbblet viszonyát a 12 értékéhez, mint a 6 értékéhez. De az eleven munka viszonya a termelési eszközök *értékéhez* itt csak annyiban játszik szerepet, amennyiben a shilling x font gyapot neve; mert meghatározott mennyiségű gyapotnak meghatározott ára van és ezért, megfordítva, valamely meghatározott ár is mutatóul szolgálhat bizonyos meghatározott mennyiségű gyapot jelzésére mindaddig, amíg a gyapot ára nem változik. Ha tudom, hogy 6 órai többletmunka elsajátítására 12 órát kell dolgoztatnom, tehát 12 óra számára kell gyapotot készen tartanom és ha ismerem ennek a 12 órára szükséges gyapotmennyiségnek az árát, akkor közvetett úton viszony áll fenn a gyapot ára (mint a szükséges mennyiség mutatója) és az értéktöbblet között. De megfordítva sohasem következtethetek a nyersanyag árából a nyersanyag ama tömegére, amelyet például egy óra alatt, nem pedig 6 óra alatt lehet megfonni. Az állandó tőke értéke — és így az össztőke ($= c + v$) értéke — és az értéktöbblet között tehát nem áll fenn benső, szükségszerű viszony.

Ha az értéktöbblet rátája ismeretes és nagysága adott, akkor a profitráta nem fejez ki mást, mint azt, ami valójában: az érték-

tobblet mérésének más módját, azt, hogy az össztőke értékén mérik, nem pedig ama tőkerész értékén, amelyből — annak munkára való kicserélése útján — kozvetlenül származik. De a valóságban (vagyis a jelenségek világában) a dolog fordítva van. Az értéktobblet adva van, de mint az áru eladási árának az onkoltségi ára folotti tobblete; ami mellett homályban marad, honnan származik ez a tobblet, abból-e, hogy a termelési folyamatban kizsákmányolják a munkát, abból-e, hogy a forgalmi folyamatban becsapják a vevőket, vagy mind a kettőből. Adva van továbbá ennek a tobbletnek az aránya az össztőke értékéhez, vagyis a profitráta. Igen fontos és magától értetődő, hogy kiszámítsák az eladási árnak ezt az onkoltségi ár folotti tobbletét az előlegezett össztőke értékére vonatkoztatva, mert ezzel valóban megállapítható az a viszonyszám, amelyben az össztőkét értékesítették, vagyis az össztőke értékesítési foka. Ha tehát ebből a profitrátából indulunk ki, akkor ebből semmiképp sem lehet kovetkeztetni valamilyen sajátos viszonyra a tobblet és a tőkének munkabérre fordított része kozott. Egy későbbi fejezetben meglátjuk, milyen nevetséges bakugrásokat csinál Malthus, amikor ezen az úton akar az értéktobblet titkának nyomára jutni és akarja felfedni ennek sajátos viszonyát a tőke változó részéhez. A profitráta mint olyan, ellenkezőleg, azt mutatja, hogy a tobblet egyformán viszonylik a tőke egyenlő nagyságú részeihez, amely tőke ebből a szempontból semmiféle belső különbséget nem mutat, kivéve az álló- és a forgotőke kozti különbséget. És ezt a különbséget is csak azért mutatja, mert a tobbletet kétféleképpen veszik számításba. Mégpedig először mint egyszerű nagyságot: tobbletet az onkoltségi ár folott. Ebben az első formájában az egész forgótőke belekerül az onkoltségi árba, míg az állótőkéből csak a kopás kerül bele. Továbbá másodszor: ennek az érték feletti tobbletnek az arányát az előlegezett tőke osszértékéhez. Itt az egész állótőke értéke éppúgy számításba kerül, mint a forgótőkéé. A forgótőke tehát mindkét esetben ugyanolyan módon kerül számításba, míg az állótőkét az egyik esetben eltérően, a másikban ugyanúgy veszik számításba, mint a forgótőkét. Így a forgó- és állótőke kozotti különbség itt mint az egyetlen különbség domborodik ki.

A tobblet tehát, ha — hegeli nyelven szólva — onmagát a profitrátából visszatükrozi onmagába, vagy másképp, ha a tobbletet a profitrátán keresztul jellemezzük kozelebbről, olyan tobbletnek tűnik, amelyet évente vagy meghatározott forgalmi periódusban, a tőke hoz létre saját értékén felül.

Ha tehát a profitráta az értéktobblet rátájától számbelileg különbozik is, holott az értéktobblet és a profit valójában egy és ugyanaz és számbelileg is egyenlő, a profit mégis az értéktobblet

átalakult formája, olyan forma, amelyben eredete és létének titka elmosódik és eltűnik. Valójában a profit az értéktöbblet megjelenési formája, az utóbbit elemzés útján kell az elsőből kihámozni. Az értéktöbblet föltárja a tőke és munka között fennálló viszonyt; a tőke és a profit viszonyában — vagyis a tőke és az értéktöbblet viszonyában, ahogy az értéktöbblet egyrészt mint a forgalmi folyamatban realizált, az áru önköltségi ára fölötti többlet, másrészt, mint közelebbről az össztőkéhez való viszonya által meghatározott többlet lép fel — *a tőke mint önmagához való viszony* jelentkezik, mint oly viszony, amelyben eredeti értékösszegként különbözik egy másik, maga által létrehozott új értéktől. Hogy ezt az új értéket a termelési folyamatban és a forgalmi folyamatban végzett mozgása közben teremti meg, az tudatosul. De hogy ez hogyan történik, az most misztifikálódott és a látszat az, mintha a tőkével magával velejáró rejtett tulajdonságokból származna.

Minél tovább követjük a tőke értékesítési folyamatát, annál inkább ellepleződik a tőkeviszony és annál kevésbé tárja fel belső szervezetének titkát.

Ebben a szakaszban a profitráta számbelileg különbözik az értéktöbblet rátájától; ezzel szemben a profitot és az értéktöbbletet számbelileg azonos, csak formájában eltérő nagyságnak vesszük. A következő szakaszban látni fogjuk, hogyan fejlődik tovább ez az elidegenülés és hogyan válik a profit az értéktöbblettől számbelileg is különböző nagysággá.

Harmadik fejezet

A PROFITRÁTA VISZONYA AZ ÉRTÉKTÖBBLETRÁTÁHOZ

Amint az előző fejezet végén hangsúlyoztuk, itt, mint általában ebben az egész első szakaszban, feltesszük, hogy egy adott tőkére eső profit összege egyenlő az e tőke segítségével adott forgási szakasz alatt termelt értéktöbblet egész összegével. Egyelőre eltekintünk tehát attól, hogy ez az értéktöbblet egyrészt különböző alformákra oszlik: tőkekamat, földjáradék, adók stb. és, másrészt, az esetek többségében semmiképp sem esik egybe a profittal, ahogyan azt az általános átlagprofitráta alapján elsajátítják, amiről a második szakaszban lesz szó.

Ha a profitot mennyiségileg egyenlővé tesszük az értéktöbblettel, akkor nagyságát és a profitráta nagyságát egyszerű, minden egyes esetben adott vagy meghatározható számnagyságok viszonyai határoz-

zák meg. Vizsgálatunk tehát egyelőre tisztán matematikai területen mozog.

Megtartjuk az első és második kötetben használt jelöléseket. A C ossztőke c állandó tőkére és v változó tőkére oszlik és m értéktobbletet termel. Ennek az értéktöbbletnek a viszonyát az előlegezett változó tőkéhez, tehát $\frac{m}{v}$-t, értéktöbbletrátának nevezzük és m'-vel jelöljük. Tehát $\frac{m}{v} = m'$ és ezért $m = m'v$. Ha ezt az értéktöbbletet nem a változó tőkére, hanem az össztőkére vonatkoztatjuk, akkor profitnak (p) nevezzük és az m értéktobblet viszonyát C össztőkéhez, tehát $\frac{m}{C}$-t, profitrátának, p'. Így a következő egyenletünk van:

$$p' = \frac{m}{C} = \frac{m}{c+v};$$

ha m helyett behelyettesítjük a fent nyert $m'v$ értéket, akkor

$$p' = m' \frac{v}{C} = m' \frac{v}{c+v},$$

amely egyenletet kifejezhetjük a következő arányosságban is:

$$p' : m' = v : C;$$

a profitráta úgy aránylik az értéktöbbletrátához, mint a változó tőke az ossztőkéhez.

Ebből az arányból következik, hogy p', a profitráta, mindig kisebb, mint m', az értéktöbbletráta, mert v, a változó tőke, mindig kisebb mint C, azaz $v + c$, a változó és állandó tőke összege; azt az egyetlen, gyakorlatilag lehetetlen esetet kivéve, amikor $v = C$, amikor tehát a tőkés semmi állandó tőkét, semmi termelési eszközt nem előlegezne, hanem csak munkabért.

De vizsgálatunknál egész sor más tényezőt is tekintetbe kell venni, amely c, v és m nagyságára meghatározóan hat és ezért röviden megemlítendő.

Először a *pénz értéke*. Ezt mindenütt állandónak vehetjük.

Másodszor a *megtérülés*. Ezt a tényezőt egyelőre teljesen figyelmen kívül hagyjuk, mert befolyását a profitrátára egy későbbi fejezetben külon tárgyaljuk. {Itt csak azt az egy pontot említjük meg előzetesen, hogy a $p' = m' \frac{v}{C}$ képlet szigorúan véve csak a változó tőke *egy* megtérülési periódusára helyes, de helyessé válik az évi megtérülésre vonatkozóan, ha m' — az értéktobblet egyszerű rátája — helyére $m'n$-t, az értéktöbblet évi rátáját tesszük. Ebben n a változó tőke egy éven belüli megtérüléseinek számát jelzi (lásd II. kot. 16. fej. 1. pont [297—313. old.]). — *E. F.*}

Harmadszor tekintetbe kell venni a *munka termelékenységét*, amelynek befolyását az értéktöbbletrátára az I. kötet IV. szakaszában [296—300. old.] kimerítően megtárgyaltuk. Ez azonban közvetlen befolyással is lehet a profitrátára, legalábbis az egyes tőke profitrátájára, ha, miként az I. kötet 10. fejezetének 298. és következő oldalán kifejtettük, ez az egyes tőke nagyobb termelékenységgel dolgozik a társadalmilag átlagosnál, termékeit tehát alacsonyabb értéken állítja elő, mint ugyanezen áru társadalmi átlagértéke és ezért extraprofitot realizál. De ezt az esetet itt még nem vesszük tekintetbe, mert ebben a szakaszban is még abból a feltevésből indulunk ki, hogy az árukat társadalmilag normális feltételek között termelik és értékükön adják el. Minden egyes esetben abból a feltevésből indulunk ki tehát, hogy a munka termelékenysége állandó marad. Valóban, a valamely iparágban befektetett tőke értékösszetétele, tehát a változó tőke meghatározott viszonya az állandó tőkéhez, mindenkor a munka termelékenységének meghatározott fokát fejezi ki. Mihelyt tehát ez a viszony olyan változáson megy keresztül, amelyet nem pusztán az állandó tőke anyagi alkatrészeinek értékváltozása vagy a munkabér megváltozása idéz elő, a munka termelékenységének is meg kell változnia. Ezért elég gyakran azt fogjuk tapasztalni, hogy a c, *v* és *m* tényezőkben beállt változások a munka termelékenységében beálló változásokat is magukban foglalnak.

Ugyanez érvényes a még hátralevő három tényezőre: *a munkanap hosszára, a munka intenzitására és a munkabérre.* Ezek befolyását az értéktöbblet tömegére és rátájára az I. kötetben [15. fej.] részletesen kifejtettük. Ezért érthető, hogy, bár az egyszerűség kedvéért mindig abból a feltevésből indulunk ki, hogy ez a három tényező állandó, mégis azok a változások, amelyeken *v* és *m* keresztülmegy, magukban foglalhatják e három, őket meghatározó tényező nagyságváltozását is. És itt csak röviden kell arra emlékeztetni, hogy a munkabérnek az értéktöbblet nagyságára és az értéktöbbletráta magasságára fordított hatása van, mint a munkanap hosszának és a munka intenzitásának; hogy a munkabér emelése az értéktöbbletet csökkenti, míg a munkanap meghosszabbítása és a munka intenzitásának növelése az értéktöbbletet gyarapítja.

Ha például 100 egységnyi tőke 20 munkással 10 órai munka mellett és 20 összhetibérrel 20 értéktöbbletet termel, akkor az eredmény:

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%.$$

Ha a munkanapot béremelés nélkül meghosszabbítják 15 órára, a 20 munkás összértékterméke ezzel 40-ről 60-ra emelkedik (10 : 15 = = 40 : 60); minthogy *v*, a kifizetett munkabér ugyanaz marad, az

értéktobblet 20-ról 40-re emelkedik és az eredmény a következő:

$$80_c + 20_v + 40_m; \quad m' = 200\%, \quad p' = 40\%.$$

Ha másrészt, 10 órai munka mellett, a munkabér 20-ról 12-re csökken, az összértéktermék 40, mint kezdetben, de másképp oszlik el; v 12-re süllyed és ezért m számára a hátralevő 28 marad. Ekkor tehát a következő képletünk van:

$$80_c + 12_v + 28_m; \quad m' = 233^1/_3\%, \quad p' = \frac{28}{92} = 30^{10}/_{23}\%.$$

Látjuk tehát, hogy mind a munkanap meghosszabbítása (vagy a munkaintenzitás megfelelő mértékben való fokozása), mind a bér csokkentése az értéktobblet tomegét és ezzel rátáját emeli; fordítva, a munkabér emelése egyébként azonos körülmények kozott az értéktöbbletrátát csokkentené. Ha tehát v béremelés kovetkeztében nő, akkor nem megnovekedett, hanem csak drágábban megfizetett munkamennyiséget fejez ki; m' és p' nem emelkedik, hanem süllyed.

Már itt megmutatkozik, hogy a munkanapban, a munka intenzitásában és a munkabérben nem állhatnak be változások anélkül, hogy ugyanakkor ne álljanak be változások v-ben és m-ben és ezek viszonyában, tehát p'-ben, m-nek $c + v$-hez, az ossztőkéhez való viszonyában is. Ugyancsak világos, hogy m és v viszonyának minden változása magában foglalja az említett három munkafeltétel legalábbis egyikének változását is.

Éppen ebben mutatkozik meg a változó tőke különleges szerves kapcsolata az ossztőke mozgásával és értékesítésével, valamint különbozősége az állandó tőkétől. Az állandó tőke, ami az értékképzést illeti, csak a maga értéke miatt fontos; emellett az értékképzés szempontjából teljesen mellékes, vajon valamely 1500 font sterlingnyi állandó tőke 1500 tonna vasat, tonnánként mondjuk 1 font sterling árban, vagy 500 tonna vasat, tonnánként három font sterling árban képvisel-e. A tényleges anyagok mennyisége, amelyet az állandó tőke értéke képvisel, teljesen kozombos az értékképzés és a profitráta szempontjából, amely utóbbi ezzel az értékkel fordított irányban változik, akármilyen arányban áll is az állandó tőke értékének novekedése vagy csökkenése az általa képviselt anyagi használati értékek tomegével.

Egészen másképp áll a dolog a változó tőkével. Ennél mindenekelőtt nem a valódi értéke, nem az a munka, amely benne megtestesül, a fontos, hanem ez az érték mint annak az osszmunkának a puszta mutatója, amelyet mozgásba hoz, amely azonban nem fejeződik ki benne; azé az osszmunkáé, melynek a változó tőkében kifejezett, tehát megfizetett munkától való különbsége, vagyis az értéktobbletet

alkotó része annál nagyobb, minél kisebb a változó tőkében magában foglalt munka. Tegyük fel, hogy 10 órás munkanap egyenlő 10 shillinggel = 10 márkával. Ha a szükséges munka, mely a munkabért, tehát a változó tőkét pótolja = 5 óra = 5 shilling, akkor a többletmunka = 5 órával és az értéktöbblet = 5 shillinggel; ha ez a munka = = 4 órával = 4 shillinggel, akkor a többletmunka = 6 órával és az értéktöbblet = 6 shillinggel.

Mihelyt tehát a változó tőke értéknagysága többé nem az általa mozgásba hozott munkatömeg mutatója, hanem ellenkezőleg, ennek a mutatónak a mértéke maga megváltozik, az értéktöbbletráta vele ellenkező irányban és fordított arányban szintén megváltozik.

Most rátérünk arra, hogy a profitráta fenti egyenletét ($p' = m' \frac{v}{C}$ a különböző lehetséges esetekre alkalmazzuk. Az $m' \frac{v}{C}$ egyes tényezőinek az értékét egymás után megváltoztatjuk és megállapítjuk e változások befolyását a profitrátára. Így az esetek különböző sorait kapjuk, amelyeket vagy úgy tekinthetünk, mint egy és ugyanazon tőke egymás után következő megváltozott hatáskörülményeit, vagy pedig mint különböző, egyidejűleg egymás mellett fennálló, az összehasonlítás céljából vett tőkéket, például különböző iparágakban vagy különböző országokban levőket. Ha tehát néhány példánknak egy és ugyanazon tőke egymásra következő állapotaiként való felfogása erőszakoltnak vagy gyakorlatilag lehetetlennek tűnik, ez az ellenvetés elesik, mihelyt mint egymástól független tőkék összehasonlítását fogjuk fel.

Az $m' \frac{v}{C}$ szorzatot tehát két tényezőjére, m'-re és $\frac{v}{C}$-re bontjuk; először m'-t állandónak tekintjük és $\frac{v}{C}$ lehetséges változásainak a hatását vizsgáljuk meg: azután a $\frac{v}{C}$ törtet tekintjük állandónak és m' lehetséges változásait vesszük szemügyre. Végül valamennyi tényezőt változónak vesszük és ezzel minden esetet kimerítünk, amelyből a profitrátára vonatkozó törvények levezethetők.

I. m' állandó, $\frac{v}{C}$ változó

Erre az esetre vonatkozóan, amely több alesetet foglal magában, általános képlet állítható fel. Ha két tőkénk van, C és C_1, amelyeknek megfelelő változó alkatrészei v és v_1, közös értéktöbbletrátájuk m', profitrátájuk p' és p'_1 — akkor:

$$p' = m' \frac{v}{C};\ p'_1 = m' \frac{v_1}{C_1}.$$

Állítsuk most egymással arányba C és C_1-et, valamint v és v_1-et,

és tegyük fel például, hogy $\frac{C_1}{C}$ tört értéke $= E$ és $\frac{v_1}{v}$ tört értéke $= e$, akkor $C_1 = EC$, és $v_1 = ev$. Ha most a fenti egyenletbe p'_1, C_1 és v_1 helyébe az így nyert értékeket behelyettesítjük, akkor a következő képletet kapjuk:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}.$$

De a fenti két egyenletből még egy másik képletet is levezethetünk úgy, hogy arányokká változtatjuk őket:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m' \frac{v_1}{C_1} = \frac{v}{C} : \frac{v_1}{C_1}.$$

Minthogy a tört értéke nem változik, ha a számlálót és a nevezőt ugyanazzal a számmal szorozzuk vagy osztjuk, ezért $\frac{v}{C}$ és $\frac{v_1}{C_1}$ százalékban is kifejezhetők, vagyis feltehetjük, hogy C és C_1 egyaránt $= 100$. Akkor* $\frac{v}{C} = \frac{v}{100}$ és $\frac{v_1}{C_1} = \frac{v_1}{100}$, a fenti arányban elhagyhatjuk a nevezőket és akkor:

$$p' : p'_1 = v : v_1; \text{ vagyis:}$$

Két tetszőleges tőkénél, melyek egyenlő értéktöbbletrátával működnek, a profitráták úgy aránylanak egymáshoz, mint — a megfelelő össztőkéjük után százalékosan számítva — a változó tőkerészek.

Ez a két képlet kimeríti a $\frac{v}{C}$ változásainak valamennyi esetét.

Mielőtt ezeket az eseteket egyenként megvizsgálnók, még egy megjegyzést teszünk. Minthogy C az állandó és a változó tőkének, c-nek és v-nek összege és minthogy mind az értéktöbbletrátát, mind a profitrátát rendszerint százalékokban fejezik ki, ezért egyáltalában kényelmes a $c + v$ összeget szintén 100-zal egyenlőnek venni, vagyis c-t és v-t százalékosan kifejezni. A profit tömegének a meghatározására ugyan nem, de rátájáéra közömbös, hogy azt mondjuk-e: 15 000 tőke, amelyből 12 000 állandó és 3000 változó tőke, 3000 értéktöbbletet termel, avagy ezt a tőkét százalékokra vezetjük-e vissza:

$$\begin{aligned} 15\,000\ C &= 12\,000_c + 3000_v\ (+\ 3000_m) \\ 100\ C &= \quad 80_c + \quad 20_v\ (+\ \ 20_m). \end{aligned}$$

Mindkét esetben az értéktöbbletráta $m' = 100\%$, a profitráta $= 20\%$.

* Vagyis a $c + v + m$ egész kifejezés százalékos formába való áttevése után. De ez az átszámítás megváltoztatja a v és v_1 nagyságok egymáshoz való arányát is. A következő képlet tehát (kivéve ha $C = C_1$), csak százalékos formában kifejezett tőkékre érvényes. Vö. Marxnak a szövegben következő megjegyzésével. — *Szerk.*

Ugyanígy, ha két tőkét hasonlítunk össze egymással, például az előbbi tőkét egy másikkal:

$$12\,000\ C = 10\,800_c + 1200_v\ (+ 1200_m)$$
$$100\ C = 90_c + 10_v\ (+ 10_m),$$

amikor mindkét esetben $m' = 100\%$, $p' = 10\%$ és az összehasonlítás az előbbi tőkével százalékos formában sokkal áttekinthetőbb.

Ha ellenben olyan változásokról van szó, amelyek egy és ugyanazon a tőkén mennek végbe, a százalékos forma csak ritkán használható, mert majdnem mindig elhomályosítja ezeket a változásokat. Ha valamely tőke a

$$80_c + 20_v + 20_m$$

százalékos formából átmegy ebbe a százalékos formába:

$$90_c + 10_v + 10_m,$$

nem látható, vajon a megváltozott százalékos összetétel, $90_c + 10_v$, úgy keletkezett-e, hogy v abszolút mértékben csökkent, vagy hogy c abszolút mértékben nőtt, vagy mindkettő következtében. Ennek a megállapításához az abszolút számnagyságokat kell ismernünk. A változás következő egyes eseteinek megvizsgálásánál pedig minden akörül forog, hogyan jött létre ez a változás, vajon a $80_c + 20_v$ úgy lett-e $90_c + 10_v$-vé, hogy, mondjuk, a $12\,000_c + 3000_v$ az állandó tőke növekedése következtében, azonos változó tőke mellett, $27000_c + 3000_v$-vé változott (százalékban kifejezve $90_c + 10_v$); vagy pedig változatlan állandó tőke mellett a változó tőke csökkenése következtében öltötte ezt az alakot, vagyis úgy, hogy $12\,000_c + 1333^1/_{3v}$-be (százalékban kifejezve ugyancsak $90_c + 10_v$) ment át; vagy végül úgy, hogy az összeg mindkét tagja megváltozott, mondjuk $13\,500_c + 1500_v$-vé (százalékban kifejezve megint $90_c + 10_v$). De éppen ezeket az eseteket, valamennyit egymás után, vizsgáljuk és ezért a százalékos forma kellemességeiről le kell mondanunk, vagy csak másodsorban lehet e formát alkalmaznunk.

1) *m' és C állandó, v változó*

Ha v változtatja nagyságát, C csak úgy maradhat változatlan, hogy C másik alkatrésze, vagyis c, az állandó tőke, a nagyságát ugyanazzal az összeggel, de ellentétes irányban változtatja, mint v. Ha C eredetileg $= 80_c + 20_v = 100$ és ezután v lecsökken 10-re, akkor C csak úgy maradhat $= 100$, ha c 90-re növekedik; $90_c + 10_v = 100$. Általánosságban szólva: ha v átváltozik $v \pm d$-vé, d-vel növelt vagy csökkentett v-vé, akkor c-nek $c \mp d$-vé kell változnia, ugyanazzal az

összeggel, de ellenkező irányban kell változnia, hogy az itt szóban forgó eset feltételeinek eleget tegyünk.

Ugyanígy változnia kell változatlan m' értéktöbbletráta, de változó v változó tőke mellett az m értéktöbblet tömegének, mert $m = m'v$ és az $m'v$ szorzatban az egyik tényezőnek, v-nek, más lett az értéke.

A szóban forgó eset előfeltételei az eredeti

$$p' = m' \frac{v}{C}$$

egyenlet mellett a v változása folytán a következő másik egyenletet adják:

$$p'_1 = m' \frac{v_1}{C},$$

melyben v átment v_1-be és p'_1-et, az ebből következő megváltozott profitrátát kell kiszámítani.

Ezt kiszámíthatjuk a megfelelő arány felállításával:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m' \frac{v_1}{C} = v : v_1.$$

Vagyis: változatlan értéktöbbletráta és változatlan összтőke mellett az eredeti profitráta úgy aránylik a változó tőke változása következtében keletkezett profitrátához, mint az eredeti változó tőke a változott változó tőkéhez.

Ha az eredeti tőke mint fent:

I. 15 000 $C = 12\,000_c + 3000_v$ $(+ 3000_m)$ volt, s most:

II. 15 000 $C = 13\,000_c + 2000_v$ $(+ 2000_m)$; akkor $C = 15\,000$

és mindkét esetben $m' = 100\%$ és az I profitrátája, 20% úgy viszonylik a II profitrátájához, $13^1/_3\%$-hoz, mint az I változó tőkéje, 3000, a II változó tőkéjéhez, 2000-hez, tehát 20% : $13^1/_3\% = 3000 : 2000$.

A változó tőke mármost emelkedhet vagy süllyedhet. Vegyünk először oly példát, amelyben emelkedik. Tegyük fel, hogy a tőke eredeti összetétele és működése a következő:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; C = 120, $m' = 50\%$, $p' = 8^1/_3\%$.

Emelkedjék mármost a változó tőke 30-ra; akkor a feltételezés szerint az állandó tőkének 100-ról 90-re kell süllyednie, hogy az összтőke változatlanul = 120 maradjon. A termelt értéktöbbletnek, azonos 50%-os értéktöbbletráta mellett, 15-re kell emelkednie. Tehát a következő eredményt kapjuk:

II. $90_c + 30_v + 15_m$; $C = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 12^1/_2\%$.

Induljunk ki először abból a feltevésből, hogy a munkabér változatlan. Akkor az értéktöbbletráta többi tényezőinek, a munkanapnak és a munka intenzitásának szintén azonosaknak kell maradniuk. A v emelkedésének (20-ról 30-ra) tehát csak az az értelme lehet, hogy a felével több munkást alkalmaztak. Akkor az összértéktermék is emelkedik a felével, 30-ról 45-re és, teljesen úgy mint az előbb, $^2/_3$ munkabérre és $^1/_3$ értéktöbbletre oszlik meg. Egyidejűleg azonban a munkáslétszám megnövekedésével az állandó tőke, a termelési eszközök értéke 100-ról 90-re csökkent. Itt tehát olyan esettel van dolgunk, amelyben a munka termelékenysége csökken, és ezzel kapcsolatban egyidejűleg csökken az állandó tőke. Vajon lehetséges-e gazdaságilag ez az eset?

A mezőgazdaságban és a kitermelő iparban, ahol a munka termelékenységének csökkenése és ezért a foglalkoztatott munkások számának növekedése könnyen megérthető, ez a folyamat — a tőkés termelés korlátai között és ennek alapján — az állandó tőkének nem csökkenésével, hanem ellenkezőleg, növekedésével kapcsolatos. Még akkor is, ha c fenti csökkenését puszta áresés okozza, az egyes tőke az átmenetet I-ről II-re csak egészen kivételes körülmények között hajthatná végre. Két egymástól független tőkénél azonban, amelyeket különböző országokban, vagy a mezőgazdaság vagy a kitermelő ipar különböző ágaiban fektettek be, nem lenne feltűnő, ha az egyik esetben több munkást (tehát nagyobb változó tőkét) alkalmaznának és kevésbé értékes vagy kevesebb termelési eszközzel dolgoznának, mint a másik esetben.

De ha elejtjük azt a feltevést, hogy a munkabér változatlan marad, s a változó tőke 20-ról 30-ra való növekedését azzal magyarázzuk, hogy a munkabér a felével emelkedett, akkor egészen más eset áll előttünk. Ugyanaz a munkáslétszám — mondjuk 20 munkás — azonos vagy csak jelentéktelen mértékben csökkentett mennyiségű termelési eszközökkel dolgozik tovább. Ha a munkanap változatlan marad — például 10 óra —, az összértéktermék szintén változatlan marad; továbbra is = 30. De ez a 30 teljes egészében arra szükséges, hogy az előlegezett 30 változó tőkét pótolja; az értéktöbblet eltűnnék. Viszont feltételeztük, hogy az értéktöbbletráta állandó, tehát, mint I esetében, 50% maradna. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha a munkanapot a felével meghosszabbítják, 15 órára. A 20 munkás akkor 15 óra alatt 45 összértéket termelne, és valamennyi feltétel teljesülne:

II. $90_c + 30_v + 15_m$; $C = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 12^1/_2\%$.

Ebben az esetben a 20 munkásnak nincs szüksége több munkaeszközre, szerszámra, gépekre stb., mint I esetében; csak a nyersanyagnak vagy a segédanyagoknak kellene a felével gyarapodniok.

Ez anyagok áresésénél tehát az átmenet I-ről II-re, feltételeink alapján, már sokkal inkább lehetséges gazdaságilag az egyes tőke számára is. S a tőkést az állandó tőkéje elértéktelenedése következtében esetleg szenvedett veszteségért legalább részben kárpótolná a nagyobb profit.

Tegyük fel mármost, hogy a változó tőke nem nő, hanem csökken. Akkor csak meg kell fordítani fenti példánkat, a II. számú tőkét kell az eredeti tőkének vennünk és a II-ről az I-re átmenni.

II. $90_c + 30_v + 15_m$ akkor átváltozik

I. $100_c + 20_v + 10_m$-mé, s szemmelláthatő, hogy ezzel az átváltozással a két profitrátát és azok kölcsönös viszonyát szabályozó feltételek a legkevésbé sem változtak.

Ha v 30-ról 20-ra esik azért, mert növekvő állandó tőke mellett $^1/_3$-dal kevesebb munkást foglalkoztatnak, itt a modern ipar szabályszerű esetével van dolgunk: a munka növekvő termelékenysége, nagyobb tömegű termelési eszköz mozgásbahozatala kevesebb munkás által. E kötet harmadik szakaszából kitűnik majd, hogy ez a mozgás szükségszerűen maga után vonja a profitráta egyidejűleg bekövetkező süllyedését.

De hogyha v azért esik 30-ról 20-ra, mert ugyanazt a munkáslétszámot alkalmazzák, de alacsonyabb bérért, akkor, ha a munkanap nem változik, az összértéktermék ugyanaz marad, mint az előbb $= 30_v + 15_m = 45$. Minthogy v 20-ra esett, az értéktöbblet 25-re emelkednék, az értéktöbbletráta pedig 50%-ról 125%-ra, ami ellentmondana feltevésünknek. A tárgyalt eset feltételei között az értéktöbbletnek 50%-os ráta mellett, ellenkezőleg, 10-re kellene esnie, tehát az összértéktermléknek 45-ről 30-ra. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a munkanapot $^1/_3$-dal megrövidítjük. Akkor, mint fent, a következőt kapjuk:

$$100_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 8^1/_3\%.$$

Bizonyára nem szükséges megemlíteni, hogy a munkaidőnek ez a csökkentése csökkenő bér mellett a gyakorlatban nem fordul elő. De ez mellékes. A profitráta több változó nagyság függvénye és ha azt akarjuk tudni, hogyan hatnak ezek a változó nagyságok a profitrátára, akkor mindegyik egyéni hatását sorban meg kell vizsgálni, tekintet nélkül arra, hogy ilyen elszigetelt hatás egyazon tőkénél gazdaságilag lehetséges-e vagy sem.

2) m' állandó, v változó, C megváltozott v változása következtében

Ez az eset az előbbitől csak fokozatilag különbözik. Ahelyett, hogy *c* ugyanannyival csökkenne vagy nőne, amennyivel *v* növekszik vagy csökken, *c* itt állandó marad. De a nagyipar és a mezőgazdaság mai feltételei között a változó tőke csak viszonylag csekély része az össztőkének és ezért ez utóbbi csökkenése vagy növekedése, ha az előbbi változásának következménye, viszonylag szintén csekély. Induljunk ki megint a következő tőkéből:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; $C = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 8^1/_3\%$,

akkor ez átváltozna mondjuk a következővé:

II. $100_c + 30_v + 15_m$; $C = 130$, $m' = 50\%$, $p' = 11^7/_{13}\%$.

Az ellenkező esetet, amikor a változó tőke csökken, megint a megfordított átmenet II-ről I-re érzékeltetné.

A gazdasági feltételek lényegében ugyanazok maradnának, mint az előbbi esetben és ezért nem szükséges újra megtárgyalnunk őket. Az átmenet I-ről II-re magában foglalja: a munka termelékenységének a felével való csökkenését; 100_c működtetése II-ben a felével több munkát követel, mint I-ben. Ez az eset előfordulhat a mezőgazdaságban[9].

De míg az előbbi esetben az össztőke állandó maradt azáltal, hogy állandó tőke változó tőkévé alakult vagy fordítva, itt a változó rész növelésével pótlólagos tőkét kötnek meg, a változó rész csökkentésénél viszont előzőleg alkalmazott tőkét szabadítanak fel.

3) m' és v állandó, c és ezzel C is változó

Ebben az esetben az egyenlet megváltozik:

$$p' = m' \frac{v}{C}\text{-ről } p'_1 = m' \frac{v}{C_1}\text{-re},$$

és a mindkét oldalon előforduló tényezők törlése után a következő arányhoz vezet:

$$p'_1 : p' = C : C_1;$$

egyenlő értéktöbbletráta és egyenlő változó tőkerészek mellett a profitráták fordítva aránylanak egymáshoz, mint az össztőkék.

Ha például három tőkénk van, vagy egyazon tőkének három különböző állapota:

[9] Itt a kéziratban a következő mondat áll: „Később megvizsgálandó, hogyan függ össze ez az eset a földjáradékkal." [*E. F.*]

I. $80_c + 20_v + 20_m$; $C = 100$, $m' = 100\%$, $p' = 20\%$;
II. $100_c + 20_v + 20_m$; $C = 120$, $m' = 100\%$, $p' = 16^2/_3\%$;
III. $60_c + 20_v + 20_m$; $C = 80$, $m' = 100\%$, $p' = 25\%$;

akkor:

$20\% : 16^2/_3\% = 120 : 100$ és $20\% : 25\% = 80 : 100$.

A $\frac{v}{C}$ változásaira vonatkozóan előbb megadott általános képlet állandó m' mellett a következő volt:

$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}$; ez a képlet most: $p'_1 = m' \frac{v}{EC}$ lesz,

minthogy v nem változik, tehát az $e = \frac{v_1}{v}$ tényező itt $= 1$.

Minthogy $m'v = m$-mel, az értéktöbblet tömegével, és minthogy m' és v mindketten állandóak maradnak, ezért m-et nem is érinti a C változása; az értéktöbblet tömege a változás után ugyanaz marad, mint az előtt.

Ha c nullára csökkenne, akkor $p' = m'$ volna, a profitráta egyenlő volna az értéktöbbletrátával.

A c változása vagy úgy keletkezhet, hogy pusztán az állandó tőke anyagi elemeinek az értéke változik, vagy úgy, hogy az össztőke technikai összetétele, tehát a munka termelékenysége az illető termelési ágban változik. Az utóbbi esetben a társadalmi munkának a nagyipar és a mezőgazdaság fejlődésével emelkedő termelékenysége azt vonná maga után, hogy az átmenet (a fenti példában) III—I és I—II sorrend szerint következne be. Az a munkamennyiség, amelyet 20-szal fizetnek és amely 40 értéket termel, először a munkaeszközök 60 értékű tömegét hozná mozgásba; emelkedő termelékenység és változatlan érték esetén a mozgásba hozott munkaeszközök nőnének, először 80-ra, azután 100-ra. A megfordított sorrend a termelékenység csökkenését feltételezné; ugyanaz a munkamennyiség kevesebb termelési eszközt hozna mozgásba, az üzemet korlátoznák, amint ez a mezőgazdaságban, bányákban stb. előfordulhat.

Megtakarítás az állandó tőkében egyrészt emeli a profitrátát, másrészt tőkét szabadít fel, tehát fontos a tőkés számára. Ezt a pontot, valamint az állandó tőke elemeinek — különösen a nyersanyagoknak — árváltozása által kiváltott hatást később még közelebbről megvizsgáljuk.

Itt megint megmutatkozik, hogy az állandó tőke változása egyformán hat a profitrátára, függetlenül attól, hogy ezt a változást c anyagi elemeinek növekedése vagy csökkenése, vagypedig ezeknek puszta értékváltozása idézi-e elő.

4) *m' állandó, v, c és C valamennyien változók*

Ebben az esetben a megváltozott profitráta fenti általános képlete:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EC}$$

marad mértékadó. Ebből következik, hogy változatlan értéktöbbletráta mellett:

a) A profitráta esik, ha E nagyobb, mint e, vagyis ha az állandó tőke úgy emelkedik, hogy az össztőke nagyobb arányban nő, mint a változó tőke. Ha egy $80_c + 20_v + 20_m$ összetételű tőke átmegy a következő összetételbe: $170_c + 30_v + 30_m$, akkor m' továbbra is $= 100\%$, de $\frac{v}{C}$ lecsökken $\frac{20}{100}$-ról $\frac{30}{200}$-ra, noha mind v, mind C megnövekedett, a profitráta pedig megfelelően 20%-ról 15%-ra esik.

b) A profitráta csak akkor marad változatlan, ha $e = E$-vel, vagyis ha a $\frac{v}{C}$ tört látszólagos változás mellett megtartja ugyanazt az értékét, vagyis ha a számlálót és a nevezőt ugyanazzal a számmal szorozzák vagy osztják. $80_c + 20_v + 20_m$ és $160_c + 40_v + 40_m$ szemmelláthatóan ugyanazt a 20%-os profitrátát adják, mert m' marad $= 100\%$ és $\frac{v}{C} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ mindkét példában ugyanazt az értéket jelenti.

c) A profitráta emelkedik, ha e nagyobb mint E, vagyis, ha a változó tőke nagyobb arányban nő, mint az össztőke. Ha $80_c + 20_v + 20_m$ átváltozik $120_c + 40_v + 40_m$-mé, akkor a profitráta 20%-ról 25%-ra emelkedik, mert m' változatlan maradt, $\frac{v}{C} = \frac{20}{100}$ pedig $\frac{40}{160}$-ra, $^1/_5$-ről $^1/_4$-re emelkedett.

Ha v és C azonos irányban változik, ezt a nagyságváltozást akként foghatjuk fel, hogy bizonyos fokig mindketten ugyanabban az arányban változnak, úgyhogy eddig a fokig $\frac{v}{C}$ változatlan marad. Ezen a fokon túl azután a kettő közül csak az egyik változna és ezzel ezt a bonyolultabb esetet visszavezettük a megelőző egyszerűbb esetek egyikére.

Ha például $80_c + 20_v + 20_m$ átmegy: $100_c + 30_v + 30_m$-be, akkor v aránya c-hez, tehát C-hez is e változás folyamán mindaddig változatlan marad, amíg elérte a $100_c + 25_v + 25_m$ összetételt. Eddig a fokig tehát a profitráta is érintetlen marad. Ezért most $100_c + 25_v + 25_m$-et vehetjük kiindulópontul. Azt látjuk, hogy v 5-tel növekedett 30_v-re, s ezáltal C 125-ről 130-ra emelkedett és így

a második eset áll előttünk, amikor egyszerűen v változik és ezzel C változását idézi elő. A profitráta, amely eredetileg 20% volt, az 5_v hozzáadásával azonos értéktöbbletráta esetén $23^1/_{13}$%-ra emelkedik.

Ugyanez az egyszerűbb esetre való visszavezetés végbemehet akkor is, ha v és C ellentétes irányban változtatják nagyságukat. Induljunk ki pl. megint $80_c + 20_v + 20_m$-ből és vigyük át a $110_c + 10_v + 10_m$ formába, akkor egészen $40_c + 10_v + 10_m$ összetételig történő változásnál a profitráta ugyanaz maradna, mint kezdetben, tudniillik 20%. Ha ehhez a közbeeső formához 70_c-t hozzáadunk, a profitráta $8^1/_3$%-ra süllyed. Ezt az esetet tehát megint visszavezettük arra az esetre, amikor egyetlen változó, tudniillik c, változik.

A v, c és C egyidejű változása tehát nem szolgáltat újabb szempontokat és végső soron mindig visszavezet oly esetre, amikor csak egy tényező változik.

Az egyetlen még hátralevő eset is gyakorlatilag ki van már merítve, tudniillik az az eset, amikor v és C számbelileg változatlan nagyságú marad, de anyagi elemeik értékváltozáson mennek át, ahol tehát v a mozgásba hozott munka megváltozott mennyiségét, c a mozgásba hozott termelési eszközök megváltozott mennyiségét jelzi.

Tegyük fel, hogy 20_v a $80_c + 20_v + 20_m$-ben eredetileg 20 munkás bére, napi 10 munkaórával. Emelkedjék mindegyiknek a bére 1-ről $1^1/_4$-re. Akkor 20_v-vel 20 munkás helyett már csak 16 munkást lehet fizetni. De ha a 20 munkás 200 munkaóra alatt 40 értéket termel, 16 munkás napi 10 órai munkával, összesen tehát 160 munkaóra alatt csak 32 értéket fog termelni. Ha 20_v-t levonunk munkabérért, akkor 32-ből csak 12 marad értéktöbblet fejében; az értéktöbbletráta esett volna 100%-ról 60%-ra. Minthogy azonban a feltevés szerintaz értéktöbbletrátának állandónak kell maradnia, a munkanapot $^1/_4$-évl, 10 óráról $12^1/_2$-re meg kellene hosszabbítani; ha 20 munkás napi 10 óra = = 200 munkaóra alatt 80 értéket termel, akkor 16 munkás napi $12^1/_2$ óra = 200 óra alatt ugyanazt az értéket termeli, $80_c + 20_v$ tőke továbbra is 20 értéktöbbletet termelne.

Fordítva: ha a bér lecsökken annyira, hogy 20_v 30 munkás bérét fedezi, m' csak akkor maradhat állandó, ha a munkanapot 10 óráról $6^2/_3$ órára csökkentik. $20 \times 10 = 30 \times 6^2/_3 = 200$ munkaóra.

Lényegében már fent megtárgyaltuk, hogy ez ellentétes feltevések mellett hogyan képviselhet c a megváltozott viszonyoknak megfelelően megváltozott tömegű termelési eszközt, miközben pénzbeli értékkifejezése mégis változatlan marad. A maga tisztaságában ez az eset csak igen kivételesen fordulhat elő.

Ami c elemeinek olyan értékváltozását illeti, amely tömegüket növeli vagy csökkenti, de c értékösszegét változatlanul hagyja, ez

nem érinti sem a profitrátát, sem az értéktöbbletrátát mindaddig, amíg v nagyságának változását nem vonja maga után.

Ezzel kimerítettük v, c és C változásainak minden lehetséges esetét egyenletünkben. Láttuk, hogy a profitráta, változatlan értéktöbbletráta mellett, süllyedhet, azonos maradhat, vagy emelkedhet, mert v-nek c-hez, illetve C-hez való arányában beálló legkisebb változás elegendő ahhoz, hogy a profitráta is megváltozzék.

Kiderült továbbá, hogy v változásánál mindenütt jelentkezik egy olyan határ, amelynél m' állandósága gazdaságilag lehetetlenné válik. Minthogy c minden egyoldalú változása szükségszerűen ugyancsak eléri azt a határt, amelynél v nem maradhat továbbra is állandó, kitűnik, hogy $\frac{v}{C}$ minden lehető változásának megvannak a határai, amelyeken túl m'-nek ugyancsak változnia kell. Az m' változásainál, amelyek megvizsgálására most áttérünk, egyenletünk különböző változó nagyságainak ez a kölcsönhatása még világosabban domborodik majd ki.

II. m' változó

Különböző értéktöbbletráták esetén a profitráták általános képletét megkapjuk — akár állandó marad $\frac{v}{C}$, akár szintén változik —, ha a

$$p' = m' \frac{v}{C}$$

egyenletet átvezetjük a másikba:

$$p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{C_1},$$

amelyben p'_1, m'_1, v_1 és C_1 p'-nek, m'-nek, v-nek és C-nek megváltozott értékeit jelentik. Akkor ezt kapjuk:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C_1},$$

és ebből:

$$p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{C}{C_1} \times p'.$$

1) m' változó, $\frac{v}{C}$ állandó

Ebben az esetben a következő egyenleteink vannak:

$$p' = m' \frac{v}{C}; \quad p'_1 = m'_1 \frac{v}{C},$$

mindkettőben $\frac{v}{C}$ egyenlő értékű. Ezért az arány a következő:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Két azonos összetételű tőke profitrátái úgy aránylanak egymáshoz, mint a két megfelelő értéktöbbletráta. Minthogy $\frac{v}{C}$ törtben nem v és C abszolút nagysága a fontos, hanem csak a kettő aránya, ez minden azonos összetételű tőkére érvényes, bármekkora az abszolút nagyságuk.

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad C = 100, \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%$$
$$160_c + 40_v + 20_m; \quad C = 200, \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%,$$
$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

Ezenkívül ha v és C abszolút nagyságai mindkét esetben azonosak, a profitráták úgy aránylanak egymáshoz, mint az értéktöbblet tömegei:

$$p' : p'_1 = m'v : m'_1 v = m : m_1.$$

Például:

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%$$
$$80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%$$
$$20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20 : 10.$$

Mármost világos, hogy azonos abszolút vagy százalékos összetételű tőkéknél az értéktöbbletráta csak akkor lehet különböző, ha vagy a munkabér, vagy a munkanap hossza, vagy a munka intenzitása különböző. A következő három esetben:

$$\text{I. } 80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%,$$
$$\text{II. } 80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%,$$
$$\text{III. } 80_c + 20_v + 40_m; \quad m' = 200\%, \quad p' = 40\%,$$

az I-ben 30 ($20_v + 10_m$), a II-ben 40, a III-ban 60 összértékterméket termelnek. Ez háromféleképpen történhet.

Először, ha a munkabérek különbözők, tehát 20_v minden egyes esetben más és más munkáslétszámot fejez ki. Tegyük fel, hogy I-ben 15 munkást foglalkoztatnak 10 órán át $1^1/_3$ font sterling bérért és ezek 30 font sterlingnyi értéket termelnek, amelyből 20 font sterling a munkabért pótolja és 10 font sterling marad értéktöbbletre. Ha a munkabér 1 font sterlingre csökken, akkor 20 munkást lehet 10 órán át foglalkoztatni és ezek akkor 40 font sterling értéket termelnek, amelyből 20 font sterling esik munkabérre és 20 font sterling értéktöbbletre. Ha a bér még tovább csökken $^2/_3$ font sterlingre, akkor 30

munkást foglalkoztathatnak 10 órán át és ezek 60 font sterlingnyi értéket termelnek, amelyből 20 font sterling munkabér levonása után 40 font sterling marad még értéktöbbletre.

Ez az eset — amikor állandó a tőke százalékos összetétele, állandó a munkanap, állandó a munkaintenzitás, amikor az értéktöbbletráta változását a munkabér változása idézi elő — az egyetlen, amelyben helyes Ricardo feltevése: „A profit *pontosan olyan arányban* magas vagy alacsony, amilyenben a bérek alacsonyak vagy magasak" („Principles of Political Economy". 1. fej. III. szakasz, 18. old. „Works of D. Ricardo". MacCulloch kiadása 1852).

Vagy, *másodszor*, ha a munka intenzitása különböző. Akkor például 20 munkás ugyanazokkal a munkaeszközökkel napi 10 órás munkaidő alatt I-ben 30, II-ben 40, III-ban 60 darabot készítene valamely meghatározott áruból, amelyből minden egyes darab, a benne elhasznált termelési eszközök értékén kívül, 1 font sterling új értéket képvisel. Minthogy mindegyik esetben 20 darab = 20 font sterling a munkabért pótolja, marad értéktöbbletre I-ben 10 darab = = 10 font sterling, II-ben 20 darab = 20 font sterling, III-ban 40 darab = 40 font sterling.

Vagy, *harmadszor*, a munkanap különböző hosszúságú. Ha 20 munkás egyenlő intenzitással I-ben 9, II-ben 12 és III-ban 18 órát dolgozik naponta, akkor össztermékük, 30:40:60 úgy aránylik egymáshoz, mint 9:12:18 és minthogy a bér mindegyik esetben = = 20, az értéktöbbletre megint 10, illetve 20 és 40 marad.

A munkabér növekedése vagy csökkenése tehát fordított irányban hat, a munka intenzitásának fokozása vagy csökkentése és a munkanapnak a meghosszabbítása vagy megrövidítése ugyanabban az irányban hat az értéktöbbletráta magasságára és ezzel, ha $\frac{v}{C}$ állandó, a profitrátára.

2) *m' és v változó, C állandó*

Ebben az esetben a következő arány érvényes:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{C} : m'_1 \frac{v_1}{C} = m'v : m'_1 v_1 = m : m_1.$$

A profitráták tehát úgy aránylanak egymáshoz, mint az értéktöbblet megfelelő tömegei.

Az értéktöbbletráta változása azonos változó tőke mellett az értéktermék nagyságának és elosztásának változását jelentette. *v* és *m'* egyidejű változása ugyancsak mindig az értéktermék más elosztását, de nem mindig nagyságváltozását foglalja magában. Három eset lehetséges:

a) v és m' ellenkező irányban, de azonos nagysággal változik; például:

$$80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%$$
$$90_c + 10_v + 20_m; \quad m' = 200\%, \quad p' = 20\%.$$

Az értéktermék, tehát a teljesített munkamennyiség is, mindkét esetben azonos; $20_v + 10_m = 10_v + 20_m = 30$. A különbség csak az, hogy az első esetben 20-at fizettek bérért és 10 maradt értéktöbbletre, míg a második esetben a bér csak 10, tehát az értéktöbblet 20. Ez az egyetlen eset, amikor a v és m' egyidejű változása mellett a munkáslétszám, a munka intenzitása és a munkanap hossza érintetlen marad.

b) m' és v ugyancsak ellenkező irányban, de nem azonos nagysággal változik. Akkor vagy v vagy m' változása túlsúlyban van.

$$\text{I. } 80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%$$
$$\text{II. } 72_c + 28_v + 20_m; \quad m' = 71^3/_7\%, \quad p' = 20\%$$
$$\text{III. } 84_c + 16_v + 20_m; \quad m' = 125\%, \quad p' = 20\%.$$

I-ben 40 értékterméket 20_v-vel, II-ben 48-at 28_v-vel, III-ban 36-ot 16_v-vel fizetnek. Mind az értéktermék, mind a munkabér megváltozott; de az értéktermék változása annyit jelent, hogy megváltozott a teljesített munkamennyiség, tehát vagy a munkáslétszám, vagy a munka tartama, vagy a munka intenzitása, vagy e három tényező közül több.

c) m' és v változása ugyanabban az irányban történik; akkor az egyik erősíti a másik hatását.

$$90_c + 10_v + 10_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 10\%$$
$$80_c + 20_v + 30_m; \quad m' = 150\%, \quad p' = 30\%$$
$$92_c + 8_v + 6_m; \quad m' = 75\%, \quad p' = 6\%.$$

A három értéktermék itt is különböző, tudniillik 20, 50 és 14; és a mindenkori munkamennyiség nagyságának e különbözősége itt is visszavezethető a munkáslétszám, a munkatartam, a munkaintenzitás vagy e tényezők közül többnek, illetve valamennyinek a különbözőségére.

III. m', v és C változó

Ez az eset nem ad új szempontokat és a II alatt adott általános képlettel, amelyben m' változó, elintéződik.

Az értéktöbbletráta nagyságváltozásának hatása a profitrátára tehát a következő eseteket eredményezi:

1) Ha $\frac{v}{C}$ állandó marad, p' ugyanabban az arányban növekszik vagy csökken, mint m'.

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%$$
$$80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%$$
$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

2) Ha $\frac{v}{C}$ ugyanabban az irányban mozog, mint m', vagyis emelkedik vagy süllyed, ha m' emelkedik vagy süllyed, akkor p' nagyobb arányban emelkedik vagy süllyed, mint m'.

$$80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%$$
$$70_c + 30_v + 20_m; \quad m' = 66^2/_3\%, \quad p' = 20\%$$
$$50\% : 66^2/_3\% < 10\% : 20\%^*.$$

3) Ha $\frac{v}{C}$ ellenkező irányban, de kisebb arányban változik, mint m', akkor p' kisebb arányban emelkedik vagy süllyed, mint m'.

$$80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\%$$
$$90_c + 10_v + 15_m; \quad m' = 150\%, \quad p' = 15\%$$
$$50\% : 150\% > 10\% : 15\%.$$

4) Ha $\frac{v}{C}$ ellenkező irányban és nagyobb arányban változik, mint m', akkor p' emelkedik, bár m' süllyed, vagy süllyed, bár m' emelkedik.

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%$$
$$90_c + 10_v + 15_m; \quad m' = 150\%, \quad p' = 15\%$$

m' emelkedett 100%-ról 150%-ra, p' süllyedt 20%-ról 15%-ra.

5) Végül ha $\frac{v}{C}$ ellenkező irányban, de pontosan ugyanolyan arányban változtatja nagyságát, mint m', akkor p' állandó marad, bár m' emelkedik vagy süllyed.

Csak ez az utolsó eset az, amely még némi magyarázatra szorul. Ahogyan fent a $\frac{v}{C}$ változásainál láttuk, hogy egy és ugyanaz az értéktöbbletráta a legkülönbözőbb profitrátákban fejeződhet ki, itt azt látjuk, hogy egy és ugyanaz a profitráta igen különböző értéktöbblet-

* A $<$ jel itt azt jelenti, hogy az 50-ről $66^2/_3$-ra történő változás aránylag kisebb, mint a 10-nek 20-ra történő változása. A $>$ jel a következő képletben az ellenkezőjét jelenti. — *Szerk.*

rátákon alapulhat. De míg állandó m'-nél v és C arányának bármely változása elegendő volt ahhoz, hogy a profitrátában eltérést idézzen elő, m' nagyságváltozásánál $\frac{v}{C}$ pontosan megfelelő fordított nagyságváltozásának kell bekövetkeznie ahhoz, hogy a profitráta ugyanaz maradjon. Ez egy és ugyanazon tőkénél, vagy ugyanabban az országban levő két tőkénél, csak igen kivételes esetben lehetséges. Vegyünk például egy tőkét

$$80_c + 20_v + 20_m; \quad C = 100, \quad m' = 100\%, \quad p' = 20\%$$

és tegyük fel, hogy a munkabér akképpen csökken, hogy ugyanazt a munkáslétszámot most 16_v-vel, nem pedig 20_v-vel lehet megszerezni. Akkor, egyébként azonos körülmények között, 4_v felszabadul és a következő eredményt kapjuk:

$$80_c + 16_v + 24_m; \quad C = 96, \quad m' = 150\%, \quad p' = 25\%.$$

Ahhoz, hogy most p', mint az előbb, 20% legyen, az össztőkének 120-ra, tehát az állandó tőkének 104-re kellene növekednie:

$$104_c + 16_v + 24_m; \quad C = 120, \quad m' = 150\%, \quad p' = 20\%.$$

Ez csak úgy volna lehetséges, ha a bércsökkenéssel egyidejűleg oly változás állna be a munka termelékenységében, amely a tőkének ezt a megváltozott összetételét követeli; vagy pedig, ha az állandó tőke pénzértéke 80-ról 104-re emelkednék; vagyis olyan véletlen egybeesése a feltételeknek, ami csak kivételes esetekben fordul elő. A valóságban m' olyan változása, amely nem feltételezi egyidejűleg v és ezzel $\frac{v}{C}$ változását is, csak egészen meghatározott körülmények között képzelhető el, tudniillik olyan iparágakban, amelyekben csak állótőkét és munkát alkalmaznak, a munka tárgyát pedig a természet szolgáltatja.

De ha két ország profitrátáit hasonlítjuk össze, a helyzet más. Ugyanaz a profitráta itt valóban többnyire különböző értéktöbbletrátát fejez ki.

Mind az öt esetből tehát az következik, hogy emelkedő profitráta süllyedő vagy emelkedő értéktöbbletrátának, süllyedő profitráta emelkedő vagy süllyedő, változatlan profitráta emelkedő vagy süllyedő értéktöbbletrátának felelhet meg. Hogy emelkedő, süllyedő vagy változatlan profitráta megfelelhet változatlan értéktöbbletrátának is, azt I alatt láttuk.

A profitrátát tehát két fő tényező határozza meg: az értéktöbbletráta és a tőke értékösszetétele. E két tényező hatását roviden a kovetkezőképpen foglalhatjuk ossze, amikor is az összetételt százalékokban fejezhetjük ki, mert itt mellékes, hogy a változás a két tőkerész melyikéből indul ki:

Két tőkének, vagy egy és ugyanazon tőke két egymásra kovetkező különböző állapotának a profitrátái

egyenlők:

1) A tőkék azonos százalékos összetételc és azonos értéktöbbletráta esetén.

2) Eltérő százalékos összetétel és eltérő értéktöbbletráta esetén, ha az értéktöbbletráták és a százalékos változó tőkerészek (az *m'*-k és *v*-k) szorzatai, vagyis az összтőke után százalékosan számított értéktöbbletтomegek *(m = m'v)* egyenlők, másszóval, ha mindkét esetben *m'* és *v* tényezők fordított arányban állnak egymással.

Nem egyenlők:

1) Azonos százalékos összetétel esetén, ha az értéktöbbletráták eltérők, amikor is a profitráták úgy aránylanak egymáshoz, mint az értéktöbbletráták.

2) Azonos értéktöbbletráta és eltérő százalékos összetétel esetén, amikor úgy aránylanak egymáshoz, mint a változó tőkerészek.

3) Eltérő értéktöbbletráta és eltérő százalékos összetétel esetén, amikor úgy aránylanak egymáshoz, mint az *m'v* szorzatok, vagyis mint az összтőke után százalékosan számított értéktöbbletтomegek[10].

Negyedik fejezet

A MEGTÉRÜLÉS HATÁSA A PROFITRÁTÁRA

{A megtérülés hatását az értéktöbbletre, tehát a profit termelésére is, a második kotetben tárgyaltuk. Ez roviden abban foglalható ossze, hogy mivel a megtérülés időbe telik, nem az egész tőke használható fel

[10] A kéziratban még igen részletes számítások vannak az értéktöbbletráta és a profitráta kozti különbségről (*m'* — *p'*), amely különbségnek mindenféle érdekes sajátsága van és amelynek mozgása feltárja azokat az eseteket, amikor a két ráta egymástól távolodik, vagy egymáshoz kozeledik. Ezeket a mozgásokat görbékben is lehet ábrázolni. Lemondok ennek az anyagnak a kozléséről, mert ez e kotet legkozvetlenebb céljai szempontjából nem oly fontos és itt elegendő, ha azoknak az olvasóknak, akik ezt a pontot tovább óhajtják vizsgálni, egyszerűen felhívom erre a figyelmét. — *E. F.*

egyidejűleg a termelésben; hogy tehát a tőke egy része, akár pénztőke formájában, akár raktáron levő nyersanyagok, kész, de még el nem adott árutőke, akár még nem esedékes követelések formájában, állandóan parlagon hever: hogy az aktív termelésben, tehát az értéktöbblet létrehozásában és elsajátításában tevékeny tőkéből ez a rész mindig elesik és a létrehozott és elsajátított értéktöbblet ugyanebben az arányban mindig kisebb. Minél rövidebb a megtérülési idő, annál kisebb a tőkének ez a parlagon heverő része az egész tőkéhez képest; annál nagyobb lesz tehát, egyébként azonos körülmények között, az elsajátított értéktöbblet is.

Már a II. kötetben [lásd 16. fej. 1. pont] részletesen kifejtettük, hogyan növeli a megtérülési időnek vagy két szakasza, a termelési idő és a forgalmi idő közül az egyiknek, megrövidítése a termelt értéktöbblet tömegét. Minthogy azonban a profitráta csak annak kifejezése, hogyan aránylik a termelt értéktöbblettömeg a termelésében résztvevő össztőkéhez, nyilvánvaló, hogy minden ilyen megrövidítés emeli a profitrátát. Amit korábban, a második kötet második szakaszában az értéktöbbletre vonatkozólag kifejtettünk, éppúgy érvényes a profitra és a profitrátára és nem szükséges megismételnünk. Itt csak néhány főbb mozzanatot akarunk kiemelni.

A termelési idő megrövidítésének fő eszköze a munka termelékenységének fokozása, amit közönségesen ipari haladásnak neveznek. Ha ez nem idézi elő ugyanakkor azt, hogy drága gépek stb. alkalmazása folytán az egész tőkekiadás jelentékenyen megnő, s ezzel az össztőke után számítandó profitráta süllyed, akkor ennek az utóbbinak emelkednie kell. És kétségkívül ez történik a kohászat és a vegyiipar számos újabb felfedezése következtében. A vas- és acélgyártásnak Bessemer, Siemens, Gilchrist-Thomas és mások által újonnan felfedezett eljárási módjai, viszonylag csekély költségekkel, a minimumra rövidítik az azelőtt rendkívül hosszadalmas folyamatokat. Az alizarinnak, vagyis a buzérgyökér festőanyagának előállítása kátrányból néhány hét alatt, és azzal a gyári berendezéssel, amelyet már eddig is használtak kátrányfestékek gyártására, ugyanazt az eredményt hozza, amely azelőtt éveket követelt meg; egy évbe telt, amíg a buzér megnőtt és azután a gyökereket még több évig érni hagyták, mielőtt festéket készítettek belőlük.

A forgalmi idő megrövidítésének legfőbb eszköze a közlekedés tökéletesítése. És e tekintetben az utolsó 50 év olyan forradalmat idézett elő, amely csak a múlt század második felének ipari forradalmával hasonlítható össze. A szárazföldön a makadám utakat a vasút, a tengeren a lassú és rendszertelen vitorláshajó-közlekedést a gyors és rendszeres gőzhajózás szorította háttérbe és az egész földgolyót

távíródrótok hálózzák körül. Kelet-Ázsiát és Ausztráliát a gőzhajóközlekedés számára tulajdonképpen csak a Szuezi-csatorna nyitotta meg. Egy Kelet-Ázsiába küldött áruszállítmány forgalmi idejét, amely 1847-ben még legalább 12 hónapot vett igénybe (lásd II. köt. 254—255. old.), most körülbelül ugyanannyi hétre lehetett lecsökkenteni. Az 1825 és 1857 közti válságok két nagy góca, Amerika és India, a közlekedési eszközök e forradalmi átalakulása következtében, 70—90%-kal közelebb kerültek az európai ipari országokhoz és ezzel elvesztették robbanóképességük nagyrészét. Az egész világkereskedelem megtérülési ideje ugyanilyen mértékben megrövidült és a benne résztvevő tőke cselekvőképessége több mint kétszeresére vagy háromszorosára fokozódott. Magától értetődik, hogy ez nem maradt hatás nélkül a profitrátára.

Hogy az össztőke megtérülésének hatását a profitrátára tisztán ábrázoljuk, minden más körülményt az összehasonlítandó két tőkénél azonosnak kell vennünk. Az értéktöbbletrátán és a munkanapon kívül tehát a százalékos összetételnek is azonosnak kell lennie. Vegyünk mármost egy A tőkét $80_c + 20_v = 100\,C$ összetétellel, amely 100%-os értéktöbbletrátával kétszer térül meg évente. Akkor az évi termék: $160_c + 40_v + 40_m$. De a profitráta megállapítása céljából ezt a 40_m-et nem a megtérült 200 tőkeérték után, hanem az előlegezett 100 érték után számítjuk ki és így az eredmény $p' = 40\%$.

Hasonlítsunk ezzel össze egy B tőkét: $160_c + 40_v = 200\,C$, amely ugyanazzal a 100%-os értéktöbbletrátával, de csak évente egyszer térül meg. Akkor az évi termék, mint fent: $160_c + 40_v + 40_m$, ezúttal azonban a 40 m-et 200 előlegezett tőke után kell kiszámítani és ez csak 20%-os profitrátát ad, tehát A rátájának csak a felét.

Ebből tehát ez következik: azonos százalékos összetételű tőkék, azonos értéktöbbletráta és azonos munkanap esetén a két tőke profitrátája fordított arányban áll egymással, mint megtérülési idejük. Ha a két összehasonlított esetben az összetétel, vagy az értéktöbbletráta, vagy a munkanap, vagy a munkabér nem azonos, ez természetesen további különbségeket is idéz elő a profitrátában; de ezek függetlenek a megtérüléstől és ezért itt nem érdekelnek bennünket; azonkívül már meg is tárgyaltuk őket a 3. fejezetben.

A megrövidült megtérülési idő egyenes hatása az értéktöbblet, tehát a profit termelésére is abban a fokozódott hatékonyságban áll, amelyhez ezáltal a változó tőkerész jutott. Ezzel kapcsolatban lásd a II. köt. 16., „A változó tőke megtérülése" című fejezetét. Ott megmutatkozott, hogy 500 változó tőke, amely egy évben tízszer térül meg, ez idő alatt ugyanannyi értéktöbbletet sajátít el, mint 5000

változó tőke, amely azonos értéktöbbletráta és azonos munkabér mellett csak egyszer térül meg évente.

Vegyünk egy I tőkét, amelynek összetétele 10 000 állótőke (ennek évi kopása 10% = 1000), 500 forgó állandó tőke és 500 változó tőke. 100% értéktöbbletráta mellett a változó tőke 10-szer térül meg évente. Az egyszerűség kedvéért valamennyi kovetkező példában feltételezzük, hogy a forgó állandó tőke ugyanannyi idő alatt térül meg, mint a változó tőke, ami a gyakorlatban legtobb esetben megközelítően így is van. Akkor egy ilyen megtérülési periódus terméke a következő lesz:

$$100_c \text{ (kopás)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1600$$

és az évi össztermék tíz megtérülés esetén:

$$1000_c \text{ (kopás)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000, \quad m = 5000, \quad p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45^5/_{11}\%.$$

Vegyünk most egy II tőkét: állótőke = 9000, ennek évi kopása = 1000, forgó állandó tőke = 1000, változó tőke = 1000, értéktöbbletráta = 100%, a változó tőke évi megtérüléseinek száma: 5. A változó tőke mindegyik megtérülési periódusának terméke tehát:

$$200_c \text{ (kopás)} + 1000_c + 1000_v + 1000_m = 3200$$

lesz, és az évi össztermék ot megtérülésnél:

$$1000_c \text{ (kopás)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000, \quad m = 5000, \quad p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45^5/_{11}\%.$$

Vegyünk továbbá egy III tőkét, amelyben egyáltalán nincs állótőke, ellenben 6000 forgó állandó és 5000 változó tőke. Feltételezzük, hogy 100%-os értéktöbbletráta mellett egyszer egy évben térül meg. Az évi össztermék:

$$6000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$C = 11\,000, \; m = 5000, \; p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45^5/_{11}\%.$$

Az értéktöbblet évi tomege tehát mind a három esetben ugyanaz = 5000, és minthogy az össztőke mind a három esetben szintén azonos, tudniillik = 11 000, a profitráta is azonos, $45^5/_{11}\%$.

De ha a fenti I tőkénél a változó résznek nem évi 10, hanem csak 5 megtérülése van, akkor a dolog másképpen alakul. Egy megtérülés terméke akkor:

$$200_c \text{ (kopás)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1700.$$

Vagy az évi termék:

$$1000_c \text{ (kopás)} + 2500_c + 2500_v + 2500_m = 8500,$$

$$C = 11\,000,\ m = 2500,\ p' = \frac{2500}{11000} = 22^{8}/_{11}\%.$$

A profitráta a felére süllyedt, mert a megtérülési idő megduplázódott.

Az év folyamán elsajátított értéktöbblet tömege tehát egyenlő a *változó* tőke egy megtérülési periódusában elsajátított értéktöbbletnek és az egy év alatti megtérülések számának szorzatával. Ha az évente elsajátított értéktöbbletet vagy profitot M-nek nevezzük, az egy megtérülési periódusban elsajátított értéktöbbletet m-nek, a változó tőke évi megtérülési számát n-nek, akkor $M = mn$, és az évi értéktöbbletráta, $M' = m'n$, amint már a II. kötet 16. fejezete 1. pontjában kifejtettük.

A profitráta képlete, $p' = m' \frac{v}{C} = m' \frac{v}{c+v}$, természetesen csak akkor helyes, ha a számláló v-je ugyanaz, mint a nevezőé. A nevezőben v az össztőkének azt a teljes részét jelenti, amelyet változó tőkeként átlagban munkabérre fordítanak. A számláló v-jét egyelőre csak az határozza meg, hogy bizonyos mennyiségű értéktöbbletet $= m$ termelt és sajátított el, amelynek hozzá való aránya, $\frac{m}{v}$, az értéktöbbletráta, m'. Csak ezen az úton változott át a $p' = \frac{m}{c+v}$ egyenlet a másik: $p' = m' \frac{v}{c+v}$ egyenletté. A számláló v-jét mármost úgy határozzuk meg közelebbről, hogy egyenlőnek kell lennie a nevező v-jével, vagyis a C tőke teljes változó részével. Másszóval, a $p' = \frac{m}{C}$ egyenletet csak akkor változtathatjuk át hiba nélkül a másik, $p' = m' \frac{v}{c+v}$ egyenletté, ha m a változó tőke egy megtérülési periódusában termelt értéktöbbletet jelenti. Ha m ennek az értéktöbbletnek csak egy részét foglalja magában, akkor az $m = m'v$ egyenlet helyes marad ugyan, de ez a v itt kisebb, mint a $C = c + v$ egyenlet v-je, mert kevesebb tőkét fektettek munkabérbe, mint az egész változó tőke. Ha azonban m többet foglal magában, mint v egy megtérülésének értéktöbbletét, akkor e v egy része, vagy akár az egész is, kétszer működik, először az első, azután a második, illetve a második és további megtérülésekben; az a v, amely az értéktöbbletet termeli és amely az összes kifizetett munkabérek összege, nagyobb tehát, mint a $c + v$-ben szereplő v, és a számítás helytelenné válik.

Hogy az évi profitráta képlete pontosan helytálló legyen, az egy-

szerű értéktöbbletráta helyébe az értéktöbblet évi rátáját kell tenni, tehát m' helyébe M'-t vagy $m'n$-t. Másszóval, m-t, az értéktöbbletrátát — vagy ami ugyanolyan eredménnyel jár, a C-ben foglalt v változó tőkerészt — meg kell szoroznunk n-nel, e változó tőke évi megtérüléseinek számával és akkor kapjuk: $p' = m'n\frac{v}{C}$, az évi profitráta kiszámítására szolgáló képletet.

A legtöbb esetben azonban maga a tőkés sem tudja, mekkora a valamely vállalkozásban alkalmazott változó tőke. A II. kötet 8. fejezetében láttuk és még ezután is látjuk majd, hogy az egyetlen különbség tőkéjén belül, mely a tőkés szemében lényegesnek tűnik fel, az álló- és forgótőke közötti különbség. A pénztárból, mely tartalmazza a forgótőkének pénzformában birtokában levő részét — amennyiben ez nem fekszik a bankban —, kiveszi a pénzt munkabérre, ugyanabból a pénztárból veszi ki a pénzt a nyers- és segédanyagokra és mind a kettőt ugyanannak a pénztárszámlának a javára írja. De még ha a kifizetett munkabérekről külön számlát vezetne is, az év végén ez feltüntetné ugyan az ezekre fizetett összeget, tehát vn-t, de nem magát a v változó tőkét. Ahhoz, hogy ez utóbbit megállapíthassa, külön számítást kellene végeznie. Erre a számításra itt adunk egy példát.

Ehhez az I. kotet 206—207. oldalán leírt, 10 000 mule-orsós pamutfonodát vesszük és feltesszük, hogy az 1871 április hónap egy hetéről közolt adatok az egész évre érvényesek. A gépekben rejlő állótőke 10 000 font sterling volt. A forgótőkét nem adták meg; feltesszük, hogy 2500 font sterling volt, elég magas összeg, amelyet azonban jogosulttá tesz az a feltevés — s itt ezt mindig fel kell tennünk —, hogy nem fordulnak elő hitelműveletek, tehát sem tartósan, sem ideiglenesen nem használnak idegen tőkét. A heti termék értékösszetétele a következő volt: 20 font sterling a gépek kopásáért, 358 font sterling forgó állandó tőkeelőleg (a helyiség bére 6 font sterling, gyapot 342 font sterling, szén, gáz, olaj 10 font sterling), 52 font sterling munkabérre kiadott változó tőke és 80 font sterling értéktöbblet, tehát:

$$20_c \text{ (kopás)} + 358_c + 52_v + 80_m = 510.$$

A forgótőkére hetenként előlegezett összeg tehát $= 358_c + 52_c = 410$ és százalékos összetétele $= 87{,}3_c + 12{,}7_v$ volt. Ez a 2500 font sterling egész forgótőkére kiszámítva 2182 font sterling állandó és 318 font sterling változó tőkét eredményez. Minthogy a munkabérre egy évben kiadott teljes összeg 52×52 font sterling, tehát 2704 font sterling volt, ebből következik, hogy a 318 font sterling változó tőke egy évben majdnem pontosan 8 és ½-szer térült meg. Az értéktöbbletráta $^{80}/_{52} = 153^{11}/_{13}\%$ volt. Ezekből az elemekből

úgy számítjuk ki a profitrátát, hogy a $p' = m'n \frac{v}{C}$ képletbe behelyettesítjük az $m' = 153^{11}/_{13}$, $n = 8^1/_2$, $v = 318$, $C = 12\,500$ értékeket; tehát:

$$p' = 153^{11}/_{13} \times 8^1/_2 \times \frac{318}{12\,500} = 33{,}27\%.$$

Ennek a próbáját megkapjuk, hogyha a $p' = \frac{m'}{C}$ egyszerű képletet alkalmazzuk. Az évi összértéktöbblet vagy profit 80×52 font sterling = 4160 font sterling lesz; ezt a 12 500 font sterling össztőkével osztva az eredmény majdnem ugyanaz, mint fent, 33,28%. Ez rendkívül magas profitráta, amely csak pillanatnyi rendkívül kedvező körülményekből (igen olcsó gyapotárak s emellett igen magas fonalárak) magyarázható és a valóságban bizonyára nem az egész éven át volt érvényes.

A $p' = m'n \frac{v}{C}$ képletben $m'n$, mint mondottuk, ugyanaz, amit a második kötetben az értéktöbblet évi rátájának neveztünk. A fenti esetben $153^{11}/_{13}\% \times 8^1/_2$-et, vagyis pontosan kiszámítva $1307^9/_{13}\%$-ot tesz ki. Ha tehát bizonyos nyárspolgár* összecsapta a kezét azon a szörnyűségen, hogy a második kötetben egy példában az értéktöbblet évi rátája 1000%-os, talán megnyugszik, amikor itt a manchesteri élő gyakorlat alapján több mint 1300%-os évi értéktöbbletráta tényét tárjuk eléje. A legnagyobb virágzás idején, amit persze már régen nem értünk meg, az ilyen ráta egyáltalában nem ritkaság.

Mellesleg ez példa arra, hogyan tevődik össze valójában a tőke a modern nagyiparon belül. Az össztőke 12 182 font sterling állandó és 318 font sterling változó tőkére oszlik, összesen 12 500 font sterling. Vagy százalékosan: $97^1/_{2c} + 2^1/_{2v} = 100\ C$. Az egész tőkének csak negyvened részét, de évi tobb mint nyolcszoros megtérüléssel, fordítják munkabér fizetésére.

Minthogy alkalmasint csak kevés tőkésnek jut eszébe, hogy saját vállalatára vonatkozóan ilyen számításokat végezzen, a statisztika majdnem tökéletesen hallgat a társadalmi össztőke állandó részének arányáról a változó részhez. Csak az amerikai cenzus mutatja ki azt, ami a mai viszonyok között lehetséges: a minden üzletágban fizetett munkabérek és az elért profitok összegét. Bármily gyanúsak is ezek az adatok, mert csak a gyárosok nem ellenőrzött bevallásain alapulnak, mégis rendkívül értékesek és az egyedüliek, amelyek erről a tárgyról rendelkezésünkre állanak. Európában sokkal tapintatosabbak vagyunk, semhogy nagyiparosainktól ilyen önleleplezéseket kívánjunk. — *E. F.*}

* Az eredetiben szójáték. Biedermann — nyárspolgár s egyben célzás Karl Biedermann német nemzeti liberális publicistára. — *Ford.*

Ötödik fejezet

GAZDASÁGOSSÁG AZ ÁLLANDÓ TŐKE FELHASZNÁLÁSÁBAN

1. Általában

Az abszolút értéktobblet novelése, vagyis a tobbletmunka és ezért a munkanap meghosszabbítása, azonos változó tőke, tehát azonos munkáslétszámnak névleg azonos bérért való alkalmazása esetén — emellett mellékes, megfizetik-e vagy sem a túlórát — viszonylag csökkenti az állandó tőke értékét az ossztőkéhez és a változó tőkéhez képest és ezzel emeli a profitrátát, mégha az értéktobblet tomegének növekedését és az értéktobbletráta esetleges emelkedését figyelmen kívül hagyjuk is. Az állandó tőke álló részének, gyárépületnek, gépeknek stb. tomege ugyanaz marad, akár 16, akár 12 órát dolgoznak velük. A munkanap meghosszabbítása az állandó tőke e legdrágább részében nem kovetel új kiadást. Ezenkívül az állótőke értékét így a megtérülési periódusok rovidebb sorozata alatt termelik újra, tehát megrovidítik azt az időt, amelynek tartamára e tőkét előlegezni kell, hogy meghatározott profitot szerezzenek. A munkanap meghosszabbítása tehát még akkor is noveli a profitot, ha a túlórát megfizetik és bizonyos határig még akkor is, ha magasabban fizetik meg, mint a rendes munkaórákat. A profitéhes tőkések számára ezért az állótőke gyarapításának a modern ipari rendszerben egyre növekvő szükségessége egyik fő osztonzője volt a munkanap meghosszabbításának[11].

Állandó munkanap esetén más a helyzet. Ebben az esetben ahhoz, hogy nagyobb tomegű munkát zsákmányoljanak ki, vagy az szükséges, hogy a munkások számát és ezzel együtt bizonyos arányban az állótőke tomegét, az épületeket, gépeket stb. szaporítsák (a bérekből eszközölt levonásokat, vagy a bérnek normális színvonala alá való leszorítását itt ugyanis figyelmen kívül hagyjuk). Vagy, ha a munka intenzitását novelik, illetve a munka termelékenységét emelik, általában több relatív értéktobbletet akarnak termelni, akkor azokban az iparágakban, amelyek nyersanyagot használnak fel, növekszik az állandó tőke forgó részének tomege, mert tobb nyersanyagot stb.

[11] „Minthogy minden gyárban igen nagyösszegű állótőke rejlik épületekben és gépekben, a nyereség annál nagyobb lesz, minél nagyobb az órák száma, amelyek alatt ezeket a gépeket működésben tarthatják" („Reports of Insp. of Fact., 31 st October 1858". 8. old.).

dolgoznak fel az adott időtartam alatt; s másodszor, növekszik az azonos számú munkás által mozgásba hozott gépi berendezés, tehát az állandó tőkének ez a része is. Az értéktöbblet növekedésével tehát az állandó tőke növekedése jár együtt, a munka növekvő kizsákmányolásával azoknak a termelési feltételeknek a megdrágulása, amelyek segítségével a munkát kizsákmányolják, vagyis nagyobb tőkekiadás jár együtt vele. A profitrátát tehát ezzel egyrészt leszállítják, másrészt emelik.

A folyó kiadások egész sora majdnem vagy teljesen azonos marad, akár hosszabb, akár rövidebb a munkanap. A felügyelet költségei kisebbek 500 munkásnál 18 munkaóra alatt, mint 750-nél 12 munkaóra alatt. „Egy gyár üzemi költségei 10 órai munka mellett majdnem ugyanazok, mint 12 órai munka mellett" („Reports of Insp. of Fact., October 1848". 37. old.). Állami és községi adók, tűzbiztosítás, különböző állandó alkalmazottak bére, a gépek elértéktelenedése és a gyár egyéb kiadásai változatlanok maradnak, akár hosszabb, akár rövidebb a munkaidő; abban az arányban, amelyben a termelés csökken, emelkednek a profit rovására („Reports of Insp. of Fact., October 1862". 19. old.).

Azt az időtartamot, amely alatt a gépeknek és az állótőke más alkatrészeinek értéke újratermelődik, gyakorlatilag nem puszta létük ideje határozza meg, hanem a munkafolyamat össztartama, amely alatt működnek és elhasználódnak. Ha a munkásoknak 18 órát kell robotolniok 12 helyett, akkor ez három nappal többet jelent egy héten, az egy hétből másfél lesz, a két évből három. Ha a túlórát nem fizetik meg, akkor a munkások a normális többletmunkaidőn felül két hétre egy harmadikat, két évre egy harmadikat adnak ingyen. Ezzel a gépek értékének újratermelését 50%-kal meggyorsítják és az egyébként szükséges idő kétharmada alatt érik el.

Ennél a vizsgálatunknál, éppúgy mint a nyersanyag áringadozásainak vizsgálatánál (a 6. fejezetben), a szükségtelen bonyodalmak elkerülésére abból a feltevésből indulunk ki, hogy az értéktöbblet tömege és rátája adva van.

Amint már a kooperáció, a munkamegosztás és a gépek tárgyalásánál kidomborítottuk [v. ö. I. köt. 305. old.], a termelési feltételek gazdaságossága, ami a nagyméretű termelést jellemzi, lényegében onnan ered, hogy ezek mint a társadalmi, társadalmilag kombinált munka feltételei, tehát mint a munka társadalmi feltételei működnek. E feltételeket a termelési folyamatban közösen fogyasztják el, az összmunkás fogyasztja el őket, nem pedig elaprózott formában az egymással összefüggésben nem álló, vagy legfeljebb jelentéktelen mértékben közvetlenül kooperáló munkások tömege. Egy nagy gyár-

ban, amely egy vagy két központi motorral dolgozik, e motorok költsége nem növekszik ugyanabban az arányban, mint lóerőik száma és így a lehetséges hatásterületük; az átviteli szerkezet költségei nem nőnek ugyanabban az arányban, mint azoknak a munkagépeknek a tömege, amelyekre a mozgást átviszi; a munkagéptest maga sem drágul azonos arányban azoknak a szerszámoknak a növekvő számával, melyekkel mint szerveivel működik stb. A termelési eszközök koncentrációja, továbbá, mindenféle épületet takarít meg, nemcsak a tulajdonképpeni műhelyek, hanem raktárhelyiségek stb. épületeit is. Ugyanez vonatkozik a fűtésre, világításra stb. fordított kiadásokra is. Más termelési feltételek ugyanazok maradnak, akár sokan, akár kevesen használják őket.

De ennek az egész gazdaságosságnak, mely a termelési eszközök koncentrációjából és tömeges alkalmazásából fakad, lényeges feltétele a munkások összpontosítása és összeműködése, azaz a munka társadalmi kombinációja. Tehát éppannyira a munka társadalmi jellegéből fakad, mint amennyire az értéktöbblet minden egyes önmagában elszigetelten tekintett munkás többletmunkájából ered. Még azok az állandó tőkéletesítések is, amelyek itt lehetségesek és szükségesek, kizárólag azokból a társadalmi tapasztalatokból és megfigyelésekből erednek, amelyeket a nagy méretekben kombinált összmunkás termelése lehetségessé tesz és megenged.

Ugyanez érvényes a termelési feltételekben való gazdaságosság második nagy ágára vonatkozóan is. Ezen a termelés exkrementumainak, az úgynevezett hulladékoknak, akár ugyanazon, akár más iparág új termelési elemeivé való visszaváltoztatását értjük; azokat a folyamatokat, amelyek révén ezeket az úgynevezett hulladékokat visszadobják a termelés és így a fogyasztás — termelő vagy egyéni fogyasztás — körforgásába. A megtakarításoknak ez az ága is, amelyre később kissé részletesebben rátérünk, a nagy méretekben folyó társadalmi munka eredménye. A hulladékok e méreteknek megfelelő tömege teszi őket megint a kereskedelem tárgyaivá és ezzel a termelés új elemeivé. Csak mint a közös, tehát nagy méretekben űzött termelés hulladékai válnak fontosakká a termelési folyamat számára, maradnak csereérték hordozói. Ezek a hulladékok — eltekintve attól a szolgálattól, amelyet mint új termelési elemek teljesítenek — olcsóbbá teszik, abban a mértékben, amelyben újra eladhatókká válnak, a nyersanyag költségeit, amelyekbe a normális hulladékot, vagyis azt a mennyiséget, mely a megmunkálásánál átlagosan szükségszerűen veszendőbe megy, mindig beszámítják. Az állandó tőke e része költségeinek csökkenése, a változó tőke adott nagysága és adott értéktöbbletráta mellett, pro tanto [megfelelően] növeli a profitrátát.

Ha az értéktobblet adva van, a profitrátát csak az árutermeléshez szükséges állandó tőke értékének csokkentése útján lehet novelni. Amennyiben az állandó tőke az áruk termelésébe belép, annyiban nem a csereértéke, hanem kizárólag a használati értéke vehető tekintetbe. Ha a munka termelékenységének, vagyis a technikai fejlődésnek foka adva van, nem a len értékétől, hanem mennyiségétől függ, mennyi munkát képes egy fonodában magába szívni. Ugyanígy az a segítség, amelyet egy gép például három munkásnak nyújt, nem a gép értékétől, hanem a benne, mint gépben rejlő használati értéktől függ. A technikai fejlettség bizonyos fokán a rossz gép sokba kerülhet, egy másik fokon a jó gép olcsó lehet.

A megnovekedett profit, amelyre egy tőkés azáltal tesz szert, hogy például a gyapot és a fonógépek olcsóbbak lettek, a munka megnovekedett termelékenységének eredménye, noha a munka termelékenysége nem magában a fonodában, hanem a gép- és gyapottermelésben novekedett. Kevesebbet kell kolteni a munka feltételeire, hogy bizonyos mennyiségű munka tárgyi alakot oltson, tehát, hogy bizonyos mennyiségű tobbletmunkát elsajátítsanak. Csokkennek azok a koltségek, amelyek e meghatározott mennyiségű tobbletmunka elsajátításához szükségesek.

Már beszéltünk arról a megtakarításról, amely abból ered, hogy a termelési eszkozoket az osszmunkás — a társadalmilag kombinált munkás — kozosen alkalmazza a termelési folyamatban. Később még szemügyre vesszük a további, a forgalmi idő megrovidítéséből (aminél a kozlekedési eszkozok fejlődése lényeges anyagi mozzanat) származó megtakarítást az állandó tőkére fordított kiadásban. De már itt emlékezzünk meg arról a gazdaságosságról, amely a gépek állandó tokéletesítéséből származik, mégpedig 1) a gépek anyagának tokéletesítéséből, például fa helyett vas; 2) a gépek olcsóbbodásából a gépgyártás általános tokéletesedése kovetkeztében; úgyhogy az állandó tőke álló részének értéke a nagy méretekben végzett munka fejlődésével állandóan novekszik ugyan, de semmiképpen sem novekszik ezzel azonos arányban[12]; 3) különleges tokéletesítésekből, amelyek lehetővé teszik, hogy a már meglevő gépek olcsóbban és hatásosabban dolgozzanak, például a gőzkazánok stb. tokéletesítése, amiről később részletesebben beszélünk még; 4) a hulladékok csokkentéséből, jobb gépek alkalmazása kovetkeztében.

Minden, ami egy adott termelési periódusban csokkenti a gépek és általában az állótőke kopását, nemcsak az egyes árut teszi olcsóbbá, mert hiszen a kopás ráeső hányada minden egyes áru árában

[12] Lásd Ure-t a gyárak építésében bekovetkezett haladásról.

újra megjelenik, hanem csokkenti az erre a periódusra eső tőkekiadást. Javítási munkák és hasonlók, abban a mértékben, amelyben szükségessé válnak, a számításnál a gépek eredeti költségeihez tartoznak. Csokkenésük, a gépek nagyobb tartóssága következtében, pro tanto [megfelelően] csökkenti a gépek árát is.

Minden ilyen természetű megtakarításra nagyrészt megint az érvényes, hogy csak a kombinált munkás számára válik lehetővé és gyakran csak még nagyobb méretű munkáknál valósítható meg, hogy tehát a munkások még nagyobb kombinációját követeli meg közvetlenül a termelési folyamatban.

Másrészt pedig itt a munka termelőerejének növekedése az *egyik* termelési ágban, például vas, szén, gépek termelésében, az építkezés terén stb. — ami részben megint összefüggést a szellemi termelés, különösen a természettudományok és azok alkalmazása terén elért haladással, — feltétele annak, hogy csokkenjen a termelési eszközök értéke és ezzel költsége *más* iparágakban, például a textiliparban vagy a földművelésben. Ez magától adódik, mert az az áru, amely az egyik iparágat mint annak terméke hagyja el, más iparágakba mint termelési eszköz kerül megint be. Nagyobb vagy kisebb olcsósága attól függ, milyen a munka termelékenysége abban a termelési ágban, ahonnan termékként kikerül, ugyanakkor pedig feltétele nemcsak azon áruk olcsóbbodásának, amelyeknek termelésében mint termelési eszköz szerepet játszik, hanem az állandó tőke értékcsökkenésének, amely tőkének itt elemévé válik, és így a profitráta emelkedésének is.

Jellemző az állandó tőkének az ipar fokozatos fejlődéséből eredő ilyen természetű megtakarítására, hogy itt a profitráta emelkedése az *egyik* iparágban annak köszönhető, hogy a munka termelőereje fejlődött egy *másikban*. Az a nyereség, amely itt a tőkésnek az ölébe hull, megint csak a társadalmi munka terméke, ha nem is az általa közvetlenül kizsákmányolt munkások terméke. A munka termelőerejének ez az emelkedése végső fokon mindig visszavezethető a működésbe hozott munka társadalmi jellegére; a társadalmi munkamegosztásra; a szellemi munka, különösen a természettudomány fejlődésére. A tőkés itt a társadalmi munkamegosztás egész rendszerének az előnyeit élvezi. A munka termelőerejének fejlődése az adott termelési ágon kívülfekvő területen, azon a területen, amely a tőkésnek termelési eszközöket szolgáltat, ez az, ami a tőkés által alkalmazott állandó tőke értékét viszonylag csökkenti, tehát a profitrátát emeli.

A profitráta másfajta emelkedése nem annak a munkának a gazdaságosságából ered, amely az állandó tőkét termeli, hanem magának az állandó tőkének gazdaságos alkalmazásából. A munkások koncentrációjával és nagy méretekben végbemenő kooperációjával

egyrészt állandó tőkét takarítanak meg. Ugyanazok az épületek, fűtési és világítási berendezések stb. viszonylag kevesebbe kerülnek, ha nagyméretű termelésben alkalmazzák, mint ha kicsinyben. Ugyanez érvényes az erő- és munkagépekre. Bár ezek értéke abszolút értelemben emelkedik, viszonylag mégis csökken a termelés fokozódó kibővüléséhez és a változó tőke nagyságához, vagyis a mozgásba hozott munkaerő tömegéhez képest. Az a gazdaságosság, amelyet egy tőke saját termelési ágában elér, mindenekelőtt és közvetlenül a munka gazdaságosságából, vagyis a saját munkásai megfizetett munkájának csökkenéséből áll; az előbb említett gazdaságosság viszont abból, hogy az idegen meg nem fizetett munka e lehető legnagyobb elsajátítását a lehető leggazdaságosabban, vagyis az adott termelési méretek mellett a lehető legkisebb költséggel érje el. Ha ez a gazdaságosság nem azon alapszik, hogy az állandó tőke termelésénél alkalmazott társadalmi munka termelékenységét a már említett módon kiaknázzák, hanem magának az állandó tőkének gazdaságos felhasználásán, akkor ez vagy közvetlenül a szóban forgó termelési ágon belüli kooperációból és a munka társadalmi formájából ered, vagy pedig abból, hogy a gépeket stb. olyan méretekben termelik, hogy értékük nem ugyanabban a mértékben nő, mint használati értékük.

Két pontot kell itt szem előtt tartani: ha *c* értéke egyenlő volna 0-val, akkor *p'* egyenlő volna *m'*-vel és a profitráta a maximumot érné el. Másodszor azonban: a munka közvetlen kizsákmányolása szempontjából az alkalmazott kizsákmányolási eszközöknek — akár az állótőkének, akár a nyers- és segédanyagoknak — éppenséggel nem az értéke a fontos. Amennyiben ezeknek az eszközöknek az a hivatásuk, hogy a munkát felszívják, hogy közegek legyenek, amelyekben vagy amelyek segítségével a munka és így a többletmunka is tárgyi alakot ölt, annyiban a gépek, az épület, a nyersanyag stb. csereértéke teljesen mellékes. Kizárólag fontos egyrészt az a tömeg, amely technikailag szükséges belőlük bizonyos mennyiségű eleven munka megkötésére, másrészt célszerűségük, tehát az, hogy nemcsak a gépek, hanem a nyers- és segédanyagok is jó minőségűek legyenek. A nyersanyag jóságától függ részben a profitráta. Jó anyag kevesebb hulladékot ad; tehát a nyersanyag kisebb tömege szükséges ugyanazon mennyiségű munka felszívásához. Továbbá kisebb az ellenállás, amelybe a munkagép ütközik. Ez részben még az értéktöbbletre és az értéktöbbletrátára is befolyással van. Ha rossz a nyersanyag, a munkásnak több időre van szüksége, hogy ugyanazt a mennyiséget feldolgozza; változatlan munkabér esetén ez levonást jelent a többletmunkából. Továbbá igen jelentékenyen hat ez a körülmény a tőke újratermelésére és felhalmozására, amelyek, mint ahogy az I. kötet

560. és kovetkező oldalain kifejtettük, inkább függnek az alkalmazott munka termelékenységétől, mint tomegétől.

Érthető tehát, miért torekszik a tőkés fanatikusan arra, hogy a termelési eszkozoket gazdaságossá tegye. Hogy semmi el ne vesszen vagy semmit el ne pazaroljanak, hogy a termelési eszkozoket csak maga a termelés által megkovetelt módon használják fel, az részben a munkások betanításától és kiképzésétől, részben pedig attól a fegyelemtől függ, amelybe a tőkés a kombinált munkást belekényszeríti és amely egy olyan társadalmi rendben, amelyben a munkások saját számlájukra dolgoznak, fölöslegessé válik, mint ahogy már most majdnem teljesen fölöslegessé válik darabbér esetén. A tőkésnek ez a fanatizmusa a visszájáról is megnyilatkozik, abban, hogy a termelés elemeit meghamisítja, ami egyik legfőbb eszköz az állandó tőke értékének a változó tőkéhez viszonyított csokkentésére és így a profitráta emelésére; ehhez járul még mint lényeges eleme a csalásnak e termelési elemek értékükon felüli eladása, amennyiben ez az érték újra megjelenik a termékben. Ez a mozzanat dontő szerepet játszik különosen a német iparban, amelynek alapelve: csak kellemes lehet az embereknek, ha először jó mintákat küldünk nekik, azután pedig rossz árut. De ezek a jelenségek, amelyek a konkurrencia korébe tartoznak, itt nem érdekelnek bennünket.

Meg kell jegyeznünk, hogy a profitrátának ilyen emelése, amelyet az állandó tőke értékének, tehát költségességének csokkentésével érnek el, teljesen független attól, hogy az az iparág, amelyben ezt elérik, fényűzési cikkeket állít-e elő, vagy pedig a munkások fogyasztásába belekerülő létfenntartási eszkozoket, vagy egyáltalában termelési eszkozoket. Az utóbbi korülmény csak akkor volna fontos, ha az értéktobbletrátáról volna szó, amely lényegesen függ a munkaerő értékétől, vagyis a munkás szokásos létfenntartási eszkozeinek az értékétől. Itt azonban az értéktobbletet és az értéktobbletrátát adottaknak tételezzük fel. E korülmények kozott kizárólag az állandó tőke értékétől függ, hogyan aránylik az értéktobblet az ossztőkéhez — éppen ez határozza meg a profitrátát —, és semmiképpen sem azoknak az elemeknek a használati értékétől, amelyekből az állandó tőke áll.

A termelési eszkozok viszonylagos olcsóbbodása természetesen nem zárja ki abszolút értékosszegük novekedését; mert az abszolút méret, amelyben alkalmazzák őket, a munka termelőerejének fejlődésével és a termelés ezt kísérő novekvő méreteivel rendkívul megnovekszik. A gazdaságosság az állandó tőke alkalmazásában, akármelyik oldaláról tekintjuk is, egyrészt kizárólag annak az eredménye, hogy a termelési eszkozoket mint a kombinált munkás kozos termelési eszkozeit működtetik és használják el, úgyhogy ez a gazdaságosság

maga mint a közvetlenül termelő munka társadalmi jellegének terméke jelenik meg; másrészt azonban a munkatermelékenység oly területeken való fejlődésének eredménye, amelyek a tőkének a termelési eszközöket szállítják. Ha tehát az összmunkát állítjuk szembe az összes tőkével, nem pedig pusztán az X tőkés által alkalmazott munkásokat ezzel az X tőkéssel, ez a gazdaságosság megint csak a társadalmi munka termelőerői fejlődésének a termékeként jelentkezik és a különbség csak az, hogy X tőkés nemcsak a saját üzeme munkájának termelékenységéből húz hasznot, hanem az idegen üzemek munkájából is. Ennek ellenére az állandó tőke gazdaságossága a tőkés előtt úgy jelenik meg, mint a munkástól teljesen független feltétel, amihez a munkásnak semmi köze; ugyanakkor a tőkés mindig nagyon is világosan látja, hogy a munkásnak igenis van valami köze ahhoz, hogy ugyanazért a pénzért sok vagy kevés munkát vásárol-e a tőkés (mert a tőkés tudatában a tőkés és a munkás között lebonyolódó ügylet így jelenik meg). Ez a gazdaságosság a termelési eszközök felhasználásában, ez a módszer, amellyel bizonyos eredményt a legkisebb kiadások révén érnek el, úgy jelenik meg — még sokkal nagyobb mértékben, mint a munkában rejlő egyéb erők —, mint a tőkétől elválaszthatatlan erő, és mint a tőkés termelési mód sajátos és jellemző módszere.

Ez az elképzelésmód annál kevésbé hat meglepően, mert a tények látszólag megfelelnek neki és mert a tőkeviszony valóban elrejti a benső összefüggést a mögé a teljes közömbösség, külsőlegesség és elidegenülés mögé, amelybe a munkást saját munkája megvalósításának feltételeivel szemben juttatja.

Először: a termelési eszközök, amelyekből az állandó tőke áll, csak a tőkés pénzét képviselik (mint ahogy Linguet szerint a római adós teste a hitelezője pénzét képviselte), tehát csak vele állnak viszonyban, a munkásnak ellenben, amennyiben a valóságos termelési folyamatban érintkezésbe kerül a termelési eszközökkel, csak mint a termelés használati értékeivel, mint munkaeszközökkel és munkaanyaggal van dolga velük. Ennek az értéknek a növekedése vagy csökkenése tehát éppoly kevéssé érinti a munkás viszonyát a tőkéshez, mint az a körülmény, hogy rézzel vagy vassal dolgozik-e. A tőkés persze szívesebben fogja fel a dolgot, amint erre később rámutatunk majd, a másik oldaláról, mihelyt a termelési eszközök értéke növekszik és ezáltal a profitráta csökken.

Másodszor: minthogy ezek a termelési eszközök a tőkés termelési folyamatban ugyanakkor a munka kizsákmányolásának is eszközei, viszonylagos olcsóságuk vagy drágaságuk éppoly kevéssé érdekli a munkást, mint ahogy a lovat sem érdekli, vajon drága vagy olcsó zablával és kantárral irányítják-e.

Végül, mint ahogy már korábban [vö. I. köt. 305—306. old.] láttuk, a munkás valóban úgy viszonylik munkája társadalmi jellegéhez, ahhoz, hogy azt közös cél érdekében más munkások munkájával kombinálják, mint neki idegen hatalomhoz; e kombináció megvalósításának a feltétele neki idegen tulajdon, amelynek az elpazarlása teljesen közömbös volna számára, ha nem kényszerítenék arra, hogy gazdaságosan bánjék vele. Egész más a helyzet azokban a gyárakban, amelyek maguknak a munkásoknak tulajdonában vannak, például Rochdale-ben.

Aligha szükséges tehát megemlíteni, hogy amennyiben a munkának az egyik termelési ágban mutatkozó termelékenysége mint a termelési eszközöknek egy másik termelési ágban végbemenő olcsóbbodása és tökéletesedése jelenik meg és ezzel a profitráta emelkedéséhez vezet, a társadalmi munkának ez az általános összefüggése úgy mutatkozik, mint ami a munkásoktól tökéletesen független, amihez valójában csak a tőkésnek van köze, hiszen csak ő veszi és sajátítja el ezeket a termelési eszközöket. Az, hogy a tőkés egy idegen termelési ág munkásainak termékét a saját termelési ágában foglalkoztatott munkások termékével vásárolja meg és hogy így idegen munkások termékével csak annyiban rendelkezik, amennyiben saját munkásainak termékét ellenérték nélkül elsajátította, oly összefüggés, amelyet a forgalmi folyamat stb. szerencsésen elleplez.

Ehhez járul még az a körülmény, hogy mivel a nagybani termelés először a tőkés formában fejlődik ki, tehát egyrészt a profitéhség, másrészt a konkurrencia, amely a tőkést az áruk lehető olcsó termelésére kényszeríti, ezt a gazdaságosságot az állandó tőke felhasználásában úgy tünteti fel, mintha az a tőkés termelési mód sajátsága és ezért a tőkés funkciója volna.

A tőkés termelési mód, amely az egyik oldalon a társadalmi munka termelőerőinek fejlesztésére osztonöz, a másik oldalon az állandó tőke felhasználásában való gazdaságosságra sarkall.

De a dolog nem korlátozódik az elidegenülésre és kozombösségre egyrészt a munkás, az eleven munka hordozója, másrészt munkafeltételeinek gazdaságos, vagyis ésszerű és takarékos alkalmazása között. A tőkés termelési mód a maga ellentmondásos, ellentétes természete folytán messzebb megy, odáig, hogy a munkás életének és egészségének elfecsérlését, létfeltételeinek lesüllyesztését magát is az állandó tőke alkalmazásában való takarékossághoz és ezzel a profitráta emelésének eszkozeihez számítja.

Minthogy a munkás élete legnagyobb részét a termelési folyamatban tölti el, a termelési folyamat feltételei nagyrészt az ő aktív életfolyamatának feltételei, életfeltételei is és a takarékoskodás ezekkel az élet-

feltételekkel módszer a profitráta emelésére; teljesen úgy, amint már korábban láttuk [vö. I. köt. 8. fej.], hogy a túldolgoztatás, a munkás átváltoztatása munkaállattá, a tőke önértékesítését, az értéktöbblet termelését meggyorsító módszer. Ez a takarékoskodás oda vezet, hogy a munkásokat szűk, egészségtelen helyiségekben zsúfolják össze, ami tőkés nyelven épületeken elért megtakarítást jelent; veszélyes gépeket egymás hegyére-hátára állítanak ugyanezekben a helyiségekben és a balesetek elleni óvintézkedéseket elhanyagolják; azokban a termelési folyamatokban, melyek természetüknél fogva károsak az egészségre, vagy pedig, mint a bányákban, veszéllyel járnak, elmulasztják az elővigyázatossági rendszabályokat stb. Nem is szólva arról, hogy hiányzik minden olyan berendezés, amely a munkás számára a termelési folyamatot emberhez méltóvá, kellemessé vagy akár csak elviselhetővé tenné. A tőkés szempontjából ez teljesen céltalan és értelmetlen pazarlás volna. A tőkés termelés általában, minden zsugorisága mellett, fölöttébb tékozló az emberanyaggal, aminthogy, másrészt — annak a módszernek következtében, ahogyan termékeit a kereskedelem útján szétosztja, továbbá a konkurrencia reá jellemző módja miatt —, rendkívül pazarlóan bánik az anyagi eszközökkel és az egyik oldalon, a társadalom számára, veszni hagyja azt, amit a másikon, az egyes tőkés számára megnyer.

Amint a tőkének megvan az a tendenciája, hogy az eleven munka közvetlen alkalmazásában ezt a szükséges munkára korlátozza és a valamely termék előállítására szükséges munkát a munka társadalmi termelőerőinek kiaknázása útján mind rövidebbé tegye, tehát, hogy a közvetlenül alkalmazott eleven munkát lehetőleg gazdaságosan használja fel, éppen úgy megvan az a tendenciája is, hogy ezt a szükséges mértékére korlátozott munkát a leggazdaságosabb feltételek között alkalmazza, vagyis az alkalmazott állandó tőke értékét a lehető legkisebbre csökkentse. Ha az áruk értékét a bennük rejlő szükséges munkaidő, nem pedig az egyáltalában bennük foglalt munkaidő határozza meg, csak a tőke az, amely ezt a meghatározást realizálja és ugyanakkor az áru termelésére társadalmilag szükséges munkaidőt szüntelenül rövidebbé teszi. Ezzel az áru ára a minimumra csökken, mert a termelésére szükséges munka minden részét a minimumra csökkentik.

Az állandó tőke gazdaságos felhasználásának vizsgálatánál a következő megkülönböztetést kell tennünk. Ha az alkalmazott tőke tömege és ezzel értékösszege nő, ez először csak több tőke koncentrációja egy kézben. De éppen ez a nagyobb, egy személy által alkalmazott tömeg — amelynek többnyire abszolúte nagyobb, de viszonylag kisebb mennyiségű alkalmazott munka felel meg — teszi lehetővé az

állandó tőkével való takarékosságot. Ami az egyes tőkést illeti, nő a szükséges tőkekiadás terjedelme, különösen az állótőkénél; de a feldolgozott anyag és a kizsákmányolt munka tömegét tekintve e kiadás értéke viszonylag csökken.

A mondottakat mármost röviden, néhány példával meg kell világítanunk. A végén kezdjük, a termelési feltételekben való gazdaságossággal, amennyiben ezek egyúttal a munkás létének és életének is feltételei.

11. Takarékosság a munkafeltételekkel a munkások rovására

Szénbányák. A legszükségesebb kiadások elhanyagolása. „Azon konkurrencia következtében, amely a szénbányák tulajdonosai között... uralkodik, nem eszközölnek több kiadást, mint amennyi a legkézzelfoghatóbb fizikai nehézségek legyőzéséhez szükséges; a rendszerint fölös számú bányamunkások közötti konkurrencia következtében pedig, továbbá, mert a bányamunka megengedi, hogy gyermekeiket is haszonnal alkalmazzák, a bányászok készséggel teszik ki magukat komoly veszélyeknek és a legkárosabb hatásoknak olyan bérért, amely alig valamivel magasabb a szomszédos mezőgazdasági napszámosok bérénél. Ez a kettős konkurrencia teljesen elégséges ok arra..., hogy a bányák nagy részében a legtökéletlenebb szárító és szellőztető berendezésekkel folytassák a munkát; gyakran rosszul épített aknákban, rossz dúcolásokkal, képzetlen gépészekkel, rosszul készített és rosszul kiépített tárnákkal és kocsipályákkal; és mindez olyan pusztítást okoz életben, testi épségben és egészségben, hogy ennek statisztikája rettenetes képet nyújtana" („First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc. 21. April 1829." 102. old.). Az angol szénbányákban 1860 táján hetenként átlag 15 embert öltek meg. A Coal Mines Accidents-ről [a szénbányákban történt balesetek] beszámoló jelentés szerint (1862 február 6) az 1852—1861 közötti tíz évben összesen 8466 embert öltek meg. De, mint a jelentés maga mondja, ez a szám nagyon is alacsony, mert a felügyelők kinevezése utáni első években, mikor kerületeik túlságosan nagyok voltak, sok szerencsétlenséget és halálesetet be sem jelentettek. A tőkés kizsákmányolás természetes tendenciáját éppen az a körülmény mutatja, hogy bár a felügyelők száma elégtelen és hatalmuk csekély, a balesetek száma a felügyelet megszervezése óta erősen csökkent, jóllehet még mindig igen nagy a mészárlás. — Ezekért az emberáldozatokért a felelősség legnagyobbrészt a bányatulajdonosok szennyes fukarságát terheli, akik pl. gyakran csak egy aknát vájatnak, s ennek következté-

ben nemcsak igazán eredményes szellőztetés lehetetlen, de kijárat sincs, ha ez az egyetlen út beomlik.

A tőkés termelés, ha részleteiben vesszük szemügyre és a forgalom folyamatától, valamint a konkurrencia kinövéseitől eltekintünk, rendkívül takarékosan bánik a megvalósult, árukban tárgyiasult munkával. Ezzel szemben minden más termelési módnál sokkal nagyobb mértékben tékozolja az embereket, az eleven munkát, tékozolja nemcsak a húst és a vért, hanem az idegeket és az agyvelőt is. Valóban, csak az egyéni fejlődés legrettenetesebb eltékozlásával biztosítják és valósítják meg az emberiség fejlődését a történelem ama szakaszában, amely közvetlenül megelőzi az emberi társadalom tudatos újjászervezését. Minthogy a szóban forgó egész gazdaságosság a munka társadalmi jellegéből fakad, valóban éppen a munka e közvetlen társadalmi jellege az, ami a munkások életének és egészségének ezt a tékozlását előidézi. Jellemző ebből a szempontból az a kérdés, amelyet már B. Baker gyárfelügyelő felvetett: „Komoly megfontolást igényel az az egész kérdés, milyen módon lehetne a legjobban elkerülni *a gyermekéletnek ezt a feláldozását, amelyet a zsúfolt helyen végzett munka [congregational labour] követel*" („Reports of Insp. of Fact., October 1863". 157. old.).

Gyárak. Ide tartozik a munkások biztonságát, kényelmét és egészségét szolgáló elővigyázatossági rendszabályok teljes mellőzése a tulajdonképpeni gyárakban is. Az ipari hadsereg sebesültjeit és halottait felsoroló hadijelentések (lásd az évi gyári jelentéseket) nagy része innen származik. Ugyanígy hely, szellőztetés stb. elégtelensége.

Leonard Horner még 1855 októberében arról panaszkodik, hogy a gyárosok igen jelentékeny része ellenszegül azoknak a törvényes rendelkezéseknek, amelyek a vízszintes hajtótengelyeknél védőberendezéseket írnak elő, annak ellenére, hogy a veszélyt a gyakran halálos kimenetelű balesetek állandó sorozata bizonyítja, a védőberendezés pedig nem drága és egyáltalán nem zavarja a termelést („Reports of Insp. of Fact., October 1855". 6. [7.] old.). A gyárosoknak ezt az ilyen és más törvényes rendelkezésekkel szemben való ellenállását serényen támogatták a tisztüket fizetés nélkül gyakorló békebírák, akik többnyire maguk is gyárosok vagy azok barátai és akiknek az ilyen esetekről dönteniök kellett. Campbell főbíró jól jellemezte ezeknek az uraknak az ítéleteit, amikor az egyik ilyen ítéletről, amely fellebbezés útján elébe került, a következőket mondta: „Ez nem egyik értelmezése a parlamenti törvénynek, hanem egyszerűen eltörlése annak" (uo. 11. old.). — Ugyanebben a jelentésében Horner elmondja, hogy sok gyárban a gépeket úgy indítják meg, hogy ezt nem jelzik előzőleg a munkásoknak. Minthogy az álló gépeken is mindig akad valami tennivaló,

kezek és ujjak mindig érintkezésben vannak a gépekkel és állandóan balesetek származnak abból, hogy a jeladást egyszerűen elhanyagolják (uo. 44. old.). A manchesteri gyárosok akkoriban trade-uniont alakítottak, hogy ellenálljanak a gyári törvényhozásnak, az úgynevezett „National Association for the Amendment of the Factory Laws"-t [Nemzeti Egyesület a Gyári Törvények Módosítására]. Ez az egyesület 1855 márciusában lóerőnkénti 2 shilling járulék kivetése útján tobb mint 50 000 font sterling összeget gyűjtött össze, hogy ebből a tagok perköltségeit — ha a gyárfelügyelők a bíróságnál panaszt tennének ellenük — fedezze és a pereket az egyesület útján folytassa. Be kellett bizonyítani, hogy „killing no murder" [az olés nem gyilkosság], ha a profit érdekében történik. Sir John Kincaid, Skócia gyárfelügyelője, egy glasgowi cégről elbeszéli, hogy az a gyárában levő ócskavasból valamennyi gépét védőberendezéssel látta el, ami 9 font sterling 1 shillingjébe került. Ha a fent említett egyesülethez csatlakozott volna, a gyárában működő 110 lóerő után 11 font sterling járulékot kellett volna fizetnie, vagyis tobbet, mint amennyibe az egész védőberendezése került. A National Associationt azonban 1854-ben kifejezetten azért alapították, hogy dacoljanak a torvénnyel, amely ilyen védőberendezéseket írt elő. Az 1844—1854 kozotti egész időszak alatt a gyárosok ezt a torvényt egyáltalán nem vették tekintetbe. Palmerston utasítására most a gyárfelügyelők bejelentették a gyárosoknak, hogy ezentúl a torvény betartását komolyan ellenőrzik. A gyárosok rogton megalapították egyesületüket, amelynek legtekintélyesebb tagjai közül sokan maguk is békebírák voltak és így maguknak kellett volna a torvényt alkalmazniok. Amikor 1855 áprilisában az új belügyminiszter, Sir George Grey, kozvetítő indítványt tett, amelynek értelmében a kormány megelégedett volna szinte névleges védőberendezésekkel, az egyesület ezt is felháborodással visszautasította. Thomas Fairbairn, a híres mérnok, ráállt arra, hogy különböző pereknél, mint szakértő, a tőke gazdaságossága és megsértett szabadsága kedvéért kockára tegye hírnevét. A gyárfelügyelet főnokét, Leonard Hornert, a gyárosok minden módon üldozték és zaklatták.

A gyárosok azonban nem nyugodtak, amíg ki nem erőszakolták a Court of Queens Bench egy olyan ítéletét, amely szerint az 1844-es törvény azoknál a vízszintes hajtótengelyeknél, amelyek tobb mint 7 láb magasan vannak a földtől, nem ír elő védelmi berendezéseket, s végül 1856-ban az álszent Wilson Patten segítségével — egyike azoknak a jámbor embereknek, akiknek tüntetően hangsúlyozott vallásossága mindig kész arra, hogy a pénzeszsák lovagjai érdekében piszkos munkát végezzen — sikerült nekik egy parlamenti torvényt keresztülvinni, amellyel a fennálló körülmények kozott meg lehettek elégedve.

A törvény a valóságban megfosztotta a munkásokat minden külön védelemtől és a gépek okozta szerencsétlenségek esetén kártérítésért a rendes bíróságok elé utasította őket (ez, ismerve az angol bírósági költségeket, merő gúny), másrészt a szakértői vélemény betartására vonatkozó igen gondosan kiagyalt előírással a gyárosoknak majdnem lehetetlenné tette, hogy a pert elveszítsék. A következmény a balesetek rohamos megszaporodása volt. Az 1858 májustól októberig terjedő félévben Baker felügyelő csak az előző félévhez képest a balesetek számának 21%-os növekedését állapította meg. Az összes balesetek 36,7%-a véleménye szerint elkerülhető lett volna. Igaz, 1858-ban és 1859-ben a balesetek száma 1845-höz és 1846-hoz képest jelentékenyen, 29%-kal csökkent, pedig a felügyeletnek alávetett iparágakban a munkáslétszám 20%-kal emelkedett. De mi volt ennek az oka? Amennyire ezt a sokat vitatott kérdést eddig (1865) megoldották, a megoldás főleg annak tulajdonítható, hogy olyan új gépeket vezettek be, amelyeknél a védőberendezést már eleve felszerelték és amelyeken a gyáros azt megtűri, mert nem okoz neki külön kiadást. Ezenkívül néhány munkásnak sikerült elvesztett karjáért súlyos bírói kártérítést kiverekednie és ezeket az ítéleteket a legfelsőbb bíróságokon is megerősítették („Reports of Insp. of Fact., 30 April. 1861". 31. old., továbbá April 1862. 17. [18.] old.).

Így takarékoskodnak azokkal az eszközökkel, amelyek a munkások (köztük sok gyermek) életének és testi épségének közvetlenül a gépek alkalmazásából eredő veszélyek elleni biztosítására szolgálnak.

Munka zárt helyiségekben általában. — Ismeretes, hogy a térrel, tehát az épületekkel való takarékoskodás mennyire összezsúfolja a munkásokat szűk helyiségekben. Ehhez járul még a takarékoskodás a szellőztetőberendezésekkel. Ez a két tényező a hosszabb munkaidővel párosulva a légzőszervek betegségeinek fokozott elterjedését és így a halálozás növekedését eredményezi. A következő példákat a „Public Health, 6th Report. 1863" c. jelentésből vesszük: a jelentést az e mű első kötetéből jól ismert dr. John Simon állította össze.

A munkások kombinációja és kooperációja teszi lehetővé a gépek nagyméretű alkalmazását, a termelési eszközök koncentrációját és gazdaságos alkalmazásukat; de ez a tömeges összmunka zárt helyiségekben és olyan körülmények között, amikor nem a munkások egészsége, hanem a termék könnyebb előállítása a döntő szempont — ez a tömeges koncentráció egyazon műhelyben egyrészt a növekvő profit forrása a tőkés számára, másrészt azonban, ha nem ellensúlyozza mind a munkaidő csökkentése, mind különleges elővigyázatossági rendszabályok, egyúttal a munkások élete és egészsége elpazarlásának is oka.

Dr. Simon a következő szabályt állítja fel, amelyet statisztikai adatok tömegével bizonyít: „Amilyen arányban egy kerület lakossága kénytelen zárt helyiségekben közösen dolgozni, ugyanabban az arányban emelkedik, egyébként azonos körülmények között, ennek a kerületnek a halálozási aránya tüdőbetegségek következtében" (23. old.). Az ok a rossz szellőztetés. „És valószínűleg egész Angliában egyetlen kivétel sincs az alól a szabály alól, hogy minden kerületben, amely jelentékeny, zárt helyiségekben folytatott iparral rendelkezik, az ebben az iparban dolgozó munkások nagyobb halandósága elegendő ahhoz, hogy az egész kerület halálozási statisztikáját a tüdőbetegségek határozott túlsúlya jellemezze" (23. old.).

Az egészségügyi hivatal által 1860-ban és 1861-ben megvizsgált, zárt helyiségekben folytatott iparágak halálozási statisztikája a következőket mutatja: Míg az angol mezőgazdasági kerületekben bizonyos számú 15 és 55 év közötti férfilakosságra tüdővész és más tüdőbetegségek következtében 100 haláleset jut, ugyanolyan számú férfilakosságra Coventryben 163, Blackburnben és Skiptonban 167, Congletonban és Bradfordban 168, Leicesterben 171, Leekben 182, Macclesfieldben 184, Boltonban 190, Nottinghamben 192, Rochdale-ben 193, Derbyben 198, Salfordban és Ashton-under-Lyne-ban 203, Leedsben 218, Prestonban 220 és Manchesterben 263 tüdővészből eredő haláleset jut (24. old.). A következő táblázat még feltűnőbb példa. Ez a tüdőbetegségek okozta haláleseteket a két nemre vonatkozóan külön tünteti fel, 15-től 25 éves korig és 100 000 lakosra számítva. Olyan kerületeket választottak ki, ahol csak az asszonyok dolgoznak zárt helyiségekhez kötött iparban, a férfiak viszont a lehető legkülönbözőbb munkaágakban.

Kerület	*Főiparág*	*Tüdőbetegségek okozta haláleset 15—25 év közöttieknél, 100 000 főre számítva*	
		férfiak	*nők*
Berkhampstead	Szalmafonás, női munkaerőkkel	219	578
Leighton Buzzard	Szalmafonás, női munkaerőkkel	309	554
Newport Pagnell	Csipkegyártás, női munkaerőkkel	301	617
Towcester	Csipkegyártás, női munkaerőkkel	239	577
Yeovil	Kesztyűkészítés, többnyire női munkaerőkkel	280	409
Leek	Selyemipar, túlnyomórészt női munkaerőkkel	437	856
Congleton	Selyemipar, túlnyomórészt női munkaerőkkel	566	790
Macclesfield	Selyemipar, túlnyomórészt női munkaerőkkel	593	890
Egészséges falusi vidék	Földművelés	331	333

A selyemipari kerületekben, ahol a férfiak részvétele a gyári munkában nagyobb, az ő halandóságuk is jelentékeny. Itt a mindkét nemnél bekövetkezett tüdővész stb. okozta halálesetek aránya leleplezi, amint a jelentés mondja, „azokat a felháborító (atrocious) egészségügyi viszonyokat, amelyek között selyemiparunk jelentős részét folytatják". És ez ugyanaz a selyemipar, amelynek gyárosai, hivatkozva üzemük kivételesen kedvező egészségügyi viszonyaira, a 13 éven aluli gyermekek részére kivételesen hosszú munkaidőt követeltek és ezt részben meg is kapták (I. köt. 8. fej. 6. pont. 276. old.).

„Az eddig megvizsgált iparok egyike sem nyújtott elrettentőbb képet annál, amelyet a szabóságról fest dr. Smith... A műhelyek, mondja, egészségügyi vonatkozásban igen különbözőek; de majdnem valamennyi túlzsúfolt, rosszul szellőztetett és az egészségre nagymértékben káros... Az ilyen szobákban szükségképpen amúgyis fülledt meleg van; de ha meggyújtják a gázt, amint ezt nappal köd esetén, télen pedig esténként meg is teszik, a hőmérséklet 80, sőt 90 fokra emelkedik (Fahrenheit, egyenlő 27—33 C°); ezért a munkásokról csorog az izzadság, az ablaküvegeken megsűrűsödik a gőz, úgyhogy a víz állandóan lecsurog, vagy pedig csepeg a mennyezetről és a munkások kénytelenek néhány ablakot kinyitni, habár így elkerülhetetlenül meghűlnek. — A londoni West End 16 legjelentősebb műhelyéről a következő leírást adja: a legnagyobb légtér, amely ezekben a rosszul szellőztetett szobákban egy munkásra jut, 270 köbláb; a legkisebb 105 láb, átlagban mindössze 156 láb fejenként. Az egyik műhelyben, amelyben karzat fut körül és amelynek csak felső világítása van, 92, sokszor több mint 100 ember dolgozik; nagyszámú gázlángot égetnek; az árnyékszékek közvetlenül a műhely mellett vannak; az egy emberre jutó tér nem több 150 köblábnál. Egy másik, csak kutyaólhoz hasonlítható műhelyben, amely egy fölülről világított udvarban van, s csak kis tetőablakon keresztül lehet szellőztetni, 5 vagy 6 ember dolgozik olyan helyiségben, ahol 112 köbláb jut egy főre." És „ezekben a gyalázatos (atrocious) műhelyekben, amelyeket dr. Smith leír, a szabók rendszerint napi 12—13 órát dolgoznak, de olykor a munka 15—16 órán át tart" (25, 26, 28. old.).

A foglalkoztatott személyek száma	*Iparágak és helység*	*100 000 főre eső halálozás 25—35, 35—45, 45—55 éves korban*		
958 265	Földművelés, Anglia és Wales	743	805	1 145
22 301 férfi és 12 377 nő	Szabók, London	958	1 262	2 093
13 803	Nyomdászok, London	894	1 747	2 367

(30. old.) Megjegyzendő — és John Simon, az orvosi osztály főnöke, akitől a jelentés származik, valóban meg is jegyzi —, hogy a 25—35 év közötti korra nézve a londoni szabók, továbbá a nyomdászok halálozási aránya alacsonyan van feltüntetve, mert mind a két iparágban a londoni mesterek nagyszámú fiatalembert (valószínűleg 30 éves korig) kapnak a faluról mint inasokat és „improver"-eket [gyakornok], vagyis olyanokat, akik továbbképzésre szorulnak. Ezek szaporítják azoknak a foglalkoztatottaknak számát, akikre Londonban az ipari halandósági arányt ki kell számítani; de nem a többiekkel azonos arányban szaporítják a londoni halálesetek számát, mert ott-tartózkodásuk csak időleges. Ha ez idő alatt megbetegednek, hazamennek falura és ha meghalnak, a halálesetet ott veszik nyilvántartásba. Ez a körülmény még inkább érinti a fiatalabb korosztályokat, és ezekre a korosztályokra vonatkozóan a londoni halálozási kimutatások teljesen elvesztik értéküket, mint az ipar egészségre való ártalmasságának mértékei (30. old.).

A szedőknél a szabókhoz hasonlóan áll a dolog. Ezeknél az elégtelen szellőztetéshez, a dögletes levegőhöz stb. még éjjeli munka is járul. Munkaidejük általában 12—13 óra, sokszor 15—16 óra. „Mihelyt a gázt meggyújtják, nagy a forróság és fojtó a levegő... Nem ritkán előfordul, hogy az alsóbb emeletről az öntöde gőze száll fel, gépek vagy pöcegödrök bűze árad, ami még csak növeli a felső szoba hátrányait. Az alsóbb helyiségek átforrósodott levegője már azáltal is fokozza a felsőbbek hőmérsékletét, hogy a padlót felmelegíti és — ha a helyiségek alacsonyak, a gázfogyasztás pedig nagy — ez különösen károsan hat. Még rosszabb a helyzet ott, ahol a gőzkazánok az alsó helyiségben állnak és az egész ház levegőjét kellemetlenül áthevítik... Általában elmondhatjuk, hogy a szellőztetés mindenütt hiányos és teljesen elégtelen ahhoz, hogy naplemente után eltávolítsa a hőséget és a gáz égési termékeit és hogy sok műhelyben, különösen azokban, amelyek azelőtt lakóházak voltak, a helyzet fölöttébb siralmas." Néhány műhelyben, különösen ahol a hetilapokat nyomják, két napon és egy éjjelen át majdnem megszakítás nélkül dolgoznak, pedig itt szintén foglalkoztatnak 12—16 éves fiatalokat; más szedőműhelyekben, amelyek sürgős munkák vállalására rendezkedtek be, a vasárnap sem hoz a munkás számára pihenőt és munkanapjainak száma hetenként nem hat, hanem hét (26, 28. old.).

A divatárukészítőnőkről (milliners and dressmakers) már az I. kötet 8. fejezet, 3. pontjának 238—39. oldalán beszéltünk, a túldolgoztatással kapcsolatban. Munkahelyeiket az általunk idézett jelentésben Ord doktor írja le. Ha nappal jobb is a helyzet, azon órák alatt, amikor gázt égetnek, ezek a helyiségek túlfűtöttek, fojtottak

(foul) és egészségtelenek. Ord doktor megállapította, hogy 34 jobban berendezett műhelyben az egy munkásnőre jutó légtér átlagosan a következő volt: „Négy esetben több mint 500 köbláb; másik négy esetben 400—500; . . . hétben 200—250; négyben 150—200; és végül kilencben csak 100—150. Ez esetek közül még a legkedvezőbb is csak éppenhogy elegendő levegőt szolgáltat tartós munkára, ha a helyiséget nem szellőztetik tökéletesen . . . A műhelyek alkonyat után még jó szellőztetés esetén is igen forrók és fojtottak lesznek, mert sok gázlángra van szükség." És most következik Ord doktor megjegyzése egy általa meglátogatott alacsonyabb kategóriájú — egy közvetítő (middleman) számlájára dolgozó — műhelyre vonatkozóan: „1280 köbláb légterű szoba, 14 személlyel, mindegyikre 91,5 köbláb levegő jut. A munkásnők itt agyondolgoztatottaknak és elcsigázottaknak látszottak. Keresetüket heti 7—15 shillingben jelölték meg, ezenkívül teát kapnak . . . Munkaidő reggel 8-tól este 8-ig. A kis szobát, amelyben ezt a 14 személyt összezsúfolták, rosszul szellőztették. Két kinyitható ablak volt a szobában és egy kürtő, amely azonban eldugult; semmiféle más különleges szellőztetőberendezés nem volt" (27. old.).

Ugyanez a jelentés, a divatárukészítőnők túldolgoztatására vonatkozólag, a következőket jegyzi meg; „Fiatal nők túldolgoztatása az előkelő (fashionable) divatáruműhelyekben az évnek körülbelül csak négy hónapjában dívik abban a borzasztó mértékben, amely sok esetben váltotta ki egy-egy pillanatra a közönség meglepetését és felháborodását; de e hónapok alatt a műhelyben teljes 14 óra napi munka a szabályos, és, ha sok a sürgős megrendelés, 17—18 órát is dolgoznak naponta. Az év más részeiben a műhelyben valószínűleg 10—14 órát dolgoznak; az otthon dolgozók rendszerint 12 vagy 13 órán át varrnak. A női kabátok, gallérok, ingek stb. konfekciójában, a varrógéppel végzett munkát beleszámítva, a közös műhelyben eltöltött órák száma ennél kevesebb, általában nem több 10—12-nél". De, mondja Ord doktor, „a rendes munkaórákat bizonyos varrodákban, bizonyos időszakokban külön megfizetett túlórák útján jelentékenyen meghosszabbítják, más varrodáknál pedig munkát visznek haza, hogy a rendes munkaidő után ott fejezzék be: mindkétfajta túldolgoztatás, hozzáfűzhetjük, gyakran kényszerrel párosul" (28. old.). John Simon egy jegyzetet fűz ehhez az oldalhoz: „Redcliffe úr, az Epidemiological Society [Járványos betegségeket tanulmányozó társaság] titkára, akinek különösen sokszor volt alkalma arra, hogy az elsőosztályú varrodák divatárukészítőnőinek egészségét megvizsgálja, minden 20 leány közül — akik azt állították, hogy «egészen jól» érzik magukat — csak egyet talált egészségesnek; a többinél a fizikai

leromlás különböző fokait, idegkimerültséget és számos ebből származó szervi zavart lehetett kimutatni." Ennek okai szerinte: elsősorban a munkanap hosszúsága, amelyet még a csendes évadban is legkevesebb napi 12 órára becsül és másodszor „a műhelyek túlzsúfoltsága és rossz szellőztetése, gázlángoktól fojtóvá vált levegő, elégtelen vagy rosszminőségű táplálék és az, hogy nem gondoskodnak e helyiségek legcsekélyebb kényelmességéről sem".

Az angol egészségügyi hivatal főnöke arra a végkövetkeztetésre jut, hogy „a munkások számára gyakorlatilag lehetetlen, hogy ragaszkodjanak ahhoz, ami elméletben legelső joguk az egészséggel kapcsolatban: vagyis ahhoz a jogukhoz, hogy bármilyen munka elvégzésére gyűjti is őket össze munkáltatójuk, e közös munka, amennyire ez a munkáltatótól függ és az ő költségére, minden az egészségre káros és elkerülhető körülménytől megszabadíttassék; továbbá, noha a munkások maguk gyakorlatilag képtelenek arra, hogy ezt az egészségügyi igazságszolgáltatást a maguk számára kikényszerítsék, a törvényhozó feltehető intenciója ellenére nem várhatnak semmiféle hatékony támogatást azoktól a hivatalnokoktól sem, akiknek kötelessége volna a Nuisances Removal Acts [Az egészségre ártalmas állapotok megszüntetésére vonatkozó törvények] végrehajtása" (29. old.). — „Kétségtelenül bizonyos kisebb technikai nehézségekkel fog járni annak a pontos határnak a megállapítása, amelyen túl a munkáltatókat szabályozásnak kell alávetni. De ... elvben az egészség kímélésének igénye egyetemes. És a munkások és munkásnők miriádjainak érdekében, akiknek életét most szükségtelenül gyötri és rövidíti meg az a végnélküli fizikai szenvedés, amelyet puszta foglalkoztatásuk idéz elő, azt a reményemet merem kifejezni, hogy a munka egészségügyi feltételeit ugyancsak egyetemesen megfelelő törvényes védelem alá fogják helyezni; legalább annyira, hogy minden zárt munkahely igazán eredményes szellőztetését biztosítják és hogy minden természeténél fogva egészségtelen iparágban, amennyire csak lehetséges, korlátozzák az egészségre különösen ártalmas behatást" (31. old.).

III. Gazdaságosság az erőelőállításban, erőátvitelben és épületekben

1852 októberi jelentésében L. Horner idézi James Nasmyth híres patricrofti mérnöknek, a gőzkalapács feltalálójának levelét, amelyben többek közt a következő olvasható:

„A közönség nagyon kevéssé ismeri a hajtóerőnek azt az óriási

megnövekedését, amelyet az olyan rendszerváltoztatásokkal és tökéletesítésekkel értek el" (gőzgépeken) „mint amelyekről én beszélek. Kerületem (Lancashire) gépi ereje majdnem 40 évig a félénk és előítélettel teli hagyomány lidércnyomása alatt állt, de most szerencsére felszabadultunk. Az utolsó 15 év alatt, de különösen az utolsó 4 év folyamán" (tehát 1848 óta) „a kondenzációs gőzgépek működési módjában néhány igen jelentős változás állt be ... Ennek eredményeképpen ... ugyanazoknál a gépeknél sokkal nagyobb munkateljesítmény mutatkozott, mégpedig a szénfogyasztás igen jelentékeny csökkenése mellett ... Azután, hogy a gőzerőt e kerület gyáraiba bevezették, igen sok éven át azt hitték, hogy a sebesség, amellyel kondenzációs gőzgépeket dolgoztatni lehet, körülbelül 220 láb dugattyúmozgás percenként; vagyis egy gépet, amelynek dugattyúlökete 5 láb volt, már előírás szerint a forgattyús tengely 22 fordulatára korlátoztak. Nem tartották tanácsosnak, hogy a gépet gyorsabban járassák; s minthogy az egész gépi berendezés ehhez a percenkénti 220 láb dugattyúmozgáshoz volt szabva, ez a lassú és értelmetlenül korlátolt sebesség sok éven át uralkodott az egész üzemben. Végül azonban, akár az előírás szerencsés nemismerése következtében, akár valamilyen merész újító tudatos kezdeményezésére, nagyobb sebességet kíséreltek meg, és minthogy az eredmény rendkívül kedvező volt, a példát mások is követték: «a gépet», mint mondották, «szabadjára engedték» és az átviteli szerkezet főkerekeit megváltoztatták, úgyhogy a gőzgép 300 láb és még ennél is nagyobb sebességgel működhetett percenként, ugyanakkor a gépi berendezés megtartotta a korábbi sebességet ... A gőzgépnek ezt a meggyorsítását most majdnem általánosan bevezették, mert kiderült, nemcsak hogy ugyanabból a gépből több hasznos erőt lehet nyerni, hanem hogy a mozgás, a lendítőkerék nagyobb tehetetlensége következtében, sokkal egyenletesebbé vált. Változatlan gőznyomás és a kondenzátorban fellépő változatlan légritkítás mellett több erőt kaptak azzal, hogy a dugattyú mozgását egyszerűen meggyorsították. Ha például egy gőzgépnél, amely percenként 200 láb sebesség mellett 40 lóerőt szolgáltat, megfelelő változtatással el tudjuk érni, hogy változatlan gőznyomás és ritkítás mellett 400 lábat tegyen meg percenként, pontosan kettőzött erőt nyerünk; és minthogy a gőznyomás és a ritkítás mindkét esetben azonos, az egyes géprészek igénybevétele és ezzel a «balesetek» veszélye a megnövekedett sebesség ellenére sem fokozódik lényegesen. Csak annyi a különbség, hogy a meggyorsított dugattyúmozgás arányában, legalább is megközelítően, több gőzt használunk el; továbbá valamivel gyorsabban kopnak el a csapágyak, vagyis a súrlódó részek, de ez szóra sem érdemes ... Ahhoz azonban, hogy ugyanaz a gép gyorsított

dugattyúmozgás következtében több erőt szolgáltasson, ugyanannál a gőzkazánnál több szenet kell elégetnünk, vagy pedig nagyobb gőzfejlesztésű kazánt kell alkalmaznunk, szóval több gőzt kell fejlesztenünk. Ez megtörtént és a régi «gyorsított» gépeknél nagyobb gőzfejlesztésű kazánokat alkalmaztak; ezek azután sok esetben 100%-kal több munkát szolgáltattak. 1842 táján a cornwalli bányákban használt gőzgépek rendkívül olcsó erőelőállítása kezdte magára vonni a figyelmet. A pamutfonodák területén kialakult konkurrencia arra késztette a gyárosokat, hogy profitjuk fő forrását a «megtakarításokban» keressék; a figyelemre méltó különbség, amelyet a cornwalli gépek más gépekkel szemben az óránkénti és lóerőnkénti szénfogyasztásban felmutattak, továbbá a Woolf-féle kéthengeres gépek alkalmazásánál elért rendkívüli gazdaságosság, mindezek a mi vidékünkön is előtérbe állították a tüzelőanyag-megtakarítás kérdését. A cornwalli és a kéthengeres gépek $3^1/_2$—4 font szénre egy lóerőt szolgáltattak óránként, míg a pamutipari kerületekben a gépek lóerőnként és óránként általában 8—12 fontot fogyasztottak. Ez a jelentékeny különbség arra indította kerületünk gyárosait és gépgyártóit, hogy maguk is elérjék ezt a rendkívüli gazdaságosságot, hasonló eszközökkel, mint amilyenek Cornwallban és Franciaországban már szokásosak voltak; ott ugyanis a magas szénár a gyárosokat arra kényszerítette, hogy vállalatuk e költséges cikkére fordított kiadásaikat lehetőleg korlátozzák. Ez igen fontos eredményekre vezetett. Először: sok kazánt, amelyeknek fél felületét a magas profitok régi jó idejében hideg külső levegőnek tették ki, most vastag nemezréteggel vagy téglákkal, vakolattal és más anyagokkal fedtek be, amivel megakadályozták az oly sok költséggel előállított hő kisugárzását. A gőzcsöveket ugyanígy «védték» s a hengert szintén nemezzel és fával burkolták. Másodszor, magas nyomást kezdtek alkalmazni. Eddig csak olyan nehezéket raktak a biztonsági szelepre, hogy az már négyzetcollonkénti 4, 6 vagy 8 fontnyi gőznyomásnál kinyílt; most rájöttek, hogy ha a nyomást 14 vagy 20 fontra emelik ... igen jelentékeny szénmegtakarítás válik lehetővé; más szavakkal, a munkát a gyárban jóval kisebb szénfogyasztással végezték ... Azok, akiknek megvoltak ehhez az eszközeik és a merészségük, teljes mértékben alkalmazni kezdték a nyomásnövelés és az «expanzió» rendszerét és e célnak megfelelően szerkesztett gőzkazánokat vezettek be, amelyek négyzetcollonként 30, 40, 60 és 70 font nyomású gőzt szolgáltattak; ilyen nyomás láttára egy régimódi mérnök ijedtében hanyattvágódott volna. Mivel azonban ennek a fokozott gőznyomásnak a gazdasági eredményei ... csakhamar a fontok, shillingek és pennyk félre nem érthető formájában jelentkeztek, a kondenzációs gépeknél a magasnyomású kazánok csaknem általánossá váltak. Azok, akik

ezt a reformot gyökeresen végrehajtották, a Woolf-féle gépeket alkalmazták; ez hódított teret az utóbbi időben készített legtöbb gépnél; különösen a kéthengeres Woolf-féle gépek terjedtek el; ezeknél az egyik hengerben a kazánból jövő gőz erőt szolgáltat, mert nyomása magasabb, mint a légköré, majdpedig ahelyett, hogy — mint korábban — minden dugattyúloket után a szabad levegőbe távozna, egy körülbelül négyszer nagyobb térfogatú, alacsonynyomású hengerbe lép, s miután ott további expanziót végzett, a kondenzátorba kerül. A gazdaságosság, amelyet az ilyen gépek bevezetése eredményez, megmutatkozik abban, hogy itt óránként egy-egy lóerő teljesítményhez $3^1/_2$—4 font szén szükséges; ugyanehhez a régi rendszerű gépeknek 12—14 font szénre volt szükségük. Egy ügyes berendezés lehetővé tette, hogy a Woolf-féle kettős henger, vagyis a kombinált magas- és alacsonynyomású gép rendszerét a már meglevő régi gépeknél is bevezessék és így teljesítményüket a szénfogyasztás egyidejű csökkentése mellett emeljék. Ugyanezt az eredményt érték el az utolsó 8—10 évben azzal, hogy a magasnyomású gépet kondenzációs géppel kötötték össze oly módon, hogy a fáradt gőz az első gépből átment a másikba és ezt hajtotta. Ez a rendszer sok esetben hasznos."

„Nehéz lenne pontosan kiszámítani, mennyivel több munkát teljesítenek ugyanazok a gőzgépek, ha rajtuk az említett újabb tökéletesítéseket — valamennyit vagy néhányat közülük — bevezették. De biztos vagyok abban, hogy ugyanolyan súlyú gőzgép most átlagban legalább 50%-kal magasabb teljesítményt nyújt, több munkát végez, s hogy sok esetben ugyanaz a gőzgép, amely a percenként 220 lábra korlátozott sebesség napjaiban 50 lóerőt szolgáltatott, most több mint 100-at ad. A gazdaságosságnak a magasnyomású gőz alkalmazása révén elért rendkívüli eredményei a kondenzációs gépeknél, valamint azok a sokkal nagyobb követelmények, amelyeket a vállalatok kiterjesztése a régi gőzgépekkel szemben támaszt, az utóbbi három esztendőben csöves kazánok bevezetésére vezettek és ezzel a gőz előállításának költségeit újra jelentékenyen csökkentették" („Reports of Insp. of Fact., October 1852". 23—27. old.).

Ami érvényes az erőgépekre, ugyancsak érvényes az erőátviteli és munkagépekre is.

„A gépek tökéletesítésének az utolsó néhány esztendőben tapasztalt rohamos fejlődése módot adott a gyárosoknak arra, hogy a termelést újabb hajtóerő nélkül kiterjesszék. A munkanap megrövidítése szükségessé tette a munka takarékosabb alkalmazását, s a legtöbb jól vezetett gyárban állandóan azt latolgatják, hogyan lehetne a termelést csökkentett kiadás mellett növelni. Egy számítás fekszik

előttem, amelyet egy kerületembeli igen értelmes úr szívességének köszönhetek; ez a számítás a gyárában alkalmazott munkások számára és korára, az alkalmazott gépekre és a fizetett munkabérre vonatkozik, 1840-től mostanáig. 1840 októberében cége 600 munkást foglalkoztatott, ezek közül 200 volt 13 éven aluli. 1852 októberében a foglalkoztatott munkások száma csak 350 volt, ezek közül csak 60 volt 13 éven aluli. A működő gépek száma, igen jelentéktelen eltéréssel, ugyanaz maradt, és mindkét évben ugyanazt az összeget fizették ki munkabérre" *(Redgrave* jelentése, „Reports of Insp. of Fact., October 1852". 58. [59.] old.).

Ezeknek a gépeken végrehajtott tökéletesítéseknek az eredményei csak akkor bontakoznak ki teljes nagyságukban, ha a gépeket új, célszerűen berendezett gyárépületekben állítják fel.

„A gépeken végrehajtott tökéletesítésekkel kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy mindenekelőtt nagy előrehaladás mutatkozott olyan gyárak építésében, amelyek alkalmasak ezeknek az új gépeknek a felállítására... A földszinten megsodratom valamennyi fonalamat és egyedül itt 29 000 kettőzőorsót állítok fel. Csak ebben a teremben és a melléképületben legalábbis 10% munkát takarítok meg; nem is annyira magának a kettőző rendszernek a tökéletesítésével, mint a gépeknek egyetlen tengelyközlőműhöz történő összpontosításával; ugyanannyi orsót egyetlen hajtótengellyel hajthatok, s ily módon más cégekkel szemben 60—80%-ot takarítok meg az átviteli szerkezeten. Azonkívül ezzel nagy megtakarítást érek el olajban, zsírban stb.... Egyszóval a gyár tökéletesebb berendezésével és tökéletesebb gépekkel, a legszerényebb számítás szerint, legalább 10%-ot takarítottam meg munkában, emellett nagy a megtakarítás erőben, szénben, olajban, faggyúban, hajtótengelyekben és szíjban stb." (Egy pamutfonógyáros vallomása. „Reports of Insp. of Fact., October 1863". [109.] 110. old.).

IV. A termelés exkrementumainak hasznosítása

A tőkés termelési móddal kibővül a termelés és a fogyasztás exkrementumainak felhasználása. Az előbbin az ipar és a mezőgazdaság hulladékait értjük, az utóbbin részben azokat az exkrementumokat, amelyek az ember természetes anyagcseréjéből származnak, részben azt a formát, amelyet a használati tárgyak elhasználásuk után öltenek. A termelés exkrementumai tehát a vegyiiparban azok a melléktermékek, amelyek kisebb méretű termelés esetén veszendőbe mennek; a vasforgács, amely a gépgyártásnál lehull és amely nyers-

anyagként ismét belekerül a vastermelésbe stb. A fogyasztás exkrementumai az ember természetes kiválasztási anyagai, ócskaruhák rongy formájában stb. A fogyasztás exkrementumai a mezőgazdaság számára a legfontosabbak. Felhasználásuk tekintetében a tőkés gazdálkodásban óriási pazarlás megy végbe; Londonban például négy és félmillió ember ürülékével nem tudnak egyebet kezdeni, mint hogy óriási költséggel a Themzét dögletessé teszik vele.

A nyersanyagok drágulása természetesen ösztönzően hat a hulladékok felhasználására.

Ennek az újrafelhasználásnak a feltételei nagyjában a következők: az ilyenféle exkrementumok tömeges felhalmozódása, ami csak nagy arányokban folyó munkánál fordul elő; a gépek tökéletesítése, ami lehetővé teszi, hogy anyagokat, amelyek adott alakjukban azelőtt használhatatlanok voltak, az újabb termelésben felhasználható alakra változtassanak; a tudomány, különösen a vegytan haladása, amely ezeknek a hulladékoknak a hasznos tulajdonságait felfedezi. Igaz, hogy a kis, kertszerűen folytatott mezőgazdaságban, mint például Lombardiában, Dél-Kínában és Japánban, szintén nagy megtakarítást érnek el e tekintetben. De általában ennél a rendszernél a mezőgazdaság termelékenységének emelését csak az emberi munkaerő nagy pazarlásával érik el, amely munkaerőt elvonják a termelés más ágaitól.

Az úgynevezett hulladékok majdnem minden iparban jelentős szerepet játszanak. Így például az 1863 decemberi* gyári jelentésben a következőt jelölik meg egyik legfőbb okául annak, hogy Angliában és Írország sok vidékén a bérlők csak kelletlenül és ritkán termelnek lent: „A nagy hulladék... amely a len feldolgozásánál a vízierővel hajtott kis lentilolókban (scutch mills) képződik ... Gyapotnál a hulladék aránylag csekély, de lennél igen nagy. Gondos eljárás az áztatásnál és a géppel végzett fésülésnél ezt a hátrányt jelentékenyen csökkentheti... Írországban a lenfésülést gyakran rendkívül gyalázatos módon végzik, úgyhogy 28—30% veszendőbe megy"; mindezt jobb gépek alkalmazásával el lehet kerülni. A kóc ennél az eljárásnál oly jelentős mennyiségben hullott le, hogy a gyárfelügyelő szavai szerint: „Írország néhány lentilolójából jelentették nekem, hogy a munkások a termelésben keletkezett hulladékot gyakran hazavitték és tüzelőanyagnak használták el tűzhelyeikben, pedig ez igen értékes anyag" („Reports of Insp. of Fact., October 1863". 139, 140. old.). A gyapothulladékról később lesz szó, amikor a nyersanyag áringadozásait tárgyaljuk.

* A jelentés magában foglalja a december 31-ig terjedő időszakot, de október 31-éről van keltezve. — *Szerk.*

A gyapjúipar okosabb volt, mint a lenfeldolgozás. „Régebben gyakran szégyenletesnek tartották a gyapjúhulladéknak és gyapjúrongyoknak újrafeldolgozás céljából történő összegyűjtését, de ez az előítélet a shoddy trade-re (műgyapjú iparra) vonatkozóan, amely a Yorkshire-i gyapjúkerület iparának egyik fontos ágává vált, teljesen eltűnt és kétségtelen, hogy csakhamar a gyapothulladék feldolgozása is ugyanezt a helyet fogja elfoglalni, mint olyan iparág, amely elismert szükségletet elégít ki. Harminc évvel ezelőtt gyapjúrongyok, vagyis tiszta gyapjúszövetek stb. darabjai átlag 4 font sterling 4 shillinget értek tonnánként; az utolsó néhány esztendőben értékük tonnánként 44 font sterlingre emelkedett. És a kereslet annyira megnőtt, hogy kevert, gyapjúból és gyapotból készült szöveteket is felhasználnak, mert megtalálták a módját annak, hogy a gyapotot a gyapjú megsérülése nélkül eltávolítsák; s most sokezer munkást foglalkoztatnak a shoddy [műgyapjú] gyártásában, a fogyasztónak pedig nagy előnye származik ebből, mert most jó átlagminőségű szövetet vásárolhat igen mérsékelt áron" („Reports of Insp. of Fact., October 1863". 107. old.). A használatra ily módon újra alkalmassá tett műgyapjú már 1862 végén az angol ipar egész gyapjúfogyasztásának egyharmadát tette ki („Reports of Insp. of Fact., October 1862". 81. old.). A „nagy előny", amely a „fogyasztóra" háramlik, abból áll, hogy gyapjúruhái alig harmadannyi idő alatt kopnak el és hatodannyi idő alatt mennek szét, mint azelőtt.

Az angol selyemipar ugyanezen a lejtőn haladt lefelé. 1839—1862 között a természetes nyersselyem felhasználása kissé csökkent, ellenben a selyemhulladékoké megkétszereződött. Tökéletesített gépekkel ebből a más feltételek között eléggé értéktelen anyagból olyan selymet tudtak gyártani, amelyet különböző célokra fel lehet használni.

A hulladékok felhasználásának legkiemelkedőbb példáját a vegyipar nyújtja. Ez nemcsak saját hulladékait használja fel, azáltal hogy új alkalmazást talál számukra, hanem a legkülönbözőbb más iparok hulladékait is, és így alakítja át például az azelőtt majdnem használhatatlan kőszénkátrányt anilin festékekké, a buzérgyökér festőanyagává (alizarin), és újabban gyógyszerekké is.

Ettől a gazdaságosságtól, amelyet azáltal érnek el, hogy újra felhasználják a termelés exkrementumait, meg kell különböztetnünk azt a gazdaságosságot, amelyet a hulladékok keletkezésénél érnek el, tehát a termelés exkrementumainak a minimumra való korlátozását és a termelésben szerepet játszó valamennyi nyers- és segédanyag maximális mértékű közvetlen felhasználását.

A hulladék megtakarítása részben az alkalmazott gépek minőségétől függ. Mennél pontosabban dolgoznak a géprészek és mennél

csiszoltabbak, annál nagyobb az olaj, szappan stb. megtakarítása. Ez a segédanyagokra vonatkozik. Részben azonban, s ez a legfontosabb, az alkalmazott gépek és szerszámok minőségétől függ, hogy a nyersanyag nagyobb vagy kisebb része változik-e át a termelési folyamatban hulladékká. Végül függ magának a nyersanyagnak a minőségétől. Ezt viszont meghatározza részint a nyersanyagot előállító kitermelő ipar és földművelés [Agrikultur] fejlődése (tehát a szó szoros értelmében vett kultúra haladása), részint azoknak a folyamatoknak a tökéletesedése, amelyeken a nyersanyag a feldolgozó iparba való belépése előtt keresztülmegy.

„Parmentier bebizonyította, hogy nem túlságosan nagy idő leforgása alatt, mondjuk XIV. Lajos kora óta, a gabonaőrlés művészetét Franciaországban jelentékeny mértékben tökéletesítették, úgyhogy az új malmok, a régiekkel összehasonlítva, ugyanabból a gabonamennyiségből csaknem felével több kenyeret adnak. Valóban, egy párizsi lakos évi fogyasztását eleinte 4, majd 3, később 2 setier [régi francia gabonamérték] gabonára becsülték, ma pedig már csak $1^1/_3$ setier, vagyis körülbelül 342 font kell fejenként... Perche-ben, ahol hosszú ideig laktam, esetlenül szerkesztett malmok vannak, gránit és trapp malomkövekkel; ezeket most a harminc év óta oly nagy haladást tett mechanika szabályai szerint átépítették. La Ferté-ből jó malomkövekkel látták el őket, a gabonát kétszer őrölték meg, az őrlőszita mozgását körmozgássá változtatták; mindennek eredményeképpen azonos mennyiségű gabonából egyhatoddal több lisztet nyertek. Ily módon könnyen meg tudom magyarázni azt a rendkívüli aránytalanságot, amely a rómaiak napi gabonafogyasztása és a miénk között fennáll; az ok egyszerűen az őrlési és kenyérkészítési eljárások fogyatékosságában rejlik. Erre kell magyaráznom azt a furcsa tényt is, amelyet *Plinius* — XVIII. 20. fej. 2. — említ... Rómában a lisztet, minősége szerint, modiusonként 40, 48 vagy 96 asért árusították. Ezeket az árakat, melyek az egykorú gabonaárakhoz viszonyítva rendkívül magasak, az akkor még gyermekcipőben járó technikával felszerelt, tökéletlen malmok és az ebből következő tetemes őrlési költségek magyarázzák" *(Dureau de la Malle:* „Economie Politique des Romains". Párizs 1840. I. 280. [281.] old.).

V. A találmányok útján elért gazdaságosság

Az állótőke alkalmazása során elért e megtakarítások, mint mondottuk, annak eredményeként jöttek létre, hogy a munkafeltételeket nagy méretekben alkalmazzák, röviden, hogy ezek a közvetlen

társadalmi, társadalmasított munka, vagy pedig a termelési folyamaton belüli közvetlen kooperáció feltételei. Egyrészt csak ezzel a feltétellel lehet egyáltalában alkalmazni a mechanikai és vegyi találmányokat az áruk árának emelése nélkül és ez mindig conditio sine qua non [elengedhetetlen feltétel]. Másrészt csak nagyméretű termelés mellett lehetségesek azok a megtakarítások, amelyek a közös termelő fogyasztásból fakadnak. Végül pedig kizárólag a kombinált munkás tapasztalata fedezi fel és mutatja meg, hol és hogyan lehet megtakarítást elérni, hogyan lehet a már elért felfedezéseket a legegyszerűbben keresztülvinni, milyen gyakorlati nehézségeket kell az elmélet megvalósításánál —a termelési folyamatban való alkalmazásánál —leküzdeni stb.

Mellesleg megjegyezzük, hogy különbséget kell tenni általános munka és közös munka között. Mind a kettő szerepet játszik a termelési folyamatban, mindkettő átcsap egymásba, de különbség is van közöttük. Általános munka minden tudományos munka, minden felfedezés, minden találmány. Ennek feltétele egyrészt kooperáció a kortársakkal, másrészt az elődök munkájának felhasználása. Közös munka az egyének közvetlen kooperációját tételezi fel.

A fent mondottakat újra igazolják a következő, már gyakran megfigyelt körülmények:

1) A nagy különbség egy új gép első elkészítésének és újratermelésének költségei között. Ennek a kérdésnek utána kell nézni Ure-nél és Babbage-nál.

2) Az, hogy egy új felfedezéseken nyugvó vállalat üzembehelyezése általában sokkal nagyobb költségekkel jár, mint későbbi, ennek romjain, ex suis ossibus [ennek csontjain] felemelkedő vállalatoké. Ez annyira igaz, hogy az első vállalkozók rendszerint csődbe jutnak, míg a későbbiek, akik az épületeket, gépeket stb. olcsóbban szerzik meg, virágzanak. Ezért az emberi szellem általános munkájának minden új fejlődéséből és ezeknek kombinált munka útján való társadalmi alkalmazásából rendszerint a leghitványabb és legnyomorultabb pénztőkések húzzák a legnagyobb hasznot.

Hatodik fejezet

ÁRVÁLTOZÁSOK HATÁSA

I. A nyersanyag áringadozásai, ezek közvetlen hatása a profitrátára

Mint eddig, itt is feltételezzük, hogy az értéktöbbletráta nem változik. Ez a feltételezés azért szükséges, hogy az adott esetet a maga tisztaságában vizsgálhassuk. Lehetséges azonban, hogy változatlan

értéktöbbletráta mellett valamely tőke, aszerint hogy a nyersanyag itt tárgyalandó áringadozásai következtében összezsugorodik vagy kiterjed, növekvő vagy csökkenő számú munkást foglalkoztat. Ebben az esetben az értéktöbblet tömege változhat, bár az értéktöbbletráta állandó marad. De mint zavaró esetet itt ezt is mellőznünk kell. Ha a gépek tökéletesítése és a nyersanyag árváltozása egyidejűleg hat, akár az adott tőke által foglalkoztatott munkások tömegére, akár a munkabér magasságára, csak össze kell vetnünk 1) azt a hatást, amelyet az állandó tőke változása gyakorol a profitrátára és 2) azt a hatást, amelyet a munkabér változása gyakorol a profitrátára; az eredmény már önmagától adódik.

De itt, mint az előbbi esetnél is, általánosságban meg kell jegyeznünk: Ha akár az állandó tőke gazdaságosabb alkalmazása, akár a nyersanyag áringadozásai folytán változások állnak be, ezek mindig érintik a profitrátát, akkor is, ha a munkabért, tehát az értéktöbblet rátáját és tömegét teljesen érintetlenül hagyják. Ezek megváltoztatják a $m' \frac{v}{C}$ képletben a C nagyságát és ezzel az egész tört értékét. Tehát itt az is teljesen mellékes — eltérően attól, amit az értéktöbblet tárgyalásánál láttunk —, milyen termelési területeken mennek végbe ezek a változások; vajon az általuk érintett iparágak a munkások létfenntartási eszközeit, illetve az ilyen létfenntartási eszközök termeléséhez szükséges állandó tőkét termelik-e, vagy sem. Amit itt kifejtettünk, érvényes azokra az esetekre is, mikor a változások fényűzési cikkek termelésében mennek végbe; fényűzési cikkek termelésén itt minden olyan termelést értünk, amely nem szükséges a munkaerő újratermeléséhez.

Nyersanyagon itt a segédanyagokat is értjük, mint pl. az indigót, szenet, gázt stb. Ha továbbá tekintetbe jönnek ebben a rovatban a gépek is, azok saját nyersanyaga vas, fa, bőr stb., e gépek saját árát tehát befolyásolják a konstrukciójukhoz szükséges nyersanyagok áringadozásai. Ha a gépek ára akár az őket alkotó nyersanyag, akár az üzembentartásukhoz szükséges segédanyagok áringadozásai következtében emelkedik, pro tanto [megfelelően] esik a profitráta. Fordított esetben az ellenkezője érvényes.

További vizsgálatainkban a nyersanyag áringadozásaival csak annyiban fogunk foglalkozni, amennyiben a nyersanyagból magát az árut állítják elő; mellőzzük tehát a nyersanyagot, amennyiben a termelési folyamatban mint a munkeszközként funkcionáló gépek nyersanyaga, vagy mint e gépek működésének segédanyaga vesz részt. Csak a következőt kell itt megjegyeznünk: A vasban, szénben, fában stb., tehát a gépek készítésének és alkalmazásának legfőbb elemeiben való természeti gazdagság itt a tőkének természetéből

sarjadt termékenységeként jelenik meg, s függetlenül a munkabér magasságától vagy alacsonyságától, egyik meghatározó eleme a profitrátának.

Minthogy a profitráta $\frac{m}{C}$, vagyis $\frac{m}{c+v}$, világos, hogy minden, ami megváltoztatja c és ezért C nagyságát, ugyancsak megváltoztatja a profitrátát, még akkor is, ha m, v és ezek kölcsönös viszonya változatlan marad. De a nyersanyag egyik legfőbb része az állandó tőkének. Még azokban az iparágakban is, ahol nem használnak tulajdonképpeni nyersanyagot, belekerül mint segédanyag vagy a gépek stb. alkateleme és ezért áringadozásai arányosan befolyásolják a profitrátát. Ha a nyersanyag ára d összeggel esik, akkor $\frac{m}{C}$, vagyis $\frac{m}{c+v}$ átváltozik $\frac{m}{C-d}$ vagy $\frac{m}{(c-d)+v}$-vé. A profitráta tehát emelkedik. Fordítva, ha a nyersanyag ára emelkedik, akkor $\frac{m}{C}$, illetve $\frac{m}{c+v}$ átváltozik $\frac{m}{C+d}$ illetve $\frac{m}{(c+d)+v}$ képletté; a profitráta tehát süllyed. Egyébként azonos körülmények között tehát a profitráta a nyersanyag árával fordított irányban süllyed vagy emelkedik. Ebből látható többek közt az, hogy mennyire fontos az ipari országok számára az alacsony nyersanyagár még akkor is, ha a nyersanyag áringadozásait egyáltalán nem kísérnék a termék eladási területén végbemenő változások, tehát ha egészen eltekintünk a kereslet és kínálat viszonyától. Továbbá következik ebből, hogy a külkereskedelem befolyásolja a profitrátát, még ha eltekintünk is mindattól a befolyástól, amelyet a szükséges létfenntartási eszközök olcsóbbá tétele révén a munkabérre gyakorol. A külkereskedelem ugyanis befolyásolja az iparban vagy a mezőgazdaságban felhasznált nyers- és segédanyagok árát. A profitráta természetének és az értéktöbbletrátától való sajátos különbségének eddig teljesen elégtelen megértése az oka annak, hogy egyrészt vannak közgazdászok, akik rámutatnak ugyan a gyakorlati tapasztalat útján megállapított tényre, hogy t. i. a nyersanyagárak a profitrátára jelentős befolyást gyakorolnak, de ezt elméletileg teljesen tévesen magyarázzák (Torrens), másrészt viszont az általános elvekhez ragaszkodó közgazdászok, mint Ricardo, nem veszik észre azt a befolyást, amelyet például a világkereskedelem gyakorol a profitrátára.

Érthető tehát, mennyire fontos az ipar számára a nyersanyagra kirótt vámok eltörlése vagy mérséklése; a nyersanyagok lehetőleg szabad behozatala már az ésszerűen felépített védővámrendszernek fő tanítása volt. Ez volt a legfőbb szempontja, a gabonavámok eltörlése

mellett, az angol freetradereknek is, akik mindenekelőtt arról gondoskodtak, hogy a gyapotra kivetett vámot is eltöröljék.

Példaként arra, milyen jelentősége van az árcsökkenésnek, még annak is, amely nem tulajdonképpeni nyersanyagot, hanem segédanyagot érintett — igaz, ez a segédanyag egyúttal a táplálék fő eleme —, felhozhatjuk a liszt használatát a pamutiparban. R. H. Greg[13] már 1837-ben kiszámította, hogy a Nagy-Britannia pamutszövő iparában akkor üzemben volt 100 000 mechanikai és 250 000 kézi szövőszék láncirezésre évi 41 millió font lisztet használt fel. Ehhez járult még e mennyiség egyharmada a fehérítésnél és más folyamatoknál. Az utolsó 10 évben ily módon elhasznált liszt összértékét évi 342 083 font sterlingre teszi. A kontinensen uralkodó lisztárakkal való összehasonlítás azt mutatta, hogy a gyárosoknak a gabonavámok miatt csak a lisztre évi 170 000 font sterling felárat kellett fizetniük. 1837-re vonatkozóan Greg ezt legalább 200 000 font sterlingre teszi, s egy céget említ, amelynél a lisztre fizetett felár évi 1000 font sterlinget tett ki. Ennek következtében „tekintélyes" gyárosok, gondos és számító üzletemberek kijelentették, hogy napi 10 órai munka teljesen elegendő volna, ha a gabonavámokat eltörölnék" („Reports of Insp. of Fact., October 1848". 98. old.). A gabonavámokat, azonkívül a gyapotra és más nyersanyagokra kivetett vámokat is eltörölték; de alighogy ezt elérték, a gyárosok ellenállása a 10 órás törvénnyel szemben hevesebb lett, mint valaha. S amikor mindjárt ezután a 10 órás gyári munkanap mégis törvénnyé lett, ennek első következménye az volt, hogy megkísérelték a munkabér általános leszállítását.

A nyers- és segédanyagok értéke egészében és egyszerre átmegy annak a terméknek az értékébe, amelynek elkészítéséhez felhasználják őket, míg az állótőke elemeinek értéke csak kopásuk arányában, vagyis fokozatosan megy át a termékbe. Ebből következik, hogy a termék árát sokkal nagyobb mértékben befolyásolja a nyersanyag ára, mint az állótőkéé, noha a profitrátát az alkalmazott tőke teljes értékösszege határozza meg, függetlenül attól, mennyit fogyasztanak vagy nem fogyasztanak el belőle. De világos, hogy a piac kiszélesedése vagy összezsugorodása az egyes áru árától függ és ennek az árnak emelkedésével vagy esésével fordított arányban áll; ezt azonban csak mellékesen említjük, mert itt még abból a feltevésből indulunk ki, hogy az árukat értékükön adják el, tehát a konkurrencia okozta áringadozások itt még egyáltalán nem érdekelnek bennünket. Ezért a valóságban az is előfordul, hogy ha a nyersanyag ára emelkedik, a

[13] *R. H. Greg:* „The Factory Question and the Ten Hours Bill". London 1837. 115. old.

gyártmány ára nem emelkedik ezzel egyenlő arányban, s ugyancsak nem csokken egyenlő arányban, ha a nyersanyag ára csokken. Az egyik esetben tehát a profitráta mélyebbre süllyed s a másikban magasabbra emelkedik, mint ha az árukat értékükon adnák el.

Továbbá: az alkalmazott gépek tomege és értéke a munka termelőerejének a fejlődésével nő, de nem ugyanabban az arányban, mint amelyben ez a termelőerő novekszik, azaz nem abban az arányban, amelyben ezek a gépek tobb terméket szolgáltatnak. Azokban az iparágakban tehát, melyekben egyáltalán használnak nyersanyagot, azaz, ahol a munka tárgya maga is már megelőző munka terméke — ezekben az iparágakban a munka termelőerejének novekedése éppen abban az arányban fejeződik ki, amelyben megnovekszik a meghatározott munkamennyiséget magábaszívó nyersanyag menynyisége, tehát abban, hogy megnovekszik az a nyersanyagtomeg, amelyet, például egy munkaóra alatt, termékké változtatnak, áruvá dolgoznak fel. Tehát a munka termelőereje fejlődésének aranyában a nyersanyag értéke is mind nagyobb részét teszi ki az áruterme'k értékének, nemcsak azért, mert egészen átmegy a termékbe, hanem azért is, mert az össztermék minden megfelelő hányadában a két rész — mind az, amelyet a gépek kopása, mind pedig az, melyet az újonnan hozzátett munka alkot — állandóan csokken. E süllyedő mozgás kovetkeztében arányosan nő a másik értékrész, amelyet a nyersanyag alkot, hacsak ezt a novekedést nem semmisíti meg a nyersanyagnak a saját előállításánál alkalmazott munka novekvő termelékenységéből származó megfelelő értékcsokkenése.

Továbbá: minthogy a nyers- és segédanyagok, éppúgy mint a munkabér is, a forgótőke alkotórészei, ezért a termék minden egyes eladásából mindig teljesen pótolni kell őket, míg a gépeknél csak a kopást kell pótolni és kezdetben ezt is csak tartalékalap formájában: itt valójában korántsem olyan fontos, vajon minden egyes eladás hozzájárul-e a maga részéről ehhez a tartalékalaphoz, csak azt feltételezzük, hogy az egész évi eladás a megfelelő évi résszel járul hozzá. Ily módon itt megint megmutatkozik, hogy a nyersanyag áremelkedése az egész újratermelési folyamatot korlátozhatja vagy hátráltathatja, ha az áru eladásából bevételezett ár elégtelen ahhoz, hogy az áru valamennyi elemét pótolja; vagy ha ez az ár lehetetlenné teszi, hogy a folyamatot a technikai alapnak megfelelő méretekben folytassák, úgyhogy a gépeknek csak egy részét lehet foglalkoztatni, vagy az egész géprendszer nem a teljes szokásos időn át dolgozhat.

Végül a hulladékok képződéséből származó költségek egyenes arányban változnak a nyersanyag áringadozásaival; emelkednek, ha a nyersanyag ára emelkedik és csokkennek, ha az csokken. De ennek

is megvan a határa. 1850-ben még ez volt az általános vélemény: „Annak, aki a gyakorlatban nem foglalkozik fonással, aligha tűnne fel a nyersanyag áremelkedéséből származó jelentékeny veszteség egyik forrása, tudniillik a hulladék okozta veszteség. Közlik velem, hogy a gyapot áremelkedése esetén a költségek a fonógyáros számára, különösen gyengébb minőségű fonál elkészítésénél, nagyobb arányban nőnek, mint amennyit a fizetett ártöbblet mutat. Durva fonalak fonásánál a hulladék busásan eléri a 15%-ot; ha tehát ez a tétel $3^1/_2$ pennys gyapotár mellett fontonként $^1/_2$ penny veszteséget okoz, akkor a veszteség, mihelyt a gyapot fontja 7 pennyre emelkedik, fontonként 1 penny lesz" („Reports of Insp. of Fact., April 1850".17. old.). Amikor azonban az amerikai polgárháború következtében a gyapot ára majd 100 év óta nem tapasztalt magasságot ért el, a jelentés egész másképp szólt: „Az az ár, amelyet most gyapothulladékért fizetnek, továbbá az, hogy a hulladék nyersanyagként újra bekerül a gyárba, némi kárpótlást nyújt azért a különbségért, amely a hulladék által okozott veszteség tekintetében az indiai és az amerikai gyapot között fennáll. Ez a különbség körülbelül $12^1/_2$%. A veszteség az indiai gyapot feldolgozásánál 25%, úgyhogy a gyapot a fonógyárosnak a valóságban negyedével többe kerül, mint amennyit érte fizet. A hulladék okozta veszteség nem volt oly fontos, amíg az amerikai gyapot ára fontonként 5—6 penny volt, mert nem haladta túl a $^3/_4$ pennyt; de most, mikor a gyapot fontja 2 shillingbe kerül, a hulladék okozta veszteség tehát 6 penny, ennek igen nagy jelentősége van"[14] („Reports of Insp. of Fact., October 1863". 106. old.).

II. A tőke értékemelkedése és elértéktelenedése, felszabadulása és megkötése

Az e fejezetben vizsgált jelenségek teljes kifejlődésének előfeltétele a hitelügy és a világpiaci konkurrencia. A világpiac általában a tőkés termelési mód alapja és éltető eleme. De a tőkés termelés e konkrétabb formáit csak azután lehet kimerítően tárgyalni, miután megértettük a tőke általános természetét; azonkívül tárgyalásuk munkánk

[14] A jelentés utolsó mondata téves. A hulladék okozta veszteség nem 6, hanem 3 penny. Ez a veszteség indiai gyapotnál ugyan 25%, az amerikai gyapotnál azonban, és itt ez utóbbiról van szó, csak $12^1/_2$—15%, mint ahogy föntebb az 5—6 pennys ár esetében helyesen ugyanezt az arányt számították ki. Egyébként annál az amerikai gyapotnál, amely a polgárháború utolsó éveiben jutott Európába, a hulladék aránya gyakran szintén jelentősen emelkedett az előbbi időkhöz képest. — *E. F.*

tervén kívül esik és esetleges folytatásához tartozik. Mégis, a címben megjelölt jelenségeket itt általánosságban megvizsgálnatjuk. Összefüggnek egyrészt egymással, másrészt mind a profitrátával, mind a profit tömegével. E jelenségeket már csak azért is meg kell röviden vizsgálni, mert azt a látszatot keltik, mintha nemcsak a profit rátája, hanem tömege is — amely a valóságban azonos az értéktöbblet tömegével — csökkenhet és növekedhet az értéktöbblet változásától — akár tömegének, akár rátájának mozgásától — függetlenül.

Különböző jelenségeknek kell-e tekintenünk egyik részről a tőke felszabadulását és megkötését, másik részről értékemelkedését és elértéktelenedését?

Mindenekelőtt az a kérdés merül fel: mit értünk a tőke felszabadulásán és megkötésén? Értékemelkedés és elértéktelenedés maguktól értetődő fogalmak. Nem jelentenek mást, csak azt, hogy a már meglevő tőke értéke valamilyen általános gazdasági okok következtében — mert nem valamely tetszés szerinti magántőke különleges sorsáról van szó — nő vagy csökken; vagyis, hogy a termelésre előlegezett tőke értéke emelkedik vagy süllyed, függetlenül az általa alkalmazott többletmunka révén történő értékesítésétől.

A tőke megkötésén azt értjük, hogy a termék összértékének meghatározott adott részeit ismét vissza kell változtatni az állandó vagy változó tőke elemeivé, hogy a termelést a régi méretekben folytathassák. A tőke felszabadulásán azt értjük, hogy a termék összértékének egy része, melyet eddig vissza kellett változtatni állandó vagy változó tőkévé, most, ha a termelést a régi méretekben akarják folytatni, felszabadul és feleslegessé válik. A tőkének ez a felszabadulása vagy megkötése különbözik a jövedelem felszabadulásától vagy megkötésétől. Ha például C tőke évi értéktöbblete $= x$-szel, akkor a tőkések fogyasztásába belekerülő áruk olcsóbbodása következtében $x—a$ elég lehet arra, hogy a korábbi mennyiségű szükségletet stb. kielégítse. A jövedelemnek egy része, a, tehát szabaddá lesz s ezt most vagy a fogyasztás növelésére, vagy pedig tőkévé való visszaváltoztatásra (felhalmozásra) lehet felhasználni. Fordítva: ha ugyanazon életmód folytatására $x+a$-ra van szükség, akkor vagy ezt az életmódot kell korlátozni, vagy pedig a jövedelem egy részét $= a$, amelyet azelőtt felhalmoztak, jövedelem formájában kell elkölteni.

Az értékemelkedés és elértéktelenedés vagy az állandó, vagy a változó tőkét, vagy mindkettőt érintheti, az állandó tőkénél pedig ismét vagy az álló vagy a forgó részre, vagy mindkettőre vonatkozhatik.

Az állandó tőkénél tekintetbe kell vennünk: a nyers- és segédanyagokat, idetartoznak a félkészgyártmányok is — mindezeket itt

nyersanyagok néven foglaljuk össze —, továbbá a gépeket és egyéb állótőkét.

Fentebb már megvizsgáltuk a nyersanyag árának, illetve értékének változásait, hatásukat a profitrátára és felállítottuk azt az általános törvényt, hogy egyébként azonos körülmények kozott a profitráta fordított arányban áll a nyersanyag értékmagasságával. Ez feltétlenül igaz is az olyan tőke esetében, melyet valamely vállalkozásban először alkalmaznak, tehát az esetben, mikor a tőkebefektetés, a pénz átváltoztatása termelőtőkévé először megy végbe.

De eltekintve ettől a tőkétől, melyet új befektetésben alkalmaznak, a már működő tőke nagy része a forgalom területén található, míg másik része a termelés területén van. Egy rész áruként van a piacon és pénzzé kell visszaváltoztatni; egy másik rész pénzként van meg, bármilyen formát olt is, és a termelés feltételeivé kell visszaváltoztatni; végül a harmadik rész a termelés területén van, részben termelési eszkozök, nyersanyagok, segédanyagok, piacon vásárolt félkészgyártmányok, gépek és egyéb állótőke eredeti formájában, részben még az elkészítés folyamatában levő termékként. Az értékemelkedés vagy elértéktelenedés hatása itt nagymértékben ezeknek az alkotórészeknek egymáshoz való arányától függ. A kérdés leegyszerűsítése kedvéért minden állótőkét hagyjunk egyelőre figyelmen kívül és vizsgáljuk az állandó tőkének csak azt a részét, amely nyersanyagokból, segédanyagokból, félkészgyártmányokból, elkészítés folyamatában levő és már készen a piacon található árukból áll.

Ha a nyersanyag, például a gyapot, ára emelkedik, emelkedik azoknak a pamutáruknak az ára is — a félkészgyártmányoké, mint pl. a fonál, és a kész áruké, mint pl. a szövet stb. —, amelyeket olcsóbb gyapottal gyártottak; ugyancsak emelkedik a még fel nem dolgozott, raktáron levő, valamint a feldolgozás alatt álló gyapot értéke is. Az utóbbi, minthogy a megváltozott feltételek visszahatása következtében tobb munkaidőt fejez ki, magasabb értéket tesz hozzá a termékhez, amelybe alkotórészként belekerül, mint amilyen értéke neki magának eredetileg volt és mint amennyit a tőkés érte fizetett.

Ha tehát a nyersanyag árának emelkedésekor a piacon jelentős tömegű készáru található, az elkészítés bármilyen fokán álljanak is ezek az áruk, értékük és ezzel a már meglevő tőke értéke is emelkedik. Ugyanez érvényes a termelők kezében levő nyersanyag stb. készletekre vonatkozóan is. Ez az értékemelkedés kárpótolhatja, sőt bőven kárpótolhatja az egyes tőkést, vagy akár egy egész termelési terület tőkéseit, a profitráta süllyedéséért, amely a nyersanyag áremelkedése következtében áll elő. Anélkül hogy itt a konkurrencia hatásainak részleteivel foglalkoznánk, a teljesség kedvéért mégis megjegyezhet-

jük, hogy 1) ha a raktáron levő nyersanyagkészletek jelentősek, akkor ellene hatnak a nyersanyag termelési központjában előállt áremelkedésnek; 2) ha a piacon levő félkészgyártmányok vagy készáruk igen nagy nyomást gyakorolnak a piacra, ez megakadályozza a készáruk és a félkészgyártmányok árának nyersanyaguk árával arányos emelkedését.

Fordítva áll a dolog a nyersanyag áresésénél, ami egyébként azonos körülmények között emeli a profitrátát. A piacon levő áruk, a még elkészítés folyamatában levő cikkek, a nyersanyagkészletek elértéktelenednek és ez ellene hat a profitráta egyidejű emelkedésének.

Minél kisebbek a termelés területén és a piacon található készletek, például az üzleti év végén, abban az időszakban, amikor nagy tömegben szállítanak új nyersanyagot — tehát mezőgazdasági termékeknél aratás után —, annál tisztábban mutatkozik meg a nyersanyag árváltozásának hatása.

Egész vizsgálódásunkban abból a feltevésből indulunk ki, hogy az árak emelkedése vagy süllyedése igazi értékingadozások kifejezése. Minthogy azonban itt arról a hatásról van szó, amelyet ezek az áringadozások a profitrátára gyakorolnak, valójában mellékes, mik ezeknek az ingadozásoknak az okai; az itt kifejtettek tehát érvényesek arra az esetre is, amikor az árak nem értékingadozások, hanem a hitelrendszer, a konkurrencia stb. behatásai következtében emelkednek vagy esnek.

Minthogy a profitráta egyenlő a termékérték többletének az előlegezett össztőke értékéhez való arányával, a profitrátának az előlegezett tőke elértéktelenedéséből származó emelkedése azt jelentené, hogy tőkeérték ment veszendőbe, a profitráta süllyedése pedig, amely az előlegezett tőke értékemelkedéséből eredne, párosulhatna nyereséggel.

Ami az állandó tőke másik részét, a gépeket és általában az állótőkét illeti, az itt mutatkozó értékemelkedések, amelyek főleg épületekre, telekre stb. vonatkoznak, nem tárgyalhatók a földjáradék elmélete nélkül és ezért nem tartoznak ide. A tőke e részének elértéktelenedésére vonatkozóan azonban általános jelentőségűek a következő okok:

Azok az állandó tőkéletesítések, amelyek következtében a meglevő gépek, gyári berendezések stb. viszonylag veszítenek használati értékükből és így értékükből is. Ez a folyamat főleg új gépek bevezetésének első időszakában hat különös erővel, amikor ezek még nem jutottak el az érettség bizonyos fokára és amikor ezért állandóan elavulnak, mielőtt még idejük lett volna arra, hogy értéküket újratermeljék. Ez az egyik oka annak, hogy az ilyen korszakokban mérték-

telenül meg szokták hosszabbítani a munkaidőt, váltott műszakokkal éjjel-nappal dolgoztatnak, hogy a gépek értékét rövidebb időszak leforgása alatt termeljék újra és ne kelljen kopásukra túl nagy összeget felszámítani. Ha ellenben a gépek megrövidített működési idejét (az előrelátható tökéletesítések miatti rövid élettartamát) nem egyenlítik ki ily módon, akkor a gép túl nagy értékrészt visz át erkölcsi kopás fejében a termékre, úgyhogy még a kézi munkával sem tud versenyezni[15].

Ha a gépek, épületberendezés, általában az állótőke már elért bizonyos érettségi fokot, úgyhogy legalább alapszerkezetében hosszabb ideig változatlan marad, hasonló elértéktelenedés áll be ez állótőke újratermelésében alkalmazott módszerek tökéletesedése következtében. A gépek stb. értéke most nem azért süllyed, mert új, termelékenyebb gépeket vezetnek be, amelyek gyorsan kiszorítják vagy bizonyos mértékig elértéktelenítik őket, hanem mert most olcsóbban lehet e gépeket újratermelni. Ez egyik oka annak, miért virágzanak nagy vállalkozások gyakran csak második kézben, miután az első tulajdonos csődöt mondott és a második, aki olcsón vásárolja meg a vállalatot, ezért már eleve kisebb tőkeráfordítással kezdi meg termelését.

A mezőgazdaságban különösen szembeötlő, hogy ugyanazok az okok, melyek a termékek árát emelik vagy süllyesztik, a tőke értékét is növelik vagy csökkentik, mert ez maga is nagyrészt ezekből a termékekből, gabonából, marhából stb. áll (Ricardo).

Meg kell még említenünk a változó tőkét.

Ha a munkaerő értéke növekszik, mert az újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközök értéke nő, vagy ellenkezőleg, csökken, mert ezeknek a létfenntartási eszközöknek az értéke csökken — és a változó tőke értékemelkedése vagy elértéktelenedése nem fejez ki egyebet, mint ezt a két esetet —, akkor változatlan hosszúságú munkanap mellett ennek az értékemelkedésnek az értéktöbblet csökkenése, ennek az elértéktelenedésnek pedig az értéktöbblet növekedése felel meg. De ugyanakkor kapcsolatosak lehetnek ezekkel más körülmények is — tőke felszabadulása vagy megkötése —, amelyeket az előbb nem vizsgáltunk meg és most röviden meg kell tárgyalnunk.

Ha a munkabér a munkaerő értékcsökkenése következtében süllyed (amivel még a munka reális árának emelkedése is együttjárhat), a tőke egy része, amelyet eddig munkabérbe fektettek, szabaddá

[15] Példákat lásd többek közt Babbage-nél. A szokásos mentőeszközt — a munkabér leszállítását — itt is alkalmazzák, s ezért ez az állandó elértéktelenedés egészen másképp hat, mint ahogy Carey úr harmonikus agya elképzeli.

lesz. Változó tőke szabadul tehát fel. Újonnan befektetett tőkére ennek egyszerűen az a hatása, hogy ez a tőke felemelt értéktöbbletrátával dolgozik. Kevesebb pénzzel ugyanolyan mennyiségű munkát hoznak mozgásba, mint azelőtt, és így a munka meg nem fizetett része növekszik a megfizetett rész rovására. De a már eddig is foglalkoztatott tőke számára nemcsak az értéktöbbletráta emelkedik, hanem ezenkívül az eddig munkabérre fordított tőke egy része is felszabadul. Ez a rész eddig le volt kötve és olyan állandó részt alkotott, amelyet a termékért bevett összegből levontak és amelyet, hogy a vállalkozást a régi méretekben folytathassák, munkabérre kellett fordítani, változó tőkeként kellett működtetni. Most ez a rész felszabadul, tehát új tőkebefektetésként lehet felhasználni, akár ugyanannak a vállalatnak a bővítésére, akár arra, hogy egy másik termelési ágban működjék.

Tételezzük fel például, hogy eleinte 500 font sterling volt szükséges ahhoz, hogy hetenként 500 munkást működtessenek és most már csak 400 font sterling szükséges ehhez. Ha a termelt érték tömege mindkét esetben 1000 font sterling, akkor az első esetben az értéktöbblet heti tömege 500 font sterling, az értéktöbbletráta pedig $\frac{500}{500} = 100\%$ volt; a bércsökkenés után azonban az értéktöbblet tömege 1000 font sterling — 400 font sterling = 600 font sterling, rátája pedig $\frac{600}{400} = 150\%$. És annak számára, aki 400 font változó tőkével és megfelelő állandó tőkével új vállalkozást kezd ugyanabban a termelési ágban, az értéktöbbletrátának ez az emelkedése az egyetlen eredmény. De egy már működő vállalkozásban ebben az esetben a változó tőke elértéktelenedése következtében nemcsak az értéktöbblet tömege emelkedett 500-ról 600 font sterlingre, az értéktöbbletráta pedig 100%-ról 150%-ra, de ezenkívül 100 font sterling változó tőke is felszabadult, amellyel megint lehet munkásokat kizsákmányolni. Tehát nemcsak ugyanazt a munkatömeget zsákmányolják ki előnyösebben, hanem a 100 font sterling felszabadulása következtében ugyanazzal az 500 font sterling változó tőkével több munkást zsákmányolhatnak ki magasabb fokon, mint azelőtt.

Most vegyük az ellenkező esetet. Tegyük fel, hogy a termékmegoszlás eredeti aránya 500 foglalkoztatott munkásnál $400_v + 600_m = 1000$ volt, az értéktöbbletráta tehát = 150%. A munkás itt tehát hetenként $^4/_5$ font sterlinget = 16 shillinget kap. Ha a változó tőke értékemelkedése következtében 500 munkás most már heti 500 font sterlingbe kerül, akkor minden egyes munkás munkabére 1 font sterling lesz és 400 font sterlinggel csak 400 munkást lehet működtetni. Ha tehát ugyanazt a munkáslétszámot működtetik, mint eddig, az ered-

mény: $500_v + 500_m = 1000$; az értéktöbbletráta 150%-ról 100%-ra, tehát $^1/_3$-ával süllyedne. Újonnan befektetésre kerülő tőkére az egyetlen hatás az értéktöbbletrátának ez a süllyedése volna. Egyébként azonos körülmények között a profitráta megfelelően süllyedt volna, ha nem is ugyanolyan arányban. Ha például $c = 2000$, akkor az első esetben $2000_c + 400_v + 600_m = 3000$; $m' = 150\%$, $p' = \frac{600}{2400} = 25\%$. A második esetben: $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$; $m' = 100\%$; $p' = \frac{500}{2500} = 20\%$. A már befektetett tőkére viszont a hatás kettős volna. 400 font sterling változó tőkével most csak 400 munkást lehet foglalkoztatni, mégpedig 100%-os értéktöbbletrátával. Ezek tehát csak 400 font sterling összértéktöbbletet termelnek. Továbbá, minthogy 2000 font sterling értékű állandó tőkének 500 munkásra van szüksége, hogy működhessék, 400 munkás csak 1600 font sterling értékű állandó tőkét hoz mozgásba. Ha tehát a termelést az eddigi méretekben akarják folytatni és nem akarják a gépek $^1/_5$ részét üzemen kívül helyezni, a változó tőkét 100 font sterlinggel emelni kell, hogy, mint azelőtt, 500 munkást foglalkoztassanak. Ez csak úgy lehetséges, hogy eddig szabad tőkét megkötnek, azáltal, hogy a felhalmozás egy részét, amely a termelés kiterjesztésére szolgált volna, most csak pótlásra használják, vagy pedig a jövedelemként való elköltésre szánt összeg egy részét az előző tőkéhez csapják. Ebben az esetben a változó tőkére fordított 100 font sterling többletkiadással 100 font sterlinggel kevesebb értéktöbbletet termelnek. Több tőkére van szükség ahhoz, hogy ugyanolyan számú munkást működtessenek, s ugyanakkor csökken a minden egyes munkás által termelt értéktöbblet.

Azokban az előnyökben, amelyek a változó tőke szabaddátételéből, és azokban a hátrányokban, melyek a változó tőke megkötéséből származnak, csak a már befektetett és ezért meghatározott viszonyok között újratermelődő tőke részesül. Az újonnan befektetésre kerülő tőke számára az egyik esetben az előny, a másik esetben a hátrány az értéktöbbletráta emelkedésére, illetve süllyedésére, és a profitráta ennek megfelelő, bár semmiképpen sem arányos változására szorítkozik.

A változó tőke imént megvizsgált felszabadulása vagy megkötése annak a következménye, hogy a változó tőke elemeinek értéke csökkent, illetve emelkedett, vagyis a munkaerő újratermelési költségei megváltoztak. De változó tőke abban az esetben is felszabadulhat, ha a termelőerő fejlődése következtében, a munkabér változatlan

rátája mellett, kevesebb munkás szükséges ahhoz, hogy azonos tömegű állandó tőkét mozgásba hozzanak. Ugyanígy, ellenkező esetben, pótlólagos változó tőke megkötése következhet be, ha a munka termelőerejének csökkenése következtében több munkásra van szükség ugyanazon tömegű állandó tőke mozgásbahozásához. Ha viszont annak a tőkének, amelyet azelőtt változó tőkeként alkalmaztak, egy részét állandó tőke formájában alkalmazzák, ha tehát csak ugyanazon tőke alkotórészeinek megoszlásában áll be változás, ez befolyásolja ugyan mind az értéktöbbletrátát, mind a profitrátát, de nem tartozik a tőke megkötésének és felszabadulásának itt szemügyre vett rovatába.

Állandó tőke megkötése vagy felszabadulása, mint már láttuk, szintén bekövetkezhet alkotóelemeinek az értékemelkedése vagy értékcsökkenése következtében. Ha ezt az esetet figyelmen kívül hagyjuk, állandó tőke megkötése csak úgy következhet be (hacsak a változó tőke egy részét állandó tőkévé nem változtatják), ha a munka termelőereje nő, vagyis ha ugyanaz a munkatömeg több terméket állít elő és így több állandó tőkét hoz mozgásba. Ugyanez az eset bekövetkezhet bizonyos körülmények között akkor, ha a termelőerő csökken, mint például a mezőgazdaságban, úgyhogy ugyanannak a munkamennyiségnek több termelési eszközre, például több vetőmagra, trágyára, alagcsövezésre stb. van szüksége ugyanannak a terméknek az előállításához. Állandó tőke szabaddá lehet elértéktelenedés nélkül, ha tökéletesítések, természeti erők felhasználása stb. révén egy kisebb értékű állandó tőke ugyanazt a technikai szerepet tudja betölteni, mint azelőtt egy magasabb értékű tőke.

A második kötetben láttuk, hogy — miután az árukat pénzzé változtatták, eladták — e pénz meghatározott részét újra vissza kell változtatni az állandó tőke anyagi elemeivé, mégpedig abban az arányban, amelyben ezt minden adott termelési terület meghatározott technikai jellege megköveteli. Itt valamennyi ágban a legfontosabb elem — a munkabértől, tehát a változó tőkétől eltekintve — a nyersanyag, beleértve a segédanyagokat is; ez utóbbiak különösen fontosak azokban a termelési ágakban, amelyekben nem használnak tulajdonképpeni nyersanyagot, mint a bányákban és általában a kitermelő iparban. Az árnak azt a részét, amelynek a gépek kopását kell pótolnia, inkább eszmeileg kell a számítás során tekintetbe vennünk addig, amíg a gépek még egyáltalában üzemképesek; nem nagyon lényeges, hogy ma, holnap vagy a tőke megtérülési idejének melyik szakaszában fizetik meg és pótolják pénzben ezt a részt. Másképp áll a dolog a nyersanyaggal. Ha a nyersanyag ára emelkedik, akkor esetleg lehetetlenné válik, hogy az áru értékéből — a munkabér levonása

után — teljesen pótolják. Heves áringadozások tehát megszakításokat, nagy összeütközéseket, sőt katasztrófákat idéznek elő az újratermelési folyamatban. Különösen a tulajdonképpeni mezőgazdasági termékek, a szerves természetből származó nyersanyagok vannak kitéve ilyen értékingadozásoknak a változó terméseredmények stb. következtében — a hitelrendszer hatását itt még egyáltalán nem vesszük számításba. Azonos mennyiségű munka ellenőrizhetetlen természeti viszonyok, az időjárás kedvező vagy kedvezőtlen volta stb. következtében igen különböző tömegű használati értékben jelentkezhet és ennek megfelelően e használati értékek meghatározott mennyiségének igen eltérő ára lehet. Ha x érték 100 font a áruban testesül meg, akkor a áru fontjának ára $= \frac{x}{100}$; ha ugyanaz az x érték 1000 font a áruban testesül meg, akkor a ára fontonként $= \frac{x}{1000}$ stb. Ez tehát az általunk vizsgált nyersanyagáringadozások egyik eleme. Másik eleme, amelyet csak a teljesség kedvéért említünk itt meg — minthogy a konkurrencia, valamint a hitelrendszer itt még vizsgálódásaink körén kívül esik —, a következő: a dolog természetében rejlik, hogy növényi és állati anyagok, amelyeknek növekedése és termelése meghatározott szerves törvényektől függ és bizonyos természetmegszabta időközökhöz fűződik, nem gyarapíthatók hirtelen ugyanolyan mértékben, mint például gépek és más állótőke, szén, ércek stb., amelyeknek gyarapítása, azonos természeti feltételek mellett, iparilag fejlett országban a legrövidebb idő alatt végbemehet. Ezért lehetséges, sőt fejlett tőkés termelésnél elkerülhetetlen, hogy az állandó tőke ama részének termelése és gyarapodása, amely állótőkéből, gépekből stb. áll, jelentékenyen túlszárnyalja az állandó tőke szerves nyersanyagokból álló részének termelését és gyarapodását; úgyhogy a kereslet e nyersanyagok iránt gyorsabban nő, mint kínálatuk, áruk tehát emelkedik. Ez az áremelkedés a valóságban maga után vonja 1) hogy ezeket a nyersanyagokat kezdik nagyobb távolságokból behozni, minthogy az emelkedő ár nagyobb szállítási költségeket fedez; 2) hogy termelésüket fokozzák, ami azonban, a dolog természeténél fogva, talán csak egy évvel később növeli valóban a termékek tömegét; és 3) hogy mindenféle addig használatban nem levő szurrogátumokat [pótanyagokat] használnak fel és gazdaságosabban bánnak a hulladékokkal. Akkor, amikor az áremelkedés kezd nagyon észrevehetően hatni a termelés és a kínálat kiterjedésére, legtöbbször már be is állt a fordulat, amely után — a nyersanyag és a nyersanyagot alkotóelemként tartalmazó valamennyi áru huzamosabb áremelkedése következtében — a kereslet csökken, és ezért a nversanyag árában

is fordulat áll be. Eltekintve azoktól a zavaroktól, amelyeket ez a fordulat a különböző formákban fellépő tőke elértéktelenedése által előidéz, jelentkezik még számos más körülmény is, amelyekről mindjárt beszélünk.

Mindenekelőtt azonban már az eddig elmondottakból is világos: Minél fejlettebb a tőkés termelés és ennélfogva minél inkább rendelkezésére állnak az eszközök az állandó tőke gépekből stb. álló részének rohamos és tartós növelésére, minél gyorsabb a felhalmozás (így különösen a virágzás idején), annál nagyobb a gépek és más állótőke viszonylagos túltermelése és annál gyakoribb a növényi és állati nyersanyagok termelésének viszonylagos elégtelensége, annál jellegzetesebb áraiknak előbb leírt emelkedése és az ennek megfelelő visszahatás. Annál gyakoribbak tehát azok a zavarok, amelyeknek oka az újratermelési folyamat egyik fő elemének ez a heves áringadozása.

Ha pedig e magas árak összeomlanak — annak következtében, hogy emelkedésük maga után vonta egyrészt a kereslet csökkenését, másrészt egyfelől a termelés kiszélesítését, másfelől a behozatalt távolabbi, addig kevéssé vagy egyáltalán ki nem használt termelési területekről, s mindez a nyersanyagoknak a keresletet meghaladó kínálatát idézte elő (a kínálat különösen a régi magas árak mellett haladja meg a keresletet) —, akkor ez árzuhanás eredményét különböző szempontokból kell szemügyre vennünk. A nyerstermékek árának hirtelen zuhanása akadályozza újratermelésüket és ezzel helyreáll azoknak a nyerstermékeket kivivő országoknak a monopóliuma, amelyek a legkedvezőbb feltételek között termelnek; lehet, hogy bizonyos korlátozásokkal, de mégis helyreáll. A nyersanyagok újratermelése az adott lökés következtében bővített fokon megy ugyan végbe, különösen azokban az országokban, amelyek többé-kevésbé rendelkeznek e termelés monopóliumával. De az alap, amelyen a gépek stb. számának növelése következtében a termelés folyik és amelynek most már némi ingadozás után mint új normális alapnak, mint a fejlődés új kiindulópontjának kell érvényesülnie, ez az alap az utolsó megtérülési ciklusban végbement események következtében nagyon kibővült. Emellett azonban a másodlagos beszerzési források egy részénél a csak most bővített újratermelés ismét jelentős akadályokba ütközött. Így például a kiviteli táblázatokból első pillantásra láthatjuk, hogyan növekedett az utolsó 30 évben (1865-ig) az indiai gyapottermesztés, amikor apály állt be az amerikai gyapottermesztésben, azután pedig hirtelen megint többé-kevésbé tartósan csökkent. A nyersanyag drágulása idején az ipari tőkések összefognak, társulatokat alkotnak, hogy a termelést szabályozzák. Így például Manchesterben a gyapotárak 1848. évi emelkedése után, hasonlóképpen Írország-

ban a len termelésére. Mihelyt azonban a közvetlen lökés megszűnt és a konkurrencia általános alapelve, „a legolcsóbb piacon vásárolni" (ahelyett hogy, amint az az említett társulatok célja volt, a megfelelő nyersanyagtermelő országok termelőképességének növelésére törekednének, függetlenül attól a közvetlen, pillanatnyi ártól, amelyen ezek az országok a terméket az adott időben szállíthatják) — mihelyt tehát a konkurrencia elve megint egyeduralkodóvá válik, ismét az „árra" bízzák, hogy a kínálatot szabályozza. Minden olyan gondolatot, hogy a nyersanyagok termelését közös, átfogó és előretekintő ellenőrzésnek vessék alá — az ilyen ellenőrzés nagyjában és egészében teljesen összeegyeztethetetlen a tőkés termelés törvényeivel és ezért mindig jámbor óhaj marad, vagy pedig arra korlátozódik, hogy nagy, közvetlenül fenyegető veszély és tanácstalanság pillanataiban a tőkések kivételesen közös intézkedéseket tesznek —, felvált az a hit, hogy a kereslet és a kínálat majd kölcsönösen szabályozzák egymást[16]. A tőkések babonája ezen a területen olyan durva formában jelentkezik, hogy még a gyárfelügyelők is újra meg újra a legnagyobb csodálkozással nyilatkoznak róla jelentéseikben. A jó és rossz évek váltakozása természetesen megint a nyersanyagok olcsóbbodását eredményezi. Eltekintve attól a közvetlen hatástól, amellyel ez a kereslet kiterjedésére jár, ösztönzésként hozzájárul ehhez a profitrátára gyakorolt előbb említett hatás is. És ekkor nagyobb méretekben ismétlődik meg a fentemlített folyamat, amelynél a gépek stb. termelése lassan túlhaladja a nyersanyagok termelését. A nyersanyag minőségének igazi javítása, úgyhogy azt ne csak megfelelő mennyiségben, hanem a megkövetelt minőségben is szállítsák, például amerikai minőségű gyapotot Indiából, huzamos, rendszeresen növekvő és állandó európai keresletet tételez fel (itt egészen eltekintünk azoktól a gazdasági feltételektől, amelyek között az indiai termelőnek a maga

[16] E sorok megírása óta (1865) a világpiaci konkurrencia jelentékenyen fokozódott annak következtében, hogy az ipar valamennyi kultúrországban, különösen Amerikában és Németországban, rohamosan fejlődött. Az a tény, hogy a gyorsan és hatalmas mértékben megduzzadó modern termelőerők napról napra jobban fejére nőnek a tőkés árucsere törvényeinek, amelyek között mozogniok kell, — ez a tény ma már mind jobban behatol maguknak a tőkéseknek a tudatába is. Ez különösen két tünetben mutatkozik meg. Először az új általános védővámőrületben, amely a régi védővámpolitikától főleg abban különbözik, hogy éppen a kivitelre alkalmas cikkeket védi leginkább. Másodszor abban, hogy egész hatalmas termelési területek gyárosai kartellekbe (trösztökbe) tömörültek a termelés és ezzel az árak és profitok szabályozására. Magától értetődik, hogy ezek a kísérletek csak viszonylag kedvező gazdasági időjárás esetén hajthatók végre. Az első vihar szükségképpen halomradönti őket és bebizonyítja, hogy bár a termelés szabályozásra szorul, de kétségkívül nem a tőkésosztály hivatott ennek megvalósítására. Közben ezeknek a kartelleknek célja — gondoskodni arról, hogy a kicsiket még gyorsabban felfalják a nagyok, mint eddig. — *E. F.*

hazájában dolgoznia kell). Így azonban a nyersanyagok termelési területe csak ugrásszerűen változik; hol hirtelen kiszélesül, hol megint erősen szűkül. Mindez, továbbá általában a tőkés termelés szelleme, nagyon jól tanulmányozható az 1861-től 1865-ig tartó gyapotínségen, amelyet még az súlyosbított, hogy olyan nyersanyagban volt időnként teljes hiány, amely az újratermelés egyik leglényegesebb eleme volt. Az ár ugyanis emelkedhet a kínálat telítettsége esetén is, ha ez a telített kínálat nehezebb feltételek kozott jon létre. Vagy igazi hiány állhat fenn nyersanyagban. A gyapotválság idején eredetileg az utóbbi eset állt fenn.

Minél inkább közeledünk tehát a termelés történetében a legkozvetlenebb jelenkorhoz, annál inkább bizonyul szabálynak, különösen a dontő iparágakban, hogy a szerves természetből nyert nyersanyagok viszonylagos megdrágulásának és ebből eredő későbbi elértéktelenedésének időszaka állandóan váltakozik. Az alább következő, a gyárfelügyelők jelentéseiből vett példák megvilágítják az eddig elmondottakat.

A mese tanulsága az, s ezt a mezőgazdaság más szempontból való vizsgálata is bizonyíthatja, hogy a tőkés rendszerrel ellenkezik az ésszerű mezőgazdaság, azaz az ésszerű mezőgazdaság összeegyeztethetetlen a tőkés rendszerrel (noha ez a mezőgazdaság technikai fejlődését előmozdítja) és vagy a saját munkájából élő kisparaszt kezére, vagy a társult termelők ellenőrzésére van szüksége.

Most pedig közöljük az angol gyárfelügyelők jelentéseiből az imént említett illusztrációkat.

„Az üzletmenet kielégítőbb; de a kedvező és kedvezőtlen időszakok ciklusa a gépek gyarapodása kovetkeztében megrovidül és abban a mértékben, ahogyan novekszik ezzel a nyersanyag iránti kereslet, az üzleti viszonyok ingadozásai is sűrűbbek lesznek ... Pillanatnyilag nemcsak újra helyreállt a bizalom az 1857-es pánik után, hanem maga a pánik is úgy látszik majdnem teljesen feledésbe merült. Tartós lesz-e ez a javulás vagy sem — ez nagymértékben a nyersanyagok árától függ. Úgy látom, előjelei mutatkoznak annak, hogy egyes esetekben már elérték a maximumot, amelyen túl a gyártás mind kevésbé hasznothajtó, amíg végül egyáltalán nem hoz profitot. Vegyük például az 1849-es és 1850-es, nyereséggel záruló éveket a worsted-[fésűsfonó] iparban. Azt látjuk, hogy az angliai fésűsgyapjú ára fontonként 13 penny volt, az ausztráliai 14—17 penny, továbbá, hogy az 1841-től 1850-ig terjedő tíz évben az angol gyapjú átlagára sohasem emelkedett fontonként 14 penny fölé, az ausztráliai gyapjúé

pedig 17 penny fölé. A gyászos 1857-es év elején azonban az ausztráliai gyapjú 23 pennybe került; decemberben, a legnagyobb pánik idején, 18 pennyre esett, de 1858 folyamán ismét a mostani 21 pennys árra emelkedett. Hasonlóképpen az angol gyapjú 1857-ben 20 pennyvel kezdte, áprilisban és szeptemberben elérte a 21 pennyt, 1858 januárjában 14 pennyre esett, majd azóta 17 pennyre emelkedett, és így fontonként 3 pennyvel magasabb, mint az említett 10 év átlaga... Ez véleményem szerint azt mutatja, hogy vagy elfelejtették az 1857-es csődöket, amelyeket hasonló árak okoztak, vagy pontosan csak annyi gyapjút termelnek, amennyit a meglevő orsók fel tudnak fonni, vagy pedig azt, hogy a szövőtáruk ára tartósan emelkedni fog... De eddigi tapasztalatom arról győzött meg, hogy az orsók és szövőszékek hihetetlenül rövid idő alatt nemcsak számukat, hanem működési sebességüket is megsokszorozták; továbbá, hogy gyapjúkivitelünk Franciaországba majdnem ugyanebben az arányban emelkedett, ugyanakkor pedig mind a bel-, mind a külföldön tenyésztett juhok átlagos életkora egyre alacsonyabb lesz, mert a népesség gyorsan növekszik és a tenyésztők állatállományukat, amilyen gyorsan csak lehet, pénzzé akarják változtatni. Ezért gyakran fogott el az aggodalom, ha láttam, hogy emberek mindezekről mit sem tudva, ügyességüket és tőkéjüket olyan vállalkozásokba fektették, amelyeknek sikere valamely, csak bizonyos szerves törvények alapján szaporodó termék kínálatától függ... A nyersanyagok keresletének és kínálatának állapota... úgy látszik fényt derít a pamutiparban jelentkező számos ingadozásra, ugyanígy az angol gyapjúpiacon 1857 őszén fennállott helyzetre és az abból következő ipari válságra"[17] (*R. Baker* a „Reports of Insp. of Fact., October 1858". 56—61. oldalán).

A West-Ridingi (Yorkshire) worsted-ipar virágzásának ideje 1849—1850 volt. *1838*-ban itt 29 246 volt az ebben az iparágban foglalkoztatottak száma, *1843*-ban 37 060, *1845*-ben 48 097, *1850*-ben 74 891. Ugyanabban a kerületben a mechanikai szövőszékek száma: *1838* — 2768, *1841* — 11 458, *1843* — 16 870, *1845* — 19 121 és *1850* — 29 539 („Reports of Insp. of Fact., [31. October] 1850". 60. old.). A fésűsgyapjúipar e virágzása már 1850 októberében kezdett gyanússá válni. 1851 áprilisi jelentésében Baker másodfelügyelő Leedsről és Bradfordról a következőt írja: „az üzletmenet egy idő óta nagyon nem kielégítő. A fésűsgyapjúfonó gyárosok gyors ütemben elvesztik az

[17] Magától értetődik, hogy az 1857-es gyapjúválságot nem *magyarázzuk* — ahogy azt Baker úr teszi — a nyersanyagár és a gyártmány ára közti aránytalansággal. Ez az aránytalanság maga csak tünet volt, míg a válság általános. — *E. F.*

1850-ben szerzett profitokat és a szövőgyárosok többsége sincs különösen jobb helyzetben. Azt hiszem, hogy a gyapjúiparban pillanatnyilag több gép áll, mint bármikor azelőtt, a lenfonók szintén munkásokat bocsátanak el és leállítják gépeiket. A textilipar ciklusai most valóban rendkívül bizonytalanok és véleményem szerint csakhamar arra a felismerésre jutunk, ... hogy semmiféle arány nem érvényesül az orsók termelékenysége, a nyersanyag tömege és a lakosság számának növekedése között" (52. old.).

Ugyanez érvényes a pamutiparra. Az éppen előbb idézett 1858 októberi jelentésben a következőt olvashatjuk: „Amióta a gyárakban megszabták a munkaórák számát, azóta a nyersanyagfelhasználás, a termelés és a munkabérek mértékét a textilipar minden ágában egyszerű hármasszabályra vezették vissza ... Idézek Baynes úrnak, Blackburn mostani mayorjának [polgármesterének] a gyapotiparról nemrég tartott előadásából, amelyben a lehető legnagyobb pontossággal állította össze környéke ipari statisztikáját:

«Minden működő lóerő 450 szelfaktororsót hoz mozgásba előfonógéppel együtt, vagy 200 throstle-orsót, vagy 15 olyan szövőszéket, amely 40 coll széles posztót készít, csévélő-, felvető- és irezőgéppel együtt. Minden egyes lóerő $2^1/_2$ munkást foglalkoztat a fonásnál, míg a szövésnél 10-et; egy-egy ilyen munkás átlagos heti bére több mint $10^1/_2$ shilling ... A feldolgozott átlagos fonalszámok a láncnál Nr. 30—32, a vetüléknél Nr. 34—36; ha feltesszük, hogy egy orsó hetenként 13 uncia fonalat termel, akkor összesen heti 824 700 font fonalat kapunk, amihez 970 000 font, vagyis 2300 bála gyapotot használnak el 28 300 font sterling értékben ... Kerületünkben (5 angol mérföld sugarú körben Blackburn körül) a heti gyapotfogyasztás 1 530 000 font, vagyis 3650 bála, 44 625 font sterling összegben. Ez a fogyasztás $^1/_{18}$-a az Egyesült Királyság egész pamutfonóiparáénak és $^1/_{16}$-a egész mechanikai szövőipara fogyasztásának.»"

„Baynes úr számításai szerint tehát a Királyság pamutfonó orsóinak teljes száma 28 800 000, ahhoz pedig, hogy ezeket teljesen kihasználják, évente 1 432 080 000 font gyapotra van szükség. De a gyapotbehozatal, a kivitel levonásával, 1856-ban és 1857-ben csak 1 022 576 832 font volt; tehát legalábbis 409 503 168 font hiánynak kellett mutatkoznia. Baynes úr, aki szíves volt ezt a kérdést velem megbeszélni, azon a véleményen van, hogy az a számítás, amely az évi gyapotfogyasztásra vonatkozóan a blackburni kerület fogyasztását venné alapul, túl magas volna, mert különbség van nemcsak a fonalszámok, hanem a gépek jó minősége tekintetében is. Baynes úr az Egyesült Királyság évi teljes gyapotfogyasztását 1 000 millió fontra becsüli. De még ha igaza van is, ha valóban van $22^1/_2$ millió font

behozatali felesleg, a kereslet és kínálat szemmelláthatóan már most is majdnem egyensúlyban van, pedig nem vesszük számításba azokat a pótlólagos orsókat és szövőszékeket, amelyeket Baynes úr szerint most kezdenek felállítani kerületében és ebből ítélve valószínűleg más kerületekben is" (59—60. old.).

III. Általános illusztráció: az 1861—1865-ös gyapotválság

Előzmények 1845—1860

1845. A pamutipar virágzó. Igen alacsony gyapotárak. L. Horner a következőt írja erről az időről: „Az utolsó nyolc év folyamán még egyszer sem tapasztaltam olyan élénk üzletmenetet, mint amilyen múlt nyáron és ősszel uralkodott, különösen a pamutfonóiparban. Az egész félév folyamán minden héten új gyári tőkebefektetésekről kaptam jelentést; majd újonnan épültek gyárak, majd a kevésszámú üzemen kívül helyezett gyár akadt új bérlőkre, majdpedig működő gyárakat bővítettek ki, új, erősebb gőzgépeket és több munkagépet állítottak fel" („Reports of Insp. of Fact., October 1845". 13. old.).

1846. Jelentkeznek az első panaszok. „Már hosszabb idő óta igen sok pamutgyárostól panaszokat hallok iparuk nyomott állapotáról . . . Az utóbbi 6 hét folyamán különböző gyárakban bevezették a nem teljes munkaidőt, rendszerint napi 8 órát, 12 helyett; ez a jelenség láthatóan terjed . . . a gyapot nagyon megdrágult és . . . ez nemcsak nem vonta maga után a termékek áremelkedését, hanem . . . áraik alacsonyabbak, mint a gyapot drágulása előtt. A pamutgyárak számának nagyarányú növekedése az utolsó 4 év folyamán szükségképpen egyrészt a nyersanyag utáni kereslet hatalmas megnövekedését eredményezte, másrészt pedig azt, hogy nagyon megnövekedett a termékek kínálata a piacon; mindkét oknak együtt, addig, amíg a nyersanyag kínálata és a termékek kereslete változatlan maradt, a profit süllyedése irányában kellett hatnia; de ez a két tényező még sokkal erősebben hatott, mert egyrészt a gyapot kínálata az utóbbi időben elégtelen volt, másrészt a termékek utáni kereslet különböző belföldi és külföldi piacokon csökkent" („Reports of Insp. of Fact., October 1846". 10. old.).

A nyersanyag iránti növekvő kereslet és a piac túltelítettsége termékkel — e két jelenség természetesen összefügg. — Mellékesen megjegyezzük, az ipar akkori kiterjedése és az azt követő pangás nem szorítkozott a pamutipari kerületekre. A bradfordi fésűsgyapjú-kerületben 1836-ban csak 318 gyár, 1846-ban viszont 490 gyár volt.

Ezek a számok távolról sem fejezik ki a termelés valódi emelkedését, mert ugyanakkor a már meglevő gyárakat jelentősen kibővítették. E megállapítás különösen érvényes a lenfonodákra. „Az utolsó 10 esztendőben ezek valamennyien többé-kevésbé hozzájárultak a piac túltelítettségéhez, amelynek az üzlet mostani pangása nagy részben tulajdonítható ... A nyomott üzletmenet egész természetesen következik a gyárak és a gépek számának ily gyors emelkedéséből" („Reports of Insp. of Fact., October 1846". 30. old.).

1847. Októberben pénzválság. Leszámítolási kamatláb 8%. Már korábban bekövetkezett a vasúti szédelgés és a kelet-indiai váltókkal való szédelgés összeomlása. Azonban:

„Baker úr igen érdekes részleteket közöl a gyapotnak, a gyapjúnak és lennek az utóbbi évek során, a megfelelő iparágak kiterjedése következtében megnövekedett keresletéről. Az a véleménye, hogy e nyersanyagok megnövekedett kereslete, különösen mert oly időben mutatkozott, amikor kínálatuk mélyen az átlagon alul maradt, majdnem elegendő magyarázat ez iparágak jelenlegi nyomott állapotára, még akkor is, ha a pénzpiac zilálságát nem vesszük tekintetbe. Ezt a nézetet teljesen megerősítik saját megfigyeléseim és az, amit hozzáértőktől megtudtam. Ezek a különböző iparágak nagyon nyomott állapotban voltak már abban az időszakban, amikor könnyen lehetett 5%-kal vagy még kevesebbel leszámítoltatni. A nyersselyem kínálata viszont bőséges volt, az árak mérsékeltek és az üzletmenet ennek megfelelően élénk ... egészen az utolsó 2 vagy 3 hétig, amikor a pénzválság kétségtelenül érinteni kezdte nemcsak magukat a selyemgyárosokat, hanem még inkább legfőbb vevőiket, a divatcikk-gyárosokat. Ha egy pillantást vetünk a közzétett hivatalos jelentésekre, kiderül, hogy a pamutipar az utolsó három esztendőben majdnem 27%-kal növekedett. Ennek következtében a gyapot fontja kerek számokban 4 pennyről 6 pennyre emelkedett, míg a fonál ára, a megnövekedett kínálat következtében, csak igen kevéssel áll korábbi színvonala felett. A gyapjúipar 1836-ban kezdett terjeszkedni, azóta Yorkshire-ben 40%-kal, Skóciában még többel nőtt. Ennél is nagyobb a növekedés a worsted-iparban[18]. A számítások itt ugyanarra az időszakra vonatkozóan több mint 74%-os bővülést mutatnak. A nyersgyapjú fogyasztása ezért óriási volt. A lenipar 1839 óta körülbelül 25%-os növekedést mutat Angliában, 22%-ot Skótországban és majdnem 90%-ot

[18] Angliában szigorú különbséget tesznek Woollen Manufacture [gyapjúipar] — amely rövid gyapjúból kártolt fonalat fon és sző meg (fő központja Leeds) — és Worsted Manufacture [fésűsgyapjúipar] között; ez utóbbi hosszú gyapjúból fésűsfonalat fon és sző meg (fő központja Bradford, Yorkshire-ben). — *E. F.*

Írországban[19]; ennek következményeképpen — minthogy ugyanezekben az években a lentermés rossz volt — a nyersanyag ára tonnánként 10 font sterlinggel emelkedett, a fonál ára ellenben motringonként 6 pennyre esett" („Reports of Insp. of Fact., October 1847". 30. [31.] old.).

1849. 1848 utolsó hónapjaitól kezdve az üzletmenet megint felélénkült. „A len ára, amely oly alacsony volt, hogy majdnem minden, a jövőben várható helyzetben elégséges profitot biztosított, arra indította a gyárosokat, hogy termelésüket megszakítás nélkül folytassák. A gyapjúgyárosoknak az év elején egy ideig igen sok munkájuk volt . . . de attól tartok, hogy az igazi keresletet gyakran a gyapjúáruk bizományba küldése helyettesíti és hogy a látszólagos virágzás, vagyis a teljes foglalkoztatottság periódusai nem mindig esnek egybe a valóságos kereslet periódusaival. Néhány hónapig a worsted-üzlet különösen jó volt . . . Az említett periódus elején a gyapjú ára rendkívül alacsonyan állt; a fonógyárosok a gyapjút előnyös árakon szerezték be és bizonyára jelentős mennyiségben. Amikor a tavaszi árveréseken a gyapjú ára emelkedett, ebből a fonógyárosok hasznot húztak és ezt a hasznot meg is tartották, mert a termékek iránti kereslet jelentős és tartós volt" („Reports of Insp. of Fact., [April] 1849". 42. old.).

„Ha tekintetbe vesszük az üzletmenetnek azokat az ingadozásait, melyek a gyári kerületekben most már 3 vagy 4 év óta előfordulnak, akkor, véleményem szerint, be kell látnunk, hogy valahol olyan ok hat, amely nagymértékben zavarja az ipar szabályos menetét . . . Nem lehetséges-e, hogy a megnövelt gépállomány óriási termelőereje új elemet szolgáltatott ehhez?" („Reports of Insp. of Fact., April 1849". 42. [43.] old.).

1848 novemberében, 1849 májusában és nyarán, októberig bezárólag az üzlet mind élénkebbé vált. „Leginkább érvényes ez a fésűsfonálból készült szövetek gyártására, amelynek Bradford és Halifax a központja; ez az ipar soha azelőtt még megközelítőleg sem érte el jelenlegi kiterjedését . . . A nyersanyaggal való spekuláció és a várható kínálat felőli bizonytalanság a pamutiparban már eleve nagyobb izgalmat és gyakoribb ingadozást idézett elő, mint bármely más üzletágban. Itt jelenleg durvább pamutáruk készleteinek felhalmozása folyik, ami a kisebb fonógyárosokat nyugtalanítja és máris kárt okozott nekik, úgyhogy többen közülük nem teljes munkaidővel dolgoztatnak" („Reports of Insp. of Fact., October 1849". 64. [65.] old.).

1850. Április. Továbbra is élénk üzletmenet. Kivétel: „A pamut-

[19] A lenfonal gépi termelésének ez a gyors elterjedése Írországban akkoriban halálos dőfést adott a német (sziléziai, lausitzi, westfáliai), kézifonású szálból készült vászon kivitelének. — *E. F.*

ipar egy részében nagy pangás, éppen a durva fonálszámokhoz és nehéz szövetekhez szükséges nyersanyag elégtelen kínálata következtében ... Attól félnek, hogy a worsted-iparban nemrég felállított újabb gépek hasonló visszahatást fognak előidézni. Baker úr kiszámította, hogy ebben az iparágban egyedül 1849-ben a szövőszékek termelése 40%-kal, az orsók termelése pedig 25—30%-kal emelkedett és a terjeszkedés még mindig ugyanebben az iramban folyik" („Reports of Insp. of Fact., April 1850". 54. old.).

1850. Október. „A gyapotár ... ebben az iparágban továbbra is jelentékeny nyomottságot idéz elő, különösen az olyan áruknál, amelyeknél a nyersanyag a termelési költségek jelentékeny részét teszi ki. A nyersselyem nagy áremelkedése sok esetben ebben az ágban is nyomott állapotot idézett elő" („Reports of Insp. of Fact., October 1850". 14. old.). — Az Írországi Királyi Lentermesztési Társaság bizottságának itt idézett jelentése szerint a magas lenár, más mezőgazdasági termékek alacsony árszínvonala mellett, a lentermesztés következő évi jelentős kibővítését biztosította ([31.] 33. old.).

1853. Április. Nagy virágzás. „Az utóbbi 17 esztendő alatt — ennyi ideje ismerem hivatalból a lancashire-i gyári kerület állapotát — sohasem találkoztam ilyen általános virágzással. Az élénkség valamennyi ágban rendkívüli" — mondja L. Horner („Reports of Insp. of Fact., April 1853". 19. old.).

1853. Október. Pangás a pamutiparban. „Túltermelés" („Reports of Insp. of Fact., October 1853". [13.] 15. old.).

1854. Április. „A gyapjúipar, ha nem is élénk, valamennyi gyárban teljes foglalkoztatottságot biztosított; ugyanígy a pamutipar. A worsted-ipar az egész elmúlt félévben általában kihagyásokkal dolgozott ... A leniparban zavarok álltak be, mert az orosz len és kender kínálata a krími háború következtében csökkent" („Reports of Insp. of Fact., [April] 1854". 37. old.).

1859. „A skót leniparban az üzletmenet még nyomott ..., mert a nyersanyag kevés és drága; a múlt évi termés a balti tartományokban, ahonnan behozatalunk legnagyobb része származik, rosszminőségű volt és ez káros hatást fog gyakorolni a skót lenipar üzletmenetére; ezzel szemben a juta, amely sok durva árucikknél lassanként kiszorítja a lent, nem túl drága és elegendő mennyiségben áll rendelkezésre ... A dundee-i gépeknek közel a fele most jutát fon" („Reports of Insp. of Fact., April 1859". 19. old.). — „A magas nyersanyagár következtében a lenfonás még mindig nem kifizetődő s míg a többi gyárak teljes munkaidővel dolgoznak, a lenfeldolgozógépek leállításának legkülönbözőbb példáival találkozunk ... A jutafonás ... kielégítőbb helyzetben van, mert az utóbbi időben e nyers-

anyag ára mérsékeltebb lett" („Reports of Insp. of Fact., October 1859". 20. old.).

1861—64. Amerikai polgárháború. Cotton famine [gyapotínség]. A legjelentősebb példa arra, hogyan szakad meg a termelési folyamat a nyersanyag hiánya és drágasága következtében

1860. Április. „Ami az üzletmenetet illeti, örömmel közölhetem Önökkel, hogy a magas nyersanyagárak ellenére a textilipar minden ágában, a selyemfeldolgozás kivételével, az utolsó félévben elég jó volt a foglalkoztatottság . . . Néhány pamutipari kerületben hirdetés útján kerestek munkásokat, akik azután Norfolkból és más mezőgazdasági grófságokból vándoroltak oda . . . Láthatóan valamennyi iparágban nagy nyersanyaghiány uralkodik. Egyedül . . . ez a hiány az, ami korlátoz bennünket. A pamutiparban az újonnan alapított gyárak száma, a már meglevő gyárak kibővítésének foka és a munkások utáni kereslet valószínűleg sohasem volt olyan magas, mint most. Bármerre nézünk, mindenütt nyersanyagot keresnek" („Reports of Insp. of Fact., April 1860". [57. old.]).

1860. Október. „Az üzletmenet a pamut-, gyapjú- és lenfonókerületekben jó volt, sőt Írországban a múlt év óta állítólag «nagyon jó» volt és ha a magas nyersanyagár nem fékezi, még jobb lett volna. A lenfonógyárosok, úgy látszik, türelmetlenebbül várják, mint bármikor azelőtt, hogy a vasutak révén feltáruljanak az indiai segédforrások és ennek megfelelően India mezőgazdasága úgy fejlődjék, hogy végre . . . szükségleteiknek megfelelő lenkínálathoz jussanak" („Reports of Insp. of Fact., October 1860". 37. old.).

1861. Április. „Az üzletmenet pillanatnyilag nyomott . . . néhány pamutgyár nem teljes munkaidővel dolgozik és sok selyemgyár csak részben van foglalkoztatva. A nyersanyag drága. Ára a textilipar szinte valamennyi ágában magasabb, mint amelyen a fogyasztók zöme számára feldolgozhatnák" („Reports of Insp. of Fact., April 1861". 33. old.).

Most kiderült, hogy 1860-ban a pamutiparban túltermelés volt; ennek hatását még a következő években is érezni lehetett. „Két-három évbe telt, míg az 1860-as túltermelést a világpiac felszívta" („Reports of Insp. of Fact., October 1863". 127. old.). „A pamuttermékek kelet-ázsiai piacainak nyomott állapota 1860 elején megfelelő visszahatással volt a blackburni iparra, ahol átlag 30 000 mechanikai szövőszék majdnem kizárólag e piac részére termelt szöveteket. A munka utáni kereslet tehát ennek következtében itt már hónapokkal előbb korlátozott volt, semmint a gyapotblokád hatásai érezhetőkké

váltak ... Szerencsére ez sok gyárost megmentett a csődtől. A készletek értéke emelkedett, mialatt raktáron hevertek, és így megmenekültek attól a rettenetes elértéktelenedéstől, amely egyébként elkerülhetetlen az ilyen válságban" („Reports of Insp. of Fact., October 1862". 28—29. [30.] old.).

1861. Október. „Az üzletmenet egy idő óta igen nyomott volt ... Nagyon valószínű, hogy a téli hónapok alatt sok gyárban erősen megrovidítik majd a munkaidőt. Ez azonban előrelátható volt ... teljesen fuggetlenül azoktól az okoktól, melyek megszakították szokásos amerikai gyapotbehozatalunkat és kivitelunket Amerikába, a munkaidő megrovidítése a kozelgő télen szükségessé vált volna a termelésnek az utolsó három évben tapasztalható erős novekedése és az indiai és kínai piacon jelentkező zavarok miatt" („Reports of Insp. of Fact., October 1861". 19. old.).

Gyapothulladék. Kelet-indiai gyapot (Surat). Hatása a munkások bérére. A gépek tokéletesítése. A gyapot keményítőlisztlel és ásványokkal való pótlása. A keményítőliszt-irezés hatása a munkásokra. Finomabb fonalszámokat fonató gyárosok. A gyárosok csalása

„Egy gyáros a kovetkezőket írja nekem: «Ami az orsónkénti gyapotfelhasználás becslését illeti, ennél Ön nem veszi eléggé számításba azt a tényt, hogy gyapotdrágaság idején minden fonógyáros, aki kozonséges (mondjuk 40-es fonalszámig, főleg 12—32-es fonalszámú) fonalat készít, lehetőleg olyan finom számokat fonat, amilyent csak tud. Vagyis 16-os fonalszámot fog fonatni a korábbi 12-es helyett, vagy 22-es számot 16-os helyett stb.; és a szovőgyáros, aki ezeket a finom fonalakat felszoveti, kartonját azzal fogja a rendes súlyúvá tenni, hogy ennyivel tobb irező anyagot ad hozzá. Ezt a segédeszkozt most valóban gyalázatos mértékben használják. Megbízható forrásból hallottam, hogy vannak olyan kivitelre szánt kozonséges inganyagok (shirtings), amelyek végenként 8 fontot nyomnak, s ebből $2^3/_4$ font irezés. Másfajta szoveteknél az irezőanyag gyakran 50%-ot is kitesz; úgyhogy semmiképp sem hazudik az a gyáros, aki azzal dicsekszik, hogy meggazdagodik, noha szovott áruja fontját olcsóbban adja el, mint amennyit a fonálért fizetett, amelyből az áru készült»" („Reports of Insp. of Fact., April 1864". 27. old.).

„Azt is kozolték velem, hogy a szovők egészségük fokozódó romlását annak az irezőanyagnak tulajdonítják, amelyet a keletindiai gyapotból font láncoknál használnak és amely most már nem kizárólag lisztből áll. Ez a lisztet helyettesítő pótanyag azonban azzal

a nagy előnnyel jár, hogy jelentékenyen növeli a szövet súlyát, úgyhogy 15 font fonál 20 font szövetet ad" („Reports of Insp. of Fact., October 1863". 63. old. Ez a pótanyag őrölt zsírkő, úgynevezett „China clay" [kínai agyag] vagy gipsz, amelyet „French chalk"-nak [francia kréta] neveznek). — „A szövők (itt a szövőmunkásokról van szó) keresete nagyon csökkent azáltal, hogy láncirezéshez liszt helyett pótanyagokat használnak. Ez az irezőanyag a fonalat nehezebbé, de ugyanakkor keménnyé és törékennyé is teszi. A lánc minden szála a szövőszékben az úgynevezett nyüstön megy keresztül, amelynek erős szálai a láncot szabályos helyzetben tartják; a keményre irezett láncok a nyüstben állandóan szálszakadást idéznek elő; minden ilyen szakadás 5 percnyi időt rabol el a szövőtől a javításra; a szövőnek most legalább tízszer sűrűbben kell kijavítania ilyen károkat, mint azelőtt és a szék a munkanap folyamán most természetesen megfelelően kevesebb szövetet ad" (ugyanott, 42—43. old.).

„Ashtonban, Stalybridge-ben, Mossleyben, Oldhamben stb. a munkaidőt teljes harmadával korlátozták és hétről hétre még jobban megrövidítik . . . A munkaidő e megrövidítésével egyidejűen sok ágban bérleszállítás is történt" (13. old.). — 1861 elején Lancashire egyes vidékein a mechanikai szövők sztrájkba léptek. Néhány gyáros 5—$7^1/_2$ százalékos bérleszállítást jelentett be; a munkások álláspontja az volt, hogy a béreket hagyják változatlanul, de a munkaidőt rövidítsék meg. A vállalkozók ebbe nem egyeztek bele és kitört a sztrájk. Egy hónap múlva a munkásoknak engedniök kellett. De most mind a kettőben részesültek: „A bérleszállításon kívül, amelybe a munkások végül beleegyeztek, sok gyár most nem teljes munkaidővel dolgozik" („Reports of Insp. of Fact., April 1861". 23. old.).

1862. Április. „A munkások szenvedései utolsó jelentésem kelte óta jelentősen megnövekedtek; de soha az ipar történetében nem viseltek el ily váratlan és ily súlyos szenvedéseket ennyi néma megadással és türelmes önérzettel" („Reports of Insp. of Fact., April 1862". 10. old.). — „A pillanatnyilag teljesen munkanélküli munkások arányszáma úgy látszik nem sokkal nagyobb, mint 1848-ban. Akkor a megszokott pánik uralkodott, ez azonban elég jelentékeny volt ahhoz, hogy rábírja a nyugtalanított gyárosokat, állítsanak össze statisztikát a pamutiparról, hasonlót ahhoz, amilyent most hetenként kiadnak . . . 1848 májusában Manchester pamutipari munkásainak 15%-a munkanélküli volt, 12%-a nem teljes munkaidővel, több mint 70%-a pedig teljes munkaidővel dolgozott. 1862 május 28-án 15% volt munka nélkül, 35% dolgozott nem teljes munkaidővel, 49% teljes munkaidővel . . . A szomszédos helységekben, például Stockportban, a nem teljes munkanapon át vagy egyáltalában nem foglalkoztatottak száza-

lékszáma magasabb, a teljes munkanapon át foglalkoztatottaké alacsonyabb", mert itt durvább fonalat fonnak, mint Manchesterben (16. old.).

1862. Október. „Az utolsó hivatalos statisztika szerint 1861-ben az Egyesült Királyságban 2887 pamutgyár volt, ebből 2109 az én kerületemben" (Lancashire és Cheshire). „Természetesen tudtam, hogy kerületem 2109 gyárának igen jelentékeny része kis vállalat, amely csak kevés embert foglalkoztat. Mégis meglepődtem, amikor kitudódott, hogy milyen nagy az ilyen üzemek száma. 392-nél, vagyis a vállalatok 19%-ánál a hajtóerő — gőz vagy víz — 10 lóerőnél kevesebb; 345-nél, vagyis 16%-nál — 10 és 20 lóerő között; 1372-nél 20 lóerő vagy több ... Ezeknek a kis gyárosoknak igen jelentős része — az összes vállalkozók több mint egyharmada — nemrég még maga is munkás volt: olyan emberek ezek, akiknek nincs tőkéjük ... A súlypont tehát a fennmaradó kétharmadra esik" („Reports of Insp. of Fact., October 1862". 18—19. old.).

Ugyane jelentés szerint a lancashire-i és cheshire-i pamutipari munkások közül 40 146-an dolgoztak teljes munkanapot, vagyis 11,3%; nem teljes munkanapot 134 767-en, vagyis 38%; munka nél kül volt 179 721, vagyis 50,7%. Ha ezekből a számokból levonjuk a Manchesterre és Boltonra vonatkozó adatokat — e városokban főleg finom fonalat fonnak, ezt az ágat pedig a gyapotínség viszonylag kevéssé érinti — a dolog még kedvezőtlenebb színben tűnik fel, tudniillik: teljes munkanapot foglalkoztatottak — 8,5%, nem teljes munkanapot — 38%; munkanélküliek — 53,5% (19—20. old.).

„A munkások szempontjából lényeges különbséget jelent, hogy jó vagy rossz gyapotot dolgoznak-e fel. Az év első hónapjaiban, amikor a gyárosok azzal igyekeztek fenntartani gyáraik szabályos működését, hogy minden olcsó áron megvehető gyapotot felhasználtak, sok rossz gyapot került olyan gyárakba, amelyekben azelőtt rendszerint jó gyapotot használtak; a munkások bérében oly nagy különbség mutatkozott, hogy sok sztrájk tört ki, mert a munkások a régi darabbér mellett nem tudtak többé elviselhető napikeresetet elérni ... Néhány esetben a rossz minőségű gyapot alkalmazásából eredő különbség még teljes munkaidő mellett is az egész bér felét tette ki" (27. old.).

1863. Április. „Ez év folyamán aligha lehet a pamutipari munkások felénél többet teljes munkaidővel foglalkoztatni" („Reports of Insp. of Fact., April 1863". 14. old.).

„A kelet-indiai gyapot felhasználása, amire a gyárak most rákényszerülnek, azzal a hátránnyal jár, hogy a gépek sebességét rendkívül meglassítja. Az utóbbi években mindent elkövettek e sebesség növelése érdekében, hogy ugyanazok a gépek több munkát végezhessenek.

De a csökkentett sebesség a munkást is éppúgy érinti, mint a gyárost; mert a munkások többségét darabbérben fizetik, a fonómunkásokat a megfont fonál fontja szerint, a szövőket a megszőtt végek száma szerint; de a többi, hetibérben fizetett munkásnál is bércsökkenésnek kell beállnia a termelés csökkenése következtében. Vizsgálataim ... és a pamutipari munkások ezévi keresetéről rendelkezésemre bocsátott kimutatások szerint ... a csökkenés, az 1861-ben érvényben volt bérekhez viszonyítva, egyes esetekben 50%, átlag 20%" (13. old.). — „A kereset összege ... attól függ, milyen minőségű anyagot dolgoznak fel ... A munkások helyzete, a megkeresett bérösszeg tekintetében, most (1863 október) sokkal jobb, mint tavaly ilyenkor. A gépeken tökéletesítéseket hajtottak végre, jobban ismerik a nyersanyagot, és a munkások könnyebben birkóznak meg azokkal a nehézségekkel, amelyekkel eleinte küzdeniök kellett. Múlt tavasszal Prestonban voltam egy varróiskolában" (jótékonysági intézmény munkanélküliek számára); „két fiatal leány, akit rövid idővel azelőtt egy szövödébe küldtek azzal, hogy a gyáros állítása szerint heti 4 shillinget kereshetnek, újrafelvételét kérte az iskolába és arról panaszkodott, hogy heti 1 shillinget sem keresett. Kaptam adatokat self-acting minderekre [szelfaktor-fonómunkás] vonatkozóan. Egyszerre két szelfaktort kezelő férfiak keresete 14 teljes munkanapra 8 shilling 11 penny volt. Ebből az összegből még levonták a lakbért, emellett a gyáros" (a nemes emberbarát!) „e lakbér felét ajándékképpen visszaadta. A minderek 6 shilling 11 penny összeget vittek haza. 1862 utolsó hónapjaiban a self-acting minderek sokhelyütt 5—9 shillinget, a szövők 2—6 shillinget kerestek hetenként ... A helyzet jelenleg sokkal egészségesebb, bár a kereset a legtöbb körzetben még mindig igen alacsony ... Az indiai gyapot rostjának rövidségén és szennyeződésén kívül más okok is közrejátszottak a kereset csökkenésében. Így például most szokásba jött, hogy bőven kevernek gyapothulladékot az indiai gyapothoz, ez pedig természetesen még csak növeli a fonómunkás nehézségeit. A rostok rövidsége miatt könnyebben szakad a szál a mule kihúzásánál és a fonal sodrásánál, a mule-t pedig nem lehet olyan szabályosan működtetni ... Hasonlóképpen, minthogy a szálakra nagy figyelmet kell fordítani, egy szövőnő gyakran csak egyetlen szövőszéket kezelhet és csak igen kevesen kezelhetnek kettőnél többet ... Sok esetben a munkások bére éppenséggel 5, $7^1/_2$ és 10%-kal csökkent ... az esetek többségében a munkásnak kell törnie a fejét, hogyan birkózzék meg a nyersanyaggal, s hogyan jusson a rendes bértétel mellett a szokásos keresethez. Egy másik nehézség, amellyel a szövőmunkásoknak időnként meg kell küzdeniök, abban áll, hogy rossz anyagból jó szövetet kell készíteniök és bérlevonásokkal büntetik

őket, ha munkájuk eredménye nem kielégítő" („Reports of Insp. of Fact., October 1863". 41—43. old.).

A bérek még ott is nyomorúságosak voltak, ahol teljes munkanapot dolgoztak. A pamutipari munkások készséggel jelentkeztek mindazokra a közmunkákra — csatornázásra, útépítésre, kőtörésre, utcakövezésre —, amelyekre igénybe vették őket, csakhogy a helyi hatóságoktól a kilátásba helyezett segélyt (ez valójában a gyárosok segélyezése volt; lásd I. köt. 532. és köv. old.) megkapják. Az egész burzsoázia éberen felügyelt a munkásokra. A leggyalázatosabb éhbért ajánlották fel a munkásnak, s ha az nem akarta elfogadni, a segélybizottság törölte a segélyezendők listájáról. Aranykor volt ez a gyáros urak számára, mert a munkások vagy éhhalálra kényszerültek, vagy arra, hogy bármilyen, a tőkés számára legnagyobb hasznot biztosító árért dolgozzanak, a segélybizottságok pedig a tőkések házőrző kutyáinak szerepét töltötték be. Ugyanakkor a gyárosok, titkos szövetségben a kormánnyal, amennyire csak lehetett, megakadályozták a kivándorlást, részint, hogy a munkások húsában és vérében megtestesült tőkéjüket állandó készenlétben tartsák, részint, hogy biztosítsák a munkásokból kisajtolt lakbért.

„A segélybizottságok e tekintetben kegyetlen szigorral jártak el. Valahányszor munkát kínáltak, azokat a munkásokat, akiknek felajánlották, törölték a listáról s így kényszerítették őket a munka elfogadására. Ha a munkások vonakodtak a munkát megkezdeni ... ennek az volt az oka, hogy keresetük csak névleges, munkájuk azonban rendkívül nehéz lett volna" („Reports of Insp. of Fact., October 1863". 97. old.).

A munkások minden munkára hajlandók voltak, amire a Public Works Act [közmunkáról szóló törvény] alapján alkalmazták őket. „Az alapelvek, melyek szerint az ipari munkákat megszervezték, a különböző városokban jelentékenyen eltértek. De még azokon a helyeken is, ahol a szabadban végzett munka nem kizárólag munkapróbául (labour test) szolgált, ezt a munkát mégis vagy pusztán a szokásos segélyösszeggel díjazták, vagy csak oly jelentéktelenül tobbel, hogy valójában munkapróbává vált" (69. old.). „Az 1863. évi Public Works Act feladata volt, hogy ezen a bajon segítsen s a munkás számára lehetővé tegye, hogy független napszámosként keresse meg napibérét. E törvénynek hármas célja volt: 1) felhatalmazni a helyi hatóságokat, hogy (az Állami Központi Szegénygondozóhivatal elnökének beleegyezésével) pénzt vegyenek kölcsön az állami kölcsönök folyósítását intéző kormánybiztosoktól; 2) megkönnyíteni a városrendezést a pamutipari kerületek városaiban; 3) munkához és tisztességes keresethez (remunerative wages) juttatni a munkanélkülieket."

E törvény alapján 1863 október végéig 883 700 font sterling összegben engedélyeztek kölcsönöket (70. old.). Főleg csatornázási, útépítési, utcakövezési munkákat végeztek, víztárolókat építettek a víz hajtóerejének felhasználására stb.

Henderson úr, a blackburni bizottság elnöke, így ír erről Redgrave gyárfelügyelőnek: „Valamennyi tapasztalatom közül, amelyet a szenvedés és nyomor mostani korszaka folyamán szereztem, semmi sem lepett meg jobban és nem okozott nagyobb örömet, mint az, hogy milyen készségesen és derűsen vállalták e körzet munkanélkülijei a munkát, amelyet nekik a Public Works Act alapján Blackburn város tanácsa felajánlott. Alig képzelhető élesebb ellentét, mint amikor egy pamutfonó, aki azelőtt szakmunkásként a gyárban dolgozott, most napszámosként egy szennyvízlevezető csatornában dolgozik, 14 vagy 18 láb mélységben." (A munkások ennél a munkánál családjuk nagyságához mérten 4—12 shillinget kerestek hetenként s ebből az óriási összegből gyakran nyolcszemélyes családnak kellett megélnie. A nyárspolgár urak ezzel kétszeres profitra tettek szert: először is, a pénzt füstös és elhanyagolt városaik rendezésére kivételesen alacsony kamat mellett kapták meg; másodszor, a munkásoknak a rendesnél jóval alacsonyabb bért fizettek.) „Az a munkás, aki azelőtt szinte trópusi hőmérséklethez szokott, olyan munkához, amelynél mozdulatai ügyességének és pontosságának mérhetetlenül több hasznát vette, mint izmai erejének, aki a jelenleg elérhető kereset kétszereséhez, néha háromszorosához szokott, ez a munkás, mikor most készségesen elfogadja a néki felajánlott munkát, olyan nagyfokú önmegtagadásról és belátásról tesz tanúbizonyságot, hogy ez a legnagyobb mértékben becsületére válik. Blackburnben a munkanélkülieket szinte minden szabad ég alatt végzett munkánál kipróbálták; tapadós, súlyos agyagföldnek tekintélyes mélységből történő kiemelésénél, lecsapolási munkáknál, kőtörésnél, útépítésnél, 14, 16, sőt helyenként 20 láb mélységű utcai csatornák ásásánál. Ennél a munkánál gyakran 10—12 hüvelyknyi sárban és vízben állnak és állandóan olyan éghajlati viszonyok között dolgoznak, amelyeket, nedvesség és hideg tekintetében, Anglia egyetlen kerülete sem múl felül, sőt talán el sem ér" (91—92. old.). — „A munkások magatartása szinte kifogástalan volt... készek voltak arra, hogy a szabadban való munkát elvállalják s megbirkózzanak vele" (69. old.).

1864. Április. „Időnként különböző kerületekben munkáshiányról panaszkodnak, különösen bizonyos ágakban, például a szövőiparban... e panaszok eredete azonban nemcsak abban keresendő, hogy a munkások száma a szóban forgó iparágban valóban nem kielégítő, hanem elsősorban abban, hogy a munkások a rosszminőségű

fonalak használata következtében keveset keresnek. A múlt hónapban egyes gyárosok és munkásaik között számos bérviszály tört ki. Sajnálom, hogy túlságosan is gyakran kerül sor sztrájkokra ... A gyárosok a Public Works Act alkalmazását konkurrenciának érezték s ezért Bacup helyi bizottsága felfüggesztette működését, mert bár még nem is minden gyár dolgozik, máris munkáshiány mutatkozott" („Reports of Insp. of Fact., April 1864". 9, 10. old.). És való igaz, legfőbb ideje volt, hogy a gyáros urak észbekapjanak. A Public Works Act következtében a kereslet úgy megnőtt, hogy a Bacup melletti kőbányákban egyes gyári munkások most 4—5 shillinget is kerestek naponta. Így aztán lassanként megszüntették a közmunkákat —az 1848. évi Ateliers nationaux [nemzeti műhelyek] ez új kiadását, amelyeket azonban ez alkalommal a burzsoázia érdekében hoztak létre.

*Experimenta in corpore vili**

Jóllehet én a „(teljes munkanapon át foglalkoztatott)" munkások erősen leszorított bérét, különböző gyárakban kézhez kapott valóságos keresetét adtam meg, ebből korántsem kovetkezik, hogy ugyanezt az összeget hétről hétre megkeresik. A munkásoknak itt nagy ingadozásokat kell elviselniök, mert a gyárosok ugyanabban a gyárban állandóan kísérleteznek a gyapot és a hulladék különböző arányú összetételével; a «keveréket», amint ezt nevezik, gyakran változtatják, s a munkások keresete a gyapotkeverék minősége szerint emelkedik vagy csökken. Egyes esetekben 15%-nyira megkozelítette a korábbi keresetüket, egy-két héten át meg 50 vagy 60%-ra csökkent." Redgrave felügyelő, aki ezt írja, a gyakorlatból vett adatokat közöl a bérekről. Itt elég lesz belőlük a kovetkező néhány példa:

A, szövőmunkás, hattagú család, a hét 4 napján dolgozik, keresete 6 shilling $8^1/_2$ penny; *B*, (twister) [cérnázó] hetenként $4^1/_2$ napot dolgozik, 6 shilling; *C*, szövő, négytagú család, hetenként 5 napot dolgozik, 5 shilling 1 penny; *D*, slubber [durva előfonó], hattagú család, hetenként 4 napot dolgozik, 7 shilling 10 penny; *E*, szövő, héttagú család, 3 napot dolgozik, 5 shilling stb. Redgrave így folytatja: „Fenti adatok figyelemre méltók, mert azt bizonyítják, hogy a munka egyes családok számára szerencsétlenséggé vált volna — mert nemcsak csökkenti a jövedelmet, hanem oly mélyre szorítja, hogy mellette a család feltétlen szükségleteinek legfeljebb elenyészően csekély hányadát lehet csak kielégíteni —, ha nem adnának kiegészítő segélyt olyan

* Szó szerint: értéktelen testen végzett kísérletek — tudományos kísérletek olyan testeken, amelyekért nem kár (pl. állatokon végzett kísérletek). — *Ford.*

esetekben, amikor a család keresete nem éri el azt az összeget, amelyet segélyként kapna, ha minden tagja munkanélküli volna" („Reports of Insp. of Fact., October 1863". 50—53. old.).

„1863 június 5-től kezdve nem volt egyetlen hét, melynek folyamán az összes munkások átlagos munkaideje több lett volna, mint 2 nap 7 óra és néhány perc" (ugyanott, 121. old.).

A válság kezdetétől 1863 március 25-ig a szegénygondozó hivatalok, a Központi Segélybizottság és a Londoni Városi Tanács mellett működő bizottság közel hárommillió font sterlinget adtak ki (13. old.).

„Az egyik körzetben, ahol kétségkívül a legfinomabb fonalat fonják . . . a fonómunkások bérét kozvetett úton 15%-kal csökkentik azáltal, hogy Sea Islandről egyiptomi gyapotra térnek át . . . Az egyik nagy kiterjedésű kerületben, ahol tömegével keverik a gyapothulladékot az indiai gyapothoz, a fonómunkások bérét 5%-kal csokkentették, s ezenkívül még 20—30%-ot veszítettek azáltal, hogy Suratot és hulladékot dolgoznak fel. A szövőmunkások négy szövőszékről kettőre tértek át. 1860-ban minden egyes szövőszéken 5 shilling 7 pennyt kerestek. 1863-ban csak 3 shilling 4 pennyt . . . A pénzbírságok, amelyek régebben az amerikai gyapotnál 3 penny és 6 penny között váltakoztak" (ti. az egy-egy fonómunkás által fizetett bírságok), „most 1 shillingtől 3 shilling 6 pennyig terjednek." Az egyik kerületben, ahol egyiptomi gyapotot kelet-indiaival keverten használtak, „a mule-fonók átlagbére 1860-ban 18—25 shilling volt, most pedig 10—18 shilling. Ennek oka nem kizárólag a gyapot minőségének romlása, hanem a mule sebességének csökkentése is; ezt a módszert azért alkalmazzák, hogy ily módon erősebb sodrást adjanak a fonalnak, amiért rendes időkben a bértarifa szerint a munkások külon fizetséget kaptak volna" (43, 44, 45—50. old.). „A kelet-indiai gyapot feldolgozása a gyárosnak talán itt-ott hasznot hajtott ugyan, a munkásoknak azonban, mint látjuk (lásd a bérlistát az 53. oldalon) 1861-hez képest meg kellett ezért szenvedniök. Ha a Surat használata meghonosodik, a munkások ugyanazt a keresetet fogják követelni, mint 1861-ben; ez azonban komolyan érintené a gyárosok profitját, hacsak ki nem egyenlítik akár a gyapot, akár a gyártmányok árának megváltoztatásával" (105. old.).

Házbér. „Ha a munkások lakta cottage a gyárosé, a házbért gyakran a munkabérből vonják le, még akkor is, ha a munkások nem teljes munkanapot dolgoznak. Ezeknek az épületeknek az értéke mégis csökkent s a viskók most 25—50%-kal olcsóbban kaphatók, mint régebben; azt a cottage-ot, amelynek bére különben heti 3 shilling 6 penny volt, most 2 shilling 4 pennyért lehet kibérelni, sőt néha még kevesebbért is" (57. old.).

Kivándorlás. A gyárosok természetesen ellenezték a munkások kivándorlását, részint mert „reménykedtek, hogy jobb idők virradnak a pamutiparra s azt akarták, hogy kéznél legyenek a szükséges eszközök, amelyekkel gyárukat a legelőnyösebb módon működtethetik" Ezenkívül azonban „egyes gyárosok egyben tulajdonosai azoknak a házaknak, amelyekben az általuk foglalkoztatott munkások laknak, s legalábbis néhányan közülük feltétlenül számítanak arra, hogy a felgyülemlett házbérhátralék egy részét később megkapják" (96. old.).

Bernall Osborne képviselő úr 1864 október 22-én választóihoz intézett beszédében azt mondja, hogy a lancashire-i munkások úgy viselkedtek, mint az ókori filozófusok (sztoikusok). Nem inkább úgy, mint a birkák?

Hetedik fejezet

PÓTLÁSOK

Tegyük fel — ahogyan azt ebben a szakaszban általában feltételeztük —, hogy a termelés minden egyes külön területén elsajátított profit tömege azonos annak az értéktöbbletnek az összegével, amelyet az ezen a területen befektetett össztőke hoz létre. A burzsoá a profitot még ebben az esetben sem fogja az értéktöbblettel, azaz a meg nem fizetett többletmunkával azonosnak tekinteni, éspedig a következő okok miatt:

1) A forgalom folyamatában elfeledkezik a termelés folyamatáról. Az áruk értékének a realizálása — ami magában foglalja értéktöbbletük realizálását — az ő szemében az értéktöbblet létrehozása. {A kéziratban üresen hagyott hely arra mutat, hogy Marx ezt a pontot bővebben ki akarta fejteni. — *E. F.*}

2) Kimutattuk, hogy ha a munka kizsákmányolásának fokát azonosnak tételezzük is fel és figyelmen kívül hagyjuk a hitelrendszer okozta különböző módosulásokat, a tőkések egymásközti különféle csalásait és becsapásait, továbbá a piac bármiyen kedvező megválasztását — a profitráta igen különböző lehet aszerint, hogy a nyersanyagot olcsóbban vagy drágábban, több vagy kevesebb szakértelemmel vásárolták meg; hogy az alkalmazott gépi berendezés termelékeny, célszerű és olcsó; hogy a termelési folyamat különböző fokainak általános megszervezése mennyire tökéletes, hogy az anyagpazarlást mennyire küszöbölték ki, az irányítás és felügyelet mennyire egyszerű és hatásos stb. Röviden, ha a meghatározott változó tőkére eső értéktöbblet adva van is, még mindig nagymértékben függ a tőkés-

nek vagy felügyelőinek és alkalmazottainak egyéni üzleti ügyességétől, hogy ugyanaz az értéktöbblet nagyobb vagy kisebb profitrátában fejeződik-e ki s hogy így nagyobb vagy kisebb tömegű profitot biztosít. Tegyük fel, hogy ugyanaz az 1000 font sterling értéktöbblet, amely 1000 font sterling munkabér terméke, *A* üzemben 9000 font sterling, *B* üzemben 11 000 font sterling állandó tőkére jut. *A* esetében $p' = \frac{1000}{10\,000} = 10\%$. *B* esetében viszont $p' = \frac{1000}{12\,000} = 8^1/_3\ \%$. Az össztőke *A*-nál viszonylag több profitot termel, mint *B*-nél, mert ott a profitráta magasabb, mint itt, noha mindkét esetben az előlegezett változó tőke = 1000 és a belőle származó értéktöbblet ugyancsak = 1000, tehát mindkét esetben azonos számú munkás azonos fokú kizsákmányolása megy végbe. Amikor a munka azonos kizsákmányolása mellett azonos tömegű értéktöbblet ilyen különböző módon jelenik meg, vagyis a profitráták s következésképpen maguk a profitok különböznek — ez a különbség más forrásokból is eredhet; de származhat egyes-egyedül abból, hogy a két vállalatot különböző ügyességgel vezetik. S ez a körülmény azt a hitet ébreszti a tőkésben — meggyőzi őt arról —, hogy profitja nem a munka kizsákmányolásának köszönhető, hanem, legalábbis részben, más, ettől független körülményeknek, de különösen az ő egyéni tevékenységének.

Abból, amit ebben az első szakaszban kifejtettünk, következik, hogy téves az a nézet (Rodbertusé), amely szerint (eltérően a földjáradéktól, ahol például a földterület azonos marad, miközben a járadék nő) a tőke nagyságának megváltozása nincs hatással a profit és a tőke közti arányra, tehát a profitrátára, mert ha a profit tömege nő, növekszik annak a tőkének a tömege is, amely után a profitot számítják és fordítva.

Ez csak két esetben igaz. Először akkor, ha, minden egyéb körülményt s így különösen az értéktöbblet rátáját azonosnak véve, a pénzáru szerepét játszó áru értéke megváltozik. (Ugyanez történik az értékjelek csak névleges értékváltozása, emelkedése vagy csökkenése esetén, egyébként azonos körülmények között.) Tegyük fel, hogy az össztőke = 100 font sterling és a profit 20 font sterling, a profitráta tehát 20%. Ha mármost az arany értéke felére csökken vagy kétszeresére emelkedik*, akkor az első esetben ugyanaz a tőke, amely azelőtt 100 font sterlinget ért, 200 font sterlinget fog érni és a profit értéke

* Az első kiadásban *emelkedik vagy . . . csökken*; javítva a marxi kézirat alapján. — *Szerk.*

40 font sterling lesz, azaz ebben a pénzösszegben fog kifejeződni a korábbi 20 font sterling helyett. A második esetben a tőke értéke 50 font sterlingre csökken és a profit 10 font sterling értékű termékben jelenik meg. De mindkét esetben $200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = 20\%$. Mindezekben az esetekben azonban nem a tőke értéknagysága, hanem csak ugyanannak az értéknek és ugyanannak az értéktöbbletnek a pénzkifejezése változott volna meg. Ez tehát $\frac{m}{C}$-t, vagyis a profitrátát nem érinthetné.

A másik eset az, amikor az értéknagyság valóban megváltozik, de ez a nagyságváltozás nem jár együtt a $v : c$ arányának megváltozásával, azaz az értéktöbblet rátája állandó marad és a munkaerőbe befektetett tőke (a változó tőkét a mozgásba hozott munkaerő mutatószámának tekintjük) aránya a termelési eszközökbe befektetett tőkéhez nem változik. Ilyen körülmények között akár C, akár nC, akár $\frac{C}{n}$ a tőkénk, például 1000 vagy 2000 vagy 500, 20%-os profitráta mellett* a profit az első esetben 200, a másodikban 400, a harmadikban 100 lesz; de $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500} = 20\%$. Azaz a profitráta itt azért nem változik, mert a tőke összetétele azonos marad és nagyságának megváltozása összetételét nem érinti. A profit tömegének növekedése vagy csökkenése tehát itt csak az alkalmazott tőke nagyságának növekedését vagy csökkenését mutatja.

Az első esetben tehát az alkalmazott tőke nagysága csak látszólag változik, a második esetben az alkalmazott tőke nagysága valóban megváltozik, de nem változik meg a tőke szerves összetétele, azaz a változó tőkerész aránya az állandóhoz. E két eset kivételével azonban az alkalmazott tőke nagyságának megváltozása vagy *következménye* a tőke valamelyik alkotórészének értékében előzőleg bekövetkezett változásnak és ezért (ha a változó tőkével együtt maga az értéktöbblet is meg nem változik) a tőke alkotórészei viszonylagos nagyságváltozásának; vagy pedig az alkalmazott tőkének ez a nagyságváltozása (pl. nagy méretekben végzett munkáknál, új gépek bevezetésénél stb.) *oka* annak, hogy a tőke két szerves alkotórészének viszonylagos nagysága megváltozik. Mindezekben az esetekben tehát — egyébként azonos körülmények között — az alkalmazott tőke nagyságváltozásának együtt kell járnia a profitráta egyidejű megváltozásával.

---

* Azaz a v és c azonos aránya és azonos értéktöbbletráta mellett, például $v : c = 2 : 3$, $m' = 50\%$, ami 20%-os profitrátát ad. — *Szerk.*

A profitráta növekedése mindig onnan ered, hogy az értéktöbblet a maga termelési költségeihez, azaz az előlegezett össztőkéhez képest viszonylagosan vagy abszolút mértékben növekszik, vagyis a profit rátája és az értéktöbblet rátája közti különbség csökken.

A profit rátájának a tőke szerves alkotórészei megváltozásától, vagy a tőke abszolút nagyságától független ingadozásai azért lehetségesek, mert az előlegezett tőke értéke, bármilyen formában, állóvagy forgótőke alakjában létezzék is, az újratermeléséhez szükséges munkaidőnek — a már meglevő tőkétől független — növekedése vagy csökkenése következtében növekszik vagy csökken. Minden áru értékét, tehát azokét is, amelyekből a tőke áll, nem az a szükséges munkaidő határozza meg, amelyet maguk tartalmaznak, hanem az újratermelésükhöz *társadalmilag* szükséges munkaidő. Ez az újratermelés az eredeti termelés feltételeitől különböző, kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb körülmények között mehet végbe. Ha változott körülmények között általában kétszer annyi, vagy fordítva, feleannyi időre van szükség, hogy ugyanazt a dologi tőkét újratermeljék, akkor a pénz változatlan értéke esetén a tőke, amely korábban 100 font sterlinget ért, most 200, illetőleg 50 font sterlinget érne. Ha ez az értékemelkedés vagy csökkenés a tőke mindegyik alkotórészét egyenlő mértékben érintené, a profit is ennek megfelelően kétszeres vagy csak feleakkora pénzösszegben fejeződne ki. Viszont, ha az értékváltozás magában foglalja a tőke szerves összetételének megváltozását, ha növeli vagy csökkenti a változó tőkerész arányát az állandóhoz, akkor a profitráta — egyébként azonos körülmények között — a változó tőke viszonylagos növekedésével emelkedni, viszonylagos csökkenésével süllyedni fog. Ha az előlegezett tőkének csak a pénzértéke növekszik vagy csökken (a pénz értékváltozása következtében), akkor ugyanilyen arányban nő vagy csökken az értéktöbblet pénzkifejezése. A profitráta nem változik.

MÁSODIK SZAKASZ

A PROFIT ÁTVÁLTOZÁSA ÁTLAGPROFITTÁ

Nyolcadik fejezet

A TŐKÉK KÜLÖNBÖZŐ ÖSSZETÉTELE KÜLÖNBÖZŐ TERMELÉSI ÁGAKBAN ÉS A PROFITRÁTÁK EBBŐL SZÁRMAZÓ KÜLÖNBÖZŐSÉGE

Az előző szakaszban többek kozott bebizonyítottuk, hogy változatlan értéktobbletráta mellett a profitráta változhat, emelkedhet vagy süllyedhet. Ebben a fejezetben azt feltételezzük, hogy a munka kizsákmányolási foka, tehát az értéktobblet rátája és a munkanap hossza, a termelés minden területén, amelyekre a társadalmi munka valamely adott országban megoszlik, azonos nagyságú, ugyanolyan mértékű. Sok olyan különbségről, amelyek a munka különböző termelési területeken való kizsákmányolásában mutatkoznak, már A. Smith részletesen bebizonyította, hogy ezek mindenféle valóságos vagy előítéleten alapuló kompenzációs okok révén kiegyenlítődnek, s ezért, mint csak látszólagos és múlékony különbségek, az általános viszonyok vizsgálata szempontjából nem számítanak. Más különbségek, például a munkabér nagyságában, nagyobbrészt az egyszerű és bonyolult munka kozti különbségen alapulnak, amiről már az I. kötet elején, az 51—52. oldalon említést tettünk. Ezek a munkások helyzetét a termelés különféle területein igen egyenlőtlenné teszik ugyan, de a munka kizsákmányolási fokát e különféle területeken nem befolyásolják. Ha például az aranyműves munkáját jobban fizetik, mint a napszámosét, az aranyműves többletmunkája ugyanilyen arányban nagyobb értéktöbbletet is termel, mint a napszámosé. És bár a munkabérek és munkanapok s így az értéktöbbletráta kiegyenlítődését a termelés különböző területei, sőt ugyanazon termelési területen befektetett különböző tőkék között sok helyi akadály gátolja, a tőkés termelés fejlődésével és az összes gazdasági viszonyoknak a tőkés termelési

mód alá való rendelésével a kiegyenlítődés mindjobban megtörténik. Bármilyen fontos is az ilyen súrlódások vizsgálata minden olyan speciális mű számára, amely a munkabérrel foglalkozik, a tőkés termelés általános vizsgálata szempontjából mint véletlent és lényegtelent el kell őket hanyagolni. Ilyen általános vizsgálatnál egyébként is mindig feltételezik, hogy a való viszonyok megfelelnek fogalmuknak, vagy, ami ugyanaz, a való viszonyokat csak annyiban ábrázolják, amennyiben azok saját általános típusukat fejezik ki.

A különböző országok értéktöbbletrátáiban és ezért a munka kizsákmányolásának nemzeti fokaiban mutatkozó különbség mostani vizsgálódásunk szempontjából teljesen közömbös. Ebben a szakaszban ugyanis éppen azt akarjuk megvilágítani, milyen módon alakul ki az általános profitráta egy országon belül. Világos azonban, hogy a különböző nemzeti profitráták összehasonlításánál csak azt amit korábban már kifejtettünk, kell összevetnünk az itt kifejtendővel. Először az értéktöbbletráta nemzeti különbségeit kell szemügyre vennünk s csak azután, ezeknek az adott értéktöbbletrátáknak az alapján hasonlíthatjuk össze a különböző nemzeti profitrátákat. Amennyiben a profitráták különbözősége nem az értéktöbblet nemzeti rátáinak különbözőségéből ered, olyan körülményekből kell következnie, amelyek között, akárcsak e fejezet vizsgálataiban, az értéktöbbletet mindenütt azonosnak, állandónak tételezzük fel.

Az előző fejezetben kimutattuk, hogy — az értéktöbblet rátáját állandónak feltételezve — az a profitráta, amelyet egy meghatározott tőke eredményez, emelkedhet vagy süllyedhet olyan körülmények következtében, amelyek az állandó tőke egyik vagy másik részének értékét növelik vagy csökkentik, s ezáltal a tőke állandó és változó alkotórészei közti arányt általában befolyásolják. Megjegyeztük továbbá, hogy hasonlóképpen befolyásolhatják a profitrátát olyan körülmények is, amelyek a tőke megtérülési idejét meghosszabbítják vagy megrövidítik. Minthogy a profit tömege azonos az értéktöbblet tömegével, magával az értéktöbblettel, az is kitűnt, hogy a profit *tömegét* — eltérően a profit *rátájától* — az imént említett értékingadozások nem érintik. Ezek csak a rátát módosítják, amelyben az adott értéktöbblet s így az adott nagyságú profit is kifejeződik, azaz a profit viszonylagos nagyságát, az előlegezett tőkéhez viszonyított nagyságát. Ha az ilyen értékingadozások következtében tőke kötődött meg, vagy vált szabaddá, e közvetett úton nemcsak a profitráta, hanem maga a profit is módosulhatott. Ez azonban ilyenkor mindig csak a már alkalmazott tőkére volt érvényes, nem pedig új tőkebefektetésre; s ezenkívül magának a profitnak a gyarapodása vagy csökkenése mindig attól függött, hogy a szóban forgó értékingadozások

következtében ugyanazzal a tőkével mennyire lehetett több vagy kevesebb munkát mozgásba hozni, tehát ugyanazzal a tőkével — azonos értéktöbbletráta mellett — nagyobb vagy kisebb értéktöbblettömeget termelni. Ez a látszólagos kivétel távolról sem mond ellent az általános szabálynak és nem alkot kivételt alóla, hanem éppen ellenkezőleg valójában csak különleges esete az általános törvény alkalmazásának.

Az előző szakaszban kitűnt, hogy a munka állandó kizsákmányolási foka mellett az állandó tőke alkotórészeinek értékváltozásával és ugyanígy a tőke megtérülési idejének változásával megváltozik a profitráta. Ebből természetesen következik, hogy a termelés egyidejűleg egymás mellett létező különböző területeinek a profitrátái eltérők lesznek, ha egyébként azonos körülmények mellett az alkalmazott tőkék megtérülési ideje vagy e tőkék szerves alkotórészei közötti értékarány a különböző termelési ágakban különböző. Amit korábban mint ugyanazon a tőkén időben egymásután végbemenő változásokat vizsgáltunk, azt most mint a termelés különböző területein egymás mellett befektetett tőkék között egyidejűleg mutatkozó különbségeket vesszük szemügyre.

Itt meg kell vizsgálnunk: 1) a tőkék *szerves összetételének* különbözőségét, 2) megtérülési idejük különbözőségét.

Magától értetődik, hogy ha vizsgálódásunk során egy meghatározott termelési ág tőkéjének összetételéről vagy megtérüléséről beszélünk, ezen mindig az ebben a termelési ágban befektetett tőke átlagos, normális viszonyát értjük, egyáltalában mindig az illető termelési területen befektetett össztőke átlagáról, nem pedig az e területen befektetett egyes tőkék véletlen különbségeiről van szó.

Feltételezzük továbbá, hogy az értéktöbbblet rátája és a munkanap változatlan, s minthogy ez a feltételezés a munkabér állandóságát is magában foglalja, a változó tőke bizonyos mennyisége bizonyos mennyiségű mozgásba hozott munkaerőt, s így meghatározott mennyiségű tárgyiasuló munkát fejez ki. Ha tehát 100 font sterling 100 munkás heti bérét fejezi ki, tehát valójában 100 munkaerőt jelöl, akkor $n \times 100$ font sterling $n \times 100$ munkás heti bérét fejezi ki és $\frac{100}{n}$ font sterling $\frac{100}{n}$ munkásét. A változó tőke tehát itt (mint adott munkabérnél mindig) mutatószáma annak a munkatömegnek, amelyet egy meghatározott össztőke mozgásba hoz; az alkalmazott változó tőke különböző nagyságai tehát mutatói az alkalmazott munkaerő különböző tömegének. Ha 100 font sterling 100 munkást fejez ki hetenként s ezért heti 60 óra munka esetén 6000 munkaórát képvisel, 200 font sterling 12 000 munkaórát jelent és 50 font sterling csak 3000 munkaórát.

A tőke összetételén, mint már az első kötetben megmondottuk aktív és passzív alkotórészének, vagyis a változó és az állandó tőkének az arányát értjük. Itt két arány vehető figyelembe, amelyek nem egyenlően fontosak, bár bizonyos körülmények között azonos hatásuk lehet.

Az első arány technikai alapon nyugszik és a termelőerők meghatározott fejlettségi fokán adottnak tekinthető. Meghatározott számú munkás által képviselt meghatározott tömegű munkaerő szükséges ahhoz, hogy például egy nap alatt meghatározott tömegű terméket állítsanak elő s így — ez benne foglaltatik — meghatározott tömegű termelési eszközt, gépeket, nyersanyagot stb. hozzanak mozgásba, fogyasszanak el termelő módon. Meghatározott számú munkás jut meghatározott mennyiségű termelési eszközre s így meghatározott mennyiségű eleven munka esik meghatározott mennyiségű, a termelési eszközökben már tárgyi alakot öltött munkára. Ez az arány a termelés különböző területein, gyakran egy és ugyanazon iparág különböző alcsoportjaiban igen eltérő, bár véletlen folytán teljesen, vagy megközelítően azonos is lehet egészen távolfekvő iparágakban.

Ez az arány alkotja a tőke technikai összetételét, s tulajdonképpeni alapja a tőke szerves összetételének.

Lehetséges azonban az is, hogy ez az arány különböző iparágakban azonos, amennyiben a változó tőke pusztán a munkaerőnek és az állandó tőke pusztán a munkaerő által mozgásba hozott termelési eszközök tömegének a mutatója. Lehetséges például, hogy bizonyos munkáknál, amelyek rezet és vasat dolgoznak fel, azonos a munkaerőnek és a termelési eszközök tömegének az aránya. A réz azonban drágább, mint a vas és ezért a változó és állandó tőke értékaránya, s ezzel a két össztőke értékösszetétele is, a két esetben különböző lesz. A technikai összetétel és az értékösszetétel közötti különbség minden iparágnál abban mutatkozik, hogy állandó technikai összetétel mellett a két tőkerész értékaránya változhat és változott technikai összetétel mellett az értékarány azonos maradhat; az utóbbi természetesen csak akkor fordulhat elő, ha a termelési eszközök és a munkaerő alkalmazott tömegének megváltozott arányát értékük ellenkező irányú változása kiegyenlíti.

A tőke értékösszetételét, amennyiben technikai összetétele határozza meg és az értékösszetétel visszatükrözi ez utóbbit, a tőke *szerves* összetételének nevezzük[20].

[20] Marx ezt röviden már az I. kötet harmadik kiadásában (628. [567.] old.), a 23. fejezet elején kifejtette. Az első két kiadás ezt a helyet nem tartalmazza s ezért a megismétlés itt különösképpen helyénvaló. — *E. F.*

A változó tőkéről tehát feltételezzük, hogy az meghatározott mennyiségű munkaerőnek, meghatározott számú munkásnak vagy meghatározott tömegű mozgásba hozott eleven munkának a mutatószáma. Az előző szakaszban láttuk, hogy a változó tőke értéknagyságának megváltozása esetleg csak a munka ugyanazon tömegének nagyobb vagy kisebb árát fejezi ki; ez azonban itt, ahol az értéktöbbletrátát és a munkanapot állandónak, a meghatározott munkaidőre eső munkabért pedig adottnak tekintjük, elesik. Ezzel szemben az állandó tőke különböző nagysága szintén mutatója lehet ugyan a meghatározott mennyiségű munkaerő által mozgásba hozott termelési eszközök tömegében bekövetkezett változásnak; de abból a különbségből is származhat, hogy a mozgásba hozott termelési eszközöknek a termelés egyik területén más értékük van, mint a másikon. Itt tehát mindkét szempontot mérlegelnünk kell.

Végül a következő lényeges körülményt kell megjegyeznünk: Tegyük fel, hogy 100 font sterling 100 munkás hetibére. A heti munkaidő 60 óra. Tegyük fel továbbá, hogy az értéktöbblet rátája 100%. Ebben az esetben a munkások a 60 órából 30-at dolgoznak maguknak, 30-at pedig ingyen a tőkésnek. A 100 font sterling munkabérben valójában a 100 munkás 30 munkaórája, vagyis összesen 3000 munkaóra testesül csak meg, míg a másik 3000 ledolgozott óra a tőkés által zsebretett 100 font sterling értéktöbbletben, illetve profitban ölt testet. Bár a 100 font sterling munkabér így nem fejezi ki azt az értéket, amiben a 100 munkás heti munkája tárgyi alakot ölt, mégis megmutatja (minthogy a munkanap hosszúsága és az értéktöbbletráta adott), hogy ez a tőke 100 munkást összesen 6000 munkaórán át hozott mozgásba. A 100 font sterling tőke megmutatja ezt, először is, mert megmutatja a mozgásba hozott munkások számát — minthogy 1 font sterling = heti 1 munkás, tehát 100 font sterling = 100 munkás; másodszor pedig, mert mindegyik mozgásba hozott munkás az adott 100%-os értéktöbbletráta mellett még egyszer annyi munkát végez, mint amennyi bérében foglaltatik, tehát 1 font sterling, a munkás bére, amelyben egy félheti munka fejeződik ki, egész heti munkát hoz mozgásba, s ugyanígy 100 font sterling 100 heti munkát mozgat, holott csak 50 heti munkát tartalmaz. Itt tehát igen lényeges különbséget kell tennünk aszerint, hogy a változó, tehát a munkabérre kiadott tőke értéke — a munkabérek összege — tárgyi alakot öltött munka meghatározott mennyiségét fejezi ki, és aszerint, hogy ez az érték pusztán mutatószáma az általa mozgásba hozott eleven munka tömegének. Ez az eleven munka mindig nagyobb, mint a változó tőkében benne foglalt munka s ezért a változó tőke értékénél nagyobb értékben jelenik is meg; olyan értékben, amelyet egyrészt a változó

tőke által mozgásba hozott munkások száma és másrészt az általuk végzett többletmunka mennyisége határoz meg.

A változó tőkének ebből a felfogásából következik, hogy:

Ha a tőkebefektetésnél a termelés *A* területén az össztőke minden 700 egységéből csak 100-at fordítanak változó tőkére és 600-at állandóra, míg a termelés *B* területén 600-at fordítanak változó tőkére és csak 100-at állandóra, akkor a szóban forgó 700 *A* össztőke csak 100 munkaerőt, tehát előző feltevésünk szerint csak 100 munkahetet, vagyis 6000 óra eleven munkát hoz mozgásba, míg az ugyanakkora *B* össztőke 600 munkahetet, tehát 36 000 óra eleven munkát hoz mozgásba. Az *A* területen befektetett tőke tehát csak 50 munkahét, vagyis 3000 óra többletmunkát sajátítana el, míg ugyanakkora tőke *B* területen 300 munkahetet, vagyis 18 000 órát. A változó tőke nemcsak annak a munkának a mutatója, amelyet maga tartalmaz, hanem — adott értéktöbbletráta mellett — ugyanakkor mutatószáma az általa e mértéken felül mozgásba hozott fölös vagy többletmunkának. A munka azonos kizsákmányolási foka mellett a profit az első esetben $\frac{100}{700} = {}^1/_7 = 14\,{}^2/_7\,\%$ volna, a másodikban pedig $\frac{600}{700} = 85\,{}^5/_7\,\%$, vagyis a hatszoros profitráta. De a valóságban ebben az esetben maga a profit azért volna hatszor akkora *B* számára, 600, míg *A* számára 100, mert ugyanazzal a tőkével hatszor annyi eleven munkát hoznak mozgásba, tehát a munka azonos kizsákmányolási foka mellett hatszor annyi értéktöbbletet, s így hatszor annyi profitot termelnek.

Ha az *A* területen nem 700, hanem 7000 font sterling, *B* területen viszont csak 700 font sterling tőkét alkalmaznánk, akkor *A* tőke — változatlan szerves összetétel mellett — a 7000 font sterlingből 1000 font sterlinget használna fel mint változó tőkét, tehát hetenként 1000 munkást, vagyis 60 000 óra eleven munkát, s ebből 30 000 óra volna a többletmunka. De *A* most is, mint azelőtt, minden 700 font sterlinggel csak hatodannyi eleven munkát s így csak hatodannyi többletmunkát hozna mozgásba, mint *B*, tehát ezzel csak hatodannyi profitot termelne. Ha a profitrátát tekintjük, *A*-nál $\frac{1000}{7000} = \frac{100}{700} =$ $= 14\,{}^2/_7\,\%$-ot kapunk, szemben a *B* tőke $\frac{600}{700}$, vagyis $85\,{}^5/_7$-os rátájával. Noha azonos nagyságú tőkeösszegeket vettünk alapul, a profitráta itt különböző, mert azonos értéktöbbletráta mellett a mozgásba hozott eleven munka eltérő tömegei következtében a termelt értéktöbblettömegek, tehát a profitok is, különbözők.

Valójában ugyanez az eredmény, ha a technikai viszonyok a termelés egyik területén ugyanolyanok, mint a másikon, az alkalma-

zott állandó tőke elemeinek értéke azonban nagyobb vagy kisebb. Tegyük fel, hogy mindkét területen 100 font sterling változó tőkét alkalmaznak, tehát heti 100 munkásra van szükségük, hogy ugyanannyi gépet és nyersanyagot hozzanak mozgásba, de az utóbbiak *B*-ben drágábbak, mint *A*-ban. Ebben az esetben 100 font sterling változó tőkére *A*-ban például 200 font sterling és *B*-ben 400 font sterling állandó tőke jutna. Akkor 100%-os értéktobbletráta mellett a termelt értéktobblet mindkettőnél 100 font sterling; tehát a profit is mindkét esetben 100 font sterling. A profitráta azonban *A*-ban

$\frac{100}{200c + 100v} = {}^1/_3 = 33{}^1/_3\%$; *B*-ben viszont $\frac{100}{400c + 100v} = {}^1/_5 =$

$=20\%$. Valóban, ha mindkét esetben az össztőke bizonyos megfelelő hányadát vesszük szemügyre, akkor *B*-ben minden 100 font sterlingből csak 20 font sterlinget, vagyis ${}^1/_5$-ot tesz ki a változó tőke, míg *A*-ban minden 100 font sterlingből $33{}^1/_3$ font sterling, vagyis ${}^1/_3$ esik változó tőkére. *B* minden 100 font sterlingre kevesebb profitot termel, mert kevesebb eleven munkát hoz mozgásba, mint *A*. A profitráták különbözősége tehát itt ismét a befektetett tőke minden 100 egysége után termelt értéktobblettömegek és ezért profittömegek különbözőségére vezethető vissza.

E második példa az előzőtől csak abban különbözik, hogy az *A* és *B* kozotti kiegyenlítődés a második esetben, változatlan technikai alap mellett, csupán az állandó tőke értékváltoztatását követelné, akár *A*-nál, akár *B*-nél; az első esetben viszont maga a technikai összetétel különbözik a termelés két területén és hogy kiegyenlítődhessék, gyökeresen át kellene alakítani.

A tőkék különböző szerves összetétele tehát független abszolút nagyságuktól. A kérdés mindig csak az, hogy minden 100 egységnyi tőkéből mennyi a változó és mennyi az állandó tőke.

Különböző nagyságú tőkék százalékban számítva vagy — ami az adott esetben ugyanaz — azonos nagyságú tőkék egyforma munkanap és a munka kizsákmányolásának azonos foka mellett tehát igen különböző mennyiségű értéktobbletet s így profitot termelnek, mégpedig azért, mert a termelés különböző területein különböző szerves tőkeosszetétel kovetkeztében különbozik e tőkék változó része, különbözik tehát az általuk mozgásba hozott eleven munka mennyisége, tehát az általuk elsajátított tobbletmunkának — az értéktobblet és így a profit szubsztanciájának — a mennyisége is. Az össztőke azonos nagyságú részei a termelés különbozó területein az értéktobblet különbozó nagyságú forrásait foglalják magukban, az értéktobblet egyedüli forrása pedig az eleven munka. A munka kizsákmányolásának azonos

foka mellett a 100 értékű tőke által mozgásba hozott munkának, s így az illető tőke által elsajátított többletmunkának a tömege is e tőke változó alkotórészének nagyságától függ. Ha valamely tőke, amelynek százalékos összetétele $90_c + 10_v$, a munka kizsákmányolásának azonos foka mellett ugyanannyi értéktöbbletet vagy profitot hozna létre, mint a $10_c + 90_v$ összetételű tőke, akkor a napnál is világosabb volna, hogy az értéktöbbletnek, s ezért általában az értéknek, egészen más forrásból kellene származnia, mint a munkából, s hogy ezzel a politikai gazdaságtan minden ésszerű alapja semmivé válna. Tegyük fel, hogy 1 font sterling változatlanul 1 munkásnak 60 munkaóráért kapott hetibére és az értéktöbblet rátája 100%. Ekkor világos, hogy a teljes értéktermék, amelyet a munkás egy héten termelhet, 2 font sterlinggel egyenlő. 10 munkás tehát nem termelhetne többet 20 font sterlingnél; s minthogy e 20 font sterlingből 10 a munkabért pótolja, a 10 munkás nem hozhatna létre nagyobb értéktöbbletet, mint 10 font sterling; a 90 munkás viszont, akiknek összterméke 180 font sterling és munkabére 90 font sterling, 90 font sterling értéktöbbletet hozna létre. A profitráta tehát az egyik esetben 10%, a másikban 90% lenne. Máskülönben az érték és az értéktöbblet nem lehetne tárgyi alakot öltött munka. Minthogy tehát a termelés különböző területein befektetett tőkék százalékban számítva — vagy azonos nagyságú tőkék — különbözőképpen oszlanak állandó és változó részre, különböző mennyiségű eleven munkát hoznak mozgásba, tehát különböző tömegű értéktöbbletet, ennélfogva profitot termelnek, ezért profitrátájuk, amely nem más, mint az össztőke után százalékban számított értéktöbblet, különböző.

Ha azonban különböző termelési területek tőkéi, százalékban számítva, illetve azonos nagyságú tőkék a termelés különböző területein, eltérő szerves összetételük következtében nem egyenlő profitot hoznak, ebből az következik, hogy nem egyenlő tőkék profitjai a termelés különböző területein nem állhatnak arányban e tőkék viszonylagos nagyságával, hogy tehát a termelés különböző területein a profitok nem arányosak az ott alkalmazott tőkék viszonylagos nagyságával. Mert a profitnak az alkalmazott tőke nagyságával arányos növekedése feltételezné, hogy a profitok százalékosan véve azonosak, hogy tehát azonos nagyságú tőkéknek a termelés különböző területein, különböző szerves összetételük ellenére, azonos a profitrátájuk. Csak a termelés egyazon területén belül, tehát ott, ahol a tőke szerves összetétele adott, vagy a termelés olyan különböző területein, amelyeken a tőke azonos szerves összetételű, áll a profitok tömege egyenes arányban az alkalmazott tőkék tömegével. Az, hogy különböző nagyságú tőkék profitjai e tőkék nagyságával arányosak, nem jelent mást, mint

azt, hogy azonos nagyságú tőkék azonos nagyságú profitokat hoznak, vagyis, hogy a profitráta valamennyi tőke számára azonos, bármilyen is a nagyságuk és szerves összetételük.

Fejtegetéseink abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy az árukat értékükön adják el. Az áru értéke egyenlő a benne foglalt állandó tőke értékével, plusz a benne újratermelt változó tőke értékével, plusz e változó tőke növekményével, a termelt értéktöbblettel. Az értéktöbbletet azonos rátája esetén tömege nyilvánvalóan a változó tőke tömegétől függ. 100 tőke termékének értéke az egyik esetben $90_c + 10_v + 10_m = 110$; a másikban $10_c + 90_v + 90_m = 190$. Ha az árukat értékükön adják el, akkor az első termék 110-ért kerül eladásra, amiből 10 értéktöbbletet, vagyis meg nem fizetett munkát képvisel, a második termék viszont 190-ért, amiből 90 az értéktöbblet, vagyis a meg nem fizetett munka.

Ez különösen akkor fontos, ha különböző országokban kialakult profitrátákat hasonlítanak össze egymással. Tegyük fel, hogy valamelyik európai országban az értéktöbblet rátája 100%, azaz a munkás fél napot dolgozik önmagának és fél napot munkáltatójának; valamelyik ázsiai országban pedig az értéktöbbletráta 25%, azaz a munkás a nap $^4/_5$ részében dolgozik magának és $^1/_5$-ében munkáltatójának. Tegyük fel azonban, hogy a nemzeti tőke összetétele az európai országban $84_c + 16_v$, az ázsiai országban viszont, ahol kevés gépi berendezést stb. alkalmaznak s az adott mennyiségű munkaerő adott idő alatt viszonylag kevés nyersanyagot fogyaszt el termelő módon, az összetétel $16_c + 84_v$. Ekkor az alábbi eredményt kapjuk:

Az európai országban a termék értéke $= 84_c + 16_v + 16_m = 116$; a profitráta $= {}^{16}/_{100} = 16\%$.

Az ázsiai országban a termék értéke $= 16_c + 84_v + 21_m = 121$; a profitráta $= {}^{21}/_{100} = 21\%$.

A profitráta tehát az ázsiai országban több mint 25%-kal nagyobb, mint az európaiban, noha az értéktöbbletráta az előbbiben negyedannyi, mint az utóbbiban. Carey, Bastiat és társaik éppen az ellenkezőjére fognak következtetni.

Futólag ennyit; különböző nemzeti profitráták többnyire az értéktöbblet különböző nemzeti rátáin alapulnak; ebben a fejezetben azonban olyanfajta eltérő profitrátákat hasonlítunk össze, amelyek egyazon értéktöbbletrátából származnak.

Azonkívül, hogy a tőkék szerves összetétele eltérő, hogy tehát azonos nagyságú tőkék a termelés különböző területein különböző tömegű munkát és ezzel — egyébként azonos körülmények között — különböző tömegű többletmunkát is hoznak mozgásba, a profitráták különbözőségének más forrása is van: a tőke hosszabb vagy rövidebb

megtérülési ideje a termelés különböző területein. A 4. fejezetben láttuk, hogy a tőkék azonos összetétele és egyébként azonos körülmények esetén a profitráta fordított arányban áll a megtérülés idejével s hogy ugyanaz a változó tőke, ha különböző időközökben térül meg, más-más tömegű évi értéktöbbletet hoz létre. A megtérülési idő különbözősége tehát a másik oka annak, miért nem termelnek azonos nagyságú tőkék a termelés különböző területein azonos idő alatt azonos profitot s hogy ennek következtében miért különböznek a profitráták a termelés más-más területein.

Ami viszont a tőkék álló és forgó részre való megoszlásának arányát illeti, ez — önmagában — egyáltalában nem érinti a profitrátát. Csak akkor érintheti, ha e különböző összetétel a változó és állandó rész különböző arányával esik egybe, amikor tehát a profitráta eltérését ez utóbbi eltérés, nem pedig a forgó és álló rész eltérő aránya okozza; vagy ha az álló és forgó alkotórészek eltérő aránya különbséget okoz a megtérülés idejében, amely alatt bizonyos tömegű profitot realizálnak. Ha tőkék különböző arányban oszlanak álló- és forgótőkére, akkor ez a körülmény mindig befolyással lesz ugyan megtérülésük idejére és az utóbbit különbözővé fogja tenni; de ebből nem következik, hogy az a megtérülési idő, amely alatt e tőkék profitot realizálnak, különböző lesz. Ha például *A* termékének nagyobb részét állandóan nyersanyagra stb. kénytelen átváltani, míg *B* kevesebb nyersanyag mellett ugyanazokat a gépeket hosszabb időn át használja, mindketten, minthogy termelnek, állandóan lekötötték tőkéjük egy részét; az egyik nyersanyagban, tehát forgótőkében, a másik gépekben stb., tehát állótőkében. A tőkéjének egy részét áruformából folytonosan pénzformába és pénzformából ismét nyersanyagformába változtatja; míg *B* a maga tőkéjének egy részét ilyen átváltoztatás nélkül hosszabb időn át munkaeszközként használja. Ha mindketten ugyanannyi munkát alkalmaznak, akkor az év folyamán különböző értékű terméktömeget adnak el ugyan, de a két terméktömeg azonos tömegű értéktöbbletet tartalmaz és profitrátájuk, amelyet a teljes előlegezett tőke után számítanak, azonos nagyságú lesz, noha tőkéjük álló- és forgótőkéből való összetétele és megtérülési ideje is különböző. Mindkét tőke — bár különböző idő alatt térül meg — azonos idő alatt azonos profitot realizál[31]. A megtérülési idő különbözőségének önmagában csak annyi-

[31] {Miként a 4. fejezetből következik, fenti megállapítás csak abban az esetben helyes, ha *A* és *B* tőke értékösszetétele különböző, de változó alkotórészeik százalékosan úgy aránylanak egymáshoz, mint megtérüléseik ideje, illetve fordított arányban, mint megtérüléseik száma. Tegyük fel, hogy *A* tőke százalékos összetétele 20_c álló + 70_c forgó, tehát $90_c + 10_v = 100$. 100%-os értéktöbbletráta esetén a 10_v egyetlen megtérülés alatt 10 m-et termel, a megtérülésre számított

ban van jelentősége, amennyiben befolyásolja az ugyanazon tőke által adott időben elsajátítható és realizálható többletmunka tömegét. Ha tehát a forgó- és állótőke eltérő aránya nem foglalja magában szükségképpen a megtérülési idő különbözőségét, mely utóbbi viszont a profitráta különbözőségét vonja maga után, akkor világos, hogy amennyiben a profitráta mégis különböző, ez nem származhat magából a forgó- és állótőke eltérő arányából, hanem ellenkezőleg abból, hogy ez az arány itt csak a megtérülési időknek a profitrátát érintő eltérését jelzi.

A profitráta szempontjából tehát önmagában véve nincs jelentősége annak, hogy az állandó tőke a különféle iparágakban más és más arányban oszlik forgó és álló részre, mert a döntő tényező a változó és állandó tőke aránya, az állandó tőke értéke pedig, tehát a változó tőkéhez viszonyított nagysága is, teljesen független az állandó tőke alkotórészeinek álló vagy forgó jellegétől. Ugyanakkor azonban azt fogjuk látni — s ez téves kovetkeztetésekre is csábít —, hogy ahol az állótőke jelentékenyen fejlett, ott ez csak azt fejezi ki, hogy a termelés nagy méretekben folyik, s ezért az állandó tőke nagy túlsúlyban van a változó felett, vagyis, hogy az alkalmazott eleven munkaerő az általa mozgásba hozott termelési eszkozokhoz képest csekély.

Megmutattuk tehát, hogy a kulonbozó iparágakban, a tőkék különböző szerves összetételének, valamint — a megadott határokon belül — különböző megtérülési idejüknek is megfelelően, kulonbozó profitráták uralkodnak, s ezért azonos értéktobbletráta mellett is csak azonos szerves összetételű tőkékre — azonos megtérülési időt feltételezve — érvényes (mint általános tendencia) az a torvény, hogy a profitok a tőkék nagyságával arányosak, tehát hogy azonos nagyságú tőkék azonos idő alatt azonos tomegű profitot hoznak. A kifejtettek érvényességének az az alapja, ami általában eddigi fejtegetésunk alapja volt, hogy az árukat értékükon adják el. Másrészt nem kétséges, hogy eltekintve a lényegtelen, véletlen és egymást kiegyenlítő eltérésektől, a valóságban a különféle iparágak átlagos profitrátái nem különboznek és nem is különbozhetnek, hiszen ez a tőkés termelés egész rendszerét megsemmisítené. Úgy tűnik tehát, hogy az értékelmélet itt osszeegyeztethetetlen a valóságos mozgással, osszeegyez-

---

profitráta 10%. Tegyük fel viszont, hogy B tőke osszetétele 60_c álló + 20_c forgó, tehát $80_c + 20_v = 100$. A 20_v a fenti értéktobbletráta esetén egyetlen megtérulés alatt 20_m-et termel, a megtérulésre számított profitráta = 20%, tehát kétszer annyi, mint A-nál. Ha azonban A egy év alatt kétszer és B csak egyszer térül meg, akkor előbbi egy évre számítva ugyancsak $2 \times 10 = 20_m$-et ad s az évi profitráta mindkettőnél azonos, éspedig 20%. — *E. F.*}

tethetetlen a termelés valóságos jelenségeivel s hogy ezért ez utóbbiak megértéséről egyáltalában le kell mondanunk.

E kötet első szakaszából kitűnik, hogy különböző termelési területek termékeinek önköltségi ára azonos, ha termelésükhöz azonos nagyságú tőkerészeket előlegeztek, bármennyire különbözzék is e tőkék szerves összetétele. Az önköltségi árban a tőkés számára eltűnik az állandó és változó tőke közti különbség. Neki az áru, amelynek termelésére 100 font sterlinget kell kiadnia, ugyanannyiba kerül, akár $90_c + 10_v$, akár pedig $10_c + 90_v$ a kiadása. Az áru neki mindig 100 font sterlingbe kerül, sem többe, sem kevesebbe. Bármennyire különbözzenek is a termelés különböző területein a termelt értékek és értéktöbbletek, azonos nagyságú tőkekiadás számára az önköltség azonos. Az önköltségi áraknak ez az azonossága az alapja a tőkebefektetések közt folyó konkurrenciának, amely az átlagprofitot kialakítja.

Kilencedik fejezet

AZ ÁLTALÁNOS PROFITRÁTA (ÁTLAGPROFITRÁTA) KIALAKULÁSA S AZ ÁRUÉRTÉKEK ÁTVÁLTOZÁSA TERMELÉSI ÁRAKKÁ

A tőke szerves összetétele minden adott pillanatban két körülménytől függ: először, az alkalmazott munkaerő és az alkalmazott termelési eszközök tömege közötti technikai aránytól; másodszor, e termelési eszközök árától. A tőke szerves összetételét, mint láttuk, százalékos aránya alapján kell vizsgálnunk. Annak a tőkének szerves összetételét, amely $^4/_5$ állandó és $^1/_5$ változó tőkéből áll, a $80_c + 20_v$ képlettel fejezzük ki. Továbbá, az összehasonlításnál állandó értéktöbbletrátát tételezünk fel, éspedig akármilyen tetszőleges rátát, például 100%-ot. A $80_c + 20_v$ tőke tehát 20_m értéktöbbletet hoz, ami az össztőke után számítva 20%-os profitrátát jelent. E tőke termékének valóságos értéke mármost attól függ, mekkora az állandó tőke álló része, s mennyi kerül bele ebből kopásként a termékbe, mennyi nem. Minthogy azonban ez a körülmény a profitráta, s így jelenlegi vizsgálódásunk szempontjából teljesen mellékes, az egyszerűség kedvéért feltételezzük, hogy az állandó tőke mindenütt egyformán teljesen belekerül e tőkék évi termékébe. Feltételezzük továbbá, hogy a termelés különböző területein a tőkék, változó részük nagyságával arányosan, évente azonos tömegű értéktöbbletet realizálnak; egyelőre tehát eltekintünk attól a különbségtől, amelyet

a megtérülési idő eltérése e tekintetben előidézhet. Ezt a kérdést később tárgyaljuk.

Vegyük a termelés öt különböző területét. Tegyük fel, hogy a befektetett tőkék szerves összetétele mind az öt területen különböző, mondjuk az alábbi:

Tőkék	*Értéktöbbletráta*	*Értéktöbblet*	*Termékérték*	*Profitráta*
I. $80_c + 20_v$	100%	20	120	20%
II. $70_c + 30_v$	100%	30	130	30%
III. $60_c + 40_v$	100%	40	140	40%
IV. $85_c + 15_v$	100%	15	115	15%
V. $95_c + 5_v$	100%	5	105	5%

A termelés különböző területein, a munka kizsákmányolásának azonos foka mellett, a profitráta itt igen különböző aszerint, hogy milyen a tőkék szerves összetétele.

Az öt területen befektetett tőkék teljes összege = 500; az általuk termelt értéktöbblet teljes összege = 110; a termelt áruk összértéke = = 610. Ha az 500-at egyetlen tőkének tekintjük, amelynek I—V csak különböző részei (mint ahogy például a pamutgyár különböző műhelyeiben, a fésülőteremben, az előfonodában, a fonodában és a szövődében a változó és állandó tőke aránya különböző, s az átlagos arányt az egész gyárra külön ki kell számítani), akkor, először is, az 500 tőke átlagos összetétele $390_c + 110_v$ volna, vagyis százalékosan $78_c + 22_v$. Ha minden egyes 100 egységnyi tőkét csak az össztőke $^1/_5$-ének tekintünk, összetétele ez a $78_c + 22_v$ átlagos összetétel volna. Hasonlóképpen minden 100 tőkére átlagos értéktöbbletként 22 jutna; ezért a profit átlagos rátája 22%-ot tenne ki, s végül az 500 tőke által előállított össztermék minden ötödrészének ára 122 volna. Az előlegezett össztőke minden ötödrészének termékét tehát 122-ért kellene eladni.

Mégis, nehogy teljesen téves következtetésekre jussunk, nem szabad minden önköltségi árat 100-nak vennünk.

$80_c + 20_v$, valamint 100%-os értéktöbbletráta esetén az I = 100 tőke által termelt áruk összértéke $80_c + 20_v + 20_m = 120$ volna, ha az egész állandó tőke belekerülne az évi termékbe. Bizonyos körülmények között, a termelés bizonyos területein, ez elő is fordulhat. De nehezen képzelhető el ott, ahol $c : v = 4 : 1$. A különböző tőkék minden egyes 100 egysége által termelt áruk értékénél figyelembe kell tehát venni, hogy ezek különbözni fognak aszerint, hogy c milyen arányban tevődik össze álló és forgó alkotórészekből s hogy a különböző tőkék álló alkotórészei viszont gyorsabban vagy lassabban kopnak el,

tehát azonos idő alatt különböző értékmennyiségeket adnak hozzá a termékhez. A profitráta szempontjából azonban ez mellékes. Hogy a 80_c-ből 80 vagy 50 vagy 5 érték kerül-e át az évi termékbe, hogy tehát az évi termék $= 80_c + 20_v + 20_m = 120$, vagy $= 50_c + 20_v + 20_m = 90$, vagy $= 5_c + 20_v + 20_m = 45$, az mellékes; mindezekben az esetekben a termék értékének az önköltségi ára feletti többlete $= 20$, s mindezekben az esetekben a profitráta meghatározásánál ezt a 20-at 100 tőke után számítják; az I tőke profitrátája tehát minden esetben $= 20\%$. Hogy ezt még világosabbá tegyük, az alábbi táblázatot úgy állítjuk össze, hogy a fenti öt tőkéből kiindulva az állandó tőke különböző részei kerülnek bele a termék értékébe.

Tőkék	Érték-többlet-ráta	Érték-többlet	Profit-ráta	Elhasznált c	Az áruk értéke	Önköltségi ár	
I. $80_c + 20_v$	100%	20	20%	50	90	70	
II. $70_c + 30_v$	100%	30	30%	51	111	81	
III. $60_c + 40_v$	100%	40	40%	51	131	91	
IV. $85_c + 15_v$	100%	15	15%	40	70	55	
V. $95_c + 5_v$	100%	5	5%	10	20	15	
$390_c + 110_v$	—	110	—	—	—	—	Összesen
$78_c + 22_v$	—	22	22%	—	—	—	átlag

Ha az I—V tőkéket ismét egyetlen össztőkének tekintjük, kitűnik, hogy ebben az esetben is az öt tőke összegének összetétele $= 500 = 390_c + 110_v$, tehát az átlagos összetétel, akárcsak az előbb $= 78_c + 22_v$; ugyanígy az átlagos értéktöbblet $= 22\%$ [az össztőke után számítva]. Ezt az értéktöbbletet I—V-re egyenletesen elosztva az alábbi áruárakat kapjuk eredményül:

Tőkék	Érték-többlet	Áruk értéke	Önköltségi ár	Áruk ára	Profit-ráta	Árak eltérése az értékektől
I. $80_c + 20_v$	20	90	70	92	22%	+ 2
II. $70_c + 30_v$	30	111	81	103	22%	— 8
III. $60_c + 40_v$	40	131	91	113	22%	—18
IV. $85_c + 15_v$	15	70	55	77	22%	+ 7
V. $95_c + 5_v$	5	20	15	37	22%	+17

Együttvéve az árukat $2 + 7 + 17 = 26$-tal értékükön felül és $8 + 18 = 26$-tal értékükön alul adják el, úgyhogy az értéktöbblet egyenletes elosztása révén, vagyis az I—V áruk megfelelő önköltségi árához 100 előlegezett tőke után 22 átlagos profitot hozzácsapva, az árak eltérései kölcsönösen kiegyenlítik egymást; amennyivel az áruk egy része értékén felül kerül eladásra, más részét ugyanannyival értékén alul adják el. S csak az áruknak ilyen árakon való eladása

teszi lehetővé, hogy a profitráta I—V számára egyformán 22% legyen, tekintet nélkül az I—V tőkék különböző szerves összetételére. Azokat az árakat, amelyek úgy jonnek létre, hogy a különböző termelési területek különböző profitrátáinak átlagát számítjuk, s ezt az átlagot a különböző termelési területek onkoltségi áraihoz hozzáadjuk, *termelési áraknak* nevezzük. A termelési árak előfeltétele az általános profitráta létezése, az utóbbi viszont feltételezi, hogy a profitráták a termelés minden egyes onmagában vett területén már megannyi átlagos rátává redukálódtak. E különleges profitráták a termelés minden területén $\frac{m}{C}$ -vel egyenlők, s — mint e kotet első szakaszában már megtorténT — az áru értékéből kell őket kifejteni. E kifejtés nélkül az általános profitráta (tehát az áru termelési ára is) értelmetlen és tartalmatlan elképzelés marad. Az áru termelési ára tehát egyenlő onkoltségi árával, plusz az ehhez százalékosan hozzáadott, az általános profitrátának megfelelő profittal, vagyis egyenlő az onkoltségi ár plusz átlagprofittal.

Minthogy a termelés különböző ágaiba befektetett tőkék szerves összetétele különböző, minthogy tehát azonos nagyságú tőkék az adott nagyságú össztőke változó részének különböző százalékos aránya szerint igen különböző mennyiségű munkát hoznak mozgásba, ezért igen különböző mennyiségű tobbletmunkát sajátítanak is el, vagyis igen különböző tomegű értéktobbletet termelnek. Ennek megfelelően a különböző termelési ágakban uralkodó profitráták eredetileg igen különbozők. E különböző profitrátákat a konkurrencia egy általános profitrátává egyenlíti ki, mely mindezeknek a különböző profitrátáknak az átlaga. Azt a profitot, amely ennek az általános profitrátának megfelelően egy adott nagyságú tőkére esik, bármilyen is annak szerves összetétele, átlagprofitnak hívják. Egy árunak az ára, amely egyenlő az áru onkoltségi árával, plusz a termelésében alkalmazott (nem pedig csak a termelésében elfogyasztott) tőke után számított évi átlagprofitnak a megtérülési feltételeknek megfelelően reá eső részével — az áru termelési ára. Vegyunk például egy 500 értékű tőkét, amelyből az állótőke 100 s ennek 10%-a kopik el a 400 forgótőke egy megtérülési periódusa alatt. Tegyük fel, hogy az erre a megtérülési periódusra eső átlagprofit 10%. Ekkor az e megtérülés alatt előállított termék onkoltségi ára: 10_c kopás plusz 400 $(c + v)$ forgótőke = 410, a termelési ára pedig: 410 onkoltségi ár plusz 50 (a 10% profit 500 után) = 460.

Tehát annak ellenére, hogy a kulonböző termelési teruletek tőkései áruik eladásakor visszaszerzik a szóban forgó áruk termelésében elhasznált tőkeértékeket, mégsem a saját területükon, ezen áruk előállításánál termelt értéktobbletet, kovetkezésképpen profitot váltják

be, hanem csak annyi értéktöbbletet, tehát profitot, amennyi abból az összértéktöbbletből, vagy összprofitból, melyet a társadalom össztőkéje egy adott időszakban az összes termelési területeken együttvéve termel, egyenlő elosztás mellett az össztőke megfelelő hányadára esik. Minden előlegezett tőke, bármilyen is az összetétele, minden 100 egység után minden évben vagy más időszakban annyi profitot szerez, amennyi ebben az időszakban 100-ra, mint az össztőke megfelelő hányadára jut. Az egyes tőkések a profit tekintetében itt úgy viszonyulnak egymáshoz, mintha pusztán részvényesei volnának egy részvénytársaságnak, amelyben minden 100 egység után egyformán osztják el a profitot és ezért az egyes tőkések részesedése csak az összvállalatba fektetett tőkéik nagysága, az összvállalatban való részvételük aránya, részvényeik száma szerint különbözik. Míg tehát az áru árának az a része, amely a tőkének az áru termelésében elfogyasztott értékrészeit pótolja, s amellyel ezért ezeket az elfogyasztott tőkeértékeket vissza kell vásárolni, vagyis az önköltségi ár, teljesen ahhoz igazodik, hogy mekkorák a kiadások az illető termelési területeken belül, addig az áru árának másik alkotórésze, az önköltségi árhoz hozzácsapott profit, nem e meghatározott tőke által e meghatározott termelési területen, adott időszakban termelt profit tömegéhez igazodik, hanem ahhoz a profittömeghez, amely minden egyes alkalmazott tőkére, mint az össztermelésben alkalmazott társadalmi össztőke megfelelő hányadára, adott időszakban átlagosan jut[22].

Ha tehát a tőkés áruját termelési áron adja el, akkor a termelésben általa elfogyasztott tőke értéknagyságának arányában kap vissza pénzt, profitra viszont olyan arányban tesz szert előlegezett tőkéje után, mintha az pusztán a társadalmi össztőke bizonyos hányada lenne. Az önköltségi árak a termelés minden egyes területén sajátosak. Az önköltségi árhoz hozzácsapott profit viszont független a különleges termelési területtől, egyszerűen csak az előlegezett tőke minden 100 egységére jutó átlag.

Tegyük fel, hogy az előző példában I—V-tel jelölt öt különböző tőkebefektetés egyetlen emberé. Az alkalmazott tőke minden 100 egységére eső, az áruk termelése során elfogyasztott változó és állandó tőke az I—V befektetés mindegyikében adott lenne, s az I—V áruk értékének ez a része természetesen részét alkotná az áruk árának is, mert az előlegezett és elfogyasztott tőkerész pótlásához legalábbis ilyen árra van szükség. Ezek az önköltségi árak tehát mind

[22] *Cherbuliez:* [„Riche ou Pauvre". Párizs—Genf 1840. 116. és köv. old.]

az ot árufajtánál különboznének s a tulajdonos ezért eltérően rogzítené őket. Ami azonban az I—V-ben termelt különböző tömegű értéktobbleteket vagy profitokat illeti, azokat a tőkés minden további nélkül mint előlegezett összтőkéjének profitját vehetné számba, úgyhogy minden 100 egység tőkére megfelelő hányad jutna. Az I—V különböző befektetések révén termelt áruk onkoltségi árai tehát különboznének, de mindezeknél az áruknál azonos volna az eladási árnak az a része, amely a 100 tőkeegységenként hozzácsapott profitból származnék. Az I—V áruk összára tehát megegyezne összértékükkel, azaz egyenlő volna az I—V onkoltségi árak összegével, plusz az I—V-ben termelt értéktobblet, illetve profit összegével. Az áruk összára tehát valóban kifejezné pénzben azt a teljes munkamennyiséget, múltbeli és újonnan hozzátett munkát, amelyet az I—V áruk tartalmaznak. S ily módon magában a társadalomban — ha a termelés valamennyi ágát egyetlen összességnek tekintjük — a termelt áruk termelési árainak összege azonos értékük összegével.

E tételnek látszolag ellentmond az a tény, hogy a tőkés termelésben a termelőtőke elemeit rendszerint a piacon vásárolják, ezeknek árai tehát már realizált profitot tartalmaznak s így az egyik iparág termelési ára a benne foglalt profittal együtt — tehát az egyik iparág profitja — belekerül a másik iparág onkoltségi árába. Ha azonban az egész ország árui onkoltségi árainak összegét az egyik oldalra, a profitok, illetve értéktobbletek összegét pedig a másik oldalra állítjuk, világos, hogy a számítás helyes. Nézzük például A árut; tegyük fel, hogy onkoltségi ára tartalmazza B, C, D áruk profitját, mint ahogy A profitja viszont belekerül B, C, D stb. onkoltségi árába. Ha a számítást elvégezzük, A profitját nem számítjuk bele a saját onkoltségi árába és éppúgy B, C, D stb. áruk profitját se számítjuk bele a maguk onkoltségi áraiba. Saját profitját senki sem számítja bele a maga onkoltségi árába. Ha tehát a termelésnek például n területe van, s minden ilyen területen p profitra tesznek szert, akkor az összes területeken együttvéve az onkoltségi ár $= k - np$. Az egész számítást tekintve, amennyiben az egyik termelési terület profitjai belekerülnek a tobbi területek onkoltségi árába, annyiban ezeket a profitokat már beleszámítottuk a végső termék összárába s nem jelenhetnek meg még egyszer a profit oldalon. Ha azonban ott mégis megjelennek, akkor csak azért, mert maga az áru végső termék volt, termelési ára tehát nem kerül bele más áru onkoltségi árába.

Ha valamely áru onkoltségi árába a termelési eszkozok termelőinek profitjai fejében p összeg kerül bele s ehhez az onkoltségi árhoz p_1 profitot csapnak hozzá, akkor az összprofit $P = p + p_1$. Ekkor az áru teljes onkoltségi ára, elvonatkoztatva minden profit fejében

belekerülő árrésztől, egyenlő saját önköltségi árával mínusz p*. Ha ezt a teljes önköltségi árat k-val jelöljük, akkor nyilvánvalóan $k + P = k + p + p_1$. Az értéktöbblet tárgyalásánál az I. köt. 7. fej. 2. pont 208. és köv. old. láttuk, hogy minden egyes tőke termékét úgy kezelhetjük, mintha egyik része csak tőkét pótolna, a másik csak értéktöbbletet fejezne ki. Ha ezt a számítási módot a társadalom összterméke alkalmazzuk, helyesbítéseket kell eszközölni, mert, az egész társadalmat tekintve, nem szerepelhet kétszer pl. a len árában foglalt profit, egyszer mint a lenvászon árának része és ugyanakkor mint a lentermelő profitja.

Profit és értéktöbblet között nincs különbség annyiban, hogy például A értéktöbblete belekerül B állandó tőkéjébe, hiszen az áruk értéke szempontjából teljesen mellékes, hogy a bennük foglalt munka megfizetett, vagy megfizetetlen munka-e. Ez a körülmény csak azt mutatja, hogy B megfizeti A értéktöbbletét. Az összesítő elszámolásban A értéktöbblete nem szerepelhet kétszer.

Különbség azonban a következő: azonkívül, hogy például B tőke termékének ára eltér értékétől, mert a B-ben realizált értéktöbblet nagyobb vagy kisebb lehet, mint a B termékeinek árához hozzácsapott profit, ugyanez a körülmény azokra az árukra is érvényes, amelyek B tőke állandó részét és közvetett módon, mint a munkások létfenntartási eszközei, változó részét is alkotják. Ami az állandó részt illeti, az az önköltségi árral plusz értéktöbblettel, tehát most az önköltségi árral plusz profittal egyenlő s ez a profit ismét nagyobb vagy kisebb lehet, mint az az értéktöbblet, amelynek helyét betölti. Ami a változó tőkét illeti, az átlagos napi munkabér ugyan mindig azonos annyi órának az értéktermékével, amennyit a munkásnak dolgoznia kell, hogy megtermelje a szükséges létfenntartási eszközöket; de az óráknak ezt a számát megint meghamisítja a szükséges létfenntartási eszközök termelési árainak eltérése értékeiktől. Mindez azonban mindig feloldódik abban, hogy annyival kevesebb kerül bele értéktöbblet fejében az egyik áruba, amennyivel több jut a másikba, s hogy így azok az értéktől való eltérések, amelyek az áruk termelési áraiban rejlenek, egymást kölcsönösen kiegyenlítik. Általában az egész tőkés termelésben az általános törvény mindig csak igen bonyolultan és megközelítő módon, csak örökös ingadozások soha nem rögzíthető átlagaként, mint uralkodó tendencia érvényesül.

Minthogy az általános profitráta az előlegezett tőke minden 100 egységére bizonyos időtartam, mondjuk, egy év alatt eső különböző profitráták átlagából alakul ki, ezért az egyes tőkék különböző meg-

* A német kiadásban P; nyilván elírás vagy sajtóhiba. — *Ford.*

térülési ideje által okozott különbség is eltűnik benne. Ezek a különbségek azonban meghatározó tényezői az egyes termelési területek különböző profitrátáinak, melyeknek átlaga az általános profitrátát alkotja.

Az általános profitráta kialakulását ábrázoló előző táblázatban minden egyes tőkét a termelés valamennyi területén 100-nak vettünk, mégpedig azért, hogy a profitráta százalékos eltérését s így az azonos nagyságú tőkék által termelt áruk értékének különbözőségét is megvilágítsuk. De magától értetődik: a termelés minden egyes különleges területén termelt értéktöbblet valóságos tömege az alkalmazott tőkék nagyságától függ, mert az adott termelési területek mindegyikén a tőke összetétele adott. Az egyes termelési terület különleges profit*rátáját* viszont nem érinti, hogy az alkalmazott tőke 100, $m \times 100$, vagy $xm \times 100$. A profitráta 10%-os marad, akár 10:100, akár 1000:10 000 az összprofit.

Minthogy azonban a profitráták a termelés különböző területein különbözők, mert e területeken igen különböző tömegű értéktöbbletet, tehát profitot termelnek attól függően, hogy milyen a változó tőke aránya az össztőkéhez, világos, hogy a társadalmi tőke 100 egységére eső átlagprofit, s így az átlagprofitráta, vagyis általános profitráta igen különböző lesz a különböző területeken befektetett tőkék viszonylagos nagysága szerint. Vegyünk négy tőkét, *A*, *B*, *C* és *D*-t. Az értéktöbbletráta mindegyikünknél 100%. Tegyük fel, hogy az össztőke minden 100 egységére eső változó tőke *A*-nál 25, *B*-nél 40, *C*-nél 15, *D*-nél 10. Ebben az esetben az össztőke minden 100 egységére *A*-nál 25, *B*-nél 40, *C*-nél 15, *D*-nél 10 értéktöbblet vagy profit jutna; vagyis összesen 90. Ha tehát a négy tőke egyenlő nagyságú, az átlagprofitráta $^{90}/_{4} = 22^{1}/_{2}\%$ volna.

Ha azonban az össztőkék nagysága úgy alakul, hogy: $A = 200$, $B = 300$, $C = 1000$, $D = 4000$, akkor a termelt profitok tömege ennek megfelelően 50, 120, 150 és 400 volna. Összesen 5500 tőkére 720 profit, vagyis $13^{1}/_{11}\%$-os átlagprofitráta.

A termelt összérték-tömegek eltérőek az *A*, *B*, *C*, *D*-ben előlegezett megfelelő össztőkék különböző nagysága szerint. Az általános profitráta kialakulásánál tehát nem pusztán arról van szó, hogy a termelés különböző területein a profit*ráták* eltérőek s ezek egyszerű átlagát kellene kiszámítanunk, hanem arról is, hogy e különböző profitráták milyen viszonylagos súllyal esnek latba az átlag kialakulásánál. Ez azonban a minden egyes területen befektetett tőke viszonylagos nagyságától, vagyis attól függ, hogy a termelés egyes területein befektetett tőke mekkora hányada a társadalmi össztőkének. Igen nagy különbségnek kell természetesen mutatkoznia aszerint, hogy az össztőkének

nagyobb vagy kisebb része hoz-e magasabb vagy alacsonyabb profitrátát. Ez pedig megint attól függ, mennyi tőke van befektetve azokban a szférákban, ahol a változó tőke az össztőkéhez viszonyítva nagy vagy kicsi. Ugyanolyan ez, mint az az átlagos kamatláb, melyet az olyan uzsorás ér el, aki különböző tőkéket különböző kamatrátára, például 4, 5, 6, 7%-ra stb. ad kölcsön. Az átlagos ráta teljesen attól függ, hogy tőkéjéből mennyit adott kölcsön e különböző kamatráták mindegyikére.

Az általános profitrátát tehát két tényező határozza meg:

1. a tőkék szerves összetétele a különböző termelési szférákban, tehát az egyes szférák különböző profitrátái;

2. a társadalmi össztőke megoszlása e különböző szférák között, tehát a mindegyik különös szférában és ezért különös profitrátával befektetett tőke viszonylagos nagysága; vagyis az, hogy a társadalmi össztőke tömegének mekkora hányadát nyeli el mindegyik különös termelési szféra.

Az I. és a II. könyvben csak az áruk *értékével* volt dolgunk. Most egyrészt elkülönült, mint ennek az értéknek egy része, a *költségár*, másrészt kifejlődött, mint az érték átváltozott formája, az áru *termelési ára*.

Tegyük fel, hogy a társadalmi átlagtőke összetétele 80_c+20_v s az értéktöbblet évi rátája $m' = 100\%$, akkor 100 tőkére évenként 20 átlagprofit esne, s az általános évi profitráta 20% lenne. Bármekkora is mármost a 100 tőke által évente termelt áruk k költségára, termelési áruk $k+20$ lenne. Azokban a termelési szférákban, ahol a tőke összetétele $= (80-x)_c+(20+x)_v$, a valóban létrehozott értéktöbblet, illetve az ezen a szférán belül termelt évi profit $= 20+x$, tehát 20-nál nagyobb lenne, s a termelt áruérték $= k+20+x$ lenne, nagyobb, mint $k+20$, vagyis nagyobb, mint termelési áruk. Azokban a szférákban, ahol a tőke összetétele $= (80+x)_c+(20-x)_v$, az évente létrehozott értéktöbblet vagy profit $= 20-x$ lenne, tehát kisebb, mint 20, s ezért az áruérték $k+20-x$ lenne, kisebb, mint a termelési ár, amely $= k+20$. A megtérülési időben mutatkozó esetleges különbségektől eltekintve, az áruk termelési ára csak azokban a szférákban lenne egyenlő az értékükkel, ahol a tőke összetétele véletlenül $= 80_c+20_v$.

A munka társadalmi termelőerejének sajátos fejlettsége mindegyik különös termelési szférában különböző fokú, magasabb vagy alacsonyabb, aszerint hogy egy meghatározott mennyiségű munka által, tehát – adott munkanap mellett – meghatározott számú munkás által mozgásba hozott termelési eszközök mennyisége milyen nagy, és ennélfogva a termelési eszközök meghatározott mennyiségéhez szükséges munkamennyiség milyen

kicsi. Ezért az olyan tőkéket, amelyek százalék szerint több állandó, tehát kevesebb változó tőkét tartalmaznak, mint a társadalmi átlagtőke, *magasabb* összetételű tőkéknek nevezzük. Ezzel szemben az olyanokat, amelyekben az állandó tőke viszonylag kisebb, a változó tőke pedig nagyobb teret foglal el, mint a társadalmi átlagtőkében, *alacsonyabb* összetételű tőkéknek nevezzük. Végül átlagos összetételűnek az olyan tőkéket hívjuk, amelyeknek összetétele egybeesik a társadalmi átlagtőkéével. Ha a társadalmi átlagtőke százalékos összetétele 80_c+20_v, akkor a 90_c+10_v tőke *fölötte*, a 70_c+30_v tőke *alatta* van a társadalmi átlagnak. Általánosságban, ha a társadalmi átlagtőke összetétele $=m_c+n_v$, ahol m és n állandó nagyságok és $m+n=100$, akkor $(m+x)_c+(n-x)_v$ valamely egyes tőke vagy tőkecsoport magasabb, $(m-x)_c+(n+x)_v$ pedig alacsonyabb összetételét képviseli. Hogy ezek a tőkék hogyan funkcionálnak az átlagprofitráta kialakulása után, évenként egyszeri megtérülést előfeltételezve, azt mutatja a következő áttekintés, amelyben I. képviseli az átlagos összetételt, s így az átlagprofitráta $=20\%$.

I. $80_c+20_v+20_m$. Profitráta $=20\%$.
A termék ára $=120$. Értéke $=120$.

II. $90_c+10_v+10_m$. Profitráta $=20\%$.
A termék ára $=120$. Értéke $=110$.

III. $70_c+30_v+30_m$. Profitráta $=20\%$.
A termék ára $=120$. Értéke $=130$.

A II. tőke által termelt áruk értéke tehát kisebb lenne, mint termelési áruk, a III. tőkénél az áruk termelési ára lenne kisebb, mint értékük és csak az I. tőkéknél, azokban a termelési ágakban, ahol a tőke összetétele véletlenül egybeesik a társadalmi átlaggal, lenne az érték és a termelési ár egyenlő. Egyébként, amikor ezeket a jelöléseket meghatározott esetekre alkalmazzuk, természetesen számításba kell vennünk azt, hogy mennyire befolyásolja a c és v közötti aránynak az általános átlagtól való eltérését esetleg pusztán az állandó tőke elemeinek értékváltozása és nem a technikai összetétel különbözősége.

Az itt kifejtettekkel persze módosulás áll be az áruk költségárának meghatározása tekintetében. Eredetileg azt feltételeztük, hogy egy áru költségára a termelésében elfogyasztott áruk *értékével* egyenlő. Az áru termelési ára azonban vevője számára költségár és ily módon egy másik áru árképzésébe költségárként kerülhet be. Minthogy az áru termelési ára eltérhet értékétől, az áru költségára, amely magában foglalja más áru ilyen termelési árát, szintén nagyobb vagy kisebb lehet összértékének annál a részénél, amelyet az áruba belekerülő termelési eszközök értéke alkot. Emlékeznünk kell a költségárnak erre a módosult jelentésére, emlékeznünk kell azért, mert

ha a termelés egyik különleges területén az áru önköltségi árát a termelésében felhasznált termelési eszközök értékével azonosnak vesszük, mindig tévedhetünk. Jelenlegi vizsgálódásunk szempontjából ezt a pontot nem szükséges részletesebben tárgyalnunk. Emellett az a tétel, hogy az áruk önköltségi ára mindig kisebb értéküknél, feltétlenül helyes marad. Mert bármennyire eltér is az áru önköltségi ára a benne foglalt termelési eszközök értékétől, a tőkés számára ez a múltbeli tévedés mellékes. Az áru önköltségi ára adott, a tőkés saját termelésétől független feltétel, míg a tőkés termelésének az eredménye olyan áru, amely értéktöbbletet, tehát az értéknek az önköltségi áron felüli többletét tartalmazza. Egyébként az a tétel, hogy az önköltségi ár kisebb az áru értékénél, most gyakorlatilag azzá a tétellé változott át, hogy az önköltségi ár kisebb a termelési árnál. A társadalmi össztőke szempontjából, amelyben a termelési ár egyenlő az értékkel, ez a tétel azonos az előzővel, azzal, hogy az önköltségi ár kisebb, mint az érték. Habár e tételnek a termelés különleges területein eltérő értelme van, mégis mindig az a tény marad az alapja, hogy, a társadalmi össztőkét tekintve, az általa termelt áruk önköltségi ára kisebb értéküknél, vagyis ez esetben, a termelt áruk teljes tömegét illetően, az ezzel az értékkel azonos termelési árnál. Az áru önköltségi ára csak a benne foglalt megfizetett munka mennyiségére, értéke a benne foglalt megfizetett és meg nem fizetett munka összmennyiségére vonatkozik; a termelési ár pedig a megfizetett munka összegére, plusz a termelés adott területére nézve meghatározott — de e területtől magától függetlenül meghatározott — mennyiségű meg nem fizetett munkára.

Az a képlet, amely szerint az áru termelési ára $= k + p$, vagyis önköltségi ár + profit, most pontosabban úgy alakul, hogy $p = kp'$ (ahol p' az általános profitráta), tehát a termelési ár $= k + kp'$*. Ha $k = 300$ és $p' = 15\%$, akkor a termelési ár $k + kp' = 300 + 300\frac{15}{100} = 345$.

Az áruk termelési ára a termelés minden egyes különleges területén megváltozhat:

1) az áruk változatlan értéke mellett (tehát úgy, hogy termelésükbe továbbra is azonos mennyiségű holt és eleven munka kerül bele) az általános profitrátának a termelés különleges területétől független megváltozása folytán;

2) változatlan általános profitráta mellett, értékváltozás folytán, akár az adott különleges termelési területen belül végbemenő technikai változás, akár az e terület állandó tőkéjébe alkotóelemekként belekerülő áruk értékének változása idézte ezt elő;

* Vesd össze 173. és 216. old. — *Szerk.*

3) végül e két körülmény együttes hatása révén.

Bár a termelés különleges területeinek tényleges profitrátái — mint később látni fogjuk — állandóan nagymértékben változnak, az általános profitráta valódi megváltozása — hacsak nem rendkívüli gazdasági események kivételes műve — egész sor, igen hosszú időszakokra kiterjedő ingadozás igen késői eredménye, azaz olyan ingadozásoké, amelyeknek hosszú időre van szükségük, amíg annyira megállapodnak és kiegyenlítődnek, hogy az általános profitrátát megváltoztatják. Ezért rövidebb időszakok vizsgálatánál (a piaci árak ingadozásait teljesen figyelmen kívül hagyva) a termelési árak megváltozását elsősorban mindig az áruk valóságos értékváltozásából kell magyarázni, azaz a termelésükhöz szükséges összmunkaidő megváltozásából. Változatlan értékek puszta pénzkifejezésének megváltozását itt természetesen egyáltalában nem vesszük figyelembe[23].

Másrészt világos: a társadalmi össztőkét tekintve, az általa termelt áruk értékösszege (vagy pénzben kifejezve, ára) = állandó tőke értéke + változó tőke értéke + értéktöbblet. A munka állandó kizsákmányolási foka esetén, az értéktöbblet változatlan tömege mellett, a profitráta itt csak akkor változhat, ha vagy az állandó tőke értéke, vagy a változó tőke értéke, vagy mindkettő megváltozik, úgyhogy megváltozik C és ezáltal $\frac{m}{C}$, az általános profitráta. Az általános profitráta megváltozása tehát minden esetben feltételezi azoknak az áruknak értékváltozását, amelyek alkotóelemekként belekerülnek az állandó tőkébe, vagy a változó tőkébe, vagy mindkettőbe egyidejűleg.

Vagy megváltozhat az általános profitráta az áruk változatlan értéke mellett, ha változik a munka kizsákmányolási foka.

Vagy, a munka változatlan kizsákmányolási foka mellett, az általános profitráta megváltozhat, ha a munkafolyamat technikai változásai következtében az állandó tőkéhez viszonyítva változik a felhasznált munka mennyisége. Az ilyen technikai változásoknak azonban mindig meg kell mutatkozniok azoknak az áruknak az értékváltozásában, amelyeknek termelése most több vagy kevesebb munkát követelne mint azelőtt, s ezért szükségképpen mindig együtt is járnak ilyen értékváltozással.

Az első szakaszban azt láttuk, hogy értéktöbblet és profit, tömegüket tekintve, azonosak. A profitráta azonban eleve különbözik az értéktöbblet rátájától. Ez egyelőre csak a számítás más formájának tűnik; de minthogy a profit rátája emelkedhet vagy süllyedhet, miközben az értéktöbblet rátája változatlan marad és fordítva, s minthogy a

[23] *Corbet:* [„An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals". London 1841. 33. és köv.] 174. old.

a tőkést gyakorlatilag csakis a profit rátája érdekli, ez az értéktöbblet valódi eredetét ugyancsak eleve elhomályosítja és misztifikálja. Nagyságkülönbség viszont csak az értéktöbbletráta és a profitráta között volt, nem pedig maga az értéktöbblet és a profit között. Minthogy a profitrátában az értéktöbbletet az össztőke után számítják és arra vonatkoztatják mint mértékére, ezáltal maga az értéktöbblet úgy jelenik meg, mintha az össztőkéből – éspedig annak minden részéből egyaránt – származnék, úgyhogy a profit fogalmában kihunyt az állandó és a változó tőke közti szerves különbség; ezért az értéktöbblet ebben az átváltozott alakjában, mint profit, valóban megtagadta eredetét, elvesztette jellegét, felismerhetetlenné vált. Eddig azonban a profit és az értéktöbblet közti különbség csak minőségi változásra, formaváltozásra vonatkozott, valódi nagyságkülönbség viszont az átváltozásnak ezen az első fokán még csak a profitráta és az értéktöbbletráta között létezik, nem a profit és az értéktöbblet között.

Más a helyzet, mihelyt általános profitráta és ezáltal az alkalmazott tőke nagyságának – amely a különböző termelési szférákban adott – megfelelő átlagprofit jön létre.

Most már csak véletlen, ha a valamely különös termelési szférában valóban előállított értéktöbblet és ezért profit egybeesik az áru eladási árában foglalt profittal. Most már profit és értéktöbblet rendszerint valóban különböző nagyságok s nemcsak rátáik különböznek. A munka adott kizsákmányolási foka mellett most a valamely különös termelési területen előállított értéktöbblet tömege fontosabb a társadalmi tőke összátlagprofitja, tehát egyáltalában a tőkésosztály számára, mint közvetlenül az egyes különös termelési ágon belül működő tőkés számára. Az utóbbinak csak annyiban fontos[24], amennyiben a saját szakmájában előállított értéktöbbletmennyiség meghatározó módon közrejátszik az átlagprofit szabályozásában. Ez azonban olyan folyamat, amely a tőkés háta mögött megy végbe, amelyet nem lát, nem ért és amely valójában nem is érdekli. A valóságos nagyságkülönbség a különös termelési szférákban profit és értéktöbblet között – nem pedig csak profitráta és értéktöbbletráta között – most teljesen elleplezi a profit igazi természetét és eredetét, nemcsak a tőkés előtt, akinek itt különös érdeke, hogy tévedjen, hanem a munkások előtt is. Az értékeknek termelési árakká való átváltozásával az értékmeghatározásnak maga az alapzata tűnik el szem elől. Végül: ha az értéktöbbletnek profittá való puszta átváltozásánál az áruk értékének az a része, mely a profitot alkotja, az érték másik részével mint az áru költségárával lép szembe, úgyhogy az érték fogalmát a tőkés

már itt elveszti szem elől, mert nem az összmunkát látja, amibe az áru termelése került, hanem az összmunkának csak azt a részét, amelyet eleven vagy holt termelési eszközök formájában megfizetett, s ennélfogva számára a profit úgy jelenik meg, mint az áru belső értékén kívül álló valami – most ez az elképzelés tökéletesen beigazolódik, megszilárdul, megcsontosodik, mert a költségárhoz hozzácsapott profitot csakugyan, ha a különös termelési szférát tekintjük, nem a benne magában végbemenő értékképződés határai szabják meg, hanem a profit egészen külsőlegesen rögzítődik.

Az a körülmény, hogy ennek a belső összefüggésnek a feltárása első ízben itt történik meg; hogy mint a következőkből és a IV. könyvből is ki fog tűnni, az eddigi közgazdaságtan vagy erőszakkal elvonatkoztatott az értéktöbblet és a profit, értéktöbbletráta és profitráta közti különbségektől, hogy az értékmeghatározást alapzatként megtarthassa, vagy pedig ezzel az értékmeghatározással együtt feladta a tudományos magatartás egész alapját, hogy megtarthassa ezeket a jelenségben feltűnő különbségeket – a teoretikusoknak ez a zavara mutatja legjobban, hogy a gyakorlati tőkés, aki rabja a konkurrenciaharcnak és annak jelenségein semmiképpen nem hatol keresztül, szükségszerűen teljesen képtelen arra, hogy a látszat mögött felismerje e folyamat belső lényegét és belső alakját.

Mindazoknak a törvényeknek, amelyeket a profitráta emelkedéséről és süllyedéséről az első szakaszban kifejtettem, valójában a következő kettős jelentőségük van:

1. Egyrészt az általános profitráta törvényei. A sok különböző ok láttán, amely a kifejtettek szerint a profitrátát emeli vagy süllyeszti, azt hihetnők, hogy az általános profitrátának mindennap változnia kell. De az egyik termelési szférában végbemenő mozgás megszünteti a másikban végbemenőt, a behatások kereszteződnek és semlegesítik egymást. Később meg fogjuk vizsgálni, hogy az ingadozások végső soron milyen irányba törekednek; de lassúak; az ingadozások hirtelensége, sokoldalúsága és különböző időtartama az egyes termelési szférákban arra vezet, hogy időbeli egymásutánjuk révén részben kiegyenlítődnek, úgyhogy áremelkedést áresés követ és fordítva, hogy tehát helyi jellegűek, azaz a különös termelési szférára korlátozottak maradnak; végül, hogy a különböző helyi ingadozások egymást kölcsönösen semlegesítik. Mindegyik különös termelési szférában változások mennek végbe, eltérések az általános profitrátától, amelyek egyrészt bizonyos idő alatt kiegyenlítődnek és ezért nem hatnak vissza az általános profitrátára; másrészt pedig azért nem hatnak vissza rá, mert

[24] Itt természetesen eltekintünk attól, hogy bérleszorítással, monopolárral stb. időleges extraprofitot lehet kicsiholni. [*F. E.*]

más egyidejű helyi ingadozások következtében megsemmisülnek. Minthogy az általános profitrátát nemcsak minden egyes terület átlagprofitrátája, hanem az össztőkének a különböző különleges területek közötti megoszlása is meghatározza, s minthogy ez a megoszlás folytonosan változik, ez ugyancsak állandó oka az általános profitráta változásának, de olyan oka, amely e mozgás szakadatlan* és sokoldalú volta következtében nagyrészt ismét önmagát semlegesíti.

2) Minden egyes területen belül e terület profitrátája rövidebb vagy hosszabb időszakon át ingadozhat, mielőtt ez az ingadozás — emelkedés vagy süllyedés után — eléggé megállapodik ahhoz, hogy időt nyerjen az általános profitráta befolyásolására, tehát arra, hogy több mint helyi jelentőségűvé váljék. Az ilyen helyi és időbeli korlátokon belül tehát ugyancsak a profitrátának e kötet első szakaszában kifejtett törvényei érvényesek.

Az az elméleti felfogás — az értéktöbbletnek profittá való első átváltozásával kapcsolatban —, hogy a tőke minden része egyformán hoz profitot[25], gyakorlati tényt fejez ki. Bármilyen is az ipari tőke összetétele, akár negyedrész holt munkát és háromnegyedrész eleven munkát, akár háromnegyedrész holt munkát és negyedrész eleven munkát hoz mozgásba, akár háromszor annyi többletmunkát szív magába, vagyis háromszor annyi értéktöbbletet termel az egyik esetben, mint a másikban — a munka azonos kizsákmányolási foka mellett és egyéni különbségektől eltekintve, amelyek egyébként is eltűnnek, mert mindig csak az egész termelési terület átlagos összetételét tartjuk szem előtt —, mindkét esetben ugyanannyi profitot hoz. Az egyes tőkés (vagy a tőkések összessége a termelés minden egyes külön területén), akinek látóköre korlátolt, joggal hiszi, hogy profitja nemcsak az általa vagy az iparágában foglalkoztatott munkából ered. Ez tökéletesen igaz az ő átlagprofitjára vonatkozóan. Az egyes tőkés számára teljesen rejtélyes, hogy ez a profit mennyiben ered a munkának az össztőke által, azaz valamennyi tőkés társa által történő összkizsákmányolásából, annál is inkább, mert ezt az összefüggést mind ez ideig maguk a burzsoá teoretikusok, a közgazdászok sem tárták fel. A munkával való takarékoskodás — nemcsak azzal a munkával, amely egy meghatározott termék előállításához szükséges, hanem a foglalkoztatott munkások számával is — és holt munka (állandó tőke) nagyobb mérvű alkalmazása gazdaságilag teljesen helyes műveletnek látszik, és eleve úgy tűnik, hogy az általános profitrátát és az átlagprofitot semmiképpen sem veszélyezteti. Hogyan is lehetne hát az

* Az 1. kiadásban „megszakítottsága" (Unterbrochenheit). Marx kézirata alapján javítva. — *Szerk.*

[25] *Malthus:* [„Principles of Political Economy". 2. kiad. London 1836. 268. old.]

eleven munka a profit kizárólagos forrása, amikor a termeléshez szükséges munka mennyiségének csökkentése a profitot látszólag nemcsak hogy nem veszélyezteti, hanem ellenkezőleg, bizonyos körülmények között a profitnövelés legközvetlenebb forrásának tűnik, legalábbis az egyes tőkés számára?

Ha a termelés adott területén emelkedik vagy csökken az önköltségi árnak az a része, amely az állandó tőke értékét képviseli, ez a rész a forgalom területéről jön és eleve megnövekedve vagy megkisebbedve kerül bele az áru termelési folyamatába. Ha másrészt az alkalmazott munkáslétszám ugyanazon idő alatt többet vagy kevesebbet termel, tehát változatlan munkáslétszám mellett változik a meghatározott árutömeg termeléséhez szükséges munkamennyiség, akkor az önköltségi árnak az a része, amely a változó tőke értékét képviseli, változatlan maradhat, tehát azonos nagyságként kerülhet bele az össztermék önköltségi árába. De minden egyes árura, amelyek összessége az össztermeket alkotja, több vagy kevesebb munka (megfizetett s így meg nem fizetett munka is) esik, tehát az erre a munkára fordított kiadásból is több vagy kevesebb, a munkabér nagyobb vagy kisebb része jut. A tőkés által fizetett összmunkabér ugyanaz marad, de az áruegységre nem ugyanannyi bér jut. Itt tehát az áru önköltségi árának ez a része megváltozna. Ha mármost ilyen értékváltozások következtében, amelyek akár magát az árut, akár annak áruelemeit érintik, az egyes áru önköltségi ára (vagy az adott nagyságú tőke által előállított összes áruk önköltségi ára is) nő vagy csökken, akkor a pl. 10%-os átlagprofit 10% marad; noha 10%, az egyes árut tekintve, igen különböző nagyságot jelent aszerint, hogy a feltételezett értékváltozás milyen mennyiségi változást okozott az egyes áru önköltségi árában[26].

A változó tőkét illetően — s ez a legfontosabb, mert ez az értéktöbblet forrása, s mert mindaz, ami eltakarja a változó tőke szerepét a tőkés meggazdagodásában, az egész rendszert homályba burkolja — a tőkés számára a dolog még durvábban leegyszerűsített alakban jelenik meg: 100 font sterling változó tőke pl. 100 munkás hetibérét jelenti. Ha ez a 100 munkás adott munkanap mellett hetenként 200 darab árut, vagyis 200 *Á*-t termel, akkor 1 *Á* — elvonatkoztatva az önköltségi árnak attól a részétől, melyet az állandó tőke ad hozzá — 10 shillingbe kerül, mert 100 font sterling = 200 *Á* s így 1 *Á* = $\frac{\text{100 font sterling}}{200}$ = 10 shilling. Tegyük fel mármost, hogy a munka termelőerejében változás áll be; mondjuk hogy megkétszereződik, vagyis ugyanannyi munkás ugyanannyi idő alatt, amely alatt régebben csak

[26] *Corbet*: [„An Inquiry etc." 20. old.]

200 Á-t termelt. Ez esetben (amennyiben a költségár pusztán munkabérből áll) 1 Á 5 shillingbe kerül, mert most 100 £ = 400 Á, s így 1 $Á = \frac{100£}{400} = 5$ shilling. Ha a termelőerő a felére csökkenne, akkor ugyanaz a munka már csak $\frac{200Á}{2}$-t termelne; s minthogy $100£ = \frac{200Á}{2}$, most 1 $Á = \frac{200£}{200} = 1$ £. Az áruk termeléséhez szükséges munkaidőnek s ezért az áruk értékének a megváltozása most a költségárra s ezért a termelési árra vonatkozóan is úgy jelenik meg, mint ugyanannak a munkabérnek több vagy kevesebb árura való különböző megoszlása aszerint, hogy ugyanannyi munkaidő alatt, ugyanannyi munkabérért több vagy kevesebb árut termelnek. A tőkés s ezért a közgazdász is csak azt látja, hogy a munka termelékenységével együtt változik a megfizetett munkának az áru darabjára eső része és ezzel minden egyes darab értéke is; nem látja, hogy ugyanez az eset a minden egyes darabban foglalt meg nem fizetett munkával is, annál kevésbé látja, mert az ő szférájában felszívott meg nem fizetett munka az átlagprofitot valóban csak véletlenszerűen határozza meg. Csak ilyen durva és fogalomnélküli formában ütközik ki most az a tény, hogy az áruk értékét a bennük foglalt munka határozza meg.

[26] *Corbet.**

Tizedik fejezet

Az általános profitráta kiegyenlítődése a konkurrencia folytán. Piaci árak és piaci értékek. Többletprofit

A termelési szférák egy részén az alkalmazott tőke összetétele közepes, vagyis átlagos, azaz teljesen vagy megközelítően ugyanaz, mint a társadalmi átlagtőke összetétele.

Ezekben a szférákban a termelt áruk termelési ára teljesen vagy megközelítően egybeesik pénzben kifejezett értékükkel. Ha semmilyen más mód nem lenne a matematikai határ megállapítására, ezen a módon meg lehetne állapítani. A konkurrencia úgy osztja el a társadalmi tőkét a különböző termelési szférák között, hogy minden egyes szféra termelési árai e közepes összetételű szférák termelési árainak mintájára képződnek, azaz $= k+kp'$ (költségár plusz a költségár és az átlagprofitráta szorzata). Ez az átlagprofitráta azonban nem más, mint ama közepes összetételű szférában – ahol tehát a profit egybeesik az értéktöbblettel – százalékosan számított profit. A profitráta tehát minden termelési szférában ugyanaz, tudniillik kiegyenlítődött

ezeknek a közepes termelési szféráknak a profitrátájára amelyekben a tőke átlagos összetétele uralkodik. Eszerint valamennyi különböző termelési szféra profitjai összegének egyenlőnek kell lennie az értéktöbbletek összegével, a társadalmi össztermék termelési árai összegének pedig az értékei összegével. Világos azonban, hogy a különböző összetételű termelési szférák közti kiegyenlítődésnek mindig afelé kell tartania, hogy ezeket egyenlővé tegye a közepes összetételű szférákkal, akár pontosan, akár csak megközelítően feleljenek is meg ez utóbbiak a társadalmi átlagnak. A többé vagy kevésbé megközelítő szférák között megintcsak kiegyenlítődési tendencia érvényesül, amely az ideális, azaz a valóságban nem létező középállapot felé tart, vagyis az a tendencia, hogy e körül normalizálódjék. Ilyen módon tehát szükségképpen az a tendencia uralkodik, hogy a termelési árakat pusztán az érték átváltozott formáivá tegyék, vagyis a profitokat az értéktöbblet puszta részeivé változtassák át, amely részek azonban nem a minden egyes különös termelési szférában előállított értéktöbblet arányában vannak elosztva, hanem az egyes termelési szférákban alkalmazott tőke tömege arányában, úgyhogy egyenlő nagyságú tőketömegekre, bármilyen is az összetételük, a társadalmi össztőke által előállított értéktöbblet összességének egyenlő nagyságú részei (megfelelő hányadai) esnek.

A közepes vagy megközelítően közepes összetételű tőkéknél tehát a termelési ár teljesen vagy megközelítően egybeesik az értékkel, a profit pedig az illető tőkék által előállított értéktöbblettel. Az összes többi tőkék, bármilyen is az összetételük, a konkurrencia nyomása alatt arra törekszenek, hogy az előbbiekkel kiegyenlítődjenek. Minthogy azonban a közepes összetételű tőkék egyenlők vagy megközelítően egyenlők a társadalmi átlagtőkével, valamennyi tőke, bármekkora is az önmaga előállította értéktöbblet, arra törekszik, hogy áruinak árában ezen értéktöbblet helyett az átlagprofitot realizálja, azaz a termelési árakat realizálja.

Másrészt azt mondhatjuk, hogy mindenütt, ahol átlagprofit, tehát általános profitráta alakul ki – bárhogyan jön is létre ez az eredmény –, ez az átlagprofit nem lehet más, mint a társadalmi átlagtőkére eső profit, amelynek összege az értéktöbbletek összegével egyenlő, s hogy azok az árak, amelyek ennek az átlagprofitnak a költségárakhoz való hozzácsapásával jöttek létre, nem lehetnek mások, mint a termelési árakká átváltozott értékek. Mit sem változtatna a dolgon, ha bizonyos termelési szférák tőkéi valamilyen okból nem lennének alávetve a kiegyenlítődés folyamatának. Az átlagprofitot akkor

a társadalmi tőkének azon része után számítanak, amely belekerül a kiegyenlítődési folyamatba. Világos, hogy az átlagprofit nem lehet más, mint az értéktöbblet össztömege, elosztva a termelés minden egyes területén működő tőkék tömegére, azok nagyságának arányában. Az átlagprofit a realizált meg nem fizetett munka egésze és ez az egész meg nem fizetett munka, éppúgy, mint a megfizetett holt és eleven munka, a tőkések által elsajátított áruk és pénz össztömegében ölt testet.

A tulajdonképpeni nehéz kérdés itt a következő: hogyan megy végbe a profitoknak ez az általános profitrátává való kiegyenlítődése, minthogy ez nyilvánvalóan eredmény, nem pedig kiindulópont.

Mindenekelőtt világos, hogy az áruértékek becslése, például pénzben, csak cseréjük eredménye lehet és hogy ezért, ha ilyen becslést tételezünk fel, azt úgy kell tekintenünk, mint áruértéknek áruérték ellenében végbemenő valódi cseréje eredményét. De hogyan jöhetett létre az áruknak ez a valódi értékükön végbemenő cseréje?

Tegyük fel először, hogy az összes árukat a termelés különböző területein valódi értékükön adják el. Mi történne akkor? Az előzőkben kifejtettek alapján a termelés különböző területein igen különböző profitráták uralkodnának. Hogy az árukat értékükön adják-e el (azaz a bennük foglalt érték arányában, vagyis értékárukon cserélődnek ki egymással), vagy olyan árakon, hogy eladásuk a termelésükre előlegezett megfelelő tőkék azonos tömegére azonos nagyságú profitot biztosít — ez nyilvánvalóan két teljesen különböző dolog.

Az a tény, hogy különböző mennyiségű eleven munkát mozgásba hozó tőkék különböző mennyiségű értéktöbbletet termelnek, legalábbis bizonyos mértékig feltételezi, hogy a munka kizsákmányolási foka, vagyis az értéktöbblet rátája azonos, vagy hogy az e tekintetben fennálló különbségek valódi vagy képzelt (konvencionális) kompenzációs okok következtében kiegyenlítődnek. Ez feltételezi a munkások közötti konkurrenciát s azt, hogy a termelés egyik területéről a másikra való folytonos vándorlásuk kiegyenlítődéshez vezet. Az értéktöbbletnek ilyen általános rátáját, illetve — mint valamennyi gazdasági törvénynél — az erre irányuló tendenciát mint elméleti egyszerűsítést tételeztük fel; a valóságban azonban ez tényleg előfeltétele a tőkés termelési módnak, bár gyakorlati súrlódások, amelyek többé vagy kevésbé jelentős helyi különbségekhez vezetnek, mint például az angol mezőgazdasági napszámosokra vonatkozó illetőségi törvények (settlement laws), többé vagy kevésbé gátolják. Az elméletben azonban feltesszük, hogy a tőkés termelési mód törvényei a maguk tisztaságában érvényesülnek. A valóságban ez mindig csak megközelítően van így; de a megközelítés annál nagyobb, minél fejlettebb a tőkés ter-

melési mód és mennél inkább kiküszöbölődik korábbi gazdasági viszonyok maradványaival való szennyeződése és összefonódása.

Az egész nehézség onnan ered, hogy az áruk nem egyszerűen mint *áruk* cserélődnek ki, hanem mint *tőkék termékei*, s ezek a tőkék arra tartanak igényt, hogy nagyságukkal arányosan, vagy azonos nagyság esetén egyformán részesedjenek az értéktöbblet össztömegéből. Az adott tőke által adott időszakban termelt áruk összárának ezt a követelményt ki kell elégítenie. Ezeknek az áruknak összára azonban nem más, mint a tőke által termelt egyes áruk árának összege.

A döntő pont legjobban akkor domborodik ki, ha a problémát a következőképpen közelítjük meg: Tegyük fel, hogy maguk a munkások a tulajdonosai megfelelő termelési eszközeiknek, és áruikat kicserélik egymással. Ekkor ezek az áruk nem volnának a tőke termékei. Munkáik különböző technikai jellege következtében a különböző munkaágakban alkalmazott munkaeszközök és munkaanyagok értéke különböző volna; ugyanígy, eltekintve a felhasznált termelési eszközök eltérő értékétől, adott munkamennyiséghez a termelési eszközök eltérő tömegére is lenne szükség aszerint, hogy az egyik árut egy óra alatt, a másikat csak egy nap alatt stb. lehet elkészíteni. Tegyük fel továbbá, hogy ezek a munkások, számításba véve a munka különböző intenzitásából stb. eredő kiegyenlítődéseket, átlagosan ugyanannyi ideig dolgoznak. Két munkás ez esetben a maga napi munkájának termékét képviselő áruban először is pótolta volna kiadásait, az elhasznált termelési eszközök önköltségi árát. Ez utóbbiak munkaágaik technikai jellege szerint különböznének. Másodszor mindketten azonos mennyiségű új értéket alkottak volna, ti. a termelési eszközökhöz hozzáadott munkanappal azonos értéket. Ez az új érték magában foglalná munkabérüket plusz az értéktöbbletet, a feltétlen szükségleteiket meghaladó többletmunkát, amelynek eredménye azonban az övék volna. Ha tőkés módon fejezzük ki magunkat, akkor mindketten ugyanannyi munkabért plusz ugyanannyi profitot kapnak, s egyszersmind az értéket, amely a termékben, például egy tízórás munkanap termékében fejeződik ki. De először is áruik értéke különböző volna. Az I áru például nagyobb értékrészt tartalmazna az elhasznált termelési eszközök fejében, mint a II áru, s hogy mindjárt minden lehető különbséget figyelembe vegyünk, tegyük fel, hogy az I áru több eleven munkát szív magába, előállítása tehát hosszabb időt vesz igénybe, mint a II árué. Az I és II áru értéke tehát igen különböző. Ugyanígy különböznének azoknak az áruértékeknek összege, amelyek az I munkás és a II munkás által adott idő alatt elvégzett munka termékei. A profitráták is nagyon különbözők volnának I és II számára, ha itt az értéktöbbletnek az elhasznált termelési eszközök

összértékéhez való arányát nevezzük a profitrátának. A létfenntartási eszközök, amelyeket az I. és II. munkás a termelés folyamán naponta elfogyaszt és amelyek a munkabért képviselik, itt az előlegezett termelési eszközöknek ama részét alkotják, amelyet egyébként változó tőkének nevezünk. De az értéktöbbletek egyenlő munkaidőre ugyanazok lennének I. és II. számára, vagy még pontosabban, minthogy I. és II. egyaránt egy munkanap termékének értékét kapja meg, ezért, az előlegezett „állandó" elemek értékének levonása után, egyenlő értékeket kapnak, amelyeknek egyik részét a termelésben elfogyasztott létfenntartási eszközök pótlásának, másik részét pedig az ezen felüli értéktöbbletnek tekinthetjük. Ha az I.-nek több a kiadása, kárpótolja árujának az a nagyobb értékrésze, amely ezt az „állandó" részt pótolja, és ezért terméke összértékének egy nagyobb részét is kell megint ezen állandó rész anyagi elemeivé visszaváltoztatnia, míg a II.-nak, bár kevesebb az ebből eredő bevétele, viszont annyival kevesebbet kell is visszaváltoztatnia. A profitráták különbözősége tehát ilyen előfeltételezés mellett közömbös körülmény volna, éppúgy, ahogy ma a bérmunkás számára közömbös körülmény, hogy a belőle kisajtolt értéktöbbletmennyiség milyen profitrátában fejeződik ki, s ahogy a nemzetközi kereskedelemben a különböző nemzetek profitrátáinak különbözősége árucseréjük szempontjából közömbös körülmény.

Az áruknak értékükön vagy megközelítően értékükön történő cseréje tehát sokkal alacsonyabb fokot követel meg, mint a termelési árakon történő csere, amihez a tőkés fejlődés meghatározott magas foka szükséges.

Bármiképpen rögződött vagy szabályozódott eredetileg a különböző áruk ára egymáshoz, az értéktörvény uralkodik mozgásukon. Amikor az áruk termeléséhez szükséges munkaidő csökken, egyébként változatlan körülmények között, csökkennek az árak; amikor e munkaidő emelkedik, az árak is emelkednek.

Eltekintve tehát attól, hogy az árakon és az árak mozgásán az értéktörvény uralkodik, teljesen helyénvaló az áruk értékét úgy tekinteni, mint ami a termelési árakat nemcsak elméletileg, hanem történelmileg is megelőzi. Ez érvényes olyan állapotokra, amikor a termelési eszközök a munkáséi, és ez az állapot található, mind az ókorban, mind a modern világban, a földdel bíró, maga dolgozó parasztnál és a kézművesnél. Ez megegyezik korábban* kifejezésre juttatott nézetünkkel[27] is, mely szerint a termékek árukká fejlődése a különböző közösségek közötti cseréből ered, nem egyazon község

tagjai közötti cseréből. Ez érvényes nemcsak erre az eredeti állapotra, hanem a rabszolgaságon és jobbágyságon alapuló későbbi állapotokra, valamint a kézművesség céhszervezetére is, mindaddig, amíg az egyes termelési ágakban lekötött termelési eszközöket csak nehezen lehet átvinni az egyik szférából a másikba, s ezért a különböző termelési szférák bizonyos határokon belül úgy viszonyulnak egymáshoz, mint idegen országok vagy kommunisztikus közösségek.

Ahhoz, hogy az árak, amelyeken az áruk egymásra kicserélődnek, megközelítően megfeleljenek az áruk értékének, nem kell más, mint hogy 1. a különböző áruk cseréje ne legyen többé pusztán véletlen vagy csak alkalomszerű; 2. hogy, amennyiben a közvetlen árucserét tekintjük, ezeket az árukat mindkét fél megközelítően a kölcsönös szükségletnek megfelelő mennyiségi arányban termelje; ezt a kelendőség kölcsönös tapasztalata magával hozza, s így magának a folytatólagos cserének eredményeként kifejlődik; és 3. amennyiben eladásról beszélünk, ne legyen semmiféle természetes vagy mesterséges monopólium, amely a szerződő felek egyikének módot ad arra, hogy értéken felül adjon el, vagy arra kényszeríti, hogy értéken alul kótyavetyéljen el. Véletlen monopóliumon azt a monopóliumot értjük, amelyre a vevő vagy eladó a kereslet és kínálat véletlen állása következtében tesz szert.

Az a feltevés, hogy a különböző termelési szférák árui értékükön kerülnek eladásra, természetesen csak annyit jelent, hogy értékük az a gravitációs pont, amely körül áraik forognak, s amellyé állandó emelkedéseik és süllyedéseik kiegyenlítődnek. Ezenkívül aztán mindig meg kell majd különböztetni *a piaci értéket* — erről később — a különböző termelők által termelt egyes áruk egyéni értékétől. Ezen áruk közül egyeseknek egyéni értéke a piaci érték alatt lesz (azaz termelésük kevesebb munkaidőt kíván meg, mint amekkorát a piaci érték kifejez), másoké a piaci érték fölött. A piaci értéket egyrészt úgy kell majd tekintenünk, mint az egyik szférában termelt áruk átlagértékét, másrészt mint azoknak az áruknak egyéni értékét, amelyeket az illető szféra átlagos feltételei között termelnek, s amelyek e szféra termékeinek nagy tömegét alkotják. Csak kivételes kombinációk esetén szabályozzák a legrosszabb vagy a legkedvezőbb feltételek között termelt áruk a piaci értéket, mely viszont a piaci árak ingadozásainak a középpontja — a piaci árak azonban ugyanazon fajta áruk számára ugyanazok. Ha az áruk átlagértékükön, tehát a két szélső pont között elhelyezkedő árutömeg középértékén való kínálata kielégíti a szokásos keresletet, akkor azok az áruk, amelyeknek egyéni értéke a piaci értékek alatt áll, extra értéktöbbletet

[27] Akkor, 1865-ben még csak Marx „nézete". Ma már, mióta Maurertől Morganig kiterjedt kutatásokat végeztek az őseredeti közösségekre vonatkozóan, olyan tény, amelyet alig vonnak valahol kétségbe. — *F. E.*

vagy extraprofitot realizálnak, míg azok, amelyeknek egyéni értéke a piaci értéket meghaladja, a bennük foglalt értéktöbblet egy részét nem tudják realizálni.

Mit sem segít, ha azt mondják, az a tény, hogy a legrosszabb körülmények között termelt árukat is eladják, bizonyítja, hogy a kereslet fedezésére szükség van rájuk. Ha a feltételezett esetben az ár a közepes piaci értéknél magasabb volna, kisebb lenne a kereslet. Meghatározott ár mellett egy árufajta csak meghatározott teret tölthet be a piacon; ez a tér az árak megváltozása esetén csak akkor nem változik, ha a magasabb ár kisebb árumennyiséggel, az alacsonyabb ár pedig nagyobb árumennyiséggel jár együtt. Ha viszont a kereslet annyira erős, hogy akkor sem csökken, mikor az árat a legrosszabb feltételek között termelt áruk értéke szabályozza, akkor a piaci értéket ez utóbbiak határozzák meg. Ez csak akkor lehetséges, ha a kereslet a szokásosnál magasabbra emelkedik, vagy a kínálat a szokásosnál alacsonyabbra süllyed. Végül, ha a termelt áruk tömege nagyobb, mint amennyi közepes piaci értéken vevőre talál, akkor a piaci értéket a legjobb feltételek között termelt áruk szabályozzák. Ez utóbbi kategória árui például teljesen vagy megközelítően egyéni értékükön adhatók el, miközben előfordulhat, hogy a legrosszabb feltételek között termelt áruk talán még önköltségüket sem realizálják, míg a közepes átlag árui a bennük foglalt értéktöbbletnek csak egy részét tudják realizálni. Amit itt a piaci értékről mondottunk, a termelési árra is érvényes, mihelyt ez a piaci érték helyébe lép. A termelési ár minden egyes területen szabályozva van, s ugyancsak a különleges körülmények szabályozzák. Ő maga viszont ismét középpont, amely körül a napi piaci árak ingadoznak és amivé bizonyos időszak alatt kiegyenlítődnek. (Lásd *Ricardót*, aki szerint a termelési árat a legrosszabb feltételek között dolgozó vállalkozók határozzák meg [„Principles etc." MacCulloch kiadása. London 1852. 37, 38. old.].)

Bármiképpen történjék is az árak szabályozása, az eredmény a következő:

1) Az árak mozgásán az értéktörvény uralkodik, mert a termeléshez szükséges munkaidő csökkenése vagy növekedése a termelési árak esését vagy emelkedését idézi elő. Ricardo (aki nyilván érzi, hogy az ő termelési árai eltérnek az áruk értékétől) ebben az értelemben mondja azt, hogy „a vizsgálódás, amelyre az olvasó figyelmét fel szeretné hívni, az áruk viszonylagos értékében, nem pedig abszolút értékükben bekövetkező változások hatásával foglalkozik" [Ricardo, ugyanott, 15. old.].

2) A termelési árakat meghatározó átlagprofitnak megközelítően mindig azonosnak kell lennie azzal az értéktöbbletmennyiséggel,

amely egy adott tőkére mint a társadalmi össztőke bizonyos hányadára esik. Tegyük fel, hogy az általános profitráta és ezért az átlagprofit pénzértékben kifejezve nagyobb, mint a pénzértékben számított valódi átlagértéktöbblet. Ami a tőkéseket illeti, számukra mellékes, hogy 10 vagy 15% profitot számítanak-e fel kölcsönösen egymásnak. Az egyik százalék semmivel sem fejez ki több valódi áruértéket, mint a másik, mert a pénzkifejezés túlmagasan való megállapítása kölcsönös. Ami azonban a munkásokat illeti (itt feltételeztük, hogy ezek megkapják normális munkabérüket, az átlagprofit felemelése tehát nem jelent valóságos levonást a munkabérből, azaz egészen más valamit fejez ki, mint a tőkés normális értéktöbbletét), az áruk árának az átlagprofit felemelése okozta emelkedésével szükségképpen együttjár a változó tőke pénzkifejezésének emelkedése. Valójában a profitráta és az átlagprofit ilyen általános névleges felemelése a valóságos értéktöbblet és az előlegezett össztőke közti arány által megszabott szinten felül nem lehetséges anélkül, hogy maga után ne vonná a munkabér emelkedését s ugyanígy az állandó tőkét alkotó áruk árának növekedését. Fordítva áll a dolog csökkentés esetén. Minthogy tehát az átlagprofit s így az általános profitráta magasságát az összértéktöbblet, ezt pedig az áruk összértéke szabja meg, ezért a termelési árakat — mint általános törvény, mely az ingadozásokon uralkodik — az értéktörvény szabályozza.

A konkurrencia, egyelőre egy termelési területen belül, azt éri el, hogy az áruk eltérő egyéni értékéből kialakítja az azonos piaci értéket és piaci árat. De csak a különböző termelési területeken befektetett tőkék konkurrenciája teremti meg a termelési árat, amely a különböző területek profitrátáit kiegyenlíti. Az utóbbihoz a tőkés termelési mód magasabb fejlettségi foka szükséges, mint az előbbihez.

Ahhoz, hogy azonos termelési terület azonos fajta és nagyjából azonos minőségű áruit értékükön lehessen eladni, két dolog szükséges:

Először az kell, hogy a különböző egyéni értékek *egyetlen* társadalmi értékké, a fentebb tárgyalt piaci értékké egyenlítődjenek ki, ehhez pedig az azonos árufajták termelői közti konkurrenciára van szükség, továbbá piacra, amelyen együttesen kínálják eladásra áruikat. Ahhoz, hogy azonos fajta — de különböző egyéni színezetű körülmények között termelt — áruk piaci ára megfeleljen a piaci értéknek, ne térjen el attól sem úgy, hogy afölé emelkedik, sem pedig, hogy az alá süllyed, az szükséges, hogy a különböző eladók elegendő nyomást gyakoroljanak egymásra s ily módon akkora árutömeget vessenek piacra, amekkorát a társadalmi szükséglet megkíván, azaz olyan mennyiséget, amelyért a társadalom a piaci értéket meg tudja fizetni. Ha a termékmennyiség e szükségletet meghaladná, az árukat

piaci értékükön alul kellene eladni; viszont piaci értékükon felül kelnének el, ha a termékmennyiség nem volna elég nagy, vagy, ami ugyanaz, ha az eladók közti konkurrencia nyomása nem volna elég erős ahhoz, hogy rákényszerítse őket ennek az árumennyiségnek a piacrahozatalára. Ha a piaci érték megváltoznék, megváltoznának azok a feltételek is, amelyek mellett a teljes árutomeget el lehetne adni. Ha a piaci érték csokken, a társadalmi szükséglet (amelyen itt mindig fizetőképes szükségletet értünk) átlagában kitágul s bizonyos határokon belül nagyobb tomegű árut tud felszívni. Ha a piaci érték emelkedik, az áru iránti társadalmi szükséglet csokken s kisebb árumennyiséget szív fel. Ha tehát a kereslet és kínálat szabályozza a piaci árat, helyesebben a piaci árak eltérését a piaci értéktől, másrészt viszont a piaci érték szabályozza a kereslet és kínálat viszonyát, vagyis azt a középpontot, amely körül a kereslet és kínálat ingadozásai következtében a piaci árak hullámzanak.

Ha a dolgot közelebbről megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy az egyes áruk értékére érvényes feltételek itt mint egyfajta áru osszmennyiségének értékére érvényes feltételek jelennek meg újra; hiszen a tőkés termelés eleve tömegtermelés, és mint más, kevésbé fejlett termelési módokban is — legalább a főbb áruknál —, a kisebb tomegekben előállított terméket mint társadalmi, habár sok kis termelő által előállított terméket a piacon nagy tomegekben, viszonylag kevés kereskedő kezében koncentrálják, halmozzák fel és kínálják eladásra; mint az egész termelési ág kozos termékét, vagy annak kisebb-nagyobb hányadát.

Egészen futólag megjegyezzük itt, hogy a „társadalmi szükségletet", tehát azt, ami a kereslet alapelvét szabályozza, lényegében a különböző osztályok egymáshoz való viszonya s megfelelő gazdasági pozíciójuk határozza meg, főleg tehát, először, az osszértéktobblet és a munkabér aránya, másodszor pedig azoknak a különböző részeknek az aránya, amelyekre az értéktobblet széthasad (profit, kamat, földjáradék, adók stb.); s így itt is újra megmutatkozik, mennyire nem lehet semmit sem megmagyarázni a kereslet és kínálat viszonyából, ha nem fejtjük ki előbb azt az alapot, amelyen e viszony működik.

Bár az áru is, a pénz is a csereérték és a használati érték egysége, mégis már láttuk (I. kot. 1. fej. 3. pont [54. és kov. old.]), hogy a vételnél és eladásnál e két meghatározás polárisan a két végponton helyezkedik el, úgyhogy az áru (az eladó) a használati értéket, és a pénz (a vevő) a csereértéket képviseli. Az áru eladásának egyik előfeltétele volt, hogy használati értéke legyen, tehát társadalmi szükségletet elégítsen ki. A másik előfeltétel abban állott, hogy az áruban foglalt munkamennyiség társadalmilag szükséges munkát képviseljen, tehát

az áru egyéni értéke (s ami e feltevés mellett ugyanaz, eladási ára) egybeessék társadalmi értékével[28].

Alkalmazzuk ezt a piacon található árutömegre, amely egy egész termelési terület terméke.

Legkönnyebben úgy világíthatjuk meg a dolgot, ha az egész árutömeget, egyelőre tehát *egyetlen* termelési ág egész árutömegét, mint *egyetlen* árut, s a sok azonos áru árának összegét mint *egyetlen* összegezett árat fogjuk fel. Ekkor mindaz, amit az egyes árura mondtunk, szó szerint igaz lesz az adott termelési ág piacon található teljes árutömegére. Az a követelmény, hogy az áru egyéni értéke megfeleljen társadalmi értékének, most úgy valósul meg, vagyis abban fejeződik ki pontosabban, hogy az áru összmennyisége a termeléséhez társadalmilag szükséges munkát tartalmazza s hogy e mennyiség értéke piaci értékével egyenlő.

Tegyük fel mármost, hogy ezeknek az áruknak zömét körülbelül azonos szokásos társadalmi feltételek között termelték, úgyhogy értékük egyszersmind a szóban forgó tömeget alkotó egyes áruk egyéni értéke. Ha mármost az áruk viszonylag kis részét a szokásosnál rosszabb, más részét pedig a szokásosnál jobb feltételek között termelték, úgyhogy az egyik rész egyéni értéke nagyobb, a másik részé kisebb az áruk nagy részének közepes értékénél, de e két véglet kiegyenlíti egymást, úgyhogy a hozzájuk tartozó áruk átlagértéke a középső tömeghez tartozó áruk értékével azonos — akkor a piaci értéket a közepes feltételek között termelt áruk értéke határozza meg[29]. A teljes árutömeg értéke egyenlő valamennyi egyes áru értékének valóságos összegével, éspedig a közepes, a rosszabb és a jobb feltételek között termelt árukéval egyaránt. Ez esetben az árutömeg piaci értékét, vagyis társadalmi értékét — a bennefoglalt szükséges munkaidőt —, a nagy, középső tömeg értéke határozza meg.

Tegyük fel viszont, hogy a piacra hozott szóban forgó áru összetömege ugyanaz marad, a rosszabb feltételek között termelt áruk értéke azonban nem egyenlítődik ki a jobb feltételek között előállított áruk értékével, úgyhogy a rosszabb feltételek között előállított tömegrész viszonylag jelentékeny nagyságú, mind a közepes tömeghez, mind a másik szélsőséghez képest: akkor a piaci értéket, vagyis a társadalmi értéket a rosszabb feltételek között termelt tömeg szabályozza.

Tételezzük fel végül, hogy a közepesnél jobb feltételek között termelt árutömeg jelentékenyen felülmúlja a rosszabb feltételek

[28] *Marx:* „Zur Kritik der politischen Oekonomie". Berlin 1859. [8. old.] [*Marx:* „A politikai gazdaságtan bírálatához". Szikra 1953. 14. old.]

[29] Ugyanott.

között termeltet és még a közepes viszonyok között termelt árukhoz képest is jelentékeny nagyságú; akkor a piaci értéket a legjobb feltételek mellett termelt rész szabályozza. Itt eltekintünk a piac túltelítettségétől, mely esetben a piaci árat mindig a legjobb feltételek között termelt rész szabályozza; itt azonban nem a piaci értéktől eltérő piaci árral van dolgunk, hanem magának a piaci értéknek különböző meghatározásaival[30].

Valójában, ha egészen szigorúan vesszük a dolgot (ami a valóságban természetesen csak megközelítőleg és ezerszeres módosulással fordul elő), az I esetben az egész tömegnek a középső értékek által szabályozott piaci értéke azonos az egész tömeg egyéni értékeinek összegével, bár a két végleten termelt áruk számára ez az érték mint rájuk kényszerített átlagérték jelenik meg. Akik a legrosszabb feltételek között termelnek, áruikat ekkor egyéni értékük alatt kénytelenek eladni; a legjobb feltételek között termelők egyéni értékük fölött adják el áruikat.

A II esetben a két végleten termelt egyéni értéktömegek nem egyenlítődnek ki, hanem a rosszabb feltételek mellett termelt értéktömeg válik döntővé. Szigorúan véve most minden egyes árunak, illetve az össztömeg minden megfelelő hányadának átlagárát vagy piaci értékét a tömeg összértéke — amely a különböző feltételek között termelt áruk értékének összeadásából állna elő —, valamint az a megfelelő hányad határozná meg, amely ebből az összértékből az egyes árura jut. Az így nyert piaci érték nemcsak a legkedvezőbb véglethez tartozó áruk egyéni értékét haladná meg, hanem a középső réteghez tartozókét is; de még mindig alacsonyabb volna, mint a legkedve-

---

[30] Storch és Ricardo vitája a földjáradékkal kapcsolatban (vitáról csak a tárgyat illetően beszélhetünk, ők maguk valójában nem hivatkoznak egymásra) arról, hogy a piaci értéket (náluk inkább a piaci árat, illetve termelési árat), a legkedvezőtlenebb (Ricardo [Id. mű, 38. és köv. old.]) vagy a legkedvezőbb (Storch [„Cours d'économie politique". Pétervár 1815. II. köt. 78. és köv. old.]) feltételek között termelt áruk szabályozzák-e, abban az értelemben dől el tehát, hogy mindkettőjüknek igaza van és mégsincs igaza, s hogy a középső esetet mindketten teljesen figyelmen kívül hagyták. Vö. Corbet megállapításait [„An Inquiry etc." 42. és köv. old.] azokról az esetekről, amelyekben az árat a legjobb feltételek között termelt áruk szabályozzák. — „Ez nem azt jelenti, mintha ő (Ricardo) azt állította volna, hogy két különböző árucikk egy-egy tétele, például egy kalap és egy pár cipő, akkor cserélődik ki egymással, ha e két tételt azonos munkamennyiséggel állították elő. «Árun» itt az «árufajtát» kell értenünk, nem egyetlen kalapot önmagában, nem egyetlen pár cipőt stb. E célból mindazt a munkát, amely Anglia összes kalapjait állítja elő, az összes kalapokra elosztottnak kell tekintenünk. Úgy látom, hogy ez eleinte és e tan általános megállapításaiban nem jutott kifejezésre" („Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy etc." London 1821. 53, 54. old.).

zőtlenebb végleten termelt áruk egyéni értéke. Hogy az utóbbit menynyire közelíti meg, vagy végül hogyan esik egybe azzal, az teljesen attól függ, mekkora részét teszi ki a legkedvezőtlenebb végleten termelt árutömeg a szóban forgó árufajtának. Ha a kereslet csak kevéssé is túlsúlyban van, a piaci árat a kedvezőtlen feltételek közt termelt áruk egyéni értéke szabályozza.

Ha végül — mint a III esetben — a kedvező végleten termelt árumennyiség nemcsak a másik véglethez, hanem a közepes feltételekhez képest is nagyobb teret foglal el, a piaci érték a középső érték alá süllyed. A két véglet és a középső terület értékeinek összeadásából nyert átlagérték itt alacsonyabb, mint a középső terület értéke, s aszerint közeledik hozzá vagy távolodik tőle, hogy a legkedvezőbb véglet mekkora viszonylagos teret foglal el. Ha a kereslet a kínálathoz képest gyenge, akkor a kedvező helyzetben levő rész, bármekkora is, erőszakkal foglal teret azáltal, hogy a maga árát egyéni értékére csökkenti. A legjobb feltételek között termelt áruknak ezzel az egyéni értékével a piaci érték sohasem eshet egybe, kivéve, ha a kínálat a keresletet igen erősen felülmúlja.

A piaci értéknek ezt az itt *elvontan* kifejtett megállapítását a valóságos piacon a vevők konkurrenciája viszi véghez, feltéve, hogy a kereslet éppen akkora, hogy az árutömeget az így megállapított értéken felszívja. S most a másik ponthoz érkezünk.

Másodszor. Az a körülmény, hogy az árunak használati értéke van, csak annyit jelent, hogy valamilyen társadalmi szükségletet elégít ki. Amíg csak az egyes árukkal foglalkoztunk, megelégedhettünk azzal a feltevéssel, hogy az erre a meghatározott árura — melynek ára már mennyiségét is magában foglalja — irányuló szükséglet fennáll, anélkül hogy a kielégítendő szükséglet mennyiségével tovább törődtünk volna. E mennyiség azonban lényeges mozzanattá válik, mihelyt az egyik oldalon egy egész termelési ág terméke, a másikon a társadalmi szükséglet áll. Most már szemügyre kell vennünk e társadalmi szükséglet mértékét, azaz mennyiségét.

A piaci értéknek az előzőkben adott meghatározásainál azt feltételeztük, hogy a termelt áruk tömege adott, ugyanakkora marad; hogy csak e tömeg különböző feltételek között termelt alkotórészeinek aránya változik, s hogy ezért az áruk egyazon tömegének piaci értéke különbözőképpen szabályozódik. Tegyük fel, hogy ez a tömeg a kínálat szokott mennyiségét jelenti, figyelmen kívül hagyva azt a lehetőséget, hogy az előállított áruk egy részét időnként elvonhatják a piactól. Ha mármost az e tömegre irányuló kereslet is a szokásos marad, akkor az árut piaci értékén adják el, akármelyik szabályozza is ezt a piaci értéket az előbb vizsgált három eset közül. Az árutömeg

nemcsak szükségletet elégít ki, hanem ezt a szükségletet társadalmi méretekben elégíti ki. Ha viszont az árumennyiség kisebb vagy nagyobb, mint a rá irányuló kereslet, a piaci ár eltér a piaci értéktől. Az első eltérés abban mutatkozik, hogy ha a mennyiség túlságosan kicsi, a piaci értéket mindig a legrosszabb feltételek kozott termelt áru szabályozza, ha pedig túlságosan nagy, akkor mindig a legjobb feltételek kozott termelt áru; hogy tehát a piaci értéket a két véglet egyike határozza meg, noha pusztán a kulonbozó feltételek kozott termelt árutomegek aránya alapján más eredménynek kellene mutatkoznia. Ha a kereslet és a termékmennyiség kozti különbség jelentékenyebb, a piaci ár ugyancsak még jelentékenyebben fog a piaci értéktől felfelé vagy lefelé eltérni. De a termelt áruk mennyisége és azon mennyiség kozti különbség, amely mellett az áruk piaci értékükon kelnek el, két okból eredhet. Vagy ez a mennyiség maga változik, túlságosan kicsivé vagy túlságosan naggyá válik, úgyhogy az újratermelés más méretben történik, mint amely az adott piaci értéket szabályozta. Ez esetben a kínálat megváltozott, noha a kereslet ugyanaz maradt, s ezáltal viszonylagos túltermelés vagy elégtelen termelés kovetkezett be. Vagy pedig az újratermelés, azaz a kínálat marad ugyanaz, de a kereslet csokkent vagy emelkedett kulonbozó okok kovetkeztében. Noha itt a kínálat abszolút nagysága azonos maradt, viszonylagos nagysága, a szükséglethez viszonyított vagy azzal mért nagysága megváltozott. A hatás ugyanaz, mint az első esetben, csak fordított irányú. Végül: ha mindkét oldalon változások kovetkeznek be, de vagy kulonbozó irányban, vagy ugyanabban az irányban, de kulonbozó mértékben, ha tehát kétoldalú változások történnek, amelyek azonban a két oldal korábbi arányát megváltoztatják, akkor a végső eredmény mindig az előbb vizsgált két eset egyikére vezethető vissza.

A kereslet és kínálat általános fogalmi meghatározásának tulajdonképpeni nehézsége az, hogy látszólag tautológiára lyukad ki. Nézzük először a kínálatot, a piacon található terméket, vagy azt, ami odaszállítható. Nehogy itt egészen haszontalan részletekbe tévedjünk, minden egyes iparágban az évi újratermelés tomegére gondolunk s eltekintünk attól, hogy a kulonbozó árukat a piactól kisebb vagy nagyobb mértékben el lehet vonni, és, mondjuk, a kovetkező évi fogyasztás számára tárolni. Ez az évi újratermelés mindenekelőtt bizonyos mennyiséget fejez ki, mértékegységben vagy darabszámban, aszerint, hogy az árutomeget diszkrét [megszakított] vagy kontinuális [folytonos] mennyiségként mérik-e; nemcsak hogy emberi szükségleteket kielégítő használati értékekből áll, hanem ezek a használati értékek adott terjedelemben találhatók a piacon. Másodszor pedig, ennek az árumennyiségnek meghatározott piaci értéke van, amely az egy-

ségül szolgáló áru vagy árumérték piaci értékének sokszorosával fejezhető ki. A piacon található áruk mennyiségi terjedelme és piaci értéke között tehát nincs szükségszerű összefüggés, mert például egyes áruk értéke sajátosan magas, másoké sajátosan alacsony, úgyhogy egy adott értékösszeg az egyik áru igen nagy mennyiségében, s a másik áru igen kis mennyiségében testesülhet meg. A piacon levő árucikkek mennyisége s e cikkek piaci értéke között tehát csak a következő összefüggés van: a munka termelékenységének adott fokán meghatározott mennyiségű árucikk előállítása minden egyes külön termelési területen meghatározott mennyiségű társadalmi munkaidőt igényel, noha ez az arány a termelés különböző területein igen különböző és semmiféle belső összefüggésben nincs ezeknek a cikkeknek a hasznosságával, vagy használati értékük különleges jellegével. Minden egyéb körülményt azonosnak véve, ha valamely árufajta *a* mennyisége *b* munkaidőbe kerül, akkor *na* mennyiség *nb* munkaidőbe kerül. Továbbá: ha a társadalom szükségleteket akar kielégíteni s azt akarja, hogy e célból valamely árucikket állítsanak elő, azt meg kell fizetnie. Valóban, minthogy az árutermelés feltételezi a munka megosztását, a társadalom ezeket a cikkeket úgy vásárolja meg, hogy rendelkezésére álló munkaidejének egy részét termelésükre fordítja, tehát annak a munkaidőnek meghatározott mennyiségével vásárolja meg őket, amellyel ez az adott társadalom rendelkezni tud. A társadalom ama részének, amelyre a munkamegosztás következtében az a feladat hárul, hogy munkáját e meghatározott árucikkek termelésére fordítsa, a társadalmi munka révén egyenértéket kell kapnia, mégpedig olyat, amely az ő szükségleteit kielégítő árucikkekben ölt testet. De egy társadalmi cikk előállítására fordított társadalmi munka összmennyisége, vagyis a társadalom által összmunkaerejéből e cikk termelésére fordított megfelelő hányad, tehát e cikk termelésének a társadalmi össztermelésben elfoglalt terjedelme nem szükségszerű, hanem csak véletlenmegszabta összefüggésben áll azzal, hogy a társadalom milyen mértékben kívánja e meghatározott cikkel csillapítható szükségletét kielégíteni. Lehetséges, hogy minden egyes árucikk, vagy egy árufajta bármely meghatározott mennyisége csak a termeléséhez szükséges társadalmi munkát tartalmazza, s ebből a szemszögből vizsgálva ennek az egész árufajtának piaci értéke csak szükséges munkát fejez ki, mégis, ha a szóban forgó árut a mostani társadalmi szükségletet meghaladó mértékben termelték, a társadalmi munkaidő egy részét elpocsékolták, s ekkor az árutömeg a piacon a társadalmi munka sokkal kisebb mennyiségét képviseli, mint amennyit valóban tartalmaz. (Csak ott, ahol a termelés valóban a társadalom tervszerű irányítása és ellenőrzése alatt áll, teremti meg a társadalom az összhangot a meghatározott

cikkek termelésére fordított társadalmi munkaidő és az e cikkek által kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelme között.) Ezért ezeket az árukat piaci értékük alatt kell elkótyavetyélni, sőt egy részük teljesen eladhatatlanná is válhat. — Ellenkezőleg áll a dolog, ha egy meghatározott árufajta termelésére fordított társadalmi munka terjedelme túlságosan kicsi a termék által kielégítendő különleges társadalmi szükséglet terjedelméhez képest. — Ha azonban egy meghatározott árucikk termelésére fordított társadalmi munka terjedelme megfelel a kielégítendő társadalmi szükséglet terjedelmének, úgyhogy a termelt tömeg változatlan kereslet mellett megfelel az újratermelés szokott mértékének, akkor az árut piaci értékén adják el. Az áruknak értékükön való cseréje vagy eladása az ésszerű, ez a természetes törvénye egyensúlyuknak; ebből kiindulva kell megmagyarázni az eltéréseket, nem pedig fordítva, az eltérésekből magát a törvényt.

Lássuk a másik oldalt, a keresletet.

Az árukat mint termelési eszközöket vagy mint létfenntartási eszközöket azért vásárolják meg, hogy belekerüljenek a termelő vagy az egyéni fogyasztásba — mit sem változtat a dolgon, hogy bizonyos fajta áruk mindkét célra alkalmasak. Kereslet mutatkozik tehát iránt uk a termelők részéről (ezek itt tőkések, mert feltételeztük, hogy a termelési eszközök tőkévé váltak) és a fogyasztók részéről. Egyelőre úgy látszik, hogy mindkettő feltételezi a kereslet oldalán a társadalmi szükségletek adott mennyiségét, s ennek a másik oldalon meghatározott mennyiségű társadalmi termelés felel meg a különböző termelési ágakban. Ha a pamutipar a maga évi újratermelését adott szinten tovább akarja folytatni, ehhez a szokott mennyiségű gyapotra, sőt a tőkefelhalmozás következtében évente bővülő újratermelés miatt pótlólagos gyapotmennyiségre van szüksége. Ugyanígy van a létfenntartási eszközökkel. Ahhoz, hogy a munkásosztály a megszokott átlagos módon éljen tovább, legalább ugyanannyi szükséges létfenntartási eszközhöz kell újra hozzájutnia, bár ez a mennyiség talán többé vagy kevésbé másképp oszlik meg a különböző árufajták között; továbbá a népesség évi szaporodása miatt pótlólagos mennyiségre is szükség van; több-kevesebb módosulással a többi osztálynál is ez a helyzet.

Úgy tűnik tehát, hogy a kereslet oldalán adott nagyságú meghatározott társadalmi szükséglet van jelen, s ennek kielégítéséhez bizonyos árufajta meghatározott mennyiségére van szükség a piacon. E szükséglet mennyiségi meghatározottsága azonban nagyon rugalmas és ingadozó. Szilárdsága csak látszat. Ha a létfenntartási eszközök olcsóbbak lennének vagy a pénzbér magasabb volna, a munkások többet vásárolnának s nagyobb „társadalmi szükséglet" mutatkoznék

ez árufajták iránt. Teljesen figyelmen kívül hagyjuk itt a koldusszegényeket stb., akiknek „kereslete" fizikai szükségletük legszűkebb határait sem éri el. Ha másrészt, például, a gyapot olcsóbb lenne, megnövekednék a tőkések gyapot iránti kereslete, több pótlólagos tőkét dobnának a pamutiparba stb. Általában nem szabad itt megfeledkeznünk arról, hogy a termelő fogyasztás kereslete feltevésünk szerint a tőkés részéről megnyilvánuló kereslet, s hogy a tőkés tulajdonképpeni célja az értéktöbblet termelése, tehát csak ennek kedvéért termel bizonyos fajta árukat. Másrészt ez nem akadálya annak, hogy ha például gyapotvásárlóként lép fel a piacon, képviselje a gyapot iránti szükségletet, mint ahogy a gyapot eladója számára is kozombos, hogy a vevő a gyapotot inganyaggá vagy lőgyapottá változtatja, vagy a maga és a világ fülét szándékszik-e vele betomni. De mindenesetre ez erősen befolyásolja azt, hogy a tőkés milyen módon vevő. Gyapotra irányuló szükségletét lényegesen módosítja az a körülmény, hogy ez a szükséglete valójában csak profitszerzési szükségletét takarja. — Azok a határok, amelyek között az áruk iránt a *piacon* megnyilvánuló szükséglet — a kereslet — mennyiségileg eltér a *valóságos társadalmi* szükséglettől, a különféle áruk számára természetesen igen különbözőek; a keresett árumennyiség és ama mennyiség közötti különbözetet értem, amely iránt az áruk pénzárának, vagy a vevők kereseti, illetve életviszonyainak változása esetén kereslet mutatkoznék.

Mi sem könnyebb, mint megérteni a kereslet és kínálat egyenlőtlenségét s a piaci áraknak ebből eredő eltérését a piaci értékektől. A tulajdonképpeni nehézséget annak meghatározása okozza, mi értendő a kereslet és kínálat egyensúlya alatt.

Kereslet és kínálat akkor fedik egymást, ha olyan viszonyban vannak, hogy egy meghatározott termelési ág árutomegét piaci értékén lehet eladni, sem magasabban, sem alacsonyabban. Ezt halljuk először.

És másodszor: ha az árukat piaci értékükön lehet eladni, kereslet és kínálat fedik egymást.

Ha a kereslet és a kínálat fedik egymást, hatásuk megszűnik, s éppen ezért az árut piaci értékén adják el. Ha két egyenlő nagyságú erő ellentétes irányban hat, semlegesítik egymást, kifelé egyáltalán nem hatnak, s az ilyen feltételek között végbemenő jelenségeket más okokkal kell magyarázni, nem pedig e két erő hatásával. Ha a kereslet és a kínálat semlegesítik egymást, már semmit sem magyaráznak meg többé, nem hatnak a piaci értékre s csak most marad igazán homályban, miért fejeződik ki a piaci érték éppen ebben a pénzösszegben és nem másikban. A tőkés termelés valódi belső törvényeit nyilvánvalóan

nem lehet a kereslet és kínálat kölcsönhatásából megmagyarázni (ha teljesen eltekintünk e két társadalmi hajtóerő mélyebb, itt nem helyén való elemzésétől), minthogy e törvények megvalósulása tiszta alakban csak akkor jelentkezik, amikor a kereslet és kínálat nem hat tobbé, azaz fedi egymást. A kereslet és kínálat valójában sohasem fedi egymást, vagy ha mégis, ez csak véletlen, tehát tudományos szempontból 0-nak kell vennünk, nemlétezőnek kell tekintenünk. A politikai gazdaságtanban azonban feltételezzük, hogy fedik egymást. Miért? Azért, hogy a jelenségeket torvényszerű, fogalmuknak megfelelő alakjukban, azaz a kereslet és kínálat mozgása által teremtett látszattól függetlenül vizsgálhassuk. Másrészt azért, hogy felkutassuk és bizonyos mértékig rogzítsük mozgásuk valódi tendenciáját. Minthogy az egyenlőtlenségek ellentétes jellegűek, s minthogy egymást folytonosan követik, ellentétes irányaik és kolcsönös ellentmondásuk folytán kiegyenlítődnek. Tehát, bár kereslet és kínálat egyetlen adott esetben sincsenek egyensúlyban, kilengéseik úgy következnek egymásután — s az egyik irányban való kilengésnek az az eredménye, hogy ellentétes irányú kilengést vált ki —, hogy, egy hosszabb vagy rovidebb időtartamot a maga egészében véve, a kereslet és kínálat mindig fedi egymást; de csak mint a már végbement mozgás átlaga s csak mint ellentmondásuk folytonos mozgása. Ezáltal a piaci értékektől eltérő piaci árak — ha átlagukban vizsgáljuk őket — piaci értékekké egyenlítődnek ki, mert az utóbbiaktól való eltérések kölcsönösen megsemmisítik egymást, mint plusz és mínusz. S ez az átlagszám korántsem csupán elméleti fontosságú, hanem gyakorlatilag is fontos a tőke számára, amelyet úgy fektetnek be, hogy számolnak a többékevésbé meghatározott idő alatt bekovetkező ingadozásokkal és kiegyenlítődésekkel.

A kereslet és kínálat viszonya tehát egyrészt csak a piaci áraknak a piaci értékektől való eltérését magyarázza meg, másrészt ennek az eltérésnek a megszüntetésére, azaz a kereslet-kínálat viszony hatásának megszüntetésére irányuló tendenciát. (Azokat a kivételes árukat, amelyeknek ára van anélkül, hogy értéke lenne, itt nem kell vizsgálnunk.) A kereslet és kínálat igen különböző formákban szüntethetik meg azt a hatást, amely egyenlőtlenségükből ered. Ha például a kereslet s így a piaci ár csökken, ez arra vezethet, hogy tőkét vonnak el s így csökken a kínálat. De eredményezheti azt is, hogy a szükséges munkaidőt csökkentő találmányok kovetkeztében csokken maga a piaci érték s ezáltal kiegyenlítődik a piaci árral. Fordítva: ha a kereslet nő s ezzel a piaci ár a piaci érték fölé emelkedik, ez arra vezethet, hogy ebbe a termelési ágba túl sok tőke áramlik be és a termelés annyira megnő, hogy a piaci ár még a piaci értéknél is lejjebb süllyed; vagy,

másrészt, az is lehet, hogy olyan áremelkedéshez vezet, amely visszaszorítja magát a keresletet. Egyik-másik termelési ágban azzal a következménnyel is járhat, hogy rovidebb vagy hosszabb időn át maga a piaci érték is emelkedik, mert ez idő alatt a keresett termékek egy részét rosszabb feltételek kozott kell előállítani.

Ha a kereslet és kínálat meghatározza a piaci árat, a piaci ár és további elemzésben a piaci érték viszont meghatározza a keresletet és kínálatot. A keresletnél ez nyilvánvaló, mert ez az árral ellenkezően alakul, novekszik, ha az ár csokken és megfordítva. De így van a kínálattal is. Mert a kínált árukba belekerülő termelési eszkozok ára meghatározza az illető termelési eszkozok iránti keresletet s így azoknak az áruknak a kínálatát is, melyeknek kínálata magábanfoglalja az említett termelési eszkozokre irányuló keresletet. A gyapotárak meghatározzák a pamutszovetek kínálatát.

Ehhez a zűrzavarhoz — hogy ti. az árakat a kereslet és kínálat, a keresletet és kínálatot viszont az árak határozzák meg — hozzájárul még, hogy a kereslet meghatározza a kínálatot és fordítva, a kínálat a keresletet, a termelés a piacot és a piac a termelést[31].

[31] A következő „okosság" nagy bolondság: „Ahol a korábbihoz képest megváltozott az áru előállításához szukséges bérek, tőke és fold mennyisége, megváltozott az is, amit Adam Smith az áru természetes árának nevez s az az ár, amely azelott az áru természetes ára volt, e változás miatt piaci árává lesz; mert, bár talán sem a kínálat, sem a keresett mennyiség nem változott" (itt mindkettő változik, éppen mert az értékváltozás kovetkeztében megváltozik a piaci érték, illetve, amiről A. Smith-nél szó van, a termelési ár), „ez a kínálat most nem felel meg elég pontosan ama személyek keresletének [is not now exactly enough for those persons], akik meg tudják fizetni és hajlandók megfizetni azt, ami most a termelési költségeket jelenti, hanem annál vagy nagyobb, vagy kisebb; úgyhogy a kínálatnak és annak a viszonya, ami az új termelési költségeket figyelembevéve a valódi keresletet jelenti, eltér a korábbitól. Ekkor a kínálat, ha nem áll útjában akadály, megváltozik s az árut végül is új természetes árára fogja sullyeszteni vagy emelni. Akadhatnának ekkor emberek, akik jónak látnák azt mondani, hogy — mivel az árut kínálatának megváltozása juttatja el természetes árához — a természetes ár éppenúgy a kereslet és kínálat bizonyos viszonyának koszonhető, mint ahogy a piaci ár egy másik ilyen viszonynak; s hogy ennek kovetkeztében a természetes ár éppúgy a kereslet és kínálat egymáshoz való viszonyától függ, mint a piaci ár («A kereslet és kínálat nagy alapelvét hívták segítségül, hogy meghatározzák azt is, amit A. Smith természetes áraknak nevez, azt is, amit piaci áraknak mond.» — Malthus)" („Observations on Certain Verbal Disputes etc." London 1821. 60, 61. old.). A bolcs férfiú nem érti meg, hogy a szóban forgó esetben éppen a termelési költségeknek [cost of production] tehát egyúttal az értéknek a megváltozása idézte elő a keresletnek, tehát a kereslet és kínálat viszonyának változását és hogy a keresletnek ez a megváltozása a kínálat változásához vezethet; ez pedig éppen az ellenkezőjét bizonyítaná annak, amit gondolkodónk bizonyítani akar; azt bizonyítaná ugyanis, hogy semmiképpen sem a kereslet és kínálat viszonya szabályozza a termelési költségek változását, hanem fordítva, az utóbbi szabályozza az előbbit.

Még a közönséges közgazdász (lásd a jegyzetet) is belátja, hogy a kínálat és szükséglet viszonya megváltozhatik — anélkül, hogy az egyik vagy a másik külső körülmények hatására megváltozna — az áruk piaci értékének változása következtében. Még neki is el kell ismernie, hogy bármekkora legyen is a piaci érték, a keresletnek és kínálatnak ki kell egyenlítődnie ahhoz, hogy ezt a piaci értéket eredményezze. Azaz nem a kereslet és kínálat viszonya magyarázza meg a piaci értéket, hanem éppen fordítva, ez utóbbi magyarázza meg a kereslet és kínálat ingadozásait. Az „Observations" szerzője a jegyzetben idézett szöveg után így folytatja: „Ez a viszony" (a kereslet és kínálat között) „azonban — ha «keresleten» és «természetes áron» még azt értjük, amit mind ez ideig A. Smith nyomán értettünk rajta, szükségképpen mindig egyensúlyviszony; mert a természetes árat valójában csak akkor fizetik meg, ha a kínálat egyenlő a valódi kereslettel, vagyis azzal a kereslettel, amely a természetes árnál sem többet, sem kevesebbet nem akar fizetni; ebből következik, hogy más-más időben ugyanannak az árunak két igen különböző természetes ára lehet és a kínálat és kereslet viszonya mégis mindkét esetben ugyanaz maradhat, mégpedig — egyensúlyi viszony." Tehát beismeri, hogy egyazon áru két — más-más időben — különböző természetes ára esetén a kereslet és kínálat mindkét alkalommal fedheti és kell is hogy fedje egymást, ha az árut mind a kétszer természetes árán adják el. Minthogy pedig egyik esetben sem a kereslet és kínálat viszonya, hanem magának a természetes árnak a nagysága változik, ezért ez utóbbi nyilvánvalóan független a kereslettől és kínálattól, ezek tehát a legkevésbé sem határozhatják meg.

Ahhoz, hogy egy árut piaci értékén, azaz a benne foglalt társadalmilag szükséges munka arányában adjanak el, az szükséges, hogy a szóban forgó árufajta össztömegére fordított társadalmi munka összmennyisége megfeleljen az erre az árura irányuló társadalmi szükséglet, azaz a fizetőképes társadalmi szükséglet nagyságának. A konkurrencia, valamint a piaci árak ingadozásai, amelyek a kereslet és kínálat közti viszony ingadozásainak felelnek meg, folytonosan arra törekszenek, hogy az egyes árufajtákra fordított munka összmennyiségét erre a mértékre csökkentsék.

Az áruk keresletének és kínálatának viszonyában először is a használati értéknek és csereértéknek, az árunak és pénznek, a vevőnek és eladónak a viszonya ismétlődik meg; másodszor a termelő és fogyasztó viszonya, mégha mindkettőt harmadik személyek, kereskedők képviselik is. A vevő és eladó vizsgálatánál elegendő őket egymagukban véve szembeállítanunk egymással, hogy a viszonyt kifejthessük. Három személy elegendő az áru teljes metamorfózisához,

tehát az egész eladás-vétel folyamathoz. *A* átváltoztatja áruját *B* pénzévé, akinek az árut eladja, majd pénzét ismét áruvá változtatja vissza, mert árut vásárol rajta *C*-től; az egész folyamat e három személy között megy végbe. Továbbá: a pénz vizsgálatánál feltételeztük, hogy az árukat értékükön adják el, mert semmi okunk sem volt arra, hogy értéktől eltérő árakat vegyünk szemügyre, hiszen csak azokról a formaváltozásokról volt szó, amelyeken az áru a pénzzé válása és pénzből áruvá történő visszaváltozása során áthalad. Mihelyt az árut egyáltalában eladják és a kapott összegért új árut vásárolnak, az egész metamorfózis itt van előttünk s a metamorfózisnak mint olyannak a szempontjából mellékes, hogy az áru ára alacsonyabb vagy magasabb-e értékénél. Az áru értéke mint alap továbbra is fontos marad, mert a pénzt csak ebből az alapból kiindulva lehet fogalmilag kifejteni, s az ár a maga általános fogalma szerint egyelőre nem más, mint a pénzformát öltött érték. A pénznek mint forgalmi eszköznek a vizsgálatánál mindenesetre feltesszük, hogy az árunak nemcsak *egyetlen* metamorfózisa megy végbe. Sőt, e metamorfózisok társadalmi összefonódását vizsgáljuk. Csak így jutunk a pénz forgásához, s a pénz forgalmi eszköz funkciójának kifejtéséhez. De amilyen fontos ez az összefüggés a pénznek forgalmi eszköz funkciójába való átmenete s ebből következően megváltozott alakja szempontjából, olyan mellékes az egyes vevők és eladók közti ügylet szempontjából.

Ezzel szemben a kínálatnál és keresletnél a kínálat nem más, mint meghatározott árufajta eladóinak vagy termelőinek összessége, a kereslet pedig az illető árufajta vevőinek vagy fogyasztóinak (egyéni vagy termelő fogyasztóinak) összessége. Éspedig ezek az összegek mint egységek, mint összesített erők hatnak egymásra. Az egyén itt csak mint egy társadalmi erő része, mint a tömeg atomja fejti ki hatását — éppen ebben a formában juttatja a konkurrencia érvényre a termelés és fogyasztás *társadalmi* jellegét.

Az az oldal, amely a konkurrenciában pillanatnyilag gyengébb, egyúttal az az oldal is, amelyen az egyén versenytársainak tömegétől függetlenül és gyakran egyenesen ellenük fejt ki hatást s éppen ezáltal teszi érezhetővé az egyik embernek a másiktól való függését. Az erősebb oldal viszont mindig többé-kevésbé zárt egységként lép fel a másik féllel szemben. Ha a szóban forgó árufajta kínálata kisebb, mint a ráirányuló kereslet, akkor — bizonyos határok között — az egyik vevő túllicitálja a másikat s így az árut mindnyájuk számára piaci értéke fölé drágítja, míg a másik oldalon az eladók közösen arra törekszenek, hogy magas piaci áron adjanak el. Ha viszont a kínálat nagyobb, mint a kereslet, akkor az egyik olcsóbban kezd eladni s a többieknek

kövétniok kell, míg a vevők kozosen arra torekszenek, hogy a piaci árat mennél mélyebbre a piaci érték alá szorítsák. A kozos ügy mindenkit csak addig érdekel, amíg vele együttműkodve tobbet nyer, mint ellene dolgozva. S a kozos tevékenység megszűnik, mihelyt az illető oldal mint olyan a másiknál gyengébbé válik, s ekkor mindenki a saját szakállára igyekszik a lehető legkedvezőbben szabadulni. Ha, továbbá, az egyik olcsóbban termel és tobbet tud eladni, a piac nagyobb részét tudja megkaparintani azáltal, hogy a folyó piaci áron vagy piaci értéken alul ad el, akkor ezt meg is teszi s így kezdetét veszi az az akció, amely fokozatosan a tobbieket is rákényszeríti arra, hogy bevezessék az olcsobb termelési eljárást s ez a folyamat a társadalmilag szukséges munkát új, kisebb méretre csokkenti. Ha az egyik oldal folényben van, mindenki nyer, aki hozzátartozik; olyan ez, mintha kozos monopóliumot érvényesítenének. A gyengébb oldalon mindenki megpróbálhatja, hogy a maga részéről az erősebb legyen (például, aki alacsonyabb termelési koltségekkel dolgozik), vagy legalábbis a lehető legkisebb veszteséggel szabaduljon, s ilyenkor futyül szomszédjára, noha saját tevékenysége nemcsak őt, hanem valamennyi cimboráját is érinti[32].

Kereslet és kínálat feltételezik az érték átváltozását piaci értékké és amennyiben tőkés alapon hatnak, amennyiben az áruk a tőke termékei. annyiban tőkés termelési folyamatokat tételeznek fel, tehát sokkal bonyolultabb viszonyokat, mint az áruk puszta vételét és eladását. Náluk nem az áruk értékének árrá való formális átváltozásárol, azaz puszta formaváltozásról van szó, hanem arról, hogy a piaci árak meghatározott mértékben eltérnek a piaci értékektől, továbbá a termelési áraktól. Az egyszerű vételnél és eladásnál elegendő, ha árutermelők mint árutermelők állnak egymással szemben. A kereslet és kínálat, ha tovább elemezzuk, feltételezi a különbozó osztályok és osztályon beluli csoportok létét, amelyek a társadalom osszjovedelmét egymás kozott elosztják és mint jovedelmet elfogyasztják, amelyek tehát e jovedelem alkotta keresletet képezik; másrészt viszont ahhoz, hogy megértsuk azt a keresletet és kínálátot, amelyet a termelők mint termelők alkotnak egymás kozott, meg kell vizsgálnunk a tőkés termelési folyamat osszalakulását.

[32] „Ha egy osztály minden egyes tagja sohasem tehetne szert tobbre, mint az egész osztály nyereségének és tulajdonának adott részére, vagy megfelelő hányadára, akkor szívesen szovetkezne a tobbiekkel a nyereségek feltornászására" (ezt meg is teszi, mihelyt a kereslet és kínálat viszonya engedi); „ez monopólium. De ha minden egyes ember azt gondolja, hogy saját osztályrészének abszolút osszegét megnovelhetné, bár olyan eljárással, amely az osszmennyiséget csokkenti, akkor ezt gyakran meg is teszi; ez konkurrencia" („An Inquiry into those Principles Respecting the Nature of Demand etc." London 1821. 105. old.).

A tőkés termelésnél nemcsak arról van szó, hogy az áru formájában forgalomba dobott értéktömeg fejében azonos tömegű, de más formájú értéket — akár pénzben, akár más áruban — húzzanak ki a forgalomból, hanem arról, hogy a termelésre előlegezett tőke fejében ugyanakkora, illetve ugyanolyan arányú értéktöbbletre vagy profitra tegyenek szert, mint bármely más tőke, függetlenül attól, hogy a termelés melyik ágában fektették be; arról van tehát szó, hogy az árukat legalább olyan árakon adják el, amelyek biztosítják az átlagprofitot, azaz termelési áraikon. A tőke ebben a formában tudatára ébred annak, hogy *társadalmi hatalom*, amelyben minden tőkés aszerint részesedik, hogy a társadalmi össztőkéből mennyi az övé.

Először is a tőkés termelés önmagában véve közömbös az általa termelt áru meghatározott használati értéke és általában sajátos jellege iránt. A termelés minden területén csak azzal törődik, hogy értéktöbbletet termeljen, hogy a munka termékében bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát sajátítson el. S ugyanígy a tőke uralma alá vetett bérmunka természetében rejlik, hogy közömbös a maga munkájának sajátos jellege iránt, a tőke szükségleteinek megfelelően változnia kell s kénytelen eltűrni, hogy a termelés egyik területéről a másikra dobják.

Másodszor, valójában a termelés egyik területe sem jobb vagy rosszabb a másiknál; mindegyik ugyanannyi profitot hoz s mindegyik értelmetlen volna, ha az általa termelt áru nem valamilyen társadalmi szükségletet elégítene ki.

Ha azonban az árukat értékükön adják el, akkor, mint már kifejtettük, a termelés különböző területein — az ott befektetett tőketömegek különböző szerves összetételének megfelelően — igen eltérő profitrátáknak alakulnak ki. De a tőke menekül az alacsony profitrátájú területről s oda tódul, ahol magasabb a profitráta. E folytonos ki- és bevándorlás révén, vagyis azáltal, hogy a különböző területek között a tőke aszerint oszlik meg, vajon a profitráta emelkedik-e ott avagy süllyed, a kínálat és kereslet olyan viszonya alakul ki, hogy az átlagprofit a termelés különböző területein azonossá lesz, s így az értékek termelési árakká változnak át. Ez a kiegyenlítődés annál jobban sikerül a tőkének, mennél magasabb fokú a tőkés fejlődés az adott nemzeti társadalomban, azaz mennél jobban hozzáidomultak a szóban forgó ország viszonyai a tőkés termelési módhoz. A tőkés termelés előrehaladásával feltételei is fejlődnek; sajátos jellegének és belső törvényeinek alávetni a társadalmi feltételek összességét, amelyek között a termelési folyamat végbemegy.

A folytonos egyenlőtlenségek folytonos kiegyenlítődése annál gyorsabban megy végbe, 1) mennél mozgékonyabb a tőke, azaz mennél

könnyebb átvinni egyik területről vagy egyik helyről a másikra; 2) mennél gyorsabban lehet a munkaerőt az egyik területről a másikra s a termelés egyik helyi pontjáról a másikra átdobni. Az 1. követelmény teljes kereskedelmi szabadságot tételez fel a társadalmon belül és az összes monopóliumok megszüntetését, kivéve a természetes, azaz a tőkés termelési módból magából eredő monopóliumokat. Továbbá feltételezi a hitelrendszer kifejlődését, mely a rendelkezésre álló társadalmi tőke szétforgácsolt tömegét koncentrálja, szembeállítva azt az egyes tőkéssel; végül — a különböző termelési területek alávetését a tőkések uralmának. Ez utóbbi már benne foglaltatik abban a feltevésünkben, hogy az értékek a termelés valamennyi tőkés módon kizsákmányolt területén termelési árakká változnak át; de maga ez a kiegyenlítés nagyobb akadályokba ütközik, ha a kapitalista üzemek közé nagyszámú és tömegeket átfogó olyan termelési terület ékelődik be és fonódik össze a tőkés üzemekkel, amelyen nem tőkés módon folyik a termelés (például kisparaszti földművelés). Végül feltételezi a nagy népsűrűséget. — A 2. pont előfeltétele, hogy megszűnjenek mindazok a törvények, amelyek gátolják a munkásoknak a termelés egyik területéről a másikra, vagy egyik helyi központjából a másikba való átvándorlását. Előfeltétele továbbá a munkás közömbössége munkájának tartalma iránt. A munkának lehető legnagyobbfokú redukálása egyszerű munkára a termelés valamennyi területén. A munkások valamennyi szakmai előítéletének kiküszöbölése. Végül és különösen a munkás teljes alávetettsége a tőkés termelési módnak. E kérdések további kifejtése a konkurrencia speciális vizsgálatához tartozik.

Az elmondottakból következik, hogy minden egyes tőkés és minden egyes különleges termelési terület tőkéseinek összessége nemcsak általános osztályegyüttérzésből, hanem közvetlenül gazdaságilag is érdekelt az összmunkásosztálynak az össztőke által történő kizsákmányolásában és e kizsákmányolás fokában, mert minden egyéb körülményt, köztük az előlegezett össztőke állandó részének értékét is adottnak véve, az átlagprofitráta attól függ, milyen mértékben zsákmányolja ki az össztőke az összmunkát.

Az átlagprofit egybeesik a tőke minden 100 egysége által termelt átlagos értéktöbblettel, ami pedig az értéktöbbletet illeti, arra magától értetődően vonatkozik, amit az előbb mondottunk. Az átlagprofitnál emellett még csak az előlegezett tőke értékét kell figyelembe venni mint a profitráta egyik meghatározó mozzanatát. Valójában a tőkésnek, vagy egy bizonyos termelési terület tőkéjének, a közvetlenül általa foglalkoztatott munkások kizsákmányolásában való különleges érdekeltsége arra korlátozódik, hogy vagy kivételes túldolgoz-

tatással, vagy a bérnek az átlagos színvonal alá való leszorításával, vagy az alkalmazott munka kivételes termelékenységével, külön nyereségre, az átlagprofitot meghaladó profitra lehet szert tenni. Ettől eltekintve, az a tőkés, aki a maga termelési területén egyáltalán nem alkalmazna változó tőkét és ezért egyetlen munkást sem (ami a valóságban lehetetlen feltevés), éppúgy érdekelt volna a munkásosztálynak a tőke által való kizsákmányolásában, s a maga profitját éppúgy meg nem fizetett többletmunkából származtatná, mint mondjuk az a tőkés, aki (ugyancsak lehetetlen feltevés) csak változó tőkét alkalmazna, tehát egész tőkéjét munkabérbe fektetné. A munka kizsákmányolási foka azonban adott munkanap mellett a munka átlagos intenzitásától, adott intenzitás mellett pedig a munkanap hosszától függ. A munka kizsákmányolási fokától függ az értéktöbbletráta magassága, tehát, ha a változó tőke össztömege adott, az értéktöbbletnek s ezzel a profitnak a nagysága. Ahogyan az egyik terület tőkéje, eltérően az össztőkétől, különlegesen érdekelt az éppen általa foglalkoztatott munkások kizsákmányolásában, úgy fűződik az egyes tőkésnek is, eltérően az illető terület tőkéjétől, különleges érdeke a személyileg általa foglalkoztatott munkások kizsákmányolásához.

Másrészt a tőke minden különleges területe és minden egyes tőkés egyaránt érdekelt az össztőke által alkalmazott társadalmi munka termelékenységében. Ettől függ ugyanis két dolog. Először, a használati értékek tömege, amelyben az átlagprofit kifejeződik; és ez kettős fontosságú, mert egyrészt új tőke felhalmozási alapja, másrészt fogyasztásra szolgáló jövedelmi alap. Másodszor, az előlegezett össztőke (állandó és változó tőke) értéknagysága, amely — az egész tőkésosztály értéktöbbletének vagy profitjának adott nagysága esetén — meghatározza a profitrátát, vagyis azt, hogy mennyi profit jut meghatározott mennyiségű tőkére. A munka különleges termelékenysége a termelés valamely különleges területén vagy e terület valamely különleges vállalatában csak annyiban érdekli a közvetlenül résztvevő tőkéseket, amennyiben lehetővé teszi, hogy az illető terület az össztőkével szemben, vagy az egyes tőkés a terület többi tőkéseivel szemben extraprofitra tegyen szert.

Íme itt a matematikai pontosságú magyarázata annak, hogy a tőkések — bármily kevéssé testvéri módon viselkednek is egymás irányában a konkurrenciában — miért alkotnak mégis valóságos szabadkőműves-szövetséget az egész munkásosztállyal szemben.

A termelési ár magában foglalja az átlagprofitot. Mi termelési árnak neveztük el; valójában ugyanaz, amit A. Smith úgy hív, hogy „natural price" [természetes ár], Ricardo úgy, hogy „price of production", „cost of production" [termelési ár, termelési költségek], amit

a fiziokraták „prix nécessaire" [szükséges ár] névvel illetnek — miközben egyikük sem fejtette ki a termelési ár és az érték közti különbséget —, mert, huzamosabb időt tekintve, ez az ár feltétele a kínálatnak, az áru újratermelésének minden egyes külön termelési területen[33]. Az is érthető, hogy ugyanazok a közgazdászok, akik kapálóznak az áruk értékének a munkaidővel, a bennük foglalt munka mennyiségével való meghatározása ellen, miért beszélnek a termelési árról mindig úgy, mint arról a középpontról, amely körül a piaci árak ingadoznak. Ezt azért engedhetik meg maguknak. mert a termelési ár az áruk értékének már teljesen külsőlegessé vált és prima facie [nyilvánvalóan] tartalmától megfosztott alakja, az az alak, amelyben az áru értéke a konkurrenciában s így a vulgáris tőkés, tehát a vulgáris közgazdász tudatában is megjelenik.

Az eddigi fejtegetésekből kitűnt, hogy a piaci érték (s mindaz, amit róla mondtunk, kellő megszorításokkal a termelési árra is érvényes) magában foglalja a termelés minden egyes külön területén a legjobb feltételek között termelők extraprofitját. A válságok és általában a túltermelés esetét kivéve ez minden piaci árra érvényes, bármennyire eltérők legyenek is a piaci értékektől, vagy a piaci termelési áraktól. A piaci ár fogalma ugyanis magában foglalja, hogy azonos fajtájú árukért azonos árat fizetnek akkor is, ha ezeket igen különböző egyéni feltételek között termelték s ezért önköltségi áruk igen különböző. (Olyan extraprofitokról, amelyek közönséges értelemben vett — mesterséges vagy természetes — monopóliumok következményei, itt nem beszélünk.)

Ezenkívül azonban extraprofit keletkezhet még abban az esetben is, ha a termelés bizonyos területei olyan helyzetben vannak, hogy elkerülhetik áruik értékének termelési árrá való átváltozását s így profitjaiknak az átlagprofitra való redukálását. A földjáradékról szóló szakaszban megvizsgáljuk majd az extraprofit e két formájának további alakulását.

---

[33] *Malthus:* [„Principles of Political Economy", London 1836. 77. és köv. old.]

Tizenegyedik fejezet

A MUNKABÉR ÁLTALÁNOS INGADOZÁSAINAK HATÁSA A TERMELÉSI ÁRAKRA

Tegyük fel, hogy a társadalmi tőke átlagos összetétele $80_c + 20_v$, a profit pedig 20%. Ez esetben az értéktöbblet rátája 100%. A munkabér általános emelkedése, egyébként változatlan körülmények mellett, csökkenti az értéktöbblet rátáját. Az átlagtőke számára profit és értéktöbblet egybeesik. Tegyük fel, hogy a munkabér 25%-kal emelkedik. Ugyanannyi munka mozgásbahozása azelőtt 20-ba került, most 25-be. Ekkor $80_c + 20_v + 20_p$ helyett $80_c + 25_v + 15_p$ érték térül meg. A változó tőke által mozgásbahozott munka most is, mint korábban, 40 értéket termel. Ha v 20-ról 25-re emelkedik, a többlet, m, illetve p, már csak 15. 105 tőke után 15 profit = $14^2/_7$%, s ez volna az átlagprofit új rátája. Minthogy az átlagtőke által előállított áruk termelési ára értékükkel egybeesik, ezeknek az áruknak termelési ára nem változna; a munkabér emelkedése tehát csökkentette volna a profitot, de nem változtatta volna meg az áruknak sem értékét, sem árát.

Azelőtt, 20% átlagprofit mellett, az egy megtérülési időszak alatt előállított áruk termelési ára önköltségi árukkal plusz erre az önköltségi árra eső 20% profittal volt egyenlő, tehát $= k + kp' = k + \frac{20k}{100}$; ahol k változó nagyság, más és más aszerint, hogy mekkora értékű termelési eszköz kerül bele az árukba és mennyi a termelésükhöz használt állótőke kopása, amelyet az a terméknek átad. Most a termelési ár $= k + \frac{14^2/_7 k}{100}$.

Vegyünk először egy olyan tőkét, melynek összetétele alacsonyabb a társadalmi átlagtőke eredeti — $80_c + 20_v$ — összetételénél (amelyből most $76^4/_{21c} + 23^{17}/_{21v}$* lesz); például $50_c + 50_v$. Ha az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy az egész állótőke kopás útján belekerült az évi termékbe s hogy a megtérülési idő ugyanaz, mint az I esetben, akkor itt az évi termék termelési ára a munkabéremelkedés előtt $50_c + 50_v + 20_p = 120$ volt. A munkabér 25%-os emelkedése ugyanolyan mennyiségű mozgásba hozott munkánál a változó tőkét 50-ről $62^1/_2$-re emeli. Ha az évi terméket a korábbi termelési árért, 120-ért adnák el, az eredmény $50_c + 62^1/_{2v} + 7^1/_{2p}$ volna, vagyis a profitráta $6^2/_3$%-ot tenne ki. Az új átlagprofitráta azonban $14^2/_7$%, s minthogy minden egyéb körülményt változatlannak veszünk, ennek az

* Ez a $80_c + 25_v$ új összetétel százalékos formája. — *Szerk.*

$50_c + 62^1/_{2v}$ tőkének el is kell érnie ezt a profitot. $14^2/_7$%-os profitráta mellett azonban a $112^1/_2$ tőke $16^1/_{14}$* profitra tesz szert. Az általa előállított áruk termelési ára tehát most $50_c + 62^1/_{2v} + 16^1/_{14p} = 128^8/_{14}$. A 25%-os béremelkedés következtében tehát itt ugyanazon áru ugyanazon mennyiségének termelési ára 120-ról $128^8/_{14}$-re, vagyis több mint 7%-kal emelkedett.

Ezzel szemben vegyünk egy olyan termelési területet, amelynek szerves összetétele az átlagtőkéénél magasabb, például $92_c + 8_v$. Az eredeti átlagprofit tehát itt is 20 és ha ismét feltételezzük, hogy az egész állótőke belekerül az évi termékbe, a megtérülési idő pedig ugyanannyi, mint az I és II esetben, akkor az áru termelési ára itt is 120.

A munkabér 25%-os emelkedése következtében az azonos munkamennyiségért kifizetett változó tőke 8-ról 10-re nő, az áru önköltségi ára tehát 100-ról 102-re emelkedik; másrészt az átlagprofitráta 20%-ról $14^2/_7$%-ra süllyed. Azonban $100 : 14^2/_7 = 102 : 14^4/_7$**. A 102-re eső profit tehát most $14^4/_7$, az össztermék pedig $k + kp' = 102 + 14^4/_7 = 116^4/_7$ áron kerül eladásra. A termelési ár tehát 120-ról $116^4/_7$-re, vagyis csaknem 3%-kal*** csökkent.

A munkabér 25%-os emelkedése következtében tehát:

1) a társadalmilag átlagos összetételű tőkét illetően az áru termelési ára változatlan maradt;

2) az alacsonyabb összetételű tőkét illetően az áru termelési ára emelkedett, bár nem olyan arányban, mint ahogy a profit csökkent;

3) a magasabb összetételű tőkét illetően az áru termelési ára csökkent, bár szintén nem olyan arányban, mint a profit.

Minthogy az átlagtőke áruinak termelési ára változatlan maradt és továbbra is egyenlő a termék értékével, ezért az összes tőkék által előállított termékek termelési árainak összege sem változott és továbbra is egyenlő az össztőke által termelt értékek összegével; az emelkedés az egyik oldalon, a süllyedés a másik oldalon az össztőke számára kiegyenlítődik a társadalmi átlagtőke színvonalán.

Ha az áruk termelési ára a II példában emelkedik, a III-ban pedig csökken, már csak ez az értéktöbbletráta süllyedéséből vagy a

---

* Az 1. kiadásban *kikerekítve* $16^1/_{12}$; Engels aztán ezen az alapon $128^7/_{13}$ termelési árat számít ki. A marxi kéziratban a pontos szám, $16^3/_{42}$ szerepel. Ezt a számot állítottuk be — a tört megfelelő egyszerűsítésével — és ezt vettük alapul a termelési ár kiszámításánál. — *Szerk.*

** Az 1. kiadásban: *(megközelítőleg)*. A marxi kéziratban ez a szó nem szerepel. Valójában az egyenlőség pontos, nemcsak megközelítő. — *Szerk.*

*** Az 1. kiadásban: *több mint 3%-kal*. A marxi kéziratban: $3^8/_7$*-del*, azaz az abszolút szám szerepel. Ez $2^8/_7$%-nak felel meg. — *Szerk.*

munkabér általános emelkedéséből kovetkező ellentétes hatás is megmutatja, itt nem lehet szó arról, hogy a munkabér emelkedéséért a tőkés kárpótlást kap az árban, hiszen a III esetben a termelési ár csökkenése a tőkést semmiképpen sem kárpótolhatja a profit csokkenéséért, a II esetben pedig az ár emelkedése nem akadályozza meg a profit süllyedését. Ellenkezőleg, mindkét esetben, ott is, ahol az ár emelkedik, ott is, ahol süllyed, a profit ugyanaz, mint az átlagtőkénél, ahol az ár változatlan maradt. A II esetben ugyanannyi a profit, mint a III esetben, éspedig az $5^5/_7$-del, vagyis valamivel tobb mint 25%-kal csokkent átlagprofit. Ebből kövctkezik, hogy ha a II esetben az ár nem emelkedne s a III-ban nem csokkenne, az árukat a II-ben az új, csokkent átlagprofit alatt, a III-ban pedig folotte adnák el. Önmagában véve világos, hogy attól függően, vajon a tőke minden 100 egységéből 50-et, 25-ot, vagy 10-et koltenek-e munkára, a béremelkedés szükségképpen egészen más módon hat arra a tőkésre, aki tőkéjének $^1/_{10}$-ét, és arra, aki $^1/_4$-ét vagy $^1/_2$-ét fordította munkabérre. A termelési árak emelkedését egyrészt, süllyedését másrészt — aszerint hogy a tőke osszetétele a társadalmi átlagnál alacsonyabb vagy magasabb — csak az okozza, hogy a kiegyenlítődés az új, csökkent átlagprofit színvonalán megy végbe*.

Hogyan hatna mármost a munkabér általános csokkenése s ennek megfelelően a profitráta, tehát az átlagprofitok általános emelkedése azoknak az áruknak a termelési árára, amelyek a társadalmi átlagösszetételtől ellentétes irányokban eltérő tőkék termékei? Csak meg kell fordítanunk az előbbi gondolatmenetet, hogy megkapjuk az eredményt (amelyet Ricardo nem vizsgált).

I. Átlagtőke $= 80_c + 20_v = 100$; értéktöbbletráta $= 100\%$; termelési ár = áruérték $= 80_c + 20_v + 20_p = 120$; profitráta $= 20\%$. Ha a munkabér 25%-kal csokken, ugyanazt az állandó tőkét nem 20_v, hanem 15_v hozza mozgásba. Az áruérték tehát $= 80_c + 15_v + 25_p = 120$. A v által mozgósított munka mennyisége nem változik, csak az előállított új érték oszlik meg másképp a tőkés és a munkás között. Az értéktobblet 20-ról 25-re, az értéktobblet rátája $\frac{20}{20}$-ról $\frac{25}{15}$-re, tehát 100%-ról $166^2/_3\%$-ra emelkedett. A 95-re eső profit most $= 25$, tehát

* Itt az 1. kiadásban a következő mondat áll: „Világos, hogy ha az általános profitráta kialakulása kovetkeztében az alacsonyabb összetételű tőkék esetében (amelyekben v az átlagot meghaladja) az értékek termelési árakká való átváltozásuk közben lesüllyednek, a magasabb összetételű tőkék esetében felemelkednek." Az 1. kiadás sajtóhibajegyzékében Engels ezt írja: „A «Világos»-sal kezdődő és «felemelkednek»-kel végződő egész mondat törlendő. A mondat helyes, de ebben az összefüggésben zavart okoz." — *Szerk.*

a 100-ra eső profitráta = $26^{6}/_{19}$. A tőke új százalékos összetétele most $84^{4}/_{19c} + 15^{15}/_{19v} = 100$.

II. Alacsonyabb összetétel. Eredetileg $50_c + 50_v$, mint fent. A munkabér 25%-os csökkenésével a v $37^{1}/_{2}$-re süllyed s ezzel az előlegezett össztőke $50_c + 37^{1}/_{2v} = 87^{1}/_{2}$-re csökken. Ha erre alkalmazzuk a $26^{6}/_{19}$%-os új profitrátát, akkor $100 : 26^{6}/_{19} = 87^{1}/_{2} : 23^{1}/_{38}$. Az az árutömeg, amely régebben 120-ba került, most $87^{1}/_{2} + 23^{1}/_{38} = 110^{10}/_{19}$-be kerül; az áresés csaknem 8%*.

III. Magasabb összetétel. Eredetileg $92_c + 8_v = 100$. A munkabér 25%-os csökkenése a 8_v-t 6_v-re, az össztőkét 98-ra csökkenti. Következésképpen $100 : 26^{6}/_{19} = 98 : 25^{15}/_{19}$. Az áru termelési ára azelőtt $100 + 20 = 120$ volt, most, a munkabér csökkenése után $98 + 25^{15}/_{19} = 123^{15}/_{19}$; tehát több mint 3%-kal** emelkedett.

Látjuk tehát, hogy csupán az előző gondolatmenetet kell követnünk fordított irányban, a megfelelő változtatásokkal; a munkabér általános süllyedése következtében az értéktöbblet, az értéktöbblet rátája és, egyébként változatlan feltételek mellett, a profitráta általánosan emelkedik, bár ez más arányban fejeződik ki; az alacsonyabb szerves összetételű tőkék árutermékeinek termelési ára csökken, a magasabb szerves összetételűeké emelkedik. Ez az eredmény éppen a fordítottja annak, amelyet a munkabér általános emelkedésénél kaptunk[34]. Mindkét esetben — a munkabér emelkedésénél is, süllyedésénél is — feltételeztük, hogy a munkanap változatlan marad s nem változik a szükséges létfenntartási eszközök ára sem. A munkabér csökkenése itt tehát csak akkor lehetséges, ha vagy előzőleg meghaladta a munka normális árát, vagy ez alá leszorítják. Hogy miként módosul a dolog, ha a munkabér emelkedését vagy csökkenését a munkások szokásos fogyasztásába belekerülő áruk értékének és így termelési árának a megváltozása okozza, ezt részben később fogjuk megvizsgálni, a földjáradékról szóló szakaszban. De egyszer és mindenkorra meg kell itt jegyeznünk a következőket:

---

* Az 1. kiadásban: *csaknem 10%*. A marxi kézirat szövege: *csaknem 10-zel csökken*, azaz az abszolút számot adja meg. Ez pontosan $9^{6}/_{19}$, és $7^{7}/_{19}$%-nak felel meg. — *Szerk.*

** Az 1. kiadásban: *csaknem 4%-kal*. A marxi kéziratban itt is az abszolút szám ($3^{15}/_{19}$) szerepel. Ez $3^{8}/_{19}$%-nak felel meg. — *Szerk.*

[34] Igen különös, hogy Ricardónak (aki természetesen nem az itt követett módon jár el, mert nem értette meg az értékeknek termelési árakká való kiegyenlítődését) eszébe sem jutott ez, hanem csak az első esetet, a munkabér emelkedését és annak az áruk termelési árára gyakorolt hatását vizsgálta [„Principles etc." London 1852. 26. és köv. old.]. S a servum pecus imitatorum [az utánzók szolgai csordája] még odáig sem merészkedett, hogy ezt a teljesen magától értetődő, alapjában véve tautológikus eljárást alkalmazza.

Ha a munkabér emelkedése vagy süllyedése a szükséges létfenntartási eszkozok értékváltozásának az eredménye, a fentebb elmondottak csak annyiban módosulhatnak, amennyiben azok az áruk, amelyeknek árváltozása a változó tőkét noveli vagy csokkenti, mint alkotóelemek belekerülnek az állandó tőkébe is, tehát nemcsak a munkabérre hatnak. De amennyiben csak az utóbbira hatnak, az eddigi fejtegetésben benne van minden, amit erről az esetről el kell mondani.

Ebben az egész fejezetben mint adott tényt tételeztük fel az általános profitráta kialakulását, az átlagprofit létrejottét, tehát az értékeknek termelési árakká való átváltozását is. Csak az volt a kérdés, hogy a munkabér általános emelkedése vagy csokkenése hogyan hat az áruk adottnak feltételezett termelési árára. Az ebben a szakaszban vizsgált fontos kérdésekhez képest ez csak nagyon másodlagos probléma. De ez az egyetlen idevágó kérdés, amellyel Ricardo foglalkozik, s mint látni fogjuk, még ezt is egyoldalúan és hiányosan tárgyalja.

Tizenkettedik fejezet

PÓTLÁSOK

I. A termelési árat módosító okok

Az áru termelési ára csak két okból változhat:

Először. Változik az általános profitráta. Ez csak azáltal lehetséges, hogy változik maga az átlagos értéktobbletráta, vagy, ha az átlagos értéktobbletráta ugyanaz marad, változik az elsajátított értéktobbletek osszegének aránya az előlegezett társadalmi osszтőke összegéhez.

Ha az értéktobbletráta változása nem azon alapul, hogy a munkabér a maga normális színvonala alá szorul, vagy e fölé emelkedik — s az ilyen mozgások csak ingadozásoknak tekintendők —, akkor csak azáltal történhetik, hogy a munkaerő értéke süllyedt vagy emelkedett; egyik is, másik is lehetetlen anélkül, hogy meg ne változzék a létfenntartási eszkozoket előállító munka termelékenysége, tehát meg ne változzék azoknak az áruknak az értéke, amelyeket a munkások fogyasztanak.

Vagy pedig változik az elsajátított értéktobblet osszegének aránya a társadalom előlegezett osszтőkéjéhez. Minthogy a változás itt nem az értéktobblet rátájából indul ki, ezért az osszтőkéből kell erednie, mégpedig annak állandó részéből. Ez utóbbi tomege, technikailag nézve, a változó tőke által vásárolt munkaerő arányában novekszik vagy csokken. Tomegének novekedésével vagy csokkenésével pedig

értéktömege is növekedik vagy csökken; vagyis az állandó tőke értéktömege is a változó tőke értéktömegének arányában növekszik vagy csökken. Ha ugyanaz a munka több állandó tőkét hoz mozgásba, a munka termelékenyebbé vált. Fordított esetben az ellenkezője történik. A munka termelékenysége tehát megváltozott és meg kellett változnia bizonyos áruk értékének is.

Mindkét esetre érvényes tehát a következő törvény: ha egy áru termelési ára az általános profitráta változása következtében változik meg, lehetséges, hogy magának ennek az árunak értéke változatlan marad. De ilyenkor más áruk értékének kellett megváltoznia.

Másodszor. Az általános profitráta változatlan marad. Ebben az esetben egy áru termelési ára csak azért változhat, mert értéke megváltozott; mert újratermeléséhez több vagy kevesebb munkára van szükség, megváltozott tehát a munka termelékenysége, akár azé a munkáé, amely magát az árut végső formájában termeli, akár azé, amely az illető áru termelésébe belekerülő árukat állítja elő. A pamutfonál termelési ára vagy azért csökkenhet, mert a nyersgyapotot olcsóbban állítják elő, vagy mert a fonómunka jobb gépek következtében termelékenyebbé vált.

A termelési ár, mint korábban kimutattuk $= k + p$, vagyis önköltségi ár plusz profit. Ez a kifejezés azonban $= k + kp'$, amelyben k, vagyis az önköltségi ár meghatározatlan nagyság, a különböző termelési területeken más és más, és mindenütt egyenlő az áru termelésében elhasznált állandó és változó tőke értékével, p' pedig a százalékosan számított átlagprofitráta. Ha $k = 200$ és $p' = 20\%$, akkor a $k+kp'$ termelési ár $= 200 + 200^{20}/_{100} = 200 + 40 = 240$. Világos, hogy ez a termelési ár változatlan maradhat, bár az áruk értéke megváltozik.

Az áruk termelési árának minden változása végső soron értékváltozásban oldódik fel, de az áruk nem minden értékváltozásának kell a termelési ár megváltozásában kifejezésre jutnia, mert ez utóbbit nemcsak az illető áru értéke, hanem valamennyi áru összértéke határozza meg. *A* áru megváltozását tehát kiegyenlítheti *B* áru ellentétes változása, úgyhogy az általános arány változatlan marad.

II. A közepes összetételű áruk termelési ára

Láttuk, hogy a termelési árak eltérése az értékektől onnan ered, hogy:

1) az áru önköltségi árához nem az ebben az áruban foglalt értéktöbbletet, hanem az átlagprofitot csapják hozzá;

2) az árunak az értéktől ily módon eltérő termelési ára mint

alkotó elem belekerül más áruk onkoltségi árába, ezáltal tehát már az áru onkoltségi ára is eltérhet a termelésében elhasznált termelési eszkozok értékétől, függetlenül attól az eltéréstől, amely az átlagprofit és az értéktobblet kozti különbségből magánál az illető árunál állhat elő.

Eszerint tehát olyan áruknál is, amelyeket kozepes osszetételű tőkék állítanak elő, az onkoltségi ár eltérhet azoknak az elemeknek értékosszegétől, amelyekből az illető áru termelési árának ez az alkotórésze osszetevődik. Tegyük fel, hogy a kozepes osszetétel $80_c + 20_v$. Mármost előfordulhat, hogy az ilyen osszetételű valóságos tőkéknél a 80_c nagyobb vagy kisebb, mint a c-nek, vagyis az állandó tőkének az értéke, mert ezt a c-t olyan áruk alkotják, amelyeknek termelési ára eltér értéküktől. Ugyanígy a 20_v is eltérhet értékétol, ha a munkabér elfogyasztásába olyan áruk kerülnek bele, amelyeknek termelési ára eltér értéküktől, tehát ezeknek az áruknak a visszavásárlására (pótlásukra) a munkásnak tobb vagy kevesebb ideig kell dolgoznia, vagyis tobb vagy kevesebb szukséges munkát kell elvégeznie, mint akkor, ha a szükséges létfenntartási eszkozok termelési ára egybeesne értékükkel.

Ez a lehetőség azonban mitsem változtat a kozepes osszetételű árukra vonatkozó tételek helyességén. Az ezekre az árukra eső profitmennyiség egyenlő a bennük magukban foglalt értéktobblet mennyiségével. Például a fenti $80_c + 20_v$ osszetételű tőkénél az értéktobblet meghatározása szempontjából nem az a fontos, hogy ezek a számok a valóságos értékeket fejezik-e ki, hanem az, hogy egymással milyen arányban állnak; hogy ti. $v =$ az osszтőke $^1/_5$-évl és $c = {}^4/_5$-évl. Ha így van, akkor — mint fentebb feltételeztük — a v termelte értéktobblet azonos az átlagprofittal. Másrészt: minthogy az értéktobblet az átlagprofittal egyenlő, a termelési ár = onkoltségi ár + profit = $= k + p = k + m$, gyakorlatilag azonos az áru értékével. Vagyis ebben az esetben a munkabér emelkedése vagy süllyedése a $(k + p)$-t éppúgy nem változtatja meg, mint ahogy az áru értékén sem változtatna és csak megfelelő ellentétes mozgást — süllyedést vagy emelkedést — vált ki a profitráta oldalán. Ha ugyanis a munkabér emelkedése vagy süllyedése kovetkeztében az áruk ára itt megváltozna, akkor ezeken a kozepes összetételű területeken a profitráta színvonala magasabbá vagy alacsonyabbá válna, mint a tobbi területeken. A kozepes osszetételű terület profitszínvonala csak akkor marad azonos a tobbi területekével, ha az ár nem változik. Gyakorlatilag tehát ugyanaz történik, mintha e terület termékeit valóságos értékükon adnák el. Ha ugyanis az árukat valóságos értékükon adják el, akkor világos, hogy egyébként változatlan körülmények kozott a munkabér emelkedése vagy süllyedése megfelelően csokkenti vagy noveli a profitot, de nem

idézi elő az áruk értékének megváltozását s hogy a munkabér emelkedése vagy süllyedése semmilyen körülmények között sem érintheti az áruk értékét, hanem mindig csak az értéktöbblet nagyságát.

III. A tőkés kompenzációs indokai

Mint már mondottuk, a konkurrencia a különböző termelési területek profitrátáit átlagprofitrátákká egyenlíti ki, s éppen ezáltal e különböző területek termékeinek értékét termelési árakká változtatja. Ez pedig úgy történik, hogy folytonosan tőkét visznek át a termelés egyik területéről a másikra, oda, ahol pillanatnyilag a profit az átlagosnál magasabb; emellett azonban figyelembe kell vennünk azokat a profitingadozásokat, amelyek egy-egy adott iparágban bizonyos időszakon belül a bő és szűk esztendők váltakozásával kapcsolatosak. A tőkének a termelés különböző területei között végbemenő e szakadatlan ki- és bevándorlása a profitráta emelkedő és süllyedő mozgását idézi elő. E mozgások egymást többé-kevésbé kiegyenlítik s így az a tendenciájuk, hogy a profitrátát mindenütt ugyanarra a közös és általános színvonalra hozzák.

A tőkéknek ezt a mozgását elsősorban a piaci árak helyzete okozza, amelyek a profitot az egyik helyen az általános átlagszínvonal fölé emelik, a másikon ez alá süllyesztik. Egyelőre még eltekintünk a kereskedelmi tőkétől, amellyel itt még nincs dolgunk s amely — mint azt a spekulációnak bizonyos kedvelt cikkekben való hirtelen kitörő tobzódása mutatja — rendkívüli gyorsasággal tud tőkéket az egyik üzletágból kivonni s azokat éppoly gyorsan a másikba dobni. De a tulajdonképpeni termelés minden területén — iparban, mezőgazdaságban, bányászatban stb. — a tőkének egyik területről a másikra való átvitele jelentékeny nehézségekkel jár, különösen a meglevő állótőke miatt. Ezenkívül a tapasztalat azt mutatja, hogy ha egy iparág, például a pamutipar, bizonyos időben rendkívül magas profitot hoz, akkor más időben igen alacsony profitra tesz szert, vagy egyenesen veszteséggel dolgozik, úgyhogy néhány éves időszakot tekintve átlagprofitja nagyjából megegyezik a többi termelési ágéval. S a tőke hamarosan megtanulja, hogy e tapasztalattal számot kell vetnie.

A konkurrencia azonban *nem* mutatja meg azt, hogy az értékmeghatározás uralkodik a termelés mozgásán; nem mutatja meg a termelési árak mögött álló értékeket, melyek a termelési árakat végső soron meghatározzák. Megmutatja viszont a konkurrencia: 1) az átlagprofitokat, amelyek függetlenek a tőkének a termelés különböző területein való szerves összetételétől, tehát függetlenek az adott tőke által adott

kizsákmányolási területen elsajátított eleven munka tömegétől is; 2) a termelési áraknak a munkabér nagyságváltozása következtében való emelkedését és süllyedését — amely jelenség első pillantásra teljesen ellentmond az áruk értékviszonyának; 3) a piaci árak ingadozását, amely az áruk átlagos piaci árát adott időkozben nem a piaci *értékre* vezeti vissza, hanem a piaci termelési árra, amely egészen más, mint a piaci érték, s eltér attól. Mindezek a jelenségek *látszólag* ellentmondanak mind az érték munkaidővel való meghatározásának, mind pedig annak, hogy az értéktobblet meg nem fizetett tobbletmunkából áll. *A konkurrenciában tehát minden fonákul mutatkozik.* A gazdasági viszonyok kész alakja, ahogy az a maga valóságában a felszínen megjelenik s ezért azokban az elképzelésekben is tükroződik, amelyek révén ezeket a viszonyokat hordozóik és szereplőik megérteni igyekeznek — egészen különbozö attól, valóban fonákja és ellentéte annak, ami e viszonyok belső, lényegi, de eltakart tőalakja [Kerngestalt] s az ennek megfelelő fogalom.

Továbbá: mihelyt a tőkés termelés bizonyos fejlettségi fokot elért, az egyes területek különbozö profitrátáinak általános profitrátává való kiegyenlítődése már korántsem csak azáltal megy végbe, hogy a piaci árak tőkét vonzanak, vagy taszítanak el. Miután az átlagárak és a nekik megfelelő piaci árak egy időre megszilárdultak, az egyes tőkések *tudatára* ébrednek annak, hogy e kiegyenlítődés *bizonyos különbségeket* egyenlít ki, úgyhogy ezekkel mindjárt kölcsonosen számolnak. A tőkések gondolkodásában e különbségek úgy szerepelnek, mint kompenzációs indokok s így veszik őket számításba.

Az alapvető elképzelés ennél maga az átlagprofit, az az elképzelés, hogy azonos nagyságú tőkéknek, azonos idő alatt, azonos nagyságú profitot kell hozniok. Ez viszont azon az elgondoláson alapul, hogy minden termelési terület tőkéjének nagysága arányában kell részesednie a társadalmi össztőke által a munkásokból kisajtolt összértéktobbletből; vagyis, hogy minden különleges tőkét csak az össztőke részének, minden tőkést valójában az összvállalkozás részvényesének kell tekinteni, aki tőkerészének nagysága arányában részesedik az osszprofitból.

Ezen az elképzelésen alapul azután a tőkés számítása. Így például, ha a tőke lassabban térül meg, mert az áru tovább marad a termelési folyamatban, vagy mert távoli piacokon kell eladni, az ezáltal elmulasztott profitot mégis felszámítja, tehát az árhoz csapott többlet révén kártalanítja magát. Vagy a nagyobb veszélyeknek kitett tőkebefektetések, mint például a hajózásban, felár révén jutnak kárpótláshoz. Mihelyt a tőkés termelés és vele együtt a biztosítás kifejlődik, a veszély valójában a termelés minden területén egyforma (lásd Corbet);

a veszélyeztetettebbek azonban magasabb biztosítási díjat fizetnek és ezért áruik árában kapnak kárpótlást. A gyakorlatban mindez arra vezet, hogy minden olyan körülményt, amely az egyik tőkebefektetést — márpedig bizonyos határok között minden befektetés egyformán szükségesnek számít — hasznothajtóbbá, a másikat pedig kevésbé hasznothajtóvá teszi, egyszer s mindenkorra érvényes kompenzációs indokként vesznek számításba, anélkül hogy az ilyen indok vagy számolási tényező jogosságának megokolásához mindig újra és újra a konkurrencia tevékenységére volna szükség. A tőkés csak azt felejti el — helyesebben nem látja, mert a konkurrencia ezt nem mutatja meg neki —, hogy mindezek a kompenzációs indokok, amelyeket a tőkések a különböző termelési ágakban előállított áruk árainak kiszámításánál egymással szemben érvényesítenek, csak arra vonatkoznak, hogy mindnyájuknak, tőkéjük arányában, egyforma igényük van a közös zsákmányra, az összértéktöbbletre. Minthogy a tőkések által bezsebelt profit különbözik az általuk kisajtolt értéktöbblettől, úgy *tűnik* nekik, hogy a profit kompenzációs indokai nem az összértéktöbbletben való részesedésüket egyenlítik ki, hanem ellenkezőleg, ezek *hozzák létre magát a profitot*, mintha a profit egyszerűen az áruk önköltségi árához ilyen vagy olyan indokolással hozzácsapott többletből eredne.

Egyébként az átlagprofitra is érvényes az, amit a 7. fejezetben a 156. oldalon a tőkéseknek az értéktöbblet forrására vonatkozó elképzeléséről mondottunk. Itt a dolog csak annyiban módosul, hogy az áruk adott piaci ára és a munka adott kizsákmányolási foka esetén az önköltségi árakban elért megtakarítás az egyéni ügyességtől, figyelemtől stb. függ.

HARMADIK SZAKASZ

A PROFITRÁTA SÜLLYEDŐ TENDENCIÁJÁNAK TÖRVÉNYE

Tizenharmadik fejezet

A TÖRVÉNY MINT OLYAN

Adott munkabér és munkanap esetén a változó tőke, például 100, meghatározott számú működtetett munkást jelent; mutatója a munkások számának. Tegyük fel például, hogy 100 font sterling 100 munkás munkabére, mondjuk egy hétre. Ha ez a 100 munkás ugyanannyi szükséges munkát végez, mint többletmunkát, ha tehát naponta ugyanannyi időt dolgozik magának, azaz munkabére újratermelésére, mint amennyit a tőkésnek, azaz értéktöbblet termelésére, akkor teljes értéktermékük 200 font sterling volna s az általuk előállított értéktöbblet 100 font sterlinget tenne ki. Az értéktöbblet rátája, $\frac{m}{v}$, 100% volna. Minthogy azonban a profitráta $=\frac{m}{C}$, ez az értéktöbbletráta, mint láttuk, igen különböző profitrátákban fejeződne ki, aszerint, hogy mekkora az állandó tőke, c, s ezzel az össztőke, C. 100%-os értéktöbbletráta esetén

ha $c = 50$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{150} = 66^2/_3\%$;

ha $c = 100$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{200} = 50\%$;

ha $c = 200$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{300} = 33^1/_3\%$;

ha $c = 300$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{400} = 25\%$;

ha $c = 400$, $v = 100$, akkor $p' = \frac{100}{500} = 20\%$.

Ugyanaz az értéktöbbletráta tehát, a munka változatlan kizsákmányolási foka esetén, süllyedő profitrátában fejeződne ki, mert az

állandó tőke anyagi terjedelmével (ha nem is ugyanilyen arányban) értékterjedelme is nő, s ezért ugyanez történik az össztőkével is.

Ha, továbbá, feltételezzük, hogy a tőke összetételének ez a fokozatos megváltozása nem csupán a termelés egyes területein következik be, hanem többé-kevésbé az összes, vagy legalábbis a döntő jelentőségű termelési területeken, hogy tehát magában foglalja az adott társadalom birtokában levő össztőke átlagos szerves összetételének változásait, akkor az állandó tőke e fokozatos növekedésének a változó tőkéhez képest — változatlan értéktöbbletráta, vagyis a munka azonos kizsákmányolási foka esetén — szükségképpen az *általános profitráta fokozatos süllyedéséhez* kell vezetnie. A tőkés termelési mód egyik törvényének bizonyult azonban az, hogy fejlődése során a változó tőke az állandó tőkéhez és ezzel a mozgásba hozott össztőkéhez képest viszonylag csökken. Ez csak annyit jelent, hogy azonos számú munkás, azonos tömegű munkaerő, amelyet adott értékterjedelmű változó tőke mozgósított, a tőkés termelésben kifejlődő sajátos termelési módszerek következtében egyre nagyobb tömegű munkaeszközt, gépet és minden fajta állótőkét, valamint nyers- és segédanyagot hoz mozgásba, dolgoz fel és fogyaszt el termelő módon ugyanannyi idő alatt — tehát egyre nagyobb értékterjedelmű állandó tőkét is. A változó tőkének ez az egyre tartó viszonylagos csökkenése az állandó tőkéhez s így az össztőkéhez képest azonos a társadalmi tőke átlagos szerves összetételének egyre tartó emelkedésével. Ez szintén csak más kifejezése a munka társadalmi termelőereje egyre tartó fejlődésének, amely éppen abban mutatkozik meg, hogy a gépek és általában az állótőke fokozódó alkalmazásával azonos számú munkás azonos idő alatt, azaz kevesebb munkával több nyers- és segédanyagot változtat át termékké. Az állandó tőke értékterjedelmének ez a növekedése — bár az állandó tőke anyagát alkotó használati értékek valóságos tömegének növekedését csak távolról tükrözi — a termék növekvő olcsóbbodásával jár együtt. Minden egyéni termék önmagában véve kevesebb munkát tartalmaz, mint a termelés alacsonyabb fokain, ahol aránytalanul több tőkét fordítanak munkára, mint termelési eszközökre. A fejezet elején levő, feltevés alapján összeállított számsor tehát a tőkés termelés valóságos tendenciáját fejezi ki. Ez a tendencia azáltal, hogy a változó tőke az állandóhoz képest mindjobban csökken, az össztőke mind magasabb szerves összetételét eredményezi. Ennek egyenes következménye, hogy az értéktöbblet rátája a munka változatlan, sőt még emelkedő kizsákmányolási foka mellett is folytonosan süllyedő általános profitrátában fejeződik ki. (A továbbiakban ki fog tűnni, hogy ez a süllyedés miért nem ebben az abszolút formában, hanem inkább a folytonos süllyedésre irányuló tendenciában nyilvánul meg.) Az általános profitráta folytonos süly-

lyedésének tendenciája tehát nem más, mint a munka társadalmi termelőereje egyre tartó fejlődésének *a tőkés termelési módra jellegzetes kifejezése*. Nem azt akarjuk mondani, hogy a profitráta átmenetileg nem süllyedhet más okok következtében is, de ezzel mint a tőkés termelési mód lényegéből fakadó magától értetődő szükségszerűséget bizonyítottuk be, hogy az értéktobblet általános átlagos rátájának, fejlődése során, süllyedő általános profitrátában kell kifejeződnie. Minthogy az alkalmazott eleven munka tömege az általa mozgásba hozott tárgyi alakot oltott munka tomegéhez, a termelő módon elfogyasztott termelési eszkozok tomegéhez képest állandóan csökken, ezért ezen eleven munka meg nem fizetett és értéktobbletben megtestesülő részének is szükségképpen állandóan csokkennie kell az alkalmazott ossztőke értékterjedelméhez képest. De éppen az értéktobblet tomegének ez az aránya az alkalmazott ossztőkéhez alkotja a profitrátát, ennek tehát állandóan süllyednie kell.

Bármily egyszerűnek látszik is e torvény a kifejtettek után, mégis — amint egy későbbi szakaszból látni fogjuk — az egész eddigi kozgazdaságtannak nem sikerült felfedeznie. A jelenséget észrevette és megmagyarázására egymásnak ellentmondó kísérletekkel gyotorte magát. De éppen mert e torvény a tőkés termelés szempontjából oly nagy fontosságú, mondhatjuk, hogy ez az a titok, amelynek megoldásán az egész politikai gazdaságtan Adam Smith óta fáradozott és hogy Adam Smith óta a különböző iskolák különbozősége abban áll, hogy más és más módon kísérelték meg e titok megoldását. Ha azonban másrészt figyelembe vesszük, hogy az egész eddigi politikai gazdaságtan az állandó és változó tőke kozti különbség korül tapogatózott ugyan, de azt határozottan megformulázni sohasem tudta; hogy az értéktobbletet sohasem ábrázolta a profittól különválasztva és hogy egyáltalában sohasem tárgyalta a profitot tiszta alakjában, azaz egymással szemben onállósult különböző alkotórészeitől — mint az ipari profit, kereskedelmi profit, kamat, foldjáradék — megkülonboztetve; hogy sohasem elemezte alaposan a tőke szerves osszetételének eltéréseit, tehát az általános profitráta kialakulását sem — ha mindezt figyelembe vesszük, akkor már nem rejtély tobbé, hogy ezt a rejtélyt miért nem tudta sohasem megoldani.

Ezt a torvényt szándékosan előbb tárgyaljuk, mint a profitnak különböző, egymással szemben onállósult kategóriákra való szétesését. Az, hogy ez a torvény tárgyalható függetlenül a profit széthasadásától különboző részekre, amelyek különboző kategóriákhoz tartozó személyek osztályrészévé lesznek, eleve bizonyítja, hogy a torvény, a maga általánosságában, független ettől a széthasadástól és az ebből eredő profitkategóriák kolcsonos viszonyától. Az itt szóban

levő profit csak más elnevezése magának az értéktöbbletnek, amelyet csak az összt ökéhez való viszonyában ábrázolunk, nem pedig a változó tőkéhez viszonyítva, amelyből ered. A profitráta süllyedése tehát magának az értéktöbbletnek a süllyedő arányát fejezi ki az előlegezett összt ökéhez és ezért nem függ attól, hogy ez az értéktöbblet hogyan oszlik meg különböző kategóriák között.

Láttuk, hogy a tőkés fejlődésnek azon a fokán, ahol a tőke szerves összetétele $c : v = 50 : 100$, a 100 %-os értéktöbbletráta $66^2/_3$%-os profitrátában fejeződik ki és hogy magasabb fokon, ahol a $c : v = 400 : 100$, ugyanaz az értéktöbbletráta csak 20%-os profitrátában jut kifejezésre. Ami érvényes egyazon ország egymást követő különböző fejlődési fokaira, az érvényes különböző országok egymás mellett, egyidejűleg fennálló különböző fejlődési fokaira is. A fejletlen országban, ahol a tőke elsőnek említett összetétele az átlagos, az általános profitráta $66^2/_3$% volna, míg a másik, sokkal magasabb fejlettségi fokon álló országban, ahol a tőke összetétele a második képletnek felel meg, 20%-ot tenne ki.

A két nemzeti profitráta különbsége eltűnhetne, sőt fordítottjába is átcsaphatna azáltal, hogy a fejletlenebb országban a munka kevésbé termelékeny volna, tehát nagyobb mennyiségű munka ugyanazon áru kisebb mennyiségében, nagyobb csereérték kisebb használati értékben fejeződne ki, vagyis a munkásnak ideje nagyobb részét kellene saját létfenntartási eszközeinek, illetve azok értékének újratermelésére fordítania s így kevesebb ideje maradna értéktöbblet termelésére, kevesebb többletmunkát szolgáltatna, úgyhogy az értéktöbblet rátája alacsonyabb volna. Ha például a kevésbé fejlett országban a munkás a munkanap kétharmadában dolgozna sajátmagának és egyharmadában a tőkésnek, akkor az előbbi példa feltételei mellett ezt a munkaerőt $133^1/_3$-dal fizetnék és csak $66^2/_3$ többletet szolgáltatna. A $133^1/_3$ változó tőkének 50 állandó tőke felelne meg. Az értéktöbbletráta tehát most $133^1/_3 : 66^2/_3 = 50$%volna, a profitráta pedig $183^1/_3 : 66^2/_3$, vagyis mintegy $36^1/_2$%.

Eddig még nem vizsgáltuk meg azokat a különböző alkotórészeket, amelyekre a profit széthasad. Ezek tehát számunkra még nem léteznek. Ezért csak félreértések elkerülése végett jegyezzük meg előre a következőket: különböző fejlettségű országok összehasonlításánál — különösen, ha olyan országokat, ahol a tőkés termelés fejlett, olyanokkal hasonlítunk össze, ahol a munka formailag még nincs a tőkének alávetve, bár a munkást valójában a tőkés zsákmányolja ki (például Indiában, ahol a ryot mint önálló paraszt gazdálkodik, termelése mint olyan tehát még nincs a tőkének alávetve, bár lehetséges, hogy az uzsorás kamat formájában nemcsak a paraszt

egész tobbletmunkáját, hanem — a tőkés termelésből vett kifejezéssel — még munkabérének egy részét is megkaparintja) — igen helytelen volna, ha a nemzeti profitráta magasságát, mondjuk, a nemzeti kamatláb magasságával akarnánk mérni. Az elmaradt országban a kamat magában foglalja az egész profitot, sőt még tobbet, míg a fejlett tőkés termeléssel bíró országokban a kamat csak a termelt értéktobblet, illetve profit egy hányadát fejezné ki. Másrészt, a kamatlábat az előbbi esetben túlnyomórészt olyan viszonyok határozzák meg (az uzsorások által a nagyuraknak, a foldjáradék tulajdonosainak nyújtott előlegek), amelyeknek a profithoz semmi kozük, hanem csak azt mutatják meg, milyen mértékben sajátítja el az uzsorás a foldjáradékot.

Ha olyan országokat hasonlítunk össze, amelyek a tőkés termelés különböző fejlettségi fokán állanak s amelyekben ezért a tőke szerves összetétele különbozó, előfordulhat, hogy az értéktobblet rátája (a profitrátát meghatározó egyik tényező) magasabb abban az országban, ahol a normálmunkanap rovidebb, mint abban, ahol hosszabb. *Először:* ha a 10 órás angol munkanap, magasabb intenzitású lévén, egyenlő a 14 órás osztrák munkanappal, akkor a munkanap azonos megoszlása esetén 5 óra angliai tobbletmunka a világpiacon nagyobb értékben nyilvánulhat meg, mint 7 óra ausztriai. *Másodszor* azonban Angliában a munkanap nagyobb része lehet tobbletmunka, mint Ausztriában.

A profit süllyedő rátájának torvénye — amelyben az értéktöbblet változatlan, sőt novekvő rátája fejeződik ki — más szavakkal azt jelenti: ha a társadalmi átlagtőke valamely meghatározott mennyiségét vesszük, például 100-tőkét, akkor annak mind nagyobb része jelenik meg munkaeszkozokben és mind kisebb része eleven munkában. Minthogy tehát a termelési eszkozokhoz hozzátett eleven munka összmennyisége e termelési eszkozok értékéhez képest csokken, ezért az előlegezett összтőke értékéhez viszonyítva csokken a meg nem fizetett munka és az az értékrész is, amelyben ez megtestesül. Vagy: a kiadott összтőkének mind kisebb hányada változik át eleven munkává s ezért ez az összтőke, nagyságához képest, mind kevesebb tobbletmunkát szív magába, ámbár a felhasznált munka meg nem fizetett részének aránya a megfizetett részhez ugyanakkor nőhet. A változó tőke viszonylagos csokkenése és az állandó tőke viszonylagos emelkedése, noha abszolút értelemben mindkét rész nő, mint mondottuk, csak más kifejezése a munka megnovekedett termelékenységének.

Tegyük fel, hogy 100 tőke osszetétele $80_c + 20_v$, s ez utóbbi = = 20 munkással. Az értéktöbblet rátája feltevésünk szerint 100%,

azaz a munkások félnapot maguknak dolgoznak, félnapot a tőkésnek. Egy másik, kevésbé fejlett országban a tőke $20_c + 80_v$, s az utóbbi = = 80 munkással. De ezeknek a munkásoknak a munkanap kétharmad részére van szükségük sajátmaguk számára s csak egyharmadában dolgoznak a tőkés számára. Minden egyebet azonosnak véve, a munkások az első esetben 40 értéket, a másodikban 120-at termelnek. Az első tőke termelése $80_c + 20_v + 20_m = 120$; profitráta = 20%; a második tőkéé $20_c + 80_v + 40_m = 140$; profitráta = 40%. A profitráta tehát a második esetben kétszer akkora, mint az elsőben, noha az első esetben az értéktöbblet rátája = 100%, kétszer akkora, mint a másodikban, ahol csak 50%. Ugyanakkora tőke viszont az első esetben csak 20, a másodikban pedig 80 munkás többletmunkáját sajátítja el.

A profitráta egyre tartó süllyedésének törvénye, vagyis az a törvény, mely szerint az elsajátított többletmunka az eleven munka által mozgásba hozott tárgyi alakot öltött munka tömegéhez képest viszonylag csökken, semmiképpen sem zárja ki a társadalmi tőke által mozgásba hozott és kizsákmányolt munka abszolút tömegének s ezért az általa elsajátított többletmunka abszolút tömegének a növekedését; azt sem zárja ki, hogy az egyes tőkések parancsnoksága alatt álló tőkék növekvő tömegű munkának s ezért többletmunkának parancsoljanak, s ez utóbbi még akkor is lehetséges, ha az e tőkék parancsnoksága alatt álló munkások száma nem növekszik.

Ha adott munkásnépességet, például kétmillió munkást veszünk alapul, továbbá adottnak tételezzük fel az átlagos munkanap hosszát és intenzitását, valamint a munkabért és ezzel a szükséges és többletmunka közti viszonyt, akkor e kétmillió munkás összmunkája s értéktöbbletben megtestesülő többletmunkájuk is mindig ugyanazt az értéknagyságot termeli. De minthogy a szóban forgó munkát mozgásba hozó állandó — álló és forgó — tőke tömege és ezzel együtt, bár nem ugyanolyan arányban, értéke is növekszik, az előállított értéknagyság aránya e tőke értékéhez csökken. Ez az arány, s így a profitráta is, csökken, noha a tőke most is ugyanannyi eleven munka fölött parancsnokol és ugyanannyi többletmunkát szív magába, mint ezelőtt. Az arány nem azért változik meg, mert az eleven munka tömege csökken, hanem azért, mert az általa mozgásba hozott, már tárgyi alakot öltött munka tömege növekszik. A csökkenés viszonylagos, nem abszolút és valójában semmi köze sincsen a mozgásba hozott munka és többletmunka abszolút nagyságához. A profitráta süllyedése az össztőke változó alkatrészének nem abszolút, hanem csak viszonylagos csökkenéséből ered, abból, hogy ez az állandó alkotórészhez viszonyítva csökken.

Ami mármost érvényes adott tomegű munkára és tobbletmunkára, az érvényes novekvő munkáslétszámra és így, az adott feltételek kozott, a tőke parancsnoksága alatt álló munka novekvő tomegére általában és meg nem fizetett részére, a tobbletmunkára, különosen. Ha a munkásnépesség kétmillióról hárommillióra szaporodik, ha a nekik munkabérben kifizetett változó tőke ugyancsak kétmillióról hárommillióra, az állandó tőke viszont négymillióról tizenotmillióra emelkedik, akkor az adott feltételek kozott (állandó munkanap és állandó értéktobbletráta) a tobbletmunkának, az értéktobbletnek a tomege felével, 50%-kal nő, kétmillióról hárommillióra. Mégis, annak ellenére, hogy a tobbletmunka és így az értéktöbblet abszolút tomege 50%-kal novekedett, a változo tőke aránya az állandóhoz 2 : 4-ről 3 : 15-re sullyedne és az értéktobblet aránya az össztőkéhez a kovetkezőképpen alakulna (milliókban):

$$\text{I. } 4_c + 2_v + 2_m ; C = 6, p' = 33^1/_3\%$$
$$\text{II. } 15_c + 3_v + 3_m ; C = 18, p' = 16^2/_3\%$$

Az értéktobblet tomege a felével emelkedett, a profitráta viszont a régebbinek a felére süllyedt. A profit azonban nem más, mint a társadalmi tőke után számított értéktobblet s ezért a profit tomege, abszolút nagysága — társadalmi méretben tekintve — azonos az értéktobblet abszolút nagyságával. A profit abszolút nagysága, össztomege tehát 50%-kal nőtt, annak ellenére, hogy ez a profittomeg az előlegezett össztőkéhez képest hatalmas mértékben csokkent, vagyis annak ellenére, hogy az általános profitráta nagymértékben süllyedt. A tőke által alkalmazott munkások száma, tehát az általa mozgásba hozott munka abszolút tomege, így a magába szívott tobbletmunka abszolút tomege, így az általa előállított értéktobblet tomege s így az általa termelt profit abszolút tomege tehát novekedhet, mégpedig egyre novekedhet, annak ellenére, hogy a profitráta egyre süllyed. Ez nemcsak megtorténhet. A tőkés termelés alapján ennek — átmeneti ingadozásoktól eltekintve — így *kell* történnie.

A tőkés termelési folyamat lényegében egyszersmind felhalmozási folyamat. Láttuk, hogy a tőkés termelés haladása során a munka termelékenységének emelkedésével az az értéktomeg, amelyet egyszerűen újra kell termelni, meg kell őrizni, nagyobbodik és novekszik, még akkor is, ha az alkalmazott munkaerő változatlan marad. De még jobban nő a munka társadalmi termelőerejének fejlődésével az előállított használati értékek tomege, amelyeknek egy részét a termelési eszkozok alkotják. S az a pótlólagos munka, amelynek elsajátításával ezt a pótlólagos gazdagságot tőkévé lehet visszaváltoztatni, e ter-

melési eszközöknek (beleértve a létfenntartási eszközoket is) nem értékétől, hanem tomegétől függ, mert a munkásnak a munkafolyamatban nem a termelési eszkozok értékével, hanem használati értékével van dolga. De maga a felhalmozás és a velejáró tőkekoncentráció is anyagi eszköze a termelőerő fokozásának. A termelési eszkozoknek ez a novekedése azonban magában foglalja a munkásnépesség novekedését, olyan népesség megteremtését, amely megfelel a tobblettőkének, sőt annak szükségleteit nagyjában és egészében folyton meghaladja, tehát magában foglalja a munkás túlnépesség létrehozását. Ha a többlettőke időlegesen meghaladná a parancsnoksága alatt álló munkásnépességet, ez kettős hatással járna. Egyrészt a munkabér emelkedése által — így azoknak a hatásoknak enyhítése révén, amelyek a munkásutánpótlást tizedelik és pusztítják, valamint a házasodás megkönnyítése révén — fokozatosan megnovelné a munkásnépességet, másrészt azonban a relatív értéktobbletet létrehozó módszerek (gépek bevezetése és tokéletesítése) alkalmazása által még sokkal gyorsabban teremtene mesterséges viszonylagos túlnépesedést s ez utóbbi viszont — minthogy a tőkés termelésben a nyomor népesedést szül — megint csak melegágya a lakosság tényleges gyors szaporodásának. A tőkés felhalmozási folyamat jellegéből — amely csak egyik mozzanata a tőkés termelési folyamatnak — tehát természetszerűen kovetkezik, hogy a tőkéve változtatandó termelési eszkozok megnovekedett tömege számára mindig rendelkezésre áll a megfelelően megnovekedett, sőt fölös, kizsákmányolható munkásnépesség. A termelési és felhalmozási folyamat haladása során tehát novekednie *kell* az elsajátításra alkalmas és elsajátított tobbletmunka tömegének s így a társadalmi tőke által elsajátított profit abszolút tomegének is. De a termelésnek és felhalmozásnak ugyanezek a törvényei az állandó tőke tömegének növelésével értékét is megnovelik, mégpedig fokozódó ütemben, gyorsabban, mint a változó, vagyis eleven munkára cserélt tőkerész értékét. Ugyanazon torvények kovetkeztében tehát a társadalmi tőke profitjának abszolút tömege nő, profitrátája pedig süllyed.

Itt teljesen eltekintünk attól, hogy a tőkés termelés előrehaladásával és a társadalmi munka termelőerejének ennek megfelelő fejlődésével, valamint a termelési ágak és így a termékek megsokszorozódásával ugyanaz az értéknagyság a használati értékek és élvezetek mind nagyobb tömegét jelenti.

A tőkés termelés és felhalmozás fejlődésének menete feltételezi, hogy a munkafolyamatok mind magasabb fokon és így mind nagyobb méretekben mennek végbe s ennek megfelelően minden egyes vállalkozáshoz mind nagyobb tőkét kell előlegezni. Ezért a tőkék novekvő

koncentrációja (amely, habár kisebb mértékben, együttjár a tőkések számának növekedésével) egyrészt egyik anyagi feltétele, másrészt egyik eredménye a tőkés termelés fejlődésének. Ezzel kölcsönhatásban, kéz a kézben halad a többé-kevésbé közvetlen termelők fokozódó kisajátítása. Így válik érthetővé, hogy az egyes tőkések mind nagyobb munkáshadseregnek parancsolnak (bármennyire csökkenjen is változó tőkéjük az állandó tőkéhez képest), hogy nő az általuk elsajátított értéktöbblet, tehát profit tömege, ugyanakkor, amikor a profitráta süllyed és annak ellenére, hogy süllyed. Hiszen éppen azok az okok, amelyek hatalmas munkáshadseregeket összpontosítanak egyes tőkések parancsnoksága alatt, duzzasztják fel mind nagyobb arányban az alkalmazott állótőke, valamint a nyers- és segédanyagok tömegét a felhasznált eleven munka tömegéhez képest.

Továbbá, elég, ha itt csak megemlítjük, hogy adott munkásnépesség esetén, ha — akár a munkanap meghosszabbítása vagy intenzitásának növelése, akár a munkabér értékében a munka termelőerejének megnövekedése következtében beállott csökkenés miatt — az értéktöbblet rátája növekszik, az értéktöbblet tömegének és ezért a profit abszolút tömegének növekednie kell annak ellenére, hogy a változó tőke az állandóhoz képest viszonylag csökken.

A társadalmi munka termelőerejének az a fejlődése, ugyanazok a törvények, amelyek a változó tőkének az össztőkéhez viszonyított relatív csökkenésében s az ezáltal meggyorsított felhalmozásban mutatkoznak meg — míg másrészt a felhalmozás, maga is visszahatva, a termelőerők további fejlődésének és a változó tőke további viszonylagos csökkenésének válik kiindulópontjává —, ez a fejlődés fejeződik ki, átmeneti ingadozásoktól eltekintve, az alkalmazott összmunkaerő fokozódó növekedésében, az értéktöbblet és így a profit abszolút tömegének mind gyorsabb növekedésében.

Milyen formában kell mármost megmutatkoznia ennek a profit*ráta* csökkenéséről és az abszolút profit*tömeg* ugyanazon okokból eredő egyidejű növekedéséről szóló kettős törvénynek? Milyen formát olt ez a törvény, amely azon alapul, hogy az adott feltételek kozott az elsajátított többletmunka s így az értéktöbblet tömege nő és hogy — az össztőkét, vagy az egyes tőkét mint az össztőke puszta részét tekintve — profit és értéktöbblet azonos nagyságok?

Vegyük a tőke bizonyos hányadát, például 100-at és számítsuk ki az erre eső profitrátát. Ez a 100 az össztőke átlagos összetételét képviseli, mondjuk $80_c + 20_v$. E kötet második szakaszában láttuk, hogy az átlagprofitrátát a termelés különböző ágaiban nem az egyes ágak tőkéjének különleges összetétele, hanem a tőke társadalmi

átlagösszetétele határozza meg. Ha a változó tőkerész az állandóhoz s így a 100 össztőkéhez képest viszonylag csökken, a profitráta a munka változatlan, sőt növekvő kizsákmányolási foka mellett süllyed, csökken az értéktöbblet viszonylagos nagysága, azaz az előlegezett 100 össztőke értékéhez viszonyított aránya. De nemcsak ez a viszonylagos nagyság csökken. A 100 össztőke által felszívott értéktöbblet vagy profit nagysága abszolút mértékben csökken. 100%-os értéktöbbletráta mellett a $60_c + 40_v$ összetételű tőke 40 értéktöbbletet s így profitot, $70_c + 30_v$ összetételű tőke 30 profitot termel; $80_c + 20_v$ tőke esetében a profit tömege 20-ra csökken. Ez a csökkenés az értéktöbblet és így a profit tömegére vonatkozik s az következik belőle, hogy mivel a 100 össztőke általában kevesebb eleven munkát hoz mozgásba, a kizsákmányolás azonos foka mellett kevesebb többletmunkát is mozgat meg s így kevesebb értéktöbbletet termel. Ha a társadalmi tőkének, tehát a társadalmilag átlagos összetételű tőkének tetszőleges hányadát vesszük mértékegységnek, amelyhez az értéktöbbletet mérjük — s ez történik minden profitszámításnál —, akkor az értéktöbblet viszonylagos csökkenése és abszolút csökkenése egyáltalában azonos. A profitráta az előbbi esetekben 40%-ról 30 és 20%-ra süllyed, mert az egyazon tőke által termelt értéktöbblet és így profit tömege valójában abszolút módon 40-ről 30-ra és 20-ra csökken. Minthogy a tőke értéknagysága, amelyen az értéktöbbletet mérjük, adott, mégpedig = 100, az értéktöbbletnek ehhez a változatlan nagysághoz való süllyedő aránya csak más kifejezés lehet arra, hogy az értéktöbblet és profit abszolút nagysága csökken. Ez valóban tautológia. De hogy ez a csökkenés bekövetkezik, az — mint bebizonyítottuk — a tőkés termelési folyamat fejlődésének jellegéből adódik.

Másrészt azonban ugyanazok az okok, amelyek az adott tőkére eső értéktöbblet s így profit abszolút csökkenését és ezért a százalékosan számított profitráta süllyedését idézik elő, azt eredményezik, hogy a társadalmi tőke (azaz a tőkések összessége) által elsajátított értéktöbblet s így profit abszolút tömege nő. Hogyan kell mármost ennek megmutatkoznia, hogyan mutatkozhatik csak meg, vagy — milyen feltételeket foglal magában ez a látszólagos ellentmondás?

Míg a társadalmi tőke minden egyes 100-zal egyenlő hányada s így minden egyes, a társadalmi átlagnak megfelelő összetételű 100 tőke adott nagyság — s ezért rávonatkozóan a profitráta csökkenése egybeesik a profit abszolút nagyságának csökkenésével, éppen azért, mert itt a tőke, amelyhez ezt mérik, állandó nagyság —, a társadalmi össztőkének és az egyes tőkések kezén levő tőkének a nagysága viszont változó nagyság, amelynek ahhoz, hogy a megállapított előfeltételeknek

megfeleljen, változó részének csökkenésével fordított arányban kell változnia.

Amikor az előbbi példában a százalékos összetétel $60_c + 40_v$ volt, az erre eső értéktöbblet vagy profit 40-et és ezért a profitráta 40%-ot tett ki. Tegyük fel, hogy ilyen összetétel mellett az össztőke egymillióra rúgott. Az összértéktöbblet és így az összprofit ekkor 400 000 volt. Ha mármost az összetétel később $= 80_c + 20_v$, akkor a munka változatlan kizsákmányolási foka mellett az értéktöbblet vagy profit minden 100 tőke után = 20. Minthogy azonban a profitráta e süllyedése vagy a 100 tőkére eső értéktöbblettermelés csökkenése ellenére az értéktöbblet vagy profit abszolút tomege, mint bebizonyítottuk, növekszik, mondjuk például 400 000-ről 440 000-re, ez csak azáltal lehetséges, hogy az az össztőke, amely ezzel az új összetétellel együtt jött létre, 2 200 000-re növekedett. A mozgásba hozott össztőke tömege 220%-ra emelkedett, míg a profitráta 50%-kal süllyedt. Ha a tőke csak megkétszereződött volna, akkor 20%-os profitráta mellett csak ugyanakkora tömegű értéktöbbletet és profitot termelhetett volna, mint az 1 000 000 régi tőke 40% mellett. Ha a kétszeresénél kevesebbre növekedett volna, akkor kevesebb értéktöbbletet és profitot termelt volna, mint régebben az 1 000 000 tőke, amelynek — régebbi összetétele mellett — csak 1 000 000-ról 1 100 000-re kellett növekednie ahhoz, hogy értéktöbbletét 400 000-ről 440 000-re emelje.

Itt megnyilvánul a már korábban kifejtett törvény, hogy a változó tőke viszonylagos csokkenésével, tehát a munka társadalmi termelőerejének fejlődésével, mind nagyobb tomegű össztőke szükséges azonos mennyiségű munkaerő mozgásba hozásához és azonos tomegű tobbletmunka felszívásához. Ugyanabban az arányban tehát, amelyben a tőkés termelés fejlődik, kifejlődik a viszonylag létszám feletti munkásnépesség megjelenésének lehetősége, nem azért, mert a társadalmi munka termelőereje *csökken*, hanem mert *növekedik*, tehát nem azért, mert abszolút aránytalanság áll elő a munka és a létfenntartási eszközök, vagy e létfenntartási eszközök termelésére szolgáló eszközök között, hanem mert olyan aránytalanság alakul ki, amely a munka tőkés kizsákmányolásából ered, aránytalanság a tőke egyre fokozódó növekedése és a népesség gyarapodására irányuló szükségletének viszonylagos csökkenése között.

Ha a profitráta 50%-kal csökken, akkor a felére csökken. A profit tömege tehát csak abban az esetben maradhat változatlan, ha a tőke megkétszereződik. Ahhoz, hogy a profit tomege csökkenő profitráta mellett változatlan maradjon, az össztőke növekedését jelző szorzószámnak azonosnak kell lennie a profitráta süllyedését jelző osztóval.

Ha a profitráta 40-ről 20-ra süllyed, az össztőkének fordítva, 20 : 40 arányban kell emelkednie, hogy az eredmény változatlan maradjon. Ha a profitráta 40-ről 8-ra csökkent volna, a tőkének 8 : 40 arányban, azaz az ötszörösére kellene növekednie. 1 000 000 tőke 40% mellett 400 000-et és 5 000 000 tőke 8% mellett ugyancsak 400 000-et termel. Erre van szükség ahhoz, hogy az eredmény változatlan maradjon. Ahhoz viszont, hogy növekedjék, a tőkének nagyobb arányban kell nőnie, mint ahogy a profitráta süllyed. Más szóval: ahhoz, hogy az össztőke változó alkotórésze abszolút értelemben ne csak azonos maradjon, hanem növekedjék, noha százalékaránya az össztőkén belül süllyed, az össztőkének nagyobb arányban kell növekednie, mint ahogy a változó tőke százalékaránya süllyed. Annyira kell növekednie, hogy új összetételében ne csak a régi változó tőkerészre legyen szüksége munkaerővásárlás céljából, hanem ennél többre. Ha 100 tőke változó része 40-ről 20-ra csökken, az össztőkének több mint 200-ra kell növekednie ahhoz, hogy 40-nél nagyobb változó tőkét alkalmazhasson.

Még abban az esetben is, ha a kizsákmányolt munkásnépesség tömege változatlan maradna és csak a munkanap hossza és intenzitása növekednék, az alkalmazott tőke tömegének növekednie kellene, mert már ahhoz is növekednie kell, hogy a kizsákmányolás régi viszonyai között a megváltozott tőkeösszetétel mellett ugyanakkora tömegű munkát alkalmazhasson.

A munka társadalmi termelőerejének ez a fejlődése tehát, a tőkés termelési mód haladása során, egyrészt a profitráta folytonos süllyedésének tendenciájában fejeződik ki, másrészt pedig az elsajátított értéktöbblet vagy profit abszolút tömegének folytonos növekedésében; úgyhogy egészében véve a változó tőke és a profit viszonylagos csökkenésének mindkettőjük abszolút növekedése felel meg. Ez a kétoldalú hatás, mint láttuk, csak abban mutatkozhat meg, hogy az össztőke gyorsabb ütemben növekszik, mint ahogy a profitráta süllyed. Ahhoz, hogy magasabb összetétel, vagyis az állandó tőke viszonylag erősebb növekedése mellett abszolút értelemben megnövekedett változó tőkét lehessen alkalmazni, az össztőkének nemcsak a magasabb összetétellel arányosan kell növekednie, hanem még gyorsabban. Ebből következik, hogy mennél fejlettebb a tőkés termelési mód, annál nagyobb tőkemennyiség szükséges ahhoz, hogy ugyanakkora munkaerőt, és még több, hogy megnövekedett munkaerőt foglalkoztassanak. A munka növekvő termelőereje tőkés alapon tehát szükségképpen állandó látszólagos munkástúlnépesedést hoz létre. Ha a változó tőke az össztőkének már nem $^1/_2$, hanem csak $^1/_6$ részét alkotja, akkor az össztőkének háromszorosára kell emelkednie ahhoz, hogy

ugyanannyi munkaerőt foglalkoztasson; kétszer annyi munkaerő foglalkoztatásához azonban meg kell hatszorozódnia.

Az eddigi közgazdaságtan, amely a süllyedő profitráta törvényét megmagyarázni nem tudta, mintegy vigasztalásul rámutat a növekvő profittömegre, akár az egyes tőkés, akár a társadalmi tőke profitja abszolút nagyságának növekedésére, de ezt a vigasztalást is merő közhelyekre és lehetőségekre alapítja.

Az a kijelentés, hogy a profit tömegét két tényező határozza meg, egyrészt a profitráta, másrészt a szóban forgó profitrátával alkalmazott tőke tömege, csak tautológia. Hogy ezért a profittömeg a profitráta egyidejű süllyedése ellenére növekedhetik, ez nem más, mint a tautológia megnyilvánulása s egy lépéssel sem visz előbbre, mert az is lehetséges, hogy a tőke nő, a profit tömege pedig nem, sőt az is, hogy a tőke növekedésével a profit tömege csökken. 100 tőke 25% mellett 25-öt hoz, 400 tőke 5% mellett csak 20-at[35]. Ha azonban ugyanazok az okok, amelyek előidézik a profitráta süllyedését, előmozdítják a felhalmozást, azaz a pótlólagos tőke képződését is, továbbá, ha minden pótlólagos tőke pótlólagos munkát hoz mozgásba és pótlólagos értéktöbbletet termel; ha, másrészt, a profitráta puszta süllyedése magában foglalja azt a tényt, hogy az állandó tőke s ezzel az egész korábbi tőke megnövekedett — akkor ez az egész folyamat elveszti titokzatosságát. Később látni fogjuk, milyen szándékos számítási hibákhoz folyamodnak annak elleplezésére, hogy a profit tömege növekedhetik ugyanakkor, amikor rátája csökken.

Megmutattuk, hogy ugyanazok az okok, amelyek az általános profitráta süllyedő tendenciáját előidézik, miként vezetnek a tőke gyorsított felhalmozására s ezért az általa elsajátított többletmunka (értéktöbblet, profit) abszolút nagyságának, vagyis össztömegének a növekedésére. Mint minden egyéb, ez a törvény is — ezt a belső és szükségszerű összefüggést értem két, egymásnak látszólag ellentmondó jelenség között — a konkurrenciában, tehát a konkurrencia szereplői-

[35] „Azt is várhatnók, hogy — ha a tőke profitrátája a tőkének a földművelésben való felhalmozása és a munkabérek emelkedése következtében csökkenne is — a profitok teljes összege mégis növekednék. Ha mármost feltesszük, hogy az újabb és újabb 100 000 font sterlinges felhalmozásnál a profitráta 20-ról 19, 18, 17%-ra csökken, tehát a rata folytonosan sullved, azt várhatnók, hogy a profit egész összege, amelyet az egymást követő tőketulajdonosok kézhez kapnak, mindig emelkedik, hogy nagyobb lesz, ha a tőke 200 000 font sterling, mint amikor 100 000, és még nagyobb, ha 300 000 font sterling, és így emelkedik tovább a tőke minden növekedésével, bár a profitráta csökken. Ez a haladvány azonban csak bizonyos ideig folytatódik így; 200 000 font sterling 19%-a több, mint 100 000 font sterling 20%-a; 300 000 font sterling 18%-a ismét több, mint 200 000 font sterling 19%-a; de amikor a tőke már hatalmas összeggé halmozódott fel és a profit süllyed, a további

nek tudatában is fordítva jelenik meg. Világos, hogy a fentebb kifejtett arányokon belül a nagy tőkével rendelkező tőkés nagyobb profittömegre tesz szert, mint a kis tőkés, aki látszólag magas profitokhoz jut. A konkurrencia legfelületesebb vizsgálata megmutatja továbbá, hogy amikor bizonyos körülmények között, mint például válság idején, a nagyobb tőkés a piacon teret akar magának hódítani, a kisebbeket ki akarja szorítani, akkor ezt gyakorlatilag fel is használja, azaz profitrátáját szándékosan csökkenti, hogy a kisebbeket kiszorítsa a mezőnyből. Különösen a kereskedelmi tőke (erről később bővebben) mutat szintén olyan jelenségeket, amelyek azt a látszatot keltik, hogy a profit süllyedése következménye az üzlet és ezzel a tőke bővülésének. A tulajdonképpeni tudományos kifejtést e hibás felfogás helyett később adjuk. Hasonló felületes nézetek adódnak az egyes különleges üzletágakban nyert profitráták aszerint való összehasonlításából, hogy ezek az ágak a szabadverseny, avagy a monopólium uralma alatt állanak-e. Az a teljesen lapos elképzelés, amely a konkurrencia szereplőinek fejében él, található meg a mi Roscherunknál, aki szerint a profitrátának ez a csökkenése „bölcsebb és emberségesebb"*. A profitráta csökkenése itt úgy jelenik meg, mint *következménye* a tőke gyarapodásának és a tőkések ezzel kapcsolatos ama számításának, hogy kisebb profitráta mellett majd nagyobb profittömeget vághatnak zsebre. Az egész (kivéve A. Smith művében, akinek megállapításairól később beszélünk) azon alapul, hogy egyáltalában nem értik, mi az általános profitráta, s durva elképzelésük szerint az árakat valójában bizonyos, többé-kevésbé önkényes, profithányadnak az áruk valóságos értékéhez való hozzácsapása határozza meg. Bármennyire durvák is ezek az elképzelések, mégis szükségszerűen folynak abból a körülményből, hogy a tőkés termelés belső törvényei a konkurrenciában fordított alakban mutatkoznak meg.

---

felhalmozás csökkenti a profit teljes összegét. Ha tehát feltételezzük, hogy a felhalmozás eléri az 1 000 000 font sterlinget, a profit pedig 7%, akkor a profit teljes összege 70 000 font sterling lesz; ha most az egymillió tőke 100 000 font sterlinggel gyarapodnék és a profit 6%-ra süllyedne, akkor a tőketulajdonosok 66 000 font sterlinget kapnának, vagyis 4000 font sterlinggel kevesebbet, noha a tőke teljes összege 1 000 000 font sterlingről 1 100 000 font sterlingre emelkedett." *Ricardo:* [„Principles of Political Economy". VI. fej.] („Works". MacCulloch kiadása. 1852. 68 [69.] old.). Valójában itt azt tételezi fel, hogy a tőke 1 000 000-ról 1 100 000-re, tehát 10%-kal növekszik, míg a profitráta 7-ről 6-ra, tehát $14^2/_7$%-kal süllyed. Hinc illae lacrimae [Ezért e könnyek].

* „Die Grundlagen der Nationalökonomie". 2. kiad. Stuttgart és Augsburg 1857. 190. old. — *Szerk.*

Az a törvény, mely szerint a profitrátának a termelőerő fejlődése okozta süllyedése együttjár a profit tömegének növekedésével, abban is kifejezésre jut, hogy a tőke által termelt áruk áresése együttjár a bennük foglalt és eladásuk révén realizált profittömeg viszonylagos emelkedésével.

Minthogy a termelőerő fejlődése és a tőke ennek megfelelő magasabb összetétele mind kevesebb munkával mind nagyobb mennyiségű termelési eszközt hoz mozgásba, ezért az össztermék bármely megfelelő hányada, minden egyes áru, vagy az előállított áruk teljes tömegének bármely meghatározott mennyisége kevesebb eleven munkát szív magába, továbbá — mind az alkalmazott állótőke kopását, mind az elhasznált nyers- és segédanyagokat tekintve — kevesebb tárgyi alakot öltött munkát is tartalmaz. Minden egyes áru tehát kisebb mennyiséget tartalmaz a termelési eszközökben tárgyi alakot öltött és a termelés folyamán újonnan hozzátett munkából. Ezért az áruegység ára csökken. Ennek ellenére az áruegységben foglalt profittömeg növekedhet, ha az abszolút vagy a relatív értéktöbblet rátája növekszik. Az áru kevesebb újonnan hozzátett munkát tartalmaz, de ennek még nem fizetett része a megfizetetthez képest növekszik. Ez azonban csak bizonyos határok között van így. Az áruegységben foglalt újonnan hozzátett eleven munka mennyiségének a termelés fejlődése során bekövetkező rendkívül gyors abszolút csökkenésével a benne foglalt még nem fizetett munka tömege is abszolút mértékben csökkenni fog, bármennyire megnövekedik is viszonylag, ti. a megfizetett részhez képest. Bár az értéktöbbletráta növekszik, az áruegységre eső profittömeg a munka termelőerejének fejlődésével erősen csökkenni fog; s ezt a csökkenést, akárcsak a profitráta süllyedését, csupán lassítja az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása és azok az egyéb, e kötet első szakaszában említett körülmények, amelyek az értéktöbblet változatlan, sőt süllyedő rátája esetén is emelik a profitrátát.

Az a tény, hogy a tőke össztermékét alkotó egyes áruk ára csökken, csak annyit jelent, hogy adott mennyiségű munka nagyobb árutömegben realizálódik, tehát minden egyes áru kevesebb munkát tartalmaz, mint azelőtt. Ez akkor is így van, ha az állandó tőke egyik részének, a nyersanyagnak stb., az ára emelkedik. Egyes esetek kivételével (például, ha a munka termelőereje egyformán olcsóbbítja mind az állandó, mind a változó tőke valamennyi elemét) a profitráta az értéktöbbletráta emelkedése ellenére is süllyedni fog, 1) mert az újonnan hozzátett munka kisebb összmennyiségének még a nagyobb meg nem fizetett része is kevesebb, mint amekkora a nagyobb összmennyiség kisebb meg nem fizetett hányada volt és 2) mert a tőke

magasabb összetétele az egyes áruban úgy jut kifejezésre, hogy az áruk értékének az újonnan hozzátett munkát képviselő része csökken ahhoz az értékrészhez képest, amely nyersanyagban, segédanyagban és az állótőke kopásában jelenik meg. Az egyes áru árát alkotó különböző elemek viszonyának e megváltozása, az újonnan hozzátett eleven munkát képviselő árrész csökkenése és a már korábban tárgyi alakot öltött munkát képviselő árrészek növekedése — ez az a forma, amelyben a változó tőkének az állandó tőkéhez viszonyított csökkenése az egyes áru árában kifejeződik. Amennyire abszolút jellegű ez a csökkenés egy adott tőkemennyiség, például 100 számára, éppannyira abszolút minden egyes árura mint az újratermelt tőke bizonyos hányadára nézve is. Mégis a profitráta, ha csupán az egyes áruk árelemeire számítanák, másképp mutatkoznék, mint amilyen valójában. Éspedig a következő okból:

{A profitrátát az alkalmazott össztőkére számítják, de meghatározott időre, a gyakorlatban egy évre. A profitráta nem más, mint az egy év alatt termelt és realizált értéktöbblet vagy profit százalékosan kifejezett aránya az össztőkéhez. Ez tehát nem szükségképpen azonos azzal a profitrátával, amelynek kiszámításánál nem az évet, hanem a szóban forgó tőke megtérülési idejét veszik alapul; e kettő csak akkor esik egybe, ha a tőke egy év alatt éppen egyszer térül meg.

Másrészt az év folyamán nyert profit nem más, mint az ezen év alatt termelt és eladott árukra eső profitok összege. Ha mármost a profitot az áruk önköltségi ára után számítjuk, $\frac{p}{k}$ profitrátát kapunk, ahol p az év folyamán realizált profit, k pedig az ugyanezen idő alatt termelt és eladott áruk önköltségi árainak összege. Szemmelláthatő, hogy ez a $\frac{p}{k}$ profitráta csak akkor eshet egybe a $\frac{p}{C}$ (a profit tömege osztva az össztőkével) valóságos profitrátával, ha $k = C$, azaz ha a tőke egy év alatt éppen egyszer térül meg.

Vegyük egy ipari tőke három különböző állapotát.

I. 8000 font sterling tőke évente 5000 darab árut termel és ad el, darabonként 30 shillingért, évi megtérülése tehát 7500 font sterling. Minden darab áruval 10 shilling profithoz jut = 2500 font sterling évente. Minden darabban tehát 20 shilling előlegezett tőke és 10 shilling profit rejlik, vagyis a profitráta darabonként $\frac{10}{20} = 50\,\%$. A megtérült 7500 font sterlingre 5000 font sterling előlegezett tőke és 2500 font sterling profit esik; a megtérülésre számított profitráta, $\frac{p}{k}$ ugyancsak $= 50\%$. Az össztőkére számított profitráta, $\frac{p}{C}$ viszont $= \frac{2500}{8000} = 31\frac{1}{4}\%$.

II. Tegyük fel, hogy a tőke 10 000 font sterlingre növekszik. Ez a tőke a munka nagyobb termelőereje folytán évente mondjuk 10 000 darab árut tud előállítani, darabonként 20 shilling önköltségi áron. Tegyük fel, hogy az árut darabonként 4 shilling profittal, tehát 24 shillingért adja el. Ekkor az évi termék ára = 12 000 font sterling, amiből 10 000 font sterling az előlegezett tőke és 2000 font sterling a profit. A $\frac{p}{k}$ darabonként $= \frac{4}{20}$, az évi megtérülés után számítva $= \frac{2000}{10\,000}$, tehát mindkét esetben = 20%, s minthogy az össztőke azonos az önköltségi árak összegével, vagyis 10 000 font sterlinggel, ezért most $\frac{p}{C}$, a valóságos profitráta is = 20%.

III. Tegyük fel, hogy a tőke, a munka folytonosan növekvő termelőereje mellett, 15 000 font sterlingre nő és most évente 30 000 darab árut állít elő, darabonként 13 shilling önköltségi áron, s ezeket darabonként 2 shilling profittal, vagyis 15 shillingért adja el. Az évi megtérülés tehát = 30 000 × 15 shilling = 22 500 font sterling, amiből 19 500 az előlegezett tőke és 3000 font sterling a profit. $\frac{p}{k}$ tehát $= \frac{2}{13} = \frac{3000}{19\,500} = 15^{5}/_{13}\%$. Viszont $\frac{p}{C} = \frac{3000}{15\,000} = 20\%$.

Látjuk tehát, hogy csak a II esetben, amikor a megtérült tőkeérték azonos az össztőkével, azonos az áruegység vagy a megtérült összeg után számított profitráta az össztőke után számított profitrátával. Az I esetben, amikor a megtérült összeg az össztőkénél kisebb, az áru önköltségi ára után számított profitráta magasabb; a III esetben, amikor az össztőke kisebb a megtérült összegnél, ez a profitráta alacsonyabb a profit valóságos, az össztőke után számított rátájánál. Ez általánosan érvényes.

A kereskedelmi gyakorlatban a megtérülést rendszerint pontatlanul számítják. Mihelyt a realizált áruárak összege eléri az alkalmazott össztőke összegét, feltételezik, hogy a tőke egyszer megtérült. A *tőke* azonban csak akkor térülhet meg teljesen, amikor a realizált áruk *önköltségi árainak* összege éri el az össztőke összegét. — E. F.}

Itt ismét megmutatkozik, mennyire fontos, hogy a tőkés termelésnél az egyes árut vagy egy tetszőleges időszak árutermékét ne elszigetelten önmagában, mint puszta árut vizsgáljuk, hanem mint az előlegezett tőke termékét, s aszerint vegyük szemügyre, hogy milyen az aránya az illető árut előállító össztőkéhez.

Bár a profit*rátát* úgy kell számítani, hogy a termelt és realizált értéktöbblet tömegét nemcsak az elfogyasztott és az árukban újra megjelenő tőkerészhez, hanem ennek a résznek és az el nem fogyasztott, de a termelésben alkalmazott és abban tovább szolgáló tőkerésznek

összegéhez kell mérni, mégis a profit *tömege* nem lehet más, mint az a profit- vagy értéktöbblettömeg, amelyet maguk az áruk tartalmaznak, s amelyet ezek eladásával kell realizálni.

Ha az ipar termelékenysége nő, az egyes áru ára csökken. Kevesebb munkát tartalmaz, kevesebb megfizetett és meg nem fizetett munkát. Tegyük fel, hogy ugyanaz a munka például háromszor annyi terméket állít elő; ekkor az egyes termékre kétharmaddal kevesebb munka jut. S minthogy a profit ennek az egyes áruban foglalt munkamennyiségnek csak egy részét alkothatja, az egyes árura eső profittömegnek csökkennie kell, bizonyos határok között még akkor is, ha az értéktöbblet rátája emelkedik. Ha a tőke a kizsákmányolás változatlan foka mellett ugyanannyi munkást dolgoztat, mint azelőtt, az össztermékre eső profittömeg sohasem lesz kevesebb az eredeti profittömegnél. (Ez az eset akkor is lehetséges, ha kevesebb munkást dolgoztatnak magasabb kizsákmányolási fok mellett.) Mert amilyen arányban az egyes termékre eső profittömeg csökken, úgy nő a termékek mennyisége. A profit tömege ugyanakkora marad, csak másképp oszlik meg az áruk összességére; nem változtat ez semmit azon sem, hogy az újonnan hozzátett munka által alkotott értékmennyiség hogyan oszlik meg a munkások és a tőkések között. A profit tömege csak akkor emelkedhet, ha — azonos tömegű munka alkalmazása esetén — nő a meg nem fizetett többletmunka, vagy ha — a munka változatlan kizsákmányolási foka mellett — a munkások száma nő, vagy ha mind a kettő megtörténik. Mindezekben az esetekben — amelyek azonban feltevésünk szerint feltételezik az állandó tőkének a változóhoz viszonyított növekedését és az alkalmazott össztőke nagyságának növekedését — az áruegység kisebb profittömeget tartalmaz s a profitráta süllyed, még ha az áruegység után számítják is; adott mennyiségű pótlólagos munka nagyobb árumennyiségben jelenik meg; az egyes áru ára csökken. Elvontan nézve a dolgot, ha a termelőerő növekedése következtében az egyes áru ára csökken s ezért ugyanakkor ezeknek az olcsóbb áruknak a mennyisége növekszik, a profitráta változatlan maradhat, például abban az esetben, ha a termelőerő növekedése egyenletesen és egyidejűleg hatna az áruk valamennyi alkotórészére, úgyhogy az áru összára ugyanolyan arányban csökkenne, amilyenben a munka termelékenysége növekednék, másrészt pedig az áru különböző ár-alkatelemeinek kölcsönös aránya változatlan maradna. Sőt a profitráta még emelkedhetne is, ha az értéktöbblet rátájának növekedésével az állandó és különösen az állótőke elemeinek jelentékeny értékcsökkenése járna együtt. A valóságban azonban a profitráta, mint már láttuk, huzamosabb időt tekintve süllyedni fog. Az egyes áru árának csökkenéséből még semmi esetre sem vonhatunk le következtetést

a profitrátára vonatkozóan. Minden attól függ, mekkora a termelésében résztvevő tőke teljes összege. Tegyük fel például, hogy egy rőf szövet ára 3 shillingről $1^2/_3$ shillingre esik; ha tudjuk, hogy az áresés előtt $1^2/_3$ shillingnyi állandó tőkét, fonalat stb., $^2/_3$ shillingnyi munkabért, $^2/_3$ shillingnyi profitot tartalmazott, az áresés után viszont 1 shillingnyi állandó tőkét, $^1/_3$ shillingnyi munkabért és $^1/_3$ shillingnyi profitot tartalmaz, ebből még nem tudjuk, hogy a profitráta ugyanaz maradt-e vagy sem. Ez attól függ. megnövekedett-e és mennyire az előlegezett össztőke és hány rőffel többet termelt az adott időben.

Az a tőkés termelési mód természetéből eredő jelenség, hogy a munka növekvő termelékenysége esetén az egyes áru vagy egy adott árumennyiség ára csökken, az áruk mennyisége növekszik, az egyes árura eső profittömeg és az áruk összegére eső profitráta süllyed, az áruk összmennyiségére eső profittömeg azonban emelkedik — ez a jelenség a felszínen csak úgy mutatkozik, hogy az egyes árura eső profittömeg csökken, az áru ára süllyed, a társadalmi össztőke által vagy akár az egyes tőkés által előállított áruk megnövekedett összmennyiségére eső profittömeg pedig nő. Ezt azután úgy fogják fel, hogy a tőkés szabad elhatározásából kevesebb profitot csap hozzá az egyes áruhoz, de ezért az általa termelt áruk nagyobb mennyisége révén kárpótolja magát. Ez a nézet az elidegenítésből eredő profit (profit upon alienation) elképzelésén alapul, az utóbbit viszont elvonatkoztatás útján a kereskedelmi tőke szemléletéből nyerték.

Korábban, az első kötet negyedik és hetedik szakaszában láttuk, hogy a munka termelőerejével együtt növekvő árumennyiség és az egyes árunak az olcsóbbodása (amennyiben ezek az áruk nem kerülnek bele meghatározó tényezőkként a munkaerő árába) magában véve — noha az áru ára csökkent — nem érinti az egyes áruban foglalt megfizetett és meg nem fizetett munka arányát.

Minthogy a konkurrenciában minden torzítva, éspedig fonákul mutatkozik, ezért az egyes tőkés azt képzelheti: 1) hogy az árleszállítással az egyes árura eső profitját csökkenti ugyan, de nagyobb profitra tesz szert, mert nagyobb árumennyiséget ad el; 2) hogy az egyes áru árát szabja meg és szorzás útján határozza meg az össztermék árát, holott az eredeti művelet az osztás (lásd I. köt. 10. fej. 298. old.), s a szorzás csak másodlagosan, csak az osztás előfeltétele mellett helyes. A vulgáris közgazdász valójában nem tesz mást, mint a tőkésnek, a konkurrencia rabjának különös elképzeléseit látszólag elméletibb, általánosítóbb nyelvre fordítja le s azon fáradozik, hogy az elképzelések helyességét megalapozza.

Valójában az áruk árának esése s az olcsóbbá vált áruk megnövekedett mennyiségére eső profittömeg növekedése csak más kifejezése

annak a törvénynek, hogy a profitráta süllyed, miközben a profit tömege növekszik.

Annak vizsgálata, hogy a profitráta süllyedése mennyiben eshet egybe emelkedő árakkal, éppúgy nem tartozik ide, mint az a kérdés, amelyet korábban az I. kötet 298. oldalán, a relatív értéktöbbletnél tárgyaltunk. Az a tőkés, aki tökéletesebb, de még általánosan el nem terjedt termelési eljárásokat alkalmaz, a piaci ár alatt, de egyéni termelési ára felett ad el; számára tehát a profitráta emelkedik, amíg a konkurrencia ezt ki nem egyenlíti; e kiegyenlítődési időszak alatt fellép a második követelmény, a befektetett tőke megnövekedése; e növekedés mértékétől függően a tőkésnek most már módjában áll majd, hogy az új feltételek között az azelőtt foglalkoztatott munkáslétszám egy részét foglalkoztassa, sőt talán ugyanannyi, vagy még több munkást foglalkoztasson, tehát hogy ugyanakkora vagy nagyobb profittömeget termeljen.

Tizennegyedik fejezet

A TÖRVÉNY ELLEN HATÓ OKOK

Ha figyelembe vesszük a társadalmi munka termelőerőinek akár csak az utolsó 30 évben elért, valamennyi előző időszakhoz képest óriási fejlődését, különösen, ha figyelembe vesszük annak az állótőkének óriási tömegét, amely a tulajdonképpeni gépeken kívül belekerül a társadalmi termelési folyamat összességébe, akkor ama nehézség helyébe, amely eddig a közgazdászokat foglalkoztatta, hogy ti. megmagyarázzák a profitráta süllyedését, az ellenkező nehézség lép, ti. megmagyarázni, miért nem nagyobb vagy gyorsabb ez a süllyedés. Ellene ható befolyásoknak kell itt érvényesülniök, amelyek az általános törvény hatását keresztezik és ellensúlyozzák, s azt csak tendencia jellegűvé teszik, miértis az általános profitráta süllyedését süllyedő tendenciának neveztük. A legáltalánosabb ilyen okok a következők:

I. A munka kizsákmányolási fokának emelése

A munka kizsákmányolási fokát, a többletmunka és értéktöbblet elsajátítását különösen a munkanap meghosszabbításával és a munka intenzívebbé tételével növelik. Mindkét pontot részletesen kifejtettük az első kötetben az abszolút és a relatív értéktöbblet termelésével kapcsolatban. A munka intenzívebbé tételének sok olyan mozzanata van, amely az állandó tőkének a változóhoz viszonyított növekedését, tehát

a profitráta süllyedését foglalja magában, így például, ha a munkásnak több gépre kell felügyelnie. Itt — mint a relatív értéktöbblet termelésére szolgáló legtöbb műveletnél — ugyanazok az okok, amelyek az értéktöbblet rátájának növekedését eredményezik, az értéktöbblet tömegének csökkenését foglalhatják magukban, ha az alkalmazott összt ő két adott nagyságúnak tekintjük. De vannak az intenzívebbé tételnek más mozzanatai is — mint például a gépek járásának meggyorsítása —, amelyek ugyanazon idő alatt több nyersanyagot fogyasztanak el ugyan, ami azonban az állótőkét illeti, bár a gépeket gyorsabban használják el, értéküknek az őket mozgásba hozó munka árához való viszonyát semmiképpen sem érintik. Különösen pedig a munkanap meghosszabbítása, a modern ipar e találmánya, növeli meg az elsajátított többletmunka tömegét, anélkül hogy lényegesen megváltoztatná az alkalmazott munkaerő viszonyát az általa mozgásba hozott állandó tőkéhez, sőt valójában az utóbbit viszonylag inkább csökkenti. Egyébként már bebizonyítottuk — s ez a tulajdonképpeni titka a profitráta süllyedő tendenciájának —, hogy a relatív értéktöbblet termelésére szolgáló eljárások nagyjában és egészében arra vezetnek, hogy egyrészt adott munkamennyiségből mennél többet változtassanak át értéktöbbletté, másrészt az előlegezett tőkéhez viszonyítva egyáltalában mennél kevesebb munkát alkalmazzanak; úgyhogy ugyanazok az okok, amelyek lehetővé teszik a munka kizsákmányolási fokának az emelését, megakadályozzák, hogy ugyanazzal az összt ő kével ugyanannyi munkát zsákmányoljanak ki, mint azelőtt. Ezek azok az egymással ellentétes tendenciák, amelyek egyrészt az értéktöbblet rátájának emelése irányában hatnak, ugyanakkor azonban az adott tőke által termelt értéktöbblet tömegének és így a profit rátájának csökkentésére irányulnak. Ugyancsak meg kell itt említeni a női és gyermekmunka tömeges bevezetését, mert ennek következtében az egész család nagyobb tömegű többletmunkát kénytelen szolgáltatni a tőkének, mint azelőtt, még akkor is, ha a családnak nyújtott munkabér teljes összege növekszik, bár ez semmiképpen sem általános jelenség. — Ugyanilyen hatást vált ki minden, ami a relatív értéktöbblet termelését az alkalmazott tőke változatlan nagysága mellett, pusztán az eljárások javításával segíti elő, mint a mezőgazdaságban. Itt az alkalmazott állandó tőke a változóhoz képest nem emelkedik ugyan, amennyiben az utóbbit a foglalkoztatott munkaerő mutatószámának tekintjük, de nő a termékek tömege az alkalmazott munkaerőhöz viszonyítva. Ez történik akkor is, ha a munka termelőereje (mellékes, hogy terméke a munkások fogyasztásába kerül-e bele, avagy az állandó tőke elemeivé válik) megszabadul a közlekedést gátló akadályoktól, önkényes, vagy az idők során zavaróvá vált korlátoktól, általában

mindenfajta béklyótól, anélkül hogy ez egyelőre érintené a változó és állandó tőke viszonyát.

Felmerülhetne a kérdés, vajon a profitráta süllyedését gátló, végső soron azonban azt mindig meggyorsító okok közé sorolhatók-e azok az esetek, amelyekben az értéktöbblet időlegesen, de folytonosan ismétlődően hol ebben, hol abban a termelési ágban az általános színvonal fölé emelkedik ama tőkés számára, aki találmányokat stb. használ fel, mielőtt azok általánosan elterjedtek volna. Erre a kérdésre igennel kell felelni.

Az adott nagyságú tőke által termelt értéktöbblet tömege két tényező szorzata, az értéktöbblet rátája szorozva az adott ráta mellett foglalkoztatott munkások számával. Az értéktöbblet tömege tehát adott értéktöbbletráta mellett a munkáslétszámtól és adott munkáslétszám mellett az értéktöbblet rátájától függ, vagyis egyáltalában a változó tőke abszolút nagyságának és az értéktöbblet rátájának összetett viszonyától. Láttuk azonban, hogy ugyanazok az okok, amelyek a relatív értéktöbblet rátáját növelik, az alkalmazott munkaerő tömegét átlagosan csökkentik. De világos, hogy aszerint jön létre emelkedés vagy csökkenés, hogy milyen e két ellentétes mozgás meghatározott aránya, s hogy a profitráta süllyedő tendenciáját különösen a munkanap meghosszabbításából eredő abszolút értéktöbblet rátájának az emelkedése gyengíti.

A profitráta vizsgálatánál általánosságban azt találtuk, hogy a ráta süllyedésének — minthogy az alkalmazott össztőke tömege növekszik — a profittömeg növekedése felel meg. A társadalom teljes változó tőkéjét tekintve, az általa termelt értéktöbblet az előállított profittal azonos. Az értéktöbblet abszolút tömege mellett annak rátája is nőtt; az egyik azért, mert megnagyobbodott a társadalom által alkalmazott munkaerő tömege, a másik, mert megnőtt e munkának a kizsákmányolási foka. De adott nagyságú tőkére, például 100-ra vonatkozóan az értéktöbblet rátája emelkedhet, holott tömege átlagosan csökken; mert a rátát az az arány határozza meg, amelyben a változó tőkerész önmagát értékesíti, a tömeget viszont az szabja meg, hogy a változó tőke milyen arányban része az össztőkének.

Az értéktöbbletráta emelkedése — különösen minthogy olyan körülmények között is előfordul, ahol, mint fentebb kimutattuk, az állandó tőke egyáltalában nem, vagy a változó tőkéhez képest nem növekszik — olyan tényező, amely szerepet játszik az értéktöbblet tömegének és így a profitrátának a meghatározásában is. Ez az általános törvényt nem szünteti meg, de arra vezet, hogy az inkább mint tendencia hat, azaz mint olyan törvény, amelynek abszolút érvényesülését ellene ható körülmények gátolják, lassítják, gyengítik. Mint-

hogy azonban azok az okok, amelyek az értéktobblet rátáját emelik (még a munkaidő meghosszabbítása is a nagyipar eredménye), arra irányulnak, hogy csokkentsék az adott tőke által alkalmazott munkaerőt, ezért ugyanazok az okok a profitráta csokkentésére s e csokkentés folyamatának meglassítására irányulnak. Ha egy munkásra annyi munkát kényszerítenek, amennyit ésszerűen csak ketten végezhetnek el s ha ez olyan korulmények kozott történik, ahol ez az egy munkás hármat pótolhat, akkor ez az egy annyi tobbletmunkát fog szolgáltatni, mint azelőtt kettő, s így az értéktobblet rátája emelkedett. De nem szolgáltat annyit, mint azelőtt hárman, s ezzel az értéktobblet tomege csokkent. Csokkenését azonban kiegyenlíti vagy korlátozza az értéktobblet rátájának az emelkedése. Ha az egész népességet magasabb értéktobbletráta mellett foglalkoztatják, az értéktobblet tomege novekszik, holott a népesség ugyanakkora marad. Még inkább így van ez, ha a népesség novekedik; s noha ez együttjár azzal, hogy a foglalkoztatott munkások száma az ossztőke nagyságához viszonyítva csokken, ezt a csokkenést az értéktobblet emelkedett rátája mégis mérsékli vagy feltartóztatja.

Mielőtt ezt a pontot elhagynánk, még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a tőke adott nagysága mellett az értéktobblet *rátája* novekedhetik, noha *tömege* csokken és fordítva. Az értéktobblet tomege egyenlő a ráta és a munkáslétszám szorzatával; a rátát azonban sohasem számítjuk az ossztőke, hanem csak a változó tőke után, valójában csak egy-egy munkanap után. Ezzel szemben a tőkeérték adott nagysága mellett a *profitráta* sohasem emelkedhet vagy süllyedhet anélkül, hogy *az értéktöbblet tömege* ugyancsak ne novekedne vagy csokkenne.

*II. A munkabér leszorítása értéke alá**

Ezt itt csak tapasztalati alapon említjuk meg, minthogy ennek sok máshoz hasonlóan, amit itt fel kellene sorolni, a tőke általános elemzéséhez valójában nincsen koze, hanem a konkurrencia tárgyalásához tartozik, amivel ebben a műben nem foglalkozunk. Mégis ez egyike a legjelentősebb okoknak, amelyek a profitráta süllyedő tendenciáját feltartóztatják.

III. Az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása

Ide tartozik mindaz, amit e kotet első szakaszában azokról az okokról mondottunk, amelyek állandó értéktobbletráta mellett, vagy

* Azaz a munkaerő értéke alá. — *Szerk.*

az értéktöbbletrátától függetlenül a profitrátát emelik. Nevezetesen tehát az, hogy — az össztőkét tekintve — az állandó tőke értéke nem nő ugyanolyan arányban, mint anyagi terjedelme. Például az a gyapottömeg, amelyet egyetlen európai fonómunkás a modern gyárban feldolgoz, óriási arányban megnőtt ahhoz képest, amelyet azelőtt egy európai fonómunkás a rokkával dolgozott fel. De a feldolgozott gyapot értéke nem nőtt ugyanolyan arányban, mint tömege. Hasonló a helyzet a gépekkel és az egyéb állótőkével. Röviden, ugyanaz a fejlődés, amely megnöveli az állandó tőke tömegét a változóhoz képest, a munka megnövekedett termelőereje következtében csökkenti e tőke elemeinek értékét s így megakadályozza, hogy az állandó tőke értéke — bár folytonosan nő — ugyanolyan arányban növekedjék, mint anyagi terjedelme, vagyis mint azoknak a termelési eszközöknek anyagi terjedelme, amelyeket azonos tömegű munkaerő hoz mozgásba. Sőt egyes esetekben még az is előfordulhat, hogy az állandó tőke elemeinek tömege nő, miközben értéke ugyanakkora marad, sőt csökken.

A mondottakkal összefügg a meglevő tőkének (azaz e tőke anyagi elemeinek) elértéktelenedése az ipar fejlődése során. Ez is egyike azoknak az állandóan ható okoknak, amelyek a profitráta süllyedését feltartóztatják, ámbár ez az elértéktelenedés bizonyos körülmények között befolyásolhatja a profit tömegét azáltal, hogy befolyásolja a profitot hozó tőke tömegét. Itt ismét megmutatkozik, hogy ugyanazok az okok, amelyek létrehozzák a profitráta süllyedésének tendenciáját, ugyanakkor mérséklik is e tendencia megvalósulását.

IV. A viszonylagos túlnépesedés

Ennek létrehozása elválaszthatatlanul összefügg és meggyorsul a munka termelőerejének a profitráta süllyedésében kifejeződő fejlődésével. A viszonylagos túlnépesedés annál feltűnőbben mutatkozik meg valamely országban, mennél fejlettebb ott a tőkés termelési mód. E túlnépesedés viszont oka annak, hogy egyrészt sok termelési ágban a tőke uralma a munka felett többé-kevésbé tökéletlen marad s ez az állapot tovább tart, mint ahogy a fejlődés általános fokának első látszatra megfelelne; ez a rendelkezésre álló vagy szabaddá tett bérmunkások olcsóságának és tömegének, valamint annak a következménye, hogy egyes termelési ágak természetüknél fogva nagyobb ellenállást tanúsítanak a kézi munkának gépi munkává való átváltoztatásával szemben. Másrészt új termelési ágak nyílnak meg, különösen a luxusfogyasztás számára, amelyek éppen ezt a viszonylagos, gyakran a túlsúlyra jutott állandó tőke révén más termelési

ágakban szabaddá tett népességet veszik alapul, maguk viszont az eleven munka elemének túlsúlyán alapulnak s csak lassan, fokozatosan futják be azt a pályát, amelyet a többi termelési ág megtesz. Mindkét esetben a változó tőke az össztőkének jelentős része, a munkabér pedig az átlagon alul van, úgyhogy e termelési ágakban mind az értéktöbbletráta, mind az értéktöbblet tömege szokatlanul nagy. Minthogy pedig az általános profitráta a különleges termelési ágak profitrátáinak kiegyenlítődése révén alakul ki, ugyanaz az ok, amely megteremti a profitráta süllyedő tendenciáját, megint csak létrehozza e tendencia ellensúlyát, amely ennek hatását tobbé vagy kevésbé semlegesíti.

V. A külkereskedelem

A külkereskedelem azzal, hogy olcsóbbá teszi részint az állandó tőke elemeit, részint a szükséges létfenntartási eszközöket, amelyekké a változó tőke átalakul, növeli a profitrátát, mert emeli az értéktöbblet rátáját és csökkenti az állandó tőke értékét. Általában ilyen irányban hat, mert lehetővé teszi a termelés méreteinek növelését. Ezzel egyrészt a felhalmozást gyorsítja, másrészt azonban meggyorsítja a változó tőke csökkenését is az állandóhoz képest és ezzel a profitráta süllyedését. Ugyanígy a külkereskedelem kiszélesedése, noha a tőkés termelési mód gyermekkorában bázisa volt a kapitalizmusnak, ennek fejlődése során az e termelési módra jellemző belső szükségszerűség, a mind nagyobb piacra irányuló szükséglet folytán terméke lett a tőkés termelésnek. Itt ismét megmutatkozik a hatásnak ugyanaz a kettőssége. (Ricardo a külkereskedelemnek ezt az oldalát egyáltalában nem vette észre.)

Más kérdés — amely sajátos jellege miatt tulajdonképpen kívül esik vizsgálódásunk határán — a következő: emeli-e az általános profitrátát a külkereskedelemben és különösen a gyarmati kereskedelemben befektetett tőke magasabb profitrátája?

A külkereskedelemben befektetett tőkék magasabb profitrátát érhetnek el, mert itt először is olyan árukkal konkurrálnak, amelyeket más országok kevésbé kedvező termelési feltételek között állítanak elő, úgyhogy a fejlettebb ország értékük fölött adja el áruit, holott olcsóbban ad el, mint a vele konkurráló országok. Amennyiben a fejlettebb ország munkáját itt mint magasabb fajsúlyú munkát értékesítik, emelkedik a profitráta, mert a munkát ugyan nem mint magasabb minőségű munkát fizetik, de úgy adják el. Ugyanez a viszony kialakulhat mind annak az országnak az irányában, ahová árukat szállítanak, mind annak irányában, ahonnan árukat vásárolnak; ugyanis lehetséges, hogy az ilyen ország több tárgyi alakot

öltött munkát ad természetben, mint amennyit kap, s hogy emellett az árut mégis olcsóbban kapja, mint ahogy maga termelhetné. Ugyanígy az a gyáros is, aki egy új találmányt használ fel, amely még nem vált általánossá, olcsóbban adja el az árut, mint versenytársai és mégis annak egyéni értéke fölött adja el, vagyis az általa alkalmazott munka sajátosan magasabb termelőerejét mint többletmunkát értékesíti. Így extraprofitot realizál. Ami másrészt a gyarmatokon stb. befektetett tőkéket illeti, ezek magasabb profitrátát érhetnek el, mert ott az alacsony fejlettség miatt általában magasabb a profitráta és rabszolgák, kulik stb. alkalmazása mellett ugyancsak magasabb a munka kizsákmányolása. Mármost nem lehet belátni, hogy azok a magasabb profitráták, amelyekre bizonyos ágakban a befektetett tőkék ilymódon szert tesznek, s amelyeket hazahoznak, otthon, ha egyébként monopóliumok ennek nem állnak útjába, miért ne kerüljenek bele az általános profitráta kiegyenlítődésébe s ezért azt ennek megfelelően miért ne emeljék[36]. Ez különösen akkor nem látható be, ha a tőke alkalmazásának ezekre az ágaira a szabadverseny törvényei érvényesek. Ami viszont Ricardo szeme előtt lebeg, az főként a következő: a külföldön elért magasabb árak fejében ott árukat vásárolnak s azokat hazaküldik; ezeket az árukat tehát belföldön adják el s ezért ez a termelésnek e kedvező helyzetben levő területeit legfeljebb időlegesen juttathatja külön előnyökhöz a többiekkel szemben. Ez a látszat elenyészik, mihelyt eltekintünk a pénzformától. A kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ámbár ezt a különbséget, ezt a többletet ugyanúgy, mint a munka és a tőke közti cserénél általában, egy bizonyos osztály zsebeli be. Amennyiben tehát a profitráta magasabb, mert a gyarmati országban egyáltalán magasabb, ez az illető ország kedvező természeti feltételei esetén alacsony áruárakkal járhat együtt. Kiegyenlítődés történik, de nem a régi színvonalon, mint ahogy Ricardo gondolja.

Ez a külkereskedelem azonban a belföldön kifejleszti a tőkés termelési módot s ezzel a változó tőke csökkenését az állandóval szemben, másrészt pedig a külfölddel való kapcsolatban túltermeléshez vezet, a későbbiek során tehát ismét ellentétes hatású.

Így tehát általánosságban kitűnt, hogy ugyanazok az okok, amelyek az általános profitráta süllyedését idézik elő, ellentétes

[36] A. Smithnek itt igaza van Ricardóval szemben, aki azt mondja: „. . . azt állítják, hogy a profitok azonosságát a profitok általános emelkedése hozza létre; én pedig azon a véleményen vagyok, hogy a kedvező helyzetben levő üzletág profitjai gyorsan az általános színvonalra fognak csökkenni" ([Ricardo:] „Works". MacCulloch kiadása. 73. old.)

hatásokat hoznak létre, amelyek ezt a süllyedést gátolják, lassítják és részben ellensúlyozzák. A törvényt nem szüntetik meg, de hatását gyengítik. Enélkül nem az általános profitráta süllyedése volna érthetetlen, hanem éppen ellenkezőleg, e süllyedés viszonylagos lassúsága. A törvény így csak mint tendencia hat, amelynek hatása csak bizonyos körülmények között és hosszú periódusok folyamán lép döntően előtérbe.

Mielőtt még továbbmennénk, félreértések elkerülése végett még egyszer megismétlünk két többszörösen kifejtett tételt.

Először: ugyanaz a folyamat, amely a tőkés termelési mód fejlődése során olcsóbbá teszi az árukat, megváltoztatja az áruk termelésében alkalmazott társadalmi tőke szerves összetételét és ennek folytán csökkenti a profitrátát. Az egyes áru viszonylagos költségének — e költség gépkopást tartalmazó részének is — a csökkenését tehát nem kell azonosítani az állandó tőke értékének a változóhoz viszonyított emelkedésével, bár fordítva, az állandó tőke viszonylagos költségének minden csökkenése, e tőke anyagi elemeinek változatlan vagy növekvő terjedelme mellett, kihat a profitráta emelkedésére, vagyis az állandó tőke értékének megfelelő csökkenésére a mind kisebb arányban alkalmazott változó tőkéhez képest.

Másodszor: az a körülmény, hogy az egyes árukban, amelyeknek összessége a tőke termékét alkotja, csökken a bennük foglalt újonnan hozzátett eleven munka aránya a bennük foglalt anyagokhoz és a bennük elfogyasztott munkaeszközökhöz képest; az a körülmény tehát, hogy az árukban mind kisebb mennyiségű újonnan hozzátett eleven munka testesül meg, mert a társadalmi termelőerő fejlődésével termelésük kevesebb munkát igényel — ez a körülmény nem érinti azt az arányt, amelyben az áruban foglalt eleven munka megfizetett és meg nem fizetett munkára oszlik. Ellenkezőleg. Bár az árukban foglalt újonnan hozzátett eleven munka összmennyisége csökken, a meg nem fizetett rész a megfizetetthez képest növekszik azáltal, hogy a megfizetett rész vagy abszolút módon, vagy viszonylagosan csökken; mert ugyanaz a termelési eljárás, mely csökkenti az áruban levő újonnan hozzátett eleven munka össztömegét, az abszolút és a relatív értéktöbblet emelkedésével jár együtt. A profitráta süllyedő tendenciája együtt jár az értéktöbbletrátának, tehát a munka kizsákmányolási fokának emelkedő tendenciájával. Együgyű dolog tehát a profitráta süllyedését a munkabér rátájának emelkedéséből magyarázni, bár kivételesen ez is fennállhat. Csak a profitrátát létrehozó viszonyok megértése teszi lehetővé a statisztika számára, hogy valóságos elemzését adja a munkabér rátájának a különböző korszakokban és országokban. A profitráta nem azért süllyed, mert a munka

kevésbé termelékennyé válik, hanem mert termelékenyebbé lesz. Mindkét jelenség, az értéktöbblet rátájának emelkedése és a profit rátájának süllyedése, csak különleges formák, amelyekben a munka növekvő termelékenysége tőkés módon kifejeződik.

VI. A részvénytőke növekedése

A fenti öt ponthoz még a következő pontot tehetjük hozzá, de ezzel egyelőre nem foglalkozhatunk részletesebben. A tőkés termelés előrehaladásával — amellyel gyorsított felhalmozás jár együtt — a tőke egy részét csak mint kamatozó tőkét veszik számba és alkalmazzák. Nem abban az értelemben, hogy minden tőkés, aki tőkét ad kölcsön, megelégszik a kamatokkal, az ipari tőkés ellenben a vállalkozói nyereséget zsebeli be. Ez egyáltalában nem érinti az általános profitráta nagyságát, mert ennek szempontjából a profit = kamat + mindenfajta profit + földjáradék, s a profit megoszlása e különleges kategóriák között az általános profitráta nagysága szempontjából mellékes. Hanem abban az értelemben, hogy ezek a tőkék, bár nagy termelő vállalatokba fektették őket, az összes költségek levonása után csak nagyobb vagy kisebb kamatokat, úgynevezett osztalékokat hoznak. Így például a vasutaknál. Ezek a tőkék tehát nem kerülnek bele az általános profitráta kiegyenlítődésébe, mert az átlagosnál kisebb a profitrátájuk. Ha belekerülnének, az átlagprofitráta sokkal mélyebbre süllyedne. Elméletileg ezeket a tőkéket beszámíthatjuk, s ekkor a láthatóan létező és a tőkések számára valóban meghatározó jelentőségű profitrátánál sokkal alacsonyabbat kapunk, mert éppen ezekben a vállalatokban a legnagyobb az állandó tőke a változóhoz képest.

Tizenötödik fejezet

A TÖRVÉNY BELSŐ ELLENTMONDÁSAINAK KIBONTAKOZÁSA

I. Általános megállapítások

E kötet első szakaszában láttuk, hogy a profitráta az értéktöbbletrátát mindig alacsonyabbnak mutatja, mint amilyen a valóságban. Most láttuk, hogy még a növekvő értéktöbbletrátának is az a tendenciája, hogy süllyedő profitrátában fejeződjék ki. A profitráta csak akkor volna egyenlő az értéktöbblet rátájával, ha $c = 0$, azaz, ha az egész tőkét munkabérre fordítanák. A süllyedő profitráta csak akkor

fejez ki süllyedő értéktöbbletrátát, ha változatlan marad az állandó tőke értékének és az azt mozgásba hozó munkaerő tömegének az aránya, vagy ha ez utóbbi az állandó tőke értékéhez képest emelkedett.

Ricardo, azt állítva, hogy a profitrátát vizsgálja, valójában csak az értéktöbblet rátáját veszi szemügyre s ezt is csak azzal a feltevéssel, hogy a munkanap mind intenzitását, mind időtartamát tekintve állandó nagyság.

A profitráta süllyedése és a gyorsított felhalmozás csak annyiban ugyanannak a folyamatnak különböző kifejezései, hogy mindkettő a termelőerő fejlődését fejezi ki. A felhalmozás meggyorsítja a profitráta süllyedését, mert a munkák nagyfokú koncentrációját és így a tőke magasabb összetételét idézi elő. A profitráta süllyedése viszont meggyorsítja a tőke koncentrációját és centralizációját azzal, hogy kisajátítják a kisebb tőkéseket, a közvetlen termelők utolsó maradványát, akiknél még egyáltalában van valami kisajátítható. Másrészt ezáltal meggyorsul a felhalmozás, a tömeget illetően, noha a profitrátával együtt a felhalmozás rátája süllyed.

Másrészt, minthogy az össztőke értékesítésének rátája, a profitráta, a tőkés termelés sarkantyúja (hiszen a tőke értékesítése e termelés egyetlen célja), a profitráta süllyedése meglassítja új önálló tőkék képződését s így veszélyesnek látszik a tőkés termelési folyamat fejlődése szempontjából; elősegíti a túltermelést, a spekulációt, a válságokat, a felesleges tőkét felesleges népesség mellett. A közgazdászok tehát, akik, mint Ricardo, a tőkés termelési módot abszolútnak tartják, itt érzik, hogy ez a termelési mód önmaga elé emel korlátot, s ezért e korlátot nem a termelésnek, hanem a természetnek tulajdonítják (lásd a járadékról szóló tanítást). A süllyedő profitrátától való irtózásukban azonban az a megérzésük fontos, hogy a tőkés termelési mód a termelőerők fejlődésében olyan korlátra talál, amelynek semmi köze sincs a gazdagságnak mint olyannak a termeléséhez; s ez a sajátos korlát tanúsítja a tőkés termelési mód korlátoltságát, pusztán történeti, átmeneti jellegét; tanúsítja, hogy az nem a gazdagság termelésére szolgáló abszolút termelési mód, ellenkezőleg, a gazdagság fejlődésével bizonyos fokon konfliktusba kerül.

Igaz, Ricardo és iskolája csak az ipari profitot vizsgálja, amely magában foglalja a kamatot. De a földjáradék rátája is süllyedő tendenciájú, bár abszolút tömege növekszik s az ipari profithoz viszonyítva is növekedhetik. (Lásd *Ed. West*-et [„Essay on Application of Capital to Land". London 1815.], aki Ricardo *előtt* kifejtette a földjáradék törvényét.) Ha *C*-t, a társadalmi össztőkét vesszük szemügyre, és p_1-gyel jelöljük a kamat és a földjáradék levonása után megmaradó ipari profitot, *z*-vel a kamatot és *r*-rel a földjáradékot, akkor

$\frac{m}{C} = \frac{p}{C} = \frac{p_1 + z + r}{C} = \frac{p_1}{C} + \frac{z}{C} + \frac{r}{C}$. Láttuk, hogy bár a tőkés termelés fejlődésével m, az értéktöbblet teljes összege folytonosan növekszik, de $\frac{m}{C}$ éppoly folytonosan csökken, mert C még gyorsabban nő, mint m. Egyáltalában nem ellentmondás tehát, hogy p_1, z és r külön-külön folytonosan növekedhetnek, miközben mind $\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$, mind $\frac{p_1}{C}$, $\frac{z}{C}$ és $\frac{r}{C}$ külön-külön folytonosan kisebbednek, vagy hogy p_1 aránya z-hez, vagy r aránya p_1-hez, vagy akár $p_1 + z$-hez növekszik. Ha az összértéktöbblet vagy profit, azaz $m = p$ növekszik, de ugyanakkor az $\frac{m}{C} = \frac{p}{C}$ profitráta süllyed, akkor a p_1, z és r alkotórészek nagyságának aránya, amelyekre $m = p$ széthasad, az m teljes összege által megszabott határok között tetszés szerint változhat anélkül, hogy ez m vagy $\frac{m}{C}$ nagyságát érintené.

A p_1, z és r egymáshoz viszonyított változása nem más, mint m különböző elosztása az egyes rovatok között. Ezért $\frac{p_1}{C}$, $\frac{z}{C}$, vagy $\frac{r}{C}$, vagyis az egyéni ipari profit rátája, a kamatláb, valamint a földjáradék aránya az össztőkéhez, külön-külön a többivel szemben emelkedhet, noha $\frac{m}{C}$, vagyis az általános profitráta süllyed; ennek csak az a feltétele, hogy hármuk összege $= \frac{m}{C}$. Ha a profitráta 50%-ról 25%-ra süllyed, tehát például, ha 100%-os értéktöbbletráta mellett a tőke összetétele $50_c + 50_v$-ről $75_c + 25_v$-re változik, akkor az első esetben 1000 tőke 500 profitot, a másodikban pedig 4000 tőke 1000 profitot hoz. Az m vagy p megkétszereződött, de p' a felére csökkent. És ha az 50%-ból azelőtt 20 volt a profit, 10 a kamat és 20 a járadék, ez azt jelentette, hogy $\frac{p_1}{C} = 20\%$, $\frac{z}{C} = 10\%$, $\frac{r}{C} = 20\%$. Ha a 25%-ra történő változásnál az arányok ugyanazok maradnának, akkor $\frac{p_1}{C} = 10\%$, $\frac{z}{C} = 5\%$ és $\frac{r}{C} = 10\%$. Ha viszont $\frac{p_1}{C}$ most 8%-ra és $\frac{z}{C}$ 4%-ra csökkenne, akkor $\frac{r}{C}$ 13%-ra emelkedne. A p_1-hez és z-hez arányítva r nagysága növekedne, de p' mégis ugyanakkora maradna. Mindkét feltevés mellett p_1, z és r összege növekedne, mert azt négyszer akkora tőke hozza létre. Egyébként Ricardónak az a feltevése, hogy az ipari profit (plusz kamat) eredetileg az egész értéktöbbletet bezsebeli, mind történeti, mind fogalmi szempontból téves. Ellenkezőleg, csak a tőkés termelés haladása az, amely 1) közvetlenül az ipari és kereskedelmi tőkés kezébe juttatja az egész profitot későbbi szétosztás

végett, és 2) a járadékot a profit feletti többletre redukálja. E tőkés alapon azután újból növekszik a járadék, amely része a profitnak (azaz az összköltség termékeként tekintett értéktöbbletnek), de nem az a sajátos része a terméknek, amelyet a tőkés zsebel be.

A szükséges termelési eszközöket, azaz a tőke kellő felhalmozódását feltételezve, az értéktöbblet létrehozásának adott értéktöbbletrátája, tehát a munka adott kizsákmányolási foka mellett egyetlen korlátja a munkásnépesség, és adott munkásnépesség mellett egyetlen korlátja a munka kizsákmányolási foka. S a tőkés termelési folyamat lényegében nem más, mint értéktöbblet termelése, amely a többlettermékben, vagyis az előállított árunak meg nem fizetett munkát megtestesítő hányadában jelenik meg. Sohasem szabad elfelejtenünk, hogy ennek az értéktöbbletnek a termelése — s az értéktöbblet egy részének tőkévé való visszaváltoztatása, vagyis a felhalmozás, integráns része ennek az értéktöbblettermelésnek — a tőkés termelés kozvetlen célja és meghatározó indítéka. Sohasem szabad tehát a valóságtól eltérően olyan termelésnek feltüntetni, amelynek kozvetlen célja a fogyasztás, vagyis fogyasztási cikkek előállítása a tőkés számára. Ez esetben teljesen figyelmen kívül hagynók a tőkés termelés sajátos jellegét, egész belső tőalakját.

Ennek az értéktöbbletnek az előállítása alkotja a kozvetlen termelési folyamatot, amely — mint már mondottuk — csak a fentebb említett korlátokba ütkozik. Mihelyt a kisajtolható többletmunka-mennyiség árukban tárgyiasult, az értéktöbbletet megtermelték. De az értéktöbblet megtermelésével a tőkés termelési folyamatnak csak az első felvonása, a kozvetlen termelési folyamat zárult le. A tőke ennyi és ennyi meg nem fizetett munkát szívott magába. A profitráta sullyedésében kifejeződő folyamat fejlődésével az így termelt értéktöbblet tomege óriásira dagad. Most kovetkezik a folyamat második felvonása. Az egész árutomeget, az összterméket, azt a részt is, amely az állandó és a változó tőkét pótolja, valamint az értéktöbbletet képviselő részt is, el kell adni. Ha ez nem történik meg, vagy csak részben, vagy csak olyan árakon, amelyek a termelési árak alatt vannak, akkor a munkást kizsákmányolták ugyan, de kizsákmányolása nem realizálódik mint olyan a tőkés számára s együttjárhat azzal, hogy a tőkés a kisajtolt értéktöbbletet egyáltalában nem, vagy csak részben realizálja, sőt tőkéjét részben vagy teljesen elveszíti. A kozvetlen kizsákmányolásnak és e kizsákmányolás realizálásának feltételei nem azonosak. Nemcsak időben és térben, de fogalmilag is elkülönülnek. E feltételek egyikét csak a társadalom termelőereje korlátozza, másikát a különböző termelési ágak arányossága és a társadalom fogyasztóképessége. Ez utóbbit

azonban nem az abszolút termelőerő és nem az abszolút fogyasztóképesség határozza meg; hanem az antagonisztikus elosztási viszonyokon alapuló fogyasztóképesség, amely a társadalom nagy tömegének fogyasztását csak többé vagy kevésbé szűk korlátok között változó minimumra csökkenti. Korlátozza továbbá a felhalmozási vágy, a törekvés a tőke növelésére és a bővített értéktöbblettermelésre. A tőkés termelés számára ez törvény, amelyet megszab a termelési módszerek folytonos forradalmasítása, a meglevő tőke ezzel kapcsolatos állandó elértéktelenedése, az általános konkurrenciaharc s annak szükségessége, hogy a termelést tökéletesítsék és kibővítsék, pusztán azért, hogy fennmaradjanak, mert különben a pusztulás fenyeget. A piacot ezért folytonosan bővíteni kell, úgyhogy összefüggései s az ezeket szabályozó feltételek mindinkább a termelőktől független természeti törvény alakját öltik, mind ellenőrizhetetlenebbé válnak. A belső ellentmondás a termelés külső területének kiterjesztése révén igyekszik kiegyenlítődni. Mennél jobban fejlődik azonban a termelőerő, annál inkább ellentmondásba kerül a fogyasztási viszonyok szűk bázisával. Ezen az ellentmondásos bázison egyáltalában nem ellentmondás az, hogy a tőkefelesleg növekvő népességfelesleggel jár együtt; mert noha a termelt értéktöbblet tömege növekednék, ha e két felesleget összehoznák, de éppen ezzel növekednék az ellentmondás ama feltételek között, amelyek mellett ezt az értéktöbbletet termelik, és ama feltételek között, amelyek mellett azt realizálják.

Adott profitráta mellett a profit tömege mindig az előlegezett tőke nagyságától függ. A felhalmozást pedig ekkor e tömegnek az a része határozza meg, amelyet tőkévé változtatnak vissza. Ez a rész azonban, minthogy egyenlő a profittal, levonva belőle a tőkések által elfogyasztott jövedelmet, nemcsak e tömeg értékétől fog függeni, hanem azoknak az áruknak az olcsóságától is, amelyeket vele a tőkés megvásárolhat; azon árukétól, amelyek részint az ő fogyasztásába, jövedelmébe, részint pedig állandó tőkéjébe kerülnek bele. (A munkabért itt adottnak tételezzük fel.)

A tőke tömege, amelyet a munkás mozgásba hoz és amelynek értékét munkájával fenntartja s a termékben újra megjelenik, teljesen különbözik a munkás által hozzátett értéktől. Ha a tőke tömege = 1000 és a hozzátett munka = 100, akkor az újratermelt tőke = 1100. Ha a tömeg = 100, a hozzátett munka pedig = 20, akkor az újratermelt tőke = 120. A profitráta az első esetben 10%, a másodikban 20%. És mégis 100-ból többet lehet felhalmozni, mint 20-ból. És így a tőke áradata, vagyis felhalmozása (a tőkének a termelőerő növekedése okozta elértéktelenedésétől eltekintve) annak a

súlynak arányában tor előre, amellyel már rendelkezik, nem pedig a profitráta nagyságának arányában. Ha a munkanap nagyon hosszú, a profitráta — amennyiben magas értéktobbletrátán alapul — magas lehet, noha a munka nem termelékeny; ez azért lehetséges, noha a munka nem termelékeny, mert a munkások szükségletei nagyon csekélyek és ennek kovetkeztében az átlagbér igen alacsony. Az alacsony bérnek a munkások csokkent energiája felel majd meg. Ez esetben a tőke a magas profitráta ellenére lassan halmoz fel. A népesség stagnál és a termék előállításához sok munkaidő kell, ámbár a munkásnak kifizetett bér csekély.

A profitráta nem azért süllyed, mert a munkást kevésbé zsákmányolják ki, hanem, mert az alkalmazott tőkéhez képest egyáltalán kevesebb munkát alkalmaznak.

Ha a süllyedő profitráta — mint láttuk — egybeesik a profit tömegének novekedésével, akkor a tőkések a munka évi termékének nagyobb részét sajátítják el a tőke kategóriája alatt (az elhasznált tőke pótlásaként) és aránylag kisebb részét a profit kategóriája alatt. Innen ered Chalmersnek, a papnak, az a képzelődése, hogy az évi terméknek mennél kisebb részét koltik el a tőkések mint tőkét, annál nagyobb profitot kebeleznek be; és az államegyház valóban segítséget is nyújt ehhez, amikor gondoskodik arról, hogy a tobblettermék nagy részét elfogyasszák, ahelyett, hogy tőkésítenék. Ez a pap osszecseréli az okot az okozattal. Hiszen a befektetett tőke nagyságának novekedésével a profit tomege még akkor is novekszik, ha rátája süllyed. Ez azonban egyidejűleg feltételezi a tőke koncentrációját, minthogy most a termelési feltételek nagy tomegű tőke alkalmazását írják elő. Ugyanúgy feltételezi a tőke centralizációját is, vagyis azt, hogy a nagy tőkések elnyelik a kicsiket s megfosztják őket tőkés mivoltuktól. Újabb elválasztása ez — csakhogy második hatványon — a munkafeltételeknek a termelőktől, akiknek soraiba ezek a kisebb tőkések még tartoznak, minthogy náluk a saját munkának még van szerepe; a tőkés munkája egyáltalában fordított arányban áll tőkéje nagyságával, vagyis azzal, hogy milyen mértékben tőkés. Egyfelől a munkafeltételeknek és másfelől a termelőknek ez a szétválasztása alkotja a tőke fogalmát, amely szétválasztás az eredeti felhalmozással (I. kot. 24. fej.) kezdődik, majd, mint állandó folyamat, a tőke felhalmozásában és koncentrációjában jelentkezik, s végül itt abban nyilvánul meg, hogy a már meglevő tőkék kevesek kezében centralizálódnak és (a kisajátítás most ide módosul) sokak elvesztik tőkés mivoltukat. Ez a folyamat a tőkés termelést hamarosan az osszeomlásba vinné, ha a centripetális erő mellett nem hatnának állandóan ellentétes irányú, decentralizáló tendenciák.

II. A termelés bővülése és az értékesítés közötti összeütközés

A munka társadalmi termelőerejének fejlődése kétféleképpen mutatkozik meg: Először a már létrehozott termelőerők nagyságában, ama termelési feltételek értékének és tömegének terjedelmében, melyek közepette az új termelés végbemegy, és a már felhalmozott termelőtőke abszolút nagyságában; másodszor, a munkabérre fordított tőkerész viszonylagos kicsinységében az össztőkéhez képest, vagyis az adott tőke újratermeléséhez és értékesítéséhez, a tömegtermeléshez szükséges eleven munka viszonylagos kicsinységében. Ez egyszersmind feltételezi a tőke koncentrációját.

Az alkalmazott munkaerőt illetően a termelőerő fejlődése ugyancsak kétféleképpen mutatkozik meg: Először, a többletmunka növekedésében, vagyis a munkaerő újratermeléséhez megkívánt szükséges munkaidő megrövidülésében. Másodszor, az adott tőke mozgásbahozásához egyáltalában felhasznált munkaerő (munkáslétszám) mennyiségének csökkenésében.

A két mozgás nemcsak együtt halad, hanem kölcsönösen feltételezi egymást, mindkét jelenségben ugyanaz a törvény jut kifejezésre. A profitrátára viszont ellentétes irányban hatnak. A profit össztömege egyenlő az értéktöbblet össztömegével, a profitráta $= \frac{m}{C} =$ $= \frac{\text{értéktöbblet}}{\text{előlegezett össztőke}}$. Az értéktöbbletet azonban, mint teljes összeget, egyrészt rátája határozza meg, másrészt viszont az e ráta mellett egyidejűleg alkalmazott munka tömege, vagy más szóval, a változó tőke nagysága. Az egyik oldalon emelkedik az egyik tényező, az értéktöbblet rátája; a másik oldalon csökken (viszonylagosan vagy abszolút módon) a másik tényező, a munkáslétszám. A termelőerő fejlődése azzal, hogy az alkalmazott munka megfizetett részét csökkenti, növeli az értéktöbbletet, mert növeli annak rátáját; azzal viszont, hogy csökkenti az adott tőke által alkalmazott munka össztömegét, csökkenti azt a tényezőt, a munkáslétszámot, amellyel az értéktöbblet rátáját meg kell szorozni, hogy tömegét megkapjuk. Két munkás, aki napi 12 órát dolgozik, nem szolgáltathat ugyanakkora értéktöbblettömeget, mint huszonnégy munkás, akik közül mindegyik csak 2 órát dolgozik, még akkor sem, ha a levegőből tudnának megélni s így a maguk számára semmit sem kellene dolgozniok. E tekintetben tehát a csökkent munkáslétszámnak a munka fokozott kizsákmányolásával való ellensúlyozása bizonyos át nem hágható korlátokba ütközik; ezért a profitráta süllyedését bár gátolhatja, de nem szüntetheti meg.

A tőkés termelési mód fejlődésével tehát a profit rátája süllyed, míg tomege az alkalmazott tőke tomegének novekedésével nő. Adott ráta mellett a tőke növekedésének abszolút tomege a tőke meglevő nagyságától függ. Ha viszont ezt a nagyságot vesszük adottnak, akkor az az arány, amelyben nő, vagyis novekedésének rátája, a profitrátától függ. A termelőerő novekedése (ami egyébként, mint említettük, mindig a meglevő tőke elértéktelenedésével jár együtt) a tőke értéknagyságát kozvetlenül csak úgy gyarapíthatja, ha a profitráta emelése révén megnoveli az évi terméknek azt az értékrészét, amelyet tőkévé változtatnak vissza. Ami a munka termelőerejét illeti, ez csak akkor történhet meg (mert e termelőerőnek kozvetlenül semmi koze a meglevő tőke *értékéhez)*, ha ezáltal vagy a relatív értéktobblet növekszik, vagy az állandó tőke értéke csokken, tehát olcsóbbá válnak azok az áruk, amelyek vagy a munkaerő újratermelésébe, vagy az állandó tőke elemeibe kerülnek bele. De mindkettő a meglevő tőke elértéktelenedését foglalja magában és mindkettő együttjár a változó tőke csokkenésével az állandóhoz képest. Mindkettő a profitráta süllyedését feltételezi és mindkettő meglassítja ezt. Minthogy továbbá a profitráta emelkedése noveli a munka iránti keresletet, ezáltal szaporítja a munkásnépességet s így azt a kizsákmányolható anyagot, amely nélkül a tőke nem tőke.

Kozvetetten azonban a munka termelőerejének fejlődése hozzájárul a meglevő tőkeérték gyarapításához, mert megnoveli azoknak a használati értékeknek a tomegét és változatosságát, amelyekben azonos csereérték jelenik meg s amelyek a tőke anyagi állagát, dologi elemeit alkotják, azokat az anyagi tárgyakat, amelyekből az állandó tőke kozvetlenül, s a változó tőke legalábbis kozvetetten áll. Azonos tőkével és azonos munkával tobb dolgot hoznak létre, melyeket — csereértéküktől függetlenül — tőkévé lehet változtatni, s amelyek arra szolgálhatnak, hogy pótlólagos munkát, tehát pótlólagos tobbletmunkát is szívjanak fel s így pótlólagos tőkét alkossanak. Nem a tőke értékétől függ, hogy mekkora tomegű munkának tud parancsolni, hanem a nyers- és segédanyagok, a gépek és az állótőke elemei, valamint a létfenntartási eszkozok tomegétől, amelyekből osszetevődik, bármilyen is azok értéke. Minthogy ezzel az alkalmazott munkának, tehát a tobbletmunkának a tomege is növekszik, nő az újratermelt tőke értéke és az ahhoz újonnan hozzátett értéktobblet is.

A felhalmozási folyamatban foglalt e két mozzanatot azonban nemcsak nyugvó egymásmellettiségükben kell vizsgálni, mint ahogy Ricardo tette; ellentmondást foglalnak magukban, amely ellentmondó tendenciákban és jelenségekben nyilvánul meg. Az ellentmondó tényezők egyidejűleg, egymás ellen hatnak.

Ugyanakkor, amikor a társadalmi össztermék tőkeként működő részének gyarapodása a munkásnépesség tényleges növekedésére ösztönöz, azok a tényezők is hatnak, amelyek csupán viszonylagos túlnépesedést teremtenek.

Ugyanakkor, amikor süllyed a profitráta, növekszik a tőkék tömege s ezzel együttjár a meglevő tőke elértéktelenedése, amely ezt a süllyedést feltartóztatja s fokozott ösztönzést ad tőkeérték felhalmozására.

Ugyanakkor, amikor a termelőerő fejlődik, kifejlődik a tőke magasabb összetétele, a változó rész viszonylagos csökkenése az állandóhoz képest.

E különböző befolyások hol inkább térben egymás mellett, hol inkább időben egymás után érvényesülnek; az egymás ellen küzdő tényezők összeütközése periodikusan válságokban robban ki. A válságok mindig csak a meglevő ellentmondások pillanatnyi erőszakos megoldásai, erőszakos kitörések, amelyek a megzavart egyensúlyt egy pillanatra ismét helyreállítják.

Az ellentmondás egészen általánosan kifejezve abban áll, hogy a tőkés termelési mód a termelőerők abszolút fejlesztésére irányuló tendenciát foglal magában, tekintet nélkül az értékre és a benne foglalt értéktöbbletre, s tekintet nélkül azokra a társadalmi viszonyokra, amelyek közepette a tőkés termelés végbemegy; ugyanakkor viszont az a célja, hogy a meglevő tőkeértéket fenntartsa, s azt a legnagyobb mértékben értékesítse (azaz ezt az értéket mind gyorsabban növelje). Sajátos jellege arra irányul, hogy a meglevő tőkeértéket eszközül használja ennek az értéknek lehető legkedvezőbb értékesítéséhez. A módszerek, amelyek révén ezt eléri, magukban foglalják: a profitráta süllyedését, a meglevő tőke elértéktelenedését és a munka termelőerőinek kifejlesztését a már létrehozott termelőerők rovására.

A meglevő tőke periodikus elértéktelenedése, amely a tőkés termelési mód immanens eszköze a profitráta süllyedésének feltartóztatására s a tőkeérték felhalmozásának új tőke képzése által történő meggyorsítására, megzavarja azokat az adott viszonyokat, amelyek közepette a tőke forgalmi és újratermelési folyamata végbemegy, s ezért a termelési folyamat hirtelen fennakadásai és válságai kísérik.

A változó tőkének a termelőerők fejlődésével együttjáró viszonylagos csökkenése az állandóhoz képest ösztönzően hat a munkásnépesség növekedésére, s ugyanakkor állandóan mesterséges túlnépesedést hoz létre. A profitráta süllyedése a tőkefelhalmozást, értékét tekintve, meglassítja, hogy még inkább meggyorsítsa a használati érték felhalmozását, ez utóbbi viszont a felhalmozást — értékét tekintve — megint gyorsabb ütemre sarkallja.

A tőkés termelés állandóan arra törekszik, hogy ezeket a benne rejlő korlátokat ledontse, de ezt csak olyan eszközökkel éri el, amelyek e korlátokat újból és mind nagyobb méretekben állítják útjába.

A tőkés termelés *igazi korlátja maga a tőke*, vagyis az, hogy a tőke és annak önértékesítése úgy jelenik meg, mint a termelés kiindulási és végpontja, indítéka és célja; hogy a termelés csak a *tőke* számára való termelés, ahelyett, hogy fordítva, a termelési eszközök puszta eszközei lennének az életfolyamat folytonos gazdagításának a termelők *társadalma* számára. Azok a korlátok tehát, amelyek között a tőkeértéknek a termelők tömeges kisajátításán és elszegényedésén alapuló fenntartása és értékesítése kizárólag mozoghat, folytonosan ellentmondásba kerülnek azokkal a termelési módszerekkel, amelyeket a tőkének a maga céljára alkalmaznia kell, s amelyek a termelés korlátlan növelésére, a termelésre mint öncélra, a munka társadalmi termelőerőinek feltétel nélküli kifejlesztésére irányulnak. Az eszköz — a társadalmi termelőerők feltétel nélküli kifejlesztése — folytonosan összeütközésbe kerül a korlátolt céllal, a meglevő tőke értékesítésével. Ha tehát a tőkés termelési mód az anyagi termelőerő fejlesztésének s a neki megfelelő világpiac megteremtésének történelmi eszköze, egyszersmind állandó ellentmondás is e történelmi feladata és a neki megfelelő társadalmi termelési viszonyok között.

III. Tőkefelesleg népességfelesleg mellett

A profitráta süllyedésével mind nagyobb minimális tőkére van szüksége az egyes tőkésnek a munka termelő módon való felhasználásához; szüksége van erre mind a munka kizsákmányolásához általában, mind ahhoz, hogy a felhasznált munkaidő az áruk termeléséhez szükséges munkaidő legyen, hogy ne haladja túl az áruk termeléséhez társadalmilag szükséges munkaidő átlagát. S ugyanakkor nő a koncentráció, mert bizonyos határokon túl nagy tőke kisebb profitrátával gyorsabban halmoz fel, mint kis tőke nagy profitrátával. Ez a növekvő koncentráció viszont bizonyos fokon a profitráta új süllyedését idézi elő. A kicsiny, szétaprózott tőkék tömege ezáltal a kalandok osvényére kényszerül: spekuláció, hitelszédelgés, részvényszédelgés, válságok. A tőke úgynevezett plethorája [folos bősége] lényegében mindig ama tőke plethorájára vonatkozik, amelynél a profiráta süllyedését nem ellensúlyozza a profit tömege — s ezek mindig az újonnan képződő friss tőkehajtások —, vagy arra a plethorára, amely ezeket az önmagukban véve saját akcióra képtelen tőkéket hitel formájában a nagy üzletágak vezetőinek rendelkezésére bocsátja. A tőkének ez a plethorája ugyanazokból a körülményekből ered, amelyek viszony-

lagos túlnépesedést hoznak létre s ezért olyan jelenség, amely ez utóbbit kiegészíti, noha e kettő ellentétes sarkponton áll, nem foglalkoztatott tőke az egyik oldalon, és nem foglalkoztatott munkásnépesség a másik oldalon.

Tőke túltermelése, nem pedig egyes áruké — bár a tőketúltermelés mindig árutúltermelést foglal magában — ezért nem jelent mást, mint tőketúlakkumulálást. Ahhoz, hogy megérthessük, mit jelent ez a túlakkumulálás (közelebbi vizsgálata később következik), csak abszolútnak kell feltételeznünk. Mikor volna a tőke túltermelése abszolút? Mégpedig olyan túltermelése, amely nem a termelésnek erre vagy arra a területére, vagy néhány jelentékeny területére terjed ki, hanem magában terjedelmében is abszolút, tehát a termelés valamennyi területét magában foglalja?

Abszolút a tőketúltermelés akkor volna, ha a tőkés termelés céljára rendelkezésre álló pótlólagos tőke 0-val volna egyenlő. De a tőkés termelés célja a tőke értékesítése, azaz többletmunka elsajátítása, értéktöbblet, profit termelése. Mihelyt tehát a tőke a munkásnépességhez viszonyítva annyira megnövekedett, hogy sem a szóban forgó népesség által szolgáltatott abszolút munkaidőt kitágítani, sem a relatív többletmunkaidőt kiterjeszteni nem lehet (az utóbbit egyébként sem lehetne megtenni oly esetben, amikor a munkára irányuló kereslet ennyire erős, tehát a bérek irányzata emelkedő); amikor tehát a megnövekedett tőke csak ugyanannyi, sőt kevesebb értéktöbblettömeget termel, mint növekedése előtt, akkor abszolút tőketúltermelés állna be; azaz $C + \Delta C$ megnövekedett tőke nem termelne több profitot, sőt kevesebb profitot termelne, mint C tőke, mielőtt ΔC-vel megnövekedett volna. Mindkét esetben az általános profitráta erős és hirtelen süllyedése is bekövetkezne, de ekkor a tőke összetételének olyan megváltozása miatt, amely nem a termelőerő fejlődésének volna tulajdonítható, hanem a változó tőke pénzértéke növekedésének (az emelkedett bérek miatt) s a többletmunka ennek megfelelő csökkenésének a szükséges munkához képest.

A valóságban az történne, hogy a tőke egy része teljesen vagy részben parlagon heverne (mert ahhoz, hogy egyáltalában értékesüljön, már működő tőkét kellene előbb helyéből kiszorítania), másik része pedig a nem foglalkoztatott vagy félig foglalkoztatott tőke nyomása alatt alacsony profitrátával értékesülne. Közben mellékes volna, hogy a pótlólagos tőke egy része a régi tőke helyébe lépne, ez pedig a pótlólagos tőke közé kerülne. Az egyik oldalon mindig a régi, a másikon a pótlólagos tőkeösszeg szerepelne. A profitráta süllyedését ez esetben a profit tömegének abszolút csökkenése kísérné, minthogy feltételeink mellett nem lehetne sem az alkalma-

zott munkaerő tömegét növelni, sem az értéktöbbletrátát emelni, tehát az értéktöbblet tömegét sem gyarapítani. A csökkent profittömeget pedig megnövekedett össztőkére kellene számítani. — De ha feltesszük is, hogy a foglalkoztatott tőke továbbra is a régi profitráta mellett értékesíti önmagát, hogy tehát a profit tömege ugyanakkora marad, még akkor is a profitot a megnövekedett össztőke után számítanák, s ez szintén a profitráta süllyedését jelenti. Ha 1000 össztőke 100 profitot hozott és 1500-ra növekedvén szintén csak 100-at hoz, akkor a második esetben az 1000 már csak $66^2/_3$-ot hoz. A régi tőke értékesítése abszolút módon csökkent volna. Az új körülmények között az 1000 tőke nem hozna többet, mint amennyit azelőtt $666^2/_3$ tőke hozott.

Világos azonban, hogy a régi tőkének ez a tényleges elértéktelenedése nem mehetne végbe harc nélkül, s a ΔC pótlólagos tőke harc nélkül nem működhetne tőkeként. Nem a tőketúltermelés következtében fellépő konkurrencia süllyesztené a profitrátát. Hanem fordítva, azért következne most be a konkurrenciaharc, mert a profitráta süllyedése és a tőketúltermelés azonos körülményekből erednek. A már működő tőkések a ΔC-nek kezükben levő részét többé-kevésbé parlagon hevertetnék, nehogy eredeti tőkéjüket elértéktelenítsék s helyét a termelés területén összeszűkítsék, vagy pedig azért használnák fel, hogy, még pillanatnyi veszteség árán is, a pótlólagos tőke kikapcsolását az új betolakodókra s általában versenytársaikra hárítsák át.

A ΔC-nek új kezekben levő része arra törekednék, hogy helyét a régi tőke rovására foglalja el s ezt részben véghez is vinné azáltal, hogy a régi tőke egy részét kikapcsolná, arra kényszerítené, hogy a régi helyet neki átadja s a csak részben vagy egyáltalában nem foglalkoztatott pótlólagos tőke helyét foglalja el.

A régi tőke egy részének minden körülmények között parlagon kellene hevernie, parlagon kellene hevernie a maga tőke mivoltában, mert ez azt jelenti, hogy tőkeként kell működnie és értékesítenie kell önmagát. Azt, hogy ez a kikapcsolás különösen melyik részt érintené, a konkurrenciaharc döntené el. Ameddig minden jól megy, addig a konkurrencia — láttuk ezt az általános profitráta kiegyenlítődésénél — mint a tőkésosztály gyakorlati testvéri szövetsége működik, úgyhogy az egyes tőkések befizetett tétjük arányában közösen osztoznak a közös zsákmányon. Mihelyt azonban már nem a profit felosztásáról, hanem a veszteségben való osztozásról van szó, mindenki arra törekszik, hogy hányadát, amennyire csak lehet, csökkentse s a másik nyakába varrja. Az osztály a veszteséget nem kerülheti el. De hogy ebből minden egyes tagja mennyit viseljen s hogy egy-

általában részesedjék-e benne, ezt most az erő és a csalafintaság dönti el, s a konkurrencia ekkor az egymással ellenséges testvérek harcává válik. Ilyenkor érvényre jut az egyes tőkések és a tőkésosztály érdekei közti ellentét, úgy, ahogyan azelőtt ezeknek az érdekeknek az azonosságát juttatta érvényre a gyakorlatban a konkurrencia.

Hogyan egyenlítődnék ki mármost újra ez a konfliktus s hogyan térnének vissza a tőkés termelés „egészséges" mozgásának megfelelő viszonyok? A kiegyenlítődés módja már benne foglaltatik a konfliktus puszta megállapításában, amelynek kiegyenlítéséről szó van. A megoldás ugyanis abban áll, hogy parlagon hevertetnek, sőt részben elpusztítanak annyi tőkét, amennyi megfelel az egész ΔC pótlólagos tőke értékének vagy legalábbis értéke egy részének. Bár e veszteség elosztása az egyes különálló tőkékre — mint ez már a konfliktus ábrázolásából kiderült — egyáltalában nem egyenletesen történik, hanem a konkurrenciaharcban dől el, ahol a különleges előnyök vagy a már megszerzett pozíciók szerint a veszteség igen egyenlőtlenül és igen különböző formában oszlik el, úgyhogy az egyik tőkét parlagon hevertetik, a másikat elpusztítják, a harmadikat csak viszonylagos veszteség éri, vagy csak átmenetileg csökken az értéke stb.

Az egyensúly helyreállítása azonban minden körülmények között tőkék parlagon hevertetése, sőt nagyobb vagy kisebb mérvű elpusztítása révén történnék. Ez részben kiterjedne a tőke anyagi állagára; azaz a termelési eszközök egy része, álló- és forgótőke, nem működne, nem hatna tőkeként; a megindított termelőüzemek egy részét leállítanák. Noha ilyen szempontból az idő minden termelési eszközt (a földet kivéve) megtámad és megrongál, itt az üzem fennakadása miatt a termelési eszközök sokkal erősebb valóságos pusztulása következne be. De a legfőbb hatás ebből a szempontból az volna, hogy e termelési eszközök megszűnnének termelési eszközként működni; termelési eszköz funkciójuk rövidebb vagy hosszabb időre megbénulna.

A legfőbb és leghevesebb pusztítás a tőkét értéktulajdonságában, vagyis a tőke*értékeket* érné. A tőkeértéknek az a része, amely csak az eljövendő értéktöbbletben, illetve profitban való részesedésre szóló utalványok formájában van meg, valójában tehát csak különféle formájú adóslevél a termelésre, azonnal elértéktelenedik, mihelyt csökkennek a bevételek, amelyekre számítottak utána. Az arany- és az ezüstkészlet egy része parlagon hever, nem működik tőkeként. A piacon található áruk egy része a maga forgalmi és újratermelési folyamatát csak úgy végezheti el, ha árát hallatlanul összezsugorítja, tehát ha elértéktelenedik az a tőke, amelyet megtestesít. Ugyanígy többé-kevésbé elértéktelenednek az állótőke elemei. Ehhez járul, hogy az újratermelési folyamat meghatározott, előre feltételezett

árviszonyoktól függ, így tehát az általános áresés következtében megakad és zavar áll be. Ez a zavar és fennakadás megbénítja a pénznek mint fizetési eszköznek a tőke fejlődésével egyidejűleg kialakult, s e feltételezett árviszonyokon alapuló működését; száz meg száz helyen megszakítja az adott határidőkre esedékes fizetési kötelezettségek láncolatát; még jobban kiéleződik a tőkével együtt kifejlődött hitelrendszer ezzel járó összeomlása következtében s így heves akut válságokhoz, hirtelen roppant elértéktelenedésekhez, az újratermelési folyamat tényleges fennakadásához és megszakadásához, s ezzel az újratermelés tényleges csökkenéséhez vezet.

Ugyanakkor azonban más tényezők is közrejátszanának. A termelés fennakadása kikapcsolná a munkásosztály egy részét és ezáltal a foglalkoztatott részt olyan helyzetbe hozná, hogy tűrnie kellene a munkabér leszorítását még az átlag alá is; ennek a műveletnek a tőkére való hatása ugyanaz, mintha átlagbér mellett a relatív vagy abszolút értéktöbbletet növelték volna. A virágzás ideje elősegítette volna a munkások házasodását és csökkentette volna az utódok megtizedelését. Ezek a körülmények — bármennyire jelenthetik is a népesség tényleges szaporodását — nem jelentik a valóban dolgozó népesség szaporodását, de a munkásoknak a tőkéhez való viszonya szempontjából ugyanúgy hatnak, mintha a valóban működő munkások létszáma növekedett volna. Másrészt az árak csökkenése és a konkurrenciaharc minden kapitalistát arra ösztönözne, hogy össztermékének egyéni értékét új gépek, új, tökéletesebb munkamódszerek, új kombinációk segélyével általános értéke fölé emelje, azaz növelje az adott munkamennyiség termelőerejét, csökkentse a változó tőkét az állandóhoz képest s ezzel munkásokat tegyen szabaddá, röviden: mesterséges túlnépesedést teremtsen. Továbbá az állandó tőke elemeinek elértéktelenedése maga is olyan mozzanat lenne, amely a profitráta emelkedését foglalná magában. Az alkalmazott állandó tőke tömege a változóhoz képest megnövekedne, e tömeg értéke azonban csökkenhetne. A termelés bekövetkezett fennakadása előkészítené — tőkés határok között — a termelés későbbi kibővítését.

S így ismétlődne újra a körforgás. A funkciófennakadás következtében elértéktelenedett tőke egy része visszanyerné régi értékét. Egyébként pedig bővített termelési feltételekkel, bővített piaccal és megnövekedett termelőerővel újra végigjárnák ugyanazt a hibás kört.

De még e legszélsőségesebb feltevés mellett is a tőke abszolút túltermelése nem abszolút túltermelés általában, nem termelési eszközök abszolút túltermelése. Csak annyiban termelési eszközök túltermelése, amennyiben ezek *tőkeként működnek*, tehát — megduzzadt tömegükkel együtt megduzzadt értékük arányában — magukban

kell foglalniok ez érték értékesítését, pótlólagos értéket kell létrehozniok.

Ennek ellenére ez túltermelés volna, mert a tőke képtelen lenne a munkát oly mértékben kizsákmányolni, amely a tőkés termelési folyamat „egészséges", „normális" fejlődésének feltétele, oly mértékben, amely az alkalmazott tőke tömegének növekedésével legalább a profit tömegét gyarapítja; amely tehát kizárja, hogy a profitráta ugyanolyan mértékben süllyedjen, amilyenben a tőke nő, vagy éppen, hogy a profitráta gyorsabban süllyedjen, mint ahogy a tőke növekedik.

Tőketúltermelés sohasem jelent mást, mint olyan termelési eszközök — munka- és létfenntartási eszközök — túltermelését, amelyek tőkeként működhetnek, azaz a kizsákmányolás adott foka mellett a munka kizsákmányolására alkalmazhatók; mert e kizsákmányolási foknak adott szint alá történő süllyedése a tőkés termelési folyamatban zavarokat és fennakadást, válságokat és tőkepusztulást idéz elő. Nem ellentmondás, hogy ezzel a tőketúltermeléssel többé-kevésbé számottevő viszonylagos túlnépesedés jár együtt. Ugyanazok a körülmények, amelyek megnövelték a munka termelőerejét, gyarapították az árutermékek tömegét, kibővítették a piacokat, meggyorsították tömege és értéke szerint is a tőke felhalmozását és leszorították a profitrátát, ugyanezek a körülmények viszonylagos túlnépesedést szültek és folytonosan szülnek, túlnépesedést munkásokban, akiket a fölös tőke nem alkalmaz, mert a munkát csak alacsony kizsákmányolási fok mellett tudná alkalmazni, vagy legalábbis, mert az adott kizsákmányolási fok mellett a munka alacsony profitrátát eredményezne.

Ha tőkét külföldre küldenek, ez nem azért történik, mintha belföldön egyáltalában nem lehetne foglalkoztatni. Azért történik, mert külföldön magasabb profitrátával foglalkoztatható. A foglalkoztatott munkásnépesség és egyáltalában az adott ország szempontjából azonban ez a tőke abszolút fölös tőke. Mint ilyen létezik a viszonylag fölös népesség mellett, s ez példa arra, hogy e kettő egymás mellett létezik s egymást kölcsönösen feltételezi.

Másrészt a profitrátának a felhalmozással kapcsolatos süllyedése szükségképpen konkurrenciaharcot idéz elő. A profitráta süllyedésének a profit tömegének növekedése révén történő kiegyenlítődése csak a társadalom össztőkéjére s a nagy, már berendezkedett tőkésekre vonatkozóan érvényesül. Az új, önállóan működő pótlólagos tőke nem talál ilyen kárpótlási feltételeket, azokat előbb ki kell vívnia a maga számára, s így a profitráta süllyedése hívja életre a tőkék közti konkurrenciaharcot, nem pedig fordítva. Ez a konkurrenciaharc ter-

mészetesen a munkabér átmeneti emelkedését, s a profitráta ebből eredő további időleges süllyedését idézi elő. Ugyanez mutatkozik meg az áruk túltermelésében, a piacok túltelítettségében. Minthogy a tőke célja nem a szükségletek kielégítése, hanem profittermelés s minthogy ezt a célt csak olyan módszerekkel éri el, amelyek a termékek mennyiségét a termelés adott fokához szabják, nem pedig fordítva, ezért szükségképpen állandóan szakadék támad a fogyasztás tőkés alapon korlátozott méretei s a termelés között, amely e belső korlátját állandóan áthágni igyekszik. Egyébként a tőke árukból áll s ezért a tőketúltermelés áruk túltermelését foglalja magában. Innen van az a különös jelenség, hogy ugyanazok a közgazdászok, akik az áruk túltermelését tagadják, a tőketúltermelést elismerik. Ha azt mondják, hogy nincs általános túltermelés, hanem aránytalanság van a különböző termelési ágak között, akkor ez nem jelent mást, mint hogy a tőkés termelésben az egyes termelési ágak arányossága az aránytalanságból jön létre mint állandó folyamat, mert itt az egész termelés összefüggése vak törvényként ráerőszakolja magát a termelés szereplőire, ahelyett hogy mint egyesült értelmük által felismert s ily módon uralmuk alá hajtott törvény a termelési folyamatot közös ellenőrzésük alá vetné. Ezzel a kijelentéssel továbbá azt követelik, hogy azok az országok, ahol a tőkés termelési mód fejletlen, olyan mértékben fogyasszanak és termeljenek, amely a tőkés termelési mód országainak megfelel. Ha azt mondják, hogy a túltermelés csak viszonylagos, ez teljesen helytálló; de az egész tőkés termelési mód csak viszonylagos termelési mód, amelynek korlátai ugyan nem abszolútak, de a maga számára, a maga talaján, abszolútak. Máskülönben hogyan maradhatna el a kereslet olyan áruk iránt, amelyekben a néptömegek hiányt szenvednek, s miért kellene ezt a keresletet külföldön, távoli piacokon keresni, hogy az otthoni munkásoknak megfizethessék a szükséges létfenntartási eszközök átlagos mennyiségét? Mert csak ebben a sajátos, tőkés összefüggésben tesz szert a fölös termék olyan formára, hogy tulajdonosa csak akkor bocsáthatja a fogyasztás rendelkezésére, ha számára tőkévé változik vissza. Ha végül azt mondják, hogy a tőkéseknek az árukat csak egymás között kell kicserélniök, hogy azután megegyék, akkor teljesen megfeledkeznek a tőkés termelés jellegéről, megfeledkeznek arról, hogy a tőke értékesítéséről, nem pedig elfogyasztásáról van szó. Röviden: a túltermelés kézzelfogható jelenségeivel szemben felhozott valamennyi kifogásuk (e jelenségek nem törődnek ezekkel a kifogásokkal) arra lyukad ki, hogy a *tőkés* termelés korlátai nem korlátai a *termelésnek általában* s ezért nem korlátai e sajátos, tőkés termelési módnak sem. A tőkés termelési mód ellentmondása azonban éppen abban rejlik, hogy a termelő*erők* abszolút fejlesztésére irányuló

tendenciája állandóan összeütközésbe kerül azokkal a sajátos termelési *feltételekkel*, amelyek közepette a tőke mozog és mozoghat.

Nem az a baj, hogy túl sok létfenntartási eszközt termelnek a meglevő népességhez képest. Ellenkezőleg. Túl keveset termelnek ahhoz, hogy az a népesség zömét tisztességesen és emberi módon kielégítse.

Nem az a baj, hogy túl sok termelési eszközt állítanak elő a népesség munkaképes részének foglalkoztatására. Ellenkezőleg. Először is túlságosan nagyranövelik a népességnek azt a részét, amely ténylegesen nem munkaképes, körülményei mások munkájának kizsákmányolására vagy olyan munkákra utalják, amelyek csak egy nyomorúságos termelési módban számítanak munkának. Másodszor, nem állítanak elő elegendő termelési eszközt ahhoz, hogy az egész munkaképes népesség a legtermelékenyebben dolgozhasson, hogy tehát abszolút munkaideje a munkaidő alatt alkalmazott állandó tőke tömege és hatékonysága következtében megrövidüljön.

De periodikusan túl sok munkaeszközt és létfenntartási eszközt állítanak elő, semhogy azokat bizonyos profitráta mellett a munkások kizsákmányolásának eszközeként lehetne működtetni. Túl sok árut termelnek, semhogy a bennük foglalt értéket és az abban rejlő értéktöbbletet a tőkés termelés által adott elosztási feltételek és fogyasztási viszonyok között realizálhatnák és új tőkévé változtathatnák vissza, azaz semhogy ezt a műveletet folytonosan visszatérő robbanások nélkül hajthatnák végre.

Nem az a baj, hogy túl sok gazdagságot termelnek. De rendszeres időközönként túl sok gazdagságot termelnek a maga tőkés, vagyis ellentétes formáiban.

A tőkés termelési mód korlátja megmutatkozik:

1) Abban, hogy a munka termelőerejének fejlődése a profitráta süllyedésében olyan törvényt hoz létre, amely bizonyos ponton ellenségesen kerül szembe magával ezzel a fejlődéssel és ezért folytonosan válságok révén kell áthidalni.

2) Abban, hogy a termelés kiterjesztését vagy korlátozását a meg nem fizetett munka elsajátítása és általában e meg nem fizetett munkának a tárgyi alakot öltött munkához való aránya, vagyis tőkés módon kifejezve a profit és e profitnak az alkalmazott tőkéhez való aránya, tehát a profitráta bizonyos nagysága dönti el, nem pedig a termelésnek a társadalmi szükségletekhez, a társadalmilag kifejlődött emberek szükségleteihez mért aránya. Ezért a tőkés termelés már a termelés kiterjesztésének olyan fokán korlátokba ütközik, amely a másik esetben éppen fordítva, teljesen elégtelennek mutatkoznék. A termelést nem akkor hagyják abba, amikor a szükségletek kielégülése, hanem amikor a profit termelése és realizálása írja ezt elő.

A profitráta süllyedése esetén egyrészt a tőke minden erejét megfeszíti, hogy az egyes tőkés jobb módszerekkel stb. egyes áruinak egyéni értékét társadalmi átlagértékük alá szorítsa, s így adott piaci ár mellett extraprofitra tegyen szert; másrészt elharapózik a szédelgés és a szédelgés általános elősegítése azzal, hogy szenvedélyesen kísérleteznek új termelési módszerekkel, új tőkebefektetésekkel, új kalandokkal, hogy valamiféle, az általános átlagtól független és azt meghaladó extraprofitot biztosítsanak.

A profitráta, azaz a viszonylagos tőkenövekmény, mindenekelőtt az összes új, önállóan csoportosuló tőkeelhelyezők számára fontos. S mihelyt a tőkeképzés kizárólag kevésszámú kiforrott nagytőke kezébe kerülne, amelyek számára a profit tömege ellensúlyozza a rátáját, a termelés éltető tüze egyáltalában kialudna. A termelés elszunnyadna. A tőkés termelésben a profitráta a hajtóerő s csak azt és addig termelnek, amit és ameddig profittal termelhetnek. Innen az angol közgazdászok félelme a profitráta süllyedésétől. Ricardót már a puszta lehetőség nyugtalanítja és éppen ez mutatja, milyen mélyen megértette a tőkés termelés feltételeit. Éppen az a jelentékeny Ricardóban, amit szemére hánynak, az ugyanis, hogy nem törődik az „emberekkel" s a tőkés termelés vizsgálatánál csak a termelőerők fejlődését tartja szem előtt, függetlenül attól, milyen áldozatokat kellett hozni ezért a fejlődésért emberekben és tőke*értékekben*. A társadalmi munka termelőerőinek kifejlesztése — ebben áll a tőke történelmi feladata és létjogosultsága. Anélkül, hogy tudatában lenne, éppen ezzel teremti meg egy magasabb termelési forma anyagi feltételeit. Ricardót az nyugtalanítja, hogy a profitrátát, a tőkés termelés ösztönzőjét, a felhalmozás feltételét és hajtóerejét, maga a termelés fejlődése veszélyezteti. S itt minden a mennyiségi viszonyon múlik. Valójában mélyebb okról van szó, amit csak sejt. Tisztán gazdasági módon, azaz burzsoá álláspontról, a tőkés értelem korlátain belül, magának a tőkés termelésnek az álláspontjáról megmutatkozik itt e termelési mód korlátja, viszonylagossága, kitűnik, hogy nem abszolút, hanem csak történelmi termelési mód, amely az anyagi termelési feltételek bizonyos korlátozott fejlődési korszakának felel meg.

IV. Pótlások

Minthogy a munka termelőerejének fejlődése a különböző iparágakban igen egyenlőtlenül megy végbe, éspedig nemcsak a fejlettség fokát tekintve egyenlőtlenül, hanem gyakran ellentétes irányban is, ez azt eredményezi, hogy az átlagprofit (= értéktöbblet) tömege

szükségképpen messze alatta marad annak a színvonalnak, amelyet a termelőerőknek a legelőrehaladottabb iparágakban elért fejlettsége alapján feltételezhetnénk. Az a tény, hogy a termelőerő a különböző iparágakban nemcsak igen különböző arányban, hanem gyakran ellentétes irányban fejlődik, nemcsak a konkurrencia anarchiájából és a polgári termelési mód sajátosságából fakad. A munka termelékenysége természeti feltételekhez is kötve van, amelyek kedvezése gyakran ugyanolyan arányban csökken, amilyenben a termelékenység — amennyiben társadalmi feltételektől függ — emelkedik. Ezért e különböző területeken ellentétes mozgás megy végbe. Itt fejlődés, ott visszafejlődés. Gondoljunk például pusztán az évszakok befolyására, amitől a legtöbb nyersanyag tömege függ, az erdők, a szén- és vasbányák kimerülésére stb.

Az állandó tőke forgó része, a nyersanyag stb., tömegét tekintve a munka termelőerejével arányosan állandóan növekszik. De nem ez a helyzet az állótőkével, épületekkel, gépekkel, világítási, fűtési stb. berendezésekkel. Bár testi tömegének növekedésével a gép abszolút módon megdrágul, viszonylag olcsóbbá válik. Ha öt munkás tízszerannyi árut termel, mint azelőtt, az állótőkére fordított kiadás emiatt nem tízszereződik meg; az állandó tőke e részének értéke a termelőerő fejlődésével növekszik ugyan, de távolról sem ugyanabban az arányban. Már többször kiemeltük, hogy az állandó és változó tőke aránya másképp fejeződik ki a profitráta süllyedésében és másképp mutatkozik meg a munka termelékenységének fejlődése során az egyes árura és annak árára vonatkozóan.

{Az áru értékét a belekerülő összmunkaidő, a múltbeli és eleven munka ideje határozza meg. A munka termelékenységének emelkedése éppen abban áll, hogy az eleven munka részesedése csökken, a múltbeli munkáé növekszik, de úgy, hogy az áruban rejlő összmunkamennyiség csökken; hogy tehát az eleven munka többel csökken, mint amennyivel a múltbeli munka nő. Az áru értékében megtestesülő múltbeli munka — az állandó tőkerész — részint az állandó tőke álló részének kopásából, részint annak az áruba teljesen belekerült forgó részéből, nyers- és segédanyagokból áll. A nyers- és segédanyagokból eredő értékrész a munka termelékenységének emelkedésével szükségképpen csökken, mert e termelékenység ezeket az anyagokat illetően éppen abban mutatkozik, hogy értékük csökkent. Ezzel szemben a munka növekvő termelőerejét éppen az jellemzi, hogy az állandó tőke álló része igen erősen gyarapodik s ezzel növekszik az az értékrész is, amely belőle a kopás révén az áruba átkerül. Ahhoz tehát, hogy valamely új termelési módszer a termelékenységet valóban emelje, az állótőke kopása fejében kisebb pótlólagos értékrészt kell átvinnie az

egyes árura, mint az a levonandó értékrész, amelyet az eleven munka csökkenése következtében takarítanak meg, egyszóval csökkentenie kell az áru értékét. Ennek természetesen akkor is így kell történnie, ha — mint egyes esetekben előfordul — az áru értékének képzésébe, az állótőke pótlólagos kopását jelentő részen kívül, több vagy drágább nyers- és segédanyag fejében is pótlólagos értékrész kerül bele. Az összes pótlólagos értékeket felül kell múlnia annak az értékcsökkenésnek, mely az eleven munka csökkenéséből ered.

Ezek szerint az áruba belekerülő összmunkamennyiség csökkenése úgy látszik lényeges ismertetőjele a munka megnövekedett termelőerejének, bármilyen társadalmi feltételek között termeljenek is. Egy olyan társadalomban, ahol a termelők termelésüket előre elkészített terv alapján szabályozzák, sőt az egyszerű árutermelésben is, feltétlenül ezzel a mértékkel mérnék a munka termelékenységét. De mi a helyzet a tőkés termelésben?

Tegyük fel, hogy egy bizonyos tőkés termelési ág a maga normális áruegységét a következő feltételek között állítja elő: Az állótőke kopása darabonként $^1/_2$ shilling vagy márka; a felhasznált nyers- és segédanyag fejében $17^1/_2$ shilling, munkabér fejében 2 shilling kerül bele az áruegységbe és az értéktöbblet 100%-os értéktöbbletráta mellett 2 shilling. Összérték = 22 shilling vagy márka. Az egyszerűség kedvéért feltesszük, hogy ebben a termelési ágban a tőke összetétele a társadalmi tőke átlagösszetételével azonos, hogy tehát az áru termelési ára egybeesik értékével s a tőkés profitja azonos a termelt értéktöbblettel. Ez esetben az áru önköltségi ára $= {}^1/_2 + 17^1/_2 + 2 = 20$ shilling, az átlagprofitráta $\frac{2}{20} = 10\%$, s az áruegység termelési ára, amely értékével azonos = 22 shilling vagy márka.

Tegyük fel, hogy új gépet találnak fel, amely az áruegység előállításához szükséges eleven munkát a felére csökkenti, viszont az állótőke kopásából adódó értékrészt megháromszorozza. Ekkor a dolog így alakul: kopás = $1^1/_2$ shilling, nyers- és segédanyag most is $17^1/_2$ shilling, munkabér 1 shilling, értéktöbblet 1 shilling, összesen 21 shilling vagy márka. Az áru értéke most 1 shillinggel csökkent; az új gép a munka termelőerejét jelentősen megnövelte. A tőkés számára azonban a dolog így alakul: önköltségi ára most: $1^1/_2$ shilling kopás, $17^1/_2$ shilling nyers- és segédanyag, 1 shilling munkabér, összesen 20 shilling, mint azelőtt. Minthogy a profitráta az új gép révén nem változik meg minden további nélkül, a tőkésnek az önköltségi ár fölött 10%-ot kell kapnia, vagyis 2 shillinget; a termelési ár tehát nem változott = 22 shilling, de 1 shillinggel túlhaladja az értéket.

A tőkés feltételek között termelő társadalom számára az áru *nem* vált olcsóbbá, az új gép *nem* jelent tökéletesítést. A tőkésnek tehát nem érdeke, hogy az új gépet bevezesse. S minthogy bevezetésével eddigi, még el nem kopott gépeit egyszerűen értéktelenné tenné, puszta ócskavassá változtatná, tehát pozitív veszteséget szenvedne, nagyon óvakodik ettől a lépéstől, amely számára utópista ostobaságnak tűnik.

A tőke számára tehát a munka termelőereje megnövekedésének törvénye nem feltétlen érvényű. A tőke számára ez a termelőerő nem akkor emelkedik, ha egyáltalában több eleven munkát, hanem csak ha több *megfizetett* eleven munkát takarítanak meg, mint amennyi múltbeli munkát hozzátesznek. Erre röviden már az I. köt. 13. fej. 2. pontjában a 366. oldalon utaltunk. A tőkés termelési mód itt új ellentmondásba keveredik. Történelmi hivatása az emberi munka termelékenységének könyörtelen, mértani haladványban előrehajtott kifejlesztése. E hivatásához hűtlen lesz, mihelyt, mint ebben az esetben, a termelékenység kifejlődését gátolja. Ezzel újra csak bebizonyítja, hogy öregszik s mindjobban túléli önmagát.)[37]

Az, hogy a termelőerő fejlődésével az önálló iparvállalat sikeres viteléhez szükséges tőke minimuma növekszik, a konkurrenciában a következőképpen mutatkozik meg: Mihelyt az új, költségesebb üzemberendezést általánosan bevezetik, a kisebb tőkék számára a további iparűzés lehetősége megszűnik. Kisebb tőkék a termelés különböző területein csak a mechanikai találmányok kezdeti korszakában működhetnek önállóan. Másrészt igen nagy vállalatok, melyeknél az állandó tőke aránya rendkívül magas, mint például a vasutak, nem hozzák meg az átlagprofitrátát, hanem annak csak egy részét, a kamatot. Különben az általános profitráta még mélyebbre süllyedne. Viszont itt sok felgyülemlett tőke talál, részvények formájában, közvetlen működési területre.

A tőke növekedése, tehát a tőke felhalmozása, csak akkor jár a profitráta csökkenésével, ha e növekedéssel bekövetkeznek a tőke szerves alkotórészeinek fentebb vizsgált arányváltozásai. De a termelési mód állandó, naponta végbemenő gyökeres átalakulása ellenére az össztőkének hol ez, hol az a nagyobb vagy kisebb része bizonyos ideig továbbra is a szóban forgó alkotórészek adott átlagaránya alap-

---

[37] A fentiek azért vannak zárójelben, mert bár az eredeti kézirat egyik jegyzetének átszerkesztésén alapulnak, néhány pont kifejtésében túlmennek az eredeti anyagon. — *E. F.*

ján halmoz fel, úgyhogy növekedése nem jelent szerves változást, tehát nem vezet a profitráta süllyedéséhez sem. A tőkének ez az állandó növelése, s ezzel a termelés kibővítése a régi termelési módszer alapján, nyugodtan folyik tovább, miközben mellette már új módszereket vezetnek be, s ez ismét egyik oka annak, miért nem csökken a profitráta ugyanolyan arányban, amilyenben a társadalom össztőkéje nő.

Az abszolút munkáslétszám növekedése, a munkabérre fordított változó tőke viszonylagos csökkenése ellenére, nem minden termelési ágban és nem mindenütt egyenletesen megy végbe. A mezőgazdaságban az eleven munka tényezőjének csökkenése abszolút lehet.

Egyébként csak a tőkés termelési mód szükséglete, hogy a bérmunkások száma, viszonylagos csökkenése ellenére, abszolút értelemben növekedjék. Számára már feleslegessé válnak munkaerők, mihelyt azokat többé nem kell napi 12—15 órát foglalkoztatni. A termelőerők olyan fejlődése, amely csökkentené a munkások abszolút számát, azaz valójában az egész nemzet számára lehetővé tenné, hogy össztermelését rövidebb idő alatt végezze el, forradalomhoz vezetne, mert a népesség többségét kivonná a forgalomból. Ebben ismét megmutatkozik a tőkés termelés sajátos korlátja, s az a tény, hogy semmiképpen sem abszolút formája a termelőerők kifejlesztésének s a gazdagság létrehozásának, sőt ezzel bizonyos ponton összeütközésbe kerül. Részlegesen ez az összeütközés periodikus válságokban mutatkozik meg, amelyek abból keletkeznek, hogy a munkásnépességnek hol ez, hol az a része válik feleslegessé a maga régi foglalkozási ágában. A tőkés termelés korlátja a munkások fölös ideje. Az abszolút fölös idő, amelyet a társadalom nyer, nem érdekli. Számára a termelőerő fejlesztése csak annyiban fontos, amennyiben a munkásosztály többletmunkaidejét növeli, nem pedig általában az anyagi termeléshez szükséges munkaidőt csökkenti; ily módon a tőkés termelés ellentétekben mozog.

Láttuk, hogy a tőkefelhalmozás növekedése a tőkekoncentráció növekedését foglalja magában. Ily módon a tőke hatalma, a társadalmi termelési feltételeknek a tőkésben megszemélyesülő önállósulása a valóságos termelőkkel szemben mind nagyobb lesz. A tőke mindinkább mint olyan társadalmi hatalom mutatkozik meg, amelynek képviselője a tőkés, s amely többé semmiféle lehetséges viszonyban nem áll ahhoz, amit az egyes egyén munkája teremthet — de mint elidegenült, önállósult társadalmi hatalom, amely a társadalommal mint dolog és mint a tőkésnek e dolgon alapuló hatalma kerül szembe. Az ellentmondás az általános társadalmi hatalom között, amellyé a tőke fejlődik és az egyes tőkéseknek e társadalmi termelési feltételek

fölötti magánhatalma között mind kiáltóbbá válik és magában foglalja e viszony felbomlását, mert egyszersmind a termelési feltételeknek általános, közösségi, társadalmi termelési feltételekké való kimunkálását is magában foglalja. Ezt a kimunkálást a termelőerőknek a tőkés termelés során megtett fejlődése hozza magával, továbbá az a mód, ahogyan e fejlődés végbemegy.

Bármennyire termelékenyebb is valamely új termelési módszer, vagy bármennyivel növeli is az értéktöbblet rátáját, egyetlen tőkés sem alkalmazza önként, ha az a profitrátát csökkenti. De minden ilyen új termelési módszer olcsóbbá teszi az árukat. A tőkés tehát az árukat kezdetben termelési áruk fölött, talán értékük fölött adja el. Zsebreteszi azt a különbözetet, amely áruinak termelési költsége és a többi, magasabb termelési költségekkel előállított áru piaci ára között van. Megteheti ezt, mert a szóban forgó áruk előállításához társadalmilag szükséges munkaidő átlaga nagyobb, mint az új termelési módszer mellett szükséges munkaidő. E tőkés termelési eljárása a társadalmi átlag fölött áll. De a konkurrencia általánossá teszi és az általános törvény uralma alá veti. Ekkor bekövetkezik a profitráta süllyedése — először talán ezen a termelési területen s aztán kiegyenlítődik a többiekkel —, ami tehát teljesen független a tőkések akaratától.

Ehhez a ponthoz meg kell még jegyezni, hogy ugyanez a törvény uralkodik a termelésnek azokon a területein is, amelyeknek terméke sem közvetlenül, sem közvetetten nem kerül bele a munkás fogyasztásába illetve létfenntartási eszközeinek termelési feltételeibe; tehát a termelésnek azokon a területein is, ahol az áruk olcsóbbodása nem növelheti a relatív értéktöbbletet, nem olcsóbbíthatja a munkaerőt. (Az állandó tőke olcsóbbodása — a munkás változatlan kizsákmányolása mellett — természetesen mindezekben az ágakban megnövelheti a profitrátát.) Mihelyt az új termelési módszer kezd elterjedni s ezzel megvan a tényleges bizonyíték arra, hogy ezeket az árukat olcsóbban lehet előállítani, azok a tőkések, akik a régi termelési feltételek mellett dolgoznak, kénytelenek terméküket teljes termelési ára alatt eladni, mert ennek az árunak az értéke csökkent, az előállításához náluk szükséges munkaidő a társadalmi munkaidőt meghaladja. Egyszóval — ez a konkurrencia hatásaként mutatkozik — ezek a tőkések is kénytelenek az új termelési módszert bevezetni, amelyben a változó tőke aránya az állandóhoz csökkent.

Mindazok a körülmények, amelyek azzal a hatással járnak, hogy a gépek alkalmazása a velük termelt áruk árát olcsóbbítja,

mindig arra vezethetők vissza, hogy csökken az egyes áruk által felszívott munka mennyisége; másodszor pedig, hogy csokken a gépeknek az az elkopott része, amelynek értéke az egyes áruba belekerül. Mennél lassúbb a gépezet kopása, annál tobb árura oszlik el, annál tobb eleven munkát pótol újraelőállításának időpontjáig. Mindkét esetben megnő az állandó tőke álló részének mennyisége és értéke a változó tőkéhez képest.

„Ha minden egyéb körülmény változatlan, egy nemzet képessége arra, hogy profitjaiból megtakarítson, a profitráta szerint változik; nagy, ha a profitráta magas, kisebb, ha az alacsony; de ha a profitráta süllyed, nem marad minden egyéb változatlan ... Az alacsony profitráta rendszerint együttjár a népesség számához képest gyors felhalmozással [rapid rate of accumulation] mint Angliában ... a magas profitráta viszont a népesség számához képest lassúbb felhalmozással [slower rate of accumulation]." Példák: Lengyelország, Oroszország, India stb. *(Richard Jones:* „An Introductory Lecture on Political Economy". London 1833. 50. és kov. old.). Jones helyesen emeli ki, hogy a süllyedő profitráta ellenére a felhalmozás indítékai és lehetőségei [inducements and faculties to accumulate] szaporodnak. Először, a viszonylagos túlnépesedés novekedése miatt. Másodszor, mert a munka novekvő termelékenységével novekszik az azonos csereértékben kifejeződő használati értékek tomege, tehát novekednek a tőke dologi elemei. Harmadszor, mert megszaporodnak a különféle termelési ágak. Negyedszer, a hitelrendszer, a részvénytársaságok stb. kifejlődése folytán, és mert így konnyen lehet a pénzt tőkévé változtatni, anélkül hogy valaki maga ipari tőkéssé válnék. Ötodszor, mert nőnek a szükségletek és a meggazdagodási vágy. Hatodszor, mert mind nagyobb tomegben fektetnek be állótőkét stb.

A tőkés termelés három fő ténye:

1) A termelési eszkozök kevesek kezében való koncentrációja, ennek következtében ezek tobbé már nem a kozvetlen termelők tulajdonaként jelennek meg, hanem a termelés társadalmi tényezőivé válnak, noha egyelőre a tőkések magántulajdonaként. Ezek a polgári társadalom meghatalmazottai, de bezsebelik e bizalmi tisztség minden gyümölcsét.

2) Magának a munkának társadalmi munkaként való megszervezése: kooperáció révén, munkamegosztás révén s azáltal, hogy a munkát összekapcsolja a természettudománnyal.

Mindkét tény eredménye az, hogy a tőkés termelés ellentmondá-

sos formákban ugyan, de megszünteti a magántulajdont és a magánmunkát.

3) A világpiac kialakítása.

A népességhez képest óriási termelőerő kifejlődése a tőkés termelési módon belül s a tőkék értékének (nemcsak anyagi állagának) ha nem is ilyen arányú, de a népesség szaporodásánál jóval gyorsabb növekedése ellentmondásban van a gyarapodó gazdagsághoz képest mind szűkebbé váló alappal, amelynek számára ez az óriási termelőerő működik, valamint e felduzzadó tőke értékesítési viszonyaival. Innen származnak a válságok.

NEGYEDIK SZAKASZ

AZ ÁRUTŐKE ÉS A PÉNZTŐKE ÁTVÁLTOZÁSA ÁRUVAL KERESKEDŐ ÉS PÉNZZEL KERESKEDŐ TŐKÉVÉ (A KERESKEDELMI TŐKE)

Tizenhatodik fejezet

AZ ÁRUVAL KERESKEDŐ TŐKE

A kereskedő- vagy kereskedelmi tőkének két formája vagy alfaja van, áruval kereskedő tőke és pénzzel kereskedő tőke. Ezeket most részletesebben jellemezzük majd, amennyire ez szükséges ahhoz, hogy a tőkét a maga belső felépítésében elemezzük. Márpedig erre annál is inkább szükség van, mert a modern közgazdaságtannak még a legjobb képviselői is a kereskedelmi tőkét egyszerűen egy kalap alá veszik az ipari tőkével és jellemző sajátosságait egyáltalában nem veszik észre.

Az árutőke mozgását a II. kötetben [3. fej.] elemeztük. Ha a társadalom össztőkéjét vizsgáljuk, annak egy része — bár ez mindig más alkotóelemekből tevődik össze, sőt nagysága is változik — állandóan mint áru tartózkodik a piacon, hogy pénzzé alakuljon; egy másik része pénz formájában van a piacon, hogy áruvá alakuljon. Az össztőke állandóan ebben az átváltozásban, a formáknak ebben a metamorfózisában van. Ha ez a funkció, amely általában sajátja a forgalmi folyamatban levő tőkének, egy különleges tőke különleges funkciójává önállósul, ha a munkamegosztás által a tőkések egy különleges fajtájára kiosztott funkcióként rögződik, az árutőke áruval kereskedő tőkévé, azaz kereskedelmi tőkévé lesz.

Az előzők során (II. köt. 6. fej. „A forgalmi költségek" 2. és 3.) kifejtettük, hogy a szállítóipar, az áruk raktározása és megfelelő formában történő szétosztása mennyiben tekintendők termelési folyamatoknak,

amelyek tovább folytatódnak a forgalmi folyamatban. Az árutőke forgalmának ezeket a közbenső állomásait részben összetévesztik a kereskedelmi vagy áruval kereskedő tőke sajátos funkcióival; részben a gyakorlatban össze is fonódnak ezekkel a sajátos funkciókkal, ámbár a munka társadalmi megosztásának fejlődésével a kereskedelmi tőke funkciója a maga tisztaságában, azaz az említett reális funkcióktól elkülönülve és velük szemben önállósulva is kialakul. Minthogy mi a tőke e különleges alakjának megkülönböztető jegyét akarjuk meghatározni, ezektől a funkcióktól el kell vonatkoztatnunk. Ha a csupán a forgalmi folyamatban működő tőke, vagyis ez esetben az áruval kereskedő tőke, a fenti funkciókat részben összekapcsolja saját funkcióival, akkor nem tiszta formájában lép fel. E fenti funkciók leválasztása és eltávolítása után kapjuk meg az áruval kereskedő tőke tiszta formáját.

Láttuk, hogy a tőkének árutőkeként való létezése és az a metamorfózis, amelyen a forgalom körében, a piacon mint árutőke keresztülmegy — olyan metamorfózis ez, amely vásárlásban és eladásban, árutőkének pénztőkévé és pénztőkének árutőkévé való átváltozásában oldódik fel — egyik szakasza az ipari tőke újratermelési folyamatának, tehát teljes termelési folyamatának; de ugyanakkor láttuk, hogy mint forgalmi tőke, e funkciójában különbözik önmagától mint termelőtőkétől. Egyazon tőkének két elkülönült, különböző létformája ez. A társadalmi össztőkének egy része mint forgalmi tőke ebben a létformájában folytonosan a piacon tartózkodik, állandóan ilyen metamorfózis folyamatában van, bár minden egyes tőke számára az árutőkeként való létezés és az ebben a formában végrehajtott metamorfózis csak egy mindig tovatűnő és mindig újrakövetkező átmeneti mozzanatot, átmeneti állapotot jelent a maga termelési folyamatának folytonosságában s bár ezért a piacon található árutőke alkotóelemei folytonosan változnak, mert ezeket újra és újra elvonják az árupiacról és ugyancsak mindig újra visszaküldik oda, mint a termelési folyamat új termékét.

Az áruval kereskedő tőke nem más, mint az állandóan a piacon tartózkodó, a metamorfózis folyamatában levő és mindig a forgalom körébe bezárt forgalmi tőke egy részének átváltozott formája. Azt mondjuk, egy részének, mert az árueladások és vételek egy része mindig közvetlenül az egyes ipari tőkések között megy végbe. Ezt a részt ebben a vizsgálódásunkban teljesen figyelmen kívül hagyjuk, mert ahhoz, hogy a kereskedelmi tőke fogalmát meghatározzuk, sajátos természetét megértsük, semmivel sem járul hozzá, másrészt pedig a második kötetben célunk szempontjából már kimerítően tárgyaltuk.

Az árukereskedő, egyáltalában mint tőkés, először egy bizonyos pénzösszeg képviselőjeként lép a piacra, amelyet mint tőkés előlegez, azaz amelyet x-ből (az összeg eredeti értéke) $x + \Delta x$-szé (az eredeti összeg plusz a ráeső profit) akar átváltoztatni. De nemcsak egyáltalában mint tőkés, hanem még különlegesen mint árukereskedő, magától értetődőnek tartja, hogy tőkéjének eredetileg pénztőke formájában kell megjelennie a piacon, hiszen nem termel árukat, csak kereskedik azokkal, közvetíti mozgásukat, s ahhoz, hogy kereskedhessék velük, először meg kell vásárolnia az árukat, tehát pénztőke tulajdonosának kell lennie.

Tegyük fel, hogy egy árukereskedőnek 3000 font sterlingje van, amelyet kereskedelmi tőkeként értékesít. Ezzel a 3000 font sterlinggel pl. 30 000 rőf vásznat vásárol a vászongyárostól, rőfjét 2 shillingért. Ezt a 30 000 rőfot eladja. Ha az évi átlagprofitráta = 10%, s kereskedőnk az összes mellékköltségek levonása után 10% évi profitra tesz szert, akkor az év végére a 3000 font sterlinget 3300 font sterlinggé változtatta. Hogy miképpen tesz szert erre a profitra, ezzel a kérdéssel csak később foglalkozunk. Itt egyelőre csak tőkéjének a mozgási formáját vizsgáljuk meg. A 3000 font sterlingért a kereskedő újra meg újra vásznat vesz s ezt a vásznat mindig eladja; folytonosan megismétli az eladás céljából való vásárlásnak, *P—Á—P'*-nek ezt a műveletét, a tőkének azt az egyszerű formáját, amelyben teljesen a forgalmi folyamat korén belül marad, anélkül, hogy ezt a formát a termelési folyamatnak — e tőke saját mozgásán és funkcióján kívül eső — kozbejotte megszakítaná.

Hogyan viszonylik mármost ez az áruval kereskedő tőke az árutőkéhez mint az ipari tőke puszta létezési formájához? Ami a vászongyárost illeti, ő a kereskedő pénzével realizálta vászna értékét, befejezte árutőkéje metamorfózisának első szakaszát, annak pénzzé való átváltoztatását és most, egyébként változatlan körülmények esetén, pénzét visszaváltoztathatja egyrészt fonallá, szénné, munkabérré stb., másrészt létfenntartási eszközökké stb., hogy jövedelmét elfogyassza; tehát, jövedelme elköltését figyelmen kívül hagyva, továbbfolytathatja az újratermelést.

De noha számára, a vászon termelője számára, a vászon átalakulása pénzzé, vagyis annak eladása megtörtént, magának a vászonnak a szempontjából ez még nem történt meg. A vászon továbbra is a piacon van, mint olyan árutőke, amelynek az a rendeltetése, hogy véghezvigye első metamorfózisát, azt, hogy eladják. Ezzel a vászonnal nem történt egyéb, mint hogy más személy lett a tulajdonosa. Saját rendeltetése és a folyamatban betoltott szerepe szerint továbbra is árutőke, eladó áru; azzal a különbséggel, hogy most nem a termelő,

hanem a kereskedő kezében van. A vászon eladásának funkcióját, metamorfózisa első szakaszának közvetítését, a kereskedő átvette a termelőtől és a maga különleges hivatásává változtatta, míg azelőtt ez olyan funkció volt, amelynek elvégzése a termelőre hárult, miután a vászon termelésének funkcióját befejezte.

Tegyük fel, hogy a kereskedőnek nem sikerülne a 30 000 rőf vásznat annyi idő alatt eladni, amennyi időre a vászontermelőnek szüksége van ahhoz, hogy újból 3000 font sterling értékű 30 000 rőf vásznat dobjon a piacra. A kereskedő ezt nem tudja újból megvásárolni, mert a 30 000 eladatlan rőf még ott van a raktárában, s még nem változott számára vissza pénztőkévé. Ekkor fennakadás következik be, az újratermelés félbeszakad. Előfordulhatna persze, hogy a vászontermelő további pénztőkével rendelkezik, amelyet a 30 000 rőf eladásától függetlenül termelőtőkévé változtathat és így a termelési folyamatot továbbfolytathatja. De ez a feltételezés mit sem változtat a lényegen. Amennyiben a 30 000 rőf vászonra előlegezett tőkét vizsgáljuk, ennek újratermelési folyamata félbeszakadt és továbbra is így marad. Itt tehát valóban kézzelfoghatóan megmutatkozik, hogy a kereskedő által végzett műveletek egyszerűen olyan műveletek, amelyeket egyáltalában el kell végezni ahhoz, hogy a termelő árutőkéje pénzzé alakuljon; olyan műveletek, amelyek az árutőke funkcióit közvetítik a forgalmi és újratermelési folyamatban. Ha nem önálló kereskedőnek, hanem a termelő egyszerű alkalmazottjának feladata lenne, hogy kizárólag ezzel az eladással és ezenkívül a bevásárlással foglalkozzék, akkor ez az összefüggés egy pillanatra sem maradhatna rejtve.

Az áruval kereskedő tőke tehát egyáltalán nem más, mint a termelő árutőkéje, amelynek véghez kell vinnie a pénzzé való átalakulás folyamatát, be kell töltenie a piacon a maga árutőke funkcióját, csakhogy ez a funkció most már nem a termelő mellékes műveleteként, hanem mint a tőkések különleges fajtájának, az árukereskedőknek kizárólagos művelete jelenik meg, mint különleges tőkebefektetési üzlet önállósul.

Ez egyébként az áruval kereskedő tőke forgalmának sajátos formájában is megmutatkozik. A kereskedő megveszi az árut, majd eladja: *P—Á—P'*. Az egyszerű áruforgalomban, sőt az ipari tőke forgalmi folyamataként megjelenő áruforgalomban is *(Á'—P—Á)*, a forgalmat az közvetíti, hogy minden egyes pénzdarab kétszer cserél gazdát. A vászontermelő eladja áruját, a vásznat, pénzzé változtatja; a vevő pénze az ő kezébe megy át. Ezért a pénzért a vászontermelő fonalat, szenet, munkát stb. vásárol, ugyanazt a pénzt ismét elkölti, hogy a vászon értékét visszaváltoztassa olyan árukká, amelyek a

vászon termelési elemeit alkotják. Az általa vásárolt áru nem ugyanaz az áru, nem ugyanolyan fajta áru, mint az, amelyet eladott. Termékeket adott el és termelési eszközöket vásárolt. De más a helyzet a kereskedelmi tőke mozgásánál. A 3000 font sterlingért a vászonkereskedő 30 000 rőf vásznat vásárol; ugyanezt a 30 000 rőf vásznat eladja, hogy pénztőkéjét (3000 font sterlinget meg a profitot) visszaszerezze a forgalomból. Itt tehát nem ugyanazok a pénzdarabok, hanem ugyanaz az áru változtat kétszer helyet; az eladó kezéből a vevőébe és a vevő kezéből, aki most eladóvá lett, egy másik vevőébe megy át. Kétszer adják el és még többször is eladhatják, ha a kereskedők egész sora ékelődik közbe; és éppen e megismételt eladás, ugyanannak az árunak kétszeri helyváltoztatása által szerzi vissza az első vevő az áru megvásárlására előlegezett pénzét, ez közvetíti a pénz visszaáramlását hozzá. Az egyik esetben *(Á'—P—Á)* ugyanannak a pénzdarabnak a kétszeri helyváltoztatása azt a folyamatot közvetíti, hogy árut egyik alakjában elidegenítenek és másik alakjában elsajátítanak. A másik esetben *(P—Á—P')* ugyanannak az árunak kétszeri helyváltoztatása azt a folyamatot közvetíti, hogy az előlegezett pénzt újra visszaszerzik a forgalomból. Éppen ebben mutatkozik meg, hogy az árut még nem adták el véglegesen, amikor a termelő kezéből a kereskedőébe megy át, hogy utóbbi az eladás műveletét — vagyis az árutőke funkciójának közvetítését — csak tovább folytatja. De ebben egyszersmind az is megmutatkozik, hogy ami a termelő tőkés számára *Á—P*, átmenetileg árutőke alakját öltő tőkéjének puszta funkciója, az a kereskedő számára *P—Á—P'*, az általa előlegezett pénztőke különleges értékesítési folyamata. Az áru metamorfózisának egyik szakasza itt, a kereskedő szempontjából, mint *P—Á—P'*, tehát mint egy sajátos fajta tőke kifejlése mutatkozik meg.

A kereskedő véglegesen eladja az árut, tehát a vásznat a fogyasztónak, akár termelő fogyasztó (pl. vászonfehérítő) az, akár egyéni fogyasztó, aki a vásznat magánszükségletére használja el. Ezáltal előlegezett tőkéjét (profittal együtt) visszakapja és a műveletet újra kezdheti. Ha a vászon megvásárlásakor a pénz csak fizetési eszközként működött volna, úgyhogy az árut csak 6 héttel az átvétel után kellett volna kifizetnie és a vásznat már hamarabb eladta volna, akkor fizethetne a vászontermelőnek anélkül, hogy neki magának pénztőkét kellene előlegeznie. Ha a vásznat nem adta volna el, akkor a 3000 font sterlinget, ahelyett, hogy rögtön a vászon leszállításakor előlegezné, az esedékesség napján kellene előlegeznie; s ha a vásznat a piaci árak esése következtében a vételáron alul adta volna el, akkor a hiányzó részt saját tőkéjéből kellene pótolnia.

Mi adja tehát az áruval kereskedő tőkének az önállóan működő

tőke jellegét, holott az árúját maga eladó termelő kezében szemmelláthatóan csak mint tőkéjének egy különleges formája jelenik meg e tőke újratermelési folyamatának egyik különleges szakaszában, abban a szakaszban, amikor az a forgalom területén időzik.

Először: Az, hogy az árutőke a maga végleges átváltozását pénzzé, tehát első metamorfózisát, az őt mint árutőkét a piacon megillető funkciót, egy olyan szereplő kezében végzi el, aki nem azonos termelőjével, és hogy az árutőkének ezt a funkcióját a kereskedő műveletei, vásárlása és eladása közvetítik, úgyhogy ez a művelet az ipari tőke egyéb funkcióitól elválasztott s ezért önállósult, külön tevékenységgé alakul. A munka társadalmi megosztásának különleges formája ez, amelynek folytán annak a funkciónak egy része, amelyet máskülönben a tőke újratermelési folyamatának egyik különleges szakaszában, jelen esetben a forgalomban kell elvégezni, mint a forgalom sajátos, a termelővel nem azonos szereplőjének kizárólagos funkciója jelenik meg. Ezzel azonban ez a külön tevékenység még korántsem jelenne meg úgy, mint az újratermelése folyamatában levő ipari tőkétől különböző és vele szemben önállósult, különleges tőke funkciója; mint ahogy valóban nem is így jelenik meg ott, ahol az árukkal való kereskedést egyszerűen az ipari tőkés kereskedelmi utazói, vagy más közvetlen ügynökei bonyolítják le. Tehát még egy második mozzanatnak is kell ehhez járulnia.

Másodszor: Ez azáltal történik meg, hogy a forgalom önálló szereplője, a kereskedő, ebben a helyzetében pénztőkét (saját vagy kölcsönzött tőkét) előlegez. Ami az újratermelési folyamatában levő ipari tőke számára egyszerűen *Á—P*-t, az árutőke átváltozását pénztőkévé, vagyis puszta eladást jelent, az a kereskedő számára *P—Á—P'*-t, egyazon áru megvásárlását és eladását jelenti, tehát azt, hogy az a pénztőke, amely a vásárlás következtében eltávolodik tőle, az eladás révén visszaáramlik hozzá.

Mindig *Á—P*, az árutőkének pénztőkévé való átváltozása az, ami a kereskedő számára, ha tőkét előlegez, amikor az árut a termelőtől megveszi, *P—Á—P* alakjában jelenik meg; mindig az árutőke első metamorfózisáról van itt szó, bár ugyanez a művelet a termelő, vagy az újratermelése folyamatában tartózkodó ipari tőke számára mint *P—Á*, a pénz visszaváltoztatása áruvá (termelési eszközökké), vagyis mint a metamorfózis második szakasza jelenhet meg. A vászon termelője számára *Á—P*, az árutőke átváltoztatása pénztőkévé, az első metamorfózis volt. Ez a művelet a kereskedő számára mint *P—Á*, mint pénztőkéjének árutőkévé való átváltoztatása jelenik meg. Ha mármost a vásznat eladja a vászonfehérítőnek, akkor ez a fehérítő számára *P—Á*-t jelent, pénztőke átváltoztatását termelőtőkévé,

vagyis a maga árutőkéjének második metamorfózisát; a kereskedő számára azonban *Á—P*-t jelent, az általa vásárolt vászon eladását. Valójában azonban a vászongyáros által termelt árutőkét csak most adták el véglegesen, vagyis a kereskedőnek ez a *P—Á — P*-je a két termelő között lejátszódó *Á—P* számára csak közvetítő folyamatot jelent. Vagy tegyük fel, hogy a vászongyáros az eladott vászon értékének egy részén fonalat vásárol egy fonálkereskedőtől. Ily módon ez az ő számára *P—Á*. De a kereskedő számára, aki a fonalat eladja, ez *Á—P*, a fonál újraeladása; a fonálnak mint árutőkének a szempontjából pedig ez csak a maga végleges eladása, amelynek révén a forgalom területéről a fogyasztás területére lép át; *Á—P*, első metamorfózisának végleges lezárulása. Akár vásárol tehát a kereskedő az ipari tőkéstől, akár elad neki, *P—Á—P*-je, a kereskedelmi tőke körforgása, mindig csak azt fejezi ki, ami magára az árutőkére mint az önmagát újratermelő ipari tőke átmeneti formájára nézve csak *Á—P*, csak első metamorfózisának végrehajtása. A kereskedelmi tőke *P—Á*-ja csak az ipari tőkés számára jelent ugyanakkor *Á—P*-t, de nem az általa termelt árutőke számára — csak azt jelenti, hogy az árutőke a gyáros kezéből a forgalmat lebonyolító személy kezébe megy át; csak a kereskedelmi tőke *Á—P*-je jelenti a végleges *Á—P*-t a működő árutőke számára. *P—Á—P* csupán egyazon árutőke két *Á—P*-je, e tőke két egymást követő eladása, amely csak közvetíti az árutőke utolsó és végleges eladását.

Az árutőke tehát azáltal ölti az áruval kereskedő tőkében önálló tőkefajta alakját, hogy a kereskedő pénztőkét előlegez, amely csak annyiban értékesíti önmagát tőkeként, csak annyiban működik tőkeként, amennyiben kizárólag azzal foglalkozik, hogy az árutőke metamorfózisát, annak árutőke-funkcióját, azaz pénzzé való átváltoztatását közvetíti, s ezt azáltal teszi, hogy folytonosan vesz és elad árukat. Kizárólag ezt a műveletet végzi; ez az ipari tőke forgalmi folyamatát közvetítő tevékenység a kizárólagos funkciója annak a pénztőkének, amellyel a kereskedő dolgozik. A kereskedő e funkció révén változtatja át pénzét pénztőkévé, alakítja át *P*-jét *P—Á—P'*-vé, s ugyanezen folyamat segítségével változtatja át az árutőkét áruval kereskedő tőkévé.

Az áruval kereskedő tőke, amennyiben és ameddig árutőke formájában létezik — a társadalmi össztőke újratermelési folyamata szempontjából — nyilvánvalóan nem más, mint az ipari tőkének még a piacon található, metamorfózisa folyamatában levő része, amely most mint árutőke létezik és működik. Ezért a tőke teljes újratermelési folyamata szempontjából csak a kereskedő által előlegezett *pénz*tőkét kell most megvizsgálnunk, amelynek rendeltetése kizárólag a

vétel és eladás, amely ezért csak az árutőke és pénztőke alakját ölti magára, de sohasem a termelőtőke alakját, és amely állandóan a tőke forgalmi területére van szorítva.

Mihelyt a termelő, a vászongyáros, a maga 30000 rőf vásznát 3000 font sterlingért a kereskedőnek eladta, az így szerzett pénzen megveszi a szükséges termelési eszközöket és tőkéje újból belekerül a termelési folyamatba; termelési folyamata folytatódik, megszakítás nélkül halad tovább. Számára árujának pénzzé való átváltoztatása megtörtént. De magának a vászonnak szempontjából, mint láttuk, ez az átalakulás még nem ment végbe. A vászon még nem változott vissza véglegesen pénzzé, még nem került bele mint használati érték sem a termelő, sem az egyéni fogyasztásba. A vászonkereskedő most a piacon ugyanazt az árutőkét képviseli, amelyet ott eredetileg a vászontermelő képviselt. Ez utóbbi számára a metamorfózis folyamata megrövidült, de csak azért, hogy a kereskedő kezében meghosszabbodjék.

Ha a vászontermelőnek addig kellene várnia, míg vászna már valóban nem áru többé, míg az utolsó vevő, a termelő vagy egyéni fogyasztó kezébe kerül, újratermelési folyamata megszakadna. Vagy, hogy azt meg ne szakítsa, kénytelen lett volna tevékenységét korlátozni, vásznának kisebb részét fonallá, szénné, munkává stb., röviden a termelőtőke alkotóelemeivé változtatni és nagyobb részét pénztartalékként magánál tartani, abból a célból, hogy miközben tőkéjének egy része mint áru a piacon tartózkodik, másik része tovább folytathassa a termelési folyamatot, úgyhogy amikor ez a második rész mint áru a piacra lép, az első rész pénz formájában visszaáramlik. Tőkéjének ezt a megosztását a kereskedő közbejötte nem szünteti meg. De ha kereskedő nem lenne, a termelőtőke formájában foglalkoztatott részhez képest mindig nagyobb kellene hogy legyen a forgalmi tőkének pénztartalék formájában meglevő része, és ennek megfelelően az újratermelés méreteit korlátozni kellene. Ehelyett most a termelő tőkéjének nagyobb részét használhatja fel állandóan a tulajdonképpeni termelési folyamatban és kisebb részét mint pénztartalékot.

Cserébe viszont most a kereskedelmi tőke formájában a társadalmi tőkének egy másik része tartózkodik állandóan a forgalom területén. Folyton csak arra használják, hogy vele árut vegyenek és eladjanak. Úgy látszik tehát, hogy csak azoknak a személyében történt változás, akik e tőke fölött rendelkeznek.

Ha a kereskedő a 3000 font sterlingért nem vásznat vásárolna, hogy azt ismét eladja, hanem ezt a 3000 font sterlinget ő maga termelő módon használná fel, akkor a társadalom termelőtőkéje megnöveked-

nék. Ebben az esetben a vászontermelőnek természetesen tőkéje jelentékenyebb részét kellene pénztartalékként megtartania és ezt kellene tennie a most ipari tőkéssé változott kereskedőnek is. Ha viszont a kereskedő kereskedő marad, akkor a termelő időt takarít meg az eladásnál, s ezt a termelési folyamat ellenőrzésére használhatja, míg a kereskedőnek egész idejét eladásra kell fordítania.

Amikor a kereskedelmi tőke nem lépi túl a szükséges arányt, fel kell tételeznünk, hogy:

1) A munkamegosztás következtében a kizárólag vásárlással és eladással foglalkozó tőke (és az áruk megvásárlásához szükséges pénzen kívül ide tartozik az a pénz is, amelyet a kereskedő üzletének viteléhez szükséges munkára, a kereskedő állandó tőkéjére, raktárépületekre, szállításra stb. kell fordítani) kisebb, mint akkor volna, ha az ipari tőkésnek magának kellene intéznie vállalkozása egész kereskedelmi részét.

2) Minthogy a kereskedő kizárólag ezzel foglalkozik, nemcsak a termelő számára változik át áruja hamarabb pénzzé, hanem maga az árutőke is gyorsabban végzi el metamorfózisát, mint ahogy azt a termelő kezében tenné.

3) Az egész kereskedelmi tőkét az ipari tőkéhez viszonyítva, a kereskedelmi tőkének egyetlen megtérülése nemcsak a termelés egyazon területéhez tartozó sok tőke megtérülését, hanem számos, különböző termelési területekhez tartozó tőke megtérülését is jelentheti. Az első eset fordul elő akkor, ha pl. a vászonkereskedő, miután 3000 font sterlingjéért megvette egy vászontermelő termékét s azt újra eladta, mielőtt még ugyanaz a termelő ugyanilyen árumennyiséget újra a piacra dob, megveszi egy másik vászontermelő vagy több ilyen termelő termékét s ezt újra eladja, s így egyazon termelési területhez tartozó különböző tőkék megtérülését közvetíti. A második eset áll fenn akkor, ha pl. a kereskedő, miután a vásznat eladta, most selymet vásárol, tehát egy másik termelési területhez tartozó tőke megtérülését közvetíti.

Általánosságban meg kell jegyezni: Az ipari tőke megtérülését nemcsak a forgalmi idő, hanem a termelési idő is korlátozza. A kereskedelmi tőke megtérülését — ha az csak egy meghatározott árufajtával kereskedik — nem egyetlen ipari tőke megtérülése korlátozza, hanem ugyanazon termelési ág valamennyi ipari tőkéjének megtérülése. A kereskedő, miután az egyiknek a vásznát megvette és eladta, megveheti és eladhatja a másikét, mielőtt az első újra árut dobna a piacra. Ugyanaz a kereskedelmi tőke tehát az egyazon termelési ágba befektetett tőkék különböző megtérüléseit egymásután közvetítheti; úgyhogy megtérülése nem valamely egymagábanvett ipari tőke meg-

területeivel azonos, s ezért nemcsak azt az egyetlen pénztartalékot pótolja, amelyet ennek az egymagábanvett tőkésnek kellene készenlétben tartania. A kereskedelmi tőke megtérülését valamely termelési területen természetesen korlátozza ennek a területnek az össztermelése. De nem korlátozza az ehhez a termelési területhez tartozó egyes tőke termelésének határa vagy megtérülési ideje, ha ezt a megtérülési időt a termelési idő szabja meg. Tegyük fel, hogy *A* olyan árut szállít, amelynek termeléséhez három hónapra van szükség. Miután a kereskedő ezt az árut megvette és mondjuk egy hónap alatt eladta, megveheti és eladhatja egy másik termelőnek ugyanilyen termékét. Vagy miután pl. eladta egy bérlő gabonáját, ezzel a pénzzel megveheti és eladhatja a másikét stb. Tőkéjének megtérülését az a gabonamennyiség korlátozza, amelyet adott időn, pl. egy éven belül egymásután megvehet és eladhat, míg a bérlő tőkéjének megtérülését — a forgalmi időtől eltekintve — az egy évig tartó termelési idő korlátozza.

De egyazon kereskedelmi tőkének a megtérülése éppúgy közvetítheti különböző termelési ágak tőkéinek megtérülését is.

Ha egyazon kereskedelmi tőke különböző megtérülései során arra szolgál, hogy különböző árutőkéket egymásután pénzzé változtasson, ezeket tehát sorjában megveszi és eladja, akkor, mint pénztőke, az árutőkével kapcsolatban ugyanazt a funkciót végzi, amelyet általában a pénz végez az árukkal kapcsolatban azáltal, hogy meghatározott idő alatt több kézen fordul meg.

A kereskedelmi tőke megtérülése nem azonos a vele egyenlő nagyságú ipari tőke megtérülésével vagy egyszeri újratermelésével; ellenkezőleg, több ilyen — akár egyazon termelési területhez, akár különböző területekhez tartozó — tőke megtérülésének összegével azonos. Mennél gyorsabban térül meg a kereskedelmi tőke, annál kisebb, mennél lassabban térül meg, annál nagyobb az egész pénztőkének az a része, amely kereskedelmi tőkeként szerepel. Mennél fejletlenebb a termelés, annál nagyobb a kereskedelmi tőke összege az egyáltalában a forgalomba dobott áruk összegéhez képest; de abszolút nagyságát tekintve vagy fejlettebb viszonyok kereskedelmi tőkéjének összegével összehasonlítva annál kisebb. Ellenkező esetben a fordítottja érvényes. Ilyen fejletlen viszonyok között ezért a tulajdonképpeni pénztőke legnagyobb része a kereskedők kezén van, akiknek vagyona így a többi vagyonnal szemben a pénzvagyont alkotja.

A kereskedő által előlegezett pénztőke forgásának gyorsasága függ: 1) attól a gyorsaságtól, amellyel a termelési folyamat megújul és a különböző termelési folyamatok egymásba kapcsolódnak; 2) a fogyasztás gyorsaságától.

Ahhoz, hogy a kereskedelmi tőke pusztán a fent szemügyre vett megtérülést végezze, nem szükséges, hogy egész értékéért először árut vegyen, majd azt eladja, hanem a kereskedő mindkét mozgást egyszerre végzi. Tőkéje ekkor két részre oszlik. Az egyik árutőkéből, a másik pénztőkéből áll. Itt vásárol és ezzel pénzét áruvá változtatja. Ott elad és ezzel az árutőke másik részét pénzzé változtatja. Az egyik oldalon tőkéje mint pénztőke visszaáramlik hozzá, míg a másikon árutőke folyik hozzá. Mennél nagyobb része létezik az egyik formában, annál kisebb a másikban. Ez váltakozik és kiegyenlítődik. Ha a pénz forgalmi eszközként való felhasználásához fizetési eszközként történő használata és az erre ráépülő hitelrendszer társul, a kereskedelmi tőke pénztőkerésze még tovább csökken azoknak az ügyleteknek a nagyságához viszonyítva, amelyeket ez a kereskedelmi tőke lebonyolít. Ha 1000 font sterlingért 3 havi határidőre bort veszek, és a bort a 3 hónap eltelte előtt készpénzért eladom, akkor ehhez az ügylethez egy fillért sem kell előlegeznem. Ebben az esetben az is tökéletesen világos, hogy az a pénztőke, amely itt mint kereskedelmi tőke szerepel, éppenséggel nem más, mint maga az ipari tőke, pénztőke formájában, vagyis a pénz formájában önmagához visszaáramló ipari tőke. (Az a tény, hogy a termelő, aki 1000 font sterlingért 3 havi határidőre adta el áruját, az erről szóló váltót, azaz adósságlevelet a bankárnál leszámítoltathatja, mit sem változtat a dolgon és semmi köze sincs az árukereskedő tőkéjéhez.) Ha az áru piaci ára időközben csökkenne, mondjuk $^1/_{10}$-del, a kereskedő nemcsak hogy profitra nem tenne szert, hanem egyáltalában 3000 font sterling helyett csak 2700-at kapna vissza. Ahhoz, hogy fizethessen, az összeget még 300 font sterlinggel kellene megtoldania. Ez a 300 font sterling csak az árkülönbözet kiegyenlítésére szolgáló tartalékként szerepelne. De ugyanez érvényes a termelőre is. Ha ő maga adott volna el, akkor, csökkenő árak esetén, ő is veszített volna 300 font sterlinget és tartaléktőke nélkül nem kezdhetné újra azonos fokon a termelést.

A vászonkereskedő 3000 font sterlingért vásznat vásárol a gyárostól; ez utóbbi ebből a 3000 font sterlingből pl. 2000-et arra fordít, hogy fonalat vegyen; ezt a fonalat a fonalkereskedőtől vásárolja. Az a pénz, amellyel a gyáros a fonalkereskedőt kifizeti, nem a vászonkereskedő pénze; mert ez utóbbi ezért ilyen összegnek megfelelő árut kapott. Ez a pénz a gyáros saját tőkéjének pénzformája. A fonalkereskedő kezében ez a 2000 font sterling most visszaáramlott pénztőkének tűnik; de milyen mértékben valóban az, milyen mértékben különbözik az előbbi 2000 font sterlingtől, a vászon levetett és a fonál felöltött pénzformájától? Ha a fonalkereskedő hitelre vá-

sárolt és a fizetési határidő lejárta előtt készpénzért adott el, akkor ebben a 2000 font sterlingben nincsen egyetlen fillér kereskedelmi tőke sem, mely különbözne attól a pénzformától, amelyet körforgása folyamatában maga az ipari tőke magára ölt. Ha tehát az áruval kereskedő tőke nem az árutőke vagy pénztőke alakjában a kereskedő kezében levő ipari tőke puszta formája, akkor nem más, mint a pénztőkének az a része, amely magáé a kereskedőé és amelyet áruk vásárlása és eladása révén megforgatnak. Ez a rész csökkentett méretekben a termeléshez előlegezett tőkének azt a részét képviseli, amelynek mint pénztartaléknak, vásárlóeszköznek, állandóan az ipari tőkések kezében kellene lennie és folyton az ő pénztőkéjükként kellene forognia. Ez a rész most, csökkentve, a kereskedő tőkések kezén van, s mint olyan, állandóan a forgalom folyamatában működik. Az össztőkének az a része ez, melynek — a jövedelem elköltését itt figyelmen kívül hagyva — mint vásárlóeszköznek állandóan a piacon kell forognia, hogy az újratermelési folyamat folytonosságát fenntartsa. Ez a rész az össztőkéhez viszonyítva annál kisebb, mennél gyorsabb az újratermelési folyamat és mennél fejlettebb a pénz fizetési eszköz funkciója, azaz mennél fejlettebb a hitelrendszer[38].

[38] *Ramsay* a kereskedelmi tőkét, hogy termelőtőkének minősíthesse, összecseréli a szállítóiparral és a kereskedelmet így nevezi: „the transport of commodities from one place to another" [áruk egyik helyről a másikra történő szállítása] („An Essay on the Distribution of Wealth". 19. old.). Ez az összecserélés már *Verri*-nél („Meditazioni sulla Economia Politica". 4. § [Milano 1804. 32. old.]) és *Say*-nél („Traité d'Economie Politique". I. 14, 15) megtalálható. — „Elements of Political Economy" (Andover and New York 1835) c. művében *S. P. Newman* ezt mondja: „A társadalom fennálló gazdasági berendezése mellett az a művelet, amelyet a kereskedő tulajdonképpen végez — hogy ti. a termelő és a fogyasztó között áll, az előbbinek tőkét előlegez és cserébe termékeket kap, majd ezeket a termékeket átadja az utóbbinak és cserébe tőkét kap vissza —, olyan ügylet, amely megkönnyíti a közösség gazdasági folyamatait és egyúttal a termékekhez, amelyekkel lebonyolítják, értéket tesz hozzá." (174. old.) A termelő és a vevő így a kereskedő közbejötte révén pénzt és időt takarít meg. Ez a szolgálat tőke és munka előlegezését kívánja és meg kell jutalmazni, „minthogy a termékekhez értéket tesz hozzá, mert ugyanazok a termékek a fogyasztók kezében nagyobb használati értékkel [worth] bírnak, mint a termelők kezén". S így számára a kereskedelem, éppúgy, mint Say úr számára „strictly an act of production"-nak [a szó szoros értelmében termelő műveletnek] tűnik (175. old.). Newmannek ez a nézete alapjában hibás. Valamely áru *használati értéke* azért nagyobb a fogyasztó kezében, mint a termelő kezén, mert egyáltalában csak itt realizálódik. Valamely áru használati értéke ugyanis csak akkor realizálódik, csak akkor kezd funkcionálni, amikor az áru a fogyasztás területére lép. A termelő kezében csak potenciális formában van meg. Az árut azonban nem kétszer fizetik meg, először csereértékét s azután még külön használati értékét. Azzal, hogy csereértékét megfizetem, birtokomba veszem használati értékét. S a csereérték a legcsekélyebb mértékben sem növekszik azáltal, hogy az áru a termelőnek, vagy a közvetítő kereskedőnek kezéből a fogyasztóéba megy át.

A kereskedelmi tőke nem egyéb, mint a forgalom területén működő tőke. A forgalmi folyamat egyik szakasza a teljes újratermelési folyamatnak. A forgalmi folyamatban azonban nem termelnek semmiféle értéket, tehát értéktöbbletet sem. Ugyanaz az értéktömeg csak formáit változtatja. Valójában nem történik más, mint az áruk metamorfózisa, s ennek mint olyannak semmi köze az értékalkotáshoz vagy értékváltozáshoz. Ha a termelt áru eladásánál értéktöbbletet realizálnak, akkor ez azért történik, mert az már azelőtt benne volt; ezért a második műveletnél, a pénztőkének árura (a termelés alkotóelemeire) történő visszacserélésénél a vevő sem realizál értéktöbbletet, hanem itt a pénznek termelési eszközökre és munkaerőre való kicserélése csak bevezeti az értéktöbblet termelését. Éppen ellenkezőleg. Amennyiben ezekhez a metamorfózisokhoz forgalmi időre van szükség — időre, amely alatt a tőke semmit, tehát értéktöbbletet sem termel —, ez az idő korlátozza az értékalkotást és a profitráta alakjában kifejezett értéktöbblet éppen fordított arányban áll majd a forgalmi idő tartamával. A kereskedelmi tőke tehát sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoz létre, azaz közvetlenül nem. Ha hozzájárul a forgalmi idő megrövidítéséhez, közvetve elősegítheti az ipari tőkés által termelt értéktöbblet szaporítását. Amennyiben segít a piacot bővíteni és közvetíti a munka megosztását a tőkék között, tehát lehetővé teszi a tőke számára, hogy nagyobb méretekben dolgozzék, funkciója előmozdítja az ipari tőke termelékenységét és felhalmozását. Amennyiben a forgalmi időt megrövidíti, növeli az értéktöbblet arányát az előlegezett tőkéhez, tehát a profitrátát. Amennyiben csökkenti a tőkének azt a részét, amelynek mint pénztőkének állandóan a forgalom területén kell maradnia, növeli a tőkének közvetlenül a termelésben felhasznált részét.

Tizenhetedik fejezet

A KERESKEDELMI PROFIT

A II. kötetben [5. fej.] láttuk, hogy a tőkének a forgalom területén betöltött tiszta funkciói — azok a műveletek, amelyeket az ipari tőkésnek el kell végeznie, hogy, először, árui értékét realizálja, és, másodszor, ezt az értéket visszaváltoztassa az áru termelésének alkotóelemeivé, az árutőke $Á'—P—Á$ metamorfózisait közvetítő műveletek, vagyis az eladás és vétel aktusai — sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoznak létre. Éppen ellenkezőleg, megmutatkozott, hogy az ehhez szükséges idő objektíve az áruk és szubjektíve a tőkés

szempontjából korlátokat állít az érték- és értéktöbbletképzés elé. Ami érvényes magának az árutőkének a metamorfózisára, azon természetesen mit sem változtat az, hogy e tőke egy része az áruval kereskedő tőke alakját ölti fel, vagy, hogy azok a műveletek, amelyek az árutőke metamorfózisát közvetítik, mint a tőkések egy különleges csoportjának különleges foglalkozása, vagy mint a pénztőke egy részének kizárólagos funkciója jelennek meg. Ha az áruknak maguk az ipari tőkések által történő eladása és megvásárlása — és az árutőke *Á'—P—Á* metamorfózisa ebben oldódik fel — nem értéket vagy értéktöbbletet létrehozó művelet, akkor azáltal sem válhat azzá, hogy nem ezek, hanem más személyek végzik el. Ha, továbbá, a társadalmi össztőke ama része, amelynek állandóan pénztőkeként kell rendelkezésre állnia, hogy az újratermelés folyamatát a forgalom folyamata meg ne szakítsa, hanem folytonos legyen — ha ez a pénztőke sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoz létre, akkor erre a képességre nem tehet szert azáltal, hogy ugyanezeknek a funkcióknak az elvégzésére nem az ipari tőkés, hanem a tőkések másik csoportja dobja állandóan a forgalomba. Arra, hogy a kereskedelmi tőke közvetve mennyiben lehet produktív, már utaltunk és ezt később még részletesebben meg fogjuk tárgyalni.

Az áruval kereskedő tőke tehát — ha leválasztjuk róla mindazokat a különnemű funkciókat, amelyekkel összefonódhat, a raktározást, szállítmányozást, fuvarozást, szortírozást, kicsinybeni szétosztást, és igazi funkciójára, az eladás céljából történő vásárlásra korlátozzuk — nem hoz létre sem értéket, sem értéktöbbletet, hanem csak közvetíti ezek realizálását és ezzel egyszersmind az áruk valóságos cseréjét, egyik kézből a másikba való átkerülésüket, a társadalmi anyagcserét. Minthogy azonban az ipari tőke forgalmi szakasza éppúgy az újratermelési folyamat egyik szakasza, mint a termelés, a forgalmi folyamatban önállóan működő tőkének éppúgy az évi átlagprofitot kell hoznia, mint a termelés különböző ágaiban működő tőkének. Ha a kereskedelmi tőke magasabb százalékú átlagprofitot hozna, mint az ipari tőke, akkor az ipari tőke egy része kereskedelmi tőkévé alakulna. Ha alacsonyabb átlagprofitot hozna, ellenkező irányú folyamat menne végbe, a kereskedelmi tőke egy része ipari tőkévé alakulna át. A tőke egyik fajtája sem tudja rendeltetését, funkcióját nagyobb könnyedséggel változtatni, mint a kereskedelmi tőke.

Minthogy a kereskedelmi tőke maga nem termel értéktöbbletet, világos, hogy az átlagprofit formájában reá eső értéktöbblet annak az értéktöbbletnek egy része, amelyet az egész termelőtőke hozott létre. A kérdés azonban most már ez: hogyan vonzza magához a keres-

kedelmi tőke a termelőtőke által létrehozott értéktöbblet vagy profit reá eső részét?

Csak látszat, hogy a kereskedelmi profit puszta felár, az áruk árának pusztán névleges felemelése értékük fölé.

Világos, hogy a kereskedő a maga profitját csak az általa eladott áruk árából szerezheti, sőt, hogy ennek a profitnak, amelyre áruinak eladása révén tesz szert, egyenlőnek kell lennie a különbözettel a között az ár között, amelyen vásárol és a kozott az ár között, amelyen elad, azzal a tobblettel, amellyel az utóbbi az előbbit meghaladja.

Előfordul, hogy az árura megvásárlása után és eladása előtt további költségek (forgalmi költségek) rakódnak rá, s ugyanúgy az is előfordul, hogy ez nem történik meg. Ha ilyen költségek felmerülnek, akkor világos, hogy az eladási árnak a vételár fölötti többlete nemcsak profitot fejez ki. A vizsgálat egyszerűsítése céljából egyelőre feltételezzük, hogy ilyen költségek nem merülnek fel.

Az ipari tőkés számára az áruinak eladási ára és vételára kozti különbség az illető áruk termelési ára és onkoltségi ára kozti különbséggel egyenlő, vagy, ha a társadalmi összlőkét vizsgáljuk, az áruk értéke és a tőkés felfogás szerinti onkoltségi ára közötti különbséggel, ami viszont ismét a bennük megtestesült teljes munkamennyiség és a megfizetett munkamennyiség kozti különbségben oldódik fel. Az ipari tőkés által megvásárolt áruk, mielőtt mint eladó árukat újra visszadobnák őket a piacra, átmennek a termelési folyamaton, s csak ebben a folyamatban jon létre az árnak később profitként realizálandó alkotórésze. Az árukereskedővel azonban másként áll a dolog. Az árukat csak addig tartja kezében, ameddig a forgalom folyamatában vannak. A kereskedő csak továbbfolytatja a termelő tőkés által megkezdett eladásukat, áraik realizálását, tehát az árukkal semmiféle olyan kozbenső folyamatot nem végeztet, amelynek során újra értéktobbletet szívhatnának magukba. Az ipari tőkés a korábban termelt értéktobbletet vagy profitot a forgalomban csak realizálja, a kereskedőnek viszont a forgalomban és a forgalom révén profitját nemcsak realizálnia kell, hanem előbb létre is kell hoznia. Látszólag ez csak úgy lehetséges, hogy az árukat, amelyeket az ipari tőkéstől termelési árukon, vagy ha az egész árutőkét tekintjük, értékükön vásárolt meg, termelési áruk fölott adja el, árukhoz névleges felárat csap hozzá, vagyis, az egész árutőkét tekintve, azt értéke fölott adja el s a névleges értéknek ezt a valóságos érték fölotti tobbletét zsebrevágja, egyszóval az árukat drágábban adja el, mint amennyit érnek.

A felárnak ez a formája igen egyszerűen megérthető. Pl. egy rőf vászon 2 shillingbe kerül. Ha újraeladása révén 10% haszonra akarok szert tenni, $^1/_{10}$-et hozzá kell csapnom az árhoz, vagyis a vászon rőfjét

2 shilling $2^2/_5$ pennyért kell eladnom. Ebben az esetben a vászon valóságos termelési ára és eladási ára között a különbözet = $2^2/_5$ penny, s ez 2 shillingre számítva 10% profitot jelent. Ekkor a gyakorlatban olyan áron adom el a vevőnek a vásznat, amely valójában $1^1/_{10}$ rőf ára. Vagy, ami ugyanannyit jelent: Teljesen olyan a helyzet, mintha a vevőnek 2 shillingért csak $^{10}/_{11}$ rőföt adnék el és $^1/_{11}$ rőföt megtartanék. Valóban, $2^2/_5$ pennyért visszavásárolhatok $^1/_{11}$ rőf vásznat, rőfjét 2 shilling $2^2/_5$ pennyvel számítva. Ez tehát csak kerülőút volna ahhoz, hogy az áruk árának névleges emelése révén részt kapjak az értéktöbbletből és többlettermékből.

Első pillantásra így fest a kereskedelmi profitnak az áruk árához csapott felár révén való realizálása, ahogyan az a felszínen megjelenik. És valójában az az egész elképzelés, hogy a profit az áruk árának névleges emeléséből, illetve az áruknak értékük fölött történő eladásából ered, a kereskedelmi tőke szemléletéből származott.

Ha azonban a dolgot közelebbről megvizsgáljuk, hamarosan kitűnik, hogy ez puszta látszat, s hogy — a tőkés termelési módot az uralkodó termelési módnak feltételezve — a kereskedelmi profit nem ilyen módon realizálódik. (Itt mindig csak az átlagról és nem egyes esetekről beszélünk.) Miért feltételezzük, hogy az árukereskedő csak úgy tud áruira mondjuk 10% profitot realizálni, ha 10%-kal termelési áruk fölött adja el őket? Mert feltételeztük, hogy ezeknek az áruknak a termelője, az ipari tőkés (aki az ipari tőkének a külvilággal szemben való megszemélyesítőjeként mindig mint „a termelő" szerepel), az árukat termelési árukon adta el a kereskedőnek. Ha az áruknak az árukereskedő által fizetett vételára termelési árukkal, végső soron értékükkel egyenlő, úgyhogy ily módon az áruk termelési ára, végső soron értéke, a kereskedő számára az önköltségi árat jelenti, akkor szükségképpen az a többlet, amellyel a kereskedő által bevételezett eladási ár az általa fizetett vételárat meghaladja — és csak ez a különbözet a forrása a kereskedő profitjának — valóban az áruk kereskedelmi árának termelési áruk feletti többlete, és végső soron a kereskedő valamennyi árut értéke fölött adja el. De miért tételeztük fel, hogy az ipari tőkés az árukat termelési árukon adja el a kereskedőnek? Vagy, helyesebben, mit foglal magában ez a feltevés? Azt, hogy a kereskedelmi tőke (itt még csak mint áruval kereskedő tőke jön számításba) nem vesz részt az általános profitráta kialakításában. Az általános profitráta tárgyalásánál szükségképpen ebből a feltevésből indultunk ki, elsősorban azért, mert a kereskedelmi tőkét mint olyant akkor még nemlétezőnek tekintettük; és másodsorban, mert az átlagprofitot és így az általános profitrátát először szükségképpen mint a különböző termelési területek ipari tőkéi által valóban termelt profitok vagy érték-

többletek kiegyenlítődését kellett kifejteni. A kereskedelmi tőke esetében viszont olyan tőkével van dolgunk, amely részesedik a profitból, noha nem vett részt annak termelésében. Szükséges tehát, hogy előző fejtegetésünket most kiegészítsük.

Tegyük fel, hogy az év folyamán előlegezett ipari össztőke = $= 720_c + 180_v = 900$ (mondjuk millió font sterling) és $m' = 100\%$. A termék tehát $= 720_c + 180_v + 180_m$. Ha azután ezt a terméket, vagyis a termelt árutőkét *Á*-nak nevezzük, akkor értéke vagy termelési ára (minthogy az áruk összességére vonatkozóan a kettő azonos) = = 1080 és a 900 össztőkére eső profitráta = 20%. Ez a 20% a korábban kifejtettek alapján az átlagprofitrátát jelenti, mert az értéktöbbletet itt nem erre vagy arra a különleges szerves összetételű tőkére, hanem az ipari össztőkére számítottuk, ennek összetétele pedig átlagos. *Á* tehát = 1080 és a profitráta = 20%. Most azonban feltesszük, hogy e 900 font sterling ipari tőkéhez még 100 font sterling kereskedelmi tőke járul, amely nagyságához mérten ugyanúgy részesedik a profitból, mint az ipari tőke. Feltevésünk szerint a kereskedelmi tőke az 1000 össztőkének $^1/_{10}$-e. A 180 osszértéktöbbletből tehát $^1/_{10}$-del reszesedik, s ily módon 18%-os profitrátára tesz szert. Valójában tehát az össztőke többi $^9/_{10}$ része kozott szétosztandó profit már csak 162, vagyis a 900 tőke után ugyancsak = 18%. Az az ár tehát, amelyen *Á*-t a 900 ipari tőke tulajdonosai az árukereskedőknek eladják $= 720_c + 180_v + 162_m = 1062$. Ha tehát a kereskedő a maga 100 tőkéjéhez hozzácsapja a 18% átlagprofitot, akkor az árukat 1062 + + 18 = 1080-ért, azaz termelési árukon, vagy, az egész árutőkét tekintve, értékükön adja el, habár profitjára csak a forgalomban és csak a forgalom révén tesz szert, s csak azáltal, hogy az az ár, amelyen a kereskedő elad, magasabb, mint amelyen vásárol. Az árukat azonban mégsem értékük, illetve termelési áruk folott adja el, éppen azért nem, mert az ipari tőkéstől értékük, illetve termelési áruk alatt vásárolta őket.

A kereskedelmi tőke tehát meghatározó módon részt vesz az általános profitráta kialakításában, mégpedig olyan arányban, amilyenben részét alkotja az össztőkének. Amikor tehát az adott esetben azt mondjuk: az átlagprofitráta = 18%, ez 20% volna, ha az össztőke $^1/_{10}$-e nem volna kereskedelmi tőke s ezáltal az általános profitráta $^1/_{10}$-del nem csökkenne. Ezzel sor kerül a termelési ár pontosabb, megszorító meghatározására is. Termelési áron ezentúl is az árunak az az ára értendő, amely egyenlő koltségeivel (a benne foglalt állandó + + változó tőke értéke) + az erre eső átlagprofittal. De ennek az átlagprofitnak most más a meghatározása. A termelő össztőke által létrehozott összprofit határozza meg; de nem ez után a termelő össztőke

után számítják, nem úgy, hogy ha utóbbi mint fentebb = 900 és a profit = 180, akkor az átlagprofitráta = $\frac{180}{900}$ = 20%, hanem az egész termelő + kereskedelmi tőke után, úgy, hogy ha a termelőtőke 900 és a kereskedelmi tőke 100, akkor az átlagprofitráta = $\frac{180}{1000}$ = 18%. A termelési ár tehát = k (a költségek) + 18, nem pedig = k + 20. Az átlagprofitrátába az összprofitnak a kereskedelmi tőkére eső része már bele van számítva. Az egész árutőke valóságos értéke, illetve termelési ára tehát = $k + p + h$ (ahol h a kereskedelmi profit). A termelési ár tehát, vagyis az az ár, amelyen az ipari tőkés mint ipari tőkés elad, alacsonyabb, mint az áru valóságos termelési ára; vagy, az áruk összességét tekintve, azok az árak, amelyeken az ipari tőkések osztálya eladja ezeket, alacsonyabbak, mint értékük. Így a fenti esetben: 900 (költségek) + a 900-ra eső 18%, vagyis 900 + 162 = 1062. Mármost a kereskedő, azáltal, hogy 118-ért adja el azt az árut, ami neki 100-ba került, természetesen hozzácsap 18%-ot; minthogy azonban az áru, amelyet 100-ért vásárolt, 118-at ér, nem értéke fölött adja el. A termelési ár kifejezést a továbbiakban a fentebb kifejtett pontosabb értelemben használjuk. Akkor világos, hogy az ipari tőkés profitja az áru termelési árának az önköltségi ára fölötti többletével egyenlő, a kereskedelmi profit pedig, ettől az ipari profittól megkülönböztetve, az áru eladási árának a termelési ára fölötti többletével egyenlő, amely termelési ár a kereskedő számára az áru vételára; hogy az áru valóságos ára azonban = termelési ára + a kereskedelmi profit. Mint ahogy az ipari tőke csak olyan profitot realizál, amely értéktöbbletként már benne rejlik az áru értékében, a kereskedelmi tőke is csak azért realizál profitot, mert az árunak az ipari tőke által realizált árában még nincs realizálva a teljes értéktöbblet vagy profit[89]. Az az ár tehát, amelyen a kereskedő elad, nem azért magasabb, mint az, amelyen vásárol, mert az előbbi nagyobb a teljes értéknél, hanem, mert az utóbbi kisebb annál.

A kereskedelmi tőke tehát részt vesz az értéktöbbletnek átlagprofittá történő kiegyenlítődésében, bár nem vesz részt ennek az értéktöbbletnek a termelésében. Ezért az általános profitrátában már benne foglaltatik a kereskedelmi tőkének jutó rész levonása az értéktöbbletből, tehát az ipari tőke profitjából való levonás.

Az eddigiekből következik:

1) Mennél nagyobb a kereskedelmi tőke az ipari tőkéhez képest, annál kisebb az ipari profit rátája és fordítva.

2) Ha az első szakaszban kitűnt, hogy a profitráta mindig kisebb

[89] John Bellers.

rátát fejez ki, mint a valóságos értéktöbblet rátája, azaz, hogy a munka kizsákmányolási fokát mindig kicsinyítve fejezi ki, pl. a fenti $720_c + 180_v + 180_m$ esetben a 100%-os értéktöbbletrátát csak 20%-os profitráta alakjában fejezi ki — most ez az eltérés még fokozottabb, mert most maga az átlagprofitráta, ha beleszámítjuk a kereskedelmi tőkére eső részt, még kisebbnek látszik, a fenti példában 20% helyett 18%-nak. A közvetlenül kizsákmányoló tőkés átlagprofitrátája tehát kisebbnek tünteti fel a profitrátát, mint amilyen az a valóságban.

Minden egyéb körülményt változatlannak feltételezve, a kereskedelmi tőke viszonylagos terjedelme fordított arányban áll megtérülésének gyorsaságával, tehát általában az újratermelési folyamat erőteljességével (ez alól azonban a kiskereskedő* tőkéje, ez a korcsfajta, kivétel). A tudományos elemzésben azt láttuk, hogy az általános profitráta kialakulása az ipari tőkékből és ezek konkurrenciájából indul ki és a kereskedelmi tőke közbejötte csak később helyesbíti, egészíti ki és módosítja. A történelmi fejlődésben a dolog éppen fordítva van. Az a tőke, amely először határozza meg az áruk árát többé-kevésbé értékük alapján, a kereskedelmi tőke, és az általános profitráta először az újratermelési folyamatot közvetítő forgalom területén alakul ki. Eredetileg a kereskedelmi profit határozza meg az ipari profitot. Csak miután a tőkés termelési mód már győzelmet aratott és maga a termelő kereskedővé lett, redukálódik a kereskedelmi profit az összértéktöbbletnek arra a megfelelő hányadára, amely a kereskedelmi tőkét mint a társadalmi újratermelési folyamatban foglalkoztatott össztőke bizonyos hányadát megilleti.

A profitoknak a kereskedelmi tőke közbejötte által történt kiegészítő kiegyenlítődése megmutatta, hogy a kereskedő előlegezett pénztőkéje fejében az áru értéke semmi pótlólagos elemmel nem gyarapszik, hogy az a felár, amelynek révén a kereskedő profitra tesz szert, csak az áru értékének ama részével egyenlő, amelyet a termelőtőke az áru termelési árában nem számított fel, amelyet elengedett. Ezzel a pénztőkével ugyanis úgy áll a dolog, mint az ipari tőkés állótőkéjével, ha azt nem fogyasztották el, ha tehát értéke nem alkotóeleme az áru értékének. Abban az árban ugyanis, amelyen az árutőkét megveszi, a kereskedő pénzben ($= P$) pótolja annak termelési árát. Az az ár, amelyen elad, mint korábban kifejtettük, $= P + \Delta P$, s ez a ΔP az áru árához hozzászámítandó, az általános profitráta által meghatározott pótlékot fejezi ki. Ha tehát a kereskedő az árut eladja, akkor a ΔP-n kívül visszaáramlik hozzá az az eredeti pénztőke is, amelyet az

* Kiskereskedelmen kicsinybeni kereskedelem értendő. Vö. 438. old. — *Szerk.*

áruk vásárlására előlegezett. Itt ismét kitűnik, hogy a kereskedő pénztőkéje egyáltalában nem más, mint az ipari tőkés pénztőkévé átalakult árutőkéje, olyan tőke, amely éppúgy nem befolyásolhatja ennek az árutőkének az értéknagyságát, mint az, ha ezt nem a kereskedőnek, hanem közvetlenül az utolsó fogyasztónak adták volna el. A valóságban csak azt anticipálja, hogy az utóbbi az árut megfizeti. Ez azonban csak akkor igaz, ha mint eddig, feltételezzük, hogy a kereskedőnek nincsenek költségei, vagyis, azon a pénztőkén kívül, amelyet előlegeznie kell, hogy az árut a termelőtől megvehesse, semmiféle más tőkét, sem forgó-, sem állótőkét az árumetamorfózis, a vásárlás és eladás folyamatában nem kell előlegeznie. De mint ahogy a forgalmi költségek vizsgálatánál (II. köt. 6. fej.) láttuk, ez nem így van. S ezek a forgalmi költségek részint olyanok, amelyeket a kereskedőnek a forgalom egyéb szereplőitől kell visszakövetelnie, részint olyanok, amelyek közvetlenül a maga sajátos foglalkozásából erednek.

Bármifélék is ezek a forgalmi költségek; akár tisztán a kereskedelmi üzletből mint olyanból erednek, tehát a kereskedő sajátos forgalmi költségeihez tartoznak; akár olyan tételek, amelyek utólagos, a forgalom folyamatába belenyúló termelési folyamatokból, mint szállítmányozásból, fuvarozásból, raktározásból stb. erednek: mindig feltételezik, hogy a kereskedő az áruk megvásárlására előlegezett pénztőkén kívül e forgalmi eszközök megvásárlására és kifizetésére pótlólagos tőkét előlegezett. Ha ez a költségelem forgótőkéből áll, teljesen, ha állótőkéből áll, elhasználódásának arányában mint pótlólagos elem belekerül az áruk eladási árába; de mint olyan elem kerül bele, amely névleges értéket alkot, még akkor is, ha mint a tisztán kereskedelmi jellegű forgalmi költségek, a valóságban semmit nem ad hozzá az áru értékéhez. Akár forgó-, akár állótőkéről van azonban szó, ez az egész pótlólagos tőke részt vesz az általános profitráta kialakításában.

A forgalom tisztán kereskedelmi jellegű költségei (a szállítmányozás, fuvarozás, raktározás stb. költségei tehát nem tartoznak ide) azokban a költségekben oldódnak fel, amelyek az áruk értékének realizálásához, akár áruból pénzzé, akár pénzből áruvá való átalakításához, az áruk cseréjének lebonyolításához szükségesek. Eközben teljesen eltekintünk azoktól a termelési folyamatoktól, amelyek esetleg a forgalmi aktus alatt folytatódnak és amelyektől a kereskedelmi üzlet teljesen különválva is létezhetik; mint ahogy valóban pl. a tényleges fuvarozóipar és a szállítmányozás a kereskedelemtől teljesen különböző iparágak lehetnek és azok is, s a megvásárlásra és eladásra váró áruk is tárolhatnak dokkokban és más közraktárakban, s az ebből eredő költségeket mások számítják fel a kereskedőnek, amennyiben ezeket neki kell előlegeznie. Mindezek a tisztán kereskedelmi jellegű

költségek megtalálhatók a tulajdonképpeni nagykereskedelemben, ahol a kereskedelmi tőke a legtisztább alakban és más funkciókkal a legkevésbé összevegyülve jelenik meg. A fuvarozási vállalkozó, a vasúttársaság igazgatója, a hajótulajdonos nem „kereskedő". Mi itt a vásárlás és eladás költségeit vizsgáljuk. Már korábban megjegyeztük, hogy ezek számolásban, könyvelésben, piaci költségekben, levelezésben stb. oldódnak fel. Az ehhez szükséges állandó tőke irodahelyiségből, papírból, portóból stb. áll. A többi költség a kereskedelmi bérmunkások alkalmazására előlegezett változó tőkében oldódik fel. (A szállítmányozási és fuvarköltségeket, vámelőlegeket stb. részben úgy tekinthetjük, hogy a kereskedő ezeket az áruk megvásárlásánál előlegezi, s ezért ezek belekerülnek az általa fizetett vételárba.)

Mindezek a költségek nem az áruk használati értékének termelése, hanem értékük realizálása során merülnek fel; tehát tiszta forgalmi költségek. A közvetlen termelési folyamatba nem kerülnek bele, de belekerülnek a forgalmi folyamatba, tehát az újratermelés összfolyamatába is.

E helyütt bennünket e költségeknek egyetlen része érdekel, az, amelyet változó tőkére fordítanak. (Ezenkívül meg kellene vizsgálni: Először, hogy az a törvény, amely szerint az áru értékébe csak szükséges munka kerül bele, hogyan érvényesül a forgalmi folyamatban. Másodszor, hogyan mutatkozik meg a felhalmozás a kereskedelmi tőkénél. Harmadszor, hogyan működik a kereskedelmi tőke a társadalom valóságos újratermelési összfolyamatában.)

Ezek a költségek abból származnak, hogy a terméknek gazdaságilag áru formája van.

Ha az a munkaidő, amelyet az ipari tőkések maguk vesztegetnek el azzal, hogy áruikat közvetlenül egymásnak adják el — tehát, objektíven szólva, az áruk forgalmi ideje — ez árukat semmiféle értékkel nem gyarapítja, akkor világos, hogy e munkaidő jellege nem változik meg azáltal, hogy az ipari tőkés helyett a kereskedőt terheli. Az árunak (terméknek) pénzzé és a pénznek áruvá (termelési eszközzé) való átváltoztatása szükségszerű funkciója az ipari tőkének és ezért szükségszerű művelete a tőkésnek, aki valójában nem más, mint a megszemélyesített, saját tudattal és akarattal felruházott tőke. Ezek a funkciók azonban sem az értéket nem szaporítják, sem értéktöbbletet nem teremtenek. Azáltal, hogy e műveleteket elvégzi, vagyis folytatja a tőke funkcióinak ellátását a forgalom területén, miután a termelő tőkés ezt már abbahagyta, a kereskedő csak az ipari tőkés helyére lép. Azt a munkaidőt, amelybe ezek a műveletek kerülnek, a tőke újratermelési folyamatában szükséges műveletekre fordítják, de ez a munkaidő nem növeli az értéket. Ha a kereskedő

ezeket a műveleteket nem végezné el (tehát az ehhez szükséges munkaidőt sem használná fel), akkor tőkéjét nem az ipari tőke forgalmi ügynökeként használná fel, nem folytatná az ipari tőkés félbehagyott funkcióját és ezért nem is részesednék mint tőkés, előlegezett tőkéje arányában, abból a profitmennyiségből, amelyet az ipari tőkések osztálya termel. Ahhoz tehát, hogy az értéktöbblet tömegéből részesedjék, hogy az általa nyújtott előleget mint tőkét értékesítse, a kereskedelmi tőkésnek nem kell bérmunkásokat alkalmaznia. Ha üzlete és tőkéje kicsi, maga lehet az egyetlen munkás, akit alkalmaz. Fizetsége a profitnak az a része, amely az áruk vételára és valóságos termelési ára közötti különbözetből ered.

Másrészt, ha a kereskedő által előlegezett tőke kicsiny, az is előfordulhat, hogy az általa realizált profit egyáltalán nem nagyobb, sőt esetleg kisebb, mint valamelyik jobban fizetett szakképzett bérmunkás bére. Valóban, a kereskedő mellett ott működnek a termelő tőkés közvetlen kereskedelmi ügynökei, a bevásárlók, eladók, utazók, akik ugyanakkora vagy nagyobb jövedelmet élveznek, akár munkabér, akár a minden egyes eladásnál szerzett profitra szóló utalvány (provízió, tantième) formájában. Az első esetben a kereskedő a kereskedelmi profitot mint önálló tőkés zsebeli be; a másikban az ügynöknek, az ipari tőkés bérmunkásának fizetik ki a profit egy részét, akár munkabér formájában, akár az őt közvetlenül alkalmazó ipari tőkés profitjában való arányos részesedés formájában, s ebben az esetben a főnök az ipari és a kereskedelmi profitot egyaránt zsebrevágja. De mindezekben az esetekben, még ha a forgalom szereplője maga talán puszta munkabérnek, az általa végzett munka megfizetésének látja is keresetét, és még ha — ott, ahol nem ez a látszat — profitjának nagysága esetleg csak a jobban fizetett munkás munkabérével volna egyenlő, jövedelme csak a kereskedelmi profitból ered. Ez abból következik, hogy munkája nem értékalkotó munka.

A forgalmi műveletek elhúzódása az ipari tőkés számára 1) személyes időveszteséget jelent, mert akadályozza abban, hogy funkcióját mint magának a termelési folyamatnak az irányítója betöltse; 2) azt jelenti, hogy terméke pénz- vagy áruformában hosszabb ideig tartózkodik a forgalom folyamatában, tehát olyan folyamatban, amelyben értéke nem növekszik s amelyben a közvetlen termelési folyamat megszakad. Ha ez utóbbit nem akarja megszakítani, akkor vagy a termelést kell korlátoznia, vagy pótlólagos pénztőkét előlegeznie, hogy a termelési folyamat állandóan azonos méretekben folytatódjék. Ez mindannyiszor oda vezet, hogy vagy az eddigi tőkével kisebb profitra tesznek szert, vagy pótlólagos pénztőkét kell előlegezni ahhoz, hogy az eddigi profitra lehessen szert tenni. Mármost mindez mit sem

változik, ha az ipari tőkés helyébe a kereskedő lép. Ahelyett, hogy az előbbi töltene több időt a forgalom folyamatában, a kereskedő teszi ezt; ahelyett, hogy neki kellene pótlólagos tőkét előlegeznie a forgalom számára, a kereskedő előlegezi; vagy, ami ugyanazt jelenti: ahelyett, hogy az ipari tőke számottevő része kóborolna ide-oda állandóan a forgalom folyamatában, a kereskedő tőkéje van oda teljesen bezárva; s ahelyett, hogy az ipari tőkés tenne szert kisebb profitra, profitjának egy részéről teljesen le kell mondania a kereskedő javára. Ha a kereskedelmi tőke nem nő túl azokon a határokon, amelyeken belül szükség van rá, a különbség csak annyi, hogy a tőke funkciójának e megosztása következtében kevesebb időt fordítanak kizárólag a forgalom folyamatára, kevesebb pótlólagos tőkét előlegeznek rá és az összprofit-veszteség, amikor a kereskedelmi profit alakjában jelenik meg, kisebb, mint máskülönben volna. A fenti példában a $720_c + 180_v + 180_m$, minthogy 100 egységnyi kereskedelmi tőke létezik mellette, az ipari tőkés számára 162 profitot, vagyis 18%-ot biztosít, tehát a profit 18-cal csökken, a kereskedelmi tőke ez önállósulása nélkül viszont a szükséges pótlólagos tőke talán 200-ra rúgna, s ez esetben az ipari tőkések összesen nem 900-at, hanem 1100-at előlegeznének, tehát a 180 értéktöbblet csak $16^4/_{11}$%-os profitrátát jelentene.

Ha mármost az ipari tőkés, aki maga kereskedik, azon a pótlólagos tőkén kívül, amelyen új árut vásárol, mielőtt forgalomban levő terméke pénzzé változott volna vissza, még további tőkét (irodaköltségeket és kereskedelmi dolgozók munkabérét) is előlegezett árutőkéje értékének realizálására, tehát a forgalom folyamatára, akkor ezek a tőkék pótlólagos tőkét jelentenek ugyan, de nem hoznak létre értéktöbbletet. Ezeket az áruk értékéből kell pótolni; mert ez áruk értékének egy része újból e forgalmi költségekké kell hogy átalakuljon; ezáltal azonban nem keletkezik pótlólagos értéktöbblet. A társadalom össztőkéjét tekintve ez a valóságban annyit jelent, hogy ennek az össztőkének egy része másodlagos műveletek elvégzésére szolgál, amelyek nem kerülnek bele az értékesítési folyamatba, s hogy a társadalmi tőkének ezt a részét e célokra állandóan újra kell termelni. Ezáltal a profitráta az egyes tőkések és az ipari tőkések egész osztálya számára csökken —ez az eredmény következik minden újabb pótlólagos tőke hozzáadásából, ha az szükséges, hogy a változó tőke azonos tömegét hozzák mozgásba.

Ha mármost a kereskedelmi tőkés ezeket a magával a forgalom lebonyolításával kapcsolatos pótlólagos költségeket leveszi az ipari tőkés válláról, a profitrátának ez a csökkenése szintén bekövetkezik, csak kisebb mértékben és másképpen. A dolog most olyan formát ölt, hogy a kereskedő több tőkét előlegez, mint amennyire szükség lenne,

ha ezek a költségek nem volnának, és hogy az erre a pótlólagos tőkére eső profit megnöveli a kereskedelmi profit összegét, tehát a kereskedelmi tőke nagyobb mértékben vesz részt az ipari tőke mellett az átlagprofitráta kiegyenlítődésében, vagyis az átlagprofit csökken. Ha fenti példánkban a 100 kereskedelmi tőkén kívül még 50 pótlólagos tőkét előlegeznek a szóban forgó költségekre, akkor a 180 összértéktöbblet most 900 termelőtőkére plusz 150 kereskedelmi tőkére, összesen 1050 tőkére oszlik meg. Az átlagprofitráta tehát $17^1/_7$%-ra csökken. Az ipari tőkés az árukat $900 + 154^3/_7 = 1054^3/_7$ áron adja el a kereskedőnek és a kereskedő 1130-ért (1080 + 50 a költségekért, amelyeket ismét pótolnia kell) adja tovább. Egyébként fel kell tételeznünk, hogy a kereskedelmi és ipari tőkére való megoszlással a kereskedelmi költségek központosítása s ezért csökkenése jár együtt.

Mármost az a kérdés: Mi a helyzet a kereskedelmi bérmunkásokkal, akiket a kereskedelmi tőkés, jelen esetben az árukereskedő foglalkoztat?

Bizonyos szempontból az ilyen kereskedelmi munkás éppolyan bérmunkás, mint a többi. Először azért, mert a kereskedő a munkát változó tőkéjével veszi meg, nem pedig jövedelemként elköltött pénzével s ezért azt nem személyének kiszolgálására, hanem az előlegezett tőke önértékesítése céljából vásárolja meg. Másodszor, mert a kereskedelmi munkás munkaerejének értékét és ezért munkabérét, mint a többi bérmunkásét, nem munkájának terméke, hanem a maga sajátos munkaerejének termelési és újratermelési költségei határozzák meg.

De közte és a közvetlenül az ipari tőke által foglalkoztatott munkások között ugyanolyan különbségnek kell lennie, mint az ipari tőke és a kereskedelmi tőke között, s ezért az ipari tőkés és a kereskedő között. Minthogy a kereskedő, mint pusztán a forgalom szereplője, sem értéket, sem értéktöbbletet nem termel (mert az a pótlólagos érték, amellyel az áruk értékét költségei révén gyarapítja, már korábban létező érték hozzáadásában oldódik fel, ámbár itt felmerül a kérdés: Hogyan tartja fenn, hogyan konzerválja állandó tőkéjének ezt az értékét?), az általa ezekben a funkciókban foglalkoztatott kereskedelmi munkások sem termelhetnek számára közvetlenül értéktöbbletet. Itt is, mint a termelő munkásoknál, feltételezzük, hogy a munkabért a munkaerő értéke határozza meg, hogy tehát a kereskedő nem bérlevonás révén gazdagszik, úgyhogy költségelszámolásába nem állít be munkáért olyan előleget, amelyet csak részben fizetett meg, más szavakkal, hogy nem azon gazdagszik meg, hogy alkalmazottait stb. becsapja.

A kereskedelmi bérmunkásokkal kapcsolatban egyáltalában

nem annak a megmagyarázása okoz nehézségeket, hogyan termelnek munkáltatójuknak kozvetlenül profitot, noha nem termelnek kozvetlenül értéktobbletet (amelynek a profit csak átalakult formája). Ezt a kérdést a kereskedelmi profit általános elemzése valójában már megoldotta. Éppen úgy, ahogyan az ipari tőke azáltal tesz szert profitra, hogy az árukban rejlő és realizált munkát, amelynek egyenértékét nem fizette meg, eladja, a kereskedelmi tőke azáltal jut profithoz, hogy az áruban rejlő (az áruban, amennyiben a termelésére fordított tőke az egész ipari tőke bizonyos hányadaként funkcionál) meg nem fizetett munkát a termelőtőkének nem fizeti meg egészen, ellenben az áruk eladása alkalmával ezt a még az árukban rejlő és általa meg nem fizetett részt megfizetteti. A kereskedelmi tőkének más a viszonya az értéktobblethez, mint az ipari tőkének. Az utóbbi az értéktobbletet meg nem fizetett idegen munka kozvetlen elsajátításával termeli. Az előbbi elsajátítja ennek az értéktobbletnek egy részét azáltal, hogy az ipari tőkét ennek a résznek átengedésére készteti.

A kereskedelmi tőke az újratermelési folyamatban csak azáltal működik tőkeként, tehát mint működő tőke azáltal részesedik az összтőke által létrehozott értéktobbletből, hogy az értékek realizálásának funkcióját végzi. Az egyes kereskedő profitjának tomege attól a tőketomegtől függ, amelyet ebben a folyamatban fel tud használni, s annál tobbet tud a vételben és eladásban felhasználni belőle, mennél nagyobb alkalmazottainak meg nem fizetett munkája. Még azt a funkciót is, amelynek révén pénze tőkeként szerepel, a kereskedelmi tőkés nagyobbrészt munkásaival végezteti el. Ezeknek az alkalmazottaknak meg nem fizetett munkája értéktobbletet nem hoz ugyan létre, de lehetővé teszi értéktobblet elsajátítását, ami e tőke számára az eredményt tekintve ugyanaz; számára e meg nem fizetett munka tehát profit forrása. Különben a kereskedelmi tevékenységet sohasem lehetne nagy méretekben, tőkés módon folytatni.

Ahogyan a munkás meg nem fizetett munkája a termelőtőke számára kozvetlenül értéktobbletet teremt, a kereskedelmi bérmunkások meg nem fizetett munkája a kereskedelmi tőke számára megteremti a részesedést ebből az értéktobbletből.

A nehézség a kovetkező: Minthogy magának a kereskedőnek a munkaideje és munkája nem értékalkotó munka, bár részesedést biztosít neki a már előállított értéktobbletből, mi a helyzet azzal a változó tőkével, amelyet kereskedelmi munkaerő megvásárlására fordít? Hozzá kell-e számítani ezt a változó tőkét mint felmerült költséget az előlegezett kereskedelmi tőkéhez? Ha nem, akkor ez látszólag ellentmond a profitráta kiegyenlítődése torvényének — melyik

tőkés előlegezne 150-et, ha csak 100-at számíthatna fel mint előlegezett tőkét? Ha viszont igen, akkor ez látszólag ellentmond a kereskedelmi tőke lényegének, minthogy a tőkének ez a fajtája nem azáltal működik tőkeként, hogy — mint az ipari tőke — idegen munkát működtet, hanem azáltal, hogy ő maga dolgozik, azaz elvégzi a vásárlás és eladás funkcióit és az ipari tőke által termelt értéktöbblet egy része éppen ezért és ezáltal kerül csak hozzá.

(A következő pontokat kell tehát megvizsgálnunk: A kereskedő változó tőkéje; a szükséges munka törvénye a forgalomban; hogyan tartja fenn a kereskedő munkája a kereskedő állandó tőkéjének értékét; a kereskedelmi tőke szerepe az újratermelés összfolyamatában; végül a megkettőződés egyrészt árutőkévé és pénztőkévé, másrészt áruval kereskedő tőkévé és pénzzel kereskedő tőkévé.)

Ha minden kereskedőnek csak annyi tőkéje volna, amennyit saját munkájával személyesen meg tud forgatni, akkor a kereskedelmi tőke teljesen szétaprózódnék; e szétaprózódásnak abban a mértékben kellene fokozódnia, ahogyan a tőkés termelési mód fejlődése során a termelőtőke mind nagyobb méretekben termel és mind nagyobb mennyiségekkel dolgozik. A kétfajta tőke közötti aránytalanság tehát növekednék. Amilyen mértékben centralizálódnék a tőke a termelés területén, abban a mértékben decentralizálódnék a forgalom területén. Az ipari tőkés tisztán kereskedelmi ügyköre, tehát tisztán kereskedelmi kiadásai ezáltal hatalmasan megnövekednének, minthogy nem 100, hanem 1000 kereskedővel volna dolga. Ezzel a kereskedelmi tőke önállósulása által biztosított előny nagy része veszendőbe menne; a tisztán kereskedelmi költségeken kívül a forgalom egyéb költségei, a szortírozás, szállítmányozás stb. is megnövekednének. Ennyit az ipari tőkével kapcsolatban. Vizsgáljuk meg mármost a kereskedelmi tőkét. Először, ami a tisztán kereskedelmi munkákat illeti. Nagy számokkal számolni nem kerül több időbe, mint kis számokkal. Tíz 100 font sterlinges bevásárlás tízszer annyi időt vesz igénybe, mint *egy* 1000 font sterlinges. Tíz kis kereskedővel levelezni tízszer annyi levélbe, papírba, portóba kerül, mint *egy* nagy kereskedővel. A munka szigorúan meghatározott megosztása a kereskedelmi műhelyben, ahol az egyik könyvel, a másik a pénztárt kezeli, a harmadik levelez, ez bevásárol, az elad, amaz utazik stb. — rengeteg munkaidőt takarít meg, úgyhogy a nagykereskedelemben alkalmazott kereskedelmi munkások száma egyáltalában nincs arányban az üzlet viszonylagos nagyságával. Ez azért van így, mert a kereskedelemben — sokkal inkább mint az iparban — ugyanannak a funkciónak az elvégzése ugyanannyi munkaidőbe kerül, akár nagyban, akár kicsinyben történik. Ezért a kereskedelmi vállalkozásban a koncentráció

történelmileg korábban jelentkezik, mint az ipari műhelyben. Ehhez járulnak továbbá az állandó tőkére fordított kiadások. 100 kis iroda összehasonlíthatatlanul többe kerül, mint egy nagy, 100 kis áruraktár többe, mint egy nagy stb. A szállítás költségei, amelyek legalábbis mint előlegezendő költségek belekerülnek a kereskedelmi vállalkozásba, a szétaprózódással nőnek.

Az ipari tőkésnek vállalata kereskedelmi részére több munkát és forgalmi költséget kellene fordítania. Egyazon kereskedelmi tőkének, ha sok kis kereskedőre oszlana meg, e szétaprózódás miatt sokkal több munkásra volna szüksége funkciói elvégzéséhez, s ezenfelül nagyobb kereskedelmi tőke kellene ahhoz, hogy ugyanazt az árutőkét megforgassa.

Ha a közvetlenül áruk vételére és eladására befektetett egész kereskedelmi tőkét B-nek és az ennek megfelelő, a kereskedelmi segédszemélyzet fizetésére fordított változó tőkét b-nek nevezzük, $B + b$ kisebb, mint amennyinek a B egész kereskedelmi tőkének lennie kellene, ha minden kereskedő segéderők nélkül igyekeznék boldogulni, ha tehát tőkéje egy részét nem fektetné b-be. A nehézséggel azonban még mindig nem végeztünk.

Az áruk eladási árának elegendőnek kell lenni 1) ahhoz, hogy megfizesse a $B + b$-re eső átlagprofitot. Erre magyarázat már az is, hogy $B + b$ egyáltalában lecsökkentése az eredeti B-nek, hogy kisebb kereskedelmi tőkét képvisel, mint amekkorára b nélkül volna szükség. De ennek az eladási árnak 2) elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a b-re eső, most pótlólagosan megjelenő profiton kívül a kifizetett munkabért, a kereskedő változó tőkéjét, b-t magát is pótolja. Ez utóbbi okozza a nehézséget. Vajon b az árnak új alkotórésze, vagy pedig csak a $B + b$ révén elért profit egy része, amely csak a kereskedelmi munkás szempontjából mutatkozik munkabérnek, magának a kereskedőnek a szempontjából pedig változó tőkéje puszta pótlásának? Utóbbi esetben az a profit, amelyet a kereskedő az előlegezett $B + b$ tőke után elért, csak az általános ráta szerint B-re eső profittal + b-vel volna egyenlő, mely utóbbit a kereskedő munkabér formájában fizeti ki, de amely maga nem hoz profitot.

Valójában a feladat az, hogy megtaláljuk b határait (a szó matematikai értelmében). Először pontosan meg kell állapítanunk, miben áll a nehézség. Nevezzük a közvetlenül áruk vételére és eladására fordított tőkét B-nek, az ebben a funkcióban felhasznált állandó tőkét (a kereskedelem dologi költségeit) K-nak és a kereskedő által ráfordított változó tőkét b-nek.

B pótlása semmiféle nehézséget nem okoz. B a kereskedő számára nem más, mint a realizált vételár, vagy a gyáros számára a termelési

ár. A kereskedő ezt az árat fizeti meg, s az újraeladás alkalmával B-t mint eladási árának részét kapja vissza; ezen a B-n kívül, mint fentebb kifejtettük, megkapja a B-re eső profitot is. Pl. az áru 100 font sterlingbe kerül. A ráeső profit mondjuk 10%. Ez esetben az árut 110-ért adják el. Az áru már előzőleg 100-ba került; a 100 kereskedelmi tőke csak 10-et tesz hozzá.

Ha, továbbá, K-t vesszük szemügyre, ez legfeljebb ugyanakkora, valójában azonban kisebb, mint az állandó tőkének az a része, amelyet a termelő használna fel az eladásra és vételre; de ez megtoldását jelentené annak az állandó tőkének, amelyre közvetlenül a termelésben van szüksége. Mindazonáltal ezt a részt az áru árából folytonosan pótolni kell, vagy, ami ugyanaz, az áru megfelelő részét ebben a formában folytonosan el kell költeni és — a társadalom össztőkéjét tekintve — ebben a formában folytonosan újra kell termelni. Az előlegezett állandó tőkének ez a része éppen úgy korlátozóan hatna a profitrátára, mint a közvetlenül a termelésbe befektetett állandó tőke egész tömege. Az ipari tőkésnek, ha üzletének kereskedelmi részét a kereskedőnek engedi át, ezt a tőkerészt nem kell előlegeznie. Helyette a kereskedő előlegezi. Ennyiben ez csak névleges; a kereskedő az általa elhasznált állandó tőkét (a kereskedelem dologi költségeit) sem nem termeli, sem nem termeli újra. Ennek termelése tehát mint bizonyos ipari tőkések külön tevékenysége, vagy legalábbis tevékenységének része jelenik meg, ezek az ipari tőkések így ugyanazt a szerepet játsszák, mint azok, akik a létfenntartási eszközöket termelő tőkések állandó tőkéjét szállítják. A kereskedő megkapja először ennek az állandó tőkének a pótlását, másodszor a ráeső profitot. Mindkettő csökkenti tehát az ipari tőkés profitját. A munka megosztásával kapcsolatos koncentráció és gazdaságosság miatt azonban e csökkentés kisebb mértékű, mintha az ipari tőkésnek magának kellene ezt a tőkét előlegeznie. A profitráta csökkenése kisebb, mert kisebb az előlegezett tőke.

Az eladási ár tehát eddig a következőkből tevődik össze: $B + K +$ + a $(B + K)$-ra eső profit. Az eladási árnak ez a része ezek után nem okoz nehézséget. Most jön azonban b, vagyis a kereskedő által előlegezett változó tőke.

Ezáltal az eladási ár így alakul: $B + K + b +$ a $(B + K)$-ra eső profit + a b-re eső profit.

B csak a vételárat pótolja, ehhez az árhoz azonban a B-re eső profiton kívül semmit nem tesz hozzá. K nemcsak a K-ra eső profitot teszi hozzá, hanem magát K-t is; de $K +$ a K-ra eső profit, vagyis a forgalmi költségeknek állandó tőke formájában előlegezett része plusz az ennek megfelelő átlagprofit, az ipari tőkés kezében nagyobb volna, mint a kereskedőében. Az átlagprofit csökkenése abban a for-

mában jelenik meg, hogy a teljes átlagprofitot számítják fel — B + K-nak az előlegezett ipari tőkéből történt levonása után —, de az átlagprofitból a B + K-ra eső profit fejében történt levonást a kereskedőnek fizetik ki, úgyhogy ez a levonás egy különleges tőkének, a kereskedelmi tőkének profitjaként jelenik meg.

De b + a b-re eső profittal, vagyis az adott esetben, minthogy a profitrátát 10%-osnak tételeztük fel, $b + {}^1/_{10}b$-vel más a helyzet. És itt van az igazi nehézség.

Feltevésünk szerint a kereskedő b fejében csak kereskedelmi munkát vásárol, tehát olyan munkát, amely szükséges ahhoz, hogy a tőke forgalmának funkcióit, *Á—P*-t és *P—Á*-t közvetítse. A kereskedelmi munka azonban olyan munka, amely egyáltalában szükséges ahhoz, hogy valamely tőke kereskedelmi tőkeként működjék, hogy az árunak pénzzé és a pénznek áruvá történő átalakulását közvetítse. Olyan munka ez, amely értékeket realizál, de nem hoz létre értékeket. S csak ha valamely tőke ezeket a funkciókat elvégzi — tehát valamely tőkés ezeket a műveleteket, ezt a munkát tőkéjével elvégzi — működik ez a tőke kereskedelmi tőkeként és vesz részt az általános profitráta szabályozásában, azaz kapja meg a maga osztalékát az összprofitból. De úgy tűnik, hogy a (b + a b-re eső profit)-ban először a munkát fizetik meg (mert mindegy, hogy az ipari tőkés a kereskedő saját munkájáért vagy a kereskedő által fizetett alkalmazott munkájáért fizet neki) és másodszor az e munkáért — amelyet magának a kereskedőnek kellene elvégeznie — fizetett összeg után számított profitot. A kereskedelmi tőke először b-t kapja vissza és másodszor a b-re eső profitot; ez tehát abból ered, hogy először megfizetteti azt a munkát, amelynek révén *kereskedelmi* tőkeként működik és másodszor profitot fizettet azért, mert *tőkeként* működik, azaz mert elvégzi azt a munkát, amelyet neki mint működő tőkének a profitban megfizetnek. Ez tehát az a kérdés, amelyet meg kell oldanunk.

Tegyük fel, hogy $B = 100$, $b = 10$ és a profitráta = 10%. K-t egyenlőnek vesszük 0-val, hogy a vételárnak ez a nem idetartozó és már elintézett eleme ne kerüljön szükségtelenül ismét bele a számításba. Az eladási ár tehát = $B + p + b + p$ (= $B + Bp' + b + bp'$, ahol p' a profitráta) = 100 + 10 + 10 + 1 = 121.

Ha azonban a kereskedő b-t nem fordítaná munkabérre — mert b-t csak kereskedelmi munkáért fizetik, tehát olyan munkáért, amely az ipari tőke által piacra dobott árutőke értékének realizálásához szükséges —, akkor így állna a dolog: A kereskedő a maga idejét fordítaná arra, hogy B = 100-ért vegyen vagy eladjon és feltételezzük, hogy csak ezzel az idővel rendelkezik. Ha azt a kereskedelmi munkát, amelyet b, vagyis 10 képvisel, nem munkabérrel, hanem profittal

fizetnék meg, az egy másik 100 nagyságú kereskedelmi tőkét feltételezne, minthogy ennek 10%-a = $b = 10$. Ez a második $B = 100$ nem kerülne bele pótlólagosan az áru árába, a 10% azonban igen. Két 100-as művelet volna tehát = 200, árut venni 200-ért + 20 = 220.

Minthogy a kereskedelmi tőke egyáltalában nem más, mint a forgalmi folyamatban működő ipari tőke egy részének önállósult formája, ezért valamennyi reá vonatkozó kérdést úgy kell megoldani, hogy a problémát először abban a formában vetjük fel, amelyben a kereskedelmi tőke sajátos jelenségei még nem mutatkoznak meg önállóan, hanem még közvetlen összefüggésben vannak az ipari tőkével, még annak ágát alkotják. Mint iroda, eltérően a műhelytől, a kereskedelmi tőke állandóan a forgalmi folyamatban működik. A kérdéses b-t tehát először itt, magának az ipari tőkésnek az irodájában kell megvizsgálnunk.

Az ipari műhelyhez képest ez az iroda már eleve mindig elenyészően kicsiny. Egyébként világos: abban a mértékben, ahogyan a termelés méretei bővülnek, szaporodnak azok a kereskedelmi műveletek, amelyeket az ipari tőke forgalmának lebonyolításához állandóan el kell végezni, mind ahhoz, hogy az árutőke alakjában meglevő terméket eladják, mind pedig ahhoz, hogy az érte kapott pénzt újra termelési eszközökké változtassák, s az egészről elszámolást vezessenek. Árvetés, könyvelés, pénztárkezelés, levelezés — mindez idetartozik. Mennél fejlettebb a termelés foka, annál nagyobbak — bár korántsem arányosan — az ipari tőke kereskedelmi műveletei, tehát annál több a munka, valamint az érték és értéktöbblet realizálásával kapcsolatos egyéb forgalmi költség is. Ezáltal kereskedelmi bérmunkások alkalmazása válik szükségessé, ezekből áll a tulajdonképpeni iroda. Az ezekre fordított kiadás, ámbár munkabér formájában történik, különbözik attól a változó tőkétől, amelyet termelő munka megvásárlására fordítanak. Növeli az ipari tőkés kiadásait, az előlegezendő tőke tömegét, anélkül hogy közvetlenül gyarapítaná az értéktöbbletet. Ez ugyanis olyan munkára fordított kiadás, amelyet csak már létrehozott értékek realizálására használnak fel. Mint minden egyéb ilyen kiadás, ez is csökkenti a profit rátáját, mert az előlegezett tőke növekszik, az értéktöbblet azonban nem. Ha az m értéktöbblet állandó, az előlegezett C tőke azonban $C + \Delta C$-re nő, akkor az $\frac{m}{C}$ profitráta helyébe az $\frac{m}{C + \Delta C}$ kisebb profitráta lép. Az ipari tőkés tehát, éppúgy, mint állandó tőkére fordított kiadásait, ezeket a forgalmi költségeket is a lehető legkisebbre igyekszik szorítani. Az ipari tőke viszonya tehát nem ugyanolyan a maga kereskedelmi bérmunkásaihoz, mint termelő

bérmunkásaihoz. Utóbbiakból mennél többet alkalmaz — egyébként változatlan körülmények között —, annál nagyobb a termelés, annál nagyobb az értéktöbblet, illetve a profit. Ellenkező esetben a fordítottja érvényes. Mennél nagyobb a termelés mérete és mennél nagyobb a realizálandó érték és ezért az értéktöbblet is, mennél nagyobb tehát a termelt árutőke, annál inkább szaporodnak abszolút mértékben — ha relatíve nem is — az irodaköltségek, s ezáltal bizonyos fajta munkamegosztásra késztetnek. Hogy mennyire a profit az előfeltétele e kiadásoknak, az többek között abban is megmutatkozik, hogy a kereskedelmi alkalmazottak fizetésének növekedésével ennek egy részét gyakran a profitból való százalékos részesedéssel fizetik ki. A dolog természetében rejlik, hogy az olyan munka, amely csak a — részint az értékek kiszámításával, részint ezek realizálásával, részint a realizált pénznek termelési eszközökké való visszaváltoztatásával kapcsolatos — közvetítő műveletekből áll, amelynek mérete tehát a termelt és realizálandó értékek nagyságától függ, hogy az ilyen munka, ellentétben a közvetlen termelőmunkával, ez értékek megfelelő nagyságának és tömegének nem okaként, hanem következményeként hat. Hasonló a helyzet az egyéb forgalmi költségekkel is. Sokat mérni, csomagolni, szállítani úgy lehet csak, ha sok van; a csomagoló-, szállító- stb. munkások száma tehát a tevékenységük tárgyát alkotó áruk tömegétől függ, nem pedig fordítva.

A kereskedelmi munkás nem termel közvetlenül értéktöbbletet. Munkájának árát azonban munkaerejének értéke, tehát termelési költsége határozza meg, e munkaerő kifejtése, tehát erejének megfeszítése, megnyilvánulása és elhasználódása viszont — mint bármely más bérmunkásnál — korántsem korlátozódik munkaerejének értékére. Bére tehát nincs semmiféle szükségszerű összefüggésben azzal a profitmennyiséggel, amelynek realizálásához a tőkést hozzásegíti. Az, hogy a tőkésnek mennyibe kerül a kereskedelmi munkás és az, hogy mennyit jövedelmez neki, két különböző dolog. Jövedelmez, de nem azáltal, hogy közvetlenül értéktöbbletet hoz létre, hanem azáltal, hogy mivel — részben meg nem fizetett — munkát végez, hozzásegíti a tőkést az értéktöbblet realizálásával járó költségek csökkentéséhez. A tulajdonképpeni kereskedelmi munkás a bérmunkások jobban fizetett osztályához tartozik, azokhoz, akiknek munkája szakképzett, átlagon felüli munka. De a tőkés termelési mód fejlődésével bérük még az átlagmunkához viszonyítva is süllyedő irányzatú. Részint az irodán belüli munkamegosztás következtében; emiatt a munkaképességnek csak egyoldalú kifejlesztése szükséges s e képességek kifejlesztése a tőkésnek részben semmibe sem kerül, mert a munkás ügyességét funkciója maga fejleszti ki, mégpedig annál gyorsabban, mennél egyoldalúbbá válik a munkamegosztás folytán. Másodszor,

mert az előképzettség, a kereskedelmi és nyelvismeretek stb. a tudomány és a népművelés haladásával egyre gyorsabban, könnyebben, általánosabban és olcsóbban termelődnek újra, mennél inkább teszi a tőkés termelési mód gyakorlati irányúvá a tanítás módszereit stb. A népoktatás általánossá tétele lehetővé teszi, hogy a bérmunkások e fajtáját olyan osztályokból toborozzák, amelyek ebből régebben ki voltak zárva, rosszabb életmódhoz szoktak hozzá. Ezenkívül fokozza az e pályára való özönlést, s ezzel a konkurrenciát. Ezeknek az embereknek a munkaereje tehát a tőkés termelés fejlődése során — kevés kivétellel — elértéktelenedik; bérük csökken, munkaképességük ellenben növekszik. A tőkés akkor szaporítja ezeknek a munkásoknak a számát, amikor több értéket és profitot kell realizálnia. E munka növekedése mindig okozata és sohasem oka az értéktöbblet gyarapodásának[40].

Megkettőződés következik tehát be. Egyrészt az árutőkeként és pénztőkeként (tehát tovább meghatározva kereskedelmi tőkeként) betöltött funkciók az ipari tőkének általános formai meghatározottságai. Másrészt egyes különleges tőkék, tehát a tőkések különleges csoportjai is kizárólag ezeket a funkciókat végzik; s így ezek a funkciók a tőkeértékesítés különleges területeivé válnak.

A kereskedelmi funkciók és a forgalmi költségek csak a kereskedelmi tőke számára mutatkoznak önállósultan. Az ipari tőkének a forgalommal érintkező oldala nemcsak az állandóan létező árutőkében és pénztőkében van meg, hanem a műhely melletti irodában is. A kereskedelmi tőkében azonban ez az oldal önállósul. Az iroda válik a kereskedelmi tőke egyetlen műhelyévé. A tőkének forgalmi költségek formájában felhasznált része a nagykereskedőnél sokkal nagyobbnak mutatkozik, mint a gyárosnál, mert a minden egyes ipari műhelyhez kapcsolódó saját irodáktól eltekintve, a tőkének az a része, amelyet az ipari tőkések egész osztályának kellene erre fordítania, egyes kereskedők kezében összpontosul, akik a forgalmi funkciók folytatásáról gondoskodnak, s az ebből eredő további forgalmi költségeket is magukra vállalják.

---

[40] Hogy ez a jövendölés a kereskedelmi proletariátus sorsáról, amelyet Marx 1865-ben írt le, mennyire bevált azóta, arról sokat regélhetne az a több száz, valamennyi kereskedelmi műveletben és 3—4 nyelvben járatos német kereskedelmi alkalmazott, aki hiába ajánlja fel szolgálatait a londoni Cityben heti 25 shillingért — tehát sokkal kevesebbért, mint amennyi egy ügyes géplakatos bére. — A kéziratban itt következő kétoldalnyi hézag azt sejteti, hogy ezt a kérdést Marx még részletesebben akarta fejteni. Egyébként utalnom kell a II. köt. 6. fejezetére (A forgalmi költségek) 105—113. old. [*Marx:* „A tőke". II. köt. Szikra 1953. 131—38. old.], ahol Marx már érint különféle idetartozó dolgokat. — *E. F.*

Az ipari tőke számára a forgalom költségei improduktív költségeknek látszanak és azok is. A kereskedő a maga profitjának forrását látja bennük, mert profitja — feltételezve az általános profitrátát — arányos e költségek nagyságával. Az ezekre a forgalmi költségekre fordítandó kiadások ezért a kereskedelmi tőke számára produktív befektetést jelentenek. Az ő szempontjából tehát a kereskedelmi munka is, amelyet megvásárol, közvetlenül termelő munka.

Tizennyolcadik fejezet

A KERESKEDELMI TŐKE MEGTÉRÜLÉSE. AZ ÁRAK

Az ipari tőke megtérülése termelési idejének és forgalmi idejének egysége, s ezért az egész termelési folyamatot magában foglalja. A kereskedelmi tőke megtérülése viszont, minthogy ez valójában csak az árutőke önállósult mozgása, csupán első szakaszát jelenti az áru metamorfózisának, $Á—P$-t, mint valamely különleges tőke önmagába visszatérő mozgását; $P—Á$, $Á—P$ kereskedelmi értelemben, ez a kereskedelmi tőke megtérülése. A kereskedő vásárol, pénzét áruvá változtatja, azután elad, ugyanazt az árut újra pénzzé változtatja; és így tovább, a folyamat állandóan ismétlődik. A forgalomban az ipari tőke metamorfózisa mindig mint $Á_1—P—Á_2$ jelenik meg; a termelt $Á_1$ áru eladása révén szerzett pénzt arra használják, hogy $Á_2$-t, új termelési eszközöket vásároljanak; $Á_1$-et és $Á_2$-t valóban kicserélik és ily módon ugyanaz a pénz kétszer cserél gazdát. Mozgása két különböző fajta áru, $Á_1$ és $Á_2$ cseréjét közvetíti. A kereskedőnél viszont megfordítva, a $P—Á—P'$ folyamatban ugyanaz az áru cserél kétszer gazdát, az áru csak a pénznek a kereskedőhöz való visszaáramlását közvetíti.

Ha pl. a kereskedelmi tőke 100 font sterling, s a kereskedő ezért a 100 font sterlingért árut vesz, majd ezt az árut 110 font sterlingért eladja, akkor ez a 100 tőkéje egyszer megtérült, s az évi megtérülések száma attól függ, hogy ezt a $P—Á—P'$ mozgást évente hányszor ismétli meg.

E helyütt teljesen eltekintünk azoktól a költségektől, amelyek a vételár és eladási ár közötti különbözetben benne foglaltathatnak, minthogy ezek a költségek mit sem változtatnak azon a formán, amelyet itt elsősorban kell megvizsgálnunk.

Valamely adott kereskedelmi tőke megtérüléseinek száma tehát itt teljes hasonlóságot mutat a puszta forgalmi eszközként működő

pénz forgásainak ismétlődésével. Amiként egyazon tallér, ha tízszer fordul meg, tízszer vásárolja meg a maga értékét árukban, a kereskedő egyazon, mondjuk 100 értékű pénztőkéje, ha tízszer térül meg, tízszer vásárolja meg a maga áruban kifejezett értékét, vagyis összesen tízszer akkora értékű = 1000 árutőkét realizál. Különbség azonban a következő: A pénznek forgalmi eszközként történő forgása esetén ugyanaz a pénzdarab megy át több kézen, tehát tölti be ismételten ugyanazt a funkciót, ezért forgási sebessége pótolja a forgalomban levő pénzdarabok mennyiségét. A kereskedőnél azonban ugyanaz a pénztőke — mellékes, hogy milyen pénzdarabokból áll —, ugyanaz a pénzérték vásárol és ad el ismételten értékösszegének megfelelő árutőkét, s áramlik ezért vissza újra meg újra mint $P + \Delta P$, mint érték + értéktöbblet, ugyanabba a kézbe, kiindulópontjához. Megtérülését ez teszi jellegzetesen tőkemegtérüléssé. A forgalomból folytonosan több pénzt húz ki, mint amennyit belé dob. Egyébként magától értetődik, hogy a kereskedelmi tőke gyorsabb megtérülésével (mellesleg fejlett hitel esetén a pénz túlnyomóan mint fizetési eszköz funkcionál) ugyanaz a pénztömeg is gyorsabban forog.

Az áruval kereskedő tőke megtérülésének ismétlődése azonban sohasem fejez ki egyebet, mint a vásárlás és eladás ismétlődését; az ipari tőke megtérülésének ismétlődése ellenben az egész újratermelési folyamat (ebben a fogyasztási folyamat is benne foglaltatik) időszakosságát és megújulását fejezi ki. A kereskedelmi tőke számára viszont ez csak mint külső feltétel jelenik meg. Az ipari tőkének folytonosan árukat kell a piacra dobnia és onnan újra elvonnia, hogy a kereskedelmi tőke gyors megtérülése továbbra is lehetséges maradjon. Ha az újratermelési folyamat általában lassú, lassú a kereskedelmi tőke megtérülése is. Igaz, hogy a kereskedelmi tőke közvetíti a termelőtőke megtérülését; de csak annyiban, amennyiben forgalmi idejét megrövidíti. A termelési időre, amely ugyancsak korlátja az ipari tőke megtérülési idejének, nincs közvetlen hatással. Ez az első határa a kereskedelmi tőke megtérülésének. Másodszor azonban — eltekintve attól a korláttól, amelyet az újratermelő fogyasztás jelent — a kereskedelmi tőke megtérülését végül is korlátozza az egész egyéni fogyasztás gyorsasága és terjedelme, mert ettől függ az árutőkének az egész, a fogyasztási alapba belekerülő része.

A kereskedelmi tőke azonban (ha teljesen eltekintünk a kereskedők világán belüli megtérülésektől, ahol az egyik kereskedő a másiknak adja el ugyanazt az árut, és az ilyenfajta forgalom spekulációs időkben igen virágzó képet mutathat) először is megrövidíti az $Á—P$ szakaszt a termelőtőke számára. Másodszor, a modern hitelrendszerben a társadalom egész pénztőkéjének nagy része felett rendelkezik,

úgyhogy vásárlásait megismételheti, mielőtt véglegesen eladná azt, amit már megvásárolt; miközben mellékes, hogy kereskedőnk közvetlenül az utolsó fogyasztónak ad-e el, vagy pedig kettőjük közé 12 másik kereskedő ékelődik be. Az újratermelési folyamat, amely minden adott korláton túl folytonosan fokozható, olyan hallatlanul rugalmas, hogy maga a termelés a kereskedő elé semmiféle, vagy csak igen rugalmas korlátokat állít. Az *Á—P* és *P—Á* szétválasztásán kívül tehát, ami az áru természetéből következik, itt fiktív kereslet jön létre. Önállósulása ellenére a kereskedelmi tőke mozgása sohasem egyéb, mint az ipari tőkének a forgalom területén végzett mozgása. De önállósulása következtében bizonyos határokon belüli mozgása függetlenné válik az újratermelési folyamat szabta korlátoktól s ezért ezt a folyamatot is arra készteti, hogy áthágja saját korlátait. Belső függése, külső önállósága addig a pontig hajtják, ahol a belső összefüggés erőszakosan, válság révén áll újra helyre.

Innen ered az a jelenség, hogy a válságok először nem a kicsinybeni eladásban mutatkoznak meg és törnek ki, amely a közvetlen fogyasztással kapcsolatos, hanem a nagykereskedelem és a bankok területén, amelyek a kiskereskedelem számára a társadalom pénztőkéjét rendelkezésre bocsátják.

Lehet, hogy a gyáros valóban eladja áruját az exportőrnek, s az tovább adja külföldi vevőinek, lehet, hogy az importőr nyersanyagait megveszi a gyáros, a gyáros termékeit a nagykereskedő stb. De valamely egyedülálló észrevétlen ponton az áru eladatlanul hever; vagy más alkalommal valamennyi termelő és közvetítőkereskedő készletei lassan túltelítődnek. A fogyasztás rendszerint éppen ekkor van teljes virágjában, részint, mert egyetlen ipari tőkés egész sor másikat hoz mozgásba, részint, mert az általuk foglalkoztatott munkásoknak teljes foglalkoztatottság esetén a szokottnál több a költeni valójuk. Ahogy nő a tőkések jövedelme, növekednek kiadásaik is. Ezenkívül, mint láttuk (II. köt. III. szakasz, [20. fej. 6. pont.]), állandó tőke és állandó tőke között (a gyorsított felhalmozástól eltekintve is) folytonos forgalom bonyolódik le, amely egyelőre független az egyéni fogyasztástól annyiban, hogy ebbe sohasem kerül bele, de amelynek végső soron mégis az egyéni fogyasztás szab határt azáltal, hogy az állandó tőke termelése sohasem önmagáért történik, hanem csak azért, mert többre van belőle szükség a termelésnek azokon a területein, amelyeknek termékei egyéni fogyasztásra kerülnek. Mindazonáltal a várható kereslettől sarkallva ez a termelés egy ideig háborítatlanul haladhat a maga útján s ezért ezekben az ágakban a kereskedőknél és gyárosoknál igen élénk az üzletmenet. A válság bekövetkezik, mihelyt azokhoz a kereskedőkhöz, akik távoli piacokra

adnak el (vagy akiknek készletei a belföldön is felszaporodtak), oly lassan és gyéren folyik vissza a pénz, hogy a bankok a fizetés teljesítését sürgetik, vagy a vásárolt áruk fejében adott váltók lejárnak, mielőtt az áruk újraeladása megtörtént volna. Ekkor megkezdődnek a kényszereladások, eladások azért, hogy fizetni lehessen. S ezzel itt az összeomlás, amely egyszeriben véget vet a látszólagos virágzásnak.

A kereskedelmi tőke megtérülésének külsőlegessége és fogalmi üressége azonban még nagyobb, mert egyazon kereskedelmi tőke megtérülése egyidejűleg vagy egymásután igen különböző termelőtőkék megtérüléseit közvetítheti.

A kereskedelmi tőke megtérülése azonban nemcsak különböző ipari tőkék megtérüléseit közvetítheti, hanem az árutőke metamorfózisának ellentétes szakaszait is. A kereskedő pl. vásznat vásárol a gyárostól, és azt eladja a fehérítőnek. Így tehát egyazon kereskedelmi tőkének a megtérülése — a valóságban egyazon *Á—P* aktus, a vászon realizálása — két különböző ipari tőke számára két ellentétes szakaszt jelent. Ha a kereskedő egyáltalában a termelő fogyasztás részére ad el, *Á—P*-je mindig valamely ipari tőke *P—Á*-ját és *P—Á*-ja mindig egy másik ipari tőke *Á—P*-jét jelenti.

Ha — mint ahogy ebben a fejezetben tesszük — *K*-t, a forgalom költségeit, vagyis a tőkének azt a részét, amelyet a kereskedő az áruk megvásárlására fordított összegen kívül előlegez, elhagyjuk, akkor természetesen ΔK, az erre a pótlólagos tőkére eső pótlólagos profit is elesik. Ez tehát a szigorúan logikus és matematikailag helyes vizsgálati mód, ha azt akarjuk megnézni, hogy a kereskedelmi tőke profitja és megtérülése hogyan hat az árakra.

Ha egy font cukor termelési ára 1 font sterling, akkor a kereskedő 100 font sterlingért 100 font cukrot vásárolhatna. Ha ezt a mennyiséget az év folyamán megveszi és eladja, s az évi átlagprofitráta 15%, akkor 100 font sterlinghez 15 font sterlinget és 1 font sterlinghez, 1 font cukor termelési árához, 3 shillinget csapna hozzá. Egy font cukrot tehát 1 font sterling 3 shillingért adna el. Ha viszont 1 font cukor termelési ára 1 shillingre csökkenne, a kereskedő 100 font sterlingért 2000 font cukrot vásárolna, s fontját 1 shilling $1^4/_5$ pennyért adná el. A cukorüzletbe fektetett 100 font sterling tőkére most is, mint azelőtt, 15 font sterling évi profit jutna. Csak a kereskedőnek az egyik esetben 100, a másikban 2000 font cukrot kell eladnia. A termelési ár magas vagy alacsony volta nem befolyásolná a profitrátát; de igen sokban, döntően befolyásolná azt, hogy mekkora minden egyes font cukor eladási árának az a megfelelő hányada, amely kereskedelmi profitban oldódik fel; azaz mekkora az a felár, amelyet a kereskedő bizonyos mennyiségű árura (termékre) számít. Ha valamely áru

termelési ára csekély, akkor csekély az az összeg is, amelyet a kereskedő a vételár fejében, azaz az áru bizonyos mennyiségéért előlegez, s ezért, adott profitráta mellett, csekély az a profitösszeg, amelyre ez adott mennyiségű olcsó áruval kapcsolatban szert tesz; vagy, ami ugyanazt jelenti, adott tőkéjével, pl. 100-zal, ebben az esetben olcsó áruból nagyobb mennyiséget vásárolhat és a 100-ra jutó 15 összprofit kis töredékekben oszlik el ez árumennyiség minden egyes darabjára. Ellenkező esetben a fordítottja történik. Ez teljesen és kizárólag annak az ipari tőkének a nagyobb vagy kisebb termelékenységétől függ, amelynek áruival a kereskedő kereskedik. Ha kizárjuk azokat az eseteket, amikor a kereskedő monopolista és ugyanakkor a termelést is monopolizálja, mint pl. annak idején a holland-keletindiai társaság, akkor mi sem lehet ostobább, mint az a közkeletű elképzelés, hogy a kereskedő akaratán múlik, sok árut ad-e el kevés haszonnal, vagy kevés árut egy-egy árura eső sok haszonnal. Annak az árnak, amelyen a kereskedő elad, két határa a következő: egyrészt az áru termelési ára, amelyet nem ő szab meg; másrészt az átlagprofitráta, amelyet éppúgy nem ő szab meg. Az egyetlen dolog, amit ő dönthet el — amibe azonban rendelkezésre álló tőkéjének nagysága és más körülmények is beleszólnak —, hogy vajon drága vagy olcsó árukkal akar-e kereskedni. Teljesen a tőkés termelési mód fejlettségi fokától és nem a kereskedő tetszésétől függ tehát, hogyan jár el. Csak az olyan kereskedelmi társaság, mint a régi holland-keletindiai, amely monopolizálta a termelést, képzelhette, hogy azt a módszert, amely legfeljebb a tőkés termelés kezdeteinek felelt meg, teljesen megváltozott körülmények között is továbbfolytathatja[41].

Ezt az elterjedt előítéletet, amely egyébként, mint a profitról stb. alkotott valamennyi téves elképzelés, a puszta kereskedelem szemléletéből és a kereskedői előítéletből fakad, többek között a következő körülmények tartják fenn:

Először: A konkurrencia jelenségei, amelyek azonban csak a

[41] „Általános elv, hogy a profit mindig ugyanaz marad, bármilyen legyen is az ár; megtartja helyét, mint az úszó test dagály vagy apály esetén [like an incumbent body on the swelling or sinking tide]. Amikor tehát az árak emelkednek, a kereskedő emeli az árakat; amikor süllyednek, a kereskedő leszállítja az árakat." *(Corbet:* „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals". London 1841. 20. old.) — Itt is, mint a szövegben általában, csak a közönséges kereskedelemről és nem a spekulációról van szó, amelynek vizsgálata, mint általában mindaz, ami a kereskedelmi tőke megoszlására vonatkozik, kívül esik vizsgálódásunk körén. „A kereskedelmi profit a tőkéhez hozzátett érték, amely független az ártól, a második" (a spekuláció) „a tőkeértéknek vagy magának az árnak a megváltozásán alapul" (uo. 12. old.).

kereskedelmi profitnak az egyes kereskedők, a teljes kereskedelmi tőke résztulajdonosai között történő elosztását érintik; ha pl. egyikük olcsóbban ad el, hogy ellenfelét kiüsse a nyeregből.

Másodszor: Egy olyan színvonalú közgazdász, mint Roscher professzor, még mindig azt képzelheti a maga Lipcséjében, hogy az eladási árak megváltozása „bölcs és emberséges" meggondolások alapján jött létre, nem pedig magának a termelési mód átalakulásának volt az eredménye.

Harmadszor: Ha a munka termelőerejének megnövekedése következtében a termelési árak és ezért az eladási árak is csökkennek, a kereslet gyakran még gyorsabban nő, mint a kínálat s ezzel együtt emelkednek a piaci árak is, úgyhogy az eladási árak az átlagprofitnál magasabb profitot eredményeznek.

Negyedszer: A kereskedő leszállíthatja az eladási árat (ami sohasem jelent egyebet, mint az árhoz hozzácsapott szokásos profit leszállítását), azért, hogy üzletében nagyobb tőkét gyorsabban forgasson meg. Mindez csak a kereskedők egymásközti konkurrenciájára tartozik.

Már az I. kötetben [lásd 15. fej.] megmutattuk, hogy az áruk árának magas vagy alacsony volta nem határozza meg az adott tőke által termelt értéktöbbletnek sem tömegét, sem rátáját; ámbár aszerint, hogy egy adott mennyiségű munka viszonylag milyen mennyiségű árut termel, az egyes áruk ára, s ezzel ennek az árnak értéktöbbletrésze is nagyobb vagy kisebb. Minden árumennyiség árát, ha ez megfelel értékének, az ezekben az árukban tárgyi alakot öltött munka összmennyisége határozza meg. Ha kevés munka sok áruban ölt tárgyi alakot, akkor az egyes áru ára alacsony, s a benne rejlő értéktöbblet csekély. Hogy az egyes áruban megtestesült munka milyen arányban oszlik megfizetett és meg nem fizetett munkára, hogy tehát az áru árának mekkora része jelent értéktöbbletet, annak a munka összmennyiségéhez, tehát az áru árához semmi köze. Az értéktöbblet rátája azonban az egyes áru árában benne foglalt értéktöbbletnek nem az abszolút nagyságától, hanem a relatív nagyságától függ, attól, hogyan aránylik az ebben az áruban foglalt munkabérhez. Az értéktöbblet rátája tehát magas lehet, noha az értéktöbbletnek az egyes árukra eső abszolút nagysága elenyésző. Az egyes árukban rejlő értéktöbbletnek ez az abszolút nagysága elsősorban a munka termelékenységétől függ és csak másodsorban attól, hogy milyen arányban oszlik megfizetett és meg nem fizetett munkára.

A kereskedelmi eladási árnál pedig a termelési ár már adott külső előfeltétel.

Az a jelenség, hogy az áruk kereskedelmi ára a régebbi időkben

igen magas volt, a következő tényezőknek tulajdonítható: 1) a magas termelési áraknak, azaz annak, hogy a munka nem volt termelékeny; 2) annak, hogy nem volt általános profitráta, s így a kereskedelmi tőke az értéktöbbletnek sokkal nagyobb hányadát vonzotta magához, mint amekkora a tőkék általános mozgékonysága esetén reá jutott volna. Ennek az állapotnak a megszűnése tehát — akár az egyik, akár a másik oldalról vizsgáljuk a dolgot — a tőkés termelési mód fejlődésének az eredménye.

A kereskedelmi tőke megtérülései a kereskedelem különböző ágaiban hosszabbak vagy rövidebbek, évi számuk tehát nagyobb vagy kisebb. Egyazon kereskedelmi ágon belül gyorsabb vagy lassúbb a megtérülés a gazdasági ciklus különböző szakaszaiban. Mégis kialakul a megtérülések átlagos száma, amelyet tapasztalat útján állapítanak meg.

Láttuk már, hogy a kereskedelmi tőke megtérülése különbözik az ipari tőkéétől. Ez a dolog természetéből következik; az, ami az ipari tőke megtérülésében egyetlen szakasz, úgy jelenik meg, mint egy külön kereskedelmi tőkének, vagy legalábbis e tőke egy részének teljes megtérülése. A kereskedelmi tőke megtérülése más viszonyban van a profit- és ármeghatározással is.

Az ipari tőkénél a megtérülés egyrészt az újratermelés időszakosságát fejezi ki s ezért ettől függ a meghatározott idő alatt piacra dobott áruk mennyisége. Másrészt a forgalmi idő olyan, éspedig tágítható határ, amely annak következtében, hogy többé-kevésbé korlátozza a termelési folyamat terjedelmét, korlátozóan hat az érték és értéktöbblet képzésére is. A megtérülés tehát közrejátszik — nem mint pozitív, hanem mint korlátozó elem — az évente termelt értéktöbblet tömegének, s ezért az általános profitráta kialakulásának a meghatározásában. A kereskedelmi tőke számára viszont az átlagprofitráta adott nagyság. Ez a tőke nem vesz közvetlenül részt a profit, illetve az értéktöbblet létrehozásában, s az általános profitráta kialakításában csak annyiban játszik közre, hogy az ipari tőke által termelt profit tömegéből aszerint részesedik, hogy az össztőkének mekkora részét alkotja.

Mennél nagyobb, a II. kötet II. szakaszában kifejtett feltételek mellett, valamely ipari tőke megtérüléseinek száma, annál nagyobb az általa létrehozott profit tömege. Bár most az általános profitráta kialakulása folytán az összprofit nem abban az arányban oszlik meg a különböző tőkék között, amelyben közvetlenül részt vesznek termelésében, hanem aszerint, hogy mekkora hányadát alkotják az össztőkének, azaz nagyságuk arányában, ez azonban a dolog lényegén mit sem változtat. Mennél többször térül meg az ipari össztőke, annál

nagyobb a profit tömege, az évente termelt értéktöbblet tömege és ezért — egyébként változatlan körülmények között — annál magasabb a profitráta. Másként áll a dolog a kereskedelmi tőkével. Számára a profitráta adott nagyság, amelyet egyrészt az ipari tőke által termelt profit tömege, másrészt a teljes kereskedelmi tőke viszonylagos nagysága, a termelési és a forgalmi folyamatban előlegezett tőke összegéhez való mennyiségi aránya határoz meg. Igaz, hogy megtérüléseinek száma közrejátszik az össztőkéhez való arányának, vagyis a forgalom lebonyolításához szükséges kereskedelmi tőke viszonylagos nagyságának meghatározásában, mert világos, hogy a szükséges kereskedelmi tőke abszolút nagysága és megtérülésének sebessége fordított arányban állnak egymással; viszonylagos nagyságát azonban, vagyis azt, hogy az össztőkének mekkora részét alkotja — minden egyéb körülményt változatlannak véve —, abszolút nagysága szabja meg. Ha az össztőke 10 000, akkor a kereskedelmi tőke, ha előbbinek $^1/_{10}$-ét alkotja, = 1000; ha az össztőke 1000, akkor ennek $^1/_{10}$-e = 100. Ily módon, noha viszonylagos nagysága változatlan marad, abszolút nagysága az össztőke nagyságának megfelelően más és más. Itt azonban viszonylagos nagyságát — mondjuk, hogy $^1/_{10}$ része az össztőkének — adottnak vesszük. Ezt a viszonylagos nagyságát magát viszont megtérülése határozza meg. Ha a megtérülés gyors, abszolút nagysága az első esetben pl. 1000 font sterling, a másodikban 100, s ezért viszonylagos nagysága = $^1/_{10}$. Ha a megtérülés lassúbb, abszolút nagysága az első esetben mondjuk 2000, a másodikban 200. Viszonylagos nagysága tehát az össztőke $^1/_{10}$-éről $^1/_5$-ére nőtt. A kereskedelmi tőke átlagos megtérülését meggyorsító körülmények, pl. a szállítóeszközök fejlődése, megfelelően csökkentik a kereskedelmi tőke abszolút nagyságát, emelik tehát az általános profitrátát. Ellenkező esetben a fordítottja történik. Fejlett tőkés termelési mód, korábbi rendszerekkel összehasonlítva, kettős hatást gyakorol a kereskedelmi tőkére: ugyanazt az árumennyiséget kisebb tömegű valóban működő kereskedelmi tőkével forgatják meg; a kereskedelmi tőke gyorsabb megtérülése és az újratermelési folyamat ezt lehetővé tevő nagyobb sebessége folytán a kereskedelmi tőke aránya az ipari tőkéhez csökken. Másrészt: A tőkés termelési mód fejlődésével minden termelés árutermeléssé válik, tehát minden termék a forgalom szereplőinek kezébe kerül. Ennek jelentőségét még fokozza az, hogy a korábbi termelési módban, ahol kicsinyben termeltek, a maguk a termelők által közvetlenül természetben elfogyasztott termékmennyiségtől és az általuk természetben teljesített szolgáltatásoktól eltekintve, a termelők igen nagy része áruját közvetlenül a fogyasztóknak adta el, vagy azok személyes megrendelésére dolgozott.

Ezért, ámbár a korábbi termelési módokban a kereskedelmi tőke az általa megforgatott árutőkéhez képest nagyobb, mégis

1) abszolúte kisebb, mert az összterméknek hasonlíthatatlanul kisebb részét termelik áruként, mert hasonlíthatatlanul kisebb részének kell árutőkeként belekerülnie a forgalomba és a kereskedők kezére jutnia; a kereskedelmi tőke kisebb, mert az árutőke kisebb. Ugyanakkor azonban viszonylagosan nagyobb, nemcsak azért, mert megtérülése lassúbb, és nemcsak az általa megforgatott áruk mennyiségéhez képest. Nagyobb, mert a munka kisebb termelékenysége következtében ennek az árumennyiségnek az ára, tehát a reá előlegezendő kereskedelmi tőke is nagyobb, mint a tőkés termelésben, vagyis ugyanaz az érték kisebb mennyiségű áruban jelenik meg.

2) A tőkés termelési mód alapján nemcsak nagyobb árutömeget termelnek (ennek az árutömegnek csökkent értékét itt le kell számítani); hanem ugyanaz a terméktömeg, pl. gabonából, nagyobb árutömeget alkot, azaz mind nagyobb része kerül bele a kereskedelembe. Ennek következtében egyébként nemcsak a kereskedelmi tőke tömege növekszik, hanem egyáltalában minden tőkéé, amely a forgalomban van befektetve, pl. hajózásban, vasutakban, távírásban stb.

3) De — s ez olyan szempont, amelynek kifejtése a „tőkék konkurrenciájához" tartozik — az egyáltalában nem vagy csak félig működő kereskedelmi tőke a tőkés termelési mód haladásával abban a mértékben növekszik, amelyben könnyebbé válik a kiskereskedelembe való behatolás, kifejlődik a spekuláció és felesleg mutatkozik felszabadult tőkében.

Ha azonban a kereskedelmi tőkének az össztőkéhez viszonyított nagyságát adottnak tételezzük fel, a megtérüléseknek a kereskedelem különböző ágaiban tapasztalt különbözősége nincsen hatással sem a kereskedelmi tőkére eső összprofit nagyságára, sem az általános profitrátára. A kereskedő profitját nem az általa megforgatott árutőke tömege, hanem az ehhez a megforgatáshoz általa előlegezett pénztőke nagysága határozza meg. Ha az évi általános profitráta 15% és a kereskedő 100 font sterlinget előlegez, akkor — ha tőkéje évente egyszer térül meg — árját 115-ért fogja eladni. Ha tőkéje egy év alatt ötször térül meg, akkor a 100 áron vásárolt árutőkét évente ötször 103-ért, tehát az egész év alatt az 500 árutőkét 515-ért fogja eladni. Mind az első, mind a második esetben 100 előlegezett tőkéjére évi 15 profit jut. Ha nem így történnék, akkor a kereskedelmi tőke, megtérülései számának arányában, sokkal magasabb profitot hozna, mint az ipari tőke, ami ellentmond az általános profitráta törvényének.

A kereskedelmi tőke megtérüléseinek száma a kereskedelem különböző ágaiban tehát közvetlenül érinti az áruk kereskedelmi

árát. A kereskedelmi felár nagysága, vagyis valamely adott tőke kereskedelmi profitjának az a megfelelő hányada, amely az áruegység termelési árára esik, fordított arányban áll a különböző üzletágakban működő kereskedelmi tőkék megtérüléseinek számával, vagyis megtérülésük sebességével. Ha egy kereskedelmi tőke évente ötször térül meg, akkor azonos értékű árutőkéhez csak ötödakkora felárat tesz hozzá, mint a másik kereskedelmi tőke, amely évente csak egyszer térülhet meg.

A kereskedelem különböző ágaiban működő tőkék átlagos megtérülési idejének az eladási árakra gyakorolt befolyása arra redukálódik, hogy azonos profittömeg, amelyet adott nagyságú kereskedelmi tőke esetén az évi általános profitráta határoz meg, amely tehát független e tőke műveletének sajátos kereskedelmi jellegétől — ez a profittömeg a tőke megtérülési sebességének arányában különbözőképpen oszlik meg azonos értékű árumennyiségekre, pl. évi ötszöri megtérülés esetén $^{15}/_{5} = 3\%$-ot, évi egyszeri megtérülés esetén viszont 15%-ot tesz hozzá az áru árához.

Egyazon százalékú kereskedelmi profitráta tehát a kereskedelem különböző ágaiban a megtérülési idők arányában egészen különböző százalékokkal emeli az áruk eladási árát (a százalékot az áruk értéke után számítva).

Ezzel szemben az ipari tőkénél a megtérülési idő semmilyen hatással sincs az előállított áruegységek értékének nagyságára, bár — minthogy befolyással van a kizsákmányolt munka tömegére — befolyásolja az adott tőke által adott idő alatt termelt értékek és értéktöbbletek tömegét. Igaz, hogy mihelyt a termelési árakat vesszük szemügyre, ez ellepleződik és úgy tűnik, mintha nem így lenne, de csak azért, mert a különböző áruk termelési ára a korábban kifejtett törvények szerint eltér értéküktől. Ha az egész termelési folyamatot, az egész ipari tőke által termelt árutömeget nézzük, nyomban igazolódik az általános törvény.

Ha tehát pontosabban megvizsgáljuk a megtérülési idő hatását az értékképzésre, ez az ipari tőke esetében visszavezet bennünket a politikai gazdaságtan általános törvényéhez és alapjához, ahhoz, hogy az áruk értékét a bennük foglalt munkaidő határozza meg. Ezzel szemben a kereskedelmi tőke megtérüléseinek hatása a kereskedelmi árakra olyan jelenségeket mutat, amelyek — ha csak a közbenső láncszemek igen hosszadalmas elemzését el nem végezzük — látszólag az árak teljesen önkényes meghatározását tételezik fel, azt ugyanis, hogy az árakat pusztán a tőkének az az eltökéltsége határozza meg, hogy évente egy bizonyos mennyiségű profitra tegyen szert. Nevezetesen a megtérüléseknek ez a hatása azt a látszatot kelti, mintha a forgalmi

folyamat mint olyan határozná meg az áruk árát bizonyos határok között, függetlenül a termelési folyamattól. Az újratermelés összfolyamatának valamennyi felületes és fonák szemlélete a kereskedelmi tőke vizsgálatából ered és azokból az elképzelésekből, amelyeket a kereskedelmi tőke sajátos mozgásai a forgalom szereplőinek koponyájában ébresztenek.

Ha a tőkés termelési folyamat igazi benső összefüggéseinek elemzése — mint azt az olvasó saját kárán felismerte — igen bonyolult dolog és igen komoly munkát kíván; ha a tudomány feladata, hogy a felszín pusztán látszólagos mozgását a belső, valóságos mozgásra vezesse vissza, akkor egészen magától értetődő, hogy a tőkés termelés és forgalom szereplőinek fejében a termelés törvényeiről olyan elképzeléseknek kell kialakulniok, amelyek e törvényektől teljesen eltérnek és csak a látszólagos mozgás tudatos kifejezései. Egy kereskedő, tőzsdei spekuláns, bankár elképzelései szükségképpen teljességgel a visszáját mutatják a valóságnak. A gyárosok elképzelései eltorzulnak azoknak a forgalmi aktusoknak következtében, melyeknek tőkéjük alá van vetve, továbbá az általános profitráta kiegyenlítődése folytán[42]. Elképzeléseikben a konkurrencia is szükségképpen egészen visszájára fordított szerepet játszik. Ha az érték és az értéktöbblet határai adottak, könnyű megérteni, hogyan változtatja át a tőkék konkurrenciája az értékeket termelési árakká, sőt tovább, kereskedelmi árakká, az értéktöbbletet pedig átlagprofittá. E határok nélkül azonban egyáltalában nem érthető meg, hogy a konkurrencia az általános profitrátát miért éppen erre, nem pedig más határra, miért 15%-ra, nem pedig 1500%-ra szorítja. Hiszen legfeljebb csak azt teheti, hogy *egy* szintre szorítja. De a konkurrencia semmiféle olyan elemet nem tartalmaz, amely magát ezt a szintet meghatározná.

A kereskedelmi tőke szempontjából tehát úgy tűnik, hogy maga a megtérülés határozza meg az árat. Másrészt, míg az ipari tőke megtérülési sebessége azáltal, hogy az adott tőkét több vagy kevesebb munka kizsákmányolására teszi alkalmassá, meghatározóan és korlátozóan hat a profit tömegére, tehát az általános profitrátára is, addig a kereskedelmi tőke számára a profitráta külső adottság, s a profitráta és az értéktöbbletképződés közti benső összefüggés teljesen eltűnik. Ha ugyanaz az ipari tőke egyébként változatlan körülmények között

[42] Igen naiv, de egyben igen helyes megjegyzés a következő: „Az a körülmény tehát, hogy egy és ugyanaz az áru különböző eladóknál lényegesen eltérő árakon kapható, bizonyára igen gyakran a helytelen árvetésnek tulajdonítható" (*Feller* und *Odermann:* „Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik". 7. kiadás, 1859. [451. old.]). Ez megmutatja, hogyan válik az ármeghatározás tisztán elméletivé, azaz elvonttá.

és főleg azonos szerves összetétel mellett évente nem kétszer, hanem négyszer térül meg, akkor kétszer annyi értéktöbbletet s így kétszer annyi profitot termel; s ez kézzelfoghatóan megmutatkozik, ha és ameddig ez a tőke olyan tökéletesített termelési eljárás monopóliumával rendelkezik, amely számára e gyorsabb megtérülést lehetővé teszi. A kereskedelem különböző ágaiban tapasztalt különböző megtérülési idő viszont, fordítva, abban mutatkozik, hogy bizonyos árutőke egy megforgatásával szerzett profit fordított arányban van ama pénztőke megtérüléseinek számával, amely ezeket az árutőkéket megforgatja. Small profits and quick returns [nagy forgalom, kevés haszon] különösen a shopkeeper [szatócs] számára olyan elvnek tűnik, amelyet elvből követ.

Egyébként magától értetődik, hogy a kereskedelmi tőke megtérüléseinek ez a törvénye a kereskedelem minden ágában — és eltekintve az egymást kiegyenlítő gyorsabb és lassúbb megtérülések váltakozásától — csak az ebben az ágban befektetett egész kereskedelmi tőke megtérüléseinek átlagára érvényes. Lehetséges, hogy *A* tőke, amely ugyanabban az ágban működik, mint *B*, az átlagosnál többször vagy kevesebbszer térül meg. Ebben az esetben a többi tőkék térülnek meg kevesebbszer vagy többször. Az ebben az ágban befektetett kereskedelmi tőke össztömegének megtérülésén ez mit sem változtat. Az egyes kereskedő vagy szatócs számára azonban döntően fontos. A kereskedő ebben az esetben extraprofitra tesz szert, éppen úgy, ahogy az ipari tőkések extraprofitot érnek el, ha az átlagosnál kedvezőbb feltételek mellett termelnek. Ha a konkurrencia arra kényszeríti, olcsóbban adhat el társainál, anélkül hogy profitját az átlag alá csökkentené. Ha a gyorsabb megforgatást lehetővé tevő körülmények maguk megvásárolhatók, mint pl. az üzlethelyiség fekvése, akkor a kereskedő ezért külön járadékot fizethet, azaz extraprofitjának egy része földjáradékká változik át.

Tizenkilencedik fejezet

A PÉNZZEL KERESKEDŐ TŐKE

Ha azok a tisztán technikai mozgások, amelyeket a pénz az ipari tőke forgalmi folyamatában és, most már hozzátehetjük, az áruval kereskedő tőke forgalmi folyamatában végez (minthogy utóbbi az ipari tőke forgalombeli mozgásának egy részét a maga saját és sajátos mozgásaként átveszi), egy különleges tőke funkciójává önállósulnak, sajátos műveleteivé válnak, úgyhogy az csak ezeket végzi, — ezek a

mozgások e tőkét pénzzel kereskedő tőkévé változtatják. Az ipari tőkének, és pontosabban az áruval kereskedő tőkének egy része is állandóan pénzformában tartózkodnék, nemcsak mint általánosságban vett pénztőke, hanem mint olyan pénztőke, amely e technikai funkciókkal van elfoglalva. Az össztőke bizonyos része most pénztőke formájában elkülönül és önállósul, s ez utóbbinak kizárólag az a tőkés funkciója, hogy az ipari és kereskedelmi tőkések egész osztálya számára ezeket a műveleteket elvégezze. Mint az áruval kereskedő tőke esetében, a forgalom folyamatában pénztőke alakjában tartózkodó ipari tőke egy része leválik, s valamennyi többi tőke számára elvégzi az újratermelési folyamat e műveleteit. E pénztőke mozgásai tehát megint csak az újratermelés folyamatában levő ipari tőke egyik önállósult részének mozgásai.

Csak ha és amennyiben újonnan fektetnek be tőkét — a felhalmozásnál is ez történik —, csak akkor mutatkozik a tőke pénzformában a mozgás kezdő- és végpontjaként. De minden tőke számára, amely a maga folyamatát egyszer már megkezdte, a kezdő- és a végpont egyaránt csak átmenő pontnak mutatkozik. Ha az ipari tőkének a termelés területéről való kilépésétől az ugyanoda történő visszakerüléséig az *Á'—P—Á* metamorfózison kell átesnie, akkor *P* valójában — mint ahogy az már az egyszerű áruforgalomban kiderült — csak azért végeredménye a metamorfózis egyik szakaszának, hogy az ellentétes, azt kiegészítő szakasz kiindulópontja legyen. S ámbár a kereskedelmi tőke számára az ipari tőke *Á—P*-je mindig mint *P—Á—P* jelenik meg, mégis számára is, mihelyt már egyszer működését megkezdte, a valóságos folyamat állandóan *Á—P—Á*. A kereskedelmi tőke azonban egyidejűleg végzi az *Á—P* és *P—Á* műveleteket. Azaz nemcsak az történik, hogy *egy* tőke az *Á—P* stádiumában van, miközben a másik a *P—Á*-ban, hanem ugyanaz a tőke, a termelési folyamat folytonossága miatt, egyidejűleg állandóan vásárol és állandóan elad; állandóan egyszerre mindkét stádiumban van. Miközben egy része pénzzé alakul, hogy később áruvá változzék vissza, másik része ugyanakkor áruvá változik, hogy ismét pénzzé alakuljon.

Hogy a pénz itt forgalmi vagy fizetési eszközként működik-e, az az árucsere formájától függ. Mindkét esetben a tőkésnek állandóan pénzt kell kifizetnie sok embernek és állandóan pénzt kell kapnia sok embertől. A pénzkifizetés és beszedés e pusztán technikai művelete önmagában munkát jelent és — ha a pénz fizetési eszközként szerepel — mérlegkészítést, különböző kiegyenlítési műveleteket tesz szükségessé. Ez a munka — forgalmi költség, nem pedig értékalkotó munka. Megrövidül azáltal, hogy az ügynökök vagy tőkések külön csoportja végzi el a tőkésosztály valamennyi többi tagja számára.

A tőke egy bizonyos részének állandóan kincs formájában, potenciális pénztőke formájában kell rendelkezésre állnia: vásárlóeszköz tartalék, fizetési eszköz tartalék, nem foglalkoztatott, pénz formában alkalmazásra váró tőke; s a tőke egy része állandóan ilyen formában áramlik vissza. Ez szükségessé teszi a pénzbeszedésen, kifizetésen és könyvelésen kívül a kincs őrzését, ami megint külön művelet. Valójában tehát a kincsnek forgalmi eszközökké és fizetési eszközökké történő állandó feloldódása, s az eladás fejében kapott pénzből és esedékessé vált fizetésekből való újraképződése, a pénz formájában létező tőkerésznek ez a folytonos mozgása, amely elkülönül magától a tőkefunkciótól, ez a tisztán technikai művelet, külön munkát és költségeket okoz — forgalmi költségeket.

A munkamegosztás magával hozza, hogy ezeket a technikai műveleteket, amelyek a tőke funkcióinak velejárói, lehetőleg az egész tőkésosztály számára az ügynököknek vagy tőkéseknek külön csoportja végezze el, mint kizárólagos funkciókat, vagyis, hogy ezek kezükben összpontosuljanak. Itt is, mint a kereskedelmi tőkénél, kettős értelemben vett munkamegosztásról van szó. Külön foglalkozássá válik, s mert külön foglalkozásként az egész osztály pénzmechanizmusa számára végzik, koncentrálódik és nagy méretekben folytatják; s most e külön foglalkozáson belül újra munkamegosztás történik, egyrészt azáltal, hogy különböző, egymástól független ágakra hasad szét, másrészt, hogy minden ilyen ágban kialakul a műhely (nagy irodák, számos könyvelő és pénztáros, messzemenő munkamegosztás). A pénzkifizetés, beszedés, a mérlegek kiegyenlítése, a folyószámlavezetés, pénzmegőrzés stb., azáltal, hogy különváltak azoktól a cselekményektől, amelyek miatt e technikai műveletek szükségessé válnak, az ezekre a funkciókra előlegezett tőkét pénzzel kereskedő tőkévé teszik.

A különböző műveletek, amelyeknek külön foglalkozásokká való önállósulásából a pénzzel való kereskedés ered, magának a pénznek különböző meghatározottságaiból és funkcióiból adódnak, amelyeket tehát pénztőke formájában a tőkének is be kell töltenie.

Korábban rámutattam arra, hogy egyáltalában a pénz eredetileg a különböző közösségek közti termékcsere folyamán fejlődik ki[43].

A pénzkereskedelem, a pénzáruval való kereskedés tehát először a nemzetközi érintkezésből fejlődik ki. Mihelyt a különböző országokban külön érmék léteznek, az idegen országokban bevásárló kereskedőknek saját országuk érméit helyi érmékre kell átváltaniok és fordítva, vagy pedig a különböző érméket tiszta rúdezüstre vagy aranyra kell átcserélniök mint világpénzre. Innen ered a pénzváltó-

[43] „Zur Kritik der politischen Oekonomie". 27. old. [magyarul: 32. old.]

üzlet, amelyet a modern pénzkereskedelem egyik természetes fejlődés során kialakult alapjának kell tekintenünk[44]. Ebből váltóbankok fejlődtek ki, ahol ezüst (vagy arany), a forgalomban levő érmétől eltérően, világpénzként—most bankpénzként vagy kereskedelmi pénzként —szerepel. A váltóüzlet, amennyiben pusztán abból állt, hogy az egyik ország pénzváltója fizetési utalványt állít ki az utazók számára egy másik ország pénzváltójához, már Rómában és Gorogországban kifejlődott a tulajdonképpeni pénzváltóüzletből.

Az arannyal és ezüsttel mint árukkal (luxuscikkek készítésére szolgáló nyersanyaggal) való kereskedés a természetes fejlődés során kialakult alapja a nemesfémrudakkal való kereskedelemnek (bullion trade), vagyis annak a kereskedelemnek, amely a pénz világpénzfunkcióit kozvetíti. E funkciók, mint már korábban kimutattuk (I. kot. 3. fej. 3. c. [138—149. old.]), kettősek: az arany és ezüst ide-oda vándorol a különböző nemzeti forgalmi területek közott a nemzetkozi fizetések kiegyenlítésére és tőkevándorlás esetén kamatfizetésre; emellett a nemesfémek lelőhelyükről kiindulva szétáradnak a világpiacon és eloszlanak a különböző nemzeti forgalmi területek kozott. Angliában a XVII. század túlnyomó részében az aranyművesek még mint bankárok működtek. E helyütt teljesen figyelmen kívül hagyjuk,

[44] „Már az, hogy az érmék oly kulonbozőek voltak, mind súly és finomság, mind ama veret tekintetében, amellyel a pénzverési joggal bíró számos fejedelem és város ellátta, szukségessé tette, hogy az olyan kereskedelmi ugyletekben, amelyekben érmével kellett a számlát kiegyenlíteni, mindenütt a helyi érmét használják. A kereskedők, ha külföldi piacra utaztak, készpénzfizetés céljából tiszta rúdezüstöt és persze aranyat is vittek magukkal. Ugyanígy hazaindultukkor a kapott helyi érméket rúdezustre vagy aranyra cserélték be. Ezért a pénzváltóüzlet, a pénzkereskedelem, a rúdalakban levő nemesfémek átcserélése helyi érmére és fordítva igen elterjedt, hasznothajtó foglalkozássá vált" *(Hüllmann:* „Städtewesen des Mittelalters". Bonn 1826—29. I. 437. [438.] old.). — „A váltóbank a maga nevét ... nem a váltóról, a kotelezvényről, hanem a pénzfajták átváltásáról kapta. A hollandiai kereskedővárosokban már jóval az Amszterdami Váltóbank 1609-ben történt alapítása előtt voltak pénzváltók és pénzváltó cégek, sőt váltóbankok is ... Ezek a pénzváltók azzal foglalkoztak, hogy a külföldi kereskedők által az országba behozott számtalan különböző fajtájú érmét torvényesen elfogadott érmékre váltották be. Tevékenységi koruk lépésről lépésre bővült ... koruk pénztárosaivá [kassiers] és bankáraivá válnak. Az amszterdami kormányzat azonban a pénztárosi és pénzváltó tevékenység egyesítésében veszélyt látott, s hogy ezt a veszélyt leküzdje, elhatározta egy nagy intézet alapítását, amely hivatalos felhatalmazás alapján gondoskodik mind a pénzváltásról, mind a pénztárosi műveletekről. Ez az intézet az 1609-ben alapított híres Amszterdami Valtóbank volt. Velence, Génua, Stockholm, Hamburg váltóbankjai ugyancsak annak koszönhették keletkezésüket, hogy állandóan szükség volt a különböző fajta pénzek átváltására. Mindezek kozül a Hamburgi Bank az egyetlen, amely ma is fennáll, mert ebben a kereskedővárosban, amelynek nincsen saját érmerendszere, még ma is szükség van ilyen intézményre stb." (*S. Vissering:* „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde". Amszterdam 1860. I. 247. old.)

hogy a nemzetközi fizetések kiegyenlítése hogyan fejlődik tovább a váltókereskedelemben stb., valamint mindazt, ami az értékpapírüzletekre vonatkozik, röviden valamennyi különleges formáját a hitelügynek, amellyel itt még nincs semmi dolgunk.

Az országos pénz mint világpénz levetkőzi helyi jellegét; egyik ország pénzét a másikéban fejezik ki és így valamennyit arany- vagy ezüsttartalmára vezetik vissza, az aranyat és ezüstöt viszont, mint azt a két árut, amely világpénzként forog, ugyanakkor kölcsönös értékviszonyukra kell visszavezetni, amely folytonosan változik. A pénzkereskedő ennek közvetítését választja a maga különleges foglalkozásául. Ily módon a pénzváltóüzlet és a nemesfémrudakkal való kereskedés a pénzkereskedelem legősibb formái és a pénz kettős funkciójából erednek: abból, hogy egy bizonyos ország pénze és világpénz.

A tőkés termelési folyamatból, valamint általában a kereskedelemből (még a tőkés termelést megelőző termelési módnál is) következik:

Először, hogy a pénzt kincsként halmozzák fel, aminek ma megfelel a tőkének az a része, amelynek mint fizetési és vásárlóeszköz tartalékalapnak állandóan pénzformában kell rendelkezésre állnia. Ez az első formája a kincsnek, ahogyan az a tőkés termelési módban újra megjelenik és egyáltalában a kereskedelmi tőke fejlődése során alakul ki, legalábbis e tőke számára. Mindkét megállapítás egyaránt vonatkozik a belföldi és a nemzetközi forgalomra. Ez a kincs mindig folyékony, folytonosan a forgalomba ömlik és onnan folytonosan visszatér. A kincs második formája a pénz formájában parlagon heverő, pillanatnyilag nem foglalkoztatott tőke; ide tartozik az újonnan felhalmozott, még be nem fektetett pénztőke is. Ez a kincsképződés mint olyan mindenekelőtt a megőrzés, könyvelés stb. funkcióit teszi szükségessé.

Másodszor azonban ezzel kapcsolatos a pénzkiadás a vásárlásnál, a pénzbevétel az eladásnál, fizetések teljesítése és elfogadása, kiegyenlítések stb. Mindezt a pénzkereskedő a kereskedők és ipari tőkések számára először mint egyszerű *pénztáros* végzi[45].

---

[45] „A pénztárosok intézménye talán sehol sem őrizte meg oly tisztán eredeti, önálló jellegét, mint a hollandiai kereskedővárosokban" (az amszterdami pénztárosi tevékenység eredetéről lásd *E. Luzac:* „Holland's Rijkdom". [Leyden 1782.] III. rész.). „Funkcióik részben azonosak a régi Amszterdami Váltóbank funkcióival. A pénztáros egy bizonyos pénzösszeget kap azoktól a kereskedőktől, akik szolgálatait felhasználják, s ennek ellenében «credit»-et nyit számukra könyveiben; a kereskedők továbbá elküldik neki adósleveleiket, ezeket a pénztáros számukra behajtja és ennek fejében hitelt nyújt nekik, a kereskedők utalványaira (kassiers briefjes) viszont kifizetéseket eszközöl és ezek összegével megterheli folyószámlájukat. E pénzbehajtásokért és kifizetésekért azután csekély jutalékot számít fel, amely csak az általa a két fél között lebonyolított jelentékeny forgalom révén

A pénzkereskedelem teljesen kifejlett, mihelyt egyéb funkcióihoz a kölcsönnyújtás és kölcsonvevés, valamint a hitellel való kereskedés társul — ez pedig már legkorábbi korszakában is mindig így van. Erről a következő szakaszban, a kamatozó tőkével kapcsolatban lesz szó.

Maga a nemesfémrudakkal való kereskedés, az arany vagy ezüst átvitele egyik országból a másikba, csak eredménye az árukereskedelemnek, s a váltóárfolyam határozza meg, amely a nemzetközi fizetések és a különböző piacokon érvényben levő kamatláb állását fejezi ki. A nemesfémrúd-kereskedő mint olyan csak eredményeket közvetít.

Amidőn szemügyre vettük a pénzt és megvizsgáltuk, hogyan fejlődnek ki mozgásai és formai meghatározottságai az egyszerű áruforgalomból, láttuk (I. köt. 3. fej.), hogy a vásárló- és fizetési eszközként forgalomban levő pénz tömegének mozgását az áruk metamorfózisa, ennek terjedelme és sebessége határozza meg, ez a metamorfózis maga pedig — mint most már tudjuk — csak egyik mozzanata a teljes újratermelési folyamatnak. Ami a pénzanyagnak — aranynak és ezüstnek — lelőhelyeiről való megszerzését illeti, ez kozvetlen árucserében, az arany- és ezüstárunak más árukra történő kicserélésében oldódik fel, tehát maga is éppen úgy egyik mozzanata az árucserének, mint a vas vagy más fémek előteremtése. Ami pedig a nemesfémeknek a világpiacon való mozgását illeti (e helyütt eltekintünk ettől a mozgástól, amennyiben az tőkének kölcson formájában való átvitelét fejezi ki, olyan átvitelt, amely árutőke formájában is végbemegy), ezt éppen úgy a nemzetközi árucsere határozza meg, mint ahogy a pénznek belföldi vásárló- és fizetési eszkoz gyanánt történő mozgását a belföldi árucsere.

---

biztosít megfelelő bért munkájáért. Ha ugyanazzal a pénztárossal dolgozó két kereskedő fizetéseit kell kiegyenlíteni, az ilyen fizetések igen egyszerűen kolcsonos könyveléssel intéződnek el, mert a pénztárosok a két kereskedő kolcsonös követeléseit napról napra kiegyenlítik. A tulajdonképpeni pénztáros uzlet tehát a fizetések e közvetítéséből áll; vagyis kizárja az ipari vállalkozást, a spekulációt és fedezetlen hitelek nyújtását; mert itt annak kell lennie a szabálynak, hogy a pénztáros annak számára, akinek folyószámlája van konyveiben, nem fizet ki többet, mint amekkora összeg javára mutatkozik" *(Vissering:* „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde". Amszterdam 1860. 134. old.). — A velencei pénztáregyletekről: „A szükséglet és Velence helyi földrajzi viszonyai következtében, ahol nehézkesebb az embereknek készpénzt magukkal hordozni, mint másutt, e város nagykereskedői gondoskodva a megfelelő biztonságról, felügyeletről és igazgatásról, pénztáregyleteket létesítettek, az ilyen egylet tagjai bizonyos összegeket helyeztek letétbe, ezekre hitelezőiknek utalványokat állítottak ki, a kifizetett összeget azután az erről vezetett konyvben az adós lapjáról leírták és hozzáírták az ugyanabban a könyvben a hitelező javára mutatkozó összeghez. Első csírái ezek az ún. girobankoknak. Ezek az egyletek minden bizonnyal régiek. De ha a XII. századba helyezik őket, akkor összecserélik az 1171-ben létesített államkölcsön-intézettel" *(Hullmann:* „Städtewesen des Mittelalters". Bonn 1826—29. I. 453. és köv. old.).

A nemesfémek ki- és bevándorlása a forgalom egyik nemzeti területéről a másikra, ha ezt csak a hazai érme elértéktelenedése vagy kettős valuta okozza, független a pénzforgalomtól mint olyantól és puszta helyesbítése az állam által önkényesen előidézett eltéréseknek. Ami végül a kincsképződést illeti, ha ez vásárló- vagy fizetési eszköz tartalékalapot jelent akár a bel-, akár a külkereskedelem számára és ugyancsak, ha pusztán az időlegesen parlagon heverő tőke formája, a kincsképződés mindkét esetben csupán szükségszerű lecsapódása a forgalmi folyamatnak.

Ha az egész pénzforgalom a maga terjedelmében, formáiban és mozgásaiban puszta eredménye az áruforgalomnak, amely tőkés szempontból nézve maga is csak a tőke forgalmi folyamatát jelenti (és ebben benne foglaltatik a tőkének jövedelemre és jövedelemnek jövedelemre való kicserélése, amennyiben a jövedelem elköltése a kiskereskedelemben realizálódik), akkor egészen magától értetődő, hogy a pénzkereskedelem nemcsak az áruforgalom puszta eredményét és megjelenési módját, a pénzforgalmat közvetíti. Ez a pénzforgalom maga, mint az áruforgalom egyik mozzanata, a pénzkereskedelem számára adott. Ez utóbbi a pénzforgalom technikai műveleteit közvetíti, ezeket összpontosítja, megrövidíti és leegyszerűsíti. A pénzkereskedelem nem hozza létre a kincseket, hanem megadja a technikai eszközöket ahhoz, hogy ezt a kincsképződést, ha önkéntes (tehát ha nem parlagon heverő tőkének vagy az újratermelési folyamat zavarainak kifejezése), a gazdaságilag lehetséges legkisebb mértékre lehessen csökkenteni, mert a vásárló- és fizetési eszköz tartalékalapoknak, ha az egész tőkésosztály számára kezelik őket, nem kell akkoráknak lenniök, mintha minden egyes tőkés külön-külön rendelkeznék velük. A pénzkereskedelem nem veszi meg a nemesfémeket, hanem csupán elosztásukat közvetíti, mihelyt az árukereskedelem megvásárolta őket. A pénzkereskedelem megkönnyíti a mérlegek kiegyenlítését, ha a pénz fizetési eszközként működik, és e kiegyenlítések mesterséges mechanizmusa révén csökkenti az ehhez szükséges pénz mennyiségét; de sem a kölcsönös fizetések összefüggését, sem ezek terjedelmét nem határozza meg. Például azok a váltók és csekkek, amelyeket a bankokban és clearing house-okban [elszámoló intézet] egymással kicserélnek, ez intézetektől teljesen független ügyleteket tükröznek, adott műveletek eredményei és csupán ezeknek az eredményeknek jobb technikai kiegyenlítéséről van szó. Ha a pénz vásárlóeszközként forog, a vételek és eladások terjedelme és száma teljesen független a pénzkereskedelemtől. Utóbbi csak az ezekkel járó technikai műveleteket rövidítheti meg s ezáltal csökkentheti a megforgatásukhoz szükséges készpénz tömegét.

A pénzkereskedelemnek tehát, itt vizsgált tiszta formájában,

azaz a hitelügytől elválasztva, csak az áruforgalom egyik mozzanatának technikai oldalával, ti. a pénzforgalommal és a pénznek ebből eredő különböző funkcióival van dolga.

Ez lényegbevágóan megkülönbözteti a pénzkereskedelmet az árukereskedelemtől, amely az árumetamorfózist és az árucserét közvetíti, sőt amely az árutőkének ezt a folyamatát az ipari tőkétől elkülönült tőke folyamataként tünteti fel. Az áruval kereskedő tőkének ezért saját forgalmi formája van, $P—Á—P$, amelyben az áru kétszer változtatja helyét és ezáltal a pénz visszaáramlik, ellentétben az $Á—P—Á$-val, amelyben a pénz cserél kétszer gazdát és ezáltal közvetíti az áruforgalmat; ezzel szemben a pénzzel kereskedő tőkénél ilyen különleges formát nem lehet kimutatni.

Ha a pénzforgalom e technikai közvetítésére a tőkések egy különleges csoportja pénztőkét előlegez — ez a tőke kisebb méretekben azt a pótlólagos tőkét képviseli, amelyet egyébként maguknak a kereskedőknek és ipari tőkéseknek kellene e célra előlegezniök —, a tőke általános formája, $P—P'$ itt is megtalálható. Az előlegező P-t előlegez, s ezáltal $P + \Delta P$-re tesz szert. A $P—P'$ közvetítése azonban itt a metamorfózisnak nem a lényegi, hanem csupán technikai mozzanataira vonatkozik.

Szemmelláthatóan, hogy az a pénztőketomeg, amellyel a pénzkereskedők dolgoznak, a kereskedők és gyárosok forgalomban levő pénztőkéje, és hogy az előbbiek által végzett műveletek csak az utóbbiak műveletei, amelyeket a pénzkereskedők közvetítenek.

Éppen ilyen világos az is, hogy a pénzkereskedők profitja csak levonás az értéktobbletből, mert csak már realizált értékekkel (még ha csak kötelezvények formájában realizált értékekkel is) van dolguk.

Mint az árukereskedelemben, itt is megkettőződnek a funkciók. A pénzforgalommal kapcsolatos technikai műveletek egy részét ugyanis maguknak az árukereskedőknek és árutermelőknek kell elvégezniok.

Huszadik fejezet

ADALÉKOK A KERESKEDELMI TŐKE TÖRTÉNETÉHEZ

Az áruval kereskedő és pénzzel kereskedő tőke pénzfelhalmozásának különleges formáját csak a következő szakaszban vizsgáljuk.

Abból, amit eddig kifejtettünk, önként adódik, hogy mi sem együgyűbb, mint azt képzelni, hogy a kereskedelmi tőke — akár áruval, akár pénzzel kereskedő tőke formájában — az ipari tőke különleges fajtája, hasonlóan ahhoz, ahogyan például a bányászat,

földművelés, állattenyésztés, feldolgozóipar, szállítóipar stb. az ipari tőkének a munka társadalmi megosztása következtében adott elágazásait s ezért különleges befektetési területeit alkotják. Már az az egyszerű megfigyelés, hogy minden ipari tőke, újratermelési folyamatának forgalmi szakaszában, mint árutőke és pénztőke teljesen ugyanazokat a funkciókat végzi, amelyek a kereskedelmi tőke mindkét formájának kizárólagos funkcióiként jelennek meg, tarthatatlanná kellene hogy tegye ezt a durva felfogást. Éppen fordítva, az áruval kereskedő és a pénzzel kereskedő tőkében a termelő ipari tőke és a forgalom területén tartózkodó ipari tőke közti különbségek azáltal önállósulnak, hogy azok a meghatározott formák és funkciók, amelyeket a tőke a forgalom területén ideiglenesen magára ölt, mint a tőke különvált részének önálló formái és funkciói jelennek meg és kizárólag ezzel a résszel kapcsolatosak. Az ipari tőke átváltozott formája és a különböző termelési ágakba befektetett termelőtőkéknek a különböző iparágak természetéből eredő anyagi különbségei — teljesen különböző dolgok.

Attól a durva módtól eltekintve, ahogyan a közgazdászok általában a formai különbségeket vizsgálják — hiszen a különbségek valójában csak anyagi oldalukról érdeklik őket —, a vulgáris közgazdász esetében ez az összecserélés még két körülményen alapul. Először, hogy képtelen a kereskedelmi profitot a maga sajátosságában megmagyarázni; másodszor, hogy a fennálló rendszer védelmében arra törekszik, hogy az árutőkének és a pénztőkének, továbbá az áruval kereskedő és a pénzzel kereskedő tőkének a tőkés termelési mód sajátos formájából — amely alapjául mindenekelőtt áruforgalmat és ezért pénzforgalmat tételez fel — eredő alakjait olyan formákként vezesse le, amelyek a termelési folyamatból mint olyanból szükségképpen jönnek létre.

Ha az áruval kereskedő és a pénzzel kereskedő tőke csak úgy különböznék a gabonatermesztéstől, mint utóbbi az állattenyésztéstől és a feldolgozó ipartól, az derülne ki, hogy a termelés egyáltalában azonos a tőkés termeléssel és hogy nevezetesen a társadalmi termékeknek a társadalom tagjai között való elosztását — akár termelő, akár egyéni fogyasztás céljából — éppúgy örökké kereskedők és bankárok révén kell közvetíteni, mint a húsfogyasztást az állattenyésztés és a ruházkodást a ruhagyártás révén[46].

[46] A bölcs Roscher [Die Grundlagen der Nationalökonomie". 2. kiadás, Stuttgart és Augsburg 1857. 102. old.] kiokoskodta, hogyha egyesek a kereskedelmet mint a termelők és fogyasztók közötti „közvetítést" jellemzik, akkor „az ember" épp így magát a termelést is mint a fogyasztás „közvetítését" (ki között?) jellemezheti, amiből természetesen az következik, hogy a kereskedelmi tőke a termelőtőkének egy része, akárcsak a földművelő- és ipari tőke. Minthogy azon-

A nagy közgazdászok, mint Smith, Ricardo stb., minthogy a tőke alapformáját, a tőkét mint ipari tőkét vizsgálják, a forgalmi tőkét (pénz- és árutőkét) pedig valójában csak annyiban, amennyiben maga is egyik szakasza minden tőke újratermelési folyamatának, a kereskedelmi tőkével mint külön fajtával kapcsolatban zavarban vannak. Az értékképzésről, profitról stb. szóló tételek, amelyeket az ipari tőke vizsgálatából vezettek le, nem illenek rá közvetlenül a kereskedelmi tőkére. Ezért ez utóbbi tőkét a valóságban teljesen mellőzik és csak mint az ipari tőke egyik fajtáját említik. Ahol külön foglalkoznak vele — mint Ricardo a külkereskedelemmel kapcsolatban —, ott megkísérlik bebizonyítani, hogy nem hoz létre értéket (tehát értéktöbbletet sem). Ami azonban érvényes a külkereskedelemre, az érvényes a belkereskedelemre is.

A kereskedelmi tőkét eddig a tőkés termelési mód szempontjából és annak határain belül vizsgáltuk. De nemcsak a kereskedelem, hanem a kereskedelmi tőke is régebbi a tőkés termelési módnál, valójában a tőkének történelmileg legrégebbi szabad létezési módja.

Minthogy már láttuk, hogy a pénzkereskedelem és az erre előlegezett tőke kifejlődéséhez nincs másra szükség mint a nagykereskedelemre, továbbá az áruval kereskedő tőkére, ezért e helyütt csak az utóbbival kell foglalkoznunk.

Minthogy a kereskedelmi tőke nem hagyhatja el a forgalom területét és funkciója kizárólag az, hogy az árucserét közvetíti, ezért létezéséhez — eltekintve azoktól a fejletlen formáktól, amelyek a közvetlen cserekereskedelemből erednek — csak azok a feltételek szükségesek, mint az egyszerű áru- és pénzforgalomhoz. Vagy, helyesebben szólva, utóbbi a kereskedelmi tőke létfeltétele. Bármilyen termelési mód alapján állították is elő azokat a termékeket, amelyek árukként forgalomba kerülnek — akár az ősi közösség, akár a rabszolgamunkát alkalmazó, vagy a kisparaszti és kispolgári, vagy a tőkés termelés

---

ban azt lehet mondani, hogy az ember a maga fogyasztását csak a termelés révén közvetítheti (még akkor is ezt kell tennie, ha nem Lipcsében tanult), vagyis, hogy a természet birtokbavételéhez munkára van szükség (amit „közvetítésnek" lehet nevezni), ebből természetesen az következik, hogy a termelés sajátos társadalmi formájából eredő társadalmi „közvetítés" — *mert* közvetítés — ugyanolyan abszolút szükségszerű jellegű, ugyanolyan rangú. A „közvetítés" szó mindent eldönt. Egyébként a kereskedők persze nem a termelők és fogyasztók között közvetítenek (a termelőktől különválasztott fogyasztókat, az olyan fogyasztókat, akik nem termelnek, egyelőre figyelmen kívül hagyjuk), hanem a termelők termékeinek egymás közötti cseréjét közvetítik, csak közbeeső személyei annak a cserének, amely ezer meg ezer esetben mindig nélkülük megy végbe.

alapján —, ez mit sem változtat árujellegükön, s mint áruknak át kell esniök a cserefolyamaton és az azt kísérő formaváltozásokon. Az a két végpont, amelyek között a kereskedelmi tőke közvetít, e tőke számára éppúgy adott, mint ahogy a pénz és a pénz mozgása számára is az. Csak az szükséges, hogy e két végpont mint áru meglegyen, mellékes, hogy a termelés egész terjedelmében árutermelés-e, vagy pedig az önállóan gazdálkodó termelők csak a termelésükkel kielégített közvetlen szükségleteiken felül megmaradó felesleget dobják a piacra. A kereskedelmi tőke csak e két végpontnak, az áruknak a mozgását közvetíti, amelyek e tőke adott előfeltételei.

Hogy a termelésnek mekkora része kerül bele a kereskedelembe, halad át a kereskedők kezén, az a termelési módtól függ. Legnagyobb ez a rész a teljesen kifejlett tőkés termelésben, amikor a terméket már csak áruként termelik, nem pedig mint közvetlen létfenntartási eszközt. Másrészt a kereskedelem minden termelési módban elősegíti fölös termékek előállítását, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy cserére kerüljenek és ezáltal a termelők (ezen itt a termékek tulajdonosait kell érteni) élvezeteit vagy kincseit gyarapítsák; a kereskedelem tehát a termelésnek mindinkább a csereértékre irányuló jelleget ad.

Az áruk metamorfózisa, mozgása, a következőkből áll; 1) anyagilag, különböző áruk egymással való kicseréléséből, 2) formailag, hogy az áru pénzzé (eladás), a pénz pedig áruvá (vétel) változik. S a kereskedelmi tőke funkciója ezekben a funkciókban oldódik fel, abban, hogy vétel és eladás révén árukat cserélnek ki. A kereskedelmi tőke tehát csak az árucserét közvetíti, amelyet azonban már eleve nem csupán a közvetlen termelők közötti árucsere gyanánt kell felfogni. A rabszolgaviszonyokban, jobbágyviszonyokban, adófizetői viszonyokban (amennyiben kezdetleges társadalmi rendszerekről van szó) a termék tulajdonosa, tehát eladója a rabszolgatartó, a hűbérúr, az adót szedő állam. A kereskedő sokak számára vesz és ad el. Kezében összpontosulnak a vételek és eladások, s ennek következtében a vétel és eladás többé nincsen a vevő (mint kereskedő) közvetlen szükségletéhez kötve.

De bármilyen is a társadalmi szervezete azoknak a termelési területeknek, amelyeknek árucseréjét a kereskedő közvetíti, vagyona mindig mint pénzvagyon van meg és pénze folytonosan tőkeként működik. Formája mindig $P—Á—P'$; kiindulópontja a csereérték önálló formája, a pénz, önálló célja pedig a csereérték szaporítása. Maga az árucsere és az azt közvetítő műveletek — amelyek elválnak a termeléstől és amelyeket nem-termelők végeznek — puszta eszközei nemcsak a gazdagság gyarapításának, hanem a gazdagság általános

társadalmi formája, a csereérték növelésének. Indítóoka és meghatározó célja: *P*-t átváltoztatni $P + \Delta P$-vé; a *P—Á* és *Á—P'* műveletek, amelyek a *P—P'* műveletet kozvetitik, úgy jelennek meg, mint pusztán átmeneti mozzanatai *P* ez átváltozásának $P + \Delta P$-vé. Ez a jellegzetes *P—Á—P'* mozgás megkülönbozteti a kereskedelmi tőkét az *Á—P—Á*-tól, a maguk a termelők kozott lebonyolódó árukereskedelemtől, amelynek végső célja használati értékek kicserélése.

Mennél fejletlenebb tehát a termelés, annál inkább osszpontosul a pénzvagyon a kereskedők kezében, vagyis annál inkább jelenik meg a kereskedelmi vagyon sajátos formájaként.

A tőkés termelési módban — azaz mihelyt a tőke magát a termelést hatalmába kerítette és annak teljesen megváltozott és sajátos formát adott — a kereskedelmi tőke csak *különleges* funkciójú tőkeként jelenik meg. Valamennyi előző termelési módban — éspedig annál nagyobb mértékben, mennél inkább irányul a termelés közvetlenül a termelők létfenntartási eszkozeinek előállítására — a kereskedelmi tőke a tőke par excellence funkciójának tűnik.

Egy cseppet sem nehéz tehát belátni, miért jelenik meg a kereskedelmi tőke a tőke történelmi formájaként jóval azelőtt, hogy a tőke magát a termelést hatalmába kerítette volna. Léte és bizonyos fokú fejlettsége maga történelmi előfeltétele a tőkés termelési mód kifejlődésének, 1) mert előfeltétele a pénzvagyon koncentrációjának és 2) mert a tőkés termelési mód feltételezi a kereskedelem számára való termelést, a nagybani, nem pedig egyes vevőknek való eladást, tehát feltételezi a kereskedőt is, aki nem saját személyes szükségletének kielégítésére vásárol, hanem sokak vásárlásait koncentrálja a maga vásárlásában. Másrészt a kereskedelmi tőke minden fejlődése oly módon hat, hogy a termelésnek mindinkább a csereértékre irányuló jelleget ad, a termékeket mindinkább árukká változtatja. De, mint mindjárt látni fogjuk, fejlődése onmagában véve nem elegendő ahhoz, hogy valamely termelési módnak a másikba való átmenetét előidézze és megmagyarázza.

A tőkés termelés megfosztja a kereskedelmi tőkét korábbi önálló lététől, az általános tőkebefektetés különleges mozzanatává fokozza le, profitrátáját pedig a profitok kiegyenlítődése az általános átlagra szorítja. A kereskedelmi tőke már csak mint az ipari* tőke ügynöke működik. A kereskedelmi tőke fejlődésével kialakuló különleges társadalmi viszonyok itt már nem meghatározóak tobbé; ellenkezőleg, ahol túlsúlyban van a kereskedelmi tőke, ott idejüket múlt viszonyok uralkodnak. Ez még egyazon országon belül is megfigyelhető, ahol

* Az első kiadásban és a marxi kéziratban „termelő" áll. — *Szerk.*

pl. a tisztán kereskedővárosok sokkal inkább emlékeztetnek a régi viszonyokra, mint a gyárvárosok[47].

A tőkének kereskedelmi tőkeként való önálló és túlnyomó kifejlődése azt jelenti, hogy a termelés nem kerül a tőke uralma alá, tehát hogy a tőke a termelés olyan társadalmi formája alapján fejlődik, amely számára idegen és tőle független. A kereskedelmi tőke önálló fejlettsége tehát fordított arányban áll a társadalom általános gazdasági fejlettségével.

Az önálló kereskedelmi vagyon mint a tőke uralkodó formája a forgalmi folyamat önállósulását jelenti a folyamat végpontjaival szemben, s e végpontok maguk a cserélő termelők. E végpontok függetlenek maradnak a forgalom folyamatától, s e folyamat tőlük. A termék itt a kereskedelem révén lesz áruvá. Itt éppen a kereskedelem az, amely a termékeket mindinkább árukká alakítja; nem pedig a termelt áru mozgása alakítja ki a kereskedelmet. A tőke mint tőke tehát itt először a forgalom folyamatában lép fel. A pénz a forgalom folyamatában fejlődik tőkévé. A termék először a forgalomban fejlődik csereértékké, áruvá és pénzzé. A tőke a forgalom folyamatában alakulhat ki, és itt kell kialakulnia, mielőtt megtanulná uralma alá vetni végpontjait, a termelés különböző területeit, amelyek között a forgalom közvetít. A pénz- és áruforgalom a legkülönbözőbb szervezetek termelési területeit közvetítheti, olyanokét, amelyek belső szerkezetük szerint még főleg használati érték termelésére irányulnak. A forgalom folyamatának ez az önállósulása, amelynél a termelés különböző területeit egy harmadik tényező köti össze egymással, két körülményt fejez ki. Egyrészt azt, hogy a forgalom a termelést még nem kerítette hatalmába, hanem úgy viszonylik hozzá, mint adott előfeltételhez. Másrészt, hogy a termelési folyamat még nem kebelezte be, nem tette a maga puszta mozzanatává a forgalmat. A tőkés termelésben viszont mind a kettő megtörtént. A termelési folyamat teljesen a forgalmon nyugszik, a forgalom pedig puszta mozzanata, átmeneti szakasza a termelésnek, pusztán realizálása az áruként előállított terméknek és pótlása a termék árukként elő-

[47] *W. Kiesselbach* úr („Der Gang des Welthandels etc. im Mittelalter". [Stuttgart] 1860) valójában még ma is egy olyan kor gondolatvilágában él, amelyben a kereskedelmi tőke a tőke általános formája. A tőke modern értelméről sejtelme sincs, akárcsak Mommsen úrnak, aki „Römische Geschichte" c. művében „tőkéről" és a tőke uralmáról beszél. A modern angol történelemben a tulajdonképpeni kereskedői rend és a kereskedővárosok szintén politikailag reakciós szerepet játszanak és a földbirtokos- és pénzarisztokráciával szövetségben az ipari tőke ellen lépnek fel. Vessük össze pl. Liverpool politikai szerepét Manchester és Birmingham szerepével. Az ipari tőke teljes uralmát az angol kereskedelmi tőke és a pénzarisztokrácia (moneyed interest) csak a gabonavámok eltörlése stb. óta ismerte el.

állított termelési elemeinek. A tőkének közvetlenül a forgalomból eredő formája — a kereskedelmi tőke — itt már csak mint a tőke formáinak egyike jelenik meg a tőke újratermelési folyamatában.

Az a törvény, hogy a kereskedelmi tőke önálló fejlődése fordított arányban áll a tőkés termelés fejlettségi fokával, legjobban a közvetítő kereskedelem (carrying trade) történetében mutatkozik meg, pl. a velenceieknél, génuaiaknál, hollandoknál stb., ahol tehát a nyereség fő forrása nem a saját hazai termékeik kivitele, hanem a kereskedelmileg és egyéb gazdasági szempontból fejletlen közösségek termékei cseréjének közvetítése és mindkét termelő ország kizsákmányolása[48]. A kereskedelmi tőke itt tisztán jelenik meg, különválasztva a végpontoktól, azoktól a termelési területektől, amelyek között közvetít. Kialakulásának ez egyik fő forrása. De a közvetítő kereskedelemnek ez a monopóliuma és vele együtt e kereskedelem maga is abban az arányban hanyatlik, ahogyan előre halad azoknak a népeknek gazdasági fejlődése, amelyeket két oldalról kizsákmányolt, s melyeknek fejletlensége a létalapja volt. A közvetítő kereskedelem esetében ez nemcsak a kereskedelem egy különleges ágának hanyatlásaként jelenik meg, hanem a tisztán kereskedő népek túlsúlyának és általában kereskedelmi gazdagságuknak hanyatlásaként is — amely e közvetítő kereskedelmen nyugodott. Ez csak az egyik különleges forma, amelyben a tőkés termelés fejlődése során kifejezésre jut, hogy a kereskedelmi tőke alá van rendelve az ipari tőkének. Egyébként arra vonatkozóan, hogyan gazdálkodik a kereskedelmi tőke ott, ahol közvetlenül uralkodik a termelés fölött, nemcsak a gyarmati gazdálkodás általában (az ún. gyarmati rendszer) nyújt kirívó példát, hanem különösképpen a régi holland-keletindiai társaság gazdálkodása.

Minthogy a kereskedelmi tőke mozgása $P—Á—P'$, ezért a kereskedelmi profit először olyan műveletek révén jön létre, amelyek csak a forgalom folyamatában zajlanak le, tehát a vétel és eladás két művelete révén; és másodszor ezt a profitot az utolsó műveletben, az eladásban, realizálják. Ez tehát elidegenítésből eredő profit,

[48] „A kereskedővárosok lakói kifinomult manufaktúra-árukat és drága fényűzési cikkeket hoztak be gazdagabb országokból és így felszították a nagy földesurak hiúságát, akik ezeket az árukat mohón vásárolták és cserébe uradalmaik nagy mennyiségű nyers termékével fizettek. Így ebben az időben Európa jelentős részének kereskedelme abban állott, hogy az egyik ország nyerstermékeit a másik, iparilag fejlettebb ország manufaktúra-termékeire cserélték ki... Miután ez az ízlés általánossá vált és jelentékeny keresletet váltott ki, a szállítási költségek megtakarítása céljából a kereskedők saját országukban hasonló manufaktúrákat kezdtek létesíteni" (*A. Smith:* [„Wealth of Nations".] III. könyv. 3. fej. [Wakefield kiadása, London 1835/1839. 3. köt. 41. és köv. old.]).

profit upon alienation. Az első pillantásra a tiszta, független kereskedelmi profit lehetetlennek látszik, ha a termékeket értékükön adják el. Olcsón vásárolni és drágán eladni — ez a kereskedelem törvénye. Tehát nem egyenértékek cseréje. Az érték fogalmát e törvény annyiban tartalmazza, hogy a sokféle áru mind érték és ezért pénz; minőségileg egyaránt a társadalmi munka kifejezései. Értékük nagysága azonban nem egyforma. Az a mennyiségi viszony, amelyben a termékek kicserélődnek, eleinte teljesen véletlen. Azért öltenek áruformát, mert egyáltalában kicserélhető dolgok, azaz ugyanannak a harmadik valaminek a kifejezései. A csere továbbfolytatása és a csere céljára történő rendszeresebb újratermelés ezt a véletlenszerűséget mindinkább megszünteti. Egyelőre azonban nem a termelők és fogyasztók, hanem a kettőjük között közvetítő kereskedő számára, aki a pénzben kifejezett árakat összeveti és a különbözetet zsebreteszi. Az egyenértékűséget a kereskedő magával a mozgásával tételezi.

A kereskedelmi tőke eleinte csupán közvetítő mozgás olyan végpontok között, amelyen nem uralkodik és olyan előfeltételek között, amelyeket nem ő teremt.

Ahogyan az *Á—P—Á*-ból, az áruforgalom puszta formájából a pénz nemcsak mint értékmérő és forgalmi eszköz, hanem mint az árunak és ezzel a gazdagságnak abszolút formája, mint kincs lép elő, és a pénz pénz formájában való fennmaradása és gyarapodása öncéllá válik, hasonlóképpen a *P—Á—P'*-ből, a kereskedelmi tőke puszta forgalmi formájából a pénz, a kincs mint olyasvalami lép elő, ami puszta elidegenítés révén fennmarad és gyarapszik.

Az ókor kereskedőnépei, akárcsak Epikurosz istenei, az égistestek közti ürben éltek, vagy helyesebben olyanformán, mint a zsidók a lengyel társadalom pórusaiban. Az első önálló, nagyszerűen fejlett kereskedővárosok és kereskedőnépek kereskedelme, mint tiszta közvetítő kereskedelem, azoknak a termelő népeknek barbárságán alapult, amelyek között közvetítettek.

A tőkés társadalom kezdeti szakaszában a kereskedelem uralkodik az ipar fölött; a modern társadalomban megfordítva. A kereskedelem természetesen többé vagy kevésbé visszahat azokra a közösségekre, amelyek között lebonyolódik; a termelést mindinkább aláveti a csereérték uralmának azáltal, hogy az élvezeteket és a létfenntartást inkább a termékek eladásától, mintsem azok közvetlen felhasználásától teszi függővé. Ezáltal felbomlasztja a régi viszonyokat. Megnöveli a pénzforgalmat. Már nem csupán a termelés feleslegét kaparintja meg, hanem fokozatosan magát a termelést is hatalmába keríti és egész termelési ágakat hoz függő viszonyba. Ez a bomlasztó hatása azonban nagymértékben függ a termelő közösség természetétől.

Amíg a kereskedelmi tőke fejletlen közösségek termékeinek cseréjét közvetíti, a kereskedelmi profit nemcsak a látszat szerint származik csalásból és becsapásból, hanem nagyrészt valóban ebből is ered. Eltekintve attól, hogy kihasználja a különböző országok termelési árai közti különbséget (és ebben a vonatkozásban előmozdítja az áruk értékének kiegyenlítődését és megszilárdulását), e termelési módokkal együttjár, hogy a kereskedelmi tőke a többlettermék túlnyomó részét sajátítja el, részint azáltal, hogy beékelődik olyan közösségek közé, amelyeknek termelése alapjában véve még használati értékekre irányul és amelyeknek gazdasági szervezete számára a termékek egyáltalán forgalomba kerülő részének eladása, tehát egyáltalában a termékeknek értékükön való eladása alárendelt fontosságú: részint mert ezekben a régebbi termelési módokban annak a terméktöbbletnek a legfőbb tulajdonosai, amellyel a kereskedő kereskedik — a rabszolgatartó, a feudális földesúr, az állam (pl. a keleti kényúr) — azt az élvhajhászó gazdagságot képviselik, amelynek a kereskedő csapdákat állít, amint ezt a hűbériség korára vonatkozóan az idézett helyen A. Smith is jól megsejtette már. A kereskedelmi tőke túlnyomó uralma tehát mindenütt rablórendszert jelent[49], mint ahogy kifejlődése

[49] „Most a kereskedők igen-igen panaszkodnak a nemesemberekre, vagyis rablókra, merthogy maguknak nagy veszélyek között kell kereskedniök, s emellett még elfogják, megverik, megvámolják és kirabolják őket. Ha azonban a kereskedők mindezt az igazságosság kedvéért tűrnék, természetesen szent emberek lennének . . . De mert ilyen nagy törvénytelenséggel és kereszténytelen tolvajlással és rablással sanyargatják mind az egész világot a kereskedők, aminthogy maguk között is egyik a másikát: mi csodálatos van hát azon, ha isten úgy intézi, hogy ez a hatalmas, jogtalanul szerzett vagyonuk ismét elvesszék vagy elraboltassék, de még őket magukat is legyilkolják vagy foglyul ejtsék? . . . És a fejedelmekhez illő dolog, hogy a megfelelő eréllyel büntessék az ilyen igazságtalan kereskedelmet és ügyeljenek, hogy a kereskedők ne nyúzzák le oly orcátlanul alattvalóik bőrét. Mivel pedig a fejedelmek ezt nem teszik meg, isten elküldi a lovagokat és a rablókat, ezek által bünteti meg a kereskedőket törvénytelenségükért, s ezeknek kell az ő ördögeivé lenniök: aminthogy az ördögökkel kínozta és ellensségekkel pusztította Egyiptom földjét és az egész világot. Így üti agyon az egyik gazfickót a másikkal, anélkül hogy ezzel azt tudatná, a lovagok kisebb rablók, mint a kereskedők: jóllehet a kereskedők naponta kirabolják az egész világot, míg egy lovag évenként egy-kétszer egy vagy két embert rabol ki." — „Beteljesedik Ésaiás jövendölése. 1. fej.: fejedelmid lopóknak társaivá lettek. Mert felkötik azokat a tolvajokat, akik egy guldent, vagy egy fél guldent lopnak, és együtt dolgoznak azokkal, akik az egész világot kifosztják és jobban lopnak, mint a többiek, mintha azért tennék, hogy igaz maradjon a közmondás: a nagy tolvajok felkötik a kis tolvajokat; vagy, miképpen a római szenátor, Cato mondta volt: az egyszerű tolvajok tömlöcben ülnek, bilincsbe verve, a nyilvános tolvajok pedig aranyban és selyemben járnak. De mindezekhez végül is mit szól majd az isten? Úgy fog tenni, amint Ezékiel által mondotta, egybeolvasztja a fejedelmeket és kereskedőket, egyik tolvajt a másikkal, miképpen ólmot és rezet, mikor leég a

mind az ókor, mind az újabb idők kereskedő népeinél közvetlenül fosztogatással, kalózkodással, rabszolgavadászattal, gyarmati leigázással kapcsolatos; így volt ez Karthagóban, Rómában, később a velenceieknél, portugáloknál, hollandoknál stb.

A kereskedelem és a kereskedelmi tőke kifejlődése mindenütt kifejleszti a csereértékre irányuló termelést, megnöveli a termelés terjedelmét, változatossá és kozmopolita jellegűvé teszi, s a pénzt világpénzzé fejleszti. Ezért a kereskedelem mindenütt többé vagy kevésbé bomlasztóan hat a termelés meglevő szervezeteire, amelyek különféle formáikban mind főleg a használati értékre irányulnak. De az, hogy mennyire bomlasztja fel a régi termelési módot, mindenekelőtt annak szilárdságán és belső tagozódásán múlik. S hogy ez a bomlasztó folyamat milyen eredményre vezet, azaz, hogy milyen új termelési mód lép a régi helyére, nem a kereskedelemtől, hanem magának a régi termelési módnak a jellegétől függ. Az antik világban a kereskedelem hatása és a kereskedelmi tőke kifejlődése mindig rabszolgagazdálkodáshoz vezet; esetleg, aszerint hogy mi volt a kiindulópont, csak a közvetlen létfenntartási eszközök termelésére irányuló patriarchális rabszolgarendszert változtatja át értéktöbblet termelésére irányulóvá. A modern világban viszont a tőkés termelési módhoz vezet. Ebből következik, hogy ezeknek az eredményeknek a kereskedelmi tőke fejlődésén kívül még egészen más körülmények is feltételei voltak.

A dolog természetében rejlik, hogy mihelyt a városi ipar mint olyan elválik a falusitól, termékei eleve árukká lesznek, ezeknek eladásához tehát a kereskedelem közvetítésére van szükség. Ennyiben magától értetődik, hogy a kereskedelem a városok fejlődésére támaszkodik, s másrészt, hogy utóbbinak a kereskedelem a feltétele. Mindazonáltal itt egészen más körülményektől függ, hogy az ipar fejlődése mennyire jár együtt ezzel. A régi Róma már a köztársaság utolsó időszakában magasabb színvonalra fejleszti a kereskedelmi tőkét, mint amelyen bármikor azelőtt az ókorban állott, anélkül, hogy az ipar fejlődése bármiféle előrehaladást tenne; Korinthoszban, valamint Európa és Kisázsia más görög városaiban viszont a kereskedelem fejlődését az ipar nagyfokú fejlődése kíséri. Másrészt — a városi fejlődéssel és annak feltételeivel egyenes ellentétben — a kereskedelmi szellem, továbbá a kereskedelmi tőke fejlődése gyakran éppen nemletelepült, nomád népek sajátja.

Nem kétséges — és éppen ez a tény egészen téves nézeteket

---

város, hogy ne maradjanak többé sem fejedelmek, sem kufárok" *(Martin Luther: „Von Kaufshandlung und Wucher"* [Wittenberg] 1524.).

szült —, hogy azok a nagy forradalmak, amelyek a XVI. és XVII. század folyamán a földrajzi felfedezések következtében a kereskedelemben végbementek és a kereskedelmi tőke fejlődését rohamosan meggyorsították, egyikét alkotják ama főmozzanatoknak, amelyek a hűbéri termelési módnak tőkés termelési módba való átmenetét elősegítették. A világpiac hirtelen kitágulása, a forgalomba kerülő áruk megsokszorozódása, az európai nemzetek versengése, hogy Ázsia termékeit és Amerika kincseit hatalmukba kerítsék, a gyarmati rendszer, lényegesen hozzájárultak a termelés hűbéri korlátainak szétrobbantásához. A modern termelési mód azonban első időszakában, a manufaktúra-időszakban csak ott fejlődött ki, ahol ennek feltételei már a középkorban kialakultak. Hasonlítsuk össze pl. Hollandiát Portugáliával[50]. És ha a XVI. és részben még a XVII. században is a kereskedelem hirtelen kiterjedésének s az új világpiac megteremtésének döntő szerepe volt is a régi termelési mód pusztulásában és a tőkés termelési mód fellendülésében, de ez a már megteremtett tőkés termelési mód alapján történt. Ennek a termelési módnak az alapja maga a világpiac. Másrészt a tőkés termelési mód benső szükségszerűsége, hogy mind nagyobb méretekben termeljen, a világpiac folytonos tágítására ösztönöz, úgyhogy itt nem a kereskedelem forradalmasítja az ipart, hanem az ipar forradalmasítja állandóan a kereskedelmet. Most már a kereskedelmi uralom is attól függ, hogy nagyobb vagy kisebb mértékben vannak-e túlsúlyban a nagyipar feltételei. Hasonlítsuk össze pl. Angliát és Hollandiát. A holland kereskedelmi világuralom hanyatlásának története annak története, hogyan rendeli alá magának az ipari tőke a kereskedelmi tőkét. Hogy az egyes országokban még meglevő, a tőkés termelést megelőző termelési módok belső szilárdsága és tagozódása milyen akadályokat gördít a kereskedelem bomlasztó hatásának útjába, kirívóan megmutatkozik az angoloknak Indiával és Kínával való kapcsolatában. A termelési mód széles alapját itt a kisüzemű mezőgazdaság és a háziipar egysége alkotja, amihez Indiában még a föld közös tulajdonán nyugvó faluközösségi forma is járul (az eredeti forma egyébként

[50] Hogy mennyire döntő jelentőségű Hollandia fejlődése szempontjából, egyéb körülményeken kívül, az az alap, amelyet halászatával, manufaktúrával és mezőgazdaságával lerakott, azt már a XVIII. század írói kifejtették. Lásd pl. Massie-t. — A régebbi felfogással ellentétben, amely lebecsülte az ázsiai, az antik és a középkori kereskedelem méreteit és jelentőségét, most divattá vált azt mértéktelenül túlbecsülni. Ebből a hiedelemből legjobban úgy lehet kigyógyulni, ha megnézzük az angol kivitelt és behozatalt a XVIII. század eleje táján és szembeállítjuk a mával. Anglia külkereskedelme pedig mégis hasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint bármely más régebbi kereskedőnépé (Lásd *Anderson:* „History of Commerce". [London 1764. II. köt. 261. és köv. old.]).

Kínában is ez volt). Indiában az angolok az uralom és a földjáradék birtokában egyszersmind közvetlen politikai és gazdasági hatalmukat is latba vetették e kis gazdasági közösségek felrobbantására[51]. Kereskedelmük itt csak annyiban hat forradalmasítóan a termelési módra, hogy áruinak alacsony árával elpusztítja a fonó- és szövőipart, amely a mezőgazdasági és ipari termelés ezen egységének ősrégi, elengedhetetlen alkotórésze, s ezáltal szétrombolja a közösségeket. Ez a bomlasztó munka azonban még itt is csak igen lassan jár eredménnyel. Még kevésbé sikerült Kínában, ahol a közvetlen politikai hatalom nincs segítségükre. A földművelés és az ipar közvetlen egyesítéséből adódó nagy gazdaságosság és időmegtakarítás folytán itt makacs az ellenállás a nagyipar termékeivel szemben, melyeknek árába a termelést minduntalan át meg átjáró forgalmi folyamat improduktív költségei is belekerülnek. Az orosz kereskedelem viszont — ellentétben az angollal — érintetlenül hagyja az ázsiai termelés gazdasági alapját[52].

Az átmenet a hűbéri termelési módból kétféleképpen történik. A termelő kereskedővé és tőkéssé lesz, ellentétben a földművelő naturális gazdálkodással és a középkori városi ipar céhhez kötött kézművességével. Ez a valóban forradalmasító út. Vagy pedig a kereskedő közvetlenül keríti hatalmába a termelést. Bármennyire jelentős ez utóbbi út történelmileg mint átmenet — példa erre a XVII. század angol clothierje [posztókereskedője], aki ellenőrzése alá vonja a takácsokat (bár ezek önállóak maradnak), gyapjút ad el nekik és megveszi posztójukat —, mégis önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt azt inkább konzerválja és mint a maga előfeltételét megtartja. Így pl. egészen századunk közepéig a francia selyemiparban, az angol kötöttáru- és csipkeiparban a gyáros nagyobbrészt csak névlegesen volt gyáros, a valóságban pusztán kereskedő, aki a takácsokat a régi szétaprózott módon dolgoztatta tovább és hatalma felettük csak a kereskedő hatalma volt, akinek e takácsok a valóságban dolgoznak[53]. Ez a szokás mindenütt akadály

[51] Ha valamely nép történelméről, akkor az angolok indiai gazdálkodásáról el lehet mondani, hogy nem más, mint elhibázott és valóban ostoba (a gyakorlatban gyalázatos) gazdasági kísérletek története. Bengáliában az angol nagybirtok karikatúráját teremtették meg; Délkelet-Indiában a parcellatulajdon karikatúráját; északnyugaton — amennyire tőlük telt — a föld közös tulajdonán nyugvó indiai gazdasági közösséget önmaga karikatúrájává változtatták.

[52] Amióta Oroszország a leggörcsösebb erőfeszítéseket teszi, hogy saját tőkés termelést fejlesszen ki, s ez kizárólag a belső piacra, továbbá a vele határos ázsiai piacra van utalva, ez a helyzet is módosulni kezd. — *E. F.*

[53] Ugyanez vonatkozott a rajnai szalag-, paszomány- és selyemszövő iparra. Krefeld mellett még külön vasutat is építettek, hogy ezek a falusi kéziszövők a

a valódi tőkés termelési mód útjában és ez utóbbi kifejlődésével tönkremegy. Anélkül hogy a termelési módot forradalmasítaná, csak súlyosbítja a közvetlen termelők helyzetét, puszta bérmunkásokká és proletárokká változtatja őket, mégpedig olyan bérmunkásokká, akik rosszabb körülmények között dolgoznak, mint azok, akik közvetlenül a tőke hatalma alá kerültek, többletmunkájukat pedig a régi termelési mód alapján sajátítja el. Némileg módosult formában ugyanilyen viszonyok uralkodnak a kézműves módon űzött londoni bútorgyártás egy részében is. Különösen a Tower Hamletsben* igen elterjedt ez a módszer. Az egész termelés igen sok, egymástól független ágra oszlik. Az egyik üzem csak székeket, a másik csak asztalokat, a harmadik csak szekrényeket készít stb. De maguk ezek az üzemek többé-kevésbé kézműves alapon működnek, egy-egy kis mesterrel és kevésszámú segéddel. A termelés azonban túlságosan nagyméretű ahhoz, hogy közvetlenül magánfogyasztók számára dolgozzanak. Vevőik a bútorüzletek tulajdonosai. Szombatonként a mester elmegy hozzájuk és eladja termékét, s eközben ugyanúgy alkudoznak az áron, ahogyan a zálogházban szoktak azon, hogy mennyi kölcsönt adjanak erre vagy arra a tárgyra. E mesterek számára elengedhetetlenül szükséges, hogy hetente eladják termékeiket, már csak azért is, hogy a következő hétre újabb nyersanyagot vásárolhassanak s kifizethessék a munkabért. Ilyen körülmények között a mesterek tulajdonképpen csak közvetítők a kereskedők és saját munkásaik között. A tulajdonképpeni tőkés, aki az értéktöbblet legnagyobb részét zsebreteszi, a kereskedő[54]. Hasonló jelenségek fordulnak elő ott, ahol az addig kézművesmódra vagy a falusi ipar mellékhajtásaként folytatott ágakban áttérnek a manufaktúrára. Aszerint hogy technikailag mennyire fejlett az ilyen önálló kisüzem — ott, ahol ez maga már alkalmaz olyan gépeket, amelyek nem zárják ki a kézműves termelést —, végbemegy a nagyiparra való átmenet is; a gépet már nem kézierő, hanem gőz hajtja, amint ez például az utóbbi időben az angol kötöttáruiparban történik.

Tehát az átmenet háromféleképpen megy végbe: *először*, a kereskedő közvetlenül gyáros lesz; ez történik a kereskedelemre alapozott mesterségeknél, nevezetesen a fényűzési iparoknál, amelyeket nyersanyagukkal és munkásaikkal együtt a kereskedők hoztak be külföldről,

városi „gyárosokkal" érintkezhessenek, de azóta a mechanikai szövőipar a kézi-szövőkkel együtt a vasutat is használaton kívül helyezte. — *E. F.*

* London keleti szegénynegyedének egy része, a Tower közelében. — *Ford.*

[54] Ez a rendszer 1865 óta még sokkal nagyobb méretekben fejlődött ki. Részletekre vonatkozóan lásd „First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System". London 1888. — *E. F.*

például a XV. században Konstantinápolyból Olaszországba. *Másodszor*, a kereskedő a kisebb mestereket a maga közvetítőivé (middlemen) teszi, vagy esetleg közvetlenül az önálló termelőtől vásárol; utóbbi névlegesen önálló marad és termelési módja sem változik. *Harmadszor*, az ipari vállalkozó kereskedővé lesz és nagyban termel közvetlenül a kereskedelem számára.

A középkorban, mint Poppe helyesen mondja, a kereskedő csak „Verleger"* aki az akár a céhtagok, akár a parasztok által termelt árukat elhelyezi. A kereskedő ipari vállalkozóvá válik, helyesebben a kézműves kisipart, különösen a falusit, a maga számára dolgoztatja. Másrészt, a termelő kereskedővé lesz. A posztószövőmester pl. ahelyett, hogy a gyapjút időről időre kis tételekben a kereskedőtől kapná és segédeivel a kereskedő számára dolgozna, maga vesz gyapjút vagy fonalat és posztóját eladja a kereskedőnek. A termelés alkotóelemei mint maga a termelő által megvásárolt áruk kerülnek bele a termelés folyamatába. És a posztószövőmester most már nem az egyes kereskedők vagy meghatározott vevők számára termel, hanem az egész kereskedővilág számára. A termelő maga is kereskedő. A kereskedelmi tőke már csak a forgalmi folyamatot látja el. Eredetileg a kereskedelem előfeltétele volt annak, hogy a céhes ipar, a falusi háziipar és a hűbéri földművelés tőkés üzemmé alakuljon. A kereskedelem fejleszti áruvá a terméket, részint azáltal, hogy piacot teremt számára, részint azáltal, hogy új áruegyenértékkel hozza össze, a termelést pedig új nyers- és segédanyagokkal látja el s ezzel olyan új termelési ágakat nyit meg, amelyek már eleve a kereskedelmen alapulnak, azaz a piac és világpiac számára való termelésen és a világpiacból adódó termelési feltételeken. Mihelyt a manufaktúra és még inkább a nagyipar némileg megerősödik, maga teremt a maga számára piacot, meghódítja azt áruival. A kereskedelem most szolgájává lesz az ipari termelésnek, amelynek életfeltétele a piac állandó bővülése. A mindjobban növekvő tömegtermelés elárasztja a meglevő piacot s ezért állandóan azon munkálkodik, hogy ezt a piacot kitágítsa, korlátait áttörje. Ezt a tömegtermelést nem a kereskedelem korlátozza (amennyiben ez csak a már meglevő keresletet fejezi ki), hanem a működő tőke nagysága és a munka termelőerejének fejlettségi foka. Az ipari tőkés szeme előtt mindig a világpiac lebeg, saját önköltségi árait nemcsak hazája, hanem az egész világ piaci áraival veti egybe és kell állandóan egybevetnie. Ez az egybevetés a korábbi időszakban csaknem kizárólag a kereskedők feladta és így biztosítja a kereskedelmi tőke uralmát az ipari tőke felett.

A modern termelési mód első elméleti tárgyalása — a merkantil-

* Elhelyező, felvásárló, kiadó vállalkozó. — *Ford.*

rendszer — szükségképpen a forgalmi folyamat felületi jelenségeiből[1] indult ki, amint azok a kereskedelmi tőke mozgásában önállósultak, és ezért csak a látszatot ragadhatta meg. Részint, mert a kereskedelmi tőke az általánosságban vett tőke első szabad létezési módja. Részint annak a döntő befolyásnak következtében, amelyet a hűbéri termelés forradalmasításának első időszakában, a modern termelés kialakulásának időszakában gyakorol. Az igazán tudományos modern közgazdaságtan csak akkor kezdődik, amikor az elméleti vizsgálat területe a forgalmi folyamatról áttolódik a termelési folyamatra. Igaz, a kamatozó tőke szintén ősrégi formája a tőkének. De hogy a merkantilizmus miért nem ezt vette kiindulópontjául, sőt miért foglal el vele szemben polemikus álláspontot, erre később kapunk feleletet.

ÖTÖDIK SZAKASZ

A PROFIT SZÉTHASADÁSA KAMATRA ÉS VÁLLALKOZÓI NYERESÉGRE. A KAMATOZÓ TŐKE

(Folytatás)

Huszonkilencedik fejezet

A BANKTŐKE ALKOTÓRÉSZEI

Most már közelebbről szemügyre kell vennünk, miből áll a banktőke.

Fentebb láttuk, hogy Fullarton és mások a pénz mint forgalmi eszköz és a pénz mint fizetési eszköz (valamint a pénz mint világpénz, ha az aranykiáramlást is figyelembe vesszük) közti különbséget a forgalmi eszközök (currency) és a tőke közötti különbséggé változtatják át.

A tőke itt játszott sajátos szerepe hozza magával, hogy míg a felvilágosult közgazdaságtan azt igyekezett gondosan hangsúlyozni, hogy a pénz nem tőke, ez a bankár-közgazdaságtan ugyanilyen gondossággal azt hangsúlyozza, hogy valójában a pénz „a" tőke.

A későbbi vizsgálatok során megmutatjuk, hogy a pénztőkét itt összecserélik a kamatozó tőkeként értelmezett moneyed capitallel, míg az előbbi értelemben a pénztőke mindig csak a tőke átmeneti formája, megkülönböztetve a tőke egyéb formáitól, az árutőkétől és a termelőtőkétől.

A banktőke 1) készpénzből — aranyból vagy bankjegyekből —, 2) értékpapírokból áll. Ezeket ismét két részre oszthatjuk: kereskedelmi papírok, váltók, amelyek függőben vannak, időről időre lejárnak s amelyeknek leszámítolása a bankár tulajdonképpeni üzletét alkotja; és közforgalmú értékpapírok, tehát állampapírok, kincstári jegyek, mindenfajta részvények, szóval kamatozó papírok, amelyek azonban a váltóktól lényegesen különböznek. Ide számíthatók még a jelzáloglevelek is. Az ezekből a dologi alkotórészekből összetett tőke ismét

értékre tesz szert, arra ugyanis, hogy tőkeként működjék. Használati értéke itt éppen abban a profitban van, amelyet a pénz, tőkévé változtatva, termel. Ebben a sajátságában, hogy lehetséges tőke, a profittermelés eszköze, áruvá lesz, de sajátos fajta áruvá. Vagy, ami végül is ugyanaz, a tőke mint tőke áruvá lesz[55].

Tegyük fel, hogy az évi átlagprofitráta 20%. Ekkor egy 100 font sterling értékű gép, amelyet átlagos feltételek mellett, átlagos szakértelemmel és célszerűséggel tőkeként alkalmaznak, 20 font sterling profitot hozna. Annak az embernek tehát, aki 100 font sterlinggel rendelkezik, hatalmában áll 100 font sterlingből 120-at csinálni, vagyis 20 font sterling profitot termelni. 100 font sterling lehetséges tőkét tart a kezében. Ha ez az ember a 100 font sterlinget egy évre átengedi másnak, aki valóban tőkeként használja, ezzel hatalmat ad annak arra, hogy 20 font sterling profitot termeljen, olyan értéktöbbletet, amely neki semmibe sem kerül, amiért nem fizet egyenértéket. Ha ez az ember az év végén a 100 font sterling tulajdonosának fizet, tegyük fel, 5 font sterlinget, azaz a termelt profit egy részét, akkor ezzel a 100 font sterling használati értékét fizeti meg, ez összeg tőkefunkciójának, annak a funkciónak a használati értékét, hogy 20 font sterling profitot termel. A profitnak azt a részét, amelyet a kölcsönvevő a pénz tulajdonosának kifizet, kamatnak hívják. A kamat tehát nem egyéb, mint különleges elnevezése, különleges rovata a profit egy részének, amelyet a működő tőke nem rakhat a saját zsebébe, hanem ki kell fizetnie a tőke tulajdonosának.

Világos, hogy a 100 font sterling birtoklása hatalmat ad tulajdonosának arra, hogy a kamatot, a tőkéje által termelt profit bizonyos részét, magához vonja. Ha a 100 font sterlinget nem adná oda a másiknak, akkor ez utóbbi nem termelhetné meg a profitot s egyáltalában, e 100 font sterlinget illetően, nem működhetne tőkésként[56].

Gilbart módjára (lásd a jegyzetet) természetes igazságosságról beszélni itt — ostobaság. A termelés szereplői között végbemenő ügyletek igazságossága azon alapul, hogy ez ügyletek a termelési viszonyok természetes következményei. Azok a jogi formák, amelyek-

[55] Itt néhány helyet lehetne idézni, ahol a közgazdászok így értelmezik a dolgot. — „You (the Bank of England) are very large dealers in the *commodity of capital?*" [Önök (az Angol Bank) igen nagy üzleteket kötnek a *tőke* nevű *áruban?*] kérdezik e bank egyik igazgatójától a tanúkihallgatás alkalmával. „Report on Bank Acts" (House of Commons. 1857. [Nr. 1194. 104. old.]).

[56] „A természetes igazságosság egyik magától értetődő alapelve, hogy az, aki pénzt vesz kölcsön azzal a szándékkal, hogy ebből profitot húzzon, a profit egy részét köteles odaadni a kölcsönadónak" *(Gilbart:* „The History and Principles of Banking". London 1834. 163. old.).

ben e gazdasági ügyletek mint a részvevők akarati cselekményei, mint közös akaratuk megnyilvánulásai és mint az egyik féllel szemben az állam útján kényszerrel érvényesíthető szerződések jelennek meg, puszta formák s így magát a tartalmat nem határozhatják meg. Csak kifejezései ennek. Ez a tartalom igazságos, ha megfelel a termelési módnak, ha azzal összhangban van. Igazságtalan, ha annak ellentmond. A rabszolgaság a tőkés termelési mód alapjáról szemlélve igazságtalan; ugyancsak igazságtalan az áru minőségével kapcsolatos csalás.

A 100 font sterling azáltal termeli a 20 font sterling profitot, hogy tőkeként működik, akár ipari, akár kereskedelmi tőkeként. De e tőkeként való működés elengedhetetlen feltétele, hogy az összeget tőkeként költsék el, tehát a pénzt termelési eszközök vásárlására (ipari tőke esetén) vagy áruk vásárlására (kereskedelmi tőke esetén) fordítsák. Ahhoz azonban, hogy kiadják, meg kell lennie. Ha *A*, a 100 font sterling tulajdonosa azt vagy magánfogyasztására költené, vagy kincsként magánál tartaná, *B*, a működő tőkés, nem adhatná ki tőkeként. Nem a saját tőkéjét adja ki, hanem *A* tőkéjét; de *B* nem adhatja ki *A* tőkéjét, ha az nem akarja. Valójában tehát *A* az, aki a 100 font sterlinget mint tőkét eredetileg kiadja, bár tőkésként való egész működése arra szorítkozik, hogy a 100 font sterlinget tőkeként kiadja. E 100 font sterlinget illetően *B* csak azért működik tőkésként, mert *A* ezt az összeget neki átengedi, tehát mint tőkét adja ki.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt a kamatozó tőke sajátságos forgását. Azután, másodsorban, meg kell vizsgálnunk azt a sajátos módot, ahogyan áruként eladják, ti. kikölcsönzik, ahelyett hogy egyszer s mindenkorra odaadnák.

A kiindulópont az a pénz, amelyet *A* előlegez *B*-nek. Az előlegezés történhet zálog adásával vagy anélkül; de az első forma a régiesebb, kivéve az árukra vagy adóslevelekre, például váltókra, részvényekre stb. folyósított előlegeket. E különleges formák itt nem tartoznak vizsgálatunkhoz. Itt a kamatozó tőkével a maga szokásos formájában van dolgunk.

B kezében a pénz valóban tőkévé változik, elvégzi a *P—Á—P'* mozgást és aztán mint *P'* tér vissza *A*-hoz, mint $P + \Delta P$, *ahol* ΔP a kamatot jelenti. Az egyszerűség kedvéért itt egyelőre eltekintünk attól az esettől, amelyben a tőke hosszabb időre *B* kezén marad s a kamatokat meghatározott időközönként fizetik.

A mozgás tehát ez:

P—P—Á—P'—P'.

Itt megkettőzve jelenik meg 1) a pénznek tőkeként való kiadása, 2) a pénz visszaáramlása realizált tőke, P' vagyis $P + \Delta P$ alakjában.

A kereskedelmi tőke $P—Á—P'$ mozgásában ugyanaz az áru kétszer, vagy ha kereskedő kereskedőnek ad el, többször cserél gazdát; de ugyanannak az árunak minden egyes ilyen helyváltoztatása egy-egy metamorfózist jelez, az áru vételét vagy eladását, bármennyiszer ismétlődjék is ez a művelet mindaddig, míg az áru véglegesen fogyasztásra kerül.

Másrészt $Á—P—Á$-ban ugyanannak a pénznek kétszeri helyváltoztatása megy végbe, de ez a kétszeri helyváltoztatás az áru teljes metamorfózisát jelzi, amelyet először pénzzé s aztán pénzből ismét más áruvá változtatnak.

A kamatozó tőke esetében viszont P első helyváltoztatása nem mozzanata sem az árumetamorfózisnak, sem a tőke újratermelésének. Csak a másodszori kiadásnál válik azzá, a működő tőkés kezében, aki a pénzzel kereskedelmet folytat, vagy termelőtőkévé változtatja azt. P első helyváltoztatása itt nem fejez ki mást, mint hogy A átadja B-nek, vagy átruházza B-re; ez az átruházás bizonyos jogi formák között és kikötések mellett szokott történni.

Annak, hogy a pénzt így kétszer adják ki tőkeként s az első alkalommal puszta átruházás történik A-ról B-re, megfelel a pénz kétszeri visszaáramlása. Mint P' vagyis $P + \Delta P$ áramlik vissza a mozgásból a működő tőkéshez, B-hez. Ez aztán ismét átruházza A-ra, de megtetézve a profit egy részével, mint realizált tőkét adja vissza, mint $P + \Delta P$-t, amikor P nem azonos az egész profittal, hanem a profitnak csak egy része, a kamat. B-hez csak mint olyan áramlik vissza, amit kiadott, mint működő tőke, de mint ami A tulajdona. Ahhoz tehát hogy visszaáramlása teljes legyen, B ismét át kell hogy ruházza A-ra. B azonban a tőkeösszegen kívül az ezzel szerzett profit egy részét is kénytelen kamat címén A-nak átadni, mert utóbbitól a pénzt csak tőkeként kapta, azaz mint olyan értéket, amely a mozgás folyamán nemcsak megmarad, hanem értéktöbbletet teremt tulajdonosa számára. B kezében a pénz csak addig marad, ameddig működő tőkeként szerepel. Visszaáramlásával pedig — a kikötött határidő letelte után — megszűnik tőkeként működni. De mint többé már nem működő tőkét újra vissza kell adni A-nak, aki jogilag továbbra is tulajdonosa e tőkének.

A kölcsönzés formája, amely ennek az árunak, a tőkeárunak jellegzetessége — de egyébként más ügyleteknél is előfordul az eladási forma helyett — már abból adódik, hogy a tőke itt mint áru lép fel, vagyis hogy a pénz mint tőke áruvá lesz.

Itt a következő megkülönböztetést kell tennünk:

Láttuk (II. köt. 1. fej.) s itt röviden emlékeztetünk rá, hogy a tőke a forgalmi folyamatban mint árutőke és pénztőke működik. De mindkét formában a tőke nem mint tőke válik áruvá.

Mihelyt a termelőtőke árutőkévé változott, piacra kell dobni, mint árut kell eladni. Itt egyszerűen áruként működik. A tőkés itt csak úgy jelenik meg, mint áruk eladója, s a vevő, mint áruk vásárlója. A terméknek mint árunak a forgalom folyamatában, eladás révén, kell értékét realizálnia s átváltozott alakot, pénzalakot öltenie. Ezért az is egészen közömbös, hogy ezt az árut a fogyasztó vásárolja-e meg mint létfenntartási eszközt, vagy a tőkés mint termelési eszközt, mint tőke-alkotórészt. A forgalom műveletében az árutőke csak áruként működik, nem pedig tőkeként. Árutőke, eltérően az egyszerű árutól, 1) mert már értéktöbblettel terhes, tehát értékének realizálása egyszersmind értéktöbblet realizálása is; ez azonban mit sem változtat azon, hogy egyszerű áruként szerepel, mint olyan termék, amelynek meghatározott ára van; 2) mert ez az áruként való működése a tőkeként való újratermelése folyamatának mozzanata, áruként való mozgása tehát — minthogy csak részmozgása ennek az újratermelési folyamatnak — egyszersmind tőkeként való mozgása is; de nem magának az eladásnak a művelete révén lesz azzá, hanem csak azáltal, hogy e művelet összefügg e meghatározott értékösszeg tőkeként való összmozgásával.

Ugyanígy mint pénztőke valójában egyszerűen csak pénzként hat, azaz mint áruknak (a termelés elemeinek) vásárlóeszköze. Hogy ez a pénz itt egyszersmind pénztőke, a tőke egyik formája is, az nem a vétel műveletéből ered, nem abból a valóságos funkcióiból, amelyet itt mint pénz betölt; hanem e műveletnek a tőke összmozgásával való összefüggéséből, mert ez a művelet, amelyet pénzként végez el, bevezetője a tőkés termelési folyamatnak.

De amennyiben valóban működik, amennyiben a folyamatban valóban eljátssza szerepét, az árutőke itt csak mint áru, a pénztőke csak mint pénz fejti ki hatását. A tőkés a metamorfózis egyetlen önmagában vett mozzanatában sem *tőkeként* adja el az árut a vevőnek — noha számára az tőkét képvisel —, s egyetlen mozzanatában sem tőkeként idegeníti el a pénzt az eladónak. Mindkét esetben az árut egyszerűen mint árut, a pénzt egyszerűen mint pénzt, mint áru vásárlásának eszközét idegeníti el.

A tőke csak az egész folyamat összefüggésében, csak abban a mozzanatban, ahol a kiindulási pont egyszersmind visszatérési pontként jelenik meg, csak a $P—P'$ vagy $Á—Á'$ mozzanatban lép fel a forgalmi folyamat során tőkeként (míg a termelési folyamatban azáltal lép fel tőkeként, hogy a munkást a tőkés alá rendeli és hogy értéktöbbletet

termel). A visszatérés e mozzanatában azonban a közvetítés eltűnt. Ami itt van, az P' vagyis $P + \Delta P$ (függetlenül attól, hogy a ΔP-vel megnövelt értékösszeg most pénz formájában, vagy áru formájában vagy a termelés elemeinek formájában van-e meg), olyan pénzösszeg, amely az eredetileg előlegezett pénzösszeggel plusz az ezen felüli többlettel, a realizált értéktöbblettel, egyenlő. És éppen e visszatérési pontján, ahol a tőke mint realizált tőke, mint értékesült érték van jelen, ebben a formában — ha ezt akár képzeletben, akár a valóságban mint nyugvópontot rögzítik — a tőke sohasem lép a forgalomba, sőt ellenkezőleg úgy jelenik meg, mint amit a forgalomból visszavontak, mint az egész folyamat eredménye. Ha ismét kiadják, sohasem *tőkeként* idegenítik el valaki másnak, hanem egyszerű áruként adják el, vagy egyszerű pénzként adják oda áruk ellenében. Forgalmi folyamatában sohasem mint tőke jelenik meg, hanem csak mint áru vagy pénz és *mások számára* itt ez az egyetlen létezési formája. Áru és pénz itt nem azért tőke, mert az áru pénzzé, a pénz áruvá változik át; nem a vevőhöz vagy eladóhoz kapcsolódó valóságos viszonyában az, hanem csak eszmei viszonyában (szubjektíven nézve) magához a tőkéshez, vagy (objektíven nézve) mint az újratermelési folyamat mozzanata. A valóságos mozgásban a tőke nem a forgalmi folyamatban létezik tőkeként, hanem csak a termelési folyamatban, a munkaerő kizsákmányolási folyamatában.

Más azonban a helyzet a kamatozó tőkével s éppen ez adja sajátos jellegét. A pénztulajdonos, aki pénzét kamatozó tőkeként akarja értékesíteni, másnak idegeníti el, forgalomba dobja, *mint tőkét* teszi áruvá; mint tőkét nemcsak a maga számára, hanem mások számára is; ez nemcsak annak számára tőke, aki elidegeníti, hanem a másik is eleve mint tőkét kapja meg, mint olyan értéket, amely azzal a használati értékkel rendelkezik, hogy értéktöbbletet, profitot hoz létre; mint olyan értéket, amely a mozgás során megmarad, és működése után visszatér eredeti kibocsátójához, itt a pénztulajdonoshoz; tehát csak egy időre távolodik el tőle s csak időlegesen megy át tulajdonosának birtokából a működő tőkés birtokába, tehát sem el nem költik, sem el nem adják, hanem csak kölcsönadják; csak azzal a feltétellel idegenítik el, hogy meghatározott idő elteltével, először is, visszatér kiindulási pontjára, másodszor azonban mint realizált tőke tér vissza úgy, hogy realizálta azt a használati értéket, hogy értéktöbbletet termel.

A tőkeként kölcsönadott árut jellegétől függően mint álló- vagy forgótőkét kölcsönzik ki. A pénz mindkét formában kölcsönadható, állótőkeként például akkor, ha évjáradék formájában fizetik vissza, úgyhogy a kamattal együtt mindig a tőke egy része is visszaáramlik.

Bizonyos árukat használati értékük jellege folytán mindig csak mint állótőkét lehet kölcsönadni, például házakat, hajókat, gépeket stb. De minden kölcsönadott tőke, bármilyen is annak formája és bármiképpen módosítja is használati értékének jellege a visszafizetést, mindig csak a pénztőke különleges formája. Mert amit itt kölcsönadnak, az mindig bizonyos pénzösszeg és ezért a kamatot is ez után az összeg után számítják. Ha az, amit kölcsönadnak, sem nem pénz, sem nem forgótőke, akkor oly módon fizetik is vissza, mint ahogy az állótőke visszaáramlik. A kölcsönadó rendszeres időközönként megkapja a kamatot és az állótőke elhasznált értékének egy részét, az időközi kopás egyenértékét. S a határidő elteltével a kölcsönadott állótőke el nem használt része természetben tér vissza. Ha a kölcsönadott tőke forgótőke, akkor a kölcsönadóhoz is oly módon tér vissza, ahogyan a forgótőke áramlik vissza.

A visszaáramlás módját tehát mindig az újratermelődő tőkének s különleges fajtáinak valóságos körforgása határozza meg. De a kölcsöntőke visszaáramlása visszafizetés *alakját* ölti, mert előlegezése, elidegenítése kölcsönadás alakjában történik.

Ebben a fejezetben csak a tulajdonképpeni pénztőkével foglalkozunk. A kölcsöntőke egyéb alakjai ebből származnak.

A kölcsönadott tőke kétszer áramlik vissza; az újratermelés folyamatában visszatér a működő tőkéshez, s aztán e visszatérés még egyszer megismétlődik mint a kölcsönadóra, a pénztőkésre való átruházás, mint visszafizetés a tőke valóságos tulajdonosának, jogi kiindulópontjának.

A valóságos forgalmi folyamatban a tőke mindig csak mint áru vagy pénz jelenik meg és mozgása a vételek és eladások sorozatában oldódik fel. Röviden, a forgalmi folyamat az áru metamorfózisában oldódik fel. Más a helyzet, ha az újratermelési folyamatot a maga egészében vesszük szemügyre. Ha a pénzből indulunk ki (s mi sem változik, ha kiindulási pontunk az áru, minthogy akkor annak értékéből indulunk ki, tehát az árut magát pénz formájában vizsgáljuk), azt látjuk, hogy bizonyos pénzösszeget kiadtak, s az bizonyos idő elteltével megnövekedve tér vissza. Visszatér az előlegezett pénzösszeg pótlása plusz az értéktöbblet. A pénzösszeg bizonyos körmozgás során megmaradt és gyarapodott. De a pénzt, ha tőkeként kölcsönzik, éppen mint ilyen megmaradó és gyarapodó pénzösszeget adják kölcsön, amely bizonyos idő elteltével megtetézve tér vissza és ugyanezt a folyamatot mindig újra megismételheti. Nem úgy adják ki, mint pénzt és nem úgy, mint árut, tehát nem árura cserélik ki, ha pénz formájában előlegezik és nem pénzért adják el, ha áru formájában előlegezik; hanem mint tőkét adják ki. Az az önmagához való viszony, amelyben

a tőke akkor jelenik meg, ha a tőkés termelési folyamatot egészében és egységében nézzük és amelyben a tőke mint pénzt fiadzó pénz lép fel — most a közvetítő közbeeső mozgás nélkül, egyszerűen mint a tőke jellegzetessége, mint meghatározottsága bekebeleződik a tőkébe. És a tőkét ebben a meghatározottságban idegenítik el, amikor mint pénztőkét adják kölcsön.

Különös módon fogja fel a pénztőke szerepét Proudhon („Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon". Párizs 1850). Proudhon a kölcsönzést azért tartja rossznak, mert az nem eladás. A kamatra való kölcsönadás szerinte „lehetőség arra, hogy ugyanazt a tárgyat mindig újra eladják és árát mindig újra megkapják anélkül, hogy valaha is lemondanának az eladott tárgy tulajdonáról"* (9. old.). A tárgy, pénz, ház stb. nem cserél gazdát, mint a vételnél és eladásnál. De Proudhon nem látja, hogy amikor a pénzt kamatozó tőke formájában engedik át, nem kaptak érte vissza semmiféle egyenértéket. Minden vételi és eladási műveletnél, ha egyáltalában cserefolyamat megy végbe, a tárgyat valóban átengedik. Az eladott tárgy tulajdonáról mindig lemondanak. De az értéket nem engedik át. Az eladásnál átengedik az árut, értékét azonban nem, mert azt pénz formájában, vagy, ami itt csak más formája ennek, kötelezvény vagy fizetési jogcím alakjában visszaadják. A vételnél átengedik a pénzt, de értékét nem, mert azt áru formájában pótolják. Az ipari tőkés az egész újratermelési folyamat alatt ugyanazt az értéket tartja kezében (az értéktöbblettől eltekintve), csak különböző formákban.

Amennyiben csere, azaz tárgyak cseréje megy végbe, nem történik értékváltozás. Ugyanaz a tőkés mindig ugyanazt az értéket tartja a kezében. Amennyiben azonban a tőkés értéktöbbletet termel, nem történik csere; mihelyt csere megy végbe, az értéktöbblet már benne rejlik az árukban. Ha nem az egyes csereaktusokat vizsgáljuk, hanem a tőke *P—Á—P'* teljes körforgását, akkor mindig azt látjuk, hogy bizonyos értékösszeget előlegeznek s ezt az értékösszeget az értéktöbblettel vagy profittal megtetézve kapják vissza a forgalomból. E folyamat közvetítése a puszta csereaktusokban persze nem látható. S a kölcsönt nyújtó pénztőkés kamata éppen *P*-nek e tőkefolyamatán alapul, abból ered.

„Valójában — mondja Proudhon —, a kalapos, aki kalapokat ad el... megkapja ezek értékét, sem többet, sem kevesebbet. De a kölcsönt nyújtó tőkés... nemcsak maradéktalanul visszakapja

* A Bastiat-hoz intézett első levélből, amelyet F. C. Chevé írt, Proudhon egyik híve és a „Voix du Peuple" szerkesztője, aki a vitát megnyitotta (1849 október 22-én). — *Szerk.*

tőkéjét; többet kap vissza, mint a tőkét, többet, mint amit a cserébe dobott; a tőkén kívül kamatot is kap" (69. old.). A kalapos itt a termelő tőkést képviseli, ellentétben a kölcsönt nyújtó tőkéssel. Proudhon nyilvánvalóan nem jött rá a titok nyitjára, hogyan lehetséges az, hogy a termelő tőkés az árut értékén adja el (a termelési árakká való kiegyenlítődés Proudhon felfogása szempontjából itt mellékes) s éppen ezáltal tesz szert a cserébe bedobott tőkéjén felül profitra. Tegyük fel, hogy 100 kalap termelési ára = 115 font sterling s e termelési ár véletlenül azonos a kalapok értékével, tehát a kalapokat termelő tőke társadalmilag átlagos összetételű. Ha a profit = 15%, akkor a kalapos 15 font sterling profitot realizál azáltal, hogy az árukat értékükön, 115 font sterlingért adja el. Neki csak 100 font sterlingbe kerülnek. Ha saját tőkével termelt, a 15 font sterling többletet teljes egészében zsebrakja; ha kölcsöntőkét használt, akkor ebből talán 5 font sterlinget le kell adnia kamat fejében. Ez mit sem változtat a kalapok értékén, hanem csak az ebben az értékben már benne rejlő értéktöbblet különböző személyek között való megoszlásán. Minthogy tehát a kalapok értékét a kamatfizetés nem érinti, értelmetlenség Proudhon e kijelentése: „Mivel a kereskedelemben a tőke kamata hozzáadódik a munkás béréhez, hogy együtt tegyék ki az áru árát, ezért lehetetlen, hogy a munkás visszavásárolhassa saját munkájának termékét. Vivre en travaillant [saját munkából élni] olyan alapelv, amely a kamat uralma alatt ellentmondást rejt magában" (105. old.)[57].

Hogy Proudhon mily kevéssé értette meg a tőke természetét, mutatja a következő mondat, amelyben a tőke általános mozgását úgy írja le, mint a kamatozó tőkére jellegzetes mozgást: „Abból, hogy a kamatok felhalmozása révén a pénztőke cseréről cserére mindig visszatér a maga forrásához, következik, hogy a kölcsönnyújtás megismétlése, amelyet mindig ugyanaz a személy végez, mindig ugyanannak hoz nyereséget" [Proudhon az 1849 december 31-i levélben, uo. 154. old.].

Mi hát az, ami a kamatozó tőke sajátos mozgásánál titok marad számára? Az olyan kategóriák, mint a vétel, ár, tárgyak átruházása, s az a közvetlen forma, amelyben itt az értéktöbblet megjelenik;

[57] Ha tehát Proudhon akarata érvényesülne, a „házat", „pénzt" stb. nem volna szabad „tőkeként" kölcsönadni, hanem mint „árut ... önköltségi áron" kellene elidegeníteni (44. old.). Luther valamivel magasabb fokon állott Proudhonnál. Ő már tudta, hogy a profitszerzés független a kölcsönzés vagy vétel formájától: „A kereskedelmet is uzsorává változtatják. De ez már mégis túlságosan sok. S amikor most olyasmiről kell beszélnünk, mint a kölcsönzéssel való uzsora, akkor, ha már egyszer felléptünk ellene (nemrégiben), meg kell adnunk a magáét a *kereskedelmi uzsorának* is" *(M. Luther:* „An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen". Wittenberg 1540.)

röviden az a jelenség, hogy itt a tőke mint tőke vált áruvá s hogy ezért az eladás kölcsönadássá s az ár a profitban való részesedéssé változott át.

A tőke visszatérése kiindulási pontjához általában jellemzi a teljes körforgást végző tőke mozgását. Semmiképpen sem a kamatozó tőke különlegessége ez. Utóbbi különlegessége csak a visszatérés külsőleges, a közvetítő körforgástól elszakított formája. A kölcsönadó tőkés átadja tőkéjét, átruházza az ipari tőkésre, anélkül hogy egyenértéket kapna érte. Átadási művelete egyáltalán nem tartozik a tőke valóságos körforgási folyamatához, hanem csak bevezeti ezt a körforgást, amelyet az ipari tőkésnek kell végrehajtania. A pénznek ez az első helyváltoztatása nem fejezi ki a metamorfózis egyik műveletét sem, sem a vételt, sem az eladást. A tulajdonról nem mondanak le, mert nem megy végbe csere, nem kapnak egyenértéket. A pénz visszatérése az ipari tőkés kezéből a kölcsönadó kezébe csak kiegészíti az első műveletet, a tőke átengedését. A pénzformában előlegezett tőke, a körforgás folyamata útján, ismét pénzformában tér vissza az ipari tőkéshez. Minthogy azonban a tőke nem volt az övé, amikor kiadta, nem lehet az övé akkor sem, amikor visszatér. Az újratermelési folyamaton való áthaladás nem teheti ezt a tőkét az ipari tőkés tulajdonává. Ezért vissza kell szolgáltatnia annak, aki kölcsönadta. Az első átadás, amely a tőkét a kölcsönadó kezéből átviszi a kölcsönvevő kezébe, jogügylet és semmi köze sincs a tőke valóságos újratermelési folyamatához, hanem csak bevezeti azt. A visszafizetés, amely a visszaáramlott tőkét a kölcsönvevő kezéből ismét a kölcsönadó kezébe juttatja, nem egyéb, mint második jogügylet, amely kiegészíti az elsőt; az egyik bevezeti a valóságos folyamatot, a másik utólagos művelet, amelyet a valóságos folyamat után végeznek el. A kiindulási és a visszatérési pont, a kölcsönadott tőke átadása és visszaszolgáltatása tehát úgy jelenik meg, mint két önkényes, jogügyletek közvetítésével végbemenő mozgás, amely megelőzi és követi a tőke valóságos mozgását s amelynek ez utóbbihoz magához semmi köze. A valóságos mozgás szempontjából mit sem változtatna a dolgon, ha a tőke eleve az ipari tőkésé volna s ezért mint az ő tulajdona csak hozzá áramlana vissza.

Az első, bevezető műveletben a kölcsönadó átadja tőkéjét a kölcsönvevőnek. A második, utólagos és befejező műveletben a kölcsönvevő visszaadja a tőkét a kölcsönadónak. Ha csak a kettőjük közötti ügyeletet vesszük figyelembe — s a kamattól egyelőre eltekintünk —, ha tehát csak magának a kölcsönzött tőkének a kölcsönadó és kölcsönvevő közötti mozgásáról van szó, e két művelet (ezeket hosszabb vagy rövidebb idő választja el egymástól, amely alatt a tőke valóságos újratermelésének mozgása megy végbe) felöleli a mozgás

egészét. S e mozgás — odaadni azzal a feltétellel, hogy visszaszolgáltatják —, ez általában a kölcsönadásnak és kölcsönvevésnek, a csak feltételesen történő pénz- vagy áruelidegenítés e sajátos formájának a mozgása.

A tőke jellegzetes mozgása általában — a pénz visszatérése a tőkéshez, a tőke visszatérése a maga kiindulópontjához — a kamatozó tőkében egészen külsőleges alakot ölt, amely elszakadt a tartalmát képező valóságos mozgástól. *A* a maga pénzét nem mint pénzt, hanem mint tőkét adja oda. A tőke itt nem változik, csak egyik kézből a másikba kerül. Valóságos átváltozása tőkévé csak *B* kezében megy végbe. De *A* számára tőkévé vált pusztán azáltal, hogy *B*-nek adta oda. A tőke valóságos visszaáramlása a termelési és forgalmi folyamatból csak *B* számára történik meg. De *A* számára a visszaáramlás ugyanolyan formában történik, mint az elidegenítés. *B* kezéből a tőke ismét *A* kezébe tér vissza. A kamatozó tőkének mint olyannak egész mozgási formája nem más, mint hogy bizonyos időre pénzt adnak oda, kölcsönadják, s kamattal (értéktöbblettel) megtetézve visszakapják. A kölcsönadott pénznek tőkeként végzett valóságos mozgása oly művelet, amely kívül esik a kölcsönadók és kölcsönvevők közötti ügyleteken. Ez utóbbiakban e közvetítőfolyamat eltűnt, nem látható, nincs közvetlenül benne. A tőke sajátos áru s így elidegenítése is sajátságos. Ezért itt a visszatérés sem gazdasági folyamatok meghatározott sorának következményeként és eredményeként fejeződik ki, hanem egy különleges jogi megállapodás következményeként, amelyet a vevő és eladó köt. A visszaáramlás ideje az újratermelési folyamat menetétől függ; a kamatozó tőke esetében úgy *tűnik*, hogy tőkeként való visszatérése csupán a kölcsönadó és kölcsönvevő megegyezésétől függ. Úgyhogy a tőke visszaáramlása ezzel az ügyelettel kapcsolatban már nem úgy jelenik meg, mint a termelési folyamat által meghatározott következmény, hanem úgy, mintha a kölcsönadott tőke sohasem veszítette volna el pénzformáját. A valóságban persze ezeket az ügyleteket a valóságos visszaáramlás határozza meg. De ez nem látszik magán az ügyleten. A gyakorlatban ugyancsak koránt sincs mindig így. Ha a valóságos visszaáramlás nem következik be idejében, a kölcsönvevőnek meg kell próbálnia valamilyen más segélyforrásból eleget tenni a kölcsönadóval szembeni kötelezettségének. A tőke puszta *formája* — az a pénz, amelyet mint *A* összeget adnak ki és bizonyos idő alatt mint $A + \frac{1}{x} A$ összeg tér vissza, anélkül hogy ez idő-közbeiktatáson kívül bármilyen más közvetítés történne — nem más, mint a valóságos tőkemozgás fogalomnélküli [begriffslos] formája.

A tőke valóságos mozgásában a visszatérés a forgalmi folyamat

egyik mozzanata. A pénzt először termelési eszközökké változtatják; a termelési folyamat áruvá változtatja; az áru eladása révén visszaváltoztatják pénzzé, s ebben a formában visszatér a tőkés kezébe, aki a tőkét kiinduláskor pénzformában előlegezte. A kamatozó tőkénél azonban a visszatérés, mint az átadás is, pusztán a tőke tulajdonosa és egy másik személy közötti jogügylet eredménye. Nem látunk mást, mint átadást és visszafizetést. Minden eltűnt, ami eközött történik.

De minthogy a tőkeként előlegezett pénznek az a tulajdonsága, hogy visszatér előlegezőjéhez, ahhoz, aki tőkeként adta ki, minthogy *P—Á—P'* a tőkemozgás immanens formája, éppen ezért lehetséges, hogy a pénzt tulajdonosa tőkeként adhassa kölcsön, mint olyasmit, aminek az a tulajdonsága, hogy kiindulási pontjához visszatér, hogy mozgása során mint érték megmarad és gyarapodik. Tulajdonosa mint tőkét adja oda, mert azután hogy tőkeként felhasználták, visszaáramlik kiindulási pontjához, tehát a kölcsönvevő bizonyos idő elteltével visszaszolgáltathatja, éppen mert hozzá magához visszaáramlik.

A pénz tőkeként való kölcsönadásának — annak, hogy időhöz kötött visszaszolgáltatás kötelezettségével adják oda — tehát az az előfeltétele, hogy a pénzt valóban mint tőkét használják, hogy valóban visszatérjen kiindulási pontjához. A pénznek mint tőkének a valóságos körforgása tehát előfeltétele a jogügyletnek, amely szerint a kölcsönvevő köteles a pénzt a kölcsönadónak visszaadni. Ha a kölcsönvevő a pénzt nem tőkeként adja ki, az az ő dolga. A kölcsönadó tőkeként adja kölcsön, s mint ilyennek el kell végeznie a tőkefunkciókat, amelyek magukban foglalják a pénztőke körforgását egészen odáig, hogy pénz formájában visszaáramlik kiindulási pontjához.

A *P—Á* és *Á—P'* forgalmi műveletek, amelyekben az értékösszeg mint pénz vagy áru működik, csak közvetítő folyamatok, csak egyes mozzanatai az értékösszeg teljes mozgásának. Mint tőke elvégzi a *P—P'* teljes mozgást. Mint pénzt vagy értékösszeget valamilyen formában előlegezik és értékösszegként tér vissza. Aki pénzt ad kölcsön, az azt nem áru vásárlására költi, vagy ha az értékösszeg áruban van meg, az árut nem adja el pénzért, hanem tőkeként előlegezi, *P—P'*-ként, vagyis olyan értékként, amely bizonyos határidőre ismét visszatér kiindulópontjához. Ahelyett, hogy venne vagy eladna, kölcsönad. Ez a kölcsönadás tehát a megfelelő formája annak, hogy az értékösszeget *mint tőkét* idegenítsék el, nem pedig mint pénzt vagy árut. Ebből semmiképpen sem következik, hogy a kölcsönadás ne lehessen olyan ügyletek formája is, amelyeknek semmi közük a tőkés újratermelési folyamathoz.

Eddig csak a kölcsönadott *tőke* mozgását vettük szemügyre tulajdonosa és az ipari tőkés között. Most meg kell vizsgálnunk a *kamatot.*

A kölcsönadó pénzét tőkeként adja ki; az általa elidegenített értékösszeg tőke s ezért visszaáramlik hozzá. A puszta visszatérés azonban a kikölcsönzött értékösszegnek nem *tőkeként* való visszaáramlása volna, hanem puszta visszaszolgáltatása egy kölcsönadott értékösszegnek. Ahhoz, hogy tőkeként térjen vissza, az szükséges, hogy az előlegezett értékösszeg mozgása során ne csak fenntartsa, hanem értékesítse önmagát, megnövelje értéknagyságát, tehát értéktöbblettel megtetézve, mint $P + \Delta P$ térjen vissza s e ΔP itt a kamat, vagyis az átlagprofitnak az a része, amely nem marad a működő tőkés kezében, hanem a pénztőkésé lesz.

A tőkeként való elidegenítés annyit jelent, hogy a pénznek $P + \Delta P$-ként kell visszatérnie a kölcsönadóhoz. Később még külön meg kell vizsgálni azt a formát, amikor a közbenső időben a kamat bizonyos időközönként áramlik vissza, de a tőke nélkül, mert utóbbit csak egy hosszabb időszak végén fizetik vissza.

Mit ad a pénztőkés a kölcsönvevőnek, az ipari tőkésnek? Valójában mit idegenít el? Hiszen csak az elidegenítés művelete teszi a pénz kölcsönadását a pénznek tőkeként való elidegenítésévé, azaz a tőkének áruként történő elidegenítésévé.

Csak ennek az elidegenítési műveletnek tulajdonítható, hogy a pénz kölcsönadója tőkéjét áruként, vagy az árut, amellyel rendelkezik, tőkeként adja oda valaki másnak.

Mit idegenítenek el a közönséges eladásnál? Nem az eladott áru értékét, mert ez csak formáját változtatja. Mint ár, eszmeileg megvan az áruban, mielőtt pénz formájában valóságban átkerül az eladó kezébe. Ugyanaz az érték és ugyanaz az értéknagyság itt csak a formáját változtatja. Egyszer áruformában, másszor pénzformában van meg. Amit az eladó valóban elidegenít s ami ezért belekerül a vevő egyéni vagy termelő fogyasztásába is, az az áru használati értéke, az áru mint használati érték.

Mi mármost az a használati érték, amelyet a pénztőkés a kölcsön idejére elidegenít s amelyről lemond a termelő tőkés, a kölcsönvevő javára? Erre a használati értékre a pénz azáltal tesz szert, hogy tőkévé lehet változtatni, tőkeként működhet és ezért mozgása során, azon felül, hogy megőrzi eredeti értéknagyságát, meghatározott értéktöbbletet, átlagprofitot (ami ennél több vagy ennél kevesebb, az itt véletlennek tűnik) hoz létre. A többi áru használati értékét végső soron elfogyasztják és ezzel eltűnik az áru állaga s vele együtt értéke. A tőke nevű árunak viszont az a sajátossága, hogy használati értékének

elfogyasztása révén értéke és használati értéke nemcsak fennmarad, hanem gyarapszik.

A pénztőkés a pénznek mint tőkének ezt a használati értékét — azt a képességét, hogy átlagprofitot termeljen — idegeníti el az ipari tőkés számára arra az időre, amely alatt lemond annak javára a kölcsönadott tőke fölötti rendelkezésről.

Ennyiben az ily módon kölcsönadott pénz helyzete az ipari tőkéssel szemben bizonyos fokig hasonló a munkaerőéhez. Csak annyi a különbség, hogy a munkaerő értékét az ipari tőkés megfizeti, míg a kölcsönvett tőke értékét egyszerűen visszafizeti. Az ipari tőkés számára a munkaerő használati értéke abban áll, hogy elhasználása során több értéket (profitot) hoz létre, mint amennyivel maga rendelkezik, mint amibe kerül. Ez a fölös érték a munkaerő használati értéke az ipari tőkés számára. A kölcsönvett pénztőke használati értéke pedig szintén úgy jelenik meg, mint képessége arra, hogy értéket tételezzen és gyarapítson.

A pénztőkés valójában használati értéket idegenít el s ezáltal azt, amit odaad, áruként adja oda. S ennyiben tökéletes a hasonlóság az áruval mint olyannal. Először is érték kerül át egyik kézből a másikba. Az egyszerű árunál, az árunál mint olyannál, ugyanaz az érték marad a vevő és az eladó kezében, csak különböző formában; mindketten továbbra is ugyanazzal az értékkel rendelkeznek, amelyet elidegenítettek, az egyik áruformában, a másik pénzformában. A különbség annyi, hogy a kölcsönadási ügyletnél csak a pénztőkés ad át értéket; de megtartja a jövőbeni visszafizetés révén. A kölcsönadásnál csak az egyik fél kap értéket, mert csak az egyik fél adott át értéket. — Másodszor, az egyik fél valóságos használati értéket idegenít el; ezt a másik megkapja és elhasználja. De a közönséges árutól eltérően maga ez a használati érték is érték, ti. az értéknagyságnak az a többlete, amely a pénznek tőkeként való felhasználása révén eredeti értéknagysága felett adódik. A profit nem más, mint ez a használati érték.

A kölcsönadott pénznek az a használati értéke, hogy tőkeként működhet és, mint ilyen, átlagos körülmények között átlagprofitot termelhet[58].

Mi az mármost, amit az ipari tőkés fizet, tehát mi az ára a kölcsönadott tőkének? „That which men pay as interest for the use of what

[58] „A kamatszedés jogossága nem attól függ, hogy valaki szert tesz-e profitra vagy sem, hanem" (a kölcsönvett dolog) „képességétől, hogy profitot hozzon létre, ha helyesen használják fel." („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered". London 1750. 49. old. A névtelenül megjelent írásmű szerzője: *J. Massie.*)

they borrow" [Az, amit az emberek kamatként fizetnek az általuk kölcsönvett dolog használatáért], Massie szerint „a part of the profit it is capable of producing" [egy része annak a profitnak, amelyet a kölcsönvett dolog létre tud hozni]. [„An Essay etc." 49. old.][59]

A közönséges áru vevője az áru használati értékét vásárolja meg és értékét fizeti meg. Aki pénzt vesz kölcsön, ugyancsak e pénznek mint tőkének a használati értékét veszi meg; de mit fizet meg? Bizonyára nem az árát vagy értékét, mint ahogy a többi árunál teszik. A kölcsönadó és a kölcsönvevő között — eltérően a vevőtől és az eladótól — az érték nem megy át formaváltozáson, nem szerepel egyszer pénzformában, másszor áruformában. Az odaadott és a visszakapott érték azonossága itt egészen másképp mutatkozik meg. Az értékösszeget, a pénzt, egyenérték nélkül adják oda s bizonyos idő elteltével visszakapják. A kölcsönadó mindig a szóban forgó érték tulajdonosa marad, akkor is, amikor ez tőle a kölcsönvevőhöz került át. Az egyszerű árucserénél a pénz mindig a vevő oldalán van; a kölcsönadásnál azonban az eladó oldalán van. Ez utóbbi adja oda a pénzt bizonyos időre s a tőke vásárlója kapja meg mint árut. De ez csak akkor lehetséges, ha a pénz tőkeként működik, és ezért előlegezik. A kölcsönvevő a pénzt mint tőkét, mint önmagát értékesítő értéket veszi kölcsön. Ez az összeg azonban egyelőre csupán magábanvaló tőke, akárcsak minden tőke a maga kiindulási pontján, előlegezésének pillanatában. Csak használata révén értékesül, csak így realizálódik tőkeként. De a kölcsönvevőnek mint *realizált* tőkét kell visszafizetnie, tehát mint értéket plusz értéktöbbletet (kamatot); s utóbbi csak az általa realizált profit egy része lehet. Csak része, nem pedig az egész. Mert a kölcsönvevő számára éppen az a használati értéke, hogy profitot termel neki. Különben a kölcsönadó nem idegenített volna el semmiféle használati értéket. Másrészt nem juthat az egész profit a kölcsönvevőnek. Különben a használati érték elidegenítéséért semmit sem fizetne s az előlegezett pénzt csak mint egyszerű pénzt adná vissza a kölcsönadónak, nem pedig mint tőkét, mint realizált tőkét, mert a szóban forgó pénz csak mint $P + \Delta P$ jelent realizált tőkét.

Mindketten ugyanazt a pénzösszeget adják ki tőkeként, a kölcsönadó is, a kölcsönvevő is. De csak utóbbi kezében működik tőkeként. A profit nem kétszereződik meg azáltal, hogy ugyanaz a pénzösszeg két személy számára kétszer szerepel tőkeként. Csak azáltal működhet

[59] „A gazdagok nem maguk használják pénzüket, hanem kölcsönadják más embereknek, hogy ezek profitra tegyenek szert, az így szerzett profitok egy részét fenntartva a tulajdonosok számára" (uo. 23—24. old.).

mindkettőjük számára tőkeként, hogy a profitot megosztják. A kölcsönadónak jutó rész neve kamat.

Az egész ügylet ezek szerint kétfajta tőkés között bonyolódik le, a pénztőkés és az ipari vagy kereskedelmi tőkés között.

Sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy itt a tőke mint tőke válik áruvá, vagyis hogy az itt szóban forgó áru — tőke. Az egyszerű áru szempontjából tehát, vagy akár a tőke szempontjából is, ha az a maga újratermelési folyamatában mint árutőke működik, valamennyi itt megjelenő viszony ésszerűtlen volna. Kölcsönadni és kölcsönvenni, ahelyett, hogy eladnának és vennének, olyan különbség, amely itt a szóban forgó áru — a tőke — sajátos természetéből ered. Ugyancsak ebből származik az is, hogy amit itt fizetnek, az kamat, nem pedig az áru ára. Ha valaki a kamatot a pénztőke árának kívánja nevezni, akkor ez ésszerűtlen formája az árnak és teljes ellentmondásban van az áru árának fogalmával[60]. Az ár itt a maga merőben elvont és tartalmatlan formájára redukálódott, arra, hogy bizonyos pénzösszeg, amit olyasvalamiért fizetnek, ami így vagy úgy használati értékként szerepel; míg fogalma szerint az ár nem más, mint e használati érték pénzben kifejezett értéke.

A kamat mint a tőke ára eleve teljesen ésszerűtlen kifejezés. Itt az áru kettős értékkel rendelkezik, először értéke van, másodszor ettől az értéktől eltérő ára, holott az ár az érték pénzkifejezése. A pénztőke egyelőre nem más, mint bizonyos pénzösszeg, vagy bizonyos árumennyiség pénzösszeg alakjában rögzített értéke. Ha árut adnak tőkeként kölcsön, az áru csak burkolt formája egy bizonyos pénzösszegnek. Mert az, amit tőkeként kölcsönadnak, nem ennyi és ennyi font gyapot, hanem bizonyos mennyiségű pénz, amely gyapot formájában annak értékeként szerepel. A tőke ára tehát a tőkére mint pénzösszegre vonatkozik, ha nem is mint forgalmi eszközre [currency], ahogy Torrens úr gondolja (lásd fentebb a 60. jegyzetet). Hogyan lehet mármost egy értékösszegnek ára a maga árán, vagyis azon az áron kívül, amely saját pénzformájában fejeződik ki? Hiszen az ár az áru értéke (s ez vonatkozik a piaci árra is, amelynek eltérése az értéktől nem minőségi, hanem csak mennyiségi, csak az értéknagyságra vonatkozik), eltérően

[60] „Az érték (value) kifejezésnek, ha a forgalmi eszközökre [currency] alkalmazzák, három jelentése van... Másodszor, currency actually in hand [a ténylegesen kézben levő forgalmi eszköz], összehasonlítva ugyanakkora forgalmi eszközmennyiséggel, amely később fog befolyni. Ekkor értékét a kamatláb méri, a kamatláb magasságát pedig by the ratio between the amount of loanable capital and the demand for it [a kölcsönadható tőke mennyisége és az iránta mutatkozó kereslet közti arány] határozza meg" (*R. Torrens* ezredes: „On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc." 2. kiad. 1847. [5—6. old.]).

az áru használati értékétől. Olyan ár, amely az értéktől minőségileg különbözik, értelmetlen ellentmondás[61].

A tőke a maga értékesítése révén mutatkozik tőkének; értékesítésének foka azt a mennyiségi fokot fejezi ki, amelyben tőkeként realizálódik. Az általa létrehozott értéktöbblet vagy profit — annak rátája vagy magassága — csak az előlegezett tőke értékével való összehasonlítás útján mérhető. Ezért a kamatozó tőke nagyobb vagy kisebb értékesítését is csak úgy mérhetjük, hogy a kamat összegét, az összprofit reáeső részét összevetjük az előlegezett tőke értékével. Ha tehát az ár az áru értékét fejezi ki, a kamat a pénztőke értékesítésének kifejezése s ezért úgy jelenik meg, mint az az ár, amelyet érte a kölcsönadónak fizetnek. Ebből látszik, milyen együgyű eljárás már eleve, ha valaki erre közvetlenül akarja alkalmazni a pénz által közvetített csere, a vétel és eladás egyszerű viszonyait, amint azt Proudhon teszi. Hiszen az alapfeltevés éppen az, hogy a pénz tőkeként működik s ezért mint tőkét önmagában, mint potenciális tőkét lehet átruházni másra.

A tőke maga azonban azért jelenik itt meg áruként, mert a piacon kínálják és a pénznek mint tőkének a használati értékét valóban elidegenítik. De használati értéke az, hogy profitot hoz létre. A pénznek vagy az árunak mint tőkének értékét nem az határozza meg, hogy mint pénznek vagy árunak mennyi az értéke, hanem az az értéktöbbletmennyiség, amelyet tulajdonosa számára termel. A tőke terméke a profit. A tőkés termelés alapján csak használatbeli különbség, hogy a pénzt pénzként adják-e ki, avagy tőkeként előlegezik. A pénz, illetve az áru, önmagában véve, potenciálisan tőke, éppúgy, mint ahogy potenciálisan tőke a munkaerő is. Mert 1) ha a pénzt át lehet változtatni a termelés elemeivé s úgy, ahogy van, nem más mint ezek elvont kifejezése, értékként való létük; 2) ha a gazdaság anyagi elemeinek az a tulajdonságuk, hogy potenciálisan már tőkék, ennek az az oka, hogy kiegészítő ellentétük, az ami őket tőkévé teszi — a bérmunka — a tőkés termelés alapján rendelkezésre áll.

Az anyagi gazdaság antagonisztikus társadalmi meghatározottsága — a munkával mint bérmunkával szembeni ellentéte — a termelési folyamattól elválasztva, már a tőketulajdonban mint olyanban kifejeződik. Mármost ez a mozzanat, elválasztva magától a tőkés

[61] „E kettős jelentésű kifejezés: a pénz vagy a forgalmi eszköz értéke, ha szokás szerint megkülönböztetés nélkül használják mind az áruk csereértékének, mind a tőke használati értékének a megjelölésére, állandó forrása a zűrzavarnak" (*Tooke:* „Inquiry into the Currency Principle". 77. old.). A legfőbb zűrzavart (amely magában a dologban rejlik), hogy az érték mint olyan (a kamat) a tőke használati értékévé lesz, Tooke nem látja.

termelési folyamattól, amelynek folytonos eredménye és mint folytonos eredmény, állandó előfeltétele, abban fejeződik ki, hogy a pénz, s ugyanígy az áru, önmagában, lappangva, potenciálisan, tőke, hogy azt tőkeként el lehet adni s hogy ebben a formában idegen munkának parancsol, jogcímet ad idegen munka elsajátítására, tehát önmagát értékesítő érték. Itt is világosan kitűnik, hogy az idegen munka elsajátítására ez a viszony szolgáltat jogcímet és eszközt, nem pedig valamiféle a tőkés által egyenértékképpen végzett munka.

Áruként jelenik meg a tőke továbbá azért, mert a profitnak kamatra és tulajdonképpeni profitra való megoszlását a kereslet és kínálat, tehát a verseny szabályozza, ugyanúgy, mint az áruk piaci árát. De itt a különbség éppoly szembeötlő, mint a hasonlóság. Ha a kereslet és kínálat fedi egymást, az áru piaci ára megfelel termelési árának; azaz ekkor kitűnik, hogy árát a tőkés termelés belső törvényei szabályozzák, függetlenül a konkurrenciától, minthogy a kereslet és kínálat ingadozása csak a piaci áraknak a termelési áraktól való eltérését magyarázza meg — amely eltérések egymást kölcsönösen kiegyenlítik, úgyhogy bizonyos hosszabb időszakaszokban az átlagos piaci árak egyenlőek a termelési árakkal. Mihelyt fedik egymást, ezek az erők nem hatnak többé, megsemmisítik egymást s az ármeghatározás általános törvénye ilyenkor mint az egyes eset törvénye is megmutatkozik; a piaci ár ekkor már közvetlen létében és nemcsak mint a piaci árak mozgásának átlaga felel meg a termelési árnak, amelyet magának a termelési módnak a belső törvényei szabályoznak. Ugyanez a helyzet a munkabérrel. Ha a kereslet és kínálat fedi egymást, hatásuk megszűnik s a munkabér azonos a munkaerő értékével. De nem ez a helyzet a pénztőke után járó kamat esetében. A konkurrencia itt nem a törvénytől való eltéréseket határozza meg, hanem az elosztásnak egyáltalában nincs más törvénye, mint amit a konkurrencia diktál, mert, mint később még látni fogjuk, a kamatnak nincsen „természetes" rátája. A kamat természetes rátáján, ellenkezőleg, a szabad verseny által megszabott rátát értik. A kamatrátának nincsenek „természetes" határai. Ahol a konkurrencia nemcsak az eltéréseket és ingadozásokat határozza meg, ahol tehát egymás ellen ható erőinek egyensúlya esetén egyáltalában minden meghatározás megszűnik, ott a meghatározandó önmagában véve törvény híján való és önkényes valami. Erről bővebben a következő fejezetben.

A kamatozó tőke esetében minden külsőlegesnek tűnik: a tőke előlegezése úgy jelenik meg, mint puszta átvitele a kölcsönadóról a kölcsönvevőre; a realizált tőke visszaáramlása mint kamattal tetézett puszta visszaadás, visszafizetés. Ugyanígy külsőlegesnek tűnik a tőkés termelési módnak az az immanens meghatározása is, hogy

a profitrátát nemcsak az egyetlen megtérülés alatt szerzett profitnak az előlegezett tőkeértékhez való aránya határozza meg, hanem magának e megtérülési időnek a hossza is, vagyis az a profit, amelyet az ipari tőke bizonyos időközökben hoz. A kamatozó tőkénél ez is egészen külsőlegesen jelenik meg úgy, hogy meghatározott időre a kölcsönadónak meghatározott kamatot fizetnek.

A romantikus Adam Müller, aki szokása szerint képtelen megérteni a dolgok belső összefüggését, így ír: „A dolgok árának meghatározásánál az idő mellékes; a kamat meghatározásánál főleg az időt veszik tekintetbe" („Die Elemente der Staatskunst". Berlin 1809. [III. köt.] 138. old.). Nem látja, hogy a termelési idő és a forgalmi idő részt vesz az áruk árának meghatározásában, és hogy éppen ez határozza meg a profitrátát a tőke adott megtérülési idejére, a kamatrátát pedig éppen az adott időre eső profit meghatározása szabja meg. Mélyenszántó bölcsessége itt is, mint mindig, csak abban áll, hogy a felszín porfelhőit látja s erről a homályról fennhéjázóan úgy beszél, mint ami titokzatos és jelentékeny.

Huszonkettedik fejezet

A PROFIT MEGOSZLÁSA. A KAMATLÁB. A KAMAT „TERMÉSZETES" RÁTÁJA

E fejezet tárgyát, mint általában a hitel valamennyi később tárgyalandó jelenségét itt nem vizsgálhatjuk meg részleteiben. A kölcsönadók és kölcsönvevők közötti konkurrencia s a pénzpiac ebből eredő rövidebb ingadozásai kívül esnek vizsgálódásunk körén. Annak a körforgásnak az ábrázolása, amelyet a kamat rátája az ipari ciklus folyamán leír, feltételezi magának e ciklusnak az ábrázolását, s ezt itt ugyancsak nem adhatjuk. Ugyanez áll a kamatláb többé vagy kevésbé megközelítő kiegyenlítődésére a világpiacon. Itt csak az a feladatunk, hogy kifejtsük a kamatozó tőke önálló alakját és a kamat önállósodását a profittal szemben.

Minthogy a kamat nem egyéb, mint az a része a profitnak, amelyet eddigi feltevésünk szerint az ipari tőkés a pénztőkésnek kénytelen fizetni, ezért a kamat legfelsőbb határaként maga a profit jelenik meg, amikor is a működő tőkésnek jutó rész 0 volna. Egyes esetektől eltekintve, ahol a kamat ténylegesen magasabb lehet a profitnál — akkor azonban nem fizethető a profitból —, a kamat legfelső határául talán az egész profitot tekinthetnénk, levonva belőle azt a később tárgyalandó részt, amely felügyeleti díjra (wages of superintendence)

vezethető vissza. A kamat legalsó határa teljesen meghatározhatatlan. Bármilyen mélyre süllyedhet. Ilyenkor azonban mindig ellenkező irányban ható körülmények következnek be s a kamatot e viszonylagos minimum fölé emelik.

„A tőke használatáért fizetett összeg és maga az illető tőke közti arányt, pénzben mérve, a kamat rátája fejez ki." — „A kamat rátája függ 1) a profitrátától; 2) attól, hogy milyen arányban oszlik meg az összprofit a kölcsönadó és kölcsönvevő között" („Economist". 1853 jaunár 22. [89. old.]). „Minthogy a kölcsönvett dolog használatáért fizetett kamat része annak a profitnak, amelyet a kölcsönvett dolog termelni képes, ezért ezt a kamatot szükségképpen mindig az említett profit szabályozza" *(Massie:* „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc." London 1750. 49. old.).

Tegyük fel egyelőre, hogy az összprofitnak és e profit ama részének az aránya, amelyet kamat formájában a pénztőkés számára kell lefizetni, rögzített. Ekkor világos, hogy a kamat az összprofittal együtt fog emelkedni vagy süllyedni, az összprofitot pedig az általános profitráta és annak ingadozásai határozzák meg. Ha például az átlagprofitráta 20% volna, a kamat pedig a profit $^1/_4$-e, akkor a kamatláb = = 5%; 16%-os átlagprofitráta esetén a kamat 4% volna. 20%-os profitráta mellett a kamat 8%-ra emelkedhetne és az ipari tőkés még mindig ugyanakkora profitra tenne szert, mint 16%-os profitráta és 4%-os kamatláb esetén, ti. 12% profitra. Ha a kamat csak 6 vagy 7%-ra emelkedne, az ipari tőkés még mindig a profit nagyobb részét tartaná meg. Ha a kamat az átlagprofit állandó hányadát tenné ki, ebből az következnek, hogy mennél magasabb az általános profitráta, annál nagyobb az összprofit és a kamat közötti abszolút különbség, annál nagyobb tehát az összprofitnak az a része, amely a működő tőkésé lesz, és fordítva. Tegyük fel, hogy a kamat az átlagprofit $^1/_5$-e. 10-nek $^1/_5$-e = 2; az összprofit és a kamat közti különbség = 8. 20-nak $^1/_5$-e = 4; a különbség = 20 — 4 = 16; 25-nek $^1/_5$-e = 5; a különbség = 25 — 5 = 20; 30-nak $^1/_5$-e = 6; a különbség = 30 — 6 = 24; 35 $^1/_5$-e = 7; a különbség = 35 — 7 = 28. A 4, 5, 6, 7%-os különböző kamatráták itt mindig csak az összprofit $^1/_5$-ét vagyis 20%-át fejeznék ki. Tehát ha a profitráták különbözők, a kamat különböző rátái az összprofit azonos hányadát, vagyis az összprofit azonos százaléknyi részét fejezhetik ki. A kamat ilyen állandó aránya esetén az ipari profit (az összprofit és a kamat közti különbség) annál nagyobb volna, mennél magasabb az általános profitráta és fordítva.

Minden egyéb körülményt azonosnak véve, azaz a kamat és az

összprofit többé-kevésbé állandó aránya esetén, a működő tőkés a profitráta magasságával egyenes arányban tud és hajlandó magasabb vagy alacsonyabb kamatot fizetni[62]. Láttuk, hogy a profitráta magassága fordított arányban van a tőkés termelés fejlettségével. Ebből tehát az következik, hogy a magasabb vagy alacsonyabb kamatláb egy-egy országban ugyancsak fordított arányban áll az ipari fejlettség fokával, ha ugyanis a kamatláb különbözősége valóban a profitráták különbözőségét fejezi ki. Később látni fogjuk, egyáltalában nem szükségszerű, hogy ez mindig így legyen. Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy a kamatot a profit, közelebbről az általános profitráta szabályozza. S szabályozásának ez a módja még a kamat átlagára is érvényes.

Mindenesetre a profit átlagos rátáját úgy kell tekintenünk, mint a kamat végső felső határát.

Azt a körülményt, hogy a kamatot az átlagprofitra kell vonatkoztatni, mindjárt közelebbről szemügyre vesszük. Ahol egy adott egészet, mint a profitot, két személy között fel kell osztani, ott mindenekelőtt természetesen a felosztandó egész nagyságán múlik a dolog s utóbbit, a profit nagyságát, átlagos rátája határozza meg. Ha az általános profitrátát, tehát az adott nagyságú tőkére, mondjuk 100-ra eső profit nagyságát adottnak tételezzük fel, akkor a kamat változatai nyilván fordítottan aránylanak a profit ama részének változataihoz, amely a működő — de kölcsönvett tőkével dolgozó — tőkésnek marad. S az elosztandó profitnak, vagyis a meg nem fizetett munka értéktermékének a nagyságát egészen más körülmények határozzák meg, mint amelyek a profit megoszlását e két fajta tőkés között megszabják, és e körülmények gyakran egészen ellentétes irányban hatnak[63].

Ha szemügyre vesszük azokat a ciklusokat, amelyekben a modern ipar mozgása végbemegy — a nyugalmi állapotot, növekvő megélénkülést, virágzást, túltermelést, összeomlást, pangást, nyugalmi állapotot és így tovább — amely ciklusok további elemzése kívül esik vizsgálatunk körén —, azt látjuk, hogy a kamat alacsony színvonala többnyire a virágzás, vagyis az extraprofit periódusának felel meg,

---

[62] „A kamat természetes rátáján az egyes vállalkozók üzleti profitjai [profits of trade] uralkodnak" *(Massie:* Uo. 51. old.).

[63] Itt a kéziratban a következő megjegyzés található: „E fejezet menetéből adódik, hogy mégiscsak jobb a profit-megoszlás törvényeinek vizsgálata előtt először azt kifejteni, hogyan válik a mennyiségi megoszlás minőségivé. Ahhoz, hogy az előző fejezetből ide az átmenetet megteremtsük, nem kell más, mint egyelőre feltételezni azt, hogy a kamat valamilyen közelebbről meg nem határozott része a profitnak." {— *E. F.*}

a kamat emelkedése a virágzás és az azt követő fordulat közti átmenetnek, a kamat legszélsőbb uzsoramagasságot elérő maximuma pedig a válságnak[64]. 1843 nyarától kezdve határozott virágzás következett be; a kamatláb, amely 1842 tavaszán még $4^1/_2$% volt, 1843 tavaszán és nyarán 2%-ra süllyedt[65]; sőt szeptemberben $1^1/_2$%-ra esett *(Gilbart:* „A Practical Treatise on Banking", 5. kiad. London 1849. I. köt. 166. old.); majd az 1847. évi válság folyamán 8%-ra, sőt afölé emelkedett.

Igaz, hogy másrészt alacsony kamat együtt járhat pangással, mérsékelten emelkedő kamat pedig növekvő megélénküléssel.

A kamatláb legnagyobb magasságát a válságok alatt éri el, amikor, bármibe kerüljön is, kölcsönt kell szerezni, hogy fizetni lehessen. Ez azonban ugyanakkor — minthogy a kamat emelkedésének az értékpapírok árcsökkenése felel meg — igen kedvező alkalom le nem kötött pénztőkével rendelkező embereknek arra, hogy potom áron olyan kamatozó értékpapírokat szerezzenek meg, amelyek, a dolgok rendes folyása esetén, feltétlenül újra elérik legalább a maguk átlagos árát, mihelyt a kamatláb ismét süllyed[66].

A kamatlábnak azonban süllyedő tendenciája is van, teljesen függetlenül a profitráta ingadozásaitól. Éspedig két fő ok folytán:

I. „Tegyük fel, hogy tőkét soha nem is vennének kölcsön másra, mint termelő befektetésre. A kamatláb még ekkor is változhat anélkül, hogy a bruttóprofit rátája bármiképpen megváltozna. Amint ugyanis egy nép fejlődése során mind nagyobb gazdagságra tesz szert, kialakul és mind nagyobbra nő az olyan emberek osztálya akik elődeik munkája révén pénzalapok birtokában vannak s ezek puszta kamataiból meg tudnak élni. Sokan azok közül is, akik ifjúságuk és férfikoruk idején tevékenyen részt vettek az üzletben, visszavonulnak, hogy öregsé-

[64] „Az első periódusban, közvetlenül a nyomottság ideje után, bőségesen van pénz és nincs spekuláció; a második periódusban bőséges a pénz s a spekuláció buján tenyészik; a harmadik periódusban a spekuláció kezd alábbhagyni és nő a kereslet a pénz iránt; a negyedik periódusban a pénz ritka és jelentkezik a nyomottság" *(Gilbart:* „A Practical Treatise on Banking". 5. kiad. London 1849. I. köt. 149. old.).

[65] Tooke ezt azzal magyarázza, hogy „fölös tőke halmozódott fel, ami szükségszerű kísérőjelensége volt a hasznothajtó befektetések hiányának az előző években, továbbá azzal, hogy kincseket dobtak a forgalomba és hogy újjáéledt a bizalom az üzlet fejlődése iránt" („History of Prices from 1839 to 1847". London 1848. 54. old.).

[66] „Egy bankár megtagadta régi ügyfelétől, hogy 200 000 font sterlinget érő értékpapírjára [bond] kölcsönt folyósítson; amidőn az ügyfél már elmenőben volt, hogy csődöt jelentsen, a bankár azt mondta neki, erre a lépésre semmi szükség nincsen, hiszen ő a jelen körülmények között megvenné az értékpapírt 150 000 font sterlingért" („The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc." London 1864. 80. old.).

gükre nyugodtan élhessenek a felhalmozott összegek kamataiból. Mindkét osztály az ország gazdagságának növekedésével növekvő tendenciát mutat; mert azok, akik már közepes tőkével indulnak, könnyebben szereznek önálló vagyont, mint akik kevéssel kezdik. Régi és gazdag országokban ezért a nemzeti tőkének az a része, amelyet tulajdonosai nem akarnak maguk felhasználni, nagyobb hányadát teszi ki a társadalom egész termelőtőkéjének, mint újonnan betelepült és szegény országokban. Mily számos a járadékosok osztálya Angliában! A járadékosok osztályával arányosan a tőkét kölcsönadók osztálya is nő, mert e kettő azonos" *(Ramsay:* „Essay on the Distribution of Wealth". [Edinburgh 1836.] 201. [202.] old.).

II. A hitelrendszer fejlődése s ezzel együtt a gyárosoknak és kereskedőknek a bankárok által közvetített mind nagyobb rendelkezési lehetősége a társadalom valamennyi osztályának minden megtakarított pénze felett, továbbá e megtakarításoknak oly mértékben való koncentrálódása, hogy pénztőkeként működhetnek, szükségképpen szintén lenyomja a kamatlábat. Erről később részletesebben beszélünk.

A kamat rátájának meghatározására vonatkozóan Ramsay azt mondja, hogy az „részben a bruttóprofit rátájától, részben attól az aránytól függ, amelyben ez kamatra és vállalkozói haszonra (profits of enterprise) oszlik. Ez az arány a tőkét kölcsönadók és kölcsönvevők közötti konkurrenciától függ; a bruttóprofit előrelátható rátája ezt a konkurrenciát befolyásolja, de nem szabályozza kizárólagosan[67]. Azért nem szabályozza kizárólagosan, mert az egyik oldalon sokan vesznek fel kölcsönt anélkül, hogy bármiféle termelő befektetésre gondolnának, s mert másrészt az egész kölcsönadható tőke nagysága az ország gazdagsága szerint változik, függetlenül a bruttóprofit bármilyen változásától". *(Ramsay:* uo. 206—207. old.).

Ahhoz, hogy megállapíthassuk a kamat átlagos rátáját, 1) ki kell számítani a kamatlábnak a nagy ipari ciklusok folyamán mutatkozó változataiból a kamatláb átlagát; 2) ki kell számítani a kamatlábat olyan befektetéseknél, ahol a tőkét hosszabb időre adják kölcsön.

Az egyes országokban uralkodó átlagos kamatráta — a folyton ingadozó piaci rátáktól eltérően — semmiféle törvény által sem határozható meg. Ilyképpen a kamatnak nincsen természetes rátája olyan értelemben, ahogyan a közgazdászok természetes profitrátáról

[67] Minthogy a kamatlábat általában az átlagprofitráta határozza meg, nagyszabású szédelgés igen gyakran járhat együtt alacsony kamatlábbal. Például a vasúti szédelgés 1844 nyarán. Az Angol Bank kamatlábát csak 1844 október 16-án emelték fel 3%-ra.

és a munkabér természetes rátájáról beszélnek. Már Massie teljes joggal megjegyzi itt ([„An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc." London 1750.] 49. old.): „Az egyetlen kérdés, ami felől valakinek ez ügyben kétsége lehet, az, hogy e profitokból mekkora hányad illeti jogosan a kölcsönvevőt és mekkora a kölcsönadót; s ennek a hányadnak meghatározására nincs más módszer, mint általában a kölcsönvevők és kölcsönadók véleménye; mert e tekintetben csak az a jogos vagy jogtalan, amit a közmegegyezés annak minősít." A kereslet és kínálat egyensúlya — az átlagprofitrátát adottnak feltételezve — itt semmit sem jelent. Ahol egyébként ehhez a formulához menekülnek, ott (s ilyenkor ez gyakorlatilag helyes is) arra szolgál, hogy megtalálják az alapvető szabályt (a szabályozó határokat vagy a határnagyságokat), amely a konkurrenciától független, sőt azt meghatározza; különösen azoknál, akik a konkurrencia gyakorlatának, jelenségeinek s az ebből kifejlődő elképzeléseknek a rabjai, ez a formula arra való, hogy eljussanak valamilyen elképzeléshez, bármilyen felszínes is az, a gazdasági viszonyoknak a konkurrenciában megmutatkozó belső összefüggéséről. Módszer ez arra, hogy a konkurrenciát kísérő változatoktól eljussanak e változatok határaihoz. Az átlagos kamatlábnál nem ez a helyzet. Semmi ok sem indokolja, hogy a közepes konkurrenciaviszonyok, a kölcsönadók és kölcsönvevők egyensúlya, a kölcsönadó számára miért a tőkéje utáni 3, 4, 5%-os stb. kamatlábat, vagy pedig a bruttóprofit meghatározott részét, 20 vagy 50%-át biztosítsák. Amikor itt a konkurrencia mint olyan dönt, a meghatározás önmagában véve véletlen, tisztán tapasztalati és csak szőrszálhasogatás vagy képzelődés tüntetheti fel ezt a véletlent valami szükségszerűségnek[68]. A banktörvényhozásról és

[68] Így például *J. G. Opdyke:* „A Treatise on Political Economy". New York 1851. teljesen sikertelen kísérletet tesz arra, hogy az 5%-os kamatláb általános elterjedését örök törvényekkel magyarázza meg. Hasonlíthatatlanul naivabb *Karl Arnd* úr „Die naturgemässe Volkswirtschaft gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus etc." című művében, Hanau 1845. Itt ez olvasható: „A javak termelésének természetes menetében csak *egyetlen* jelenség van, amely — teljesen megművelt területű országokban — úgy látszik hivatott arra, hogy a kamatlábat némiképpen szabályozza; ez az az arány, amelyben az európai erdők famennyisége az évi szaporulat révén növekszik. Ez a szaporulat, teljesen függetlenül a fák csereértékétől" (milyen furák a fák, hogy csereértéküktől függetlenül szaporodnak!) „3—4%-os arányban következik be. — Ezek szerint tehát" (minthogy tudniillik a fák szaporulata teljesen független csereértéküktől, bármennyire függhet is csereértékük a szaporulattól) „nem várható, hogy az" (a kamatláb) „ama színvonal alá süllyedjen, amelyen jelenleg a leggazdagabb országokban áll" (124. [125.] old.). — Ez megérdemli, hogy „erdőeredetű [waldursprünglicher] kamatlábnak" nevezzék, s felfedezője ugyanebben a művében további érdemeket is szerez „tudományunkban" mint „az ebadó filozófusa" [420. és köv. old.].

a kereskedelmi válságról szóló 1857. és 1858. évi parlamenti jelentésekben a legmulatságosabb az Angol Bank igazgatóinak, londoni és vidéki bankároknak, valamint hivatásos teoretikusoknak összevissza fecsegése a „kialakított valóságos kamatlábról" [real rate produced], miközben képtelenek többet mondani olyan közhelyeknél, hogy például „a kölcsönadható tőkéért fizetett ár valószínűleg e tőke kínálatával változik", hogy „magas kamatráta és alacsony profitráta tartósan nem állhat fenn egymás mellett" és más ilyen laposságoknál[69]. Szokás, törvénnyé vált hagyomány stb., éppúgy, mint maga a konkurrencia, szerepet játszik a közepes kamatláb meghatározásában, amennyiben ez nemcsak mint átlagszám, hanem mint tényleges nagyság létezik. Már csak a sok jogi vitában is, ahol kamatokat kell számítani, egy bizonyos közepes kamatlábat kell törvényesnek elfogadni. Ha mármost valaki továbbmegy és azt kérdezi, miért nem lehet a közepes kamatláb határait általános törvényekből levezetni, a felelet egyszerűen a kamat természetében rejlik. A kamat csak az átlagprofit része. Ugyanaz a tőke kettős meghatározottságban jelenik meg, mint kölcsöntőke a kölcsönadó kezében, mint ipari vagy kereskedelmi tőke a működő tőkés kezében. De csak egyszer működik és profitot is csak egyszer termel. Magában a termelési folyamatban a tőke kölcsöntőke jellege nem játszik szerepet. Hogy a két személy, akinek e profitra igénye van, hogyan osztozik rajta, az önmagában véve éppúgy pusztán tapasztalati, a véletlenek birodalmába tartozó tény, mint egy társas üzlet közös profitjának százalékos elosztása a különböző résztvevők között. Az értéktöbblet és a munkabér közti elosztásnál, amelyen a profitráta meghatározása lényegében alapul, két egészen különböző elem, a munkaerő és a tőke játszik meghatározó szerepet; az értéktöbblet és a munkabér ennek a két független változónak a függvénye, amelyek kölcsönösen határt szabnak egymásnak; *minőségi különbségük* hozza létre a termelt érték *mennyiségi megosztását*. Később látni fogjuk, hogy ugyanez a helyzet az értéktöbblet megosztásánál földjáradékra és profitra. A kamatnál nem történik semmi ehhez hasonló. Itt éppen fordítva, a *minőségi megkülönböztetés*, mint mindjárt látni fogjuk, az értéktöbblet egyazon darabjának *tisztán mennyiségi megosztásából* keletkezik.

[69] Az Angol Bank a maga leszámítolási kamatlábát az arany odaáramlása és kiáramlása szerint süllyeszti vagy emeli, bár természetesen mindig figyelembe veszi a nyílt piacon uralkodó kamatlábat. „Ezáltal a váltóleszámítolásban való spekuláció a bankkamatláb változásainak előzetes számításbavétele alapján most a pénzcentrum" — azaz a londoni pénzpiac — „vezető tőkéseinek egyik fő üzleti tevékenységévé vált" („The Theory of the Exchanges etc." 113. old.).

Az eddig kifejtettekből következik, hogy a kamatnak nincs „természetes" rátája. Ha azonban az általános profitrátával ellentétben, az egyik oldalon a közepes kamatláb, vagyis a kamat átlagos rátája, a kamat állandóan ingadozó piaci rátáitól eltérően a maga határain belül semmiféle általános törvény által nem állapítható meg, mert csak arról van szó, hogy a tőke két birtokosa különböző jogcímen osztozik a bruttóprofiton, a másik oldalon a kamatláb, mégpedig akár a közepes, akár a mindenkori piaci ráta éppen fordítva mint egyforma, határozott és kézzelfogható nagyság jelenik meg, tehát egész másképpen, mint az általános profitráta[70]

A kamatláb hasonlóképpen viszonylik a profitrátához, mint az áru piaci ára az áru értékéhez. Amennyiben a kamatlábat a profitráta határozza meg, ezt mindig az általános profitráta teszi, nem pedig az egyes iparágakban esetleg uralkodó sajátos profitráták, s még kevésbé az extraprofit, amelyre az egyes tőkés az üzlet bizonyos területén szert tehet[71]. Az általános profitráta tehát valójában mint tapasztalati, adott tény jelenik meg újra a kamat átlagos rátájában, bár utóbbi az előbbinek nem tiszta vagy megbízható kifejezése.

Igaz ugyan, hogy maga a kamatráta a kölcsönvevők által nyújtott biztosítékok jellege és a kölcsön időtartama szerint mindig más és más; de e körülmények minden egyes csoportjára nézve adott pilla-

[70] „Az áruk ára állandóan ingadozik: mindegyiküknek más-más használatra szolgál; a pénz minden célra alkalmas. Az áruk, még az azonos fajtájúak is, különböznek minőségüket illetően; a készpénz mindig azonos értékű, vagy legalábbis kívánatos, hogy ilyen legyen. Ezért van az, hogy a pénznek az ára, amit a kamat szóval jelölünk, szilárdabb és egyformább, mint bármely más dologé" *(J. Steuart:* „Principles of Political Economy". Francia fordítás 1789. IV. 27. old.).

[71] „A profit megoszlásának e szabályát azonban nem lehet minden kölcsönadóra és kölcsönvevőre külön-külön alkalmazni, hanem csak a kölcsönadókra és kölcsönvevőkre általában. A kivételesen nagy vagy kis nyereség az ügyességnek vagy az üzleti hozzáértés hiányának a folyománya s a kölcsönadóknak ehhez semmi közük; minthogy az egyikből nincs káruk, a másikból sem kell hasznot húzniok. Amit egyazon üzletág egyes embereiről mondottunk, különböző üzletágakra is érvényes; ha valamely üzletágban az ott működő kereskedők és iparűzők az általuk kölcsönvett pénz segítségével többet keresnek a szokásos profitnál, amelyre az illető ország többi kereskedői és iparűzői szert tesznek, akkor a külön kereset az övék, bár eléréséhez csak a szokásos ügyességre és üzleti hozzáértésre volt szükség; az övék s nem a kölcsönadóé, aki őket pénzzel látta el . . . mert a kölcsönadók semmiféle iparág üzéséhez nem adták volna kölcsön pénzüket olyan feltételekkel, amelyek lehetővé teszik, hogy a kölcsönvevők az általános kamatlábnál kevesebbet fizessenek; ezért viszont többet sem kell ennél kapniok, bármekkora haszonra tettek is szert a kölcsönadott pénz segítségével az utóbbiak" *(Massie:* „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest". London 1750. 50, 51. old.).

natban egyforma. Ez a különbség tehát nem befolyásolja a kamatláb szilárd és egyöntetű alakját[72].

A közepes kamatláb minden egyes országban hosszabb időszakokat tekintve állandó nagyságként jelenik meg, mert az általános profitráta — az egyes profitráták állandó változása ellenére, amelynél azonban az egyik területen végbemenő változást más terület ellentétes változása kiegyenlíti — csak hosszabb időszakokban változik. S az általános profitráta viszonylagos állandósága éppen a közepes kamatlábnak (average rate or common rate of interest) e többé-kevésbé állandó jellegében mutatkozik meg.

Ami azonban a kamat állandóan ingadozó piaci rátáját illeti, ez az áruk piaci árához hasonlóan minden pillanatban mint fix nagyság adott, mert a pénzpiacon valamennyi kölcsönadható tőke állandóan mint együttes tömeg áll szemben a működő tőkével, tehát a kölcsöntőke kínálata és az erre irányuló kereslet közti arány megszabja a kamat mindenkori piaci állását. Ez annál inkább így van, minél általánosabban társadalmi jellegűvé teszi a fejlődés és a hitelügy ezzel kapcsolatos koncentrációja a kölcsöntőkét s minnél inkább egyszerre, egyidejűleg dobja a pénzpiacra. Az általános profitráta viszont mindig csak mint tendencia, mint a különleges profitráták kiegyenlítődésének mozgása létezik. A tőkések konkurrenciája — amely nem más, mint a kiegyenlítődésnek ez a mozgása — itt abból áll, hogy azokról a területekről, ahol a profit hosszabb időn át alul marad az átlagon, fokozatosan tőkét vonnak el s azt ugyancsak fokozatosan olyan területekre viszik át, ahol a profit az átlagot meghaladja; vagy abból is, hogy lassanként különböző arányokban oszlik el e területek között a pótlólagos tőke. Itt e különböző területekkel kapcsolat-

---

[72] Bank rate [az Angol Bank leszámítolási kamatlába] 5%
Market rate of discount, 60 days' drafts [piaci leszámítolási kamatláb, 60 napos váltókra] ..... $3^5/_8$%
Ditto 3 months [ugyanaz, 3 hónapos váltókra] ..... $3^1/_2$%
Ditto 6 months [ugyanaz, 6 hónapos váltókra] ..... $3^5/_{16}$%
Loans to bill-brokers, day to day [váltóügynököknek nyújtott kölcsönök, azonnali felmondásra] ..... 1—2%
Ditto for one week [ugyanez 1 heti felmondásra] 3%
Last rate for fortnight, loans to stockbrokes [végső kamatláb 14 napi felmondásra, tőzsdeügynököknek nyújtott kölcsönök] $4^3/_4$—5%
Deposit allowance (banks) [betéti kamat (bankok)] ..... $3^1/_2$%
Ditto (discount houses) [ugyanaz (leszámítoló intézetek)] ..... $3-3^1/_4$%

Hogy e különbség ugyanazon a napon mily nagy lehet, bizonyítja a londoni pénzpiac 1889 december 9-i kamatrátáinak fenti összeállítása a „Daily News" december 10-i számának City-tudósításából. A minimum 1%, a maximum 5%. {— *E. F.*}

ban a tőke be- és kiáramlásának folytonos váltakozása érvényesül és sohasem egyidejű tömeghatás, mint a kamatláb meghatározásánál.

Láttuk, hogy a kamatozó tőke, noha az árutól teljesen különböző kategória, mégis sajátos fajtájú áruvá válik, s ezért a kamat e tőke árává lesz, amelyet — mint a közönséges áru esetében a piaci árat — mindenkor a kereslet és kínálat rögzít. A kamat piaci rátája tehát, bár állandóan ingadozik, minden adott pillanatban éppúgy állandóan rögzítettnek és egyöntetűnek mutatkozik, mint az áru mindenkori piaci ára. Ezt az árut a pénztőkések szállítják s a működő tőkések veszik meg, ők alkotják a keresletet. Az általános profitráta kiegyenlítődésénél ez nincs így. Ha az áruk ára az egyik területen a termelési ár alatt vagy fölött van (most eltekintünk az egyes üzletágak sajátos és az ipari ciklus különböző szakaszaival összefüggő ingadozásaitól), akkor azáltal következik be kiegyenlítődés, hogy a termelést bővítik vagy szűkítik, azaz növelik vagy csökkentik az ipari tőkék által piacra dobott áruk mennyiségét, ez pedig a termelés egyes területeivel kapcsolatos tőke be- és kivándorlás útján megy végbe. Az áruk átlagos piaci árainak ily módon létrehozott kiegyenlítődése termelési árakká helyesbíti az egyes profitráták eltérését az általános vagy átlag profitrátától. Ez a folyamat sohasem mutatkozik és mutatkozhat meg úgy, hogy az ipari vagy kereskedelmi tőke *mint olyan* áruként lép fel valamely vásárlóval szemben, mint a kamatozó tőke. Amennyiben megmutatkozik, csak az áruk piaci árainak ingadozásaiban és termelési árakká való kiegyenlítődésében mutatkozik meg; nem pedig mint az átlagprofit közvetlen megállapítása. Az általános profitrátát valójában meghatározza 1) az össztőke által termelt értéktöbblet, 2) ennek az értéktöbbletnek az aránya az össztőke értékéhez, és 3) a konkurrencia, de csak annyiban, amennyiben a konkurrencia az a mozgás, amelynek révén a termelés egyes területein befektetett tőkék megkísérlik, hogy a szóban forgó értéktöbbletből viszonylagos nagyságuknak megfelelően egyenlő osztalékokat hasítsanak ki. Az általános profitrátát tehát valójában egészen más és sokkal bonyolultabb okok határozzák meg, mint a kamatnak a kereslet és kínálat viszonya által egyenesen és közvetlenül meghatározott piaci rátáját, s ezért az nem olyasfajta kézzelfogható és adott tény, mint a kamatláb. A különleges profitráták a termelés különböző területein maguk is többé-kevésbé meghatározatlanok; de amennyiben megmutatkoznak, nem egyöntetűségük, hanem különbözőségük mutatkozik meg. Maga az általános profitráta azonban csak a profit legalsó határaként jelenik meg, nem pedig mint a valóságos profitráta tapasztalati, közvetlenül látható alakja.

Amikor ezt a különbséget a kamat rátája és a profitráta között kiemeljük, még el is tekintünk a kamatláb megszilárdulását elősegítő

két körülménytől: 1) attól, hogy a kamatozó tőke történelmileg már előbb létezik s hogy van egy hagyományként ránk maradt általános kamatláb; 2) attól, hogy a világpiac, függetlenül egy ország termelési feltételeitől, sokkal nagyobb közvetlen befolyással van a kamatláb megállapítására, mint a profitrátára.

Az átlagprofit nem mint közvetlenül adott tény jelenik meg, hanem mint az ellentétes ingadozások kiegyenlítődésének csak a vizsgálat révén megállapítható végső eredménye. A kamatlábnál más a helyzet. A kamatláb a maga — legalábbis helyi — általánosérvényűségében naponta rögzített tény, sőt olyan tény, amely az ipari és kereskedelmi tőke műveleteinél a kalkuláció előfeltételeként és tételeként szerepel. Minden 100 font sterlingnyi pénzösszeg arra az általános képességre tesz szert, hogy 2, 3, 4, 5%-ot hozzon. A meteorológiai jelentések sem jegyzik fel pontosabban a légsúlymérő és a hőmérő állását, mint a tőzsdei jelentések a kamatláb magasságát — nem erre vagy arra a tőkére, hanem a pénzpiacon található, azaz általában a kölcsönadható tőkére vonatkozóan.

A pénzpiacon csak kölcsönadó és kölcsönvevő áll szemben egymással. Az áru formája ugyanaz, ti. pénz. A termelés vagy a forgalom különleges területein befektetett tőkék különleges alakja itt mind eltűnik. A tőke itt az önálló értéknek, a pénznek, meg nem különböztetett, önmagával azonos alakjában szerepel. A különleges területek konkurrenciája itt megszűnik; mindannyiukat közös nevezőre hozza az, hogy pénzkölcsönzők, s a tőke is valamennyiükkel olyan formában kerül szembe, amelyben még közömbös aziránt, hogy milyen úton-módon használják fel. Itt a tőkekeresletben és kínálatban a tőke, nyomatékát [Wucht] tekintve, valóban úgy lép fel, mint az *osztály magában való közös tőkéje*, tehát úgy, ahogy az ipari tőke csak a különleges területek közötti mozgásban és konkurrenciában jelenik meg. Másrészt a pénztőkének a pénzpiacon valóban olyan az alakja, hogy mint közös elem — függetlenül attól, hogy milyen különleges módon használják fel — oszlik meg a különböző területek között, a tőkésosztály tagjai között, úgy, ahogy az minden különleges terület termelési szükségleteinek megfelel. Ehhez járul, hogy a nagyipar kifejlődésével a piacon megjelenő pénztőkét mindinkább nem az egyes tőkés, nem a piacon található tőke egyik vagy másik törtrészének a tulajdonosa képviseli, hanem e pénztőke koncentrált, megszervezett tömegként lép fel, amely — egészen másképp, mint a valóságos termelés — a társadalmi tőkét képviselő bankárok ellenőrzése alatt áll. Ami tehát a kereslet formáját illeti, a kölcsönadható tőkével egy osztály nyomatéka kerül szembe; s ugyanígy, ami a kínálatot illeti, ez maga is együttes tömegében lép fel mint kölcsöntőke.

Íme néhány ok, amiért az általános profitráta elmosódó ködképnek látszik a határozott kamatláb mellett, amelynek nagysága ugyan ingadozó, de azáltal, hogy minden kölcsönvevő számára egyformán ingadozik, mindig mint rögzített, adott valami kerül szembe velük. Hasonlóképpen a pénz értékváltozása sem akadálya annak, hogy valamennyi áruval szemben azonos értéke legyen. Ugyanígy az áruk piaci ára is naponta ingadozik s ez nem akadálya annak, hogy a jelentésekben naponta feljegyezzék. Éppen így van a kamatlábbal, amelyet a „pénz ára" gyanánt ugyanolyan rendszeresen feljegyeznek. Ez azért van, mert itt magát a tőkét kínálják pénzformában áruként; árának rögzítése tehát nem más, mint piaci árának rögzítése, akárcsak az összes többi áru esetében; a kamatláb tehát mindig mint általános kamatláb, mennyiségileg meghatározva jelenik meg, mint ilyen és ilyen pénzösszeg, amelyet ilyen és ilyen pénzösszegért fizetnek. A profitráta viszont még ugyanazon a területen belül, az áruk azonos piaci ára esetén is különböző lehet aszerint, hogy az egyes tőkék ugyanazt az árut különböző feltételek között termelik; mert az egyes tőke profitrátáját nem az áru piaci ára határozza meg, hanem a piaci ár és az önköltségi ár közötti különbség. S ezek a különböző profitráták, először ugyanazon a területen belül, majd a különböző területek között, csak állandó ingadozások révén egyenlítődhetnek ki.

(Feljegyzés későbbi kidolgozásra.) A hitel egyik különleges formája: Tudjuk, hogy ha a pénz nem vásárlóeszközként, hanem fizetési eszközként működik, az árut elidegenítik, de értékét csak később realizálják. Ha a fizetés csak azután történik, hogy az árut ismét eladták, ez az eladás nem a vétel következményének tűnik, hanem úgy látszik, mintha a vétel az eladás révén realizálódna. Vagyis az eladás a vásárlás eszközévé válik. — Másodszor: Kötelezvények, váltók stb. fizetési eszközökké lesznek a hitelező számára. — Harmadszor: A kötelezvények kölcsönös elszámolása helyettesíti a pénzt.

Huszonharmadik fejezet

KAMAT ÉS VÁLLALKOZÓI NYERESÉG

A kamat, mint a két előző fejezetben láttuk, eredetileg úgy jelenik meg, sőt eredetileg és később is valójában sem más, mint a profitnak, vagyis az értéktöbbletnek az a része, amelyet a nem saját, hanem kölcsönvett tőkével működő tőkés — gyáros vagy kereskedő — e

tőke tulajdonosának és kölcsönadójának fizetni köteles. Ha csak saját tőkét használ, a profit ilyen megosztása nem következik be; az teljesen az övé. Valóban, a tőke tulajdonosai, amennyiben a tőkét maguk használják fel az újratermelés folyamatában, nem vesznek részt a kamatlábat meghatározó konkurrenciában, s már ebből is látszik, hogy a kamat kategóriája — amely a kamatláb meghatározása nélkül lehetetlen — magának az ipari tőkének a mozgásától idegen.

„A kamat rátája úgy határozható meg, mint az az arányos összeg, amelyet bizonyos mennyiségű pénztőkének egy évre vagy valamilyen hosszabb vagy rövidebb időszakra szóló használatáért a kölcsönadó elfogadni s a kölcsönvevő fizetni hajlandó . . . Ha a tulajdonos a tőkét tevékenyen felhasználja az újratermelésben, akkor nem tartozik ama tőkések sorába, akiknek a kölcsönvevők számához való aránya a kamat rátáját meghatározza" *(Th. Tooke:* „History of Prices etc. from 1793 to 1837". London 1838. II. 355. [356.] old.). Valóban csak a tőkéseknek pénztőkésekre és ipari tőkésekre való szétválása változtatja át a profit egy részét kamattá, ez teremti meg egyáltalában a kamat kategóriáját; s csak e kétfajta tőkés közti konkurrencia hozza létre a kamatlábat.

Amíg a tőke az újratermelési folyamatban működik — még ha feltételezzük is, hogy magának az ipari tőkésnek a tulajdona, úgyhogy semmiféle kölcsönadónak nem kell visszafizetnie —, addig a tőkésnek mint magánembernek nem maga ez a tőke áll rendelkezésére, hanem csak a profit, amelyet jövedelemként elkölthet. Amíg tőkéje tőkeként működik, addig az újratermelési folyamathoz tartozik, ott van lekötve. Tulajdonosa ugyan tőkéjének, de ameddig tőkeként munka kizsákmányolására használja, ez a tulajdon nem teszi számára lehetővé, hogy másképp rendelkezzék vele. Ugyanígy van a pénztőkéssel. Amíg tőkéje kölcsön van adva, tehát mint pénztőke működik, kamatot hoz neki, megszerzi a profit egy részét, de az alapösszeggel nem rendelkezhet. Ez kitűnik, amikor tőkéjét például egy vagy több évre kölcsönadta s bizonyos időszakonként kamatot kap anélkül, hogy tőkéjét visszafizetnék. De még a visszafizetés sem változtat a dolgon. Ha tőkéjét visszakapja, mindig újra és újra kölcsön kell adnia, mindaddig, amíg csak azt akarja, hogy számára tőke — az adott esetben pénztőke — legyen. Ameddig kezében van, nem hoz kamatot és nem működik tőkeként; amíg pedig kamatot hoz és tőkeként működik, nincs a kezében. Ezért lehetséges tőkét örök időkre kölcsönadni. Tooke következő megjegyzései Bosanquet ellen tehát teljesen helytelenek. Idézi *Bosanquet*-t („Metallic, Paper, and Credit Currency". [London 1842.] 73. old.). „Ha a kamatlábat 1%-ra szorítanák le, a kölcsönvett tőke csaknem egy szintre (upon a par) kerülne a saját tőkével." Ehhez

Tooke a következő megjegyzést fűzi: „Hogy az ilyen, sőt még alacsonyabb kamatlábért kölcsönvett tőkét csaknem egy szinten levőnek tekintsük a saját tőkével, annyira visszatetsző állítás, hogy aligha érdemelne komoly figyelmet, ha nem ilyen értelmes és a tárgykör egyes kérdéseiben oly járatos írótól származna. Bosanquet nem vette figyelembe, vagy nem tartja fontosnak azt a körülményt, hogy a kölcsönvett tőke feltételezi a visszafizetést?" *(Th. Tooke:* „An Inquiry into the Currency Principle". 2. kiadás. London 1844. 80. old.) Ha a kamat = 0 volna, a tőkét kölcsönvett ipari tőkés ugyanolyan helyzetbe kerülne, mint aki saját tőkével dolgozik. Mind a kettő ugyanazt az átlagprofitot tenné zsebre s a tőke — akár kölcsönvett, akár saját — csak annyiban működik tőkeként, amennyiben profitot termel. A visszafizetés feltétele ezen mit sem változtatna. Mennél közelebb kerül a kamatláb a nullához, tehát például 1%-ra süllyed, annál inkább hasonlóvá válik a kölcsönvett tőke a saját tőkéhez. Ahhoz, hogy a pénztőke pénztőkeként létezzék, mindig újból és újból kölcsön kell adni a fennálló, mondjuk 1%-os kamatlábért, mégpedig az ipari és kereskedelmi tőkések ugyanazon osztályának. Amíg ezek tőkésekként működnek, a kölcsönvett tőkével és a saját tőkével működők között csak annyi a különbség, hogy az egyiknek kamatot kell fizetnie s a másiknak nem; az egyik az egész *p*-t, vagyis profitot bezsebeli, a másiknak csak profit mínusz kamat, *p—k* jut; mennél inkább közeledik *k* a 0-hoz, annál inkább lesz *p—k = p*, tehát annál inkább válik a két tőke hasonlóvá. Az egyik kénytelen a tőkét visszafizetni és újból kölcsönvenni; de a másik ugyancsak kénytelen tőkéjét, ameddig működtetni akarja, mindig újból a termelési folyamatra előlegezni és semmiképpen sem rendelkezik vele e folyamattól függetlenül. Már csak az az egyetlen magától értetődő különbség marad, hogy az egyik tulajdonosa a maga tőkéjének, a másik pedig nem.

Az a kérdés merül tehát fel, miért van az, hogy a profitnak ez a pusztán mennyiségi megosztása nettóprofitra és kamatra, minőségi megosztásba csap át? Más szavakkal, miért van az, hogy az a tőkés is, aki csak saját tőkéjével dolgozik és nem használ kölcsönvett tőkét, bruttóprofitja egy részét a kamat különleges kategóriájába sorolja s mint ilyet külön kiszámítja? Továbbá, miért különböztetnek meg eszerint minden tőkét — akár kölcsönvett, akár nem — kamatozó tőkeként önmagától mint nettóprofitot hozó tőkétől.

Ismeretes, hogy a profitnak nem minden véletlen mennyiségi megosztása csap át ily módon minőségi megosztásba. Például néhány ipari tőkés társas viszonyba lép egy üzlet lebonyolítására s aztán a profitot jogilag rögzített megállapodás szerint elosztják egymás között. Mások egymagukban, társ nélkül bonyolítják le üzleteiket. Ez utóbbiak

profitjukat nem számítják két kategóriába, egyik részét mint egyéni profitot, a másikat mint társi profitot a nemlétező társak számára. Itt tehát a mennyiségi megosztás nem csap át minőségibe. Megosztják a profitot ott, ahol a tulajdonos véletlenül több jogi személy, nem osztják meg, ahol nem így van.

A kérdés megválaszolásához kissé tovább kell még időznünk a kamatképződés igazi kiindulópontjánál; azaz abból a feltevésből kell kiindulnunk, hogy pénztőkés és termelő tőkés valóban szemben állnak egymással, nemcsak mint jogilag különböző személyek, hanem mint olyan személyek is, akik az újratermelési folyamatban egészen különböző szerepet játszanak, vagyis, akiknek kezében ugyanaz a tőke valóban kettős és teljesen különböző mozgást végez. Az egyik csak kölcsönadja, a másik termelő módon felhasználja.

A termelő tőkés számára, aki kölcsönvett tőkével dolgozik, a bruttóprofit két részre hasad, a kölcsönadónak fizetendő kamatra s a kamat feletti többletre, amely a profitnak őt megillető része. Ha az általános profitráta adott, ez utóbbi részt a kamatláb határozza meg; ha a kamatláb adott, akkor az általános profitráta. Továbbá: Bármennyire eltérő is minden egyes esetben a bruttóprofit, vagyis az összprofit valóságos értéknagysága az átlagprofittól, a működő tőkésnek jutó részt a kamat határozza meg, mert ez az általános kamatláb révén (különleges jogi kikötésektől eltekintve) már rögzítve van és feltételezik, hogy előre számításba vették, mielőtt a termelési folyamat megkezdődött, tehát mielőtt annak eredményét, a bruttóprofitot elérték. Láttuk, hogy a tőke tulajdonképpeni sajátos terméke az értéktöbblet, közelebbről meghatározva a profit. A kölcsönvett tőkével dolgozó tőkés számára azonban ez nem a profit, hanem a profit mínusz a kamat, a profitnak a kamat lefizetése után fennmaradó része. A profitnak ezt a részét tehát szükségképpen a működő tőke termékének látja; s számára valóban az is, mert ő a tőkét csak mint működő tőkét képviseli. Ez a tőkés a működő tőke megszemélyesítője, a tőke pedig akkor működik, ha hasznothajtóan fektetik be az iparba vagy a kereskedelembe, s ha használója elvégzi vele azokat a műveleteket, amelyeket a szóban forgó üzletág előír. A kamattal ellentétben, amelyet a bruttóprofitból ki kell fizetnie a kölcsönadónak, a profit még fennmaradó és neki jutó része tehát szükségképpen az ipari, illetve kereskedelmi profit formáját, vagy a mindkettőt magában foglaló német kifejezéssel élve, a vállalkozói nyereség [Unternehmergewinn] alakját ölti fel. Ha a bruttóprofit egyenlő az átlagprofittal, e vállalkozói nyereség nagyságát kizárólag a kamatláb határozza meg. Ha a bruttóprofit különbözik az átlagprofittól, a vállalkozói nyereségnek az átlagprofittól való eltérését (a kamat mindkét oldalon

való levonása után) mindazok a konjunktúrák határozzák meg, amelyek időlegesen eltérővé teszik akár a termelés egyik területének, profitrátáját az általános profitrátától, akár a termelés meghatározott területén működő egyes tőkés profitját e terület átlagprofitjától. Láttuk azonban, hogy a profitráta magában a termelési folyamatban nemcsak az értéktöbblettől függ, hanem sok egyéb körülménytől is; a termelési eszközök vételárától, az átlagosnál termelékenyebb módszerektől, az állandó tőke gazdaságos felhasználásától stb. S a termelési ártól eltekintve, különleges konjunktúráktól, sőt minden egyes üzletkötésnél a tőkés nagyobb vagy kisebb ravaszságától és ügyességétől függ, hogy vajon mennyire a termelési ár fölött vagy alatt vesz vagy ad el, hogy tehát a forgalmi folyamatban az összértéktöbblet nagyobb vagy kisebb részét sajátítja-e el? Mindenesetre azonban a bruttóprofit mennyiségi megosztása itt minőségivé válik, annál is inkább, mert maga a mennyiségi megosztás attól függ, *mi* kerül elosztásra, *hogyan* gazdálkodik az aktív tőkés a tőkével és mekkora bruttóprofitot hoz az neki mint működő tőke, azaz annak következtében, hogy a tőkés az aktív tőkés funkcióit látja el. Itt feltételezzük, hogy a működő tőkés nem tulajdonosa a tőkének. A tőketulajdont vele szemben a kölcsönadó, a pénztőkés képviseli. A kamat tehát, amit utóbbinak fizet, úgy jelenik meg, mint a bruttóprofitnak az a része, amely a tőketulajdont mint olyat illeti meg. Ezzel ellentétben a profitból az aktív tőkésnek jutó rész most mint vállalkozói nyereség jelenik meg, úgy tűnik, mintha kizárólag azokból a műveletekből vagy funkciókból eredne, amelyeket az aktív tőkés az újratermelési folyamatban a tőkével végez, tehát sajátosan azokból a funkciókból, amelyeket mint vállalkozó az iparban vagy a kereskedelemben ellát. Vele szemben tehát a kamat pusztán a tőketulajdonnak, a tőkének mint olyannak a gyümölcseként jelenik meg, elvonatkoztatva a tőke újratermelési folyamatától, amennyiben a tőke nem „dolgozik", nem működik; míg a vállalkozói nyereség úgy mutatkozik meg számára, mint a tőkével végzett funkciók kizárólagos gyümölcse, mint a tőke mozgásának és működésének gyümölcse, azé a működésé, amely most az aktív tőkés saját tevékenységének tűnik, ellentétben a pénztőkés tétlenségével, azzal, hogy nem vesz részt a termelési folyamatban. A bruttóprofit két részének e minőségi elkülönülése, az a körülmény, hogy a kamat a tőkének mint olyannak, a tőketulajdonnak a gyümölcse, függetlenül a termelési folyamattól, és hogy a vállalkozói nyereség a működő, a termelési folyamatban tevékenykedő tőkének, s így annak az aktív szerepnek a gyümölcse, amelyet a tőke felhasználója az újratermelési folyamatban játszik — ez a minőségi elkülönülés semmiképpen sem a pénztőkés pusztán szubjektív felfogása az egyik oldalon

és az ipari tőkésé a másik oldalon. Ez objektív tényen alapul, mert a kamat a pénztőkésé, a kölcsönadóé lesz, aki a tőkének pusztán tulajdonosa, tehát a termelési folyamat előtt és a termelési folyamaton kívül a puszta tőketulajdont képviseli; a vállalkozói nyereség pedig a pusztán működő tőkésé lesz, aki a tőkének nem tulajdonosa.

Mind az ipari tőkés számára, aki kölcsönvett tőkével dolgozik, mind a pénztőkés számára, aki tőkéjét nem maga használja fel, a bruttóprofit pusztán mennyiségi megosztása két különböző személy között, akiknek ugyanarra a tőkére s ezért az általa létrehozott profitra különböző jogcímük van, minőségi megosztásba csap át. A profit egyik része most úgy jelenik meg, mint olyan gyümölcs, amely önmagában véve megilleti a tőkét *egyik* meghatározásában, ez a kamat; a másik része pedig mint olyan sajátos gyümölcs, amelyet a tőke egy másik, ellentétes meghatározásában hozott létre, ez a vállalkozói nyereség; az egyik mint pusztán a tőketulajdon gyümölcse, a másik mint pusztán a tőkével való tevékenykedés gyümölcse, mint a működő tőke gyümölcse, vagyis azoké a funkcióké, amelyeket az aktív tőkés végez. S a bruttóprofit két részének ez a megcsontosodása és önállósodása egymással szemben, mintha a kettő két, lényegében különböző forrásból eredne, most már szükségképpen megszilárdul az egész tőkésosztály és az össztőke számára. Éspedig egyre megy, hogy az aktív tőkés az általa felhasznált tőkét kölcsön kapta-e vagy nem, hogy a pénztőkés a tőkéjét maga használja fel vagy nem. Minden tőke profitja, tehát a tőkék egymás közötti kiegyenlítődésén alapuló átlagprofit is, két minőségileg különböző, egymással szemben önálló és független részre, kamatra és vállalkozói nyereségre hasad vagy oszlik szét, amelyeket külön törvények határoznak meg. A saját tőkével dolgozó tőkés, éppúgy mint az, aki kölcsönvett tőkét használ, a maga bruttóprofitját felosztja kamatra, amely őt mint tulajdonost, mint saját tőkéje kölcsönadóját illeti, és vállalkozói nyereségre, amely neki mint aktív, működő tőkésnek jár. E megosztás — mint minőségi megosztás — szempontjából ily módon mellékessé válik, hogy a tőkésnek a valóságban osztoznia kell-e mással, avagy sem. A tőke felhasználója, még ha saját tőkével dolgozik is, két személyre hasad, a tőke puszta tulajdonosára és a tőke felhasználójára; tőkéje maga az általa hozott profit-kategóriák tekintetében szétválik tőke-*tulajdonra*, a termelési folyamaton *kívüli* tőkére, amely mint ilyen kamatot hoz, és a termelési folyamat*ban* levő tőkére, amely mint működő tőke vállalkozói nyereséget hoz.

A kamat tehát annyira megszilárdul, hogy most már nem úgy lép fel, mint a bruttóprofitnak a termelés szempontjából mellékes megosztása, amely csak alkalmilag következik be, akkor, ha az ipari

tőkés idegen tőkével dolgozik. Még ha saját tőkével dolgozik, profitja akkor is kamatra és vállalkozói nyereségre hasad. A pusztán mennyiségi megosztás ezzel minőségivé válik; bekövetkezik függetlenül attól, hogy az ipari tőkés tulajdonosa-e tőkéjének avagy sem. Ez már nemcsak különböző személyek között elosztott két profitrész, hanem a profitnak két különböző kategóriája, amelyek különböző viszonyban állnak a tőkével, tehát a tőke különböző meghatározottságaival állnak viszonyban.

Ez mármost igen egyszerűen megvilágítja, mik az okai annak a jelenségnek, hogy mihelyt a bruttóprofitnak ez a kamatra és vállalkozói nyereségre való megosztása minőségivé vált, ezt a minőségi megosztás jellegét az össztőkére és az egész tőkésosztályra vonatkozóan megőrzi.

Először ez már abból az egyszerű tapasztalati körülményből is következik, hogy az ipari tőkések többsége, ha különböző arányokban is, saját tőkével és kölcsönvett tőkével is dolgozik, s hogy a saját és a kölcsönvett tőke közti arány különböző időszakokban más és más.

Másodszor: A bruttóprofit egy részének kamat formájában való átváltozása a másik részt vállalkozói nyereséggé változtatja. Ez utóbbi valójában nem más, mint az az ellentétes forma, amelyet a bruttóprofitnak a kamat feletti többlete felölt, mihelyt a kamat külön kategóriaként szerepel. Az egész vizsgálódás afelől, hogy a bruttóprofit hogyan különül el kamatra és vállalkozói nyereségre, egyszerűen annak megvizsgálásában oldódik fel, hogyan csontosodik meg és önállósul a bruttóprofit egy része általában kamatként. Történelmileg azonban a kamatozó tőke mint a múltból átvett kész forma, s így a kamat mint a tőke által létrehozott értéktöbblet kész alformája, már régen a tőkés termelési mód és a neki megfelelő tőke- és profitképzetek előtt megvolt. Ezért a köztudat számára még mindig a pénztőke, a kamatozó tőke jelenti „a" tőkét, a tőkét mint olyant. Innen ered másrészt az a Massie idejéig uralkodó felfogás, hogy a kamattal a pénzt mint olyant fizetik meg. Az a körülmény, hogy a kölcsönadott tőke kamatot hoz, akár valóban tőkeként használják fel, akár nem — még akkor is, ha csak fogyasztás céljára vették kölcsön —, megszilárdítja azt az elképzelést, hogy a tőkének ez a formája önálló. A legjobb bizonyítéka annak, mennyire önállónak mutatkozik a tőkés termelési mód első korszakaiban a kamat a profittal és a kamatozó tőke az ipari tőkével szemben, hogy csak a XVIII. század közepén fedezték fel (Massie, majd Hume) azt a tényt, hogy a kamat nem egyéb, mint a bruttóprofit része, s hogy ilyen felfedezésre egyáltalában szükség volt.

Harmadszor: Akár saját, akár kölcsönvett tőkével dolgozik az ipari tőkés, ez mit sem változtat azon, hogy a pénztőkések osztálya mint a tőkések külön fajtája, a pénztőke mint önálló tőkefajta és

a kamat mint e sajátos tőkének megfelelő önálló értéktöbbletforma kerül szembe vele.

Minőségi szempontból a kamat értéktöbblet, amit a tőke puszta tulajdona szolgáltat, a tőke mint olyan hoz, annak ellenére, hogy tulajdonosa kívül marad az újratermelés folyamatán; ezt tehát a tőke a maga folyamatától függetlenül hozza.

Mennyiségi szempontból a profitnak az a része, amely a kamatot alkotja, úgy jelenik meg, mintha nem az ipari és kereskedelmi tőkével mint olyannal, hanem a pénztőkével volna kapcsolatos és az értéktöbblet e részének rátája, a kamatráta, vagyis a kamatláb, megerősíti ezt a kapcsolatot. Mert először is a kamatláb — az általános profitrátától való függősége ellenére — önállóan nyer meghatározást; és másodszor, akárcsak az áruk piaci ára, a megfoghatatlan profitrátával szemben úgy jelenik meg, mint szilárd, egyöntetű, kézzelfogható és mindig adott viszony a mindenféle változások közepette. Ha minden tőke az ipari tőkések kezében volna, nem lenne sem kamat, sem kamatláb. Az az önálló forma, amelyet a bruttóprofit mennyiségi megosztása magára ölt, hozza létre a minőségi megosztást. Ha az ipari tőkés összehasonlítja magát a pénztőkéssel, előbbit az utóbbitól csak a vállalkozói nyereség különbözteti meg, mint a bruttóprofitnak az átlagos kamaton felüli többlete, s ez a kamat a kamatláb folytán mint tapasztalatilag adott nagyság jelenik meg. Ha viszont olyan ipari tőkéssel hasonlítja össze magát, aki nem kölcsönvett, hanem saját tőkével gazdálkodik, akkor ez utóbbi csak mint pénztőkés különbözik tőle, mert maga zsebeli be a kamatot és nem másnak fizeti ki. Mindkét esetben a bruttóprofitnak a kamattól megkülönböztetett része úgy jelenik meg számára, mint vállalkozói nyereség, a kamat maga pedig mint értéktöbblet, amelyet a tőke önmagában véve hoz, s amelyet ezért termelő felhasználás nélkül is hozna.

Az egyes tőkésre vonatkozóan ez gyakorlatilag helytálló. Választhat, hogy tőkéjét — akár már kiindulási pontján pénztőkeként van meg, akár előbb át kell változtatni pénztőkévé — kamatozó tőkeként kölcsönadja, vagy termelőtőkeként maga értékesíti. Általánosságban véve, azaz az egész társadalmi tőkére alkalmazva, ahogy ezt néhány vulgáris közgazdász megteszi, sőt a profit okának ezt tünteti fel, ez természetesen őrültség. Valamennyi tőkének pénztőkévé való átváltoztatása, anélkül hogy volnának olyan emberek, akik a termelési eszközöket megveszik és értékesítik — hiszen az egész tőke, eltekintve annak pénzalakban levő viszonylag kicsiny részétől, termelési eszközök formájában van meg —, ez természetesen képtelenség. Az a még nagyobb képtelenség rejlik benne, hogy a tőkés termelési mód alapján a tőke kamatot hozna, anélkül hogy termelőtőkeként működne,

azaz anélkül, hogy értéktöbbletet teremtene, amelynek a kamat csak egy része; hogy a tőkés termelési mód mehetne a maga útján tőkés termelés nélkül. Ha a tőkések kelleténél nagyobb része akarná tőkéjét pénztőkévé változtatni, ennek következménye a pénztőke óriási elértéktelenedése és a kamatláb óriási esése lenne; sokak számára azonnal lehetetlenné válna, hogy kamataikból éljenek, tehát kénytelenek volnának ipari tőkésekké visszaváltozni. De, mint mondottuk, az egyes tőkésre vonatkozóan ez tény. Ezért, még ha saját tőkével gazdálkodik is, átlagprofitjának azt a részét, amely az átlagos kamattal egyenlő, szükségképpen tőkéje gyümölcsének tekinti, amit az mint olyan, a termelés folyamatától függetlenül hoz létre; s ezzel a kamatban önállósult résszel szemben a bruttóprofit ezen felüli többletét puszta vállalkozói nyereségnek tartja.

Negyedszer: {hézag a kéziratban. [— *E. F.*]}

Kitűnt tehát, hogy a profitnak az a része, amelyet a működő tőkés a kölcsönvett tőke puszta tulajdonosának fizetni kénytelen, önálló formává változott a profit ama részében, amelyet minden tőke mint olyan — akár kölcsönvett, akár nem — kamat néven hoz. Ennek a résznek a nagysága az átlagos kamatláb magasságától függ. Eredete már csak abban mutatkozik, hogy a működő tőkés, amennyiben tulajdonosa a tőkéjének, a kamatlábat meghatározó konkurrenciában — legalábbis aktívan — nem vesz részt. A profit tiszta mennyiségi megosztása két személy között, akiknek arra különböző jogcímük van, minőségi megosztássá változott át, amely látszólag magából a tőke és a profit természetéből ered. Mert, mint láttuk, mihelyt az általánosságban vett profit egy része a kamat formáját ölti, az átlagprofit és a kamat közti különbözet, vagyis a profitnak a kamaton felüli többlete a kamattal ellentétes formává, a vállalkozói nyereség formájává alakul át. Ez a két forma, kamat és vállalkozói nyereség, csak ellentétükben léteznek. Egyiküket sem vonatkoztatják tehát az értéktöbbletre, amelynek csak különböző kategóriák, rovatok vagy nevek alatt rögzített részei, hanem egymásra. A profit egyik része azért jelenik meg vállalkozói nyereségként, mert a másik része kamattá változott át.

Profiton itt mindig az átlagprofitot értjük, mert akár az egyéni profitnak, akár a különböző termelési területek profitjainak eltérései — tehát az átlagprofit, vagyis az értéktöbblet elosztásának a konkurrenciaharc és más körülmények folytán ide-oda hullámzó változatai — számunkra itt teljesen közömbösek. Ez általában egész jelen vizsgálatunkra érvényes.

A kamat tehát az a nettóprofit — Ramsay nevezi így —, amelyet a tőketulajdon mint olyan hoz, akár a puszta kölcsönadónak, aki

kívül marad az újratermelés folyamatán, akár annak a tulajdonosnak, aki tőkéjét maga használja fel termelő módon. De ezt a nettóprofitot utóbbinak sem mint működő tőkésnek hozza, hanem mint pénztőkésnek, aki saját tőkéjét mint kamatozó tőkét önmagának mint működő tőkésnek adja kölcsön. Ahogyan a pénz és általában az érték átváltoztatása tőkévé folytonos eredménye a tőkés termelési folyamatnak, ugyanúgy folytonos előfeltétele is az, hogy ezek tőkeként létezzenek. Azáltal, hogy termelési eszközzé tud átváltozni, a pénz állandóan parancsol meg nem fizetett munkának s így az áruk termelési és forgalmi folyamatát tulajdonosa számára értéktöbblet-termeléssé változtatja. A kamat tehát csak azt fejezi ki, hogy általában az érték — a tárgyi alakot öltött munka a maga általános társadalmi formájában —, amely a valóságos termelési folyamatban a termelési eszközök alakját olti fel, önálló hatalomként áll szemben az eleven munkaerővel s eszköz arra, hogy meg nem fizetett munkát sajátítsanak el; s hogy azért ilyen hatalom, mert idegen tulajdonként áll szemben a munkással. Másrészt viszont a kamat formájában ez az ellentét a bérmunkával szemben eltűnik; mert a kamatozó tőkének mint olyannak nem a bérmunka, hanem a működő tőke az ellentéte; a kölcsönadó tőkés mint olyan közvetlenül azzal a tőkéssel áll szemben, aki az újratermelés folyamatában valóban működik, nem pedig a bérmunkással, aki éppen a tőkés termelés alapján meg van fosztva a termelési eszközöktől. A kamatozó tőke a tőke *mint tulajdon*, szemben a tőkével *mint funkcióval*. De a tőke, amennyiben nem működik, nem zsákmányol ki munkásokat és nem kerül ellentétbe a munkával.

Másrészt a vállalkozói nyereség nem a bérmunkának, hanem csak a kamatnak ellentéte.

Először: Ha az átlagprofitot adottnak tételezzük fel, akkor a vállalkozói nyereség rátáját nem a munkabér határozza meg, hanem a kamatláb. A vállalkozói nyereség rátája a kamatláb magasságával fordítottan arányos[73].

Másodszor: A működő tőkés a vállalkozói nyereségre való igényét, vagyis magát a vállalkozói nyereséget is, nem abból vezeti le, hogy a tőke az ő tulajdona, hanem a tőke funkciójából — ellentétben a tőkének azzal a meghatározottságával, amelyben csak mint tétlen tulajdon szerepel. Ez közvetlenül meglevő ellentétként mutatkozik meg, mihelyt a tőkés kölcsönvett tőkével működik, amikor tehát a kamat és a vállalkozói nyereség két különböző személyé lesz. A vállalkozói

[73] „A vállalkozói profit függ a tőke nettóprofitjától [net profits], nem pedig utóbbi az előbbitől" *(Ramsay:* „An Essay on the Distribution of Wealth". 214. old. Ramsay-nél a nettóprofit mindig = kamat).

nyereség a tőkének az újratermelési folyamatban betöltött funkciójából ered, tehát azoknak a műveleteknek, annak a tevékenységnek a következtében áll elő, amelyek révén a működő tőkés az ipari és kereskedelmi tőkének e funkcióit látja el. De a működő tőke képviselőjének lenni nem olyan gondtalan állás, mint a kamatozó tőke képviselete. A tőkés termelés alapján a tőkés irányítja mind a termelési folyamatot, mind a forgalmi folyamatot. A termelő munka kizsákmányolása erőfeszítést igényel, akár maga a tőkés végzi el, akár a saját nevében másokkal végezteti. A kamattal ellentétben tehát a vállalkozói nyereség a tőkés előtt mint olyasvalami jelenik meg, ami független a tőketulajdontól, sőt inkább azoknak a funkcióknak az eredménye, amelyeket ő lát el, nem mint tulajdonos, hanem mint *munkás*.

Agyában ezért szükségképpen az az elképzelés alakul ki, hogy vállalkozói nyeresége koránt sincs ellentétben a bérmunkával és korántsem csak meg nem fizetett idegen munkából áll, ellenkezőleg, maga is *munkabér*, felügyeleti díj, wages of superintendence of labour, magasabb bér, mint a közönséges bérmunkásé, 1) mert bonyolultabb munkát végez, 2) mert a munkabért önmagának fizeti ki. Mint tőkésnek az a funkciója, hogy értéktöbbletet, azaz meg nem fizetett munkát termeljen, mégpedig a leggazdaságosabb feltételek mellett, de ezt tökéletesen elfelejteti vele az az ellentét, hogy a kamat a tőkésé még akkor is, ha mint tőkés semmiféle funkciót nem fejt ki, hanem pusztán tulajdonosa a tőkének; és hogy a vállalkozói nyereség viszont a működő tőkésé akkor is, ha nem tulajdonosa annak a tőkének, amellyel működik. Annak a két résznek az ellentétes formája, melyekre a profit, tehát az értéktöbblet hasad, elfeledteti, hogy mindkettő csak része az értéktöbbletnek és hogy az értéktöbblet megosztása mit sem változtathat annak természetén, eredetén és létfeltételein.

Az újratermelési folyamatban a működő tőkés a tőkét mint idegen tulajdont képviseli a bérmunkásokkal szemben s a pénztőkés, a működő tőkés által képviselve, részt vesz a munka kizsákmányolásában. A tőkének az újratermelési folyamatban betöltött funkciója és az újratermelési folyamaton kívüli puszta tőketulajdon között fennálló ellentét elfeledteti azt a körülményt, hogy az aktív tőkés csak mint a termelési eszközök képviselője a munkásokkal szemben láthatja el azt a funkciót, hogy a munkásokat önmaga számára dolgoztatja, illetve a termelési eszközöket mint tőkét működteti.

Valóban, az a forma, amelyben a profitnak, vagyis az értéktöbbletnek két része mint kamat és vállalkozói nyereség megjelenik, nem fejez ki viszonyt a munkához, mert ilyen viszony csak a munka és az összegében, egészében, e két rész egységében vett profit vagy

helyesebben értéktöbblet között áll fenn. A profit megosztásának aránya s a különböző jogcímek, amelyeken e megosztás történik, feltételezik a kész profitot, azt, hogy a profit már létezik. Ha tehát a tőkés tulajdonosa a tőkének, amellyel működik, akkor az egész profitot vagy értéktöbbletet bezsebeli; a munkás számára teljesen közömbös, hogy ezt teszi-e, vagy egy részt egy másik személynek mint jogi szempontból vett tulajdonosnak kell kifizetnie. A profit kétfajta tőkés között történő megosztásának okai tehát suba alatt átváltoznak a megosztandó profit, illetve értéktöbblet létrejöttének okaivá, mely értéktöbbletet, minden későbbi megosztástól függetlenül, a tőke mint olyan az újratermelési folyamatból vonja ki. Abból a körülményből, hogy a kamat szemben áll a vállalkozói nyereséggel, és a vállalkozói nyereség a kamattal, hogy mindketten szembenállnak egymással, de nem a munkával, következik, hogy a vállalkozói nyereség plusz kamat, azaz a profit, illetve az értéktöbblet min alapul? Két részének ellentétes formáján! De a profitot megtermelik, mielőtt elosztják s mielőtt ez az elosztás szóba jöhetne.

A kamatozó tőke csak akkor bizonyul kamatozó tőkének, ha a kölcsönadott pénzt valóban tőkévé változtatják és többletet termelnek, melynek a kamat egy része. De ez nem zárja ki azt, hogy a kamatozás a kamatozó tőkének, függetlenül a termelési folyamattól, tulajdonságává vált. Hiszen a munkaerő is csak akkor bizonyul értékalkotónak, ha a munkafolyamatban működtetik és realizálják; de ez nem zárja ki, hogy a munkaerő önmagában véve, potenciálisan, lehetősége szerint, értékalkotó tevékenység, s mint ilyen nem a folyamatból keletkezik, hanem ellenkezőleg, előfeltétele annak. A munkaerőt úgy veszik meg, mint képességet arra, hogy értéket alkosson. Valaki megveheti anélkül is, hogy termelő módon dolgoztatná; például tisztán személyes célokra, kiszolgálásra stb. Így van a tőkével is. A kölcsönvevő dolga, hogy azt mint tőkét használja-e el, hogy tehát a benne rejlő értéktöbblettermelő tulajdonságot valóban működésbe hozza-e. Mindkét esetben azt az értéktöbbletet fizeti meg, amely a tőke-áruban mint olyanban, lehetőségként benne foglaltatik.

Nézzük meg mármost közelebbről a vállalkozói nyereséget. Minthogy a tőkés termelési módban a tőke sajátos társadalmi meghatározottságának mozzanata — a tőketulajdon, amelynek az a tulajdonsága, hogy mások munkája felett parancsnokol — rögződik, s ezért a kamat úgy jelenik meg, mint az értéktöbbletnek az a része, amelyet a tőke ebben a vonatkozásban létrehoz. az értéktöbblet másik része — a vállalkozói nyereség — szükségképpen úgy mutat-

kozik meg, mintha nem a tőkéből mint tőkéből, hanem a termelési folyamatból származna, függetlenül annak sajátos társadalmi meghatározottságától, hiszen ez a tőkekamat kifejezésben már megtalálta a maga különleges létezési módját. A tőkétől elválasztva azonban a termelési folyamat nem más, mint munkafolyamat általában. Az ipari tőkés tehát, megkülönböztetve a tőketulajdonostól, nem mint funkcionáló tőke jelenik meg, hanem mint olyasvalaki, aki a tőkétől eltekintve is funkcionárius, mint egyszerű hordozója a munkafolyamatnak általában, mint munkás, mégpedig bérmunkás.

A kamat önmagában véve éppen azt fejezi ki, hogy a munkafeltételek tőkeként szerepelnek, társadalmilag ellentétben állnak a munkával, s hogy személyes hatalommá váltak a munkával szemben és a munka fölött. A kamat a puszta tőketulajdont mint idegen munka termékeinek elsajátítására szolgáló eszközt mutatja meg. De a tőkének ezt a jellemvonását úgy tünteti fel, mintha azzal a termelési folyamaton kívül rendelkezne és semmiképpen sem e termelési folyamat sajátosan tőkés meghatározottságának eredménye volna. Nem a munkával szembeni közvetlen ellentétben mutatja meg, hanem ellenkezőleg, a munkához való viszony nélkül, pusztán mint egyik tőkésnek a viszonyát a másikhoz. Tehát mint olyan meghatározást, amely a tőkének a munkához való viszonya szempontjából külsőleges és mellékes. A kamatban tehát, vagyis a profit ama különleges formájában, amelyben a tőke antagonisztikus jellege önálló kifejezésre jut, ez oly módon történik, hogy benne ez az antagonizmus teljesen eltűnik s attól teljesen elvonatkoztatnak. A kamat két tőkés közötti viszony, nem pedig tőkés és munkás közti viszony.

Másrészt a kamatnak ez a formája a profit másik részét a vállalkozói nyereség, illetve a felügyeleti díj minőségi formájába öltözteti. Azok a különleges funkciók, amelyeket a tőkésnek mint olyannak kell elvégeznie, és amelyek éppen a munkásoktól eltérően és azokkal szemben reá tartoznak, mint puszta munkafunkciók jelennek meg. A tőkés értéktöbbletet teremt, nem azért, mert *mint tőkés* dolgozik, hanem, mert eltekintve attól hogy tőkés, dolgozik *is*. Az értéktöbbletnek ez a része tehát már nem is értéktöbblet, hanem annak ellentéte, végzett munkáért járó ellenérték. Minthogy a tőke elidegenült jellegét, a munkával szembeni ellentétét a valóságos kizsákmányolási folyamaton túlra, ti. a kamatozó tőkébe helyezik, ezért maga ez a kizsákmányolási folyamat puszta munkafolyamatnak látszik, amelyben a működő tőkés csupán más munkát végez, mint a munkás. Úgyhogy a kizsákmányolás munkája és a kizsákmányolt munka — a kettő mint munka azonos. A kizsákmányolás munkája éppúgy munka, mint az a munka, amelyet kizsákmányolnak. A kamat válik a tőke

társadalmi formájává, de semleges és közömbös formában kifejezve; a vállalkozói nyereség pedig a tőke gazdasági funkciójává válik, de elvonatkoztatva e funkció meghatározott, tőkés jellegétől.

A tőkés tudatában itt ugyanaz megy végbe, mint az e kötet II. szakaszában [218—220. old.] érintett kompenzációs indokoknál, az átlagprofittá való kiegyenlítődés folyamatában. Ezek a kompenzációs indokok, amelyek az értéktöbblet elosztásánál játszanak meghatározó szerepet, a tőkés gondolkodásában magának a profitnak keletkezési és (szubjektív) igazolási okaivá torzulnak.

Azt az elképzelést, hogy a vállalkozói nyereség a munka fölötti felügyelet díja — ez az elképzelés a vállalkozói nyereségnek a kamattal szembeni ellentétéből ered —, még jobban megerősíti az, hogy a profit egy része munkabérként valóban elkülöníthető és a gyakorlatban el is különül, vagy inkább fordítva, hogy a munkabér egy része, a tőkés termelési mód alapján, mint a profit integráns alkotórésze jelenik meg. Ez a rész (amint már A. Smith helyesen megállapította) tisztán, önállóan mutatkozik meg — és teljesen elválik egyrészt a profittól (mint a kamat és vállalkozói nyereség összegétől), másrészt a profit ama részétől, amely a kamat levonása után mint úgynevezett vállalkozói nyereség megmarad — az igazgató fizetésében olyan üzletágakban, amelyeknek kiterjedése stb. elégséges munkamegosztást tesz lehetővé ahhoz, hogy külön munkabért állapíthassanak meg egy igazgatónak.

A felügyelet és vezetés munkája szükségképpen mindenütt kialakul, ahol a közvetlen termelési folyamat társadalmilag kombinált folyamat alakját ölti, s nem az önálló termelők elszigetelt munkájaként lép fel[74]. De ez a munka kettős természetű.

Egyrészt minden munkánál, ahol sok egyén működik együtt, a folyamat összefüggése és egysége szükségképpen egy parancsoló akaratban jelenik meg, s olyan funkciókban, amelyek nem a részmunkákra, hanem a műhely egész tevékenységére vonatkoznak, mint a zenekar karmesterének esetében. Ez termelő munka, amelyet minden kombinált termelési módban el kell végezni.

Másrészt — teljesen eltekintve a kereskedelmi részlegtől — a felügyeletnek ez a munkája szükségképpen kialakul mindazokban a termelési módokban, amelyek az egyrészt a munkás mint közvetlen termelő, másrészt a termelési eszközök tulajdonosa között fennálló ellentéten alapulnak. Mennél nagyobb ez az ellentét, annál nagyobb szerepet játszik a felügyeletnek ez a munkája. Legmagasabb fokát

[74] „A felügyelet itt" (a paraszti földtulajdonosnál) „teljesen nélkülözhető" (*J. E. Cairnes:* „The Slave Power". London 1862. 48. old.).

ezért a rabszolgarendszerben éri el[75]. De a tőkés termelési módban is nélkülözhetetlen, mert itt a termelési folyamat egyúttal a munkaerő tőkés által való elfogyasztásának folyamata is. Ugyanúgy, ahogyan önkényuralmi államokban a kormány felügyeletének és sokoldalú beavatkozásának munkája is két dolgot foglal magában — egyrészt a minden közösség természetéből eredő közös ügyek elvégzését, másrészt azokat a sajátos funkciókat, amelyek a kormány és a néptömegek közötti ellentétből adódnak.

Az ókor íróinál, akik a rabszolgarendszert látják maguk előtt, a felügyeleti munka két oldala, a gyakorlatnak megfelelően, az elméletben éppoly szétválaszthatatlan, mint a modern közgazdászoknál, akik a tőkés termelési módot az abszolút termelési módnak tekintik. Másrészt, mint egy példán mindjárt megmutatom, a rabszolgarendszer korunkbeli védelmezői éppúgy felhasználják a felügyelet munkáját a rabszolgaság jogosultságának indokolására, mint ahogy más közgazdászok a bérmunkarendszer megokolására.

A villicus Cato idejében: „A földbirtok rabszolgaegyüttesének (familia rustica) élén az intéző (villicus, a villa [major] szóból) állott, aki bevesz és kiad, vásárol és elad, átveszi az úr utasításait s annak távollétében rendelkezik és büntet . . . Az intéző természetesen szabadabb volt, mint a többi szolga; Mago könyvei azt tanácsolták, hogy engedélyezzék számára a házasságot, gyermeknemzést és hogy saját pénze lehessen, Cato pedig azt javasolta, hogy házasítsák össze a házvezetőnővel; valószínűleg csak neki volt kilátása arra, hogy, ha jól viselkedik, megszerezheti szabadságát urától. Egyébként mindnyájan egységes háznépet alkottak . . . Mindegyik rabszolga, maga az intéző is, szükségleti cikkeit az úr számlájára kapta meg, bizonyos időnként, szigorúan megállapított tételek szerint, s ebből meg kellett élnie . . . A mennyiség a munkától függött s ezért például az intéző, akinek a munkája könnyebb volt, mint a többi rabszolgáé, kevesebbet kapott" (*Mommsen*: „Römische Geschichte". Második kiadás. [Berlin] 1856. I. 809—810. old.).

Arisztotelész:

'Ο γάρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις. („Mert az úr" — a tőkés — „mint olyan nem a rabszolgák megszerzésében tevékenykedik" — nem abban, hogy megszerezze a tőketulajdont, amely hatalmat ad munka megvásárlá-

[75] „Ha a munka természete azt kívánja, hogy a munkásokat" (ti. a rabszolgákat) „nagy területen osszák el, akkor a felügyelők száma s vele az e felügyelet megkövetelte munka költsége megfelelően növekedni fog" *(Cairnes:* uo. 44. old.).

sára — „hanem a rabszolgák felhasználásában" — munkásoknak — manapság bérmunkásoknak — a termelési folyamatban való felhasználásában.) *Ἔστι δ' αὕτη ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν*, („Ez azonban nem valami nagy vagy fennkölt tudomány.") *ἃ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν* („Mert az úrnak csak elrendelni kell tudni azt, amit a rabszolgának elvégezni kell tudnia"). *Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τὴν τιμήν, αὐτοὶ δέ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν.* („Ezért, akiknek megvan rá a módjuk, hogy ne maguk vesződjenek az ilyesmivel, azoknál a felügyelő veszi át *ezt a tisztséget*, — ők maguk pedig államügyekkel foglalkoznak vagy filozofálnak.") (*Arisztotelész:* „De Republica". Bekker-féle kiadás. I. könyv, 7. [Oxford 1837. 10. old.]).

Arisztotelész kereken kimondja, hogy az uralom —mind politikai, mind gazdasági területen — a hatalom birtokosainak vállára rakja az uralkodás funkcióit, hogy tehát gazdasági területen érteniök kell a munkaerő elfogyasztásához, s hozzáteszi, hogy e felügyeleti munkának nem kell túlzott jelentőséget tulajdonítani, s ezért az úr, ha elég jómódú, a felügyelőnek engedi át azt a „tisztséget", hogy ezzel vesződjék.

A vezetés és felügyelet munkáját, ha az nem minden kombinált társadalmi munka természetéből adódó különleges funkció, hanem a termelési eszközök tulajdonosa és a puszta munkaerő tulajdonosa közti ellentétből származik —akár magával a munkással együtt veszik meg a munkaerőt, mint a rabszolgarendszerben, akár maga a munkás adja el munkaerejét, s ezért a termelés egyúttal mint munkájának a tőke által való elfogyasztása jelenik meg —, ezt a közvetlen termelő szolgaságából eredő funkciót elég gyakran a szóban forgó viszony jogosultságának az igazolására használták fel és a kizsákmányolást, a meg nem fizetett idegen munka elsajátítását éppily gyakran úgy tüntették fel, mint a tőke tulajdonosának járó munkabért. De senki sem tette ezt nyíltabban, mint az Egyesült Államokbeli rabszolgaság egyik védelmezője, egy O'Connor nevű ügyvéd, az 1859 december 19-én New Yorkban tartott gyűlésen, amelynek lobogójára azt írták: „Igazságot Délnek". — „Now, gentlemen [nos, uraim]", mondotta nagy tapsvihar közepette, „a néger szolgai helyzete a természet rendelése. Elég erős és izmos a munkára; de a természet, amely erőt adott neki, megtagadta tőle mind az értelmet az uralkodásra, mind az akaratot a munkára." (Tetszés.) „Mindkettőt megtagadta tőle! S a természet, amely nem öntött belé akaratot a munkára, urat adott neki, hogy ezt az akaratot kikényszerítse, s hogy olyan éghajlat alatt, amelyre teremtetett, hasznos szolgává tegye mind a maga, mind pedig

ura számára, aki kormányozza. Állítom, hogy nem igazságtalan a négert meghagyni abban a helyzetben, ahová a természet állította; urat adni neki, aki kormányozza; és hogy semmiféle jogától nem fosztják meg, ha arra kényszerítik, hogy ennek fejében viszont dolgozzék, s jogos kárpótlást nyújtson urának azért a munkáért és tehetségért, amelyet felhasznál, hogy őt kormányozza s a maga és a társadalom számára hasznossá tegye"[„New York Tribune". 1859. december 20. 5. old.].

Nos, a bérmunkásnak is, akárcsak a rabszolgának, úrra van szüksége, aki dolgoztatja és uralkodik fölötte. S ez úr-szolga viszonyt feltételezve rendjén való, ha a bérmunkást arra kényszerítik, hogy megtermelje saját munkabérét s ezen felül a felügyeleti díjat, vagyis a munkás feletti uralkodás és felügyelet munkájáért járó díjazást, „s jogos kárpótlást nyújtson urának azért a munkáért és tehetségért, amelyet felhasznál, hogy őt kormányozza s a maga és a társadalom számára hasznossá tegye".

A felügyelet és vezetés munkája, amennyiben ez az antagonisztikus jellegből, a tőkének a munka feletti uralmából ered s ezért valamennyi osztályellentéten nyugvó termelési módban közös a tőkés rendszerrel, itt is közvetlenül és szétválaszthatatlanul összefonódik azokkal a termelő funkciókkal, amelyeket minden kombinált társadalmi munka, különleges munkaként, bizonyos egyének vállára rak. Az epitroposz [rabszolgafelügyelő az ókori Görögországban] vagy a régisseur — amint a hűbéri Franciaországban nevezték — munkabére teljesen elválik a profittól és szintén a szakképzettséget igénylő munkáért járó munkabér alakját ölti, mihelyt az üzletet elég nagy méretekben űzik ahhoz, hogy ilyen igazgatót (manager) fizessenek, bár ipari tőkéseink azért még távolról sem „államügyekkel foglalkoznak vagy filozofálnak".

Már Ure úr észrevette, hogy „ipari rendszerünk lelke" nem az ipari tőkés, hanem az ipari manager[76]. Ami az üzlet kereskedelmi részét illeti, a szükségeset erről már az előző szakaszban elmondottuk [vö. 293—294. old.].

A tőkés termelés maga oda vezetett, hogy a felső vezetés munkája, a tőketulajdontól teljesen elkülönülten, könnyűszerrel megvásárolható. Ezért feleslegessé vált, hogy a felső vezetésnek ezt a munkáját a tőkés végezze. Nem szükséges, hogy a karmester tulajdonosa legyen a zenekar hangszereinek s az sem tartozik karmesteri funkciójához, hogy

[76] *A. Ure:* „Philosophy of Manufactures". Francia fordítás. 1836. I. 67. old. Itt a gyárosoknak ez a Pindarosza egyúttal azt a bizonyítványt állítja ki róluk, hogy legtöbbjüknek halvány fogalma sincs arról a mechanizmusról, amelyet felhasznál.

bármiféle köze legyen a többi zenész „béréhez". A szövetkezeti gyárak bizonyítják, hogy a tőkés a termelés funkcionáriusaként éppoly feleslegessé vált, amennyire ő maga, fejlődésének legmagasabb fokán, feleslegesnek tartja a nagybirtokost. Amennyiben a tőkés munkája nem pusztán a termelési folyamat tőkés jellegéből származik, s így a tőke eltűnésével nem szűnik meg magától; amennyiben nem szorítkozik az idegen munka kizsákmányolásának funkciójára; amennyiben tehát a munka társadalmi formájából, sok ember közös cél érdekében történő kombinálásából és kooperációjából keletkezik, annyiban éppúgy független a tőkétől, mint ahogy független maga ez a forma, mihelyt a tőkés burkot szétrepesztette. Ha azt mondják, hogy erre a munkára mint tőkés munkára, mint a tőkés funkciójára szükség van, ez csak annyit jelent, hogy a vulgáris közgazdászok tömege képtelen a tőkés termelési mód méhében kifejlődött formákat antagonisztikus tőkés jellegüktől elválasztva és attól megszabadítva elképzelni. A pénztőkével szemben az ipari tőkés munkás, de tőkésként munkás, azaz mint idegen munka kizsákmányolója. Bére, amelyet ezért a munkáért igényel és kap, pontosan azonos az elsajátított idegen munka mennyiségével, és, ha magára vállalja a kizsákmányolással járó fáradozást, ez a bér közvetlenül e munka kizsákmányolási fokától függ, nem pedig a megerőltetéstől, amibe neki a kizsákmányolás kerül s amelyet mérsékelt fizetésért átháríthat egy igazgatóra. Az angol gyári kerületekben minden válság után jó néhány volt gyáros akad, akik saját korábbi gyárukban most az új tulajdonosok — gyakran hitelezőik[77] — szolgálatában igazgatóként olcsó bérért elvégzik a felügyelet munkáját.

Mind a kereskedelmi, mind az ipari igazgató esetében az igazgatási díj a vállalkozói nyereségtől teljesen különváltan jelenik meg, akár a munkások szövetkezeti gyárairól, akár tőkés részvénytársaságokról van szó. Az igazgatási díj elkülönülése a vállalkozói nyereségtől, ami egyébként véletlennek tűnik, itt állandó. A szövetkezeti gyárnál a felügyeleti munka antagonisztikus jellege elesik, mert az igazgatót a munkások fizetik, és nem a tőke képviselőjeként jelenik meg velük szemben. A részvénytársaságoknak — amelyek a hitellel együtt fejlődtek ki — általában az az irányzatuk, hogy az igazgatásnak ezt a munkáját mint funkciót mindjobban elválasszák a tőketulajdontól, akár saját, akár kölcsönvett tőkéről legyen is szó; teljesen úgy, ahogy a polgári társadalom kifejlődésével a bíráskodás és igazgatás

[77] Ismerek olyan esetet, hogy az 1868. évi válság után egy csődbe jutott gyáros fizetett bérmunkásává lett saját volt munkásainak. A gyárat ugyanis a csőd után egy munkásszövetkezet vezette tovább s a volt tulajdonost mint igazgatót alkalmazta. — *E. F.*

funkciói elválnak a földtulajdontól, amelynek a hűbériség idején járulékai voltak. De amikor, egyrészt, a működő tőkés szembekerül a tőke puszta tulajdonosával, a pénztőkéssel, s a hitel fejlődése során maga ez a pénztőke társadalmi jelleget ölt, bankokban koncentrálódik és nem közvetlen tulajdonosai, hanem a bankok adják kölcsön; másrészt pedig a puszta igazgató, aki a tőkének sem kölcsön révén, sem más címen nem birtokosa, minden valóságos funkciót ellát, amely a működő tőkésre mint olyanra hárul — akkor csak a funkcionárius marad meg, a tőkés pedig, mint felesleges személy, eltűnik a termelési folyamatból.

Az angliai szövetkezeti gyárak közzétett számadásaiból[78] kitűnik, hogy — az igazgató bérének levonása után, amely éppúgy a befektetett változó tőke egy részét alkotja, mint a többi munkás bére — a profit nagyobb volt az átlagprofitnál, noha ezek az üzemek helyenként sokkal magasabb kamatot fizettek, mint a magángyárosok. A magasabb profit oka mindezekben az esetekben az állandó tőke gazdaságosabb felhasználása volt. Bennünket azonban az érdekel, hogy itt az átlagprofit (= kamat + vállalkozói nyereség) valóban és kézzelfoghatóan mint olyan nagyság jelenik meg, amely az igazgatási díjtól teljesen független. Minthogy itt a profit az átlagosnál nagyobb, a vállalkozói nyereség is nagyobb volt, mint egyébként.

Ugyanez a tény mutatkozik meg néhány tőkés részvénytársaságnál, például részvénytársasági bankoknál (Joint Stock Banks). A London and Westminster Bank 1863-ban 30% évi osztalékot fizetett, a Union Bank of London és mások 15%-ot. A bruttóprofitból itt az igazgatók fizetésén kívül levonásra kerül a betétekért fizetett kamat is. A magas profitot itt az magyarázza, hogy a befizetett tőke a betétekhez képest elenyésző. Például a London and Westminster Bank-nél 1863-ban: befizetett tőke 1 000 000 font sterling; betétek 14 540 275 font sterling. A Union Bank of London-nál 1863-ban: befizetett tőke 600 000 font sterling; betétek 12 384 173 font sterling.

A vállalkozói nyereség összecserélése a felügyeleti vagy igazgatási díjjal onnan származott, hogy a profitnak a kamaton felüli többlete a kamattal szemben ellentétes formát ölt. Ezt továbbfejlesztették azzal az apologetikus szándékkal, hogy a profitot ne értéktöbbletként, azaz meg nem fizetett munkaként tüntessék fel, hanem mint a tőkés munkabérét az általa végzett munkáért. Ezzel azután a szocialisták azt a követelést szegezték szembe, csökkentsék a profitot ténylegesen arra, aminek az elmélet hirdeti, ti. puszta felügyeleti díjra. S ez az

[78] Az itt alapulvett számadások legfeljebb 1864-ig terjednek, mivel a fentieket Marx 1865-ben írta. — *E. F.*

elméleti szépítgetéssel szemben fellépő követelés annál kellemetlenebbé vált, minél inkább kialakult egyrészt e felügyeleti díj meghatározott színvonala és piaci ára — mint minden egyéb munkabéré —, azáltal hogy létrejött az ipari és kereskedelmi igazgatók népes osztálya[79]; és másrészt mennél jobban süllyedt ez, mint minden egyéb szakképzettséget igénylő munkáért járó bér, az általános fejlődéssel, amely csökkenti a különlegesen iskolázott munkaerő termelési költségeit[80]. A szövetkezés kifejlődése a munkásoknál, a részvénytársaságok kialakulása a burzsoáziánál tarthatatlanná tette az utolsó ürügyet is a vállalkozói nyereség és az igazgatási díj összecserélésére, s a profit a gyakorlatban is annak mutatkozott, ami elméletileg tagadhatatlanul volt, puszta értéktöbbletnek, értéknek, amelyért nem fizetnek ellenértéket, vagyis realizált meg nem fizetett munkának; kitűnt, hogy a működő tőkés a munkát valóban kizsákmányolja s kizsákmányolásának gyümölcse, ha kölcsönvett tőkével dolgozik, kamatra és vállalkozói nyereségre, vagyis a profitnak a kamat feletti többletére oszlik.

A tőkés termelés alapján a részvénytársaságokban az igazgatási díjjal új csalási módszer fejlődik ki, mert a valóságos igazgató mellett és fölötte számos igazgatósági és felügyelőbizottsági tag lép fel, akik számára az igazgatás és felügyelet valójában puszta ürügy a részvényesek kifosztására és saját meggazdagodásukra. Erről igen érdekes részleteket tartalmaz: „The City or the Physiology of London Business; with Sketches on Change, and the Coffee Houses". London 1845. „A következő példából látható, mekkora nyereségre tesznek szert bankárok és kereskedők azáltal, hogy nyolc-kilenc különböző társaság igazgatóságában vesznek részt: Timothy Abraham Curtis úr magánmérlege, amelyet a csődbírósághoz nyújtott be bukásakor, «igazgatóságok» cím alatt évi 8—900 font sterling jövedelmet tüntetett fel. Minthogy Curtis úr az Angol Bank és a Keletindiai Társaság igazgatója volt, minden részvénytársaság szerencséjének tartotta, ha igazgatóul meg-

[79] „A mesterek éppúgy munkások, mint segédeik. Ebben a szerepben érdekük ugyanaz, mint emberelké. De ezenkívül a mesterek vagy tőkések, vagy a tőkések ügynökei s e tekintetben érdekük ellentétes a munkásokéval" (27. old.). „A tanulás széleskörű elterjedése országunk ipari munkásai [journeymen mechanics] között napról napra csökkenti szinte valamennyi mester és vállalkozó munkájának és ügyességének értékét, mert növeli azoknak a személyeknek a számát, akik az előbbiek szaktudásával rendelkeznek" (30. old. *Hodgskin:* „Labour defended against the Claims of Capital etc." London 1825).

[80] „A hagyományos korlátok általános meglazulása és a tanulás mind nagyobb megkönnyítése olyan irányban hat, hogy csökkenti a szakképzett munkások bérét, ahelyett hogy a nem szakképzett munkásokét növelné" *(J. St. Mill:* „Principles of Political Economy". 2. kiad. London 1849. I. 463. old.).

nyerhette" [81.] 82. old. — Az ilyen társaságok igazgatóinak remunerációja minden egyes heti ülésért legalább egy guinea (21 márka). A csődbírósági tárgyalások mutatják, hogy ez a felügyeleti díj rendszerint fordított arányban van azzal a valóságos felügyelettel, amelyet ezek a névleges igazgatók gyakorolnak.

Huszonnegyedik fejezet

A TŐKEVISZONY KÜLSŐLEGESSÉ VÁLÁSA A KAMATOZÓ TŐKE FORMÁJÁBAN

A tőkeviszony a kamatozó tőkében legkülsőlegesebb és leginkább fétisjellegű formáját éri el. Itt $P—P'$ áll előttünk, több pénzt szülő pénz, önmagát értékesítő érték, mégpedig a két végpontot közvetítő folyamat nélkül. A kereskedelmi tőkében, $P—Á—P'$, a tőkés mozgásnak legalább az általános formája megtalálható, bár ez a mozgás nem hagyja el a forgalom területét, a profit tehát puszta elidegenítésből eredő profitnak tűnik; mindazonáltal úgy jelenik meg, mint egy társadalmi *viszony* terméke, nem pedig mint puszta *dolog* terméke. A kereskedelmi tőke formája még folyamatot fejez ki, két ellentétes fázis egységét, olyan mozgást, amely két ellentétes mozzanatra hasad, áruk vételére és eladására. A kamatozó tőke formája, a $P—P'$ ezt eltünteti. Ha pl. a tőkés 1000 font sterlinget ad kölcsön és a kamatláb 5%, akkor az 1000 font sterlingnek mint tőkének az értéke egy évre $C + Ck'$, ahol C a tőke és k' a kamatláb, tehát itt $5\% = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1000 + 1000 \times \frac{1}{20} = 1050$ font sterling. Az 1000 font sterlingnek mint tőkének az értéke = 1050 font sterling, azaz a tőke nem egyszerű nagyság. A tőke nagyság*viszony*, a főösszegnek mint adott értéknek viszonya önmagához mint magát értékesítő értékhez, mint olyan főösszeghez, amely értéktöbbletet termelt. S mint láttuk, a tőke mint olyan valamennyi működő tőkés számára — akár saját, akár kölcsönvett tőkével tevékenykednek — ilyen önmagát közvetlenül értékesítő érték gyanánt jelenik meg.

$P—P'$: itt áll előttünk a tőke eredeti kiindulópontja, a $P—Á—P'$ képletből a két végpontra, $P—P'$-re redukált pénz, ahol $P' = P + \Delta P$, vagyis több pénzt fiadzó pénz. A tőke eredeti és általános képlete ez, értelmetlen összegezéssé zsugorodva. A kész tőkét látjuk itt, a termelési és forgalmi folyamat egységét, amely ezért meghatározott időszakban meghatározott értéktöbbletet hoz. A kamatozó tőke formájában ez közvetlenül jelenik meg, vagyis anélkül, hogy a termelési és forgalmi

folyamat közvetítené. A tőke mint a kamatnak, vagyis saját gyarapodásának titokzatos és teremtőerejű forrása lép fel. A *dolog* (pénz, áru, érték) itt már mint puszta dolog is tőke s a tőke puszta dolognak tűnik; az újratermelés összfolyamatának eredménye valamely dolog természetes tulajdonságaként jelenik meg; a pénznek, vagyis a mindig kicserélhető formában levő árunak a tulajdonosától függ, hogy azt pénzként akarja-e elkölteni, vagy tőkeként bérbeadni. Ezért a kamatozó tőkében tiszta alakban jelenik meg ez az önműködő fétis, az önmagát értékesítő érték, a pénzt fiadzó pénz, születési sebei ebben a formában már nem látszanak meg rajta. A társadalmi viszony befejezett alakot öltött, mint egy dolognak, a pénznek, önmagához való viszonya. A pénznek tőkévé történő valóságos átváltozása helyett itt ennek az átváltozásnak csak tartalom nélküli formája mutatkozik meg. Akárcsak a munkaerőnek, itt a pénznek is az a használati értéke, hogy értéket hoz létre, nagyobb értéket, mint amekkorát önmaga tartalmaz. A pénz mint olyan potenciálisan már önmagát értékesítő érték, s mint ilyet adják kölcsön, ami e sajátos áru eladásának formája. Az értékteremtés, a kamatozás éppúgy tulajdonságává lesz a pénznek, mint ahogy a körtefa tulajdonsága, hogy körtét terem. S a pénzkölcsönző ilyen kamatozó dologként adja el pénzét. De ez még nem minden. A valóban működő tőke, mint láttuk, maga is úgy jelenik meg, mintha a kamatot nem mint működő tőke hozná, hanem mint magában való tőke, mint pénztőke.

Visszájára fordul a következő viszony is: a kamat, amely csak egy része a működő tőkés által a munkásból kisajtolt profitnak, azaz értéktöbbletnek, most fordítva, a tőke saját gyümölcsének, eredeti valaminek tűnik, a profit pedig, amely most vállalkozói nyereséggé változott át, úgy jelenik meg, mint az újratermelési folyamat során létrejött pusztán járulékos és hozzátett valami. A tőke fétisalakja s a tőkefétis képzete itt már készen jelentkezik. A $P—P'$ formában a tőke fogalmától megfosztott alakja áll előttünk, a termelési viszonyok legnagyobb fokú visszájára fordítása és eldologiasodása: a tőke kamatozó alakja, azaz egyszerű alakja, amelyben a tőke előfeltétele saját újratermelési folyamatának; a pénz, illetve áru ama képessége, hogy saját értékét az újratermeléstől függetlenül megnövelje — a tőke misztifikációjának legkirívóbb formája.

A vulgáris közgazdaságtannak, amely a tőkét az érték, az értékalkotás önálló forrásául akarja feltüntetni, e forma természetesen főnyeremény, mert ebben a profit forrását már nem lehet felismerni s a tőkés termelési folyamat eredménye — magától a folyamattól elszakítva — önálló létre tesz szert benne.

A tőke csak a pénztőke formájában lett áruvá, amelynek önmagát

értékesítő tulajdonsága meghatározott, a mindenkori kamatlábbal jelölt árral rendelkezik.

Mint kamatozó tőke, éspedig annak közvetlen formájában, a kamatozó pénztőkében (a kamatozó tőke egyéb formái, amelyekkel itt nem kell törődnünk, ugyancsak feltételezik ezt a formát és belőle származnak) a tőke tiszta fétisformára tesz szert: *P—P'* mint szubjektum, eladható dolog. *Először* azáltal, hogy folytonosan pénzként létezik, olyan formában, amelyben valamennyi meghatározottsága eltűnt és valóságos elemei láthatatlanok. Hiszen a pénz éppen az a forma, amelyben az áruknak mint használati értékeknek a különbözősége eltűnik, tehát eltűnik az ezekből az árukból és termelési feltételeikből álló ipari tőkék különbözősége is; ez az a forma, amelyben érték — és itt tőke — mint önálló csereérték létezik. A tőke újratermelési folyamatában a pénztőke csak múló, csak átmeneti mozzanat. A pénzpiacon viszont a tőke mindig ebben a formában szerepel. — *Másodszor*, az általa létrehozott értéktöbblet — ugyancsak pénzformában — itt úgy jelenik meg, mint ami a tőkét mint tőkét megilleti. Úgy tűnik, hogy a tőke e formájának, a pénztőkének, éppúgy sajátossága a pénzfiadzás (*τόκος* [kamat és ivadék]), mint a fáknak a növekedés.

A kamatozó tőkében a tőke mozgása megrövidül; a közvetítő folyamat elmarad s így a például 1000 egységnyi tőke olyan dologként rögződik, amely önmagában véve = 1000, s bizonyos időszak alatt 1100-zá változik, mint ahogy a pincében levő bor használati értéke is bizonyos idő elteltével nő. A tőke most dolog, de mint dolog — tőke. A pénz most magzatot hord testében [Das Geld hat jetzt Lieb im Leibe]. Mihelyt kölcsönadták, vagy akár az újratermelési folyamatba befektették (amennyiben a működő tőkésnek mint tulajdonosának a vállalkozói nyereségtől különválasztott kamatot is hoz), kamat nő rajta, bármi történik is vele, szunnyad vagy ébren van, otthon tartózkodik vagy utazik, napközben vagy éjszaka. A kamatozó pénztőkében tehát (és értékkifejezése szempontjából minden tőke pénztőke, illetve most a pénztőke kifejezésének számít) megvalósul a kincsképző jámbor kívánsága.

Az a körülmény, hogy a kamat így összenőtt a pénztőkével, mintha a kettő egy dolog lenne (a tőke értéktöbblettermelése itt így jelenik meg), éppen ez az, ami Luthert az uzsora elleni naiv hadakozásában annyira foglalkoztatja. Miután kifejti, hogy kamatot akkor lehet követelni, ha a kölcsönadó a kikötött határidőre nem kapja vissza pénzét, neki magának viszont fizetnie kell és ebből költségei támadnak, vagy ha ez okból olyan profittól esik el, amelyre vásárlás (például egy kert megvásárlása) révén szert tehetett volna, így folytatja: „Azzal, hogy én neked ezt" (100 guldent) „kölcsönöztem,

kettős kárt okozol nekem, mert emitt nem tudok fizetni, amott pedig nem tudok vásárolni, s ezért mindkétszer kárt kell szenvednem... ezt úgy hívják, hogy duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis [a keletkezett veszteségből és az elszalasztott nyereségből fakadó kettős kár]... Miután meghallották, hogy bizonyos Hans, kölcsönadván 100 guldent, kárt szenvedett és igazságos kártérítést követel ezért a kárért, nosza kaptak az alkalmon, és minden 100 guldenre olyan összeget vetettek ki, amely fedezte a kettős veszteséget, mind azt, amelyet a fizetés elmulasztása, mind pedig azt, amelyet a kert megvételének elszalasztása miatt szenvedtek, éppen mintha ez a 100 gulden *természetszerűen összenőtt volna ezzel a kettős veszteséggel*; mert rendelkezvén e 100 guldennel, kölcsönbe adják és kiszámítanak erre két veszteséget, amelyet pedig el sem szenvedtek... Ezért hát uzsorás vagy, merthogy a te felebarátod pénzével kárpótolod magad koholt veszteségedért, amit pedig néked senki nem is okozott, s amit ezért nem tudsz sem bizonyítani, sem kiszámítani. Az ilyesfajta veszteséget úgy nevezik a jogászok, hogy non verum, sed phantasticum interesse [nem tényleges, hanem képzelt kár]. Olyan kár ez, amelyet ki-ki elképzel magának... Nem lehet tehát azt mondani, a veszteségek onnan származhattak, hogy én nem tudtam sem fizetni, sem vásárolni. Ez azt jelentené, hogy ex contingente necessarium, a nemlétezőt, minthogy szükséges lenne számomra, létezőnek tekintem, az ismeretlent pedig bizonyítottá változtatom. Vajon az ilyen uzsora nem falja-e fel egy-két év alatt az egész világot?... Ha a kölcsönvevőt önhibáján kívül valamelyes véletlen csapás éri, javítani kellene sorsán; ám a kereskedelemben ez egész másként van, éppenséggel fordítva; mert kitalálnak és kigondolnak veszteségeket az ő szűkölködő felebarátjuk kárára, ezzel akarván megszedni magukat és meggazdagodni, hogy lustaságban és tétlenségben, mások munkájából tobzódjanak és pompázzanak, gond, kockázat és bármiféle károsodás nélkül. Ülök a kemencepadkán, a 100 guldenemre bízom, hogy keressen rám országszerte, s mégis ez a pénz, mert kölcsönadtam, biztosítja, hogy az aranyak minden kockázat és gond nélkül folyjanak erszényembe — nos, kedvesem, ki nem vágyik erre?" *(M. Luther:* „An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen etc." Wittenberg 1540.)

Az az elképzelés, hogy a tőke önmagát újratermelő és az újratermelésben gyarapodó érték, amely veleszületett tulajdonsága — vagyis a skolasztikusok által emlegetett „rejtett tulajdonság" — folytán örökké tart és növekszik — vezetett dr. Price ragyogó ötleteihez, amelyek messze túlszárnyalják az alkimisták képzelőerejét; ezeknek az ötleteknek Pitt komolyan hitelt adott s az államadósságok

törlesztési alapjáról [sinking fund] hozott törvényeiben rájuk alapozta pénzgazdálkodását.

„A kamatos kamatokat hozó pénz eleinte lassan növekszik; minthogy azonban a növekedés rátája folytonosan gyorsul, bizonyos idő elteltével oly rohamossá válik, hogy minden képzeletet felülmúl. Egyetlen penny, amelyet megváltónk születésekor 5%-os kamatos kamatra adtak kölcsön, most már nagyobb összegre növekedett volna, mint 150 millió színaranyból való földgolyó. Egyszerű kamatozás mellett azonban ugyanezen idő alatt csupán 7 shilling $4^1/_2$ penny-re szaporodott volna. Kormányunk a maga pénzügyeit eddig nem az előbbi, hanem inkább az utóbbi módon igyekezett megjavítani"[81].

Még magasabbra szárnyal „Observations on Reversionary Payments etc." című munkájában (London 1772): „Az a shilling, amelyet megváltónk születésekor adtak kölcsön" (tehát nyilván a jeruzsálemi templomban) „6% kamatos kamattal, nagyobb tömegű aranyra szaporodott volna fel, mint az egész naprendszer, ha egyetlen golyóvá változna, amelynek átmérője a Saturnus pályájával egyenlő." — „Ezért az államnak sohasem kell nehézségek közé kerülnie; mert a legcsekélyebb takarékosság révén kifizetheti a legnagyobb adósságokat, olyan rövid idő alatt, amilyet csak érdeke megkövetel." (XIII, XIV. old.) Milyen csinos elméleti bevezetés az angol államadósságok problémájához!

[81] *Richard Price:* „An Appeal to the Public on the subject of the National Debt" [1772] 2. kiad. London 1774 [18. és köv. old.]. Price a következő naiv tréfát csinálja: „A pénzt egyszerű kamatra kell kölcsönvenni, hogy kamatos kamatra kölcsönadva szaporítsuk" (Lásd *R. Hamilton:* „An Inquiry concerning the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain". 2. kiad. Edinburgh 1814. [III. rész, I. szakasz. „Examination of Dr. Price's Views of Finance". 133. old.]). Eszerint általában a kölcsönszerzés volna magánosok számára is a meggazdagodás legbiztosabb módja. Ha azonban például 100 font sterlinget veszek kölcsön 5%-os évi kamatra, akkor az év végén 5 font sterlinget kell fizetnem, s feltéve, hogy ez a kölcsön 100 millió évre szól, a közbenső idő alatt évenként mindig csak 100 font sterlinget adhatok kölcsön s ugyanígy évenként 5 font sterlinget kell fizetnem. E folyamat révén sohasem adhatok kölcsön 105 font sterlinget azáltal, hogy 100 font sterlinget veszek fel. S miből fizessem az 5%-ot? Új kölcsönökből, vagy ha az állam vagyok, adókból. Ha azonban az ipari tőkés vesz fel pénzt, akkor, mondjuk 15%-os profitnál, 5%-ot fizet kamat fejében, 5%-ot elfogyaszt (bár étvágya jövedelmével együtt növekszik) és 5%-ot tőkésít. Tehát annak, hogy állandóan 5% kamatot lehessen fizetni, már 15% profit az előfeltétele. Ha a folyamat tovább tart, a profitráta a már kifejtett okok miatt 15%-ról mondjuk 10%-ra süllyed. Price azonban teljesen megfeledkezik arról, hogy az 5% kamat 15%-os profitrátát tételez fel s úgy tesz, mintha utóbbi a tőke felhalmozásával változatlan maradna. Egyáltalában mit sem akar tudni a valóságos felhalmozási folyamatról, hanem azt hiszi, csak pénzt kell kölcsönadnia, hogy azt kamatos kamatokkal visszakapja. Hogy ez hogyan megy végbe, az Price-t nem érdekli, hiszen ez a kamatozó tőke veleszületett tulajdonsága.

Price-t egyszerűen elvakította a mértani haladványból adódó szám óriási volta. Minthogy nem veszi figyelembe az újratermelés és a munka feltételeit, s a tőkét öntevékeny automatának, puszta önmagát gyarapító számnak tekinti (mint ahogy Malthus az embert a maga mértani haladványában), azt hihette, hogy az $s = c (1 + k)^n$ képletben megtalálta a tőke növekedésének törvényét, ahol s = a tőke összege + kamatos kamat, c = az előlegezett tőke, k = a kamatláb (100-nak megfelelő hányadában kifejezve) és n az évek száma, amelyek alatt a folyamat végbemegy.

Pitt egészen komolyan veszi dr. Price hókuszpókuszát. Az alsóház 1786-ban elhatározta, hogy 1 millió font sterlinget vesznek kölcsön állami célokra. Price szerint, akiben Pitt bízott, természetesen mi sem lehetett jobb, mint a népet megadóztatni, az így szerzett összeget „felhalmozni", s ily módon az államadósságot a kamatos kamat misztériumával eltüntetni. Az alsóház fenti határozatát hamarosan követte egy Pitt által kezdeményezett törvény, amely elrendelte 250 000 font sterling felhalmozását, „mindaddig, míg az alap a felszabaduló életjáradékokkal együtt évi 4 000 000 font sterlingre nem növekszik" (Act 26. George III. 31. fej.*). 1792. évi beszédében, amelyben azt javasolta, hogy gyarapítsák a törlesztési alapra szánt összeget, Anglia kereskedelmi túlsúlyának okai között Pitt a következőket sorolta fel: a gépeket, a hitelt stb., de szerinte „a legkiterjedtebb hatású és legtartósabb ok a felhalmozás. Ezt az alapelvet Smithnek, ennek a lángésznek munkája teljesen kifejti és kellően megmagyarázza... A tőkéknek ez a felhalmozása úgy valósítható meg, ha az évi profitnak legalább egy részét félreteszik, hogy növeljék azt a főösszeget, amelyet a következő évben ugyanilyen módon használnak fel, s amely így folytonos profitot ad." Pitt, dr. Price segítségével, úgy alakítja át Smith felhalmozási elméletét, hogy egy nép az adósságok felhalmozása révén gazdagszik — s a kellemes eredmény a kölcsönök végtelen haladványa, kölcsönök felvétele abból a célból, hogy kölcsönöket fizethessen vissza.

Már Josiah Child, a modern bankárok ősatyja kimondja, hogy „100 font sterling 10% kamatos kamat mellett 70 év alatt 102 400 font sterlinget termelne" („Traité sur le commerce etc. par *J. Child*, traduit etc." Amszterdam és Berlin 1754. 115. old. A megírás ideje 1669).

Az „Economist" következő szövegrészlete mutatja, mennyire gondolkodás nélkül átveszi a modern közgazdaságtan dr. Price

* Vagyis III. György uralkodásának 26. évéből származó 31. törvény. — *Szerk.*

nézetét: „A megtakarított tőke minden részére számított kamatos kamat [compound interest] annyira mindent elnyelő [all-engrossing], hogy a világ egész gazdagsága, amiből az emberek jövedelmet húznak, már régen a tőke kamatjává lett... Minden járadék most nem más, mint a földbe korábban befektetett tőke után fizetett kamat" („Economist". 1859 július 19.). Kamatozó tőke tulajdonságában a tőkéé minden valaha is megtermelhető gazdagság és mindaz, amit eddig kapott, csak egy-egy törlesztés mindent elnyelő étvágya számára. Veleszületett törvényei szerint az övé minden többletmunka, amit az emberi nem valaha nyújthat. Ő a moloch.

Végül álljon itt még a „romantikus" Müller következő zagyvaléka: „A kamatos kamatoknak vagy az emberek önmaguktól gyorsuló erőinek dr. Price által leírt óriási növekedése több évszázadon át tartó osztatlan és szakadatlan egyforma felhasználást tételez fel, ha azt akarjuk, hogy ilyen mérhetetlen hatást idézzen elő. Mihelyt a tőkét felosztják, több különálló, önmagában tovább növekvő részre vagdalják, az erők felhalmozásának egész itt leírt folyamata újból elölről kezdődik. A természet az erő gyarapodását egy körülbelül 20—25 éves pályára osztotta el, amennyi átlagosan minden egyes munkásnak (!) osztályrészül jut. Ez idő leteltével a munkás elhagyja pályáját s a munka kamatos kamata által szerzett tőkét most egy új munkásnak kénytelen átadni, többnyire több munkás vagy gyerek között elosztani. Ezeknek először meg kell tanulniok a nekik jutó tőkét életre kelteni és felhasználni, mielőtt abból tulajdonképpeni kamatos kamatot húzhatnának. Továbbá, a polgári társadalom által szerzett tőke óriási tömegét még a legmozgékonyabb közösségekben is hosszú éveken át fokozatosan halmozzák fel, s nem a munka közvetlen kibővítésére használják, hanem ellenkezőleg, mihelyt említésre méltó összeget összehordtak, egy másik egyénre, munkásra, bankra, államra ruházzák át «kölcsön» néven. A kölcsönvevő azután, aki a tőkét valóságos mozgásba hozza, belőle kamatos kamatokat húz s könnyen kötelezheti magát arra, hogy a kölcsönadónak egyszerű kamatokat fizet. Végül az óriási haladvánnyal szemben, amelyben az ember erői és azok termékei szaporodnának, ha csak a termelés vagy a takarékosság törvénye érvényesülne, ellenhatásképpen jelentkezik az elfogyasztás, a megkívánás vagy a pazarlás törvénye, amely éppoly mélyen gyökerezik az emberi természetben" *(Adam Müller:* „Die Elemente der Staatskunst". Berlin 1809. III. 147—149. old.).

Lehetetlen néhány sorban több hajmeresztő értelmetlenséget összehordani. A munkások és tőkések, a munkaerő értéke és a tőke kamata stb. mulatságos összezavarásáról nem is szólva, szerinte a kamatos kamat csökkenésének többek között az volna a magyarázata,

hogy tőkét „adnak kölcsön", s azután az „kamatos kamatokat" hoz. Müllerünk eljárása jellemző a romantikára minden szakterületen. Ennek tartalmát szokványos előítéletek alkotják, amelyeket a dolgok legfelszínesebb látszatából merít. Ezt a hazug és közhelyszerű tartalmat aztán misztifikáló kifejezésmóddal akarja „emelkedetté" és költőivé tenni.

A tőke felhalmozási folyamatát annyiban lehet kamatos kamatok felhalmozásának tekinteni, amennyiben a profitnak (értéktöbbletnek) az a része, amelyet tőkévé változtatnak vissza, azaz amely új többletmunka felszívására szolgál, kamatnak nevezhető. De:

1) Minden véletlen zavaró körülménytől eltekintve, az újratermelési folyamat során a meglevő tőke nagy része állandóan többékevésbé elértéktelenedik, mert az áruk értékét nem a termelésükhöz eredetileg szükséges munkaidő határozza meg, hanem az az idő, amelybe újratermelésük kerül, és ez utóbbi a munka társadalmi termelőerejének fejlődése következtében folytonosan csökken. A társadalmi termelékenység magasabb fejlettségi fokán tehát minden meglevő tőke nem mint a tőkemegtakarítás hosszú folyamatának eredménye jelenik meg, hanem mint egy aránylag igen rövid újratermelési idő eredménye[82].

2) E kötet III. szakaszában bebizonyítottuk, hogy a profitráta olyan arányban csökken, ahogyan növekszik a tőke felhalmozása és ennek megfelelően a társadalmi munka termelőereje, amely éppen abban fejeződik ki, hogy a változó tőkerész az állandó tőkerészhez képest viszonylagosan egyre inkább csökken. Ha az egy munkás által mozgásba hozott állandó tőke megtízszereződik, a többletmunkaidőnek is meg kellene tízszereződnie ahhoz, hogy ugyanazt a profitrátát eredményezze, s hamarosan az egész munkaidő, sőt a nap 24 órája sem bizonyulna elegendőnek, még ha azt a tőke teljesen el is sajátítaná. A Price-féle haladvány és általában „a kamatos kamattal mindent elnyelő tőke" azonban azon az elképzelésen alapul, hogy a profitráta nem csökken[83].

[82] Lásd Millt és Carey-t, valamint Roscher ehhez fűzött, félreértésen alapuló magyarázatát. [Vö. *J. St. Mill:* „Principles of Political Economy". 2. kiad. London 1849. 92. old.; *H. C. Carey:* „Principles of Social Science". III. köt. Philadelphia 1860. 71. old.; *W. Roscher:* „Die Grundlagen der Nationalökonomie". 2. kiad. Stuttgart és Augsburg 1857. 70. old.]

[83] „Világos, hogy semmiféle munka, semmilyen termelőerő, semmiféle áleselméjűség és művészet nem elégítheti ki a kamatos kamat mindent felülmúló igényeit. De minden megtakarítás a tőkések jövedelméből származik, úgyhogy a valóságban ezek az igények folytonosan fellépnek, s a munka termelőereje éppoly folytonosan megtagadja kielégítésüket. Ezért állandóan bizonyosfajta egyensúly [balance] alakul ki" („Labour defended against the Claims of Capital". 23. old. — Szerzője *Hodgskin*).

Az értéktöbblet és a többletmunka azonossága minőségi határt szab a tőke felhalmozásának: ez a határ az *összmunkanap*, a termelőerők és a népesség mindenkori fejlettsége, amely korlátozza az egyidejűleg kizsákmányolható munkanapok számát. Ha viszont az értéktöbbletet a tartalomtól megfosztott kamatformában fogják fel, a határ csak mennyiségi és minden képzeletet felülmúl.

A kamatozó tőkében azonban teljessé válik a tőkefétis-elképzelés, az az elképzelés, amely a felhalmozott s méghozzá pénz formájában rögződött munkatermeknek olyan erőt tulajdonít, hogy veleszületett titkos tulajdonsága révén, tisztán automata módjára, mértani haladvány szerint tud értéktöbbletet termelni, úgyhogy ez a felhalmozott munkatermék, az „Economist" véleménye szerint, a világ minden gazdagságát minden időkre már régen leszámította, mint olyasvalamit, ami jogszerint az övé és neki kell hogy jusson. A múltbeli munka terméke, maga a múltbeli munka, itt már önmagában véve egy adag jelenlegi vagy jövőbeni eleven többletmunkát hord méhében. Tudjuk azonban, hogy a múltbeli munka termékeinek értékét valójában *csak* az eleven munkával való érintkezés tarthatja fenn és ezért termelheti is újra; és másodszor: hogy a múltbeli munka termékei csak addig uralkodnak eleven többletmunka felett, amíg fennáll a tőkeviszony, az a meghatározott társadalmi viszony, amelyben a múltbeli munka önállóan, leigázó módon kerül szembe az eleven munkával.

Huszonötödik fejezet

HITEL ÉS FIKTÍV TŐKE

A hitelügynek és azoknak az eszközöknek a beható elemzése, amelyeket a hitelügy a maga számára teremt (hitelpénz stb.), kívül esik tervünkön. Itt csak néhány olyan pontot kell kiemelnünk, amelyek a tőkés termelési mód általános jellemzéséhez szükségesek. Ennélfogva csak a kereskedelmi és bankhitellel lesz dolgunk. A bankhitel és az állami hitel fejlődésének összefüggését nem vizsgáljuk.

Már korábban (I. köt. 3. fej. 3. b. [131. és köv. old.]) rámutattam, hogyan alakul ki az egyszerű áruforgalomból a pénz fizetési eszköz funkciója s ezzel együtt a hitelező és adós viszonya az árutermelők és árukereskedők között. A kereskedelem és a tőkés termelési mód kifejlődésével, amely csak a forgalom számára termel, a hitelrendszernek ez a természetadta alapja kibővül, általánossá válik, részleteiben is kialakul. Nagyjában és egészében a pénz itt csak mint fizetési

eszköz működik, vagyis az árut nem pénz, hanem írásbeli ígéret ellenében adják el, amely szerint meghatározott időn belül kifizetik. Mindezeket a fizetési ígéreteket a rövidség kedvéért a váltók általános kategóriájában foglalhatjuk össze. Esedékességi, illetve fizetési napjukig az ilyen váltók maguk ismét fizetési eszközökként forognak; ezek alkotják a tulajdonképpeni kereskedelmi pénzt. Amennyiben pedig a követelések és tartozások kiegyenlítődése révén a váltók végül is közömbösítik egymást, teljesen pénzként működnek, mert ilyenkor pénzzé való végső átalakulásuk nem következik be. Ugyanúgy, ahogyan a termelőknek ezek az egymás számára nyújtott kölcsönös előlegei alkotják a hitel tulajdonképpeni alapját, forgalmi eszközük, a váltó, az alapja a tulajdonképpeni hitelpénznek, a bankjegyeknek stb. Utóbbiak nem a pénzforgalmon alapulnak — akár fémpénz, akár állami papírpénz forgalom az —, hanem a váltóforgalmon.

W. Leatham (Yorkshire-i bankár): „Letters on the Currency". 2. kiad. London 1840: „Nézetem szerint a váltók teljes összege az egész 1839-es évre 528 493 842 font sterling volt" (a külföldi váltókat az egész mennyiségnek körülbelül egyötödére becsüli) „a szóban forgó évben egyszerre futó váltók összege pedig 132 123 460 font sterling" (56. old.). „A váltók a forgalom nagyobb részét alkotják, mint valamennyi többi forgalmi eszköz együttvéve" (3. [4.] old.). — „Ez a hatalmas váltófelépítmény azon az alapon nyugszik (!), amelyet a bankjegyek és az arany összege alkot; és ha az események során ez az alap túlságosan szűknek bizonyul, a felépítmény szilárdságát, sőt létét is veszély fenyegeti" (8. old.). — „Ha felbecsüljük az egész forgalmat" (ezen a bankjegyeket érti) „és az összes bankok olyan kötelezettségeit, amelyekért azonnali készpénzfizetés követelhető, 153 millió az az összeg, amelynek aranyra való átváltoztatását a törvény szerint követelni lehet [hol található elég arany e követelés kielégítésére? Becslés szerint ötmillió arany forog Angliában és Walesben — mert Írországban és Skóciában még egyfontos bankjegyek vannak forgalomban — s mintegy négymillió van a Bank páncélszekrényeiben; ez együtt kilencmillió s ebből kellene a 148 milliós követelést kielégíteni!]"* (11. old.). — „A váltókat nem lehet ellenőrzés alá helyezni, hacsak nem úgy, hogy gátat vetünk a pénzbőségnek [. . .] és az alacsony kamatlábnak, illetve leszámítolásnak, mert ez hozza létre a váltók egy részét s ösztökéli e nagy és veszedelmes felduzzadást. Nem lehet megállapítani, hogy a váltók mekkora része származik valódi üzletekből, pl. valódi vételekből és eladásokból, és mennyi jön létre mesterségesen (fictitious), váltónyargalásból, amikor tudniillik a váltót csak azért állít-

* Az idézet zárójelbe tett részét az eredeti szövegből vettük. A „Tőke" III. kötetének első kiadásában és Marx kéziratában rövidítve így szerepelt: „a követelés kielégítésére pedig 14 millió arany áll rendelkezésre". — *Szerk.*

ják ki, hogy vele egy másik, lejárathoz közeledő váltót helyettesítsenek, s ily módon puszta forgalmi eszközök létrehozásával fiktív tőkét teremtsenek. Tudom, hogy olyan időkben, amikor, a pénz bőségesen és olcsón áll rendelkezésre, ez a szédelgés igen nagy mértékben folyik" (43—44. old.). — *J. W. Bosanquet:* „Metallic, Paper, and Credit Currency". London 1842. „A Clearing House-ban" (ahol a londoni bankárok a befizetett csekkeket és esedékes váltókat kölcsönösen kicserélik) „elintézett fizetések átlagösszege egy-egy üzleti napon meghaladja a 3 millió font sterlinget, s az ehhez szükséges napi pénzkészlet alig több mint 200 000 font sterling" (86. old.). {1889-ben a Clearing House összforgalma 7618$^{3}/_{4}$ millió font sterling volt, vagyis kereken 300 üzleti napot számítva, naponta átlag 25$^{1}/_{2}$ millió. — *E. F.*} „A váltók vitathatatlanul forgalmi eszközök (currency), függetlenül a pénztől, mert a forgatás révén tulajdont visznek át egyik kézből a másikba" (92—93. old.). „Fel kell tételeznünk, hogy minden forgalomban levő váltón átlagosan két forgatmány szerepel, s hogy ezért átlagban minden váltó két fizetést teljesít lejárata előtt. Úgy látszik tehát, hogy pusztán a forgatás révén a váltók kétszer 528 millió, vagyis 1056 millió font sterling összegű tulajdon átruházását közvetítették az 1839-es évben, napi több mint hárommilliót. Bizton állíthatjuk tehát, hogy a váltók és letétek együttesen, a tulajdonátruházás révén és pénz segítsége nélkül, legalább napi 18 millió font sterling összegben látnak el pénzfunkciókat" (93. old.).

Tooke a következőket mondja a hitelről általában: „A hitel, legegyszerűbb megnyilvánulásában, nem más mint a jól vagy rosszul megalapozott bizalom, amely valakit arra késztet, hogy bizonyos tőkeösszeget másra bízzon rá, akár pénzben, akár pedig bizonyos pénzértékben felbecsült árukban, s ezt az összeget mindig bizonyos határidő elteltével kell kifizetni. Ahol a tőkét pénzben, azaz bankjegyekben, vagy készpénzhitelben, vagy egy üzletfélre kiállított fizetési utasítás formájában adják kölcsön, ott a tőke használatáért bizonyos százalékot csapnak hozzá a visszafizetendő összeghez. Áruknál, amelyeknek pénzértékét az ügyfelek meghatározták s amelyeknek átruházása eladást jelent, a fizetendő összeg kárpótlást foglal magában a tőke használatáért és a lejárat idejéig átvállalt kockázatért. Meghatározott lejárati napra szóló írásos fizetési kötelezvényeket többnyire ilyen hitelek fejében állítanak ki. S ezek az átruházható kötelezvények vagy elfogadványok azok az eszközök, amelyek révén a kölcsönadók, ha alkalmat találnak arra, hogy tőkéjüket — akár pénz, akár áru formájában van az — e váltók lejárata előtt felhasználják, többnyire olcsóbban tudnak kölcsönt szerezni vagy vásárolni, mert a váltón szereplő második név megerősíti saját hitelüket" („Inquiry into the Currency Principle". 87. old.).

Ch. Coquelin: „Du Crédit et des Banques dans l'Industrie", lásd „Revue des deux Mondes". 1842. 31. kötet: „Minden országban a hitelüzletek többségét az ipari kapcsolatok körén belül kötik ... a termelő előlegezi a nyersanyagot a feldolgozó gyárosnak s utóbbitól

meghatározott lejárati napra szóló fizetési kötelezvényt kap. A gyáros, miután elvégezte a maga munkáját, hasonló feltételek mellett megint csak előlegezi termékét egy másik gyárosnak, aki továbbfolytatja a feldolgozást, s így nyúlik a hitel mind messzebbre az egyiktől a másikig, egészen a fogyasztóig. A nagykereskedő áruelőleget nyújt a kiskereskedőnek, miközben ő maga ugyancsak áruelőleget kap a gyárostól vagy a bizományostól. Mindenki az egyik kezével kölcsönt vesz fel s a másikkal kölcsönt ad, időnként pénzben, de jóval gyakrabban termékekben. Ily módon az ipari kapcsolatok körében a kombinálódó és egymást minden irányban keresztező előlegek szakadatlan cseréje megy végbe. Éppen e kölcsönös előlegek megsokszorozódása és növekedése alkotja a hitel fejlődését s valójában ebben lakozik hatalma."

A hitelügy másik oldala a pénzkereskedelem fejlődéséhez kapcsolódik, amely a tőkés termelési módban természetesen párhuzamosan halad az árukereskedelem fejlődésével. Az előző szakaszban (19. fej. [316. és köv. old.]) láttuk, hogyan összpontosulnak a pénzkereskedők kezében az üzletemberek tartalékalapjának megőrzése, a pénzbevételezés és kifizetés, valamint a nemzetközi fizetések, s ezáltal az aranyrudakkal való kereskedés technikai műveletei. E pénzkereskedelemmel kapcsolatosan fejlődik ki a hitelügy másik oldala, a kamatozó tőkének, vagyis a pénztőkének a kezelése mint a pénzkereskedők sajátos funkciója. A pénz kölcsönvevése és kölcsönadása az ő sajátos üzletükké válik. Közvetítőkként beékelődnek a pénztőke igazi kölcsonadója és kolcsönvevője közé. Általánosságban szólva, a banküzlet e tekintetben abból áll, hogy a bankár a kölcsonadható pénztőkét a maga kezében hatalmas tömeggé összpontosítja, úgyhogy az ipari és kereskedelmi tőkésekkel nem az egyes pénzkölcsönzők kerülnek szembe, hanem a bankárok mint valamennyi pénzkölcsönző képviselői. Ők válnak a pénztőke általános kezelőivé. Másrészt valamennyi kölcsönadóval szemben összpontosítják a kölcsönvevőket, mert az egész kereskedővilág számára ők veszik fel a kölcsönöket. A bank az egyik oldalon centralizálja a pénztőkét, a kölcsönadókat, a másikon a kölcsönvevőket. Profitja általában abból ered, hogy alacsonyabb kamatot fizet és magasabbat kap.

A kölcsönadható tőkéhez, amellyel rendelkeznek, a bankok különböző úton jutnak hozzá. Először is, minthogy ők az ipari tőkések pénztárosai, náluk összpontosul az a pénztőke, amelyet minden termelő és kereskedő mint tartalékalapot őriz, vagy amelyet fizetésképpen kézhez kap. Ezek az alapok így kolcsönadható pénztőkévé változnak. Ezáltal a kereskedelmi világ tartalékalapja, minthogy közös alapként összpontosul, a legszükségesebb minimumra korlátozódik, s a pénztőke egy részét, amely különben tartalékalapként

szunnyadna, kölcsönadják, s az mint kamatozó tőke működik. Másodszor, a bankok kölcsönadható tőkéje a pénztőkések letéteiből képződik, akik e tőkék kölcsönadását a bankokra bízzák. A bankrendszer fejlődése során és különösen azáltal, hogy a letétekért kamatot fizetnek, a bankoknál csapódik le továbbá valamennyi osztály pénzmegtakarítása és pillanatnyilag parlagon heverő pénze. A kis összegek, amelyek külön-külön nem működhetnek pénztőkeként, nagy tömegekké egyesülnek, s ily módon pénzhatalmat alkotnak. A kis tételeknek ezt az összegyűjtését mint a bankrendszer különleges hatását meg kell különböztetnünk attól a szerepétől, hogy közvetít a tulajdonképpeni pénztőkések és a kölcsönvevők között. Végül azokat a jövedelmeket is, amelyeket csak fokozatosan akarnak elkölteni, a bankoknál helyezik letétbe.

A kölcsönadás (itt csak a tulajdonképpeni kereskedelmi hitellel van dolgunk) úgy történik, hogy váltókat számítolnak le — lejáratuk előtt pénzzé változtatják őket —, továbbá, hogy különböző formában előlegeket nyújtanak: közvetlen előlegeket személyi hitelre, kézizálog előlegeket kamatozó papírokra, állami kötvényekre, mindenfajta részvényekre, de különösen fuvarlevelekre, raktári jegyekre, valamint árukra vonatkozó egyéb hiteles jogcímekre, hogy a letétet meghaladó összegre állítanak ki csekket stb.

A bankár által nyújtott hitel különböző formákban jelentkezhet, például más bankokra szóló váltókban vagy csekkekben, ugyanilyenfajta hitelmegnyitásban, végül, jegykibocsátó bankoknál, saját bankjegyekben. A bankjegy nem más, mint a bankárra szóló váltó, amelyet tulajdonosa bármikor beválthat s amellyel a bankár magánváltókat helyettesít. A hitel utóbbi formáját a laikus különösen feltűnőnek és fontosnak látja, először, mert ez a fajta hitelpénz a puszta kereskedelmi forgalomból átkerül az általános forgalomba s ott mint pénz működik; valamint azért is, mert a legtöbb országban a legnagyobb jegykibocsátó bankok mint a nemzeti bank és magánbank furcsa keverékei a valóságban a nemzeti hitelre támaszkodnak, s jegyeik többé-kevésbé törvényes fizetési eszközök; itt ugyanis kitűnik, hogy a bankár tulajdonképpen magával a hitellel kereskedik, mert a bankjegy nem más, mint forgalomban levő hiteljegy. De a bankár minden más formában is hitellel kereskedik, még akkor is, ha olyan pénzt előlegez, amelyet készpénz formájában helyeztek nála letétbe. Valójában a bankjegy csak a nagykereskedelem pénzérméje, s a hangsúly a bankoknál mindig a letéteken van. A legjobb bizonyítékot erre a skótországi bankok szolgáltatják.

A különböző hitelintézeteket, valamint a bankok különleges fajtáit célunk szempontjából nem kell tovább vizsgálnunk.

„A bankárok üzlete kettős ... 1) Tőkét gyűjtenek össze azoktól, akik közvetlenül nem tudják felhasználni, s ezt elosztják, illetve átadják olyanoknak, akiknek szükségük van rá. 2) Ügyfeleik jövedelméből letéteket vesznek át s olyan összegeket fizetnek ki nekik, amelyekre fogyasztásuk céljából szükségük van. Az előbbi *tőke*forgalom, az utóbbi *pénz* (currency) forgalom." — „Az első tőke összpontosítása az egyik oldalon és elosztása a másikon; a második a környék helyi céljaira szolgáló forgalom igazgatása." — *Tooke:* „Inquiry into the Currency Principle". 36, 37. old. Erre a megállapításra a 28. fejezetben még visszatérünk [vö. 437. és köv. oldalak].

„Reports of Committees". VIII. köt. „Commercial Distress". I. köt. I. rész 1847—48. Minutes of Evidence — (A továbbiakban „Commercial Distress" 1847—48 címmel idézve.) A negyvenes években Londonban a váltóleszámítolásnál bankjegyek helyett számtalan esetben egyik banknak a másikra kiállított 21 napos váltóit fogadták el. (J. Pease vidéki bankár vallomása, Nr. 4636 és 4645.) A szóban forgó jelentés szerint a bankárok között az volt a szokás, hogy mihelyt pénzszűke lépett fel, rendszerint ilyen váltókkal fizettek ügyfeleiknek. Ha az ügyfél bankjegyeket kívánt, a váltót újra le kellett számítoltatnia. A bankok számára ez a pénzcsinálás kiváltságával volt egyenlő. A Jones, Loyd and Co. bankház „ősidők óta" ily módon fizetett, mihelyt pénzszűke lépett fel s a kamatláb 5% fölé emelkedett. Az ügyfél örült, hogy ilyen bankváltókat kapott, mert a Jones, Loyd and Co. váltóit könnyebben leszámítoltathatta, mint a sajátjait; s ezek gyakran 20—30 kézen is megfordultak (uo. Nr. 901—905, 992.).

Mindezek a formák arra szolgálnak, hogy a fizetési igényt átruházhatóvá tegyék. „Aligha van a hitelnek olyan formája, amelyben ne kellene időnként pénzfunkciót végeznie; akár bankjegy, akár váltó, akár csekk ez a forma, a folyamat és az eredmény lényegében ugyanaz." — *Fullarton:* „On the Regulation of Currencies". 2. kiad. London 1845. 38. old. „A bankjegy a hitel aprópénze" (51. old.).

J. W. Gilbart: „The History and Principles of Banking". London 1834. a következőket írja: „A bank tőkéje két részből áll, a befektetett tőkéből (invested capital) és a banktőkéből (banking capital), amelyet kölcsönvesz" (117. old.). „A banktőkét vagy kölcsönvett tőkét háromféle úton szerzi meg, 1) letétek elfogadása által, 2) saját bankjegyek kibocsátása révén, 3) váltóintézvényezéssel. Ha valaki nekem 100 font sterlinget kölcsönöz ingyen s ezt a 100 font sterlinget 4% kamatért kölcsönadom másnak, akkor egy év alatt ezen az üzleten 4 font sterlinget fogok nyerni. Ugyanígy, ha valaki elfogadja fizetési ígéretemet" (az angol bankjegyek szokásos formulája: I promise to pay [ígérem, hogy fizetek ...]), „azt az év végén visszaadja s 4%-ot fizet érte, mintha csak 100 font sterlinget adtam volna neki kölcsön, akkor ezen az üzleten 4 font sterlinget nyerek; hasonlóképpen ha egy vidéki városban valaki 100 font sterlinget ad át nekem azzal a feltétellel, hogy ezt az összeget 21 nap múlva fizessem ki egy harmadik személynek

Londonban, akkor mindaz a kamat, amit a közbeeső időben ezzel a pénzzel szerezhetek, az én profitom lesz. Ez szakszerű összefoglalása a bankok műveleteinek s annak, hogyan szerzik meg letétek, bankjegyek és váltók révén a banktőkét" (117. old.). „A bankár profitja általában arányos kölcsönvett tőkéjével, vagyis a banktőkével. Ahhoz, hogy egy bank valóságos profitját megállapíthassuk, a bruttóprofitból le kell vonnunk a befektetett tőkére számított kamatot. A maradék a bankprofit" (118. old.). „*A bankár más emberek pénzét előlegezi ügyfeleinek*" (146. old.). „Éppen azok a bankárok, akik nem bocsátanak ki bankjegyeket, váltók leszámítolásával teremtik meg banktőkéjüket. Letéteiket leszámítolási műveleteikkel gyarapítják. A londoni bankárok csak olyan cégek váltóit számítolják le, amelyeknek náluk folyószámlájuk van" (119. old.). „Az a cég, amely bankjánál váltókat számítoltatott le s e váltók teljes összege után kamatot fizetett, kénytelen ennek az összegnek legalább egy részét a bank kezében hagyni anélkül, hogy ezért kamatot kapna. Ily módon a bankár az előlegezett pénzért a folyó kamatlábnál magasabb kamatot kap s a kezében maradó egyenleg révén banktőkére tesz szert" (120. old.). — A tartalékalapok, letétek, csekkek gazdaságosabbá tétele: „A letéti bankok a követelések átruházása révén gazdaságosabbá teszik a forgalmi eszközök használatát és kisösszegű valóságos pénzzel hatalmas üzleteket bonyolítanak le. Az így felszabadult pénzt a bankár arra használja, hogy ügyfeleinek váltóleszámítolás stb. útján előleget nyújtson. A követelések átruházása ezért növeli a letéti rendszer hatékonyságát" (123. old.). „Mellékes, hogy az egymással kereskedő két ügyfélnek egyazon bankárnál vagy különböző bankároknál van-e számlája. A bankárok ugyanis kölcsönösen kicserélik csekkjeiket a Clearing House-ban. Az átruházások révén a letéti rendszert ily módon annyira ki lehetne terjeszteni, hogy teljesen kiszorítaná a fémpénz használatát. Ha mindenkinek folyószámlája volna a banknál és minden fizetését csekkekkel teljesítené, akkor ezek a csekkek alkotnák a kizárólagos forgalmi eszközt. Ebben az esetben fel kellene tételezni, hogy a bankároknak kezében van a pénz, mert különben a csekkeknek nem volna értékük" (124. old.). A helyi forgalomnak a bankok kezében való centralizálását közvetítik: 1) a bankfiókok. A vidéki bankok a hatósugarukba tartozó kisebb városokban fiókokkal rendelkeznek; a londoni bankoknak fiókjai vannak London különböző városrészeiben. 2) Az ügynökségek. „Minden vidéki banknak ügynöke van Londonban. Ez kifizeti ott a bank jegyeit vagy váltóit és bevételezi azt a pénzt, amelyet londoni lakosok fizetnek be vidéken lakó emberek számlájára" (127. old.). Minden bankár gyűjti a másik bankjegyeit, nem adja ki újra. Minden nagyobb városban a bankárok hetenként egyszer vagy kétszer összejönnek és kicserélik a jegyeket. Az egyenleget Londonra szóló utalványokkal fizetik ki (134. old.). „A bankok célja az üzlet megkönnyítése. Mindaz, ami könnyebbé teszi az üzletet, a spekulációt is könnyíti, s a kettő sok esetben oly szorosan összefonódik, hogy nehéz megmondani, hol végződik az üzlet és hol kezdődik a spekuláció... Mindenütt, ahol bankok vannak, köny-

nyebben és olcsóbban lehet tőkét szerezni. A tőke olcsósága előmozdítja a spekulációt, mint ahogyan a hús és sör olcsósága előmozdítja a falánkságot és iszákosságot" (137, 138. old.). „Azok a bankok, amelyek saját bankjegyeket bocsátanak ki, mindig ezekkel a jegyekkel fizetnek, s ezért úgy tűnhet, hogy leszámítolási ügyleteiket kizárólag az így szerzett tőke segélyével bonyolítják le. Ez azonban nem így van. Lehetséges, hogy egy bankár az általa leszámított váltókat mind saját bankjegyeivel fizeti ki, s a birtokában levő váltók $^{9}/_{10}$-e mégis valóságos tőkét képvisel. Mert bár e váltókért ő maga csak saját papírpénzével fizetett, ez utóbbinak mégsem kell a váltók lejártáig forgalomban maradnia. Lehetséges, hogy a váltók lejárati ideje három hónap s a bankjegyek három nap alatt visszatérnek" (172. old.). „Megszokott üzleti művelet, hogy az ügyfelek nagyobb összegeket vesznek igénybe, mint amennyi folyószámlájukon rendelkezésükre áll. A valóságban erre a célra készpénzhitelt biztosítanak ... Készpénzhitelek biztosítéka nemcsak személyi garancia, hanem értékpapírok letétbe helyezése is lehet" (174, 175. old.). „Az «áruzálogra előlegezett» tőkének ugyanaz a hatása, mint ha váltók leszámítolására előlegezik. Ha valaki 100 font sterlinget vesz kölcsön s biztosítékul áruit köti le, ez ugyanaz, mint ha az árukat 100 font sterling összegű váltóért eladta volna s utóbbit a bankárnál leszámítoltatná. Az előleg azonban lehetővé teszi számára, hogy áruit kedvezőbb piaci helyzet kialakulásáig tartogassa s elkerüljön olyan áldozatokat, amelyeket különben vállalnia kellett volna, hogy sürgősen pénzhez jusson" (180, 181. old.).

„The Currency Theory Reviewed etc." [Edinburgh 1845] 62, 63. old.: „Vitathatatlanul igaz, hogy azt az 1000 font sterlinget, amelyet valaki ma *A*-nál letétbe helyez, holnap megint kiadják és *B*-nél alkot letétet. Lehetséges, hogy *B* holnapután ismét kiadja, letétet alkot *C*-nél és így tovább a végtelenségig. Ugyanaz az 1000 font sterling pénzösszeg tehát a sorozatos átruházások révén teljesen meghatározhatatlan összegű letétté sokszorozódhat. Ezért lehetséges, hogy *az összes angliai letétek kilenctizede csupán a bankárok könyveiben könyvelési tételként létezik*, akik mind kereskednek, kiki a maga részéért ... Így Skóciában, ahol a forgalomban levő pénz" (amely ráadásul csaknem kizárólag papírpénz!) „sohasem haladta meg a 3 millió font sterlinget, a letétek összege 27 millió. Amíg a letéteket mindenki egyszerre és hirtelen nem követeli vissza (a run on the banks [a bankokat nem rohanják meg]), addig ugyanaz az 1000 font sterling visszafelé utaztában ugyanilyen könnyen kiegyenlíthet egy éppoly meghatározhatatlan összeget. Minthogy ugyanaz az 1000 font sterling, amellyel ma én fizetem ki ügyfelemmel szembeni adósságomat, holnap az ő adósságát egyenlítheti ki egy masik kereskedővel szemben és holnapután ez utóbbi egyenlíti ki vele bankadóssagát és így tovább a végtelenségig; ezért ez az 1000 font sterling kézről kézre és bankról bankra vándorolhat és bármekkora összegű letétet kiegyenlíthet."

[Láttuk, hogy Gilbart már 1834-ben tudta: „Mindaz, ami köny-

nyebbé teszi az üzletet, a spekulációt is könnyíti, s a kettő sok esetben oly szorosan összefonódik, hogy nehéz megmondani, hol végződik az üzlet és hol kezdődik a spekuláció." Mennél könnyebben lehet el nem adott árukra előleget szerezni, annál több ilyen előleget vesznek fel, annál nagyobb a kísértés, hogy árukat gyártsanak vagy már elkészített árukat távoli piacokra dobjanak pusztán azért, hogy azokra egyelőre pénzelőleget szerezzenek. Az angol kereskedelem 1845 és 1847 közötti története meggyőző példa arra, hogyan kerítheti hatalmába az ilyen spekuláció egy ország valamennyi üzletemberét s hová vezet az ilyesmi. Itt megláthatjuk, mire képes a hitel. A következő példák magyarázatául elöljáróban néhány rövid megjegyzés.

1842 végén szűnni kezdett az a nyomás, amely 1837 óta csaknem megszakítás nélkül ránehezedett az angol iparra. A következő két évben a külföldi kereslet az angol ipar termékei iránt még jobban megnövekedett; 1845—46 a legnagyobb virágzás korszaka volt. 1843-ban az ópiumháború megnyitotta az angol kereskedelem számára Kínát. Az új piac új ürügyül szolgált a termelésnek amúgy is teljes lendülettel folyó kibővítésére, különösen a pamutiparban. „Hogyan is termelhetnénk túl sokat? 300 millió embert kell felruháznunk" — mondotta e sorok írójának akkoriban egy manchesteri gyáros. De az összes újonnan felállított gyárépületek, gőzgépek, fonógépek és szövőszékek sem bizonyultak elegendőnek arra, hogy Lancashire tömegesen beáramló értéktöbbletét felszívják. Ugyanazzal a szenvedéllyel, amellyel a termelést növelték, a tőkések vasutak építésére vetették magukat; a gyárosok és kereskedők spekulációszomja itt végre kielégült, éspedig már 1844 nyarától kezdve. Annyi részvényt jegyeztek, amennyit csak bírtak, azaz amennyi pénzzel az első befizetések fedezésére rendelkeztek; a további majd csak lesz valahogy! Amikor aztán a további befizetésekre került a sor — a „Commercial Distress" 1848/57, 1059. számú kérdése szerint 1846/47-ben a vasutakba fektetett tőke mintegy 75 millió font sterling volt —, hitelt kellett igénybe venni s többnyire a cég tulajdonképpeni vállalkozása is megszenvedte a dolgot.

S a legtöbb esetben ez a tulajdonképpeni üzletág már amúgy is túl volt terhelve. A magas profitok csábítására műveleteiket sokkal jobban kibővítették, mint amennyire azt a rendelkezésre álló mozgósítható eszközök megengedték. De hiszen volt hitel, könnyen s méghozzá olcsón lehetett megszerezni. A leszámítolási kamatláb alacsony volt: 1844-ben $1^3/_4$—$2^3/_4$%. 1845-ben októberig 3% alatt, aztán rövid időre 5%-ig emelkedett (1846 február), majd ismét süllyedt, 1846 decemberében $3^1/_4$%-ig. Az Angol Bank óriási aranykészletet raktá-

rozott pincéiben. A belföldi tőzsdepapírok mind olyan magasan állottak, mint még soha. Miért mulasszuk tehát el a kínálkozó alkalmat, miért ne vessük bele magunkat teljesen az üzletbe? Miért ne küldjünk az angol gyártmányokra sóvárgó külföldi piacokra minden árut, amit csak előállíthatunk? És miért ne zsebelje be maga a gyáros a kettős nyereséget, amely a fonálnak és szövetnek a Távol-Keleten, az érte cserében hazatérő szállítmánynak pedig Angliában való eladásából ered?

Így alakult ki az a rendszer, hogy előleg ellenében tömegesen küldtek árukat Indiába és Kínába s ez hamarosan olyan rendszerré fejlődött, hogy az árukat csupán az előleg kedvéért indították útnak, amint ezt az alább következő adatok részletesen leírják, s ami szükségképpen a piacok óriási túltelítődéséhez és összeomláshoz kellett hogy vezessen.

Ezt az összeomlást az 1846. évi rossz termés váltotta ki. Angliának és különösen Írországnak hatalmas élelmiszerbehozatalra, különösen gabonára és burgonyára volt szüksége. De a szállító országok csak igen kis részben fogadtak el fizetségül angol ipari termékeket; nemesfémmel kellett fizetni; legalább 9 millió értékű arany került külföldre. Ebből teljes $7^1/_2$ millió az Angol Bank aranykészletéből származott s ez jelentősen korlátozta a Bank mozgási szabadságát a pénzpiacon; a többi bankok, amelyeknek tartalékai az Angol Banknál vannak, s valójában azonosak az Angol Bank tartalékaival, ugyancsak kénytelenek voltak hitelnyújtásukat korlátozni; a fizetések gyors és könnyű áramlása megakadt, először csak egyes helyeken, majd általánosan. A Bank leszámítolási kamatlába, amely 1847 januárjában még $3—3^1/_2\%$ volt, áprilisban az első pánik kitörésekor 7%-ra emelkedett; ezután nyáron ismét kisebb átmeneti megkönnyebbülés állott be (6,5%, 6%), amikor azonban az új termés is rossznak bizonyult, újból s még hevesebben kitört a pánik. A Bank hivatalos legalacsonyabb leszámítolási kamatlába októberben 7%-ra, novemberben 10%-ra emelkedett, azaz a váltók óriási többségét már csak hatalmas uzsorakamatok ellenében, vagy egyáltalában nem lehetett leszámítoltatni; a fizetések általános megakadása jó néhány elsőrendű céget és sok-sok közepes és kis céget csődbe juttatott; magát az Angol Bankot is az a veszély fenyegette, hogy az 1844. évi ravasz banktörvény korlátozásai folytán csődbe kerül — ekkor a kormány, általános sürgetésre, október 25-én felfüggesztette a banktörvényt s ezzel eltávolította a Bankra kényszerített értelmetlen törvényes bilincseket. A Bank most már akadálytalanul forgalomba hozhatta bankjegykészletét; minthogy e bankjegyek hitele valójában a nemzet hitelén alapult, tehát szilárd maradt, a pénzszűke azonnal döntő módon enyhült;

természetesen még egész sereg reménytelenül zátonyra futott nagy és kis cég megbukott, de a válság tetőpontján túljutottak, a Bank leszámítolási kamatlába decemberben* ismét 5%-ra esett és már 1848-ban megkezdődött az üzleti tevékenységnek az a megújulása, amely 1849-ben szárnyát szegte a kontinens forradalmi mozgalmainak s amely az 50-es években először addig soha nem tapasztalt ipari virágzáshoz, később azonban — az 1857. évi összeomláshoz is vezetett. — *E. F.*}

I. Arról az óriási elértéktelenedésről, amelyet az állampapírok és részvények szenvedtek az 1847. évi válság folyamán, a Lordok Háza által 1848-ban kiadott irat nyújt felvilágosítást. Eszerint az értékcsökkenés 1847 október 23-án ugyanez év februárjához képest a következő volt:

angol állampapíroknál	93 824 217	font sterling
dokk- és csatornarészvényeknél	1 358 288	„ „
vasúti részvényeknél	19 579 820	„ „
összesen	114 762 325	font sterling

II. A keletindiai kereskedelemmel kapcsolatos szédelgésről, amikor már nem azért intézvényeztek váltókat, mert áruvásárlás történt, hanem azért vásároltak árukat, hogy leszámítolható, pénzzé átváltható váltókat intézvényezhessenek, a „Manchester Guardian" 1847 november 24-én így ír:

A londoni cég *B* közvetítésével árukat vásárol *C* manchesteri gyárosnál azzal a céllal, hogy Kelet-Indiába szállítsa *D*-nek. *B* 6 hónapos váltókkal fizet *C*-nek, amelyeket *C* *B*-re intézvényez. *B* ugyancsak 6 hónapos váltókkal fedezi magát, amelyeket *A*-ra intézvényez. Mihelyt az árut hajóra rakták, a beküldött fuvarlevél ellenében *A* ugyancsak 6 hónapos váltót intézvényez *D*-re. „Tehát mindkettő, a vásárló is, a feladó is, alapok birtokában van sok hónappal az áruk tényleges kifizetése előtt; s ezeket a váltókat lejáratkor igen gyakran megújítják azzal az ürüggyel, hogy az ilyen «hosszúlélegzetű üzletnél» időt kell adni a pénz visszaáramlására. Sajnos azonban az ilyen üzletnél a veszteségek nem az üzlet korlátozásához, hanem ellenkezőleg, kiterjesztéséhez vezetnek. Mennél jobban elszegényedtek a résztvevők, annál szükségesebbé vált számukra, hogy vásároljanak és ezáltal új előlegekkel pótolják az előző spekulációkban elvesztett tőkét. A vásárlásokat most már nem a kínálat és kereslet szabályozza, a vásárlások a zátonyra futott cég pénzügyi műveleteinek legfontosabb részévé váltak. De ez csak a

* Az első kiadás szerint *szeptemberben;* a 418. oldalon levő marxi adatok alapján javítva. — *Szerk.*

dolog egyik oldala. Ami itt az ipari áruk kivitelénél történt, ugyanaz ment végbe ott az indiai termékek bevásárlásánál és hajóra rakásánál. Indiai cégek, amelyeknek elég hitelük volt, hogy váltóikat leszámítoltathassák, cukrot, indigót, selymet vagy gyapotot vásároltak — nem azért, mert a vételárak az utolsó londoni árakhoz képest profitot ígértek, hanem, mert a londoni cégre intézvényezett korábbi váltók lejárta közeledett és fedezni kellett őket. Mi sem volt egyszerűbb, mint egy rakomány cukrot vásárolni, a londoni cégre intézvényezett 10 hónapos váltókkal kifizetni és a fuvarleveleket postán Londonba küldeni. Két hónap se telt bele s ezeknek az alig behajózott áruknak a fuvarlevelei és ezzel maguk az áruk a Lombard Streeten [a bankoknál] már el voltak zálogosítva s a londoni cég pénzhez jutott, 8 hónappal az áruk ellenében intézvényezett váltók lejárata előtt. S mindez könnyedén, fennakadás és nehézség nélkül ment, amíg a leszámítoló házaknak bőven volt pénzük, hogy azt fuvarlevelekre és raktárjegyekre előlegezzék s hogy indiai cégeknek a Mincing Lane [kávé- és teatőzsde] «elsőrendű» cégeire intézvényezett váltóit korlátlan összegekig leszámítolják."

{Ez a szédelgés mindaddig lendületesen folyt, amíg az indiai áruszállítmányoknak körül kellett vitorlázniok a Jóreménység fokát. Amióta a Szuezi csatornán haladnak át, éspedig gőzhajón, azóta a fiktív tőke teremtésének ez a módszere elvesztette talaját — az áruk szállítási ideje megrövidült. S amióta a távíró még ugyanaznap közli az angol üzletemberrel az indiai piac helyzetét, az indiai kereskedővel pedig az angol piac helyzetét, ez a módszer teljesen lehetetlenné vált. — *E. F.*}

III. A „Commercial Distress" 1847—48. c. már idézett jelentésben olvasható: „1847 áprilisának utolsó hetében az Angol Bank jelezte a Royal Bank of Liverpoolnak, hogy utóbbival lebonyolított leszámítolási üzletét mostantól kezdve felére csökkenti. Ez a közlés igen rossz hatást tett, mert a fizetéseket Liverpoolban az utóbbi időben sokkal inkább váltókkal, semmint készpénzben eszközölték; s mert a kereskedők, akik rendszerint sok készpénzt vittek be a bankba, hogy azzal elfogadványaikat kifizessék, az utóbbi időben csak váltókat tudtak hozni, mert ők is ezt kaptak gyapotjukért és más termékeikért. Ez a jelenség erősen elterjedt és igen megnehezítette az üzletet. Az elfogadványokat, amelyeket a bank ki kellett hogy fizessen a kereskedőknek, többnyire külföldre intézvényezték s eddig többnyire a termékekért kapott fizetéssel nyertek kiegyenlítést. A kereskedők a korábbi készpénz helyett most különböző lejárati idejű különféle váltókat hoztak, jelentős számú bankváltót 3 hónapi lejárattal, főleg gyapot ellenében kiállított váltókat. Ezeken a váltókon, ha bankváltók voltak, londoni bankárok szerepeltek elfogadóként, máskülönben pedig mindenféle kereskedők, brazíliai, amerikai, kanadai, nyugatindiai stb. cégek . . . A kereskedők a váltókat nem egymásra intézvényezték, hanem a belföldi ügyfelek, akik Liverpoolban vásároltak termékeket, azokért londoni bankokra, vagy más londoni cégekre, vagy akárki másra kiál-

lított váltókkal fizettek. Az Angol Bank bejelentése oda vezetett, hogy az eladott külföldi termékek ellenében kiállított váltók lejárati idejét, amely egyébként gyakran meghaladta a három hónapot, megrövidítették" (1, 2, 3. old.).

Az 1844—47-es virágzási periódus Angliában, mint fentebb rámutattunk, összefonódott az első nagyarányú vasúti szédelgéssel. Az utóbbinak az üzletre gyakorolt általános hatásáról az idézett jelentés a következőket mondja: „1847 áprilisában szinte valamennyi kereskedelmi cég kezdte üzletét többé-kevésbé kiéheztetni (to starve their business) azáltal, hogy kereskedelmi tőkéje egy részét vasutakba fektette" (18. old.). — „A vasuti részvényekre kölcsönöket is vettek fel magas kamattal, például 8%-kal, magánembereknél, bankároknál és biztosítótársaságoknál" (42—43. old.). „A vasutakra folyósított ily nagy előlegek viszont arra indították ezeket a cégeket, hogy váltóleszámítolás révén túl sok tőkét vegyenek fel a bankoktól saját üzletük továbbvitelére" (43. old.). — (Kérdés:) „Állítható-e, hogy a vasúti részvényekre történt befizetések sokban hozzájárultak ahhoz a nyomottsághoz, amely" (a pénzpiacon 1847) „áprilisban és októberben uralkodott?" (Felelet:) „Azt hiszem, hogy áprilisban aligha járultak hozzá valamivel a nyomottsághoz. Véleményem szerint áprilisig és talán egészen a nyár derekáig a befizetések a bankárokat inkább erősítették, mint gyengítették. Mert a pénz valóságos felhasználása távolról sem történt oly gyorsan, mint a befizetés; ennek következtében a legtöbb bank az év elején meglehetős nagyösszegű vasúti alappal rendelkezett." (Ezt számos bankár vallomása megerősíti az 1848/57. évi „Commercial Distress"-ben.) „A nyár folyamán ez lassan leolvadt, s december 31-én lényegesen kisebb volt. Az októberi nyomás egyik oka az volt, hogy a bankok kezében levő vasúti alapok fokozatosan fogytak; április 22-e és december 31-e között a kezünkben levő vasúti egyenlegek $^1/_3$-dal csökkentek. A vasúti befizetések egész Nagy-Britanniában ilyen hatással jártak; lassanként felemésztették a bankok letéteit" (19—20. old.). — Samuel Gurney (a hírhedt Overend, Gurney & Co. cég főnöke) is azt mondja: „1846-ban sokkal nagyobb volt a tőkekereslet vasutak számára, ez azonban nem emelte a kamatlábat. A kis összegek nagyobb tömegekké sűrűsödtek s e nagy tömegek piacunkon felhasználódtak: úgyhogy egészében véve a dolog azzal a hatással járt, hogy több pénzt dobtak a City pénzpiacára, nem pedig azzal, hogy pénzt vontak ki" (135. old.).

A. Hodgson, a Liverpool Joint Stock Bank igazgatója rámutat arra, hogyan alkothatják váltók a bankárok tartalékát: „Az volt a szokásunk, hogy letéteink legalább $^9/_{10}$ részét s az összes pénzt, amit másoktól kaptunk, napról napra lejáró váltók formájában őrizzük tárcánkban . . . olyannyira, hogy a válság idején a naponta lejáró váltók összege csaknem egyenlő volt a naponta velünk szemben támasztott fizetési követelésekkel" (29. old.).

Spekulációs váltók. — „Nr. 5092. Főleg kik voltak az elfogadók"

(az eladott gyapot ellenében kiállított) „váltókon?" (R. Gardner, az e műben többször említett pamutgyáros válasza:) „Áruügynökök; a kereskedő gyapotot vásárol, átadja egy ügynöknek, az ügynökre váltót intézvényez s azt leszámítoltatja." — „Nr. 5094. S ezek a váltók a liverpooli bankokhoz kerülnek s ott leszámítolják őket? — Igen, oda és máshova is ... Ha ez a hitelnyújtás, amit főleg a liverpooli bankok engedélyeztek, nem lett volna, akkor véleményem szerint a gyapot fontja a múlt évben $1^1/_2$ pennyvel vagy 2 pennyvel olcsóbb lett volna." — „Nr. 600. Ön azt mondta, hogy rengeteg váltó volt forgalomban, amelyet spekulánsok intézvényeztek a liverpooli gyapotügynökökre; vonatkozik ugyanez azokra az előlegekre, amelyeket Ön más gyarmati termékek — nem gyapot — ellenében kiállított váltókra nyújtott?" — (A. Hodgson, liverpooli bankár:) „Mindenfajta gyarmati termékre vonatkozik, de különösen gyapotra." — „Nr. 601. Ön mint bankár igyekszik elkerülni az ilyen váltókat? — Egyáltalában nem; ezeket teljesen törvényes váltóknak tartjuk, ha mennyiségük mérsékelt ... Az ilyen váltókat gyakran meghosszabbítják."

Szédelgés a keletindiai és kínai piacon 1847-ben. Charles Turner (az egyik vezető keletindiai cég főnöke Liverpoolban): „Mindnyájan ismerjük azokat az eseteket, amelyek a Mauritius felé irányuló üzlettel és más hasonló üzletekkel kapcsolatban történtek. Az ügynökök megszokták, hogy ne csak már megérkezett árukra vegyenek fel előleget a szóban forgó áruk ellenében intézvényezett váltók fedezésére, ami teljesen rendjén való, és ne csak fuvarlevelekre ... hanem előlegeket vettek fel a még hajóra sem rakott, sőt néhány esetben a még le sem gyártott termékre is. Én például egy alkalommal Kalkuttában váltókat vásároltam 6—7000 font sterlingért; a váltókra befolyt összeg Mauritiusra ment, hogy ott a cukornádültetést mozdítsa elő; a váltók Angliába kerültek s több mint a felét megóvatolták; amikor pedig a cukorszállítmányok, amelyekből e váltókat ki kellett volna fizetni, végre megérkeztek, kiderült, hogy ezt a cukrot már elzálogosították harmadik személyeknek, még mielőtt hajóra rakták, sőt valójában szinte mielőtt kifőzték" (54. old.). „A keletindiai piacra menő árukat most készpénzzel kell kifizetni a gyárosnál; ez azonban nem sokat tesz, mert ha a vevőnek némi hitele van Londonban, akkor Londonra váltót intézvényez és leszámítoltatja Londonban, ahol a leszámítolási kamatláb most alacsony; a gyárost az így kapott pénzzel fizeti ki ... legalább egy évbe telik, míg valaki, aki Indiába árut küld, az ellenértéket onnan megkapja; ... Valaki, aki 10 000 vagy 15 000 font sterlinggel bekapcsolódik az indiai üzletbe, jelentős összegű hitelt biztosít magának egy londoni cégnél; ennek a cégnek 1%-ot ad és váltókat intézvényez rá, azzal a feltétellel, hogy az Indiába küldött árukért befolyó összeget e londoni cégnek küldik el; közben pedig a két fél hallgatólagosan egyetért abban, hogy a londoni cégnek nem kell valóságos készpénzelőleget nyújtania; azaz a váltókat meghosszabbítják, amíg a befolyó összegek megérkeznek. A váltókat Liver-

poolban, Manchesterben, Londonban számították le, néhány közülük skót bankok birtokában van" (55. old.). — „Nr. 786. Egy londoni ház nemrégiben csődbe került; a könyvek átvizsgálásánál a következők derültek ki: egy manchesteri s egy másik, kalkuttai cég 200 000 font sterling összegű hitelt nyitott a londoni háznál; azaz e manchesteri cég üzletfelei, akik Glasgow-ból és Manchesterből bizományi árut küldtek a kalkuttai cégnek, 200 000 font sterling erejéig váltókat intézvényeztek a londoni házra; egyúttal megállapodtak, hogy a kalkuttai cég is 200 000 font sterlinget intézvényez a londoni házra; ezeket a váltókat Kalkuttában eladták, a befolyó összegért más váltókat vásároltak s az utóbbiakat Londonba küldték, hogy az ottani ház számára lehetővé tegyék a Glasgow vagy Manchester által intézvényezett első váltók kifizetését. Ily módon ezzel az egy üzlettel 600 000 font sterling összegű váltót segítettek világra" (61. old.)*. — „Nr. 971. Jelenleg, ha valamelyik kalkuttai cég hajórakományt vásárol" (angliai rendeltetéssel) „s azt londoni üzletfeleire intézvényezett saját váltóival fizeti ki, a fuvarleveleket pedig ideküldi, akkor ezeket a fuvarleveleket rögtön arra használhatja, hogy a Lombard Streeten előlegeket vegyen fel; vagyis nyolc hónapig használhatja a pénzt, mielőtt üzletfeleinek ki kell fizetnie a váltót".

IV. 1848-ban ülésezett a Felsőház egy titkos bizottsága, hogy megvizsgálja az 1847. évi válság okait. A bizottság előtt tett tanúvallomásokat azonban csak 1857-ben hozták nyilvánosságra. (Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the House of Lords appointed to inquire into the Causes of Distress etc. 1857; „Commercial Distress" 1848/57. címen idézve.) Lister úr, az Union Bank of Liverpool igazgatója, többek között a következőket jelentette ki a bizottság előtt:

„2444. 1847 tavaszán a hitelt a kelleténél jobban kibővítették ... mert az üzletemberek kivonták tőkéjüket üzletükből, vasutakba fektették s mégis régi terjedelmében akarták továbbfolytatni az üzletet. Eleinte valószínűleg azt hitte mindegyik, hogy a vasúti részvényeket profittal adhatja el s így pótolhatja a pénzt üzletében. Talán úgy találta, hogy ez nem lehetséges és üzletvitelében hitelt vett igénybe ott, ahol azelőtt készpénzzel fizetett. Ebből eredt a hitelkibővítés."

„2500. Ezeket a váltókat, amelyeknél az átvevő bankok veszteségeket szenvedtek, főleg gabona vagy gyapot ellenében állították ki? ... Mindenfajta termék, gabona, gyapot, cukor és mindenféle külföldi termék ellenében. Akkoriban szinte egyetlen áru sem volt, talán az olajat kivéve, amelynek ára ne csökkent volna." — „2506. Az ügynök, aki váltót fogad el, nem fogadja el anélkül, hogy kellő-

* Az idézett jelentésben az áll, hogy az üzletet nem fejezték be teljesen. A londoni cég beszüntette fizetéseit. — *Szerk.*

képpen ne fedezné magát, még annak az árunak az árcsökkenésével szemben is, amely fedezetül szolgál."

„2512. Termékek ellenében kétféle váltót intézvényeznek. Az első fajtához tartozik az eredeti váltó, amelyet tengerentúlról intézvényeznek az importőrre... Az ilyen, termékek ellenében intézvényezett váltók gyakran lejárnak, mielőtt a termékek megérkeznének. Ezért a kereskedő, ha nincs elég tőkéje és az áru megérkezik, kénytelen azt az ügynöknél elzálogosítani, míg eladhatja. Ekkor a liverpooli kereskedő az ügynökre rögtön egy másfajta váltót intézvényez, amelynek biztosítéka a szóban forgó áru... ezután már a bankár dolga megbizonyosodni, megvan-e az áru az ügynöknél s mennyit előlegezett rá. Hogy veszteség esetén kára megtérüljön, meg kell győződnie arról, van-e az ügynöknek fedezete."

„2516. Külföldről is kapunk váltókat... Valaki a tengerentúl Angliára szóló váltót vásárol és azt elküldi egy angol cégnek; a váltón nem lehet látni, hogy tisztességes vagy tisztességtelen módon intézvényezték-e, hogy terméket képvisel-e vagy semmit."

„2533. Ön azt mondotta, hogy csaknem mindenfajta külföldi terméket nagy veszteséggel adtak el. Úgy gondolja, ez annak volt a következménye, hogy e termékekkel jogosulatlan spekulációt folytattak? — A veszteség abból származott, hogy igen nagy volt a behozatal s nem volt megfelelő fogyasztás, amely a termékeket felszívta volna. A fogyasztás szemlátomást igen jelentékenyen csökkent." — „2534. Októberben... a termékeket szinte lehetetlen volt eladni."

A krach tetőpontján aki csak tehette, igyekezett menteni a bőrét. Erről beszél a szóban forgó jelentésben egy elsőrangú szakértő, a minden hájjal megkent érdemes quaker, Samuel Gurney, az Overend, Gurney & Co. főnöke: „1262. Ha pánik uralkodik, az üzletember nem azon töri a fejét, milyen magasan fektetheti be bankjegyeit, vagy hogy kincstárjegyei és háromszázalékos kötvényei eladásánál 1—2%-ot veszít-e. Ha megszállja a rémület, mit sem törődik nyereséggel vagy veszteséggel; biztonságba helyezi önmagát, a világ pedig tegyen amit akar."

V. Két piac kölcsönös túltelítéséről Alexander úr, aki a keletindiai kereskedelemben működik, a banktörvénnyel foglalkozó 1857. évi alsóházi bizottság („Bank Committee" 1857. címen idézve) előtt a következőket mondja: „4330. Pillanatnyilag, ha Manchesterben 6 shillinget befektetek, 5 shillinget kapok vissza Indiában; ha Indiában 6 shillinget fektetek be, 5 shillinget kapok vissza Londonban." Ily módon Anglia az indiai piacot, India pedig ugyanilyen mértékben az angol piacot telítette túl. S ez 1857 nyarán történt, alig 10 évvel az 1847-es év keserű tapasztalatai után!

Huszonhatodik fejezet

A PÉNZTŐKE FELHALMOZÓDÁSA; ENNEK HATÁSA A KAMATLÁBRA

„Angliában egyre újabb és újabb gazdagságot halmoznak fel állandóan s ennek a gazdagságnak az a tendenciája, hogy végül pénzformát öltsön. De a pénzszerzés vágya után következő legégetőbb vágy az, hogy a pénztől ismét megszabaduljanak valamiféle olyan befektetés révén, amely kamatot vagy profitot hoz; mert a pénz mint pénz nem hoz semmit. Ha tehát a fölös tőkének ezzel a folytonos gyarapodásával nem jár együtt e tőke működési területének fokozatos és elegendő kibővülése, akkor a befektetést kereső pénz periodikus felhalmozódása kell hogy bekövetkezzék, amely a körülményekhez képest nagyobb vagy kisebb jelentőségű lehet. Évek hosszú során át az államadósság volt a fő eszköz Anglia fölös gazdagságának felszívására. Amióta ez 1816-ban elérte csúcspontját és többé már nincs felszívó hatása, minden évben legalább 27 milliónyi összeg akadt, amely más befektetési alkalmat keresett. Ezenkívül különböző tőkevisszafizetések történtek... Olyan vállalkozások, amelyeknek megvalósítása nagy tőkét követel meg s amelyek időről időre levezetik a tétlen tőke feleslegét... legalábbis a mi országunkban feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy lecsapolják a társadalom periodikusan felhalmozódó fölös gazdagságát, amely a szokásos befektetési ágakban nem talál helyet" („The Currency Theory Reviewed". London 1845. 32—34. old.). Ugyanitt az 1845-ös évről a következő áll: „Igen rövid idő alatt az árak a depresszió mélypontjáról magasba szöktek... a háromszázalékos államadósság csaknem parin [névértékén] áll... Az Angol Bank pincéiben levő arany minden régebben ott raktározott összeget felülmúl. A különböző részvények árfolyama szinte példátlanul magas, s a kamatláb oly mélyre süllyedt, hogy csaknem névlegessé vált... Mindez azt bizonyítja, hogy megint csak a tétlen gazdagság súlyos felhalmozódásának vagyunk most tanúi Angliában, hogy ismét a spekulációs túlfűtöttség időszakához közeledünk" (uo. 36. old.).

„Bár az aranybehozatal nem biztos jele a külkereskedelmi nyereségnek, mégis ez aranybehozatal egy része más magyarázat híján nyilván ilyen profitot képvisel" *(J. G. Hubbard:* „The Currency and the Country". London 1843. 40—41. old.). „Tegyük fel, hogy a tartósan jó üzlet, haszonnal járó árak és elégséges pénzforgalom időszakában egy rossz termés arra vezetne, hogy 5 millió aranyat vinnének ki és ugyanilyen összegért gabonát hoznának be. A forgalom"

{azaz, mint mindjárt látni fogjuk, nem a forgalmi eszközök, hanem a tétlen pénztőke — *E. F.*} „ugyanezzel az összeggel csökken. Bármennyi forgalmi eszköz van is magánemberek birtokában, a kereskedők letétei a bankoknál, a bankok egyenlegei pénzügynökeiknél és a bankok pénztári tartalékai csökkennek és a tétlen tőke összegének ez a csökkenése azzal a közvetlen következménnyel jár, hogy a kamatláb emelkedik, például 4%-ról 6%-ra. Minthogy az üzlet egészséges, a bizalom nem rendül meg, de a hitelt magasabbra értékelik" (uo. 42. old.). „Ha az áruk ára általánosan csökken, akkor a fölös pénz megszaporodott letétek formájában a bankokhoz áramlik vissza, a tétlen tőke fölöslege a minimumra csökkenti a kamatlábat, s ilyen marad a helyzet, míg magasabb árak vagy üzleti megélénkülés a szunnyadó pénzt szolgálatba nem állítja, vagy amíg külföldi értékpapírokba vagy külföldi árukba történő befektetés révén fel nem szívódik" (68. old.).

Az alábbi kivonatok ismét a „Commercial Distress" 1847—48. c. parlamenti jelentésből valók. — Az 1846—47. évi rossz termés és éhínség nagyarányú élelmiszerbehozatalt tett szükségessé. „A behozatal tehát erősen meghaladta a kivitelt... Ezért a bankok jelentős mennyiségű aranyat veszítettek, a leszámítoló ügynököket pedig nagyobb számban keresték fel emberek leszámítolandó váltóikkal. Az ügynökök kezdték gondosabban megvizsgálni a váltókat. Az eddig nyújtott hiteleket igen komolyan megszorították s a gyengébb cégek némelyike csődbe jutott. Azok, amelyek kizárólag a hitelre alapultak, megbuktak. Ez növelte a már korábban jelentkező nyugtalanságot; a bankárok és mások is észrevették, hogy most már nem számíthatnak oly biztosan arra, hogy váltóikat és más értékpapírjaikat átválthatják bankjegyekre s így teljesíthetik kötelezettségeiket; a hitelnyújtást még jobban megszorították s gyakran kereken megtagadták; sok esetben elzárták bankjegyeiket, hogy a jövőben fedezetül szolgáljanak saját kötelezettségeikre; legszívesebben egyáltalán nem adták ki őket a kezükből. A nyugtalanság és a zavar napról napra fokozódott s lord John Russel levele nélkül bekövetkezett volna az általános csőd" (50—51. old.). Russel levele felfüggesztette a banktörvényt. — A fentemlített Charles Turner ezt vallotta: „Nem egy cég nagy összeggel rendelkezett, de az nem volt mozgósítható. Egész tőkéjük le volt kötve mauritiusi ültetvényeken, vagy indigó- és cukorgyárakban. Ha egyszer 500 000—600 000 font sterling összegű kötelezettségeket vállaltak, nem volt több mozgósítható eszközük, hogy az erre szóló váltókat kifizessék s végül kitűnt, hogy váltóikat csak hitelük segítségével tudták fizetni, s csak addig, ameddig a hitelből futotta" (57. old.). — A már említett S. Gurnery: „Jelenleg (1848) korlátozzák a forgalmat és nagy pénzbőség ural-

kodik." — „Nr. 1763. Nem hiszem, hogy a kamatlábat a tőkehiány hajtotta fel oly magasra; a riadalom (the alarm) tette ezt, az, hogy nehezen lehetett bankjegyekhez jutni" [135. old.].

Anglia 1847-ben legalább 9 millió font sterling aranyat fizetett külföldre a behozott élelmiszerekért. Ebből $7^1/_2$ millió az Angol Banktól származott, $1^1/_2$ millió pedig más forrásokból (204. [277.] old.). — Morris, az Angol Bank kormányzója: „1847 október 23-án az állami kötvények, valamint a csatorna- és vasúti részvények értéke már 114 752 225 font sterlinggel csökkent" (288. old.). A következő kérdést Lord G. Bentinck teszi fel és ugyanez a Morris felel: „Nincs Önnek tudomása arról, hogy minden tőke, akár értékpapírokba, akár bármiféle termékekbe fektették, ugyanilyen módon elértéktelenedett, hogy nyersanyagot — nyersgyapotot, nyersselymet, nyersgyapjút — szállítottak a kontinensre ugyanilyen nevetséges árakon s hogy a cukrot, kávét és teát kényszereladások révén nagy áldozatokkal kótyavetyélték el? — Elkerülhetetlen volt, hogy a nemzet jelentős áldozatot ne hozzon az aranykiáramlás ellensúlyozására, amelyet a hatalmas élelmiszerbehozatal okozott. — Nem gondolja-e, hogy jobb lett volna hozzányúlni a Bank kincseskamrájában tárolt 8 millió font sterlinghez, semmint arra törekedni, hogy az aranyat ilyen áldozatok árán szerezzük vissza? — *Nem, nekem nem ez a véleményem*" [291. old.]. — Nos, lássuk e hősiesség magyarázatát. Disraeli vizsgáztatja W. Cotton urat, az Angol Bank igazgatóját és volt kormányzóját. „Milyen osztalékot kaptak 1844-ben a Bank részvényesei? — Hét százalékot a szóban forgó évre. — S az 1847. évi osztalék? — Kilenc százalék. — A Bank fizeti részvényeseinek jövedelemadóját a folyó évben? — Igen. — 1844-ben is így volt? — Nem[84]. — Ez a banktörvény (az 1844. évi) tehát erősen a részvényesek érdekében hatott akkor... Az eredmény tehát az, hogy az új törvény bevezetése óta a részvényesek osztaléka 7 százalékról 9 százalékra emelkedett s ezenkívül most a jövedelemadót a bank fizeti, míg korábban a részvényesek fizették? — *Ez teljesen igaz*" (Nr. 4356—4361).

A bankokban az 1847. évi válság alatt végbement kincsképződésről Pease úr, vidéki bankár, a következőket mondja: „4605 Minthogy a Bank kénytelen volt kamatlábát mindjobban emelni, általánossá vált az aggodalom; a vidéki bankok növelték pénz- és bankjegykészletüket; és sokan közülünk, akik rendszerint talán csak néhány száz

[84] Azaz korábban először megállapították az osztalékot s aztán a kifizetésnél levonták ebből az egyes részvényes jövedelemadóját; 1844 után azonban először kifizették a Bank összprofitjából az adót, s azután osztották szét az osztalékot „free of income tax" [jövedelemadómentesen]. Ugyanazok a névleges százalékok tehát az utóbbi esetben az adó összegével magasabbak. — *E. F.*

fontot szoktak maguknál tartani aranyban vagy bankjegyekben, most rögtön ezreket halmoztak fel a pénzszekrényekben és polcaikon, mert nagy bizonytalanság uralkodott a leszámítolás és a váltók piaci forgóképessége tekintetében, s így általános kincsfelhalmozás következett be." A bizottság egyik tagja megjegyzi: „4691. Bármi volt is tehát az ok az utóbbi 12 évben, az eredmény mindenesetre inkább kedvezett a zsidóknak és a pénzkereskedőknek, mint általában a termelő osztálynak."

Tooke vallomása rámutat, mennyire kihasználja a pénzkereskedő a válság idejét: „1847-ben a Warwickshire-i és Staffordshire-i fémiparban igen sok árumegrendelést visszautasítottak, mert a kamatláb, amelyet a gyárosnak váltói leszámítolásáért fizetnie kellett, több lett volna, mint az egész profitja" (Nr. 5451).

Nézzünk most egy másik, korábban már idézett parlamenti jelentést: „Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857" (a továbbiakban „Bank Committee" 1857. címen idézve). Itt Norman urat, az Angol Bank igazgatóját és a currency-elv híveinek egyik szellemóriását a következőképpen hallgatják ki:

„3635. Ön azt mondta, hogy véleménye szerint a kamatláb nem a bankjegyek mennyiségétől, hanem a tőke keresletétől és kínálatától függ. Szíveskedjék megmondani, mit ért «tőkén», a bankjegyeken és fémpénzen kívül? — Azt hiszem, a «tőke» szokásos meghatározása a következő: A termelésben felhasznált áruk vagy szolgálatok." — „3636. A «tőke» szón valamennyi árut érti, ha kamatlábról beszél? — Valamennyi árut, amelyet a termelésben használnak." — „3637. Mindezt beleveszi a «tőke» szóba, ha kamatlábról beszél? — Igen. Tegyük fel, egy pamutgyárosnak üzeme számára gyapotra van szüksége. Ezt valószínűleg úgy szerzi meg, hogy bankárjától előleget vesz fel, az így kapott bankjegyekkel Liverpoolba megy és ott vásárol. Amire valójában szüksége van, az a gyapot; a bankjegyekre vagy az aranyra nincs szüksége, legfeljebb csak mint olyan eszközökre, amelyekkel gyapotot szerezhet. Vagy arra kellenek az eszközök, hogy munkásait fizethesse, ebben az esetben ismét csak bankjegyeket vesz kölcsön s munkásai bérét ezekkel fizeti; a munkásoknak viszont táplálékra és lakásra van szükségük s a pénz eszköz, hogy azt kifizessék." — „3638. De a pénzért kamatot fizetnek? — Igen, elsősorban; de vegyen egy másik esetet. Tegyük fel, a gyáros hitelre veszi a gyapotot, anélkül hogy a banktól előleget kérne; akkor a készpénzár és a hitelezés esetén lejáratkor fizetendő ár közti különbség a kamat mértéke. Kamat akkor is létezne, ha egyáltalában nem volna pénz."

Ez az önelégült zagyvaság teljesen méltó a currency-elv eme

oszlopához. Először, mily zseniális felfedezés, hogy a bankjegyek vagy az arany — eszközök valaminek a megvásárlására s hogy nem önmagukért kérik kölcsön őket. S ebből annak kellene következnie, hogy a kamatlábat szabályozza — mi is? Az áruk kereslete és kínálata, amiről eddig csak azt tudtuk, hogy az áruk piaci árát szabályozza. Az áruk változatlan piaci árával azonban egészen különböző kamatlábak járhatnak együtt. — De vizsgáljuk tovább ezt a ravaszságot. Arra a helyes megjegyzésre: „De a pénzért kamatot fizetnek", amely természetesen magában foglalja a kérdést: Mi köze a kamatnak, amelyet az árukkal egyáltalán nem kereskedő bankár kap meg, ezekhez az árukhoz? S nem azonos kamatlábra kapnak-e pénzt olyan gyárosok, akik azt egészen különböző piacokon költik el, tehát olyan piacokon, ahol a termelésben felhasznált áruk keresletének és kínálatának viszonya teljesen eltérő? — Erre a kérdésre ez a fennkölt lángész azt feleli, hogy ha a gyáros a gyapotot hitelre vásárolja, „akkor a készpénzár és a hitelezés esetén lejáratkor fizetendő ár közti különbség a kamat mértéke". Fordítva. A kamat fennálló rátája — amelynek alakulását a lángész Normannak meg kellene magyaráznia — a mértéke a készpénzár és a hitelezés esetén a lejáratkor kifizetendő ár közti különbségnek. Először a gyapotot el kell adni készpénzáron s ezt a piaci ár határozza meg, amelyet viszont a kereslet és kínálat állása szabályoz. Mondjuk az ár = 1000 font sterling. Ezzel a gyáros és a gyapotügynök megkötötték az üzletet, már ami a vételt és eladást illeti. Ehhez járul most egy másik üzlet, éspedig a kölcsönadó és a kölcsönvevő között. A gyáros hitelbe megkapja az 1000 font sterling értéket gyapotban s mondjuk három hónap elteltével pénzben kell visszafizetnie. S az 1000 font sterling három hónapra számított kamata, amelyet a kamat piaci rátája határoz meg, alkotja azután a készpénzár fölötti többletet. A gyapot árát a kereslet és kínálat szabja meg. De az 1000 font sterling gyapotérték három hónapra való előlegezésének az árát a kamatráta határozza meg. S hogy maga a gyapot ily módon pénztőkévé változik, azt Norman úr azzal bizonyítja, hogy kamat akkor is létezne, ha egyáltalában nem volna pénz. Ha egyáltalában nem volna pénz, akkor minden bizonnyal nem volna általános kamatráta.

Először is, mily vulgáris elképzelése a tőkének: „A termelésben, felhasznált áruk." Amennyiben ezek az áruk tőkeként szerepelnek, *áru*értéküktől eltérő *tőke*értékük abban a profitban fejeződik ki, amelyet termelő vagy kereskedelmi felhasználásuk révén hoznak. S a profitrátának minden esetben feltétlenül van valami köze a megvásárolt áruk piaci árához, valamint keresletükhöz és kínálatukhoz, de ezenkívül még egészen más körülményektől is függ. Az sem két-

séges, hogy a profitráta általában határt szab a kamatrátának. De tegyük fel, hogy Norman úr pontosan megmondja nekünk, mi szabja meg ezt a határt. Megszabja a tőke egyéb formáitól *megkülönböztetett* pénztőkére irányuló kereslet és kínálat. Most tovább kérdezhetnénk: Mi határozza meg a pénztőke keresletét és kínálatát? Kétségtelen, hogy rejtett kapcsolat van a dologi tőke és a pénztőke kínálata között, s az sem kétséges, hogy az ipari tőkések pénztőkére irányuló keresletét a valóságos termelés körülményei határozzák meg. Ahelyett, hogy erről felvilágosítással szolgálna, Norman azt a böcsességet nyilatkoztatja ki nekünk, hogy a pénztőkére irányuló kereslet nem azonos a pénzre mint olyanra irányuló kereslettel; s csak azért ezt, mert őt, Overstone-t s a currency-elv többi prófétáit titkon mindig háborgatja a rossz lelkiismeret, hogy mesterséges, törvényhozási beavatkozással tőkét akartak csinálni a forgalmi eszközökből mint olyanból, s ily módon akarták felemelni a kamatlábat.

Lássuk most Lord Overstone-t, más néven Samuel Jones Loydot, hogyan kénytelen magyarázni, miért kér 10%-ot „pénzéért", amikor az országban oly ritka a „tőke".

„3653. A kamatráta ingadozásai e két ok valamelyikéből erednek: Abból, hogy megváltozik a tőke értéke" (remek! Hiszen a tőke értéke, általánosságban szólva, éppen a kamatláb! A kamatráta megváltozása tehát itt a kamatráta megváltozásából ered. Mint korábban rámutattunk, a „tőke értékén" elméletileg sohasem értettek mást. Avagy pedig: ha Overstone úr a tőke értékén a profitrátát érti, akkor a mélyenszántó gondolkodó megint csak oda lyukadt ki, hogy a kamatrátát a profitráta szabályozza!), „vagy abból, hogy az országban levő pénz mennyisége változik meg. A kamatláb valamennyi nagy — tartama vagy kilengésének foka szerint nagy — ingadozása világosan a tőke értékének változásaira vezethető vissza. E tény legmeggyőzőbb gyakorlati illusztrációja a kamatláb emelkedése 1847-ben, majd az elmúlt két évben (1855—56); a kamatláb jelentéktelenebb ingadozásai, amelyek a rendelkezésre álló pénz mennyiségének változásából erednek, mind kilengési fokuk, mind tartamuk szerint kicsik. Az ilyenek gyakoriak; s mennél gyakoribbak, annál hatásosabban érik el céljukat." Ti. az Overstone fajtájú bankárok meggazdagítását. Samuel Gurney barátunk ezt igen naiv módon fejezi ki a lordok házának bizottsága előtt, „Commercial Distress" 1848/57: „1324. Az Ön véleménye szerint a kamatláb múlt évi nagy ingadozásai előnyösek voltak a bankárok és pénzkereskedők számára vagy nem? — Azt hiszem, a pénzkereskedők számára előnyösek voltak. Az üzlet minden ingadozása előnyt jelent annak, aki érti a módját (to the knowing men)." — „1325. Nem veszít-e a bankár végső soron mégis a magas

kamatlábon annak következtében, hogy legjobb ügyfelei elszegényednek? — Nem, véleményem szerint ez a hatás nem áll fenn érezhető mértékben." — Voilà ce que parler veut dire. [Most bújik ki a szög a zsákból.]

Arra a kérdésre, hogyan befolyásolja a kamatlábat a rendelkezésre álló pénz mennyisége, még visszatérünk. De már most meg kell jegyeznünk, hogy Overstone itt megint összecseréli a dolgokat. A pénztőkére irányuló kereslet 1847-ben (október előtt nem okozott gondot a pénzszűke, „a rendelkezésre álló pénz mennyisége", ahogy fentebb nevezte) különböző okok miatt növekedett meg. Gabonadrágulás, a gyapotárak emelkedése, túltermelés következtében eladhatatlan cukor, vasúti spekuláció és krach, a külföldi piacok túltelítettsége pamutárukkal, a fentebb leírt erőltetett kivitel Indiába és behozatal Indiából puszta váltónyargalás céljára. Mindezek a körülmények, az ipari túltermelés csakúgy, mint a mezőgazdasági termelés elégtelensége, tehát egészen különböző okok, megnövelték a pénztőke, azaz a hitel és pénz iránti keresletet. A pénztőke iránti kereslet megnövekedésének az oka magának a termelési folyamatnak a menetében rejlett. De bármi volt is az ok, a kamatlábat, a pénztőke értékét, a *pénz*tőke iránti kereslet növelte. Ha Overstone azt akarja mondani, hogy a pénztőke értéke azért emelkedett, *mert* emelkedett, ez tautológia. Ha azonban „a tőke értékén" itt a profitráta emelkedését mint a kamatláb emelkedésének okát érti, akkor mindjárt kiderül, hogy ez az állítás helytelen. A pénztőke iránti kereslet s így „a tőke értéke" emelkedhet, noha a profit süllyed; mihelyt a pénztőke viszonylagos kínálata csökken, „értéke" emelkedik. Overstone azt akarja bebizonyítani, hogy az 1847. évi válságnak s az azt kísérő magas kamatlábnak semmi köze sem volt „a rendelkezésre álló pénz mennyiségéhez", vagyis az ő általa sugalmazott 1844. évi banktörvény rendelkezéseihez; holott valójában volt köze hozzá, mert a banktartalék kimerülésétől való félelem — Overstone szüleménye — az 1847/48. évi válságot pénzpánikkal tetézte. De itt nem ez a kérdés. Hiány mutatkozott pénztőkében, mert a rendelkezésre álló eszközökhöz képest túlságosan nagyméretű műveleteket végeztek s ezt a hiányt az robbantotta ki, hogy a rossz termés, a túlzott vasúti befektetések, a különösen pamutárukban mutatkozó túltermelés, az indiai és kínai üzleti szédelgés, spekuláció, túl sok cukor behozatala stb. következtében az újratermelési folyamatban zavarok jelentkeztek. Amikor a gabona quarterje 60 shillingre zuhant, azoknak az embereknek, akik még 120-ért vásárolták, az a 60 shilling hiányzott, amellyel túlfizették, s a gabonára felvett ennek megfelelő összegű lombardhitel. Egyáltalában nem a bankjegyhiány akadályozta meg őket abban, hogy gabonájukat a régi, 120 shillinges áron váltsák át

pénzre. Ugyanez volt a helyzet azoknál, akik túl sok cukrot hoztak be, úgyhogy ez azután szinte eladhatatlanná vált. Így jártak azok az urak is, akik forgótőkéjüket (floating capital) vasutakban kötötték le és arra számítottak, hogy azt „rendes" üzletükben hitellel pótolják. Mindezt Overstone úgy látja, mint „pénze megnövekedett értékének erkölcsi megnyilvánulását (a moral sense of the enhanced value of his money)". De a pénztőke e megnövekedett értékének a másik oldalon közvetlenül a reális tőke (árutőke és termelőtőke) csökkent pénzértéke felelt meg. Az egyik formában megjelenő tőke értéke emelkedett, mert a másik formában megjelenő tőke értéke süllyedt. Overstone azonban különböző tőkefajták e két értékét az általánosságban vett tőke egyetlen értékével igyekszik azonosítani, éspedig úgy, hogy mindkettővel szembeállítja a forgalmi eszközökben, a rendelkezésre álló pénzben mutatkozó hiányt. De ugyanolyan összegű pénztőkét igen különböző mennyiségű forgalmi eszközzel lehet kölcsönadni.

Vegyük most szemügyre Overstone 1847-re vonatkozó példáját. A hivatalos bankkamatláb januárban 3—3½% volt, februárban 4—4½%, márciusban többnyire 4%, áprilisban (pánik) 4—7½%, májusban 5—5⅛%, júniusban általában 5%, júliusban 5%, augusztusban 5—5½%, szeptemberben 5%, kis, 5¼, 5½, 6%-ig terjedő eltérésekkel. Októberben 5, 5½, 7%, novemberben 7—10%, decemberben 7—5%. — Ez esetben a kamat azért emelkedett, mert a profitok csökkentek s az áruk pénzértéke erősen süllyedt. Ha tehát Overstone itt azt mondja, hogy a kamatláb 1847-ben azért emelkedett, mert a tőke értéke növekedett, akkor a tőke értékén itt csak a pénztőke értékét értheti, a pénztőke értéke pedig éppen a kamatláb és semmi egyéb. De később kibújik a szög a zsákból s a tőke értékét a profitrátával azonosítja.

Ami az 1856-ban fizetett magas kamatlábat illeti, Overstone valóban nem tudta, hogy ez részben annak a tünete volt, hogy felszínre került a hitelnyargalóknak az a fajtája, amely a kamatot nem a profitból, hanem idegen tőkéből fizeti; alig pár hónappal az 1857-es válság előtt azt állította, hogy „az üzlet teljesen egészséges".

A továbbiakban ezt mondotta: „3722. Teljesen téves az az elképzelés, hogy a kamatláb emelkedése megsemmisíti az üzleti profitot. Először is, a kamatláb emelkedése ritkán tart huzamosabb ideig; másodszor, ha huzamosabb ideig tart és jelentékeny, akkor a dolog természeténél fogva a tőke értékének növekedését jelenti, és miért növekszik a tőke értéke? Mert a profitráta emelkedett." — Itt tehát végre megtudjuk, mi az értelme a „tőke értéke" kifejezésnek. Egyébként előfordulhat, hogy a profitráta hosszabb időn át magas marad, de a vállalkozói haszon süllyed és a kamatláb emelkedik, úgyhogy a kamat elnyeli a profit legnagyobb részét.

„3724. A kamatláb emelkedése annak volt a következménye, hogy országunkban az üzleti tevékenység hatalmas mértékben kibővült és a profitráta erősen emelkedett; s ha arról panaszkodnak, hogy a megnövekedett kamatláb szétrombolja ugyanazt a két dolgot, amely tulajdonképpen előidézte, akkor ez logikai képtelenség és az ember nem tudja mit szóljon hozzá." — Ez éppoly logikus, mintha azt mondaná: A magas profitráta a spekuláció révén előállott áremelkedésnek volt a következménye, s ha arról panaszkodnak, hogy az áremelkedés szétrombolja saját okát, ti. a spekulációt, akkor ez logikai képtelenség stb. Hogy egy dolog végül is szétrombolhatja saját okát, az csak a magas kamatlábba szerelmes uzsorás számára logikai képtelenség. A rómaiak nagysága oka volt hódításaiknak és hódításaik szétrombolták nagyságukat. A gazdagság oka a fényűzésnek s a fényűzés rombolóan hat a gazdagságra. Micsoda ravasz kópé! A mai polgári világ agyalágyultságát mi sem jellemzi jobban, mint az a tisztelet, amelyet a milliomosnak, ennek a trágyadomb-arisztokratának a „logikája" egész Angliában keltett. Egyébként, ha a magas profitráta és az üzlet kibővítése lehet is oka magas kamatlábnak, ebből még egyáltalán nem következik, hogy a magas kamatláb oka a magas profitnak. S a kérdés éppen az, hogy ez a magas kamat (amint a válságban valóban kiderült) nem maradt-e meg, sőt nem hágott-e csúcspontjára, miután a magas profitráta már régen jobblétre szenderült.

„3718. Ami a leszámítolási kamatláb erős emelkedését illeti, ez a körülmény kizárólag a tőke értékének megnövekedéséből származik s a tőke ez értéknövekedésének okát azt hiszem mindenki teljes világossággal megállapíthatja. Már megemlítettem azt a tényt, hogy ama 13 év alatt, amelynek során ez a banktörvény hatályban volt, Anglia kereskedelme 45 millió font sterlingről 120 millióra növekedett. Gondoljuk el, hogy ez az egyszerű számadat mennyi eseményt foglal magában; vegyük figyelembe a tőke iránti hatalmas keresletet, amellyel a kereskedelem ily óriási megnövekedése együtt jár, s vegyük figyelembe egyúttal, hogy e hatalmas kereslet kielégítésének természetes forrását, vagyis az ország évi megtakarításait az utóbbi három-négy évben hasznot nem hajtó kiadásokra, éspedig hadicélokra tékozolták. Bevallom, meglep, hogy a kamatláb nem emelkedett még sokkal magasabbra; vagy más szavakkal, meglep, hogy e hatalmas műveletek következtében nem lépett föl még égetőbb tőkehiány, mint amekkorát Önök már tapasztaltak."

Mily csodásan hányja egymásra a szavakat ez az uzsorás, a logika nagy barátja! Már megint előhozakodik a tőke megnövekedett értékével! Úgy látszik, azt képzeli, hogy az egyik oldalon hatalmasan

kibővült az újratermelési folyamat, tehát valóságos tőke felhalmozása ment végbe, a másik oldalon pedig a „tőke" állott, amely iránt „hatalmas kereslet" mutatkozott, hogy a kereskedelemnek ezt az óriási megnövekedését véghez lehessen vinni! De nem jelentette-e a termelésnek ez az óriási megnövekedése magának a tőkének a megnövekedését, s ha keresletet teremtett, nem teremtette-e meg egyúttal a kínálatot is, sőt egyszersmind magának a pénztőkének a megnövekedett kínálatát? Ha a kamatláb igen magasra emelkedett, ez csak azért történt, mert a pénztőke iránti kereslet még gyorsabban növekedett, mint a kínálat, ami más szavakkal annyit jelent, hogy az ipari termelés kibővülésével az üzletvitel a hitelrendszer alapján terjeszkedett. Más szavakkal, a valóságos ipari terjeszkedés megnövelte a „hitelnyújtásra" irányuló keresletet, s bankárunk szemmelláthatóan ez utóbbi keresletet érti a „tőke iránti hatalmas keresleten". Bizonyára nem pusztán a tőke iránti *kereslet* kibővülése növelte meg a külkereskedelmet 45 millióról 120 millióra. S mit ért később Overstone azon, amikor azt mondja, hogy az ország évi megtakarításai — amelyeket a krími háború felemésztett — alkotják e hatalmas kereslet kielégítésének természetes forrását? Először is, miből halmozott fel akkor Anglia 1792-től 1815-ig — pedig az a háború egészen másfajta volt, mint a kis krími háború? Másodszor, ha a természetes forrás kiapad, milyen forrásból fakad akkor a tőke? Mint köztudomású, Anglia nem vett fel más nemzeteknél kölcsönt. Ha azonban a természetes forrás mellett van mesterséges forrás is, akkor a legkellemesebb módszer lenne az ország számára, hogy a természetes forrást a háborúra, a mesterséges forrást pedig az üzleti életben használja fel. Ha pedig csak a régi pénztőke volt meg, vajon a magas kamatláb révén megkétszerezhette-e hatékonyságát? Overstone úr nyilván azt hiszi, hogy az ország évi megtakarításai (amelyeket azonban ebben az esetben állítólag elfogyasztottak) kizárólag pénztőkévé változnak. Ha azonban valóságos felhalmozás, azaz a termelés növekedése és a termelési eszközök szaporodása nem menne végbe, vajon mit használna az e termelésre szóló követelések pénzformában történő felhalmozása?

Overstone összekeveri a „tőke értékének" a magas profitrátából adódó növekedését azzal a növekedéssel, amely a pénztőke iránti kereslet fokozódásából következik. Ez a kereslet olyan okokból is emelkedhet, amelyek a profitrátától teljesen függetlenek. Ő maga is példaként hozza fel, hogy 1847-ben a reáltőke elértéktelenedése folytán növekedett a kereslet. Aszerint, hogy neki hogyan kényelmesebb, a tőke értékét hol a reáltőkére, hol a pénztőkére vonatkoztatja.

Banklordunk rosszhiszeműsége és korlátolt bankárálláspontja,

amelyet oktatólag még ki is élez, megmutatkozik a továbbiakban: „3728. (Kérdés:) Ön azt mondotta, hogy véleménye szerint a leszámítolási kamatlábnak nincs lényeges jelentősége a kereskedő számára; volna szíves megmondani, mit tekint Ön szokásos profitrátának?" Overstone úr kijelenti, hogy erre „lehetetlen" válaszolni. — „3729. Tegyük fel, hogy az átlagprofitráta 7—10%; ez esetben a leszámítolási kamatlábnak 2%-ról 7 vagy 8%-ra való emelkedése nemde lényegesen kell hogy érintse a profitrátát?" (Maga a kérdés összezavarja a vállalkozói haszon rátáját a profitrátával s nem látja, hogy a profitráta a közös forrása a kamatnak és a vállalkozói haszonnak. A kamatráta érintetlenül hagyhatja a profitrátát, de nem a vállalkozói hasznot. Overstone felelete:) „Először is, üzletemberek nem fognak olyan leszámítolási kamatlábat fizetni, amely lényegében megfosztja őket profitjuktól; inkább beszüntetik üzletüket." (Igen, ha ezt megtehetnék anélkül, hogy tönkremennének. Amíg profitjuk magas, megfizetik a leszámítolási kamatlábat, mert akarják, mikor pedig alacsony, megfizetik, mert kénytelenek rá.) „Mit jelent a leszámítolás? Miért számítoltat le valaki váltót? . . . Mert nagyobb tőkére akar szert tenni." (Megálljunk csak! Mert lekötött tőkéjének pénzalakban való visszafolyását anticipálni akarja, s mert el szeretné kerülni üzlete leállását. Mert esedékes fizetéseket kell fedeznie. Nagyobb tőkét csak akkor kíván, amikor az üzlet jól megy, vagy ha idegen tőkével spekulál, még akkor is, amikor rosszul megy. A leszámítoltatás semmiképpen sem csupán az üzlet kibővítésének eszköze.) „S miért akar nagyobb tőkével rendelkezni? Mert ezt a tőkét fel akarja használni; s miért akarja felhasználni? Mert hasznot hajt; de nem volna hasznothajtó számára, ha a leszámítolási kamatláb elnyelné profitját."

A logikának ez az öntelt barátja feltételezi, hogy váltókat csak azért számítoltatnak le, hogy az üzletet kibővítsék, s az üzletet azért bővítik ki, mert hasznothajtó. Az első feltételezés téves. A legtöbb üzletember azért számítoltat le, hogy előre megkapja tőkéjének pénzformáját s ezáltal mozgásban tartsa az újratermelési folyamatot; nem azért, hogy az üzletet kibővítse vagy pótlólagos tőkét hajtson fel, hanem hogy az általa adott hitelt másoktól kapott hitellel egyenlítse ki. S ha üzletét hitel segítségével akarja kibővíteni, a váltóleszámítoltatás kevéssé lesz hasznára, hiszen ez nem más, mint a már kezében levő pénztőke átváltoztatása egyik formából a másikba; inkább hosszabb időre szóló szilárd kölcsönt vesz fel. Az, aki váltónyargalást művel, természetesen azért számítoltatja le váltóit, hogy üzletét kibővítse, hogy egyik kétes üzletet a másikkal fedezze; nem azért, hogy profithoz jusson, hanem hogy idegen tőkére tegyen szert.

Miután Overstone úr ily módon a leszámítoltatást pótlólagos tőke

kölcsönvételével (nem pedig tőkét képviselő váltók készpénzzé való átváltoztatásával) azonosítja, nyomban hátrál, mihelyt kezdik sarokbaszorítani. — „3730. (Kérdés:) Nem kénytelenek-e a kereskedők, ha már egyszer belekezdtek az üzletbe, műveleteiket bizonyos ideig továbbfolytatni még akkor is, ha a kamatláb időlegesen emelkedik? — (Overstone:) Kétségtelen, ha egy elszigetelt ügyletnél valaki magas kamatláb helyett alacsony kamatláb fejében juthat tőkével való rendelkezéshez, ebből a korlátolt nézőpontból számára a dolog kellemes." — Az viszont korlátlan nézőpont, ha Overstone úr „tőkén" most hirtelen csak a maga bankártőkéjét érti s így azt az embert, aki nála váltókat számítoltat le, tőke nélküli embernek tekinti, mert tőkéje áruformában van meg, vagy tőkéjének pénzformája egy váltó, amelyet Overstone úr másfajta pénzformába tesz át.

„3732. Az 1844. évi banktörvényre vonatkozóan meg tudná-e mondani, nagyjából hogyan viszonyult a kamatláb a Bank aranytartalékához; igaz-e az, hogy amikor az arany a Bankban 9 vagy 10 millióra rúgott, a kamatláb 6—7% volt, s amikor 16 milliót ért el, a kamatláb 3—4% körül mozgott?" (A kérdező kényszeríteni akarja Overstone-t, hogy magyarázza meg a kamatlábat — amennyiben azt a bankban levő arany mennyisége befolyásolja —, a kamatlábból — amennyiben arra a tőke értékének van befolyása.) — „Nem mondom, hogy így van... de ha így van, akkor nézetem szerint még szigorúbb rendszabályokhoz kell folyamodnunk, mint 1844-ben; mert ha igaz volna, hogy mennél nagyobb az aranykészlet, annál alacsonyabb a kamatláb, akkor e nézet alapján neki kellene látnunk, hogy az aranykészletet határtalanul megnöveljük s így a kamatot 0-ra szorítanánk le." A kérdést feltevő Cayley-t e rossz tréfa nem zökkenti ki a kerékvágásból és így folytatja: „3733. Ha így volna, s mondjuk 5 millió aranyat visszaadnának a Banknak, akkor a következő 6 hónapban az aranykészlet mintegy 16 millióra rúgna; föltéve, hogy a kamatláb ily módon 3—4%-ra süllyedne, hogyan lehetne akkor azt állítani, hogy a kamatláb süllyedése az üzlet erős összezsugorodásából származik? — Azt mondottam, hogy a kamatlábnak az utóbbi időben történt erős emelkedése, nem pedig süllyedése van szoros kapcsolatban az üzlet erős kibővülésével." — De amit Cayley mond, az a következő: Ha a kamatláb emelkedése, párosulva az aranykincs összezsugorodásával, az üzlet kibővülésének a jele, akkor a kamatláb süllyedése, párosulva az aranykészlet megnövekedésével, az üzlet összezsugorodásának jele kell hogy legyen. Erre Overstone nem tud felelni. „3736. (Kérdés:) Megjegyzem, Ön" (a szövegben mindig „Your Lordship" [lordságod]) „azt mondotta, a pénz eszköz arra, hogy tőkére tegyenek szert." (Ez éppen a badarság, a pénzt a tőkeszerzés eszközének felfogni;

a pénz formája a tőkének.) „Az (Angol Bank) aranykészletének csökkenésénél vajon nem az okozza-e, éppen fordítva, a nagy nehézséget, hogy *tőkések* nem juthatnak pénzhez?" — (Overstone:) „Nem; nem a tőkések, hanem a nemtőkések igyekeznek pénzt szerezni; és miért akarnak pénzt szerezni? ... Mert a pénz segítségével parancsnokságuk alá kerül a tőkés tőkéje, s így üzletet folytathatnak, noha nem tőkések." — Itt egyenesen kijelenti, hogy a gyárosok és kereskedők nem tőkések, és hogy a tőkés tőkéje csak pénztőke. — „3737. Tehát azok az emberek, akik váltókat intézvényeznek, nem tőkések? — Lehet, hogy a váltókat intézvényező emberek tőkések, de lehet hogy nem." Itt megfogták.

Most megkérdezik tőle, hogy a kereskedő váltói nem azokat az árukat képviselik-e, amelyeket eladtak vagy hajóra raktak. Overstone tagadja, hogy ezek a váltók ugyanúgy képviselik az áruk értékét, mint a bankjegy az aranyat (3740, 3741.). Ez már kissé arcátlanság.

„3742. Nem az-e a célja a kereskedőnek, hogy pénzt szerezzen? — Nem; a váltó intézvényezésénél nem a pénzszerzés a cél; a pénzszerzés a váltóleszámítoltatásnál cél." A váltóintézvényezés nem más, mint az áru átváltoztatása a hitelpénz egy formájává, a leszámítoltatás pedig e hitelpénz átváltoztatása más formájú hitelpénzzé, ti. bankjegyekké. Mindenesetre Overstone úr itt elismeri, hogy a leszámítoltatás célja a pénzszerzés. Előbbi állítása szerint valaki nem azért számítoltat le, hogy tőkét egyik formából a másikba változtasson át, hanem csak azért, hogy pótlólagos tőkéhez jusson.

„3743. Mi az üzleti világ legfőbb kívánsága, amikor olyan pánik nyomása nehezedik rá, mint amilyen az Ön vallomása szerint 1825, 1837 és 1839-ben előfordult; azt akarják, hogy tőke, vagy azt, hogy törvényes fizetőpénz legyen birtokukban? — Arra törekednek, hogy tőkével rendelkezzenek, abból a célból, hogy üzletüket továbbfolytathassák." Céljuk az, hogy — mivel hitelszűke következett be — lejáró váltóik kifizetésére fizetési eszközökhöz jussanak, s ne kelljen áruikat áron alul elkótyavetyélni. Ha nekik maguknak egyáltalában nincsen tőkéjük, a fizetési eszközökkel természetesen tőkét is kapnak, mert értéket kapnak ellenérték nélkül. A pénzre mint pénzre irányuló vágy mindig csak arra a kívánságra vezethető vissza, hogy értéket áruformából vagy követelés formájából pénzformába változtassanak át. Innen ered — még ha figyelmen kívül hagyjuk is a válságokat — a nagy különbség a tőkekölcsönvétel és a leszámítoltatás között, mely utóbbi nem más, mint pénzkövetelések átváltoztatása egyik formából a másikba, vagy valóságos pénzzé.

{Mint kiadó itt egy közbevető megjegyzést szeretnék tenni.

Normannál és Loyd-Overstone-nál a bankár mindig mint olyan

ember szerepel, aki „tőkét előlegez", ügyfele pedig „tőkét" kér tőle. Így Overstone azt mondja, hogy azért számítoltat le valaki nála váltót, „mert *tőkére* akar szert tenni" (3729), s ennek az embernek előnyös, ha „alacsony kamatláb fejében juthat *tőkével való rendelkezéshez*" (3730). „A pénz eszköz arra, hogy *tőkére* tegyenek szert" (3736), s pánik idején az üzleti világ legfőbb kívánsága az, hogy „*tőkével* rendelkezhessék" (3743). Bármilyen zűrzavar jellemzi is Loyd-Overstone álláspontját abban a kérdésben, hogy mi a tőke, annyi mindenesetre világos, hogy azt, amit a bankár ügyfelének nyújt, tőkének nevezi, olyan tőkének, amellyel az ügyfél eddig nem rendelkezett, amelyet neki előlegeztek, és amely kiegészítése annak, ami eddig birtokában volt.

A bankár annyira megszokta, hogy — kölcsönzés formájában — a pénzalakban rendelkezésre álló társadalmi tőke elosztójaként szerepeljen, hogy minden funkciót, amelyben pénzt ad oda, kölcsönadásnak tart. Minden pénzt, amit kifizet, előlegnek vél. Ha a pénzt kifejezetten kölcsönre fordítja, akkor ez szó szerint igaz. Ha váltóleszámítolásra fordítja, akkor ez a bankár szempontjából a váltó lejártáig valóban előlegezést jelent. Így megerősödik agyában az az elképzelés, hogy csak olyan fizetéseket eszközölhet, amelyek előlegek. Éspedig nemcsak abban az értelemben előlegek, hogy minden kamat- vagy profitszerzés céljából történt pénzbefektetést közgazdasági szempontból úgy tekintenek, mint előleget, amelyet az illető pénztulajdonos mint magánember nyújt önmagának mint vállalkozónak. Hanem előlegek abban a meghatározott értelemben, hogy a bankár ügyfelének kölcsönképpen egy bizonyos összeget nyújt át, amely az utóbbinak rendelkezésére álló tőkét ugyanennyivel megnöveli.

Ez a bank irodájából a politikai gazdaságtanba átvitt elképzelés szülte azt a zavartkeltő vitakérdést, hogy az, amit a bankár ügyfelének készpénzben rendelkezésére bocsát, tőke-e, avagy pusztán pénz, forgalmi eszköz, currency? Ahhoz, hogy ezt az — alapjában egyszerű — vitakérdést eldöntsük, a bank ügyfelének álláspontjára kell helyezkednünk. Minden attól függ, hogy az ügyfél mit kér és mit kap.

Ha a bank hajlandó kölcsönt folyósítani ügyfelének egyszerűen annak személyes hitelére, anélkül, hogy biztosítékokat kapna, akkor a dolog világos. Az ügyfél kétségkívül meghatározott értéknagyságú előleget kap, mint pótlást eddig felhasznált tőkéjéhez. Az előleget pénzformában kapja; tehát nemcsak pénzt kap, hanem pénz*tőkét* is.

Ha az előleget az ügyfél értékpapírok stb. elzálogosítása ellenében kapja, akkor ez előleg abban az értelemben, hogy pénzt fizetnek ki neki azzal a feltétellel, hogy visszafizeti. De ez nem tőkeelőlegezés. Mert az értékpapírok is tőkét képviselnek, éspedig nagyobb összegű

tőkét, mint az előleg. A kölcsön felvevője tehát kisebb tőkeértéket kap, mint amekkorát zálogul ad: ez tehát semmiképpen sem jelenti, hogy pótlólagos tőkét szerzett. Az üzletet nem azért köti, mert tőkére van szüksége — hiszen ezzel értékpapírjai alakjában már rendelkezik —, hanem mert pénz kell neki. Itt tehát *pénzt* előlegeznek, nem pedig tőkét.

Ha az előleget váltóleszámítolás ellenében nyújtják, akkor az előlegezésnek a *formája* is eltűnik. Ilyenkor tisztára vétel és eladás áll előttünk. A váltó forgatás révén a bank tulajdonába megy át, a pénz viszont az ügyfél tulajdonába; visszafizetésről az ügyfél részéről szó sincsen. Ha az ügyfél váltóval vagy hasonló hiteleszközzel készpénzt vásárol, ez semmivel sem inkább és semmivel sem kevésbé előleg, mintha a készpénzt egyéb áruival, gyapottal, vassal, gabonával vásárolta volna. *Tőke* előlegezéséről pedig a legkevésbé sem lehet itt szó. Kereskedők közt lebonyolított minden vétel és eladás tőkeátruházás. De előlegezés csak ott fordul elő, ahol a tőkeátruházás nem kölcsönös, hanem egyoldalú és bizonyos időre szól. Váltóleszámítolás ellenében tehát csak ott foroghat fenn tőkeelőlegezés, ahol a váltó váltónyargalás útján jött létre, nem képvisel semmiféle eladott árut, ilyen váltót pedig egyetlen bankár sem fogad el, mihelyt felismerte. A szabályos váltóleszámítolási üzletnél tehát a bank ügyfele nem kap előleget, sem tőkében, sem pénzben, hanem pénzt kap eladott áruért.

Azok az esetek tehát, amelyekben a bank ügyfele tőkét kér és kap, igen világosan különböznek azoktól, amelyekben pusztán pénzt kap előlegül, vagy pénzt vásárol a banktól. S minthogy különösen Loyd-Overstone úr csak a legritkább esetekben szokta tőkéjét fedezet nélkül előlegezni (manchesteri cégemnek ő volt a bankárja), az is világos, hogy szép meséi arról a hatalmas mennyiségű tőkéről, amelyet a nagylelkű bankárok előlegeznek a tőkehiányban szenvedő gyárosoknak, nem egyebek üres hencegésnél.

Egyébként Marx a 32. fejezetben [504. old.] lényegében ugyanezt mondja: „A fizetési eszközök iránti kereslet pusztán *pénzre való átválthatóság* iránti kereslet, ha a kereskedők és termelők jó biztosítékokat tudnak nyújtani; *pénztőke* iránti kereslet, ha nem így van, ha tehát a fizetési eszközök előlegezésével a kölcsönvevők nemcsak a *pénzformát* kapják meg, hanem* — bármilyen formában — a fizetéshez hiányzó *egyenértéket*." — Továbbá a 33. fejezetben [519. old.]. „Fejlett hitelügy mellett, amikor a pénz a bankok kezében összpontosul, ezek előlegezik, *legalábbis névleg*, a pénzt. Ez az előlegezés

* Az első kiadásban *hanem . . . is*; javítva az idézett szöveg és a marxi kézirat alapján. — *Szerk.*

csak* a forgalomban levő pénzre vonatkozik. *Forgalmi* eszközöket előlegeznek, nem pedig magukat a tőkéket, amelyek ezek révén forgalomba kerülnek." — Chapman úr, akinek pedig értenie kell ehhez, szintén igazolja a leszámítolási üzlet fenti felfogását. „Bank Committee" 1857: „A bankár birtokában ott van a váltó, a bankár *megvette a váltót.*" Tanúvallomások. 5139. sz. kérdés.

Egyébként a 28. fejezetben [449. és köv. old.] még egyszer visszatérünk erre a témára. — *E. F.*}

„3744. Volna olyan szíves körülírni, mit ért valójában a tőke kifejezésen?" — (Overstone felelete:) „A tőke különféle árukból áll, melyeknek segítségével az üzletet folytatják (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); van állótőke és van forgótőke. Az Önök hajói, dokkjai, hajógyárai, ez állótőke, az Önök élelmiszerei, ruhái stb. — forgótőke."

„3745. Az arany külföldre való kiáramlása káros Angliára? — Nem, amíg ennek a szónak ésszerű értelmet tulajdonítunk." (Most következik a régi, Ricardo-féle pénzelmélet)... „A dolgok természetes állapotában a világ pénze bizonyos arányban oszlik meg a különböző országok között; ez az arány olyan, hogy" (a pénz) „ilyen megoszlása mellett valamely ország és a világ többi országa közti forgalom puszta csereforgalom; de vannak zavaró hatások, amelyek ezt a megoszlást időről időre befolyásolják s ha ilyen hatások lépnek fel, az illető ország pénzének egy része más országokba áramlik át." — „3746. Ön most azt a kifejezést használja: pénz. Korábban, ha jól értettem, Ön ezt tőkeveszteségnek nevezte. — Mit neveztem tőkeveszteségnek?" „3747. Az aranykiáramlást. — Nem, ezt nem mondottam. Ha Önök az aranyat tőkének tekintik, akkor ez kétségkívül tőkeveszteség, a világpénzt alkotó nemesfém bizonyos hányadának átengedése." — „3748. Nem azt mondotta-e Ön az előbb, hogy a leszámítolási kamatláb változása pusztán a tőke értékének megváltozását jelzi? — De igen." — „3749. S hogy a leszámítolási kamatláb általában az Angol Bank aranytartalékával változik? — Igen; de már mondottam, hogy a kamatlábnak az országban levő pénzmennyiség" (ezen tehát itt a valóságos arany mennyiségét érti) „változásából eredő ingadozásai igen csekélyek..."

„3750. Azt akarja tehát mondani, hogy ha a leszámítolási kamatláb hosszabb ideig, de mégis csak időlegesen, a szokásos színvonal fölé emelkedett, tőkecsökkenés következett be? — Csökkenés a szó bizonyos értelmében. Megváltozott a tőke és az iránta mutatkozó

* Az első kiadásban *nem*; javítva az idézett szöveg és a marxi kézirat alapján. — *Szerk.*

kereslet közti viszony; lehetséges azonban, hogy a megnövekedett kereslet révén, nem pedig a tőke mennyiségének csökkenése folytán." (De hiszen az imént még azt mondotta, hogy tőke = pénz vagy arany, és még valamivel előbb a kamatláb emelkedését a magas profitrátával magyarázta, amely az üzleti tevékenységnek, vagyis a tőkének bővüléséből, nem pedig összezsugorodásából eredt.)

„3751. Itt különösképpen miféle tőkére gondol Ön? — Ez teljesen attól függ, miféle tőke az, amelyre minden egyes embernek szüksége van. Ez az a tőke, amellyel a nemzet rendelkezik üzlete folytatására, s ha ez az üzlet megkétszereződik, erősen meg kell növekednie a keresletnek az üzlet továbbfolytatásához szükséges tőke iránt." (A ravasz bankár először az üzletet kétszerezi meg s utána a keresletet arra a tőkére, amellyel az üzletet meg kell kétszerezni. Mindig csak ügyfelé jár az eszében, aki nagyobb tőkét kér Loyd úrtól, hogy üzletét megkétszerezze.) — „A tőke olyan, mint minden más áru;" (de hiszen a tőke Loyd úr szerint nem más, mint az áruk összessége) „ára a kereslet és kínálat szerint változik" (az áruk ára tehát kétszer változik, egyszer mint áruké, másszor mint tőkéé).

„3752. A leszámítolási kamatláb ingadozása általában összefügg a Bank kincstárában levő aranykészlet ingadozásával. Ez az a tőke, amire gondol? — Nem." — „3753. Tudna-e olyan példát említeni, hogy az Angol Bank nagy tőkekészletet halmozott fel és ugyanakkor a leszámítolási kamatláb magas volt? — Az Angol Bankban nem tőkét halmoznak fel, hanem pénzt." — „3754. Ön azt mondotta, hogy a kamatláb a tőke mennyiségétől függ; volna oly szíves közölni, milyen tőkére gondol, és tudna-e olyan példát említeni, hogy a Bank nagy aranykészlettel rendelkezett és ugyanakkor magas volt a kamatláb? — Igen valószínű" (no lám!), „hogy az aranynak a Bankban való felgyülemlése egybeeshet alacsony kamatlábbal, mert a tőke iránti kisebb kereslet korszakában" (pénztőkéről beszél; a szóban forgó idő, 1844 és 1845, a virágzás ideje volt) „természetesen felhalmozódhat az az eszköz vagy szerszám, amelynek segítségével tőke felett rendelkeznek." — „3755. Ön tehát azt hiszi, hogy nincs összefüggés a leszámítolási kamatláb és a Bank pincéiben levő arany mennyisége között? — Lehetséges, hogy van összefüggés, de ez nem elvi összefüggés;" (Overstone 1844. évi banktörvénye azonban éppen alapelvévé teszi az Angol Banknak, hogy a kamatlábat a birtokában levő arany mennyisége szerint szabályozza) „időbelileg a kettő egybeeshet (there may be a coincidence of time)." — „3758. Azt akarja tehát mondani, hogy a kereskedők számára itt az országban, pénzszűke idején, a magas leszámítolási kamatláb következtében az ütközik nehézségbe, hogy tőkéhez jussanak, nem pedig az, hogy pénzhez

jussanak? — Ön két dolgot kever össze, amelyet én ebben a formában nem hozok kapcsolatba; nehéz tőkéhez jutni és ugyancsak nehéz pénzhez jutni... A pénzhez jutás nehézsége és a tőkéhez jutás nehézsége ugyanaz a nehézség, a folyamat két különböző fokán szemlélve." — Overstone itt megint egérfogóba került. Az első nehézség a váltót leszámítoltatni, vagy áruzálogra előleget kapni. A nehézség abban áll, hogy a tőkét vagy a tőkét képviselő kereskedelmi értékjegyet pénzzé változtassák. S ez a nehézség többek között a magas kamatlábban fejeződik ki. Mihelyt azonban a pénzt kézhez kapták, miben áll akkor a második nehézség? Ha csak a fizetésről van szó, nehézséget okoz-e bárkinek pénzétől megszabadulni? Ha pedig vásárlásról van szó, mikor ütközött bárki is nehézségbe válság idején, ha vásárolni akar? S ha fel is tételezzük, hogy ez a gabona, gyapot stb. drágulásának különleges esetére vonatkozik, akkor is a nehézség csak az áru árában mutatkozhat, nem pedig a pénztőke értékében, azaz a kamatlábban; ezt a nehézséget pedig áthidalták azzal, hogy emberünknek most megvan a pénze az áru megvásárlására.

„3760. De a magasabb leszámítolási kamatláb mégis csak megnehezíti a pénzszerzést? — Megnehezíti a pénzszerzést, de a dolog nem a pénz birtoklásán múlik; ez csak a forma" (s e forma profitot juttat a bankár zsebébe), „amelyben a tőkeszerzésnek a civilizált állapot bonyolult viszonyai között való megnehezülése megnyilvánul."

„3763. (Overstone felelete:) A bankár a közvetítő, aki az egyik oldalon letéteket vesz kézhez s a másik oldalon e letéteket felhasználja oly módon, hogy *tőke formájában* olyan személyekre bízza, akik stb."

Itt végre kiderül, mit ért Overstone tőkén. A pénzt tőkévé változtatja oly módon, hogy másokra „bízza", vagyis, kevésbé hangzatos kifejezéssel, oly módon, hogy kamatra adja.

Miután Overstone úr korábban kijelentette, hogy a leszámítolási kamatláb változása nincs lényeges összefüggésben a Bank aranykészletének vagy a pénz mennyiségének a változásával, hanem a kettő legfeljebb időbelileg esik egybe, megismétli:

„3805. Ha az országban kiáramlás folytán kevesebb lesz a pénz, akkor értéke emelkedik, s az Angol Banknak alkalmazkodnia kell a pénz értékének ehhez a változásához." (Tehát a pénznek *mint tőkének* az értékváltozásához, más szóval a kamatlábhoz, mert a pénz *mint pénz* az árukhoz viszonyítva nem változtatja értékét.) „Ez technikailag úgy fejeződik ki, hogy a Bank felemeli a kamatlábat."

„3819. A kettőt sohasem cserélem össze." — Ti. a pénzt és a tőkét; egyszerűen azért nem, mert soha nem is tesz különbséget köztük.

„3834. Az a hatalmas összeg, amelyet" (1847-ben gabonáért) „az ország nélkülözhetetlen létfenntartási eszközeiért ki kellett fizetni s amely *valójában tőke volt.*"

„3841. A leszámítolási kamatláb ingadozása kétségtelenül igen szoros kapcsolatban van az aranytartalék nagyságával" (az Angol Bank aranytartalékáról van szó), „mert a tartalék nagysága jelzi az országban levő pénzmennyiség növekedését vagy csökkenését; s amilyen arányban az országban levő pénzmennyiség növekszik vagy csökken, úgy süllyed vagy emelkedik a pénz értéke s a Bank leszámítolási kamatlába ehhez fog igazodni." Itt tehát elismeri azt, amit Nr. 3755. [lásd 427. old.] alatt egyszer s mindenkorra letagadott. — „3842. A kettő között szoros összefüggés van." — Ti. az issue department-ben [az Angol Bank bankjegykibocsátó osztályán] levő arany mennyisége és a banking department-ben [a bankügyletek osztályán] levő bankjegytartalék között. Overstone itt a kamatláb változását, a pénzmennyiség változásából magyarázza. Emellett helytelen, amit mond. A tartalék csökkenhet, mert az országban forgalomban levő pénz mennyisége nő. Ez történik akkor, amikor a közönség több bankjegyet vesz igénybe, a nemesfémkészlet pedig nem csökken. Ekkor azonban a kamatláb emelkedik, mert ebben az esetben az Angol Bank banktőkéjét az 1844. évi törvény alapján korlátozzák. Erről azonban nem szabad beszélnie, mert e törvény következtében a Bank két osztályának semmi köze egymáshoz.

„3859. Magas profitráta mindig erős keresletet támaszt tőke iránt; a tőke iránti erős kereslet emelni fogja a tőke értékét." — Itt végre kiderül, hogyan képzeli el Overstone az összefüggést a magas profitráta és a tőke iránti kereslet között. Nos, 1844—1845-ben például a pamutiparban magas volt a profitráta, mert a pamutáruk erős kereslete mellett a nyersgyapot olcsó volt és olcsó maradt. A tőke értéke (s egy korábbi kijelentése szerint Overstone azt nevezi tőkének, amire mindenkinek szüksége van a maga üzletében), tehát itt a nyersgyapot értéke, a gyáros számára nem emelkedett. Lehetséges, hogy a magas profitráta némely pamutgyárost arra indított, hogy üzletének kibővítéséhez pénzt vegyen fel. Ezáltal megnövekedett kereslete *pénz*tőke — és csakis pénztőke — iránt.

„3889. Az arany lehet pénz is, meg nem is, aminthogy a papír lehet bankjegy is, meg nem is."

„3896. Ha tehát jól értem, Ön feladja azt a tételt, amellyel 1840-ben érvelt, hogy ti. az Angol Bank forgalomban levő bankjegymennyiségének az aranykészlet ingadozásához kell igazodnia? — Feladom annyiban . . . hogy ismereteink mai állása szerint a forgalomban levő bankjegyekhez még azokat a bankjegyeket is hozzá kell adnunk,

amelyek az Angol Bank banktartalékában foglalnak helyet." Ez óriási. Az az önkényes rendelkezés, amely szerint a Bank annyi papírjegyet bocsát ki, amekkora aranykészlettel rendelkezik és hozzá még 14 milliót, természetesen odavezet, hogy jegykibocsátása az aranykészlet ingadozásával együtt ingadozik. Minthogy azonban „ismereteink mai állása" világosan megmutatta, hogy az a bankjegymennyiség, amelyet a Bank eszerint előállíthat (s amelyet az issue department a banking department-nek ad át) — hogy ez az Angol Bank két osztálya között lebonyolódó és az aranykészlettel együtt ingadozó forgalom nem határozza meg a bankjegyforgalom ingadozását az Angol Bank falain kívül, most már az utóbbi, vagyis a valóságos forgalom a Bank igazgatósága számára mellékessé lesz és egyedül a Bank két osztálya közötti forgalom — amelynek a valódi forgalomtól való különbözősége a tartalékon mutatkozik meg — válik döntővé. A külvilág számára ez a forgalom csak azért fontos, mert a tartalék jelzi, mennyire közelíti meg a Bank a jegykibocsátás törvényes maximumát s mennyit kaphatnak még a Bank ügyfelei a banking department-től.

Overstone rosszhiszeműségének ragyogó példája a következő:

„4243. Olyan mértékű-e az Ön nézete szerint a tőke mennyiségének hónapról hónapra való ingadozása, hogy értéke ezáltal úgy megváltozzék, ahogyan azt az utóbbi években a leszámítolási kamatláb ingadozásainál láttuk? — A tőke keresletének és kínálatának viszonya kétségkívül ingadozhat még rövid időközökben is . . . Ha Franciaország holnap jelzi, hogy igen nagy kölcsönt akar felvenni, akkor ez kétségtelenül nyomban nagy változást fog okozni Angliában *a pénz értékében, azaz a tőke értékében.*"

„4245. Ha Franciaország jelzi, hogy valamilyen célra hirtelen 30 millió értékű árura van szüksége, akkor nagy kereslet támad — a tudományosabb és egyszerűbb kifejezéssel élve — *tőke* iránt."

„4246. A *tőke*, amit Franciaország a kölcsön révén vásárolni szeretne, *egy* dolog; a *pénz*, amellyel Franciaország ezt megvásárolja, *másik* dolog; vajon a *pénz* változtatja-e az értékét avagy nem? — Megint a régi kérdésre lyukadunk ki s azt hiszem, ez inkább a tudós dolgozószobájába, mint ebbe a bizottság terembe való." S ezzel visszavonul, de nem a tudós szobájába[85].

[85] Továbbiakat Overstone fogalomzavaráról a tőke kérdésében lásd a 32. fejezet végén. [—*E. F.*]

Huszonhetedik fejezet

A HITEL SZEREPE A TŐKÉS TERMELÉSBEN

A hitelüggyel kapcsolatban eddig a következő általános megjegyzéseket kellett tennünk:

I. Szükségszerűen alakul ki, hogy közvetítse a profitráta kiegyenlítődését, vagyis ennek a kiegyenlítődésnek a mozgását, amelyen az egész tőkés termelés alapul.

II. Csökkenti a forgalmi költségeket.

1) Az egyik legfőbb forgalmi költség maga a pénz, amennyiben neki magának értéke van. Felhasználását a hitel háromféle módon teszi gazdaságosabbá.

A) Azáltal, hogy az ügyletek nagy részénél a pénz teljesen elesik.

B) Azáltal, hogy meggyorsítja a forgalmi eszközök forgását[86]. Ez részben egybeesik azzal, amit a 2. pont alatt kell elmondanunk. Egyrészt ugyanis ez a meggyorsítás technikai, azaz a valóságos fogyasztást közvetítő árueladások mérete és mennyisége változatlan marad, csak kisebb mennyiségű pénz vagy pénzjel végzi el ugyanazt a szolgálatot. Ez a bankügy technikájával függ össze. Másrészt a hitel növeli az árumetamorfózis sebességét és ezzel együtt a pénzforgalom sebességét.

C) Azáltal, hogy az aranypénzt papírral helyettesíti.

2) A hitel meggyorsítja a forgalom, vagyis az árumetamorfózis, továbbá a tőkemetamorfózis egyes szakaszait, s ezáltal meggyorsítja az újratermelési folyamatot általában. (Másrészt a hitel lehetővé teszi a vétel és eladás műveleteinek hosszabb ideig tartó szétválasz-

---

[86] „A Francia Bank átlagos bankjegyforgalma 1812-ben 106 538 000 frank, 1818-ban 101 205 000 frank volt, míg a pénzforgalom, az összes befizetések és kifizetések összege 1812-ben 2 837 712 000 frankra, 1818-ban 9 665 030 000 frankra rúgott. Tehát az 1818. évi franciaországi forgalmi tevékenység úgy aránylott az 1812. évihez, mint 3 : 1. A forgalom sebességének nagy szabályozója a hitel . . . Ez a magyarázata, miért esik rendszerint egybe a pénzpiacon mutatkozó erős nyomás a forgalom telítettségével" („The Currency Theory reviewed etc." 65. old.). — „1833 szeptembere és 1843 szeptembere között közel 300 bankot nyitottak Nagy-Britanniában, amelyek saját bankjegyeket adtak ki; az eredmény a bankjegyforgalom $2^1/_2$ milliós csökkenése volt; 1833 szeptember végén 36 035 244 font sterlingre, 1843 szeptember végén pedig 33 518 544 font sterlingre rúgott." (Uo. 53. old.) — „A bámulatosan működő skótországi forgalom lehetővé teszi, hogy 100 font sterlinggel olyan mennyiségű pénzügyletet bonyolítson le, amely Angliában 420 font sterlinget követel meg." (Uo. 55. old. Ez utóbbi csak a művelet technikai oldalára vonatkozik.)

tását s ezért alapja a spekulációnak.) Csökkenti a tartalékalapot, ami két szempontból jön számításba: egyrészt csökken a forgalomban levő forgalmi eszközök mennyisége, másrészt kisebb lesz a tőkének az a része, amelynek állandóan pénzformában kell tartózkodnia[87]

III. Előmozdítja részvénytársaságok alakulását. Ezáltal:

1) A termelés méretei hatalmasan kibővülnek és olyan vállalatok keletkeznek, amelyek egyes tőkék számára lehetetlenek volnának. Ugyanakkor olyan vállalatok, amelyek azelőtt kincstári vállalatok voltak, társadalmiakká lesznek.

2) A tőke, amely önmagában véve a termelés társadalmi módján alapul és feltételezi a termelési eszkozok és munkaerők társadalmi koncentrációját, itt közvetlenül társadalmi tőke (közvetlenül társult egyének tőkéje) alakját ölti, ellentétben a magántőkével, s vállalatai mint társadalmi vállalatok lépnek fel, ellentétben a magánvállalatokkal. Ez a tőkének mint magántulajdonnak a megszüntetése a tőkés termelési mód határain belül.

3) A valóban működő tőkés puszta igazgatóvá, idegen tőke kezelőjévé, a tőketulajdonos pedig puszta tulajdonossá, puszta pénztőkéssé változik át. Még ha az osztalék, amelyet kapnak, magában foglalja is a kamatot és a vállalkozói hasznot, azaz a teljes profitot (mert az igazgató fizetése pusztán munkabér, vagy legalábbis az kell hogy legyen egy bizonyos fajta szakképzettséget igénylő munkáért, amelynek ára éppúgy a munkapiacon alakul ki, mint minden egyéb munkáé), akkor is ezt a teljes profitot csak kamat formában szerzik meg, azaz pusztán mint térítést a tőketulajdonért, amely most éppúgy elválik a valóságos újratermelési folyamatban betoltött funkciótól, mint ez a funkció az igazgató személyében a tőketulajdontól. A profit tehát (s már nemcsak annak egy része, a kamat, amelyet a kölcsönvevő profitja tesz jogosulttá) így pusztán mint idegen többletmunka elsajátítása jelenik meg, amely abból származik, hogy a termelési eszközök tőkévé válnak, azaz a valóságos termelővel szemben elidegenülnek s mint idegen tulajdon ellentétbe kerülnek valamennyi, a termelésben valóban résztvevő egyénnel, az igazgatótól egészen az utolsó napszámosig. A részvénytársaságokban a funkció elválik a tőketulajdontól, tehát a munka is teljesen elválik a termelési eszközök és a többletmunka tulajdonától. A tőkés termelés legmagasabb fejlettségének ez az eredménye szükségszerű átmenet ahhoz, hogy a tőkét visszaváltoztassák a termelők tulajdonává, de már nem elszi-

[87] „A bankok létesítése előtt a forgalmi eszkozök funkciójára igénybe vett tőke összege mindig nagyobb volt, mint amekkorát a valóságos áruforgalom követelt" („Economist", 1845. [március 15.] 238. old.).

getelt termelők magántulajdona, hanem a társult termelők tulajdona, közvetlen társadalmi tulajdon formájában. Másrészt átmenet ahhoz, hogy az újratermelési folyamat valamennyi funkcióját, amelyek eddig még összefonódtak a tőketulajdonnal, pusztán a társult termelők funkcióivá, társadalmi funkciókká változtassák.

Mielőtt továbbmennénk, még a következő, közgazdaságilag fontos megjegyzést kell tennünk: Minthogy a profit itt tisztán a kamat formáját ölti fel, ilyen vállalkozások még akkor is lehetségesek, ha pusztán a kamatot hozzák meg s ez egyike azoknak az okoknak, amelyek az általános profitráta süllyedését feltartóztatják, mert nem szükségszerű, hogy ezek a vállalatok, amelyekben az állandó tőke oly hatalmas arányú a változóhoz képest, részt vegyenek az általános profitráta kiegyenlítődésében.

{Mióta Marx a fentieket megírta, mint ismeretes, az ipari vállalkozás olyan új formái fejlődtek ki, amelyek a részvénytársaság második és harmadik hatványát jelentik. Míg a termelés manapság minden nagyipari területen napról napra fokozódó sebességgel növelhető, e megszaporodott termékek piacának bővülése egyre lassúbbá válik. Amit amaz hónapok alatt előállít, ez évek alatt is alig képes felszívni. Ehhez járul a védővámpolitika, melynek következtében mindegyik ipari ország elzárkózik a többiekkel és különösen Angliával szemben és hazai termelőképességét még mesterségesen is fokozza. Az eredmény általános krónikus túltermelés, leszorított árak, süllyedő, sőt teljesen elmaradó profitok; röviden, a konkurrencia régóta dicsőített szabadsága végére ért tudományának és maga kell hogy bejelentse nyilvánvaló és botrányos csődjét; éspedig oly módon, hogy minden országban egy-egy termelési ág nagyiparosai kartellbe tömörülnek a termelés szabályozására. Bizottság szabja meg az egyes vállalatok által előállítandó mennyiséget és osztja el végső soron a befutó rendeléseket. Egyes esetekben időnként még nemzetközi kartellek megalakítására is sor kerül, így pl. az angol és német vastermelés között. De még a termelés társadalmasításának ez a formája sem volt elegendő. Az egyes cégek érdekellentéte túlságosan gyakran áttörte ezt s újra visszaállította a konkurrenciát. Így elérkeztek oda, hogy egyes ágakban, ahol a termelés fejlettségének foka ezt lehetővé tette, e termelési ág teljes termelését egyetlen hatalmas, egységes vezetés alatt álló részvénytársaságban összpontosították. Amerikában ezt már több esetben megtették, Európában a legnagyobb példa eddig a United Alkali Trust, amely az egész brit alkálitermelést egyetlen cég kezében összpontosította. Az egyes üzemek — számuk több mint harminc — korábbi tulajdonosai részvényekben kapták meg befektetéseik egész becsértékét, összesen mintegy 5 millió font sterlinget, amely a tröszt

állótőkéjét jelenti. A technikai vezetés az eddigi kezekben marad, de az üzleti irányítás a vezérigazgatóság kezében összpontosul. A forgótőkét (floating capital) kb. 1 millió font sterling összegben jegyzésre bocsátották a közönségnek. Az össztőke tehát 6 millió font sterling. Így ebben a termelési ágban, amely az egész vegyiipar alapja, Angliában a monopólium kiszorította a konkurrenciát, s örvendetes módon előkészítette az egész társadalom által, a nemzet által a jövőben végrehajtandó kisajátítást. — *E. F.*}

A tőkés termelési mód megszüntetése ez a tőkés termelési módon belül s ezért önmagát megszüntető ellentmondás, amelyről nyilvánvaló, hogy csak átmenet egy új termelési formához. Ilyen ellentmondásként mutatkozik aztán megjelenésében is. Bizonyos területeken monopóliumot létesít és ezért kihívja az állami beavatkozást. Új finánccarisztokráciát hoz létre, az élősdiek új fajtáját, tervkovácsok, gründolók és pusztán névleges igazgatók alakjában; a szédelgés és csalás egész rendszerét hívja életre a gründolással, részvénykibocsátással és részvényekkel való kereskedéssel kapcsolatban. Olyan magántermelés ez, amelyet nem ellenőriz a magántulajdon.

IV. Eltekintve a részvényrendszertől — amely a tőkés magánipar megszüntetése magának a tőkés rendszernek az alapján, s amely abban a mértékben, ahogyan elterjed és új termelési területeket kerít hatalmába, elpusztítja a magánipart — a hitel az egyes tőkésnek, vagy annak, aki tőkésnek számít, bizonyos korlátok között abszolút rendelkezést biztosít idegen tőke és idegen tulajdon, s ezáltal idegen munka felett[88]. A társadalmi, nem saját tőke feletti rendelkezés lehetővé teszi, hogy társadalmi munka felett rendelkezzék. Maga az a tőke, amellyel valaki a valóságban vagy a közönség hite szerint rendelkezik, már csak alapja a hitelfelépítménynek. Különösen áll ez a nagykereskedelemre, amelynek kezén a társadalmi termék leg-

[88] Érdemes megnézni pl. a „Times"-ban [lásd 1857 december 3, 5, 7.] egy olyan válságévnek, amilyen 1857 volt, a csődlistáit és összehasonlítani a csődbekerültek saját vagyonát adósságaik összegével. — „Az olyan emberek vásárlóereje, akik tőkével és hitellel rendelkeznek, valóban messze felülmúlja mindazt, amit bárki is el tud képzelni, akinek nem volt alkalma gyakorlatilag megismerkedni a spekulációs piacokkal" *(Tooke:* „Inquiry into the Currency Principle". 79. old.). „Olyan ember, akinek az a híre, hogy állandó üzlete számára elegendő tőkével rendelkezik és akinek a maga szakmájában jó a hitele, az, ha szangvinikus nézetei vannak árucikkének emelkedő konjunktúrájáról s ha spekulációja kezdetén és folyamán a körülmények kedveznek, tőkéjéhez képest egyenesen óriási méretű vásárlásokat végezhet" (uo. 136. old.). — „A gyárosok, kereskedők stb. valamennyien tőkéjüket messze meghaladó üzleteket kötnek ... A tőke manapság inkább alap, amelyre a jó hitel épül, semmint korlát bármilyen kereskedelmi vállalkozás forgalma számára" („Economist". 1847. 1333. old.).

nagyobb része áthalad. Itt már minden mérték, a tőkés termelési módban többé-kevésbé még jogosult magyarázat szertefoszlik. Amit a spekuláló nagykereskedő kockáztat, az társadalmi tulajdon, nem pedig az *ő tulajdona*. Ugyancsak elcsépeltté válik az a frázis, amely a tőke eredetét a takarékosságból magyarázza, mert a spekuláns éppen azt kívánja, hogy *mások* takarékoskodjanak számára. {Aminthogy legutóbb egész Franciaország másfél milliárd frankot takarított meg a Panama-csalók számára. Milyen pontosan leírta itt Marx az egész Panama szédelgést, teljes húsz évvel annak megtörténte előtt! — *E. F.*} Az önmegtartóztatásról szóló másik frázisra viszont a tőkés fényűzése cáfol rá, amely most maga is hiteleszközzé válik. Elképzelések, amelyeknek a tőkés termelés kevésbé fejlett fokán még van némi értelmük, itt teljesen értelmetlenné válnak. Siker és sikertelenség itt egyaránt a tőkék centralizációjához s így a legnagyobb méretű kisajátításhoz vezet. A kisajátítás itt a közvetlen termelőkről átterjed magukra a kis- és középtőkésekre is. Ez a kisajátítás kiindulópontja a tőkés termelési módnak; ez utóbbinak az a célja, hogy a kisajátítást megvalósítsa, éspedig, hogy végső soron minden egyest megfosszon a termelési eszközöktől, amelyek a társadalmi termelés fejlődésével nem a magántermelés eszközei és termékei többé, s már csak a társult termelőknek lehetnek termelési eszközei és így társadalmi tulajdonai, aminthogy az ő társadalmi termékeik is. Ez a kisajátítás azonban magában a tőkés rendszerben antagonisztikus alakban jelenik meg, mint a társadalmi tulajdon kevesek által történő elsajátítása; s a hitel e keveseket mindinkább puszta szerencselovagokká teszi. Minthogy a tulajdon itt a részvény formájában van jelen, mozgása és átruházása merőben a tőzsdejáték eredményévé lesz, ebben a játékban pedig a cápák elnyelik a kishalakat s a tőzsdei farkasok felfalják a bárányokat. A részvénytársasági rendszerben már ellentét van a régi formával szemben, amelyben a társadalmi termelési eszköz egyéni tulajdonként jelenik meg; de a részvényformává való átalakulás még a tőkés korlátokon belül marad; tehát nem szünteti meg a társadalmi jellegű gazdagság és a magángazdagság közti ellentétet, hanem azt csak újabb alakban fejleszti ki.

A munkások szövetkezeti gyárai első áttörését jelentik a régi formának a régi formán belül, bár — valóságos szervezetükben — természetesen mindenütt újratermelik és újra kell hogy termeljék a fennálló rendszer valamennyi fogyatékosságát. A tőke és a munka közötti ellentét azonban ezekben az üzemekben megszűnt, habár egyelőre csak abban a formában, hogy a társult munkások egyúttal saját maguk tőkései, azaz a termelési eszközöket arra használják, hogy saját munkájukat értékesítsék. Ezek a gyárak megmutatják,

hogy az anyagi termelőerők és a nekik megfelelő társadalmi termelési formák bizonyos fejlettségi fokán hogyan alakul ki és fejlődik egy termelési módból természeti szükségszerűséggel új termelési mód. A tőkés termelési módból eredő gyárrendszer nélkül a szövetkezeti gyár nem fejlődhetne ki, de ugyancsak nem jöhetne létre a szóban forgó termelési módból származó hitelrendszer nélkül sem. Ez utóbbi nemcsak legfőbb alapja annak, hogy a tőkés magánvállalatok fokozatosan tőkés részvénytársaságokká alakuljanak át, hanem megadja az eszközöket ahhoz is, hogy a szövetkezeti vállalatok fokozatosan többé-kevésbé országos méretű vállalatokká bővüljenek. Mind a tőkés részvénytársaságokat, mind a szövetkezeti gyárakat átmeneti formáknak kell tekinteni a tőkés termelési módból a társult termelési módba, csakhogy az ellentét az egyikben negatív, a másikban pozitív módon szűnik meg.

A hitel fejlődését — s a tőketulajdonnak ebben foglalt rejtett megszüntetését — eddig főleg az ipari tőkével kapcsolatban vizsgáltuk. A következő fejezetekben a hitelt a kamatozó tőkére mint olyanra való tekintettel vesszük szemügyre, mégpedig mind a kamatozó tőkére gyakorolt hatását, mind azt a formát, amelyet itt magára ölt; s közben még néhány sajátosan közgazdasági természetű megjegyzést is kell tennünk.

Előzetesen még a következőt kell megjegyeznünk:

Ha a hitel a túltermelés és a túlburjánzó kereskedelmi spekuláció fő előmozdítójának mutatkozik, ennek csak az az oka, hogy a természeténél fogva rugalmas újratermelési folyamatot itt legszélsőbb határáig erőltetik, éspedig azért, mert a társadalmi tőke nagy részét olyanok használják fel, akik annak nem tulajdonosai s így egészen másképp vágnak neki a dolognak, mint a tulajdonos, aki ha maga funkcionál, aggodalmasan mérlegeli saját magántőkéjének korlátait. Ez csak azt mutatja, hogy a tőkének a tőkés termelés antagonisztikus jellegén alapuló értékesítése csak bizonyos pontig engedi meg az igazi, szabad fejlődést, valójában tehát a termelésnek immanens béklyója és korlátja, amelyet a hitel minduntalan áttör[89]. A hitel ezért meggyorsítja a termelőerők anyagi fejlődését és a világpiac kialakulását; ezeknek, mint az új termelési forma anyagi alapjainak bizonyos fokra való emelése a tőkés termelési mód történelmi feladata. Ugyanakkor a hitel meggyorsítja ennek az ellentmondásnak az erőszakos kirobbanásait, a válságokat s ezzel erősíti a régi termelési mód bomlásának elemeit.

A hitelrendszerben benne rejlő kettős jelleg, hogy ti. egyrészt

[89] *Th. Chalmers:* [„On Political Economy etc." London 1832.]

a tőkés termelés hajtóerejét, az idegen munka kizsákmányolása útján való meggazdagodást, a legtisztább és legnagyobbszabású hazárdjátékká és szédelgéssé fejleszti, s a társadalmi gazdagságot kizsákmányoló kevesek számát mindinkább szűkíti; másrészt viszont átmeneti forma egy új termelési módhoz, — ez a kettősség nyomja rá a hitel fő szószólóira Law-tól Isaac Péreire-ig a szélhámos és próféta kellemes keverékének bélyegét.

Huszonnyolcadik fejezet

FORGALMI ESZKÖZÖK ÉS TŐKE; TOOKE ÉS FULLARTON FELFOGÁSA

Az a megkülönböztetés, amelyet Tooke[90], Wilson és mások tesznek forgalmi eszközök és tőke között, teljesen összekeverve a pénzként, általánosságban vett pénztőkeként, és a kamatozó tőkeként

[90] Itt eredetiben adjuk az idevonatkozó, a 400. oldalon fordításban kivonatosan idézett részt Tooke művéből: „The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers business is to collect *capital* from those who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption ... the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*." [Ha a látra fizetendő bankjegyek kibocsátását figyelmen kívül hagyjuk, a bankár üzletét két ágra oszthatjuk, amelyek megfelelnek a dr. (Adam) Smith által lett megkülönböztetésnek a kereskedők és kereskedők, valamint a kereskedők és fogyasztók közti ügyletek között. A bankár üzletének egyik ága, hogy *tőkét* gyűjt össze azoktól, akik közvetlenül nem tudják felhasználni és ezt elosztja, illetve átadja olyanoknak, akik fel tudják használni. A másik ág, hogy ügyfelei *jövedelméből* letéteket fogad el s olyan összegeket fizet ki nekik, amelyekre fogyasztásuk céljából szükségük van. Az előbbi *tőke*forgalom, az utóbbi *pénz*forgalom.] — (*Tooke:* „Inquiry into the Currency Principle". 36. old.) Az első „the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other" [tőke összpontosítása az egyik oldalon és elosztása a másikon], a második „administering the circulation for local purposes of the district" [a környék helyi céljaira szolgáló forgalom igazgatása] (uo. 37. old.). — A helyes felfogást sokkal jobban megközelíti Kinnear, a következő helyen: „A pénzt arra használják, hogy két lényegesen különböző műveletet végezzenek vele. Ha csereeszközként szerepel kereskedő és kereskedő között, akkor az az eszköz, amellyel tőkeátruházást visznek véghez; vagyis egy pénzben meglevő tőkeösszeget kicserélnek ugyanakkora tőkeösszegre áruban. Az a pénz azonban, amelyet munkabér kifizetésére, továbbá kereskedő és fogyasztó közti vételre és eladásra fordítanak, nem tőke, hanem jövedelem; a közösség jövedelmének az a része, amelyet napi kiadásokra fordítanak. Ez a

(angol értelemben vett moneyed capital) szereplő forgalmi eszközök közti különbségeket, két pontban foglalható össze.

A forgalmi eszközök egyrészt mint *érme* (pénz) forognak, ha *jövedelem elköltését*, vagyis az egyéni fogyasztók és a kiskereskedők közötti forgalmat közvetítik. A kiskereskedők kategóriájába számítandók mindazok a kereskedők, akik a fogyasztóknak adnak el, éspedig az egyéni fogyasztóknak, nem a termelő fogyasztóknak, vagyis a termelőknek. A pénz itt az érmefunkciót betöltve forog, noha állandóan *tőkét pótol*. Valamely ország pénzének bizonyos része állandóan erre a funkcióra van hivatva, bár ez a rész folytonosan változó egyes pénzdarabokból áll. Ha viszont a pénz *tőkeátruházást* közvetít, akár mint vásárlóeszköz (forgalmi eszköz), akár mint fizetési eszköz, akkor *tőke*. Tehát nem a vásárlóeszköz funkció és nem a fizetési eszköz funkció különbözteti meg az érmétől, mert kereskedő és kereskedő között is működhet vásárlóeszközként, ha ezek készpénzzel vásárolnak egymástól, és kereskedő és fogyasztó között is működhet fizetési eszközként, ha hitelt nyújtanak s a jövedelmet először elfogyasztják és csak azután fizetik meg. A különbség tehát az, hogy a második esetben ez a pénz nemcsak hogy tőkét pótol az egyik fél, az eladó számára, hanem a másik fél, a vevő is mint tőkét adja ki, előlegezi. A különbség tehát valójában a *jövedelem pénzformája* és a *tőke pénzformája* közti különbség, nem pedig a forgalmi eszközök és a tőke közti különbség, mert az egyes kereskedők közti közvetítőként, valamint a fogyasztók és kereskedők közti közvetítőként a pénznek mennyiségileg meghatározott része *forog*, ezért *mindkét* funkciójában egyaránt *forgalmi eszköz*. Tooke felfogásában most különféle zavarok mutatkoznak:

1) annak következtében, hogy összecseréli a funkcionális meghatározásokat;

2) annak következtében, hogy belekeveri a két funkcióban forgó pénz együttes mennyiségének a kérdését;

3) annak következtében, hogy belekeveri a két funkcióban, tehát az újratermelési folyamat mindkét területén forgó forgalmi eszközök mennyiségeinek egymáshoz viszonyított arányát.

Ami az 1. pontot, vagyis azoknak a funkcionális meghatározá-

---

pénz a szakadatlan mindennapi használatban forog s csak ez az, amit a szó szoros értelmében forgalmi eszköznek (currency) lehet nevezni. A tőkeelőlegek kizárólag a bank vagy egyéb tőketulajdonosok akaratától függnek — mert kölcsönkérő mindig akad; de a forgalmi eszközök mennyisége a közösség szükségleteitől függ, amelyen belül a pénz a napi kiadás céljából forog" (*J. G. Kinnear:* „The Crisis and the Currency". London 1847. [3—4. old.]).

soknak az összecserélését illeti, hogy a pénz az egyik formában forgalmi eszköz (currency) s a másikban tőke. Amennyiben a pénz az egyik vagy másik funkcióban szolgál, akár jövedelem realizálására, akár tőke átruházására, annyiban a vétel és eladás vagy a fizetés terén, vásárlási vagy fizetési eszközként, s a szó tágabb értelmében forgalmi eszközként működik. A pénznek az a további meghatározása, amellyel kiadójának vagy kézhezvevőjének számadásában rendelkezik, hogy ti. számára tőkét vagy jövedelmet jelent-e, ezen mit sem változtat s ez kétféleképpen is megmutatkozik. Bár a két területen forgalomban levő pénzfajták különböznek, ugyanaz a pénzdarab, például egy ötfontos bankjegy, az egyik területről átmegy a másikra s váltakozva elvégzi mindkét funkciót; ez már csak azért is elkerülhetetlen, mert a kiskereskedő a maga tőkéjének csak a vevőitől kapott érmék formájában adhat pénzformát. Feltételezhetjük, hogy a tulajdonképpeni váltópénzforgalom súlypontja a kiskereskedelem területén van; a kiskereskedőnek állandóan szüksége van rá a váltáshoz s állandóan visszakapja vevőitől fizetésképpen. Kézhez kap azonban pénzt, azaz érmét olyan fémben is, amely értékmérő, tehát Angliában egyfontosokat, sőt bankjegyeket is kap, különösen alacsony címletű bankjegyeket, tehát például öt- és tízfontosokat. Ezeket az aranyérméket és bankjegyeket az esetleg felesleges váltópénzzel együtt minden nap vagy minden héten letétbe helyezi bankjánál s ezzel fizeti ki vásárlásait oly módon, hogy bankletétjéről utalványoz. De ugyanezeket az aranyérméket vagy bankjegyeket az egész közönség mint fogyasztó jövedelmének pénzformájaként a bankoktól közvetlenül vagy közvetve (például a gyárosok aprópénzt vesznek igénybe a bérfizetéshez) ugyancsak állandóan ismét elvonja s azok állandóan visszaáramlanak a kiskereskedőkhöz, ily módon újból realizálva ezek tőkéjének, de ugyanakkor jövedelmének egy részét is. Ez utóbbi körülmény fontos, Tooke pedig teljesen figyelmen kívül hagyja. A tőkeérték, mint olyan, tisztán csak az újratermelési folyamat kezdetén van meg, amidőn a pénzt pénztőkeként adják ki (II. köt. I. szakasz). Mert a termelt áruban már nemcsak tőke rejlik, hanem értéktöbblet is; ez nemcsak magában való tőke, hanem már megvalósult tőke, tőke, amely bekebelezte a jövedelemforrást. Az tehát, amit a kiskereskedő a hozzá visszafolyó pénzért cserébe ad — áruja —, számára tőkét plusz profitot, tőkét plusz jövedelmet jelent.

Továbbá a forgalmat lebonyolító pénz, azáltal, hogy visszafolyik a kiskereskedőhöz, ismét helyreállítja számára tőkéjének pénzformáját.

Teljesen helytelen tehát a jövedelemforgalmat ellátó forgalom és a tőkeforgalmat ellátó forgalom közötti különbséget a forgalmi

eszköz és a tőke közötti különbséggé változtatni. Ez a kifejezésmód Tooke-nál onnan származik, hogy egyszerűen annak a bankárnak álláspontjára helyezkedik, aki saját bankjegyeket bocsát ki. Bankjegyeinek összege, amely állandóan (habár mindig más jegyekből összetéve) a közönség kezében van és forgalmi eszközként működik, a bankárnak csak papírba és nyomásba kerül. Ezek a bankjegyek magára a bankárra kiállított és forgalomban levő kötelezvények (váltók). De pénzt hoznak neki s így tőkéje értékesítésének eszközei. Tőkéjétől azonban különböznek, akár saját, akár kölcsönvett tőkéről van is szó. Innen ered a bankár számára a forgalmi eszközök és a tőke sajátos különbsége, de ennek semmi köze maguknak a fogalmaknak a meghatározásához, legkevésbé pedig azokhoz a meghatározásokhoz, amelyeket éppen Tooke adott.

A pénz forgalmi eszköz jellegén egyelőre mit sem változtat az a rendeltetésbeli különbsége, hogy a jövedelem vagy a tőke pénzformájaként működik-e; akár az egyik, akár a másik funkciót végzi, ez a jellege megmarad. A jövedelem pénzformájaként fellépő pénz mindenesetre inkább funkcionál mint tulajdonképpeni forgalmi eszköz (érme, vásárlóeszköz), mert ezek a vételek és eladások szétforgácsolódnak, s mert a jövedelemelköltők többsége, a munkások viszonylag keveset vásárolhatnak hitelre; a kereskedelmi világ berkeiben viszont, ahol a forgalmi eszköz a tőkének a pénzformája, ott a pénz részint a koncentráció, részint a hitelrendszer uralma miatt főleg fizetési eszközként működik. A pénznek mint fizetési eszköznek és a pénznek mint vásárlóeszköznek (forgalmi eszköznek) a különbsége azonban olyan különbség, amely magára a pénzre vonatkozik; nem pedig a pénz és a tőke közötti különbség. Abból, hogy a kiskereskedelemben több réz és ezüst, a nagykereskedelemben pedig több arany van forgalomban, nem következik, hogy az ezüst, illetve réz és az arany közti különbség azonos a forgalmi eszköz és a tőke közti különbséggel.

Ami a 2. pontot, vagyis a két funkcióban forgó pénz együttes mennyisége kérdésének belekeverését illeti: Ha a pénz, akár vásárlóeszközként, akár fizetési eszközként forog — a két terület bármelyikén és függetlenül attól, hogy funkciója jövedelem vagy tőke realizálása-e —, forgalomban levő tömegének mennyiségére azok a törvények irányadók, amelyeket korábban az egyszerű áruforgalom vizsgálatánál (l. köt. 3. fejezet 2/b. [113—121. old.]) fejtettünk ki. Mindkét esetben a forgalomban levő pénz (currency) tömegét meghatározza a forgási sebesség, tehát az, hogy ugyanaz a pénzdarab adott időben hányszor ismétli meg ugyanazokat a funkciókat mint vásárló- és fizetési eszköz, az egyidejű vételek és eladások, illetve fizetések tömege,

a forgalomban levő áruk árösszege, végül a szóban forgó időben kifizetendő fizetési egyenlegek. Mellékes és mit sem változtat a dolgon, hogy az így funkcionáló pénz kifizetője vagy kézhezvevője számára tőke-e avagy jövedelem. Tömegét egyszerűen vásárló- és fizetési eszköz funkciója határozza meg.

Ami a 3. pontot, vagyis a két funkcióban, s így az újratermelési folyamat mindkét területén forgó forgalmi eszközök mennyiségének egymáshoz viszonyított arányát illeti: A forgalom két területe belső összefüggésben van egymással, mert egyrészt a kiadásra kerülő jövedelmek mennyisége kifejezi a fogyasztás terjedelmét, másrészt a termelésben és kereskedelemben forgó tőketömegek kifejezik az újratermelési folyamat terjedelmét és sebességét. Ennek ellenére azonos körülmények különbözőképpen, sőt ellenkező irányban hatnak a két funkcióban vagy területen forgó pénztömegek mennyiségére, vagyis — amint az angolok banknyelven mondják — a forgalom mennyiségére. Ez újabb alkalmat ad Tooke-nak arra, hogy ízetlen módon különbséget tegyen forgalmi eszközök és tőke között. Az a körülmény azonban, hogy a currency-elmélet urai két teljesen különböző dolgot összecserélnek, nem ok arra, hogy azokat mint fogalmi különbségeket tárgyaljuk.

A virágzás, az újratermelési folyamat nagyarányú kibővülése, meggyorsulása és erőteljessége idején a munkások foglalkoztatottsága teljes. Ilyenkor többnyire a bérek is emelkednek, s ez némiképp kiegyenlíti azt, hogy a kereskedelmi ciklus más periódusaiban az átlagszínvonal alá süllyednek. Ugyanakkor a tőkések jövedelmei jelentékenyen nőnek. A fogyasztás általánosan emelkedik. Ugyancsak szabályszerűen emelkednek — legalábbis különféle döntő üzletágakban — az áruk árai is. Ennek következtében növekszik a forgalomban levő pénz mennyisége — legalábbis bizonyos határok között, mert a nagyobb forgási sebesség maga is határt szab a forgalmi eszköz mennyiség növekedésének. Minthogy a társadalmi jövedelemnek munkabérből álló részét eredetileg az ipari tőkés előlegezi változó tőke formájában, éspedig mindig pénzformában, forgalmának lebonyolításához a virágzás idején több pénzre van szükség. De ezt nem szabad kétszer számba vennünk: egyszer mint a változó tőke, és másszor mint a munkásjövedelmek forgalmának lebonyolításához szükséges pénzt. A munkásoknak munkabérként kifizetett pénzt a kiskereskedelemben költik el, s így mint a kiskereskedők letéte körülbelül hetenként visszakerül a bankokhoz, miután kisebb körforgásokkal még mindenféle más közbenső üzletet is közvetített. A virágzás idején a pénz simán visszaáramlik az ipari tőkésekhez s így azzal, hogy több munkabért kell fizetniök, hogy változó tőkéjük forgalmának lebonyolításához több

pénzre van szükségük, pénzhitelszükségletük a bankokkal szemben nem növekszik meg.

Végeredményben tehát a virágzás periódusaiban jelentősen megnő a jövedelmek elköltését szolgáló forgalmi eszközök mennyisége.

Ami mármost azt a forgalmat illeti, amely a tőkék átruházása céljából, tehát csak maguk a tőkések között szükséges, a jó üzleti konjunktúra egyúttal a legrugalmasabb és legkönnyebb hitel periódusa is, a tőkés és tőkés közti forgalom sebességét közvetlenül a hitel szabályozza s ezért a fizetési egyenlegek kifizetéséhez, sőt a készpénzvásárlásokhoz szükséges forgalmi eszközök mennyisége is viszonylag csökken. Abszolút mértékben növekedhetik, de viszonylag az újratermelési folyamat bővüléséhez képest minden körülmények között csökken. Egyrészt nagyobb arányú tömeges fizetéseket eszközölnek teljesen pénz közbejötte nélkül; másrészt az egész folyamat nagyobb elevensége folytán azonos pénzmennyiségek, akár mint vásárló-, akár mint fizetési eszközök gyorsabban mozognak. Ugyanaz a pénzmennyiség több egyes tőke visszaáramlását közvetíti.

Egészében véve a pénzforgalom ilyen periódusokban telítettnek (full) látszik, noha II. része (tőkeátruházás) legalábbis viszonylag összezsugorodik, miközben I. része (jövedelemelköltés) abszolút mértékben kibővül.

Az újratermelési folyamat vizsgálatánál a II. kötet I. szakaszában [1. fej. 3. pont] láttuk, hogy a pénz visszaáramlása az árutőke pénzzé való visszaváltoztatását, *P—Á—P'*-t fejezi ki. A hitel a pénzformában való visszaáramlást függetleníti a valóságos visszaáramlás időpontjától mind az ipari tőkés, mind a kereskedő számára. Mindkettő hitelre ad el, árujának elidegenítése tehát megtörtént, mielőtt az számára pénzzé változott volna vissza, tehát mielőtt pénzformában visszaáramlott volna hozzá. Másrészt hitelre vásárol s így árujának értéke az ő számára már visszaváltozott, akár termelőtőkévé, akár árutőkévé, mielőtt ez az érték valóban pénzzé változik, mielőtt az áru ára esedékessé válik és kifizetik. Ilyen időkben, a virágzás idején, a visszaáramlás könnyű és sima. A kiskereskedő biztosan fizet a nagykereskedőnek, ez a gyárosnak, az a nyersanyag-importőrnek stb. A látszat az, hogy a visszaáramlás gyorsan és biztosan folytatódik még azután is, miután a valóságban ez már nem így történik, mert az egyszer már megnyitott hitel következtében a hitelvisszaáramlások helyettesítik a valóságosakat. A bankok akkor kezdenek veszélyt szimatolni, amikor ügyfeleik többször fizetnek váltóval, mint pénzzel. Lásd a liverpooli bankigazgató fenti vallomását, 409—410. old.

Itt még beiktatandó egy régebbi megjegyzésem: „A bőséges hitel korszakaiban a pénzforgás sebessége gyorsabban nő, mint az

áruk ára; míg csökkenő hitel esetén az áruk ára lassabban csökken, mint a forgási sebesség" („Zur Kritik der politischen Oekonomie". [Berlin] 1859. 83—84. old. [magyarul: 84. old.]).

A válság periódusában fordított a helyzet. Az I. számú forgalom összezsugorodik, az árak és a munkabérek süllyednek; a foglalkoztatott munkások számát korlátozzák, az eladások tömege csökken. A II. számú forgalomban viszont a hitel csökkenésével növekszik a pénzkölcsönzés iránti szükséglet. Ezt a pontot mindjárt közelebbről is szemügyre vesszük.

Nem kétséges, hogy a hitel csökkenésével, amely egybeesik az újratermelési folyamat fennakadásával, csökken a forgalmi eszköz szükséglet az I. számú, vagyis a jövedelemelköltés számára és növekszik a II. számú, vagyis a tőkeátruházás számára. Meg kell azonban vizsgálni, mennyiben azonos ez a tétel a következő, Fullarton és mások által felállított tétellel: „A kölcsöntőke iránti kereslet és a pótlólagos forgalmi eszközök iránti kereslet két teljesen különböző dolog és ritkán fordul elő együtt"[91].

---

[91] „A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated" *(Fullarton:* „On the Regulation of Currencies". 2. kiad. London 1845. 82. old., az 5. fejezet címe.). — „Valóban nagy tévedés azt képzelni, hogy a hitelnyújtásra [pecuniary accomodation] (azaz kölcsöntőkére) irányuló kereslet azonos a pótlólagos forgalmi eszközök iránti kereslettel, sőt, hogy e kettő gyakran együttjár. Mindkét keresletet sajátos meghatározó körülmények hozzák létre, amelyek nagyon különböznek egymástól. Amikor úgy látszik, hogy minden virágzik, a bérek magasak, az árak emelkednek, s a gyárak foglalkoztatva vannak, akkor rendszerint pótlólagos *forgalmi eszközökre* [currency] van szükség, hogy ellássák a fizetések növelésének és szaporításának szükségességétől elválaszthatatlan pótlólagos funkciókat; ezzel szemben az az időszak, amelyben a kamat emelkedik és a Bankra nyomást gyakorolnak, hogy *tőkét* előlegezzen, főleg a kereskedelmi ciklus előrehaladottabb foka, amikor nehézségek kezdenek mutatkozni, amikor a piacok túltelítettek s a visszaáramlások elhúzódnak. Kétségtelen, hogy a Bank nem szokott más módon tőkét előlegezni, mint bankjegyei [promissory notes] révén, s ezért a bankjegykibocsátás megtagadása [to refuse the notes] a hitelnyújtás megtagadását [to refuse accomodation] jelenti. Ha azonban a hitelt egyszer már engedélyezték, akkor minden a piac követelményei szerint rendeződik; a kölcsön megmarad, a forgalmi eszköz pedig, ha nincs rá szükség, visszatalál a kibocsátóhoz. Ekképpen a parlamenti jelentések már egészen felületes vizsgálata is meggyőzhet mindenkit arról, hogy az Angol Bank birtokában levő értékpapírok mennyisége többnyire ellenkező irányban változik, mint bankjegyforgalma, s ezért e hatalmas intézet példája igazolja a vidéki bankoknál rég bevált tételt, hogy egyetlen bank sem növelheti jegykibocsátását, ha az már megfelel a bankjegyforgalom szokásos céljainak; ha pedig ezen az összegen túl akar előlegeket nyújtani, akkor ezeket tőkéjéből kell folyósítania, tehát vagy tartalékolt értékpapírokat kell eladni, vagy e célra olyan befolyó pénzeket felhasználni, amelyeket egyébként értékpapírokba fektetett volna. Az 1833-tól 1840-ig terjedő időszak parlamenti jelentéseiből összeállított táblázat, amelyre egy előző oldalon hivatkoztam, sorozatos példákat szolgáltat erre az igazságra;

Mindenekelőtt világos, hogy a fentiek közül az első esetben, a virágzás idején, amikor a forgalmi eszközök mennyiségének növekednie kell, nő iránt uk a kereslet. De az is világos, hogy ha egy gyáros bankszámlájáról többet vesz ki aranyban vagy bankjegyekben, mert több tőkét kell pénzformában kiadnia, tőke iránti kereslete ezért nem növekszik, hanem csak ama különleges forma iránti kereslete nő meg, amelyben tőkéjét kiadja. A kereslet csak arra a technikai formára irányul, amelyben tőkéjét forgalomba dobja. Hiszen a hitel különböző fejlettségénél, például, ugyanaz a változó tőke, ugyanannyi munkabér, az egyik országban nagyobb mennyiségű forgalmi eszközt igényel, mint a másikban; Angliában például többet mint Skóciában, Németországban többet mint Angliában. Hasonlóképpen ugyanaz a mezőgazdasági tőke az újratermelés során különböző évszakokban más-más pénzmennyiséget igényel funkciója elvégzéséhez.

Az ellentét Fullarton-féle beállítása azonban nem helyes. A pangás periódusát a virágzástól semmi esetre sem a kölcsönök iránti erős kereslet különbözteti meg — amint ezt Fullarton állítja —, hanem az, hogy a virágzás idején könnyen, a pangás idején pedig nehezen lehet ezt a keresletet kielégíteni. Hiszen a hitelszűkét a pangás idején

---

de már két példa annyira jellemző, hogy teljesen fölösleges volna továbbiakat felhoznom. Amidőn a Bank 1837 január 3-án a legszélsőbb határig megfeszítette pénzeszközeit, hogy a hitelt fenntartsa és a pénzpiac nehézségeivel megbirkózzék, kölcsönökre és váltóleszámításra kihelyezett előlegei óriási, 17 022 000 font sterlingnyi összegre nőttek. Ekkora összeg a háború [1793—1815] óta aligha fordult elő, s majdnem egyenlő volt a kibocsátott bankjegyek összegével, amely közben változatlanul megmaradt a 17 076 000 font sterlingnyi igen alacsony színvonalon. Másrészt viszont 1833 június 4-én, ugyanakkor, amikor a bankjegyforgalom 18 892 000 font sterling volt, a Bank csupán 972 000 font sterling rendelkezésére álló magán-értékpapírt mutat ki, tehát rendkívül keveset, ha ugyan nem a legkevesebbet az utolsó félévszázad folyamán" *(Fullarton:* uo. 97—98. old.). — Weguelin úrnak, az Angol Bank kormányzójának itt következő vallomásából kitűnik, hogy a demand for pecuniary accomodation [hitel iránti kereslet] nem szükségképpen azonos a demand for gold-dal [arany iránti kereslet] (amit Wilson, Tooke és mások tőkének neveznek): „A váltók leszámítolása eddig az összegig" (három napon át napi egymillió) „a tartalékot" (bankjegytartalékot) „nem csökkentené, ha a közönség nem követelne nagyobb mennyiségű aktív forgalmi eszközt. A váltóleszámításnál kibocsátott bankjegyek a bankok közvetítése és a letétek révén visszaáramlanának. Ha ezeknek a műveleteknek nem az aranykivitel a célja, vagy ha a belföldön nem uralkodik olyan pánik, hogy a közönség nem fizeti be bankjegyeit a bankokhoz, hanem megtartja, akkor ez a hatalmas forgalom nem érintené a tartalékot." — „A Bank naponta másfélmilliót számíthat le s ez folytonosan meg is történik, anélkül hogy tartalékához a legkisebb mértékben is hozzányúlna. A bankjegyek visszatérnek mint letétek s csak annyi a változás, hogy az egyik számláról a másikra viszik át őket" („Report on Bank Acts". 1857. 241. és 500. sz. vallomás). A bankjegyek tehát itt csak a hitelátruházás eszközéül szolgálnak.

éppen az idézi elő, hogy a virágzás idején a hitelrendszer hatalmasan kifejlődik, tehát óriási mértékben megnövekszik a kölcsöntőkére iránti kereslet is, s hogy a kínálat ilyen periódusokban készséggel áll rendelkezésére. A két periódust tehát nem a kölcsönök iránti kereslet nagysága különbözteti meg.

Mint már előbb megjegyeztük, a két periódus mindenekelőtt abban különbözik, hogy a forgalmi eszközök iránti kereslet a virágzás idején főleg a fogyasztók és kereskedők közötti viszonyban nagy, a visszaesés periódusában pedig főleg a tőkések egymásközti viszonyában. Az üzleti pangás periódusában a kereslet az első területen csökken, a másodikon növekszik.

Fullarton és mások azt a jelenséget látják döntő fontosságúnak, hogy olyan időkben, amidőn az Angol Bank kezében levő értékpapírok — kézizálog és váltó — mennyisége növekszik, bankjegyforgalma csökken és fordítva. Az értékpapírok mennyisége azonban a folyósított pénzösszegek, a leszámított váltók és a közkézen forgó értékpapírokra nyújtott előlegek nagyságát fejezi ki. Fullarton például a fentebb idézett helyen (91. jegyzet 443. old.) ezeket mondja: Az Angol Bank birtokában levő értékpapírok (securities) mennyisége többnyire ellenkező irányban változik, mint bankjegyforgalma, s ez igazolja a magánbankoknál rég bevált tételt, hogy egyetlen bank sem növelheti jegykibocsátását bizonyos összegen túl, amelyet ügyfeleinek szükséglete határoz meg; ha pedig ezen az összegen túl akar előlegeket nyújtani, akkor ezeket tőkéjéből kell folyósítania, tehát vagy értékpapírokat kell eladni, vagy e célra olyan befolyó pénzeket felhasználni, amelyeket egyébként értékpapírokba fektetett volna.

Itt azonban az is kitűnik, mit ért Fullarton tőkén. Mit jelent itt a tőke kifejezés? Azt, hogy a bank nem folyósíthatja többé az előlegeket saját bankjegyeiben, fizetési ígéreteiben, amelyek neki természetesen semmibe sem kerülnek. Akkor hát miből nyújtja az előlegeket? A tartalékolt értékpapírok, azaz állampapírok, részvények és más kamatozó értékpapírok eladásából származó összegekből. De milyen ellenértékért adja el ezeket a papírokat? Pénzért, aranyért vagy bankjegyért, amennyiben utóbbiak törvényes fizetési eszközök, mint az Angol Bank jegyei. A bank tehát mindenképpen pénzt előlegez. Ez a pénz azonban most tőkéjének egy részét alkotja. Ha aranyat előlegez, akkor ez nyilvánvaló. Ha bankjegyeket, akkor ezek a jegyek most tőkét képviselnek, mert a bank valóságos értéket, kamatozó papírokat adott értük cserébe. Magánbankoknál az értékpapírok eladása révén hozzájuk kerülő bankjegyek zöme csak az Angol Bank jegyeiből vagy saját jegyeikből állhat, mert mást nem igen fogadnak el értékpapírok fejében. Ha azonban maga az Angol Bank végez

ilyen műveletet, visszakapott bankjegyei neki tőkébe, tuniillik kamatozó papírokba kerülnek. Ezenkívül ezáltal kivonja saját bankjegyeit a forgalomból. Ha tehát ezeket a bankjegyeket ismét kiadja, vagy helyettük ugyanilyen összegű új jegyeket bocsát ki, ezek most tőkét képviselnek. Éspedig akkor is tőkét képviselnek, ha tőkéseknek nyújtandó előlegül szolgálnak és akkor is, ha később, az ilyen pénzigények csökkenésével, újra értékpapírokba fektetik őket. Mindezekben az esetekben a tőke szót csak bankárértelemben használják, amelyben azt jelenti, hogy a bankár a maga puszta hitelénél többet kénytelen kölcsönadni.

Ismeretes, hogy az Angol Bank összes előlegeit bankjegyeiben nyújtja. Ha mármost ennek ellenére a Bank jegyeinek forgalma rendszerint a leszámított váltók és a birtokában levő kézizálogok, vagyis az általa nyújtott előlegek összegével arányosan csökken —mi történik a forgalombahozott bankjegyekkel,hogyan áramlanak ezek vissza a Bankhoz?

Először is, ha a pénzigény az ország kedvezőtlen fizetési mérlegéből ered, vagyis aranykiáramlást közvetít, a dolog igen egyszerű. A váltókat bankjegyekben számítolják le. A bankjegyeket magában a Bankban az issue department-ben [a jegykibocsátó osztályon] aranyra cserélik be és az aranyat exportálják. Ez ugyanaz, mintha a Bank rögtön a váltók leszámítolásánál bankjegyek közvetítése nélkül egyenesen arannyal fizetne. Az ilyen emelkedő kereslet — amely bizonyos esetekben 7—10 millió font sterlinget ér el — az ország belső pénzforgalmát természetesen egyetlen ötfontos bankjeggyel sem növeli. Ha most azt mondják, hogy a Bank ebben az esetben nem forgalmi eszközöket, hanem tőkét előlegez, akkor ennek kettős értelme van. Először az, hogy nem hitelt, hanem valóságos értéket előlegez, saját tőkéjének vagy a nála letétbe helyezett tőkének egy részét adja oda. Másodszor, hogy nem a belföldi, hanem a nemzetközi forgalom számára előlegez, vagyis világpénzt előlegez; s erre a célra a pénznek mindig kincs formában, nemesfém testiségében kell szerepelnie; olyan formában, amelyben a pénz nemcsak formája az értéknek, hanem maga is egyenlő azzal az értékkel, amelynek pénzformája. Bár ez az arany most a Bank és az exportáló aranykereskedő számára egyaránt tőkét jelent, bankártőkét vagy kereskedőtőkét, mégis nem mint tőke, hanem mint a pénztőke abszolút formája tárgya a keresletnek. Ez a kereslet éppen abban a pillanatban keletkezik, amidőn a külföldi piacok telítve vannak nem realizálható angol árutőkével. A tőkét tehát nem mint *tőkét* keresik, hanem mint *pénzt*, éspedig olyan formában, amelyben a pénz általános világpiaci áru; ez pedig a pénz eredeti nemesfémformája. Az aranykiáramlás tehát nem „a mere question of capital" [tisztán tőkekérdés], amint azt Fullarton,

Tooke és mások mondják, hanem „a question of money" [pénzkérdés], habár a pénznek egy sajátos funkciójában. Az a körülmény, hogy nem a *belföldi* forgalom kérdése (ahogyan a currency-elmélet hívei állítják), nem bizonyítja, hogy pusztán „question of capital" (ahogyan Fullarton és mások vélik). Ez „a question of money" olyan formában, amelyben a pénz nemzetközi fizetési eszköz. „Hogy ezt a tőkét" (a több millió quarter külföldi búza vételárát rossz hazai termés esetén) „árukban vagy készpénzben adják-e át, olyan kérdés, amely az üzlet lényegét [nature] semmiképpen sem érinti" (*Fullarton:* uo. 131. old.). De igen fontos azzal a kérdéssel kapcsolatban, történik-e aranykiáramlás vagy sem. A tőkét nemesfémformában küldik ki, mert áruformában vagy egyáltalán nem, vagy csak igen nagy veszteségekkel volna kiküldhető. A modern bankrendszer félelme az aranykiáramlástól túlszárnyalja mindazt, amit a monetárrendszer, amely az egyetlen igazi gazdagságnak a nemesfémet tartja, valaha is álmodott. Nézzük például Morrisnak, az Angol Bank kormányzójának kihallgatását az 1847—48-as válsággal foglalkozó parlamenti bizottság előtt: „3846. (Kérdés:) Ha készletek (stocks) és állótőke elértéktelenedéséről beszélek, nincs Önnek tudomása arról, hogy minden tőke, akár készletekbe, akár bármiféle termékekbe fektették, ugyanilyen módon elértéktelenedett; hogy nyersanyagot — nyersgyapotot, nyersselymet, nyersgyapjút — szállítottak a kontinensre ugyanilyen nevetséges árakon s hogy a cukrot, kávét és teát kényszereladások révén nagy áldozatokkal kótyavetyélték el? — Elkerülhetetlen volt, hogy a nemzet *jelentős áldozatot* ne hozzon az *aranykiáramlás* ellensúlyozására, amelyet a hatalmas élelmiszerbehozatal okozott." — „3848. Nem gondolja-e, hogy jobb lett volna hozzányúlni a Bank kincseskamrájában tárolt 8 millió font sterlinghez, semmint arra törekedni, hogy az aranyat ilyen áldozatok árán szerezzük vissza? — Nem, *nekem nem ez a véleményem.*" — Itt az arany számít az egyetlen igazi gazdagságnak.

Tooke-nak Fullarton által idézett felfedezése, hogy „az utóbbi félévszázad alatt a váltóárfolyam minden említésre méltó süllyedése, amelyet aranykiáramlás követett, egy-két, kielégítően megmagyarázható kivétellel, mindig egybeesett a forgalmi eszközök [of the circulating medium] viszonylag alacsony szintjével és fordítva" (*Fullarton:* 121. old.) — bizonyítja, hogy az ilyen aranykiáramlás többnyire az élénkség és spekuláció periódusa után lép fel, mint „a már megkezdődött krach vészjele... amely jelzi a piacok túltelítettségét, a termékeink iránti külföldi kereslet megszűnését, a visszaáramlások elhúzódását, s mindennek szükségszerű következményeként a kereskedelmi bizalmatlanságot, a gyárak bezárását, a munkások éhezését s az ipar és az üzleti élet általános leállását" (129. old.).

Ez persze egyszersmind legjobb cáfolata a currency-hivők azon állításának, hogy „a full circulation drives out bullion and a low circulation attracts it" [a telített forgalom kiűzi az aranyat, az alacsony forgalom vonzza]. Ellenkezőleg, bár az Angol Bank a virágzás idején többnyire nagy aranytartalékkal rendelkezik, ez a kincs mindig a vihart követő kedvetlenség és pangás idején képződik.

Az aranykiáramlással kapcsolatos egész bölcsesség tehát arra lyukad ki, hogy a *nemzetközi* forgalmi és fizetési eszközök kereslete különbözik a *belföldi* forgalmi és fizetési eszközök keresletétől (amiből magától értetődően következik, amint Fullarton a 112. oldalon mondja, hogy „the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand of circulation" [az aranykiáramlás ténye nem foglalja szükségképpen magában a forgalmi eszközök belső keresletének csökkenését]); s hogy a nemesfémek külföldre küldése, bevetésük a nemzetközi forgalomba, nem azonos a bankjegyek vagy érmék bedobásával a belföldi forgalomba. Egyébként már korábban [1. köt. 140. old.] rámutattam, hogy a nemzetközi fizetések tartalékalapjául összpontosított kincs mozgásának önmagában véve semmi köze sincs a pénznek mint forgalmi eszköznek a mozgásához. Persze bonyodalmat okoz, hogy egyetlen tartalékalapra hárítják a kincs különböző funkcióit, amelyeket a pénz természetéből kifejtettem: a belföldön esedékes fizetéseket lebonyolító fizetési eszközök tartalékalapjának, a forgalmi eszközök tartalékalapjának és a világpénz tartalékalapjának a funkcióit. Ebből az is következik, hogy bizonyos körülmények között az aranynak a Bankból belföldre való kiáramlása párosulhat a külföldre való kiáramlással. További bonyodalmat okoz azonban, hogy egészen önkényesen erre a kincsre ruházzák — oly országokban, ahol fejlett a hitelrendszer és a hitelpénz — a bankjegyek beválthatóságát biztosító alap funkcióját is. Mindehhez járul végül 1) a nemzeti tartalékalap egyetlen vezető bankban való összpontosítása, 2) mennyiségének a lehető legkisebbre való csökkentése. Ezért panaszkodik Fullarton (143. old.): „Ha megfigyeljük, hogy a kontinens országaiban a váltóárfolyam [exchange] szokásos változásai milyen tökéletes nyugalommal és könnyedséggel mennek végbe, s ezt összehasonlítjuk azzal a lázas nyugtalansággal és rémülettel, amely Angliában mutatkozik, mihelyt úgy látszik, hogy a Bank aranykincse kimerüléshez közeledik, okvetlenül meglep az a nagy előny, amellyel e tekintetben a fémpénzforgalom rendelkezik."

De ha az aranykiáramlástól eltekintünk, hogyan növelheti egy jegykibocsátó bank, tehát például az Angol Bank, az általa folyósított pénzelőlegeket anélkül, hogy bankjegykibocsátását megnövelné?

A Bank falain kívül levő összes bankjegyek, akár forognak, akár magánkincsként szunnyadnak, a Bank szempontjából forgalomban vannak, azaz nincsenek birtokában. Ha tehát a Bank kibővíti leszámítolási és lombardüzleteit, értékpapírokra nyújtott előlegeit, akkor az ennek fejében kibocsátott bankjegyeknek ismét vissza kell áramlaniok hozzá, mert különben megnövelik a forgalmi eszközök mennyiségét, márpedig abból indultunk ki, hogy ez nem következik be. Ez a visszaáramlás két módon történhetik.

Először: A Bank értékpapírok fejében bankjegyeket fizet *A*-nak; *A* ezzel lejárt váltókat fizet ki *B*-nek, és *B* a bankjegyeket újra letétbe helyezi a Banknál. E bankjegyek forgása ezzel véget ér, de a kölcsön megmarad. („The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer" [A kölcsön megmarad, a forgalmi eszköz pedig, ha nincs rá szükség, visszatalál a kibocsátóhoz]. *Fullarton:* 97. old.) Az *A*-nak előlegezett bankjegyek most visszatérnek a Bankhoz; a Bank viszont hitelezője *A*-nak vagy az *A* által leszámítoltatott váltó intézvényezettjének, és adósa *B*-nek a bankjegyekben kifejezett értékösszeg erejéig, s *B* ezáltal rendelkezik a Bank tőkéjének megfelelő hányada felett.

Másodszor: A fizet *B*-nek, és *B* maga vagy *C*, akinek a bankjegyeket ismét továbbadja, e bankjegyekkel esedékes váltókat fizet ki a Banknak, közvetlenül vagy közvetve. Ez esetben a Bankot saját bankjegyeivel fizették ki. Ezzel aztán a művelet befejeződik (kivéve, hogy *A* még visszafizetésre köteles a Banknak).

A Bank által *A*-nak nyújtott előleg most mennyiben tekinthető tőkeelőlegezésnek, és mennyiben pusztán fizetési eszközök előlegezésének[92]?

{Ez az előleg természetétől függ. Három esetet kell megvizsgálnunk.

Első eset. — Az előlegezett összegeket *A* személyi hitelére kapja a Banktól, anélkül hogy bármiféle biztosítékot nyújtana. Ez esetben nemcsak fizetési eszközöket kapott előlegül; hanem feltétlenül új tőkét is, amelyet üzletében mint pótlólagos tőkét használhat és értékesíthet a visszafizetésig.

Második eset. — Értékpapírokat, államadóssági kötvényeket vagy részvényeket zálogosított el a Banknál s ennek fejében az értékpapírok árfolyamértékének mondjuk kétharmadáig terjedő készpénzelőleget kapott. Ez esetben *A* megkapta a számára szükséges

[92] Az eredeti szöveg ezután következő része az adott összefüggésben érthetetlen s ezt a zárójel végéig terjedő részt a kiadó átdolgozta. Más összefüggésben ezt a pontot a 26. fejezetben [vö. 421—426. old.] már érintettük. — *E. F.*

fizetési eszközöket, de nem jutott pótlólagos tőkéhez, mert nagyobb tőkeértéket adott át a Banknak, mint amekkorát tőle kapott. De, egyrészt, e nagyobb tőkeértéket nem használhatta fel pillanatnyi szükségletei — fizetési eszköz szükségletei — céljára, mert bizonyos formában kamatozó módon be volt fektetve; másrészt *A*-nak megvoltak az okai arra, hogy ne változtassa át eladással ezt a tőkeértéket közvetlenül fizetési eszközökké. Értékpapírjainak többek között az volt a rendeltetése, hogy tartaléktőkeként funkcionáljanak s így is használta fel őket. *A* és a Bank között tehát időleges és kölcsönös tőkeátadás ment végbe, úgyhogy *A* semmi pótlólagos tőkét nem kapott (sőt ellenkezőleg!), de megkapta a szükséges fizetési eszközöket. A Bank számára viszont az üzlet azt jelentette, hogy pénztőkéjét egy időre kölcsön formájában köti le, a pénztőkét egyik formából a másikba változtatja, ami éppen a banküzlet leglényegesebb funkciója.

Harmadik eset. — Váltót számítoltatott le a Banknál s ennek fejében a kamatok levonása után készpénzben kapta meg az összeget. Ez esetben *A* nemfolyékony alakban levő pénztőkét adott el a Banknak a folyékony formájú értékösszegért; le nem járt váltót adott el készpénzért. A váltó most a Bank tulajdona. Ezen mit sem változtat, hogy kifizetésének megtagadása esetén az utolsó forgató, vagyis *A* felel a Bankkal szemben az összegért; e felelősségben osztozik a többi forgatóval és a váltó kiállítójával, akikkel szemben annak idején visszkereseti joga van. Itt tehát nem előlegezés történik, hanem közönséges vétel és eladás. Ezért *A* semmit sem köteles visszafizetni a Banknak, hanem utóbbi a váltó lejártakor az összeg behajtásával fedezi kiadásait. Itt is kölcsönös tőkeátadás ment végbe *A* és a Bank között, akárcsak minden más áru vételénél és eladásánál, s éppen ezért *A* nem kapott pótlólagos tőkét. Neki fizetési eszközökre volt szüksége s azokat meg is kapta, mégpedig azáltal, hogy pénztőkéje egyik formáját — a váltót — a Bank másik formává — pénzzé — változtatta át.

Tényleges tőkeelőlegezésről tehát csupán az első esetben lehet szó. A második és harmadik esetben legfeljebb csak oly értelemben, ahogyan minden tőkebefektetésnél „tőkét előlegeznek". Ilyen értelemben a Bank pénztőkét előlegez *A*-nak; de *A* számára ez legfeljebb abban az értelemben *pénztőke*, hogy egyáltalában része az ő tőkéjének. S nem sajátosan tőke gyanánt kéri és használja, hanem sajátosan fizetési eszközként. Különben minden közönséges árueladást, ami által az emberek fizetési eszközökhöz jutnak, tőkeelőleg szerzésének kellene tekinteni. — *E. F.*}

Jegykibocsátó magánbanknál annyi a különbség, hogy ha jegyei nem maradnak meg a helyi forgalomban és sem letétek formájában, sem lejárt váltók kifizetéseképpen nem térnek vissza hozzá, e bank-

jegyek olyan emberek kezébe kerülnek, akiknek a jegyek ellenében arannyal, vagy az Angol Bank jegyeivel kell fizetnie. Ez esetben tehát saját bankjegyeinek előlegezése valójában az Angol Bank jegyeinek, vagy ami számára ugyanaz, aranynak, azaz banktőkéje egy részének előlegezését jelenti. Így van ez olyankor is, amidőn maga az Angol Bank, vagy bármely más bank, amelynek jegykibocsátási maximumát a törvény korlátozza, értékpapírokat kénytelen eladni, hogy saját jegyeit a forgalomból kivonja s azokat előlegek formájában ismét kiadja; saját bankjegyei itt mozgósított banktőkéjének egy részét képviselik.

Még kizárólagos fémpénzforgalom esetén is előfordulhatna, hogy 1) az aranykiáramlás {itt nyilván olyan aranykiáramlás értendő, amely legalább részben külföldre irányul. — *E. F.*} kiürítené a bank kincseskamráját, és ugyanakkor 2) minthogy az aranyat főleg fizetések kiegyenlítésére (múltbeli ügyletek rendezésére) kérnék a banktól, értékpapírokra nyújtott előlegei erősen megnövekedhetnének, de letétek formájában, vagy esedékes váltók kifizetéseként visszatérhetnének hozzá; úgyhogy egyrészt a tárcájában levő értékpapírok gyarapodásával a bank összes kincse csökkenne, másrészt ugyanazt az összeget, amelyet azelőtt tulajdonosként őrzött, most letevőinek adósaként tartaná kezében, s végül csökkenne a forgalmi eszközök összmennyisége.

Eddig feltételeztük, hogy az előlegeket bankjegyekben nyújtják s így az előlegezés legalábbis pillanatnyilag növeli a bankjegykibocsátást, bár e szaporulat rögtön újra eltűnik. Erre a feltevésre azonban nincs szükség. Papírbankjegyek kibocsátása helyett a bank folyószámlahitelt nyithat *A*-nak, s így *A*, a bank adósa, imaginárius letevővé válik. Hitelezőit a bankra kiállított csekkekkel fizeti ki s aki ilyen csekkeket kap, továbbadja saját bankárának, ez pedig a Clearing House-ban kicseréli őket a reá kiállított csekkekkel. Ez esetben szó sincs bankjegyek közbejöttéről s az egész művelet arra korlátozódik, hogy egy követelést, amelyet a banknak teljesítenie kell, a reá magára kiállított csekkel egyenlítenek ki s a valóságos kiegyenlítést a bank számára az *A*-val szembeni hitelkövetelése jelenti. Ez esetben a bank saját követeléseit, tehát banktőkéjének egy részét előlegezte *A*-nak.

Amennyiben ez a pénzhitelkereslet tőkekereslet, annyiban csak pénztőkére irányul; olyasmire, ami a bankár szempontjából tőke, vagyis aranyra (külföldre való aranykiáramlásnál) vagy a nemzeti bank jegyeire, amelyeket a magánbank csak egyenérték fejében történő vétellel szerezhet meg s amelyek ezért számára tőkét jelentenek. Vagy, végül, kamatozó értékpapírokról, állampapírokról, részvényekről stb. volt szó, amelyeket a banknak el kell adnia, hogy aranyat vagy

bankjegyeket szerezhessen. Ezek közül azonban az állampapír csak annak tőke, aki megvette, akinek számára tehát az állampapír a vételárat, beléfektetett tőkéjét képviseli; önmagában véve nem tőke, hanem puszta követelés; a jelzáloglevél csak utalvány jövőbeni földjáradékra, s az egyéb részvény puszta jogcím, amely jövőbeni értéktöbbletre jogosít. Mindez nem *valóságos* tőke, hanem alkateleme a tőkének s önmagában véve nem is érték. Hasonló műveletek révén a bank pénze is átalakulhat letétté úgy, hogy a bank már nem tulajdonosa ennek az összegnek, hanem adós vele, s azt más jogcímen tartja magánál. Bármily fontos is ez a bank számára, az országban levő tőke, sőt pénztőke mennyiségén mit sem változtat. A tőke tehát itt csak pénztőkeként szerepel, és ha nem tényleges pénzformában van jelen, puszta tőkejogcímként. Ez igen fontos, mert a *bank*tőke elégtelenségét és növekvő keresletét összecserélik a *valóságos* tőke csökkenésével, pedig a valóságos tőke ilyenkor termelési eszközök és termékek formájában éppen ellenkezőleg, fölös mennyiségben található, s ránehezedik a piacokra.

Igen egyszerűen megmagyarázható tehát, hogyan képes a bank a fedezetül tartalékolt értékpapírok mennyiségét növelni, tehát a pénzhitel iránti növekvő keresletet kielégíteni, miközben a forgalmi eszközök összmennyisége nem változik vagy csökken. A pénzszűke ilyen időszakaiban ezt az összmennyiséget két körülmény tartja bizonyos korlátok közt: 1) az aranykiáramlás; 2) a pénzre mint puszta fizetési eszközre irányuló kereslet, melynél a kibocsátott jegyek azonnal visszaáramlanak, vagy a művelet a folyószámlahitel segélyével a bankjegykibocsátás teljes mellőzésével bonyolódik le; melynél tehát puszta hitelművelet közvetíti a fizetéseket, amelyeknek elintézése az üzlet egyetlen célja volt. A pénz sajátossága, hogy ott, ahol funkciója pusztán fizetések kiegyenlítése (s a válság idején azért vesznek fel előleget, hogy fizessenek, nem pedig, hogy vásároljanak; hogy régebbi üzleteket rendezzenek, nem pedig hogy újakat indítsanak), forgalma csak futólagos, még ha ez a kiegyenlítés nem pusztán hitelműveletekkel, nem teljesen pénz közbejötte nélkül történik is; hogy tehát a pénzelőlegezésért folyó nagy tülekedés mellett ez ügyletek óriási tömege mehet végbe anélkül, hogy a forgalmi eszközök mennyisége megnövekednék. Az a puszta tény azonban, hogy az Angol Bank forgalmi eszközeinek mennyisége állandó marad, sőt csökken, miközben az általa folyósított pénzelőlegek erősen növekszenek, nyilvánvalóan egyáltalában nem jelenti azt, amit Fullarton, Tooke és mások (mivel abba a tévedésbe esnek, hogy pénzkölcsön és „capital on loan" [kölcsöntőke] vagyis pótlólagos tőke igénybevétele azonos) feltételeznek, hogy ugyanis a fizetési eszközként működő pénz

(bankjegyek) forgalma nem növekszik és bővül. Minthogy a bankjegyek forgalma az üzleti pangás idején, amidőn ily erős hitelnyújtás szükséges, vásárlóeszköz funkciójukban csökken, fizetési eszköz funkciójukban növekedhet, a teljes forgalom, vagyis a vásárlóeszközként és fizetési eszközként működő bankjegyek együttes összege pedig mégis állandó maradhat, sőt csökkenhet. Az olyan fizetési eszközként működő bankjegyek forgalma, amelyek nyomban visszaáramlanak a kibocsátó bankhoz, e közgazdászok szemében nem forgalom.

Ha a fizetési eszközként működő pénz forgalma nagyobb mértékben növekedne, mint ahogyan a vásárlóeszközként működő pénz forgalma csökken, akkor az összforgalom nőne, noha a vásárlóeszközként működő pénz mennyisége jelentékenyen csökkenne. S a válság bizonyos mozzanataiban ez valóban be is következik, éspedig a hitel teljes összeomlása esetén, amidőn nemcsak az áruk és értékpapírok válnak eladhatatlanná, hanem a váltókat sem lehet leszámítoltatni és csak a készpénzfizetés, vagy kereskedelmi nyelven kassza-fizetés érvényesül. Fullarton és mások, mivel nem értik meg, hogy az ilyen pénzszűke-időszakoknak jellegzetessége a bankjegyeknek fizetési eszközként való forgása, ezt a jelenséget véletlennek tekintik. „Ami viszont a bankjegyek birtoklásáért folyó heves versengés példáit illeti, amelyek a pánik időszakát jellemzik és néha, mint 1825 végén, a bankjegykibocsátás hirtelen, bár csak időleges megnövekedéséhez vezethetnek, még ha közben az aranykiáramlás továbbfolytatódik is, úgy gondolom, hogy ezeket a példákat nem tekinthetjük az alacsony váltóárfolyam természetes és szükségszerű velejáróinak; ezekben az esetekben a kereslet nem a forgalmi eszközökre irányul" (helyesen: nem a vásárlóeszközként működő forgalmi eszközökre), „hanem a kincsképzésre — megrémült bankárok és tőkések részéről megnyilvánuló kereslet ez, amely általában a válság utolsó felvonásában mutatkozik meg" (tehát a bankjegyeket mint fizetési eszköz tartalékot keresik) „hosszú ideig tartó aranykiáramlás után, s a válság végének előhírnöke" *(Fullarton:* 130. old.).

Már a pénznek mint fizetési eszköznek a vizsgálatánál (I. köt. 3. fej. 3/b [134. old.]) kifejtettük, hogy a fizetések láncolatának heves megszakítása esetén hogyan csap át a pénz az árukkal szemben merőben eszmei formából az érték dologi s egyúttal abszolút formájába. Ugyanott néhány példát is hoztunk erre a 100. és 101. jegyzetben. Ez a megszakítás részint következménye, részint oka a hitel megrendülésének és az utóbbival együttjáró körülményeknek: a piacok túltelítettségének, az áruk elértéktelenedésének, a termelés megszakításának stb.

Világos azonban, hogy Fullarton a pénz mint vásárlóeszköz és

a pénz mint fizetési eszköz közötti különbséget a currency [forgalmi eszköz] és a tőke közötti nem helytálló különbséggé változtatja át. Ennek alapja azonban ismét a bankár szűklátókörű elképzelése a forgalomról.

Fel lehetne még tenni a kérdést: Mi az, ami az ilyen szűkös időkben hiányzik, tőke vagy fizetési eszközül szolgáló pénz? Mint ismeretes, ekörül vita folyik.

Mindenekelőtt, ha a szűkös állapot aranykiáramlásban nyilvánul meg, világos, hogy a nemzetközi fizetési eszközre van szükség. De a nemzetközi fizetési eszközül szolgáló pénz nem más, mint arany a maga fém-mivoltában, mint önmagában értékes szubsztancia, értéktömeg. Ugyanakkor tőke is, de nem mint árutőke, hanem mint pénztőke, nem áruformában, hanem pénzformában (mégpedig a pénz szónak abban a legsajátosabb értelmében, amelyben a világpiac általános árujaként szerepel). Itt nem a fizetési eszközként működő pénz kereslete és a tőkekereslet között van ellentét. Az ellentét a tőke pénzformája és áruformája között van; s a forma, amelyben itt szükség van rá s amelyben egyedül működhet, ez a tőke pénzformája.

Ettől az arany (vagy ezüst) iránti kereslettől eltekintve, nem lehet azt mondani, hogy a válság ilyen időszakaiban bármiképp hiány volna tőkében. Rendkívüli körülmények között, például gabonadrágulás, gyapothiány stb. esetén ez lehetséges; e körülmények azonban korántsem szükségszerű vagy szabályos velejárói ezeknek az időknek; s ezért abból, hogy az emberek tolonganak a pénzelőlegért, nem lehet eleve ilyen tőkehiányra következtetni. Ellenkezőleg. A piacok túltelítettek, elárasztotta őket az árutőke. A nehézséget tehát semmi esetre sem az *árutőke* hiánya okozza. Erre a kérdésre később visszatérünk.

HARMADIK KÖNYV

A TŐKÉS TERMELÉS ÖSSZFOLYAMATA

29—52. FEJEZET

(HARMADIK KÖTET, MÁSODIK RÉSZ)

ÖTÖDIK SZAKASZ

A PROFIT SZÉTHASADÁSA KAMATRA ÉS VÁLLALKOZÓI NYERESÉGRE. A KAMATOZÓ TŐKE

Huszonegyedik fejezet

A KAMATOZÓ TŐKE

Amikor első ízben vizsgáltuk az általános vagy átlagprofitrátát (e kötet II. szakasza), az még nem végleges alakjában jelent meg előttünk, mert a kiegyenlítődés még csak a különböző területeken befektetett ipari tőkék kiegyenlítődéseként mutatkozott. Ezt kiegészítettük az előbbi szakaszban, ahol a kereskedelmi tőke részvételét e kiegyenlítődésben és a kereskedelmi profitot tárgyaltuk. Az általános profitráta és az átlagprofit most pontosabban körülhatárolva jelent meg, mint első ízben. A további fejtegetések során szem előtt kell tartanunk, hogy ha ezután általános profitrátáról vagy átlagprofitról beszélünk, ez az utóbbi értelemben történik, tehát csak az átlagos ráta végleges alakját értjük rajta. Minthogy ez a ráta most már azonos az ipari és a kereskedelmi tőke számára, ezért, ha csak erről az átlagprofitról van szó, nem kell többé különbséget tennünk ipari és kereskedelmi profit között sem. Akár a termelés területén fektetik be a tőkét ipari tőkeként, akár a forgalom területén kereskedelmi tőkeként, nagyságának arányában ugyanazt az évi átlagprofitot hozza.

A pénz — ezen itt valamely értékösszeg önálló kifejezését értjük, függetlenül attól, hogy a valóságban pénz vagy áru formájában létezik-e — a tőkés termelés alapján tőkévé változtatható, s ezáltal adott értékből önmagát értékesítő, önmagát gyarapító értékké lesz. Profitot termel, azaz módot ad a tőkésnek arra, hogy a munkásból bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát, többlettermeket és értéktöbbletet sajtoljon ki és sajátítson el. Ezáltal azon a használati értéken kívül, amellyel mint pénz rendelkezik, pótlólagos használati

feloszthatő a bankár saját alaptőkéjére s a letétekre, amelyek banktőkéjét, vagyis kölcsönvett tőkéjét alkotják. A jegykibocsátó bankoknál ehhez még hozzájárulnak a bankjegyek. A letéteket és bankjegyeket egyelőre figyelmen kívül hagyjuk. Világos, hogy a bankár tőkéjének valóságos alkotórészein — pénz, váltók, letétbe helyezett papírok — mit sem változtat, hogy e különböző elemek saját tőkéjét képviselik-e, vagy letéteket, tehát más emberek tőkéjét. Ugyanez a felosztás akkor is megmaradna, ha csak saját tőkével dolgozna, s akkor is, ha csak a nála letétbe helyezett tőkével.

A kamatozó tőke formájával jár, hogy minden határozott és rendszeres pénzjövedelem tőke kamatának tűnik, akár tőkéből származik, akár nem. A pénzjövedelem először átváltozik kamattá, s a kamattal majd csak akad tőke is, amelyből származik. Ugyanígy a kamatozó tőke hatására minden értékösszeg, ha nem költik el jövedelemként, tőkének tűnik; ti. főösszegnek (principal), ellentétben a kamattal, amelyet hozhat vagy a valóságban hoz.

A dolog egyszerű: Tegyük fel, hogy az átlagos kamatláb évi 5%. Egy 500 font sterlingnyi összeg tehát, ha kamatozó tőkévé változtatnák, 25 font sterlinget hozna évente. Minden rendszeres évi 25 font sterling bevételt tehát 500 font sterling tőke kamatának tekintenek. Ez azonban tisztára illuzórius elképzelés és az is marad, kivéve azt az esetet, hogy a 25 font sterling forrása — akár puszta tulajdoni jogcím, illetve követelés, akár valóságos eleme a termelésnek, mint például egy földterület — közvetlenül átruházható vagy olyan formát ölt, amelyben átruházhatóvá válik. Vegyük példaként az államadósságot és a munkabért.

Az állam évente bizonyos összegű kamatot kell hogy fizessen hitelezőinek a kölcsönvett tőkéért. Itt a hitelező nem mondhat fel az adósnak, hanem csak eladhatja követelését, a követelésre szóló tulajdoni jogcímét. Magát a tőkét az állam elfogyasztotta, elköltötte. Ez már nincs többé. Amivel az állam hitelezője rendelkezik, az 1) az állam adóslevele, mondjuk 100 font sterling összegről; 2) ez az adóslevél igényjogosulttá teszi az állami évi bevételek, azaz az évente befolyó adók bizonyos részére, mondjuk 5 font sterlingre, vagyis 5%-ra; 3) ezt a 100 font sterling összegű adóslevelet tetszés szerint eladhatja másoknak. Ha a kamatláb 5% és az állam fizetőképességéhez nem fér kétség, akkor *A* tulajdonos az adóslevelet rendszerint 100 font sterlingért eladhatja *B*-nek; mert *B* számára mindegy, hogy a 100 font sterlinget évi 5%-ért kölcsönadja, vagy 100 font sterling lefizetése ellenében évi 5 font sterling sarcot biztosít magának az államtól. Mindezekben az esetekben az állam által fizetett összeget tőke sarjadékának (kamatának) tekintik, de ez a tőke illuzórius,

fiktív tőke marad. Nemcsak arról van szó, hogy az államnak kölcsönadott összeg már egyáltalában nem létezik. De soha nem is volt az a rendeltetése, hogy tőkeként használják el, fektessék be, márpedig csak tőkeként való befektetése révén lehetett volna önmagát megtartó értékké változtatni. Az eredeti hitelező, vagyis *A* számára az évi adó neki jutó része tőkéje kamatát képviseli, akárcsak az uzsorás számára a tékozló vagyonának reá eső része, noha a kölcsönvett pénzösszeget egyik esetben sem tőkeként használták el. Az a lehetőség, hogy az állam adóslevelét eladhatja, *A* számára azt a lehetőséget képviseli, hogy a főösszeg visszaáramlik hozzá. Ami *B*-t illeti, az ő magánszempontjából tekintve tőkéje mint kamatozó tőke van befektetve. Tulajdonképpen csak *A* helyébe lépett és megvette az állammal szembeni követelését. Bármennyire megsokszorozódjanak is az ilyenfajta műveletek, az államadósság tőkéje merőben fiktív marad, s mihelyt az adóslevelek eladhatatlanná válnának, e tőke látszata eltűnne. Mindazonáltal, mint mindjárt látni fogjuk, e fiktív tőkének saját mozgása van.

Az államadósság tőkéjével szemben, ahol egy mínusz jelenik meg tőkeként — ahogyan a kamatozó tőke általában mindenféle megkergült formákat szül, úgyhogy például adósságok a bankár elképzelésében áruknak tűnhetnek — nézzük most meg a munkaerőt. A munkabért itt kamatnak fogják fel s így a munkaerőt tőkének vélik, amely ezt a kamatot hozza. Ha például az évi munkabér = 50 font sterling és a kamatláb 5%, akkor az évi munkaerő 1000 font sterling tőkének számít. A tőkés gondolkodásmód kergültsége itt tetőpontját éri el, mert nem a munkaerő kizsákmányolásából magyarázza a tőke értékesítését, hanem fordítva, a munkaerő termelékenységét magyarázza abból, hogy maga a munkaerő is ilyen titokzatos valami, kamatozó tőke. A XVII. század második felében (például Pettynél) ez kedvelt elképzelés volt, de manapság is a legteljesebb komolysággal használják részint vulgáris közgazdászok, részint, és főleg, német statisztikusok[1]. Sajnos, itt közbelép két körülmény, amely erre a gondolatsivár elképzelésre kellemetlen módon rácáfol, először, hogy a munkásnak dolgoznia kell ahhoz, hogy ezt a kamatot megkapja és másodszor, hogy munkaerejének tőkeértékét nem változtathatja átruházás útján ezüstté. Valójában munkaerejének évi

[1] „A munkásnak tőkeértéke van, amelynek nagyságát megállapíthatjuk, ha évi keresetének pénzértékét kamatösszegnek tekintjük ... Ha ... az átlagos napibéreket 4%-kal tőkésítjük, megkapjuk egy mezőgazdasági bérmunkás (férfi) átlagos értékét: Német-Ausztriában 1500 tallér, Poroszországban 1500, Angliában 3750, Franciaországban 2000, Belső-Oroszországban 750 tallér" (*Von Reden:* „Vergleichende Kulturstatistik". Berlin 1848. 434. old.).

értéke egyenlő a munkás évi átlagbérével, és amit munkájával pótolnia kell munkaereje megvásárlója számára, az éppen ez az érték, plusz az értéktöbblet, tehát az érték értékesítése. A rabszolgarendszerben a munkásnak van tőkeértéke, ti. a maga vételára. S ha bérbeadják, a bérlőnek először is meg kell fizetnie a vételár kamatát és ezenfelül pótolnia kell a tőke évi kopását.

A fiktív tőke képzését tőkésítésnek hívják. Minden szabályosan ismétlődő bevételt úgy tőkésítenek, hogy az átlagos kamatláb alapján olyan jövedelemként veszik számba, amilyet az erre a kamatlábra kölcsönadott tőke hozna; például ha az évi bevétel = 100 font sterling s a kamatláb = 5%, akkor a 100 font sterling 2000 font sterling évi kamata volna s ez a 2000 font sterling most mint az évi 100 font sterlingre szóló tulajdoni jogcím tőkeértéke szerepel. Annak számára, aki ezt a jogcímet megveszi, a 100 font sterling évi bevétel ekkor valóban a maga befektetett tőkéjének 5%-os kamatát jelenti. Ily módon a tőke valóságos értékesítési folyamatával való összefüggés utolsó nyoma is eltűnik és megszilárdul az az elképzelés, hogy a tőke egy önmagát értékesítő automata.

Ott is, ahol az adóslevél — az értékpapír — az államadósságtól eltérően nem tisztán illuzórius tőkét képvisel, e papír tőkeértéke tisztán illuzórius. Az előbbiekben láttuk, hogyan teremt a hitel társult tőkét. A papírok olyan tulajdoni jogcímekként jönnek számba, amelyek e tőkét képviselik. A vasúti, bánya-, hajózási stb. társaságok részvényei valóságos tőkét képviselnek, éspedig az ezekben a vállalatokban fekvő és működő tőkét, vagyis azt a pénzösszeget, amelyet a részvényesek azért előlegeztek, hogy ilyen vállalatokban tőkeként használják el. Ez persze egyáltalán nem zárja ki, hogy esetleg puszta szédelgést képviselnek. De ez a tőke nem kétszeresen van meg, egyszer mint a tulajdoni jogcímeknek, a részvényeknek a tőkeértéke és másszor, mint a szóban forgó vállalatokba valóban befektetett vagy befektetendő tőke. Csak az utóbbi formában van meg és a részvény nem más, mint tulajdoni jogcím az illető tőke által realizálandó értéktöbblet megfelelő hányadára. Ezt a jogcímet *A* eladhatja *B*-nek, *B* pedig *C*-nek. E műveletek mit sem változtatnak a dolog lényegén. Ez esetben *A* vagy *B* a maga jogcímét tőkévé, *C* viszont a maga tőkéjét a részvénytőkéből várható értéktöbbletre vonatkozó puszta tulajdoni jogcímmé változtatta.

E tulajdoni jogcímek — és ide tartoznak nemcsak az állampapírok, hanem a részvények is — értékének önálló mozgása megerősíti azt a látszatot, mintha valóságos tőkét alkotnának ama tőke vagy igény mellett, amelyre esetleg jogcímet adnak. Árukká lesznek ugyanis, sajátos ármozgással és ármeghatározással. Piaci értékük meghatáro-

zása eltér névleges értéküktől anélkül, hogy a valóságos tőke értéke (bár az értékesítésre ez nem vonatkozik) változnék. Piaci értékük egyrészt aszerint ingadozik, hogy a hozadék, amelyre jogcímet adnak, milyen magas és biztos. Ha egy részvény névértéke, azaz a befizetett összeg, amelyet a részvény eredetileg képvisel, 100 font sterling, s a vállalat 5% helyett 10%-ot hoz, akkor piaci értéke egyébként változatlan körülmények között és 5% kamatláb mellett 200 font sterlingre emelkedik, mert 5%-kal tőkésítve most 200 font sterling fiktív tőkét képvisel. Aki 200 font sterlingért megveszi, 5% jövedelmet élvez ebből a tőkebefektetésből. Fordított a helyzet, ha a vállalat hozadéka csökken. E papírok piaci értéke részben spekulatív, mert nemcsak a valóságos, hanem a várt és előre számításba vett bevétel is meghatározza. Ha azonban a valóságos tőke értékesítését állandónak vesszük, vagy ott, ahol egyáltalában nincs tőke, mint az államadósságoknál, az évi hozadékot törvényesen rögzítettnek és egyébként is elég biztosnak tételezzük fel, akkor ezeknek az értékpapíroknak az ára a kamatláb mozgásával ellenkező irányban emelkedik vagy süllyed. Ha a kamatláb 5%-ról 10%-ra emelkedik, az az értékpapír, amely 5 font sterling hozadékot biztosít, már csak 50 font sterling tőkét jelent. Ha a kamatláb $2^1/_2$%-ra süllyed, ugyanaz az értékpapír 200 font sterling tőkét jelent. Értéke mindig csak a tőkésített hozadék, azaz a fennálló kamatláb alapján egy illuzórius tőkére számított hozadék. Pénzszűke idején tehát ezeknek az értékpapíroknak az ára kétszeresen csökken; először, mert a kamatláb emelkedik, és másodszor, mert az értékpapírokat tömegesen dobják piacra, hogy pénzben realizálják őket. Ez az ársüllyedés végbemegy függetlenül attól, hogy az értékpapírok biztosította hozadék állandó-e, mint az állampapíroknál, vagy, hogy az általuk képviselt valóságos tőke értékesítésére esetleg szintén kihatnak-e az újratermelési folyamat zavarai, mint az ipari vállalatoknál. Utóbbi esetben csupán újabb elértéktelenedése járul a már említetthez. Mihelyt a viharnak vége, e papírok ismét korábbi szintjükre emelkednek, hacsak nem csődbe jutott vagy szédelgésre alapozott vállalkozásokat képviselnek. Az értékpapírok válság alatti értékcsökkenése hatalmas eszköze a pénzvagyon centralizációjának[2].

[2] {Közvetlenül a februári forradalom után, amikor Párizsban az áruk és értékpapírok igen erősen elértéktelenedtek és teljesen eladhatatlanná váltak, egy Liverpoolban élő svájci kereskedő, R. Zwilchenbart úr (aki ezt atyámnak elmesélte), amit csak lehetett pénzzé tett, a készpénzzel Párizsba utazott és felkereste Rothschildot azzal a javaslattal, csináljanak közös üzletet. Rothschild rámeredt, hozzárohant és megragadta a vállát: „Avez-vous de l'argent sur vous?" — „Oui, M. le baron." — „Alors vous êtes mon homme!" [Van Önnél pénz? —

Ha e papírok elértéktelenedése vagy értékemelkedése független az általuk képviselt valóságos tőke értékének mozgásától, valamely nemzet gazdagsága az elértéktelenedés vagy értékemelkedés előtt ugyanakkora, mint utána. „1847 október 23-án az állami kötvények, valamint a csatorna- és vasúti részvények értéke már 114 725 225 font sterlinggel csökkent" (Morris, az Angol Bank kormányzójának vallomása a „Commercial Distress". 1847—48. jelentésben [288. old. 3800. sz.]). Ha az értékpapírok elértéktelenedése nem azt fejezte ki, hogy a termelés és a közlekedés a vasutakon és csatornákon valóban megállt, vagy a megkezdett vállalkozásokat abbahagyták, vagy a tőkét ténylegesen értéktelen vállalkozásokba fektették, a névleges pénztőke e szappanbuborékainak szétpattanása a nemzetet egy fillérrel sem tette szegényebbé.

Mindezek a papírok valójában nem jelentenek mást, mint felhalmozott igényjogosultságot, jogcímet a jövőbeni termelésre, s pénz-, illetve tőkeértékük vagy egyáltalában nem képvisel tőkét, mint az államadósságok esetében, vagy az általuk képviselt valóságos tőke értékétől függetlenül szabályozódik.

Minden olyan országban, ahol tőkés termelés uralkodik, az úgynevezett kamatozó tőke vagy moneyed capital óriási tömege ebben a formában található. S a pénztőke felhalmozása alatt többnyire nem értendő más, mint ezeknek a termelésre szóló jogcímeknek, e jogcímek piaci árának, illuzórius tőkeértékének a felhalmozása.

A bankártőke egy része mármost ezekben az úgynevezett kamatozó papírokban fekszik. Ez maga is része a tartaléktőkének, amely nem a tulajdonképpeni banküzletben működik. A legnagyobb rész váltókból áll, azaz ipari tőkések vagy kereskedők fizetési ígéreteiből. A pénzkölcsönző számára e váltók kamatozó papírok; azaz, ha megveszi őket, a még hátralevő lejárati időre levonja a kamatot. Ezt hívják leszámítolásnak. A levonás tehát, amelyet a váltó által képviselt összegből eszközölnek, a mindenkori kamatlábtól függ.

Végül a bankár tőkéjének utolsó része aranyban vagy bankjegyekben levő pénztartalékából áll. A letétek mindig a letevők rendelkezésére állanak, hacsak szerződésileg nincsenek hosszabb időre lekötve. Állandóan hullámzanak. De ha az egyik ügyfél kivonja, a másik pótolja őket, úgyhogy általánosságban a letétek átlagösszege normális üzletmenet idején csak kevéssé ingadozik.

A fejlett tőkés termeléssel rendelkező országok bankjainak tartalékalapja átlagosan mindig kifejezi a kincsként jelenlevő pénz mennyi-

---

an', báró úr. — Akkor Ön az én emberem!] — S ketten ragyogó üzletet csináltak. *E. F.*)

ségét s e kincs egy része megint papírból, aranyra szóló puszta utalványokból áll, amelyeknek azonban önmagukban nincs értékük. A bankártőke túlnyomó része ezért tisztán fiktív és követelésekből (váltók), állampapírokból (amelyek múltbeli tőkét képviselnek), valamint részvényekből (jövőbeni hozadékra szóló utalványok) áll. Közben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy annak a tőkének a pénzértéke, amelyet ezek a papírok a bankár páncélszekrényében képviselnek, még ha biztos hozadékra szóló utalványok (pl. állampapírok) vagy valóságos tőkére szóló tulajdoni jogcímek is (pl. részvények), teljesen fiktív, és annak a valóságos tőkének az értékétől, amelyet legalább részben képviselnek, eltérően szabályozódik; ha pedig a papírok hozadékra szóló puszta követelést és nem tőkét képviselnek, az ugyanarra a hozadékra szóló követelés folytonosan változó fiktív pénztőkében fejeződik ki. Ehhez járul még az a körülmény, hogy e fiktív bankártőke nagyrészt nem saját tőkéje, hanem a közönségé, amely — kamattal vagy anélkül — letétbe helyezi a bankárnál.

A letéteket mindig pénzben, aranyban vagy bankjegyekben, vagy erre szóló utalványokban eszközlik. A takarékalap kivételével, amely a valóságos forgalom mindenkori szükséglete szerint összezsugorodik vagy kitágul, ezek a letétek a valóságban mindig egyrészt az ipari tőkések és kereskedők kezében vannak, akiknek váltóit ezzel számítolják le s ebből nyújtanak nekik előleget; másrészt az értékpapírkereskedők (tőzsdeügynökök) kezében, vagy magánosok kezében, akik értékpapírjaikat eladták, vagy a kormány kezében (kincstári jegyeknél és új kölcsönöknél). Maguk a letétek kettős szerepet játszanak. Egyrészt, mint éppen említettük, kamatozó tőkeként kölcsönadják őket s így nincsenek a bankok pénztárában, hanem csak könyveikben szerepelnek, mint a letevők követelései. Másrészt, csak mint ilyen könyvelési tételek szerepelnek, mert a letevők kölcsönös követelései a letéteikre kiállított csekkek által kiegyenlítődnek és kölcsönösen leírásra kerülnek, miközben teljesen mellékes, hogy a letétek ugyanannál a bankárnál vannak-e, úgyhogy az a különböző számlákat, egyiket a másik ellenében leírja, avagy ez különböző bankok révén történik, amelyek csekkeiket kölcsönösen kicserélik s csak a különbözetet fizetik ki egymásnak.

A kamatozó tőke és a hitelrendszer fejlődésével minden tőke látszólag megkettőződik és néha megháromszorozódik azáltal, hogy ugyanaz a tőke vagy akár csak ugyanaz a követelés más-más kézben különböző módon különböző formákban jelenik meg[3]. E „pénztőke" túl-

[3] {A tőkének ez a megkettőződése és megháromszorozódása az utóbbi években jelentékenyen továbbfejlődött, pl. a „financial trust"-ök révén, amelyek

nyomó része tisztán fiktív. Az összes letétek, a tartalékalap kivételével, nem egyebek a bankárra szóló követeléseknél, de soha nincsenek a letétben. Amennyiben a letéteket giróüzletre használják, a bankárok számára tőkeként működnek, miután ez utóbbiak kikölcsönözték őket. A bankárok egymás között úgy fizetik ki a nemlétező letétekre szóló kölcsönös utalványokat, hogy e követeléseket egymással szemben elszámolják.

A. Smith a tőke szerepéről a pénzkölcsönzésben a következőket mondja: „De még a pénzüzletben is a pénz csak mintegy utalvány, amely egyik kézből a másikba viszi át azokat a tőkéket, amelyeket tulajdonosaik nem tudnak felhasználni. Ezek a tőkék csaknem határtalanul nagyobbak lehetnek az átvitelükhöz eszközül szolgáló pénzösszegnél; ugyanazok a pénzdarabok éppúgy teljesítenek szolgálatot egymás után sok különböző kölcsönnél, mint sok különböző bevásárlásnál. Például *A* 1000 font sterlinget kölcsönöz *W*-nek s *W* ezzel rögtön 1000 font sterling értékű árut vásárol *B*-től. Minthogy *B* maga nem tudja a pénzt felhasználni, ugyanazokat a pénzdarabokat kölcsönadja *X*-nek s *X* azzal ismét 1000 font sterlingért árut vásárol *C*-től. Ugyanilyen módon és ugyanilyen okból *C* kölcsönadja a pénzt *Y*-nak, aki megint árut vásárol vele *D*-től. Ily módon ugyanazok az arany- vagy papírpénzdarabok néhány nap alatt három különböző kölcsön és három különböző vásárlás közvetítésére szolgálhatnak, amelyeknek mindegyike azonos értékű e pénzdarabok teljes összegével. Amit a három pénzember, *A*, *B* és *C*, a három kölcsönvevőnek, *W*-nek, *X*-nek és *Y*-nak átutalt, nem más, mint hatalom e vásárlások eszközlésére. E kölcsönök értéke és haszna ebben a hatalomban rejlik. A há-

---

a londoni tőzsdei jelentésben már külön rovatot foglalnak el. Társaság alakul bizonyos fajta kamatozó papírok, mondjuk külföldi állampapírok, angol városi vagy amerikai állami kölcsönkötvények, vasúti részvények stb. felvásárlására. A tőkét, mondjuk 2 millió font sterlinget, részvényjegyzéssel hozzák össze; az igazgatóság megvásárolja a szóban forgó értékeket, illetve többé-kevésbé erősen spekulál velük s a költségek levonása után megmaradó évi kamathozadékot osztalékként kiosztja a részvényesek között. — Egyes részvénytársaságoknál továbbá szokásba jött, hogy a közönséges részvényeket két osztályba sorolják, preferred és deferred részvényeket [elsőbbségi és törzsrészvények] bocsátanak ki. A preferred részvények fix kamatot kapnak, mondjuk 5%-ot, feltéve, hogy az összprofit ezt megengedi; ha ezenfelül még marad valami, ezt a deferred részvények kapják meg. Ily módon a preferred részvényekbe történő „szolid" tőkebefektetést többékevésbé elválasztják a deferred részvényekben folyó tulajdonképpeni spekulációtól. Minthogy egyes nagy vállalatok nem akarnak hódolni ennek az új divatnak, előfordult, hogy társaságok alakultak, amelyek egy- vagy néhány millió font sterlinget fektetnek be amazok részvényeibe s ezután e részvények névértéke erejéig új részvényeket bocsátanak ki, de ezek egyik része preferred, a másik deferred. Ilyen esetekben az eredeti részvényeket megkettőzik, mert új részvénykibocsátás alapjául szolgálnak. — *E. F.*}

rom pénzember által kölcsönadott tőke egyenlő a vele vásárolható áruk értékével, s háromszor nagyobb, mint annak a pénznek az értéke, amellyel a vásárlásokat végzik. Ennek ellenére mindezek a kölcsönök teljesen biztosak lehetnek, mert a különböző adósok a kölcsönök révén megvásárolt árukat úgy használják fel, hogy annak idején ugyanakkora értékű arany- vagy papírpénzt hoznak vissza profittal tetézve. S mint ahogy ugyanazok a pénzdarabok értéküket háromszorosa, sőt harmincszorosa erejéig is közvetíthetnek különböző kölcsönöket, ugyanúgy egymásután a visszafizetés eszközéül is szolgálhatnak" ([„Wealth of Nations"] II. könyv, 4. fejezet [Wakefield kiadás. London 1835/1839. II. köt. 400. és köv. old.]).

Minthogy ugyanaz a pénzdarab forgási sebessége szerint különböző vásárlásokat végezhet, ezért ugyanígy különböző kölcsönöket is eszközölhet, mert a vásárlások egyik kézből a másikba továbbítják, s a kölcsön nem egyéb, mint olyan átvitel egyik kézből a másikba, amelyet nem közvetít vásárlás. A pénz mindegyik eladó számára árujának átváltozott formáját jelenti; manapság, amikor minden értéket mint tőkeértéket fejeznek ki, a különböző kölcsönökben a pénz egymásután más-más tőkét képvisel, ami csak más kifejezése az előbbi tételnek, hogy sorjában különböző áruértékeket realizálhat. Ugyanakkor forgalmi eszköz is, amely a dologi tőkéket egyik kézből a másikba viszi át. Kölcsönadásnál nem forgalmi eszközként megy át egyik kézből a másikba. Amíg a kölcsönadó kezében marad, nála nem forgalmi eszköz, hanem tőkéjének értékformája. S amikor kölcsönad, ebben a formában adja át másnak. Ha *A* vásárlások közvetítése nélkül adta volna kölcsön a pénzt *B*-nek, *B* pedig *C*-nek, akkor ugyanaz a pénz nem három tőkét, hanem csak egyet, csak *egy* tőkeértéket képviselne. Hogy valójában hány tőkét képvisel, ez attól függ, hányszor funkcionál különböző árutőkék értékformájaként.

Amit A. Smith a kölcsönökről általában mond, a letétekre is érvényes, hiszen a letét csak sajátos elnevezése az olyan kölcsönnek, amelyet a közönség ad a bankároknak. Ugyanazok a pénzdarabok tetszőleges számú letéthez szolgálhatnak eszközül.

„Vitathatatlanul igaz, hogy azt az 1000 font sterlinget, amelyet valaki ma *A*-nál letétbe helyez, holnap megint kiadják és *B*-nél alkot letétet. Lehetséges, hogy *B* holnapután ismét kiadja, letétet alkot *C*-nél és így tovább a végtelenségig. Ugyanaz az 1000 font sterling pénzösszeg tehát a sorozatos átruházások révén teljesen meghatározhatatlan összegű letétté sokszorozódhat. Ezért lehetséges, hogy az összes angliai letétek kilenctizede csupán a bankárok könyveiben könyvelési tételként létezik, akik mind kezeskednek, ki-ki a maga részéért... Így például Skóciában, ahol a pénzforgalom sohasem haladta meg a

3 millió font sterlinget, a letétek összege 27 millió. Ha a bankokat nem rohanják meg egyszerre a letétekért, akkor ugyanaz az 1000 font sterling visszafelé haladva ugyanilyen könnyen ismét kiegyenlíthet egy éppoly meghatározhatatlan összeget. Minthogy ugyanaz az 1000 font sterling, amellyel ma valaki adósságát fizeti ki egy kereskedőnél, holnap utóbbinak az adósságát egyenlítheti ki egy másik kereskedőnél, holnapután e kereskedő adósságát a banknál és így tovább a végtelenségig; ezért ez az 1000 font sterling kézről kézre és bankról bankra vándorolhat és bármekkora összegű letétet kiegyenlíthet" („The Currency Theory Reviewed". 62, 63. old.).

Ahogyan ebben a hitelrendszerben minden megkettőződik, megháromszorozódik, s merő agyrémmé változik, érvényes ez a „tartalékalapra" is, amelyről azt hinnénk, hogy végre valami szilárd van a kezünkben.

Halljuk ismét Morris urat, az Angol Bank kormányzóját: „A magánbankok tartalékai letétek formájában az Angol Bank kezében vannak. Az aranykiáramlás első hatása látszólag csak az Angol Bankot érinti; de ugyanígy hatna a többi bank tartalékaira is, mert az aranykiáramlással kiáramlana annak a tartaléknak egy része, amelylyel azok a mi bankunknál rendelkeznek. Ugyanígy hatna valamenynyi vidéki bank tartalékaira is" („Commercial Distress". 1847—48. [277. old. Nr. 3639 és 3642]). Végeredményben tehát a tartalékalapok valójában az Angol Bank tartalékalapjában oldódnak fel[4]. De

[4] Hogy ez azóta mennyire fokozódott még, bizonyítja a „Daily News" 1892 december 15-i számából vett hivatalos kimutatás a tizenöt legnagyobb londoni bank tartalékairól 1892 novemberében:

Bank neve	*Passziva font sterling*	*Készpénztartalék font sterling*	%
City	9 317 629	746 551	8,01
Capital and Counties	11 392 744	1 307 483	11,47
Imperial	3 987 400	447 157	11,22
Lloyds	23 800 937	2 966 806	12,46
London and Westminster	24 671 559	3 818 885	15,50
London and S. Western	5 570 268	812 353	14,58
London Joint Stock	12 127 993	1 288 977	10,62
London and Midland	8 814 499	1 127 280	12,79
London and County	37 111 035	3 600 374	9,70
National	11 163 829	1 426 225	12,77
National Provincial	41 907 384	4 614 780	11,01
Parrs and the Alliance	12 794 489	1 532 707	11,98
Prescott and Co.	4 041 058	538 517	13,07
Union of London	15 502 618	2 300 084	14,84
Williams, Deacon, and Manchester & Co.	10 452 381	1 317 628	12,60
Összesen	232 655 823	27 845 807	11,97

ennek a tartalékalapnak a léte is kettős. A banking department [bankosztály] tartalékalapja egyenlő azzal a bankjegytöbblettel, amelyet a Bank a forgalomban levő jegyeken felül kibocsátani jogosult. A kibocsátható bankjegyek törvényes maximuma = 14 millió (ezt nem kell nemesfémmel fedezni; körülbelül ennyit tesz ki az állam adóssága a Banknál) plusz a Bank nemesfémkészletének összege. Ha tehát ez a készlet = 14 millió font sterling, akkor a Bank 28 millió font sterling bankjegyet bocsáthat ki, s ha ebből 20 millió van forgalomban, a banking department tartalékalapja = 8 millió. Ez a 8 millió bankjegy ekkor a törvényes banktőke, amellyel a Bank rendelkezhet, s egyszersmind letéteinek tartalékalapja. Ha mármost aranykiáramlás indul meg, amely a fémkészletet 6 millióval csökkenti — ennek ellenében ugyanennyi bankjegyet meg kell semmisíteni —, akkor a banking department tartaléka 8-ról 2 millióra süllyedne. Egyrészt a Bank erősen felemelné a kamatlábat; másrészt a nála letéteket tartó bankok és a többi letevők azt vennék észre, hogy a Banknál levő saját követeléseik tartalékalapja erősen csökkent. A négy legnagyobb londoni részvénytársasági bank 1857-ben azzal fenyegetőzött, hogy ha az Angol Bank nem eszközöl ki „kormánylevelet" az 1844. évi banktörvény felfüggesztésére[5], akkor követelni fogják letéteik kifizetését, ami a banking department csődjét jelentette volna. Így előfordulhat, hogy a banking department csődbekerül, mint 1847-ben, miközben az issue departmentben [a jegykibocsátó osztályon] a forgalomban levő bankjegyek beváltható ságának biztosítására számtalan millió (például 1847-ben 8 millió) hever. Ez azonban megint csak illuzórius.

„A letétek nagy része, amelyre maguknak a bankároknak nincs közvetlen szükségük, a bill-brokerek" (szó szerint váltóügynökök, lényegében azonban félig bankárok) „kezébe kerül, akik ennek fejében kereskedelmi váltókat adnak a bankárnak az általa nyújtott előleg biztosítékául, olyan váltókat, amelyeket ők londoni és vidéki ügyfeleik számára már leszámítoltak. A bill-broker felel a bankárnak e money at call (kívánatra azonnal visszafizetendő pénz) visszafizetéséért; s ezek az üzletek oly hatalmas arányúak, hogy Neave úr, az {Angol} Bank

E csaknem 28 millió tartalékból legalább 25 millió az Angol Banknál van letétben, és legfeljebb 3 millió van magának a tizenöt banknak a páncélszekrényeiben készpénzben. Az Angol Bank bankosztályának készpénztartaléka viszont ugyancsak 1892 novemberében egyszer sem érte el a 16 milliót! — *E. F.*

[5] Az 1844. évi banktörvény felfüggesztése megengedi a Banknak, hogy tetszés szerinti mennyiségben bocsáthasson ki bankjegyeket, tekintet nélkül arra, hogy ezeket a kezében levő aranykincs mennyire fedezi; hogy tehát tetszés szerinti mennyiségben teremthessen papírból való fiktív pénztőkét s ezzel előlegeket nyújthasson a bankoknak és váltóügynököknek, rajtuk keresztül pedig a kereskedelemnek. — *[E. F.]*

jelenlegi kormányzója tanúvallomásában a következőket mondja: Tudjuk, hogy egy brokernek 5 milliója volt s ökunk van feltételezni, hogy egy másik 8—10 millióval rendelkezett; egynek 4, másiknak 3½, egy harmadiknak több mint 8 milliója volt. A brokereknél levő letétekről beszélek" („Report of Committee on Bank Acts". 1857—58. V. old. 8. sz. bekezdés.).

„A londoni bill-brokerek ... hatalmas üzleteket bonyolítottak le minden készpénztartalék nélkül; rábízták magukat a náluk levő, sorjában lejáró váltókból befolyó összegekre, vagy arra a lehetőségre, hogy szükség esetén az általuk leszámított váltók letétbehelyezése ellenében előlegeket kaphatnak az Angol Banktól" [uo. VIII. old. 17. sz. bekezdés.] — „Két londoni bill-broker cég 1847-ben beszüntette fizetéseit. Később mindkettő ismét megindította üzletét. 1857-ben megint csődbe kerültek. Az egyik cég passzívái 1847-ben kereken 2 683 000 font sterlinget tettek ki, 180 000 font sterling tőke mellett; 1857-ben passzívái 5 300 000 font sterlingre rúgtak, míg tőkéje valószínűleg nem haladta meg az 1847. évi tőkéjének egy negyedét. A másik cég passzívái mindkét alkalommal 3 és 4 millió között mozogtak, tőkéje viszont nem volt több 45 000 font sterlingnél" (uo. XXI. old. 52. sz. bekezdés.).

Harmincadik fejezet

PÉNZTŐKE ÉS VALÓSÁGOS TŐKE. I.

A hitelüggyel kapcsolatban csupán a következő nehéz kérdések merülnek fel:

Először: A tulajdonképpeni pénztőke felhalmozása. Mennyiben fejez ki és mennyiben nem, valóságos tőkefelhalmozást, azaz bővített újratermelést? Vajon a tőke úgynevezett plethorája, amely kifejezést mindig csak a kamatozó tőkével, azaz a pénztőkével kapcsolatban használják, az ipari túltermelés kifejezésének különleges módja csupán, avagy mellette létező külön jelenség? Vajon ez a plethora, a pénztőke e túlkínálata stagnáló pénztömegek (aranyrudak; aranypénz és bankjegyek) jelentkezésével esik egybe, úgyhogy ez a valóságos pénzben mutatkozó felesleg a kölcsöntőke plethorájának kifejezése és megjelenési formája?

És *másodszor:* A pénzszűke, azaz a kölcsöntőke hiánya mennyiben fejezi ki valóságos tőke (árutőke és termelőtőke) hiányát? Másrészt mennyiben esik egybe a pénznek mint olyannak, vagyis a forgalmi eszközöknek a hiányával?

Amennyire eddig a pénztőke és egyáltalán a pénzvagyon felhalmozásának sajátságos formáját szemügyre vettük, ez a felhalmozási forma a munkára való tulajdon igények felhalmozásában oldódott fel. Kitűnt, hogy az államadósság tőkéjének felhalmozása nem más, mint az állami hitelezők osztályának növelése, akik jogot nyertek a befolyó adók összegének bizonyos részére[6]. Ezek a tények, hogy ti. még az adósságok felhalmozása is tőkefelhalmozásként jelenhet meg, mutatják, mennyire teljesen fejetetején áll a világ a hitelrendszerben. Az eredetileg kölcsönadott és rég elköltött tőke ellenében kiállított adósságlevelek, az elpusztított tőkének ezek a papiros másodpéldányai tulajdonosaik számára tőkeként működnek annyiban, hogy eladható áruk és ezért tőkévé változtathatók vissza.

Igaz, hogy a társas vállalkozásokra, vasutakra, bányákra stb. szóló tulajdoni jogcímek, mint ugyancsak láttuk, tényleg valóságos tőkére szóló jogcímeket jelentenek. De nem biztosítanak rendelkezési lehetőséget e tőke felett. Ezt a tőkét nem vonhatják ki. Csak jogigényt biztosítanak a szóban forgó tőke által megszerzendő értéktöbblet egy részére. E jogcímek azonban szintén a valóságos tőke papiros másodpéldányaivá válnak, ugyanaz az eset áll fenn, mintha a fuvarlevél a rakomány mellett és vele egyidejűleg értékre tenne szert. Ezek a jogcímek nemlétező tőkék névleges képviselőivé lesznek. Mert a valóságos tőke tőlük függetlenül létezik s korántsem cserél gazdát azzal, hogy e másodpéldányok gazdát cserélnek. A jogcímek a kamatozó tőke formáivá válnak, nemcsak azért, mert bizonyos hozadékot biztosítanak, hanem azért is, mert ha eladják őket, úgy fizetnek értük, mint tőkeértékekért. Ha e papírok felhalmozása vasutak, bányák, gőzhajók stb. felhalmozását fejezi ki, a valóságos újratermelési folyamat bővültségét fejezi ki, mint ahogy például az ingó tulajdonra vonatkozó adójegyzék bővülése ez ingó vagyon gyarapodását mutatja. De mint másodpéldányok, amelyek maguk is elidegeníthetők árukként, s ezért tőkeértékekként forognak, illuzóriusak, és értékösszegük teljesen függetlenül süllyedhet vagy emelkedhet annak a valóságos tőkének az

[6] „Az állampapír nem más, mint az a képzetes tőke, amely az évi jövedelemnek adósságok fizetésére fordítandó részét képviseli. Ekkora tőkét fecseréltek el; ez határozta meg a kölcsön összegét, de az állampapír nem ezt a tőkét fejezi ki; mert ez a tőke egyáltalán nem létezik többé. Közben az ipari munka szükségképpen új javakat hoz létre; e javak egy részét évente már előre azok rendelkezésére bocsátják, akik ezeket az elpazarolt javakat kölcsönadták; ezt a részt adók útján elveszik azoktól, akik a javakat létrehozzák s odaadják az állam hitelezőinek, a tőke és a kamat között az adott országban érvényes viszonynak megfelelően pedig feltételeznek egy képzetes tőkét, amely éppen akkora, mint az a tőke, amelyből a hitelezőknek juttatandó évi járadék származhatna" *(Sismondi:* „Nouveaux Principes". [Párizs 1819.] II. 227. old.).

értékmozgásától, amelyre jogcímet képeznek. Értékösszegük, vagyis tőzsdei árfolyamuk a kamatláb süllyedésével — ha ez utóbbi egyszerűen a profitráta süllyedő tendenciájának a következménye és független a pénztőke sajátos mozgásától — szükségképpen emelkedő irányzatot mutat, úgyhogy ennek a képzetes gazdagságnak az értékkifejezése, már csak ennél az oknál fogva is, a tőkés termelés fejlődése során növekedik minden egyes bizonyos eredeti névértékkel bíró hányada értékkifejezésének növekedése következtében[7].

E tulajdoni jogcímek áringadozásaival kapcsolatos nyereség vagy veszteség, valamint a jogcímeknek vasútkirályok stb. kezében történő centralizációja a dolog természeténél fogva mindinkább a spekulációs játék eredményévé válik. A munka helyett ez a játék jelenik meg a tőketulajdon megszerzésének eredeti módszereként, s a közvetlen erőszak helyébe is ez lép. A képzetes pénzvagyonnak ez a fajtája igen jelentékeny részét alkotja nemcsak a magánemberek pénzvagyonának, hanem, mint már említettük, a bankártőkének is.

A pénztőke felhalmozásán — ezt csak azért említjük, hogy gyorsan végezzünk vele — a gazdagságnak a bankárok (hivatásos pénzkölcsönzők) kezében történő felhalmozását is lehetne érteni, akik közvetítenek az egyik oldalon a magántőkések és a másikon az állam, a közületek, valamint az újratermelésben részvevő kölcsönvevők között; mert a hitelrendszer óriási kibővülését, egyáltalában az egész hitelt, ezek a bankárok mint magántőkéjüket használják ki. Ezek a fickók a tőkével és a jövedelemmel mindig pénzformában vagy pénzre szóló közvetlen követelések formájában rendelkeznek. Ennek az osztálynak a vagyonfelhalmozása lehet egészen eltérő irányú a valóságos felhalmozástól, de mindenesetre azt bizonyítja, hogy ez az osztály a valóságos felhalmozás jókora részét teszi zsebre.

Szorítsuk a szóban forgó kérdést szűkebb korlátok közé: Állampapírok, részvények és mindenfajta egyéb értékpapírok — befektetési terület a kölcsöntőke, vagyis olyan tőke számára, amelynek az a rendeltetése, hogy kamatozzon. Formák ezek, amelyekben e tőke kölcsönadható. De nem azonosak magával a beléjük fektetett kölcsöntőkével. Másrészt, amennyiben a hitel közvetlen szerepet játszik az újratermelés folyamatában: Az ipari tőkésnek vagy kereskedőnek,

[7] A felhalmozott kölcsönadható pénztőke egy része valóban csak az ipari tőke kifejezője. Ha például Anglia 1857 táján amerikai vasutakba és más vállalkozásokba 80 millió font sterlinget fektetett be, ezt a befektetést szinte kizárólag angol áruk kivitele útján eszközölte, amelyekért az amerikaiaknak nem kellett fizetniök. Az angol exportőr a szóban forgó áruk fejében váltókat intézvényezett Amerikára, ezeket a váltókat az angol részvényjegyzők felvásárolták és a részvényösszegek befizetésére Amerikába küldték.

amikor váltót akar leszámítoltatni vagy kölcsönt felvenni, nem részvényekre és nem is állampapírokra van szüksége. Pénzre van szüksége. Ha tehát a pénzt másképp nem tudja megszerezni, akkor ezeket az értékpapírokat elzálogosítja vagy eladja. Itt *ennek* a kölcsöntőkének a felhalmozásával kell foglalkoznunk, éspedig különösen a kölcsönadható pénztőke felhalmozásával. Itt nem házak, gépek, vagy más állótőke kölcsönzéséről van szó. Nem is azokról az előlegekről, amelyeket ipari tőkések és kereskedők nyújtanak egymásnak árukban és az újratermelési folyamat körén belül; bár előzetesen még ezt a pontot is közelebbről meg kell vizsgálnunk; kizárólag azokról a pénzkölcsönökről van szó, amelyeket a bankárok mint közvetítők nyújtanak az ipari tőkéseknek és kereskedőknek.

Elemezzük tehát először a kereskedelmi hitelt, vagyis azt a hitelt, amelyet az újratermelésben részvevő tőkések nyújtanak egymásnak. Ez a hitelrendszer alapja. Képviselője a váltó, azaz meghatározott időre szóló adósságlevél, document of deferred payment. Mindenki az egyik kezével hitelt ad s a másikkal hitelt vesz igénybe. Egyelőre hagyjuk teljesen figyelmen kívül a bankhitelt, amely egészen más, lényegileg különböző mozzanat. Ha ezek a váltók maguk is fizetési eszközökként forognak a kereskedők között, forgatás révén egyik kézből a másikba mennek át anélkül, hogy leszámítolnák őket, akkor ez nem más, mint a követelés átruházása *A*-ról *B*-re és mit sem változtat az összefüggésen. Az egész csak annyi, hogy az egyik személy helyére másik kerül. Sőt, a kiegyenlítés még ez esetben is történhet pénz közbejötte nélkül. Például *A* fonógyáros váltóval kénytelen fizetni *B* gyapotügynöknek, utóbbi pedig *C* importőrnek. Ha mármost *C* egyúttal exportál is fonalat, ami elég gyakran előfordul, akkor váltó ellenében fonalat vásárolhat *A*-tól és *A* fonógyáros *B* ügynököt annak saját váltójával fizetheti ki, amelyet *C*-től kapott fizetségül, s legfeljebb az egyenleget kell pénzben kifizetni. Az egész művelet ekkor csak a gyapot és fonal cseréjét közvetíti. Az exportőr csak a fonógyárost, a gyapotügynök csak a gyapotültetvényest képviseli.

E tisztán kereskedelmi hitel körforgásánál két dolgot kell megjegyeznünk:

Először: E kölcsönös követelések kiegyenlítése a tőke visszaáramlásától függ; vagyis az *Á—P*-től, amelyet csak későbbre halasztottak. A fonógyáros váltót kapott a kartongyárostól, a kartongyáros viszont akkor tud fizetni, ha időközben eladta a piacon levő kartonját. A gabonaspekuláns váltót intézvényezett ügynökére. Ügynöke viszont akkor tudja a pénzt kifizetni, ha időközben a gabonát a remélt áron

eladta. Ezek a fizetések tehát az újratermelés, vagyis a termelési és fogyasztási folyamat folytonosságától függenek. Minthogy azonban a hitelek kölcsönösek, minden egyes ember fizetőképessége egyben egy másik ember fizetőképességétől függ; a váltókiállító ugyanis váltója kiállításánál vagy a saját üzletében működő tőke visszaáramlására számíthatott, vagy egy harmadik személy üzleti tőkéjének a visszaáramlására, aki időközben váltót köteles neki kifizetni. Ha a kilátásban levő visszaáramlásoktól eltekintünk, fizetni csak abból a tartaléktőkéből lehet, amellyel a váltó kiállítója rendelkezik, hogy kötelezettségeinek a visszaáramlások késlekedése esetén eleget tehessen.

Másodszor: Ez a hitelrendszer nem szünteti meg a készpénzfizetések szükségességét. Először is a kiadások nagy részének fedezése mindig készpénzben történik, munkabér, adók stb. Ezenkívül azonban például *B*-nek, aki fizetés helyett váltót kapott *C*-től, magának is ki kell fizetnie e váltó lejárta előtt egy lejáró váltót *D* számára, s ehhez készpénzre van szüksége. Az újratermelésnek oly tökéletes körforgása, amelyet fentebb a gyapotültetvényestől a pamutfonó gyárosig és vissza feltételeztünk, csak kivétel lehet és sok helyen szükségképpen mindig megszakad. Az újratermelési folyamat vizsgálatánál (II. köt. III. szakasz [20. fej. VI.]) láttuk, hogy az állandó tőke termelői egymás között részben állandó tőkét cserélnek. Ezért a váltók többé-kevésbé kiegyenlítődhetnek. Ugyanez lehetséges a termelés felszálló vonalán is, amikor a gyapotügynök a fonógyárosra, a fonógyáros a kartongyárosra, utóbbi az exportőrre, ez pedig az importőrre (aki, meglehet, ismét gyapotot hoz be) intézvényez. De ugyanekkor az ügyletek nem mozognak körben s ezért a követelések sorrendje nem fordul meg. A fonógyáros követelését a szövőgyárossal szemben például nem a szénszállítónak a gépgyárossal szembeni követelésével egyenlítik ki; a fonógyárosnak a maga üzletében sosem merülnek fel ellenkövetelései a gépgyárossal szemben, mert terméke, a fonal, sohasem kerül bele alkotóelemként utóbbinak az újratermelési folyamatába. Az ilyen követeléseket tehát pénzzel kell kiegyenlíteni.

E kereskedelmi hitel határai, önmagában véve, a következők: 1) A gyárosok és kereskedők gazdagsága, vagyis hogy késedelmes visszaáramlás esetére mekkora tartaléktőkével rendelkeznek; 2) maguk a szóban forgó visszaáramlások. Ezek időbelileg elhúzódhatnak, vagy az áruk ára a közbenső időben eshet, vagy az áru a piacok pangása következtében ideiglenesen eladhatatlanná válhat. Mennél hosszabb lejáratra szól a váltó, annál nagyobbnak kell lennie először is a tartaléktőkének, s annál nagyobb a lehetősége annak, hogy az árak esése vagy a piacok túltelítettsége folytán a visszaáramlás kisebb összegű

vagy késedelmes. A visszaáramlás továbbá annál bizonytalanabb, mennél inkább az áru áremelkedésére vagy süllyedésére való spekuláció váltotta ki az eredeti ügyletet. De világos, hogy a munka termelőerejének, következésképpen a nagybani termelésnek a fejlődésével, 1) a piacok kibővülnek s eltávolodnak a termelés helyétől, 2) ezért a hiteleknek hosszabb időre kell szólniok, és így 3) a spekulatív elem szükségképpen mindinkább uralkodóvá válik a kereskedelmi ügyletekben. A nagybani és távoli piacokra történő termelés az egész terméket a kereskedelem kezére adja; a nemzet tőkéje azonban nem kettőződhet meg, s így a kereskedelem nem vásárolhatja fel saját tőkéjével az egész nemzeti terméket, hogy azt újra eladja. A hitel tehát itt elengedhetetlen; mégpedig olyan hitel, amelynek terjedelme együtt nő a termelés értékének növekedésével, időtartama pedig a piacok távolságának fokozódásával. Itt kölcsönhatás érvényesül. A termelési folyamat fejlődése bővíti a hitelt s a hitel az ipari és kereskedelmi műveletek kiszélesedéséhez vezet.

Ha ezt a hitelt a bankhiteltől elválasztva vizsgáljuk, világos, hogy együtt nő magának az ipari tőkének a terjedelmével. Kölcsöntőke és ipari tőke itt azonosak; a kölcsönadott tőkék árutőkék, s az a rendeltetésük, hogy vagy egyénileg fogyasszák el végleg őket, vagy a termelőtőke állandó elemeit pótolják. Ami tehát itt kölcsönzött tőkének tűnik, az mindig az újratermelési folyamat meghatározott szakaszában tartózkodó tőke, amely azonban vétel és eladás révén egyik kézből a másikba megy át, ellenértékét pedig csak később, a kikötött határidő leteltével fizetik ki a vevőnek*. Például a gyapot váltó ellenében a fonógyáros kezébe megy át, a fonal váltó ellenében a kartongyáros kezébe megy át, a karton váltó ellenében a kereskedőhöz, innen váltó ellenében az exportőrhöz kerül, tőle váltó ellenében egy indiai kereskedőhöz jut, aki eladja és indigót vesz érte stb. Miközben a gyapot így egyik kézből a másikba megy át, átváltozik kartonná, a kartont pedig végül Indiába szállítják s elcserélik indigóra, amely Európába hajózik és itt ismét belekerül az újratermelésbe. Az újratermelési folyamat különböző szakaszait itt a hitel közvetíti, úgyhogy a fonógyáros nem fizeti ki a gyapotot, a kartongyáros a fonalat, a kereskedő a kartont stb. A folyamat első műveletei során az áru, vagyis a gyapot, átmegy a termelés különböző szakaszain s ezt az átmenetet a hitel közvetíti. Mihelyt azonban a gyapot a termelésben elnyerte végleges formáját mint áru, ugyanaz az árutőke már csak különböző kereskedők kezén halad keresztül, akik azt elszállítják a távoli piacra, míg végül az utolsó kereskedő eladja az árut a fogyasz-

* Nyilván elírás. Helyesen: *eladónak.* — *Szerk.*

tónak s más árut vásárol érte, amely vagy a fogyasztásba, vagy az újratermelési folyamatba kerül bele. Itt tehát két szakaszt kell megkülönböztetni: az elsőben a hitel egyazon árucikk termelésének egymást követő valóságos fázisait közvetíti; a másodikban csak az átmenetet — amely magában foglalja a szállítást is — az egyik kereskedő kezéből a másikéba, azaz az *Á—P* műveletet. De az áru legalább itt is mindig a forgalomban, vagyis az újratermelési folyamat egyik fázisában tartózkodik.

Ezek szerint tehát itt sohasem tétlen tőkét adnak kölcsön, hanem olyan tőkét, amelynek birtokosa kezében meg kell változtatnia formáját, mert az ő számára pusztán árutőke, azaz olyan tőke, amelyet vissza kell változtatni, éspedig legalább egyelőre pénzzé kell tenni. A hitel tehát itt az áru metamorfózisát közvetíti; nemcsak *Á—P*-t, hanem *P—Á*-t és a valóságos termelési folyamatot is. Ha az újratermelés körforgásában sok a hitel — a bankhitelt itt figyelmen kívül hagyjuk —, ez nem azt jelenti, hogy sok a tétlen tőke, amely kikölcsönzésre vár és hasznothajtó befektetést keres, hanem hogy a tőkét erőteljesen foglalkoztatják az újratermelési folyamatban. A hitel tehát itt 1) az ipari tőkéseket illetően az ipari tőke egyik fázisából a másikba való átmenetét, az egymáshoz tartozó s egymásba kapcsolódó termelési területek összefüggését közvetíti; 2) a kereskedőket illetően pedig közvetíti az áruk szállítását és egyik kézből a másikba való átvitelét mindaddig, amíg az árukat pénz ellenében véglegesen el nem adják, vagy más árura ki nem cserélik.

A hitel maximuma itt azonos az ipari tőke legteljesebb foglalkoztatottságával, azaz újratermelő erejének legnagyobb, a fogyasztás korlátait figyelmen kívül hagyó megfeszítésével. A fogyasztásnak ezeket a határait maga az újratermelési folyamat megfeszítése bővíti; egyrészt fokozza a jövedelem elfogyasztását a munkások és tőkések részéről, másrészt azonos a termelő fogyasztás megfeszítésével.

Ameddig az újratermelés folyamatos és így a visszaáramlás biztosítva van, ez a hitel rendelkezésre áll és bővülőben van, bővülése pedig magának az újratermelési folyamatnak a bővülésén alapul. Mihelyt a visszaáramlás késlekedése, piacok túltelítettsége, árak süllyedése miatt fennakadás következik be, felesleg mutatkozik ipari tőkében, de olyan formában, amelyben az ipari tőke nem képes elvégezni funkcióit. Tömegével van árutőke, de eladhatatlan. Tömegével van állótőke, de az újratermelés fennakadása következtében nagyrészt nem foglalkoztatják. A hitel összezsugorodik, 1) mert ezt a tőkét nem foglalkoztatják, azaz fennakad újratermelésének egyik fázisában, mivel nem végezheti el metamorfózisát; 2) mert az újratermelési folyamat folytonosságába vetett bizalom megrendül; 3)

mert a kereslet e kereskedelmi hitel iránt csökken. A fonógyárosnak, aki korlátozza termelését és akinek tömegével van raktáron eladhatatlan fonala, nincs szüksége arra, hogy gyapotot vásároljon hitelre; a kereskedő sem vesz hitelre árut, mert áruja úgyis több mint elegendő.

Ha tehát az újratermelési folyamat bővülésében vagy akár csak normális feszítettségében zavar áll be, akkor ezzel együtt hitelhiány is föllép; nehezebbé válik árut hitelbe kapni. De a készpénzfizetés megkövetelése s az óvatosság a hitelre történő eladás tekintetében az ipari ciklusnak különösen arra a szakaszára jellemző, amely az összeomlást követi. Magának a válságnak az idején, amikor mindenki eladni akar, de nem tud eladni és mégis szüksége van arra, hogy eladjon, ahhoz, hogy fizethessen, az újratermelési folyamatában akadályoztatott tőke (nem pedig a tétlen és elhelyezést kereső tőke) tömege éppen akkor a legnagyobb, amikor a hitelhiány is a legégetőbb (s ezért a leszámítolási kamatláb a bankhitelnél a legmagasabb). A már befektetett tőke ekkor valóban tömegével hever tétlenül, mert az újratermelés folyamata pang. A gyárak leállnak, felhalmozódnak a nyersanyagok, a kész termékek áru formájában túltelítik a piacot. Mi sem helytelenebb tehát, mint ezt az állapotot termelőtőke hiányának tulajdonítani. A termelőtőke éppen ekkor fölös mennyiségben áll rendelkezésre, részint az újratermelés normális, de pillanatnyilag összezsugorodott méreteihez, részint a megbénult fogyasztáshoz viszonyítva.

Képzeljük el, hogy az egész társadalom csak ipari tőkésekből és bérmunkásokból áll. Tekintsünk el továbbá az árváltozásoktól, amelyek megakadályozzák, hogy az össztőke jelentős részeit átlagos arányukban pótolják, s amelyek az egész újratermelési folyamat általános összefüggése következtében — ezt különösen a hitel fejleszti ki — mindig általánosan jelentkező időleges fennakadásokhoz kell hogy vezessenek. Ugyancsak tekintsünk el a látszatüzletektől és spekulatív adásvételektől, amelyeket a hitelügy mozdít elő. Akkor a válságot csak a termelés különböző ágai közti aránytalanságból lehetne megmagyarázni s abból, hogy maguknak a tőkéseknek a fogyasztása nem állna arányban felhalmozásukkal. A dolog azonban úgy áll, hogy a termelésbe befektetett tőkék pótlása nagyrészt a nem termelő osztályok fogyasztóképességétől függ; míg a munkások fogyasztóképességét részint a munkabér törvényei, részint az korlátozza, hogy csak addig alkalmazzák őket, ameddig a tőkésosztály számára profittal alkalmazhatók. Minden valóságos válság végső oka mindig a tömegek szegénysége és fogyasztásuk korlátoltsága, szemben a tőkés termelésnek azzal a törekvésével, hogy a

termelőerőket úgy fejlessze, mintha azoknak csak a társadalom abszolút fogyasztóképessége szabna határt.

Termelőtőke valóságos hiányáról — legalábbis fejlett tőkés nemzeteknél — csak általános rossz termés esetén lehet beszélni, érintse az akár a legfontosabb élelmiszereket, akár a legfőbb ipari nyersanyagokat.

Ehhez a kereskedelmi hitelhez azonban hozzájárul a tulajdonképpeni pénzhitel. A gyárosok és kereskedők kölcsönös előlegezései összefonódnak azzal a pénzelőleggel, amelyet a bankárok és pénzkölcsönzők nyújtanak nekik. A váltóleszámítolásnál az előlegezés csak névleges. A gyáros eladja termékét váltó ellenében s ezt a váltót leszámítoltatja egy váltóügynöknél. Valójában ez utóbbi csak bankárjának a hitelét előlegezi, aki viszont letevőinek pénztőkéjét adja oda előlegül; ezek a letevők pedig maguk a gyárosok és kereskedők, de munkások (a takarékbankokon keresztül), valamint a földjáradékot élvezők és a többi nem termelő osztályok is. Így egy gyárosnak és kereskedőnek sem lesz szüksége jelentős tartaléktőkére, s nem függenek többé a valóságos visszaáramlásoktól. Másfelől azonban részint a közönséges váltónyargalás, részint a puszta váltógyártást célzó áruüzletek következtében az egész folyamat oly bonyolulttá válik, hogy az üzlet még akkor is igen szolídnak s a pénz visszaáramlása továbbra is zavartalannak tűnik, amikor a visszafizetéseket valójában már régen csak a becsapott pénzkölcsönzők, illetve becsapott termelők rovására eszközlik. Ezért az üzlet mindig közvetlenül az összeomlás előtt látszik a legkicsattanóbban egészségesnek. Erre a legjobb bizonyítékot például az 1857. évi és az 1858. évi „Report on Bank Acts" szolgáltatja, amelyekben az összes bankigazgatók, kereskedők, egyszóval az összes megidézett szakértők, élükön Lord Overstone-nal, kölcsönösen szerencsét kívántak egymásnak a virágzó és egészséges üzlethez — pontosan egy hónappal 1857 augusztusa, a válság kitörése előtt. És különös, hogy Tooke a „History of Prices" című művében minden egyes válság történelmi leírásánál újból és újból áldozatául esik ennek az illúziónak. Az üzlet mindig makkegészséges s az ügyek a legremekebbül folynak, amíg aztán egyszerre csak bekövetkezik az összeomlás.

Most visszatérünk a pénztőke felhalmozásához.

A kölcsönadható pénztőkének nem minden gyarapodása jelez valóságos tőkefelhalmozást vagy az újratermelési folyamat bővülését. Ez legvilágosabban az ipari ciklusnak közvetlenül a válságot követő szakaszában tűnik ki, amikor tömegesen hever parlagon kölcsöntőke.

Ilyenkor, mikor a termelési folyamat összeszűkült (az angol ipari kerületekben az 1847. évi válság után egyharmadával csökkent a termelés), mikor az árak a legalacsonyabb ponton állanak és a vállalkozószellem megbénult, ilyenkor alacsony kamatláb uralkodik, ami itt csak annak a jele, hogy megszaporodott a kölcsönadható tőke, éspedig éppen az ipari tőke összezsugorodása és megbénulása következtében. Nyilvánvaló, hogyha az áruárak alacsonyak, a forgalom csökkent és a munkabérre fordított tőke összezsugorodott, kevesebb forgalmi eszközre van szükség; hogy másrészt, miután a külföldi adósságok részint aranykiáramlás, részint csőd révén felszámolódtak, nincs szükség újabb pénzmennyiségre a világpénz-funkció ellátásához; végül, hogy maguknak a váltóknak a számával és összegével együtt a leszámítolási üzlet terjedelme is csökkent. Ezért a kölcsönözhető pénztőke iránti kereslet — mind a forgalmi eszközökre, mind a fizetési eszközökre irányuló kereslet — csökken (új tőkebefektetésről még szó sincs), s így az ilyen tőkében viszonylagos bőség támad. De, mint később kiderül, ilyen körülmények között a kölcsönözhető pénztőke kínálata is pozitíve megnövekszik.

Így az 1847. évi válság után „az üzleti forgalom korlátozódott és nagy pénzbőség uralkodott" („Commercial Distress". 1847—48. 1664. sz. vallomás). A kamatláb igen alacsonyan állott, mert „a kereskedelem szinte teljesen tönkrement és úgyszólván semmi lehetőség nem volt pénzbefektetésre" (uo. 21. old. [231. sz.] Hodgsonnak, a Royal Bank of Liverpool igazgatójának vallomása). A következő kijelentésből kitűnik, hogy ezek az urak (és Hodgson még a legjobbak közé tartozik) milyen zagyvaságokat hordanak össze ennek megmagyarázására: „A pénzszűke (1847) az országban levő pénztőke valóságos csökkenéséből származott, aminek részint az volt az oka, hogy a világ minden tájáról történő behozatalért arannyal kellett fizetni, részint pedig az, hogy forgótőkét (floating capital) állótőkévé változtattak" [uo. 39. old. 464, 466. sz.]. Érthetetlen, hogy a forgótőkének állótőkévé való átváltoztatása miért csökkentené az ország pénztőkéjét, hiszen például a vasutaknál, amelyek akkor a legfőbb tőkebefektetési területet jelentették, a viaduktokat és síneket nem aranyból vagy papírból építik, s a vasúti részvényekre kiadott pénz, ha azt a befizetés alkalmával csak letétbe helyezték, ugyanúgy működött, mint minden más, a bankoknál letétbe helyezett pénz, sőt — mint erre már fentebb rámutattunk — a kölcsönözhető pénztőkét pillanatnyilag még gyarapította is; ha pedig valóban elköltötték az építkezésre, akkor mint vásárló- és fizetési eszköz forgott az országban. A pénztőkét mindez csak annyiban érinthette volna, amennyiben az állótőke nem exportálható árucikk, amennyiben tehát a kivitel lehetőségének hiányában

az a mozgósítható tőke is elesik, amelyre a kivitt árucikkek ellenében szert lehet tenni, vagyis elesnek a készpénzben vagy nemesfémrudakban beáramló fizetések is. De akkoriban angol kiviteli cikkek is tömegével hevertek eladhatatlanul a külföldi piacokon. A manchesteri stb. kereskedők és gyárosok számára, akik rendes üzleti tőkéjüknek egy részét vasúti részvényekben kötötték le, s ezért üzletük továbbfolytatása tekintetében kölcsöntőkétől függtek, floating capital-juk valóban rögzítetté vált és viselniök kellett ennek következményeit. De akkor is ez történt volna, ha az üzletükhöz tartozó, de onnan kivont tőkét nem vasutakba, hanem például bányákba fektetik be, amelyeknek terméke megint csak floating capital, vas, szén, réz stb. — A mozgósítható pénztőke valóságos csökkenése rossz termés, gabonabehozatal és aranykivitel következtében, természetesen olyan jelenség, amelynek semmi köze sem volt a vasúti szédelgéshez. — „Csaknem valamennyi kereskedőcég elkezdte üzletét többé vagy kevésbé kiéheztetni, hogy a pénzt vasutakba fektesse" [uo. 18. old. 177. sz.]. — „A kereskedőcégek által a vasutaknak oly bőven folyósított előlegek előbbieket arra utalták, hogy váltóleszámítolás révén túlságosan is a bankokra támaszkodjanak s kereskedelmi üzleteiket azok segítségével vigyék tovább." (Ugyancsak Hodgson: uo. 43. old. [526. sz.]) „A vasúti spekuláció Manchesterben óriási veszteségeket okozott." (Az I. köt. 13. fej. 3, c [383. old.] alatt és másutt is többször említett R. Gardner vallomása, 4884. sz. uo. [369. old.]).

Az 1847. évi válság egyik fő oka a piacok hallatlan telítettsége és a keletindiai áruüzletben elharapózó határtalan szédelgés volt. De más körülmények is csődbe juttatták az ebben az üzletágban működő rendkívül gazdag cégeket: „Bőséges eszközökkel rendelkeztek, de ezeket nem lehetett mozgósítani. Egész tőkéjük le volt kötve mauritiusi földbirtokokon vagy indigó- és cukorgyárakban. Ha aztán 500 000—600 000 font sterlingnyi kötelezettséget vállaltak, nem volt több mozgósítható eszközük, hogy váltóikat kifizessék s végül kitűnt, hogy e váltók kifizetésében teljesen hitelükre kell támaszkodniok" (Ch. Turner keletindiai cikkekkel foglalkozó nagy liverpooli kereskedelmi cég főnöke, 730. sz. uo.). Továbbá Gardner (4872. sz. uo.): „Közvetlenül a kínai szerződés után az országban olyan hatalmas reményeket fűztek Kínával való kereskedelmünk hatalmas kibővüléséhez, hogy már meglevő gyárainkon felül sok nagy gyár épült kifejezetten erre az üzletre számítva, hogy a kínai piacon leginkább eladható pamutszöveteket gyártsanak." — „4874. Hogyan sikerült ez az üzlet? — Szinte leírhatatlan romlást okozott; nem hiszem, hogy az 1844-ben és 1845-ben Kínába küldött valamennyi hajószállítmány értékéből valaha is több térült volna meg, mint az

összeg kétharmada; minthogy a vissz-export főcikke a tea, s minthogy oly nagy reményeket keltettek bennünk, mi gyárosok bizton számítottunk a teavámok jelentős csökkentésére." És most következik naiv formában az angol gyáros jellegzetes hitvallása: „A mi külkereskedelmünk korlátja nem a külső piac árufelvevő képességében van, hanem itt az országban, abbeli képességünkben, hogy elfogyasszuk az ipari gyártmányainkért cserébe kapott termékeket." (Azok a viszonylag szegény országok, amelyekkel Anglia kereskedik, természetesen bármilyen mennyiségű angol gyártmányt meg tudnak fizetni és el tudnak fogyasztani, sajnos azonban a gazdag Anglia nem képes a cserébe kapott termékeket megemészteni.) „4876. Eleinte kiküldtem néhány fajta árut s ezeket mintegy 15%-os veszteséggel adattam el, abban a szilárd meggyőződésben, hogy az az ár, amelyen ügynökeim teát tudnak vásárolni, olyan, hogy az itthoni viszonteladás alkalmával szerzett profit majd kiegyenlíti ezt a veszteséget; de ahelyett, hogy profitra tettem volna szert, néha 25, sőt 50%-ot vesztettem." — „4877. A gyárosok saját számlájukra exportáltak? — Túlnyomórészt; úgy látszik a kereskedők hamarosan rájöttek, hogy a dolog semmi jóval nem kecsegtet, s inkább a gyárosokat buzdították bizományi eladásra, ők maguk pedig nem vállaltak részt az exportban." — 1857-ben viszont a veszteségek és csődök főleg a kereskedőket sújtották, mert ez alkalommal a gyárosok átengedték nekik azt a feladatot, hogy az idegen piacokat „saját számlára" telítsék túl.

A pénztőke megnövekedése származhat abból, hogy a bankrendszer terjeszkedése következtében (lásd lentebb Ipswich példáját, ahol közvetlenül 1857 előtt a bérlők letétei néhány év alatt megnégyszereződtek) a régebbi magánkincs vagy érmetartalék bizonyos időre mindig kölcsöntőkévé változik át. A pénztőkének ez a megnövekedése éppúgy nem a termelőtőke növekedésének kifejezése, mint a londoni részvénytársasági bankok letéteinek növekedése, mihelyt ezek kamatokat kezdtek fizetni a letétek után. Amíg a termelés mérete változatlan marad, ez a növekedés csak a kölcsönözhető pénztőke bőségét eredményezi a termelőtőkével szemben. Ezért a kamatláb alacsony.

Ha az újratermelési folyamat ismét elérte a virágzásnak azt a fokát, amely a túlfeszítettséget megelőzi, akkor a kereskedelmi hitel hatalmas mértékben kiterjed s ennek „egészséges" alapja a valóságban ismét az, hogy a tőkék visszaáramlása akadálytalan s a termelés kibővült. Ebben az állapotban a kamatláb még mindig alacsony, bár a minimum fölé emelkedik. Valójában ez az *egyetlen* időpont, amikor el lehet mondani, hogy az alacsony kamatláb, s ezért a kölcsön-

tőke viszonylagos bősége, egybeesik az ipari tőke valóságos növekedésével. Az a körülmény, hogy a visszaáramlások könnyen és szabályosan történnek, s ehhez kiterjedt kereskedelmi hitel kapcsolódik, a kereslet megnövekedése ellenére biztosítja a kölcsöntőke kínálatát és megakadályozza a kamatláb emelkedését. Másrészt csak most kezdenek jelentős szerepet játszani azok a szerencselovagok, akik tartaléktőke nélkül, sőt minden tőke nélkül dolgoznak s ezért műveleteikben teljesen a pénzhitelre támaszkodnak. Ehhez járul most az állótőke hatalmas megnövekedése ennek valamennyi formájában és az, hogy tömegével indítanak meg új, nagyszabású vállalkozásokat. A kamat most átlagos színvonalára emelkedik. Maximumát akkor éri el ismét, amikor kirobban az új válság, a hitel hirtelen elapad, a fizetések akadoznak, az újratermelési folyamat megbénul és, a korábban említett kivételektől eltekintve, a kölcsöntőke szinte abszolút hiányával egyidejűleg fölösleg mutatkozik parlagon heverő ipari tőkében.

Egészében véve tehát a kölcsöntőkének a kamatlábban kifejeződő mozgása fordított irányú az ipari tőke mozgásával. Az a szakasz, amelyben az alacsony, de a minimum fölött álló kamatláb együttjár a válságot követő „javulással" és növekvő bizalommal, és különösen az a szakasz, amelyben eléri átlagos magasságát, tehát a minimumtól és maximumtól egyforma távolságban levő középső pontot — csak ez a két mozzanat fejezi ki a kölcsöntőke bőségének egybeesését az ipari tőke hatalmas megnövekedésével. De az ipari ciklus kezdetén az alacsony kamatláb az ipari tőke összehúzódásával, a ciklus végén pedig a magas kamatláb az ipari tőke fölös bőségével esik egybe. „A javulást" kísérő alacsony kamatláb azt fejezi ki, hogy a kereskedelmi hitel csak csekély mértékben szorul rá bankhitelre, mert még a saját lábán áll.

Ezzel az ipari ciklussal úgy áll a dolog, hogy miután az első lökést megadták, ugyanannak a körforgásnak periodikusan ismétlődnie kell[8]. Az elernyedés állapotában a termelés lecsökken ama színvonal alá, amelyet az előző ciklusban elért s amelynek technikai alapja most rendelkezésre áll. A virágzás — a középső periódus — idején a termelés továbbfejlődik ezen az alapon. A túltermelés és a szédelgés periódusában a végsőkig megfeszíti a termelőerőket, túl a termelési folyamat tőkés korlátain.

[8] {Miként másutt már megjegyeztem, e tekintetben a legutolsó nagy általános válság óta fordulat következett be. Úgy látszik, hogy a periodikus folyamat akut formája a maga eddig tízéves ciklusával átadta helyét a viszonylag rövid, lanyha megélénkülés és viszonylag hosszú, döntést nem hozó nyomottság — különböző ipari országokban különböző időben történő — inkább krónikus és hosszabban elhúzódó váltakozásának. Lehetséges azonban, hogy a ciklus tartamának meghosszabbodásáról van csupán szó. A világkereskedelem gyermekkorában,

Magától értetődő, hogy a válság periódusában kevés a fizetési eszköz. Maguknak az áruknak a metamorfózisa helyébe a váltók beválthatósága lépett, mégpedig ilyen időben annál inkább, mennél fokozottabban dolgozik a cégek egy része pusztán hitelre. Hozzá nem értő és ostoba banktörvényhozás — ilyen volt az 1844—45. évi — ezt a pénzválságot súlyosbíthatja. De semmilyen banktörvényhozás sem küszöbölheti ki a válságot.

Ha egy termelési rendszerben, ahol az újratermelési folyamat egész összefüggése a hitelen nyugszik, a hitel hirtelen megszűnik és már csak készpénzzel lehet fizetni, akkor nyilvánvalóan válságnak kell bekövetkeznie, hatalmas tülekedés támad fizetési eszközökért. Ezért az első pillanatra az egész válság csak hitelválságnak és pénzválságnak tűnik. S valóban, a kérdés csak az, hogyan lehet a váltókat pénzre átváltani. Ezek a váltók azonban többségükben valóságos vételeket és eladásokat képviselnek, amelyek messze túlhaladják a társadalmi szükségletet és végül is ez az egész válság alapja. Emellett azonban e váltók óriási tömege pusztán szédelgő üzleteket képvisel, amelyek most napfényre kerülnek és szétpattannak; továbbá idegen tőkével folytatott, de balsikerű spekulációt; végül olyan árutőkéket, amelyek elértéktelenedtek vagy teljesen eladhatatlanná váltak, vagy olyan tartozásokat, amelyeket sohasem fognak kifizetni. Az újratermelési folyamat erőszakos kibővítésének egész mesterséges rendszerét természetesen nem lehet azzal helyrebillenteni, hogy netán egy bank, például az Angol Bank a maga papírjegyeiben minden szédelgőnek kiadja a hiányzó tőkét és az összes elértéktelenedett árukat régi

---

1815-től 1847-ig, mintegy ötéves válságokat* lehet kimutatni; 1847-től 1867-ig a ciklus határozottan tízéves; lehetséges volna, hogy egy hallatlan hevességű új világválság van előkészületben? Sok jel mutat erre. A legutóbbi, 1867-es általános válság óta nagy változások történtek. A közlekedési eszközök óriási térhódítása — óceánjáró gőzhajók, vasutak, villamos távíró, Szuezi csatorna — most valóban megteremtette a világpiacot. Anglia mellé, mely korábban monopolizálta az ipart, egy sor konkurráló ipari ország zárkózott fel; a fölös európai tőke számára minden világrészben összehasonlíthatatlanul nagyobb és változatosabb befektetési terület nyílott, úgyhogy a tőke sokkal inkább eloszlik és a helyi túlhajtott spekuláció könnyebben leküzdhető. Mindez a legtöbb régi válsággócot és válságot előidéző alkalmat kiküszöbölte vagy jelentékenyen gyengítette. Emellett a konkurrencia a belső piacon átengedi a terepet a kartelleknek és trösztöknek, a külső piacon pedig a védővámok korlátozzák, amelyekkel Angliát kivéve valamennyi nagy ipari ország körülbástyázza magát. Ezek a védővámok azonban nem egyebek, mint előkészületek a végső általános ipari hadjáratra, amelynek el kell döntenie, hogy kié legyen a világpiaci uralom. Így valamennyi elem, amely a régi válságok megismétlődése ellen hat, egy sokkal hatalmasabb eljövendő válság csíráját hordja magában. — *E. F.*}

* Nyilván sajtóhiba; helyesen: *ciklusokat*. — *Szerk.*

névértékükön megvásárolja. Egyébként úgy látszik, hogy itt minden tótágast áll, mert ebben a papirosvilágban sehol sem jelenik meg a reális ár a maga reális mozzanataival, hanem csak a nemesfémrúd, a fémpénz, bankjegy, váltó, értékpapír. Különösen a centrumokban, ahol az ország pénzüzletei összpontosulnak, mint például Londonban, van fordított világ; az egész folyamat érthetetlenné válik; a termelés központjaiban már kevésbé van így.

Az ipari tőkének a válságokban megnyilvánuló fölös bőségével kapcsolatban egyébként megjegyzendő, hogy az árutőke önmagában véve egyúttal pénztőke is, vagyis bizonyos értékösszeg, amely az áru árában fejeződik ki. Mint használati érték, az árutőke meghatározott mennyiségű meghatározott használati tárgyból áll, s ez utóbbiból a válság pillanatában fölösleg mutatkozik. De mint magában való pénztőke, mint potenciális pénztőke, folytonosan kibővül és összezsugorodik. A válság előestéjén és magában a válságban az árutőke mint potenciális pénztőke összezsugorodott. Tulajdonosa és annak hitelezője számára (úgyis mint a váltók és kölcsönök biztosítéka) kevesebb pénztőkét jelent, mint akkoriban, amikor megvásárolták és a reá épített leszámítolásokat és zálogüzleteket véghez vitték. Ha ez volna az értelme annak az állításnak, hogy egy ország pénztőkéje szorult helyzetben csökkent, akkor ez azonos azzal a megállapítással, hogy az áruk ára zuhant. Az áraknak ez a hirtelen zuhanása egyébként csak korábbi felduzzadásukat egyenlíti ki.

Az áremelkedés közben, amely együtt halad a túltermeléssel és a túlspekulációval, a nem termelő osztályok bevételei, valamint azok bevételei, akik fix jövedelemből élnek, túlnyomórészt változatlanok maradnak. Fogyasztóképességük tehát viszonylag csökken és ezzel csökken a képességük arra is, hogy pótolják a teljes újratermelésnek azt a részét, amelyet normális viszonyok között el kellene fogyasztaniok. Az általuk támasztott kereslet a valóságban még akkor is csökken, ha névleg azonos marad.

A behozatalt és kivitelt illetően meg kell jegyezni, hogy sorjában valamennyi ország belekerül a válságba, s akkor megmutatkozik, hogy kevés kivétellel mindnyájan túl sokat exportáltak és importáltak, hogy tehát *mindegyikük fizetési mérlege passzív*. Vagyis a dolog valójában nem a fizetési mérlegen múlik. Anglia betegsége például az aranykiáramlás. Túl sokat importált. De ugyanakkor az összes többi országok túl vannak telítve angol árukkal. Ők is túl sokat importáltak tehát, vagy túl sok importot kényszerítettek rájuk. (Mindenesetre különbség van a hitelre exportáló ország és az olyan országok között, melyek egyáltalában nem, vagy csak keveset visznek ki hitel ellenében. Utóbbiak viszont hitelre importálnak; s ez csak akkor nincs így, ha az árut

bizományba küldik oda.) A válság először Angliában törhet ki, abban az országban, amely a legtöbb hitelt nyújtja és a legkevesebb hitelt veszi igénybe, mert a fizetési mérleg, az azonnal kiegyenlítendő esedékes fizetések mérlege Anglia *rovására* üt ki, bár az általános kereskedelmi mérleg az ő *javára* alakul. Ez utóbbi körülményt részint az Anglia által nyújtott hitel magyarázza, részint a külföldre kölcsönzött tőkék tömege, aminek következtében a tulajdonképpeni kereskedelmi szállítmányokon kívül rengeteg áruban történő fizetés áramlik be Angliába. (Előfordult azonban az is, hogy a válság először Amerikában tört ki, abban az országban, amely Angliától a legtöbb kereskedelmi és tőkehitelt kapja.) Az aranykiáramlással kezdődő és azzal együttjáró angol összeomlás kiegyenlíti Anglia fizetési mérlegét, részint azáltal, hogy importőrei csődbe kerülnek (erről az alábbiakban), részint azáltal, hogy árutőkéje egy részét olcsó árakon kihajtja külföldre, részint azáltal, hogy külföldi értékpapírokat ad el, angol papírokat vásárol stb. Most egy másik ország kerül sorra. Fizetési mérlege pillanatnyilag aktív volt, de a válság most semmivé tette, vagy legalábbis megrövidítette a fizetési mérleg és kereskedelmi mérleg között normális időkben érvényes időközt; valamennyi fizetést egyszerre kellene eszközölni. Ugyanaz a történet most itt ismétlődik. Angliába most visszaáramlik az arany, a másik országból pedig kiáramlik. Ami az egyik országban túlméretezett behozatalnak tűnik, az a másikban túlméretezett kivitel és fordítva. De valamennyi ország túl sokat hozott be és túl sokat vitt ki (itt nem rossz termésekről stb. beszélünk, hanem általános válságról); azaz túltermelés történt, amelyet előmozdított a hitel s az azt kísérő általános áremelkedés.

1857-ben a válság az Amerikai Egyesült Államokban tört ki. Angliából arany áramlott át Amerikába. De mihelyt Amerikában a felfúvottság hólyagként szétpattant, válság tört ki Angliában és az arany Amerikából Angliába áramlott. Ugyanez történt Anglia és a kontinens között. Az általános válság idején minden nemzet fizetési mérlege passzívvá válik, legalábbis minden kereskedelmileg fejlett nemzeté, de ez mindig sorjában egymásután történik, hasonlóan a futótűzhöz, mihelyt a fizetés sora az illető nemzetre kerül; s ha a válság, például Angliában, egyszer már kitört, akkor ezeknek az időpontoknak a sorozatát egészen rövid periódusra szorítja össze. Ekkor kitűnik, hogy mindezek a nemzetek egyidejűleg túl sokat exportáltak (tehát túl sokat termeltek) és túl sokat importáltak (tehát túl sokat kereskedtek), hogy mindegyiküknél túl magasak voltak az árak és túlfeszített a hitel. Valamennyi országban egyaránt bekövetkezik az összeomlás. Sorjában mindenütt fellép azután az aranykiáramlás jelensége s éppen ennek általános volta mutatja, hogy 1) az aranykiáramlás a válságnak

pusztán megnyilvánulása, nem pedig oka; 2) a sorrend, amelyben a különböző nemzeteknél fellép, csak azt jelzi, mikor került rájuk a sor, hogy számadásukat az éggel elintézzék, mikor következett el náluk a válság időpontja s mikor törtek ki náluk a válság lappangó elemei.

Jellemző az angol közgazdasági írókra — s az említésre méltó közgazdasági irodalom 1830 óta főleg a forgalmi eszközökkel [currency], hitellel és válságokkal foglalkozó irodalomra szorítkozik —, hogy a válságok idején folyó nemesfémkivitelt — a váltóárfolyamok megváltozása ellenére — pusztán Anglia szempontjából, tisztán nemzeti jelenségként vizsgálják és teljesen szemet hunynak ama tény fölött, hogy ha bankjuk a válság idején felemeli a kamatlábat, akkor ugyanezt teszi a többi európai bank is és ha ma ők jajgatnak aranykiáramlásról, holnap Amerikában, holnapután pedig Németországban és Franciaországban hangzik fel a jajveszékelés.

1847-ben „ki kellett egyenlíteni Anglia kötelezettségeit" {amelyek igen nagy részben gabona ellenében keletkeztek}. „Szerencsétlen módon a kiegyenlítés túlnyomórészt csődök útján történt." {A gazdag Anglia csődök útján jutott lélegzethez a kontinenssel és Amerikával szemben.} „Amennyiben pedig a kiegyenlítés nem csődök útján történt, annyiban nemesfémkivitellel tettek eleget a kötelezettségeknek" („Report of Committee on Bank Acts". 1857.). Angliában tehát a banktörvényhozás kiélezi a válságot, ugyanakkor azonban eszköz arra, hogy éhínség idején becsapják a gabonát exportáló nemzeteket, hogy elszedjék először gabonájukat, majd a gabonáért járó pénzüket. Olyan országok számára tehát, amelyeket magukat is többé-kevésbé sújt a drágulás, ilyen időkben a gabonakivitel eltiltása igen ésszerű intézkedés az Angol Bank ama terve ellen, hogy a gabonabehozatalból eredő „kötelezettségeit csődök útján egyenlítse ki". Ez esetben sokkal jobb, ha a gabonatermelők és spekulánsok profitjuk egy részét elvesztik az illető ország javára, mint ha tőkéjüket veszítik el Anglia javára.

A mondottakból következik, hogy az árutőke a válság idején és egyáltalában üzleti pangás idején nagymértékben elveszíti azt a tulajdonságát, hogy potenciális pénztőkét képvisel. Ugyanez érvényes a fiktív tőkére, a kamatozó papírokra, amennyiben ezek maguk is tőzsdei forgalomban vannak mint pénztőkék. A kamat emelkedésével áruk süllyed. Süllyed továbbá az általános hitelhiány következtében is, amely tulajdonosaikat arra kényszeríti, hogy e papírokat tömegesen dobják piacra s ezáltal szerezzenek pénzt. Végül süllyed a részvények ára, részint, mert csökkennek azok a jövedelmek, amelyekre utalványul szolgálnak, részint mert a vállalatok, amelyeket képviselnek, elég gyakran szédelgés jellegűek. A válságok idején ez a fiktív pénztőke hatalmas mértékben csökken, s ezzel csökken tulajdonosainak

az a hatalma, hogy pénzt vegyenek fel rá a piacon. Ez értékpapírok névértékének az árfolyamjegyzékben feltüntetett süllyedése a legkevésbé sem érinti a valóságos tőkét, amelyet az értékpapírok képviselnek, de nagyon is érinti tulajdonosaik fizetőképességét.

Harmincegyedik fejezet

PÉNZTŐKE ÉS VALÓSÁGOS TŐKE. II.

(Folytatás)

Még mindig nem végeztünk azzal a kérdéssel, mennyiben esik egybe a tőkének kölcsönözhető pénztőke formájában történő felhalmozása a valóságos felhalmozással, tehát az újratermelési folyamat bővülésével.

A pénz átváltoztatása kölcsönözhető pénztőkévé sokkal egyszerűbb dolog, mint a pénznek termelőtőkévé való átváltoztatása. De itt két dolgot kell megkülönböztetnünk:

1) a pénz puszta átváltozását kölcsöntőkévé;

2) a tőke vagy jövedelem átváltozását pénzzé, amelyet kölcsöntőkévé változtatnak.

Csak az utóbbi pont foglalhatja magában a kölcsöntőke olyan valóságos felhalmozását, amely az ipari tőke pozitív felhalmozásával van kapcsolatban.

1. A pénz átváltozása kölcsöntőkévé

Láttuk már, hogy lehetséges a pénztőkének olyan felgyülemlése, fölös bősége, amely csak annyiban függ össze a termelő felhalmozással, hogy fordított arányban áll azzal. Ez az ipari ciklus két szakaszában fordul elő, éspedig először akkor, amikor az ipari tőke, mindkét formájában — mint termelőtőke és mint árutőke — összezsugorodott, tehát a ciklus kezdetén a válság után; és másodszor, amikor megkezdődik a javulás, de a kereskedelmi hitel a bankhitelt még csak kevéssé veszi igénybe. Az első esetben a pénztőke, amelyet korábban a termelésben és kereskedelemben alkalmaztak, parlagon heverő kölcsöntőkeként jelenik meg; a második esetben a pénztőkét növekvő mértékben alkalmazzák, de igen alacsony kamatláb mellett, mert most az ipari és kereskedelmi tőkés írja elő a feltételeket a pénztőkésnek. A kölcsöntőke fölös bősége az első esetben az ipari tőke stagnálását fejezi ki, a másodikban pedig a kereskedelmi hitel viszonylagos függetlenségét a bankhiteltől, ami azon nyugszik, hogy a visszaáramlás folya-

matos, a hitelhatáridők rövidek s az üzletemberek túlnyomórészt saját tőkével dolgoznak. Az idegen hiteltőkére számító spekulánsok még nem jelentek meg a színen; a saját tőkével dolgozó emberek még távol vannak attól, hogy akár megközelítően is tisztán hitelműveleteket végezzenek. Az első szakaszban a kölcsöntőke bősége a valóságos felhalmozásnak éppen az ellenkezőjét fejezi ki. A második szakaszban egybeesik az újratermelési folyamat újabb kibővülésével, együttjár vele, de nem oka annak. A kölcsöntőke bősége már csökkent, már csak viszonylagos a kereslethez képest. Mindkét esetben a valóságos felhalmozási folyamat bővülését elősegíti az a körülmény, hogy az alacsony kamat, amely az első esetben alacsony árakkal, a másodikban lassan emelkedő árakkal jár együtt, megnöveli a profitnak vállalkozói haszonná átváltozó részét. Még inkább ez történik, amikor a kamat a legnagyobb virágzás idején átlagosra emelkedik, mert ekkor megnövekedett ugyan, de kevésbé, mint a profit.

Láttuk másrészt, hogy lehetséges a kölcsöntőke felhalmozása minden valóságos felhalmozás nélkül, pusztán technikai eszközök révén, mint amilyen a bankrendszer kibővülése és koncentrációja, megtakarítás a forgalmi eszköz készletben vagy akár a magánosok fizetési eszközeinek tartalékalapjában, amelyeket ezáltal rövid határidőkre mindig kölcsöntőkévé változtatnak. Bár ez a kölcsöntőke, amelyet ezért lebegő tőkének (floating capital) is neveznek, mindig csak rövid időszakokra tartja meg a kölcsöntőke formáját (hiszen leszámítolni is csak rövid időszakokra lehet), mégis folytonosan ide-oda áramlik. Ha az egyik ember kivonja a maga tőkéjét, a másik újat visz oda. A kölcsönözhető pénztőke tömegének gyarapodása (itt egyáltalában nem a több évre szóló, hanem csak a váltók és letétek ellenében nyújtott rövidlejáratú kölcsönökről beszélünk) tehát valóban teljesen független a valóságos felhalmozástól.

„Bank Committee". 1857. 501. kérdés. „Mit ért Ön floating capital-en?" {Weguelin úr, az Angol Bank kormányzója:} „Olyan tőke ez, amelyet rövidlejáratú pénzkölcsönökre lehet használni ... (502.) az Angol Banknak ... valamint a vidéki bankoknak a jegyei, és az országban levő pénz összege." —{Kérdés:} „Ha Ön floating capital-en az aktív forgalmat" {ti. az Angol Bank jegyeinek a forgalmát} „érti, akkor a Bizottság előtt fekvő tanúvallomások alapján vajon nem úgy tűnik-e, hogy ebben az aktív forgalomban igen jelentékeny ingadozás van?" {Igen nagy különbséget jelent azonban, hogy az aktív forgalmat ki előlegezi, a pénzkölcsönző, vagy maga az újratermelő tőkés. — Weguelin felelete:} „A floating capital-be belefoglalom a bankár tartalékait, amelyek jelentékenyen ingadoznak." Ez azt jelenti tehát, hogy jelentékenyen ingadozik a letéteknek az a része,

amelyet a bankárok nem kölcsönöztek tovább, hanem amely az ő tartalékukként, nagyrészt azonban az Angol Bank tartalékaként is szerepel, amelynél a bankárok e letéteket elhelyezték. Weguelin úr végül is azt mondja, hogy a floating capital nem más mint bullion, azaz nemesfémrudak és fémpénz. (503.) Egyáltalában csodálatos, hogy a pénzpiacnak ebben a hiteltolvajnyelvében mennyire más értelmet és más formát kap a politikai gazdaságtan valamennyi kategóriája. Floating capital kifejezéssel ott a circulating capital-t [forgótőkét] jelölik, ami természetesen egészen más dolog, s a money [pénz] tőke, a bullion [nemesfémrúd] tőke, a bankjegyek neve circulation [forgalom], a tőke „a commodity" [egy áru], az adósságok commodities [áruk] s a fixed capital [állótőke] olyan pénz, amely nehezen eladható papírokban fekszik!

„A londoni részvénytársasági bankok ... letéteiket az 1847. évi 8 850 774 font sterlingről 1857-ben 43 100 724 font sterlingre növelték ... A Bizottság elé tárt adatok és tanúvallomások alapján arra lehet következtetni, hogy ennek az óriási összegnek jelentékeny része olyan forrásokból származik, amelyeket azelőtt erre a célra nem lehetett felhasználni; továbbá, hogy az a szokás, hogy a bankárnál folyószámlát nyissanak és pénzt helyezzenek letétbe, számos olyan osztályra átterjedt, amelyek azelőtt tőkéjüket (!) nem ilyen módon fektették be. Rodwell úr, a Vidéki Magánbankok" {ezek tehát nem részvénytársasági bankok} „Szövetségének elnöke s a Bizottság előtt megjelenő küldötte előadja, hogy Ipswich környékén ez a szokás a körzet bérlői és kiskereskedői között újabban megnégyszereződött; hogy most majdnem minden bérlőnek van letéte a bankoknál, még azoknak is, akik csak 50 font sterling bért fizetnek évente. E letétek zöme természetesen hasznosítható az üzletben, s különösen Londonba igyekszik, a kereskedelmi tevékenység központjába, ahol mindenekelőtt a váltóleszámítolásnál és a londoni bankárok ügyfeleinek nyújtott egyéb előlegek formájában használják fel. Jelentős részük viszont, amelyre maguknak a bankároknak nincs közvetlen szükségük, a váltóügynökök kezébe kerül, akik ennek ellenében olyan kereskedelmi váltókat adnak a bankároknak, amelyeket ők már egyszer leszámítoltak londoni és vidéki személyek számára" („Bank Committee". 1858. V. old. [8. bekezdés]).

A bankár, amikor a váltóügynök által egyszer már leszámított váltókra az utóbbinak előleget nyújt, gyakorlatilag visszleszámítolást végez: valójában azonban e váltók közül igen sokat már a váltóügynök visszleszámított, s ugyanazzal a pénzzel, amellyel a bankár visszleszámítolja a váltóügynök váltóit, ez utóbbi új váltókat visszleszámítol. Hova vezet ez? „Kiterjedt fiktív hiteleket hoztak létre szívességi

váltókkal és fedezetlen hitelekkel, amit nagyon megkönnyített a vidéki részvénytársasági bankok eljárása; ezek a bankok az ilyen váltókat leszámították, majd a londoni piacon váltóügynököknél visszleszámítoltatták, éspedig csupán a bank hitelére támaszkodva, tekintet nélkül a váltók egyéb minőségére" (uo. [XXI. old. 52. sz. bekezdés]).

A következő, az „Economist"-ból vett idézet érdekesen világítja meg ezt a visszleszámítolást, valamint azt, hogy a kölcsönözhető pénztőkének ez a pusztán technikai szaporítása mennyire elősegíti a hitelszédelgést: „Sok éven át az ország egyes kerületeiben a tőke" {ti. a kölcsönözhető pénztőke} „gyorsabban halmozódott fel, mint ahogy felhasználásra kerülhetett volna, ugyanakkor pedig más kerületekben a befektetési lehetőségek nőttek gyorsabban, mint maga a tőke. A mezőgazdasági kerületek bankárainak tehát nem volt alkalmuk letétjeiket saját környékükön hasznothajtóan és biztonságosan befektetni, az ipari kerületekben és kereskedővárosokban viszont nagyobb kereslet mutatkozott tőke iránt, mint amelyet az ottani bankárok ki tudtak elégíteni. A különböző kerületek e különböző helyzetének hatásaképpen az utóbbi években létrejött és rohamosan elterjedt a tőke elosztásával foglalkozó cégek új fajtája. Ezeket közönségesen váltóügynököknek hívják ugyan, de valójában hatalmas méretekben dolgozó bankárok. Ezek a cégek azzal foglalkoznak, hogy bizonyos kikötött időre és meghatározott kikötött kamatra átveszik azon kerületek bankjainak fölös tőkéjét, ahol azt nem lehet felhasználni, valamint a részvénytársaságok és nagy kereskedőcégek időlegesen parlagon heverő eszközeit, s ezt a pénzt magasabb kamatlábra odakölcsönzik olyan kerületek bankjainak, ahol nagyobb a tőke iránti kereslet; ezt rendszerint ügyfeleik váltóinak visszleszámítolása révén teszik ... A Lombard Street ily módon hatalmas központtá vált, ahol az ország egyik részében parlagon heverő és nem hasznosítható tőkét átviszik máshova, ahol aziránt kereslet mutatkozik; s ezt éppúgy megteszik a különböző országrészekkel, mint a hasonló helyzetben levő egyénekkel kapcsolatban. Eredetileg ezek az üzletek szinte kizárólag arra korlátozódtak, hogy bankszerű biztosítékra adtak és vettek kölcsönöket. De amilyen mértékben az ország tőkéje rohamosan gyarapodott és felhasználása bankok létesítése révén mind gazdaságosabbá vált, a szóban forgó leszámítoló házak rendelkezésére álló alapok annyira megnövekedtek, hogy ezek a cégek kezdtek előlegeket nyújtani kikötői raktárjegyekre s később fuvarlevelekre is, amelyek még meg sem érkezett termékeket képviseltek, de amelyek fejében néha, ha nem is rendszerint, már váltókat intézvényeztek az áruügynökre. Ez a gyakorlat hamarosan megváltoztatta az angol üzleti élet egész jellegét. Ezek a Lombard Street által nyújtott könnyítések

nagyon megszilárdították a Mincing Lane-i [a londoni tea- és kávétőzsde] áruügynökök helyzetét; utóbbiak viszont az egész előnyt továbbadták az importáló kereskedőknek; ezek annyira kivették belőle részüket, hogy míg 25 évvel ezelőtt egy kereskedő hitelét tönkretette volna, ha fuvarleveleire, sőt akár ha kikötői raktárjegyeire vesz fel hitelt, az utóbbi években ez a gyakorlat oly általánossá vált, hogy szabálynak tekinthető, nem pedig, mint 25 évvel ezelőtt, ritka kivételnek. Sőt, ez a rendszer annyira kiterjedt, hogy a Lombard Streeten nagy összegeket vettek fel olyan váltókra, amelyeket a távoli gyarmatokon *még csak érőben levő* termés fejében intézvényeztek. E könnyítéseknek az volt a következménye, hogy az importkereskedők kibővítették külföldi üzleteiket, és lebegő (floating) tőkéjüket, amellyel eddig üzletüket vitték, lekötötték a legelítélendőbb befektetésbe, gyarmati ültetvényeken, amelyeket csak kevéssé vagy sehogyan sem tudtak ellenőrizni. Ily módon a hitelek közvetlen egymásba kapcsolódását látjuk. Az ország tőkéje, amely mezőgazdasági kerületeinkben gyűlik össze, kisösszegű letétek formájában a vidéki bankokhoz kerül és felhasználás céljából a Lombard Streeten összpontosul. De hasznothajtóvá csak azáltal vált, hogy, először, bánya- és ipari kerületeinkben az üzlet kibővítésére fordították az ottani bankokra szóló váltók visszleszámítolása révén; továbbá pedig azáltal, hogy nagyobb könnyítéseket biztosított a külföldi termékek behozóinak, a kikötői raktárjegyekre és fuvarlevelekre nyújtott előlegek útján. Így a külföldi és gyarmati kereskedelemben tevékenykedő cégek «törvényes» kereskedőtőkéje felszabadulhatott s azt a tengerentúli ültetvényeken a legelítélendőbb befektetésekre lehetett felhasználni" („Economist". 1847 [november 20.] 1334. old.). Ez aztán a „szép" láncolata a hiteleknek! A vidéki letevő azt képzeli, hogy csak bankárjánál helyezte el letétjét, továbbá azt hiszi, hogy a bankár csupán magánszemélyeknek folyósít kölcsönt, mégpedig olyanoknak, akiket ismer. A leghalványabb sejtelme sincs arról, hogy letétjét a bankár egy londoni váltóügynöknek bocsátja rendelkezésére, akinek műveleteit egyikük sem ellenőrizheti.

Azt már láttuk, hogy hatalmas részvénytársasági vállalatok, például vasútépítés, pillanatnyilag növelhetik a kölcsöntőkét, mert a befizetett összegek, valóságos felhasználásukig, egy bizonyos időn át mindig a bankok rendelkezésére állanak.

A kölcsöntőke tömege egyébként teljesen különbözik a forgalmi eszközök mennyiségétől. A forgalmi eszközök mennyiségén itt az országban található és forgalomban levő valamennyi bankjegy és fémpénz

összegét értjük, beleértve a nemesfémrudakat. E mennyiség egy része a bankok folytonosan változó nagyságú tartalékát alkotja.

„1857 november 12-én" {az 1844. évi banktörvény felfüggesztése napján} „az Angol Bank összes tartaléka valamennyi fiókintézettel együtt csak 580 751 font sterling volt; a letétek összege ugyanakkor $22^1/_2$ millió font sterlingre rúgott, amelyből közel $6^1/_2$ millió a londoni bankároké volt" („Bank Acts". 1858. LVII. old.).

A kamatláb váltakozásai (eltekintve a hosszabb időközökben végbemenő váltakozásoktól, vagy a különböző országok kamatlábainak különbségétől — az előbbieket az általános profitráta váltakozása, az utóbbit a profitrátákban és a hitel fejlettségében mutatkozó különbség okozza) a kölcsöntőke kínálatától függenek (minden egyéb körülményt, a bizalom szilárdságát stb. azonosnak véve), azaz annak a tőkének a kínálatától, amelyet pénz — fémpénz és bankjegyek — formájában adnak kölcsön; eltérően az ipari tőkétől, amelyet mint ilyet áruformában, a kereskedelmi hitel segítségével adnak és vesznek kölcsön egymás között maguk az újratermelés szereplői.

Mindazonáltal ennek a kölcsönözhető pénztőkének a tömege eltér és független a forgalomban levő pénz tomegétől.

Ha például 20 font sterlinget naponta ötször kölcsönadnának, akkor 100 font sterling pénztőkét adnának kölcsön, s ez egyszersmind azt is jelentené, hogy ez a 20 font sterling ezenkívül legalább négyszer mint vásárlási vagy fizetési eszköz szerepelt volna; mert ha a kölcsönöket nem közvetítené vásárlás vagy fizetés, úgyhogy a 20 font sterling legalább négyszer nem képviselte volna a tőke átváltozott formáját (árut, beleértve a munkaerőt is), akkor nem képezne 100 font sterling tőkét, hanem csak öt, egyenként 20 font sterlingre szóló követelést.

Föltehető, hogy azokban az országokban, ahol fejlett a hitel, a kölcsönadásra felhasználható valamennyi pénztőke letétek formájában a bankok és a pénzkölcsönzők kezében van. Legalábbis nagyjából ez jellemzi az üzleti életet. Ezenkívül jó üzletmenet idején, a tulajdonképpeni spekuláció megindulása előtt, amikor könnyen adnak hitelt és a bizalom egyre nő, a forgalmi funkciók túlnyomó részét egyszerű hitelátruházással teljesítik, fémpénz vagy papírból való pénz közbejötte nélkül.

Annak a puszta lehetősége, hogy a letétek összege hatalmasra nő, noha a forgalmi eszközök mennyisége viszonylag csekély, kizárólag attól függ, hogy:

1) ugyanaz a pénzdarab hány vételt és fizetést bonyolít le;

2) hányszor tér vissza letétként a bankokhoz úgy, hogy vásárlási és fizetési eszközként való többszöri működését letétté történő

ismételt átalakulása közvetíti. Tegyük fel például, hogy egy kiskereskedő hetenként 100 font sterling pénzt helyez letétbe a bankárnál; a bankár ezzel kifizeti a gyáros letétének egy részét; ez a pénzt továbbfizeti a munkásoknak; utóbbiak ezzel fizetnek a kiskereskedőnek, aki a pénzt újra letétbe helyezi a banknál. A kiskereskedő által letétbe helyezett 100 font sterlinget tehát arra használták, hogy először kifizessék a gyáros letétét, másodszor a munkásokat, harmadszor magát a kiskereskedőt, negyedszer lehetővé tette, hogy ugyanaz a kiskereskedő pénztőkéjének további részét letétbe helyezze; mert 20 hét elteltével, ha ő maga ebből a pénzből semmit el nem költött volna, akkor egyazon 100 font sterling segítségével 2000 font sterlinget helyezett volna letétbe a bankárnál.

Csupán a bankok tartalékalapjának csökkenése vagy növekedése mutatja meg, hogy ez a pénztőke milyen mértékben hever tétlenül. Ebből Weguelin úr, aki 1857-ben az Angol Bank kormányzója volt, azt a következtetést vonja le, hogy az Angol Bank aranya az „egyetlen" tartaléktőke: „1258. Nézetem szerint a leszámítolási kamatlábat a valóságban az országban levő tétlen tőke mennyisége határozza meg. A tétlen tőke mennyiségét az Angol Bank tartaléka képviseli, amely ténylegesen aranytartalék. Ha tehát az arany kiáramlik, akkor ez csökkenti az országban levő tétlen tőke mennyiségét s ezért növeli a még megmaradó rész értékét." — „1364. [W. Newmarch:] Az Angol Bank aranytartaléka igazság szerint az a központi tartalék, vagyis készpénzkészlet, amelyre az ország egész üzleti élete épül . . . A külföldi váltóárfolyamok hatása mindig ezen a kincsen, vagyis ezen a tartalékon mutatkozik meg" („Report on Bank Acts" 1857. [108, 119. old.]).

A kivitel és behozatal statisztikája megmutatja a valóságos, azaz a termelő- és árutőke felhalmozásának a mértékét. Ebből pedig mindig kiviláglik, hogy az angol ipar tízéves ciklusokban mozgó fejlődési periódusában (1815—1870) a legutóbbi virágzásnak válság *előtti* csúcspontja a következő virágzás idején mindig mint a legalacsonyabb pont jelenik meg újra, hogy a virágzás azután sokkal magasabb új csúcspontot érjen el.

Nagy-Britannia és Írország kivitt termékeinek valóságos, illetve bevallott értéke 1824-ben, amikor virágzás volt, 40 396 300 font sterlingre rúgott. Ezután a kivitel mennyisége az 1825. évi válságot követően az előbbi összeg alá süllyed és évi 35 és 39 millió között ingadozik. 1834-ben, amikor újra virágzás következik be, túlhaladja a korábbi legmagasabb színvonalat, 41 649 191 font sterlingre emelkedik, 1836-ban pedig új csúcspontot, 53 368 571 font sterlinget ér el.

1837-ben ismét 42 millióra csökken, úgyhogy az új mélypont már magasabb a régi csúcspontnál, és ezután 50 és 53 millió között ingadozik. 1844-ben újabb virágzás következtében a kivitel összege $58^1/_2$ millióra emelkedik, ami azt jelenti, hogy az 1836. évi csúcspontot már szintén erősen túlhaladták. 1845-ben eléri a 60 111 082 font sterlinget; azután 1846-ban valamivel több mint 57 millióra süllyed, 1847-ben közel 59 millió, 1848-ban közel 53 millió; 1849-ben $63^1/_2$ millióra emelkedik, 1853-ban közel 99 millió, 1854-ben 97 millió, 1855-ben $94^1/_2$ millió, 1856-ban közel 116 millió és 1857-ben 122 millióval csúcspontját éri el. 1858-ban 116 millióra süllyed, de már 1859-ben 130 millióra emelkedik, 1860-ban közel 136 millió, 1861-ben csak 125 millió (az új mélypont itt megint magasabb a korábbi csúcspontnál), 1863-ban $146^1/_2$ millió.

Ugyanezt természetesen ki lehetne mutatni a behozatalra vonatkozóan is, amely a piac kibővülését jelzi; itt csak a termelés méreteivel van dolgunk. {Angliára vonatkozóan ez természetesen csak a tényleges ipari monopólium időszakában érvényes; de általában érvényes a modern nagyiparral rendelkező országok összességére, amíg a világpiac még bővül. — *E. F.*}

2. A tőke vagy jövedelem átváltozása pénzzé, amelyet kölcsöntőkévé változtatnak

Itt a pénztőkének azt a felhalmozását vizsgáljuk, amely nem azt fejezi ki, hogy a folyamatos kereskedelmi hitelben fennakadás történt, sem azt, hogy akár a forgalmat valóban lebonyolító pénzt, akár az újratermelés szereplőinek tartaléktőkéjét gazdaságosabban használják fel.

E két eseten kívül pénztőke halmozódhat fel rendkívüli aranybeáramlás folytán. Ez történt 1852-ben és 1853-ban az ausztráliai és kaliforniai új aranybányák feltárása következtében. Ezt az aranyat az Angol Banknál helyezték letétbe. A letevők az arany ellenében bankjegyeket kaptak, amelyeket nem helyeztek közvetlenül újra letétbe bankároknál. Ezáltal a forgalmi eszközök mennyisége rendkívül megnövekedett. (Weguelin vallomása, „Bank Committee". 1857. 1329. sz.) A Bank ezeket a letéteket úgy igyekezett értékesíteni, hogy a leszámítolási kamatlábat 2%-ra csökkentette. A Bankban felhalmozott aranymennyiség 1853 hat hónapja alatt 22—23 millióra növekedett.

A felhalmozás valamennyi pénzkölcsönző tőkésnél természetesen mindig közvetlenül pénzformában történik, míg az ipari tőkések valóságos felhalmozása — mint láttuk — rendszerint az újratermelő tőke elemeinek gyarapítása révén megy végbe. A hitelügy fejlő-

dése s a pénzkölcsönzésnek a nagybankokban való óriási koncentrációja tehát már önmagában véve is meg kell hogy gyorsítsa a kölcsönözhető tőke felhalmozását mint a valóságos felhalmozástól különböző formát. A kölcsöntőkének ez a gyors fejlődése tehát a valóságos felhalmozás eredménye, mert az újratermelési folyamat fejlődésének a következménye és az a profit, amely ezeknek a pénztőkéseknek a felhalmozási forrása, csak levonás az újratermelő tőkések által szerzett értéktöbbletből (ugyanakkor *idegen* megtakarítások kamatainak részleges kisajátítása is) A kölcsöntőke az ipari és kereskedelmi tőkések rovására halmoz fel. Láttuk, hogy az ipari ciklus kedvezőtlen szakaszaiban a kamatláb oly magasra emelkedhet, hogy egyes különösen hátrányos helyzetben levő üzletágak profitját időlegesen teljesen elnyeli. Ugyanakkor az állampapírok és más értékpapírok ára is csökken. A pénztőkések ilyenkor tömegével vásárolják össze ezeket az elértéktelenedett papírokat, amelyek a későbbi szakaszokban csakhamar ismét elérik, sőt túlhaladják normális szintjüket. Akkor túladnak rajtuk s ily módon elsajátítják a közönség pénztőkéjének egy részét. Az a rész, amelyet megtartanak, magasabb kamatokat hoz, mert áron alul vásárolták. De mindazt a profitot, amit a pénztőkések szereznek és tőkévé változtatnak vissza, először kölcsönözhető pénztőkévé változtatják. Utóbbinak a felhalmozása tehát, amely különbözik a valóságos felhalmozástól, bár annak szülötte, már akkor is, ha csak magukat a pénztőkéseket, bankárokat stb. vesszük tekintetbe, úgy jelenik meg, mint a tőkések e különleges osztályának felhalmozása. S ez a felhalmozás a hitelügynek minden egyes, az újratermelési folyamat valóságos bővülésével együttjáró kiszélesedésével szükségképpen növekszik.

Ha a kamatláb alacsony, akkor a pénztőkének ez az elértéktelenedése nem a bankokat, hanem főleg a letevőket sújtja. A részvénytársasági bankok kifejlődése előtt Angliában a letétek háromnegyedét kamatmentesen helyezték el a bankoknál. Ahol most a letétekért kamatot fizetnek, ez legalább 1%-kal alacsonyabb, mint a napi kamatláb.

Ami a tőkések egyéb osztályainak pénzfelhalmozását illeti, eltekintünk attól a résztől, amelyet kamatozó papírokba fektetnek s amely ebben a formában halmozódik fel. Csak azt a részt vizsgáljuk, amelyet kölcsönözhető pénztőkeként piacra dobnak.

Itt van először is a profitnak az a része, amelyet nem költenek el jövedelemként, hanem felhalmozzák, de amelyet az ipari tőkések saját üzletükben egyelőre nem tudnak felhasználni. Közvetlenül ez a profit az árutőkében létezik, annak egyik értékrészét alkotja s az árutőkével együtt realizálódik pénzben. Ha mármost nem változtatják vissza az árutőke termelési elemeivé (a kereskedőtől, akiről

később külön beszélünk, egyelőre eltekintünk), akkor egy ideig pénzformában kell maradnia. Ez a mennyiség a tőke tömegével együtt nő, még akkor is, ha a profitráta csökken. Azt a részét, amelyet arra szántak, hogy mint jövedelmet elköltsék, fokozatosan elfogyasztják, a közbenső időben azonban letétként kölcsöntőkét alkot a bankárnál. Tehát még a profit jövedelemként elköltött részének növekedése is a kölcsöntőke fokozatos, állandóan ismétlődő felhalmozásában fejeződik ki. Ugyanígy áll a dolog a másik, felhalmozásra szánt résszel is. A hitelnek és szervezetének fejlődésével tehát még a jövedelem növekedése, azaz az ipari és kereskedelmi tőkések fogyasztásának az emelkedése is a kölcsöntőke felhalmozásaként jut kifejezésre. S ez minden olyan jövedelemre érvényes, amelyet fokozatosan költenek el, tehát a földjáradékra, a magasabb formájú munkabérekre, a nem termelő osztályok bevételére stb. Mindezek bizonyos időre pénzjövedelem formáját öltik, tehát letétekké és ezzel kölcsöntőkévé változtathatók. Minden jövedelem, akár fogyasztásra, akár felhalmozásra szánják, mihelyt bármiféle pénzformát ölt, nem más, mint az árutőke értékének pénzzé változtatott része s ezért a valóságos felhalmozás kifejezése és eredménye, de nem maga a termelőtőke. Ha egy fonógyáros a fonalát gyapotra, azt a részt azonban, amely a jövedelmet alkotja, pénzre cserélte, akkor ipari tőkéjének valóságos létformája a fonal, amely a szövőgyáros vagy esetleg a magánfogyasztó kezébe ment át s ez a fonal — akár újratermelésre, akár fogyasztásra használják — nemcsak a tőkeértéknek, hanem a benne rejlő értéktöbbletnek is létformája. A pénzzé átváltoztatott értéktöbblet nagysága a fonalban rejlő értéktöbblet nagyságától függ. Mihelyt azonban pénzzé változtatták, ez a pénz csak értéklétformája [Wertdasein] a szóban forgó értéktöbbletnek, s mint ilyen a kölcsöntőke mozzanatává lesz. Ehhez nem kell más, mint hogy letétté változzék, bár az is lehet, hogy már maga a tulajdonosa kölcsönadta. Ahhoz viszont, hogy termelőtőkévé lehessen visszaváltoztatni, ennek a pénznek bizonyos minimális határt kell elérnie.

Harminckettedik fejezet

PÉNZTŐKE ÉS VALÓSÁGOS TŐKE. III.

(Befejezés)

Az ily módon tőkévé visszaváltoztatandó pénz tömege a tömeges újratermelési folyamat eredménye, de önmagában véve, mint kölcsönözhető pénztőke, maga nem tömege az újratermelő tőkének.

Az eddig kifejtettekből az a legfontosabb, hogy a jövedelem fo-

gyasztásra szánt részének növekedése (a munkástól itt eltekintünk, mert az ő jövedelme = a változó tőkével) először pénztőke felhalmozásaként jelenik meg. A pénztőke felhalmozásába tehát olyan mozzanat lép be, amely lényegesen különbözik az ipari tőke valóságos felhalmozásától; az évi termék fogyasztásra szánt része ugyanis semmiképpen sem válik tőkévé. Egy része tőkét *pótol*, azaz pótolja a fogyasztási eszközök termelőinek állandó tőkéjét, amennyiben pedig valóban tőkévé alakul át, annak a jövedelemnek természetbeni formájában van meg, amelyet a szóban forgó állandó tőke termelői élveznek. A jövedelmet képviselő és pusztán a fogyasztás közvetítésére szolgáló pénz egy időre rendszerint átváltozik kölcsönözhető pénztőkévé. Ha ez a pénz munkabért képvisel, akkor egyszersmind a változó tőke pénzformája is; ha pedig a fogyasztási eszközök termelőinek állandó tőkéjét pótolja, akkor állandó tőkéjük pillanatnyilag felöltött pénzformája s arra szolgál, hogy pótlandó állandó tőkéjük természetbeni elemeit megvásárolják vele. Önmagában véve sem az egyik, sem a másik formában nem fejez ki felhalmozást, bár tömege az újratermelési folyamat terjedelmével nő. Időlegesen azonban betölti a kikölcsönözhető pénz, tehát a pénztőke funkcióját. Ebből a szempontból tehát a pénztőke felhalmozása szükségképpen mindig a valóságosnál nagyobb tőkefelhalmozást tükröz, mert az egyéni fogyasztás bővülése — annak következtében, hogy pénz közvetíti — pénztőke felhalmozásának tűnik, s mert a valóságos felhalmozás számára, tehát a tőkebefektetés új területeit megnyitó pénz számára, a pénzformát szolgáltatja.

A kölcsönözhető pénztőke felhalmozása tehát részben csak azt a tényt fejezi ki, hogy mindaz a pénz, amellyé az ipari tőke a maga körforgási folyamatában átalakul, nem az újratermelő tőkések által *előlegezett*, hanem általuk *kölcsönvett* pénz formáját ölti magára; úgyhogy az újratermelési folyamat során szükségképpen végbemenő pénzelőlegezés a valóságban kölcsönvett pénz előlegezésének tűnik. Valójában a kereskedelmi hitel alapján az egyik tőkés a másiknak adja kölcsön az újratermelési folyamathoz szükséges pénzt. Ez azonban most olyan formában jelenik meg, hogy a bankár, akinek az újratermelő tőkések egyik része pénzét kölcsönadja, a pénzt kikölcsönzi e tőkések másik részének, miközben úgy tűnik, mintha a bankártól jönne az áldás; s ugyanakkor a rendelkezés e tőke fölött teljesen a közvetítő szerepet játszó bankárok kezébe kerül.

Meg kell még emlékeznünk a pénztőke felhalmozásának néhány különleges formájáról. Tőke válik szabaddá például, mert a termelés elemeinek, nyersanyagoknak stb. az ára csökken. Ha ilyenkor az ipari tőkés nem tudja a maga újratermelési folyamatát közvetlenül kibővíteni, akkor pénztőkéjének egy része fölössé válik, a körforgás

kilöki és ez a rész kölcsönözhető pénztőkévé alakul át. Másodszor pedig tőke szabadul fel pénzformában, különösen a kereskedőnél, mihelyt az üzlet terén fennakadások következnek be. Ha a kereskedő üzletei bizonyos sorozatát lebonyolította s ilyen fennakadások következtében az új sorozatot csak később kezdheti meg, akkor a realizált pénz az ő számára csak kincset, fölös tőkét képvisel. Ugyanakkor azonban közvetlenül kölcsönözhető pénztőke felhalmozását jelenti. Az első esetben a pénztőke felhalmozása azt fejezi ki, hogy az újratermelési folyamat kedvezőbb körülmények között ismétlődik, hogy a régebben lekötött tőke egy része valóban felszabadul, tehát az újratermelési folyamatot ugyanazokkal a pénzeszközökkel ki lehet bővíteni. A második esetben viszont a pénztőke felhalmozásában csak a műveletek folytonosságának megszakadása jut kifejezésre. De a pénz mindkét esetben kölcsönözhető pénztőkévé alakul át, utóbbinak a felhalmozását jelenti, egyaránt hat a pénzpiacra és a kamatlábra, habár itt a valóságos felhalmozási folyamat előmozdítását, amott akadályozását fejezi ki. Végül pénztőkét halmoznak fel azok az emberek, akik megszedték magukat s visszavonulnak az újratermelésből. Ezeknek száma annál nagyobb, mennél több profitra tettek szert a tőkések az ipari ciklus folyamán. A kölcsönözhető pénztőke felhalmozása itt egyrészt a valóságos felhalmozást fejezi ki (annak viszonylagos terjedelmét tekintve); másrészt csak azt, hogy milyen méretű az ipari tőkéseknek puszta pénztőkésekké való átalakulása.

Ami a profit másik részét illeti, amelynek nem az a rendeltetése, hogy jövedelemként elfogyasszák, ez csak akkor alakul át pénztőkévé, ha nem lehet közvetlenül felhasználni a vállalkozás kibővítésére a termelésnek azon a területén, ahol szerezték. Ennek két oka lehet. Vagy az, hogy ez a terület telítve van tőkével. Vagy az, hogy a felhalmozott összegnek, ahhoz, hogy tőkeként működhessék, először bizonyos méretet kell elérnie, ez a méret pedig attól függ, hogy mekkorának kell lennie a szóban forgó vállalkozásban az új tőkebefektetésnek. A felhalmozott összeg tehát először kölcsönözhető pénztőkévé változik s a termelés egyéb területeken való bővítésére használják. Minden egyéb körülmény azonossága esetén, a tőkévé való visszaváltoztatásra szánt profit tömege az elért profit tömegétől s ezért magának az újratermelési folyamatnak a bővülésétől függ. Ha pedig ennek az új felhalmozásnak az alkalmazása nehézségekbe ütközik, kevés a befektetési terület, ha tehát a termelési ágak túltelítettek és túlkínálat mutatkozik kölcsöntőkében, akkor a kölcsönözhető pénztőkének ez a fölös bősége nem bizonyít mást, mint a *tőkés* termelés korlátoltságát. Az utána fellépő hitelszédelgés bizonyítja, hogy e fölös tőke alkalmazásának nincs semmiféle tényleges akadálya. Akadályt

jelentenek azonban értékesítésének a törvényei, azok a korlátok, amelyek között a tőke mint tőke értékesülhet. A pénztőkének mint olyannak fölös bősége nem fejez ki szükségképpen túltermelést, sőt azt sem, hogy kevés a felhasználási terület a tőke számára.

A kölcsöntőke felhalmozása egyszerűen abból áll, hogy a pénz mint kölcsönadható pénz csapódik le. Ez a folyamat alapjában különbözik a tőkévé való igazi átváltozástól; itt csak pénzt halmoznak fel abban a formában, amelyben az tőkévé változtatható át. Kimutattuk azonban, hogy ez a felhalmozás a valóságos felhalmozástól igen különböző mozzanatokat fejezhet ki. A valóságos felhalmozás állandó bővülése esetén a pénztőke felhalmozásának ez a bővülése lehet részint a valóságos felhalmozás eredménye, részint olyan mozzanatok eredménye, amelyek ezzel együttjárnak, de tőle teljesen különböznek, sőt részint a valóságos felhalmozás fennakadásainak is lehet az eredménye. A ciklus bizonyos szakaszaiban már csak azért is mindig jelentkeznie kell a pénztőke fölös bőségének, amely a hitel kibontakozásával szükségképpen mind nagyobb lesz, mert a kölcsöntőke felhalmozását ilyen, a valóságos felhalmozástól független, de azzal mégis együttjáró mozzanatok felduzzasztják. Ezzel együtt tehát ugyanakkor kifejlődik annak szükségessége, hogy a termelési folyamatot túlhajtsák tőkés korlátain: túlhajtott kereskedelem, túltermelés, túlméretezett hitel. Ennek egyúttal mindig olyan formákban kell megtörténnie, amelyek ellenhatást váltanak ki.

Ami a földjáradékból, munkabérből stb. eredő pénztőkefelhalmozást illeti, ezzel itt felesleges foglalkoznunk. Csak azt a mozzanatot kell kiemelnünk, hogy a valóságos takarékoskodást és lemondást (a kincsképzők dolgát), amennyiben ez a felhalmozás elemeit szolgáltatja, a munkamegosztás révén a tőkés termelés fejlődésével azokra hárítják át, akik ilyen elemekben a legkevésbé részesülnek, sőt gyakran még megtakarításaikat is elvesztik, mint például a munkások bankcsődök alkalmával. Egyrészt az ipari tőkés tőkéjét nem maga „takarítja meg", hanem tőkéje nagyságának arányában rendelkezik idegen megtakarítások fölött; másrészt a pénztőkés az idegen megtakarításokat saját tőkéjévé teszi, s azt a hitelt, amelyet az újratermelő tőkések egymásnak nyújtanak s nekik a közönség nyújt, a maga külön meggazdagodási forrásává változtatja. Ezzel rombadől a tőkés rendszer utolsó illúziója arról, hogy a tőke saját munka és takarékoskodás sarjadéka. Nemcsak a profit ered idegen munka elsajátításából, hanem a tőke is, amellyel ezt az idegen munkát mozgásba hozzák és kizsákmányolják, idegen tulajdon, amelyet a pénztőkés bocsát az ipari tőkés rendelkezésére s aminek fejében a maga részéről kizsákmányolja ez utóbbit.

Még néhány megjegyzést kell tennünk a hiteltőkére vonatkozóan.

Mint már fentebb kifejtettük, az, hogy ugyanaz a pénzdarab hányszor szerepelhet kölcsöntőkeként, teljesen attól függ, hogy:

1) az eladás vagy fizetés során hányszor realizál áruértékeket, tehát hányszor ruház át tőkét, továbbá hányszor realizál jövedelmet. Ezért nyilvánvalóan a valóságos árueladások mértékétől és számától függ, hogy a pénzdarab akár tőke, akár jövedelem realizált értékeként hányszor cserél gazdát;

2) függ a fizetések gazdaságosságától s a hitelügy fejlettségétől és szervezetétől;

3) végül függ a hitelek egymásbakapcsolódásától és működési sebességétől, amelynek következtében a pénzt, ha az egyik ponton letétként lecsapódik, a másikon rögtön újra kölcsönadják.

Még ha feltételezzük, hogy a kölcsöntőke csupán valóságos pénz, arany vagy ezüst formájában létezik — tehát annak az árunak a formájában, amelynek anyagát értékmérőként használják —, akkor is e pénztőkének nagy része szükségképpen fiktív, azaz értékre szóló jogcím csupán, akárcsak az értékjelek. A tőke körforgásában működő pénz pillanatnyilag pénztőke ugyan, de ez nem változik át kölcsönözhető pénztőkévé, hanem vagy elcserélik a termelőtőke elemeire, vagy a jövedelem realizálásánál kifizetik forgalmi eszközként, tehát tulajdonosa számára nem változhat kölcsöntőkévé. Ha pedig kölcsöntőkévé változik, s ugyanaz a penz ismételten kölcsöntőkeként szerepel, világos, hogy csak *egyetlen* ponton van meg mint fémpénz; minden más ponton csak tőkére szóló igény formájában. Feltevésünk szerint ezeknek az igényeknek a felhalmozása a valóságos felhalmozásból, azaz az árutőke stb. értékének pénzzé való átváltozásából ered; mindazonáltal ezeknek az igényeknek vagy jogcímeknek a felhalmozása mint olyan különbözik mind a valóságos felhalmozástól, amelyből származik, mind a jövőbeni felhalmozástól (az új termelési folyamattól), amelyet a pénz kölcsönadása hoz létre.

Prima facie* a kölcsöntőke mindig pénzformában mutatkozik[9],

---

* E Marx által gyakran használt latin kifejezés értelme az összefüggés szerint változik. Jelentései: először, elsősorban, első pillantásra, nyilvánvalóan stb. — *Szerk.*

[9] „Bank Acts". 1857. Twells bankár vallomása: „4516. Mint bankár Ön tőkével vagy pénzzel kereskedik? — Mi pénzzel kereskedünk." — „4517. Hogyan fizetik be a letéteket az Ön bankjába? — Pénzben." — „4518. Hogyan fizetik ki őket? — Pénzben." — „[4519.] Lehet-e tehát azt mondani, hogy a letét más egyéb, mint pénz? — Nem."

Overstone (lásd 26. fejezet [416. és köv. old.]) folytonosan összezavarja a „capital"-t [tőkét] és a „money"-t [pénzt]. „Value of money" [a pénz értéke] nála kamatot is jelent, de csak annyiban, amennyiben azt a pénz mennyisége határozza meg;

később pedig mint pénzre szóló jogcím, mert a pénz, amelyben eredetileg megtestesült, most valóságos pénzformában a kölcsönvevőnél van. A kölcsönadó számára pénzre szóló követeléssé, tulajdoni jogcímmé változott. A valóságos pénz azonos tömege tehát a pénztőke igen különböző tömegeit képviselheti. A puszta pénz — akár realizált tőkét, akár realizált jövedelmet képvisel — kölcsöntőkévé lesz egyszerűen azáltal, hogy kölcsönadják, illetve — ha a fejlett hitelrendszerben uralkodó általános formát vesszük tekintetbe — letétté változtatják. A letét pénztőke a letevő számára. Lehet azonban, hogy a bankárnál csak potenciális pénztőke, amely az ő pénztárában hever tétlenül, ahelyett, hogy a tulajdonos pénztárában heverne[10].

„value of capital" [a tőke értéke] jelenti szerinte a kamatot, amennyiben azt a termelőtőke iránti kereslet és az e tőke által hozott profit határozza meg. Így beszél: „4140. A tőke szó használata igen veszélyes." — „4148. Az arany kivitele Angliából csökkenti az országban levő pénz mennyiségét, s ez természetesen szükségképpen növeli a keresletet a pénzpiacon általában" {ezek szerint tehát nem a tőkepiacon}. — „4112. Amilyen mértékben pénz áramlik ki külföldre, csökken az országban levő mennyiség. Az országban maradó mennyiségnek a csökkenése megnöveli ennek a pénznek az értékét." {Overstone elméletében ez eredetileg azt jelenti, hogy a forgalom megcsappanása következtében a pénznek mint pénznek az értéke az áruk értékéhez képest nő; a pénz értékének ez a növekedése tehát = az áruk értékének csökkenésével. Minthogy azonban időközben számára is vitathatatlanul bebizonyították, hogy a forgalomban levő pénz mennyisége *nem* határozza meg az árakat, most azt állítja, hogy a pénznek mint forgalmi eszköznek a csökkenése növeli a pénznek mint kamatozó tőkének az értékét s emeli ezzel a kamatlábat.} „A még megmaradó pénz értékének ez a megnövekedése pedig véget vet a kiáramlásnak, s mindaddig tart, amíg annyi pénzt vissza nem hozott, amennyi az egyensúly helyreállításához szükséges." — Overstone ellentmondásainak folytatását lásd később [vö. 503—509. old.].

[10] Itt jelentkezik a zűrzavar, hogy tudniillik a letét mint a bankár által teljesítendő fizetésre szóló követelés, valamint a letétbe helyezett pénz a bankár kezében — mind a kettő „pénz". Twells bankár az 1857. évi Bankbizottság előtt a következő példát hozza fel: „Üzletemet 10 000 font sterlinggel kezdem el. 5000 font sterlingért árut vásárolok raktárra. A fennmaradó 5000 font sterlinget letétbe helyezem egy bankárnál, hogy a szükséghez képest igénybe vehessem. De még mindig az egészet tőkémnek tekintem, noha 5000 font sterling letét, vagyis pénz formájában van meg belőle (4528). „Ebből a következő érdekes vita alakul ki: „4531. Ön tehát 5000 font sterlingjét bankjegyekben átadta valaki másnak? — Igen." — „4532. Akkor ennek az embernek 5000 font sterling letéte van? — Igen." — „4533. És Önnek is van 5000 font sterling letéte? — Teljesen igaz." — „4534. Neki van 5000 font sterlingje pénzben és Önnek is van 5000 font sterlingje pénzben? — Igen." — „4535. De végeredményben ez csak pénz? — Nem." — A zűrzavar részben innen ered: *A*, az 5000 font sterling letevője, ezt az összeget igénybe veheti, rendelkezik felette, mintha csak nála volna még. Ennyiben ez az 5000 font sterling potenciális pénzt jelent számára. Valahányszor azonban letétének bizonyos hányadát igénybeveszi, megsemmisíti azt. Ha valóságos pénzt vesz igénybe és pénzét már továbbkölcsönözték, akkor nem saját pénzével fizetik ki, hanem olyan pénzzel, amelyet más helyezett letétbe. Ha *B*-vel szembeni

Az anyagi gazdagság növekedésével növekszik a pénztőkések osztálya; egyrészt nő az üzlettől visszavonuló tőkések, a járadékosok száma és gazdagsága; másrészt előmozdítják a hitelrendszer fejlődését és ennek következtében egyre több lesz a bankár, pénzkölcsönző, pénzember stb. — A szabad pénztőke fejlődésével növekszik a kamatozó papírok, állampapírok, részvények stb. mennyisége, ahogyan már korábban kifejtettük. De ezzel együtt a szabad pénztőke iránti kereslet is nő, mert a tőzsdések, akik ezekkel a papírokkal spekulálnak, vezető szerepet játszanak a pénzpiacon. Ha e papírok valamennyi vétele és eladása valóságos tőkebefektetést fejezne ki csupán, akkor helyes volna az az állítás, hogy ezek a műveletek nem lehetnek hatással a kölcsöntőke iránti keresletre, mert ha *A* a maga papírját eladja, ezzel ugyanannyi pénzt húz ki a forgalomból, amennyit *B* a papírba fektet. De még akkor is, amikor a papír megvan ugyan, az a tőke azonban, amelyet eredetileg képvisel, nincs meg (legalábbis nem mint pénztőke), ez a papír mindig megfelelő új keresletet támaszt erre a pénztőkére. Mindenesetre azonban ez akkor pénztőke, ami fölött eddig *B*, most pedig *A* rendelkezik.

„Bank Acts". 1857. Nr. 4886: „Véleménye szerint helyesen jelölöm meg a leszámítolási kamatlábat meghatározó okokat, ha azt mondom, hogy ezt a kamatlábat annak a piacon található tőkének a mennyisége szabályozza, amely — másfajta értékpapíroktól eltérően — kereskedelmi váltók leszámítolására használható?" {Chapman:} „Nem; az én véleményem az, hogy a kamatlábat valamennyi könnyen beváltható értékpapír befolyásolja (all convertible securities of a current character); nem volna helyes a kérdést egyszerűen a váltóleszámítolásra leszűkíteni, mert ha nagy kereslet mutatkozik pénz iránt államkötvények, sőt kincstári jegyek" {letétbehelyezése} „ellenében — az utóbbi időben nagyon is ez volt a helyzet —, mégpedig a kereskedelmi kamatnál sokkal magasabb kamatlábra, akkor képtelenség volna azt mondani, hogy ez nem érinti a mi kereskedelmi életünket; igen jelentékenyen érinti." — „4890. Ha a bankárok által jónak és kelendőnek elismert értékpapírok vannak a piacon és tulaj-

adósságát bankárjára szóló csekkel fizeti ki, *B* pedig ezt a csekket a maga bankárjánál letétbe helyezi és *A* bankárjának ugyancsak csekk van a kezében, amely *B* bankárjára szól, úgyhogy a két bankár csak a csekkeket cseréli ki, akkor az *A* által letétbe helyezett pénz kétszer végzett pénzfunkciót; először annak az embernek a kezében, aki az *A* által letétbe helyezett pénzt megkapta; másodszor magának *A*-nak a kezében. A második funkcióban pénz közbejötte nélkül egyenlítettek ki követelést (*A*-nak a maga bankárjára és utóbbinak *B* bankárjára szóló követelését). A letét itt kétszer működik pénzként, éspedig egyszer mint valóságos pénz, majd mint pénzre szóló jogcím. Pénzre szóló puszta jogcímek csak azáltal szerepelhetnek pénz helyett, hogy a követelések kiegyenlítődnek.

donosaik pénzt akarnak fevenni rájuk, akkor ez egészen biztosan hatással van a kereskedelmi váltókra; nem várhatom például, hogy valaki pénzét 5%-kal ideadja nekem kereskedelmi váltókra, ha ugyanakkor ezt a pénzt 6%-kal kölcsönadhatja államkötvényekre stb.; ez tehát ugyanígy érint bennünket; senki sem kívánhatja tőlem, hogy váltóit $5^1/_2$%-ért számítoljam le, ha pénzemet 6%-ért kölcsönadhatom." — „4892. Azokról az emberekről, akik 2000 vagy 5000 vagy 10 000 font sterlingért szilárd tőkebefektetésként vásárolnak értékpapírokat, nem állítjuk, hogy lényeges hatással vannak a pénzpiacra. Ha Ön az államkötvények" {letétbehelyezése} „ellenében adott kölcsönök kamatlábát kérdezi, akkor olyan emberekről beszélek, akik százezrekben kötnek üzleteket, az úgynevezett jobberekről [tőzsdespekulánsokról], akik nagyösszegű államkölcsönt jegyeznek vagy vásárolnak a piacon s ezeket a papírokat kénytelenek tartogatni addig, amíg profittal nem adhatják tovább őket; ezeknek az embereknek ilyen célra pénzt kell felvenniök."

A hitelügy fejlődésével hatalmas koncentrált pénzpiacok alakulnak ki — mint például London —, amelyek egyúttal székhelyei az ilyen papírokban lebonyolódó üzleteknek. A bankárok e kereskedőfajzatnak tömegesen bocsátják rendelkezésére a közönség pénztőkéjét, s ez a spekuláns banda ily módon növekszik. „A pénz az értéktőzsdén rendszerint olcsóbb, mint bárhol másutt" mondja 1848-ban a lordok titkos bizottsága előtt az Angol Bank akkori kormányzója („Commercial Distress". 1848., kinyomatott 1857-ben, Nr. 219).

Már a kamatozó tőke vizsgálatával kapcsolatban kimutattuk, hogy a több évi átlagos kamatot egyébként változatlan körülmények között az átlagprofitráta, nem pedig a vállalkozói nyereség átlagos rátája határozza meg, hisz a vállalkozói nyereség maga nem más, mint a profit mínusz a kamat [356. és köv. old.].

Ugyancsak említettük már és még behatóbban meg fogjuk vizsgálni, hogy a kereskedelmi kamat is — vagyis az a kamat, amelyet a kereskedelem világában a pénzkölcsönzők számítanak fel a leszámítolásért és kölcsönökért — változásai során az ipari ciklus bizonyos szakaszában túlhaladja minimumát és eléri a közepes átlagmagasságot (később azután e fölé emelkedik) s hogy ez a mozgás a profit emelkedésének a következménye.

Mégis itt két megjegyzést kell tennünk:

Először: Ha a kamatláb hosszabb időn át magas (itt egy adott ország kamatlábáról beszélünk, például Angliáéról, ahol a közepes kamatláb hosszabb időre adott és kifejeződik a hosszabb lejáratú kölcsönök után fizetett kamatban is, amelyet magánkamatnak nevezhetünk), akkor ez prima facie bizonyítja, hogy ez idő alatt magas

a profitráta, de nem feltétlenül bizonyítja a vállalkozói nyereség rátájának magas voltát. Ez az utóbbi különbség azoknak a tőkéseknek a szempontjából, akik túlnyomórészt saját tőkével dolgoznak, többé-kevésbé lényegtelen; ezek realizálják a magas profitrátát, mert a kamatot önmaguknak fizetik. A hosszabb ideig tartó magas kamatlábat — itt nem a tulajdonképpeni szorult helyzet szakaszáról beszélünk — a profit magas rátája teszi lehetővé. Lehetséges azonban, hogy ebből a magas profitrátából a magas kamatráta levonása után csak alacsony rátájú vállalkozói nyereség marad. Utóbbi összezsugorodhat, noha a magas profitráta tovább tart. Ez azért lehetséges, mert az egyszer megkezdett vállalkozásokat tovább kell folytatni. Ebben a szakaszban számosan dolgoznak kizárólag hiteltőkével (idegen tőkével); s a magas profitráta helyenként esetleg csak spekulatív, csak a jövő előlegezése. Előfordulhat, hogy magas kamatrátát fizetnek, amikor magas a profitráta, a vállalkozói nyereség viszont csökken. Előfordulhat — és spekulációs időkben részint így is van —, hogy nem a profitból, hanem magából a kölcsönvett idegen tőkéből fizetik a magas profitrátát, s ez egy ideig folytatható.

Másodszor: Az a kifejezés, hogy a pénztőke iránti kereslet és vele a kamatráta nő, mert a profitráta magas, nem azonos azzal, hogy az ipari tőke iránti kereslet növekszik s ezért magas a kamatráta.

Válság idején a kölcsöntőke iránti kereslet és ezzel a kamatráta a maximumát éri el; a profitráta és vele együtt az ipari tőke iránti kereslet szinte teljesen eltűnik. Ilyenkor mindenki csak azért vesz fel kölcsönt, hogy fizethessen, hogy már vállalt kötelezettségeinek eleget tehessen. A válságot követő megélénkülés idején viszont azért keresik a kölcsöntőkét, hogy vásároljanak, s hogy a pénztőkét termelő vagy kereskedelmi tőkévé változtassák. S ilyenkor a kölcsöntőkét vagy az ipari tőkés, vagy a kereskedő keresi. Az ipari tőkés termelési eszközökre és munkaerőre fordítja.

A munkaerő iránti kereslet növekedése önmagában véve sohasem lehet oka a kamatláb emelkedésének, mert az utóbbit a profitráta határozza meg. Magasabb munkabér sohasem oka a magasabb profitnak, bár — az ipari ciklus bizonyos szakaszaiban — egyik következménye lehet a magasabb profitnak.

A munkaerő iránti kereslet növekedhet, mert a munka kizsákmányolása különlegesen kedvező körülmények között megy végbe, de a munkaerő és ezzel a változó tőke iránti kereslet növekedése önmagában véve a profitot nem növeli, hanem arányosan csökkenti. Mégis ennek következtében növekedhet a változó tőke iránti kereslet, tehát a pénztőke iránti kereslet is, és ez emelheti a kamatlábat. A munkaerő piaci ára ekkor átlagszínvonala fölé emelkedik, az átlagosnál nagyobb

számú munkást foglalkoztatnak, s ugyanakkor a kamatláb emelkedik, mert ilyen körülmények között növekszik a pénztőke iránti kereslet. A kereslet növekedése a munkaerő iránt ezt az árut éppúgy megdrágítja, mint bármely másikat, emeli az árát, de nem a profitot, amely főleg éppen ennek az árunak a viszonylagos olcsóságán alapul. Ugyanakkor azonban — a feltételezett körülmények között — emeli a kamatrátát, mert fokozza a pénztőke iránti keresletet. Ha a pénztőkés nem adná kölcsön a pénzt, hanem ipari tőkéssé változna, akkor az a körülmény, hogy a munkát drágábban kell megfizetnie, önmagában véve nem emelné profitját, hanem megfelelően csökkentené. A különböző körülmények összejátszása folytán előfordulhat, hogy profitja ennek ellenére növekszik, de sohasem azért, mert a munkát drágábban fizeti. Utóbbi körülmény azonban fokozza a pénztőke iránti keresletet és ez elegendő ahhoz, hogy emeljék a kamatrátát. Ha bármilyen okból — egyébként kedvezőtlen viszonyok között — a munkabér emelkedne, akkor a munkabérnek ez az emelkedése a profitráta süllyedését idézné elő, a kamatlábat azonban olyan mértékben emelné, amilyenben a pénztőke iránti keresletet növelte.

Amit Overstone „tőke iránti keresletnek" nevez, az, ha a munkát figyelmen kívül hagyjuk, csak áruk iránti kereslet. Az áruk iránti kereslet emeli az árakat, ha ez a kereslet az átlagos fölé emelkedik, vagy ha a kínálat az átlagos alá süllyed. Ha például az ipari tőkésnek vagy a kereskedőnek most 150 font sterlinget kell fizetnie ugyanazért az árumennyiségért, amelyért régebben 100 font sterlinget fizetett, akkor 100 font sterling helyett 150 font sterlinget kellene kölcsönvennie, s ezért 5%-os kamat mellett $7^1/_2$ font sterlinget kell fizetnie, a korábbi 5 font sterling helyett. Növekedne az általa fizetendő kamat mennyisége, mert nagyobb lenne a kölcsönvett tőkemennyiség.

Overstone úr egész próbálkozásának az a célja, hogy azonosnak tüntesse fel a kölcsöntőke és az ipari tőke érdekeit, banktörvénye ezzel szemben éppen arra irányult, hogy ezeknek az érdekeknek az eltérését a pénztőke előnyére kiaknázza.

Lehetséges, hogy ha az áruk kínálata az átlagos alá süllyedt, keresletük nem szív fel több pénztőkét, mint azelőtt. Az áruk összértékéért ugyanakkora összeget, sőt talán kevesebbet kell fizetni, de ugyanakkora összeg fejében a használati értékek kisebb mennyiségéhez jutnak hozzá. Ez esetben a kölcsönözhető pénztőke iránti kereslet ugyanakkora marad, a kamatláb tehát nem emelkedik, bár az áru iránti kereslet a kínálathoz képest nagyobb lenne s ezért az áru ára emelkedett volna. A kamatlábat ez csak abban az esetben érintheti, ha a kölcsöntőke iránti összkereslet nő, a fentebbi feltevések mellett pedig ez nem történik meg.

Lehetséges azonban, hogy egy árucikk kínálata az átlagos alá süllyed, így például rossz gabona-, gyapot- stb. termés esetén, és a kölcsöntőke iránti kereslet mégis nő, mert arra spekulálnak, hogy az árak még magasabbra emelkednek, s az áremelkedés előidézésének legkézenfekvőbb eszköze, ha a kínálat egy részét időlegesen elvonják a piactól. Hogy azonban a megvásárolt árut kifizethessék, anélkül hogy eladnák, a kereskedelmi „váltógazdaság" révén szereznek pénzt. Ez esetben a kölcsöntőke iránti kereslet növekszik, s e próbálkozás következtében, amely arra irányul, hogy mesterségesen megakadályozzák az áruk piacravitelét, emelkedhet a kamatláb. A magasabb kamatláb ekkor az árutőke kínálatának mesterséges csökkentését fejezi ki.

Másrészt növekedhet a kereslet valamely árucikk iránt azért, mert kínálata megnőtt és a szóban forgó árucikk ára az átlagos alatt van.

Ebben az esetben a kölcsöntőke iránti kereslet azonos maradhat, sőt csökkenhet, mert ugyanazzal a pénzösszeggel több árura lehet szert tenni. Esetleg azonban spekulatív készletfelhalmozás megy végbe, részint azért, hogy a kedvező pillanatot termelési célokra kihasználják, részint, mert későbbi áremelkedésre számítanak. Ez esetben a kölcsöntőke iránti kereslet növekedhetne, s a magasabb kamatláb azt fejezné ki, hogy tőkét fektettek be a termelőtőke alkotóelemeiből álló fölös készletek felhalmozására. A kölcsöntőke iránti keresletet itt csak abból a szempontból vizsgáljuk, hogyan befolyásolja azt az árutőke kereslete és kínálata. Már korábban megtárgyaltuk, hogyan hat az újratermelési folyamatnak az ipari ciklus különböző szakaszaiban váltakozó állapota a kölcsöntőke kínálatára. Overstone azt az elcsépelt tételt, hogy a kamat piaci rátáját a (kölcsön-) tőke kínálata és kereslete határozza meg, ravaszul összekeveri saját feltevésével, mely szerint a kölcsöntőke azonos a tőkével általában, s ily módon arra törekszik, hogy az uzsorást az egyetlen tőkéssé, tőkéjét pedig az egyetlen tőkévé nyilvánítsa.

Szorult helyzet idején a kölcsöntőke kereslete egyszerűen fizetési eszközök iránti kereslet és semmi több; semmiképpen sem pénzre mint vásárlóeszközre irányuló kereslet. A kamatláb ilyenkor igen magasra emelkedhet, függetlenül attól, hogy bővében vagy szűkében van-e reális tőke — termelő- és árutőke. A fizetési eszközök iránti kereslet pusztán *pénzre* való átválthatóság iránti kereslet, ha a kereskedők és termelők jó biztosítékokat tudnak nyújtani; *pénztőke* iránti kereslet, ha nem így van, ha tehát a fizetési eszközök előlegezésével a kölcsönvevők nemcsak a *pénzformát* kapják meg, hanem — bármilyen formában — a fizetéshez hiányzó *egyenértéket*. Ez az a pont, amelyben a válságok megítélésével kapcsolatban a közkeletű elmélet

mindkét, egymással ellentétes felfogásának igaza van, és egyiknek sincs igaza. Azok, akik azt állítják, hogy csak fizetési eszközökben van hiány, vagy csak a bona fide biztosítékokkal* rendelkezőket tartják szem előtt, vagy bolond módon azt hiszik, hogy a banknak kötelessége és módjában is áll, hogy papírdarabok segítségével valamennyi csődbe került szédelgőt fizetőképes, szolíd tőkéssé változtassa. Azok pedig, akik azt állítják, hogy csak tőkében van hiány, vagy szavakon nyargalnak csupán, minthogy ilyen időkben a túlzott behozatal és túltermelés következtében tömegesen jelentkezik a *pénzzé át nem változtatható* tőke, vagy csak azokról a hitellovagokról beszélnek, akik most valóban olyan körülmények közé kerültek, hogy nem kapnak többé idegen tőkét, amellyel gazdálkodhatnak, s ezért azt követelik, hogy a bank ne csak az elveszett tőke megfizetésében legyen segítségükre, hanem még a szédelgés továbbfolytatását is tegye lehetővé számukra.

Alapja a tőkés termelésnek, hogy a pénz az érték önálló formájaként lép fel az áruval szemben, vagyis hogy a csereértéknek önálló formára kell szert tennie a pénzben. Ez pedig csak annak következtében lehetséges, hogy egy bizonyos áru azzá az anyaggá válik, amelynek értéke valamennyi többi árut méri, hogy ez az áru éppen ezáltal valamennyi többi áruval szemben az általános áruvá, „az" áruvá lesz. Ennek kettős értelemben kell megmutatkoznia, különösen a fejlett tőkés nemzeteknél, ahol a pénzt nagymértékben helyettesítik egyrészt hitelműveletekkel, másrészt hitelpénzzel. Szorult helyzet idején, amikor a hitel összezsugorodik vagy teljesen megszűnik, a pénz hirtelen abszolút módon szembekerül az árukkal, mint egyetlen fizetési eszköz és az érték egyetlen igazi létformája. Innen ered az áruk általános elértéktelenedése és az, hogy nehézzé, sőt lehetetlenné válik őket pénzzé tenni, azaz saját, merőben képzeletbeli formájukba átváltoztatni. Másrészt azonban: a hitelpénz csak annyiban pénz, amennyiben névértéke erejéig teljesen helyettesíti a valóságos pénzt. Az aranykiáramlás következtében viszont pénzzé való átválthatósága, vagyis az igazi pénzzel való azonossága, problematikussá válik. Ezért kényszerrendszabályokat alkalmaznak, felemelik a kamatlábat stb., hogy ezzel biztosítsák az átválthatóság feltételeit. Helytelen pénzelméleteken alapuló helytelen törvényhozás, amelyet a pénzkereskedők, tehát az Overstone-ok és társaik érdekében erőltetnek rá a nemzetre, ezt úgyszólván a végletekig fokozhatja. Az alap azonban

* Olyan biztosítékok, amelyeknek a megbízhatóságában nincs ok kételkedni. — *Szerk.*

magának a termelési módnak az alapjával adva van. A hitelpénz elértéktelenedése (pénzmivoltának egyébként csak képzelt elvesztéséről nem is szólva) megrendítené a fennálló viszonyokat. Feláldozzák tehát az áruk értékét, hogy ennek az értéknek képzeletbeli és önálló pénzlétét biztosítsák. A hitelpénz mint pénzérték egyáltalában csak addig biztos, amíg maga a pénz biztosítva van. Néhány milliónyi pénzért tehát sok millió árut kell feláldozni. Ez a tőkés termelésben elkerülhetetlen és hozzátartozik e termelési mód gyönyörűségeihez. Korábbi termelési módokban ilyen nem fordul elő, mert azon a szűk alapon, amelyen mozognak, sem a hitel, sem a hitelpénz nem tud kibontakozni. Amíg a munka *társadalmi* jellege úgy jelenik meg, mint az áru *pénzléte*, tehát a valóságos termelésen kívülálló *dolog*, addig a valóságos válságoktól függetlenül vagy azok kiéleződéseképpen fellépő pénzválságok elkerülhetetlenek. Másrészt világos, hogy a bank, amíg hitele nem rendült meg, a pánikot ilyen esetekben a hitelpénz szaporításával enyhíti, bevonásával viszont erősíti. A modern ipar egész története bizonyítja, hogy ha a belföldi termelés szervezett lenne, nemesfémre valóban csak a külkereskedelmi egyenleg kiegyenlítése céljából volna szükség — akkor, amikor az egyensúly pillanatnyilag felborul. Az úgynevezett nemzeti bankok készfizetéseinek felfüggesztése, amihez végső esetben mindig folyamodnak mint az egyetlen menedékhez, bizonyítja, hogy a belföldnek már most sincs fémpénzre szüksége.

Két személyre vonatkozóan nevetséges volna azt mondani, hogy kölcsönös kapcsolatukban a fizetési mérleg mindkettőjükre nézve kedvezőtlen. Ha mindkettő adósa és hitelezője a másiknak, és követeléseik nem egyenlítődnek ki, akkor világos, hogy a maradék az egyik adósságát jelenti a másikkal szemben. Korántsem így áll a dolog, ha nemzetekről van szó. S hogy nem így áll, azt minden közgazdász elismeri azzal a tétellel, hogy egy nemzet fizetési mérlege lehet aktív vagy passzív, noha kereskedelmi mérlegének végül is ki kell egyenlítődnie. A fizetési mérleg abban különbözik a kereskedelmi mérlegtől, hogy olyan kereskedelmi mérleg, amely bizonyos időn belül esedékes. A válságok mármost a fizetési mérleg és a kereskedelmi mérleg közötti különbséget rövid időközre szorítják össze; s a válság által sújtott nemzetnél, ahol tehát most fizetésre kerül a sor, olyan viszonyok alakulnak ki, amelyek már önmagukban is megrövidítik azt az időt, amely alatt a fizetéseket ki kell egyenlíteni. Először is nemesfémet küldenek külföldre; azután bizományba küldött árukat kótyavetyélnek el; árukat visznek ki azért, hogy bármilyen áron eladják őket, vagy azért, hogy belföldön pénzelőlegeket hajtsanak fel rájuk; a kamatláb emelkedik; a hiteleket felmondják; az értékpapírok zuhan-

nak; a külföldi értékpapírokat elkótyavetyélik, külföldi tőkét vonzanak ilyen elértéktelenedett értékpapírokban történő befektetésre, végül jön a csőd, amely a követelések tömegét egyenlíti ki. Közben gyakran még nemesfémet küldenek abba az országba, ahol a válság kitört, mert az arra szóló váltók bizonytalanná váltak, tehát a fizetés a legbiztosabb módon nemesfémben történik. Ehhez járul az a körülmény, hogy az összes tőkés nemzetek többnyire egyidejűleg, közvetlenül vagy közvetve, adósai Ázsiának. Mihelyt e különböző körülmények kifejtik teljes hatásukat a másik érdekelt nemzetre, ott is megkezdődik az arany- vagy ezüstkivitel, azaz bekövetkezik a fizetések ideje, s ugyanezek a jelenségek megismétlődnek.

A kereskedelmi hitel esetében a kamat csak akkor kerül bele az áru árába mint a hitelár és a készpénzár különbsége, ha a váltók lejárati ideje hosszabb a szokásosnál. Egyébként nem. Ennek az a magyarázata, hogy ilyen hitelt mindenki igénybe vesz is, meg nyújt is. {Ez nem vág egybe az én tapasztalataimmal. — *E. F.*} De amennyiben a leszámítolási kamatláb itt ebben a formában belekerül az árba, annyiban nem ez a kereskedelmi hitel, hanem a pénzpiac szabályozza.

Ha a pénztőke kereslete és kínálata, amely a kamatlábat meghatározza, azonos volna a valóságos tőke keresletével és kínálatával, mint Overstone állítja, akkor a kamatnak egyidejűleg alacsonynak és magasnak kellene lennie, aszerint hogy különböző árukról, vagy ugyanazon áru különböző gyártási fokairól (nyersanyag, félkészgyártmány, készgyártmány) van-e szó. 1844-ben az Angol Bank kamatlába 4% (januártól szeptemberig) és $2^1/_2$, 3% (novembertől az év végéig) között ingadozott. 1845-ben januártól októberig $2^1/_2$, $2^3/_4$, 3% volt, az utolsó hónapokban pedig 3 és 5% között mozgott. A fair Orleans [gyapotfajta] ára 1844-ben átlagosan $6^1/_4$ penny volt, 1845-ben pedig $4^7/_8$ penny. 1844 március 3-án a liverpooli gyapotkészlet 627 042 bálát tett ki, 1845 március 3-án pedig 773 800 bálát. A gyapot alacsony árának megfelelően a kamatlábnak 1845-ben alacsonynak kellett volna lennie, és valóban ez év legnagyobb részében az is volt. De a fonal alapján magas kamatlábra lehetett volna következtetni, mert a fonalárak viszonylag, a belőlük származó profitok pedig abszolúte magasak voltak. A 4 pennys gyapot fontjából 1845-ben 4 penny fonási költséggel olyan fonalat lehetett gyártani (Nr. 40 jó secunda mule twist), amely a fonógyárosnak 8 pennybe került és amelyet 1845 szeptemberében vagy októberében $10^1/_2$ vagy $11^1/_2$ pennyért tudott eladni (lásd lentebb Wylie vallomását).

Az egész ügyet a következőképpen lehet eldönteni:

A kölcsöntőke kereslete és kínálata akkor volna azonos az általá-

nosságban vett tőke keresletével és kínálatával (bár ez utóbbi kifejezés értelmetlen; a gyáros vagy kereskedő számára az áru az egyik formája a tőkéjének, de mégis sohasem tőkére mint olyanra van szüksége, hanem mindig csak a szóban forgó speciális árura mint olyanra, s azt mint árut, mint gabonát vagy gyapotot veszi és fizeti meg, függetlenül attól a szereptől, amelyet ennek az árunak tőkéje körforgásában be kell töltenie), ha pénzkölcsönzők nem volnának, hanem a kölcsönt nyújtó tőkések gépekkel, nyersanyagokkal stb. rendelkeznének és ezeket adnák kölcsön vagy bérbe — mint most a házakat — az ipari tőkéseknek, akik szintén tulajdonosai e tárgyak egy részének. Ilyen körülmények között a kölcsöntőke kínálata az ipari tőkés számára a termelés alkotóelemeinek kínálatával volna azonos, a kereskedő számára pedig áruk kínálatával. Világos azonban, hogy ekkor a profit megoszlása a kölcsönadó és kölcsönvevő közt mindenekelőtt attól függne teljesen, hogy a szóban forgó tőke milyen arányban kölcsöntőke és milyen arányban tulajdona annak, aki felhasználja.

Weguelin úr szerint („Bank Acts". 1857) a kamatlábat „a tétlen tőke tömege" (252) határozza meg; a kamatláb „csak mutatója a befektetést kereső tétlen tőke tömegének" (271); később ezt a tétlen tőkét „floating capital"-nek [lebegő tőkének] nevezi (485) s ezen „az Angol Bauk jegyeit és az országban levő egyéb forgalmi eszközöket" érti, „például a vidéki bankok jegyeit és az országban levő pénzérméket... A floating capital-be beleértem a bankok tartalékait is" (502, 503), majd később a rúdaranyat is (503). Ugyancsak Weguelin azt mondja, hogy az Angol Banknak nagy befolyása van a kamatlábra olyan időkben, „amikor valóban az ország tétlen tőkéjének legnagyobb része a mi kezünkben" {az Angol Bankéban} „összpontosul" (1198), míg Overstone úr fenti kijelentései szerint az Angol Bank „nem foglalkozik tőkével". Weguelin továbbá azt mondja: „Nézetem szerint a leszámítolási kamatlábat az országban levő tétlen tőke mennyisége szabályozza. A tétlen tőke mennyiségét az Angol Bank tartaléka képviseli, amely valójában nemesfémtartalék. Ha tehát a nemesfémkészlet csökken, ez csökkenti az országban levő tétlen tőke mennyiségét, tehát növeli a még meglevő maradék értékét" [1258]. J. Stuart Mill ezt mondja (2102); „A Banknak, hogy banking department-je [bankosztálya] fizetőképességét megőrizze, mindent el kell követnie ez osztály tartalékának feltöltése érdekében; mihelyt tehát úgy látja, hogy kiáramlás kezdődik, tartalékot kell biztosítania és vagy korlátoznia kell leszámítolásait, vagy értékpapírokat kell eladnia" [188. old.] — A tartalék, ha csupán a banking department-et vesszük figyelembe, csak a letétekhez szükséges tartalék. Az Overstone-ok szerint a banking

department-nek pusztán bankár módjára kell cselekednie, tekintet nélkül az „automatikus" jegykibocsátásra. De valóban szorult helyzet idején az intézmény — függetlenül a banking department csupán jegyekből álló tartalékától — féltve ügyel a nemesfémkészletre, és kell is hogy ügyeljen, ha nem akar csődbe kerülni. Mert amilyen mértékben apad a nemesfémkészlet, úgy apad a bankjegytartalék is, s ezt legjobban Overstone úrnak kellene tudnia, aki ezt 1844. évi banktörvényével ily bölcsen elrendezte.

Harmincharmadik fejezet

A FORGALMI ESZKÖZ A HITELRENDSZERBEN

„A forgalom sebességének nagy szabályozója a hitel. Ez megmagyarázza, mi az oka annak, hogy a pénzpiacon uralkodó különösen szorult helyzettel egyidejűleg rendszerint telített a forgalom" („The Currency Theory Reviewed". 65. old.). Ez kétféleképpen értendő. Először is mindazok a módszerek, amelyekkel forgalmi eszközöket takarítanak meg, a hitelen alapulnak. De másodszor: vegyünk például egy 500 fontos bankjegyet. Ma *A* váltót fizet vele *B*-nek; *B* ugyanaznap letétbe helyezi bankárjánál: utóbbi még aznap váltót számítol le vele *C*-nek; *C* befizeti bankjába, a bank mint kölcsönt kiadja a váltóügynöknek stb. Azt a sebességet, amellyel a bankjegy itt forog, vásárlásra vagy fizetésre szolgál, az a sebesség határozza meg, amellyel újra és újra visszatér valakihez letét formájában és ismét máshoz kerül kölcsön formájában. A forgalmi eszközök merő gazdaságossá tétele legteljesebb kifejlettségében a Clearing House-ban jelentkezik, abban, hogy a lejárt váltókat egyszerűen kicserélik, s a pénz túlnyomórészt fizetési eszközként funkcionál, pusztán a fennmaradó összegek kiegyenlítésénél. De ezeknek a váltóknak a léte ismét csak azon a hitelen alapul, amelyet a gyárosok és kereskedők egymásnak nyújtanak. Ha ez a hitel csökken, csökken a váltók száma, különösen a hosszúlejáratúaké, s vele a kiegyenlítés e módszerének hatékonysága is. S ez a gazdaságosság, amely abból áll, hogy a pénzt kiküszöbölik a forgalom lebonyolításából, s amely teljesen a pénz fizetési eszköz funkcióján alapul — ez utóbbi viszont a hitelen nyugszik — csakis kétféleképpen valósítható meg (e fizetések koncentrációjának többé vagy kevésbé fejlett technikájától itt eltekintünk): a váltók vagy csekkek által képviselt kölcsönös követelések vagy ugyanannál a bankárnál egyenlítődnek ki, aki a követelést egyszerűen az egyik fél számlájáról a másikéra írja át; vagy a különböző bankárok egymás

között végzik el a kiegyenlítést[11]. 8—10 millió font sterlingnyi váltónak egyetlen váltóügynök — például az Overend, Gurney & Co. cég — kezében való koncentrációja az egyik legfontosabb eszköz volt e kiegyenlítés méreteinek térbeli bővítésére. Ez a gazdaságosság növeli a forgalmi eszközök hatékonyságát, mert kisebb mennyiség kell belőlük pusztán az egyenleg kiegyenlítésére. Másrészt a forgalmi eszközként forgó pénz sebessége (ami szintén gazdaságosabbá teszi használatát) teljesen a vételek és eladások egymásutánjától függ, valamint a fizetések egymásbakapcsolódásától is, ha ezeket egymás után pénzben teljesítik. De a hitel ezáltal közvetíti és növeli a forgási sebességet. Az egyes pénzdarab például, ha eredeti birtokosa, *A B*-től, *B C*-től, *C D*-től, *D E*-től, *E F*-től vásárol, vagyis ha a pénzdarab egyik kézből a másikba való átkerülését csak valóságos vételek és eladások közvetítik — mint puszta forgalmi eszköz, a hitel közbejötte nélkül — csak öt forgást végezhet, és minden egyes kézben hosszabb ideig tartózkodik. Ha azonban *B* az *A*-tól fizetségképpen kapott pénzt letétbe helyezi bankárjánál, s ez utóbbi kiadja *C*-nek, akinek váltóit leszámítolja, *C* viszont *D*-től vásárol, *D* a pénzt letétbe helyezi bankárjánál, s ez utóbbi kölcsönadja *E*-nek, aki viszont *F*-től vásárol, akkor a pénzdarabnak mint puszta forgalmi eszköznek (vásárlóeszköznek) a forgási sebességét több hitelművelet közvetíti: *B* letétbe helyez saját bankárjánál, a bankár leszámítol *C* számára, *D* letétbe helyez a saját bankárjánál, ez utóbbi leszámítol *E* számára — vagyis négy hitelművelet. E hitelműveletek nélkül a szóban forgó pénzdarab adott idő alatt nem bonyolíthatott volna le egymás után öt vásárlást. Az a körülmény, hogy ez a pénz valóságos vétel és eladás közvetítése nélkül — mint letét és a leszámítolás során — cserélt gazdát, meggyorsította a valóságos eladások során végbemenő helyváltoztatását.

Az előbbiekben láttuk, hogy egyazon bankjegy különböző bankároknál lehet letét. Ugyanígy különböző letéteket is alkothat egyazon bankárnál. A bankár az *A* által letétbe helyezett bankjeggyel

[11] A napok átlagos száma, ameddig egy-egy bankjegy forgalomban maradt:

Év	*5 £*	*10 £*	*20—100 £*	*200—500 £*	*1000 £*
1792	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Az Angol Bank pénztárosának, Marshallnak kimutatása a „Report on Bank Acts". 1857. c. jelentésben, II. függelék, 300—301. old.)

leszámítolja *B* váltóját, *B* fizet *C*-nek, *C* pedig a bankjegyet letétbe helyezi ugyanannál a bankárnál, aki kiadta.

Már az egyszerű pénzforgalom vizsgálata során (I. köt. 3. fej. 2. pont [118. old.]) kimutattuk, hogy a forgási sebességet és a fizetések gazdaságosságát adottnak feltételezve, a valóban forgalomban levő pénz tömegét az áruk ára és az ügyletek száma határozza meg. A bankjegyforgalomban ugyanez a törvény uralkodik.

A következő táblázat feltünteti az egyes évekre vonatkozóan az Angol Bank jegyeiből a közönség kezében levő átlagos évi mennyiséget, éspedig az 5 és 10 fontos jegyek összegét, a 20—100 fontos jegyek és a nagyobb, 200—1000 font sterling címletű bankjegyek összegét; valamint feltünteti, hogy mindegyik kategória az összforgalomnak hány százalékát teszi ki. Az összegek 1000 font sterlingben értendők, a három utolsó számjegyet ugyanis elhagytuk.

Év	*5 és 10 fontos bankjegyek* £	%	*20—100 fontos bankjegyek* £	%	*200—1000 fontos bankjegyek* £	%	*Összesen* £
1844	9 263	45,7	5 735	28,3	5 253	26,0	20 241
1845	9 698	46,9	6 082	29,3	4 942	23,8	20 722
1846	9 918	48,9	5 778	28,5	4 590	22,6	20 286
1847	9 591	50,1	5 498	28,7	4 066	21,2	19 155
1848	8 732	48,3	5 046	27,9	4 307	23,8	18 085
1849	8 692	47,2	5 234	28,5	4 477	24,3	18 403
1850	9 164	47,2	5 588	28,8	4 646	24,0	19 398
1851	9 362	48,1	5 554	28,5	4 557	23,4	19 473
1852	9 839	45,0	6 161	28,2	5 856	26,8	21 856
1853	10 699	47,3	6 393	28,2	5 541	24,5	22 653
1854	10 565	51,0	5 910	28,5	4 234	20,5	20 709
1855	10 628	53,6	5 706	28,9	3 459	17,5	19 793
1856	10 680	54,4	5 645	28,7	3 323	16,9	19 648
1857	10 659	54,7	5 567	28,6	3 241	16,7	19 467

(„Bank Acts" 1858. XXVI. old.)

A forgalomban levő bankjegyek végösszege tehát 1844-től 1857-ig határozottan csökkent, noha az üzleti forgalom, amint azt a kivitel és behozatal számai mutatják, több mint megkétszereződött. A kisebb, 5 fontos és 10 fontos bankjegyek, mint a kimutatásból kitűnik, az 1844. évi 9 263 000 font sterlingről 1857-ben 10 659 000 font sterlingre növekedtek. S ez egy időben történt az aranyforgalom éppen akkoriban igen erős megnövekedésével. A magasabb címletű (200—1000 fontos) bankjegyek összege viszont az 1852. évi 5 856 000 font sterlingről 1857-ben 3 241 000 font sterlingre csökkent. A csökke-

nés tehát több mint $2^1/_2$ millió font sterling. Ezt a következőképpen magyarázzák: „1854 június 8-án a londoni magánbankárok megengedték, hogy a részvénytársasági bankok bekapcsolódjanak a Clearing House tevékenységébe és nem sokkal később a clearinget véglegesen az Angol Bankban rendezték be. A fennmaradó napi egyenlegeket a különböző bankoknak az Angol Banknál levő számláira írják át és így intézik el. E rendszer bevezetése révén feleslegessé váltak azok a magas címletű bankjegyek, amelyekkel a bankok korábban kölcsönös elszámolásaikat kiegyenlítették" („Bank Acts". 1858. V. old.).

Az I. kötet 3. fejezetének 103. jegyzetében [136. old.] közölt táblázatból kitűnik, milyen alacsony minimumra csökkent a pénz használata a nagykereskedelemben. A táblázatot a Morrison, Dillon & Co. cég bocsátotta a Bankbizottság rendelkezésére, egyike azoknak a legnagyobb londoni cégeknek, amelyeknél a kiskereskedők teljes árukészletüket, bármilyen árukból, bevásárolhatják.

W. Newmarch-nak a [Bank Committee] előtt tett vallomása („Bank Acts". 1857. Nr. 1741) szerint még más körülmények is hozzájárultak a forgalmi eszközökben elért megtakarításhoz: a pennylevélportó, a vasutak, a távíró, egyszóval a közlekedési eszközök megjavulása; úgyhogy Anglia körülbelül ugyanolyan bankjegyforgalommal most ötször-hatszor akkora üzleti tevékenységet bonyolíthat le. De lényegesen hozzájárult ehhez a 10 font sterlingnél magasabb címletű bankjegyeknek a forgalomból való kikapcsolása is. Szerinte ez a természetes magyarázata annak, hogy Skóciában és Írországban, ahol 1 fontos bankjegyek is forgalomban vannak, a bankjegyforgalom mintegy 31%-kal emelkedett (1747). Az Egyesült Királyság egész bankjegyforgalma, az 1 fontos jegyekkel együtt, szerinte 39 millió font sterling (1749). Az aranyforgalom = 70 millió font sterling (1750). Skóciában a bankjegyforgalom 1834-ben 3 120 000 font sterling volt; 1844-ben 3 020 000 font sterling; 1854-ben 4 050 000 font sterling (1752).

Már ebből is következik, hogy a jegykibocsátó bankoknak nem áll módjukban a forgalomban levő bankjegyek számának növelése addig, amíg ezek a jegyek bármikor átválthatók pénzre. {Át nem váltható papírpénzről itt egyáltalában nem esik szó; át nem váltható bankjegyek csak ott válhatnak általános forgalmi eszközzé, ahol valójában állami hitellel vannak alátámasztva, mint például jelenleg Oroszországban. Így rájuk az át nem váltható állami papírpénz törvényei érvényesek, amelyeknek kifejtése már megtörtént (I. köt. 3. fej. 2. c: Az érme, az értékjel [124—125. old.]). — *E. F.*}

A forgalomban levő bankjegyek mennyisége a forgalom szükségleteihez igazodik és minden egyes felesleges bankjegy azonnal visszatér kibocsátójához. Mintlhogy Angliában csak az Angol Bank jegyei forog-

nak törvényes fizetési eszközként az egész országban, a vidéki bankok jelentéktelen és csak helyi jegyforgalmát itt elhanyagolhatjuk.

Neave úr, az Angol Bank kormányzója a Bank Committee (1858) előtt a következőket vallja: „Nr. 947. (Kérdés:) Ön azt mondja, hogy bármilyen rendszabályokhoz nyúlnak is, a közönség kezében levő bankjegymennyiség ugyanaz marad; azaz körülbelül 20 millió font sterling. — Normális időkben a közönség szükséglete, úgy látszik, körülbelül 20 millió font sterling. Az év bizonyos rendszeresen visszatérő időszakaiban ez 1 vagy $1^1/_2$ millióval emelkedik. Ha a közönségnek többre van szüksége, azt — mint mondottam — mindig megkaphatja az Angol Banktól." „948. Ön azt mondta, hogy a pánik idején a közönség nem akarta megengedni, hogy Önök csökkentsék a bankjegymennyiséget; legyen szíves ezt megindokolni. — Úgy látom, hogy a pánik idején a közönségnek minden lehetősége megvan arra, hogy bankjegyeket szerezzen; s természetesen amíg a Banknak kötelezettsége van, a közönség e kötelezettség alapján kivehet a Bankból bankjegyeket." — „949. Úgy látszik tehát, hogy mindig az Angol Bank körülbelül 20 millió font sterlingnyi jegyére van szükség? — 20 millió font sterlingnyi bankjegyre a közönség kezében; ez az összeg változik. Lehet $18^1/_2$, 19, 20 millió stb., de átlagosan 19—20 milliót lehet mondani."

Thomas Tooke vallomása a lordoknak a Commercial Distress [kereskedelmi válság] ügyében kiküldött bizottsága előtt („Commercial Distress". 1848/57 [347. old.]). Nr. 3094: „A Banknak nincs módjában a közönség kezében levő bankjegyek mennyiségét tetszése szerint növelni; módjában áll a közönség kezében levő bankjegymennyiséget csökkenteni, de csak igen erőszakos művelet útján."

J. C. Wright, aki 30 éve bankár Nottinghamben, miután részletesen kifejtette, mennyire lehetetlen, hogy a vidéki bankok valaha is több bankjegyet tartsanak forgalomban, mint amennyi a közönség szükséglete és kívánsága, a következőket mondja az Angol Bank jegyeiről („Commercial Distress". 1848/57), Nr. 2844: „Nincs tudomásom arról, hogy az Angol Bank (jegykibocsátása) bármiféle korlátba ütköznék. De a forgalmi eszközök feleslege letétekké fog válni, s így más formát ölt magára."

Ugyanez érvényes Skóciára, ahol szinte kizárólag papír van forgalomban, mert ott, éppúgy mint Írországban, egyfontos bankjegyeket is engedélyeztek és „the scotch hate gold" [a skót gyűlöli az aranyat]. Kennedy, az egyik skóciai bank igazgatója kijelenti, hogy a bankok jegyforgalmukat még csak nem is csökkenthetik, és az a nézete, „hogy ameddig a belföldi üzletkötésekhez bankjegyekre vagy aranyra van szükség, a bankároknak annyi forgalmi eszközt kell szolgáltatniok, amennyit ezek az üzletek megkövetelnek — akár letevőik kívánságára,

akár valami más módon ... A skót bankok korlátozhatják üzleteiket, de nincs módjukban jegykibocsátásuk fölött ellenőrzést gyakorolni" (ugyanott, Nr. 3446—48). Hasonlóképpen nyilatkozik Anderson, a Union Bank of Scotland igazgatója, ugyanott, Nr. 3578: „Megakadályozza-e a bankjegyek kölcsönös kicserélésének rendszere" {a skót bankok között}, „hogy egyetlen bank túl sok bankjegyet bocsásson ki? — Igen; de van egy még hatásosabb eszközünk, mint a bankjegyek kicserélése" {amelynek ehhez valójában semmi köze sincsen, bár biztosítja minden egyes bank jegyeinek használhatóságát egész Skóciában}, „éspedig az az általános skóciai szokás, hogy mindenki bankszámlát tart fenn; mindenkinek, aki valamelyes pénzzel rendelkezik, számlája is van az egyik banknál és naponta befizeti mindazt a pénzt, amire nincs közvetlenül szüksége, úgyhogy minden üzleti nap végén valamennyi pénz a bankokban van, kivéve azt az összeget, amelyet a zsebükben tartanak az emberek."

Ugyanez vonatkozik Írországra, lásd az Ír Bank kormányzójának, MacDonnell-nek, és a Provincial Bank of Ireland igazgatójának, Murray-nak a vallomását ugyanazon bizottság előtt.

Az Angol Bank jegyforgalma nemcsak a Bank akaratától független, hanem annak a pincéjében levő aranykincsnek a mennyiségétől is, amely e bankjegyek beválthatóságát biztosítja. „1846 szeptember 18-án az Angol Bank jegyforgalma 20 900 000 font sterling volt, nemesfémkészlete pedig 16 273 000 font sterling; 1847 április 5-én a forgalom 20 815 000 font sterling volt, a nemesfémkészlet pedig 10 246 000 font sterling. A bankjegyforgalom tehát a 6 millió font sterling nemesfém kivitele ellenére sem csökkent" *(J. G. Kinnear:* „The Crisis and the Currency". London 1847. 5. old.). Magától értetődő azonban, hogy ez csak a manapság Angliában uralkodó viszonyok között érvényes és itt is csak akkor, ha a törvényhozás a bankjegykibocsátás és a nemesfémkészlet arányára vonatkozóan nem intézkedik másképp.

Ezek szerint tehát a forgalomban levő pénz — bankjegyek és arany — mennyiségére csak magának az üzletnek a szükségletei vannak befolyással. Itt mindenekelőtt a periodikus ingadozások jönnek tekintetbe, amelyek évről évre ismétlődnek, bármilyen is az üzlet általános helyzete, úgyhogy 20 év óta „bizonyos hónapban a forgalom nagy, a másikban csekély és egy harmadik hónapban közepes színvonalú" (Newmarch „Bank Acts". 1857. Nr. 1650).

Így minden év augusztusában néhány millió, többnyire aranyban, az Angol Bankból belekerül a belföldi forgalomba, az aratás költségeinek kifizetésére; minthogy főleg munkabérek fizetéséről van szó, e célra Angliában bankjegyek kevésbé alkalmasak. Az év végéig aztán ez a pénz ismét visszaáramlik a Bankba. Skóciában sovereignek helyett

szinte kizárólag 1 fontos bankjegyeket használnak; itt tehát ilyen esetben a bankjegyforgalom nő meg, éspedig évente kétszer, májusban és novemberben, 3 millióról 4 millióra; két hét múlva már megkezdődik a visszaáramlás és egy hónapon belül csaknem teljesen befejeződik (Anderson, „C. D." 1848/57. Nr. 3595—3600).

Az Angol Bank jegyforgalma negyedévenként is mutat átmeneti ingadozást, mert az „osztalékokat", azaz az államadósság kamatait, negyedévenként fizetik ki. Ezáltal először bankjegyeket vonnak el a forgalomtól, majd ismét a közönség körébe dobják őket; de a bankjegyek igen hamarosan újra visszaáramlanak. Weguelin („Bank Acts". 1857. Nr. 38) a bankjegyforgalom ezáltal előidézett ingadozását $2^1/_2$ millióra becsüli. Ezzel szemben Chapman úr, a hírhedt Overend, Gurney & Co. cég képviselője, a pénzpiacon ezáltal előidézett zavart sokkal nagyobb arányúnak tartja. „Ha 6 vagy 7 milliót kivesznek a forgalomból adó formájában, hogy ezzel az osztalékokat kifizessék, akkor lennie kell valakinek, aki ezt az összeget a közbenső időben rendelkezésre bocsátja" („Bank Acts". 1857. Nr. 5196).

Sokkal jelentősebbek és tartósabbak a forgalmi eszközök összegének az ipari ciklus különböző szakaszainak megfelelő ingadozásai. Hallgassuk meg erről a már említett cég egy másik társtulajdonosát, a tiszteletre méltó quakert, Samuel Gurney-t („Commercial Distress". 1848/57. Nr. 2645): „Október végén (1847) 20 800 000 font sterlingnyi bankjegy volt a közönség kezében. Ez idő tájt igen nehéz volt a pénzpiacon bankjegyekhez jutni. Ez abból az általános aggodalomból eredt, hogy az 1844. évi banktörvény korlátozó rendelkezése következtében nem lehet majd bankjegyeket szerezni. Jelenleg" (1848 március) „a közönség kezében levő bankjegyek összege ... 17 700 000 font sterling, de most, minthogy az üzleti életben nincs riadalom, ez sokkal több, mint amennyire szükség van. Egész Londonban nincs olyan bankár vagy pénzkereskedő, akinek nem több a bankjegye, mint amennyire szüksége van." — „2650. Az Angol Bank falain kívül levő ... bankjegyek összege távolról sem ad hiteles képet a forgalom tényleges állapotáról, ha ugyanakkor nem vesszük figyelembe ... a kereskedelem és a hitel állapotát is." — „2651. Az az érzés, hogy a forgalom jelenlegi mérete mellett a közönség kezében fölösleg gyűlt össze, nagymértékben onnan ered, hogy jelenleg nálunk erős stagnálás uralkodik. Magas árak és élénk üzletmenet esetén a 17 700 000 font sterling a pénzszűke érzését keltené."

{Amíg az üzletmenet olyan, hogy az előlegek szabályosan visszaáramlanak, tehát a hitel szilárd, a forgalom kitágulása és összehúzódása egyszerűen a gyárosok és kereskedők szükségleteihez igazodik. Minthogy legalábbis Angliában az arany a nagykereskedelemben

nem játszik szerepet és az aranyforgalmat, az idényszerű ingadozásokat figyelmen kívül hagyva, olyan nagyságnak lehet tekinteni, amely hosszabb időn át meglehetősen állandó, ezért az Angol Bank jegyforgalma elég pontos fokmérője ezeknek a változásoknak. A forgalom a válságot követő csendes időben a legkisebb, a kereslet megélénkülésével a forgalmi eszközök iránti szükséglet is növekszik, s ez a kibontakozó virágzással tovább fokozódik; a forgalmi eszközök mennyisége csúcspontját a túlfeszítettség és túlhajtott spekuláció periódusában éri el; ekkor kirobban a válság s az imént még oly bőséges bankjegyek máról holnapra eltűnnek a piacról s velük együtt eltűnnek mindazok, akik váltókat számítolnak le, előleget nyújtanak értékpapírokra és árukat vásárolnak. Az Angol Bank segítségére volna szükség — de az ő erői is hamarosan kimerülnek, mert az 1844. évi banktörvény arra kényszeríti, hogy bankjegyforgalmát éppen abban a pillanatban korlátozza, amikor mindenki bankjegyekért kiált, amikor az árutulajdonosok nem tudnak eladni, de fizetniök mégis kell és minden áldozatra készek, csakhogy bankjegyekhez jussanak. „A riadalom idején", mondja a fentebb említett Wright bankár („Commercial Distress". 1848/57. Nr. 2930), „az országnak kétszer annyi forgalmi eszközre van szüksége, mint normális időkben, mert a bankárok és mások felhalmozzák a forgalmi eszközöket."

Mihelyt a válság kitör, már csak fizetési eszközökről van szó. Minthogy azonban az e fizetési eszközökhöz való hozzájutást illetően mindenki a másiktól függ és senki sem tudja, vajon módjában lesz-e a másiknak az esedékesség napján fizetni, valóságos akadályverseny kezdődik a piacon található fizetési eszközökért, azaz bankjegyekért. Mindenki annyit halmoz fel belőlük, amennyit csak kaphat, s így a bankjegyek éppen akkor tűnnek el a forgalomból, amikor leginkább van rájuk szükség. Samuel Gurney („Commercial Distress". 1848/57. Nr. 1116) a riadalom pillanatában ily módon pénzszekrénybe zárt bankjegyek összegét 1847 októberére vonatkozóan 4—5 millió font sterlingre becsüli. — *E. F.*}

E tekintetben különösen érdekes Gurney társának, a már említett Chapman-nek a kihallgatása az 1857. évi Bankbizottság előtt. Ennek legfontosabb részeit itt összefüggően közöljük, bár néhány olyan kérdést is érintenek, amelyet csak később tárgyalunk.

Chapman úr vallomása a következő:

„4963. Habozás nélkül kijelentem azt is, nem tartom rendjén valónak, hogy a pénzpiac valamely egyéni tőkés hatalma alá kerüljön (mint ahogy akadnak ilyenek Londonban), akinek módjában áll szörnyű pénzhiányt és szorult helyzetet teremteni éppen akkor, amikor a forgalom igen alacsony szinten van ... Ez lehetséges ... Nem egy

olyan tőkés akad, aki képes 1 vagy 2 millió font sterlingnyi bankjegyet elvonni a forgalomból, ha ez céljainak megfelel." 4965. Egy nagy spekuláns megteheti, hogy 1 vagy 2 millióért államkötvényeket ad el és ily módon a pénzt kivonja a piacról. Hasonló dolog történt kevéssel ezelőtt, „s ez igen szorult helyzetet teremt" [471. old.].

4967. Igaz, hogy a bankjegyek ekkor improduktívek. „De ez mit sem tesz, ha a tőkés nagy célt ér el vele; e célja az, hogy leszorítsa az állampapírok árfolyamát, hogy pénzszűkét idézzen elő, s ezt teljességgel módjában áll megtenni." Nézzünk egy példát: Egyik reggel nagy pénzkereslet mutatkozott az értéktőzsdén; okát senki sem ismerte; valaki arra kérte Chapmant, kölcsönözzön neki 50 000 font sterlinget 7%-ra. Chapman csodálkozott, kamatlába sokkal alacsonyabban állott; megkötötte az üzletet. Az illető hamarosan újra megjelent, további 50 000 font sterlinget vett fel $7^1/_2$%-ra, majd 100 000 font sterlinget 8%-ra és még többet is szeretett volna kapni $8^1/_2$%-ra. De ekkor már maga Chapman is megijedt. Utólag kiderült, hogy a piacról hirtelen jelentős összegű pénzt vontak el. De — mondja Chapman — „mégiscsak jelentős összeget adtam kölcsön 8%-ra; féltem továbbmenni; nem tudtam, hová fejlődhet a helyzet".

Sohasem szabad elfelejteni, hogy bár 19—20 milliónyi bankjegy többé-kevésbé állandóan állítólag a közönség kezében van, mégis e bankjegyeknek valóban forgalomban levő része és a bankoknál tartalékképpen tétlenül heverő rész egymáshoz viszonyítva folytonosan és jelentékenyen változik. Ha a tartalék nagy, tehát a valóságos forgalom csekély, akkor ez a pénzpiac szempontjából azt jelenti, hogy a forgalom telített (the circulation is full, money is plentiful [a forgalom telített, a pénz bőséges]); ha a tartalék kicsi, tehát a valóságos forgalom telített, akkor a pénzpiac a forgalmat csekélynek mondja (the circulation is low, money is scarce [a forgalom csekély, a pénz szűkös]); ilyenkor ugyanis kicsiny az a rész, amely tétlen kölcsöntőkét képvisel. A forgalomnak valóságos, az ipari ciklus szakaszaitól független kitágulása, vagy összehúzódása — miközben a közönség számára szükséges összeg azonos marad — csak technikai okok következtében fordul elő, például az adók vagy államadóssági kamatok fizetési határidején. Adófizetés alkalmával a szokottnál több bankjegy és arany áramlik az Angol Bankhoz és a forgalom ezáltal valóban összezsugorodik, tekintet nélkül a szükségletre. A fordítottja történik az államadósság osztalékainak kifizetése alkalmával. Az első esetben kölcsönöket vesznek fel a Banktól, hogy forgalmi eszközökhöz jussanak. Az utóbbi esetben a kamatláb a magánbankoknál csökken, mert tartalékaik pillanatnyilag megnövekedtek. Ennek semmi köze sincs a forgalmi eszközök abszolút tömegéhez, hanem csak ahhoz a bankhoz, amely ezeket

a forgalmi eszközöket forgalomba dobja és amelynek szempontjából ez a folyamat nem más, mint kölcsöntőke elidegenítése, tehát profitot biztosító üzlet.

Az egyik esetben csak a forgalmi eszközök időleges átcsoportosítása megy végbe, amit az Angol Bank azáltal egyenlít ki, hogy röviddel a negyedévi adók és az ugyancsak negyedévi osztalékok esedékessége előtt rövid lejáratú hiteleket nyújt alacsony kamatra; az így kibocsátott fölös bankjegyek először betömik az adófizetés következtében keletkezett réseket, az említett hiteleknek a Bankba történő visszafizetése pedig hamarosan visszahozza azokat a fölös bankjegyeket, amelyeket az osztalékok kifizetése juttatott a közönség kezébe.

A másik esetben az alacsony vagy a telített forgalom mindig csak azt jelenti, hogy ugyanaz a forgalmi eszköz mennyiség más-más arányban oszlik meg aktív forgalomra és letétekre, azaz kölcsönök eszközére.

Másrészt, ha például az Angol Bankhoz arany áramlik, s a kibocsátott bankjegyek mennyisége megfelelően megnövekszik, akkor ezek segítséget nyújtanak a nem az Angol Bankban történő leszámításhoz és a kölcsönök törlesztése révén visszatérnek, úgyhogy a forgalomban levő bankjegyek abszolút mennyisége csak átmenetileg növekszik.

Ha a forgalom az üzleti tevékenység bővülése miatt (ami viszonylag alacsony árak mellett is bekövetkezhet) telített, akkor a kamatláb viszonylag magas lehet, mert a profitok emelkedése és az új befektetések számának növekedése következtében kereslet jelentkezik kölcsöntőke iránt. Ha a forgalom az üzlet összezsugorodása, vagy akár a hitelszerzés könnyű volta miatt csekély, a kamatláb magas árak mellett is alacsony lehet. (Lásd Hubbard.)

A forgalom abszolút nagysága csak szorult helyzet idején hat meghatározóan a kamatlábra. Ilyenkor lehetséges, hogy a forgalmi eszközök gyarapításának igénye csak a kincsképzés eszközei iránti keresletet fejezi ki (eltekintve attól, hogy a pénz forgási sebessége csökken, s hogy ugyanazok a pénzdarabok lassabban változnak át újra és újra kölcsöntőkévé), aminek oka a hitelhiány, mint 1847-ben, amikor a banktörvény felfüggesztése nem vezetett a forgalom kitágulásához, de elegendőnek bizonyult arra, hogy a felhalmozott bankjegyeket ismét napvilágra hozza és a forgalomba dobja. Vagy az is lehetséges bizonyos körülmények között, hogy valóban több forgalmi eszközre van szükség, mint ahogy 1857-ben a banktörvény felfüggesztése után a forgalom egy ideig valóban növekedett.

Máskülönben a forgalom abszolút nagysága nincs hatással a kamatlábra, minthogy, először is, az előbbit — a pénzforgalom gazdaságosságát és sebességét állandónak véve — az áruk ára és a lebonyo-

lított üzletek mennyisége (amikor is többnyire az egyik mozzanat semlegesíti a másik hatását), végül pedig a hitel állapota határozza meg, amelyet azonban megfordítva semmiképpen sem határoz meg a forgalom, s minthogy, másodszor, az áruk ára és a kamatláb között nincs semmi szükségszerű összefüggés.

A Bank Restriction Act idején (1797—1820) fölösleg mutatkozott forgalmi eszközökben, a kamatláb pedig állandóan sokkal magasabb volt, mint a készfizetések újrafelvétele óta. A kamatláb később a bankjegykibocsátás korlátozásával és a váltóárfolyamok emelkedésével gyorsan süllyedt. 1822-ben, 1823-ban és 1832-ben az általános forgalom, valamint a kamatláb alacsony volt, 1824-ben, 1825-ben, 1836-ban nagy volt a forgalom és a kamatláb emelkedett. 1830 nyarán a forgalom nagy volt, a kamatláb alacsony. Az új aranylelőhelyek felfedezése óta a pénzforgalom egész Európában megnőtt, a kamatláb emelkedett. A kamatláb tehát nem függ a forgalomban levő pénz mennyiségétől.

A forgalmi eszközök kibocsátása és a tőkekölcsönzés közti különbség a legjobban a valóságos újratermelési folyamatban mutatkozik meg. Ennek vizsgálata során (II. köt. III. szakasz) láttuk, hogyan cserélődnek ki egymással a termelés különböző alkotóelemei. A változó tőke például, anyagát tekintve, a munkások létfenntartási eszközeiből, saját termékük egy részéből áll. De pénz formájában, részletekben fizették ki nekik. Ezt a pénzt a tőkésnek előlegeznie kell és nagymértékben a hitel szervezetétől függ, hogy a következő héten az új változó tőkét ismét a régi pénzzel fizetheti-e ki, amellyel az előző héten fizetett. Így van a társadalmi össztőke különböző alkotórészei közötti cseremüveleteknél is, például, amikor fogyasztási cikkeket cserélnek el e cikkek termelési eszközeire. Láttuk, hogy a forgalom lebonyolításához szükséges pénzt a két cserélő fél egyikének vagy mindkettőjüknek kell előlegeznie. Ez aztán forgalomban marad, de a lebonyolított csere után mindig újra visszatér ahhoz, aki az előleget adta, minthogy az illető tőkés ezt az összeget a maga valóban foglalkoztatott ipari tőkéjén felül előlegezte (lásd II. köt. 20. fej.). Fejlett hitelügy mellett, amikor a pénz a bankok kezében összpontosul, ezek előlegezik a pénzt, legalábbis névleg. Ez az előlegezés csak a forgalomban levő pénzre vonatkozik. Forgalmi eszközöket előlegeznek, nem pedig magukat a tőkéket, amelyek ezek révén forgalomba kerülnek.

Chapman [„Bank Acts". 1857]: „5062. Előfordulhat, hogy igen nagy bankjegymennyiség van a közönség kezében és mégsem lehet bankjegyekhez jutni." Pénz a pánik idején is van; de mindenki óvakodik attól, hogy kölcsöntőkévé, kölcsönözhető pénzzé változtassa; mindenki tartogatja a valóságos fizetési szükséglet kielégítésére.

„5099. A vidéki kerületek bankjai tétlenül heverő feleslegeiket

Önökhöz és más londoni bankházakhoz küldik? — Igen." — „5100. Másrészt Lancashire és Yorkshire gyári kerületei váltókat számítoltatnak le Önöknél saját üzleti céljaikra? — Igen." — „5101. Úgyhogy ily módon az egyik országrész fölös pénzét egy másik országrész szükségletei számára használják fel? — Így van."

Chapman vallomása szerint a bankoknak az a szokása, hogy fölös pénztőkéjüket rövidebb időre államkötvényekbe és kincstári jegyekbe fektessék, az utóbbi időben erősen eltűnőben van, amióta elterjedt az, hogy az ilyen pénzt at call (egyik napról a másikra, bármikor történő felmondásra) adják kölcsön. Ő maga effajta papírok vásárlását cége számára igen célszerűtlennek tartja. Ezért fölös pénztőkéjét jó váltókba fekteti, amelyek közül mindennap esedékessé válik néhány, úgyhogy mindig tudja, mennyi mozgósítható pénzre számíthat naponta. {5001—5005.}

Még a kivitel növekedése is többé-kevésbé minden országban, főleg azonban a hitelt nyújtó országban növekvő keresletet támaszt a belföldi pénzpiacon, ami azonban csak szorult helyzet idején válik érezhetővé. Amikor a kivitel növekszik, a bizományba küldött brit áruk ellenében a gyárosok rendszerint hosszúlejáratú váltókat intézvényeznek az exportkereskedőre (5126). „5127. Nem fordul-e gyakran elő, hogy megállapodás van arról, hogy ezeket a váltókat időről időre megújítják? — {Chapman.} Ezt előttünk titokban tartják; ilyen váltót nem fogadnánk el... Kétségkívül megtörténhet ilyesmi, de erről semmit sem tudok mondani." {Szegény ártatlan Chapman.} — „5129. Ha a kivitel erősen megnövekszik, mint ahogy csak az elmúlt évben 20 millió font sterlinggel növekedett, nem vezet-e ez egymagában arra, hogy erősen megnő a kereslet tőke iránt, mert az e kivitelt képviselő váltók leszámítolására tőkére van szükség? — Kétségtelenül arra vezet." — „5130. Minthogy Anglia rendszerint hitelre viszi ki külföldre valamennyi áruját, nem fogja-e ez megfelelő pótlólagos tőke felszívását szükségessé tenni arra az időre, ameddig ez tart? — Anglia hatalmas hitelt nyújt; ugyanakkor azonban hitelt vesz igénybe nyersanyagainak megszerzéséhez. Amerikából mindig 60 napos váltókat intézvényeznek ránk, máshonnan 90 naposakat. Másfelől pedig mi nyújtunk hitelt; ha árukat küldünk Németországba, 2 vagy 3 hónapos hitelt nyújtunk."

Wilson megkérdi Chapmant (5131), hogy amikor a behozott nyersanyagokat és gyarmatárukat hajóra rakják, nem intézvényeznek-e ezen áruk ellenében máris váltókat Angliára és nem érkeznek-e meg ezek a váltók a fuvarlevéllel egy időben? Chapman azt hiszi, így van, de az ilyen „kereskedelmi" üzletekről nem tud semmit; kérdezzenek meg hozzáértőbb embereket. — Az Amerikába irányuló

exportnál — mondja Chapman — „az árukat a tranzitban szimbolizálják" [5133]; e tolvajnyelv jelentése az, hogy az angol exportkereskedő az áruk ellenében 4 hónapos váltókat intézvényez a Londonban levő nagy amerikai bankházak egyikére, a bankház pedig Amerikából fedezetet kap.

„5136. Vajon nem az-e a szokás, hogy a távoli országokba irányuló üzleteket a kereskedő bonyolítja le, aki vár tőkéjére, amíg az árukat el nem adták? — Lehetséges, hogy vannak igen gazdag cégek, amelyek befektethetik saját tőkéjüket s nem kell előleget felvenniök az árukra; legtöbbször azonban ezeket az árukat előlegekké változtatják át, éspedig ismert cégek elfogadványai révén." — „5137. Ilyen cégek vannak ... Londonban, Liverpoolban és másutt." — „5138. Mindegy tehát, hogy a gyárosnak saját pénzét kell-e odaadnia, avagy akad londoni vagy liverpooli kereskedő, aki előlegezi neki a pénzt; mindenképpen Angliában nyújtott előlegről van szó? — Ez teljesen így van. A gyárosnak csak kevés esetben van valami köze a dologhoz." — {1847-ben viszont majdnem minden esetben.} „Egy iparcikkekkel foglalkozó — mondjuk manchesteri — kereskedő árukat vásárol és az egyik tekintélyes londoni céggel rakatja hajóra; mihelyt a londoni cég megbizonyosodott róla, hogy a megállapodás szerint mindent beraktak, a kereskedő 6 hónapos váltókat intézvényez a londoni cégre az Indiába, Kínába vagy máshova menő áruk ellenében; ekkor bekapcsolódik a bankár és leszámítolja ezeket a váltókat; úgyhogy amikor a kereskedőnek ezekért az árukért fizetnie kell, a pénz a váltók leszámítolása révén rendelkezésére áll." — „5139. De ha a kereskedőnek rendelkezésére áll is a pénz, a bankárnak mégiscsak előlegeznie kellett azt? — *A bankár birtokában ott van a váltó; a bankár megvette a váltót*; banktőkéjét ebben a formában használja fel, azaz kereskedelmi váltók leszámítolása formájában." {A váltók leszámítolását tehát Chapman sem tekinti előlegezésnek, hanem árusvásárlásnak. — *E. F.*} — „5140. De ez mégis része a londoni pénzpiaccal szemben támasztott követelményeknek? — Kétségtelenül; ez a lényege a pénzpiac és az Angol Bank tevékenységének. Az Angol Bank az ilyen váltóknak éppúgy örül, mint mi. Tudja, hogy jó befektetést jelentenek." — „5141. Abban a mértékben nő a pénzpiacon is a kereslet, ahogyan az exportüzlet nő? — Amilyen mértékben az ország virágzása fokozódik, annak megfelelően részesedünk benne mi" {a chapmanek} „is". — „5142. Ha tehát e különböző tőkebefektetési területek hirtelen kiszélesednek, akkor ennek természetes következménye a kamatláb emelkedése? — Kétségtelenül így van."

5143. Chapman számára „nem teljesen érthető, hogy nagyarányú kivitelünk mellett oly sok aranyat kellett felhasználnunk".

5144. A tiszteletre méltó Wilson megkérdezi: „Nem lehetséges-e, hogy nagyobb hitelt nyújtunk kivitelünkre, mint amennyit igénybe veszünk behozatalunkra? — Én a magam részéről kétségbevonom ezt. Ha valaki Indiába küldött manchesteri árui fejében váltót intézvényez, az ilyen váltók nem lehetnek 10 hónaposnál rövidebbek. Egészen bizonyos, hogy az amerikai gyapotot valamivel előbb kell kifizetnünk, semmint India fizet nekünk; de megvizsgálni, hogy ez milyen hatást idéz elő, az meglehetősen bonyolult feladat." — „5145. Vajon ha ipari áruink kivitele, mint a múlt évben, 20 millió font sterlinggel megnövekedett, akkor előzőleg igen jelentékenyen növekednie kellett-e a nyersanyagbehozatalnak" {a túlzott kivitel már ilyen értelemben is azonos a túlzott behozatallal, a túltermelés pedig a túlzott kereskedelemmel}, „hogy ezt a megnövekedett árumennyiséget előállíthassuk? — Kétségtelenül." „[5146.] Igen tekintélyes egyenleget kellett kifizetnünk; azaz elkerülhetetlen volt, hogy a mérleg a szóban forgó idő alatt ne legyen kedvezőtlen számunkra, de az Amerikával szembeni váltóárfolyam, huzamosabb időt tekintve, nekünk kedvez, és hosszabb idő óta jelentékeny mennyiségű nemesfémet kaptunk Amerikától."

5148. Wilson megkérdezi Chapmantől, a főfő uzsorástól, vajon a magas kamatokat a virágzás és nagy profitok jelének tekinti-e. Chapman, aki nyilván elcsodálkozott ennek a tényérnyalónak a naivságán, természetesen igennel válaszol, de elég őszinte ahhoz, hogy a következő záradékot fűzze hozzá: „Akadnak egyesek, akik csak így tudnak segíteni magukon; kötelezettségeik vannak, s teljesíteniök kell őket, akár haszonnal jár ez, akár nem; ha azonban" {a magas kamatláb} „tartós, akkor ez virágzás jele." Mindketten elfelejtik, hogy a magas kamatláb, mint például 1857-ben, annak a jele is lehet, hogy a hitel kóborlovagjai garázdálkodnak az országban, akiknek módjában áll magas kamatot fizetni, mert azt mások zsebéből fizetik (ugyanakkor pedig hozzájárulnak a mindenki számára érvényes kamatláb meghatározásához), és mégis vígan élnek az eljövendő profitok terhére. Ez egyébként ugyanakkor a gyárosok stb. számára valóban igen hasznothajtó üzlet lehet. A pénzösszegek visszaáramlása az előlegezési rendszer következtében teljesen megtévesztővé válik. Ez a magyarázata az alábbi jelenségnek is, ami az Angol Bankot illetően nem szorul magyarázatra, mert ez magas kamatláb esetén alacsonyabban számítol le, mint a többiek.

„5156. Kijelenthetem", mondja Chapman, „hogy váltóleszámítolásaink összege a jelen pillanatban, miután a kamatláb hosszú időn át magas volt, a maximumát érte el." {Chapman ezt 1857 július 21-én mondotta, néhány hónappal az összeomlás előtt.} „5157. 1852-

ben" {amikor a kamat alacsonyan állott},,a váltóleszámítolás távolról sem volt ily nagyméretű." Mert akkoriban az üzlet valóban sokkal egészségesebb volt.

„5159. Ha a piacot elárasztaná a pénz ... s a leszámítolási bankkamatláb alacsony volna, a váltók mennyisége csökkenne ... 1852-ben egészen más szakaszban voltunk. Az ország akkori kivitelét és behozatalát nem lehet a maival összehasonlítani." „5161. E magas leszámítolási kamatláb mellett ugyanannyit számítolunk le, mint 1854-ben." {Amikor 5—5½% volt a kamat.}

Chapman tanúvallomásában igen mulatságos, hogy ezek az emberek a közönség pénzét valóban saját tulajdonuknak tekintik és azt hiszik, joguk van arra, hogy az általuk leszámított váltókat bármikor pénzzé tehessék. A kérdések és feleletek határtalanul naivak. A törvényhozásnak kötelessége gondoskodni arról, hogy a nagy bankházak által elfogadott váltókat mindig pénzzé lehessen változtatni, hogy az Angol Bank az ilyen váltókat a váltóügynököknek minden körülmények között visszleszámítolja. S három ilyen váltóügynök 1857-ben mintegy 8 millió adóssaggal és ehhez képest elenyészően kicsiny saját tőkével került csődbe. — „5177. Azt akarja ezzel mondani, hogy az Ön véleménye szerint ezeknek" {a Baring vagy Loyd bankház elfogadványainak} „leszámítoltathatóságát kötelezővé kellene tenni olyképpen, ahogy most kötelező az Angol Bank jegyeinek aranyra való beváltása? — Véleményem szerint igen sajnálatos lenne, ha ezeket a váltókat nem lehetne leszámítoltatni; rendkívül különös helyzet, hogy valaki azért ne fizethessen, mert Smith, Payne & Co. vagy Jones, Loyd & Co. elfogadványaival rendelkezik s ezeket nem tudja leszámítolni." — „5178. Vajon Baring elfogadványa nem kötelezettség-e arra, hogy bizonyos pénzösszeget fizessen, amikor a váltó lejár? — Ez teljesen igaz; de Baring úrék, éppúgy mint a többi kereskedő, az ilyen kötelezettség vállalásánál álmukban sem gondolnak arra, hogy azt aranypénzben kell majd kifizetniök; arra számítanak, hogy a Clearing House-ban fizetik ki." — „5180. Akkor tehát úgy véli, hogy valamiféle olyan berendezést kell kigondolni, amely a közönségnek jogot adna arra, hogy pénzt szerezzen a váltó lejárata előtt, oly módon, hogy azt másvalaki köteles leszámítolni? —Nem, nem az elfogadótól; de ha ezzel arra céloz, hogy ne legyen lehetőségünk kereskedelmi váltókat leszámítoltatni, akkor a dolgok egész menetét meg kell változtatnunk." — „5182. Ön tehát úgy gondolja, hogy" {a kereskedelmi váltónak} „pénzre beválthatónak kellene lennie, éppen úgy, ahogyan az Angol Bank jegyeinek aranyra beválthatóknak kell lenniök? — Egész határozottan, bizonyos körülmények között." — „5184. Ön tehát azt gondolja, a pénzforgalmat úgy kellene berendezni, hogy a

kétséget kizáróan megbízható kereskedelmi váltó bármikor éppoly könnyűszerrel beváltható legyen pénzre, mint a bankjegy? — Igen, ezt gondolom." — „5185. Azt azonban már nem kívánja, hogy akár az Angol Bankot, akár másvalakit törvénnyel kötelezzenek az ilyen váltó beváltására? — Annyit mindenesetre megkívánnék, hogy ha törvényt hozunk a pénzforgalom szabályozására, intézkedjünk olyan értelemben is, hogy megakadályozzuk a kétségtelenül megbízható és szabályos belföldi kereskedelmi váltók esetleges beválthatatlanságát." — Azaz a kereskedelmi váltó beválthatósága, a bankjegy beválthatóságának példájára.

„5190. Az ország pénzkereskedői valóban csak a közönséget képviselik" — ezt Chapman úr később a Davison-perben az esküdtek előtt is megismétli. Lásd „Great City Frauds".

„5196. A negyedévek végén" {amikor az osztalékokat fizetik} „feltétlenül szükséges, hogy az Angol Bankhoz forduljunk. Ha az osztalékok kifizetése céljából előzetesen 6 vagy 7 millió állami bevételt elvonnak a forgalomtól, akkor lenni kell valakinek, aki ezt az összeget a közbenső időben rendelkezésre bocsátja." — {Ez esetben tehát pénzkínálatról van szó, nem pedig tőke- vagy kölcsöntőkekínálatról.}

„5169. Mindenkinek, aki járatos a kereskedelem világában, tudnia kell, hogyha olyan helyzetbe kerülünk, hogy a kincstárjegyek eladhatatlanná válnak, hogy a Keletindiai Társaság kötvényeivel nem lehet mit kezdeni s a legjobb kereskedelmi váltókat nem lehet leszámítoltatni, akkor azok, akiket üzletük olyan helyzetbe hoz, hogy egyszerű követelésre azonnal fizetniök kell az országban használatos forgalmi eszközben, szükségszerűen komoly gondokkal küzdenek, — márpedig az összes bankároknál ez a helyzet. Ennek azután az a hatása, hogy mindenki megkettőzi tartalékát. Képzelje el, milyen hatása lesz az egész országra annak, ha minden vidéki bankár — körülbelül 500-an vannak — kénytelen azt a megbízást adni londoni megbízottjának, hogy 5000 font sterlinget küldjön neki bankjegyekben. Még ha ilyen kis összeget veszünk is átlagnak, ami már önmagában teljes képtelenség, ez is azt eredményezi, hogy $2^1/_2$ millió font sterlinget vonnak el a forgalomból. Hogyan lehet ezt pótolni?"

Másrészt a pénzzel rendelkező magántőkések stb. pénzüket semmiféle kamatra sem akarják odaadni, mert — Chapman szerint — azt mondják: „5195. Inkább nem kell semmiféle kamat, semhogy kétségessé váljék, megkaphatjuk-e pénzünket, ha szükségünk van rá."

„5173. Rendszerünk a következő: 300 millió font sterling kötelezettségünk van, s bármely pillanatban követelhetik tőlünk, hogy ezt az ország területén érvényben levő érmében kifizessük. Ha az

ország valamennyi érméjét erre a célra fordítjuk, ez 23 millió font sterlinget tesz ki, vagy valami ehhez hasonló összeget; nem vezethet-e ez az állapot bármely pillanatban súlyos megrázkódtatáshoz?" Ezért csap át a hitelrendszer a válságokban hirtelen monetárrendszerbe.

A válságokat kísérő belföldi pániktól eltekintve, a pénz mennyiségéről csak annyiban lehet beszélni, amennyiben nemesfémről, azaz világpénzről van szó. Chapman viszont éppen ezt zárja ki, amikor 23 milliónyi *bankjegyről* beszél csupán.

Ugyancsak Chapman a következőket mondja: „5218. A pénzpiac zavarainak eredeti oka" {1847 áprilisában, majd októberében} „kétségtelenül abban a pénzmennyiségben rejlett, amelyre az ez évi rendkívüli behozatal következtében a váltóárfolyam szabályozása céljából szükség volt."

Először is, a világpiaci pénznek ez a készlete akkoriban a minimumra csökkent. Másodszor, egyszersmind a hitelpénz, vagyis a bankjegyek beválthatóságát is biztosította. Ily módon két teljesen különböző funkciót egyesített, amelyek azonban mindketten a pénz természetéből következnek, mert a valóságos pénz mindig világpiaci pénz, és a hitelpénz mindig a világpiaci pénzen alapul.

1847-ben az 1844. évi banktörvény felfüggesztése nélkül „a Clearing House-ok nem bonyolíthatták volna le üzleteiket" (5221).

Chapman mégis csak sejtette, hogy válság fenyeget: „5236. Előfordulnak a pénzpiacon bizonyos helyzetek (s a jelenlegi elég közel van ehhez), amikor nagyon nehéz pénzhez jutni, s a Bankhoz kell fordulni."

„5239. Ami azokat az összegeket illeti, amelyeket pénteken, szombaton és hétfőn, 1847 október 19-én, 20-án és 22-én vettünk fel a Bankból, a rákövetkező szerdán csak hálásak lettünk volna, ha visszakaphatjuk a váltókat; a pénz rögtön visszaáramlott hozzánk, mihelyt a pánik elmúlott." — Kedden, október 23-án ugyanis a banktörvényt felfüggesztették, s a válság ezzel megszűnt.

5274. Chapman nézete szerint az egyazon időben Londonra szóló le nem járt váltók összege 100—120 millió font sterling. Ez nem tartalmazza a vidéki helységekre kiállított helyi váltókat.

„5287. 1856 októberében a közönség kezében levő bankjegymennyiség 21 155 000 font sterlingre emelkedett és mégis rendkívül nehéz volt pénzhez jutni; noha a közönség kezében ilyen hatalmas összeg volt, megszerezni mégsem tudtuk." Éspedig azért nem, mert az Eastern Bank egy ideig (1856 március) szorult helyzetben volt, s ez aggodalmat keltett.

5290—92. Mihelyt a pánik elmúlt, „a bankárok, akik profitjukat a kamatból szerzik, nyomban mind foglalkoztatni kezdik pénzüket".

5302. Chapman a banktartalék csökkenésével kapcsolatban fellépő nyugtalanságot nem a letétek miatti aggodalommal magyarázza, hanem azzal, hogy mindazok, akiknek esetleg hirtelen nagy pénzösszegeket kell kifizetniök, jól tudják, hogy a pénzpiac szorult helyzete esetén utolsó segélyforrásként a Bankhoz kell fordulniok; és „ha a Bank tartaléka igen kicsiny, akkor nem szívesen fogad bennünket, sőt ellenkezőleg".

Egyébként érdekes, hogyan tűnik el a tartalék mint tényleges nagyság. A bankárok folyó üzleteik számára bizonyos minimumot tartanak részint maguknál, részint az Angol Bankban. A váltóügynökök pedig, anélkül hogy tartalékuk lenne, „az ország szabad bankpénzét" tartják a kezükben. S az Angol Bank letéti adósságaival szemben nem áll más, mint a bankárok és mások tartaléka, ezenkívül az állami letétek stb.; ezt a tartalékot a minimumra engedi csökkenni, például 2 millióra. Azaz e 2 milliónyi papíron kívül szorult helyzet idején (ez pedig csökkenti a tartalékot, mert a kiáramló nemesfém ellenében beérkező bankjegyeket meg kell semmisíteni) e szédelgés mögött nem áll semmiféle más tartalék, mint a nemesfémkészlet, és ezért, ha aranykiáramlás következtében a nemesfémkészlet csökken, ez mindig súlyosbítja a válságot.

„5306. Ha nem lenne pénz ahhoz, hogy a Clearing House-ban a kiegyenlítéseket elvégezzük, nem hiszem, hogy maradna más hátra, mint összejönni és fizetéseinket prímaváltókban, a kincstárra, Smith, Payne, & Co.-ra stb. szóló váltókban teljesíteni." — „5307. Tehát ha a kormány elmulasztaná Önöket forgalmi eszközökkel ellátni, akkor Önök maguk teremtenének ilyet saját céljaikra? — Mi egyebet tehetnénk? A közönség jön és kiveszi a forgalmi eszközt a kezünkből; nincs többé forgalmi eszközünk." — „5308. Önök tehát csak azt tennék Londonban, amit Manchesterben mindennap megtesznek? — Úgy van."

Kitűnő Chapman felelete arra a kérdésre, amelyet Cayley (Attwood iskolájának híve, birminghamiánus*) tesz fel a tőke Overstone-féle felfogására vonatkozóan. „5315. A bizottság előtt olyan vallomás hangzott el, hogy szorult helyzet idején, mint például 1847-ben, a kereslet nem pénzre irányul, hanem tőkére. Mi erről az Ön véleménye? — Nem értem; mi csak pénzzel kereskedünk; nem értem, mit akar ezzel mondani." — „5316. Ha Ön" {kereskedelmi tőkén} „azt a saját pénzt érti, amely valakinek a vállalkozásában fekszik, ha Ön ezt tőkének nevezi, ez többnyire igen csekély része annak a pénznek,

* Vö. *Marx:* „A politikai gazdaságtan bírálatához". Szikra 1953. 62—63. old. — *Szerk.*

amellyel üzleteit lebonyolítja a hitel segítségével, amelyet a közönségtől kap" — a Chapmanek közvetítésével.

„5339. Készfizetéseinket azért függesztjük-e fel, mert nem vagyunk elég gazdagok? — Egyáltalában nem; . . . gazdagságban nincs hiány, de egy igen mesterkélt rendszer keretei közé vagyunk szorítva és ha forgalmi eszközeink iránt hatalmas, fenyegető (superincumbent) kereslet jelentkezik, bekövetkezhetnek olyan körülmények, amelyek lehetetlenné teszik, hogy ezekhez a forgalmi eszközökhöz hozzájussunk. Vajon az ország egész kereskedelmi tevékenysége megbénuljon emiatt? Vajon elzárjuk-e a foglalkoztatás minden lehetőségét?" — „5338. Ha az elé a kérdés elé kerülnénk, mit akarunk fenntartani, a készfizetéseket vagy az ország iparát, tudom, hogy a kettő közül melyiket választanám".

Arra a kérdésre, felhalmoznak-e bankjegyeket „abból a célból, hogy a szorult helyzetet kiélezzék és ebből hasznot húzzanak" {5358}, Chapman azt mondja, hogy ez igen könnyen megtörténhet. Ehhez három nagy bank elegendő lenne. „5383. Ön, aki jól ismeri fővárosunk nagy üzleteit, nem tud-e arról, hogy egyes tőkések ezeket a válságokat arra használják fel, hogy az áldozatul esők romlásából óriási profitokat szerezzenek? — Ez kétségtelen." Márpedig Chapman úrnak elhihetjük ezt, noha ama kísérlet közben, hogy „az áldozatul esők romlásából óriási profitokat szerezzen," a nyakát törte — a szó kereskedelmi értelmében. Társa, Gurney kijelenti, az üzlet minden ingadozása előnyt jelent annak, aki érti a módját; Chapman viszont így vélekedik: „A társadalom egyik része semmit sem tud a másikról; vegyük például a gyárost, aki a kontinensre exportál, vagy nyersanyagát külföldről hozza be — ez semmit sem tud arról a másikról, aki aranyrudakkal kereskedik" (5046). Így történt aztán, hogy egy szép napon Gurney és Chapman maguk sem „értették a módját" és szégyenletes csődbe kerültek.

Fentebb már láttuk, hogy bankjegyek kibocsátása nem minden esetben jelent tőkeelőlegezést. Tooke-nak a lordok bizottsága („Commercial Distress". 1848) előtt tett alábbi vallomása csak azt bizonyítja, hogy a tőkeelőlegezés még akkor sem jelenti feltétlenül a forgalomban levő bankjegyek mennyiségének növelését, ha a bank az előleget új bankjegyek kibocsátásával nyújtja:

„3099. Úgy gondolja, hogy például az Angol Bank jelentékenyen kibővítheti előlegeit anélkül, hogy ez a bankjegykibocsátás növekedéséhez vezetne? — Számos tény bizonyítja ezt. A legkirívóbb példák egyike 1835 volt, amikor a Bank a nyugat-indiai letéteket és a Kelet-indiai Társaságnál felvett kölcsönt használta fel arra, hogy a közönségnek nyújtott előlegeit megnövelje; ugyanebben az időben a közön-

ségnél levő bankjegymennyiség valójában némileg csökkent... Hasonló jelenség figyelhető meg 1846-ban, amikor a vasúti letéteket fizették be a Bankba; az értékpapírok összege" {a leszámított és a letétbehelyezett értékpapíroké} „mintegy 30 millióra emelkedett, a közönségnél levő bankjegyek összege viszont nem változott észrevehetően."

A bankjegyeken kívül azonban a nagykereskedelem egy másik és számára sokkal fontosabb forgalmi eszközzel is rendelkezik: a váltóval. Chapman úr bebizonyította nekünk, milyen fontos a szabályos üzletmenet szempontjából, hogy a jó váltókat mindenütt és minden körülmények között elfogadják fizetésképpen:

„Gilt nicht mehr der Tausves Jontof,
was soll' gelten, Zeter, Zeter!"*

Hogyan viszonylik mármost ez a két forgalmi eszköz egymáshoz? Gilbart erről a következőket mondja: „A bankjegyforgalom összegének korlátozása rendszerint növeli a váltóforgalom összegét. Kétfajta váltó van — kereskedelmi váltó és bankárváltó — ... ha a pénz kevésnek mutatkozik, a pénzkölcsönzők így szólnak: «Intézvényezzen ránk, s mi elfogadjuk.» S ha egy vidéki bankár leszámítolja ügyfelének váltóját, nem készpénzt ad neki, hanem saját 21 napos váltóját, amely londoni ügynökére szól. Ezek a váltók forgalmi eszközül szolgálnak" *(G. W. Gilbart:* „An Inquiry into the Causes of the Pressure etc." 31. old.).

Ezt, némileg módosított formában, Newmarch is megerősíti, „Bank Acts". 1857. Nr. 1426: „A forgalomban levő váltók összegének ingadozásai és a forgalomban levő bankjegyek összegének ingadozásai között nincs semmiféle összefüggés... az egyetlen meglehetősen egyforma eredmény az,... hogy mihelyt a pénzpiacon a legcsekélyebb szorultság mutatkozik, amit a leszámítolási kamatláb emelkedése jelez, a váltóforgalom terjedelme jelentékenyen megnövekszik és fordítva."

Ilyen időkben azonban korántsem csupán rövidlejáratú bankvál-

* Idézet Heine „Disputation" („Hitvita") című szatirikus költeményéből (1851), mely középkori hitvitát ír le egy kapucinus barát és egy tudós zsidó rabbi között. A rabbi a vita során a „Tauszvesz Jontof" című zsidó vallási könyvre hivatkozik. A kapucinus válaszában a pokolba küldi a „Tauszvesz Jontof"-ot. Ekkor a felháborodott rabbi önkívületben felkiált:

„Már Tauszvesz Jontof se számít?
Hát mi számít? Szörnyű, szörnyű!"
Ford.

tókat intézvényeznek, amilyenekről Gilbart beszél. Ellenkezőleg; nagyrészt szívességi váltók forognak, s ezek vagy egyáltalában nem képviselnek valóságos üzletet, vagy csak olyan üzleteket, amelyeket kizárólag azért kezdeményeztek, hogy ennek alapján váltót állíthassanak ki; mindkettőre elég példát hoztunk. Ezért az „Economist" (Wilson) az ilyen váltók megbízhatóságát a bankjegyével összehasonlítva a következőket mondja: „A látra fizetendő bankjegyek sohasem maradhatnak fölös számban forgalomban, mert a fölösleg beváltás céljából mindig visszatérne a bankba, kéthónapos váltókat viszont lehet igen fölös számban kibocsátani, minthogy kibocsátásuk mindaddig nem ellenőrizhető, míg le nem járnak, akkor pedig, meglehet, már megint mások léptek a helyükre. Teljesen érthetetlen számunkra, hogy egy nemzet biztonságosnak tartja a későbbi határidőre fizetendő váltók forgalmát, ezzel szemben aggályai vannak a látra fizetendő papírpénz forgalmával szemben" („Economist". 1847 [május 22.] 575. old.).

A forgalomban levő váltók mennyiségét, akárcsak a bankjegyekét, tehát csupán a forgalom szükségletei határozzák meg; az 50-es években normális időkben 39 millió font sterlingnyi bankjegy mellett körülbelül 300 milliónyi váltó volt forgalomban az Egyesült Királyságban, s ebből 100—120 millió Londonra szólt. A váltóforgalom terjedelme nincs semmi hatással a bankjegyforgalom nagyságára, s utóbbi az előbbit csak pénzszűke idején befolyásolja, amidőn a váltók mennyisége megnövekszik, minőségük pedig romlik. Végül a válság pillanatában a váltóforgalom teljesen csődöt mond; senki sem használhat fizetési ígéreteket, mert mindenki csak készpénzt akar elfogadni; csak a bankjegynek van meg az a képessége — legalábbis mostanáig Angliában —, hogy továbbra is forgalomban maradjon, mert az Angol Bank mögött ott áll a nemzet egész gazdagsága.

Láttuk, hogy még Chapman úr is, aki pedig 1857-ben hatalmasság volt a pénzpiacon, keserűen panaszkodik arról, hogy Londonban több nagy pénztőkés akad, aki elég erős ahhoz, hogy adott pillanatban az egész pénzpiacot megrendítse és ezáltal a kisebb pénzkereskedőket gyalázatosan megkopassza. Több ilyen hatalmas cápa akad, aki a szorult helyzetet jelentékenyen súlyosbíthatja azzal, hogy 1—2 millió font sterlingnyi államkötvényt ad el, s ezáltal ugyanennyi bankjegyet (és egyúttal rendelkezésre álló kölcsöntőkét) von el a piacról. Három nagy bank együttműködése elegendő volna ahhoz, hogy e fajta manőverrel a szorult helyzetet pánikká változtassák.

London legnagyobb tőkehatalmassága természetesen az Angol Bank, amely azonban, mint félig állami intézmény, uralmát nem gyakorolhatja ilyen brutális módon. Mindazonáltal az Angol Bank is eléggé érti a módját annak — különösen az 1844. évi banktörvény óta —, hogyan biztosítsa a maga hasznát.

Az Angol Bank tőkéje 14 553 000 font sterling. Ezenkívül rendelkezik még körülbelül 3 millió font sterling „maradékkal", vagyis ki nem osztott profittal, valamint mindazokkal az adók stb. fejében a kincstárba befolyó összegekkel, amelyeket nála kell letétbe helyezni, amíg felhasználásra nem kerülnek. Ha ehhez hozzászámítjuk még az egyéb letétek (normális időkben mintegy 30 millió font sterling) és a fedezet nélkül kibocsátott bankjegyek összegét, akkor még meglehetősen alacsonynak is találjuk Newmarch becslését, aki („Bank Acts". 1857. Nr. 1889) a következőket mondja: „Meggyőződtem arról, hogy a" {londoni} „pénzpiacon állandóan foglalkoztatott pénzeszközök teljes összege körülbelül 120 millió font sterlingre tehető; s e 120 millió igen jelentékeny részével, mintegy 15—20%-ával, az Angol Bank rendelkezik."

Ha a Bank olyan bankjegyeket bocsát ki, amelyekre a pincéjében levő nemesfémkészlet nem nyújt fedezetet, értékjeleket teremt, s ezek nemcsak forgalmi eszközök, hanem pótlólagos — igaz, hogy fiktív — tőkét is jelentenek számára e fedezetlen bankjegyek névértékének erejéig. S ez a pótlólagos tőke a Banknak pótlólagos profitot hoz. — Wilson („Bank Acts". 1857) megkérdezi Newmarch-tól: „1563. Nemde egy bank saját jegyeinek forgalma, azaz a közönség kezén levő átlagos összeg pótlást jelent az illető bank tényleges tőkéjéhez? — Minden bizonnyal." — „1564. Mindaz a profit tehát, amelyet a Bank ebből a forgalomból szerez, nem a valóban saját tulajdonát képező tőkéből, hanem a hitelből származik? — Minden bizonnyal."

Ugyanez érvényes természetesen a jegykibocsátó magánbankokra is. Newmarch válaszaiban (Nr. 1866—68) az ilyen bankok által kibocsátott bankjegyek kétharmadát (a fennmaradó harmadot fémtartalékkal fedezniök kell) „ugyanekkora tőke teremtésének tekinti", mert ennyi fémpénzt takarítanak meg. A bankár profitja ezért még nem szükségképpen nagyobb más tőkések profitjánál. De tény, hogy profitját ebből a nemzeti fémpénzmegtakarításból szerzi. A polgári közgazdászok cseppet sem botránkoznak meg azon, hogy a nemzeti megtakarítás mint magánprofit jelenik meg, hiszen egyáltalában a profit nemzeti munka elsajátítása. Elképzelhető-e esztelenebb valami, mint például az Angol Bank 1797 és 1817 között? Bankjegyeinek csak az állam révén van hitelük, s mégis az államkölcsönök kamatai formájában az állam, tehát a közönség által megfizetteti azt a hatalmat,

amelyet az államtól kapott arra, hogy ezeket a bankjegyeket papírból pénzzé változtassa, s aztán az államnak kölcsönadja.

A bankok egyébként más módon is teremthetnek tőkét. Ugyancsak Newmarch szerint a vidéki bankoknak, mint már fentebb említettük, az a szokásuk, hogy fölös pénzeszközeiket (vagyis az Angol Bank jegyeit) londoni váltóügynökökhöz küldik, akiktől leszámított váltókat kapnak cserébe. A bank ezekkel a váltókkal szolgálja ki ügyfeleit, mert tartja magát ahhoz, hogy a helyi ügyfelek váltóit nem adja ki újra, nehogy üzleti műveleteik tőszomszédságukban ismertté váljanak. Ezeket a Londonból kapott váltókat nemcsak arra használják, hogy kiadják őket olyan ügyfeleknek, akiknek Londonban van közvetlen fizetnivalójuk — hacsak az ügyfél nem akarja inkább, hogy a bank Londonra szóló saját utalványt adjon —, hanem felhasználják arra is, hogy velük fizetéseket bonyolítsanak le a vidéken, mert a bankár forgatói aláírása biztosítja számukra a helyi hitelt. Lancashire-ben például ezek a váltók a helyi bankok saját jegyeit teljesen, az Angol Bank jegyeit pedig nagyrészt kiszorították a forgalomból („Bank Acts". 1857. Nr. 1568—74).

Látjuk tehát, hogyan teremtenek a bankok hitelt és tőkét: 1) saját bankjegyek kibocsátásával; 2) azzal, hogy Londonra szóló fizetési utasításokat állítanak ki 21 napig terjedő lejárattal, amelyeket azonban nekik rögtön kiállításkor készpénzzel kifizetnek; 3) azzal, hogy leszámított váltókkal fizetnek, amelyeknek hitelképességét — legalábbis a szóban forgó kerületben — mindenekelőtt és lényegében a bank forgatói aláírása biztosítja.

Az Angol Bank hatalma megmutatkozik abban, hogy szabályozza a kamat piaci rátáját. Normális üzletmenet idején előfordulhat, hogy az Angol Bank nem tudja megakadályozni aranykincsének mérsékelt csökkenését a leszámítolási kamatláb felemelésével[12], mert a magánbankok és részvénytársasági bankok, valamint a váltóügynökök, akiknek tőkeereje az utóbbi 30 évben jelentékenyen megnőtt, kielégítik a fizetési eszközökben mutatkozó szükségletet. Ilyenkor más

[12] A Union Bank of London részvényeseinek 1894 január 17-i közgyűlésén Ritchie úr, az elnök, elmondja, hogy az Angol Bank 1893-ban a leszámítolási kamatlábat a júliusi $2^1/_2$%-ról augusztusban 3 és 4%-ra, sőt minthogy ennek ellenére négy hét alatt kerek $4^1/_2$ millió font sterling aranyat veszített, 5%-ra emelte, mire arany áramlott vissza, s a bankrátát szeptemberben 4%-ra, októberben 3%-ra csökkentették. De ezt a bankrátát a piacon nem ismerték el. „Amikor a bankráta 5% volt, a piaci ráta $3^1/_2$%-ra, és a pénzért fizetett ráta $2^1/_2$%-ra rúgott; amidőn a bankráta 4%-ra csökkent, a leszámítolás rátája $2^3/_8$%-on és a pénzráta $1^3/_4$%-on állott; amikor a bankráta 3%-ra rúgott, a leszámítolás rátája $1^1/_2$% volt, a pénzráta pedig valamivel alacsonyabb" („Daily News". 1894 január 18.). — *E. F.*

eszközökhöz kell nyúlnia. De kritikus pillanatokra vonatkozóan még mindig helytálló Glyn bankárnak (a Glyn, Mills, Currie & Co. cég főnökének) a „Commercial Distress". 1848/57. bizottság előtt tett vallomása: „1709. Amikor igen szorult helyzet van az országban, a kamatlábat az Angol Bank szabja meg." — „1710. Rendkívül szorult helyzet idején... amikor a magánbankárok vagy váltóügynökök leszámítolásaikat viszonylag korlátozzák, ez a feladat az Angol Bankra hárul, s ekkor hatalmában áll a kamat piaci rátáját megszabni."

Az Angol Bank persze, mint állami védelem alatt álló és állami kiváltságokkal rendelkező közintézmény, a magánbankoktól eltérően nem élhet kímélet nélkül ezzel a hatalmával. Ezért Hubbard a „Bank Acts". 1857. bizottság előtt a következőket mondja: „2844." {Kérdés:} „Vajon nem úgy van-e, hogy igen magas leszámítolási kamatláb esetén az Angol Bank, igen alacsony leszámítolási kamatláb esetén pedig a váltóügynökök állnak legolcsóbban rendelkezésre?" — {Hubbard:} „Ez mindig így van, mert az Angol Bank sohasem csökkenti leszámítolási kamatlábát annyira, mint versenytársai, ha pedig a ráta igen magas, sohasem emeli annyira."

Az üzleti életben mégis komoly esemény, ha a Bank szorult helyzet idején — mint mondják — megszorítja a csavart, vagyis az átlagosnál már amúgy is magasabb kamatlábat még jobban megemeli. „Mihelyt az Angol Bank megszorítja a csavart, megszűnnek a kivitel céljából történő vásárlások... az exportőrök várnak, amíg az árak süllyedése a legmélyebb pontot elérte, s csak akkor és nem előbb eszközlik bevásárlásaikat. De mihelyt ezt a pontot elérték, az árfolyamok ismét rendeződtek — az aranykivitel megszűnik, még mielőtt az ársüllyedésnek ezt a legalacsonyabb pontját elérik. A kivitel céljából történő áruvásárlások esetleg visszahozhatják a külföldre küldött arany egy részét, de túl későn következnek be, semhogy a kiáramlást meggátolhatnák" *(J. W. Gilbart:* „An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market". London 1840. 35. old.). „A forgalmi eszközöknek a külföldi váltóárfolyam segítségével történő szabályozása azzal a hatással is jár, hogy szorult helyzet idején igen magas kamatlábat idéz elő" (uo. 40. old.). „A váltóárfolyam helyreállításának költségei az ország termelő iparára hárulnak, viszont e folyamat közben az Angol Bank profitja pozitíve megnövekszik azáltal, hogy üzleti tevékenységét kisebb nemesfém-mennyiséggel folytatja" (uo. 52. old.).

De — mondja Samuel Gurney barátunk — „a kamatlábnak ezek a nagy ingadozásai előnyösek a bankárok és pénzkereskedők számára — az üzlet minden ingadozása előnyt jelent annak, aki érti a módját". S ha a Gurney-féle emberek le is fölözik az üzleti

szükségállapot kíméletlen kiaknázásából eredő hasznot, az Angol Bank viszont nem teheti ezt ilyen szabadon, mégis a Bank is egész tekintélyes profitot zsebel be — nem is beszélve az igazgató urak magánprofitjairól, amelyek, annak következtében, hogy kivételes alkalmuk van az általános üzleti helyzetbe való betekintésre, maguktól hullanak az ölükbe. A Lordok Bizottságának adatai szerint, amelyeket 1817-ben a készfizetések újbóli felvétele alkalmával tettek közzé, az Angol Bank ilyen természetű profitjai az egész 1797-től 1817-ig terjedő időszakra vonatkozóan a következőképpen alakultak:

Bonuses and increased dividends [rendkívüli nyereségkifizetések és osztalékemelések]	7 451 136
New stock divided amongst the proprietors [a részvényesek között kiosztott új részvények]	7 276 500
Increased value of capital [a tőke értékszaporulata]	14 553 000
Összesen:	29 280 636

Tizenkilenc év alatt ekkora volt a nyereség 11 642 400 font sterling tőke után *(D. Hardcastle:* „Banks and Bankers". 2. kiad. London 1843. 120. old.). Ha ugyanezen elv szerint felbecsüljük az Ír Bank teljes nyereségét, amely 1797-ben ugyancsak felfüggesztette a készfizetéseket, az alábbi eredményt kapjuk:

Dividends as per returns due 1821 [1821-ben esedékes osztalékok]	4 736 085
Declared bonuses [rendkívüli nyereségkifizetések]	1 225 000
Surplus assets [az aktívák szaporulata]	1 214 800
Increased value of capital [a tőke értékszaporulata]	4 185 000
Összesen:	11 360 885

Ennyi volt a nyereség 3 millió font sterling tőke után (uo. 363—364. old.).

Kell-e még bizonyítani a centralizációt? Maga a hitelrendszer, amelynek középpontját az úgynevezett nemzeti bankok s a körülöttük csoportosuló nagy pénzkölcsönzők és uzsorások alkotják, nem más, mint óriási centralizáció, amely hallatlan hatalmat ad ennek az élősdi osztálynak nemcsak arra, hogy az ipari tőkéseket időnként megtizedelhesse, hanem arra is, hogy igen veszélyes módon beavatkozhasson a valóságos termelésbe. Márpedig ez a banda semmit sem ért a termeléshez és semmi köze hozzá. Az 1844. és 1845. évi törvények e banditák növekvő hatalmának bizonyítékai, akiknek sorait a pénzemberek és tőzsdespekulánsok gyarapítják.

S ha bárki még kételkedne abban, hogy ezek a köztisztelétben álló banditák a nemzeti és nemzetközi termelést csak magának a

termelésnek és maguknak a kizsákmányoltaknak az érdekében használják ki, az alábbi eszmefuttatás a bankárok magas erkölcsi méltóságáról kétségkívül jobb belátásra téríti: „A bankvállalatok vallásos és erkölcsös intézmények. Hányszor tartotta vissza a fiatal kereskedőt a lármás és kicsapongó barátok társaságától az a félelem, hogy bankárja éber és rosszalló szeme észreveszi? Mennyire töri magát, hogy a bankár jó véleménnyel legyen róla s mindig tisztes polgárnak tűnjék. Ha a bankár összevonja szemöldökét, az nagyobb hatással van rá, mint barátainak erkölcsi prédikációi; reszket attól, hogy csalás vagy a legcsekélyebb hazugság gyanújába keveredhet, mert fél, hogy a gyanú folytán bankhitelét korlátozzák vagy felmondják! A bankár tanácsa fontosabb számára, mint a papé" *(G. M. Bell,* skót bankigazgató: „The Philosophy of Joint Stock Banking". London 1840. 46, 47. old.).

Harmincnegyedik fejezet

A CURRENCY-ELV ÉS AZ 1844. ÉVI ANGOL BANKTÖRVÉNYHOZÁS

{Egy korábbi műben[18] már megvizsgáltuk Ricardo elméletét arról, milyen viszonyban van a pénz értéke az áruk árával; itt tehát csak a legszükségesebbekre kell szorítkoznunk. Ricardo szerint a pénz — a fémpénz — értékét a benne megtestesült munkaidő határozza meg, de csak addig, amíg a pénz mennyisége helyes arányban van a forgalmazandó áruk mennyiségével és árával. Ha a pénz mennyisége ezt az arányt — egyébként változatlan körülmények között — meghaladja, értéke csökken, s az áruk ára emelkedik; ha a helyes arány alá süllyed, akkor értéke növekszik s az áruk ára csökken. Az első esetben az ilyen aranytöbblettel rendelkező ország az értéke alá süllyedt aranyat ki fogja vinni és árukat fog behozni; a második esetben arany áramlik be azokba az országokba, ahol az aranyat értékénél magasabbra becsülik, s az alábecsült áruk ezekből az országokból más piacokra áramlanak, ahol normális árakat érhetnek el. Minthogy ilyen feltételek mellett „az arany maga, akár érme, akár rúd formájában, a saját értékénél nagyobb vagy kisebb fémérték értékjelévé válhat, magától értetődő, hogy az esetleg forgalomban levő aranyra átváltható bankjegyeknek ugyanez a sorsa. Bár a bank-

[18] *K. Marx:* „Zur Kritik der politischen Oekonomie". Berlin 1859. 150. és köv. old. [magyarul: 147—57. old.].

jegyek aranyra átválthatók, reális értékük tehát megfelel névértéküknek, a forgalomban levő pénz — az arany és a bankjegyek — össztömegének (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes) az értéke növekedhet vagy csökkenhet, aszerint hogy összmennyiségük, az előbb kifejtett okokból, a forgalomban levő áruk csereértéke és az arany fémértéke által meghatározott színvonal fölé emelkedik vagy e színvonal alá süllyed ... Ez az elértéktelenedés — nem a papíré az aranyhoz viszonyítva, hanem az aranyé és a papíré együtt, vagyis valamely ország forgalmi eszközei össztömegének elértéktelenedése — Ricardo egyik fő találmánya, amelyet Lord Overstone & Co. a saját szolgálatukba állítottak és a Sir Robert Peel-féle 1844. és 1845. évi banktörvényhozás egyik alapelvévé tettek meg" (uo. 155. old.).

Nem szükséges, hogy e ricardói elmélet helytelenségének bizonyítását, amely már az említett helyen megtörtént, itt megismételjük. Bennünket csak az érdekel, hogyan használta fel Ricardo tantételeit a bankteoretikusoknak az az iskolája, amely a fenti Peel-féle banktörvényeket sugalmazta.

„A XIX. század kereskedelmi válságai, különösen az 1825. és 1836. év nagy válságai, nem vezettek ugyan a Ricardo-féle pénzelmélet továbbfejlesztésére, de alkalmat adtak újabb felhasználására. Most már nem egyedi gazdasági jelenségek — mint Hume-nál a nemesfémek XVI. és XVII. századbeli elértéktelenedése, vagy mint Ricardónál a papírpénznek a XVIII. századi és XIX. századeleji elértéktelenedése —, hanem a nagy világpiaci viharok, melyekben a polgári termelési folyamat valamennyi elemének összeütközése robban ki, voltak azok a jelenségek, melyeknek eredetét és az ellenük való védekezés eszközét e folyamat legfelületesebb és legelvontabb területén, a pénzforgalom területén keresték. Az az elméleti feltevés, amelyből e közgazdasági időjósok iskolája kiindul, valójában nem egyéb, mint az a dogma, hogy Ricardo felfedezte a tiszta fémpénzforgalom törvényeit. Nekik tehát nem maradt más feladatuk, mint az, hogy ezeket a törvényeket ráhúzzák a hitel- vagy bankjegyforgalomra.

A kereskedelmi válságok legáltalánosabb és legszembeszökőbb jelensége az, hogy az áruárak hosszabb időn át tartó, általános emelkedése után hirtelen, általános árzuhanás következik. Az áruárak általános süllyedését ki lehet fejezni úgy is, mint a pénz viszonylagos értékének emelkedését valamennyi áruhoz képest, és fordítva, az árak általános emelkedését mint a pénz viszonylagos értékének süllyedését. Mindkét kifejezési móddal csupán megállapítják a jelenséget, de nem magyarázzák meg ... A kifejezésmód különbözősége éppúgy nem változtat a feladaton, mint ha a német nyelvről an-

golra fordítanám. Ricardo pénzelmélete nagyon kapóra jött, mert a tautológiát okozati összefüggésnek tünteti fel. Mi az oka az áruárak periodikus általános csökkenésének? A pénz viszonylagos értékének periodikus emelkedése. És mi az oka az áruárak periodikus általános emelkedésének? A pénz viszonylagos értékének periodikus csökkenése. Ugyanilyen joggal azt is mondhatnók, hogy az árak periodikus emelkedésének és csökkenésének oka az árak periodikus emelkedése és csökkenése ... Ha egyszer beleegyeztünk abba, hogy a tautológia okozati összefüggéssé változott át, akkor minden egyéb már könnyen adódik. Az áruárak emelkedése a pénz értékének csökkenéséből származik, a pénzérték csökkenése pedig, mint Ricardótól tudjuk, a túltelített forgalomból, vagyis abból ered, hogy a forgalomban levő pénz mennyisége a saját belső értéke és az áruk belső értéke által meghatározott színvonal fölé emelkedik. Ugyanígy fordítva, az áruárak általános süllyedése onnan van, hogy a pénz értéke a nem eléggé telített pénzforgalom következtében belső értéke fölé emelkedik. Az árak tehát azért emelkednek és esnek periodikusan, mert periodikusan túl sok vagy túl kevés pénz van forgalomban. Ha mármost esetleg kimutatják, hogy az árak emelkedése csökkent pénzforgalommal, esése pedig megnövekedett pénzforgalommal járt együtt, akkor még mindig azt lehet állítani, hogy a forgalomban levő árutömegnek valamilyen, statisztikailag ugyan egyáltalában nem bebizonyítható csökkenése vagy növekedése növelte vagy csökkentette, ha nem is abszolúte, de viszonylagosan a forgalomban levő pénz mennyiségét. Láttuk, hogy Ricardo szerint ezeknek az általános áringadozásoknak tiszta fémpénzforgalom esetén is be kell következniök, de váltakozásuk folytán kiegyenlítődnek oly módon, hogy például elégtelen pénzforgalom az áruárak süllyedését, az áruárak süllyedése az áruk külföldre való kivitelét, ez a kivitel viszont pénznek az országba való beáramlását, a pénznek ez a beáramlása pedig ismét az áruárak emelkedését idézi elő. Túltelített pénzforgalom esetén mindez fordítva történik, ilyenkor árukat hoznak be és pénzt visznek ki. Habár ezek az általános áringadozások magából a Ricardo-féle fémpénzforgalom természetéből adódnak, heves és erőszakos formájuk, válságformájuk ennek ellenére a kifejlett hitelrendszer korszakába tartozik, amiből napnál is világosabban kitűnik, hogy a bankjegykibocsátást nem pontosan a fémpénzforgalom törvényei szabályozzák. A fémpénzforgalomnak megvan a maga orvossága a nemesfémek behozatalában és kivitelében; a nemesfémek érmeként rögtön belépnek a forgalomba és ily módon be- vagy kiáramlásuk által előidézik az áruárak esését vagy emelkedését. Ezt az áruárakra gyakorolt hatást most a bankoknak kell mesterségesen előidézniök azáltal, hogy utánozzák a

fémpénzforgalom törvényeit. Ha arany áramlik be külföldről, ez azt bizonyítja, hogy a pénzforgalom nincs telítve, a pénz értéke túlságosan magas, az áruárak pedig túlságosan alacsonyak, következésképpen az újonnan behozott arany arányában bankjegyeket kell a forgalomba dobni. Viszont abban az arányban, amelyben az arany kiáramlik az országból, a forgalomból ki kell vonni bankjegyeket. Más szóval, a bankjegykibocsátást a nemesfémek behozatala és kivitele, vagy a váltóárfolyam szerint kell szabályozni. Ricardónak az a téves feltevése, hogy az arany csak érme, tehát minden behozott arany a forgalomban levő pénz mennyiségét növeli s így az árakat emeli, minden kivitt arany pedig az érmemennyiséget csökkenti és ezért az árakat lenyomja — ez az elméleti feltevés itt *gyakorlati kísérletté válik, arra irányuló kísérletté, hogy annyi érmét hozzanak forgalomba, amennyi arany az adott pillanatban rendelkezésre áll.* Lord Overstone (Jones Loyd bankár), Torrens ezredes, Norman, Clay, Arbuthnot és számos más író, akiket Angliában a «currency principle» iskolája néven ismernek, ezt a doktrinát nemcsak hirdették, hanem Sir Robert Peel 1844. és 1845. évi banktörvényei révén az angol és skót banktörvényhozás alapjává tették. Azt a csúfos elméleti és gyakorlati kudarcot, amelyet nagyszabású, országos méretekben végrehajtott kísérleteikkel vallottak, csak a hitel elméletének tárgyalásánál ismertethetjük" (uo. 165—168. old.).

Ennek az iskolának a bírálatát Thomas Tooke, James Wilson (az „Economist" 1844—47-es évfolyamaiban) és John Fullarton végezte el. De hogy ők is mennyire fogyatékosan ismerték fel a pénz természetét és mennyire nem voltak tisztában a pénz és a tőke viszonyával, azt már többször láttuk, különösen e kötet 28. fejezetében. Itt még néhány részletet közlünk a Peel-féle banktörvényekkel foglalkozó 1857-es alsóházi bizottság tárgyalási anyagából („Bank Committee". 1857.) — *E. F.*}

J. G. Hubbardnak, az Angol Bank volt kormányzójának vallomása: „2400. — Az aranykivitel... egyáltalán nincs hatással az áruk árára. Igen jelentékenyen hat viszont az értékpapírok árára, mert a kamatláb változása szükségképpen erősen érinti a kamatot megtestesítő áruk értékét." Két táblázatot mutat be az 1834—43. és 1845—53.* évekre vonatkozóan, amelyek azt bizonyítják, hogy tizenöt igen fontos kereskedelmi árucikk árának mozgása teljesen független volt az arany ki- és beáramlásától, valamint a kamatlábtól. Ezzel szemben kitűnik a táblázatokból, hogy szoros összefüggés van a kamatláb és az arany ki- és beáramlása között, amely arany

* Az első kiadásban [18]56. — *Szerk.*

valóban „képviselője befektetést kereső tőkénknek". — „1847-ben igen nagy mennyiségű amerikai értékpapír került vissza Amerikába, ugyanígy orosz értékpapírok Oroszországba és más kontinentális papírok azokba az országokba, amelyekből gabonát hoztunk be."

Hubbard alábbi táblázata elkészítésénél a következő tizenöt fontos árucikket vette alapul: gyapot, pamutfonal, pamutszövet, gyapjú, gyapjúszövet, len, vászon, indigó, nyersvas, fehérbádog, réz, faggyú, cukor, kávé, selyem.

I. 1834—1843

Időpont	*A Bank nemesfémkészlete font sterlingben*	*A leszámítolás piaci rátája*	*A 15 legfontosabb árucikk közül hánynak az ára*		
			emelkedett	*süllyedt*	*változatlan*
1834 márc. 1.	9 104 000	2 3/4 %	—	—	—
1835 márc. 1.	6 274 000	3 3/4 %	7	7	1
1836 márc. 1	7 918 000	3 1/4 %	11	3	1
1837 márc. 1	4 077 000	5 %	5	9	1
1838 márc. 1	10 471 000	2 3/4 %	4	11	—
1839 szept. 1	2 684 000	6 %	8	5	2
1840 jún. 1.	4 571 000	4 3/4 %	5	9	1
1840 dec. 1.	3 642 000	5 3/4 %	7	6	2
1841 dec. 1.	4 873 000	5 %	3	12	—
1842 dec. 1.	10 603 000	2 1/2 %	2	13	—
1843 jún. 1.	11 566 000	2 1/4 %	1	14	—

II. 1844—1853

Időpont	*A Bank nemesfémkészlete font sterlingben*	*A leszámítolás piaci rátája*	*A 15 legfontosabb árucikk közül hánynak az ára*		
			emelkedett	*süllyedt*	*változatlan*
1844 márc. 1.	16 162 000	2 1/4 %	—	—	—
1845 dec. 1.	13 237 000	4 1/2 %	11	4	—
1846 szept. 1.	16 366 000	3 %	7	8	—
1847 szept. 1.	9 140 000	6 %	6	6	3
1850 márc. 1.	17 126 000	2 1/2 %	5	9	1
1851 jún. 1.	13 705 000	3 %	2	11	2
1852 szept. 1.	21 853 000	1 3/4 %	9	5	1
1853 dec. 1.	15 093 000	5 %	14	—	1

Hubbard ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Mind az 1834 és 1843 között eltelt tíz évben, mind 1844 és 1853 között a Bank aranykincsének ingadozását minden esetben a leszámítolásra előlegezett pénz kölcsönözhető értékének növekedése vagy csökkenése kísérte; másrészt viszont a belföldi áruárak változása teljesen függetlennek bizonyul a forgalmi eszközök mennyiségétől, ahogyan utóbbi

az Angol Bank aranykincsének ingadozásaiban megmutatkozik" („Bank Acts". 1857. Report II. 290—91. old.).

Minthogy az áruk piaci árát keresletük és kínálatuk szabályozza, itt nyilvánvalóvá válik, mennyire helytelen Overstone álláspontja, aki a kölcsönözhető pénztőke iránti keresletet (vagy helyesebben a kínálatnak ettől való eltéréseit), amely a leszámítolás rátájában jut kifejezésre, azonosítja a valóságos „tőke" iránti kereslettel. Az az állítás, hogy az áruk árát a forgalmi eszközök (currency) mennyiségének ingadozása szabályozza, most a mögé a szólam mögé rejtőzik, hogy a leszámítolás rátájának ingadozásai a valóságos anyagi tőke és nem a pénztőke iránti kereslet ingadozásait fejezik ki. Láttuk, hogy mind Norman, mind Overstone valóban ezt állították a szóban forgó bizottság előtt s hogy eközben különösen utóbbi milyen szánalmas kibúvókhoz volt kénytelen folyamodni, míg végül is megfogták (26. fejezet). Valójában megint a régi meséről van szó, amely szerint az arany mennyiségének változásai állítólag, azáltal hogy növelik vagy csökkentik a forgalmi eszközök mennyiségét, szükségszerűen az áruk árának emelkedését vagy süllyedését idézik elő a szóban forgó országban. Ha aranyat visznek ki, akkor a currency-elmélet szerint az áruáraknak emelkedniök kell abban az országban, ahová az aranykivitel irányul, s ezzel növekednie kell az aranyat kivivő ország áruexportja értékének az aranyat behozó ország piacán; az utóbbi ország árukivitelének értéke viszont csökkenne az aranyat kivivő ország piacán, s ugyanakkor emelkedne abban az országban, ahonnan az exportálás történt, ahová az arany áramlik. Valójában azonban az aranymennyiség csökkenése vagy növekedése csak a kamatláb emelkedését, illetve süllyedését eredményezi; s a kamatlábnak ezek az ingadozásai, ha az önköltségi árak kiszámításánál vagy a kereslet és kínálat meghatározásánál nem jönnének figyelembe, egyáltalában nem érintenék az áruk árát.

Ugyanebben a jelentésben N. Alexander, az egyik nagy indiai üzleteket lebonyolító cég főnöke, a következőképpen vélekedik az ötvenes évek közepe táján Indiába és Kínába történt erős ezüstkiáramlásról, amely egyrészt az angol szövetek Kínában való eladását akadályozó kínai polgárháborúnak volt a következménye, másrészt az Európában elharapódzott selyemhernyó-betegségnek, amely erősen korlátozta az olasz és francia selyemtenyésztést:

„4337. A kiáramlás Kínába vagy Indiába történik? — Az ezüstöt Indiába küldik s jelentős részéért ópiumot vásárolnak, amely mind Kínába megy, hogy selymet vegyenek rajta; s az indiai piacok helyzete (az ott felhalmozott ezüst ellenére) olyan, hogy a kereskedőnek több hasznot hajt, ha ezüstöt küld oda, mint ha textilanyagokat

vagy más brit gyártmányokat." — „4338. Nem történt-e nagy ezüstkiáramlás Franciaországból, úgyhogy ennek következtében jutottunk hozzá az ezüsthöz? — De igen, nagyarányú kiáramlás történt." — „4344. Ahelyett hogy behoznánk selymet Franciaországból és Olaszországból, nagy mennyiségű selymet küldünk oda, mind bengáliait, mind kínait."

Ázsiába tehát áru helyett ezüstöt — ebben a világrészben ez a pénzfém — küldtek, nem azért, mert ezeknek az áruknak az ára az őket előállító országban (Angliában) emelkedett, hanem mert abban az országban, ahová az árukat beviszik — a túlságos behozatal következtében — süllyedt, noha ezt az ezüstöt Anglia Franciaországtól volt kénytelen megszerezni s részben arannyal kellett érte fizetnie. A currency-elmélet alapján ilyen import esetén az áraknak Angliában süllyedni és Indiában, valamint Kínában, emelkedni kellett volna.

Egy másik példa. A Lordok Bizottsága („Commercial Distress". 1848/1857) előtt Wylie, az egyik legnagyobb liverpooli kereskedő, a következőket vallja: „1994. 1845 végén nem volt jövedelmezőbb és nagyobb profitot hajtó üzlet" {mint a pamutfonás}. „A gyapotkészlet nagy volt, négy pennyért lehetett egy font jó, használható gyapotot kapni, s az ilyen gyapotból ugyancsak négy penny költséggel, vagyis körülbelül nyolc penny összkiadással, a gyáros jó secunda mule twist Nr. 40-et [gépcérnafajta] fonathatott. Ezt a fonalat 1845 szeptemberében és októberében nagy mennyiségben adták el és nagy szállítási szerződéseket is kötöttek fontonként $10^1/_2$ és $11^1/_2$ pennys áron. A fonógyárosok egyes esetekben a gyapot bevásárlási árával egyenlő profitot realizáltak." — „1996. Az üzlet 1846 elejéig bizonyult hasznothajtónak." — „2000. 1844 március 3-án a gyapotkészlet" {627 042 bála} „több mint a kétszeresére rúgott a mainak" {1848 március 7-éről van szó, amikor 301 070 bálát tett ki}, „s mégis a gyapot ára fontonként $1^1/_4$ pennyvel drágább volt." {$6^1/_4$ penny a korábbi 5 pennyvel szemben.} „Ugyanakkor a fonál ára — jó secunda mule twist Nr. 40 — $11^1/_2$—12 pennyről 1847 októberében $9^1/_2$ pennyre, december végén pedig $7^3/_4$ pennyre esett; a fonalat azon az áron adták el, amelyen a nyersanyagát alkotó gyapotot bevásárolták" (uo. Nr. 2021, 2023). Íme, mennyit ér Overstone érdeksugallta bölcsessége, amely szerint a pénz azért „drága", mert a tőke „ritka". 1844 március 3-án a bankkamatláb 3% volt; 1847 októberében és novemberében 8 és 9%-ra emelkedett s 1848 március 7-én még 4%-on állott. A forgalom teljes pangása és a pánik, valamint a pániknak megfelelő magas kamatláb, a gyapotárakat mélyen a kínálatnak megfelelő árszínvonal alá szorította. Ennek következtében egyrészt hatalmas mértékben csökkent 1848-ban a behozatal, másrészt csök-

kent a termelés Amerikában; következésképpen 1849-ben a gyapotárak újból emelkedtek. Overstone szerint az áruk azért voltak túl drágák, mert túl sok pénz volt az országban.

„2002. A pamutipar helyzetének újabb rosszabbodását nem a nyersanyaghiány okozza, mert az ár süllyedt, noha a nyersgyapotkészlet jelentékenyen csökkent." Overstone azonban tetszetősen összecseréli az áru árát, illetve értékét, a pénz értékével, ti. a kamatlábbal. A 2026-os kérdésre adott válaszában Wylie összefoglalja véleményét a currency-elméletről, amelynek alapján Cardwell és Sir Charles Wood 1847 májusában „azt állították, hogy az 1844. évi banktörvényt minden részletében végre kell hajtani": „Úgy látom, ezekre az elvekre az jellemző, hogy a pénznek mesterségesen magas értéket, valamennyi árunak pedig mesterséges, tönkrejuttatóan alacsony értéket tulajdonítanának." — A banktörvénynek az általános üzletmenetre gyakorolt hatásáról továbbá a következőket mondja: „Minthogy négyhónapos váltókat — a gyárvárosok rendszerint ilyen váltókat intézvényeznek a kereskedőkre és bankárokra az utóbbiak által megvásárolt és az Egyesült Államokba irányított áruk ellenében — már csak nagy áldozatokkal lehetett leszámítoltatni, ez a megrendelések teljesítését jelentékeny mértékben gátolta, egészen a kormány október 25-i leveléig" (a banktörvény felfüggesztése), „amikor is ezek a négyhónapos váltók ismét leszámítoltathatókká váltak" (2097). A banktörvény felfüggesztése tehát a vidéken is megváltásként hatott. — „2102. A múlt év" (1847) „októberében csaknem valamennyi amerikai bevásárló, aki itt árukat szokott venni, megrendeléseit, amennyire csak lehetett, nyomban csökkentette; s amikor a pénz drágulásának híre Amerikába érkezett, az új megrendelések teljesen elmaradtak." — „2134. A gabona és a cukor helyzete különleges volt. A gabonapiacot a terméskilátások, a cukorpiacot pedig az óriási készletek és a nagy behozatal befolyásolta." — „2163. Amerikával szembeni fizetési kötelezettségünknek... sok esetben bizományba küldött áruk kényszereladása révén tettünk eleget, viszont attól tartok, sok kötelezettségnek az itteni csődök vetettek véget." — „2196. Ha jól emlékszem, értéktőzsdénken *1847 októberében 70%-ig terjedő kamatokat fizettek.*"

{Az 1837. évi válság és hosszú utófájdalmai, amelyekhez 1842-ben még egy teljes utóválság [Nachkrise] is hozzájárult, valamint az, hogy a gyárosok és kereskedők, közvetlen érdekeiktől elvakítva, egyszerűen nem akarták tudomásul venni a túltermelést — hiszen túltermelés a vulgáris közgazdaságtan szerint képtelenség és lehetetlenség —, végül is annyira megzavarták az emberek gondolkodását, hogy a currency-iskola a maga dogmáját országos méretekben átültet-

hette a gyakorlatba. Az 1844—45. évi banktörvényeket megszavazták.

Az 1844. évi banktörvény az Angol Bankot jegykibocsátó osztályra és bankosztályra választja szét. Az előbbi 14 millió font sterling értékű biztosítékot kap — túlnyomórészt államadóssági kötvényeket —, továbbá az egész nemesfémkészletet, amelynek legfeljebb egynegyede lehet ezüst és e kettő összegének megfelelő bankjegymennyiséget bocsát ki. A bankjegyeknek az a része, amely nincs a közönség kezében, a bankosztályon van és a napi szükségletet kielégítő kismennyiségű érmével (körülbelül egymillió) együtt ennek az osztálynak készenléti tartalékát alkotja. A kibocsátó osztály a közönségnek bankjegyek ellenében aranyat és arany ellenében bankjegyeket ad; a közönséggel lebonyolódó egyéb forgalomról a bankosztály gondoskodik. Azok az angliai és walesi magánbankok, amelyek 1844-ben jogosultak voltak saját bankjegyek kibocsátására, ezt a jogukat megtartják, de megállapítják jegykibocsátásuk határát. Ha egy ilyen bank beszünteti a jegykibocsátást, akkor a felszabadult kontingens kétharmadának erejéig az Angol Bank megnövelheti a maga fedezetlen jegykibocsátását; az utóbbi ezen az úton 1892-ig 14 millió font sterlingről $16^1/_2$ millió font sterlingre (pontosan 16 450 000 font sterlingre) emelkedett.

Minden öt font arany ellenében tehát, amely a Bankot elhagyja, egy ötfontos bankjegy visszatér a jegykibocsátó osztályra, és ott megsemmisítik; ha viszont a kincs öt sovereign-nel [egyfontos aranyérme] gyarapszik, ennek ellenében egy új ötfontos bankjegy kerül forgalomba. Ezzel a gyakorlatban megvalósult Overstone ideális papírpénzforgalma, amely pontosan a fémpénzforgalom törvényeihez igazodik, s a currency-elmélet hívei szerint a válságok egyszer és mindenkorra lehetetlenné váltak.

A valóságban azonban a Banknak két független osztályra történt szétválasztása lehetetlenné tette az igazgatóság számára, hogy döntő pillanatokban szabadon rendelkezzék összes felhasználható eszközeivel, úgyhogy bekövetkezhettek olyan esetek, amikor a bankosztály a csőd szélére került, a kibocsátó osztálynál pedig érintetlenül hevert több millió értékű arany, a 14 milliónyi biztosítékról nem is beszélve. Márpedig ez annál is könnyebben bekövetkezhetett, mert szinte minden válságnak van olyan szakasza, amikor jelentős aranymennyiség áramlik külföldre, s ezt túlnyomórészt a Bank nemesfémkészletéből kell fedezni. Ilyenkor azonban a külföldre áramló minden öt font ellenében egy ötfontos bankjegyet vonnak ki a belföldi forgalomból, tehát a forgalmi eszközök mennyiségét éppen abban a pillanatban csökkentik, amikor azokra a leginkább szükség volna. Az 1844. évi banktörvény tehát az egész üzleti világot egyenesen

arra kényszeríti, hogy a válság kitörésekor még idejében gondoskodjék bankjegytartalékról, hogy tehát meggyorsítsa és kiélezze a válságot; a döntő pillanatokban mesterségesen megnöveli a készpénzhitel, azaz fizetési eszközök iránti keresletet, miközben annak kínálatát korlátozza, s ezzel a kamatlábat a válságok idején példátlanul magasra hajtja fel; a válságokat tehát nemhogy kiküszöbölné, hanem ellenkezőleg odáig fokozza, hogy vagy az egész iparnak kell összeomlania, vagy a banktörvénynek. A válság kétszer jutott el erre a fokra, éspedig 1847 október 25-én és 1857 november 12-én; ekkor a kormány mentesítette a Bankot a jegykibocsátás korlátozása alól, azáltal hogy felfüggesztette az 1844. évi törvényt. Ez mindkét esetben elegendőnek bizonyult a válság megtörésére. 1847-ben maga az a bizonyosság, hogy elsőrendű biztosítékok ellenében ismét hozzá lehet jutni bankjegyekhez, elegendő volt ahhoz, hogy a felhalmozott 4—5 milliónyi bankjegyet ismét napvilágra csalja és visszavezesse a forgalomba; 1857-ben nem egészen 1 millió font sterlingnyi bankjegyet bocsátottak ki a törvényes mennyiségen felül, de csak egész rövid időre.

Megemlítendő az is, hogy az 1844. évi törvényhozás még magán viseli a század első húsz évére való visszaemlékezés nyomait, amikor a Bank felfüggesztette a készfizetést és a bankjegyek elértéktelenedtek. Még nagyon érezhető a félelem attól, hogy a bankjegyek esetleg elvesztik hitelüket; igen felesleges félelem ez, minthogy már 1825-ben egy régi, a forgalomból kivont egyfontos jegyekből álló készlet kibocsátása megtörte a válságot s ezzel bebizonyosodott, hogy a bankjegyek hitele, az általános és rendkívül erős bizalmatlanság idején is, már akkor szilárd maradt. Ez teljesen érthető is; hiszen ez értékjelek mögött valóban ott áll az egész nemzet a maga hitelével. — *E. F.*}

Hallgassunk meg most néhány vallomást a banktörvény hatásáról. J. St. Mill úgy véli, hogy az 1844. évi banktörvény fékentartotta a túlzott spekulációt. A bölcs férfiú ezt szerencsés módon 1857 június 12-én mondta. Négy hónappal később kitört a válság. J. St. Mill a szó szoros értelmében gratulál „a bankigazgatóknak és általában a kereskedelem embereinek" ahhoz, hogy a „kereskedelmi válság természetét sokkal jobban ismerik, mint azelőtt, s tudják, hogy a túlzott spekuláció támogatásával mekkora kárt okoznak önmaguknak s a közönségnek" („Bank Committee". 1857. Nr. 2031).

A bölcs Mill úgy véli, ha egyfontos bankjegyeket bocsátanak ki „gyárosok és mások számára előlegül munkabérek kifizetésére... akkor a bankjegyek mások kezébe kerülhetnek, akik fogyasztási célra adják ki őket, s ilyen esetben a bankjegyek önmagukban véve árukeresletet támasztanak s időlegesen áremelkedést okozhatnak" [Nr. 2066]. Mill úr tehát feltételezi, hogy a gyárosok magasabb bért

fizetnek majd, ha azt arany helyett papírban fizetik ki? Vagy azt hiszi, hogy ha a gyáros a maga előlegét százfontos bankjegyekben kapja s ezeket aranyra váltja fel, akkor ez a munkabér kisebb keresletet alkot, mintha rögtön egyfontos bankjegyekben fizetik ki? S nem tudja, hogy például bizonyos bányakerületekben a munkabért a helyi bankok jegyeiben fizették ki, úgyhogy több munkás együtt kapott egy ötfontos bankjegyet? Vajon ez megnöveli-e a munkások támasztotta keresletet? Vagy talán a bankárok kisebb bankjegyekben könnyebben és több pénzt előlegeznek a gyárosoknak, mint nagyokban?

{Millnek ez a különös félelme az egyfontos bankjegyektől megmagyarázhatatlan volna, ha egész politikai gazdaságtani munkásságát nem a semmiféle ellentmondástól vissza nem riadó eklekticizmus jellemezné. Egyrészt sok dologban igazat ad Tooke-nak Overstone-nal szemben, másrészt hisz abban, hogy az áruk árát a meglevő pénzmennyiség határozza meg. Egyáltalán nincs tehát meggyőződve arról, hogy minden kibocsátott egyfontos bankjegy ellenében — minden egyéb körülményt azonosnak véve — egy sovereign kerül a Bank kincstárába; attól fél, hogy a forgalmi eszközök mennyisége megnövekedik s ezzel elértéktelenedik, vagyis az áruk árát emeli. Ez rejtőzik a fenti aggodalmaskodás mögött és semmi egyéb. — *E. F.*}

A Bank kettéosztásáról és a bankjegyek beválthatóságának biztosításával kapcsolatos túlzott gondoskodásról Tooke a „Commercial Distress". 1848/57. bizottság előtt így fejti ki véleményét:

Csupán a Bank két osztályra történt szétválasztásának eredménye volt, hogy a kamatláb 1847-ben jobban ingadozott, mint 1837-ben és 1839-ben (3010). — A bankjegyek szilárdsága 1825-ben éppúgy nem rendült meg, mint 1837-ben és 1839-ben (3015). — Az aranykereslet 1825-ben csak azt célozta, hogy betöltsék azt az űrt, amely a vidéki bankok egyfontos bankjegyeinek teljes hitelüket vesztése következtében állt elő; amíg az Angol Bank ugyancsak nem bocsátott ki egyfontos jegyeket, ezt az űrt csak arannyal lehetett betölteni (3022). — 1825 novemberében és decemberében kivitel céljából egyáltalán nem kerestek aranyat (3023).

„Ami a Bank iránti belföldi és külföldi bizalom elvesztését illeti, az osztalékok és letétek kifizetésének felfüggesztése sokkal súlyosabb következményekkel járna, mint a bankjegyek beváltásának felfüggesztése" (3028).

„3035. Nem az-e az Ön véleménye, hogy minden olyan körülmény, amely végső soron a bankjegyek beválthatóságát veszélyezteti, a kereskedelem szorult helyzete idején új és komoly nehézségeket okozhat? — Egyáltalában nem."

1847 folyamán „a jegykibocsátás növelése talán hozzájárult volna

a Bank aranykincsének újrafeltöltéséhez, amint ez 1825-ben történt" (3058).

A „Bank Acts". 1857. bizottság előtt Newmarch a következőket vallja: „1357. A (Bank) két osztályának ez az elkülönítése és az aranytartaléknak ebből szükségképpen következő kettéosztása... először azzal a káros hatással járt, hogy az Angol Bank a maga banküzleteit, tehát mindazokat a műveleteit, amelyek révén közvetlen kapcsolatba kerül az ország kereskedelmével, csak a korábbi tartalék összegének felével folytathatta. A tartaléknak ez a kettéosztása oda vezetett, hogy mihelyt a bankosztály tartaléka a legkisebb mértékben megcsappant, a Bank rögtön leszámítolási rátájának emelésére kényszerült. Ez a csökkent tartalék tehát egész sor ugrásszerű változást idézett elő a leszámítolás rátájában." — „1358. 1844 óta" {1857 júniusáig} „a leszámítolás rátája körülbelül hatvanszor változott, míg 1844 előtt ugyanennyi idő alatt alig egy tucatszor."

Különösen érdekes Palmernek a lordok „Commercial Distress" bizottsága (1848/57) előtt tett vallomása is; Palmer 1811 óta az Angol Bank igazgatója s egy ideig kormányzója volt.

„828. 1825 decemberében a Banknak már csak körülbelül 1 100 000 font sterling aranya maradt. Ha ez a törvény" {az 1844. évi} „akkoriban fennáll, a Banknak feltétlenül csődbe kellett volna jutnia. Decemberben a Bank emlékezetem szerint egyetlen hét alatt 5 vagy 6 millió bankjegyet bocsátott ki s ez jelentékenyen enyhítette az akkori pánikot."

„825. Először" {1825 július 1 óta} „1837 február 28-án omlott volna össze a jelenlegi banktörvényhozás, ha a Bank megkísérelte volna a már megkezdett műveleteit befejezni; akkoriban 3 900 000—4 000 000 font sterling volt a Bank birtokában, s ez esetben mindössze 650 000 font sterlinget őrizhetett volna meg tartalékban. Másodszor 1839-ben volt egy ehhez hasonló időszak és július 9-től december 5-ig tartott." — „826. Mekkora volt ebben az esetben a tartalék összege? A tartalék szeptember 5-én mindössze 200 000 font sterling deficitből állott (the reserve was minus altogether 200 000 £). November 5-én körülbelül 1—$1^1/_2$ millióra emelkedett." — „830. Az 1844. évi törvény 1837-ben meggátolta volna a Bankot abban, hogy az Amerikával folytatott üzletet támogassa." — „831. A vezető amerikai cégek közül hárman csődbe kerültek... Csaknem valamennyi Amerikával üzletet folytató cég elvesztette hitelét, s ha akkoriban a Bank nem nyújt segítséget, azt hiszem csak egy vagy két cég maradhatott volna fenn." — „836. Az 1837. évi szorult helyzetet egyáltalán nem lehet összehasonlítani az 1847. évivel. Az előbbi főleg az Amerikával folytatott üzletre korlátozódott." — 838. (1837

június elején a Bank igazgatósága megvitatta, hogyan lehetne a szorult helyzeten segíteni.) „Egyes urak amellett kardoskodtak... hogy a leghelyesebb a kamatlábat emelni, s ezáltal az áruk ára csokkenni fog; roviden, a pénzt drágává és az árukat olcsóvá kell tenni, s ez lehetővé teszi a külföldre történő fizetések kiegyenlítését (by which the foreign payment would be accomplished)." — „906. Az 1844. évi torvény, azáltal, hogy a Bank cselekvési szabadságának régi és természetes korlátja, ti. a nemesfémkészlet valóságos mennyisége helyébe mesterséges korlátokat állít, az üzletet mesterségesen megnehezíti és olyan hatást gyakorol az áruk árára, amely e torvény nélkül teljesen elkerülhető lett volna." — „968. Az 1844. évi torvény kovetkeztében a Bank nemesfémkészletét — rendes korülmények kozott — nem lehet lényegesen $9^1/_2$ millió alá csokkenteni. Ez nyomást gyakorolna az árakra és a hitelre, aminek kovetkeztében a külföldi váltóárfolyamok olyképpen változnának meg, hogy az aranybehozatal emelkedne, s ezzel a jegykibocsátó osztály aranykészlete novekedne." — „996. A jelenlegi korlátozás mellett" {a Banknak} „nincs hatalma az ezüst folott, pedig ez szükséges lenne olyan időkben, amikor ezüst kell alluoz, hogy a kulfoldi váltóárfolyamot befolyásolják." — „999. Mi volt a célja annak az előírásnak, amely a Bank ezüstkészletét a nemesfémkészlet $^1/_5$-ére korlátozza? — Erre a kérdésre nem tudok felelni."

A cél az volt, hogy megdrágítsák a pénzt; s ez volt a célja, a currency-elmélettől eltekintve, annak is, hogy a Bank két osztályát elkülonítették és a skóciai és írországi bankokat arra kényszerítették, hogy a kibocsátott bankjegyeket bizonyos mennyiségen felül aranynyal fedezzék. Ily módon a nemzet nemesfémkészletének decentralizációja kovetkezett be, s ezáltal ez a készlet kevésbé volt alkalmas a kedvezőtlen váltóárfolyamok korrigálására. Mindezek a rendelkezések: az Angol Bank 14 millió folott csak aranytartalék ellenében bocsáthat ki bankjegyeket; a bankosztályt kozonséges bank módjára kell vezetni, vagyis pénzbőség idején a kamatlábat leszorítani, szorult helyzet idején viszont emelni; az, hogy korlátozzák az ezustkészletet, tehát a legfőbb eszkozt, amellyel a váltóárfolyamokat a kontinenssel és Ázsiával szemben helyesbíteni lehet; hogy a skóciai és írországi bankok számára, amelyeknek kivitel céljából soha sincs szükségük aranyra, aranykészlet tartását írják elő, azzal az ürüggyel, hogy biztosítani kell bankjegyeiknek valójában merőben illuzórius beválthatóságát — mindez a kamatláb emelését célozza. Tény az, hogy először 1857-ben, az 1844. évi banktorvény eredményeképpen rohanták meg a skót bankokat aranyért. Az új banktorvényhozás nem tesz különbséget akozott sem, hogy az aranykiáramlás kulfoldre irányul-e

vagy belföldi célokat szolgál, noha e kettő hatása természetesen egészen különböző. Innen erednek a kamat piaci rátájának állandó heves ingadozásai. Az ezüstre vonatkozóan Palmer kétszer, a 992. és a 994. számú kérdésre válaszolva jelenti ki, hogy a Bank csak akkor vásárolhat bankjegyekért ezüstöt, amikor a váltóárfolyam Anglia számára kedvező, amikor tehát az ezüst felesleges; mert: „1003. Annak, hogy a nemesfémkészlet jelentős részét ezüst formájában tartjuk, kizárólag az a célja, hogy megkönnyítsük a külföldi fizetéseket olyankor, amikor a váltóárfolyamok Angliára nézve kedvezőtlenek." — „1004. Az ezüst olyan áru, amely, minthogy a világ többi részén mindenütt pénz, a legalkalmasabb . . . erre a célra" {külföldi fizetésekre}. „Csak az Egyesült Államok fogadtak el az utóbbi időben kizárólag aranyat."

Véleménye szerint szorult helyzet idején a Banknak — amíg kedvezőtlen váltóárfolyamok nem vonzzák az aranyat külföldre — nem kellene a kamatlábat a korábbi 5 százalék fölé emelnie. Ha az 1844. évi törvény nem volna, akkor a Bank így is minden nehézség nélkül le tudná számítolni a neki bemutatott összes elsőrendű váltókat (first class bills) {1018—20}. De az 1844. évi banktörvény és azon helyzet következtében, amelyben 1847 októberében volt, „a Bank nem kívánhatott hitelképes cégektől akkora kamatlábat, amelyet szívesen meg ne adtak volna, hogy fizetéseiket teljesíthessék" [1022]. S a törvénynek éppen ez a magas kamatláb volt a célja.

„1029. Nagy különbséget kell tennem a kamatlábnak a külföldi keresletre" {nemesfémkeresletre} „gyakorolt hatása és az olyan kamatlábemelés között, amely belföldi hitelszűke idején a Bank elleni roham megfékezését célozza." — „1023. Az 1844. évi törvény előtt, ha a váltóárfolyamok Angliára nézve kedvezőek voltak és az országban nyugtalanság, sőt határozott pánik uralkodott, a bankjegykibocsátás, az egyedüli eszköz e szorult helyzet enyhítésére, nem ütközött korlátokba."

Ezt mondja az az ember, aki 39 éven át volt tagja az Angol Bank igazgatóságának. Hallgassunk meg mármost egy magánbankárt, Twellset, aki 1801 óta társtulajdonosa a Spooner, Attwoods & Co. cégnek. Az 1857. évi Bank Committee által kihallgatott valamennyi tanú közül ő az egyetlen, aki némi képet ad az ország valóságos állapotáról és látja, hogy a válság közeledik. Twells egyébként a birminghami little shilling man-ek egyik válfaját képviseli, mint ahogy cégtársai, az Attwood fivérek, a megalapítói ennek az iskolának (lásd „Zur Kritik der politischen Oekonomie". [1859] 59. old.)*. A követ-

* Lásd *Marx:* „A politikai gazdaságtan bírálatához". Szikra 1953. 62. old. — *Szerk.*

kezőket vallja: „4488. Az Ön véleménye szerint milyen volt az 1844. évi törvény hatása? — Ha mint bankárnak kellene felelnem, azt mondanám, hogy kitűnően hatott, mert gazdag aratást hozott a bankároknak és mindenfajta" {pénz-} „tőkéseknek. De igen rossz eredménnyel járt a becsületes és szorgalmas üzletemberek számára, akiknek szilárd leszámítolási rátára van szükségük, amivel ügyleteik lebonyolításánál előre számolhatnak ... A törvény a pénzkölcsönzést igen hasznothajtó üzletté tette." — „4489." {A banktörvény} „lehetővé teszi a londoni részvénytársasági bankok számára, hogy részvényeseiknek 20—22%-ot fizessenek? — Az egyik legutóbb 18%-ot fizetett, s egy másik, azt hiszem, 20%-ot; minden okuk megvan rá, hogy eltökélten a törvény mellett foglaljanak állást." — „4490. A kis üzletembereket és tisztes kereskedőket, akiknek csak kis tőkéjük van ... a banktörvény erősen megszorítja ... Ezt csak onnan tudom, hogy látom kifizetetlen elfogadványaik megdöbbentő tömegét. Ezek az elfogadványok mindig kicsinyek, körülbelül 20—100 font sterlingre szólnak, jelentékeny részüket nem fizetik ki, s ennek következtében visszakerülnek az ország minden részébe. Ez mindig annak a jele, hogy ... a kiskereskedők szorult helyzetben vannak." — A 4494. sz. válaszban kijelenti, hogy az üzlet most nem hasznothajtó. Alábbi megjegyzései azért fontosak, mert már akkor látta, hogy a válság ott lappang, amikor ezt a többiek közül még senki sem sejtette.

„4494. A Mincing Lane [a londoni kávé- és teatőzsde] árai még meglehetősen szilárdak, de nem történik eladás, semmilyen áron nem lehet eladni; a névleges árhoz ragaszkodnak." — 4495. Elmond egy esetet: Egy francia kereskedő 3000 font sterling értékű árut küld az egyik Mincing Lane-i ügynöknek azzal, hogy bizonyos árért adja el. Az ügynök nem tudja ezt az árat elérni, a francia viszont nem tud ezen alul eladni. Az áru raktáron marad, de a franciának pénzre van szüksége. Az ügynök tehát 1000 font sterlinget előlegez neki olyképpen, hogy a francia kereskedő az árubiztosíték ellenében 1000 font sterling összegű három hónapos váltót intézvényez az ügynökre. A váltó három hónap elteltével lejár, de az árut még mindig nem lehet eladni. Az ügynöknek ekkor ki kell fizetnie a váltót, s noha 3000 font sterling értékű fedezete van, ezt mégsem képes pénzzé tenni és nehézségei támadnak. Így rántja magával egyik a másikat. — „4496. Ami az erős kivitelt illeti ... ha a belföldi üzlet nyomott, akkor ez szükségképpen a kivitel fokozódását idézi elő." — „4497. Úgy gondolja, hogy a belföldi fogyasztás csökkent? — *Igen jelentékenyen ... iszonyú mértékben* ... erről leginkább a kiskereskedők beszélhetnek." — „4498. S a behozatal mégis igen nagy. Nem vall ez erős fogyasztásra? — Igen,

ha el tudják adni; de sok áruraktár telve van ilyen árukkal; az általam előbb elmondott példában 3000 font sterling értékű árut hoztak be, s az áru eladhatatlan."

„4514. Ha a pénz drága, mondaná-e Ön azt, hogy a tőke akkor olcsó? — Igen." — Twells tehát egyáltalán nem osztja Overstone véleményét, hogy a magas kamatláb azonos a drága tőkével.

A jelenlegi üzleti viszonyokról így beszél: „4516 . . . Mások erősen nekivágnak, óriási behozatali és kiviteli ügyleteket bonyolítanak le, kétségkívül sokkal nagyobbakat, mint amilyenekre őket tőkéjük jogosítaná. Előfordulhat, hogy ez sikerül ezeknek az embereknek; előfordulhat, hogy valamilyen szerencse folytán nagy vagyonra tesznek szert és mindent kifizetnek. Manapság az üzletek jelentékeny része nagyjából ilyen alapon nyugszik. Az ilyen emberek mit se bánják, ha 20, 30 és 40%-ot vesztenek egy-egy hajószállítmányon, hiszen a kár a legközelebbi üzletnél megtérülhet. Ha sorozatos balsiker éri őket, tönkremennek; s a legutóbbi időben ez igen gyakori; kereskedőcégek csődbe jutottak úgy, hogy nem maradt egyetlen shilling aktíva sem."

„4791. Az alacsony kamatláb" {az utóbbi tíz év folyamán} „persze hátrányos a bankárokra, de az üzleti könyvek bemutatása nélkül csak igen nehezen magyarázhatnám meg Önöknek, hogy a profit" {ti. a saját profitja} „mennyivel magasabb most, mint azelőtt. Ha a kamatláb a túlzott bankjegykibocsátás következtében alacsony, jelentékeny összegű letétjeink vannak; ha a kamatláb magas, ez közvetlen nyereséghez juttat bennünket." — „4794. Ha mérsékelt kamatlábra lehet pénzt szerezni, akkor nagyobb kereslet mutatkozik iránta; több kölcsönt nyújtunk; ez tehát ily módon hat" {ránk bankárokra}. „Ha a kamatláb emelkedik, akkor többet kapunk a kölcsönért, mint amennyi méltányos, többet kapunk, mint amennyi járna nekünk."

Láttuk, hogy az Angol Bank jegyeinek hitelét valamennyi szakértő megingathatatlannak tartja. Ennek ellenére a banktörvény a bankjegyek beválthatóságának biztosítására teljesen leköt 9—10 millió font sterling aranyat. A kincs szentségét és érinthetetlenségét tehát egészen másképp valósítják meg, mint a régi kincsképzők. W. Brown (Liverpool) a következőket mondja, „Commercial Distress". 1848/57, 2311: „Ha azt a hasznot vizsgáljuk, amelyet ez a pénz" {a jegykibocsátó osztályon levő nemesfémkészlet} „akkoriban hozott, azt látjuk, hogy ezt a pénzt ennyi erővel akár a tengerbe is dobhatták volna; hiszen semmit sem lehetett belőle felhasználni a parlamenti törvény megszegése nélkül."

A már korábban idézett E. Capps építési vállalkozó, akinek vallo-

másából a modern londoni építkezési rendszer jellemzését (II. köt. 12. fej.) átvettük, a következőképpen foglalja össze nézetét az 1844. évi banktörvényről („Bank Acts". 1857). „5508. Önnek tehát általában az a véleménye, hogy a jelenlegi rendszer" {a banktörvényhozás rendszere} „igen ügyes eszköz arra, hogy az ipar profitjait időnként az uzsorások pénzeszsákjába juttassák? — Ez a véleményem. Tudom, hogy az építési vállalkozásban ez volt a hatása."

Mint már említettük, az 1845. évi banktörvény a skót bankokat olyan rendszerbe kényszerítette, amely az angol rendszerhez hasonlított. Arra kötelezték őket, hogy arannyal fedezzék mindazokat a bankjegyeiket, amelyek túlhaladják az egyes bankokra külön-külön megállapított bankjegykibocsátási összeget. Hogy milyen hatással járt ez, mutatja néhány itt közölt, az 1857. évi Bank Committee előtt tett tanúvallomás.

Kennedy, egy skót bank igazgatója: „3375. Volt-e Skóciában az 1845. évi törvény életbelépése előtt olyasmi, amit aranyforgalomnak lehetne nevezni? — Semmi ilyesmi nem volt." — „3376. Kifejlődött azóta aranyforgalom? — Egyáltalában nem; az emberek nem akarnak aranyat (the people dislike gold.)" — 3450. Az a körülbelül 900 000 font sterling arany, amelyet a skót bankok 1845 óta tartani kötelesek, Kennedy véleménye szerint csak káros „és felszívja Skócia tőkéjének egy megfelelő részét, anélkül hogy hasznot hajtana".

Hallgassuk meg továbbá Andersont, a Union Bank of Scotland igazgatóját: „3558. A skót bankok kizárólag a külföldi váltóárfolyamok miatt támasztottak erős aranykeresletet az Angol Bankkal szemben? — Így van; ezt a keresletet pedig nem csökkenti, hogy Edinburgh-ben aranyat tartunk." — „3590. Amíg ugyanilyen összegű értékpapírjaink vannak az Angol Bankban" {vagy az angliai magánbankokban}, „addig ugyanúgy módunkban áll az Angol Banktól aranyat elvonni, mint azelőtt."

Végül még egy cikk az „Economist"-ból (Wilson tollából): „A skót bankok tétlen készpénzüket londoni ügynökeiknél tartják, utóbbiak pedig az Angol Banknál helyezik el azt. A skót bankok tehát ezeknek az összegeknek az erejéig rendelkeznek a Bank nemesfémkészletével, s szükség esetén ez itt mindig megtalálható, ha külföldi fizetéseket kell teljesíteni." Az 1845. évi banktörvény megzavarta ezt a rendszert: „A Skóciára vonatkozó 1845. évi törvény következtében az utóbbi időben az Angol Banktól sok aranyérmét vontak el olyan csupán esetleges skóciai kereslet fedezésére, amely talán sohasem fog bekövetkezni ... Azóta állandóan jelentékeny összeg van lekötve Skóciában és egy másik tekintélyes összeg állandóan ide-oda

utazik London és Skócia között. Olyankor, amikor a skót bankár arra számít, hogy bankjegyei iránt megnövekszik a kereslet, egy láda aranyat küldenek Londonból; amikor ez az idő elmúlik, ugyanaz a láda, többnyire felbontatlanul, visszatér Londonba" („Economist". 1847 október 23. [1214. és köv. old.]).

{S mit szól mindehhez a banktörvény atyja, Samuel Jones Loyd bankár, más néven Lord Overstone?

Már 1848-ban, a lordok Commercial Distress bizottsága előtt megismételte, hogy „a tőkehiány által előidézett pénzszűkét és magas kamatlábat nem lehet a bankjegykibocsátás növelésével enyhíteni" (1514), noha a bankjegykibocsátás növelésének puszta *engedélyezése* az 1847 október 25-i kormánylevél által elegendőnek bizonyult arra, hogy élét vegye a válságnak.

Kitart amellett, hogy „a magas kamatráta és a gyáripar nyomott helyzete az ipari és kereskedelmi célra felhasználható *anyagi* tőke csökkenésének volt a szükségszerű következménye". (1604.) Valójában pedig a gyáripar helyzete éppen azért volt hónapok óta nyomott, mert a raktárak roskadásig telve voltak anyagi árutőkével, amelyet úgyszólván nem lehetett eladni, s az anyagi termelőtőke éppen azért hevert teljesen vagy részben parlagon, hogy ne termeljen még több eladhatatlan árutőkét.

Az 1857. évi Bankbizottság előtt pedig a következőket mondja: „Az 1844. évi törvény alapelveinek szigorú és azonnali betartása következtében minden szabályosan és könnyen zajlott le, a pénzrendszer biztos és szilárd, az ország virágzása vitathatatlan, a közönség bizalma az 1844. évi törvényben napról napra erősödik. Ha a Bizottság még további gyakorlati bizonyítékokat kíván atekintetben, hogy ez a törvény egészséges elveken nyugszik és jótékony következményekkel jár, akkor az igaz és kielégítő felelet erre a következő: Nézzenek körül; nézzék meg országunk jelenlegi üzleti helyzetét, a nép elégedettségét; nézzék meg a társadalom valamennyi osztályának gazdagságát és virágzását; s ha ezt megtették, akkor tud majd a Bizottság dönteni afelől, megakadályozza-e egy olyan törvény további fennállását, amely alatt ilyen sikereket értek el" („Bank Committee" 1857. Nr. 4189).

Erre az Overstone által a Bizottság előtt július 14-én elzengett dicshimnuszra a feleletet ugyanezen év november 12-én a kormánynak az Angol Bank igazgatóságához intézett levele adta meg, amellyel a csodatevő 1844. évi törvényt felfüggesztette, hogy mentse, ami még menthető. — *E. F.*}

Harmincötödik fejezet

NEMESFÉM ÉS VÁLTÓÁRFOLYAM

I. Az aranykészlet mozgása

A szorult helyzet idején végbemenő bankjegyfelhalmozással kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy itt megismétlődik a nemesfémekből való kincsképzés, amelyhez a társadalom legkezdetlegesebb fokain folyamodtak nyugtalan időkben. Az 1844. évi banktörvény hatása azért érdekes, mert az országban található minden nemesfémet forgalmi eszközzé akar átváltoztatni; az aranykiáramlást a forgalmi eszközök mennyiségének csökkentésével és az aranybeáramlást a forgalmi eszközök mennyiségének növelésével igyekszik azonosítani. A törvény alkalmazása során azután a gyakorlatban éppen az ellenkezője bizonyosodott be. Egyetlen kivétellel, amelyre rögtön rátérünk, az Angol Bank forgalomban levő bankjegyeinek mennyisége 1844 óta sohasem érte el a Bank által kibocsátható maximumot. Másrészt viszont az 1857. évi válság bebizonyította, hogy ez a maximum bizonyos körülmények között nem elegendő. 1857 november 13. és 30. között a bankjegyforgalom naponta átlagosan 488 830 font sterlinggel meghaladta ezt a maximumot („Bank Acts". 1858. XI. old.). A törvényes maximum akkoriban 14 475 000 font sterling volt a Bank pincéjében fekvő nemesfémkészlet összegén felül.

A nemesfém ki- és beáramlására vonatkozóan a következőket kell megjegyeznünk:

Először, meg kell különböztetni egyfelől a fém ide-oda áramlását a nem arany- és ezüsttermelő területen belül, és másfelől az aranynak és ezüstnek termelőhelyeiről a többi országba való szétáradását s ennek az újabb nemesfémmennyiségnek ez országok között történő elosztását.

A század elejétől addig, amíg az oroszországi, kaliforniai és ausztráliai aranybányák nem éreztették hatásukat, az aranyutánpótlás csak arra volt elegendő, hogy pótolják az elkopott érméket, kielégítsék a szokásos luxusfogyasztást és az Ázsiába irányuló ezüstkivitelt.

De azóta Amerikának és Európának Ázsiával folytatott növekvő kereskedelme először is rendkívüli módon megnövelte az Ázsiába irányuló ezüstkivitelt. Az Európából kivitt ezüstöt nagyrészt az új arannyal pótolták. Az újonnan behozott arany egy részét továbbá a belső pénzforgalom szívta fel. Becslés szerint 1857-ig körülbelül 30 millió font sterling értékű arany került be pótlólagosan Anglia

belső forgalmába[14]. Emellett 1844 óta a nemesfémtartalék átlagos színvonala Európa és Észak-Amerika valamennyi központi bankjában emelkedett. A belföldi pénzforgalom növekedése egyúttal arra vezetett, hogy a pánikot követő szélcsend idején a banktartalék már gyorsabban nőtt a belföldi forgalomból kilökött és immobilizált aranyérmék tömegének növekedése következtében. Végül az új aranylelőhelyek felfedezése óta fokozódott a luxuscélokat szolgáló nemesfémfogyasztás, mert növekedett a gazdagság.

Másodszor. Az olyan országok között, amelyek aranyat és ezüstöt nem termelnek, a nemesfém állandóan ide-oda áramlik; egyazon ország állandóan importál és ugyancsak állandóan exportál nemesfémet. Csupán e mozgás egyik vagy másik oldalra billenő túlsúlya dönti el, hogy végül is beáramlás vagy kiáramlás történik-e, minthogy a merőben ingadozó és gyakran párhuzamos mozgások nagyrészt kiegyenlítődnek. De éppen minthogy erre a végső eredményre fordítják a figyelmet, nem veszik észre, hogy e két mozgás állandó és egészében véve párhuzamos. A dolgot mindig úgy fogják fel, mintha a nemesfém behozatali vagy kiviteli többlete csak az árubehozatal és kivitel arányának volna a következménye és kifejezése, márpedig egyúttal az árukereskedelemtől független nemesfémbehozatal és kivitel arányát is kifejezi.

Harmadszor. Azt, hogy a nemesfémbehozatal van-e túlsúlyban a kivitellel szemben vagy megfordítva, lényegében a központi bankok nemesfémtartalékának növekedése vagy csökkenése méri. Ennek a mércének kisebb vagy nagyobb pontossága természetesen mindenekelőtt attól függ, hogy a bankügy általában mennyire központosított. Mert ettől függ, hogy az úgynevezett nemzeti bankban felhalmozott nemesfém mennyire képviseli az egész nemzet nemesfémkészletét.

[14] Hogy ez milyen hatással volt a pénzpiacra, az W. Newmarch alábbi tanúvallomásaiból látható: „1509. 1853 vége felé a közönség meglehetősen aggodalmaskodni kezdett; szeptemberben az Angol Bank egymás után háromszor emelte leszámítolási kamatlábát ... október első napjaiban ... a közönség körében komoly nyugtalanság és riadalom mutatkozott. Ez az aggodalom és nyugtalanság november vége felé nagyrészt elcsitult, és annak következtében, hogy 5 millió font sterling értékű nemesfém érkezett Ausztráliából, szinte teljesen eltűnt. Ugyanez történt 1854 őszén, amikor októberben és novemberben csaknem 6 milliónyi nemesfém érkezett. Ugyanez ismétlődött 1855 őszén — ismeretes, hogy ekkor izgalom és nyugtalanság uralkodott —, amidőn szeptember, október és novemberben mintegy 8 millió font sterling értékű nemesfém futott be. Ez történt 1856 végén is. Röviden, minden bizonnyal a Bizottság szinte valamennyi tagjának tapasztalatára hivatkozhatnék, amikor azt mondom, hogy bármilyen pénzügyi nehézség természetes és tökéletes orvosságát egy-egy aranyhajó megérkezésében szoktuk látni."

De még ha feltesszük is, hogy valóban képviseli, a mérce nem pontos, mert bizonyos körülmények között a belföldi forgalom, valamint az arany és ezüst növekvő luxusfelhasználása behozatali többletet szív fel; továbbá, mert előfordulhat, hogy aranyérmét vonnak el a belföldi forgalom számára, anélkül hogy pótlólagos behozatal történne, s így a nemesfémkészlet csökken, ugyanakkor azonban a kivitel nem növekszik.

Negyedszer. A nemesfémkivitelből kiáramlás (drain) lesz, ha a csökkenő mozgás huzamosabb időn át tart, úgyhogy ez a csökkenés a mozgás tendenciájaként mutatkozik s a Bank fémtartalékát jelentékenyen a közepes színvonal alá, bár nem egészen e tartalék közepes minimumára szorítja. Utóbbinak a meghatározása többé-kevésbé önkényes annyiban, hogy a bankjegyek fedezetének mértékét stb. megállapító törvényhozás minden egyes esetben másképp szabja meg. Arról, hogy az ilyen kiáramlás Angliában milyen határok között mozoghat, Newmarch az 1857. évi [Committeeon] Bank Acts előtt a következőket mondja (1494. sz. vallomás): „A tapasztalat alapján ítélve igen valószínűtlen, hogy a külfölddel folytatott üzlet bármiféle ingadozása következtében a nemesfémkiáramlás meghaladná a 3—4 millió font sterlinget." Az 1847-es évben az Angol Bank aranytartalékának színvonala október 23-án volt a legalacsonyabb; ezen a napon 5 198 156 font sterlinggel maradt el az 1846 december 26-i szinttől és 6 453 748 font sterlinggel az 1846. évi legmagasabb szinttől (augusztus 29).

Ötödször. Az úgynevezett Nemzeti Bank nemesfémtartalékának hármas rendeltetése — bár a nemesfémkészlet nagyságát korántsem kizárólag rendeltetése szabályozza, mert a készlet növekedhet egyszerűen a belföldi és külföldi üzlet megbénulása folytán is — a következő: 1) Tartalékalap nemzetközi fizetések céljára, egyszóval világpénz-tartalékalap. 2) Tartalékalap a hol kitáguló, hol összehúzódó belföldi fémpénzforgalom számára. 3) Tartalékalap a letétek kifizetésére és a bankjegyek beváltására. Ez utóbbi rendeltetés a bankfunkcióval függ össze és semmi köze sincs a pénznek mint olyannak a funkcióihoz. A nemesfémtartalékra tehát minden olyan körülmény hatással lehet, amely e három funkció egyikét érinti; mint nemzetközi alapra hatással van rá a fizetési mérleg, bármilyen okok határozzák is meg azt és bármilyen is a viszonya a kereskedelmi mérleghez; mint a belföldi fémpénzforgalom tartalékalapjára, hatással van rá e forgalom kitágulása vagy összehúzódása. A harmadik funkció, tudniillik hogy biztosítékul szolgáló alap, nem határozza meg ugyan a nemesfémtartalék önálló mozgását, de kettős hatása van. Ha olyan bankjegyeket adnak ki, amelyek a belföldi forgalomban helyettesítik a fémpénzt

(tehát az ezüstérmét is, olyan országokban, ahol ezüst az értékmérő), akkor a tartalékalap második funkciója elesik. A nemesfémkészlet egy része pedig, amely azelőtt erre szolgált, huzamosabb időre külföldre vándorol. Ebben az esetben nem vonnak el nemesfémérmét a belföldi forgalom számára s ezzel feleslegessé válik az is, hogy a nemesfémtartalékot időnként a forgalomban levő nemesfémérmék egy részének immobilizálásával erősítsék meg. Továbbá: ha a letétek kifizetésére és a bankjegyek beváltására minden körülmények között bizonyos minimális nemesfémkészletet kell tartani, akkor ez sajátos módon befolyásolja az aranykiáramlás vagy beáramlás következményeit; hatással van ugyanis a fémkészlet ama részére, amelyet a Bank minden körülmények között tartani köteles, vagy arra a részre, amelytől más időkben mint hasznavehetetlentől szabadulni igyekszik. Tiszta fémpénzforgalom és koncentrált bankügy mellett a Bank a maga nemesfémkincsét szintén kénytelen lenne a letétek kifizetésének biztosítékául tekinteni, és nemesfémkiáramlás esetén ugyanolyan pánik törhetne ki, mint 1857-ben Hamburgban.

Hatodszor. Az igazi válság, talán 1837 kivételével, mindig csak a váltóárfolyamok terén beálló fordulat után tört ki, azaz mihelyt a nemesfémek behozatala ismét túlsúlyra jutott kivitelük felett.

1825-ben az igazi összeomlás az aranykiáramlás megszűnése után következett be. 1839-ben aranykiáramlás ment végbe, de nem került sor összeomlásra. 1847-ben az aranykiáramlás áprilisban megszűnt, az összeomlás pedig októberben következett be. 1857-ben a külföldre történő aranykiáramlás november elején megszűnt s összeomlásra csak november későbbi folyamán került sor.

Különösen élesen domborodik ez ki az 1847. évi válságban, amikor az aranykiáramlás, miután egy viszonylag enyhe előválságot [Vorkrise] idézett elő, már áprilisban megszűnt s a tulajdonképpeni ipari válság [Geschäftskrise] csak októberben tört ki.

Az alábbi vallomások az 1848. évi Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress [a kereskedelmi válsággal foglalkozó felsőházi titkos bizottság] előtt hangzottak el; a tanúvallomásokat (evidence) csak 1857-ben nyomtatták ki („Commercial Distress". 1848/57. címen is idézzük).

Tooke vallomásai: „1847 áprilisában szorult helyzet alakult ki, amely szigorúan véve pánikkal volt egyértelmű, de viszonylag rövid ideig tartott s nem járt jelentősebb kereskedelmi csődökkel. Októberben a szorult helyzet sokkal intenzívebb volt, mint április bármely időpontjában s szinte hallatlanul nagyszámú kereskedelmi csőd következett be" (2996). — „Áprilisban a váltóárfolyamok — különösen Amerikával szemben — arra kényszerítettek bennünket, hogy a szokat-

lanul nagy behozatal kifizetésére tekintélyes mennyiségű aranyat exportáljunk; a Bank csak igen nagy erőfeszítéssel tudta az aranykiáramlást megállítani és az árfolyamot felhajtani" (2997). — „Októberben a váltóárfolyamok Angliára nézve kedvezőek voltak" (2998). — „A fordulat a váltóárfolyamok terén április harmadik hetében kezdődött" (3000). — „A váltóárfolyamok júliusban és augusztusban ingadoztak; augusztus eleje óta állandóan kedveztek Angliának" (3001). — Az augusztusi aranykiáramlás „a belföldi forgalom által támasztott keresletnek volt a következménye" (3003).

J. Morris, az Angol Bank kormányzója: Bár a váltóárfolyam 1847 augusztusa óta kedvezett Angliának s ezért aranybehozatal történt, a Bank nemesfémkészlete mégis csökkent. „A belföldi kereslet folytán 2 200 000 font sterling arany került ki a Bankból az országba" (137). — Ezt egyrészt azzal magyarázza, hogy a vasútépítkezéseknél több munkást foglalkoztattak, másrészt „a bankárok ama kívánságával, hogy válság idején saját aranytartalékkal rendelkezzenek" (147).

Palmer, az Angol Bank volt kormányzója és 1811 óta igazgatója: „684. A váltóárfolyamok az 1847 április közepétől az 1844. évi banktörvény felfüggesztésének napjáig terjedő egész időszakban állandóan kedveztek Angliának."

A nemesfémkiáramlás tehát, amely 1847 áprilisában önálló pénzpánikot okozott, itt is, mint mindig, csak előfutára a válságnak s már meg is fordult, mielőtt a válság kitört. 1839-ben erősen nyomott üzletmenet mellett igen nagymértékű aranykiáramlás történt — gabona stb. kifizetésére —, de nem volt válság, sem pénzpánik.

Hetedszer. Mihelyt az általános válságok kitombolták magukat, az arany és ezüst — az ezeket termelő országokból történő friss beáramlástól eltekintve — megint olyan arányban oszlik el, amilyenben az országok közötti egyensúly idején a különböző országok különleges kincseként megoszlott. Egyébként változatlan körülmények között valamely ország nemesfémmennyiségének viszonylagos nagyságát ennek az országnak a világpiacon betöltött szerepe határozza meg. A nemesfém kiáramlik abból az országból, amely a normálisnál nagyobb résszel rendelkezik és átáramlik egy másikba; ez a be- és kiáramlás csupán helyreállítja az eredeti elosztást a különböző nemzetek készletei között. Ezt az újbóli elosztást azonban különböző körülmények hatása hozza létre, amelyeket a váltóárfolyamok tárgyalásánál említünk majd meg. Mihelyt a normális megoszlás helyreáll, akkor — ebből kiindulva — először növekedés következik be, majd ismét kiáramlás. {Ez az utolsó mondat természetesen csak Angliára, a világ pénzpiacának központjára vonatkozik. — *E. F.*}

Nyolcadszor. A nemesfémkiáramlás többnyire tünete a külkeres-

kedelmi helyzet megváltozásának, mely utóbbi viszont annak az előjele, hogy a viszonyok ismét válságot érlelnek[15].

Kilencedszer. A fizetési mérleg kedvező lehet Ázsiára nézve és kedvezőtlen Európára és Amerikára nézve[16].

Nemesfémbehozatal főleg két időszakban történik. Egyrészt az első szakaszban, a válságot követő és a termelés korlátozását kifejező alacsony kamatláb idején; majd a második szakaszban, amikor a kamatláb emelkedik, de közepes színvonalát még nem érte el. Ez az a szakasz, amelyben a követelések könnyen folynak be, kereskedelmi hitel bőven áll rendelkezésre s ezért a kölcsöntőke iránti kereslet nem nő arányosan a termelés bővülésével. Mindkét szakaszban, minthogy viszonylag bőven van kölcsöntőke, az arany és ezüst formában — tehát olyan formában, amelyben egyelőre csak kölcsöntőkeként működhet — jelentkező fölös tőke szükségképpen jelentékeny hatást gyakorol a kamatlábra s ezzel az egész üzletmenetre.

Másrészt: Kiáramlás, huzamos és nagyméretű nemesfémkivitel következik be, mihelyt a követelések már nem folynak be könnyen, a piacok túltelítettek és a virágzás látszatát már csak a hitel tartja fenn; mihelyt tehát a kölcsöntőke iránti kereslet már erősen megnőtt s ezért a kamatláb legalább közepes színvonalát elérte. Ilyen körülmények között, amelyek éppen a nemesfémkiáramlásban tükröződnek vissza, jelentékenyen fokozódik a hatása annak, hogy huzamosan tőkét, mégpedig közvetlenül kölcsönadható pénztőke formájában létező tőkét vonnak el. Ez szükségképpen közvetlen hatással van a kamatlábra. A kamatláb emelkedése azonban a hitelüzleteket nem korlátozza, ellenkezőleg, bővíti, s összes segédeszközeik túlfeszítéséhez vezet. Ezért ez az időszak összeomlással végződik.

---

[15] Newmarch szerint a külföldre irányuló aranykiáramlás háromféle okból történhet, éspedig: 1) tisztán kereskedelmi okokból, vagyis, ha a behozatal nagyobb volt, mint a kivitel, mint pl. 1836 és 1844 között, majd 1847-ben ismét, főleg a nagy gabonabehozatal következtében; 2) hogy biztosítsák a külföldi angol tőkebefektetésekhez, pl. 1857-ben az indiai vasútépítéshez szükséges eszközöket; 3) hogy külföldön véglegesen elköltsék, mint pl. 1853-ban és 1854-ben háborús célokra Keleten.

[16] 1918. Newmarch. „Ha Indiát és Kínát együtt veszi figyelembe, ha számításba veszi az India és Ausztrália közötti forgalmat, valamint a Kína és az Egyesült Államok közötti még fontosabb forgalmat — márpedig ebben az esetben az üzlet háromoldalú s a kiegyenlítés a mi közvetítésünkkel történik . . . — akkor helyesnek bizonyul az az állítás, hogy a kereskedelmi mérleg nemcsak Angliára nézve, hanem Franciaországra és az Egyesült Államokra nézve is kedvezőtlen volt." — („Bank Acts." 1857. [169. old.])

Newmarchot megkérdezik („Bank Acts". 1857): „1520. A forgalomban levő váltók összege tehát a kamatlábbal együtt emelkedik? — Úgylátszik, igen." — „1522. Nyugodt, normális időkben a csere igazi eszköze a főkönyv; de ha nehézségek jelentkeznek, ha például bizonyos körülmények között, amelyekről beszéltem, a Bank leszámítolási rátája emelkedik . . . akkor az üzletek teljesen maguktól váltók intézvényezésében oldódnak fel; ezek a váltók nemcsak arra alkalmasabbak, hogy a megkötött üzlet törvényes bizonyságául szolgáljanak, hanem azért is előnyösebbek, mert további bevásárlásokat lehet velük eszközölni, s mindenekelőtt mint hiteleszközök felhasználhatók tőkeszerzésre." — Ehhez még hozzájárul, hogy mihelyt a valamennyire fenyegető körülmények folytán a Bank felemeli leszámítolási rátáját — ami egyúttal valószínűvé teszi, hogy az általa leszámítolásra kerülő váltók lejárati idejét korlátozni fogja —, általánossá válik a félelem, hogy a helyzet egyre rosszabbodni fog. Mindenki, és elsősorban a váltónyargalók serege, arra törekszik tehát, hogy leszámítolja a jövőt és az adott pillanatban a lehető legtöbb hiteleszközzel rendelkezzék. Ezek az okok ily módon azt eredményezik, hogy a behozott vagy kivitt nemesfém puszta mennyisége nem mint olyan hat, hanem először is a nemesfém azon speciális jellegzetessége révén, hogy pénzformában levő tőke és másodszor mint a megterhelt mérleg serpenyőjébe dobott pehely, amely elegendő ahhoz, hogy az ingadozó mérleget végképp az egyik oldalra billentse; azért hat, mert olyan körülmények között jelentkezik, amikor bármilyen ebbe vagy abba az irányba való kilengés eldönti a dolgot. Kizárólag ezek az okok magyarázzák meg, hogy mondjuk 5—8 millió font sterling arany kiáramlása — márpedig az eddigi tapasztalat szerint ez a határ — hogyan gyakorolhat jelentős hatást; a tőke mennyiségének ilyen kis növekedése vagy csökkenése még az Angliában átlagosan forgalomban levő 70 millió font sterling aranyhoz képest is jelentéktelen, az angol termelés méreteihez viszonyítva pedig valóban elhanyagolható nagyság[17]. De éppen a hitel- és bankrendszer fejlődése késztet arra, hogy egyrészt minden pénztőkét a termelés szolgálatába állítsanak, vagy, ami ugyanaz, minden pénzjövedelmet tőkévé változtassanak, másrészt a ciklus

[17] Vegyük szemügyre például Weguelin nevetséges válaszát, aki azt mondja, hogy 5 millió arany kiáramlása azt jelenti, hogy ugyanennyivel kevesebb tőke áll rendelkezésre, s ezzel akar megmagyarázni olyan jelenségeket, amelyek a valóságos ipari tőke összehasonlíthatatlanul nagyobb áremelkedése vagy elértéktelenedése, kitágulása és összehúzódása esetén *sem* következnek be. Másrészt éppoly nevetséges kísérlet ezeket a jelenségeket úgy magyarázni, mint a reális tőke tömegének (anyagi alkotóelemeinek) kitágulásával vagy összehúzódásával kapcsolatos közvetlen tüneteket.

bizonyos szakaszában a nemesfémtartalékot oly kicsire csökkentsék, hogy funkcióit már nem tudja ellátni. — Éppen ez a kifejlett hitel- és bankrendszer teszi az egész szervezetet rendkívül érzékennyé. A termelés alacsonyabb fejlettségi fokain a kincsnek az átlagos mértékéhez arányított csökkenése vagy gyarapodása viszonylag mellékes dolog. Hasonlóképpen viszont még az igen jelentékeny aranykiáramlás is viszonylag hatástalan, ha nem az ipari ciklus válságos időszakában következik be.

Ennél a magyarázatnál eltekintettünk az olyan esetektől, amikor a nemesfémkiáramlás rossz termés stb. folytán következik be. Ilyen esetekben a termelés egyensúlyának erős és hirtelen megrendülése, amelynek a kiáramlás kifejezése, feleslegessé teszi hatásának további magyarázatát. Ez a hatás annál nagyobb, mennél inkább olyankor áll be a zavar, amikor a termelés teljes gőzzel folyik.

Eltekintettünk továbbá a fémkincsnek attól a funkciójától, hogy biztosítja a bankjegyek beválthatóságát és sarkpontja az egész hitelrendszernek. A központi bank sarkpontja a hitelrendszernek, a nemesfémtartalék pedig sarkpontja ennek a banknak[18]. A hitelrendszer átcsapása monetárrendszerbe elkerülhetetlen, mint ahogy arra már az I. kötet 3. fejezetében [134. old.] a fizetési eszköz tárgyalása során rámutattam. Tooke éppúgy elismeri, mint Loyd-Overstone, hogy a nemesfémalap megtartása érdekében válságos pillanatokban nagymértékben fel kell áldozni a reális gazdagságot. A vita csak akörül forog, hogy többet vagy kevesebbet kell-e feláldozni s hogy az elkerülhetetlent ésszerűbben vagy kevésbé ésszerűen viseljék-e el[19]. Azt állítják, hogy bizonyos, az össztermeléshez képest jelentéktelen mennyiségű nemesfém a rendszer sarkpontja. Ebből ered — nem is beszélve arról, hogy válság idején milyen ijesztő módon mutatkozik meg ez a „sarkpont"-jellege — a csinos elméleti kettősség. A felvilágosult közgazdaságtan, amíg ex professo [hivatásszerűen] beszél „a tőkéről", addig a legnagyobb megvetéssel tekint az aranyra és

[18] Newmarch („Bank Acts". 1857.): „1364. Az Angol Bank nemesfémtartaléka valójában ... az a központi tartalék vagy központi nemesfémkészlet, amelynek alapján az ország egész üzleti élete folyik. Úgyszólván ez az a sarkpont, amely körül az ország egész üzleti életének forognia kell; az ország összes többi bankjai az Angol Bankot olyan központi kincstárnak vagy tartálynak tekintik, ahonnan fémpénztartalékukat megszerezhetik; s a külföldi váltóárfolyamok hatása mindig éppen ezt a kincset, ezt a tartályt éri."

[19] „Gyakorlatilag tehát mindketten, Tooke is, Loyd is, úgy kívánnak szembeszállni az arany iránti túlságos kereslettel, hogy a kamatláb emelésével és a tőkeelőlegezés csökkentésével a hiteleket már korábban megszorítják. Csupán annyi a különbség, hogy Loyd illúziója terhes, sőt veszélyes {törvényes} korlátozásokhoz és előírásokhoz vezet" („Economist". 1847 [december 11.] 1418. old.).

ezüstre, mint a tőke valójában legmellékesebb és leghaszontalanabb formájára. Mihelyt a banküggyel foglalkozik, mindez teljesen megváltozik, s az arany és ezüst lesz „a" tőke, amelynek megtartása érdekében fel kell áldozni a tőke és munka minden egyéb formáját. De miben különbözik az arany és ezüst a gazdagság más formáitól? Nem értéknagyságában, mert ezt a benne tárgyi alakot öltött munka mennyisége határozza meg, hanem abban, hogy a gazdagság *társadalmi* jellegének önálló megtestesülése, kifejezése. {A társadalom gazdagsága csupán mint egyes személyek gazdagsága létezik, akik annak magántulajdonosai. Társadalmivá csak azáltal lesz, hogy ezek az egyes emberek a minőségileg különböző használati értékeket szükségleteik kielégítésére kicserélik. A tőkés termelésben ezt csak a pénz segítségével tudják megtenni. Az egyes ember gazdagsága tehát csak a pénz révén valósul meg mint társadalmi gazdagság; e gazdagság társadalmi jellege a pénzben, ebben a dologban testesül meg. — *E. F.*} A gazdagság e társadalmi léte tehát úgy jelenik meg, mint valami túlvilági, mint a társadalmi gazdagság valóságos elemei mellett és azokon kívül álló dolog, tárgy, áru. Amíg a termelés zavartalan, erről megfeledkeznek. A hitel, mint a gazdagság ugyancsak társadalmi formája, kiszorítja a pénzt és bitorolja a helyét. A termelés társadalmi jellegébe vetett bizalom következtében a termékek pénzformája csak tovatűnő és eszmei valaminek, puszta elképzelésnek látszik. De mihelyt a hitel meginog — s ez a szakasz a modern ipari ciklusban szükségképpen mindig bekövetkezik —, minden reális gazdagságot valóban és hirtelen pénzzé, tehát arannyá és ezüstté kell változtatni. Ez a követelés őrültség, de szükségszerűen következik magából a rendszerből. S az egész arany és ezüst, amelynek ezeket az óriási igényeket ki kellene elégítenie, nem több, mint a Bank pincéjében levő néhány millió[20]. Az aranykiáramlás hatásaiban tehát az a körülmény, hogy a termelés mint társadalmi termelés nincs igazán alávetve a társadalmi ellenőrzésnek, szembeszökően megmutatkozik, mégpedig abban a formában, hogy a gazdagság társadalmi formája mint a gazdagságon kívülálló *dolog* jelenik meg. Ez a vonása a tőkés rendszernek valójában közös az előző termelési rendszerekkel, amennyiben azok árukereskedelmen és magáncserén alapultak. De legkirívóbban a kapitalizmusban mutatkozik meg, itt válik csak teljesen nevetséges abszurd ellentmondássá

[20] „Ön teljesen egyetért azzal, hogy az arany iránti kereslet megváltoztatására nincs más mód, mint a kamatláb emelése? — Chapman {az Overend, Gurney and Co. nagy váltóügynökség társtulajdonosa}: Ez a véleményem. Ha aranykészletünk bizonyos pontig csökken, legjobb, ha rögtön meghúzzuk a vészharangot és kijelentjük: megkezdődött a hanyatlás s ha valaki aranyat küld külföldre, ezt saját kockázatára teszi." — „Bank Acts". 1857. 5057. sz. vallomás.

és értelmetlenséggé, mert 1) a tőkés rendszerben szűnt meg legteljesebben a közvetlen használati értékre, vagyis a termelő saját szükségletére irányuló termelés, itt tehát a gazdagság csak mint — a termelés és forgalom összefonódásában kifejeződő — társadalmi folyamat létezik; 2) mert ahogy a hitelrendszer fejlődik, a tőkés termelés állandóan arra törekszik, hogy ezt a fémből való korlátot, a gazdagságnak és mozgásának ezt a dologi és egyben képzeletbeli korlátját eltávolítsa, de mindig újra meg újra beveri a fejét rajta.

A válságban felvetődik az a követelés, hogy az összes váltókat, értékpapírokat, árukat egyszerre, egyidejűleg, bankpénzre, ezt az egész bankpénzt viszont aranyra válthassák be.

II. A váltóárfolyam

{Ismeretes, hogy a pénzfémek nemzetközi mozgásának barométere a váltóárfolyam. Ha Anglia többet köteles fizetni Németországnak, mint Németország Angliának, akkor Londonban emelkedik a márkának sterlingben kifejezett ára, és Hamburgban, valamint Berlinben csökken a sterlingnek márkában kifejezett ára. Ha Anglia fizetési kötelezettségeinek ez a Németországgal szembeni túlsúlya nem egyenlítődik ismét ki, például Németországnak Angliában történő többletvásárlásaival, akkor a Németországra szóló márkaváltók sterlingára szükségképpen addig a pontig emelkedik, amelyen túl kifizetődőbb váltók helyett nemesfémet — aranypénzt vagy rúdaranyat — küldeni Angliából Németországba. Ez a folyamat tipikus menete.

Ha ez a nemesfémkivitel nagyméretűvé válik és hosszabb ideig tart, megtámadja az angol banktartalékot, és az angol pénzpiac, elsősorban az Angol Bank, kénytelen védelmi rendszabályokhoz nyúlni. Mint láttuk, ez lényegében abból áll, hogy a kamatlábat felemelik. Jelentékeny aranykiáramlás esetén a pénzpiac helyzete rendszerint nehéz, azaz a pénzformában levő kölcsöntőke iránti kereslet jelentékenyen meghaladja a kínálatot, s a magasabb kamatláb ebből önmagától adódik; az Angol Bank által megállapított leszámítolási ráta megfelel ennek a helyzetnek és érvényesül a piacon. De olyan eset is előfordul, hogy a nemesfémkiáramlás nem a szokásos üzleti kombinációkból ered, hanem másból (pl. kölcsönöket nyújtanak idegen államoknak, tőkét fektetnek be külföldön stb.), amikor tehát a londoni pénzpiacnak mint olyannak a helyzete semmiképpen sem tesz indokolttá jelentős kamatrátaemelést. Az Angol Banknak ekkor nagy „nyílt piaci" kölcsönökkel előbb — mint mondják — „ritkává kell tennie a pénzt", hogy így mesterségesen olyan helyzetet teremtsen,

amely jogossá vagy szükségessé teszi a kamatlábemelést; olyan manőver ez, amely évről évre nehezebbé válik. — *E. F.*}

A banktörvényhozással foglalkozó 1857. évi alsóházi bizottság („Bank Acts" vagy „Bank Committee". 1857. címen idézzük) előtt tett alábbi vallomások megmutatják, hogyan hat ez a kamatrátaemelés a váltóárfolyamokra.

John Stuart Mill: „2176. Ha az üzlet nyomottá vált ... az értékpapírok ára jelentékenyen csökken ... Külföldiek itt Angliában vasúti részvényeket vásároltatnak, vagy külföldi vasúti részvények angol tulajdonosai eladják részvényeiket külföldön ... Ezen összegek erejéig szükségtelenné válik az aranykiszállítás." — „2182. A bankárok és az értékpapírral kereskedő tőzsdések nagy és gazdag osztálya, amelynek révén a kamatláb és a kereskedelmi atmoszféra (pressure) kiegyenlítése a különböző országok között rendszerint végbemegy ... mindig olyan értékpapírok után kutat, amelyek áremelkedést ígérnek ... Ezek az emberek olyan országban fognak értékpapírokat vásárolni, amely aranyat küld külföldre." — „2183. Az ilyen tőkebefektetések 1847-ben jelentékenyek voltak és elegendőnek bizonyultak az aranykiáramlás csökkentésére."

J. G. Hubbard, az Angol Bank volt kormányzója és 1838 óta igazgatósági tagja: „2545. Nagy tömeg olyan európai értékpapír van ... amely Európa legkülönbözőbb pénzpiacain forog, s mihelyt ezek a papírok az egyik piacon 1 vagy 2%-kal süllyednek, rögtön felvásárolják őket, hogy átküldjék más piacokra, ahol értékük még tartja magát." — „2565. Nem tartoznak-e külföldi országok jelentékeny összegekkel angol kereskedőknek? — De igen." — „2566. Ezeknek az adósságoknak a behajtása tehát egymagában elegendő volna ahhoz, hogy megmagyarázza a tőke igen nagy felhalmozását Angliában? — 1847-ben pozíciónkat végül is azzal állítottuk helyre, hogy töröltük Amerikának és Oroszországnak Angliával szemben fennálló sokmilliós régi adósságát." {Anglia ezeknek az országoknak ugyanakkor szintén „sok millióval" tartozott gabonáért és nem mulasztotta el, az angol adósok csődjei révén, ezt is nagyobbrészt „törölni". Lásd a banktörvényekről szóló 1857. évi jelentést fentebb a 30. fejezetben, 484. old.} — „2572. 1847-ben Anglia és Pétervár között igen magas volt a váltóárfolyam. Amikor a kormány levelében felhatalmazta a Bankot arra, hogy jegyeket bocsásson ki, anélkül hogy az előírt 14 milliós határt" {az aranytartalékon túl} „betartaná, azt a feltételt szabta, hogy a leszámítolási kamatlábat 8%-on kell tartani. Ebben az időpontban és ilyen leszámítolási ráta mellett hasznothajtó üzlet volt aranyat küldeni Pétervárról Londonba és megérkezése után 8%-ra kölcsönadni arra az időre, ameddig az eladott arany ellenében intézvényezett

háromhónapos váltók le nem jártak." — „2573. Minden aranyműveletnél sok tényezőt kell mérlegelni; számba kell venni a váltóárfolyamot és azt a kamatlábat, amelyre a pénz a váltó lejártáig" {az arany ellenében kiállított váltóról van szó} „kölcsönadható."

Váltóárfolyam Ázsiával szemben

A következő részletek fontosak, először azért, mert megmutatják, hogy ha Anglia váltóárfolyama Ázsiával szemben kedvezőtlen, akkor más országoknál kell kárpótlást keresnie, amelyek Ázsiából történő behozatalukat Anglia közvetítésével fizetik meg. Másodszor pedig azért, mert Wilson úr itt ismét balga kísérletet tesz arra, hogy azonosítsa a nemesfémkivitelnek és általában a tőkekivitelnek a váltóárfolyamokra gyakorolt hatását; mindkettőnél olyan esetről van szó, amikor a kivitel nem fizetési vagy vásárlóeszközként, hanem tőkebefektetés céljából történik. Először is magától értetődő, hogy ha néhány millió font sterlinget akár nemesfém, akár vasúti sínek formájában Indiába küldenek, hogy ott vasútépítésbe fektessék be, itt két különböző formában egyazon tőkeösszeget visznek át egyik országból a másikba. Ez az átvitel nem szerepel a közönséges kereskedelmi üzletek elszámolásában, s az exportáló ország nem vár másfajta visszatérítést, mint azt, hogy később évi jövedelemben részesül e vasutak bevételéből. Ha ez a kivitel nemesfém formájában történik, akkor, minthogy a nemesfém mint olyan közvetlenül kölcsönadható pénztőke és az egész pénzrendszer alapja, ezért, bár nem okvetlenül és minden esetben, de a korábban kifejtett körülmények között, közvetlenül hatással lesz a nemesfémet exportáló ország pénzpiacára s ezzel az ottani kamatlábra. Ugyancsak közvetlenül hat a váltóárfolyamra. Nemesfémet ugyanis csak azért küldenek, mert és amennyiben a londoni pénzpiacon kínált — például Indiára szóló — váltók e különleges pénzküldés lebonyolítására nem elegendők. Az Indiára szóló váltók kereslete tehát túlhaladja kínálatukat, s így árfolyamuk Angliára nézve pillanatnyilag kedvezőtlenné válik, nem azért, mert Anglia Indiával szemben eladósodott, hanem mert rendkívüli összegeket kell Indiába küldenie. Hosszabb időt tekintve az ilyen Indiába irányuló nemesfémkivitel szükségképpen arra vezet, hogy megnöveli az angol áruk iránti indiai keresletet, mert közvetve növeli India fogyasztóképességét európai árukban. Ha viszont a tőkét sínek stb. formájában küldik ki, ez a váltóárfolyamot egyáltalán nem befolyásolhatja, mert Indiának nem kell ellenértéket fizetnie. Éppen ezért a pénzpiacot sem kell befolyásolnia. Wilson azzal az állítással igyekszik ilyen befolyást bizonyítani, hogy az ilyen rendkívüli kiadás rendkívüli keresletet

támaszt pénzhitelre s ezáltal hat a kamatlábra. Ez megtörténhet, de teljesen helytelen azt állítani, hogy minden körülmények között így történik. Bárhová küldik a síneket és bárhol rakják is le őket, akár angol, akár indiai földön, nem jelentenek mást, mint az angol termelés bizonyos bővülését bizonyos területen. Azt állítani, hogy a termelés bővülése — akár igen tág határok között is — a kamatláb emelkedése nélkül lehetetlen, ez ostobaság. A pénzhitelnyújtás, vagyis a hitelműveleteket igénylő üzletek száma esetleg növekedhet. De az ilyen műveletek száma változatlan kamatláb mellett is növekedhet. Angliában a vasúti láz idején a 40-es években így is történt. A kamatláb nem emelkedett. Az pedig nyilvánvaló, hogy ha valóságos tőkéről, azaz itt áruról van szó, a pénzpiacra gyakorolt hatás független attól, hogy ezek az áruk külföldi rendeltetésűek-e avagy belső használatra szolgálnak. A kettő között csak akkor lehetne különbséget tenni, ha Anglia külföldi tőkebefektetései csökkentenék kereskedelmi kivitelét — azt a kivitelt, amelyért fizetni kell, amely tehát visszaáramlást idéz elő —, vagy ha esetleg ezek a tőkebefektetések már a hitel túlfeszítésének és a kezdődő szédelgésnek a tünetei lennének.

Az alábbiakban Wilson kérdez és Newmarch felel [„Bank Acts" 1857.].

„1786. A keletázsiai ezüstkereslettel kapcsolatban Ön az előbb azt mondotta, hogy véleménye szerint az Indiával szembeni váltóárfolyamok Angliának kedveznek, noha állandóan jelentékeny nemesfémkincset küldünk Kelet-Ázsiába; meg tudja ezt indokolni? — Természetesen ... Az Egyesült Királyság Indiába irányuló kivitelének valóságos értéke 1851-ben, úgy vélem, 7 420 000 font sterlingre rúgott. Ehhez hozzáadandó az India House* váltóinak, vagyis azoknak a bevételeknek az összege, amelyeket a Keletindiai Társaság saját kiadásainak fedezésére Indiából húz. A szóban forgó évben ezek a váltók 3 200 000 font sterlinget tettek ki; úgyhogy az Egyesült Királyság Indiába irányuló összkivitele 10 620 000 font sterlingre rúgott. 1855-ben ... az árukivitel valóságos értéke 10 350 000 font sterlingre emelkedett; az India House váltói 3 700 000 font sterlinget tettek ki; az összkivitel tehát 14 050 000 font sterling volt. Az Anglia által Indiából 1851-ben behozott áruk valóságos értékét, azt hiszem, nem tudjuk megállapítani; de meg tudjuk állapítani ezt az értéket 1854 és 1855-re vonatkozóan. 1855-ben az Indiából Angliába irányuló árubehozatal valóságos összértéke 12 670 000 font sterling volt, s ha ezt az összeget a 14 050 000 font sterlinggel összehasonlítjuk, a két ország

* A Keletindiai Társaság igazgatósága. — *Szerk.*

közötti közvetlen kereskedelemből Angliára nézve kedvező egyenleg adódik, amely 1 380 000 font sterlinget tesz ki."

Erre Wilson megjegyzi, hogy a váltóárfolyamokat a közvetett kereskedelem is befolyásolja. Így például az Indiából Ausztráliába és Észak-Amerikába irányuló kivitelt Londonra szóló váltókkal fedezik, s ezért ez a kivitel ugyanúgy hat a váltóárfolyamra, mintha az áruk Indiából közvetlenül Angliába kerülnének. Továbbá, ha Indiát és Kínát együtt vesszük számításba, akkor az egyenleg Anglia számára kedvezőtlen, minthogy Kína ópium fejében állandóan jelentékeny összegeket fizet Indiának, Angliának pedig fizetéseket kell teljesítenie Kínával szemben, s az összegek ezen a kerülő úton Indiába vándorolnak (1787, 1788).

1791. Wilson most megkérdezi, hogy a váltóárfolyamokra gyakorolt hatás nem ugyanaz-e, függetlenül attól, hogy a tőkét „vasúti sínek és mozdonyok, vagy pedig fémpénz formájában exportálják". Newmarch erre helyesen azt feleli, hogy az a 12 millió font sterling, amelyet az utóbbi években vasútépítésre Indiába küldtek, tulajdonképpen egy évjáradék megszerzésére szolgált, amelyet India szabályos időközökben fizetni tartozik Angliának. „Ami a nemesfémpiacra gyakorolt kozvetlen hatást illeti, ilyen hatással a 12 millió font sterling befektetése csak annyiban járhat, amennyiben nemesfémet kellett kiküldeni pénzformában történő valóságos befektetés céljára."

1797. {Weguelin kérdez:} „Ha ennek a vasnak (a síneknek) az ellenértékét nem fizetik ki, hogyan mondhatjuk azt, hogy hatással van a váltóárfolyamra? — Nem hiszem, hogy a kiadásnak az a része, amelyet áruk formájában küldenek ki, a váltóárfolyamot befolyásolná... a váltóárfolyamot két ország kozott mondhatni kizárólag az befolyásolja, hogy az egyik országban mennyi kötelezvényt vagy váltót kínálnak eladásra a másik országban ennek ellenében felkínált mennyiséghez képest; ez a váltóárfolyam ésszerű elmélete. Ami a 12 millió átutalását illeti, ezt a 12 milliót először is itt jegyezték. Ha az üzlet úgy bonyolódott volna le, hogy mind a 12 milliót Kalkuttában, Bombayben és Madrasban fémpénzben kellett volna letenni . . . akkor ez a hirtelen kereslet erős hatással lett volna az ezüst árára és a váltóárfolyamra, éppúgy mint ha a Keletindiai Társaság holnap bejelentené, hogy váltói összegét 3-ról 12 millióra emeli. De e 12 millió felét . . . Angliában költik el áruk . . . vassínek, fa és más anyagok vásárlására . . . angol tőkét adnak ki magában Angliában bizonyos árufajtára, amelyet Indiába küldenek. Ennyi az egész." — 1798. {Weguelin:} „De ezeknek a vasúthoz szükséges vas- és faáruknak az előállítása erősen megnöveli bizonyos külföldi áruk fogyasztását, s ez mégis befolyással lehet a váltóárfolyamra? — Minden bizonnyal."

Wilson most úgy véli, hogy a vas túlnyomórészt munkát, a munkáért kifizetett bér pedig nagyrészt behozott árukat képvisel (1799), majd tovább kérdez:

„1801. De egészen általánosságban szólva: Ha azokat az árukat, amelyeket e behozott áruk elfogyasztása segítségével állítottak elő, úgy küldjük ki, hogy nem kapunk érte ellenértéket sem termékben, sem másban, vajon nem járna-e ez olyan hatással, hogy a váltóárfolyamokat ránknézve kedvezőtlenné tenné? — Éppen ez történt Angliában a nagy vasúti befektetések idején" {1845-ben}. „Három, négy vagy öt év folyamán 30 millió font sterlinget költöttek Önök vasutakra, éspedig csaknem az egész összeget munkabérre. Három év alatt a vasutak, mozdonyok, vasúti kocsik és pályaudvarok építésénél több munkást foglalkoztattak, mint az összes gyári kerületekben együttvéve. Ezek az emberek ... bérüket arra költötték, hogy teát, cukrot, szeszesitalokat és más külföldi árukat vásároltak; ezeket az árukat importálni kellett; de tény, hogy e nagy kiadások ideje alatt a váltóárfolyamok Anglia és a többi ország között nem változtak lényegesen. Nem történt nemesfémkiáramlás, sőt ellenkezőleg, inkább nemesfém áramlott be."

1802. Wilson kitart azon az álláspontón, hogy ha Anglia és India között a kereskedelmi mérleg egyensúlyban van és a váltóárfolyam parin áll, akkor a rendkívüli vas- és mozdonyküldeménynek „befolyásolnia kell az Indiával szembeni váltóárfolyamot". Newmarch nem hajlandó belátni, miért kell ennek így lennie, hiszen a síneket tőkebefektetésként küldik, és Indiának nem kell őket ilyen vagy amolyan formában megfizetnie. Hozzáteszi: „Egyetértek azzal az elvvel, hogy egyetlen országnak sem lehet hosszú időn át kedvezőtlen váltóárfolyama mindazokkal az országokkal szemben, amelyekkel kereskedik; az egyik országgal szembeni kedvezőtlen váltóárfolyam szükségképpen kedvező árfolyamot hoz létre egy másik országgal szemben." Wilson erre a következő közhellyel áll elő: „1803. Vajon nem ugyanaz marad-e a tőkekivitel, akár ilyen, akár amolyan formában küldik ki a tőkét? — Ami a fizetési kötelezettséget illeti, igen." — „1804. Akár nemesfémet küldenek tehát ki, akár árukat, az indiai vasútépítés hatása az itteni tőkepiacra ugyanaz volna s a tőke értékét éppúgy emelné, mintha az egészet nemesfém formájában küldték volna ki?"

Ha a vasárak nem emelkedtek, ez mindenesetre azt bizonyította, hogy a sínekben rejlő „tőke" „értéke" nem növekedett. Amiről itt szó van, az a pénztőke értéke, a kamatláb. Wilson szeretné a pénztőkét azonosítani a tőkével általában. Az egyszerű tény mindenekelőtt az, hogy Angliában 12 milliót jegyeztek indiai vasutakra. Ez olyan dolog, aminek közvetlenül semmi köze sincs a váltóárfolyamokhoz,

s a 12 millió rendeltetése ugyancsak mellékes a pénzpiac szempontjából. A pénzpiac kedvező helyzete esetén ennek nem kell semmiféle hatással járnia, mint ahogy az 1844. és 1845. évi angol vasúti jegyzések szintén nem befolyásolták a pénzpiacot. Ha a pénzpiacon kissé már szorult a helyzet, akkor a jegyzés hatást gyakorolhat ugyan a kamatlábra, de csak a kamatlábemelés irányában, márpedig utóbbinak Wilson elmélete szerint a váltóárfolyamokat Angliára nézve kedvezően kellene befolyásolnia, azaz fékeznie kellene a nemesfémkivitelre — ha nem Indiába, akkor más országokba — irányuló tendenciát. Wilson úr egyik kérdésről átugrik a másikra. Az 1802. sz. kérdésnél azt állítja, hogy a tőkekivitelnek a váltóárfolyamokat kell befolyásolnia; az 1804. sz. kérdésnél, hogy a „tőke értékét", márpedig ez két igen különböző dolog. A kamatláb hatással lehet a váltóárfolyamokra és a váltóárfolyamok hatással lehetnek a kamatlábra, de változó árfolyamok mellett a kamatláb állandó maradhat, változó kamatláb mellett pedig változatlanok maradhatnak az árfolyamok. Wilsonnak nem megy a fejébe, hogy amikor tőkét küldenek külföldre, maga a forma, amelyben kiküldik, a hatás szempontjából ekkora különbséget okoz, vagyis, hogy a tőke formájának különbözősége és különösen pénzformája ilyen fontos, ami teljesen ellentmond a felvilágosult közgazdaságtan nézeteinek. Newmarch válasza Wilsonnak annyiban egyoldalú, hogy egyáltalán nem figyelmezteti arra, hogy hirtelenül és ok nélkül a váltóárfolyamról a kamatlábra ugrott át. Newmarch erre az 1804-es számú kérdésre bizonytalanul és ingadozva felel: „Kétségtelen, ha 12 milliót kell felhajtani, akkor az általános kamatláb szempontjából lényegtelen, hogy ezt a 12 milliót nemesfémformában vagy anyagok formájában küldik-e ki. Mégis azt hiszem" {ez a „mégis" szép átmenet ahhoz, hogy most pontosan az ellenkezőjét mondja}, „hogy ez nem teljesen lényegtelen" {lényegtelen, de mégsem lényegtelen}, „mert az egyik esetben a 6 millió font sterling azonnal visszaáramlana; a másik esetben ez nem történne oly gyorsan. Ezért némi" {micsoda határozottság!} „különbséget jelent, hogy a 6 milliót itt az országban költik-e el, vagy teljes egészében kiküldik." Mit jelentsen az, hogy a 6 millió azonnal visszaáramlana? Ha a 6 millió font sterlinget Angliában költötték el, akkor ez az összeg sínekben, mozdonyokban stb. van meg, amelyeket Indiába küldenek, ahonnan nem térnek vissza, s értékük csak amortizáció révén, tehát igen lassan térül meg, míg a 6 millió nemesfém talán igen gyorsan visszaáramlik in natura [természetes alakjában]. Ha a 6 milliót munkabérre fordították, akkor ezt az összeget megették; de az a pénz, amelynek alakjában előlegezték, továbbra is az országon belül forog vagy tartalékot alkot. Ugyanez áll a síntermelők profitjára és a 6 millió ama részére,

amely állandó tőkéjüket pótolja. A visszaáramlásról szóló kétértelmű frázist Newmarch csak azért használja, hogy ne kelljen egyenesen kimondania: a pénz az országban maradt, s amennyiben kölcsönözhető pénztőkeként működik, a különbség a pénzpiac szempontjából csak annyi (eltekintve attól, hogy a forgalom esetleg több fémpénzt nyelt el), hogy nem *B*, hanem *A* számlájára költik el. Az ilyen befektetés, amikor a tőkét áruk és nem nemesfém formájában viszik ki idegen országokba, csak akkor lehet hatással a váltóárfolyamra (éspedig nem azzal az országgal szembeni váltóárfolyamra, ahol befektetik), ha e kivitt áruk termelése más külföldi áruk külön behozatalát teszi szükségessé. Ennek a termelésnek ekkor nem az a rendeltetése, hogy ezt a külön behozatalt egyensúlyozza. De így van ez minden hitelre történő kivitelnél, akár tőkebefektetésről, akár közönséges kereskedelmi célokat szolgáló kivitelről legyen is szó. Ezenkívül ez a külön behozatal visszahatásképpen külön keresletet is támaszthat angol áruk iránt, például a gyarmatok vagy az Egyesült Államok részéről.

Korábban [1786. sz. kérdés] Newmarch azt mondotta, hogy a Keletindiai Társaság váltói következtében Anglia többet visz ki Indiába, mint amennyit onnan behoz. Sir Charles Wood e pontra vonatkozóan keresztkérdéseket tesz fel neki. Az Indiába irányuló angol kivitel valójában azért haladja meg az onnan származó behozatalt, mert van olyan behozatal Indiából, amelyért Anglia nem fizet semmit: a Keletindiai Társaság (most a keletindiai kormány) váltói ugyanis Indiától beszedett adót jelentenek. Például 1855-ben: Anglia behozatala Indiából 12 670 000 font sterling; Anglia kivitele Indiába 10 350 000 font sterling; az India javára mutatkozó egyenleg 2 250 000 font sterling. „Ha a dolog csupán ennyiből állna, akkor ezt a 2 250 000 font sterlinget valamilyen formában át kellene utalni Indiába. De számításba kell venni az India House követeléseit. Az India House közhírré teszi, hogy a különböző indiai tartományokra váltókat bocsáthat ki 3 250 000 font sterling erejéig." {Ezt az összeget szedték be a Keletindiai Társaság londoni költségei s a részvényeseknek fizetendő osztalékok fejében.} „S ez nemcsak a kereskedelem útján keletkezett 2 250 000 font sterling egyenleget egyenlíti ki, hanem még egymilliónyi többletet is eredményez" (1917).

1922. (Wood:) „Az India House e váltóinak tehát nem az a hatása, hogy az Indiába irányuló kivitelt növelik, hanem hogy azt pro tanto [megfelelő arányban] csökkentik?" {Azaz csökkentik annak a szükségességét, hogy az Indiából származó behozatalt oda irányuló ugyanilyen összegű kivitellel fedezzék.} Newmarch úr ezt azzal magya-

rázza, hogy az angolok ezért a 3 700 000 font sterlingért „jó kormányzatot" visznek ki Indiába (1925). Wood, aki mint az indiai ügyek minisztere igen jól ismerte az angolok által exportált „jó kormányzatot", helyesen és gúnyosan így válaszol, 1926: „Akkor hát az a kivitel, amelyet, mint Ön mondja, az India House váltói idéznek elő, nem áruk, hanem jó kormányzat kiviteléből áll." Minthogy Anglia „ily módon" sokat exportál „jó kormányzat" és külföldi tőkebefektetés formájában — tehát olyan behozatalra tesz szert, amely a kozonséges üzlettől teljesen független, részint az exportált „jó kormányzatért" beszedett adóra, részint a gyarmatokon és másutt befektetett tőkéből származó jovedelemre, olyan adóra, amelyért nem kell ellenértéket fizetnie. Világos tehát, hogy a váltóárfolyamokat nem befolyásolja, ha Anglia ezeket az adókat minden kiviteli ellentétel nélkül egyszerűen elfogyasztja; világos, hogy a váltóárfolyamokat az sem érinti, ha ezeket az adókat újra befektetik, éspedig nem Angliában, hanem — termelő vagy nem termelő módon — külföldon; ha például ezekből az adókból lőszert küld a Krimbe. Sőt, amennyiben a külföldről származó behozatal Anglia jövedelmét alkotja — a behozatalért természetesen fizetni kell, akár adó formájában, amikor is nem kell ellenértéket adni, akár ez ingyenesen élvezett adók ellenében történő csere útján, akár közönséges kereskedelmi úton —, Anglia azt vagy elfogyaszthatja, vagy mint tőkét újra befektetheti. A váltóárfolyamot sem az egyik, sem a másik nem érinti, s a bolcs Wilson ezt nem veszi észre. Akár hazai, akár külföldi termék alkotja a jovedelem egy részét — utóbbi eset előfeltétele csak az, hogy hazai termékeket külföldi termékekre cseréltek — e jovedelem termelő vagy nem termelő módon történő elfogyasztása mit sem változtat a váltóárfolyamokon, bár a termelés méreteit befolyásolja. Ennek alapján kell megítélni az alábbiakat.

1934. Wood megkérdezi most, hogyan befolyásolhatná a Krimbe küldott hadianyag a Torokországgal szembeni váltóárfolyamot. Newmarch így felel: „Nem látom be, hogy pusztán a hadianyagszállításnak miért kellene a váltóárfolyamot befolyásolnia, de ha nemesfémet küldenek, az kétségkívül érinti a váltóárfolyamot." Itt tehát megkülönbözteti a pénzformában levő tőkét az egyéb tőkétől. Most azonban Wilson a kovetkezőt kérdezi:

„1935. Ha Önok valamely árucikkből sokat visznek ki, s ennek ellenében nem történik megfelelő behozatal" {Wilson úr elfelejti, hogy Anglia igen jelentékeny behozatalt bonyolít le, amelynek sohasem volt megfelelő kiviteli ellentétele, hacsak nem a „jó kormányzat" vagy a már régebben, befektetés céljából exportált tőke; persze ez nem olyan behozatal, amely a szabályos kereskedelemhez tartozik. Ezeket a behozott cikkeket pedig megint kicserélik, például amerikai

termékre, s ha ezeket az amerikai termékeket Anglia exportálja valahová, anélkül hogy onnan megfelelő árumennyiséget importálna, ez mit sem változtat azon, hogy a szóban forgó angol behozatal értéke elfogyasztható, anélkül hogy egyenérték áramlana ki cserébe külföldre; ehhez a behozatalhoz kiviteli ellentétel nélkül jutottak hozzá, s ezért el is használhatják anélkül, hogy a kereskedelmi mérlegbe belekerülne}, „akkor nem fizetik ki azt a külföldi adósságot, amelyet a behozatal folytán csináltak." {De ha ezt a behozatalt már előre megfizették, például a külföldnek nyújtott hitellel, akkor ezáltal semmiféle adósságot nem csinálnak s a kérdésnek semmi köze sincs a nemzetközi mérleghez; a kérdés abban oldódik fel, hogy a kiadások produktívak-e vagy improduktívak, miközben egyre megy, hogy az így elhasznált termékek belföldi vagy külföldi termékek-e.} „S ezért az ilyen műveletekkel Önök szükségképpen hatást gyakorolnak a váltóárfolyamokra, azáltal hogy a külföldi adósságot nem fizetik ki, mert a kivitelnek nincs megfelelő behozatali ellentétele. — Ez általában érvényes a különböző országokra."

Wilson szónoklatának az az értelme, hogy a megfelelő behozatal nélkül lebonyolított minden kivitel egyúttal megfelelő kivitel nélküli behozatal; mert az exportált árucikk termelésébe külföldi, tehát importált áruk kerülnek bele. Feltételezi, hogy minden ilyen kivitel meg nem fizetett behozatalon — tehát külföldi adósságon — alapul, vagy ilyet teremt. Ez még akkor is helytelen, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a két körülményt, hogy 1) Angliának van ingyenes behozatala, amelyért nem fizet semmi ellenértéket; ilyen például indiai behozatalának egy része. Ezeket az árukat kicserélheti Amerikából behozott cikkekre s utóbbiakat behozatali ellentétel nélkül exportálhatja, mindenesetre, ami az értéket illeti, csak olyasmit exportált, ami neki semmibe sem került. És 2) lehetséges, hogy Anglia már kifizette azt a behozatalt, például amerikai behozatalt, amely pótlólagos tőkét alkot; ha ezt nem termelő módon, pl. hadianyag formájában fogyasztja el, akkor nem csinál adósságot Amerikával szemben és nem befolyásolja az Amerikával szembeni váltóárfolyamot. Newmarch az 1934. és 1935. sz. kérdéseknél ellentmond önmagának, és erre Wood figyelmezteti, 1938: „Ha olyan árukat viszünk ki, amelyekért nem áramlik be megfelelő ellentétel" {hadikiadások} „s az ezeknek előállításához felhasznált termékek közül egyik sem származik abból az országból, ahová ezeket az árukat kiküldjük, hogyan befolyásolja ez a szóban forgó országgal szembeni váltóárfolyamot? Tegyük fel, hogy a Törökországgal lebonyolódó kereskedelem a szokott egyensúlyban van; hogyan befolyásolja a Krimbe irányuló hadianyagkivitel az Anglia és Törökország közötti váltóárfolyamot?" — Newmarch itt elveszti

higgadtságát, elfelejti, hogy erre az egyszerű kérdésre 1934. sz. alatt már helyes feleletet adott és kijelenti: „Úgy látom, a gyakorlati kérdést kimerítettük és most a metafizikai vita igen magas régiójába tévedünk."

{Wilson másképpen is megfogalmazza azt az állítását, hogy a váltóárfolyamot az egyik országból a másikba történő bármilyen tőkeátvitel, akár nemesfém, akár áruk formájában történjék is ez, befolyásolja. Wilson természetesen tudja, hogy a váltóárfolyamra befolyással van a kamatláb, éspedig különösen az abban a két országban érvényes kamatláb viszonya, amely országok egymással szembeni váltóárfolyamát vizsgáljuk. Ha tehát bizonyítani tudja, hogy általában a tőkefelesleg s így mindenekelőtt a különböző áruk — köztük a nemesfémek — felosleges más körülmények mellett szintén hatással van a kamatlábra, már egy lépéssel kozelebb jut céljához; ez esetben e tőke jelentékeny részének egy másik országba történő átvitele szükségképpen mindkét országban megváltoztatja a kamatlábat, mégpedig ellenkező irányban, s ennek hatásaképpen a két ország közötti váltóárfolyam is megváltozik. — *E. F.*}

Az „Economist"-ban, amelyet abban az időben ő szerkesztett, Wilson a következőket mondja (1847 [május 22.] 475. old.):

„Világos, hogy az ilyen tőkefelesleg, amelyet mindenféle áruk — köztük a nemesfémek — nagy készletei jeleznek, szükségképpen nemcsak általában az áruk alacsony árával, hanem a tőke használatáért fizetett alacsony kamatlábbal jár együtt (1.). Ha olyan árukészletünk van, amely az ország számára két elkövetkező évre elegendő, akkor ezen áruk felett sokkal alacsonyabb ráta fejében lehet bizonyos időre szóló rendelkezési jogot szerezni, mint ha a készlet alig két hónapra elegendő (2.). Minden pénzkölcsön, bármilyen formában nyújtják, csupán áruk fölötti rendelkezési jog átruházása egyik emberről a másikra. Ha tehát fölös mennyiségben van áru, a pénzkamat szükségképpen alacsony, ha pedig kevés az áru, akkor szükségképpen magas (3.). Ha az árukínálat erősödik, akkor növekszik az eladók száma a vevőkhöz képest, s amilyen mértékben az áruk mennyisége a kozvetlen fogyasztás szükségleteit meghaladja, kell mind nagyobb részüket későbbi fogyasztásra elraktározni. Ilyen körülmények között az árutulajdonos méltányosabb feltételekkel fog eladni jövőbeni fizetésre vagy hitelre, mint ha biztos lenne abban, hogy egész készletét néhány hét alatt eladhatja (4.)."

Az 1. tétellel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy lehetséges erős nemesfém*beáramlás* ugyanakkor, amikor a termelést *korlátozzák*. Válság után ez mindig így van. A következő szakaszban előfordulhat,

hogy nemesfém áramlik be olyan országokból, amelyek főleg nemesfémet termelnek; a többi áru behozatalát ebben az időszakban a kivitel rendszerint kiegyenlíti. E két szakaszban a kamatláb alacsony és csak lassan emelkedik; ennek okát már láttuk. Ez az alacsony kamatláb mindenütt megmagyarázható volt a „mindenféle áruk nagy készleteinek" hatása nélkül. Hogyan is lehetne a nagy árukészleteknek ilyen hatása? A gyapot alacsony ára például magas profitot tesz lehetővé a fonógyáros stb. számára. Miért alacsony tehát a kamatláb? Bizonyára nem azért, mert a kölcsönvett tőkével magas profitot lehet szerezni. Csak és kizárólag azért, mert a fennálló körülmények között a kölcsöntőke iránti kereslet nem nő arányosan ezzel a profittal; a kölcsöntőke mozgása tehát eltér az ipari tőke mozgásától. Az „Economist" éppen az ellenkezőjét akarja bebizonyítani: ti. azt, hogy ez a mozgás azonos az ipari tőke mozgásával.

A 2. tétel — ha a két évre előre elegendő készlet képtelen feltevését odáig enyhítjük, hogy némi értelmet kapjon — az árupiac túltelítettségét feltételezi. Ez az árak csökkenését eredményezné. Kevesebbet kellene fizetni egy bála gyapotért. Ebből egyáltalában nem következik, hogy a bála gyapot megvásárlására szolgáló pénzt olcsóbban lehetne megszerezni. Ez a pénzpiac helyzetétől függ. Ha olcsóbban lehet pénzhez jutni, akkor ez csak azért van, mert a kereskedelmi hitel olyan helyzetben van, hogy a szokásosnál kisebb mértékben kell a bankhitelt igénybe vennie. Az áruk, amelyek a piacot túltelítik, létfenntartási eszközök vagy termelési eszközök. Mind az egyik, mind a másik alacsony ára növeli az ipari tőkés profitját. Miért nyomnák tehát le az alacsony árak a kamatlábat, hacsak nem azért, mert az ipari tőke bősége és a pénzhitel iránti kereslet között nem azonosság, hanem ellentét áll fenn? A körülmények olyanok, hogy a kereskedő és a gyáros könnyebben hitelezhet egymásnak; minthogy a kereskedelmi hitel szerzése így könnyebbé vált, mind a gyáros, mind a kereskedő kevésbé szorul rá bankhitelre; ezért a kamatláb alacsony lehet. Ennek az alacsony kamatlábnak semmi köze sincs a nemesfémbeáramláshoz, bár a kettő történhet egy időben, s ugyanazok az okok, amelyek a behozatali cikkeket olcsóbbá teszik, nemesfémbehozatali többletet is eredményezhetnek. Ha a behozatali piac valóban túltelített volna, akkor ez a behozatali cikkek iránti kereslet csökkenését bizonyítaná, amelyet alacsony árak mellett nem lehetne másképp megmagyarázni, mint a hazai ipari termelés csökkenésének következményeként; ez azonban alacsony árakon történő túl nagy behozatal mellett megint csak megmagyarázhatatlan volna. Csupa képtelenség, mellyel Wilson azt akarja bebizonyítani, hogy az árak süllyedése = a kamatláb süllyedésével. Lehetséges, hogy a kettő

egyidejűleg egymás mellett fordul elő. De akkor nem az ipari tőke és a kolcsonozhető pénztőke mozgási irányának azonosságát, hanem ellentétét fejezi ki.

A 3. tétel azt állítja, hogy a pénzkamat alacsony, ha árubőség van; de hogy ennek miért kell így lennie, az ebből a további fejtegetésből sem derül ki. Ha az áruk olcsók, akkor egy bizonyos mennyiség megvásárlásához mondjuk 1000 font sterlingre van szükségem, nempedig 2000-re, mint azelőtt. De lehet, hogy most is 2000 font sterlinget fektetek be, kétszer annyi árut vásárolok érte, kibővítem üzletemet azáltal, hogy ugyanakkora tőkét előlegezek, amelyet talán kölcson kell vennem. Most, éppúgy mint azelőtt, 2000 font sterlingért vásárolok. A pénzpiacon mutatkozó keresletem tehát ugyanakkora marad, noha az árupiacon megnyilvánuló keresletem az áruárak süllyedésével emelkedik. De ha az utóbbi kereslet csökken, vagyis ha a termelés az áruárak süllyedésével nem nő, ami az „Economist" valamennyi törvényének ellentmondana, akkor a kolcsonözhető pénztőke iránti kereslet csokkenne, noha a profit novekedne; ez a novekvő profit azonban kolcsontőke iránti keresletet teremtene. Az alacsony áruáraknak egyébként három oka lehet. Először, a kereslet hiánya. Ekkor a kamatláb a termelés bénultsága kovetkeztében alacsony, nem pedig azért, mert az áruk olcsók, hiszen ez az olcsóság csak a bénultság kifejezője. Vagy azért alacsony, mert a kínálat túlságosan nagy a kereslethez képest. Ez előfordulhat a piacok túltelítése stb. kovetkeztében, ami válságokhoz vezet, s magának a válságnak az idején magas kamatlábbal járhat együtt; vagy előfordulhat azért, mert az áruk értéke csökkent, tehát ugyanazt a keresletet alacsonyabb áron lehet kielégíteni. Az utóbbi esetben miért kell a kamatlábnak csokkennie? Mert a profit növekszik? Ha ez azért van így, mert most kevesebb pénztőkével lehet ugyanakkora termelőtőkéhez vagy árutőkéhez jutni, akkor ez csak azt bizonyítaná, hogy a profit és a kamat fordítottan arányosak. Az „Economist" általános tétele mindenképpen helytelen. Az áruk alacsony pénzára nem jár szükségképpen együtt alacsony kamatlábbal. Máskülonben a legszegényebb országokban, ahol a termékek pénzára igen alacsony, a kamatlábnak is rendkívül alacsonynak, a leggazdagabb országokban pedig, ahol a mezőgazdasági termékek pénzára a legmagasabb, a kamatlábnak is rendkívül magasnak kellene lennie. Általánosságban az „Economist" beismeri, hogy ha a pénz értéke csokken, ez a kamatlábat egyáltalán nem befolyásolja. 100 font sterling most is 105 font sterlinget hoz, mint azelőtt; s ha a 100 kevesebbet ér, akkor kevesebbet ér az 5 font sterling kamat is. Az credeti osszeg értékének emelkedése vagy csokkenése nem befolyásolja az arányt. Bizonyos árumennyiség mint érték bizonyos

pénzösszeggel egyenlő. Ha értéke emelkedik, akkor nagyobb pénzösszeggel egyenlő; ha süllyed, kisebbel. Ha értéke = 2000, akkor 5% = 100; ha értéke = 1000, akkor 5% = 50. De ez mit sem változtat a kamatlábon. Az egész dolog ésszerű magva csak annyi, hogy több pénzhitelre van szükség, ha 2000 font sterling kell ugyanannak az árumennyiségnek a megvásárlásához, mint ha csak 1000 font sterling. De ez az adott esetben a profit és kamat közötti fordított arányt mutatja csupán. Mert a profit nő, ha az állandó és változó tőke elemei olcsóbbodnak, a kamat pedig csökken. De megtörténhet és gyakran megtörténik az ellenkezője is. A gyapot például olcsó lehet azért, mert nincs kereslet fonal és szövet iránt; viszonylag drága lehet, mert a pamutipar nagy profitja következtében nagy a kereslet iránta. Másrészt előfordulhat, hogy a gyárosok profitja éppen azért magas, mert a gyapot ára alacsony. Hubbard táblázata bizonyítja, hogy a kamatláb és az áruk ára egymástól teljesen független mozgást végez; ugyanakkor a kamatláb mozgása pontosan alkalmazkodik a nemesfémkészlet és a váltóárfolyamok mozgásához.

„Ha tehát fölös mennyiségben van áru, a pénzkamat szükségképpen alacsony", mondja az „Economist". Éppen az ellenkezője történik ennek válságok idején; az áruk fölös mennyiségben vannak, nem válthatók át pénzzé s ezért a kamatláb magas; a ciklus egy másik szakaszában nagy az áruk iránti kereslet, tehát a pénz könnyen áramlik vissza, de ugyanakkor az áruárak emelkednek s a könnyű visszaáramlás következtében alacsony a kamatláb. „Ha kevés" {az áru}, „a kamatláb szükségképpen magas." A válságot követő pangás idején megint az ellenkezője az igaz. Az áru abszolúte kevés, nem a keresletthez viszonyítva; a kamatláb pedig alacsony.

A 4. tétel állítása, hogy abban az esetben, ha a piac túltelített, az árutulajdonos — ha egyáltalában lehetősége nyílik eladni — olcsóbban fog eladni, mint ha készletei előreláthatóan gyorsan kimerülnek, meglehetősen világos. De kevésbé világos, hogy miért kell emiatt csökkennie a kamatlábnak.

Ha a piac túltelített a behozott áruval, akkor a kamatláb emelkedhet, mert az árutulajdonosok — hogy ne legyenek kénytelenek az árukat a piacra dobni — nagyobb keresletet támasztanak pénztőke iránt. De előfordulhat, hogy a kamatláb süllyed, mert a kereskedelmi hitel bősége a bankhitel iránti keresletet még viszonylag alacsony szinten tartja.

Az „Economist" megemlíti, hogy 1847-ben a kamatláb felemelése és a pénzpiacra kifejtett egyéb nyomás milyen gyors hatást gyakorolt a váltóárfolyamokra. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az

árfolyamok terén beállott fordulat ellenére az aranykiáramlás április végéig tovább tartott; a fordulat ezen a téren csak május elején következett be.

1847 január 1-én a Bank nemesfémkészlete 15 066 691 font sterlinget tett ki; a kamatláb 3½% volt; Párizsra szóló háromhónapos váltók árfolyama 25,75; Hamburgra szólóké 13,10; Amszterdamra szólóké 12,3¼. Március 5-én a nemesfémkészlet 11 595 535 font sterlingre csökkent; a leszámítolási kamatláb 4%-ra emelkedett; a váltóárfolyam süllyedt: Párizsra 25,67½, Hamburgra 13,9¼, Amszterdamra 12,2½. Az aranykiáramlás továbbra is tartott; lásd az alábbi táblázatot:

1847	*Az Angol Bank nemesfém-készlete*	*Pénzpiac*	*Háromhónapos váltók legmagasabb árfolyama*		
			Párizs	*Hamburg*	*Amszterdam*
Márc. 20.	11 231 630	Bankleszámítolás 4%	25,67½	13,09¾	12,2½
Ápr. 3.	10 246 410	Bankleszámítolás 5%	25,80	13,10	12,3½
Ápr. 10.	9 867 053	A pénz igen ritka	25,90	13,10⅓	12,4½
Ápr. 17.	9 329 941	Bankleszámítolás 5½%	26,02½	13,10¾	12,5½
Ápr. 24.	9 213 890	Nyomottság	26,05	13,13	12,6
Máj. 1.	9 337 716	Fokozódó nyomottság	26,15	13,12¾	12,6½
Máj. 8.	9 588 759	Legnagyobb nyomottság	26,27½	13,15½	12,7¾

1847-ben Anglia teljes nemesfémkivitele 8 602 597 font sterlingre rúgott. Ebből:

az Egyesült Államokba ment	3 226 411	font sterling
Franciaországba ment	2 479 892	„ „
a Hansa-városokba ment	958 781	„ „
Hollandiába ment	247 743	„ „

Noha a váltóárfolyamok terén március végén fordulat következett be, az aranykiáramlás még egy teljes hónapon át tartott; valószínűleg az Egyesült Államokba irányult.

„Ez mutatja" {mondja az „Economist". 1847. [augusztus 21.] 954. old.}, „milyen gyorsan és eredményesen helyesbítette a kamatláb felemelése s az ezt követő pénzszűke a kedvezőtlen árfolyamot és fordította meg az arany mozgásának irányát, úgyhogy az arany most ismét Anglia felé áramlott. Ez a hatás a fizetési mérlegtől teljesen függetlenül jött létre. A magasabb kamatláb lenyomta az angol és külföldi értékpapírok árát s arra vezetett, hogy sok ilyen értékpapírt vásároltak külföldi számlára. Ez megnövelte az Angliából intézvényezett váltók összegét, s ugyanakkor másfelől a magas kamatláb miatt oly nehéz volt pénzhez jutni, hogy e váltók iránt csökkent a kereslet,

miközben összegük növekedett. Ugyanebből az okból kifolyólag töröltek külföldi árukra adott megrendeléseket, pénzzé tettek külföldi értékpapírokban fekvő angol tőkét s a pénzt befektetés céljából Angliába hozták. Így például a «Rio de Janeiro Prices Current» május 10-i számában ezt olvashatjuk: «A váltóárfolyam» {Angliával szemben} «ismét csökkent, főleg azért, mert a piacon erős kereslet mutatkozott Angliára szóló váltók iránt, hogy velük fizessék ki az angol számlára eladott jelentékeny összegű» {brazil} «állampapírt». Ily módon tehát mihelyt Angliában a kamatláb emelkedett, visszahozták azt az angol tőkét, amelyet külföldön különböző értékpapírokba fektettek, amikor otthon a kamatláb igen alacsony volt."

Anglia kereskedelmi mérlege

Egymaga India mintegy 5 millió adót kénytelen fizetni a „jó kormányzatért", az angol tőke kamatai és osztalékai stb. fejében, s ebben még nincsenek benne azok az összegek, amelyeket évente részint a hivatalnokok küldenek haza megtakarított fizetésükből, részint az angol kereskedők profitjukból, hogy ezeket Angliában fektessék be. Hasonló okokból minden brit gyarmatról állandóan nagy pénzösszegeket kell az anyaországba átutalni. Ausztrália, Nyugat-India és Kanada legtöbb bankját angol tőkével alapították, s az osztalékokat Angliában kell kifizetni. Ezenkívül Anglia sok külföldi — európai, észak- és dél-amerikai — állampapírral rendelkezik, amelyek kamatot hoznak. Ehhez járul még Anglia részesedése külföldi vasutakban, csatornákban, bányákban stb., ami szintén megfelelő osztalékot jelent. Mindezeket a tételeket csaknem kizárólag termékekben egyenlítik ki, az angol kivitel összegén felül. Az az összeg viszont, amelyet angol értékpapírok külföldi tulajdonosai kapnak Angliából és amelyet külföldön tartózkodó angolok költenek el, ehhez képest elenyészően csekély.

A kereskedelmi mérleg hatása a váltóárfolyamokra „minden adott pillanatban idő kérdése. Anglia ... rendszerint hosszúlejáratú hiteleket nyújt kivitelére, behozatalát viszont készpénzben fizeti. A fizetési határidőnek ez a különbözősége bizonyos pillanatokban jelentékeny hatással van az árfolyamokra. Olyankor, mint pl. 1850-ben, amikor kivitelünk igen jelentékenyen növekszik, az angol tőkebefektetésnek állandóan nőnie kell ... Ily módon előfordulhat, hogy az 1850. évi pénzátutalásokat olyan áruk ellenében kapjuk, amelyeket 1849-ben vittünk ki. De ha a kivitel 1850-ben 6 millióval több, mint 1849-ben, akkor ennek szükségképpen az a gyakorlati következménye, hogy ezen összeg erejéig több pénzt küldtek ki az országból, mint

amennyi ebben az évben visszaáramlott; s ez hatással van az árfolyamokra és a kamatlábra. Mihelyt viszont üzletmenetünk válság következtében nyomott, kivitelünk pedig igen korlátozott, az előző évek nagyobb kiviteléért esedékessé váló pénzátutalások jelentékenyen meghaladják behozatalunk értékét; ennek megfelelően az árfolyamok ránk nézve kedvezővé válnak, a tőkefelhalmozás az országban gyors s a kamatláb süllyed" („Economist". 1851 január 11. [30. old.]).

A külföldi váltóárfolyam megváltozhat:

1) A fizetési mérleg pillanatnyi helyzete következtében, bármilyen okok határozzák is azt meg: tisztán kereskedelmi okok, külföldön való tőkebefektetés, vagy pedig állami kiadások, háború stb. esetén, ha eközben készpénzzel fizetnek külföldre.

2) A pénznek az egyik országban bekövetkező elértéktelenedése következtében, függetlenül attól, hogy fémpénzről vagy papírpénzről van-e szó. Ez a váltóárfolyamváltozás tisztán névleges. Ha egy font sterling már csak feleannyi pénzt képviselne, mint azelőtt, akkor természetesen nem 25 frankot adnának érte, hanem $12^1/_2$ frankot.

3) Ha olyan országok közötti váltóárfolyamról van szó, amelyek közül az egyik ezüstöt, a másik aranyat használ mint „pénzt", a váltóárfolyam függ e két fém viszonylagos értékének ingadozásaitól, mert ezek az ingadozások nyilvánvalóan megváltoztatják a kettőjük közötti paritást. Az utóbbira az 1850. évi árfolyamok nyújtanak példát; ezek Angliára nézve kedvezőtlenek voltak, noha kivitele hatalmasan megnövekedett; aranykiáramlás azonban mégsem történt. Ez annak volt a következménye, hogy az ezüst értéke az arany értékéhez képest pillanatnyilag emelkedett (lásd „Economist". 1850 november 30. [1319. old.]).

A pénzparitás szerint 1 font sterlingnek a következő váltóárfolyamok felelnek meg: Párizsra 25 frank 20 centime; Hamburgra 13 banko-márka $10^1/_2$ schilling; Amszterdamra 11 forint 97 cent. Mennél inkább emelkedik 25,20 fölé a Párizsra szóló váltók árfolyama, annál kedvezőbb ez a Franciaországnak tartozó angol adós vagy a francia áruk vásárlója számára. Az egyiknek is, a másiknak is most kevesebb font sterlingre van szüksége ahhoz, hogy célját elérje. — Távolabbi országokban, ahol nehéz nemesfémhez jutni, ha az Anglia felé eszközlendő pénzátutalások teljesítéséhez szükséges váltók ritkán kaphatók és nem állnak kellő mennyiségben rendelkezésre, ez azzal a természetes következménnyel jár, hogy felszökik azoknak a termékeknek az ára, amelyeket rendszerint Angliába szállítanak. Az ilyen áruk iránt ugyanis most nagyobb a kereslet, mert váltók helyett ezeket próbálják Angliába küldeni; Indiában ez gyakran megtörténik.

Ha Angliában igen nagy a pénzfelesleg, alacsony a kamatláb s az

értékpapírok ára magas, előfordulhat, hogy a váltóárfolyam kedvezőtlen, sőt arany is áramlik ki.

Anglia 1848 folyamán nagy mennyiségű ezüstöt kapott Indiából, mert az 1847. évi válság és az indiai üzletben mutatkozó erős hitelszűke miatt kevés volt a jó váltó, a közepeseket pedig nem szívesen fogadták el. Az egész ezüst, alighogy megérkezett, hamarosan megtalálta útját a kontinensre, ahol a forradalom mindenütt kincsképzési lázat idézett elő. Ugyanezt az ezüstöt 1850-ben nagyrészt újra visszaszállították Indiába, mert a váltóárfolyamok állása most ezt tette hasznothajtóvá.

A monetárrendszer lényegében katolikus, a hitelrendszer lényegében protestáns. „The Scotch hate gold" [A skót gyűlöli az aranyat]. A papírpénz alakjában az áru pénzléte csak társadalmi lét. A *hit* az, ami üdvözít. A hit abban, hogy a pénzérték az áruk bennük lakozó lelke, a hit a termelési módban s annak istentől megszabott rendjében, a hit abban, hogy a termelés egyes szereplői pusztán az önmagát értékesítő tőke megszemélyesítői. De a hitelrendszer éppúgy nem szabadult meg alapjától, a monetárrendszertől, mint ahogy a protestantizmus sem szabadult meg katolikus alapjától.

Harminchatodik fejezet

KAPITALIZMUS ELŐTTI VISZONYOK

A kamatozó tőke, vagy ahogy ősi formájában nevezhetjük, az uzsoratőke, ikertestvérével, a kereskedelmi tőkével együtt a tőke özönvíz előtti formáihoz tartozik, amelyek a tőkés termelési módot jóval megelőzték s a legkülönbözőbb gazdasági társadalomalakulatokban megtalálhatók.

Az uzsoratőke létezésének előfeltétele csupán az, hogy a termékeknek legalább egy része áruvá változzék s az árukereskedelemmel együtt kifejlődjenek a pénz különböző funkciói.

Az uzsoratőke fejlődése szorosan összefügg a kereskedelmi tőke és különösen a pénzzel kereskedő tőke fejlődésével. A régi Rómában, a köztársaság utolsó éveitől kezdve, ugyanakkor, amikor a manufaktúra mélyen az ókori világban elért fejlettségének átlagos színvonala alatt maradt, a kereskedelmi tőke, a pénzzel kereskedő tőke és az uzsoratőke — az ókori formán belül — fejlettségének legmagasabb fokát érte el.

Láttuk, hogy a pénzzel szükségképpen megjelenik a kincsképzés.

A hivatásos kincsképző azonban csak akkor tesz szert jelentőségre, ha uzsorássá alakul át.

A kereskedő azért vesz kölcsön pénzt, hogy azzal profitot szerezzen, hogy tőkeként használja fel a pénzt, azaz kiadja. A pénzkölcsönző tehát már a korábbi formákban teljesen úgy áll vele szemben, mint a modern tőkéssel szemben. Ennek a viszonynak a sajátos jellegét a katolikus egyetemek is érezték. „Alcalá, Salamanca, Ingolstadt, a breisgaui Freiburg, Mainz, Köln és Trier egyeteme egymás után ismerte el a kereskedelmi kölcsönök után felszámított kamat jogosultságát. E jóváhagyások közül az első ötöt Lyon városházi irattárában helyezték el s a «Traité de l'usure et des intérêts» függelékében nyomtatták ki, amely Lyonban, Bruyset-Ponthus kiadásában jelent meg" *(M. Augier:* „Du Crédit public etc." Párizs 1842. 206. old.). Mindazokban a formákban, ahol a rabszolgagazdálkodás (nem a patriarchális jellegű rabszolgaság, hanem ahogyan az a későbbi görög és római időkben kialakult) a meggazdagodás eszköze, ahol tehát a pénz eszköz arra, hogy rabszolgák, föld stb. megvásárlása révén idegen munkát sajátítsanak el, a pénz — éppen mert ily módon be lehet fektetni — tőkeként értékesíthetővé, kamatozóvá válik.

De az uzsoratőke a tőkés termelési mód előtt két jellegzetes formában jelenik meg. Jellegzetes formákról beszélek. Ugyanezek a formák ugyanis a tőkés termelés alapján megismétlődnek, de csak mint alárendelt formák. Itt már nem ők határozzák meg a kamatozó tőke jellegét. Ez a két forma a következő: *Először* uzsora a pazarló hatalmasoknak, főleg földtulajdonosoknak nyújtott pénzkölcsön révén; *másodszor* uzsora a saját munkafeltételei birtokában levő kistermelőknek nyújtott pénzkölcsön révén. Ez utóbbi csoportba tartozik a kézműves, de főleg a paraszt, minthogy a kapitalizmus előtti viszonyok között, amennyiben azok önálló kistermelők létezését egyáltalán megengedik, a kistermelők nagy többségét szükségképpen a parasztosztály alkotja.

Mind az első, mind a második forma — a gazdag földtulajdonosoknak az uzsorával való tönkretétele és a kistermelők kiszipolyozása — hatalmas pénztőkék keletkezéséhez és koncentrációjához vezet. De hogy ez a folyamat a régi termelési módot mennyire bomlasztja fel — a modern Európában ez történt — s hogy helyébe a tőkés termelési módot vezeti-e be, az teljesen a történelmi fejlettségi foktól, s az ezzel adott körülményektől függ.

Az uzsoratőke mint a kamatozó tőke jellegzetes formája az önállóan dolgozó parasztok és a kis kézművesmesterek munkáján alapuló kistermelés uralmának felel meg. Ahol a munkafeltételek és a munka terméke tőkeként szembe kerülnek a munkással — mint a

fejlett tőkés termelési módban —, ott a munkás mint termelő nem kénytelen pénzt kölcsönvenni. Ha kölcsönt vesz fel, pl. a zálogházban, akkor ezt személyi szükségletei miatt teszi. Ahol viszont a munkás valóságosan vagy névleg tulajdonosa a maga munkafeltételeinek és termékének, ott mint termelő kerül viszonyba a pénzkölcsönző tőkéjével, mely utóbbi mint uzoratőke lép fel vele szemben. Newman ízetlenül fejezi ki a dolgot, amikor azt írja, hogy a bankárt azért tisztelik, ugyanakkor amikor az uzorást gyűlölik és megvetik, mert amaz a gazdagoknak, ez pedig a szegényeknek nyújt kölcsönt *(F. W. Newman:* „Lectures on Political Economy". London 1851. 44. old.). Nem veszi észre, hogy itt két társadalmi termelési mód és a nekik megfelelő társadalmi rend különbsége rejlik a háttérben, s nem lehet a dolgot a szegény és gazdag ellentétével elintézni. Ellenkezőleg, a szegény kistermelőt kiszipolyozó uzsora összefonódik a gazdag nagybirtokost szipolyozó uzsorával. Mihelyt a római patríciusok uzsorája a római plebejusokat, a kisparasztokat teljesen tönkretette, a kizsákmányolásnak ez a formája véget ért és a kisparaszti gazdálkodás helyébe a tiszta rabszolgagazdálkodás lépett.

Az uzsorás itt kamat formájában a legszűkösebb létfenntartási eszközökön (a későbbi munkabérnek megfelelő összegen) felül a termelő minden többletét (amely később profit és földjáradék alakjában jelenik meg) elnyelheti, s ezért igen ízetlen dolog *ennek* a kamatnak a magasságát, amikor az államnak járó rész kivételével az *egész* értéktöbbletet elsajátítja, a modern kamatláb magasságához hasonlítani, amikor a kamat — legalábbis a normális kamat — ennek az értéktöbbletnek csak egy részét alkotja. Eközben elfeledkeznek arról, hogy a bérmunkás profitot, kamatot és földjáradékot termel az őt foglalkoztató tőkésnek, vagyis röviden, megtermeli és átengedi az egész értéktöbbletet. Carey ezzel az ízetlen összehasonlítással azt akarja kimutatni, hogy a tőke fejlődése és az ezt kísérő kamatlábcsökkenés mennyire előnyös a munkások számára. Továbbá, ha az uzsorás nem elégedve meg áldozata többletmunkájának a kipréselésével, fokozatosan megszerzi a dolgozó munkafeltételeinek, a földnek, háznak stb. tulajdonjogát is és állandóan arra törekszik, hogy áldozatát ily módon kisajátítsa, akkor nem szabad elfelejteni, hogy a munkásnak ez a teljes megfosztása munkafeltételeitől nem valamely eredmény, melynek elérésére a tőkés termelési mód törekedik, hanem e termelési mód készen talált előfeltétele, amelyből kiindul. A bérrabszolga a maga helyzeténél fogva éppúgy nem lehet adósrabszolgává — legalábbis termelői minőségben nem —, mint a valóságos rabszolga; csak mint fogyasztó lehet esetleg azzá. Az uzsoratőke ebben a formában, amelyben valóban a közvetlen termelők egész többletmunkáját elsajátítja, anélkül hogy

a termelési módot megváltoztatná; amelyben a munkafeltételek termelői tulajdona, illetve birtoklása — s az ennek megfelelő elszigetelt kistermelés — lényeges előfeltételnek számít; amelyben tehát a tőke a munkát nem közvetlenül igázza le s ezért nem mint ipari tőke áll vele szemben — ez az uzsoratőke elnyomorítja az adott termelési módot, nem fejleszti, hanem bénítja a termelőerőket s egyúttal megörökíti ezeket a siralmas állapotokat, amelyek között nem fejlődik ki a munka társadalmi termelékenysége — mint ahogy a tőkés termelésben kifejlődik — maguknak a munkásoknak a rovására.

Az uzsorás tehát egyrészt aláássa és szétrombolja az ókori és feudális gazdagságot, valamint az ókori és feudális tulajdont. Másrészt aláássa és elpusztítja a kisparaszti és kispolgári termelést, egyszóval mindazokat a formákat, amelyekben a termelő még tulajdonosa a maga termelési eszközeinek. A kifejlett tőkés termelési módban a munkás nem tulajdonosa a termelési feltételeknek, a földnek, amelyet megművel, a nyersanyagnak, amelyet feldolgoz stb. De a termelési feltételek elidegenítése a termelőktől itt magának a termelési módnak igazi forradalmasításával jár együtt. Az elszigetelt munkásokat hatalmas műhelyekbe egyesítik, megosztott, egymásba kapcsolódó tevékenység céljából; a szerszám géppé alakul. Maga a termelési mód nem tűri többé sem a termelési eszközöknek a kistulajdonnal összefüggő szétaprózottságát, sem maguknak a munkásoknak az elszigeteltségét. A tőkés termelésben az uzsora nem választhatja el többé a termelési feltételeket a termelőtől, mert ez az elválasztás már megtörtént.

Az uzsora ott, ahol a termelési eszközök szétaprózottak, központosítja a pénzvagyont. A termelési módot nem változtatja meg, hanem élősdi módjára rátapad és elnyomorítja. Kiszipolyozza, elernyeszti a termelési módot, s az újratermelést egyre nyomorúságosabb feltételek közé szorítja. Ezért volt az uzsorás elleni általános gyűlölet a legerősebb az ókorban, amikor az, hogy a termelési feltételek a termelő tulajdonában voltak, egyben a politikai viszonyok, az állampolgári önállóság alapját alkotta.

Ha rabszolgaság uralkodik, vagy ha a többletterméket a hűbérúr és kísérete fogyasztja el s a rabszolgatartó vagy a hűbérúr az uzsorás karmaiba kerül, a termelési mód nem változik; csak súlyosabban nehezedik a dolgozókra. Az eladósodott rabszolgatartó vagy hűbérúr többet szipolyoz ki, mert őt is jobban kiszipolyozzák. Vagy végül átadja helyét az uzsorásnak, aki maga is földtulajdonossá vagy rabszolgatartóvá válik, mint a régi Rómában a lovagok. A régi kizsákmányoló helyébe, akinek kizsákmányoló tevékenysége többé-kevésbé patriarchális jellegű volt, mert főleg a politikai hatalom eszközét jelentette

számára, kemény, pénzsóvár újbirtokos lép. De a termelési mód maga nem változik.

Valamennyi kapitalizmus előtti termelési módban az uzsora csak azáltal forradalmasító hatású, hogy szétrombolja és felbomlasztja azokat a tulajdonformákat, amelyeknek szilárd alapján és változatlan formában történő szüntelen újratermelésén a politikai rend nyugszik. Ázsiai formáknál az uzsora soká fennállhat s nem vezet másra, mint gazdasági züllésre és politikai romlottságra. Az uzsora csak ott és csak akkor válik az új termelési mód kialakításának egyik tényezőjévé azáltal, hogy egyrészt tönkreteszi a hűbérurakat és a kistermelést, másrészt központosítja és tőkévé változtatja a munkafeltételeket, ahol és amikor a tőkés termelési mód egyéb feltételei már megvannak.

A középkorban egyetlen országban sem uralkodott általánosan érvényes kamatláb. Az egyház eleve tiltott minden kamatüzletet. A törvény és a bíróságok a kölcsönöket csak kevéssé biztosították. Annál magasabb volt a kamatláb egyes esetekben. A csekély pénzforgalom, valamint az a körülmény, hogy a legtöbb fizetést készpénzben kellett teljesíteni, pénz kölcsönvételére kényszerített, éspedig annál inkább, mennél fejletlenebb volt még a váltóüzlet. A kamatláb magasságát és az uzsora fogalmát illetően a nézetek igen eltérőek voltak. Nagy Károly idején uzsorának számított, ha valaki 100% kamatot szedett. A Boden-tó melletti Lindauban 1344-ben ottani polgárok $216^2/_3$% kamatot számítottak. Zürich város tanácsa $43^1/_3$%-ot állapított meg törvényes kamatlábként. Itáliában néha 40%-ot kellett fizetni, ámbár a XII—XIV. századtól kezdve a szokásos kamatláb nem haladta meg a 20%-ot. Verona a törvényes kamatot $12^1/_2$%-ban szabta meg. II. Frigyes császár 10%-ot állapított meg, de csak a zsidók számára. A keresztényekről nem óhajtott intézkedni. Németországban a Rajnavidéken már a XIII. században 10% volt a szokásos kamatláb *(Hüllmann:* „Geschichte des Städtewesens". [„Städtewesen des Mittelalters". Bonn 1826.] II. 55—57. old.).

Az uzsoratőke alkalmazza a tőkére jellemző kizsákmányolási módot, de a tőkés termelési mód nélkül. Ez a viszony újra előfordul a polgári gazdaságban is, elmaradott iparágakban, vagy olyanokban, amelyek vonakodnak áttérni a modern termelési módra. Ha például az angliai kamatlábat össze akarjuk hasonlítani az indiaival, akkor nem az Angol Bank kamatlábát kell alapul vennünk, hanem, mondjuk, azt a kamatot, amelyet kis gépek kölcsönadói számítanak fel a háziipar kistermelőinek.

A csak fogyasztó gazdagsággal szemben az uzsora történelmileg azért fontos, mert egyik keletkezési folyamata a tőkének. Az uzsoratőke és a kereskedelmi vagyon elősegítik a földtulajdontól független

pénzvagyon kialakulását. Mennél kevésbé alakult ki a termék árujellege, mennél kevésbé kerítette hatalmába a termelést egész szélességében és mélységében a csereérték, annál inkább jelenik meg a pénz úgy, mint a tulajdonképpeni gazdagság, a gazdagság mint olyan, mint az általános gazdagság, szemben a gazdagságnak használati értékekben megjelenő korlátolt formájával. Ezen alapul a kincsképzés. Világpénz- és kincsfunkciójától eltekintve a pénz főleg a fizetési eszköz formájában lép fel az áru abszolút formájaként. A kamatot és ezzel együtt a pénztőkét pedig éppen a pénz fizetési eszköz funkciója fejleszti ki. A pazarló és korrumpáló gazdagságnak a pénzre mint pénzre van szüksége, mint olyan eszközre, amellyel mindent megvásárolhat. (Adósságok kifizetése céljából is.) A kistermelőnek mindenekelőtt azért kell pénz, hogy fizethessen. (Itt nagy szerepet játszik a földesúrnak és az államnak teljesítendő természetbeni teljesítmények és szolgáltatások átváltoztatása pénzjáradékká és pénzadókká.) Mindkét esetben a pénzt pénzként használják. Másfelől a kincsképzés csak az uzsorában válik reálissá, álma csak itt teljesül. A kincs tulajdonosától nem tőkét kérnek, hanem pénzt mint pénzt; de ő a kamat révén ezt a pénzkincset a maga számára tőkévé változtatja — olyan eszközzé, amellyel a többletmunkát teljesen vagy részben hatalmába keríti, sőt maguknak a termelési feltételeknek egy részét is, bár ezek névlegesen továbbra is idegen tulajdonként állnak szemben vele. Úgy látszik, mintha az uzsora a termelés pórusaiban élne, akárcsak az istenek — Epikurosz szerint — az égitestek közötti űrben. Pénzhez annál nehezebb hozzájutni, mennél kevésbé általános a termékek áruformája. Ezért az uzsorás nem ismer más korlátot, csak a pénzre rászoruló teljesítőképességét vagy ellenállóerejét. A kisparaszti és kispolgári termelésben a pénzt főleg akkor használják vásárlóeszközül, ha véletlen körülmények vagy rendkívüli megrázkódtatások megfosztják a munkást a termelési feltételektől (amelyeknek a munkás e termelési módokban még túlnyomórészt tulajdonosa), vagy azok legalábbis az újratermelés szokásos menetében nem pótolhatók. A létfenntartási eszközök és nyersanyagok e termelési feltételek lényeges részét alkotják. Megdrágulásuk lehetetlenné teheti a termék eladásából való pótlásukat, mint ahogy egyszerűen a rossz termés megakadályozhatja a parasztot abban, hogy a vetőmagot természetben pótolja. A római patríciusok háborúik révén tönkretették a plebejusokat — hadiszolgálatra kényszerítették őket, ami megakadályozta munkafeltételeik újratermelését, tehát nyomorba döntötték őket (az elszegényedés, az újratermelési feltételek elnyomorodása vagy elvesztése itt uralkodó forma) — s ugyankkor a patríciusok a háborúk révén kamráikat és pincéiket megtöltötték zsákmányolt rézzel, az akkori idők pénzével.

Ahelyett, hogy a plebejusoknak közvetlenül árut — gabonát, lovat, szarvasmarhát — adtak volna, amire azoknak szükségük volt, a patríciusok a saját számukra haszontalan rezet adták nekik kölcsön, s ezt a helyzetet arra használták fel, hogy hatalmas uzsorakamatokat zsaroljanak ki, amelyekkel a plebejusokat adósrabszolgáikká tették. Nagy Károly alatt a frank parasztokat szintén tönkretették a háborúk, úgyhogy nem maradt számukra más hátra, mint adósokból jobbágyokká lenni. A római birodalomban, mint ismeretes, gyakran előfordult, hogy éhínség következtében szabad emberek gyermekeiket és önmagukat eladták rabszolgául a gazdagoknak. Ennyit az általános fordulópontokról. Ami az egyes eseteket illeti, ezernyi véletlentől függ, hogy a kistermelő megtartja vagy elveszti-e termelési feltételeit. Minden ilyen véletlen, illetve veszteség elszegényedést jelent s olyan mozzanattá lesz, amelyben az élősdi uzsorás megkapaszkodhat. Elég, ha a kisparasztnak megdöglik a tehene, máris képtelenné válik arra, hogy újratermelését a régi fokon folytassa. Ezzel az uzsora karmaiba kerül, s ha ez egyszer megtörtént, soha többé nem szabadul.

De az uzsora igazi, hatalmas és sajátos területe a pénz fizetési eszköz funkciója. Minden határidőre esedékes pénzszolgáltatás — földbérlet, sarc, adó stb. — pénzfizetést tesz szükségessé. Ezért jár a nagybani uzsora a régi rómaiaktól egészen a modern időkig az adóbérlők, fermiers généraux, receveurs généraux [főbérlők, adószedők] nyomában. A kereskedelemmel és az árutermelés általánossá válásával aztán kifejlődik a vétel és kifizetés időbeli szétválása. A pénzt bizonyos határidőre kell kifizetni. A modern pénzválságok bizonyítják, hogy ez olyan viszonyokhoz vezethet, melyekben még ma is elmosódik a határ pénztőkés és uzsorás között. Ugyanakkor azonban az uzsora a legfőbb eszköz arra, hogy a pénz mint fizetési eszköz egyre szükségesebbé váljék, mert a termelőt mind mélyebbre nyomja az adósság hínárába s megfosztja szokásos fizetési eszközeitől azáltal, hogy a kamatteherrel még rendes újratermelését is megakadályozza. Az uzsora itt a pénz fizetési eszköz funkciójából virágzik ki, s a pénznek ezt a funkcióját, a maga legsajátabb területét, ki is bővíti.

A hitelügy kifejlődése az uzsorával szembeni ellenhatásként megy végbe. Ezt azonban nem kell félreértenünk és semmi esetre sem szabad úgy felfognunk, ahogy az ókori írók, az egyházatyák, Luther vagy a régebbi szocialisták tették. Nem jelent ez sem többet, sem kevesebbet, mint azt, hogy a kamatozó tőkét alárendelik a tőkés termelési mód feltételeinek és szükségleteinek.

A kamatozó tőke a modern hitelrendszerben nagyjában-egészében a tőkés termelés feltételeihez idomul. Az uzsora mint olyan nemcsak tovább él, hanem a fejlett tőkés termeléssel rendelkező népeknél még

azoktól a korlátoktól is megszabadul, amelyeket valamennyi régebbi törvényhozás az útjába állított. A kamatozó tőke megtartja uzsora formáját olyan személyekkel és osztályokkal szemben, vagy olyan viszonyok között, ahol nem a tőkés termelési mód értelmében vesznek és nem is vehetnek így fel kölcsönt; ahol egyéni szükségből kérnek kölcsönt, mint a zálogházban; ahol élvhajhászó gazdagoknak pazarlás céljára adnak kölcsönt; vagy ahol a termelő nem-tőkés termelő, például kisparaszt, kézműves stb., tehát mint közvetlen termelő még tulajdonosa a maga termelési feltételeinek; végül, ahol a tőkés termelő oly kicsiny méretekben működik, hogy közeláll az előbbi, saját munkájából élő termelőhöz.

A kamatozó tőkét, amennyiben a tőkés termelési mód lényeges eleme, az uzsoratőkétől nem természete vagy jellege különbözteti meg. A különbség csupán abban rejlik, hogy más körülmények között működik s így egészen más kölcsönvevő kerül szembe a kölcsönadóval. Még akkor is, ha egy vagyontalan ember kap hitelt mint gyáros vagy kereskedő, ez azért történik, mert bíznak abban, hogy a kölcsönvett tőkével tőkésként fog működni, meg nem fizetett munkát fog elsajátítani. A hitelt mint potenciális tőkés kapja. Ez a körülmény, amelyet az apologéta közgazdászok annyira csodálatosnak tartanak, hogy ti. egy vagyontalan, de megfelelő energiával, megbízhatósággal, képességekkel és szakértelemmel rendelkező ember ily módon tőkéssé válhat — hiszen általában a tőkés termelési módban mindenkinek a kereskedelmi értékét többé-kevésbé helyesen becsülik fel —, bármennyire nem kívánatos a már meglevő egyes tőkések számára, akik ellen állandóan új szerencselovagok egész sorát küldi harcba, ugyanakkor megszilárdítja magának a tőkének az uralmát, kiszélesíti alapját, s lehetővé teszi számára, hogy a társadalom alsóbb rétegeiből állandóan újabb erőkkel frissüljön fel. Hasonló ez ahhoz, ahogyan a középkorban is a papi uralom megszilárdításának és a világiak elnyomásának egyik legfőbb eszköze az volt, hogy a katolikus egyház a maga hierarchiáját társadalmi állásra, születésre és vagyonra való tekintet nélkül a nép legtehetségesebb fiaiból alakította ki. Az uralkodó osztály uralma annál szilárdabb és veszélyesebb, mennél inkább ért ahhoz, hogy az elnyomott osztályok legjelentékenyebb embereit soraiba fogadja.

A modern hitelrendszer kezdeményezői tehát nem a kamatozó tőke kiátkozásából, hanem ellenkezőleg, határozott elismeréséből indulnak ki.

Itt nem beszélünk arról az uzsorával szemben jelentkező ellenhatásról, amely megpróbálta a szegényeket megóvni tőle, mint a Monts-de-piété [kölcsönzőhelyek] (1350-ben a Franche-Comté-beli

Sarlins-ban, később 1400-ban és 1479-ben az itáliai Perugiában és Savonában). Ezeket csak azért érdemes megemlíteni, mert példái a történelem iróniájának, annak, hogy a jámbor óhajok megvalósításuk során pontosan az ellenkezőjükbe csapnak át. Az angol munkásosztály mérsékelt becslés szerint 100%-ot fizet a zálogházaknak, a Monts-depiété e modern utódainak[21]. Ugyancsak nem beszélünk például dr. Hugh Chamberleyne vagy John Briscoe hitelképzelgéseiről sem, akik a XVII. század utolsó évtizedében egy földbank felállításával és a földtulajdonra alapított papírpénz kibocsátásával akarták az angol arisztokráciát megszabadítani az uzsorától[22].

A XII. és XIV. század folyamán Velencében és Génuában alakult hiteltársaságokat a tengeri kereskedelemnek és az erre alapozott nagykereskedelemnek az a szükséglete hozta létre, hogy megszabaduljon a régimódi uzsora uralmától és a pénzkereskedelem monopolizálóitól. Ha a szóban forgó városköztársaságokban alapított voltaképpeni bankok egyszersmind az állami hitel intézményei is, amelyektől az állam előleget kap a beszedendő adókra, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a társaságokat alkotó kereskedők egyben az illető államok vezetőemberei voltak, akiknek éppúgy érdekükben állott, hogy kormányukat, mint az, hogy önmagukat felszabadítsák az uzsora alól[23],

---

[21] „A zálogházi kamat azért válik olyan mértéktelenné, mert az elzálogosítás és kiváltás gyakran ugyanabban a hónapban történik és mert az egyik tárgy kiváltására egy másikat tesznek zálogba, hogy így némi pénzkülönbözethez jussanak. Londonban 240 engedélyezett zálogkölcsönző működik, a vidéken körülbelül 1450. Az alkalmazott tőkét kb. 1 millióra becsülik. Ez évente legalább háromszor térül meg és minden megtérülésnél átlagosan $33^1/_3$%-ot hoz; úgyhogy Anglia alsóbb osztályai az 1 millió időleges előlegezéséért évi 100%-ot fizetnek, nem beszélve a lejáratig ki nem váltott zálogtárgyak elvesztéséről" *(J. D. Tuckett:* „A History of the Past and Present State of the Labouring Population". London 1846. I. 114. old.).

[22] Még műveik címében is ezt jelölték meg fő céljukként: „a földbirtokosok általános jóléte, a földtulajdon értékének jelentős növelése, a nemesség és alsónemesség stb. megszabadítása az adóktól, évi jövedelmük növelése stb.". Veszteni szerintük csak az uzsorások vesztenének, a nemzetnek ezek a leggonoszabb ellenségei, akik a nemességnek és a yeomanrynek [szabad parasztság] több kárt okoztak, mint amennyit egy betörő francia hadsereg okozhatott volna.

[23] „II. Károly angol király például még 20—30%-os hatalmas uzsorakamatokat és ázsiót volt kénytelen fizetni az «aranyműveseknek» (a bankárok elődeinek). Ez a hasznothajtó üzlet arra késztette az «aranyműveseket», hogy a királynak mind több előleget nyújtsanak, az egész adóbevételt előre megterheljék, minden parlamenti pénzhozzájárulást, mihelyt azt megszavazták, elfogadjanak zálogul, sőt versengjenek a váltók [bills], fizetési megbízások [orders] és rováskövetelések [tallies] felvásárlásában, valamint zálogul való elfogadásában, úgyhogy valójában az összes állami bevételek az ő kezükön mentek át" *(John Francis:* „History of the Bank of England". London 1848. I. [30] 31. old.). „Egy bank létesítését már régebben is javasolták néhányszor. Végül szükségessé vált" (uo. 38. old.).

s ezáltal az államot jobban és biztosabban uralmuk alá hajtsák. Ezért, amidőn az Angol Bank alapítására került sor, a toryk így érveltek ellene: „A bankok köztársasági intézmények. Virágzó bankok vannak Velencében, Génuában, Amszterdamban és Hamburgban. De ki hallott valaha is Francia vagy Spanyol Bankról."

Az Amszterdami Bank (1609) — akárcsak a Hamburgi Bank (1619) — nem korszakalkotó a modern hitelügy fejlődésében. Ez a bank tisztán letéti bank volt. Az általa kiadott bónok valójában csak a letétbehelyezett vert és veretlen nemesfém átvételét igazolták, és csak átruházójuk forgatványával foroghattak. De Hollandiában a kereskedelemmel és a manufaktúrával együtt a kereskedelmi hitel és a pénzkereskedelem is kifejlődött, s maga a fejlődés menete a kamatozó tőkét alárendelte az ipari és kereskedelmi tőkének. Ez már a kamatláb alacsony voltában is megnyilvánult. Hollandia pedig a XVII. században a gazdasági fejlődés mintaországa volt, miként ma Anglia. A régimódi, a szegénységen alapuló uzsora monopóliuma ott magától megdőlt.

Az egész XVIII. század folyamán Hollandiára való hivatkozással minduntalan követelik — s a törvényhozás ilyen értelemben cselekszik — a kamatláb erőszakos leszállítását, hogy a kamatozó tőke legyen a kereskedelmi és ipari tőkének alárendelve, nem pedig fordítva. E követelés fő szószólója Sir Josiah Child, az igazi angol magánbankárok őse. Pontosan úgy ágál az uzsorások monopóliuma ellen, mint ahogy a tömegkonfekcióval foglalkozó Moses & Son szabócég a „magánszabók" monopóliuma megtörőjének hirdeti magát. Ez a Josiah Child egyúttal az angol tőzsdei spekuláció atyja. Mint a Keletindiai Társaság kényura, e társaság monopóliumát a kereskedelem szabadsága nevében védelmezi. Thomas Manley („Interest of Money mistaken". [London 1668]) ellen így beszél: „Mint az uzsorások gyáva és reszkető bandájának előharcosa, nagyágyúját azon a ponton állítja fel, amelyet én a leggyengébbnek jelöltem meg . . . egyenesen tagadja, hogy az alacsony kamatláb oka a gazdagságnak, s azt bizonygatja, hogy csak következménye az utóbbinak" („Traités sur le Commerce etc." 1669. Fordítás. Amszterdam és Berlin 1754). „Ha a kereskedelem teszi az országot gazdaggá és ha a kamat csökkentése növeli a kereskedelmet, akkor a kamat leszorítása, vagyis az uzsora korlátozása, kétségtelenül a nemzet gazdagságának gyümölcsöző fő oka. Egyáltalában nem ízetlenség azt állítani, hogy ugyanaz a dolog ugyanabban az időben bizonyos körülmények között ok lehet, más körülmények

„A Bankra már csak azért is szükség volt, hogy az uzsorások által kiszipolyozott kormány arra a biztosítékra, amelyet a parlamenti hozzájárulások szolgáltattak, elviselhető kamatláb mellett jusson pénzhez" (uo. 59, 60. old.).

között pedig okozat" (uo. 55. old.). „A tojás oka a tyúknak, s a tyúk oka a tojásnak. A kamatcsökkentés előidézheti a gazdagság gyarapodását, a gazdagság gyarapodása pedig még nagyobb kamatcsökkentést idézhet elő" (uo. 156. old.). „Én az ipar védelmezője vagyok, ellenfelem pedig a lustaságot és a semmittevést védelmezi" (179. old.).

Ez a heves harc az uzsora ellen, ez a követelés, hogy a kamatozó tőkét rendeljék alá az ipari tőkének, csak előfutára annak a szerves fejlődésnek, amely a modern bankrendszer formájában megteremti a tőkés termelésnek ezeket a feltételeit. Ez a bankrendszer egyrészt a tétlenül heverő pénztartalékok összpontosításával és pénzpiacra dobásával megfosztja az uzsoratőkét monopóliumától, másrészt a hitelpénz megteremtésével a nemesfémek monopóliumát magát is korlátok közé szorítja.

Akárcsak itt Child művében, a XVII. század utolsó harmadában és a XVIII. század elején a bankrendszerrel foglalkozó valamennyi angol írásban szerepel az uzsora elleni támadás, az a követelés, hogy a kereskedelmet és az ipart, valmint az államot meg kell szabadítani az uzsorától. Ugyanakkor nagy ábrándokat szőnek a hitel csodatevő hatásáról, a nemesfémek monopóliumának megszüntetéséről, papírpénzzel való helyettesítésükről stb. A skót William Patterson, az Angol Bank és a Skót Bank megalapítója, kétségkívül joggal nevezhető első Law-nak.

Az Angol Bank ellen „az összes aranyművesek és zálogkölcsönzők dühkiáltásban törtek ki" *(Macaulay:* „The History of England". [London 1854/57] IV. 499. old.). — „Az első tíz évben a Banknak nagy nehézségekkel kellett megküzdenie; ellenséges légkör vette körül; jegyeit csak mélyen névértékük alatt fogadták el . . . Az aranyművesek (akiknek kezében a nemesfémekkel való kereskedelem kezdetleges banküzlet alapja volt) erősen áskálódtak a Bank ellen, mert a Bank üzletüket csökkentette, leszámítolási kamatlábukat leszorította, s a kormánnyal lebonyolódó üzleteket ellenfelük, a Bank vette át" *(J. Francis:* „History of the Bank of England". 73. old.).

Már az Angol Bank alapítása előtt, 1683-ban felvetették egy National Bank of Credit [nemzeti hitelbank] tervét, amelynek célja többek között az volt, „hogy azok az üzletemberek, akik tekintélyes mennyiségű áruval rendelkeznek, e bank támogatásával áruikat letétbe helyezhessék, elfekvő készleteikre hitelt kaphassanak, alkalmazottaikat foglalkoztathassák és vállalkozásukat kiszélesíthessék, amíg jó piacra találnak, s ne kényszerüljenek arra, hogy veszteséggel adjanak el". Sok vesződség után ez a Bank of Credit a Bishopsgate Streeten levő Devonshire House-ban valóban létrejött. A biztosítékul letétbe helyezett áruk értékének háromnegyedrészéig váltókölcsönöket nyújtott

gyárosoknak és kereskedőknek. Ezeket a váltókat úgy akarták forgalomképessé tenni, hogy minden egyes üzletágban bizonyos számú embert egy társaságba egyesítettek, amelytől az ilyen váltók tulajdonosának váltója ellenében épp olyan könnyűszerrel kellett volna árut kapnia, mint készpénzért. A bank nem virágzott. A gépezet túl bonyolult volt, a kockázat pedig az áruk elértéktelenedése esetén túlságosan nagynak bizonyult.

Ha ezeknek az írásoknak, amelyek a modern hitelügy angliai kialakulását elméletileg kísérik és elősegítik, valóságos tartalmát nézzük, nem találunk bennük egyebet, mint azt a követelést, hogy a kamatozó tőkét és általában a kölcsönadható termelési eszközöket rendeljék alá a tőkés termelési módnak, mert ez e termelési mód egyik előfeltétele. Ha pusztán a frázisokat nézzük, sokszor csodálatba ejt, mennyire egyeznek ezek még a kifejezések tekintetében is Saint-Simon iskolájának bank- és hitelillúzióival.

Mint ahogy a fiziokratáknál a cultivateur [földművelő] nem a valódi földművest, hanem a nagybérlőt jelenti, Saint-Simon és később tanítványai is travailleur-ön [dolgozón] nem a munkást, hanem az ipari és kereskedelmi tőkést értik. „Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, *d'ouvriers;* il les cherche intelligents, habiles, dévoués; il les met à l'oeuvre, et leurs travaux sont productifs." [A dolgozónak segéderőkre, támogatásra, fizikai munkásokra van szüksége; ügyes, gyakorlott és odaadó embereket keres, azokat munkába állítja, és munkájuk produktív.] („Religion saint-simonienne. Economie politique et Politique". Párizs 1831. 104. old.) Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Saint-Simon csak legutolsó művében, a „Nouveau Christianisme"-ben lép fel kifejezetten a dolgozó osztály szószólójaként, és csak ott jelenti ki, hogy törekvésének végső célja ennek az osztálynak a felszabadítása. Valamennyi korábbi írása valójában csak a modern polgári társadalom dicsőítése a feudális társadalommal szemben, illetve a gyárosok és bankárok dicsőítése a napóleoni idők marsalljaival és törvénygyártó jogászaival szemben. Mily nagy a különbség Owen ugyanazon időből származó műveihez képest![24] Mint

[24] A kézirat átdolgozása esetén Marx ezt a helyet feltétlenül erősen módosította volna. Ezt az értékelést a volt saint-simonistáknak a második francia császárságban játszott szerepe sugallta, mert ott, éppen akkor, amidőn Marx ezeket írta, Saint-Simon iskolájának világmegváltó hitelképzelgései — a történelem iróniája folytán — addig soha nem látott méretű szédelgés formájában valósultak meg. Marx később csak csodálattal beszélt Saint-Simon lángeszéről és egyetemes tudásáról. Ha Saint-Simon a maga korábbi műveiben nem vette tudomásul a burzsoázia és a Franciaországban csak éppen kialakulóban levő proletariátus ellentétét, ha a burzsoáziának a termelésben tevékenykedő részét a dolgozókhoz számította, ez megfelel Fourier felfogásának, aki a tőkét és a munkát ki akarta békíteni egymással, s az akkori Franciaország gazdasági és politikai viszonyaiban leli ma-

az idézett szövegből is kiviláglik, Saint-Simon követői kitartanak amellett, hogy kiváltképpen az ipari tőkés a dolgozó [travailleur par excellence]. Ha kritikusan olvassuk írásaikat, nem csodálkozunk azon, hogy hitel- és bankálmodozásaik a volt saint-simonista Emile Péreire által alapított Crédit mobilier-ben valósultak meg, tehát olyan formában, amely egyébként csak olyan országban válhatott uralkodóvá, mint Franciaország, ahol sem a hitelrendszer, sem a nagyipar nem fejlődött modern fokra. Angliában és Amerikában ilyesmi lehetetlen volt. — A „Doctrine de St. Simon. Exposition. Première année. 1828—29". (3. kiad. Párizs 1831) itt következő részeiben már benne rejlik a Crédit mobilier csírája. Könnyen érthető, hogy a bankár olcsóbban előlegezhet, mint a tőkés vagy a magánuzsorás. Ezek a bankárok tehát „sokkal olcsóbban, vagyis *alacsonyabb kamat* fejében szerezhetnek szerszámokat a gyárosok számára, mint a földtulajdonosok és kapitalisták, akik könnyebben tévedhetnek a kölcsönvevők kiválasztásánál" (202. old.). De ehhez maguk a szerzők jegyzetként hozzáfűzik: „Dezorganizált társadalmunk alkalmat ad arra, hogy az önzés a csalás és sarlatánság különböző formáiban érvényre juthasson, s ez gyakran kiegyenlíti, sőt semmivé teszi azt az előnyt, amelynek a bankár szerepéből, a henyélők és a dolgozók [travailleurs] közötti közvetítéséből adódnia kellene; a bankárok gyakran azért furakodnak be a dolgozók és a henyélők közé, hogy a társadalom kárára mindkettőt kizsákmányolják." A dolgozó [travailleur] itt ipari tőkést jelent. Egyébként helytelen a modern bankügy rendelkezésére álló eszközöket pusztán a henyélők eszközeinek tekinteni. Először is ez az a része a tőkének, amely a gyárosoknál és kereskedőknél pillanatnyilag tétlenül hever pénzformában, mint pénztartalék vagy később befektetendő tőke; ez tehát henyélő tőke, de nem a henyélők tőkéje. Másodszor része az összes jövedelmeknek és megtakarításoknak, éspedig az a része, amelyet állandóan vagy átmenetileg felhalmozásra kívánnak fordítani. A bankrendszer jellege szempontjából mindkettő lényeges.

Sohasem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy először is a pénz — nemesfém formában — marad mindig az az alap, amelytől a hitelügy, a dolog természeténél fogva, *sohasem* szabadulhat. Másodszor, hogy a hitelrendszer előfeltétele a társadalmi termelési eszközök magánmonopóliuma (tőke és földtulajdon formájában), s hogy maga a hitelrendszer egyrészt a tőkés termelési módtól elválaszthatatlan forma, másrészt olyan erő, amely e termelési mód fejlődését a számára lehetséges legfelsőbb és végső formáig hajtja.

gyarázatát. Owen e téren azért látott messzebbre, mert az ipari forradalom idején és a már erősen kiéleződő osztályellentétek közepette élt, tehát más környezet vette körül. — *E. F.*

A formai szervezettséget és centralizációt illetően — mint azt a „Some Thoughts of the Interests of England" című munka már 1697-ben kimondja — a bankrendszer a legművészibb és legkidolgozottabb termék, amelyet a tőkés termelési mód egyáltalában létrehoz. Innen ered egy olyan intézménynek, mint az Angol Banknak óriási hatalma a kereskedelem és ipar fölött, noha ezeknek igazi mozgása teljesen kívül marad hatáskörén, s viszonya ehhez a mozgáshoz passzív. A bankrendszerrel mindenesetre létrejött a termelési eszközök társadalmi méretekben történő általános könyvvitelének és elosztásának a formája, de csak a formája. Láttuk, hogy az egyes tőkés, vagy minden különleges tőke, átlagprofitját nem az általa elsőkézből elsajátított többletmunka határozza meg, hanem az össztőke által elsajátított egész többletmunka mennyisége, amelyből minden különleges tőke csak mint az össztőke bizonyos hányada kapja a maga osztalékát. A tőkének ezt a társadalmi jellegét csak a hitel- és bankrendszer teljes kifejlődése közvetíti és valósítja meg teljesen. Másrészt a bankrendszer többet is tesz. Az ipari és kereskedelmi tőkések rendelkezésére bocsátja a társadalom minden felhasználható tőkéjét, sőt a potenciális, aktívan még nem foglalkoztatott tőkét is, úgyhogy e tőkének sem a kölcsönadó, sem a felhasználó nem tulajdonosa és nem termelője. Ezzel megszünteti a tőke magánjellegét és önmagában véve, de csakis önmagában véve, a tőke megszüntetését is tartalmazza. A bankügy a tőke elosztását mint külön foglalkozást, mint társadalmi funkciót kivette a magántőkések és uzsorások kezéből. De ennek következtében a bank és a hitel egyúttal a leghatalmasabb eszközzé válik arra, hogy a tőkés termelést túlhajtsák saját korlátain, s egyik leghatékonyabb előmozdítója a válságoknak és a szédelgésnek.

A bankrendszer továbbá, azáltal, hogy a pénzt a hitelforgalom különböző formáival helyettesíti, megmutatja, hogy a pénz valójában nem más, mint a munka és a munkatermékek társadalmi jellegének különleges kifejezése, de ennek a jellegnek, amely ellentétes a magántermelői alappal, végső soron mindig dologként, a többi áru közül kiemelkedő különleges áruként kell megjelennie.

Végül nem kétséges, hogy a hitelrendszer hatalmas emelő lesz a tőkés termelési módból a társult munkán alapuló termelési módra való átmenet során, de csak mint egyik elem, amely a magában a termelési módban végbemenő más hatalmas, alapvető átalakulásokhoz kapcsolódik. Ezzel szemben azok az illúziók, amelyeket szocialista részről tápláltak a hitel- és bankügy csodatevő hatalmáról, onnan erednek, hogy egyáltalán nem értik meg a tőkés termelési módot és azt, hogy a hitelügy e termelési mód egyik formája. Mihelyt a termelési eszközök már nem válnak tőkévé (ami a magántulajdon meg-

szűnését is magában foglalja), a hitelnek mint olyannak nincs értelme többé. Ezt egyébként a saint-simonisták is belátták. Amíg viszont a tőkés termelési mód fennáll, a kamatozó tőke is fennmarad mint egyik formája és valóban alapját képezi e termelési mód hitelrendszerének. Csak olyan szenzációhajhász, mint Proudhon, aki el akarta törölni a pénzt s ugyanakkor fenntartani az árutermelést[25], agyalhatta ki a crédit gratuit [ingyenes hitel] torzszülöttét, a kispolgári jámbor óhajok ez állítólagos realizálását.

A „Religion saint-simonienne. Economie politique et Politique" című mű 45. oldalán ez áll: „A hitelnek az a célja, hogy olyan társadalomban, ahol egyeseknek ipari munkaeszközeik vannak, de nincs meg a képességük vagy az akaratuk ezek felhasználására, és ahol más, szorgalmas embereknek nincsenek munkaeszközeik, ezeket az eszközöket a lehető legegyszerűbb módon az előbbiek, tehát tulajdonosaik kezéből átvigye az utóbbiak kezébe, akik fel tudják őket használni. Jegyezzük meg, hogy e meghatározás szerint a hitel következménye annak a módnak, ahogyan a *tulajdont* megszervezték." A hitel tehát a tulajdonnak ezzel a szervezetével áll vagy bukik. A továbbiakban, a 98. oldalon, ez olvasható: A jelenlegi bankok „feladatuknak tekintik, hogy engedjenek annak a mozgásnak, amelyet a rajtuk kívül lebonyolított üzletek indítottak el; de nem tekintik feladatuknak, hogy ezekhez az üzletekhez maguk adják a lökést; más szavakkal, a bankok azokkal a dolgozókkal [travailleurs] szemben, akiknek tőkét előlegeznek, a tőkések szerepét töltik be". Abban a gondolatban, hogy a bankok maguk vegyék kézbe a vezetést és tűnjenek ki „az általuk irányított vállalkozások s az általuk kezdeményezett munkák számával és hasznosságával" (101. old.), már benne lappang a Crédit mobilier. Charles Pecqueur szintén azt követeli, hogy a bankok (a saint-simonisták kifejezése szerint a Système général des banques [általános bankrendszer]) „irányítsák a termelést". Egyáltalában Pecqueur lényegében saint-simonista, bár sokkal radikálisabb, mint társai. Azt kívánja, hogy a „hitelintézet ... irányítsa a nemzeti termelés egész mozgását". — „Próbáljatok létrehozni nemzeti hitelintézetet, amely eszközöket előlegez a tulajdonnal nem rendelkező tehetséges és érdemes embereknek, de nem kapcsolja össze ezeket a kölcsönvevőket a termelésben és fogyasztásban való szoros, kényszerű szolidaritással, sőt ellenkezőleg, oly módon teszi ezt, hogy a kölcsönvevők maguk határozzák meg cseréjüket és termelésüket. Ezen az úton csak azt éritek el, amit a magánbankok már amúgy is elértek, az anarchiát, a termelés és

[25] *Karl Marx:* „Misère de la Philosophie". Brüsszel és Párizs 1847. — *Karl Marx:* „Zur Kritik der politischen Oekonomie". 64. old.

fogyasztás közötti aránytalanságot, egyesek hirtelen tönkremenését és mások hirtelen meggazdagodását, intézetetek tehát csak annyit érhet el, hogy egyesek számára olyan összegű jólétet hoz létre, amely egyenlő a másokra szakadó szerencsétlenség összegével... Annyi az egész, hogy az általatok előlegekkel támogatott bérmunkások számára lehetővé tettétek, hogy ugyanúgy konkurráljanak egymással, mint ahogy ezt most tőkés gazdáik teszik" *(Ch. Pecqueur:* „Théorie Nouvelle d'Economie Sociale et Politique". Párizs 1842. [433.] 434. old.).

Láttuk, hogy a kereskedelmi tőke és a kamatozó tőke a tőke legrégibb formái. De a dolog természetében rejlik, hogy a közhiedelem a kamatozó tőkét tartja „a" tőkének. A kereskedelmi tőke esetében közvetítő tevékenység megy végbe, értelmezzék azt becsapásnak, munkának vagy bármi másnak. A kamatozó tőkéből viszont a tőke önmagát újratermelő jellege, az érték önértékesülése, az értéktöbblet termelése, mint természetfölötti tulajdonság tisztán lép elő. Innen ered azután az, hogy még a közgazdászok egy része is, különösen olyan országokban, ahol, mint pl. Franciaországban, az ipari tőke még nem fejlődött ki teljesen, a kamatozó tőkét tartja a tőke alapvető formájának és pl. a földjáradékot csak e tőke egyik formájának tekinti, mert itt is a kölcsönadás formája van előtérben. Ezzel teljesen félreismerik a tőkés termelési mód belső szerkezetét, és nem veszik észre, hogy a földet, éppúgy mint a tőkét, csak tőkéseknek adják kölcsön. Pénz helyett persze kölcsönadhatnak természetben termelési eszközöket, pl. gépeket, üzemi épületeket stb. De ekkor ezek bizonyos pénzösszeget képviselnek, s e tőkeelemek használati értékéből, sajátos természetbeni formájából következik, hogy a kamaton kívül a kopásért is fizetni kell még. A döntő itt ismét az, hogy a közvetlen termelőnek adják-e őket kölcsön, ami feltételezi, hogy nincs tőkés termelési mód, legalábbis azon a területen, ahol a kölcsönzés történik; vagy pedig az ipari tőkésnek, márpedig a tőkés termelési mód alapján éppen ezt kell feltételezni. Még inkább helytelen és értelmetlen a kamatozó tőkéhez számítani a házak stb. egyéni fogyasztásra való kölcsönadását. Világos, hogy a munkásosztályt ebben a formában is becsapják, mégpedig égbekiáltóan; de ezt éppúgy megteszi a kiskereskedő is, aki a munkásokat létfenntartási eszközökkel látja el. Itt másodlagos kizsákmányolásról van szó, amely párhuzamosan halad az eredeti, magában a termelési folyamatban végbemenő közvetlen kizsákmányolással. Az eladás és a kölcsönadás közti különbség itt teljesen mellékes és formai, s mint már rámutattunk, csak annak számára tűnik lényegesnek, aki a valóságos összefüggést egyáltalában nem ismeri.

Az uzsora és a kereskedelem nem hoz létre új termelési módot, hanem az adottat zsákmányolja ki, külsőleges viszonyban van vele. Az uzsora egyenesen az adott termelési mód fenntartására törekszik, hogy azt mindig újból kizsákmányolhassa, konzervatív, és csak elnyomorítja azt a termelési módot. Mennél kevesebb eleme a termelésnek kerül áruként bele a termelési folyamatba és hagyja el áruként ezt a folyamatot, annál inkább tűnik különleges műveletnek ez elemek pénzből való előállítása. Mennél jelentéktelenebb szerepet játszik a forgalom a társadalmi újratermelésben, annál jobban virágzik az uzsora.

Az, hogy a pénzvagyon a vagyon különleges fajtájává fejlődik, az uzsoratőke szempontjából annyit jelent, hogy valamennyi követelése pénzkövetelés. Az uzsoratőke annál inkább fejlődik ki valamely országban, mennél inkább korlátozódik a termelés zöme természetbeni szolgáltatásokra stb., tehát használati értékre.

Az uzsora, azáltal hogy kettős hatása van — először, általában, a kereskedelmi tőke mellett, önálló pénzvagyont hoz létre, másodszor, elsajátítja a munkafeltételeket a maga részére, azaz tönkreteszi a régi munkafeltételek tulajdonosait —, hatalmas emelő az ipari tőke előfeltételeinek kialakításánál.

Kamat a középkorban

„A középkorban a lakosság csak földműveléssel foglalkozott. Ilyen körülmények között, valamint a hűbéri kormányzat alatt csak kicsiny lehet a forgalom, s ezért csak kevés lehet a profit. A középkor uzsoratörvényei tehát jogosak voltak. Ezenkívül egy földművelő országban ritkán kerül valaki abba a helyzetbe, hogy pénzt vegyen kölcsön, hacsak szegénységbe és nyomorba nem süllyedt... VIII. Henrik a kamatot 10%-ra korlátozta, I. Jakab 8%-ra, II. Károly 6%-ra, Anna 5%-ra... Akkoriban a pénzkölcsönzők, ha jogilag nem is, de a gyakorlatban monopolisták voltak, s ezért szükségesnek bizonyult, hogy más monopolistákhoz hasonlóan őket is korlátozzák... Manapság a profitráta szabályozza a kamat rátáját; akkoriban a kamat rátája szabályozta a profitrátát. Ha a pénzkölcsönző a kereskedőt magas kamatrátával terhelte, a kereskedő kénytelen volt magasabb profitrátát hozzácsapni áruihoz. Ily módon sok pénzt szedtek ki a vevők zsebéből, hogy a pénzkölcsönzők zsebébe juttassák" *(Gilbart:* „History and Principles of Banking". 164, 165. old.).

„Mondják nékem, hogy most évenként minden lipcsei vásáron*

* Arról van ugyanis szó, hogy 100 guldent adtak kölcsön azzal a feltétellel, hogy a kamatokat három részletben, a lipcsei vásárokon fizetik ki. Lipcsében évente három vásár volt: újévi, húsvéti és szentmihálynapi. — *Szerk.*

10 guldent zsebelnek be, ami annyi mint 30 a százra; egyesek ide veszik még a neunburgi vásárt, úgyhogy százra 40-et kapnak: miképpen légyen ez, nem tudom. De hová az ördögbe fog ez végül is kilyukadni?... Akinek most Lipcsében 100 forintja van, az évi 40-et kap rá — ez azt jelenti, hogy egy év alatt elnyeli a parasztot vagy a polgárt. Ha 1000 forintja van, évi 400-at kap rá — ez azt jelenti, hogy egy év alatt elnyeli a lovagot vagy a gazdag nemesembert. Ha 10 000 forintja van, évi 4000-et kap rá — ez azt jelenti, hogy egy év alatt elnyeli a gazdag grófot. Ha 100 000 forintja van — és a gazdag kereskedőknek biztos van ennyi — 40 000-et zsebel be évenként; ez azt jelenti, hogy egy hatalmas, gazdag fejedelmet elnyel egy év alatt. S ha egy milliója van, évi 400 000-et zsebel be — ami azt jelenti, hogy egy év alatt elnyel egy hatalmas királyt. És semmiféle veszély emiatt nem fenyegeti, sem életét, sem vagyonát, nem dolgozik, ül a kemencepadkán és almát süt: és ez az otthonülő, szelíd rabló tíz év alatt felfalhatja az egész világot." (Idézve Luther 1540-ben írt „An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen"* című művéből. Luthers Werke. Wittenberg 1589. 6. rész [312. old.].)

„Tizenöt évvel ezelőtt írtam az uzsora ellen, amely már akkor oly erősen elterjedt, hogy semmi reményt nem láttam a javulásra. Azóta annyira felemelte fejét, hogy már sehol sem tartják véteknek, bűnnek vagy szégyennek, hanem inkább magasztalják mint tiszta jótéteményt és tisztességet, mintha az embereknek nagy szeretetet és keresztényi szolgálatot jelentene. Hol kereshetünk hát segítséget és tanácsot, amikor a szégyen tisztességgé, a vétek jótéteménnyé változott?" („An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen". Wittenberg 1540. [Uo. 306. old.])

„Első bankáraink, legkorábbi bankkufáraink zsidók, lombardok, uzsorások és vérszopók voltak. Jellemüket úgyszólván gyalázatosnak lehet mondani... Ezekhez csatlakoztak azután a londoni aranyművesek. Egészében véve... legkorábbi bankáraink... igen sötét társaság voltak, mohó uzsorások, könyörtelen szipolyozók" *(D. Hardcastle:* „Bank and Bankers". 2. kiad. London 1843. 19, 20. old.).

„Velence példáját (a bankalapítást) tehát gyorsan utánozták; minden kikötőváros és általában minden olyan város, amely függetlensége és kereskedelme révén nevet szerzett, megalapította első bankját. Hajóik visszatérésére gyakran sokáig kellett várni, s ez elkerülhetet-

* Az 1894. évi kiadásban tévesen: „az 1524-ben írt »Bücher vom Kaufhandel und Wucher«". — *Szerk.*

lenül a hitelnyújtás szokásához vezetett, később pedig Amerika felfedezése s az oda irányuló kereskedelem még inkább megerősítette ezt a szokást." (Ez az egyik legfontosabb pont.) A hajószállítmányok nagy előlegek felvételére kényszerítettek, ez már az ókori Athénban és Görögországban is előfordult. Brügge Hansa-városnak már 1380-ban volt biztosítási kamarája. *(M. Augier:* „Du Crédit public etc." Párizs 1842. 202, 203. old.)

Hogy mennyire túlsúlyban voltak a kölcsönök között a XVII. század utolsó harmadában, a modern hitelrendszer kifejlődése előtt még Angliában is a földtulajdonosoknak, tehát általában a csak fogyasztó gazdagság képviselőinek nyújtott kölcsönök, ez többek között kitűnik Sir Dudley North írásaiból, aki nemcsak egyik leggazdagabb kereskedője, hanem egyik legjelentékenyebb elméleti közgazdásza is volt korának: „Országunkban a kamatra kiadott pénzeknek jóval kevesebb mint a tizedrészét adják csak kölcsön üzletembereknek, üzleteik folytatására; a pénz túlnyomó részét fényűzési cikkek beszerzésére s olyan emberek kiadásainak fedezésére adják kölcsön, akik ámbár hatalmas földek birtokosai, gyorsabban költik el a pénzt, mint ahogy azt földbirtokuk meghozza; s minthogy birtokaikat eladni viszolyognak, inkább jelzáloggal terhelik meg őket" *([Sir Dudley North:]* „Discourses upon Trade". London 1691. 6, 7. old.).

A XVIII. századbeli Lengyelországban: „Varsó nagy váltóforgalmat bonyolított le, ennek oka és célja azonban főleg az ottani bankárok uzsorájában rejlett. Abból a célból, hogy pénzt szerezzenek, amelyet a pazarló hatalmasoknak nyolc vagy több százalékra adhatnak kölcsön, minden áruüzleti alapot nélkülöző blanco-váltóhitelt kerestek és találtak külföldön. Ezeket a váltókat a külföldi intézvényezettek mindaddig türelmesen elfogadták, amíg a váltónyargalással eszközölt pénzátutalások abba nem maradtak. De keserűen meg is szenvedtek ezért, amikor Tepper és más tekintélyes varsói bankárok csődbe kerültek" *(J. G. Büsch:* „Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc." 3. kiad. Hamburg 1808. II. köt. 232, 233. old.).

Az egyház haszna a kamattilalomból

„Az egyház megtiltotta a kamatszedést. De nem tiltotta meg, hogy valaki eladja tulajdonát s így segítsen magán; sőt azt sem tiltotta meg, hogy ezt a tulajdont bizonyos időre vagy a kölcsön visszafizetéséig átadja a pénzkölcsönzőnek, hogy utóbbi ezzel biztosítékot kapjon, emellett pedig a birtoklás ideje alatt a birtokolt tárgy használata által nyerjen kárpótlást azért a pénzért, amelyet addig nélkülöz . . . Maga az egyház vagy a hozzátartozó kommúnák és pia corpora

[kegyes testületek] nagy hasznot húztak ebből, különösen a keresztes hadjáratok idején. Ez az eljárás a nemzet gazdagságának hatalmas részét juttatta az ún. «holt kéz» birtokába, annál is inkább, minthogy zsidó nem uzsoráskodhatott ilyen módon, mert ilyen szilárd zálog birtoklását nem lehetett eltitkolni . . . A kamattilalom nélkül a templomok és kolostorok sohasem gazdagodhattak volna meg ennyire" (uo. 55. old.).

HATODIK SZAKASZ

AZ EXTRAPROFIT ÁTVÁLTOZÁSA FÖLDJÁRADÉKKÁ

Harminchetedik fejezet

BEVEZETŐ

A földtulajdon különböző történelmi formáinak elemzése kívül esik e mű keretein. Csak annyiban foglalkozunk ezzel, amennyiben a tőke által létrehozott értéktöbblet egy része a földtulajdonosnak jut. Feltételezzük tehát, hogy a földművelésben éppúgy a tőkés termelési mód uralkodik, mint az iparban, azaz, hogy a mezőgazdaságot tőkések űzik, akik a többi tőkéstől egyelőre csak abban különböznek, hogy tőkéjüket s az e tőke által működtetett bérmunkát más közegbe fektették be. A mi szempontunkból a bérlő ugyanúgy búzát stb. termel, mint a gyáros fonalat vagy gépeket. Az a feltevés, hogy a tőkés termelési mód hatalmába kerítette a mezőgazdaságot, magában foglalja azt is, hogy uralkodik a termelés és a polgári társadalom minden területén, hogy tehát e termelési mód feltételei — a tőkék szabad versenye, a termelés egyik területéről a másikra való átvitelük lehetősége, az átlagprofit azonos magassága stb. — teljes mértékben kifejlődtek. A földtulajdon általunk vizsgált formája e tulajdon egyik sajátos történelmi formája, a tőke és a tőkés termelési mód hatására *átváltozott* formája akár a feudális földtulajdonnak, akár a megélhetés céljából űzött kisparaszti földművelésnek, amely utóbbiban a közvetlen termelő számára az egyik termelési feltételként jelenik meg az, hogy *birtokolja* a földet, az pedig, hogy a föld az *ő tulajdonában* legyen, a legelőnyösebb feltételként, az *ő* termelési módja virágzásának feltételeként. A tőkés termelési mód általában feltételezi a munkások megfosztását munkafeltételeiktől, a földművelés terén tehát feltételezi a mezőgazdasági dolgozók megfosztását a földtől és alárendelését egy tőkésnek, aki a földművelést a profit kedvéért folytatja. Fejtegetésünk szempontjából tehát semmi jelentősége nincs annak az ellenvetésnek, hogy a földtulajdonnak és földművelésnek más formái is léteztek vagy léteznek.

Ez az érv csak azok ellen a közgazdászok ellen hatásos, akik a mezőgazdaságban alkalmazott tőkés termelési módot és a neki megfelelő földtulajdonformát nem történeti, hanem örök kategóriának tekintik.

Számunkra a földtulajdon modern formájának vizsgálata azért szükséges, mert egyáltalában az a feladatunk, hogy megvizsgáljuk azokat a meghatározott termelési és forgalmi viszonyokat, amelyek a tőkének a mezőgazdaságban történő befektetéséből erednek. Enélkül a tőke elemzése nem volna teljes. Ezért kizárólag a tulajdonképpeni földművelésben — azaz a lakosság fő növényi táplálékának termelésében — történő tőkebefektetésre szorítkozunk. Egyszerűen búzát is mondhatunk, mert a modern, tőkés szempontból fejlett népeknek ez a fő tápláléka. (Vagy a földművelés helyett a bányászatot is vehetjük, mert a törvények azonosak.)

A. Smith nagy érdemei közé tartozik annak kifejtése, hogyan határozza meg a fő táplálék termelésére fordított tőke utáni földjáradék a többi mezőgazdasági termék, pl. len, festéknövények termesztésébe, önálló állattenyésztésbe stb. befektetett tőke utáni földjáradékot. E téren az ő működése óta valóban nem történt semmi haladás. Amire még megszorítás vagy kiegészítés céljából emlékeztetnünk kellene, az nem ide, hanem a földtulajdon önálló tárgyalásához tartozik. A földtulajdonról tehát, amennyiben az nem a búzatermelésre szánt földre vonatkozik, nem fogunk külön beszélni, hanem csak illusztrációképpen térünk rá itt-ott vissza.

A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy itt a földbe a vizet stb. is beleértjük, ha tulajdonosa van, ha a föld tartozékaként jelenik meg.

A földtulajdon feltételezi bizonyos személyeknek azt a monopóliumát, hogy a földgolyó meghatározott részével mindenki mást kirekesztve rendelkezzenek, s e területen kizárólag az ő magánakaratuk érvényesüljön[26]. Ezt feltételezve a feladat az, hogy tisztázzuk

[26] Mi sem komikusabb, mint Hegelnek a földmagántulajdonra vonatkozó fejtegetései. Az embernek mint személynek a maga akaratát mint a külső természet lelkét kell valóra váltania, ezért ezt a természetet magántulajdonaként kell birtokba vennie. Ha ez a meghatározása „*a* személynek", az embernek mint személynek, ebből az következne, hogy minden embernek földtulajdonosnak kell lennie, hogy önmagát mint személyt megvalósíthassa. A föld szabad magántulajdona — ez az igen modern termék — Hegel szerint nem meghatározott társadalmi viszony, hanem az embernek mint személynek a „természethez" való viszonya, „az ember abszolút joga arra, hogy minden dolgot elsajátítson" *(Hegel:* „Philosophie des Rechts". Berlin 1840. 79. old.). Az mindenesetre világos, hogy az egyes személy pusztán a maga „akarata" révén nem érvényesülhet tulajdonosként az idegen akarattal szemben, amely szintén ugyanabban a földdarabkában akar megtestesülni. Ehhez egész más dolgok szükségesek, mint a puszta szándék.

e monopólium gazdasági értékét, azaz a tőkés termelés alapján történő értékesítését. Azzal, hogy e személyeknek jogilag hatalmukban áll a földgolyó bizonyos részeit jóra-rosszra felhasználni, a kérdést még nem oldottuk meg. E területek használata teljességgel olyan gazdasági feltételektől függ, amelyek akaratuktól függetlenek. A jogi elképzelés maga csupán annyit jelent, hogy a földtulajdonos azt teheti a földjével, amit minden árutulajdonos a maga árujával; s ez az elképzelés — a szabad magánföldtulajdon jogi képzete — az ókorban csak a szerves társadalmi rend felbomlása idején, a modern világban pedig csak a tőkés termelés fejlődésével alakul ki. Ázsiában csak néhány helyen él, ott, ahová az európaiak bevitték. Az eredeti felhalmozásról szóló szakaszban (I. köt. 24. fej.) láttuk, hogy a tőkés termelési mód feltételezi egyrészt a közvetlen termelő felszabadítását abból a helyzetből, hogy a földnek puszta tartozéka (mint féljobbágy, jobbágy, rabszolga stb.), másrészt a nép tömegének földtől való megfosztását. Ennyiben a földtulajdon monopóliuma történelmi előfeltétele és állandó alapja a tőkés termelési módnak, ugyanúgy mint mindazoknak a korábbi termelési módoknak, amelyek a tömegek ilyen vagy amolyan formában való kizsákmányolásán alapulnak. A kialakuló tőkés termelési módnak azonban nem felel meg a földtulajdon készen talált formája. A neki megfelelő formát ő maga teremti meg azáltal, hogy a földművelést alárendeli a tőkének; ezzel aztán mind a hűbéri földtulajdon, mind a nemzetségi tulajdon vagy a markközösséggel párosuló kisparaszti tulajdon átváltozik a tőkés termelési módnak megfelelő

Továbbá, egyáltalán nem lehet belátni, hogy „a személy" hol vonja meg akaratmegvalósulásának határát, hogy akarata egy egész országban realizálódik-e, vagy egész sereg országra van-e szüksége ahhoz, hogy azok elsajátításával „mutassam meg akaratom felsőbbségét a dologgal szemben" [80. old]. Itt aztán Hegel teljesen zsákutcába jut. „A birtokbavétel teljesen egyedi természetű; nem veszek többet birtokomba, mint amennyit testemmel érintek, de ehhez rögtön hozzá kell tenni, hogy a külső dolgoknak nagyobb a kiterjedése, mint amekkorát megragadhatok. Ily módon ha valami birtokomban van, ehhez más dolog is kapcsolódik. A birtokbavételt kezemmel gyakorlom, ennek hatósugarát azonban meghosszabbíthatom" (90[—91]. old.). De ehhez a másik dologhoz ismét valami más kapcsolódik s így eltűnik az a határ, amelyen belül akaratomnak mint léleknek a földbe szét kell ömlenie. „Ha valami birtokomban van, értelmem rögtön rátér arra, hogy nemcsak a közvetlenül birtokolt dolog az enyém, hanem az is, ami vele összefügg. Itt a pozitív jognak kell döntenie, mert a fogalomból magából nem lehet többet levezetni" (91. old.). „A fogalomnak" ez a rendkívül naiv beismerése azt bizonyítja, hogy a fogalomnak, amely eleve azt a baklövést követi el, hogy abszolútnak tartja a földtulajdon egészen körülhatárolt és a polgári társadalomhoz tartozó jogi képzetét, sejtelme sincs e földtulajdon valóságos válfajairól. Egyben tartalmazza azt a beismerést is, hogy a társadalmi, azaz gazdasági fejlődés szükségleteinek változásával a „pozitív jog" változtathatja és szükségképpen változtatja is a maga tételeit.

gazdasági formává, bármennyire különbözők is a jogi formái. A tőkés termelési mód egyik nagy eredménye, hogy a földművelést, amelyet a társadalom legfejletlenebb része pusztán tapasztalati és gépiesen apáról fiúra szálló eljárással végez, átalakítja az agronómia tudományának tudatos felhasználásává, amennyire ez a magántulajdon által meghatározott viszonyok között egyáltalában lehetséges[27]; hogy a földtulajdont egyrészt teljesen felszabadítja az uralom és szolgaság viszonyai alól, másrészt a földet mint munkafeltételt teljesen elválasztja a földtulajdontól és a földtulajdonostól, akinek számára most már nem jelent mást, mint meghatározott összegű pénzadót, amelyet monopóliuma révén szed az ipari tőkéstől, a bérlőtől; a tőkés termelési mód annyira meglazítja a kapcsolatot a föld és tulajdonosa között, hogy a földtulajdonos egész életét Konstantinápolyban töltheti el, miközben földbirtoka Skóciában fekszik. A földtulajdon így megkapja a maga merőben gazdasági formáját, mert megszabadul valamennyi korábbi politikai és szociális sallangjától és vegyülékétől, röviden mindazoktól a hagyományos járulékaitól, amelyeket — mint később látni fogjuk — maguk az ipari tőkések és elméleti szószólóik a földtulajdon elleni küzdelmük hevében haszontalan és értelmetlen túlburjánzásnak minősítenek. A tőkés termelési mód nagy érdeme egyrészt, hogy ésszerűsíti a földművelést és ezzel először tesz lehetővé társadalmi

[27] Teljesen konzervatív agrokémikusok, mint pl. Johnston, elismerik, hogy a valóban ésszerű földművelés mindenütt beleütközik a magántulajdon áthághatatlan korlátaiba. Ugyanezt teszik azok az írók, akik hivatásos védelmezői a földmagántulajdon monopóliumának, így pl. Charles Comte úr egy kétkötetes műben, amelynek sajátos célja a magántulajdon védelmezése. „Egy nép", mondja, „nem érheti el a jólétnek és hatalomnak a saját természetéből adódó fokát, ha az őt tápláló föld minden része nem kap olyan rendeltetést, amely leginkább összhangban van a közérdekkel. Ahhoz, hogy gazdagságát nagymértékben kifejlessze, az kellene, hogy lehetőleg egy kizárólagos és főleg felvilágosult akarat rendelkezzék e nép területének minden egyes folddarabja felett és elérje, hogy minden egyes földdarab hozzájáruljon valamennyi többi virágzásához. De egy ilyen akarat létezése ... összeegyeztethetetlen volna a földnek magánföldbirtokokra való felosztásával ... és azzal a minden tulajdonos számára biztosított lehetőséggel, hogy szinte abszolút módon rendelkezzék a maga vagyonával." [„Traité de la proprieté", Párizs 1834. I. köt. 228. old.] — Ama megállapításuk során, hogy a tulajdon ellentmondásban van az ésszerű mezőgazdasággal, Johnston, Comte és a többiek csak azt tartják szem előtt, hogy egy ország földjét mint egységes egészet kell megművelni. De az, hogy az egyes mezőgazdasági termékek termesztése a piaci árak ingadozásától függ, továbbá e termesztésnek az áringadozásokat követő folytonos változása, s a tőkés termelés egész szelleme, amelynek célja a közvetlen, legkönnyebben elérhető pénznyereség, ellentmond a földművelésnek, amelynek az egymást követő nemzedékek állandó életfeltételeivel kell sáfárkodnia. Meggyőző példái ennek az erdőségek, amelyeknek kitermelése csak ott történik néha némileg a közérdeknek megfelelően, ahol nincsenek magántulajdonban, hanem az államigazgatás alá tartoznak.

módon folytatott földművelést, másrészt az, hogy a földtulajdont a képtelenségig viszi. De ennek is, mint e termelési mód minden egyéb történelmi vívmányának, mindenekelőtt a közvetlen termelők teljes elnyomorodása volt az ára.

Mielőtt tulajdonképpeni tárgyunkra rátérnénk, a félreértések elkerülése végett még néhány előzetes megjegyzést kell tennünk.

A tőkés termelési mód előfeltétele tehát a következő: A föld tulajdonképpeni művelői bérmunkások, akiket egy tőkés, a bérlő foglalkoztat. Ez utóbbi a mezőgazdaságot csak a tőke különleges kiaknázási területének, tőkéje egy különleges termelési területen való befektetésének tekinti. Ez a tőkés bérlő meghatározott időközönként, pl. évente, szerződés által megszabott pénzösszeget (ugyanúgy, ahogy a pénztőke kölcsönvevője meghatározott kamatot) fizet a földtulajdonosnak, az általa kiaknázott föld tulajdonosának azért az engedélyért, hogy tőkéjét ezen a különleges termelési területen alkalmazhatja. Ezt a pénzösszeget földjáradéknak nevezik, akár szántóföldért, akár telekért, bányáért, halászterületekért, erdőségekért stb. fizetik. A földjáradékot arra az egész időre fizetik, amelyre a földtulajdonos a földet szerződés szerint a bérlőnek kölcsön-, illetve bérbeadta. Itt tehát a földjáradék az a forma, amelyben a földtulajdon gazdaságilag realizálódik, értékesül. Továbbá itt előttünk áll együtt és egymással szemben mindhárom osztály, amely a modern társadalom vázát alkotja — bérmunkás, ipari tőkés, földtulajdonos.

A tőke rögzíthető a földben, illetve bekebelezhető abba, éspedig vagy inkább átmenetileg, mint a vegyi jellegű talajjavítás, trágyázás stb. esetében, vagy állandóbban, mint a levezető csatornák, öntözési berendezések, talajegyengetés, gazdasági épületek stb. esetében. Egy másik munkámban a földbe így bekebelezett tőkét la terre-capital-nak [föld-tőkének] neveztem[28]. Ez a tőke az állótőke kategóriájába tartozik. A földbe bekebelezett tőkéért és a földnek mint termelési eszköznek ily módon történt megjavításáért járó kamat részét alkothatja a bérlő által a földtulajdonos számára fizetett földjáradéknak[29], de nem maga a tulajdonképpeni földjáradék, amelyet

[28] „Misère de la Philosophie". [Párizs 1847.] 165. old. [*Marx:* A filozófia nyomora. Szikra 1952. 161. old.] Ott különbséget teszek terre-matière [föld-anyag] és terre-capital [föld-tőke] között. „A már termelési eszközzé változtatott földekbe csak újabb tőkéket kell befektetni, s ezzel gyarapítják a föld-tőkét, anélkül hogy a föld-anyagot, azaz a földbirtok kiterjedését megnövelnék . . . A föld-tőke semmivel sem inkább örökéletű, mint minden egyéb tőke . . . A föld-tőke állótőke, de az állótőke éppúgy elhasználódik, mint a forgótőkék."

[29] Azt mondom „alkothatja", mert bizonyos körülmények között ezt a kamatot a földjáradék törvénye szabályozza, s ezért például nagy természetes termékenységű új földterületek konkurrenciája esetén eltűnhet.

a földnek mint olyannak a használatáért fizetnek, akár szűz, akár megművelt földről van szó. A földtulajdon rendszeres tárgyalásánál, amely kívül esik tervünkön, a földtulajdonos bevételének ezt a részét részletesen kellene vizsgálni. Itt azonban néhány szó elegendő. A mezőgazdaság szokásos termelési folyamatai által megkívánt, inkább időleges jellegű tőkebefektetéseket kivétel nélkül a bérlő eszközli. Ezek a befektetések, akárcsak a föld puszta megművelése, ha valamennyire is ésszerűen végzik, ha tehát nem a talaj kíméletlen kiszipolyozására korlátozódik, mint pl. az egykori amerikai rabszolgatartóknál — ami ellen viszont a földtulajdonos urak szerződésileg biztosítják magukat —, megjavítják a talajt[30], növelik a termését, s a földet puszta anyagból föld-tőkévé változtatják. A megművelt föld többet ér, mint az ugyanolyan természetes sajátosságokkal bíró megműveletlen föld. Még a földbe bekebelezett állandóbb jellegű, hosszabb idő alatt elhasználódó állótőkéket is nagyrészt — bizonyos területeken gyakran kizárólag — a bérlő fekteti be. De mihelyt a szerződésben meghatározott bérleti idő lejárt — s ez egyik oka annak, hogy a tőkés termelés fejlődésével miért igyekszik a földtulajdonos a bérleti időt lehetőleg megrövidíteni —, a talajba bekebelezett javítások mint az állag, vagyis a talaj elválaszthatatlan tartozékai a földbirtokos tulajdonába mennek át. Az új bérleti szerződés megkötésekor a földtulajdonos a földbe bekebelezett tőke kamatát hozzácsapja a tulajdonképpeni földjáradékhoz; függetlenül attól, hogy a földet annak a bérlőnek adja-e bérbe, aki a javításokat végezte, avagy egy másiknak. Járadéka tehát megduzzad: vagy, ha a földet el akarja adni — mindjárt látni fogjuk, hogy mi határozza meg a föld árát —, annak értéke most már nagyobb. Nemcsak a földet, hanem a megjavított földet, a földbe bekebelezett tőkét adja el, ami neki semmibe sem került. A tulajdonképpeni földjáradék mozgását teljesen figyelmen kívül hagyva, ez az egyik titka a földtulajdonosok fokozódó gazdagodásának, járadékaik állandó emelkedésének s annak, hogy a gazdasági fejlődés előrehaladásával földbirtokaik pénzértéke növekszik. A földbirtokosok tehát bezsebelik a társadalmi fejlődés eredményét, amely közreműködésük nélkül jött létre — fruges consumere nati [arra születtek, hogy a gyümölcsöket elfogyasszák]. De ez egyúttal az ésszerű földművelés egyik legnagyobb akadálya is, mert a bérlő kerül minden olyan javítást és kiadást, amelynek teljes megtérülésére bérleti ideje alatt nem számíthat; s látjuk, hogy ezt a körülményt mint ilyen akadályt minduntalan felhánytorgatják: a múlt században James Anderson, a modern földjáradékelmélet tulajdon-

[30] Lásd James Anderson és Carey.

képpeni felfedezője, aki egyúttal maga is bérlő és annak idején jelentős agronómus volt, napjainkban pedig a jelenlegi angliai földtulajdonrendszer ellenzői.

A. A. Walton: „History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland" c. művében, London 1865, a 96, 97. oldalon a következőket mondja erről: „Országunk nagyszámú mezőgazdasági üzemének minden erőfeszítése sem vezethet jelentékeny vagy valóban észrevehető eredményre a földművelés megjavításának igazi előrehaladása terén, amíg az ilyen javítások sokkal inkább a földtulajdon értékét és a földbirtokos járadékát növelik, mintsem a bérlő vagy a mezőgazdasági munkás helyzetén javítanak. A bérlők általában éppoly jól tudják, mint a földbirtokosok és számtartóik, vagy akár valamely mezőgazdasági társaság elnöke, hogy a jó alagcsövezés, a bőséges trágyázás és a jó gazdálkodás, valamint több munka alkalmazása a föld alapos gyomlálására és előkészítésére csodálatos eredményekkel jár mind a talaj megjavítása, mind a termelés fokozása terén. De mindez jelentékeny kiadásokat tesz szükségessé, s a bérlők azt is igen jól tudják, hogy bármennyire javítják is a földet vagy növelik értékét, hosszabb időt tekintve ennek előnyét főleg a földbirtokosok aratják le magasabb járadék és a föld értékének növekedése formájában... Elég ravaszok ahhoz, hogy észrevegyék, amit azok a szónokok" {a földbirtokosok és számtartóik a mezőgazdasági banketteken} „sajátosképpen mindig elfelejtenek megmondani, hogy ti. a bérlő által végrehajtott valamennyi javításból az oroszlánrész szükségképpen végül is mindig a földbirtokos zsebébe vándorol... Bármennyire megjavította is a bérelt földet a korábbi bérlő, utóda mindig azt tapasztalja majd, hogy a földbirtokos a korábbi javítások következtében megnövelt földérték arányában felemeli a járadékot."

A tulajdonképpeni mezőgazdaságban ez a folyamat még nem mutatkozik meg oly világosan, mint ott, ahol a földet épületteleknek használják. Annak a földnek túlnyomó részét, amelyet Angliában építkezési célokra, de nem freehold [szabad földbirtok] minőségben adnak el, a földtulajdonosok 99 évre, vagy, ha lehet, rövidebb időre adják bérbe. Ennek az időnek elteltével az épületek a földdel együtt a földbirtokos tulajdonába kerülnek. „A bérlők kötelesek a bérleti szerződés lejártával a házat jó, lakható állapotban a nagybirtokosnak átadni, miután addig igen magas földjáradékot fizettek. Alig járt le a bérleti szerződés, megjelenik a földbirtokos ügynöke vagy jószágfelügyelője, megtekinti házatokat, gondoskodik arról, hogy jó állapotba helyezzétek, majd birtokába veszi s hozzácsatolja földesurának területéhez. Tény, hogy ha ez a rendszer még hosszabb ideig teljes érvényben marad, a Királyság területén levő valamennyi háztulaj-

don, éppúgy mint a falusi földbirtokok, a nagybirtokosok kezére kerülnek. Az egész londoni West End, a Temple Bartól északra és délre, szinte kizárólag mintegy féltucat nagybirtokos tulajdonában van, akik óriási földjáradékért bérbeadták ezt a területet, s ahol a bérleti szerződések még nem jártak le teljesen, ott ez gyors egymásutánban bekövetkezik. Nagyobb vagy kisebb mértékben így van ez a Királyság valamennyi városában. De a kizárólagosságnak és a monopóliumnak ez a mohó rendszere ennél is tovább megy. Ugyanezen bitorló eljárás következtében kikötővárosaink szinte valamennyi dokkberendezése a nagybirtokosok, e mindent elnyelő szörnyetegek kezén van" (uo. [92.] 93. old.). Ilyen körülmények között világos, hogy bár az 1861. évi cenzus adatai szerint Angliában és Walesben az összlakosság száma 20 066 224, a háztulajdonosoké pedig 36 032, a tulajdonosoknak a házak és a lakosság számához viszonyított aránya egészen más képet mutatna, ha a legnagyobb tulajdonosokat az egyik oldalra, a kicsiket pedig a másikra állítanák.

Ez az épület-tulajdonra vonatkozó példa azért fontos, mert 1) világosan megmutatja a különbséget a tulajdonképpeni földjáradék és a földbe bekebelezett állótőke kamata között, mely utóbbi a földjáradék pótlékát alkothatja. Az épületek kamata, valamint a mezőgazdaságban a bérlő által a talajba bekebelezett tőke kamata a bérleti szerződés ideje alatt az ipari tőkésé, a telekspekulánsé vagy a bérlőé lesz, s önmagában véve semmi köze a földjáradékhoz, amelyet évente bizonyos határnapokon a föld használatáért kell fizetni. 2) Megmutatja, hogy a talajjal együtt az abba bekebelezett idegen tőke is végül a földtulajdonos kezére kerül, s az érte fizetett kamat az ő járadékát szaporítja.

Egyes írók, részint a földtulajdon védelmében a polgári közgazdászok támadásaival szemben, részint arra törekedve, mint pl. Carey, hogy a tőkés termelési rendszert az ellentétek rendszeréből a „harmónia" rendszerévé változtassák, megkísérelték, hogy a földjáradékot, a földtulajdon sajátos közgazdasági kifejezését azonosítsák a kamattal. Ezzel ugyanis eltűnne a földtulajdonosok és a tőkések közötti ellentét. A tőkés termelés kialakulása idején ellenkező módszert alkalmaztak. Akkoriban a közhiedelem még a földtulajdont tartotta a magántulajdon eredeti és tiszteletre méltó formájának, a tőkekamatot viszont uzsorának bélyegezték. Ezért Dudley North, Locke stb. a tőkekamatot mint a földjáradékkal analóg formát magyarázták, pontosan úgy, ahogyan Turgot a kamat jogosságát a földjáradék létezéséből vezette le. — A fent említett újabb írók elfelejtik, hogy — teljesen eltekintve attól, hogy a földjáradék tisztán, tehát a földbe bekebelezett tőkéért járó bármiféle kamat hozzáadása nélkül is

létezhet és létezik — a földtulajdonos ily módon nemcsak idegen tőke kamatát kapja meg, amely neki semmibe sem kerül, hanem ezenfelül még az idegen tőkét is megkapja ingyen. A földtulajdonnak, ugyanúgy mint egy adott termelési mód minden egyéb tulajdonformájának, jogosultsága abban rejlik, hogy maga a termelési mód, tehát a belőle sarjadó termelési és csereviszonyok is, átmenetileg történelmi szükségességet jelentenek. Mindenesetre, mint később látni fogjuk, a földtulajdont a tulajdon egyéb fajtáitól megkülönbözteti az, hogy bizonyos fejlettségi fokon még a tőkés termelési mód szempontjából is fölöslegesnek és károsnak tűnik.

A földjáradékot más formában is össze lehet téveszteni a kamattal és így félre lehet ismerni sajátos jellegét. A földjáradék bizonyos pénzösszegben jelenik meg, amelyre a földtulajdonos évente annak fejében tesz szert, hogy a földgolyó egy darabját bérbe adta. Láttuk, hogy minden meghatározott összegű pénzjövedelmet tőkésíteni lehet, azaz egy elképzelt tőke kamatának lehet tekinteni. Ha például a közepes kamatláb 5%, akkor az évi 200 font sterling földjáradékot 4000 font sterlingnyi tőke kamatának lehet tekinteni. Az így tőkésített földjáradék alkotja a föld eladási árát vagy értékét, tehát egy olyan kategóriát, amely — éppúgy mint a munka ára — nyilvánvalóan értelmetlen, minthogy a föld nem munkatermék, tehát értéke sincs. Másfelől azonban ez az ésszerűtlen forma valóságos termelési viszonyt takar. Ha egy tőkés 4000 font sterlingért földet vásárol, amely évi 200 font sterling járadékot hoz, akkor éppúgy megkapja a 4000 font sterling évi 5%-os átlagos kamatát, mintha ezt a tőkét kamatozó papírokba fektette, vagy közvetlenül 5%-os kamatra kölcsönadta volna. 4000 font sterling tőke 5%-os értékesüléséről van szó. E feltevés mellett földbirtokának jövedelme 20 év alatt pótolná a birtok vételárát. Ezért Angliában a földbirtokok vételárát bizonyos számú years' purchase [évi hozam] alapján számítják ki, ami csak más kifejezése a földjáradék tőkésítésének. Valójában nem a föld, hanem az általa hozott földjáradék vételára ez, amelyet a szokásos kamatláb alapján számítanak ki. A járadéknak ez a tőkésítése azonban feltételezi a járadékot, a járadékot viszont, megfordítva, nem lehet levezetni és megmagyarázni a saját tőkésítéséből. Ellenkezőleg, a kiindulási előfeltétel itt a járadék létezése, függetlenül attól, hogy eladják.

Ebből következik, hogy a földjáradékot állandó nagyságnak véve, a föld ára a kamatláb mozgásával ellenkező irányban emelkedhet vagy süllyedhet. Ha a szokásos kamatláb 5%-ról 4%-ra csökkenne, akkor az évi 200 font sterling földjáradék nem 4000 font sterling, hanem 5000 font sterling tőke évi értékesülését jelen-

tené, s a szóban forgó foldbirtok ára 4000-ről 5000 font sterlingre, vagyis 20 years' purchase-ról 25-re emelkednék. Ellenkező esetben a fordítottja történnék. Itt tehát a fold árának a foldjáradék mozgásától fuggetlen, csak a kamatláb által szabályozott mozgása jut kifejezésre. Láttuk azonban, hogy a társadalmi fejlődés előrehaladásával a profitráta süllyedő tendenciát mutat, s ebből kovetkezően a kamatláb is, amennyiben azt a profitráta szabályozza; ezenkívül a kamatláb a profitrátától függetlenul is süllyedő tendenciájú, mert mind tobb lesz a kolcsonadható pénztőke. Éppen ezért a fold ára a foldjáradéknak és a mezőgazdasági termékek árának (amelynek egy részét a foldjáradék alkotja) mozgásától függetlenül is emelkedő tendenciájú.

Magának a foldjáradéknak az osszetévesztése azzal a kamatformával, amelyet ez előbbi a fold vásárlója számára olt — ez az osszecserélés a foldjáradék természetének teljes félreismerésén alapul —, igen furcsa álokoskodásokhoz kell hogy vezessen. Minthogy a foldtulajdon minden régi országban a tulajdon különosen előkelő formájának számít s emellett a foldvásárlást különosen biztos tőkebefektetésnek tekintik, ezért a kamatláb, amelyen a foldjáradékot megvásárolják, tobbnyire alacsonyabb, mint a hosszabb időre szóló egyéb tőkebefektetések esetében. A fold vásárlója például csak 4%-ot kap a vételárért, pedig ugyanezért a tőkéért kulonben 5%-ot kapna; vagy, ami egyre megy, tobb tőkét fizet a foldjáradékért, mint amennyit ugyanekkora évi pénzjovedelemért más befektetésnél fizetne. Ebből Thiers úr „De la propriété" című, általában csapnivaló írásában (a francia nemzetgyűlésen 1849-ben Proudhon ellen tartott beszédének lenyomata) a foldjáradék alacsony voltára kovetkeztet, holott ez csak azt bizonyítja, hogy a járadék vételára magas.

Az a korülmény, hogy a tőkésített foldjáradék a fold ára, illetve értéke gyanánt jelenik meg, s ezért a foldet úgy adják és veszik, mint minden más árut, néhány apologéta számára alap arra, hogy ezzel indokolja a foldtulajdon jogosságát, mert a foldért vásárlója éppúgy egyenértéket fizetett, mint minden egyéb áruért, s a foldtulajdon túlnyomó része így cserélt gazdát. Ugyanilyen alapon a rabszolgaság jogosságát is meg lehetne indokolni, mert a rabszolgatartó számára, aki a rabszolgáért készpénzzel fizetett, a rabszolga munkájának hozama csak a megvásárlására fordított tőke kamatát jelenti. A foldjáradék adásvételéből létezésének jogosságát levezetni annyit jelent, mint a járadék létezését létezésével indokolni.

A foldjáradéknak, azaz a foldtulajdon önálló, sajátos, a tőkés termelési mód alapján álló gazdasági formájának tudományos elemzése szempontjából igen fontos, hogy azt a maga tisztaságában,

minden meghamisító és elmosó hozzátéttől mentesen vizsgáljuk, de éppannyira fontos, hogy a földtulajdon gyakorlati következményeinek megértése, sőt egész sor olyan tény elméleti felismerése szempontjából, amelyek ellentmondanak ugyan a földjáradék fogalmának és természetének, de mégis létezési módjaiként jelennek meg — megismerjük azokat az elemeket, amelyek ezeket az elmélet terén fellépő zavarokat okozzák.

Gyakorlatilag természetesen mindaz földjáradéknak tűnik, amit a bérlő a földtulajdonosnak bérleti díj formájában fizet azért az engedélyért, hogy a földön gazdálkodhassék. Bármilyen is ennek az adónak az összetétele és bármilyen forrásokból származik is, a tulajdonképpeni földjáradékkal megegyezik abban, hogy az úgynevezett földtulajdonos számára a földgolyó egy darabjának monopolizálása teszi lehetővé, hogy ezt az adót beszedje, illetve a sarcot kivesse. Megegyezik a tulajdonképpeni földjáradékkal abban is, hogy meghatározza a föld árát, amely — mint fentebb kimutattuk — nem más, mint a föld bérbeadásából származó jövedelem tőkésítése.

Láttuk már, hogy a földbe bekebelezett tőke kamata lehet ilyen idegen eredetű alkotórésze a földjáradéknak. A gazdasági fejlődés előrehaladásával ez a rész szükségképpen mind nagyobb hozzáadást jelent az adott ország összjáradékához. De ettől a kamattól eltekintve az is lehetséges, hogy a bérleti díj mögött részben, sőt bizonyos esetekben — amidőn ugyanis a tulajdonképpeni földjáradék teljesen hiányzik, tehát a földnek valójában nincs értéke — teljes egészében az átlagprofitból, vagy a normális munkabérből, vagy mind a kettőből eszközölt levonás rejtőzik. A profitnak vagy a munkabérnek ez a része itt a földjáradék alakjában jelenik meg, mert a szokástól eltérően nem az ipari tőkésé vagy a bérmunkásé lesz, hanem bérleti díj formájában a földtulajdonos zsebébe kerül. Közgazdasági értelemben sem az egyik, sem a másik rész nem földjáradék, de gyakorlatilag éppúgy a földtulajdonos jövedelmét alkotja, monopóliumának gazdasági értékesítését jelenti, mint az igazi földjáradék, s a föld árára is éppúgy meghatározóan hat.

Itt nem beszélünk olyan viszonyokról, amelyek között a földjáradék — vagyis a földtulajdonnak az a kifejezése, amely a tőkés termelési módnak felel meg — formálisan létezik, noha maga a tőkés termelési mód nem létezik, noha a bérlő maga nem ipari tőkés, gazdálkodása pedig nem tőkés gazdálkodás. Így van ez pl. *Írországban*. A bérlő itt általában kisparaszt. A földtulajdonosnak fizetett bérleti díj itt gyakran nemcsak profitjának, azaz saját többletmunkájának — amelyre pedig joga van, lévén tulajdonosa saját munkaeszközeinek — egy részét nyeli el, hanem annak a normális munkabérnek egy részét

is, amelyet más körülmények között e munkamennyiségért kapna. Ráadásul a földtulajdonos, aki itt semmit sem tesz a talaj megjavításáért, még ki is sajátítja a bérlőt, megfosztja kicsiny tőkéjétől, amelyet az túlnyomórészt saját munkájával kebelezett be a földbe. A földtulajdonos tehát pontosan úgy tesz, mint hasonló körülmények között az uzsorás. De az uzsorás legalább saját tőkéjét kockáztatja az ilyesfajta műveletnél. Ez a szüntelen rablás váltotta ki az írországi agrártörvényhozás* körül folyó szenvedélyes vitát. A szóban forgó törvényjavaslat lényegében arra irányul, hogy a bérlőnek felmondó földtulajdonost kötelezzék kártalanítás fizetésére a bérlő által végzett talajjavításért, vagy a földbe bekebelezett tőkéért. Palmerston erre cinikusan ezt szokta válaszolni: „Az alsóház a földtulajdonosok háza."

Nem beszélünk olyan kivételes viszonyokról sem, amelyek között a földtulajdonos még tőkés termelést folytató országokban is olyan magas bérleti díjat zsarolhat ki, amely semmiféle összefüggésben nincs a föld hozamával. Ez a helyzet például az angol ipari kerületekben, ahol apró földdarabkákat adnak bérbe gyári munkásoknak, akár kicsiny kertek céljára, akár arra, hogy szabad idejüket műkedvelő földműveléssel tölthessék („Reports of Inspectors of Factories").

Fejlett tőkés termeléssel rendelkező országokban érvényes mezőgazdasági járadékról beszélünk. Az angol bérlők között például számos kistőkés van, akiket nevelésük, képzettségük, a hagyomány, a konkurrencia és más körülmények eleve arra kényszerítenek, hogy tőkéjüket mint bérlők a mezőgazdaságba fektessék. Kénytelenek az átlagprofitnál kevesebbel megelégedni, s annak egy részét járadék formájában a földtulajdonosnak átengedni. Csakis e feltétel mellett válik lehetővé számukra, hogy tőkéjüket a földbe, földművelésbe fektessék be. Minthogy a földtulajdonosok mindenütt jelentékeny befolyást, Angliában pedig döntő befolyást gyakorolnak a törvényhozásra, az utóbbit felhasználhatják arra, hogy a bérlők egész osztályát becsapják. Az 1815. évi gabonatörvények például — ezt a kenyéradót bevallottan azért vetették ki az országra, hogy a foldesúri naplopóknak továbbra is biztosítsák a jakobinusellenes háború alatt rendkívüli módon megnőtt járadékot — azt eredményezték ugyan, hogy, néhány kivételesen termékeny évtől eltekintve, a mezőgazdasági termékek árai a fölött a színvonal fölött maradtak, amelyre szabad gabonabehozatal esetén lesüllyedtek volna. De azt nem érték el, hogy az árakat azon a szinten tartsák, amelyet a törvényhozó földtulajdonosok normálisnak nyilvánítottak azzal, hogy a törvény csak ennél magasabb

* A marxi kéziratban *Irish Tenantry Rights Bill* [törvényjavaslat az ír bérlők jogairól]. — *Szerk.*

árak esetén engedélyezte külföldi gabona behozatalát. A bérleti szerződéseket azonban e normál-árak számításbavételével kötötték meg. Mihelyt az illúzió szétfoszlott, új törvényt hoztak új normál-árakkal, amelyek éppúgy csak a földtulajdonosok mohó képzelgéseinek erőtlen kifejezései voltak, mint a régiek. Így csapták be a bérlőket 1815-től a 30-as évekig. Ezért van az, hogy ez idő alatt állandóan az agricultural distress-ről [a mezőgazdaság válságáról] folyik a szó. Ezért van az, hogy a szóban forgó időszakban a bérlők egész nemzedékét sajátították ki és tették tönkre, s a tőkések új osztálya került a helyükbe[31].

Sokkal általánosabb és fontosabb tény azonban a tulajdonképpeni mezőgazdasági munkások bérének leszorítása a normális átlagszínvonal alá, oly módon, hogy a munkástól elszedik bérének egy részét, az a bérleti díj részévé válik, s így földjáradék címén nem a munkás, hanem a földtulajdonos zsebébe kerül. Angliában és Skótországban például, néhány kedvező viszonyok között levő grófság kivételével, általában ez a helyzet. A gabonatorvények bevezetése előtt Angliában a munkabér színvonalának megvizsgálására életrehívott parlamenti bizottságok jelentései — eddig a legértékesebb és szinte teljesen kiaknázatlan adalékok a munkabér XIX. századi történetéhez, egyszersmind az angol arisztokrácia és burzsoázia önmaga által végrehajtott kipellengérezése — nyilvánvalóan és kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a járadékok magas volta s a földáraknak ezzel együttjáró emelkedése a jakobinusellenes háború alatt részben csak abból adódott, hogy elvettek a munkabérből s azt a fizikai minimum alá szorították; vagyis abból, hogy a normális munkabér egy részét a földtulajdonosnak fizették ki. Különböző körülmények, többek között a pénz elértéktelenedése, a szegénytörvényekkel való manipulálás a mezőgazdasági kerületekben stb. lehetővé tették ezt a műveletet, miközben a bérlők bevételei óriási módon emelkedtek, s a földtulajdonosok mesésen meggazdagodtak. Sőt mind a bérlők, mind a földtulajdonosok azt hozták fel egyik fő érvül a gabonavámok bevezetése mellett, hogy fizikailag lehetetlen a mezőgazdasági napszámosok munkabérét még mélyebbre szorítani. Ez az állapot lényegében változatlan maradt és Angliában, valamint az összes európai országokban a normális munkabér egy része ma is beleker ül a földjáradékba. Amidőn Shaftesbury grófot, az akkori Ashley lordot, az egyik emberbarát arisztokratát oly módfelett megrendítette az angol gyári munkások helyzete s a tízórás

[31] Lásd Anti-Corn-Law Prize-Essays. Mindazonáltal a gabonatörvények az árakat állandóan mesterségesen magas szinten tartották. A tehetősebb bérlők számára ez kedvező volt. Profitáltak a veszteglésnek abból az állapotából, amelyben a védővám a bérlők zömét tartotta, akik okkal vagy ok nélkül a kivételes átlagárban bizakodtak.

munkanap melletti agitációban a gyári munkások parlamenti szószólójául tolta fel magát, a gyárosok szószólói bosszúból statisztikát közöltek arról, milyenek a mezőgazdasági napszámosok munkabérei a gróf falvaiban (lásd I. köt. 23. fej. 5. pont, e.: A brit mezőgazdasági proletariátus [626—627. old.]), amelyből világosan kitűnt, hogy emberbarátunk földjáradékának egy része egyszerűen abból ered, amit bérlői elrabolnak számára a mezőgazdasági munkások munkabéréből. Ez a közzététel azért is érdekes, mert a benne foglalt tények méltán sorakoznak az 1814. és 1815. évi bizottságok által feltárt legszörnyűbb adatok mellé. Ezért aztán valahányszor a körülmények a mezőgazdasági munkások munkabérének pillanatnyi emelkedését kényszerítik ki, felhangzik a bérlők jajveszékelése, hogy a munkabért nem lehet a más termelési ágakban érvényes normális színvonalra emelni s hogy ez szükségképpen tönkreteszi őket, ha ugyanakkor a földjáradékot nem csökkentik. Ezzel tehát beismerik, hogy földjáradék címén a bérlők levonást eszközölnek a munkabérből, s ezt a földtulajdonosoknak fizetik ki. Angliában például 1849 és 1859 között a mezőgazdasági munkások bére nagy erővel ható körülmények — így az Írországból való tömeges kivándorlás [exodus], amely elvágta a mezőgazdasági munkások onnan érkező utánpótlását; a mezőgazdasági lakosság hatalmas arányú felszívása a gyáripar által; háborús katonaszükséglet; rendkívüli méretű kivándorlás Ausztráliába és az Egyesült Államokba (Kaliforniába), és más okok, amelyeket itt nem szükséges közelebbről megemlíteni — találkozása következtében emelkedett. Ugyanakkor, az 1854—56-os kedvezőtlen termésű éveket kivéve, a gabona átlagos ára ebben az időszakban több mint 16%-kal csökkent. A bérlők a földjáradék csökkentését követelték. Egyes esetekben sikerült is ezt elérniök. Általában azonban kudarcot vallottak e követeléssel. Ezért a termelési költségek leszorításához folyamodtak, többek között gőzlokomobilok és új gépek tömeges bevezetése révén, amelyek részint lovakat pótoltak és szorítottak ki a gazdaságból, részint azonban mezőgazdasági napszámosok szabaddá tételével mesterséges túlnépesedést s így újabb bércsökkenést idéztek elő. S ez történt, noha a mezőgazdasági lakosság ez alatt az évtized alatt az összlakosság növekedéséhez képest általában viszonylag csökkent, sőt néhány tisztára mezőgazdasági kerületben a mezőgazdasági lakosság abszolút csökkenése következett be[32]. Ugyanígy Fawcett,

[32] *John C. Morton:* „The Forces used in Agriculture". A londoni Society of Arts-ban 1859-ben tartott előadás, amely 12 skóciai és 35 anglial grófság mintegy 100 bérlőjénél gyűjtött hiteles adatokon alapul [„Journal of the Society of Arts" VIII. köt. London 1860. 53. és köv. old.].

akkoriban a politikai gazdaságtan professzora Cambridge-ben {meghalt 1884-ben mint legfőbb postamester} a Social Science Congress-en [Társadalomtudományi Kongresszuson] 1863 október 12-én a következőket mondotta: „Megindult a mezőgazdasági napszámosok kivándorlása s a bérlők panaszkodni kezdtek, hogy nem lesz módjukban megfizetni a szokásos magas járadékokat, mert a munka a kivándorlás következtében megdrágult." Itt tehát a magas földjáradékot közvetlenül azonosítják az alacsony munkabérrel. S amennyiben a föld árának magasságában ez a járadékot növelő körülmény szerepet játszik, a föld értékének emelkedése a munka elértéktelenedésével, a magas földár a munka árának alacsony voltával egyértelmű.

Ugyanez áll Franciaországra. „A bérleti díj emelkedik, mert egyrészt nő a kenyér, a bor, a hús, a főzelék és a gyümölcs ára, másrészt változatlan marad a munka ára. Ha idősebb emberek összehasonlítják atyáik körülbelül 100 évvel ezelőtti számadásait, azt látják, hogy akkoriban egy munkanap ára a francia falvakban pontosan ugyanannyi volt, mint manapság. A hús ára azóta háromszorosára emelkedett... Ki az áldozata ennek az átalakulásnak? Vajon a gazdag, a bérlet tulajdonosa, vagy a szegény, aki dolgozik rajta?.. A bérleti díj emelkedése nemzeti szerencsétlenség bizonysága" *(M. Rubichon:* „Du mécanisme de la société en France et en Angleterre". 2. kiad. Párizs 1837. 101. old.).

Néhány példa olyan földjáradékra, amely egyrészt az átlagprofitból, másrészt az átlagos munkabérből való levonásból ered:

A fentebb idézett Morton, ingatlanügynök és mezőgazdász állítása szerint sok vidéken azt tapasztalták, hogy a nagy bérletek járadéka alacsonyabb, mint a kisebbeké, mert „az utóbbiakra irányuló konkurrencia rendszerint nagyobb, mint az előbbiekre irányuló s mert a kisbérlők, akiknek ritkán áll módjukban a mezőgazdaságot otthagyni és más vállalkozásba kezdeni, gyakran hajlandók olyan földjáradékot fizetni, amelyről maguk is tudják, hogy túlságosan magas, mert kényszeríti őket a szükség, hogy nekik megfelelő vállalkozást találjanak" *(John. L. Morton:* „The Resources of Estates". London 1858. 116. old.).

Ez a különbség azonban Angliában szerinte mindinkább eltűnik, amihez, mint mondja, nagyban hozzájárul az a körülmény, hogy éppen a kisbérlők vándorolnak ki. Morton elmond egy példát, amelyben nyilvánvalóan magának a bérlőnek a munkabéréből s ezért még kétségtelenebbül az általa foglalkoztatott embereknek a munkabéréből eszközölt levonás kerül bele a földjáradékba. Éspedig a 70—80 acre-nél (30—34 hektár) kisebb bérletek esetében, amelyeknek nem áll módjukban kétfogatú ekét alkalmazni. „Ha a bérlő sajátmaga nem dolgozik

éppoly szorgalmasan, mint bármely munkás, akkor bérletéből nem tud megélni. Ha a munka elvégzését embereire bízza s csupán felügyeletükre szorítkozik, akkor minden valószínűség szerint csakhamar azt veszi észre, hogy képtelen járadékát megfizetni" (ugyanott, 118. old.). Morton tehát azt a következtetést vonja le, hogy ha a vidék bérlői nem túlságosan szegények, a bérletek ne legyenek 70 acre-nél kisebbek, hogy a bérlő két-három lovat tarthasson.

Kivételes bölcsességről tesz tanúbizonyságot Léonce de Lavergne úr, Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture [az Akadémia és a Központi Mezőgazdasági Társaság tagja]. „Economie Rurale de l'Angleterre" c. művében (az angol fordítás, London 1855. alapján idézve) a következő összehasonlítást teszi a szarvasmarha évi hasznára vonatkozóan, amelyet Franciaországban dolgoztatnak, Angliában viszont nem, mert helyette lovat használnak (42. old.):

Franciaország:		*Anglia:*	
Tej	4 millió font sterling	Tej	16 millió font sterling
Hús	16 „ „ „	Hús	20 „ „ „
Munka ..	8 „ „ „	Munka..	— „ „ „
	28 millió font sterling		36 millió font sterling

De az eredmény Angliában azért nagyobb, mert, saját adatai szerint, a tej itt kétszer olyan drága, mint Franciaországban, míg a húst illetően mindkét országban azonos árakkal számol (35. old.); az angol tejhozam tehát 8 millió font sterlingre, az összhozam pedig 28 millió font sterlingre csökken, akárcsak Franciaországban. Az már mégiscsak sok, hogy Lavergne úr a termékmennyiségeket és az árkülönbözeteket egyaránt beleveszi számításába, s ezáltal, ha Anglia bizonyos cikkeket drágábban termel, mint Franciaország, ami legfeljebb nagyobb profitot jelent a bérlők és földtulajdonosok számára, ezt az angol mezőgazdaság előnyének tünteti fel.

Lavergne úr nemcsak az angol mezőgazdaság gazdasági eredményeit ismeri, hanem osztja az angol bérlők és földtulajdonosok előítéleteit is, mint ezt a 48. oldal bizonyítja: „A gabonafélék rendszerint nagy hátránnyal járnak... kimerítik a talajt, amelyben teremnek." Lavergne úr nemcsak azt hiszi, hogy más növények ezt nem teszik, azt is hiszi, hogy a takarmánynövények és gumósnövények dúsabbá teszik a talajt: „A takarmánynövények növekedésük fő elemeit a levegőből szerzik, s a talajnak többet adnak, mint amennyit tőle elvonnak; ezek a növények tehát mind közvetlenül, mind pedig állati trágyává való átváltozásukkal kétféleképpen is pótolják azt a kárt, amelyet a gabonafélék és a talajt kiszipolyozó más növények

okoztak; ezért alapelv, hogy a gabonaféléket ilyen növényekkel legalábbis váltogatni kell; ez a Norfolk Rotation [négyes vetésforgó] lényege" (50—51. old.).

Nem csoda, ha Lavergne úr, aki hitelt ad az angol falusi lelkek eme meséinek, azt is elhiszi, hogy a gabonavámok eltörlése óta az angol mezőgazdasági napszámosok bére már nem abnormálisan kevés. Erre vonatkozóan lásd az I. köt. 23. fejezetének 5. pontjában (624—647. old.) elmondottakat. De hallgassuk még meg John Bright beszédét is, amelyet Birminghamben 1865. december 14-én tartott. Miután beszélt arról az ötmillió családról, amelynek egyáltalában nincs képviselete a parlamentben, így folytatja: „Közülük egymillió, sőt, helyesebben, több mint egymillió szerepel az Egyesült Királyság paupereinek szerencsétlen jegyzékében. Van azután még egy másik millió, amely éppen a pauperizmus határán áll, de állandóan az a veszély fenyegeti, hogy szintén pauperré válik. Helyzetük és kilátásaik nem kedvezőbbek. Nos, nézzék meg egyszer a társadalom e részének tudatlan alsóbb rétegeit. Vegyék szemügyre kitaszítottságukat, szegénységüket, szenvedéseiket, teljes reménytelenségüket. Még az Egyesült Államokban is, még a rabszolgatartó déli államokban is minden néger hitt abban, hogy számára is felvirrad egyszer a boldogság napja. De ezek az emberek, országunk legalsóbb rétegeinek e tömege — azért vagyok itt, hogy ezt kimondjam —, nem is hisznek semmiféle javulásban, sőt még csak vágyat sem éreznek iránta. Olvasták legutóbb az újságokban a John Crossról, egy dorsetshire-i mezőgazdasági napszámosról szóló rövid hírt? Ez az ember heti hat napot dolgozott és kiváló bizonyítványt kapott munkáltatójától, akinek 24 éven át dolgozott heti 8 shilling bérért. John Crossnak ebből a bérből 7 gyermekes családját kellett eltartania kunyhójában. Hogy beteg felesége és csecsemője meg nem fagyjon, elvett — törvényesen szólva azt hiszem ellopott — egy 6 penny értékű fakerítést. Ezért a vétségért a békebírák 14 vagy 20 nap börtönre ítélték. Mondhatom Önöknek, az egész országban és különösen Délen sok ezer a John Crosséhoz hasonló eset akad, s ezek az emberek olyan helyzetben vannak, hogy mindeddig a leglelkiismeretesebb kutató sem tudott rájönni a nyitjára, mi tartja bennük a lelket. Most pedig vessék tekintetüket az egész országra, nézzék ezt az ötmillió családot s e réteg kétségbeesett helyzetét. Nem az-e az igazság, hogy a nemzetnek ez a választójogból kizárt tömege folyton-folyvást csak robotol s úgyszólván nem ismeri a pihenést? Hasonlítsák össze őket az uralkodó osztállyal — de ha ezt teszem, kommunizmussal fognak vádolni... hasonlítsák azonban össze ezt az agyondolgoztatott és szavazati joggal nem rendelkező hatalmas nemzetet azzal a résszel, amelyet uralkodó osztályoknak

lehet tekinteni. Nézzék gazdagságukat, pompájukat, fényűzésüket, nézzék eltompultságukat — mert ők is eltompultak, de ez a csömör tompultsága — s nézzék, hogyan sietnek egyik helyről a másikra, mintha kizárólag az volna a gondjuk, hogy új szórakozásokat fedezzenek fel" („Morning Star". 1865 december 15.).

A következőkben megmutatjuk, hogyan cserélik össze a többletmunkát, s ezért általában a többletterméket, a földjáradékkal, a többletterméknek ezzel a — legalábbis a tőkés termelési mód alapján — mennyiségileg és minőségileg sajátosan meghatározott részével. A többletmunka természetadta [naturwüchsig] alapja, vagyis az a természeti feltétel, amely nélkül a többletmunka lehetetlen, egyáltalában az, hogy a természet oly módon nyújtja a szükséges létfenntartási eszközöket — akár a föld növényi vagy állati termékeiben, akár a vizek halaiban stb.—, hogy a megszerzésükre fordított munkaidő nem emészti fel az egész munkanapot. A mezőgazdasági munkának (amelybe itt beleértjük az egyszerű gyűjtögető, vadászó, halászó, állattenyésztő munkát) ez a természetadta termelékenysége az alapja minden többletmunkának; mint ahogy minden munka először és eredetileg a táplálék elsajátítására és termelésére irányul. (Persze az állatnak egyúttal bőre is van, amely hidegebb éghajlat alatt melegíti az embert; ezenkívül barlanglakások stb.)

A többletterméknek és a földjáradéknak ugyanez az összezavarása nyilvánul meg más formában Dove úrnál. Eredetileg a mezőgazdasági és az ipari munka nem válik szét; utóbbi az előbbihez kapcsolódik. A földművelő törzs, házközösség vagy család többletmunkája és többletterméke egyaránt tartalmaz mezőgazdasági és ipari munkát. A kettő szorosan együttjár. Vadászat, halászat, földművelés lehetetlen megfelelő szerszámok nélkül. A szövést, fonást stb. először a mezőgazdaság mellékmunkálataiként űzik.

Korábban kimutattuk, hogy miként az egyes munkás munkája szükséges munkára és többletmunkára oszlik, a munkásosztály összmunkája is felosztható olyképpen, hogy az a rész, amely az egész munkásosztály létfenntartási eszközeit termeli (beleértve az ehhez szükséges termelési eszközöket), az egész társadalom szükséges munkáját végzi el. A munkásosztály egész további része által végzett munkát többletmunkának lehet tekinteni. De a szükséges munka semmiképpen sem csak mezőgazdasági munkát foglal magába, hanem azt a munkát is tartalmazza, amely a munkás átlagos fogyasztásába szükségképpen belekerülő többi terméket termeli. Sőt társadalmi szempontból tekintve egyesek azért végeznek pusztán szükséges munkát, mert mások pusztán többletmunkát végeznek és fordítva. Ez csupán munkamegosztás közöttük. Ugyanez a helyzet általában a mező-

gazdasági és ipari munkások kozotti munkamegosztással. A munka tisztán ipari jellegének az egyik oldalon, megfelel a tisztán mezőgazdasági jelleg a másik oldalon. Ez a tisztán mezőgazdasági munka semmiképpen sem természetadta tény, hanem maga is terméke — mégpedig igen modern és nem mindenütt elért terméke — a társadalmi fejlődésnek, és a termelés pontosan meghatározott fejlettségi fokának felel meg. Amint a mezőgazdasági munka egy része olyan termékekben testesül meg, amelyek vagy csak a fényűzést szolgálják, vagy az ipar számára adnak nyersanyagot, de semmiképpen sem válnak táplálékká, nemhogy a tomegek táplálékává, az ipari munka egy része viszont olyan termékekben testesül meg, amelyek szükséges fogyasztási eszkozei mind a mezőgazdasági, mind a nem-mezőgazdasági munkásoknak. Helytelen ezt az ipari munkát — társadalmi szempontból — tobbletmunkának felfogni. Ez részben éppúgy szükséges munka, mint a mezőgazdasági munka szükséges része. Ez is csak onállósult formája a mezőgazdasági munkával régebben természettől összefonódott ipari munka egy részének, szükséges megfelelő kiegészítése a most tőle elválasztott tisztán mezőgazdasági munkának. (Tisztán az anyagot tekintve például 500 gépi szovőmunkás sokkal nagyobb mennyiségű szovettobbletet termel, azaz tobbet, mint amennyi a saját ruházkodásához szükséges.)

Végül, ha a földjáradék — azaz a foldnek akár termelési, akár fogyasztási célokra történő használatáért földjáradék címén a földbirtokosnak fizetett bérleti díj — megjelenési formáit vizsgáljuk, meg kell jegyeznünk, hogy olyan dolgok árát, amelyeknek onmagukban véve nincs értékük, azaz nem munka termékei, mint a föld, vagy amelyeket legalábbis nem lehet munkával újratermelni, mint régiségek, bizonyos mesterek művészi alkotásai stb. — igen véletlenszerű korulmények osszjátéka határozhatja meg. Ahhoz, hogy valamit eladjanak, nem kell más, mint hogy monopolizálható és elidegeníthető legyen.

A földjáradék tárgyalásánál három fő tévedést kell elkerülni, amelyek zavarják az elemzést.

1) A társadalmi termelési folyamat különbozó fejlettségi fokainak megfelelő különbozó földjáradékformák osszezavarása.

Bármilyen is a földjáradék sajátos formája, minden típusában kozos, hogy a földjáradék elsajátítása az a gazdasági forma, amelyben a földtulajdon realizálódik, s hogy a földjáradék viszont feltételezi a földtulajdont, bizonyos egyének tulajdonát a földgolyó bizonyos részei folott; akár a kozosséget képviselő személy a tulajdonos, mint

Ázsiában, Egyiptomban stb., akár csak tartozéka ez a földtulajdon bizonyos személyek tulajdonának a közvetlen termelők személye fölött, mint a rabszolga- vagy a jobbágyrendszerben, akár nem-termelők tiszta magántulajdona a természet fölött, puszta tulajdoni jogcím a földre, végül akár olyan viszony a földhöz, amely — mint a gyarmati telepeseknél és kisparaszti földtulajdonosoknál, akiknek munkája elszigetelt és társadalmilag ki nem fejlett — látszólag közvetlenül benne rejlik bizonyos földdarabok termékeinek a közvetlen termelők által történő elsajátításában és termelésében.

A földjáradék különböző formáinak ez a *közös vonása* — hogy ti. a járadék gazdasági realizálása a földtulajdonnak, annak a jogi fikciónak, amelynek folytán különböző egyének kizárólagos birtokosai a földgolyó bizonyos részeinek — eltakarja a különbségeket.

2) Minden földjáradék értéktöbblet, többletmunka terméke. Fejletlenebb formájában, a természetbeni járadék formájában még közvetlenül többlettermék. Innen ered az a tévedés, hogy a tőkés termelési módnak megfelelő járadék, amely mindig a profit — vagyis az árunak ugyancsak értéktöbbletből (többletmunkából) álló értékrésze — fölötti többletet jelent, az értéktöbbletnek ez a különleges és sajátos alkotórésze, magyarázatot nyer azzal, ha egyáltalában megmagyarázzák az értéktöbblet és a profit általános létfeltételeit. Ezek a feltételek a következők: A közvetlen termelőknek hosszabb időn át kell dolgozniok, mint amennyi saját munkaerejük, önmaguk újratermeléséhez szükséges. Többletmunkát kell végezniök általában. Ez a szubjektív feltétel. Az objektív feltétel pedig az, hogy *tudjanak* is többletmunkát végezni, a természeti feltételek olyanok legyenek, hogy a rendelkezésükre álló munkaidő egy *része* elegendőnek bizonyuljon önmaguknak mint termelőknek az újratermeléséhez és fenntartásához, hogy szükséges létfenntartási eszközeik termelése ne vegye igénybe egész munkaerejüket. A természet termékenysége itt határt szab, ez a kiindulópont, az alap. A másik határt munkájuk társadalmi termelőerejének a fejlettsége szabja meg. Még közelebbről, mivel az élelmiszerek termelése a közvetlen termelők életének és egyáltalában minden termelésnek legelső feltétele, az erre a termelésre fordított munkának, tehát a legtágabb közgazdasági értelemben vett mezőgazdasági munkának elég termékenynek kell lennie ahhoz, hogy a közvetlen termelők élelmiszereinek termelése ne vegye igénybe a rendelkezésre álló egész munkaidőt; tehát lehetővé váljék mezőgazdasági többletmunka s így mezőgazdasági többlettermék. Részletesebben, a társadalom egy része által végzett mezőgazdasági összmunkának — szükséges és többletmunkának — elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy az egész társadalom, tehát a nem-mezőgazdasági munká-

sok számára is megtermelje a szükséges élelmiszereket; hogy tehát lehetővé váljék a mezőgazdasági és ipari dolgozók közötti nagy munkamegosztás, valamint az élelmiszereket termelő és a nyersanyagokat termelő földművelők közötti munkamegosztás is. Bár a közvetlen élelmiszertermelők munkája onmaguk szempontjából szükséges és többletmunkára oszlik, a társadalom szempontjából ily módon csak az élelmiszerek termeléséhez megkívánt szükséges munkaidőt jelenti. Egyébként ugyanez a helyzet minden az egész társadalmon belüli munkamegosztásnál, eltérően a munkának az egyes műhelyen belüli megosztásától. Itt arról a szükséges munkáról van szó, amely bizonyos árucikkek termeléséhez, a társadalom bizonyos árucikkek iránti különleges szükségletének kielégítéséhez szükséges. Ha az összmunkát arányosan osztják el, akkor a különböző csoportok termékei értékükön (a további fejlődés során termelési árukon) kerülnek eladásra, vagy pedig olyan árakon, amelyek ezeknek az értékeknek, illetve termelési áraknak általános törvények által meghatározott módosulásai. Itt valójában az értéktörvény érvényesül, nem az egyes árukra vagy cikkekre, hanem a munkamegosztás következtében önállósult különleges társadalmi termelési területek mindenkori össztermékeire vonatkozóan; úgyhogy nemcsak hogy minden egyes árura csak a szükséges munkaidőt fordítják, hanem a társadalmi összmunkaidőből is csak a szükséges hányadot használják fel a különböző csoportokban. Mert továbbra is feltétel, hogy az árunak használati értéke legyen. De ha a használati érték az egyes áru esetében attól függ, hogy az önmagában véve szükségletet elégít-e ki, a társadalmi terméktömegnél attól függ, hogy az az egyes különleges termékfajtákra irányuló, mennyiségileg neghatározott társadalmi szükségletnek megfelelően oszlik-e meg, tehát a munka e mennyiségileg meghatározott társadalmi szükségletek arányában van-e elosztva a különböző termelési területek között. (Ezt a pontot figyelembe kell venni a tőkének a termelés különböző területei közötti megoszlásával kapcsolatban.) Itt a társadalmi szükséglet, azaz a társadalmi méretekben vett használati érték határozza meg a társadalmi összmunkaidőnek a termelés különböző különleges területeire jutó hányadát. De ez nem egyéb, mint ugyanaz a törvény, amely már az egyes áru vizsgálatánál megmutatkozott, hogy ugyanis az áru használati értéke előfeltétele csereértékének, s ezzel értékének. E pontnak csak annyi köze van a szükséges munka és többletmunka arányához, hogy ha ezt az arányt megsértik, az áru értéke, tehát a benne rejlő értéktöbblet is, realizálhatatlan. Tegyük fel például, hogy aránylag túl sok pamutszövetet termeltek, bár ebben a szövet-összterméknek csak az előállításához az adott feltételek mellett szükséges munkaidő realizálódik. De ebben a különleges termelési ágban egyál-

talában túl sok társadalmi munkaidőt használtak fel; azaz a termék egy része haszontalan. Az egészet tehát csak annyiért sikerül eladni, amennyit akkor érne, ha a szükséges arányban termelték volna. A társadalmi munkaidőből a termelés különböző különleges területeire fordítható hányadoknak ez a mennyiségi korlátja csak továbbfejlesztett kifejezése az értéktörvénynek általában; bár a szükséges munkaidőnek itt más az értelme. Csak ennyi meg ennyi szükséges belőle a társadalmi szükséglet kielégítésére. A korlátot itt a használati érték állítja. A társadalom az adott termelési feltételek mellett csak ennyit fordíthat összmunkaidejéből erre a bizonyos termékfajtára. De az általában vett többletmunka és értéktöbblet szubjektív és objektív feltételeinek semmi közük sincs sem a profit, sem a földjáradék meghatározott formájához. Ezek az értéktöbbletnek mint olyannak a feltételei, bármily különleges formát öltsön is az magára. A földjáradékot tehát nem magyarázzák meg.

3) Éppen a földtulajdon gazdasági értékesítésénél, a földjáradék fejlődésénél lép előtérbe különleges sajátosságként az, hogy annak összegét egyáltalán nem a földjáradék élvezőjének közreműködése határozza meg, hanem a társadalmi munkának az ő közreműködésétől teljesen független fejlődése, amelyben nem vesz részt. Ezért könnyen a földjáradék (és általában a mezőgazdasági termék) sajátosságának tartják azt, ami az árutermelés alapján — és közelebbről a tőkés termelés alapján, amely egész terjedelmében árutermelés — minden termelési ágnak és azok minden termékének közös vonása.

A földjáradék (s ezzel a föld értéke) a társadalmi fejlődés során a társadalmi összmunka eredményeképpen mind magasabb lesz. Egyrészt a társadalmi fejlődéssel a piac kibővül, továbbá nő a mezőgazdasági termékek iránti kereslet, másrészt növekszik a közvetlen kereslet a föld iránt, amely minden lehetséges termelési ágban, nemcsak a mezőgazdaságban szerepet játszó termelési feltétel. Közelebbről, a földjáradék s ezzel a föld értéke — itt csak a tulajdonképpeni mezőgazdasági járadékról beszélünk — együtt nő a mezőgazdasági termékek piacával s így a nem-földművelő lakosság növekedésével; e lakosságnak részint élelmiszerekre, részint nyersanyagokra irányuló szükségletével és keresletével. Hozzátartozik a tőkés termelési mód természetéhez, hogy a földművelő népességet a nem-földművelőhöz képest állandóan csökkenti, mert a (szűkebb értelemben vett) iparban az állandó tőkének a változó tőkéhez viszonyított növekedése azzal jár együtt, hogy a változó tőke abszolúte nő, bár viszonylagosan csökken; a mezőgazdaságban viszont az egy bizonyos földterület kiaknázásához szükséges változó tőke abszolúte csökken, tehát csak abban az esetben növekedhet, ha új földet vesznek művelés alá, ennek elő-

feltétele azonban ismét a nem-földművelő népesség még nagyobb gyarapodása.

Valójában itt nem olyan jelenség áll előttünk, amely a mezőgazdaságnak és termékeinek a sajátossága. Ellenkezőleg, az árutermelés és annak abszolút formája, a tőkés termelés alapján ugyanez érvényes valamennyi többi termelési ágra és termékre.

Ezek a termékek áruk, használati értékek, amelyeknek csak olyan mértékben van csereértékük, éspedig realizálható, pénzzé átváltoztatható csereértékük, amilyenben más áruk egyenértéket alkotnak számukra, más termékek árukként és értékekként lépnek fel velük szemben; olyan mértékben tehát, amilyenben ezeket a termékeket nem mint közvetlen létfenntartási eszközöket termelik saját termelőik számára, hanem mint árukat, olyan termékeket, amelyek csak csereértékké (pénzzé) való átváltoztatásuk, elidegenítésük révén válnak használati értékekké. Ezeknek az áruknak a piaca a munka társadalmi megosztása révén fejlődik ki; a termelő munkák szétválása e munkák termékeit kölcsönösen árukká, egyenértékekké változtatja egymás számára, oda vezet, hogy e termékek kölcsönösen egymás piacaivá válnak. Ez egyáltalában nem a mezőgazdasági termékek sajátossága.

A földjáradék mint pénzjáradék csak az árutermelés, közelebbről a tőkés termelés alapján fejlődhet ki, s olyan mértékben fejlődik ki, amilyenben a mezőgazdasági termelés árutermeléssé válik, amilyen mértékben tehát a nem-mezőgazdasági termelés önállóan kifejlődik vele szemben; mert ettől függ, hogy a mezőgazdasági termék milyen mértékben válik áruvá, csereértékké és értékké. Amilyen mértékben fejlődik a tőkés termeléssel az árutermelés, tehát az érték termelése, úgy fejlődik az értéktöbblet és többlettermék termelése is. De amilyen mértékben az utóbbi fejlődik, úgy fejlődik a földtulajdonnak az a képessége, hogy földmonopóliuma révén ennek az értéktöbbletnek egyre növekvő részét lefölözze, tehát növelje járadékának értékét és magának a földnek az árát. A tőkésnek még tevékeny szerepe van ennek az értéktöbbletnek és többlettermléknek a kifejlesztésében. A földtulajdonosnak csak az a dolga, hogy lefölözze a többlettermléknek és értéktöbbletnek azt a részét, amely ily módon az ő közreműködése nélkül állandóan növekszik. Ebben rejlik helyzetének a sajátossága, nem pedig abban, hogy a mezőgazdasági termékek értéke és ezért a föld értéke folytonosan emelkedik abban a mértékben, ahogyan piacuk bővül, keresletük fokozódik és ezzel együtt a mezőgazdasági termékekkel szembenálló áruvilág, tehát más szavakkal a nem-mezőgazdasági árutermelők és a nem-mezőgazdasági árutermelés tömege növekszik. Minthogy azonban ez a földtulajdonos közremű-

ködése nélkül történik, sajátos valaminek tartja azt, hogy az értéktömeg, az értéktöbblet tömege s ez értéktöbblet egy részének földjáradékká való átváltoztatása a társadalmi termelési folyamattól, általában az árutermelés fejlettségétől függ. Ezért például Dove ebből akarja a földjáradékot megmagyarázni. Azt állítja, hogy a földjáradék nem a mezőgazdasági termék tomegétől, hanem annak értékétől függ; utóbbi viszont a nem-mezőgazdasági népesség tomegétől és termelékenységétől függ. De minden egyéb termékre vonatkozóan is igaz az, hogy árumivoltában csak a vele szemben egyenértéket alkotó más áruk tömegével, illetve sokféleségével együtt fejlődik. Erre már az érték általános tárgyalása során rámutattunk [vö. I. köt. 91. old.]. Egyrészt valamely termék cserélhetősége általában a kívüle létező áruk sokféleségétől függ. Másrészt különösen attól függ, hogy magát a terméket milyen mennyiségben lehet áruként termelni.

Ha elszigetelten nézzük, egyetlen termelő — sem az iparban, sem a mezőgazdaságban — sem termel értéket vagy árut. Terméke csak bizonyos társadalmi összefüggésben válik értékké és áruvá. Először, ha terméke társadalmi munka megtestesítőjeként, tehát ha saját munkaideje az általános társadalmi munkaidő részeként jelenik meg; másodszor, munkájának ez a társadalmi jellege, mivel terméke pénzzé tehető s az ár által meghatározott általános elcserélhetőséggel rendelkezik, úgy jelenik meg, mint termékének társadalmi jellege.

Ha tehát, egyrészt, a földjáradék megmagyarázása helyett az értéktöbbletet, vagy még korlátoltabb módon a többlettermeket általában magyarázzák meg, itt viszont, másrészt, azt a hibát követik el, hogy egy olyan jellegzetességet, amellyel valamennyi áruként és értékként szereplő termék rendelkezik, kizárólag a mezőgazdasági termékeknek tulajdonítanak. Még laposabbá is teszik a magyarázatot, amikor az érték általános meghatározásáról egy meghatározott áruérték *realizálására* nyúlnak vissza. Minden áru csak a forgalmi folyamatban realizálhatja a maga értékét, s hogy ez sikerül-e és milyen mértékben, az a mindenkori piaci feltételektől függ.

Nem az a földjáradék sajátossága tehát, hogy a mezőgazdasági termékek értékekké és értékekként fejlődnek, vagyis, hogy mint áruk kerülnek szembe a többi áruval, s a nem-mezőgazdasági termékek mint áruk kerülnek szembe velük, vagyis, hogy a társadalmi munka különleges kifejezéseiként fejlődnek. A sajátos az, hogy azokkal a feltételekkel, amelyek között a mezőgazdasági termékek mint értékek (áruk) kifejlődnek, valamint értékük realizálásának feltételeivel együtt kifejlődik a földtulajdonnak a hatalma is arra, hogy elsajátítsa e kozreműködése nélkül létrehozott értékek egyre növekvő részét — az értéktöbblet mind nagyobb része változik át földjáradékká.

Harmincnyolcadik fejezet

A KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK. ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉSEK

A földjáradék elemzése során mindenekelőtt abból a feltevésből indulunk ki, hogy azokat a termékeket, amelyek ilyen járadékot fizetnek, amelyeknél az értéktöbblet egy része, tehát a teljes ár egy része is járadékká lesz — számunkra elegendő, ha mezőgazdasági termékeket, illetve még bányatermékeket veszünk tekintetbe —, hogy tehát a mezőgazdasági és bányászati termékeket, mint az összes többi árukat, termelési árukon adják el. Vagyis eladási áruk egyenlő költségelemeikkel (az elfogyasztott állandó és változó tőke értékével) plusz a profittal, amelyet az általános profitráta határoz meg, s amelyet az előlegezett össztőke, elhasznált és el nem használt tőke után számítanak. Feltételezzük tehát, hogy ezeknek a termékeknek az átlagos eladási ára egyenlő termelési árukkal. A kérdés mármost az, hogy ilyen feltételek mellett hogyan fejlődhet ki földjáradék, vagyis hogyan változhat át a profit egy része földjáradékká, tehát hogyan kerülhet az áru árának egy része a földtulajdonos zsebébe.

Hogy megmutathassuk a földjáradék e formájának általános jellegzetességét, feltételezzük, hogy egy országban a gyárak túlnyomó többségét gőzgépekkel, bizonyos kisebbségét pedig természetes vízesésekkel tartják üzemben. Tételezzük fel, hogy ezekben az iparágakban 115 a termelési ára egy olyan árutömegnek, amelynek előállítására 100 tőkét fogyasztottak el. A 15% profitot nemcsak az elfogyasztott 100 tőke után, hanem a szóban forgó áruérték termelésében felhasznált össztőke után számítják. Ezt a termelési árat, mint korábban megtárgyaltuk, nem az egyes ipari termelő egyéni önköltségi ára, hanem az az önköltségi ár határozza meg, amelybe az áru az illető termelési területen befektetett egész tőke átlagos feltételei között átlagosan kerül. Valójában ez a piaci termelési ár; az átlagos piaci ár, szemben a piaci ár ingadozásaival. Egyáltalán az áruk értékének természete a piaci ár alakjában, pontosabban a szabályozó piaci ár vagy piaci termelési ár alakjában jut kifejezésre; ebben mutatkozik meg, hogy az áruk értékét nem az a munkaidő határozza meg, amely egy bizonyos árumennyiség vagy egyes áruk termeléséhez egyénileg, egy bizonyos termelő számára szükséges, hanem a társadalmilag szükséges munkaidő; az a munkaidő, amely szükséges ahhoz, hogy a termelés adott átlagos társadalmi feltételei mellett előállítsák a piacon található árufajták társadalmilag szükséges összmennyiségét.

Továbbá, minthogy itt teljesen mellékes, milyen meghatározott

számviszonyokat veszünk, feltételezzük, hogy a vízierővel működtetett gyárakban az önköltségi ár nem 100, hanem csak 90. Minthogy a szóban forgó áruk tomegének piacot szabályozó termelési ára = 115, s ez 15% profitot tartalmaz, ezért azok a gyárosok, akik gépeiket vízierővel működtetik, szintén 115-ért, vagyis a piaci árat szabályozó átlagáron adnak el. Profitjuk tehát 25 volna és nem 15; a szabályozó termelési ár lehetővé tenné, hogy 10% extraprofithoz jussanak, nem azért, mert árujukat a termelési ár fölött, hanem mert a termelési áron adják el, mert áruik termelése, illetve tőkéjük működése kivételesen kedvező feltételek között megy végbe, olyan feltételek között, amelyek meghaladják az ezen a területen uralkodó átlagos színvonalat.

Rögtön kitűnik két körülmény:

Először: Azoknak a termelőknek az extraprofitjával, akik a természetes vízesést alkalmazzák hajtóerőül, egyelőre az a helyzet, mint minden olyan extraprofittal (s ezt a kategóriát a termelési árak tárgyalásánál már megvizsgáltuk), amely nem a forgalmi folyamatban végzett műveleteknek, nem a piaci árak véletlen ingadozásainak véletlen eredménye. Ez az extraprofit tehát szintén azonos e kedvező helyzetben levő termelők egyéni termelési ára és a szóban forgó egész termelési terület általános társadalmi, a piacot szabályozó termelési ára közötti különbözettel. Ez a különbözet egyenlő az áru általános termelési árának az egyéni termelési ár fölötti többletével. E többlet két szabályozó határa egyrészt az egyéni önköltségi ár s ebből következően az egyéni termelési ár, másrészt az általános termelési ár. A vízesés felhasználásával termelt áru értéke kisebb, mert termeléséhez kisebb összmunkamennyiség szükséges, ti. kevesebb olyan munka, amely tárgyiasult formában, mint az állandó tőke része kerül bele az áruba. Az itt felhasznált munka termelékenyebb, egyéni termelőereje nagyobb, mint az ugyanolyan fajta gyárak zömében felhasznált munka. Nagyobb termelőereje abban mutatkozik meg, hogy ugyanakkora árutomeg előállításához kisebb mennyiségű állandó tőkére, kevesebb tárgyiasult munkára van szükség, mint más gyárakban; sőt ezenkívül kevesebb eleven munkára is, mert a vízikereket nem kell fűteni. A felhasznált munkának ez a nagyobb egyéni termelőereje csökkenti az áru értékét, de önköltségi árát és ezzel a termelési árát is. Az ipari tőkés számára ez úgy mutatkozik meg, hogy áruja önköltségi ára kisebb. Kevesebb tárgyiasult munkát kell megfizetnie, s ugyanígy kevesebb munkabért a felhasznált kevesebb eleven munkaerőért. Minthogy árujának önköltségi ára kisebb, egyéni termelési ára is kisebb. Önköltségi ára nem 100, hanem 90. Tehát egyéni termelési ára is 115 helyett csak $103^1/_2$ volna ($100 : 115 = 90 : 103^1/_2$). Az egyéni

termelési ára és az általános termelési ár közti különbözetet a saját egyéni önköltségi ára és az általános önköltségi ár kozti különbözet korlátozza. Ez az egyik nagyság, amely határt szab extraprofitjának. A másik az általános termelési ár nagysága, amelybe egyik szabályozó tényezőként belekerül az általános profitráta. Ha a szén olcsóbb lenne, akkor csökkenne a tőkés egyéni önköltségi ára és az általános önköltségi ár kozti különbözet, s ezért csokkenne extraprofitja. Ha az árut egyéni értékén vagy az egyéni értéke által meghatározott termelési áron kellene eladnia, a különbözet elesne. A különbözet egyrészt annak az eredménye, hogy az árut általános piaci árán adják el, azon az áron, amellyé a konkurrencia az egyéni árakat kiegyenlíti, másrészt annak, hogy a tőkés által működtetett munka nagyobb egyéni termelőereje nem a munkások javát, hanem, mint általában a munka termelőereje, a munkáltató javát szolgálja; hogy mint a tőke termelőereje jelenik meg.

Minthogy ennek az extraprofitnak egyik korlátja az általános termelési ár nagysága, amelynek az egyik tényezője viszont az általános profitráta magassága, ezért az extraprofit csak az általános és az egyéni termelési ár kozti különbözetből, tehát az egyéni és az általános profitráta kozti különbozetből származhat. Ha tobblet mutatkozik e különbözet folott, akkor ez feltételezi, hogy a terméket nem a piac által szabályozott termelési áron, hanem ennél drágábban adják el.

Másodszor: Annak a gyárosnak az extraprofitja, aki hajtóerőül nem a gőzt, hanem a természetes vízesést használja, eddig semmiben sem különbozik bármely más extraprofittól. Minden normális — tehát nem véletlen eladási üzletek vagy piaci áringadozások által létrehozott — extraprofitot az illető tőke áruinak egyéni termelési ára és az általános termelési ár kozti különbozet határoz meg, mely általános termelési ár általában szabályozza az e termelési terület tőkeje által előállított áruk piaci árát, vagyis a szóban forgó termelési területen befektetett össztőke áruinak piaci árát.

De most jon a különbség.

Milyen körülménynek koszonheti a gyáros a szóban forgó esetben extraprofitját, azt a tobbletet, amelyet az általános profitráta által szabályozott termelési ár neki személyesen hoz?

Elsősorban egy természeti erőnek, a vízesés hajtóerejének, amely a természetben található, s amely eltérően a vizet gőzzé változtató széntől, maga nem munka terméke, tehát nincs értéke, nem kell egyenértékkel megfizetni, nem kerül semmibe. A vízesés természeti termelési tényező, előállítása nem kerül munkába.

De ez nem minden. A gőzgéppel dolgozó gyáros is felhasznál

olyan természeti erőket, amelyek neki nem kerülnek semmibe, de a munkát termelékenyebbé teszik, és minthogy ezáltal a munkások számára szükséges létfenntartási eszkozok előállítását olcsóbbá teszik, az értéktobbletet s ezért a profitot novelik, amelyeket tehát a tőke éppúgy monopolizál, mint a munkának a kooperációból, munkamegosztásból stb. fakadó társadalmi természeti erőit. A gyáros megfizeti a szenet, de nem fizet a víznek azért a képességéért, hogy halmazállapotát megváltoztatva gőzzé válik, nem fizeti meg a gőz rugalmasságát stb. A természeti erőknek, azaz a munkaerő általuk előidézett meghatványozódásának ez a monopolizálása minden tőkénél kozos, amely gőzgépekkel dolgozik. Ez megnovelheti a munkatermék értéktobbletet megtestesítő részét a munkabérré átalakuló részhez viszonyítva. Amennyiben ezt teszi, emeli az általános profitrátát, de nem hoz létre extraprofitot, hiszen utóbbi nem más, mint az egyéni profit többlete az átlagprofit felett. Az a jelenség tehát, hogy egy természeti erőnek, a vízesésnek, a felhasználása itt extraprofitot hoz létre, nem származhat egyedül abból a tényből, hogy a munka termelőerejének megnovekedése itt egy természeti erő alkalmazásának az eredménye. További módosító korülményeknek kell fennforogniok.

Ellenkezőleg. Pusztán a természeti erők ipari felhasználása hatással lehet az általános profitráta magasságára, mert befolyásolja a szükséges létfenntartási eszkozok termeléséhez megkovetelt munka tömegét. De onmagában véve nem hoz létre eltérést az általános profitrátától, márpedig itt éppen ilyen eltérésről van szó. Továbbá: Az az extraprofit, amelyet egy egyéni tőke a termelés egy különleges területén realizál — mert a különleges termelési területek profitrátái kozotti eltérések folytonosan átlagprofitrátává egyenlítődnek ki —, a csupán véletlen eltérésektől eltekintve az onkoltségi ár, tehát a termelési koltségek csokkenéséből származik, ami vagy annak tulajdonítható, hogy a tőkét az átlagosnál nagyobb tomegben alkalmazzák, s ezért a termelés szükséges, de improduktív koltségei csokkennek, míg a munka termelőerejét novelő általános okok (kooperáció, munkamegosztás stb.), mivel nagyobb a munkaterület, nagyobb mértékben, intenzívebben hathatnak; vagy pedig abból a korülményből ered, hogy, a működő tőke terjedelmétől függetlenül, jobb munkamódszereket, új találmányokat, tokéletesebb gépeket, vegyi gyártási titkokat stb., roviden új, tokéletesebb, átlagon felüli termelési eszkozoket és termelési eljárásokat alkalmaznak. Az onkoltségi ár csokkenése és az ebből származó extraprofit itt abból a módból fakad, ahogyan a működő tőkét befektetik. Vagy abból ered, hogy kivételesen nagy tömegekben koncentrálják egy kézben — e korülmény hatása megszűnik, mihelyt átlagosan egyforma tőketomegeket alkalmaz-

nak —, vagy abból, hogy bizonyos nagyságú tőke különösen termelékeny módon működik — ez a körülmény elesik, mihelyt a kivételes termelési eljárás általánossá válik, vagy egy még fejlettebb eljárás túlszárnyalja.

Az extraprofit oka tehát itt magában a tőkében rejlik (amely magában foglalja az általa mozgásba hozott munkát); akár az alkalmazott tőke nagyságkülönbségében, akár e tőke célszerű alkalmazásában; önmagában véve semmi sem gátolja, hogy ugyanazon a termelési területen minden tőkét ugyanilyen módon fektessenek be. Ellenkezőleg, a tőkék közötti konkurrencia arra törekszik, hogy ezeket a különbségeket mindinkább kiegyenlítse; az értéknek a társadalmilag szükséges munkaidő által való meghatározása az áruk olcsóbbodásán és azon a kényszeren keresztül érvényesül, hogy az árukat egyenlően kedvező viszonyok között kell előállítani. Másképp áll azonban a dolog a vízesést felhasználó gyáros extraprofitjával. Az általa felhasznált munka nagyobb termelőereje nem magából a tőkéből és a munkából, sem valamely, a tőkétől és a munkától különböző, de a tőkébe bekebelezett természeti erő puszta felhasználásából fakad. A munkának abból a nagyobb természetes termelőerejéből ered, amellyel egy természeti erő — de nem a szóban forgó termelési terület minden tőkéjének rendelkezésére álló természeti erő, amilyen pl. a gőz rugalmassága — felhasználása jár; ennek alkalmazása tehát nem magától értetődő, mihelyt egyáltalában tőkét fektetnek be ezen a területen. Ellenkezőleg, egy monopolizálható természeti erő felhasználásából ered, amely — mint a vízesés — csak azoknak áll rendelkezésére, akik a föld bizonyos darabjaival és ezek tartozékaival rendelkezhetnek. Egyáltalában nem a tőkétől függ a munka nagyobb termelőereje e természeti feltételének életrekeltése oly módon, ahogyan minden tőke a vizet gőzzé alakíthatja. Ez a feltétel a természetben csak helyenként fordul elő, s ahol nem található, ott nem lehet bizonyos tőkeráfordítással előállítani. Nem munka által előállítható termékekhez, például gépekhez, szénhez stb., hanem a föld bizonyos részeinek bizonyos természeti viszonyaihoz van kötve. A gyárosoknak a vízesésekkel rendelkező része kizárja e természeti erő használatából azokat, akiknek ez nincs birtokában, mert a föld, és még inkább a vízeséssel bíró föld nem korlátlan mennyiségben áll rendelkezésre. Ez nem zárja ki azt, hogy — bár a természetes vízesések száma egy-egy országban korlátolt — az ipar számára hasznosítható vízierő tömegét gyarapítani lehessen. A vízesést mesterségesen ki lehet építeni, hogy hajtóerejét teljesen kihasználják. A vízesést adottnak véve, tökéletesíteni lehet a vízikereket, hogy a víz erejét a lehető legnagyobb mértékben hasznosítsák; ahol a közönséges kerék a víz áramlásának nem felel meg,

ott turbinákat lehet használni stb. E természeti erő birtoklása monopólium a tulajdonosának kezében, olyan feltétele a befektetett tőke nagyobb termelőerejének, amelyet magának a tőkének a termelési folyamata révén nem lehet előállítani[33]; ez a természeti erő, amelyet ily módon monopolizálni lehet, mindig a folddel van egybekotve. Az ilyen természeti erő nem tartozik a szóban forgó termelési terület általános feltételeihez, valamint e terulet ama feltételeihez sem, amelyeket általánosan elő lehet állítani.

Gondoljuk el mármost, hogy a vízesések a folddel együtt, amelyhez tartoznak, olyan személyek kezén vannak, akik a foldgolyó e részeinek tulajdonosai, foldtulajdonosok. Ezek kizárják a vízeséssel kapcsolatos tőkebefektetést és a vízesés felhasználását a tőke által. A foldtulajdonosok megengedhetik vagy megtilthatják a vízesés használatát. De a tőke egymagában nem hozhatja létre a vízesést. A vízesés e használatából származó extraprofit tehát nem a tőkéből fakad, hanem egy monopolizálható és monopolizált természeti erőnek a tőke által történő felhasználásából. Ilyen korulmények kozott az extraprofit foldjáradékká változik, vagyis a vízesés tulajdonosának jut. Ha a gyáros az utóbbinak 10 font sterlinget fizet évente a vízesésért, akkor profitja 15 font sterling lesz; 15%-ot kap a 100 font sterling után, mert termelési koltségei most ennyit tesznek ki; s a gyáros éppoly jól, esetleg jobban jár, mint termelési területének valamennyi tobbi tőkése, akik gőzzel dolgoznak. Mit sem változtatna a dolgon, ha a vízesés magáé a tőkésé lenne. A 10 font sterling extraprofitot most sem mint tőkés, hanem mint a vízesés tulajdonosa kapná meg, s ez a tobblet éppen azért változik át foldjáradékká, mert nem a tőkés tőkéjéből mint olyanból fakad, hanem abból, hogy tőkéjétől elválasztható, monopolizálható és terjedelmében korlátolt természeti erő folott rendelkezik.

Először: Világos, hogy ez a járadék mindig különbözeti járadék, mert nem vesz részt az áru általános termelési árának meghatározásában, hanem feltételezi azt. Mindig abból a különbozetből ered, amely a monopolizált természeti erővel rendelkező egyes tőke egyéni termelési ára és a szóban forgó termelési területen általában befektetett tőke általános termelési ára kozott mutatkozik.

Másodszor: Ez a földjáradék nem az alkalmazott tőke, illetve az általa elsajátított munka termelőerejének abszolút megnovekedéséből fakad, hiszen ez általában csak csokkentheti az árak értékét; hanem a termelés bizonyos területén befektetett egyes tőkéknek viszonylagosan nagyobb termelékenységéből azokhoz a tőkebefektetésekhez

[33] Az extraprofitra vonatkozólag lásd a (Malthus ellen írt) „Inquiry"-t.

képest, amelyek a termelőerőnek e kivételesen kedvező, természetadta feltételeiből ki vannak rekesztve. Ha például a gőz használata — noha a szénnek értéke van, a vízierőnek pedig nincs — döntő előnyöket nyújtana, amelyekről a vízierő használata esetén le kellene mondani s amelyek a vízierő előnyeit meghaladnák, akkor a vízierőt nem alkalmaznák, s így nem hozhatna létre extraprofitot, tehát járadékot sem.

Harmadszor: A természeti erő az extraprofitnak nem forrása, hanem csak természeti alapja, mert természeti alapja a munka kivételesen megnövelt termelőerejének. Így a használati érték egyáltalában hordozója, de nem oka a csereértéknek. Ugyanannak a használati értéknek, ha munka nélkul lehetne megszerezni, nem volna csereértéke, de mint használati érték továbbra is megtartaná természetes hasznosságát. Másrészt viszont egy dolognak sincs csereértéke, ha nincs használati értéke, tehát ha nincs a munkának ez a természetes hordozója. Ha a különböző értékek nem egyenlítődnének ki termelési árakká, a különböző egyéni termelési árak pedig egy általános, a piacot szabályozó termelési árrá, akkor a munka termelőerejének a vízesés használata révén történő megnövelése egymagában csak a vízesés segítségével termelt áruk árát csökkentené, de nem növelné meg az ezekben az árukban rejlő profitrészt, mint ahogy másrészt a munkának ez a megnövelt termelőereje egyáltalában nem változna át értéktöbbletté, ha a tőke az általa alkalmazott munka természetes és társadalmi termelőerejét nem sajátítaná el mint a magáét.

Negyedszer: A vízeséssel kapcsolatos földtulajdonnak önmagában véve semmi köze sincs az értéktöbbletnek (profitnak), s ezért egyáltalában az áru árának ahhoz a részéhez, amelyet a vízesés segítségével termelnek. Ez az extraprofit akkor is létezne, ha nem volna földtulajdon, ha például azt a földet, amelyhez a vízesés tartozik, a gyáros gazdátlan földként használná. A földtulajdon tehát nem hozza létre az extraprofittá átváltozó értékrészt, hanem csak lehetővé teszi a földtulajdonos, a vízesés tulajdonosa számára, hogy ezt az extraprofitot a gyáros zsebéből a sajátjába csalja. A földtulajdon nem az extraprofit létrejöttének az oka, hanem annak, hogy az földjáradékká változik át s így a profitnak, illetve az áru árának ezt a részét a föld, illetve a vízesés tulajdonosa sajátítja el.

Ötödször: Világos, hogy a vízesés ára, tehát az az ár, amelyet a földtulajdonos kapna érte, ha egy harmadik személynek, vagy akár magának a gyárosnak eladná, először is nem kerül bele az áruk termelési árába, noha belekerül a gyáros egyéni önköltségi árába; mert a járadék itt a gőzgépekkel termelt ugyanilyen fajta áruknak a vízeséstől függetlenül meghatározott termelési árából fakad. Sőt, a vízesés ára egyáltalában ésszerűtlen kifejezés, amely mögött egy való-

ságos gazdasági viszony rejtőzik. A vízesésnek, mint általában a földnek, mint valamennyi természeti erőnek, nincs értéke, mert nem testesül meg benne munka s ezért ára sincs, hiszen az ár rendszerint nem más, mint a pénzben kifejezett érték. Ahol nincs érték, ott eo ipso [magától értetődően] nincs semmi, amit pénzben ki lehetne fejezni. Ez az ár nem más, mint a tőkésített földjáradék. A földtulajdon módot ad a tulajdonosnak arra, hogy lefölözze az egyéni profit és az átlagprofit közti különbözetet; az így lefölözött, évente megújuló profitot tőkésíteni lehet, s ez aztán úgy jelenik meg, mint magának a természeti erőnek az ára. Ha a vízesés használata a gyárosnak évi 10 font sterling extraprofitot hoz és az átlagos kamatláb 5%, akkor ez az évi 10 font sterling egy 200 font sterlingnyi tőke kamatát jelenti; s az évi 10 font sterlingnek — amelynek a gyárostól való lefölözésére a vízesés módot ad tulajdonosának — ez a tőkésítése ekkor úgy jelenik meg, mint magának a vízesésnek a tőkeértéke. Hogy nem magának a vízesésnek van értéke, hanem ára pusztán tőkés módon kiszámított visszatükröződése a lefölözött extraprofitnak, az nyomban megmutatkozik abban, hogy a 200 font sterlingnyi ár csak a 10 font sterling extraprofitnak 20 évvel való szorzata, noha egyébként változatlan körülmények között ugyanaz a vízesés meghatározatlan ideig, 30, 100, x évig teszi lehetővé a tulajdonos számára, hogy ezt a 10 font sterlinget évente lefölözze, s noha másrészt, ha egy új, vízierőre nem alkalmazható termelési eljárás a gőzgéppel előállított áruk önköltségi árát 100-ról 90 font sterlingre csökkentené, eltűnne az extraprofit, vele együtt a járadék, ezzel pedig a vízesés ára is.

Miután a különbözeti járadék általános fogalmát ily módon megállapítottuk, térjünk rá e járadék vizsgálatára a tulajdonképpeni mezőgazdaságban. Amit róla elmondunk, általában érvényes a bányákra is.

Harminckilencedik fejezet

A KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK ELSŐ FORMÁJA (I. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK)

Ricardo következő tételei teljesen helyesek:

„A járadék" {azaz különbözeti járadék; Ricardo feltételezi, hogy a különbözeti járadékon kívül más járadék egyáltalában nincs is} „mindig két egyenlő tőke- és munkamennyiség felhasználásával nyert hozadék közötti különbözet" („Principles". [London 1825.] 59. old.). „Ugyanolyan mennyiségű földön", kellett volna hozzáfűznie, amennyiben földjáradékról és nem általában extraprofitról van szó.

Más szavakkal: Az extraprofitot, ha az normális és nem a forgalmi folyamat véletlen adottságaiból származik, mindig mint két egyenlő tőke- és munkamennyiség hozadéka közötti különbözetet termelik, s ez az extraprofit földjáradékká változik át, ha két egyenlő tőke- és munkamennyiséget egyenlő nagyságú földterületen nem egyenlő eredménnyel foglalkoztatnak. Egyébként egyáltalában nem feltétlenül szükséges, hogy ez az extraprofit egyenlő mennyiségben foglalkoztatott tőkék nem egyenlő eredményeiből származzék. Az is előfordulhat, hogy a különböző befektetésekben különböző nagyságú tőkéket foglalkoztatnak; sőt többnyire ez az előfeltétel; de mindegyik tőke egyenlő nagyságú része, például 100 font sterling, más és más eredményt hoz; azaz a profitráta különböző. Ez az általános előfeltétele annak, hogy a tőkebefektetés bármely területén egyáltalában extraprofit létrejöjjön. A második lépés ennek az extraprofitnak az átváltozása földjáradékká (egyáltalában járadékká, vagyis a profittól eltérő formává); mindig meg kell vizsgálni, mikor, hogyan, milyen körülmények között megy végbe ez az átváltozás.

Igaza van továbbá Ricardónak a következő tételt illetően, ha azt a különbözeti járadékra korlátozzuk:

„Mindaz, ami csökkenti a különbözetet az ugyanazon vagy új földön nyerhető hozadékok között, a járadék csökkentésének irányában hat; és mindaz, ami ezt a különbözetet növeli, szükségképpen ellentétes hatást vált ki, emeli a járadékot" (74. old.).

De ezek közé nemcsak az általános okok (termékenység és fekvés) tartoznak, hanem 1) az adómegoszlás, aszerint, hogy egyenletesen hat-e, vagy sem; mindig az utóbbi eset forog fenn, ha — mint Angliában — nincs centralizálva, s ha az adót a föld és nem a járadék után vetik ki; 2) a mezőgazdaság országrészenként különböző fejlettségéből származó egyenlőtlenségek, mert ez a termelési ág, hagyományos jellege folytán, nehezebben nivellálódik, mint az ipar; 3) a tőke egyenlőtlen megoszlása a bérlők között. Minthogy a tőkés termelési mód uralomra jutása a mezőgazdaságban, az önállóan gazdálkodó parasztok átváltoztatása bérmunkásokká valójában e termelési mód utolsó hódítása, ezért ezek az egyenlőtlenségek itt nagyobbak, mint bármely más termelési ágban.

Ezen előzetes megjegyzések után egészen röviden összefoglalom saját fejtegetésemnek Ricardóétól stb. eltérő sajátosságait.

Először egyenlő mennyiségű tőkék nem egyenlő eredményeit vizsgáljuk, mely tőkéket egyenlő nagyságú különböző földterületeken

alkalmazták; vagy nem egyenlő terület esetén az eredményeket egyenlő nagyságú földdarabokra számították.

Ezeknek a nem egyenlő eredményeknek a tőkétől független két általános oka 1) a földek *termékenysége* (ehhez az első ponthoz kifejtendő, hogy mi minden és milyen különböző mozzanatok foglaltatnak benne a földek természetes termékenységében), 2) a földek *fekvése*. Ez utóbbi döntő a gyarmatoknál, és egyáltalában döntő ama sorrend szempontjából, amely szerint a földeket egymás után művelés alá lehet venni. Világos továbbá, hogy a különbözeti járadék e két különböző oka, a termékenység és a fekvés, ellentétes irányban hathatnak. Lehet, hogy egy földdarab igen jó helyen fekszik és igen kevéssé termékeny, valamint fordítva. Ez a körülmény fontos, mert megmagyarázza, miért haladhatnak egy adott ország földjének művelés alá vételénél éppúgy a jobb foldről a rosszabb felé, mint fordítva. Végül világos, hogy általában a társadalmi termelés előrehaladása egyrészt kiegyenlítően hat a fekvésre mint a különbozeti járadék okára, mert helyi piacokat hoz létre, s a közlekedési és szállítási eszközök létrehozásával megváltoztatja a fekvést; másrészt noveli a földek helyi fekvésének különbségeit, azáltal, hogy elválasztja a mezőgazdaságot az ipartól, s egyfelől kialakítja a termelés hatalmas kozpontjait, másfelől arra vezet, hogy a falu viszonylag magára marad.

Egyelőre azonban ezt a kérdést, a fekvést, figyelmen kívül hagyjuk, és csak a természetes termékenységet vizsgáljuk. Éghajlati stb. mozzanatokat nem tekintve, a természetes termékenység különbozősége a talajfelszín vegyi osszetételének különbozőségéből adódik, vagyis abból, hogy különbozó mértékben tartalmazza a növények tápanyagait. Mégis, ha feltételezzük is, hogy két földterület vegyi osszetétele és ebben az értelemben vett természetes termékenysége azonos, a valóságos, tulajdonképpeni termékenysége különbözó lesz, aszerint hogy ezek a tápanyagok tobbé vagy kevésbé asszimilálható formában találhatók-e, kozvetlenül felhasználhatók-e a növények táplálékául. Részint a mezőgazdasági kémia, részint a mezőgazdasági mechanika fejlődésétől fog tehát függeni, mennyire lehet természettől azonos termékenységű foldeken ezt a természetes termékenységet hasznosítani. Ezért a termékenység, bár objektív tulajdonsága a talajnak, gazdaságilag mégis mindig viszonyt tartalmaz, a mezőgazdasági kémia és mechanika adott fejlettségi fokához való viszonyt, s ezért e fejlettségi fokkal változik. Kémiai eszkozokkel (például bizonyos folyékony trágyák alkalmazása kemény, agyagos talajon, vagy nehéz, agyagos talaj kiégetése) vagy mechanikai eszkozokkel (például különleges ekék nehéz talaj számára) el lehet hárítani azokat az akadályokat, amelyek azonos termékenységu foldet ténylegesen

kisebb hozamúvá tettek (ide tartozik még az alagcsövezés is). Sőt a talajfajták megművelésének a sorrendje is megváltozhat ezáltal, mint ahogy ez történt például az angol mezőgazdaság bizonyos fejlődési időszakában a könnyű homokos talajt és a nehéz agyagos földet illetően. Ez ismét azt mutatja, hogy történelmileg — a művelés fokozatos előrehaladásával — éppúgy áttérhetnek termékenyebb földekről kevésbé termékenyebbekre, mint fordítva. Ugyanez történhet a talaj összetételének mesterséges megjavítása vagy pusztán a művelés módszerének megváltoztatása révén. Végül ugyanilyen eredményre vezethet a talajfajták rangsorának az altalaj különböző adottságainak hatására bekövetkező megváltozása, mihelyt az altalajt ugyancsak bevonják a művelés körébe és a termőréteghez csatolják. Ennek feltétele részint új művelési módok (például takarmánynövények termesztésének) alkalmazása, részint mechanikai eszközök használata, amelyek az altalajt vagy talajfelszínné változtatják, vagy ez utóbbival elkeverik, vagy az altalajt megművelik, anélkül hogy felszínre hoznák.

Mindezek a körülmények, amelyek befolyással vannak a különböző foldek termékenységére, abban foglalhatók össze, hogy a közgazdasági értelemben vett termékenység szempontjából a munka termelőerejének fejlettsége, vagyis itt a mezőgazdaságnak az a képessége, hogy a talaj természetes termékenységét nyomban kiaknázhatóvá tegye — ez a képesség a különböző fejlettségi fokokon különböző — éppúgy mozzanata a talaj úgynevezett természetes termékenységének, mint a talaj vegyi összetétele és más természetes tulajdonságai.

Feltételezzük tehát a mezőgazdaság adott fejlettségi fokát. Feltételezzük továbbá, hogy a talajfajták rangsorát e fejlettségi foknak megfelelően veszik számba, ami természetesen mindig így van, ha a különböző foldeken egyidejűleg fektetnek be tőkét. Ebben az esetben a különbozeti járadék lefelé vagy felfelé haladó sorrendben mutatkozhat, mert bár a sorrend a valóban megművelt földek összességére adva van, mégis mindig fokozatos mozgás eredményeképpen alakult ki.

Tételezzünk fel négy talajfajtát, *A*, *B*, *C*, *D*-t. Tegyük fel továbbá, hogy egy quarter búza ára = 3 font sterling, vagyis 60 shilling. Minthogy a járadék tisztán különbozeti járadék, ez a quarterenként 60 shillinges ár a legrosszabb foldon a termelési költségekkel, azaz a tőkével plusz átlagprofittal egyenlő*.

Tegyük fel, hogy *A* a legrosszabb fold és 50 shilling kiadással

* *A termelési költségek* kifejezést Marx a következőkben is ilyen értelemben használja. — *Szerk.*

1 quartert = 60 shillinget hoz; tehát 10 shilling profitot, vagyis 20%-ot.

B ugyanekkora kiadással 2 quartert = 120 shillinget hoz. Ez 70 shilling profitot, vagyis 60 shilling extraprofitot jelentene.

C ugyanekkora befektetéssel 3 quartert = 180 shillinget hoz; összprofit = 130 shilling. Extraprofit = 120 shilling.

D 4 quartert = 240 shillinget = 180 shilling extraprofitot hoz.

Ekkor a következő sort kapnánk:

I. táblázat

Talaj-fajta	Hozadék		Előlegezett tőke	Profit		Járadék	
	quarter	shilling		quarter	shilling	quarter	shilling
A	1	60	50	$^1/_6$	10	—	—
B	2	120	50	$1^1/_6$	70	1	60
C	3	180	50	$2^1/_6$	130	2	120
D	4	240	50	$3^1/_6$	190	3	180
Összesen	10	600				6	360

A járadék *D*-nél = 190 shilling mínusz 10 shilling, vagyis a *D* és *A* profitja közti különbözet; *C*-nél = 130 shilling mínusz 10 shilling, vagyis a *C* és *A* közti különbözet; *B*-nél = 70 shilling mínusz 10 shilling, vagyis a *B* és *A* közti különbözet; s *B*, *C*, *D* összjáradéka = = 6 quarter = 360 shilling, egyenlő a *D* és *A*, a *C* és *A*, valamint a *B* és *A* közötti különbözetek összegével.

Ez a sor, amely valamely adott hozadékot adott feltételek között ábrázol, elvontan tekintve (s már megokoltuk, miért lehetséges ez a valóságban is) éppúgy kialakulhat lefelé haladó sorrendben (*D*-ről *A*-ra, vagyis a termékenyebb földtől lefelé a mind kevésbé termékeny felé haladva), mint felfelé haladó sorrendben (*A*-ról *D*-re, vagyis a viszonylag terméketlenebb földtől felfelé, a mind termékenyebb felé haladva), végül létrejöhet váltakozóan, hol lefelé, hol felfelé haladva, például *D*-ről *C*-re, *C*-ről *A*-ra, *A*-ról *B*-re.

Lefelé haladó sorrendben a folyamat a következő volt: A quarter búza ára fokozatosan mondjuk 15 shillingről 60-ra emelkedik. Mihelyt a *D* által termelt 4 quarter (ami milliókat jelenthet) már nem bizonyult elegendőnek, a búza ára oly magasra emelkedett, hogy a hiányzó mennyiséget *C* szolgáltathatta. Vagyis az árnak quarterenként 20 shillingre kellett emelkednie. Mihelyt a búza ára quarterenként 30 shillingre emelkedett, művelés alá vehették *B*-t, mihelyt 60 shillingre emelkedett, *A*-t, anélkül hogy a rájuk fordított tőkének 20%-nál kisebb profitrátával kellett volna megelégednie. Ily módon járadék alakult ki *D* számára, mégpedig először quarterenként 5 shilling = 20

shilling az általa termelt 4 quarterért, azután quarterenként 15 shilling = 60 shilling, majd quarterenként 45 shilling = 180 shilling 4 quarterért.

Ha *D* profitrátája eredetileg ugyancsak 20% volt, akkor a 4 quarterre jutó összprofitja szintén csak 10 shillinget tett ki, de ez több gabonát testesített meg 15 shillinges gabonaár mellett, mint a 60 shillinges ár mellett. Minthogy azonban a gabona belekerül a munkaerő újratermelésébe és minden quarter gabona egy részének munkabért, más részének állandó tőkét kell pótolnia, ezért e feltevés mellett az értéktöbblet, tehát egyébként változatlan körülmények között a profitráta is magasabb volt. (A profitráta kérdését még külön és részletesebben meg kell vizsgálni.)

Ha ellenben a sorrend fordított volt, s a folyamat *A*-tól indult el, akkor, mihelyt új szántóterületet kellett művelés alá venni, a quarter gabona ára először 60 shilling fölé emelkedett; mihelyt azonban a szükséges mennyiséget éspedig 2 quartert *B* rendelkezésre bocsátotta, az ár ismét 60 shillingre esett; mert bár *B* kiadása a quarter gabona termelésénél 30 shilling volt, de 60 shillingért adta el, mivel kínálata éppenhogy elegendőnek bizonyult a kereslet fedezésére. Így járadék alakult ki, először 60 shilling értékben *B* számára, s ugyanilyen módon *C* és *D* számára; mindig feltételezve, hogy bár a *C* és *D* által szállított gabona quarterének 20, illetve 15 shilling a valóságos értéke, a piaci ár mégis 60 shilling marad, mert az *A* által szállított 1 quarter továbbra is kell a teljes szükséglet kielégítésére. Ebben az esetben a kereslet felemelkedése az először *A*, majd *A* és *B* által kielégített szükséglet fölé nem azzal a hatással járt, hogy *B*-t, *C*-t és *D*-t fokozatosan művelés alá lehetett venni, hanem azzal, hogy a művelés alá vett területet egyáltalában kiterjesztették, s a termékenyebb földek véletlenül csak később kerültek sorra.

Az első sorrend esetén az ár növekedésével együtt a földjáradék is emelkedne és a profitráta csökkenne. Ezt a csökkenést ellentétesen ható körülmények teljesen vagy részben ellensúlyozhatnák; ezt a kérdést később közelebbről meg kell vizsgálni. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az általános profitrátát nem egyenlőképpen határozza meg a termelés *valamennyi* területén elért értéktöbblet. Nem a mezőgazdasági profit határozza meg az ipari profitot, hanem fordítva. De erről később.

A második sorrend esetén a ráfordított tőkére eső profitráta változatlan maradna; a profit tömege kevesebb gabonában testesülne meg, de a gabona viszonylagos ára a többi áruhoz képest emelkedne. Csakhogy a profit növekedése, ahol ez bekövetkezik, nem a tőkés bérlők zsebébe folyna és nem nagyobb profitként jelenne meg, hanem

járadék formájában leválna a profitról. A gabona ára azonban a szóban forgó feltevés mellett változatlan maradna.

A különbözeti járadék fejlődése és növekedése ugyanolyan mértékű lenne, akár változatlanok maradnának az árak, akár növekednének, akár rosszabb minőségű földről haladnának folytonosan jobb minőségű föld felé, akár jobb minőségű földről térnének át folytonosan rosszabb minőségű földre.

Eddig azt feltételeztük, hogy 1) az ár az egyik sorrend mellett emelkedik, a másik mellett változatlan marad és 2) hogy állandóan jobb földről rosszabbra, vagy fordítva, rosszabb földről jobb földre térnek át.

Tegyük fel azonban, hogy a gabonaszükséglet az eredeti 10 quarterről 17 quarterre emelkedik; továbbá a legrosszabb *A* foldet kiszorítja egy másik *A* föld, amely 60 shilling termelési költséggel (50 shilling költség plusz 10 shilling 20%-os profit) $1^1/_3$ quartert hoz, tehát e gabona quarterének termelési ára = 45 shilling; vagy pedig hogy a régi *A* föld a huzamos időn át tartó ésszerű művelés következtében megjavult, vagy azonos költségek mellett termelékenyebben művelték meg, például lóhere stb. bevezetésével, úgyhogy terméke — változatlan előlegezett tőke mellett — $1^1/_3$ quarterre növekedik. Tegyük fel továbbá, hogy a *B*, *C* és *D* talajfajták továbbra is ugyanazt a termékmennyiséget hozzák, de új talajfajtákat vettek művelés alá, *A'*-t, amelynek termékenysége *A* és *B* között van, továbbá *B'*-t és *B''*-t, amelyek termékenysége *B* és *C* között helyezkedik el; ez esetben a következő jelenségek mutatkoznának.

Először: A quarter búza termelési ára, vagyis szabályozó piaci ára, 60 shillingről 45 shillingre, vagyis 25%-kal csökkenne.

Másodszor: Egyidejűleg térnének át termékenyebb földről kevésbé termékenyre és kevésbé termékenyről termékenyebbre. *A'* fold termékenyebb, mint *A*, de kevésbé termékeny, mint az eddig megművelt *B*, *C*, *D*; *B'* és *B''* termékenyebb, mint *A*, *A'* és *B*, de kevésbé termékeny, mint *C* és *D*. Az áttérés egyik földről a másikra tehát egymást keresztező irányokban haladt volna, nem tértek volna át *A*-hoz stb. viszonyítva abszolút értelemben kevésbé termékeny foldre, hanem az eddig legtermékenyebb talajfajtákhoz, *C*-hez és *D*-hez képest viszonylag kevésbé termékenyre; másrészt nem tértek volna át abszolút értelemben termékenyebb foldre, hanem az eddig legkevésbé termékeny *A*-hoz illetve *A* és *B* -hez képest viszonylag termékenyebbre.

Harmadszor: B járadéka csökkent volna; ugyanígy *C* és *D* járadéka is: de a gabonában kifejezett összjáradék 6 quarterről $7^2/_3$ quarterre emelkedett volna; a megművelt és járadékot hozó foldek

tömege, valamint a hozadék tömege megnövekedett volna, utóbbi 10 quarterről 17 quarterre. Ha *A* számára változatlan maradt is a profit, gabonában kifejezve növekedett volna; de meglehet, hogy maga a profitráta is emelkedett volna, mivel növekedett a relatív értéktöbblet. Ebben az esetben a létfenntartási eszközök olcsóbbodása következtében csökkent volna a munkabér, tehát a változó tőkére fordított kiadás, tehát az összkiadás is. A pénzben kifejezett összjáradék 360 shillingről 345 shillingre csökkent volna.

Az áttérés új sorrendjét az alábbi táblázat mutatja:

II. táblázat

Talajfajta	Hozadék quarter	Hozadék shilling	Tőkekiadás	Profit quarter	Profit shilling	Járadék quarter	Járadék shilling	1 quarter termelési ára
A	$1^1/_3$	60	50	$^2/_9$	10	—	—	45
A'	$1^2/_3$	75	50	$^5/_9$	25	$^1/_3$	15	36
B	2	90	50	$^6/_9$	40	$^2/_3$	30	30
B'	$2^1/_3$	105	50	$1^2/_9$	55	1	45	$25^5/_7$
B''	$2^2/_3$	120	50	$1^5/_9$	70	$1^1/_3$	60	$22^1/_2$
C	3	135	50	$1^8/_9$	85	$1^2/_3$	75	20
D	4	180	50	$2^2/_9$	130	$2^2/_3$	120	15
Összesen	17					$7^2/_3$	345	

Végül, ha továbbra is csak az *A*, *B*, *C*, *D* talajfajtákat művelték meg, de termőképességüket annyira megnövelték, hogy *A* 1 quarter helyett 2-t, *B* 2 quarter helyett 4-et, *C* 3 quarter helyett 7-et, és *D* 4 quarter helyett 10-et termett volna, ha tehát ugyanazok az okok különböző mértékben hatottak volna a különböző talajfajtákra, akkor az össztermelés 10 quarterről 23-ra emelkedett volna. Tételezzük fel, hogy a népesség megnövekedése és az ár csökkenése következtében a kereslet ezt a 23 quartert felszívta volna. Ekkor a következő volna az eredmény:

III. táblázat

Talajfajta	Hozadék quarter	Hozadék shilling	Tőkekiadás	1 quarter termelési ára	Profit quarter	Profit shilling	Járadék quarter	Járadék shilling
A	2	60	50	30	$^1/_2$	10	0	0
B	4	120	50	15	$2^1/_3$	70	2	60
C	7	210	50	$8^4/_7$	$5^1/_3$	160	5	150
D	10	300	50	6	$8^1/_2$	250	8	240
Összesen	23						15	450

A számarányok itt is, mint a többi táblázatban, önkényesek, de a feltevések teljesen ésszerűek.

Az első és legfőbb feltevés az, hogy a művelés tökéletesítése a

különböző talajfajtákra különböző hatással van, s jelen esetben a legjobb talajfajtákra, *C*-re és *D*-re nagyobb a hatása, mint *A*-ra és *B*-re. A tapasztalat azt mutatta, hogy ez rendszerint így van, habár az ellenkezője is előfordulhat. Ha a tökéletesítés nagyobb hatással lenne a rosszabb foldre, mint a jobb minőségűre, akkor utóbbin a járadék nem emelkedne, hanem csokkenne. — De a táblázat valamenynyi talajfajta termékenységének abszolút növekedése mellett egyúttal azt is feltételezi, hogy nő a *C* és *D* jobb talajfajták nagyobb viszonylagos termékenysége, tehát novekszik az egyenlő tőkebefektetéssel elért hozadék különbözete, s ezért nő a különbözeti járadék.

A második feltevés az, hogy a teljes szükséglet lépést tart az osztermék növekedésével. *Először is:* a novekedést nem kell hirtelennek gondolnunk, hanem e növekedés fokról fokra megy végbe, amíg aztán létrejön a III. sor. *Másodszor:* nem igaz az, hogy a szükséges létfenntartási eszközök fogyasztása olcsóbbodásuk esetén nem nő. A gabonatorvények eltörlése Angliában (lásd [F. W.] *Newman:* [„Lectures on Political Economy". London 1851. 158. old.]) bebizonyította, hogy éppen fordítva áll a dolog és az ellenkező elképzelés csak abból keletkezett, hogy a nagy és hirtelen terméskülonbségek, amelyek pusztán az időjárásnak tulajdoníthatók, hol a gabonaárak aránytalan csökkenéséhez, hol aránytalan emelkedéséhez vezetnek. Ilyenkor a hirtelen és rovid lélegzetű olcsóbbodásnak nincs ideje arra, hogy teljes hatását a fogyasztás bővítésére kifejtse; éppen az ellenkezője történik viszont olyankor, amikor az olcsóbbodás magának a szabályozó termelési árnak a süllyedéséből ered, tehát tartós. *Harmadszor:* a gabona egy részét el lehet fogyasztani pálinka vagy sör formájában. S e két cikk növekvő fogyasztása semmiképpen sincsen szűk határok kozé szorítva. *Negyedszer:* a kérdés részint a népesség novekedésén múlik, részint lehetséges, hogy az illető ország gabonaexportáló ország — ilyen volt Anglia még a XVIII. század közepe után is —, úgyhogy a szükségletet nemcsak a nemzeti fogyasztás határai szabályozzák. *Végül* a búzatermelés növekedése és olcsóbbodása azzal a kovetkezménnyel járhat, hogy rozs és zab helyett a búza válik a néptomegek fő táplálékává, tehát piaca már ezért is növekszik, a termés csokkenése és áremelkedése esetén viszont a fordítottja történhet. — E feltevések és a számok itt feltételezett viszonya mellett tehát a III. sor a következő eredményekhez vezet: 1 quarter gabona ára 60-ról 30 shillingre, vagyis 50%-kal csokken; a termelés az I. sorral osszehasonlítva 10-ről 23 quarterre, vagyis 130%-kal nő, a járadék a *B* foldon változatlan marad, *C*-n megkettőződik és *D*-n több mint a kétszeresére emelkedik, az összjáradék pedig 18-ról 22 font sterlingre, tehát $22^1/_9$%-kal emelkedik.

A három táblázat egybevetéséből (ahol is az I. sort kétféleképpen kell számba venni, felfelé haladva *A*-tól *D*-hez és lefelé haladva *D*-től *A*-hoz), amelyeket felfoghatunk mint a társadalom bizonyos adott állapotában megjelenő adott fokozatokat — például egymás mellett három különböző országban — vagy mint egyazon ország fejlődésének a különböző időszakokban egymást követő fokozatait, a következő eredményt kapjuk:

1) A kialakult sor — bárhogyan jött is létre — mindig mint lefelé haladó sor jelenik meg, mert a járadék vizsgálatánál először mindig a legtobb járadékot hozó földből indulunk ki, és csak utoljára érünk ahhoz a földhöz, amely nem hoz járadékot.

2) A piaci árat mindig a legrosszabb, járadékot nem hozó fold termelési ára szabályozza, noha a piaci ár az I. táblázatban, ha ez a táblázat felfelé haladó sorrendben alakult ki, csak azáltal maradna változatlan, hogy mind jobb foldet vennének művelés alá. Ebben az esetben a legjobb földön termelt gabona ára annyiban szabályozó, hogy az e földön termett mennyiségtől függ, mennyire marad szabályozó az *A* föld. Ha *B*, *C*, *D* többet termelnének a szükségletnél, *A* nem lenne szabályozó többé. Ez lebeg Storch előtt, amidőn a legjobb talajfajtát minősíti szabályozónak. Ily módon szabályozza az amerikai gabonaár az angol árat.

3) A különbözeti járadék a talajfajták természetes termékenységének (a fekvést itt még figyelmen kívül hagyjuk) a művelés mindenkori adott fejlettségi fokán adott különbözőségéből ered, tehát a legjobb földek korlátolt mennyiségéből és abból a körülményből, hogy egyenlő tőkéket nem egyenlő minőségű talajfajtákon kell befektetni, e foldek tehát ugyanakkora tőke számára nem egyenlő mennyiségű terméket hoznak.

4) A különbözeti járadék és a különbözeti járadék fokozatai éppúgy létrejöhetnek lefelé haladó sorrendben, jobb földről rosszabbra való áttérés útján, mint fordítva, rosszabb földről jobb földre való áttérés útján, vagy váltakozó irányú, egymást keresztező mozgások eredményeképpen. (Az I. sor úgy is kialakulhat, hogy *D*-ről *A*-ra térnek át, és úgy is, hogy *A*-ról *D*-re. A II. sor mind a kétféle mozgást tartalmazza.)

5) Kialakulási módjától függően a különbözeti járadék létrejöhet a mezőgazdasági termék változatlan, emelkedő vagy süllyedő ára mellett. Előfordulhat, hogy miközben az árak süllyednek, az összterme lés és az összjáradék növekszik, s hogy járadék alakul ki eddig járadékot nem hozó földeken, noha a legrosszabb *A* földet jobb föld szorította ki, vagy maga lett jobbá, s noha a járadék más jobb földeken, sőt a legjobb földeken is csökken (II. táblázat); ez a folyamat

együttjárhat a (pénzben kifejezett) osszjáradék csokkenésével is. Végul megtorténhet, hogy mikozben az árak sullyednek — ami a foldművelés általános tokéletesedésének tulajdonítható —, tehát a legrosszabb fold termékének mennyisége és ára csokken, a járadék a jobb foldek egy részén változatlan marad vagy csokken, de a legjobb foldon novekszik. Minden egyes foldnek a legrosszabb foldhoz viszonyított különbozeti járadéka mindenesetre az ártól, például 1 quarter búza árától fugg, ha a terméktomeg különbozete adott. De ha az ár adott, a különbozeti járadék a terméktomeg kulonbozetének nagyságától függ, s ha valamennyi fold abszolút termékenységének novekedése esetén a jobb földek termékenysége viszonylag nagyobb mértékben novekszik, mint a rosszabbaké, akkor ezzel e kulonbozet nagysága is nő. Így (I. táblázat) a 60 shillinges ár mellett D foldjáradékát A-hoz viszonyított termékkülonbozete határozza meg, tehát a 3 quarternyi tobblet; a járadék tehát $= 3 \times 60 = 180$ shilling. A III. táblázatban azonban, ahol az ár $= 30$ shilling, a járadékot D termékének A feletti tobblete $= 8$ quarter határozza meg, de $8 \times 30 = 240$ shilling.

Ezzel elesik a különbozeti járadék első állítólagos előfeltétele, amely Westnél, Malthusnál, Ricardónál még uralkodó szerepet visz, hogy ugyanis a kulonbozeti járadék szukségképpen feltételezi a mind rosszabb foldre való áttérést, vagyis a mezőgazdaság folytonosan csokkenő termékenységét. Mint láttuk, kulonbozeti járadék létrejohet akkor is, ha mind jobb foldekre térnek át; letrejohet akkor is, ha jobb fold foglalja el a legalsó fokot a régi rosszabb helyett; egyuttjárhat a mezőgazdaság fokozódó haladásával. Feltétele csupán a talajfajták egyenlőtlensége. Ami a termelékenység fejlődését illeti, a kulonbozeti járadék feltételezi, hogy az osszterület abszolút termékenységének novekedése ezt az egyenlőtlenséget nem szünteti meg, hanem vagy noveli, vagy változatlanul hagyja, vagy csak csokkenti.

A XVIII. század elejétől a kozepéig Angliában a gabonaárak folytonosan csokkentek, noha süllyedt az arany és az ezüst ára, s ugyanakkor (az egész időszakot tekintve) nőtt a járadék, az osszjáradék, a megművelt terület, a mezőgazdasági termelés és a lakosság. Ez megfelel az I. táblázatnak, kombinálva a felfelé haladó sorrendben vett II. táblázattal, de úgy, hogy a legrosszabb A foldet vagy megjavítják, vagy felhagynak azzal, hogy gabonát termesszenek rajta; ez azonban nem jelenti azt, hogy ne használták volna fel más mezőgazdasági vagy ipari célokra.

A XIX. század elejétől (az időpontot tüzetesebben meg kell jelolni) 1815-ig a gabonaárak folytonosan emelkedtek, mikozben állandóan nőtt a járadék, az összjáradék, a megművelt terület, a mező-

gazdasági termelés és a lakosság. Ez megfelel az I. táblázatnak lefelé haladó sorrendben. (Itt idézetet kell közölni rosszabb földeknek abban az időben történt művelés alá vételére vonatkozóan.)

Petty és Davenant korában a falusiak és a földbirtokosok panaszkodtak a földek megjavítása és művelés alá vétele miatt: a jobb földek utáni járadék csökkent, viszont az összjáradék a járadékot hozó föld bővítésével növekedett.

(E három ponthoz azután további idézeteket kell közölni; ugyancsak egy ország művelés alatt álló különböző területeinek különböző termékenységére vonatkozóan.)

A különbözeti járadékkal kapcsolatban egyáltalában meg kell jegyeznünk, hogy a piaci érték mindig nagyobb, mint a terméktömeg teljes termelési ára. Vegyük pl. az I. táblázatot. A 10 quarter összterméket 600 shillingért adják el, mert a piaci árat az *A* föld termelési ára határozza meg, ami quarterenként 60 shillinget jelent. A valóságos termelési ár azonban a következő:

A 1 quarter = 60 shilling;	1 quarter = 60 shilling	
B 2 quarter = 60 shilling;	1 quarter = 30 shilling	
C 3 quarter = 60 shilling;	1 quarter = 20 shilling	
D 4 quarter = 60 shilling;	1 quarter = 15 shilling	
10 quarter = 240 shilling	Átlagár	
	1 quarter = 24 shilling	

A 10 quarter valóságos termelési ára 240 shilling; de 600-ért adják el, tehát 250%-kal drágábban. 1 quarter valóságos átlagára 24 shilling; a piaci ár 60 shilling, ugyancsak 250%-kal drágább.

A piaci érték által történő meghatározás a tőkés termelési mód alapján a konkurrencia segítségével így jut érvényre; a konkurrencia hamis társadalmi értéket hoz létre. Ez a piaci érték törvényéből fakad, amelynek a mezőgazdasági termékek alá vannak vetve. A termékek, tehát a mezőgazdasági termékek piaci értékének a meghatározása is társadalmi művelet — habár társadalmilag tudattalanul és akaratlanul végrehajtott művelet —, amely szükségképpen a termék cseréértékén alapul, nem pedig a földön, s a föld termékenységének különbözőségén. Képzeljük el, hogy a társadalom tőkés formája megszűnt, s a társadalmat az emberek mint tudatos és tervszerű társulásukat szervezik meg; ebben az esetben a 10 quarter bizonyos mennyiség önálló munkaidőt képviselne, ugyanannyit, amennyit 240 shilling tartalmaz. A társadalom tehát nem vásárolná meg ezt a mezőgazdasági terméket a benne rejlő valóságos munkaidő $2^1/_2$-szereséért; ezáltal

megszűnne a földtulajdonosok osztályának létalapja. Ez ugyanolyan hatással járna, mintha a termék külföldi behozatal révén azonos összeggel olcsóbbodna. Amennyire helyes tehát az az állítás, hogy — a jelenlegi termelési mód megtartása mellett, de feltéve, hogy a különbözeti járadék az államnak jut — a mezőgazdasági termékek árai egyébként változatlan körülmények mellett azonosak maradnának, annyira helytelen azt mondani, hogy a termékek értéke azonos maradna, ha a tőkés termelés helyébe társulás lépne. Az azonos fajta áruk piaci árának azonossága az a mód amelyen az érték társadalmi jellege a tőkés termelési mód alapján és egyáltalában az egyének kozotti árucserén nyugvó termelés alapján érvényre jut. Amennyivel a társadalom, mint fogyasztó, túlfizeti a mezőgazdasági termékeket, ami mínuszt jelent munkaidejének mezőgazdasági termékekben történő realizálásánál, az jelenleg a társadalom egy része, a földtulajdonosok számára pluszt jelent.

Egy másik körülmény, amely a kovetkező fejezetben kifejtendő II. számú különbözeti járadék szempontjából fontos, a következő:

Nemcsak az acre-enkénti vagy hektáronkénti járadékról, egyáltalában nemcsak a termelési ár és a piaci ár, vagy az acre-enkénti egyéni és általános termelési ár közti különbségről van szó, hanem attól is függ a dolog, hogy minden egyes talajfajtából mennyi van művelés alatt. Itt közvetlenül csak az összjáradéknak, vagyis az egész megművelt terület teljes járadékának nagysága a fontos; ez azonban egyúttal átmenet számunkra ahhoz, hogy kifejtsük, hogyan emelkedik a *járadék rátája*, noha az árak nem emelkednek, sem — csokkenő árak esetén — az egyes talajfajták viszonylagos termékenysége közti különbségek nem növekszenek. Fentebb a kovetkező volt a helyzet:

I. táblázat

Talajfajta	*Acre*	*Termelési költségek*	*Termék*	*Járadék gabonában*	*pénzben*
A	1	3 £	1 quarter	0	0
B	1	3 £	2 quarter	1 quarter	3 £
C	1	3 £	3 quarter	2 quarter	6 £
D	1	3 £	4 quarter	3 quarter	9 £
Összesen	4		10 quarter	6 quarter	18 £

Tegyük fel, hogy a megművelt acre-ek száma minden kategóriában megkétszereződik. Ekkor az eredmény a következő:

Ia. táblázat

Talajfajta	Acre	Termelési költségek	Termék	Járadék gabonában	Járadék pénzben
A	2	6 £	2 quarter	0	0
B	2	6 £	4 quarter	2 quarter	6 £
C	2	6 £	6 quarter	4 quarter	12 £
D	2	6 £	8 quarter	6 quarter	18 £
Összesen	8		20 quarter	12 quarter	36 £

Tételezzünk fel még két esetet. Az első esetben a termelés a két legsilányabb talajfajtán bővüljön ki a következőképpen:

Ib. táblázat

Talajfajta	Acre	Termelési költségek acre-enként	összesen	Termék	Járadék gabonában	Járadék pénzben
A	4	3 £	12 £	4 quarter	0	0
B	4	3 £	12 £	8 quarter	4 quarter	12 £
C	2	3 £	6 £	6 quarter	4 quarter	12 £
D	2	3 £	6 £	8 quarter	6 quarter	18 £
Összesen	12		36 £	26 quarter	14 quarter	42 £

és végül tételezzük fel, hogy a termelés és a megművelt terület nem egyenlően bővül ki a négy talajfajtán:

Ic. táblázat

Talajfajta	Acre	Termelési költségek acre-enként	összesen	Termék	Járadék gabonában	Járadék pénzben
A	1	3 £	3 £	1 quarter	0	0
B	2	3 £	6 £	4 quarter	2 quarter	6 £
C	5	3 £	15 £	15 quarter	10 quarter	30 £
D	4	3 £	12 £	16 quarter	12 quarter	36 £
Összesen	12		36 £	36 quarter	24 quarter	72 £

Mindenekelőtt mind a négy esetben (I, Ia, Ib, Ic) az acre-enkénti járadék azonos marad; mert, valójában, az azonos talajfajta egy-egy acre-jére fordított azonos tőkemennyiség hozadéka változatlan maradt; csak azt tételezzük fel, ami minden országban, minden adott pillanatban így van, azt ugyanis, hogy a különböző talajfajták meghatározott arányban részesednek a megművelt összterületből; és azt, ami két országban, egymással összehasonlítva őket, vagy egyazon országban különböző időpontokban, mindig így van, hogy ti. változik az az arány, amelyben a megművelt összterület az egyes talajfajták között megoszlik.

Összehasonlítva Ia-t I-gyel, azt látjuk, hogy ha a négy kategória foldjeinek művelés alá vétele azonos arányban növekszik, akkor a megművelt terület megkétszereződésével mind az össztermelés, mind a gabona-, illetve pénzjáradék megkétszereződik.

Ha azonban Ib-t és Ic-t egymás után összehasonlítjuk I-gyel, akkor mindkét esetben azt látjuk, hogy a megművelt foldterület megháromszorozódik. Mindkét esetben 4 acre-ről 12 acre-re nő, de Ib esetében az *A* és *B* kategória, amelyek közül *A* nem hoz járadékot, *B* pedig a legkisebb különbözeti járadékot hozza, növekedett meg a legjelentősebb mértékben, mert a 8 újonnan művelés alá vett acreből *A*-ra és *B*-re 3—3, együttvéve 6 jut, *C*-re és *D*-re viszont csak 1—1, összesen 2. Más szavakkal: a növekedés $^3/_4$-re jut *A*-ra, valamint *B*-re és csak $^1/_4$-e *C*-re, valamint *D*-re. Ezt feltételezve, Ib esetében a megművelt foldterület I-hez viszonyított megháromszorozódásának nem felel meg háromszor akkora termékmennyiség, mert a termékmennyiség 10-ről nem 30-ra növekszik, hanem csak 26-ra. Másrészt, minthogy a növekedés jelentős része az *A* kategóriában történt, amely nem hoz járadékot, s a jobb földeken történő növekedés fő része a *B* kategóriára jut, ezért a gabonajáradék csak 6-ról 14 quarterre, a pénzjáradék pedig 18-ról 42 font sterlingre emelkedik.

Ha viszont Ic-t I-gyel hasonlítjuk össze, amikor is a járadékot nem fizető föld területe egyáltalában nem növekszik, a legkisebb járadékot hozó földé csak gyengén nő, a legnagyobb viszont a növekedés *C*-t és *D*-t illetően, akkor azt látjuk, hogy a megművelt foldterület megháromszorozódásával a termelés 10-ről 36 quarterre, tehát több mint a háromszorosára emelkedett; a gabonajáradék 6-ról 24 quarterre, vagyis a négyszeresére, s ugyanígy a pénzjáradék 18-ról 72 font sterlingre emelkedett.

Mindezekben az esetekben a mezőgazdasági termék ára a dolog természeténél fogva változatlan marad; a megművelt földterület kiterjesztésével minden esetben növekszik az osszjáradék, hacsak ez a kiterjesztés nem kizárólag a legrosszabb, járadékot nem fizető foldon megy végbe. De ez a növekedés különböző. Abban az arányban, amelyben a művelés kiterjesztése a jobb talajfajtákon történik, tehát a termékmennyiség nemcsak a földterület kiterjesztésének arányában nő, hanem ennél gyorsabban, abban az arányban nő a gabona-, illetve pénzjáradék is. Abban az arányban, amelyben a kiterjesztés elsősorban a legrosszabb földon és a hozzá legközelebb álló talajfajtákon megy végbe (mikozben feltételezzük, hogy a legrosszabb föld állandó kategória), az osszjáradék nem a megművelt földterület kiterjesztésével arányosan nő. Ha tehát adva van két olyan ország, ahol a járadékot nem hozó *A* fold azonos minőségű, akkor az osszjáradék

fordított arányban áll azzal a hányaddal, amelyet a megművelt teljes földterületből a legrosszabb és a kevésbé jó minőségű talajfajták foglalnak el, s ezért fordítottan arányos az egyenlő nagyságú összterületeken egyenlő tőkebefektetéssel elért termék tömegével is. A művelés alatt álló legrosszabb és a jobb földek mennyisége közötti arány — egy ország teljes földterületén belül — ellenkező hatással van tehát az ország összjáradékára, mint a művelés alatt álló legrosszabb, továbbá a jobb és legjobb földek minősége közötti arány az acre-enkénti járadékra, s ezért, egyébként azonos körülmények között, az összjáradékra is. E két mozzanat összezavarása adott alkalmat a különbözeti járadékkal szemben tett mindenféle elhibázott ellenvetésre.

Az összjáradék tehát növekszik már csak a megművelt földterület kiterjesztésével, valamint azáltal is, hogy ezzel kapcsolatosan több tőkét és munkát alkalmaznak a földön.

A legfontosabb pont azonban a következő. Bár feltevésünk szerint a különböző talajfajták acre-enkénti járadékainak aránya s ezért az acre-enkénti tőkeráfordításra vonatkoztatott járadékráta is azonos marad, mégis kitűnik a következő: Ha összehasonlítjuk Ia-t I-gyel — vagyis azt az esetet vizsgáljuk, amelyben a megművelt területek arányosan növekedtek s ugyanígy az e területeken eszközölt tőkebefektetések is —, azt látjuk, hogy amiként az össztermelés arányosan nőtt a megművelt terület nagyobbodásával, azaz mind a kettő megkétszereződött, ez történt az összjáradékkal is. Utóbbi 18-ról 36 font sterlingre nőtt, ugyanúgy, ahogy a terület 4 acre-ről 8-ra.

Ha a 4 acre összterületet vesszük, ezen az összjáradék 18 font sterling, tehát az átlagjáradék, beleszámítva a járadékot nem hozó földet, $4^1/_2$ font sterling volt. Így számolhatna például egy olyan földbirtokos, aki mind a 4 acre tulajdonosa volna; és így számítják ki statisztikailag az átlagjáradékot egy egész országra. A 18 font sterlingnyi összjáradék 10 font sterling tőke alkalmazásával adódik. E két szám arányát járadékrátának nevezzük; ez tehát itt 180%.

Ugyanez a járadékráta adódik Ia-nál, amikor 4 acre helyett 8-at művelnek meg, de valamennyi talajfajta azonos arányban növekedett. A 36 font sterlingnyi összjáradék 8 acre, továbbá 20 font sterling alkalmazott tőke esetében $4^1/_2$ font sterling acre-enkénti átlagjáradékot és 180%-os járadékrátát eredményez.

Ha viszont Ib-t vesszük szemügyre, amely esetben a növekedés főleg a két silányabb talajfajtánál történt, akkor 12 acre-re 42 font sterling járadékot, tehát acre-enként $3^1/_2$ font sterling átlagjáradékot kapunk eredményül. A ráfordított össztőke 30 font sterling, tehát a járadékráta = 140%. Az acre-enkénti átlagjáradék tehát 1 font sterlinggel csökken, a járadékráta pedig 180%-ról 140%-ra süllyed.

Itt tehát az összjáradéknak 18 font sterlingről 42 font sterlingre való növekedése mellett az átlagjáradék csökkenése következik be, mind acre-enként, mind pedig a tőke után számítva; ez a csökkenés párhuzamos a termelés növekedésével, de nem arányos vele. Ez történik, noha a járadék valamennyi talajfajtán, mind acre-enként, mind a ráfordított tőke után számítva, változatlan marad. Mégpedig azért történik ez, mert a növekedés $^{3}/_{4}$ része a járadékot nem hozó *A* földre és a csak legkisebb járadékot hozó *B* földre jut.

Ha Ib esetében a művelés egész kiterjesztése csak az *A* földre szorítkozott volna, akkor 9 acre *A* földünk, 1 acre *B*, 1 acre *C* és 1 acre *D* földünk volna. Az összjáradék továbbra is 18 font sterlinget, tehát az acre-enkénti átlagjáradék a 12 acre-en $1^{1}/_{2}$ font sterlinget tenne ki; s 18 font sterling járadék jutna 30 font sterling tőkeráfordításra, tehát a járadékráta 60% volna. A közepes járadék, mind acre-enként, mind az alkalmazott tőke után számítva, erősen csökkent volna, az összjáradék viszont nem növekedett volna.

Vessük egybe végül Ic-t I-gyel és Ib-vel. I-hez viszonyítva a földterület megháromszorozódott s ugyancsak megháromszorozódott a ráfordított tőke. Az összjáradék 12 acre-re 72 font sterling, tehát acre-enként 6 font sterling, szemben az I-nél mutatkozó $4^{1}/_{2}$ font sterlinggel. A tőkeráfordítás után számított járadékráta (72 font sterling: 30 font sterling) 180% helyett 240%. Az össztermék 10-ről 36 quarterre növekedett.

Ib-vel összehasonlítva, ahol a megművelt acre-ek száma, az alkalmazott tőke és a művelés alatt álló talajfajták közti különbség változatlan, de a megoszlás más, a termékmennyiség itt 36 quarter és nem 26, az acre-enkénti átlagjáradék 6 font sterling és nem $3^{1}/_{2}$, s az előlegezett változatlan nagyságú össztőkére vonatkoztatott járadékráta 240% és nem 140%.

Akár különböző országokban egyidejűleg egymás mellett fennálló viszonyoknak, akár egyazon országban egymást követő viszonyoknak tekintjük az Ia, Ib, Ic táblázatokban feltüntetett különböző viszonyokat, egyaránt kitűnik a következő: Ha a gabona ára nem változik, mivel azonos marad a legrosszabb, járadékot nem eredményező föld hozama; ha változatlan marad a különböző kategóriájú megművelt földek termékenységének különbözősége; ha tehát a megművelt területek valamennyi kategóriájában egyenlő területen (acre-en befektetett egyenlő nagyságú tőke egyenlő nagyságú terméket eredményez; ha tehát egyes talajfajták acre-enkénti járadékainak aránya nem változik és a járadékráta minden azonos fajtájú földterületen befektetett tőkére vonatkoztatva egyenlő, akkor: *Először*, az összjáradék a megművelt földterület kiterjesztésével s ezért a tőkebefek-

tetés növelésével mindig növekszik, kivéve azt az esetet, amikor az egész növekedés a járadékot nem hozó földre jutna. *Másodszor*, mind az acre-enkénti átlagjáradék (az összjáradék osztva a megművelt acre-ek számával), mind az átlagos járadékráta (az összjáradék osztva a befektetett össztőkével) igen jelentékenyen változhat; éspedig mindkettő azonos irányban, de ugyanakkor egymáshoz viszonyítva különböző arányban. Ha figyelmen kívül hagyjuk azt az esetet, melyben a növekedés csak a járadékot nem hozó *A* földön megy végbe, akkor azt kapjuk eredményül, hogy az acre-enkénti átlagjáradék és a mezőgazdaságba befektetett tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta attól az aránytól függ, amelyben a különböző talajkategóriák a megművelt összterületből részesednek; vagy ami ugyanannyit jelent, az alkalmazott össztőkének a különböző termékenységű talajfajták közti megoszlásától. Akár sok földet művelnek meg, akár keveset, s ezért (azt az esetet kivéve, ahol a növekedés csak *A*-ra vonatkozik) nagyobb vagy kisebb az összjáradék, az acre-enkénti átlagjáradék, illetve az alkalmazott tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta mindaddig változatlan marad, ameddig a különböző talajfajtáknak az összterületből való részesedési aránya nem változik. Noha a művelés kiterjesztésével és a növekvő tőkebefektetéssel az összjáradék emelkedik, sőt jelentékenyen emelkedik, az acre-enkénti átlagjáradék és a tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta mégis süllyed, ha a járadékot nem hozó és a csak kevés különbözeti járadékot hozó földek gyorsabban növekednek, mint a jobb minőségű, magasabb járadékot hozó földek. Megfordítva, az acre-enkénti átlagjáradék és a tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta olyan mértékben emelkedik, amilyenben az összterületnek aránylag nagyobb része áll jobb földekből, és ezért aránylag több tőkebefektetés jut ezekre.

Ha tehát az egész megművelt földterület acre-enkénti vagy hektáronkénti átlagjáradékát vizsgáljuk — mint ahogy statisztikai művekben többnyire ezt teszik, amikor vagy különböző országokat hasonlítanak össze ugyanabban a korszakban, vagy különböző korszakokat ugyanabban az országban —, akkor kitűnik, hogy az acre-enkénti járadék átlagos nagysága s ezért az összjáradék is, bizonyos (bár korántsem azonos, hanem inkább gyorsabban növekvő) arányban áll az illető ország mezőgazdaságának nem relatív, hanem abszolút termékenységével, vagyis azzal a terméktömeggel, amelyet egyenlő nagyságú területen átlagosan nyújt. Mennél nagyobb része áll ugyanis az összterületnek a jobb talajfajtákból, annál nagyobb az egyenlő tőkebefektetéssel és egyenlő nagyságú földterületen elért terméktömeg; és annál nagyobb az acre-enkénti átlagjáradék. Fordított esetben az ellenkezője igaz. A látszat tehát az, hogy a járadékot nem

a különbözeti termékenység aránya, hanem az abszolút termékenység határozza meg, s ezzel megszűnik a különbözeti járadék törvénye. Ezért bizonyos jelenségeket tagadnak, vagy megpróbálják őket az átlagos gabonaáraknak és a megművelt földek különbözeti termékenységének nemlétező különbségeivel megmagyarázni, olyan jelenségeket, amelyeknek egyszerűen az az oka, hogy az összjáradék arányát akár a megművelt összterülethez, akár a földbe befektetett össztőkéhez, a járadékot nem hozó föld változatlan termékenysége, tehát az ebből következő változatlan termelési árak és a különböző talajfajták változatlan különbsége esetén nemcsak az acre-enkénti járadék, vagy a tőkére vonatkoztatott járadékráta határozza meg, hanem éppúgy meghatározza az egyes talajfajták területének a megművelt összterülethez viszonyított aránya; vagy ami ugyanazt jelenti, az alkalmazott össztőke megoszlása a különböző talajfajták között. Ezt a körülményt eddig különös módon egyáltalában nem vették észre. Mindenesetre kitűnik, s ez vizsgálatunk további menete szempontjából fontos, hogy az acre-enkénti átlagjáradék viszonylagos nagysága és az átlagos járadékráta, vagyis az összjáradék aránya a földbe befektetett össztőkéhez, növekedhet vagy csökkenhet — ha az árak változatlanok, ha nem változik a megművelt földek termékenységének különbözősége és az acre-enkénti járadék, illetve ha a minden egyes valóban járadékot hozó földkategóriában az acre-enként befektetett tőkére vonatkoztatott járadékráta, illetve az egész, valóban járadékot hozó tőkére vonatkoztatott járadékráta változatlan marad — pusztán a művelés extenzív kiterjesztése következtében.

A különbözeti földjáradék I. szám alatt vizsgált formájával kapcsolatban még a következő kiegészítések szükségesek, amelyek részben a II. formára is érvényesek.

Először: Láttuk, hogy az acre-enkénti átlagjáradék vagy a tőkére vonatkoztatott átlagos járadékráta hogyan emelkedhet, ha a művelést kiterjesztik, az árak állandóak, és a megművelt földek különbözeti termékenysége változatlan. Mihelyt egy ország valamennyi földjét tulajdonba vették s a földbe eszközölt tőkebefektetés, a megművelés és a népesség bizonyos színvonalat elért — csupa olyan körülmény, amelyet fel kell tételeznünk, ha a tőkés termelési mód uralkodóvá válik és a mezőgazdaságot is hatalmába keríti —, a különböző minőségű meg nem művelt földek árát (pusztán különbözeti járadékot tételezünk fel) az azonos minőségű és hasonló fekvésű megművelt földek ára határozza meg. Az ár — a művelhetővé tétel ehhez járuló

költségeinek levonása után — azonos, noha ez a föld nem hoz járadékot. Igaz, hogy a föld ára nem más, mint a tőkésített járadék. De a megművelt földek árában is csak jövőbeni járadékokat fizetnek meg, például 20 évi járadékot fizetnek ki egyszerre előre, ha a mérvadó kamatláb 5%. Ha földet adnak el, akkor azt mint járadékot hozó földet adják el, s a járadék jövőbenéző jellege (a járadékot itt a föld gyümölcsének tekintik, holott csak látszólag az) a meg nem művelt földet nem különbözteti meg a megművelttől. A meg nem művelt földek ára, valamint járadékuk, amelynek az ár összevont képlete, tisztán illuzórius, ameddig a földeket valóban nem használják. De áruk ily módon a priori [eleve] meg van határozva, és mihelyt vevők akadnak, realizálódik. Ha tehát egy ország valóságos átlagjáradékát az ország valóságos évi átlagos összjáradéka s ennek a megművelt összterülethez való aránya határozza meg, akkor a föld meg nem művelt részének árát a megművelt terület ára határozza meg, s ezért az előbbi csak visszatükröződése a megművelt földeken történt tőkebefektetésnek és e befektetés eredményeinek. Minthogy a legrosszabb föld kivételével valamennyi föld járadékot hoz (s ez a járadék, mint azt a II. szám alatt látni fogjuk, a tőke tömegével és a művelés ennek megfelelő belterjesebbé tételével együtt nő), kialakul a meg nem művelt földek névleges ára s ily módon ezek áruvá, tulajdonosaik számára a gazdagság forrásává válnak. Ez egyúttal azt is megmagyarázza, miért nő az egész terület ára, tehát a meg nem művelt területé is. (Opdyke.) A földspekuláció, például az Egyesült Államokban, csak a tőkének és a munkának a meg nem művelt földön való e tükröződésén alapul.

Másodszor: A megművelt földterület kibővítése általában vagy a rosszabb földek felé történik, vagy a különböző adott talajfajtákon különböző arányokban megy végbe, aszerint, ahogyan azok rendelkezésre állnak. A rosszabb földre való áttérés természetesen sohasem szabad választás alapján történik, hanem — tőkés termelési módot feltételezve — csak áremelkedésnek, de minden termelési módban csak a szükségességnek a következménye lehet. De ez nem feltétlenül van így. Rosszabb földet előnyben részesítenek a viszonylag jobb minőségűvel szemben a fekvés miatt, amely fiatal országokban a művelés kiterjesztése alkalmával mindig döntő; meg aztán azért is, mert noha egy bizonyos sáv talajösszetétele egészében véve a termékenyebbekhez tartozik, mégis egyes helyeken a jobb és a silányabb föld tarka összevisszaságban található s a silányabb földet már csak a jobb földdel való összefüggése miatt is művelés alá kell venni. Ha a rosszabb föld belenyúlik a jobb minőségűbe, akkor ez utóbbi fekvésbeli előnyt biztosít a rosszabb föld számára az olyan termékenyebb földdel szem-

ben, amely nem függ össze a már művelés alá vett vagy veendő területtel.

Így történt, hogy a nyugati államok közül Michigan egyike lett az első gabonakivivő államoknak. Földje egészében véve szegény. De szomszédsága New York államnak s vízi összeköttetése a tavakon és az Erie-csatornán át eleinte előnyt biztosítottak számára a természettől fogva termékenyebb, távolabb nyugatra fekvő államokkal szemben. Ez az állam, New York államnak összehasonlítva, egyúttal példa a jobb földről a rosszabbra való áttérésre is. New York állam földje, elsősorban a nyugati rész, összehasonlíthatatlanul termékenyebb, különösen a búzatermelés szempontjából. A rablógazdálkodás ezt a termékeny földet terméketlenné tette és ekkor Michigan földje termékenyebbnek mutatkozott.

„1838-ban Buffalóban főleg New York és Felső-Kanada búzaövezetéből származó búzalisztet hajóztak be, nyugati rendeltetéssel. Ma, alig 12 évvel később, óriási búza- és lisztkészleteket hoznak Nyugatról az Erie-tavon s az Erie-csatornán át Buffalóba és a szomszédos Blackrock kikötőbe, hogy onnan vízen Keletre továbbítsák. A búza és a liszt kivitelét különösen az 1847. évi európai éhínség lendítette fel. Ezáltal New York állam nyugati részén a búza olcsóbbá s a búzatermelés kevésbé hasznothajtóvá vált; ez arra késztette a New York-i farmereket, hogy inkább állattenyésztésre és tejgazdaságra, gyümölcstermesztésre stb. térjenek át, tehát olyan ágakra, melyekben nézetük szerint az Északnyugatnak nem áll majd módjában velük közvetlenül konkurrálni" *(J. W. Johnston:* „Notes on North America". London 1851. I. 222. [223.] old.).

Harmadszor: Téves feltételezés, hogy a gyarmatok és egyáltalán a fiatal országok földje, amelyek olcsóbb áron tudnak gabonát kivinni, szükségképpen természettől fogva termékenyebb. A gabonát itt nemcsak értéke alatt, hanem termelési ára alatt adják el, ama termelési ár alatt ugyanis, amelyet a régi országokban uralkodó átlagprofitráta határoz meg.

Ha — mint Johnston mondja (223. old.) — „megszoktuk, hogy ezeket az új államokat, amelyekből évente olyan hatalmas búzaszállítmányok érkeznek Buffalóba, mint nagy természetes termékenységű, gazdag és határtalan földterületeket képzeljük el", ez mindenekelőtt közgazdasági viszonyokon múlik. Egy ilyen országnak, mint pl. Michigan, egész lakossága kezdetben csaknem kizárólag mezőgazdasággal és főleg mezőgazdasági tömegtermékek termelésével foglalkozik, minthogy csak ezekért kaphat cserébe ipari árukat és trópusi termékeket. Egész fölös terméke tehát gabona alakjában jelenik meg. Ez eleve megkülönbözteti a modern világpiac alapján létrehozott

gyarmati államokat a régebbi idők és különösen az ókor ilyen államaitól. A világpiac révén készen kapnak olyan termékeket, ruházatot, szerszámokat stb., amelyeket más körülmények között maguknak kellene előállítaniok. Csakis ezen az alapon válhatott a gyapot az Egyesült Államok déli államainak főtermékévé. A világpiaci munkamegosztás teszi ezt számukra lehetővé. Ha tehát fiatalságukhoz és viszonylag csekély számú lakosságukhoz képest *látszólag* igen nagy mennyiségű fölös terméket termelnek, ez nem földjük termékenységének és nem is munkájuk termelékenységének tulajdonítható, hanem munkájuk s ezért a munkájukat megtestesítő fölös termék egyoldalú formájának.

De ezen túlmenően a viszonylag kevésbé termékeny talaj, amelyet azonban csak most fognak művelés alá és eddig semmiféle munka nem érintette, ha az éghajlati viszonyok nem teljesen kedvezőtlenek, legalábbis a felsőbb rétegekben annyi könnyen oldódó növényi tápanyagot halmozott fel, hogy hosszabb időn át trágyázás nélkül ad termést, éspedig teljesen felszínes művelés mellett is. A nyugati prériken ehhez még az is hozzájárul, hogy művelhetővé tételük alig igényel költséget, mert a természet tette őket művelhetővé[34]. Ilyenfajta kevésbé termékeny területeken a fölösleg nem a föld nagy termékenységének, tehát az acre-enkénti hozadéknak köszönhető, hanem az acre-ek tömegének, amelyeket elegendő felszínesen megművelni, hiszen ez a föld a művelőnek semmibe, vagy régebbi országokkal összehasonlítva elenyészően kevésbe kerül. Például, ahol a részesbérlet terjedt el, mint New York, Michigan, Kanada stb. egyes részein. Egy család felszínesen megművel mondjuk 100 acre-t, s bár az acre-enkénti hozam nem nagy, 100 acre terméke jelentékeny eladható fölösleget biztosít. Ehhez járul még a szinte ingyenes állattartás természetes legelőkön, nem pedig mesterséges réteken. Itt nem a föld minősége, hanem a mennyisége a döntő. A felszínes művelésnek ez a lehetősége természetesen előbb vagy utóbb kimerül, éspedig fordított arányban az új föld termékenységével és egyenes arányban e föld termékének exportjával. „És ennek ellenére az ilyen föld eleinte

[34] Éppen az ilyen préri vagy sztyeppe vidékek gyorsan növekvő megművelése tette újabban nevetségessé a hírhedt malthusi tételt, hogy „a népesség nyomást gyakorol a létfenntartási eszközökre" s éppen ellenkezőleg kiváltotta a mezőgazdák siránkozását arról, hogy a földművelés és vele együtt Németország tönkremegy, ha erővel nem szabadulunk meg a népességre nyomást gyakorló létfenntartási eszközöktől. E sztyeppék, prérik, pampák, llanók stb. megművelése azonban még a kezdet kezdetén tart; forradalmasító hatása az európai mezőgazdaságra tehát később még sokkal érezhetőbbé válik majd, mint amennyire eddig érezhető volt. — *E. F.*

kitűnő termést ad, még búzából is; aki a föld ajándékát elsőnek fölözi le, bőséges búzafelesleget küldhet piacra" (uo. 224. old.). A régebbi mezőgazdasággal rendelkező országokban a tulajdonviszonyok, a meg nem művelt föld árának a megművelt föld ára által történő meghatározása stb. lehetetlenné teszik az ilyenfajta külterjes gazdálkodást.

Hogy ennek a földnek nem kell igen termékenynek lennie, amint azt Ricardo képzeli, és az sem szükséges, hogy csak egyenlő termékenységű talajfajtákat fogjanak művelés alá, mutatják a következő adatok: Michigan államban 1848-ban 465 900 acre-t vetettek be búzával és 4 739 300 bushelt, vagyis átlagosan acre-enként $10^1/_6$ bushelt termeltek; a vetőmag levonása után ez acre-enként kevesebb mint 9 bushel. Az állam 29 kerülete [county] közül kettő acre-enként átlagosan 7 bushelt, három 8 bushelt, kettő 9-et, hét 10-et, hat 11-et, három 12-t, négy 13-at termelt, s csak egy termelt 16 bushelt, egy másik pedig 18-at (uo. 225. old.).

A mezőgazdasági gyakorlat szempontjából a föld nagyobb termékenysége és e termékenység nagyobb azonnali kihasználhatósága egyenlő fontosságú. Előfordulhat, hogy az azonnali kihasználásra alkalmasabb föld természettől fogva szegényebb; mégis ez az a talajfajta, amelyet a telepes először fog megművelni, s minthogy kevés a tőkéje, először is kell megművelnie.

Végül: A művelés nagyobb földterületekre való kiterjesztésének — az éppen vizsgált esetet, amikor az eddig megműveltnél rosszabb földre kell áttérni, nem tekintve — az *A*-tól *D*-ig terjedő különböző talajfajtákon, tehát például nagyobb *B* és *C* területek megművelésének, semmi esetre sem előfeltétele, hogy előzőleg a gabonaárak emelkedjenek, mint ahogy például a pamutfonás évről évre való kibővítése nem követeli meg a fonalárak folytonos emelkedését. Bár a piaci árak jelentékeny emelkedése vagy süllyedése hatással van a termelés terjedelmére, mégis, függetlenül ettől, a mezőgazdaságban (mint valamennyi többi tőkés módon űzött termelési ágban) a termelés színvonalára nem gátlóan, de nem is különösen ösztönzően ható átlagos árak mellett is állandóan viszonylagos túltermelés van, amely önmagában véve azonos a felhalmozással, és amelyet más termelési módban közvetlenül a lakosság szaporodása, a gyarmatokon pedig a folytonos bevándorlás idéz elő. A szükséglet állandóan növekszik, s ennek reményében folytonosan újabb tőkét fektetnek be újabb földbe; bár a körülményektől függően különböző mezőgazdasági termékek termelésébe. Éppen az új tőkék keletkezése az, ami ezt maga után vonja. Ami azonban az egyes tőkést illeti, ez termelésének terjedelmét rendelkezésére álló tőkéjéhez méri, amennyiben ezt még maga ellen-

őrizheti. Az lebeg a szeme előtt, hogy a lehető legnagyobb területet foglalja el a piacon. Ha túltermelés következik be, ezért nem magát, hanem versenytársait okolja. Az egyes tőkés kibővítheti termelését úgy is, hogy az adott piac aránylag nagyobb részét kaparintja meg, és úgy is, hogy magát a piacot bővíti.

Negyvenedik fejezet

A KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK MÁSODIK FORMÁJA (II. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK)

Eddig a különbözeti járadékot csak a különböző termékenységű egyenlő földterületeken befektetett egyenlő tőkék különböző termelékenységének eredményeként vizsgáltuk, úgyhogy a különbözeti járadékot a legrosszabb, járadékot nem hozó földbe befektetett tőke hozadéka és a jobb földbe befektetett tőke hozadéka közötti különbözet határozta meg. Itt a tőkéket egymás mellett fektették be különböző földterületeken, úgyhogy minden újabb tőkebefektetés a talaj szélesebbkörű megművelését, a megművelt földterület kiterjesztését jelentette. De végső soron a különbözeti járadék a dolog természeténél fogva csak a földbe befektetett egyenlő tőkék különböző termelékenységének volt az eredménye. Különbséget jelenthet-e mármost az, ha különböző termelékenységű tőketömegeket egymás után ugyanazon a földdarabon, és ha egymás mellett különböző földdarabokon fektetnek be, feltéve, hogy az eredmények azonosak?

Először is tagadhatatlan, hogy az extraprofitképződés szempontjából közömbös, hogy 3 font sterling termelési költséggel 1 quarter gabonát termelnek-e az *A* föld 1 acre-jén, úgyhogy 1 quarter termelési ára és szabályozó piaci ára 3 font sterling, miközben 3 font sterling termelési költség a *B* föld 1 acre-jén 2 quarter gabonát s ezzel 3 font sterling extraprofitot, a *C* föld 1 acre-jén ugyancsak 3 font sterling termelési költség 3 quartert és 6 font sterling extraprofitot, végül a *D* föld 1 acre-jén 3 font sterling termelési költség 4 quartert és 9 font sterling extraprofitot hoz; vagy pedig ugyanezt az eredményt úgy érik el, hogy ezt a 12 font sterling termelési költséget, illetve 10 font sterling tőkét ugyanilyen eredményekkel, ugyanilyen sorrendben, egyazon acre-re fordítják. Mindkét esetben 10 font sterling tőke az, amelynek fokozatosan befektetett $2^1/_2$ font sterlingnyi értékrészei közül — akár 4 különböző termékenységű acre-re egymás mellett, akár egyazon acre-re egymás után fektetik be ezeket a részeket —, mivel termékmennyiségük különböző, az egyik nem hoz extraprofitot,

a tobbiek viszont extraprofitot hoznak, éspedig olyan arányban, amilyenben hozadékuk a járadékot nem hozó befektetés hozadékát meghaladja.

Az extraprofitok és a tőke különböző értékrészeire vonatkoztatott különböző extraprofitráták mindkét esetben egyformán képződnek. S a járadék nem egyéb, mint egyik formája ennek az extraprofitnak, amely szubsztanciáját alkotja. Mindenesetre azonban a második módszernél nehézségekbe ütkozik az extraprofitnak járadékká való átváltoztatása, ez a formaváltozás, amely magában foglalja az extraprofitoknak a tőkés bérlőről a fold tulajdonosára való átvitelét. Ezért kapálóznak oly szívósan az angol bérlők egy hivatalos mezőgazdasági statisztika ellen. Ezért folyik a harc koztük és a foldtulajdonosok kozott tőkebefektetéseik valóságos eredményeinek megállapítása korül. *(Morton.)* A járadékot ugyanis a foldek bérbeadásánál állapítják meg, s ezután az egymást kovető tőkebefektetésekből eredő extraprofitok a bérlő zsebébe folynak, amíg a bérleti szerződés tart. Ezért harcolnak a bérlők hosszúlejáratú bérleti szerződésekért, s fordítva, ezért szaporítja a foldesurak hatalmi folénye az évente felmondható szerződéseket (tenancies at will).

Ezért már eleve világos: ha az extraprofitok képződésének torvényén nem is változtat az, hogy egyenlő tőkéket nem egyenlő eredménnyel egyenlő nagyságú foldterületeken egymás mellett, vagy egyazon folddarabon egymás után fektetnek be, mégis jelentékeny különbséget jelent az extraprofitnak foldjáradékká való átváltozása szempontjából. Az utóbbi módszer ezt az átváltozást egyrészt szűkebb, másrészt ingadozóbb határok kozé szorítja. Ezért belterjes művelést folytató országokban (s kozgazdasági szempontból belterjes művelésen csupán azt értjük, hogy a tőke egyazon folddarabra koncentrálódik, ahelyett hogy egymás mellett fekvő folddarabokra oszlana el) a becslő tevékenysége, mint azt Morton „Resources of Estates" [London 1858. 209. és kov. old.] című művében kifejti, igen fontos, bonyolult és nehéz hivatássá válik. Ha a talajjavítások állandóbb jellegűek, a fold mesterségesen megnovelt különbozeti termékenysége a bérleti szerződés lejártakor természetes termékenységével azonos, s ezért a foldjáradék felbecsülése úgy történik, mint a különböző termékenységű foldek kozott általában. Amennyiben viszont az extraprofit képződését az uzemi tőke nagysága határozza meg, annyiban a bizonyos nagyságú uzemi tőkével elérhető járadék magasságát hozzácsapják az országban uralkodó átlagos járadékhoz, s ezért ügyelnek arra, hogy az új bérlő elegendő tőkével rendelkezzék a művelés ugyanolyan belterjes folytatásához.

A II. számú különbözeti földjáradék vizsgálata során még a következő pontokat kell kiemelni:

Először: Alapja és kiindulópontja, nemcsak történelmileg, hanem az egyes adott időpontokban végzett mozgását illetően is, az I. számú különbözeti járadék, vagyis különböző termékenységű és fekvésű talajfajták egyidejű megművelése egymás mellett; tehát a mezőgazdasági össztőke különböző alkotórészeinek egyidejű, egymás melletti felhasználása különböző minőségű földdarabokon.

Történelmileg ez magától értetődő. Gyarmatokon a telepeseknek csak kevés a befektethető tőkéjük, a termelés fő tényezői a munka és a föld. Minden családfő arra törekszik, hogy a maga és családja számára független munkaterületet teremtsen telepestársai munkaterületei mellett. A tulajdonképpeni földművelésnél ez már a kapitalizmus előtti termelési módokban is szükségképpen így van. Az önálló termelési ágként űzött juh- és általában állattenyésztésnél a földet többékevésbé közösen használják ki, éspedig eleve külterjesen. A tőkés termelési mód olyan régebbi termelési módokból fejlődik ki, amelyekben a termelési eszközök valójában vagy jogilag magának a földművelőnek a tulajdonában vannak, egyszóval a kézműves módon űzött mezőgazdaság a kiindulópont. A dolog természeténél fogva ebből csak fokozatosan fejlődik ki a termelési eszközök koncentrációja és tőkévé való átváltozása a bérmunkásokká változtatott közvetlen termelőkkel szemben. Amennyiben a tőkés termelési mód itt jellegzetesen lép fel, ez eleinte különösen a juh- és egyéb állattenyésztés terén történik; később pedig ez nem a tőkének viszonylag kis földterületre való koncentrációjában, hanem a nagyobb méretű termelésben nyilvánul meg úgy, hogy takarékoskodnak a lótartáson és más termelési költségeken; de valójában nem alkalmaznak egyazon földön több tőkét. A földművelés természeti törvényeiből folyik továbbá, hogy a művelés bizonyos színvonala és a talaj ennek megfelelő kimerülése mellett a tőke — amelyen itt már termelt termelési eszközöket is értünk — válik a földművelés döntő elemévé. Amíg a megművelt föld a meg nem művelthez képest viszonylag kisterjedelmű s a talaj ereje még nem merült ki (s a tulajdonképpeni földművelés és a növényi táplálék túlsúlyát megelőző korszakban, amikor az állattenyésztés és a hústáplálék uralkodik, ez a helyzet), a kialakuló új termelési mód a paraszti termeléssel szemben mindenekelőtt úgy lép fel, hogy nagy kiterjedésű földterületet művelnek meg *egy* tőkés számlájára, tehát megint csak úgy, hogy a tőkét nagyobb kiterjedésű földterületen külterjesen alkalmazzák. Eleve le kell tehát szögeznünk, hogy az I. számú különbözeti járadék az a történelmi alap, amelyből a fejlődés kiindul. Másrészt a II. számú különbözeti járadék mozgása minden adott pillanatban

csakis olyan területen következik be, amely maga viszont az I. számú különbözeti járadék tarka alapja.

Másodszor: A különbözeti járadék II. számú formájánál a termékenységbeli különbséghez hozzájárulnak a bérlők között a tőke (és a hitelképesség) megoszlásában fennálló különbségek. A tulajdonképpeni ipar minden ágában hamarosan kialakul a vállalkozásnak az a legkisebb mérete, s ennek megfelelően az a legkisebb tőke, amely előfeltétele az egyes vállalat sikeres működésének. Ugyanígy minden termelési ágban kialakul a tőkének ezt a minimumot meghaladó normális átlagnagysága, amellyel a termelők zömének rendelkeznie kell és rendelkezik is. Az ennél nagyobb tőke extraprofitot hozhat, az ennél kisebb tőke nem kapja meg az átlagprofitot. A tőkés termelési mód, látjuk ezt Angliában, a tőkés módon űzött mezőgazdaság klasszikus hazájában, csak lassan és nem egyenletesen keríti hatalmába a mezőgazdaságot. Ha nincs szabad gabonabehozatal, vagy ha annak hatása, csekély volta miatt, csak korlátozott, akkor a gabona piaci árát azok a termelők határozzák meg, akik rosszabb földön, tehát az átlagosnál kedvezőtlenebb termelési feltételek mellett dolgoznak. A mezőgazdaságban alkalmazott és egyáltalában a mezőgazdaság rendelkezésére álló valamennyi tőke jelentős része az ő kezkben van.

Igaz, hogy például a paraszt a maga üis parcellájára sok munkát fordít. De elszigetelt munkát, olyan munkát, amely meg van fosztva a termelékenység objektív — társadalmi és anyagi — feltételeitől.

E körülmény azt eredményezi, hogy az igazi tőkés bérlők elsajátíthatják az extraprofit egy részét; ez nem volna így — legalábbis ebből az okból nem —, ha a tőkés termelési mód a mezőgazdaságban éppoly egyenletesen fejlett volna, mint az iparban.

Vizsgáljuk meg egyelőre csak az extraprofit létrejottét a II. számú különbözeti járadék esetében és ne törődjünk azokkal a feltételekkel, amelyek között ennek az extraprofitnak földjáradékká való átváltozása végbemehet.

Ekkor világos, hogy a II. számú különbözeti járadék csak más kifejezése az I. számú különbözeti járadéknak, de lényegében azonos vele. A különböző talajfajták különböző termékenysége az I. számú különbözeti járadéknál csak annyiban van hatással, amennyiben azt eredményezi, hogy a földbe befektetett tőkék — a tőkék egyenlő nagysága esetén vagy e tőkék viszonylagos nagyságához mérten — nem egyenlő eredményt, nem egyenlő termékmennyiséget hoznak. Hogy ez az egyenlőtlenség különböző tőkéknél nyilvánul-e meg, amelyeket egyazon földdarabon egymás után fektettek be, vagy olyanoknál, amelyeket tobb, különbozó talajfajtákhoz tartozó földdarabra fordítottak, nem jelenthet különbséget a termékenység vagy termékük

különbözősége szempontjából s ezért a termékenyebben befektetett tőkerészekre jutó különbözeti járadéknak a létrejötte szempontjából sem. Továbbra is a föld az, amely azonos tőkebefektetés mellett különböző termékenységűnek bizonyul, csakhogy itt egyazon föld a tőke különböző részeinek egymást követő befektetése mellett eredményezi ugyanazt, amit az I. számú különbözeti járadéknál a különböző talajfajták a társadalmi tőke egyenlő nagyságú különböző részeinek befektetése mellett eredményeznek.

Ha azt a 10 font sterling tőkét, amelyet az I. táblázatban [vö. 641. old.] különböző bérlők $2^1/_2$—$2^1/_2$ font sterlingnyi önálló tőkék alakjában az *A*, *B*, *C* és *D* négy talajfajta egy-egy acre-jére fektettek be, ehelyett a *D* kategória egyazon acre-jén fektetnék be egymást követően, úgy, hogy az első befektetés 4, a második 3, a harmadik 2, az utolsó pedig 1 quartert hozna (vagy akár fordított sorrendben), akkor a legkevesebbet hozó tőkerész által termelt egy quarter 3 font sterlinges ára nem hozna különbözeti járadékot, de meghatározná a termelési árat, ameddig csak szükség van olyan búzára, amelynek termelési ára 3 font sterling. S minthogy feltevésünk szerint tőkés módon termelnek, tehát a 3 font sterlinges ár magában foglalja azt az átlagprofitot, amelyet egy $2^1/_2$ font sterlingnyi tőke egyáltalában hoz, ezért a másik három $2^1/_2$ font sterlingnyi tőkerész a termékkülönbözethez mérten extrapofitot fog hozni, mert ezt a terméket nem a saját termelési árán, hanem a legkevesebbet hozó $2^1/_2$ font sterlingnyi befektetés mellett termelt termék termelési árán adják el; egy olyan befektetés termelési árán, amely nem hoz járadékot, és amelynél a termék árát a termelési árak általános törvénye szabályozza. Az extraprofitok alakulása ugyanolyan volna, mint az I. táblázatban.

Itt ismét megmutatkozik, hogy a II. számú különbözeti járadék feltételezi az I. számú különbözeti járadékot. A $2^1/_2$ font sterlingnyi tőke segítségével előállított legkisebb termékmennyiséget, vagyis a legrosszabb földön elért termékmennyiséget itt 1 quarternek vettük. Tegyük fel tehát, hogy a *D* föld bérlője azon a $2^1/_2$ font sterlingen kívül, amely neki 4 quartert hoz és amelyért 3 quarter különbözeti járadékot fizet, ugyanazon a földön még $2^1/_2$ font sterlinget fektet be, amely csak 1 quartert hoz, akárcsak a legrosszabb, *A* földön befektetett ugyanakkora tőke. Ebben az esetben ez járadékot nem hozó tőkebefektetés lenne, mert csak átlagprofitot eredményezne. Nem lenne extraprofit, amely földjáradékká alakulhatna. Másrészt azonban a *D* földön eszközölt második tőkebefektetés e csökkenő hozadéka nem is lenne hatással a profitrátára. Ugyanaz lenne az eset, mint ha a $2^1/_2$ font sterlinget az *A* föld egy további acre-jére fektetnék be, ami semmiképpen sem érinti az extraprofitot, tehát az *A*, *B*, *C*, *D* talaj-

fajták különbözeti járadékát sem. A bérlő számára azonban ez a *D* földön eszközölt $2^1/_2$ font sterling pótlólagos tőkebefektetés éppoly előnyös lenne, mint, a feltevés szerint, a *D* föld 1 acre-jén eredetileg befektetett $2^1/_2$ font sterling, bár ez utóbbi 4 quartert hoz. Ha továbbá két újabb $2^1/_2$ font sterlingnyi befektetés közül az első 3 quarter, a második pedig 2 quarter pótlólagos terméket hoz a bérlőnek, akkor megint csökkenés következett volna be a *D* földön eszközölt első $2^1/_2$ font sterling befektetés hozadékához képest, mert ez a befektetés 4 quartert, tehát 3 quarter extraprofitot hozott. De ez csak az extraprofit nagyságának csökkenését jelentené, és sem az átlagprofitot, sem a szabályozó termelési árat nem érintené. Ez utóbbi csak akkor kovetkezne be, ha a csökkenő extraprofitokat hozó pótlólagos termelés fölöslegessé tenné az *A*-n való termelést, és ezzel az *A* acre-t kiszorítaná a művelésből. Ez esetben a *D* acre-en eszközölt pótlólagos tőkebefektetés csökkenő termékenységével a termelési ár csokkenése járna együtt, pl. ha a *B* acre válna a piaci árat szabályozó, járadékot nem hozó földdé, akkor a termelési ár 3 font sterlingről $1^1/_2$-re csokkenne.

A *D* föld terméke most $4 + 1 + 3 + 2 = 10$ quarter lenne, míg azelőtt 4 quarter volt. De a quarter gabona *B* által szabályozott ára $1^1/_2$ font sterlingre csökkenne. A *D* és *B* közötti különbség $10 - 2 = 8$ quarter volna, ami quarterenként $1^1/_2$ font sterlinggel számítva = 12 font sterling, míg a pénzjáradék a *D* földön azelőtt 9 font sterling volt. Ezt meg kell jegyezni. Az egy acre után számított járadék $33^1/_3$%-kal emelkedett volna, noha az extraprofitok rátája az egyenként $2^1/_2$ font sterlingnyi két pótlólagos tőkére vonatkoztatva csökkent.

Ebből látható, milyen bonyolult kombinációkra vezet a különbözeti járadék általában és különösen annak az I. számú formával párosult II. számú formája, noha például Ricardo a különbozeti járadékot teljesen egyoldalúan és egyszerű ügyként kezeli. Előfordulhat például, mint a fenti esetben, hogy a szabályozó piaci ár csökken, s ugyanakkor a termékeny foldeken a járadék növekszik, úgyhogy mind az abszolút termék, mind az abszolút extratöbblettermék* nő. (Az I. számú különbözeti járadéknál lefelé haladó sorrendben az acre-enkénti relatív extratöbblettermék s ezért a járadék növekedhet, noha az acre-enkénti abszolút extratöbblettermék állandó marad, sőt csökken.) De ugyanakkor az egyazon földbe egymás után eszközölt tőkebefektetések termékenysége csokken, noha ezeknek nagy részét a termékenyebb földeken eszközlik. Bizonyos szempontból — ami a terméket és a termelési árakat illeti — a munka termelékenysége

* Extratöbblettermék (Surplusprodukt) — lásd erről 669. old. — *Ford.*

növekedett. Más szempontból csokkent, mert az extraprofit rátája és az acre-enkénti extratöbblettermék az egyazon foldbe eszközölt különböző tőkebefektetésekre vonatkoztatva csökken.

A II. számú különbözeti földjáradék az egymást követő tőkebefektetések csökkenő termékenysége esetén csak akkor járna szükségképpen együtt a termelési ár drágulásával és a termelékenység abszolút csökkenésével, ha ezek a tőkebefektetések csak a legrosszabb *A* földon történhetnének. Ha az *A* acre, amely $2^1/_2$ font sterling tőkebefektetéssel 1 quarter gabonát adott 3 font sterling termelési áron, további $2^1/_2$ font sterling tőkebefektetéssel, tehát összesen 5 font sterling befektetéssel összesen csak $1^1/_2$ quartert hoz, akkor ennek a $1^1/_2$ quarternek a termelési ára = 6 font sterling, vagyis 1 quarteré = 4 font sterling. A termelékenységnek növekvő tőkebefektetés mellett mutatkozó minden csökkenése itt az acre-enkénti termék viszonylagos csökkenését jelentené, míg a jobb talajfajtákon csak a fölös, az extratöbblettermék csökken.

A dolog természeténél fogva azonban a belterjes földművelés, vagyis az egyazon földön egymást követő tőkebefektetések szaporítása főleg vagy jelentősebb mértékben a jobb talajfajtákon fejlődik ki. (Nem beszélünk azokról az állandó jellegű talajjavításokról, amelyekkel eddig használhatatlan földet használhatóvá tesznek.) Az egymást követő tőkebefektetések csökkenő termékenysége tehát szükségképpen főleg a fent leírt hatással jár. Azért választják e célra a jobb földet, mert itt van a legtöbb kilátás arra, hogy a ráfordított tőke kifizetődik, minthogy ez a föld tartalmazza a termékenység legtöbb természetes elemét, amelyeknek hasznosítására a tőkebefektetés irányul.

Amidőn a gabonatorvények eltörlése után Angliában a művelés még belterjesebbé vált, a korábbi búzaföldek tekintélyes részét más célokra, nevezetesen legelőnek használták, a búzára legalkalmasabb termékeny földterületeket viszont alagcsovezték és más módon megjavították; a búzatermesztésre fordított tőkét így szűkebb területre koncentrálták.

Ebben az esetben — s valamennyi lehetséges extraráta, amely a legjobb föld legnagyobb extratöbblettermése és a járadékot nem hozó *A* föld terméke között helyezkedik el, itt egybeesik az acre-enkénti extratöbblettermék nem viszonylagos, hanem abszolút növekedésével — az újonnan létrejött extraprofit (esetleges földjáradék) nem a korábbi átlagprofitnak földjáradékká átváltozott részét képviseli (a termék olyan részét, amelyben régebben az átlagprofit testesült meg), hanem fölös extraprofitot, amely ebből a formából földjáradékká változott át.

Ezzel szemben az *A*, *B*, *C*, *D* kategóriák bármelyikében eszközölt pótlólagos tőkebefektetés hozamának csökkenése csak abban az eset-

ben járna együtt a termelési ár és a szabályozó piaci ár növekedésével, ha a gabona iránti kereslet annyira megnövekedne, hogy a piaci ár az *A* földön termelt gabona termelési árát meghaladná s ezért az *A*, *B* vagy bármely más kategóriához tartozó földről az extratöbbletterméket csak 3 font sterlingnél magasabb áron hoznák piacra. Ha ez hosszabb időre megszilárdulna, és nem idézné elő pótlólagos *A* föld (legalábbis ezt a minőséget elérő föld) művelés alá vételét, vagy egyéb behatások következtében az utánpótlás nem válna olcsóbbá, akkor, egyébként változatlan körülmények között, a munkabér a kenyér drágulása miatt emelkedne, s a profitráta ennek megfelelően süllyedne. Ebben az esetben mellékes volna, hogy a megnövekedett keresletet *A*-nál rosszabb föld bevonásával, vagy a négy talajfajta bármelyikén eszközölt pótlólagos tőkebefektetéssel elégítenék-e ki. A különbözeti járadék növekedne, miközben a profitráta süllyedne.

Ezt az egy esetet, amelyben a már művelés alatt álló talajfajtákon utólagosan eszközölt tőkebefektetések csökkenő termékenysége a termelési ár emelkedéséhez, a profitráta süllyedéséhez és magasabb különbözeti járadék létrejöttéhez vezethet — mert az utóbbi az adott körülmények között valamennyi talajfajtán éppúgy emelkedne, mintha a piaci árat most az *A* földnél rosszabb föld szabályozná —, Ricardo az egyetlen esetté, a szabályos esetté nyilvánította, s a II. számú különbözeti járadék egész létrejöttét erre vezette vissza.

Ugyanez történne akkor is, ha csak az *A* talajfajtát művelnék meg, s az ezen eszközölt egymást követő tőkebefektetésekkel nem járna együtt a termék arányos növekedése.

Itt tehát a II. számú különbözeti járadék vizsgálatánál teljesen megfeledkeznek az I. számú különbözeti járadékról.

Azt az esetet kivéve, amelyben a megművelt talajfajták termékmennyisége nem elegendő, s ezért a piaci ár állandóan a termelési ár fölött van, ameddig új, rosszabb földet pótlólagosan művelés alá nem vesznek, vagy ameddig a különböző talajfajtákon befektetett pótlólagos tőke összterméke csak az eddiginél magasabb termelési áron kerülhet piacra — ezt az esetet kivéve a pótlólagos tőkék termelékenységének viszonylagos csökkenése nem érinti a szabályozó termelési árat és a profitrátát. Egyébként még három eset fordulhat elő:

a) Ha a pótlólagos tőke az *A*, *B*, *C*, *D* talajfajták bármelyikén csak az *A* termelési ára által meghatározott profitrátát hozza meg, akkor ezáltal nem jön létre extraprofit, tehát nem jön létre földjáradék lehetősége sem; éppúgy nem, mintha pótlólagos *A* földet vennének művelés alá.

b) Ha a pótlólagos tőke nagyobb termékmennyiséget hoz, akkor természetesen új extraprofit (potenciális földjáradék) jön létre, feltéve,

hogy a szabályozó ár ugyanaz marad. Ez utóbbi nem szükségképpen történik így, éspedig akkor nem, ha ez a pótlólagos termelés az *A* földet kiszorítja a művelésből, s ezzel a konkurráló talajfajták sorából. Ebben az esetben csokken a szabályozó termelési ár. Ha ezzel a munkabér csokkenése járna együtt, vagy ha az olcsóbb termék az állandó tőke elemévé válna, akkor a profitráta emelkedne. Ha a pótlólagos tőke termelékenysége a *C* és *D* legjobb talajfajtákon növekedett volna meg, akkor teljesen az újonnan befektetett tőkék tömegétől és nagyobb termelékenységi fokától függene, hogy a megnövekedett extraprofit (tehát megnövekedett földjáradék) létrejötte milyen mértékben járna együtt az ár csokkenésével és a profitráta emelkedésével. Az utóbbi a munkabér csokkenése nélkül is emelkedhet azáltal, hogy az állandó tőke elemei olcsóbbodnak.

c) Ha a pótlólagos tőkebefektetés csokkenő extraprofitot hoz, de terméke az ugyanekkora tőkének *A* földon előállított termékéhez viszonyítva mégis nyújt többletet, akkor, hacsak a kínálat növekedése az *A* földet nem szorítja ki a művelésből, feltétlenül új extraprofitok keletkeznek, s ez a *D*, *C*, *B* és *A* földeken egyidejűleg előfordulhat. Ha viszont a legrosszabb, az *A* földet kiszorítják a művelésből, akkor a szabályozó termelési ár csokken; s az 1 quarter gabona csökkent árának és az extraprofitot alkotó quarterek nagyobb számának arányától függ, hogy a pénzben kifejezett extraprofit, s ezért a különbözeti járadék nő-e, avagy csokken. De mindenesetre különös itt az, hogy noha az egymást követő tőkebefektetések extraprofitjai csökkennek, a termelési ár süllyedhet, pedig az első pillanatra úgy látszik, hogy emelkednie kell.

Ezek a csokkenő többlethozamokkal járó pótlólagos tőkebefektetések teljesen hasonlók ahhoz az esethez, amikor a termékenység szempontjából *A* és *B*, *B* és *C*, *C* és *D* közé eső talajfajtákon mondjuk négy, egyenként $2^1/_2$ font sterlingnyi új önálló tőkét fektetnének be, amelyek $1^1/_2$, illetve $2^1/_3$, $2^2/_3$ és 3 quartert hoznának. Mindezeken a talajfajtákon mind a négy pótlólagos tőke számára extraprofitok, potenciális földjáradékok keletkeznének, noha az extraprofit rátája, összehasonlítva az ugyanekkora tőkebefektetés mellett a mindenkori jobb földon elért extraprofit rátájával, csokkenne. S teljesen mindegy volna, hogy ezt a négy tőkét *D*-n stb. fektetnék-e be, vagy elosztanák *D* és *A* között.

Most elérkeztünk a különbözeti járadék két formája között levő egyik lényeges különbséghez.

Változatlan termelési ár és változatlan különbözetek mellett az I. számú különbözeti járadék esetében az összjáradék növekedésével növekedhet az acre-enkénti átlagjáradék vagy a tőkére vonatkoztatott

átlagos járadékráta; de az átlag csak absztrakció. Az egy acre-re vagy a tőkére számított valóságos járadéknagyság itt változatlan marad.

Ezzel szemben ugyanilyen feltételek mellett [a II. számú különbözeti járadék esetén], az acre-enkénti járadék emelkedhet, noha a befektetett tőkére vonatkoztatott járadékráta változatlan marad.

Tegyük fel, hogy a termelés megkétszereződik azáltal, hogy az *A*, *B*, *C*, *D* foldek mindegyikén nem $2^1/_2$ font sterlinget, hanem 5 font sterlinget, tehát összesen nem 10, hanem 20 font sterling tőkét fektettek be, a relatív termékenység pedig változatlan marad. Ugyanaz volna a helyzet, mintha e talajfajták mindegyikéből nem 1, hanem 2 acre-t művelnének meg változatlan költségekkel. A profitráta, valamint annak viszonya az extraprofithoz vagy a földjáradékhoz, változatlan maradna. Ha azonban az *A* fold most 2 quartert hozna, *B* 4-et, *C* 6-ot, *D* 8-at, akkor — minthogy ezt a szaporulatot nem a termékenység megkétszereződése okozta változatlan tőke mellett, hanem a tőke megkétszereződése változatlan viszonylagos termékenység mellett — a termelési ár quarterenként továbbra is 3 font sterling maradna. Az *A* föld 2 quarter gabonája most 6 font sterlingbe kerülne, mint ahogy azelőtt 1 quarter 3 font sterlingbe került. A profit mind a négy talajfajtán megkétszereződne, de csak azért, mert kétszer akkora tőkét fektettek be. De ugyanilyen arányban megkétszereződne a járadék; a *B* foldon 1 quarter helyett 2, a *C* foldon 2 helyett 4, a *D* foldon 3 helyett 6 lenne; s ennek megfelelően a pénzjáradék *B*, *C*, *D* számára 6, illetve 12, illetve 18 font sterling lenne. Az acre-enkénti termékhez hasonlóan az acre-enkénti pénzjáradék is megkétszereződött volna, s ezzel a föld ára is, amely e pénzjáradék tőkésített formája. Így számítva nő a gabona-, illetve pénzjáradék, s ezzel a fold ára, mert a mérce, amellyel mérik, az acre, állandó nagyságú földterület. Ha viszont a befektetett tőkére vonatkoztatott járadékrátaként vesszük számba, akkor a járadék viszonylagos nagyságában nem történt változás. A 36 osszjáradék úgy aránylik a 20 befektetett tőkéhez, mint a 18 osszjáradék aránylott a 10 befektetett tőkéhez. Ugyanez áll az egyes talajfajták pénzjáradékának arányára a rájuk fordított tőkéhez; így például a *C* foldon a 12 font sterling járadék úgy aránylik az 5 font sterling tőkéhez, mint korábban a 6 font sterling a $2^1/_2$ font sterling tőkéhez. A befektetett tőkék kozott itt nem keletkeznek új különbségek, de új extraprofitok jonnek létre pusztán azért, mert a pótlólagos tőke valamelyik járadékot hozó talajfajtán vagy valamennyin azonos arányban hoz terméket. Ha például a kétszeres befektetés csak a *C* foldon történne, akkor a tőke után számított különbozeti járadek *C*, *B* és *D* kozott azonos maradna; mert ha a

járadék tomege a *C* foldon megkétszereződik, megkétszereződik a befektetett tőke is.

Ebből kitűnik, hogy változatlan termelési ár, változatlan profitráta és változatlan különbozetek mellett (s ezért az extraprofitnak vagy a földjáradéknak a tőke után számított változatlan rátája mellett) az acre-enkénti termék-, illetve pénzjáradék, kovetkezésképpen a fold ára emelkedhet.

Ugyanez történhet akkor is, amikor az extraprofitnak és ezért a földjáradéknak a rátája süllyed, azaz a még járadékot hozó pótlólagos tőkebefektetések termelékenysége csokken. Ha a $2^1/_2$ font sterlingnyi második tőkebefektetések a terméket nem kétszerezték volna meg, hanem *B* csak $3^1/_2$ quartert, *C* 5 és *D* 7 quartert hozna, akkor a különbozeti járadék a *B* foldon befektetett második $2^1/_2$ font sterling tőkére csak $^1/_2$ quarter volna és nem 1, a *C* foldon 1 és nem 2, a *D* foldon pedig 2 és nem 3. A két egymást követő befektetés járadéka és tőkéje kozti arány a következőképpen alakulna:

	Első befektetés			*Második befektetés*	
	Járadék	*Tőke*		*Járadék*	*Tőke*
B:	3 £	$2^1/_2$ £	*B:*	$1^1/_2$ £	$2^1/_2$ £
C:	6 £	$2^1/_2$ £	*C:*	3 £	$2^1/_2$ £
D:	9 £	$2^1/_2$ £	*D:*	6 £	$2^1/_2$ £

Annak ellenére, hogy a tőke viszonylagos termelékenységének s ezért az extraprofitnak a tőke után számított rátája ily módon süllyedt, a gabona-, illetve pénzjáradék a *B* foldon 1-ről $1^1/_2$ quarterre (3-ról $4^1/_2$ font sterlingre), a *C* foldon 2-ről 3 quarterre (6-ról 9 font sterlingre) és a *D* földon 3-ról 5 quarterre (9-ről 15 font sterlingre) emelkedett. Ebben az esetben a pótlólagos tőkék számára az *A* foldon befektetett tőkéhez viszonyított különbozet csokkent volna, a termelési ár változatlan maradt volna, de az acre-enkénti járadék, s ezért 1—1 acre fold ára emelkedett volna.

A II. számú különbozeti járadéknál tehát, amelynek alapja az I. számú különbozeti járadék, a kovetkező kombinációk lehetségesek.

Negyvenegyedik fejezet

II. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK — ELSŐ ESET: ÁLLANDÓ TERMELÉSI ÁR

Ez a feltevés magában foglalja, hogy a piaci árat továbbra is a legrosszabb, *A* foldon befektetett tőke szabályozza.

I. Ha a járadékot hozó *B*, *C*, *D* talajfajták bármelyikén befek-

tetett pótlólagos tőke csak annyit termel, mint ugyanekkora tőke az *A* földön, azaz ha a szabályozó termelési ár mellett csak az átlagprofitot hozza, tehát extraprofitot nem ad, akkor nincs semmi hatással a járadékra. Minden marad a régiben. Ugyanaz az eset, mintha az eddig megművelt területet megnövelnék a legrosszabb, *A* minőségű föld tetszőleges számú acre-jével.

II. A pótlólagos tőkék az egyes különböző talajfajtákon nagyságukkal arányos pótlólagos termékeket hoznak létre; azaz a termelés a pótlólagosan befektetett tőke arányában nő, aszerint hogy az illető talajfajtának milyen a sajátos termékenysége. A 39. fejezetben [vö. 633. old.] a következő I. táblázatból indultunk ki.

I. táblázat

Talajfajta	Tőke		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék		Az extraprofit rátája
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	3	6	1	3	120%
C	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	3	3	9	2	6	240%
D	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	4	3	12	3	9	360%
	4	10		12	10		30	6	18	

Ez most a következőképpen változik meg:

II. táblázat

Talajfajta	Tőke		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék		Az extraprofit rátája
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	2	3	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	4	3	12	2	6	120%
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	6	3	18	4	12	240%
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	8	3	24	6	18	360%
	4	20			20		60	12	36	

Itt nem szükséges, hogy a tőkebefektetés, mint a táblázatban, valamennyi talajfajtán megkétszereződjék. A törvény akkor sem változik, ha csak egy vagy több járadékot hozó talajfajtán alkalmaznak pótlólagos tőkét, mindegy milyen arányban. Csak az szükséges, hogy a termelés minden talajfajtán ugyanolyan arányban növekedjék,

mint a tőke. A járadék itt csak a foldbe befektetett tőke novekedése következtében és e novekedés arányában emelkedik. A terméknek és a járadéknak ez a tőkebefektetés növekedése folytán bekovetkező és azzal arányos novekedése a termék és a járadék mennyisége szempontjából teljesen ugyanaz, mintha a járadékot hozó azonos minőségű foldek megművelt területe gyarapodott volna s ezeket a területeket ugyanakkora tőkebefektetéssel vették volna művelés alá, mint amilyet a szóban forgó talajfajtákon azelőtt is eszközöltek. A II. táblázat esetében például az eredmény ugyanaz maradna, ha az acre-enkénti $2^1/_2$ font sterling pótlólagos tőkét a *B*, *C* és *D* fold egy-egy második acre-jére fektetnék be.

Ez a példa, továbbá, nem tételezi fel a tőke termékenyebb alkalmazását, hanem csak azt, hogy ugyanazon a területen tobb tőkét alkalmaznak ugyanolyan eredménnyel, mint eddig.

Itt az osszes arányok változatlanok maradnak. Persze, ha nem a viszonylagos, hanem a tisztán számbeli különbozeteket vizsgáljuk, akkor meglehet, hogy a különbozó talajfajtákon elért különbozeti járadék változik. Tegyük fel például, hogy a pótlólagos tőkét csak *B*-n és *D*-n fektették be. Ekkor a *D* és *A* kozotti különbözet = 7 quarter, azelőtt pedig 3 volt; a *B* és *A* kozotti különbozet = 3 quarter, azelőtt = 1; a *C* és *B* kozotti különbozet = — 1, azelőtt = + 1 stb. De ez a számbeli különbözet, amely az I. sz. különbozeti járadéknál döntő, mert az azonos tőkebefektetések termelékenységének különbségét fejezi ki, itt teljesen mellékes, mert csak kovetkezménye a különféle pótlólagos tőkebefektetéseknek vagy hiányuknak, mikozben a különböző földeken befektetett egyenlő tőkerészekre jutó különbozet nem változik.

III. A pótlólagos tőkék folös terméket hoznak, s ezért extraprofitot állítanak elő, de ennek rátája csokken, vagyis az extraprofit nem nő arányosan a tőkék novekedésével.

III. táblázat

Talajfajta	*Tőke*		*Profit*	*Termelési költségek*	*Termék*	*Eladási ár*	*Hozam*	*Járadék*		*Az extraprofit rátája*
	Acre	£	£	£	*quarter*	£	£	*quarter*	£	
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	3	3	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + 1^1/_2 = 3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$	90%
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + 2 = 5$	3	15	3	9	180%
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$5 + 3^1/_2 = 7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$	330%
		$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	17		51	10	30	

Ennél a harmadik feltevésnél ismét mellékes, hogy a pótlólagos második tőkebefektetések egyformán vagy nem egyformán jutnak-e a különböző talajfajtákra; hogy az extraprofit termelésének csökkenése egyenlő vagy nem egyenlő arányban történik-e; hogy valamennyi pótlólagos tőkebefektetés a járadékot hozó ugyanarra a talajfajtára jut-e, avagy eloszlik, egyenletesen vagy nem egyenletesen, a járadékot hozó különböző minőségű földekre. Mindezek a körülmények a kifejtendő törvény szempontjából mellékesek. Az egyetlen előfeltétel az, hogy a pótlólagos tőkebefektetések a járadékot hozó talajfajták valamelyikén extraprofitot hozzanak, de a tőke növekedéséhez képest csökkenő arányban. E csökkenés határai a szóban forgó táblázat példáiban 4 quarter = 12 font sterling, vagyis a legjobb, *D* földön eszközölt első tőkebefektetés terméke, és 1 quarter = 3 font sterling, vagyis ugyanakkora tőkebefektetésnek a legrosszabb, *A* földön létrejött terméke között ingadoznak. A legjobb földnek az I. számú tőkebefektetéssel elért terméke a felső határa, a járadékot, extraprofitot nem biztosító legrosszabb, *A* föld ugyanakkora tőkebefektetéssel elért terméke pedig az alsó határa annak a terméknek, amelyet az extraprofitot hozó talajfajták bármelyikén az egymás után befektetett és csökkenő termelékenységű tőkék hoznak. A II. feltevés esetén a helyzet ugyanaz, mint amikor a jobb talajfajtákból azonos minőségű új darabokat csatolnak a megművelt területhez, s a művelés alatt álló talajfajták valamelyikének mennyisége növekszik, a III. feltevés esetén viszont az eredmény ugyanaz, mint amikor pótlólagos földdarabokat vesznek művelés alá, amelyeknek különböző termékenységi fokai *D* és *A* között, vagyis a legjobb és a legrosszabb föld termékenysége között helyezkednek el. Ha az egymást követő tőkebefektetések kizárólag a *D* földön történnek, akkor magukban foglalhatják a *D* és *A* között fennálló különbségeket, továbbá *D* és *C*, valamint *D* és *B* közötti különbségeket. Ha valamennyi tőkebefektetés *C* földön történik, akkor csak *C* és *A*, illetve *B* közötti különbségeket foglalhat magában; ha a *B* földön, akkor csak *B* és *A* közötti különbségeket.

A törvény szerint azonban a járadék e talajfajtákon abszolút mértékben nő, bár nem olyan arányban, mint a pótlólagosan befektetett tőke.

Az extraprofit rátája mind a pótlólagos tőkéhez, mind a földbe befektetett össztőkéhez viszonyítva csökken; de az extraprofit abszolút nagysága nő; ugyanúgy, mint ahogy általában a tőke profitrátájának csökkenése többnyire együttjár a profit abszolút tömegének növekedésével. Így a *B* föld pótlólagos tőkebefektetésének átlagos extraprofitja a tőkéhez viszonyítva 90%, az első tőkebefektetésnél viszont

120% volt. De a teljes extraprofit összege növekszik, 1 quarterről $1^1/_2$ quarterre és 3 font sterlingről $4^1/_2$ font sterlingre. Az összjáradék önmagában véve — nem pedig az előlegezett tőke megkettőződött nagyságához viszonyítva — abszolút mértékben emelkedett. A különböző talajfajták járadékai közti különbözetek és ezeknek egymáshoz való viszonya itt váltakozhatnak; de a különbözetnek ez a váltakozása itt következménye, nem pedig oka a járadékok egymáshoz viszonyított növekedésének.

IV. Az az eset, amikor a pótlólagos tőkebefektetések a jobb földeken nagyobb terméket hoznak létre, mint az eredetiek, nem szorul további elemzésre. Magától értetődő, hogy e feltevés mellett az acre-enkénti járadékok nőnek, éspedig nagyobb arányban, mint a pótlólagos tőke, bármelyik talajfajtán fektették is azt be. Ebben az esetben a pótlólagos tőkebefektetés talajjavítással kapcsolatos. Ez magában foglalja azt az esetet, amikor kevesebb tőke hozzátétele ugyanolyan vagy nagyobb eredményre vezet, mint azelőtt több tőke hozzátétele. Ez az eset nem teljesen azonos a korábbival, s itt olyan különbségről van szó, amely valamennyi tőkebefektetésnél fontos. Ha pl. 100 tőke 10 profitot hoz, és 200, bizonyos formában felhasználva, 40 profitot, akkor a profit 10%-ról 20%-ra emelkedett, s ennyiben az eredmény ugyanaz, mint amikor 50 tőke, hatékonyabb formában felhasználva, 10 profitot ad 5 helyett. Itt feltételezzük, hogy a profit arányosan növekszik a termékkel. De az a különbség, hogy az egyik esetben a tőkét meg kell kétszereznem, a másikban viszont az eddigi tőkével érek el kétszeres hatást. Egyáltalában nem ugyanaz, ha az előzőhöz viszonyítva 1) feleannyi eleven és tárgyiasult munkával hozok létre ugyanakkora terméket, vagy 2) ugyanannyi munkával kétszer annyi terméket, vagy 3) kétszer annyi munkával négyszer annyi terméket. Az első esetben munka — eleven vagy tárgyiasult formában — szabadul fel, s ezt másra lehet felhasználni, megnövekedik a munka és tőke fölötti rendelkezés lehetősége. Tőke (és munka) felszabadulása önmagában véve a gazdagság gyarapodását jelenti; ugyanolyan hatással jár, mintha erre a pótlólagos tőkére felhalmozás útján tettek volna szert, de megtakarítja a felhalmozás munkáját.

Tegyük fel, hogy 100 tőke 10 méter terméket állított elő. A 100 tartalmaz mind állandó tőkét, mind eleven munkát és profitot. Egy méter akkor 10-be kerül. Ha ugyanezzel a 100 tőkével most 20 métert termelhetek, akkor 1 méter 5-be kerül. Ha viszont 50 tőkével 10 métert termelhetek, 1 méter szintén 5-be kerül és, ha a régi árukínálat elegendőnek bizonyul, 50 tőke felszabadul. Ha 200 tőkét kell befektetnem ahhoz, hogy 40 métert termeljek, akkor 1 méter szintén 5-be kerül.

Az érték- vagy akár ármeghatározás itt nem mutat semmi különbségre, s nem látható ez az előlegezett tőkével arányos terméktömegen sem. De az első esetben pótlólagos tőkét takarítanak meg, ha például kétszer akkora termelésre volna szükség; a másodikban tőke szabadul fel*; a harmadik esetben a nagyobb temékmennyiség csak úgy érhető el, ha nő az előlegezett tőke, bár nem ugyanolyan arányban, mint akkor, ha a megnövelt terméket a régi termelőerővel kellett volna előállítani. (Ez az I. szakaszba tartozik.)

A tőkés termelés szempontjából, nem az értéktöbblet növelését, hanem az önköltségi ár csökkentését illetően — márpedig az értéktöbbletet létrehozó elemnek, a munkának a költségeivel való takarékosság is ezt eredményezi a tőkésnek és profitot hoz neki, ameddig a szabályozó termelési ár változatlan marad — az állandó tőke alkalmazása mindig olcsóbb, mint a változóé. A valóságban ez feltételezi a tőkés termelési módnak megfelelő fejlettségű hitelt és a kölcsöntőke bőségét. Egyfelől 100 font sterling pótlólagos állandó tőkét alkalmazok, s ez a 100 font sterling 5 munkás évi terméke; másfelől 100 font sterling változó tőkét. Ha az értéktöbblet rátája 100%, az 5 munkás által létrehozott érték = 200 font sterling; a 100 font sterling állandó tőkének az értéke viszont = 100 font sterling, s mint tőkének talán = 105 font sterling, ha a kamatláb = 5%. Azonos nagyságú pénzösszegek, attól függően, hogy a termelésben az állandó vagy a változó tőke értéknagyságaként előlegezik-e őket, terméküket tekintve igen különböző értékeket fejeznek ki. Ami továbbá az áruknak a tőkés szempontjából tekintett önköltségét illeti, még az a különbség is fennáll, hogy a 100 font sterling állandó tőkéből, ha azt állótőkébe fektették, csak a kopás kerül bele az áru értékébe, míg a munkabérre fordított 100 font sterlingnek az áru értékében teljesen újra kell termelődnie.

Gyarmatosok és általában önálló kistermelők számára, akiknek vagy egyáltalában nincs tőkéjük, vagy csak magas kamat fejében juthatnak hozzá, a munkabért képviselő termékrész jövedelmet jelent, a tőkés számára viszont tőkeelőleget. Az önálló kistermelő tehát ezt a munkaráfordítást úgy tekinti, mint elengedhetetlen előfeltételét annak a munkahozadéknak, amelyre mindenekelőtt törekszik. Ami azonban a szükséges munka levonása után fennmaradó fölös munkáját illeti, ez természetesen fölös termékben realizálódik; s ezt, ha eladhatja vagy akár maga felhasználhatja, olyasminek tekinti, ami neki semmibe sem került, mert nem került tárgyi alakot öltött munkába. Kizárólag

* Az 1. kiadásban: „az első esetben tőke szabadul fel; a másodikban pótlólagos" stb. — nyilvánvaló elírás. — *Szerk.*

ez utóbbi munka kiadását tartja gazdagság elidegenítésének. Természetesen igyekszik a lehető legdrágábban eladni; de még az értéken és a tőkés termelési áron alul történő eladást is hasznothajtónak tartja, hacsak a hasznot nem nyeli el már eleve az eladósodás, jelzálog stb. A tőkés számára azonban mind a változó, mind az állandó tőke kiadása tőkeelőlegezés. Ha az utóbbiból viszonylag többet előlegez, ez egyébként változatlan körülmények között csökkenti az önköltségi árat, mint ahogy valóban az áruk értékét is csökkenti. Ezért, bár a profit csak a többletmunkából, tehát csak a változó tőke alkalmazásából ered, az egyes tőkésnek mégis úgy tűnhet, hogy termelési költségeinek legdrágább és leginkább a minimumra csökkentendő eleme az eleven munka. Ez csak tőkés módon eltorzított formája annak az igazságnak, hogy a múltbeli munkának az eleven munkához viszonyított aránylag nagyobb alkalmazása a társadalmi munka nagyobb termelékenységét és a társadalmi gazdagság növekedését jelenti. Ennyire fonák, és ennyire a feje tetején áll minden, ha a világot a konkurrencia álláspontjáról nézzük.

Ha változatlan termelési árakat tételezünk fel, akkor a pótlólagos tőkéket változatlan, növekvő, vagy csökkenő termelékenységgel lehet befektetni a jobb földeken, azaz *B*-től fölfelé valamennyi földön. Az *A* földön magán feltevésünk mellett ez csak akkor volna lehetséges, ha a termelékenység változatlan — ebben az esetben ez a föld továbbra sem hozna járadékot —, vagy ha a termelékenység nő, ekkor az *A* földön befektetett tőke egy része járadékot hozna, másik része nem. De lehetetlen volna, ha azt feltételezzük, hogy az *A* földön a termelékenység csökken, mert ekkor a termelési ár nem maradna állandó, hanem emelkedne. De mindezen körülmények között, azaz akár ugyanolyan arányban, akár jobban, akár kevésbé növekedik is az extratöbblettermék, mint a pótlólagos tőkebefektetés — tehát akár állandó marad a tőke extraprofitjának rátája, ha a tőke növekszik, akár emelkedik vagy süllyed —, az extratöbblettermék s a neki megfelelő acre-enkénti extraprofit nő, tehát esetleg nő a járadék, a gabona-, illetve pénzjáradék is. Az 1 acre-re számított extraprofit, illetve járadék puszta tömegének növekedése, azaz a növekvő tömeg változatlan egységre, tehát itt egy bizonyos földmennyiségre, acre-re vagy hektárra számítva mint növekvő arány jut kifejezésre. Az acre-enkénti járadék nagysága tehát ilyen körülmények között egyszerűen a földbe befektetett tőke gyarapítása következtében nő. S ez változatlan termelési árak mellett megy végbe és függetlenül attól, hogy a pótlólagos tőke termelékenysége változatlan marad, csökken, vagy növekszik. Az utóbbi körülmények befolyásolják az acre-enkénti földjáradék növekedésének nagyságát, de nem befolyásolják magát e növekedés

tényét. Ez a jelenség a II. számú különbözeti járadék sajátossága, amely megkülönbözteti az I. számú különbözeti járadéktól. Ha a pótlólagos tőkéket nem időben egymás után ugyanarra a földre, hanem térben egymás mellett megfelelő minőségű pótlólagos új földeken fektették volna be, akkor növekedett volna az összjáradék tömege és — mint korábban kimutattuk — a megművelt összterület átlagjáradéka is, de nem az acre-enkénti járadék. Változatlan eredmény mellett, már ami az össztermék és az extratöbblettermék tömegét és értékét illeti, a tőkének szűkebb földterületre való koncentrációja növeli az acre-enkénti járadékot, ezzel szemben ugyanilyen körülmények között nagy területre való szétszórása, egyébként változatlan körülmények mellett, nem vezet ilyen eredményre. Mennél jobban kifejlődik azonban a tőkés termelési mód, annál nagyobb lesz a tőke koncentrációja is ugyanazon a földterületen, annál inkább fokozódik tehát az acre-enkénti járadék. Két országban tehát, ahol a termelési árak azonosak, a talajfajták közti különbség azonos és ugyanakkora tömegű tőkét fektetnének be, de az egyikben inkább korlátozott nagyságú földterületen eszközölt egymást követő befektetések formájában, a másikban inkább tágabb területen eszközölt egymás melletti befektetések formájában — az acre-enkénti járadék, következésképpen a föld ára, magasabb lenne az első országban és alacsonyabb a másodikban, noha a járadék tömege mindkét országban azonos lenne. A járadék magasságának a különbözőségét tehát itt nem lehetne megmagyarázni sem a talajfajták természetes termékenységének különbségéből, sem a felhasznált munka mennyiségéből, hanem kizárólag a tőkebefektetések különböző módjából.

Amikor itt a Surplusprodukt szót használjuk, ezen mindig a terméknek azt a megfelelő hányadát kell érteni, amelyben az extraprofit [Surplusprofit] megtestesül. Egyébként a Mehrprodukt vagy Surplusprodukt szón azt a termékrészt értjük, amely a teljes értéktöbbletet képviseli, vagy egyes esetekben azt a termékrészt is, amely az átlagprofitot képviseli. Az a sajátos jelentés, amelyre ez a szó a járadékot hozó tőkénél tesz szert, mint korábban kimutattuk, félreértésekre ad alkalmat*.

* Ezért a járadékról szóló részben a *Surplusprodukt* kifejezést *extratöbblettermék*-kel fordítottuk. — *Ford.*

Negyvenkettedik fejezet

II. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK — MÁSODIK ESET: CSÖKKENŐ TERMELÉSI ÁR

A termelési ár csökkenhet, ha a pótlólagos tőkebefektetések termelékenysége változatlan marad, csökken vagy emelkedik.

I. A pótlólagos tőkebefektetések változatlan termelékenysége esetén

Ez az eset tehát azt feltételezi, hogy a különböző talajfajtákon, minőségüknek megfelelően, a termék ugyanolyan arányban nő, mint a rájuk fordított tőke. Ez magában foglalja azt, hogy — miközben a talajfajták közti különbség változatlan marad — az extratöbblettermék a tőkebefektetéssel arányosan nő. Ez az eset tehát kizár minden olyan újabb tőkebefektetést az *A* földön, amely a különbözeti járadékot érintené. Az extraprofit rátája ezen a földön = 0; tehát 0 is marad, mert feltételeztük, hogy a pótlólagos tőke termelőereje s ezért az extraprofit rátája nem változik.

A szabályozó termelési ár azonban ilyen feltételek mellett csak azért csökkenhet, mert az *A* föld termelési ára helyett a valamivel jobb, *B* föld vagy bármely másik, az *A*-nál egyáltalán jobb föld termelési ára lesz a szabályozó; a tőkét tehát kivonják *A*-ról vagy talán *A*-ról és *B*-ről is, ha a *C* föld termelési ára válna szabályozóvá, ha tehát valamennyi rosszabb minőségű föld kiesne a búzatermő földek konkurrenciájából. Az adott feltételek mellett ehhez az szükséges, hogy a pótlólagos tőkebefektetések pótlólagos terméke kielégítse a szükségletet, tehát a rosszabb minőségű, *A* stb. föld terméke a kínálat biztosítása szempontjából fölöslegessé váljék.

Vegyük tehát pl. a II. táblázatot [vö. 663. old.], de úgy, hogy nem 20 quarter, hanem 18 kielégíti a szükségletet. *A* kiesne; *B*, és vele együtt a quarterenként 30 shillinges termelési ár válna szabályozóvá. A különbözeti járadék ekkor a következő formát ölti:

IV. táblázat

Talajfajta	*Tőke*		*Profit*	*Termelési költségek*	*Termék*	*Egy quarter eladási ára*	*Hozam*	*Járadék*		*Az extraprofit rátája*
	Acre	£	£	£	*quarter*	£	£	*gabonában quarter*	*pénzben* £	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	120%
Összesen	3	15	3	18	18		27	6	9	

Az összjáradék tehát, a II. táblázathoz viszonyítva, 36 font sterlingről 9-re, illetve gabonában 12 quarterről 6-ra, az össztermék pedig csak 2 quarterrel, 20-ról 18-ra csökkent volna. Az extraprofit rátája a tőke után számítva a felével süllyedt volna, 180-ról 90%-ra* A termelési ár csökkenésének tehát itt megfelel a gabona-, illetve pénzjáradék csökkenése.

Az I. táblázathoz [663. old.] viszonyítva csak a pénzben kifejezett járadék csökken; a gabonában kifejezett járadék mindkét táblázatban 6 quarter, csakhogy ez a mennyiség az egyik esetben = 18 font sterling, a másikban = 9 font sterling. A *C* föld gabonában kifejezett járadéka az I. táblázattal összehasonlítva változatlan maradt. Azáltal, hogy az egyforma eredményt adó pótlólagos tőke pótlólagos terméke kiszorította *A* termékét a piacról és ezzel az *A* foldet mint konkurráló termelési tényezőt kiküszobolte, valójában egy új I. számú különbözeti járadék keletkezett, amelynél a jobb, *B* föld ugyanazt a szerepet játssza, mint azelőtt a rosszabb, *A* fold. Ezáltal egyrészt elesik a *B* föld járadéka; másrészt feltevésünk szerint a *B*, *C* és *D* kozotti különbözeteken a pótlólagos tőke befektetése mit sem változtatott. A terméknek járadékká átalakuló része tehát csokken.

Ha a fenti eredmény — a keresletnek *A* kizárásával történő kielégítése — netalán azáltal jott volna létre, hogy *C*-n vagy *D*-n vagy mindkettőjükön több mint kétszer akkora tőkét fektettek volna be, akkor a dolog másképp alakulna. Például ha a harmadik tőkebefektetést a *C* foldön eszközlik:

IVa táblázat

Talajfajta	*Tőke*		*Profit*	*Termelési költségek*	*Termék*	*Egy quarter eladási ára*	*Hozam*	*Járadék*		*Az extraprofit rátája*
	Acre	£	£	£	*quarter*	£	£	*gabonában quarter*	*pénzben* £	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	9	$1^1/_2$	$13^1/_2$	3	$4^1/_2$	60%
D	1	5	1	6	8	$1^1/_2$	12	4	6	120%
Összesen	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	21		$31^1/_2$	7	$10^1/_2$	

* Az extraprofitnak ezt a két átlagos rátáját (az átlagos járadékrátákat) Marx két különböző módon számította ki: az elsőt az össztőke után, a másodikat csak a járadékot hozó talajfajtákon befektetett tőke után. Ha alkalmazzuk az átlagos járadékrátának a 646. oldalon adott meghatározását (átlagos járadékráta = összjáradék osztva a befektetett össztőkével), akkor jelen esetben a két ráta 180% és 60%. Hasonló eltérések az átlagos járadékráta kiszámításában a későbbiek során is előfordulnak. — *Szerk.*

Itt a *C* földön — a IV. táblázattal összehasonlítva — a termék 6 quarterről 9-re, az extratöbblettermék 2 quarterről 3-ra, a pénzben kifejezett járadék 3 font sterlingről $4^1/_2$-re növekedett. De a II. táblázathoz viszonyítva, ahol a pénzben kifejezett járadék 12 font sterling, és az I. táblázathoz viszonyítva, ahol 6 font sterling volt, csökkent. A gabonában kifejezett összjáradék = 7 quarter, a II. táblázathoz (12 quarter) viszonyítva csökkent, az I. táblázathoz (6 quarter) viszonyítva növekedett, pénzben kifejezve ($10^1/_2$ font sterling) mindkettőhöz (18 font sterling és 36 font sterling) viszonyítva csökkent.

Ha a $2^1/_2$ font sterling harmadik tőkebefektetés a *B* földön történt volna, akkor ez megváltoztatta volna ugyan a termelés tömegét, de a járadékot nem, minthogy feltételeztük, hogy az egymást követő tőkebefektetések nem idéznek elő különbözetet ugyanazon a talajfajtán, és a *B* föld nem hoz járadékot.

Tegyük fel viszont, hogy a harmadik tőkebefektetés nem a *C*, hanem a *D* földön történt. Ekkor a következő eredményt kapjuk:

IVb táblázat

Talajfajta	Tőke		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék		Az extraprofit rátája
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	9	120%
Összesen	3	$17^1/_2$	$3^1/_2$	21	22		33	8	12	

Itt az össztermék 22 quarter, tehát az I. táblázathoz viszonyítva több mint kétszer akkora, noha az előlegezett tőke csak $17^1/_2$ font sterling a 10 font sterlinggel szemben, tehát nem éri el a kétszeresét. Továbbá, az össztermék 2 quarterrel nagyobb, mint a II. táblázatban, noha az utóbbiban az előlegezett tőke nagyobb, ti. 20 font sterling.

A *D* földön az I. táblázattal összehasonlítva a gabonajáradék 3 quarterről 6 quarterre növekedett, ezzel szemben a 9 font sterling pénzjáradék azonos maradt. A II. táblázattal összehasonlítva a *D* föld 6 quarter gabonajáradéka változatlan maradt, de a pénzjáradék 18 font sterlingről 9 font sterlingre csökkent.

Az összjáradékot tekintve, a IVb gabonajáradéka = 8 quarter, nagyobb, mint az I. = 6 quarter járadéka, valamint a IVa = 7 quarter járadéka, viszont kisebb, mint a II. = 12 quarter járadéka. A pénzjáradék IVb-ben = 12 font sterling, nagyobb, mint IVa-ban

= $10^1/_2$ font sterling és kisebb, mint az I. táblázatban = 18 font sterling, valamint a II.-ban = 36 font sterling.

Ahhoz, hogy a IVb táblázat feltételei között a teljes járadékösszeg a *B* föld járadékának kiesése után egyenlő legyen az I. táblázat teljes járadékösszegével, még 6 font sterlingnyi extratöbblettermékre van szükség, tehát 4 quarterre quarterenként $1^1/_2$ font sterlinges áron, amely utóbbi az új termelési ár. Ekkor az összjáradék ismét 18 font sterling lesz, mint az I. táblázatban. Az ehhez szükséges pótlólagos tőke nagysága különböző lesz aszerint, hogy a *C* vagy a *D* földön fektetjük-e be, avagy e kettő között megosztjuk.

A *C* földön 5 font sterling tőke 2 quarter extratöbbletterméket hoz, tehát 10 font sterling pótlólagos tőke 4 quarter pótlólagos extratöbbletterméket fog hozni. A *D* földön 5 font sterling pótlás elegendő volna ahhoz, hogy megtermelje a 4 quarter pótlólagos gabonajáradékot, ha továbbra is érvényes az a feltevés, amelyből itt kiindultunk, hogy ti. a pótlólagos tőkebefektetések termelékenysége változatlan marad. Ennek alapján a következő eredményeket kapjuk:

IVc táblázat

Talajfajta	*Tőke*		*Profit*	*Termelési költségek*	*Termék*	*Eladási ár*	*Hozam*	*Járadék*		*Az extraprofit rátája*
	Acre	£	£	£	*quarter*	£	£	*quarter*	£	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	9	0
C	1	15	3	18	18	$1^1/_2$	27	6	9	60%
D	1	$7^1/_2$	$1^1/_2$	9	12	$1^1/_2$	18	6	0	120%
Összesen	3	$27^1/_2$	$5^1/_2$	33	34		51	12	18	

IVd táblázat

Talajfajta	*Tőke*		*Profit*	*Termelési költségek*	*Termék*	*Eladási ár*	*Hozam*	*Járadék*		*Az extraprofit rátája*
	Acre	£	£	£	*quarter*	£	£	*quarter*	£	
B	1	5	1	6	4	$1^1/_2$	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	$1^1/_2$	9	2	3	60%
D	1	$12^1/_2$	$2^1/_2$	15	20	$1^1/_2$	30	10	15	120%
Összesen	3	$22^1/_2$	$4^1/_2$	27	30		45	12	18	

Az össz-pénzjáradék éppen a fele lenne annak, amennyi a II. táblázatban volt, ahol a pótlólagos tőkéket változatlan termelési árak mellett fektették be.

A legfontosabb az, hogy a fenti táblázatokat az I. táblázattal [663. old.] hasonlítsuk össze.

Azt látjuk, hogy miközben a termelési ár a felére, vagyis quarterenként 60 shillingről 30 shillingre csökkent, az össz-pénzjáradék továbbra is 18 font sterling maradt, s ennek megfelelően a gabonajáradék megkétszereződött, ti. 6 quarterről 12-re növekedett. A *B* földön a járadék megszűnt; a *C* földön a pénzjáradék IVc-ben a felével növekedett, de IVb-ben a felére csökkent; a *D* földön IV c-ben továbbra is 9 font sterling maradt és a IVd-ben 9 font sterlingről 15 font sterlingre emelkedett. A termelés 10 quarterről 34-re növekedett IVc-ben és 30 quarterre IVd-ben; a 2 font sterling profit $5^1/_2$-re nőtt IVc-ben és $4^1/_2$-re IVd-ben. A teljes tőkebefektetés az egyik esetben 10 font sterlingről $27^1/_2$ font sterlingre növekedett, a másikban 10-ről $22^1/_2$ font sterlingre, tehát mindkét esetben több mint a kétszeresére. A járadék rátája, az előlegezett tőke után számított járadék, IV-től IVd-ig valamennyi táblázatban minden talajfajtán mindenütt azonos, ami már benne foglaltatott abban a feltételezésben, hogy a két egymást követő tőkebefektetés termelékenységének rátája egyik talajfajtán sem változik. Az I. táblázattal összehasonlítva azonban a járadékráta a talajfajták átlagára, valamint minden egyes talajfajtára számítva csökkent. Az I-ben átlagban 180% volt, a IVc-ben $= \frac{18}{27^1/_2} \times 100 =$ $= 65^5/_{11}\%$ és a IVd-ben $= \frac{18}{22^1/_2} \times 100 = 80\%$. Az acre-enkénti átlagos pénzjáradék nőtt. E járadék átlaga azelőtt, az I. táblázatban, az egész 4 acre-en acre-enként $4^1/_2$ font sterling volt, most pedig, a IVc és IVd táblázatban, a 3 acre-en acre-enként 6 font sterling. A járadékot hozó földön azelőtt 6 font sterling volt az acre-enkénti átlag, most pedig 9 font sterling. Az acre-enkénti járadék pénzértéke tehát nőtt és most kétszer akkora gabonamennyiséget képvisel, mint azelőtt; de a 12 quarter gabonajáradék most a 34 illetve 30 quarter összterméknek kevesebb mint a fele, az I. táblázatban viszont a 6 quarter $^3/_5$ része volt a 10 quarter összterméknek. Ezért bár az össztermék hányadában kifejezett járadék csökkent és ugyanez történt a befektetett tőke után számított járadékkal is, az acre-enkénti járadék pénzértéke növekedett, termékben kifejezett értéke pedig még inkább. Vegyük a *D* földet a IVd táblázatban. A termelési költség itt = 15 font sterling, ebből befektetett tőke = $12^1/_2$ font sterling. A pénzjáradék = 15 font sterling. Az I. táblázatban ugyanezen a *D* földön a termelési költség 3 font sterling, a befektetett tőke $2^1/_2$ font sterling, a pénzjáradék pedig 9 font sterling volt, ez utóbbi tehát háromszorosa volt a termelési költségnek és csaknem négyszerese a tőkének. A IVd

táblázatban a *D* földön a 15 font sterling pénzjáradék pontosan egyenlő a termelési költségekkel és csak $^1/_5$-del nagyobb a tőkénél. Ennek ellenére az acre-enkénti pénzjáradék kétharmaddal nagyobb, 9 font sterling helyett 15 font sterling. Az I. táblázatban a 3 quarter gabonajáradék = a 4 quarter össztermék $^3/_4$-ével; IVd-ben 10 quarter, vagyis a *D* acre teljes termékének (20 quarter) a fele. Ebből kitűnik, hogy az acre-enkénti járadék pénzértéke és gabonaértéke növekedhet, noha kisebb hányadát alkotja a teljes hozamnak és az előlegezett tőkéhez viszonyítva csökkent.

Az I. táblázatban az össztermék értéke = 30 font sterling, a járadék = 18 font sterling, tehát több mint a fele az értéknek. A IVd táblázatban az össztermék értéke = 45 font sterling, ebből a járadék 18 font sterling, kevesebb mint a fele.

Annak oka, hogy noha az ár quarterenként $1^1/_2$ font sterlinggel, tehát 50%-kal csökkent, továbbá a konkurráló földek 4 acre-ről 3-ra csökkentek, az össz-pénzjáradék mégsem változik és a gabonában kifejezett járadék megkettőződik, miközben az acre-enkénti gabonajáradék és pénzjáradék nő, abban rejlik, hogy több quarter extratöbbletterméket termelnek. A gabonaár 50%-kal csökken, az extratöbblettermék 100%-kal nő. De ennek az eredménynek az eléréséhez az általunk megszabott feltételek mellett az össztermelésnek a háromszorosára kell növekednie, s a jobb talajfajtákon több mint kétszer annyi tőkét kell befektetni. Hogy ennek a tőkebefektetésnek milyen arányban kell növekednie, az mindenekelőtt attól függ, hogyan oszlanak meg a pótlólagos tőkebefektetések a jobb és legjobb talajfajták között, miközben mindig feltételezzük, hogy a tőke termelékenysége valamennyi talajfajtán nagyságával arányosan nő.

Ha a termelési ár csökkenése kisebb lenne, akkor kevesebb pótlólagos tőkére volna szükség ugyanannyi pénzjáradék eléréséhez. Ha az *A* föld művelésből való kiszorításához szükséges gabonamennyiség — márpedig ez nemcsak az *A* föld acre-enkénti termékétől, hanem attól is függ, hogy *A* az egész megművelt területnek mekkora hányada — ha tehát az ehhez szükséges gabonamennyiség, ennélfogva az *A*-nál jobb földön befektetendő pótlólagos tőke tömege is nagyobb volna, akkor, egyébként változatlan körülmények között, a pénzjáradék, illetve a gabonajáradék még jobban megnőtt volna, noha a *B* föld egyiket sem hozná többé.

Ha az *A* föld kieső tőkéje 5 font sterling lett volna, akkor a II. és a IVd táblázatokat kellene összehasonlítani. Az össztermék 20-ról 30 quarterre növekedett volna. A pénzjáradék csak feleakkora lenne, 18 font sterling 36 font sterling helyett; a gabonajáradék változatlan volna, 12 quarter.

Ha a *D* földön 44 quarter = 66 font sterling összterméket lehetne $27^1/_2$ font sterling tőkével termelni — a *D* földre vonatkozó régi rátának megfelelően, mely szerint $2^1/_2$ font sterling tőke 4 quartert ad — akkor az összjáradék ismét elérné a II. táblázatban szereplő nagyságot és a táblázat a következőképpen alakulna:

Talajfajta	*Tőke*	*Termék*	*Járadék*	
			gabonában	*pénzben*
	£	*quarter*	*quarter*	£
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	$27^1/_2$	44	22	33
Összesen	$37^1/_2$	54	24	36

Az össztermék 54 quarter lenne, szemben a II. táblázat 20 quarterjével, s a pénzjáradék változatlanul 36 font sterling maradna. De az össztőke $37^1/_2$ font sterling lenne, míg a II. táblázatban 20 volt. Az előlegezett össztőke csaknem megkétszereződne, míg a termelés majdnem a háromszorosára nőne; a gabonajáradék megkétszereződne, a pénzjáradék nem változna. Ha tehát a jobb minőségű, járadékot hozó talajfajtákon, vagyis valamennyi *A*-nál jobb földön eszközölt pótlólagos pénztőkebefektetés következtében — változatlan termelékenység mellett — az ár csökken, akkor az össztőkének az a tendenciája, hogy nem nő arányosan a termeléssel és a gabonajáradékkal; úgyhogy a gabonajáradék növekedése ismét kiegyenlítheti az árcsökkenés következtében a pénzjáradékban mutatkozó kiesést. Ugyanez a törvény mutatkozik meg abban is, hogy az előlegezett tőkének annál nagyobbnak kell lennie, mennél nagyobb arányban fordítják azt *C*-re, mint *D*-re, vagyis mennél nagyobb arányban alkalmazzák azon a földön, amely kevesebb járadékot hoz, mint azon, amely többet hoz. Ez egyszerűen a következőt jelenti: ahhoz, hogy a pénzjáradék változatlan maradjon vagy emelkedjék, bizonyos mennyiségű pótlólagos extratöbbletterméket kell előállítani, s ehhez annál kevesebb tőkére van szükség, mennél termékenyebbek az extratöbbletterméket hozó földterületek. Ha a *B* és a *C*, valamint a *C* és a *D* közötti különbözet még nagyobb lenne, még kevesebb pótlólagos tőkére volna szükség. Ez az arány függ 1) az árcsökkenés arányától, tehát a most járadékot nem hozó *B* föld és az azelőtt járadéknélküli *A* föld közötti különbségtől; 2) a *B* földnél jobb talajfajták különbségeinek arányától; 3) az újonnan befektetett pótlólagos tőke tömegétől és 4) ennek eloszlásától a különböző minőségű földek között.

Tényleg kitűnik, hogy a törvény nem fejez ki mást, mint amit már az első eset vizsgálatánál kifejtettünk: hogy ugyanis, ha a termelési

ár adva van, bármekkora is az, a járadék pótlólagos tőkekiadás következtében emelkedhet. Mert az *A* fold kiszorítása folytán most *B* vált a legrosszabb folddé és ezáltal új I. számú különbözeti járadék keletkezett, quarterenként $1^1/_2$ font sterlinges új termelési ár mellett. Ez érvényes mind a IV. számú táblázatokra, mind a II. táblázatra. A törvény ugyanaz, a különbség csak annyi, hogy nem *A*, hanem *B* fold, és nem 3 font sterling, hanem $1^1/_2$ font sterling termelési ár a kiindulópont.

A dolog itt csak egy szempontból fontos: ha bizonyos mennyiségű pótlólagos tőkére volt szükség ahhoz, hogy *A* tőkéjét a földről kivonják és nélküle biztosítsák a kínálatot, kitűnik, hogy ez az acre-enkénti járadék változatlanságával, novekedésével vagy csokkenésével járhat együtt, ha nem is minden foldon, de legalább egyes foldeken, s a megművelt foldek átlagát tekintve. Láttuk, hogy a gabonajáradék és a pénzjáradék nem egyformán változik. De a gabonajáradék a kozgazdaságban már csak a hagyomány folytán játszik egyáltalában szerepet. Ugyanígy azt is ki lehetne mutatni, hogy például egy gyáros a maga 5 font sterling profitjával sokkal tobbet vehet meg saját fonalából, mint azelőtt 10 font sterling profittal. Ez azonban mindenesetre azt mutatja, hogy a földtulajdonos urak, ha egyszersmind manufaktúrák, cukorgyárak és pálinkafőző üzemek stb. tulajdonosai vagy társtulajdonosai, csökkenő pénzjáradék esetén még mindig igen jelentékeny nyereségre tehetnek szert mint saját nyersanyagaik termelői[35].

II. A pótlólagos tőkék csökkenő termelékenysége esetén

Ez annyiban nem eredményez semmi újat, amennyiben a termelési ár itt is, mint az imént vizsgált esetben, csak akkor csokkenhet, ha az *A*-nál jobb talajfajtákon eszkozolt pótlólagos tőkebefektetések

[35] A fenti, IVa-tól IVd-ig terjedő táblázatokat egy rajtuk végigvonuló számolási hiba miatt át kellett számítani. Ez ugyan nem érintette a táblázatok alapján kifejtett elméleti szempontokat, de helyenként az acre-enkénti hozam egészen torz számarányait eredményezte. Alapjában véve azonban ez sem olyan szornyűség. Minden dombor- és szelvénytérképen jóval nagyobbnak tuntetik fel a függőleges méreteket, mint a vízszinteseket. Ha pedig valamelyik, a mezőgazdaságban járatos olvasó szemét ez mégis sértené, még mindig megteheti, hogy az acre-ek számát bármilyen tetszése szerinti számmal megszorozza. Azt is megteheti, hogy az I. táblázatban szerepló acre-enkénti 1, 2, 3, 4 quartert 10, 12, 14, 16 bushellel (8 bushel = 1 quarter) helyettesíti, amikor is a tobbi táblázat ebből levezetett számai a valószínűség határain belul maradnak. Meg fogja látni, hogy az eredmény, a járadék növekedésének aránya a tőke novekedésehez, teljesen egy és ugyanaz. A kovetkező fejezethez a kiadó által csatolt táblázatokban ezt az eljárást alkalmaztuk. — *E. F.*

következtében *A* terméke fölöslegessé válik, s ezért a tőkét *A*-ról kivonják, vagy *A*-t más termék előállítására használják. Ezt az esetet az előzőkben [a 670. oldaltól] kimerítően megtárgyaltuk. Kimutattuk, hogy ebben az esetben az acre-enkénti gabona- és pénzjáradék növekedhet, csökkenhet, vagy változatlan maradhat.

Az összehasonlítás megkönnyítésére mindenekelőtt még egyszer közöljük:

I. táblázat

Talajfajta	Tőke		Profit	Termelési költségek	Termék	Járadék		Az extraprofit rátája
	Acre	£	£	£	quarter	gabonában quarter	pénzben £	
A	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	3	1	0	0	0
B	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	1	3	120%
C	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	1	3	2	6	240%
D	1	$2^1/_2$	$^1/_2$	$^3/_4$	4	3	9	360%
Összesen	4	10			10	6	18	180% átlag

Tegyük fel mármost, hogy 16 quarter, amelyet a *B*, *C*, *D* földön csökkenő termelékenységgel termelnek, elegendő ahhoz, hogy *A*-t kiszorítsa a művelésből. Ekkor a III. táblázat a következőképpen módosul:

V. táblázat

Talajfajta	Tőkebefektetés		Profit	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék		Az extraprofit rátája
	Acre	£	£	quarter	£	£	gabonában quarter	pénzben £	
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	$2 + 1^1/_2 = 3^1/_2$	$1^5/_7$	6	0	0	0
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	$3 + 2 = 5$	$1^5/_7$	$8^4/_7$	$1^1/_2$	$2^4/_7$	$51^3/_7$%
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	$4 + 3^1/_2 = 7^1/_2$	$1^5/_7$	$12^6/_7$	4	$6^6/_7$	$137^1/_7$%
Összesen	3	15		16		$27^3/_7$	$5^1/_2$	$9^3/_7$	$94^2/_7$% átlag

Itt, miközben a pótlólagos tőkék termelékenysége csökken és e csökkenés a különböző talajfajtákon különböző mértékben mutatkozik, a szabályozó termelési ár 3 font sterlingről $1^5/_7$ font sterlingre süllyedt. A tőkebefektetés a felével emelkedett, 10 font sterlingről

15 font sterlingre. A pénzjáradék majdnem a felével csökkent, 18 font sterlingről $9^3/_7$ font sterlingre, de a gabonajáradék csak $^1/_{12}$-del süllyedt, 6 quarterről $5^1/_2$ quarterre. Az össztermék 10-ről 16 quarterre, vagyis 60%-kal növekedett. A gabonajáradék az össztermléknek valamivel több mint egyharmada. Az előlegezett tőke úgy aránylik a pénzjáradékhoz, mint $15 : 9^3/_7$, míg a korábbi arány 10:18 volt.

III. A pótlólagos tőkék növekvő termelékenysége esetén

A fejezet elején tárgyalt I. változattól, amely szerint a termelési ár változatlan termelékenység mellett csökken, ez csak abban különbözik, hogy ha adott mennyiségű pótlólagos termékre van szükség az *A* föld kiszorításához, akkor ez a kiszorítás itt gyorsabban történik meg.

Akár csökken, akár nő a pótlólagos tőkebefektetések termelékenysége, a kiszorítás különbözőképpen hathat, aszerint, hogy a befektetések hogyan oszlanak el a különböző talajfajtákra. Amilyen mértékben ez a különböző hatás a különbségeket kiegyenlíti vagy még élesebbé teszi, aszerint fog a jobb földek különbözeti járadéka s ezzel az összjáradék is csökkenni vagy növekedni, mint ahogy ezt már az I. számú különbözeti járadéknál is tapasztaltuk. Egyébként minden attól függ, hogy mekkora földterület és tőke szorul ki az *A* földdel, és viszonylag mekkora tőke előlegezésére van szükség ahhoz, hogy növekvő termelékenység mellett megkapjuk azt a pótlólagos terméket, amelynek a keresletet fedeznie kell.

Itt csak egy kérdéssel érdemes foglalkozni, amely egyáltalában visszavezet bennünket annak vizsgálatához, hogyan alakul át a különbözeti profit különbözeti járadékká. Ez pedig a következő:

Az első esetben, amikor a termelési ár azonos marad, az *A* földön esetleg befektetett pótlólagos tőke a különbözeti járadékot mint olyant nem érinti, mert az *A* föld most sem hoz járadékot, termékének ára változatlan marad és továbbra is szabályozza a piacot.

A második eset I. változatában, amikor a termelési ár változatlan termelékenység mellett csökken, az *A* föld szükségképpen kiesik, és még inkább ez történik a II. változatban (csökkenő termelési ár csökkenő termelékenység mellett), mert különben az *A* földön befektetett pótlólagos tőkének emelnie kellene a termelési árat. De itt, a második eset III. változatában, amelyben a termelési ár süllyed, mert a pótlólagos tőke termelékenysége emelkedik, a pótlólagos tőkét bizonyos körülmények között éppúgy befektethetik az *A* földön, mint a jobb talajfajtákon.

Tegyük fel, hogy $2^1/_2$ font sterling pótlólagos tőke az *A* foldon befektetve 1 quarter helyett $1^1/_5$ quartert ad.

VI. táblázat

Talajfajta	Tőke		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék		Az extraprofit rátája
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1 + 1^1/_5 = 2^1/_5$	$2^8/_{11}$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + 2^2/_5 = 4^2/_5$	$2^8/_{11}$	12	$2^1/_5$	6	120%
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + 3^3/_5 = 6^3/_5$	$2^8/_{11}$	18	$4^2/_5$	12	240%
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$4 + 4^4/_5 = 8^4/_5$	$2^8/_{11}$	24	$6^3/_5$	18	360%
	4	20	4	24	22		60	$13^1/_5$	36	240%

Ezt a táblázatot össze kell hasonlítanunk az I. alapvető táblázaton kívül a II. táblázattal [663. old.] is, amelyben a megkétszerezett tőkebefektetés e tőkebefektetéssel arányos állandó termelékenységgel jár együtt.

Feltevésünk szerint a szabályozó termelési ár csokken. Ha változatlanul 3 font sterling maradna, akkor *A*, a legrosszabb fold, amely azelőtt, amikor a tőkebefektetés csak $2^1/_2$ font sterling volt, nem hozott járadékot, most járadékot adna, anélkül hogy rosszabb foldet fognának művelés alá; éspedig azért, mert termékenyebbé vált volna, de csak a tőke egy része számára, nem pedig az eredeti tőke számára. Az első 3 font sterling termelési koltség 1 quartert ad; a második $1^1/_5$ quartert; de az egész $2^1/_5$ quarter terméket most átlagos árán adják el. Minthogy a termelékenység a pótlólagos tőkebefektetéssel növekszik, ez a befektetés tökéletesítést feltételez. Utóbbi jelentheti azt, hogy általában tobb tőkét fordítanak egy-egy acre-re (tobb trágyát, tobb gépi munkát stb.), vagy azt is, hogy egyáltalán csak e pótlólagos tőke révén válik lehetővé a tőke minőségileg különbozó, termelékenyebb befektetése. Mindkét esetben acre-enként 5 font sterling tőkeráfordítással $2^1/_5$ quarter terméket értek el, míg feleakkora tőkebefektetéssel, $2^1/_2$ font sterlinggel, csak 1 quarterre tettek szert. Az *A* fold termékét — ha az időleges piaci viszonyokat figyelmen kívul hagyjuk — csak addig lehetne továbbra is az új átlagárnál magasabb termelési áron eladni, amíg az *A* talajfajta jelentékeny területét továbbra is acre-enként csak $2^1/_2$ font sterling tőkével művelnék meg. Mihelyt azonban az új arány, 5 font sterling 1 acre-re, s ezzel a jobb gazdálkodás általánossá válna, a szabályozó termelési árnak $2^8/_{11}$ font sterlingre kellene csokkennie. A két tőkerész kozti különbség eltűnne, s ekkor

az olyan *A* föld, amelynek acre-jére csak $2^1/_2$ font sterlinget fordítanak, valójában nem számítana normálisan, az új termelési feltételeknek megfelelően művelt foldnek. Itt már nem arról volna szó, hogy a tőke más-más részei egyazon acre-en különböző eredményt adnak, hanem arról, hogy az acre-enkénti összt őkebefektetés elegendő-e, avagy sem. Ebből kitűnik, *először*, hogy nem elegendő tőke nagyobb számú bérlő kezében (a nagyobb szám szükséges, mert ha kevesen vannak, akkor mindössze arra kényszerülnének, hogy termelési árukon alul adjanak el) ugyanúgy hat, mint maguknak a talajfajtáknak lefelé haladó sorrendben való differenciálódása. A rosszabb fold rosszabb megművelése noveli a jobb föld járadékát; sőt az ugyanolyan rossz minőségű, de jobban művelt földon járadékot hozhat létre, pedig ez a föld egyébként nem hoz járadékot. Kitűnik, *másodszor*, hogy a különbözeti járadék, amennyiben egyazon összterületen eszközolt egymást követő tőkebefektetésekből származik, a valóságban egy átlagban oldódik fel, amelyben a különböző tőkebefektetések hatását nem lehet többé felismerni és megkülönböztetni, s ezért e tőkebefektetések a legrosszabb földon nem hoznak létre járadékot, hanem 1) a teljes hozam átlagárát, mondjuk az *A* föld 1 acre-jén, teszik meg új szabályozó árrá és 2) az acre-enként befektetett tőke összmennyiségében — amely az új körülmények között a föld kielégítő megműveléséhez szükséges és amelyben mind az egymást követő egyes tőkebefektetések, mind ezeknek hatásai el nem különíthetően egybeolvadnak — beállott változásként jelentkeznek. Ugyanaz a helyzet a jobb talajfajtákon létrejövő egyes különbözeti járadékok esetében is. Ezeket minden esetben az határozza meg, mekkora a különbözet a szóban forgó talajfajta átlagos termékmennyisége és a legrosszabb föld termékmennyisége között a megnovelt, most normálissá vált tőkebefektetés mellett.

Tőkebefektetés nélkül semmilyen föld sem ad terméket. Tehát még az egyszerű, vagyis az I. számú különbözeti járadéknál is, ha azt mondjuk, hogy az *A* foldnek, azaz a termelési árat szabályozó foldnek 1 acre-je ennyi és ennyi terméket ad ilyen és ilyen áron, s hogy a *B*, *C*, *D* jobb talajfajták ennyi és ennyi különbözeti terméket, tehát a szabályozó ár mellett ennyi és ennyi pénzjáradékot hoznak, mindig feltételezzük, hogy bizonyos nagyságú, az adott termelési feltételek mellett normálisnak tekintett tőkét alkalmaznak. Éppúgy, mint ahogy az ipar minden ágában bizonyos minimális tőkére van szükség ahhoz, hogy az árukat termelési árukon lehessen előállítani.

Ha ez a minimum az egyazon földon egymást követő és tökéletesítésekkel egybekotott tőkebefektetések következtében megváltozik, ez fokozatosan történik. Amíg például az *A* föld bizonyos számú

acre-je nem kapja meg ezt a pótlólagos üzemi tőkét, addig a változatlan termelési ár járadékot hoz létre az *A* fold jobban megművelt acre-jein s valamennyi jobb talajfajta, *B*, *C* és *D* foldjáradéka növekszik. Mihelyt azonban az új művelési mód annyira elterjedt, hogy normálissá vált, a termelési ár csokken; a jobb földek járadéka ismét csökken, s az *A* fold ama része, amely nem rendelkezik a most átlagos üzemi tőkével, kénytelen egyéni termelési árán alul, tehát az átlagprofiton alul eladni.

Ez csokkenő termelési ár mellett is bekövetkezik, még akkor is, ha a pótlólagos tőke termelékenysége csokken, mihelyt a tőkebefektetés növekedése következtében a szükséges összterméket a jobb talajfajták szolgáltatják, s ezért például az üzemi tőkét az *A* földről kivonják, tehát *A* a szóban forgó terméket, pl. búzát illetően nem vesz részt többé a konkurrenciában. Az a tőkemennyiség, amelyet ekkor az újonnan szabályozóvá vált jobb földön, *B*-n alkalmaznak, most normálisnak számít; s ha a földek különböző termékenységéről beszélnek, feltételezik, hogy egy-egy acre-en a tőkének ezt az új normális mennyiségét alkalmazzák.

Másrészt világos, hogy ez az átlagos tőkebefektetés — Angliában pl. 1848 előtt 8 font sterling, 1848 után 12 font sterling acre-enként — irányadó a bérleti szerződés megkötésekor. Annál a bérlőnél, aki többet fektet be, az extraprofit a szerződés tartama alatt nem alakul át földjáradékká. Hogy a szerződés lejárta után ez megtörténik-e, az függ azoknak a bérlőknek a konkurrenciájától, akiknek ilyen extraelőlegezés módjukban áll. Itt nem a tartós jellegű talajjavitásokról van szó, amelyek azonos, sőt csokkenő tőkerafordítás mellett is biztosítják a nagyobb termékmennyiséget. Ezek, bár a tőke termékei, éppúgy hatnak, mint a fold minőségének természetes különbsége.

Látjuk tehát, hogy a II. számú különbozeti járadéknál olyan mozzanat is szerepet játszik, amely az I. számú különbözeti járadéknál mint olyannál nem fejlődik ki, minthogy ez utóbbi az acre-enkénti normális tőkebefektetés minden változásától függetlenül fennállhat. Egyrészt az történik, hogy elmosódik a szabályozó, *A* foldon eszközölt különböző tőkebefektetések eredménye kozti különbség s az e tőkebefektetésekkel elért termék most egyszerűen úgy jelenik meg, mint az acre-enkénti normális átlagtermék. Másrészt változik az acre-enkénti tőkerafordítás normális minimuma vagy átlagos nagysága, mégpedig olyképpen, hogy ez a változás úgy mutatkozik meg, mint a talaj tulajdonsága. Végül különbozik az a mód, ahogyan az extraprofit földjáradékká alakul át.

A VI. táblázatból, összevetve azt az I. és II. táblázattal, kitű-

nik továbbá, hogy a gabonajáradék az I.-hez viszonyítva tobb mint a kétszeresével, a II.-hoz viszonyítva $1^1/_5$ quarterrel nőtt; ugyanakkor a pénzjáradék az I.-hez viszonyítva megkétszereződott, a II.-hoz viszonyítva változatlan maradt. A pénzjáradék jelentékenyen novekedett volna, ha vagy (egyébként azonos feltételek mellett) a pótlólagos tőke nagyobb része a jobb talajfajtákra jutott volna, vagy, másfelől, az *A* foldon eszkozolt pótlolagos tőkebefektetés kisebb eredményre vezetett volna, úgyhogy az *A* foldon termelt gabona quarterének szabályozó átlagára magasabb lenne.

Ha a termékenységnek a pótlólagos tőkebefektetés okozta novekedése a különböző talajfajtákon különbözőképpen hatna, akkor ez megváltoztatná e talajfajták különbozeti járadékát.

Mindenesetre bebizonyosodott, hogy a termelési ár csokkenése esetén, amelyet a pótlólagos tőkebefektetések novekvő termelékenysége idézett elő — ha tehát a termelékenység nagyobb arányban nő, mint a tőkeelőleg —, az acre-enkénti járadék például kétszer akkora tőkebefektetésnél nemcsak megkétszereződhet, hanem még ennél nagyobbra is novekedhet. De csokkenhet is, ha a termelékenységnek az *A* foldon végbemenő gyorsabb novekedése kovetkeztében a termelési ár sokkal mélyebbre zuhanna.

Tegyük fel, hogy a pótlólagos tőkebefektetések pl. a *B* és *C* foldon a termelékenységet nem ugyanolyan arányban novelnék, mint az *A* foldon, úgyhogy *B* és *C* számára a megfelelő különbözet csokkenne, és a termékmennyiség novekedése nem egyenlítené ki az ár csokkenését. Ebben az esetben a II. táblázathoz viszonyítva a járadék a *D* foldon novekedne, a *B* és *C* foldon csokkenne.

VIa táblázat

Talajfajta	*Tőke*		*Profit*	*Termék acre-enként*	*Eladási ár*	*Hozam*	*Járadék*	
							gabonában	*pénzben*
	Acre	£	£	*quarter*	£	£	*quarter*	£
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$1+3=4$	$1^1/_2$	6	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$2+2^1/_2=4^1/_2$	$1^1/_2$	$6^3/_4$	$^1/_2$	$^3/_4$
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$3+5=8$	$1^1/_2$	12	4	6
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	$4+12=16$	$1^1/_2$	24	12	18
Összesen	4	20		$32^1/_2$			$16^1/_2$	$24^3/_4$

Végül a pénzjáradék növekedne, ha a jobb foldeken a termékenység ugyanolyan arányú növelése mellett több pótlólagos tőkét fektet-

nének be, mint az *A* foldon, vagy ha a pótlólagos tőkebefektetések termelékenysége a jobb foldeken nőne. Mindkét esetben a különbözetek növekednének.

A pénzjáradék csökken, ha a pótlólagos tőkebefektetéssel megvalósított tökéletesítés, amely a különbözeteket együttesen vagy részben csokkenti, inkább hat az *A* földön, mint a *B* és *C* foldön. A pénzjáradék annál inkább csökken, mennél kevésbé novekedik a jobb foldek termelékenysége. A hatás különbözőségének arányától függ, hogy a gabonajáradék nő, csökken, vagy változatlan marad.

A pénzjáradék és a gabonajáradék is nő, ha vagy a különböző talajfajták pótlólagos termékenységében mutatkozó változatlan arányú különbség mellett több tőkét fektetnek be a járadékot hozó foldön, mint a járadékot nem hozó *A* földön, és többet azon a földön, amely nagyobb járadékot hoz, mint azon, amely kisebbet; vagy ha egyenlő pótlólagos tőkebefektetés mellett a termékenység a jobb és a legjobb foldon nagyobb arányban nő, mint az *A* földön, éspedig olyan arányban, amelyben a termékenységnek ez a növekedése a jobb talajfajtákon nagyobb, mint a silányabbakon.

De a járadék viszonylagosan mindenképpen nő, ha a nagyobb termelőerő pótlólagos tőkebefektetés eredménye, nem pedig egyszerűen annak a következménye, hogy a termékenység változatlan tőkebefektetés mellett megnövekedett. Ez az az alapvető szempont, amelyből kiindulva megmutatkozik, hogy itt, valamint az összes előbbi esetekben az acre-enkénti járadék és ennek növekedése (akárcsak az I. számú különbözeti járadéknál a megművelt összterületre számított járadék, vagyis az összjáradék átlagos nagysága) a földbe eszközölt nagyobb tőkebefektetés eredménye, függetlenül attól, hogy ez a befektetés változatlan termelékenységgel állandó vagy csökkenő árak mellett, vagy csökkenő termelékenységgel állandó vagy csökkenő árak mellett, vagy növekvő termelékenységgel csökkenő árak mellett történik. Mert feltevésünk: állandó ár a pótlólagos tőke állandó, csökkenő vagy növekvő termelékenységével, és csökkenő ár állandó, csökkenő vagy novekvő termelékenységgel, a következőben oldódik fel: állandó termelékenység állandó vagy csokkenő ár mellett, csökkenő termelékenység állandó vagy csökkenő ár mellett, növekvő termelékenység állandó vagy csökkenő ár mellett. Bár mindezekben az esetekben a járadék változatlan maradhat vagy csokkenhet, nagyobb mértékben csökkenne, ha, egyébként változatlan körülmények között, a pótlólagos tőke alkalmazása nem volna előfeltétele a nagyobb termelékenységnek. A pótlólagos tőke ilyen esetben oka mindig annak, hogy a járadék viszonylag magas, noha abszolút mértékben csökkent.

Negyvenharmadik fejezet

II. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK — HARMADIK ESET: EMELKEDŐ TERMELÉSI ÁR EREDMÉNYEK

{A termelési ár emelkedése feltételezi, hogy a legsilányabb, járadékot nem hozó talajfajta termelékenysége csökken. A feltételezett szabályozó termelési ár csak akkor emelkedhet quarterenként 3 font sterling fölé, ha az *A* földön befektetett $2^1/_2$ font sterling 1 quarternél kevesebbet, vagy az 5 font sterling 2 quarternél kevesebbet hoz, vagy ha az *A* földnél is rosszabb földet kell művelés alá venni.

A második tőkebefektetés változatlan, sőt emelkedő termelékenysége esetén ez csak akkor volna lehetséges, ha az első $2^1/_2$ font sterling tőkebefektetés termelékenysége csökkent volna. Ez elég gyakran előfordul, például, ha a felszínes szántással kimerített felső talajréteg hozama a régi gazdálkodási módszer mellett csökken, később pedig a mélyebb szántással felszínre hozott altalaj ésszerűbb kezelés mellett ismét a korábbinál magasabb terméshozamot eredményez. De ez a speciális eset szigorúan véve nem tartozik ide. A $2^1/_2$ font sterling *első* tőkebefektetés termelékenységének csökkenése feltételezi, hogy a jobb talajfajtákon, még ha ott ehhez hasonló viszonyokat veszünk is alapul, az I. számú különbözeti járadék csökken; itt azonban csak a II. számú különbözeti járadékot vizsgáljuk. De minthogy a szóban forgó speciális eset nem fordulhat elő, ha nem feltételeztük már eleve a II. számú különbözeti járadék fennállását, és minthogy ez az eset valójában az I. számú különbözeti járadék egy változatának a II. számú különbözeti járadékra való visszahatását jelenti, ezért bemutatunk egy példát erre.

VII. táblázat

Talajfajta	*Tőkebefektetés* Acre	£	*Profit* £	*Termelési költségek* £	*Termék* quarter	*Eladási ár* £	*Hozam* £	*Járadék* gabonában quarter	pénzben £	*Járadékráta*
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$^1/_2+1^1/_4=1^3/_4$	$3^3/_7$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1\ \ +2^1/_2=3^1/_2$	$3^3/_7$	12	$1^3/_4$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1^1/_2+3^3/_4=5^1/_4$	$3^3/_7$	18	$3^1/_2$	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2\ \ +5\ \ =7$	$3^3/_7$	24	$5^1/_4$	18	360%
	20				$17^1/_2$		60	$10^1/_2$	36	240%

A pénzjáradék, valamint a pézbeli hozam ugyanaz, mint a II. táblázatban [663. old.]. A magasabb szabályozó termelési ár éppen

kiegyensúlyozza a kisebb termékmennyiséget; minthogy a kettő fordított arányban változik, természetes, hogy szorzatuk azonos marad.

A fenti esetben feltételeztük, hogy a második tőkebefektetés termelékenysége nagyobb, mint az első befektetés eredeti termelékenysége. Mit sem változtat a dolgon, ha a második tőkebefektetésre vonatkozóan csak ugyanakkora termelékenységet veszünk számításba, amilyennel az első eredetileg rendelkezett. Ez történik az alábbi táblázatban:

VIII. táblázat

Talajfajta	Tőkebefektetés		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék gabonában	Járadék pénzben	Az extraprofit rátája
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$^1/_2+1=1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+2=3$	4	12	$1^1/_2$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1^1/_2+3=4^1/_2$	4	18	3	12	240%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+4=6$	4	24	$4^1/_2$	18	360%
		20			15		60	9	36	240%

Az ugyanolyan arányban növekvő termelési ár mind a hozam, mind a pénzjáradék tekintetében itt is teljes kárpótlást nyújt a termelékenység csökkenéséért.

A harmadik eset tiszta alakban csak a második tőkebefektetés csökkenő termelékenysége esetén lép fel, amikor is az első tőkebefektetés termelékenysége, ahogy ezt az első és második esetben mindenütt feltételeztük, állandó marad. Ez az I. számú különbözeti járadékot nem érinti, a változás csak a II. számú különbözeti járadékból származó résszel történik. Két példát hozunk; az elsőben a második tőkebefektetés termelékenysége a felére, a másodikban a negyedére csökken.

IX. táblázat

Talajfajta	Tőkebefektetés		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék gabonában	Járadék pénzben	Járadékráta
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
A	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$1+^1/_2=1^1/_2$	4	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$2+1=3$	4	12	$1^1/_2$	6	120%
C	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$3+1^1/_2=4^1/_2$	4	18	3	12	200%
D	1	$2^1/_2+2^1/_2=5$	1	6	$4+2=6$	4	24	$4^1/_2$	18	360%
		20			15		60	9	36	240%

A IX. táblázat azonos a VIII. táblázattal, azzal a különbséggel, hogy a termelékenység csökkenése a VIII-ban az első, a IX-ben pedig a második tőkebefektetésnél történik.

X. táblázat

Talajfajta	Tőkebefektetés		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék gabonában	Járadék pénzben	Járadékráta
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$1 + {}^1/_4 = 1^1/_4$	$4^4/_5$	6	0	0	0
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$2 + {}^1/_2 = 2^1/_2$	$4^4/_5$	12	$1^1/_4$	6	120%
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$3 + {}^3/_4 = 3^3/_4$	$4^4/_5$	18	$2^1/_2$	12	240%
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2 = 5$	1	6	$4 + \quad = 5$	$4^4/_5$	24	$3^3/_4$	18	360%
		20	24		$12^1/_2$		60	$7^1/_2$	36	240%

A teljes hozam, a pénzben kifejezett teljes járadékösszeg és a járadékráta ebben a táblázatban is ugyanaz, mint a II, VII. és VIII. táblázatban, mert a termékmennyiség és az eladási ár ismét fordított arányban változott, a tőkebefektetés viszont ugyanaz maradt.

De hogyan állunk azzal a másik esettel, amely növekvő termelési ár mellett fordulhat elő, hogy ugyanis olyan rosszabb minőségű földet vesznek művelés alá, amelynek megművelése eddig nem fizetődött ki?

Tegyük fel, hogy egy ilyen föld, amelyet *a*-val jelölünk, versenyképessé válik. Ekkor az eddig járadéknélküli *A* föld járadékot hozna és a fenti VII, VIII. és X. táblázatok a következő alakot öltenék:

VIIa táblázat

Talajfajta	Tőke		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék		Emelkedés
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
a	1	5	1	6	$1^1/_2$	4	6	0	0	0
A	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	${}^1/_2 + 1^1/_4 = 1^3/_4$	4	7	${}^1/_4$	1	1
B	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1 \quad + 2^1/_2 = 3^1/_2$	4	14	2	8	$1 + 7$
C	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$1^1/_2 + 3^3/_4 = 5^1/_4$	4	21	$3^3/_4$	15	$1 + 2 \times 7$
D	1	$2^1/_2 + 2^1/_2$	1	6	$2 \quad + 5 \quad = 7$	4	28	$5^1/_2$	22	$1 + 3 \times 7$
		30			19		76	$11^1/_2$	46	

VIIIa táblázat

Talajfajta	Tőke		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék		Emelkedés
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
a	1	5	1	6	$1^1/_4$	$4^4/_5$	6	0	0	0
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$^1/_2+1=1^1/_2$	$4^4/_5$	$7^1/_5$	$^1/_4$	$1^1/_5$	$1^1/_5$
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1+2=3$	$4^4/_5$	$14^2/_5$	$1^3/_4$	$8^2/_5$	$1^1/_5+7^1/_5$
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1^1/_2+3=4^1/_2$	$4^4/_5$	$21^3/_5$	$3^1/_4$	$15^3/_5$	$1^1/_5+2\times7^1/_5$
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2+4=6$	$4^4/_5$	$28^4/_5$	$4^3/_4$	$22^4/_5$	$1^1/_5+3\times7^1/_5$
	5		30		$16^1/_4$		78	10	48	

Xa táblázat

Talajfajta	Tőke		Profit	Termelési költségek	Termék	Eladási ár	Hozam	Járadék		Emelkedés
	Acre	£	£	£	quarter	£	£	quarter	£	
a	1	5	1	6	$1^1/_8$	$5^1/_3$	6	0	0	0
A	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$1+^1/_4=1^1/_4$	$5^1/_3$	$6^2/_3$	$^1/_8$	$^2/_3$	$^2/_3$
B	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$2+^1/_2=2^1/_2$	$5^1/_3$	$13^1/_3$	$1^3/_8$	$7^1/_3$	$^2/_3+6^2/_3$
C	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$3+^3/_4=3^3/_4$	$5^1/_3$	20	$2^5/_8$	14	$^2/_3+2\times6^2/_3$
D	1	$2^1/_2+2^1/_2$	1	6	$4+1=5$	$5^1/_3$	$26^2/_3$	$3^7/_8$	$20^2/_3$	$^2/_3+3\times6^2/_3$
			30		$13^5/_8$		$72^2/_3$	8	$42^2/_3$	

Az *a* föld beiktatása következtében új I. számú különbözeti járadék keletkezik; ezen az új alapon azután a II. számú különbözeti járadék ugyancsak más alakban fejlődik ki. Az *a* föld a fenti 3 táblázat mindegyikében más és más termékenységű: az arányosan fokozódó termékenységek sora csak *A*-val kezdődik. Ugyanez a helyzet a növekvő járadékok sorával is. A járadékot hozó legrosszabb föld járadéka, azé, amely azelőtt nem hozott járadékot, olyan állandó nagyság, amelyet valamennyi magasabb járadékhoz egyszerűen hozzáadnak; csak ennek az állandó nagyságnak a levonása után mutatkozik meg világosan a magasabb járadékoknál a különbözetek sora, s az, hogy e sor párhuzamos a talajfajták termékenységi sorával. Mindegyik táblázatban a termékenységek *A*-tól *D*-ig úgy aránylanak egymáshoz, mint 1 : 2 : 3 : 4, és ennek megfelelően a járadékok:
a VIIa-ban mint $1 : 1 + 7 : 1 + 2 \times 7 : 1 + 3 \times 7$,
a VIIIa-ban mint $1^1/_5 : 1^1/_5 + 7^1/_5 : 1^1/_5 + 2 \times 7^1/_5 : 1^1/_5 + 3 \times 7^1/_5$,
a Xa táblázatban mint $^2/_3 : ^2/_3 + 6^2/_3 : ^2/_3 + 2 \times 6^2/_3 : ^2/_3 + 3 \times 6^2/_3$.
Röviden: Ha az *A* föld járadéka = *n* és a termékenységben őt közvet-

lenül megelőző föld járadéka $= n + m$, akkor a sor a következő: $n : n + m : n + 2m : n + 3m$ stb. — *E. F.*}

{Minthogy a fenti harmadik eset a kéziratban nem volt kidolgozva — csak a címe szerepelt — a kiadóra hárult a feladat, hogy ezt, amint az fentebb történt, a lehetőség szerint kiegészítse. De reá vár még az a feladat is, hogy a II. számú különbözeti járadék egész eddigi vizsgálatából, három fő- és kilenc alesetéből levonja az általános következtetéseket. Erre a célra azonban a kéziratban adott példák nem eléggé alkalmasak. Először is olyan földdarabokat hasonlítanak össze, amelyeknek hozama egyenlő nagyságú területeken úgy aránylik egymáshoz, mint 1 : 2 : 3 : 4, márpedig ezek a különbözetek már eleve erősen túlzottak és az ezen az alapon a továbbiak során kifejtendő feltevések és számítások igen erőltetett számviszonyokhoz vezetnek. Másodszor pedig teljesen téves látszatot keltenek. Ha az egyes termékenységi fokok úgy aránylanak egymáshoz, mint 1 : 2 : 3 : 4 stb. s a nekik megfelelő járadékok sora 0 : 1 : 2 : 3 stb., rögtön kísértésbe esünk, hogy a második sort az elsőből vezessük le és a járadékok megkétszereződését, megháromszorozódását stb. a teljes hozam megkétszereződéséből, megháromszorozódásából stb. magyarázzuk. Ez azonban teljesen helytelen volna. A járadékok akkor is úgy aránylanak egymáshoz, mint 0 : 1 : 2 : 3 : 4, ha a termékenységi fokok aránya $n : n + 1 : n + 2 : n + 3 : n + 4$; a járadékok nem úgy aránylanak egymáshoz, mint a termékenységi *fokok*, hanem mint a termékenységi *különbségek*, amelyeket a járadékot nem hozó földtől mint 0 ponttól számítunk.

Az eredeti táblázatokat közölnünk kellett a szöveg megértése kedvéért. Hogy azonban szemléletes alapot nyerjünk a vizsgálat alább következő eredményei számára, a következőkben egy sor új táblázatot közlök, amelyekben a hozamok bushelben (1 bushel = $^1/_8$ quarter vagy 36,35 liter) és shillingben (= márka) szerepelnek.

Az első táblázat (XI.) a régebbi I. táblázatnak [vö. 663. old.] felel meg. A hozamokat és járadékokat *A*-tól *E*-ig terjedő öt talajfajtára vonatkozóan adja meg, 50 shilling *első* tőkebefektetés mellett, ami 10 shilling profittal acre-enként 60 shilling teljes termelési költséget jelent. A gabonahozamok alacsonyak: acre-enként 10, 12, 14, 16, 18 bushel. Az ebből adódó szabályozó termelési ár bushelenként 6 shilling.

Az utána következő 13 táblázat a II. számú különbözeti járadéknak ebben és a két előző fejezetben tárgyalt három esetét szemlélteti, amikor ugyanazon a földön acre-enként 50 shilling *pótlólagos* tőkét fektetnek be, s a termelési ár változatlan marad, csökken vagy nő.

Bemutatjuk, hogyan alakul ez a három eset, ha a második tőkebefektetés termelékenysége az elsőhöz viszonyítva 1) változatlan marad, 2) csökken, 3) növekszik. Eközben néhány olyan változat is adódik, amelyet külön kell szemléltetni.

I. eset: A termelési ár állandó.

1) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége változatlan (XII. táblázat).

2) változat: A termelékenység csökken. Ez csak akkor lehetséges, ha az *A* földön nem eszközölnek második befektetést. Éspedig vagy úgy, hogy
a) a *B* föld szintén nem ad járadékot (XIII. táblázat), vagy úgy, hogy
b) a *B* föld nem veszíti el teljesen a járadékát (XIV. táblázat).

3) változat: A termelékenység nő (XV. táblázat). Ez az eset is kizárja a második tőkebefektetést az *A* földön.

II. eset: A termelési ár csökken.

1) változat: A második befektetés termelékenysége változatlan (XVI. táblázat).

2) változat: A termelékenység csökken (XVII. táblázat). Ez a két változat feltételezi, hogy az *A* föld kiszorul a konkurrenciából, a *B* föld elveszti járadékát és szabályozza a termelési árat.

3) változat: A termelékenység nő (XVIII. táblázat). Itt az *A* föld marad szabályozó.

III. eset: A termelési ár nő. Itt két módozat lehetséges; az *A* föld megmaradhat járadékot nem hozó és árszabályozó földnek, vagypedig az *A*-nál gyengébb minőségű föld kerül bele a konkurrenciába és szabályozza az árat, úgyhogy *A* járadékot hoz.

Első módozat: Az *A* föld szabályozó marad.

1) változat: A második befektetés termelékenysége változatlan (XIX. táblázat). Feltevéseink mellett ez csak akkor fordulhat elő, ha az első befektetés termelékenysége csökken.

2) változat: A második befektetés termelékenysége csökken (XX. táblázat); ez nem zárja ki azt, hogy az első befektetés termelékenysége változatlan marad.

3) változat: A második befektetés termelékenysége fokozódik (XXI.* táblázat); ez ismét feltételezi az első befektetés csökkenő termelékenységét.

---

* Az első kiadásban XIX. — elírás vagy sajtóhiba. — *Szerk.*

Második módozat: Gyengébb minőségű (*a*-val jelölt) föld kerül bele a konkurrenciába; az *A* föld járadékot hoz.

1) változat: A második befektetés termelékenysége változatlan (XXII. táblázat).

2) változat: A termelékenység csökken (XXIII. táblázat).

3) változat: A termelékenység fokozódik (XXIV. táblázat).

Ez a három változat a probléma általános feltételei között érvényesül és semmiféle megjegyzést nem tesz szükségessé.

Lássuk most a táblázatokat.

XI. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2×12
D	60	16	6	96	36	3×12
E	60	18	6	108	48	4×12
					120	10×12

Második tőkebefektetés történik ugyanazon a földön.

Első eset: A termelési ár állandó.

1) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége változatlan marad.

XII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
A	60+60=120	10+10=20	6	120	0	0
B	60+60=120	12+12=24	6	144	24	24
C	60+60=120	14+14=28	6	168	48	2×24
D	60+60=120	16+16=32	6	192	72	3×24
E	60+60=120	18+18=36	6	216	96	4×24
					240	10×24

2) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége csökken; az *A* földön nem történik második befektetés.

1. Ha *B* föld elveszti járadékát.

XIII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+ 8 =20	6	120	0	0
C	60+60=120	14+ $9^1/_3=23^1/_3$	6	140	20	20
D	60+60=120	16+$10^2/_3=26^2/_3$	6	160	40	2×20
E	60+60=120	18+12 =30	6	180	60	3×20
					120	6×20

2. Ha *B* föld nem veszti el teljesen járadékát.

XIV. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+ 9 =21	6	126	6	6
C	60+60=120	14+$10^1/_2=24^1/_2$	6	147	27	6+21
D	60+60=120	16+12 =28	6	168	48	$6+2\times21$
E	60+60=120	18+$13^1/_2=31^1/_2$	6	189	69	$6+3\times21$
					150	$4\times6+6\times21$

3) változat: A 2. tőkebefektetés termelékenysége nő; az *A* földön ebben az esetben sem történik második befektetés.

XV. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
A	60	10	6	60	0	0
B	60+60=120	12+15 =27	6	162	42	42
C	60+60=120	14+$17^1/_2=31^1/_2$	6	189	69	42+27
D	60+60=120	16+20 =36	6	216	96	$42+2\times27$
E	60+60=120	18+$22^1/_2=40^1/_2$	6	243	123	$42+3\times27$
					330	$4\times42+6\times27$

Második eset: A termelési ár csökken.

1) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége változatlan marad. Az *A* föld kiszorul a konkurrenciából, a *B* föld elveszti járadékát.

XVI. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
B	60+60=120	12+12=24	5	120	0	0
C	60+60=120	14+14=28	5	140	20	20
D	60+60=120	16+16=32	5	160	40	2×20
E	60+60=120	18+18=36	5	180	60	3×20
					120	6×20

2) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége csökken; az *A* föld kiszorul a konkurrenciából, a *B* föld elveszti járadékát.

XVII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
B	60+60=120	12+ 9 =21	$5^5/_7$	120	0	0
C	60+60=120	$14+10^1/_2=24^1/_2$	$5^5/_7$	140	20	20
D	60+60=120	16+12 =28	$5^5/_7$	160	40	2×20
E	60+60=120	$18+13^1/_2=31^1/_2$	$5^5/_7$	180	60	3×20
					120	6×20

3) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége nő; az *A* föld továbbra is részt vesz a konkurrenciában, *B* föld járadékot hoz.

XVIII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
A	60+60=120	10+15=25	$4^4/_5$	120	0	0
B	60+60=120	12+18=30	$4^4/_5$	144	24	24
C	60+60=120	14+21=35	$4^4/_5$	168	48	2×24
D	60+60=120	16+24=40	$4^4/_5$	192	72	3×24
E	60+60=120	18+27=45	$4^4/_5$	216	96	4×24
					240	10×24

Harmadik eset: A termelési ár nő.

A. [Első módozat.] Ha az *A* föld továbbra sem hoz járadékot és megmarad árszabályozónak.

1) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége változatlan marad; ez feltételezi az első befektetés csökkenő termelékenységét.

XIX. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék* bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
A	60+60=120	$7^1/_2+10=17^1/_2$	$6^6/_7$	120	0	0
B	60+60=120	9 +12=21	$6^6/_7$	144	24	24
C	60+60=120	$10^1/_2+14=24^1/_2$	$6^6/_7$	168	48	2×24
D	60+60=120	12 +16=28	$6^6/_7$	192	72	3×24
E	60+60=120	$13^1/_2+18=31^1/_2$	$6^6/_7$	216	96	4×24
					240	10×24

2) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége csökken; ez nem zárja ki azt, hogy az első befektetés termelékenysége változatlan marad.

XX. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
A	60+60=120	10+5=15	8	120	0	0
B	60+60=120	12+6=18	8	144	24	24
C	60+60=120	14+7=21	8	168	48	2×24
D	60+60=120	16+8=24	8	192	72	3×24
E	60+60=120	18+9=27	8	216	96	4×24
					240	10×24

3) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége fokozódik, ami feltevéseink szerint feltételezi az első befektetés termelékenységének csökkenését.

XXI. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
A	60+60=120	$5+12^1/_2=17^1/_2$	$6^6/_7$	120	0	0
B	60+60=120	6+15 =21	$6^6/_7$	144	24	24
C	60+60=120	$7+17^1/_2=24^1/_2$	$6^6/_7$	168	48	2×24
D	60+60=120	8+20 =28	$6^6/_7$	192	72	3×24
E	60+60=120	$9+22^1/_2=31^1/_2$	$6^6/_7$	216	96	4×24
					240	10×24

* Az első kiadásban itt elnézésből a XXI. táblázat számai állnak. — *Szerk.*

B. [Második módozat.] Ha gyengébb minőségű (*a*-val jelölt) föld válik árszabályozóvá, s ennek következtében az *A* föld járadékot hoz. Ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a második tőkebefektetés termelékenysége valamennyi változat esetén változatlan marad.

1) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége változatlan.

XXII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
a	120	16	$7^1/_2$	120	0	0
A	60+60=120	10+10=20	$7^1/_2$	150	30	30
B	60+60=120	12+12=24	$7^1/_2$	180	60	2×30
C	60+60=120	14+14=28	$7^1/_2$	210	90	3×30
D	60+60=120	16+16=32	$7^1/_2$	240	120	4×30
E	60+60=120	18+18=36	$7^1/_2$	270	150	5×30
					450	15×30

2) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége csökken.

XXIII. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
a	120	15	8	120	0	0
A	60+60=120	$10+7^1/_2=17^1/_2$	8	140	20	20
B	60+60=120	12+9=21	8	168	48	$20+28$
C	60+60=120	$14+10^1/_2=24^1/_2$	8	196	76	$20+2\times28$
D	60+60=120	16+12=28	8	224	104	$20+3\times28$
E	60+60=120	$18+13^1/_2=31^1/_2$	8	252	132	$20+4\times28$
					380	$5\times20+10\times28$

3) változat: A második tőkebefektetés termelékenysége nő.

XXIV. táblázat

Talajfajta	Termelési költségek shilling	Termék bushel	Eladási ár shilling	Hozam shilling	Járadék shilling	Járadékemelkedés
a	120	16	$7^1/_2$	120	0	0
A	60+60=120	$10+12^1/_2=22^1/_2$	$7^1/_2$	$168^3/_4$	$48^3/_4$	$15+33^3/_4$
B	60+60=120	12+15=27	$7^1/_2$	$202^1/_2$	$82^1/_2$	$15+2\times33^3/_4$
C	60+60=120	$14+17^1/_2=31^1/_2$	$7^1/_2$	$236^1/_4$	$116^1/_4$	$15+3\times33^3/_4$
D	60+60=120	16+20=36	$7^1/_2$	270	150	$15+4\times33^3/_4$
E	60+60=120	$18+22^1/_2=40^1/_2$	$7^1/_2$	$303^3/_4$	$183^3/_4$	$15+5\times33^3/_4$
					$581^1/_4$	$5\times15+15\times33^3/_4$

Ezekből a táblázatokból következik:

Mindenekelőtt az, hogy a járadékok sora ugyanúgy alakul, mint a termékenységi különbségek sora, ha nullapontul a járadékot nem hozó, szabályozó földet vesszük. A járadékot nem az abszolút hozamok, hanem csak a hozamok közti különbözetek határozzák meg. Akár 1, 2, 3, 4, 5 bushelt hoznak a különböző talajfajták acre-enként, akár 11, 12, 13, 14, 15 bushelt, a járadék mindkét esetben sorjában 0, 1, 2, 3, 4 bushel, illetve ennek megfelelő pénzösszeg.

Sokkal fontosabb azonban az eredmény az ugyanazon a földön eszközölt megismételt tőkebefektetés esetében elért járadékok teljes összegét illetően.

A megvizsgált tizenhárom eset közül ötben a tőkebefektetés megkétszerezésével a járadékok teljes összege is *megkétszereződik;* 10 × 12 shilling helyett 10 × 24 shilling = 240 shilling lesz. Ezek az esetek a következők:

I. eset, az ár állandó, I. változat: A termelés emelkedése változatlan marad (XII. táblázat).

II. eset, az ár csökken, III. változat: A termelés emelkedése fokozódik (XVIII. táblázat).

III. eset, az ár nő, első módozat, ahol az *A* föld marad szabályozó, mindhárom változatban (XIX, XX, XXI. táblázat).

Négy esetben a járadék *több mint a kétszeresére* növekszik, éspedig:

I. eset, III. változat, az ár állandó, de a termelés emelkedése fokozódik (XV. táblázat). A járadék összege 330 shillingre nő.

III. eset, második módozat, ahol az *A* föld járadékot hoz, mindhárom változatban (XXII. táblázat, járadék = 15×30 = 450 shilling; XXIII. táblázat, járadék = 5 × 20 + 10 × 28 = 380 shilling; XXIV. táblázat, járadék = 5 × 15 + 15 × $33^3/_4$ = $581^1/_4$ shilling).

Egy esetben a járadék *nő*, de az összege nem lesz kétszer akkora, mint az első tőkebefektetésből származó járadéké:

I. eset, az ár állandó, II. változat: A második befektetés termelékenysége csokken, miközben *B* nem veszti el teljesen járadékát (XIV. táblázat, járadék = 4 × 6 + 6 × 21 = 150 shilling).

Végül, a járadékok összege a második tőkebefektetésnél csak három esetben marad valamennyi talajfajta számára azon a szinten, mint az elsőnél (XI. táblázat); éspedig azokban az esetekben, amikor az *A* föld kiszorul a konkurrenciából, a *B* föld válik szabályozóvá s ezzel járadékot nem hozó folddé. A *B* föld járadéka tehát nemcsak elesik, hanem a járadéksor minden rákövetkező tagjából levonásra is kerül; ez a fenti eredmény előfeltétele. Ezek az esetek a következők:

I. eset, II. változat, ha a feltételek olyanok, hogy az *A* föld kiesik

(XIII. táblázat). A járadékok összege 6×20, tehát $= 10 \times 12 = 120$, mint a XI. táblázatban.

II. eset, I. és II. változat. Feltevéseink szerint az *A* fold itt szükségképpen kiesik (XVI. és XVII. táblázat) és a járadékok összege ismét $6 \times 20 = 10 \times 12 = 120$ shilling.

Ez tehát azt jelenti: A lehetséges esetek nagy többségében annak következtében, hogy a földbe több tőkét fektettek be, a járadék emelkedik, mind a járadékot hozó fold egy-egy acre-jét, mind pedig kulonosen teljes összegét illetően. A járadékok teljes összege a megvizsgált 13 eset közül csak 3-ban marad változatlan. Ez olyankor történik, amikor a legrosszabb, eddig járadékot nem hozó szabályozó talajfajta kiszorul a konkurrenciából, s a hozzá legkozelebb álló jobb fold a helyére lép, tehát elveszti járadékát. De a járadékok a legjobb talajfajtákon ilyenkor is emelkednek azokhoz a járadékokhoz viszonyítva, amelyek az első tőkebefektetéseknek tulajdoníthatók; ha a *C* fold járadéka 24-ről 20-ra csokken, akkor a *D* és *E* foldé 36, illetve 48-ról 40, illetve 60 shillingre emelkedik.

A járadékok összege csak akkor csokkenhetne az első tőkebefektetéssel elért színvonal (XI. táblázat) alá, ha az *A* foldon kívül a *B* fold is kiesne a konkurrenciából és a *C* fold válna szabályozó és járadékot nem hozó folddé.

Mennél tobb tőkét alkalmaznak tehát a földon, mennél fejlettebb valamely országban a földművelés és általában a civilizáció, annál magasabbra emelkedik az acre-enkénti járadék, valamint a járadékok teljes összege, annál hatalmasabb sarcot fizet a társadalom extraprofitok alakjában a nagybirtokosoknak — amíg az egyszer művelés alá fogott talajfajták mind versenyképesek maradnak.

Ez a torvény érthetővé teszi a nagybirtokosok osztályának bámulatos szívósságát. Egyetlen társadalmi osztály sem él oly pazarlóan és nem formál annyira jogot hagyományos, „rangjához illő" fényűzésre, nem torődve azzal, honnan származik az ehhez szükséges pénz, egyik sem halmoz oly konnyű szívvel adósságot adósságra. Mégis mindig a talpára esik — hála annak a tőkének, amelyet mások a földbe fektettek, s amely járadékot hoz neki, olyan járadékot, amely nincs semmiféle arányban a tőkésnek e befektetésből származó profitjával.

De ez a torvény azt is megmagyarázza, hogy a nagybirtokosoknak ez a szívóssága lassanként miért merul ki.

Amikor 1846-ban az angol gabonavámokat eltorolték, az angol gyárosok azt hitték, hogy ezzel a földbirtokos arisztokráciát koldusbotra juttatták. Ehelyett gazdagabb lett, mint valaha. Hogyan történt ez? Igen egyszerűen. Először is, ettől fogva szerződésileg meg-

követelték a bérlőktől, hogy évi 8 font sterling helyett 12 font sterlinget fordítsanak egy-egy acre-re, és másodszor, a földbirtokosok, akik az alsóházban is nagy számban voltak képviselve, jelentős állami szubvenciót szavaztak meg maguknak földjeik alagcsöveztetésére és más állandó jellegű javítására. Mivel a legrosszabb földek művelésével sem hagytak fel teljesen, hanem ezeket legfeljebb — többnyire csak átmenetileg — más célokra használták fel, a földjáradékok a megnövekedett tőkebefektetés arányában emelkedtek és a földbirtokos arisztokrácia jobb helyzetben volt, mint valaha.

De minden mulandó. Az óceánokat átszelő gőzhajók, valamint az észak- és dél-amerikai, továbbá indiai vasutak egészen sajátos földterületek konkurrenciáját tették lehetővé az európai gabonapiacokon. Részt vett ebben a konkurrenciában egyrészt az észak-amerikai prérik, az argentínai pampák, sztyeppék természettől fogva művelésre alkalmas földje, szűz talaj, amely éveken át még kezdetleges műveléssel és trágyázás nélkül is gazdag termést adott. Másrészt az orosz és indiai faluközösségek földjei, mely közösségek rákényszerültek arra, hogy termékük egy részét, mégpedig egyre nagyobb részét eladják, hogy pénzt szerezzenek azokra az adókra, amelyeket az állam könyörtelen önkényuralma préselt ki belőlük — nem ritkán kínzással. Ezeknek a termékeknek az eladásánál mit sem törődtek a termelési költségekkel, olyan áron adták el őket, amilyet a kereskedő kínált, mert a parasztnak a fizetési határidőre feltétlenül pénzre volt szüksége. Ezzel a konkurrenciával szemben — a szűz sztyeppe-föld, valamint az adóprés alatt nyögő orosz és indiai paraszt konkurrenciájával szemben — az európai bérlő és paraszt a régi járadékok mellett nem boldogulhatott. Európa földjének egy része a gabonatermelés szempontjából végleg kiesett a konkurrenciából, a járadékok mindenütt csökkentek, második esetünk II. változata — csökkenő ár és a pótlólagos tőkebefektetések csökkenő termelékenysége — szabállyá vált Európában. Ezért siránkoznak a gazdák Skóciától Olaszországig, Dél-Franciaországtól Kelet-Poroszországig. Szerencsére még távolról sem vettek minden sztyeppe-földet művelés alá; elég van még belőle ahhoz, hogy tönkretegye az egész európai nagybirtokot és a kisbirtokot is ráadásul. — *E. F.*}

A földjáradékot az alábbi rovatok alatt kell tárgyalni:

A) Különbözeti járadék.

1) A különbözeti járadék fogalma. Megvilágítása a vízierővel. Átmenet a tulajdonképpeni mezőgazdasági járadékra.

2) I. számú különbözeti járadék, amely különböző folddarabok különböző termékenységéből ered.

3) II. számú különbözeti járadék, amely az egyazon foldbe egymás után eszkozolt tőkebefektetésekből ered. A II. számú különbözeti járadékot meg kell vizsgálni

a) változatlan,

b) csokkenő,

c) novekvő termelési ár mellett.

Továbbá

d) az extraprofit átváltozását járadékká.

4) E járadék hatása a profitrátára.

B) Abszolút járadék.

C) A föld ára.

D) Befejező megjegyzések a földjáradékra vonatkozóan.

A különbözeti járadék vizsgálatának általános eredménye a következő:

Először: Az extraprofitok különbözőképpen johetnek létre. Egyrészt az I. számú különbözeti járadék alapján, vagyis azon az alapon, hogy az egész mezőgazdasági tőke olyan foldterületen van befektetve, amely különböző termékenységű talajfajtákból áll. Továbbá, mint II. számú különbözeti járadék, azon az alapon, hogy az ugyanazon a foldon egymást kovető tőkebefektetések különbözeti termelékenysége különböző, vagyis hogy itt ugyanakkora tőkebefektetés például tobb quarter búzát eredményez, mint a legrosszabb, járadékot nem hozó, de a termelési árat szabályozó foldon. De bárhogyan keletkeznek is ezek az extraprofitok, foldjáradékká való átváltozásuk, tehát a bérlőtől a foldtulajdonoshoz való átkerülésük mindig eleve feltételezi azt, hogy az egymást kovető egyes tőkebefektetések részterméke inek egymástól eltérő valóságos egyéni termelési árai (amelyek függetlenek a piacot szabályozó általános termelési ártól), előzetesen egy egyéni átlagos termelési árrá egyenlítődnek ki. Az a tobblet, amellyel 1 acre termékének általános szabályozó termelési ára meghaladja a maga egyéni átlagos termelési árát, alkotja és méri az acre-enkénti járadékot. Az I. számú különbözeti járadéknál a különböző eredmények onmagukban véve megkülönboztethetők, mert különböző, egymáson kívül és egymás mellett fekvő folddarabokon, normálisnak tekintett acre-enkénti tőkebefektetéssel és ennek megfelelő normális műveléssel jonnek létre. A II. számú különbözeti járadéknál ezeket először megkülönboztethetővé kell tenni; valójában vissza kell vál-

toztatni őket I. számú különbözeti járadékká s ez csak a megadott módon történhet. Vegyük pl. a III. táblázatot, 664. old.

B föld az első $2^1/_2$ font sterling tőkebefektetésre 2 quartert ad acre-enként, a második ugyanakkora befektetésre pedig $1^1/_2$ quartert, összesen $3^1/_2$ quartert ugyanazon az acre-en. Ezen a $3^1/_2$ quarter gabonán, amely egyazon földön termett, nem látni, mennyi belőle az első és mennyi a második tőkebefektetés terméke. Valójában a $3^1/_2$ quarter az 5 font sterling össztőke terméke; s a valóságos tény csak annyi, hogy a $2^1/_2$ font sterling tőke 2 quartert adott, az 5 font sterling tőke pedig nem 4, hanem $3^1/_2$ quartert. Így volna akkor is, ha az 5 font sterling 4 quartert adna, úgyhogy a két tőkebefektetés hozama azonos volna, vagy akár 5 quartert, úgyhogy a második tőkebefektetés 1 quarter többletet hozna. Az első 2 quarter termelési ára $1^1/_2$ font sterling, a második $1^1/_2$ quarteré pedig 2 font sterling quarterenként. A $3^1/_2$ quarter tehát együttvéve 6 font sterlingbe kerül. Ennyi az össztermék egyéni termelési ára, s ez átlagosan 1 font sterling $14^2/_7$ shillinget, tehát kereken $1^3/_4$ font sterlinget jelent quarterenként. Az *A* föld által meghatározott 3 font sterling általános termelési ár mellett ez quarterenként $1^1/_4$ font sterling extraprofitot ad, vagyis a $3^1/_2$ quarterre összesen $4^3/_8$ font sterling extraprofitot. A *B* föld termékének átlagos termelési ára mellett ez kereken $1^1/_2$ quarterben testesül meg. *B* extraprofitja tehát a maga termékének megfelelő hányadában, abban az $1^1/_2$ quarterben jelenik meg, amely a gabonában kifejezett járadékot alkotja s amely az általános termelési ár szerint $4^1/_2$ font sterlingért kerül eladásra. De megfordítva, az a többlet, amellyel a *B* föld 1 acre-jének terméke az *A* föld 1 acre-jének termékét meghaladja, nem jelent minden további nélkül extraprofitot, tehát extratöbbletterméket. Feltevésünk szerint *B* acre $3^1/_2$ quartert termel, *A* acre pedig csak 1 quartert. *B* fölös terméke tehát $2^1/_2$ quarter, de az extratöbblettermék csak $1^1/_2$ quarter, mert a *B* földön kétszer annyi tőke van befektetve, mint *A*-n s ezért itt a termelési költség kétszer annyi. Ha az *A* földön szintén 5 font sterlinget fektetnének be s a termelékenység változatlan maradna, akkor a termékmennyiség 2 quarter volna, nem pedig 1, ennélfogva kitűnne, hogy a valóságos extratöbbletterméket nem úgy kapjuk meg, ha a $3^1/_2$ quartert 1 quarterrel hasonlítjuk össze, hanem ha 2 quarterrel vetjük egybe; hogy tehát az extratöbblettermék nem $2^1/_2$ quarter, hanem csak $1^1/_2$ quarter. Ha továbbá a *B* földön $2^1/_2$ font sterlingnyi harmadik tőkerészt fektetnének be, amely csak 1 quartert hozna, úgyhogy ez a quarter 3 font sterlingbe kerülne, mint az *A* földön, akkor ennek 3 font sterlinges eladási ára csak a termelési költségeket fedezné, csak az átlagprofitot hozná meg, de nem adna extraprofitot, tehát

semmi olyasmit, ami járadékká alakulhatna át. Abból, hogy egy tetszőleges talajfajta acre-enkénti termékét összehasonlítjuk az *A* föld acre-enkénti termékével, sem az nem tűnik ki, hogy ez előbbi ugyanakkora vagy nagyobb tőkebefektetés terméke-e, sem pedig az, hogy a pótlólagos termék csak a termelési árat fedezi-e, avagy a pótlólagos tőke magasabb termelékenységének tulajdonítható.

Másodszor: A pótlólagos tőkebefektetések csökkenő termelékenységénél — új extraprofit létrejötte szempontjából itt az a tőkebefektetés a határ, amely csak a termelési költségeket fedezi, vagyis amely a quarter gabonát ugyanolyan drágán, tehát feltevésünk szerint 3 font sterlingért, állítja elő, mint ugyanekkora tőkebefektetés az *A* föld 1 acre-jén — a most kifejtettekből kovetkezik, hogy az a határ, amelynél a *B* föld 1 acre-jén eszközolt össztőkebefektetés már nem hozna járadékot, ott húzódik, ahol a *B* föld acre-enkénti termékének egyéni átlagos termelési ára elérné az *A* föld acre-enkénti termelési árát.

Ha *B*-n csak olyan pótlólagos tőkebefektetéseket eszközolnek, amelyek a termelési árat fizetik meg, vagyis nem hoznak létre extraprofitot, tehát új járadékot, akkor ez megnoveli ugyan a quarterenkénti egyéni átlagos termelési árat, de nem érinti az előző tőkebefektetések által létrehozott extraprofitot, esetleg járadékot. Mert az átlagos termelési ár mindig alatta marad az *A* föld termelési árának, s ha a quarterenkénti ártobblet csokken, a quarterek száma ugyanilyen arányban nő, úgyhogy az ár össztöbblete állandó marad.

A szóban forgó esetben az 5 font sterling összegű két első tőkebefektetés a *B* foldon $3^1/_2$ quartert termel, tehát feltevésünk szerint $1^1/_2$ quarter = $4^1/_2$ font sterling járadékot ad. Ha ehhez harmadik $2^1/_2$ font sterlinges tőkebefektetés járul, amely azonban csak 1 pótlólagos quartert termel, akkor a $4^1/_2$ quarter együttes termelési ára (20% profitot számítva) = 9 font sterling; tehát 1 quarter átlagos ára = 2 font sterling. A quarterenkénti átlagos termelési ár tehát a *B* földon $1^5/_7$ font sterlingről 2 font sterlingre növekedett, a quarterenkénti extraprofit pedig — az *A* fold szabályozó árához viszonyítva — ily módon $1^2/_7$ font sterlingről 1 font sterlingre csokkent. De $1 \times 4^1/_2$ éppúgy = $4^1/_2$ font sterling, mint ahogy azelőtt $1^2/_7 \times 3^1/_2 = 4^1/_2$ font sterling.

Tegyük fel, hogy a *B* foldön még egy negyedik és ötodik pótlólagos tőkebefektetésre is sor kerül, egyenként $2^1/_2$ font sterling összegben, s ez a gabona quarterét csak az általános termelési áron termeli meg. Ekkor az acre-enkénti össztermék $6^1/_2$ quarter volna, termelési költsége pedig 15 font sterling. A *B* föld quarterenkénti átlagos ter-

melési ára ismét emelkedett volna 2* font sterlingről $2^4/_{13}$ font sterlingre, a quarterenkénti extraprofit pedig — az *A* föld szabályozó termelési árához viszonyítva — megint csökkent volna, 1 font sterlingről $^9/_{13}$ font sterlingre. De ezt a $^9/_{13}$ font sterlinget most $6^1/_2$ quarterre kellene számítani, és nem $4^1/_2$-re. Márpedig $^9/_{13} \times 6^1/_2 = 1 \times 4^1/_2 = 4^1/_2$ font sterling.

Ebből először is az következik, hogy ilyen körülmények között nem szükséges a szabályozó termelési ár emelkedése ahhoz, hogy lehetővé váljék pótlólagos tőkék befektetése a járadékot hozó talajfajtákon akár addig a fokig, ahol a pótlólagos tőke már egyáltalán nem hoz extraprofitot, hanem csak átlagprofitot ad. Továbbá az következik, hogy itt az acre-enkénti extraprofit összege változatlan marad, bármennyire csökken is a quarterenkénti extraprofit; ezt a csökkenést mindig kiegyenlíti az egy-egy acre-en termelt quarterek számának megfelelő növekedése. Ahhoz, hogy az átlagos termelési ár elérje az általános termelési árat (tehát itt a *B* földön 3 font sterlingre emelkedjék), olyan pótlólagos tőkéket kellene befektetni, amelyek termékének termelési ára magasabb a szabályozó 3 font sterlingnél. De látjuk majd, hogy egymagában ez sem elegendő ahhoz, hogy a *B* föld quarterenkénti átlagos termelési árát feltornássza a 3 font sterlinges általános termelési árra.

Tegyük fel, hogy a *B* földön a következő termékmennyiségeket termelték:

1) $3^1/_2$ quartert 6 font sterlinges termelési áron, mint azelőtt: tehát két befektetés történt, egyenként $2^1/_2$ font sterling összegben, s mind a kettő extraprofitot hoz létre, de csökkenő mennyiségben.

2) 1 quartert 3 font sterlinges áron; ennél a tőkebefektetésnél az egyéni termelési ár azonos lenne a szabályozó termelési árral.

3) 1 quartert 4 font sterlinges áron; ennél a tőkebefektetésnél az egyéni termelési ár 25%-kal magasabb a szabályozó árnál.

Az acre-enkénti össztermék tehát $5^1/_2$ quarter lenne 13 font sterling termelési áron, 10 font sterling tőkebefektetés mellett. A tőkebefektetés négyszer akkora lenne, mint az eredeti, de a termék az első befektetés termékének még a háromszorosát sem érné el.

Ha $5^1/_2$ quarter termelési ára 13 font sterling, akkor a quarterenkénti átlagos termelési ár $2^4/_{11}$ font sterling, tehát a 3 font sterling szabályozó termelési ár mellett quarterenként $^7/_{11}$ font sterling többlet mutatkozik, amely járadékká alakulhat. Ha az $5^1/_2$ quartert a 3 font sterlinges szabályozó termelési áron adják el, a bevétel $16^1/_2$ font sterling. A 13 font sterling termelési költség levonása után $3^1/_2$ font

* Az első kiadásban *1*. — *Szerk.*

sterling extraprofit vagy járadék marad, amely a *B* föld mostani átlagos termelési árán, tehát quarterenként $2^4/_{11}$ font sterlinggel számítva, $1^5/_{72}$* quartert képvisel. A pénzjáradék 1 font sterlinggel, a gabonajáradék mintegy $^1/_2$ quarterrel csökkenne, de bár a negyedik pótlólagos tőkebefektetés a *B* földön nemcsak extraprofitot nem hoz, hanem az átlagprofitnál is kevesebbet ad, továbbra is lenne extraprofit és járadék. Tegyük fel, hogy a 3-mal jelölt tőkebefektetés mellett a 2-vel jelölt befektetés is drágábban termel, mint a szabályozó termelési ár. Ekkor az össztermék: $3^1/_2$ quarter 6 font sterlingért + 2 quarter 8 font sterlingért, összesen $5^1/_2$ quarter, amelynek termelési költsége 14 font sterling. A quarterenkénti átlagos termelési ár $2^6/_{11}$ font sterling lenne, tehát $^5/_{11}$ font sterling többlet maradna. Az $5^1/_2$ quarter, 3 font sterlinges áron eladva, $16^1/_2$ font sterling bevételt adna; ebből levonandó a 14 font sterling termelési költség, marad tehát járadékra $2^1/_2$ font sterling. A *B* föld jelenlegi átlagos termelési ára mellett ez $^{55}/_{56}$ quartert jelentene. Még mindig marad tehát járadék, noha kevesebb, mint azelőtt.

Ez mindenesetre megmutatja, hogy ha a jobb földeken olyan pótlólagos tőkéket fektetnek be, amelyeknek terméke többe kerül, mint a szabályozó termelési ár, akkor a járadéknak — legalábbis az elfogadható gyakorlat határain belül — nem kell eltűnnie, hanem csak csökkennie, s e csökkenés mérve egyrészt attól függ, hogy ez a kevésbé termelékeny tőke mekkora hányada a teljes tőkebefektetésnek, másrészt attól, hogy termelékenysége milyen mértékben csökken. Az össztermék átlagos ára még mindig alacsonyabb volna a szabályozó árnál, s ezért még mindig maradna járadékká átváltoztatható extraprofit.

Tegyük fel mármost, hogy a *B* földön termelt gabona quarterének átlagos ára egybeesik az általános termelési árral, mert egymás után négy tőkét ($2^1/_2$, $2^1/_2$, 5 és 5 font sterling) fektettek be csökkenő termelékenységgel.

	Tőke	*Profit*	*Termék*	*Termelési ár* quarterenként	*Termelési ár* összesen	*Eladási ár*	*Hozam*	*Járadék céljára rendelkezésre álló fölösleg*	
	£	£	*quarter*	£	£	£	£	*quarter*	£
1)	$2^1/_2$	$^1/_2$	2	$1^1/_2$	3	3	6	1	3
2)	$2^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$	2	3	3	$4^1/_2$	$^1/_2$	$1^1/_2$
3)	5	1	$1^1/_2$	4	6	3	$4^1/_2$	$-^1/_2$	$-1^1/_2$
4)	5	1	1	6	6	3	3	—1	—3
	15	3	6		18		18	0	0

* Helyesen $1^{25}/_{52}$. — *Szerk.*

A bérlő itt a gabona minden egyes quarterét a maga egyéni termelési árán, tehát az egész gabonát a quarterenkénti átlagos termelési áron adja el, s ez utóbbi egybeesik a 3 font sterlinges szabályozó árral. A bérlő ezért 15 font sterling tőkéje után továbbra is 20% = 3 font sterling profithoz jut. A járadék azonban eltűnt. Hová lett a többlet aközben, hogy az egyes quarterek egyéni termelési ára az általános termelési árral így kiegyenlítődött?

Az első $2^1/_2$ font sterlingre 3 font sterling extraprofit, a masodik $2^1/_2$ font sterlingre $1^1/_2$ font sterling extraprofit jutott; az előlegezett tőke $^1/_3$-ára, vagyis 5 font sterlingre eső összes extraprofit tehát = = $4^1/_2$ font sterling = 90%.

A harmadik tőkebefektetés 5 font sterlingje nemcsak extraprofitot nem hoz, hanem $1^1/_2$ quarternyi terméke az általános termelési áron eladva $1^1/_2$ font sterling mínuszt eredményez. Végül a negyedik tőkebefektetés ugyancsak 5 font sterlingje 1 quarter gabonát hoz, s ez az általános termelési áron eladva 3 font sterling mínusszal jár. A két tőkebefektetés együtt tehát $4^1/_2$ font sterling mínuszt ad, s ez ugyanannyi, mint a $4^1/_2$ font sterling extraprofit, amely az első és második tőkebefektetésre adódott.

Az extraprofitok és mínuszprofitok kiegyenlítődnek. A járadék tehát eltűnik. Valójában azonban ez csak azért lehetséges, mert az értéktöbbletnek extraprofitot, illetve járadékot alkotó elemei most részt vesznek az átlagprofit kialakításában. A bérlő ehhez a 3 font sterling átlagprofithoz, ami 15 font sterling tőkéjére 20%-ot jelent, a járadék rovására jut hozzá.

B egyéni átlagos termelési árának kiegyenlítődése *A*-nak általános, a piaci árat szabályozó termelési árává feltételezi, hogy azt a különbözetet, amennyivel az első tőkebefektetés termékének egyéni ára kisebb, mint a szabályozó ár, mindinkább ellensúlyozza és végül kiegyenlíti az a különbözet, amennyivel a későbbi tőkebefektetések terméke a szabályozó árnál drágább. Ily módon az, ami extraprofitként jelenik meg, amíg csakis az első tőkebefektetések termékét adják el, fokozatosan részévé lesz a befektetések átlagos termelési árának, s ezzel részt vesz az átlagprofit kialakításában, míg végül az utóbbi teljesen felszívja.

Ha a *B* földre nem 15 font sterling tőkét, hanem csak 5 font sterlinget fektetnek be, s az utolsó táblázat pótlólagos $2^1/_2$ quarterére azáltal tesznek szert, hogy az *A* föld $2^1/_2$ acre-jét acre-enként $2^1/_2$ font sterling tőkebefektetéssel újonnan művelés alá fogják, akkor a befektetett pótlólagos tőke csak $6^1/_4$ font sterling, tehát a szóban forgó 6 quarter megtermeléséhez az *A* és *B* földön befektetett egész tőke csak $11^1/_4$ font sterling lenne, nem pedig 15 font sterling, s a teljes

termelési költség profittal együtt $13^3/_4$ font sterling lenne. A 6 quartert továbbra is összesen 18 font sterlingért adnák el, de a tőkebefektetés $3^3/_4$ font sterlinggel csökkent volna, s a *B* föld járadéka acre-enként $4^1/_2$ font sterling lenne, mint régebben. Másképp alakulna a helyzet, ha a pótlólagos $2^1/_2$ quarter megtermelése végett az *A*-nál rosszabb földhöz, $A—_1$ és $A—_2$ földhöz kellene folyamodni; úgyhogy az $A—_2$ földön termett $1^1/_2$ quarter gabona quarterenkénti termelési ára 4 font sterling, az $A—_2$ foldon termett utolsó quarteré pedig 6 font sterling volna. Ebben az esetben quarterenként 6 font sterling volna a szabályozó termelési ár. A *B* föld $3^1/_2$ quarterjét 21 font sterlingért adnák el $10^1/_2$ font sterling helyett, ami 15 font sterling járadékot adna $4^1/_2$ font sterling helyett, gabonában pedig $2^1/_2$ quartert $1^1/_2$ quarter helyett. Ugyanígy az *A* foldon termett egy quarter most 3 font sterling = $^1/_2$ quarter járadékot adna.

Mielőtt erre a kérdésre részletesebben kitérnénk, még egy megjegyzést.

A *B* foldön termett gabona quarterének átlagára kiegyenlítődik, egybeesik az *A* által szabályozott, quarterenként 3 font sterlinges általános termelési árral, mihelyt az ossztőkének azt a részét, amely $1^1/_2$ quarterrel többet termel, kiegyenlíti az a rész, amely $1^1/_2$ quarterrel kevesebbet termel*. Hogy ez a kiegyenlítődés milyen hamar történik, vagy elérésére mennyi tőkét kell a *B* foldön kisebb termelékenységgel befektetni, az — az első tőkebefektetések extratermelékenységét adottnak feltételezve — attól függ, hogy viszonylag mennyivel kisebb a később befektetett tőkék termelékenysége a legroszszabb, szabályozó *A* földön befektetett ugyanakkora tőkéhez hasonlítva, vagyis attól, mennyivel nagyobb termékük egyéni termelési ára a szabályozó árhoz viszonyítva.

Az eddigiekből mindenekelőtt az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

Először. Ameddig a pótlólagos tőkéket ugyanazon a földön extratermelékenységgel fektetik be — még ha ez csökken is —, addig nő az acre-enkénti abszolút gabona-, illetve pénzjáradék, noha viszonylag, az előlegezett tőkéhez képest (tehát az extraprofit vagy a járadék rátája) csökken. A határ itt az a pótlólagos tőke, amely csak az átlagprofitot hozza meg, vagyis amelynek termékénél az egyéni termelési

* Tj. többet vagy kevesebbet, mint ha a szabályozó *A* földön lenne befektetve. — *Ford.*

ár egybeesik az általánossal. A termelési ár ilyen körülmények között változatlan marad, hacsak a megnövekedett kínálat nem teszi feleslegessé a rosszabb talajfajták termékét. Ezek a pótlólagos tőkék bizonyos határokon belül még csökkenő árak mellett is adhatnak extraprofitot, habár kisebbet.

Másodszor. Olyan pótlólagos tőke befektetése, amely csak az átlagprofitot hozza meg, vagyis extratermelékenysége = 0, mit sem változtat a már kialakult extraprofit, s ennélfogva a járadék nagyságán. A quarter gabona egyéni átlagára a jobb talajfajtákon ezáltal növekszik; a quarterenkénti többlet csökken, de a kisebb többletet hozó quarterek száma növekszik, úgyhogy a termék ugyanakkora marad.

Harmadszor. Az olyan pótlólagos tőkebefektetések, amelyek mellett a termék egyéni termelési ára a szabályozó árat meghaladja, tehát extratermelékenységük nemcsak = 0, hanem 0-nál kevesebb, mínusz, vagyis kisebb, mint a szabályozó *A* földön befektetett ugyanakkora tőke termelékenysége, egyre közelebb hozzák a jobb föld össztermékének egyéni átlagárát az általános termelési árhoz, tehát mindjobban csökkentik a kettő közötti különbözetet, amely az extraprofitot, illetve a járadékot alkotja. Abból, ami extraprofit vagy járadék volt, egyre több kerül bele az átlagprofit kialakításába. A *B* föld 1 acre-jén befektetett össztőke azonban ennek ellenére továbbra is hoz extraprofitot, bár ez csökken a kisebb termelékenységű tőke tömegének növekedésével s e termelékenységlemaradás mérvével. A járadék — miközben a tőke és a termelés nő — itt acre-enként abszolúte csökken, nem pedig csak viszonylag, a befektetett tőke növekvő nagyságához képest, mint a második esetben.

A járadék csak akkor szűnhet meg, ha a jobb minőségű *B* föld össztermékének egyéni átlagos termelési ára egybeesik a szabályozó árral, ha tehát a termelékenyebb első tőkebefektetések egész extraprofitját elhasználták az átlagprofit kialakításához.

Az acre-enkénti járadék csökkenésének legalsó határa az a pont, amelyen eltűnik. De ezt a pontot nem akkor érik el, amikor a pótlólagos tőkebefektetések az árszabályozónál kisebb termelékenységgel termelnek, hanem amikor a kisebb termelékenységű tőkerészek pótlólagos befektetése olyan méreteket ölt, hogy hatásuk kiegyenlíti az első tőkebefektetések nagyobb termelékenységét, s a befektetett össztőke termelékenysége ugyanakkora lesz, mint az *A* földön befektetett tőkéé, tehát a *B* földön termett gabona egyéni átlagára egyenlővé lesz az *A* föld gabonájáéval.

A szabályozó termelési ár, amely quarterenként 3 font sterling, ebben az esetben is változatlan maradna, noha a járadék eltűnt volna.

Csak ettől a ponttól kezdve kellene a termelési árnak novekednie, vagy azért, mert a pótlólagos tőke termelékenysége még jobban csokkent, vagy mert az ugyanolyan alacsony termelékenységű pótlólagos tőke nagysága novekedett. Ha például a 703. oldalon szereplő táblázatban $1^1/_2$ quarter helyett $2^1/_2$ quartert termelnének quarterenként 4 font sterlingért ugyanazon a foldon, akkor osszesen 7 quartert kapnánk 22 font sterling termelési koltséggel; 1 quarter gabona $3^1/_7$ font sterlingbe kerülne; tehát $^1/_7$-del drágább volna az általános termelési árnál, s ez utóbbinak novekednie kellene.

Sokáig lehetne még tehát az árszabályozónál kisebb termelékenységű, sőt mind kisebb termelékenységű pótlólagos tőkét alkalmazni, amíg a legjobb foldeken termett gabona quarterének egyéni átlagára elérné az általános termelési árat, vagyis amíg utóbbinak az előbbi folotti tobblete s ezzel az extraprofit és a járadék teljesen eltűnne.

És még ebben az esetben is, amikor a járadék eltűnik a jobb talajfajtákon, terméküк egyéni átlagára csak elérné az általános termelési árat, tehát még nem volna szükség arra, hogy az utóbbi emelkedjék.

A fenti példában a jobb minőségű *B* foldön, amely azonban a leggyengébb a jobb minőségű, vagyis járadékot hozó talajfajták közott, $3^1/_2$ quartert termeltek az extratermelékenységű 5 font sterling tőkével és $2^1/_2$ quartert az árszabályozónál kisebb termelékenységű 10 font sterling tőkével, osszesen tehát 6 quartert termeltek s ennek $^5/_{12}$ része a kisebb termelékenységű két utolsó tőkerész eredménye. Csak ekkor emelkedik a 6 quarter egyéni átlagos termelési ára quarterenként 3 font sterlingre és esik egybe az általános termelési árral.

A foldtulajdon törvényének uralma alatt azonban az utolsó $2^1/_2$ quartert nem lehetett volna ily módon quarterenként 3 font sterlingért megtermelni, kivéve azt az esetet, amikor ezt a gabonamennyiséget az *A* fold $2^1/_2$ új acre-jén termelhették volna meg. Az az eset, amikor a pótlólagos tőke már csak az általános termelési áron termel, szabta volna meg a határt. Ezen a határon túl az egyazon földön való pótlólagos tőkebefektetésnek meg kellene szűnnie.

Ha ugyanis a bérlő a két első tőkebefektetésért egyszer $4^1/_2$ font sterling járadékot koteles fizetni, akkor ezt továbbra is ki kell fizetnie és minden olyan tőkebefektetés, amely a gabona quarterjét 3 font sterlingnél drágábban termeli meg, levonást okozna profitjából. Ez megakadályozza, hogy az egyéni átlagár az árszabályozónál alacsonyabb termelékenység esetén kiegyenlítődjék.

Nézzük meg ezt az esetet az előbbi példában, ahol az *A* fold quarterenként 3 font sterlinges termelési ára szabályozza az árat a *B* föld számára.

Tőke	Profit	Termelési költségek	Hozam	Termelési költségek quarterenként	Eladási ár quarterenként	Eladási ár összesen	Extraprofit	Veszteség
£	£	£	quarter	£	£	£	£	£
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	2	$1^1/_2$	3	6	3	—
$2^1/_2$	$^1/_2$	3	$1^1/_2$	2	3	$4^1/_2$	$1^1/_2$	—
5	1	6	$1^1/_2$	3	3	$4^1/_2$	—	$1^1/_2$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18				18	$4^1/_2$	$4^1/_2$

A két első tőkebefektetés $3^1/_2$ quarterének termelési költsége a bérlő számára szintén 3 font sterling quarterenként, minthogy $4^1/_2$ font sterling járadékot kell fizetnie, tehát itt az egyéni termelési ár és az általános termelési ár közti különbözet nem az ő zsebébe kerül. A bérlő tehát a két első tőkebefektetés termékének ártöbbletét nem használhatja fel a harmadik és negyedik tőkebefektetés termékeinél mutatkozó hiány kiegyenlítésére.

A harmadik tőkebefektetés $1^1/_2$ quarterje a bérlőnek profittal együtt 6 font sterlingbe kerül; minthogy azonban a szabályozó ár quarterenként 3 font sterling, csak $4^1/_2$ font sterlingért adhatja el. Nemcsak az egész profitot veszítené tehát el, hanem ezen felül még $^1/_2$ font sterlinget, vagyis a befektetett 5 font sterling tőke 10%-át. A bérlő profit- és tőkevesztesége a harmadik befektetésnél $1^1/_2$ font sterling, a negyedik tőkebefektetésnél 3 font sterling, összesen $4^1/_2$ font sterling lenne, éppen annyi, mint a jobb tőkebefektetések mellett létrejött járadék, e tőkebefektetések egyéni termelési ára azonban éppen azért nem kerülhet bele kiegyenlítésképpen a *B* föld össztermékének egyéni átlagos termelési árába, mert ezt a többletet járadék formájában másnak fizették ki.

Ha a szükséglet megkövetelné, hogy a pótlólagos $1^1/_2$ quartert a harmadik tőkebefektetéssel termeljék meg, akkor a szabályozó piaci árnak quarterenként 4 font sterlingre kellene emelkednie. A szabályozó piaci ár e megdrágulása következtében a *B* földön az első és második tőkebefektetés járadéka emelkedne, s az *A* földön járadék keletkezne.

Tehát bár a különbözeti járadék nem más, mint extraprofit formális átváltozása járadékká, s a földtulajdon itt csak lehetővé teszi, hogy a földbirtokos a bérlő extraprofitját a saját zsebébe juttassa, mégis kitűnik, hogy a tőkének egyazon földterületen egymást követő befektetése, vagy más szóval az egyazon földterületre befektetett tőke növelése, a tőke csökkenő termelékenysége és változatlan sza-

bályozó ár mellett, jóval előbb éri el határát, tehát valójában többékevésbé beleütkozik egy mesterséges korlátba az extraprofitnak földjáradékká történő pusztán formális átváltozása folytán, ami a földtulajdon kovetkezménye. Az általános termelési ár novekedése tehát, amely itt előbb válik szükségessé, mint különben, itt nemcsak oka a különbozeti járadék novekedésének, hanem a kulonbozeti járadéknak mint járadéknak a létezése egyszersmind oka annak, hogy az általános termelési ár előbb és gyorsabban novekszik, s ezzel biztosítja a szükségessé vált nagyobb termékmennyiség piacrahozatalát.

Megjegyzendő továbbá:

A *B* foldon eszkozolt pótlólagos tőkebefektetés nem novelhetné a szabályozó árat 4 font sterlingre, mint a fenti példában, ha az *A* fold egy második tőkebefektetéssel a pótlólagos terméket 4 font sterlingnél olcsóbban szolgáltatná, vagy ha *A*-nál rosszabb új fold venne részt a konkurrenciában, amely foldon a termelési ár ugyan 3 font sterlingnél magasabb, de 4 font sterlingnél alacsonyabb. Látjuk tehát, hogy az I. és II. számú különbozeti járadék, ugyanakkor, amikor az első alapja a másodiknak, egyszersmind határt is szabnak egymásnak s ez az oka annak, hogy hol egyazon folddarabon egymás után fektetnek be tőkét, hol új pótlólagos foldon kerül sor egymás melletti tőkebefektetésre. Ugyanígy másutt is határt szabnak egymásnak, pl. ott, ahol jobb fold kerül sorra.

Negyvennegyedik fejezet

KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK A LEGROSSZABB MEGMŰVELT FÖLDÖN IS

Tegyük fel, hogy a gabona iránti kereslet novekszik s ezt csak úgy lehet kielégíteni, ha egymás után az árszabályozónál alacsonyabb termelékenységű tőkéket fektetnek be a járadékot hozó foldeken, vagy ugyancsak csokkenő termelékenységű pótlólagos tőkebefektetéseket eszkozolnek az *A* foldon, vagy az *A*-nál gyengébb minőségű új foldeken fektetnek be tőkét.

Tekintsük a *B* foldet a járadékot hozó foldek képviselőjének.

A pótlólagos tőkebefektetés megkoveteli, hogy a piaci ár az eddigi szabályozó termelési ár folé, vagyis quarterenként 3 font sterling folé emelkedjék, mert ez teszi lehetővé a termelésnek egy quarterrel (ez itt egymillió quartert jelenthet, mint ahogy minden egyes acre egymillió acre-t jelképezhet) való megnovelését a *B* foldon. Lehetséges,

hogy ekkor a *C*, *D* stb. talajfajtákon, amelyek a legnagyobb járadékot hozzák, szintén több terméket állítanak elő, de csak csökkenő extratermelékenységgel; de feltételezzük, hogy a *B* föld egy quarter gabonája szükséges a kereslet fedezésére. Ha ezt az egy quartert olcsóbban lehet megtermelni azáltal, hogy a *B* földön fektetnek be pótlólagos tőkét, mint azáltal, hogy ugyanakkora pótlólagos tőkét az *A* földön fektetnek be, vagy azáltal, hogy rátérnek a még rosszabb $A—_1$ földre, amely pl. a quarter gabonát csak 4 font sterlingért tudja megtermelni, az *A* földön befektetett pótlólagos tőke viszont ezt már $3^3/_4$ font sterlingért megtermelhetné, akkor a piaci árat a *B* föld pótlólagos tőkéje szabályozná.

A most is 1 quartert termelt 3 font sterlingért. *B* szintén összesen $3^1/_2$ quartert termelt összesen 6 font sterling egyéni termelési áron, mint eddig. Ha mármost a *B* földön 4 font sterling pótlólagos termelési költségre (profittal együtt) van szükség ahhoz, hogy egy további quartert termeljenek, az *A* földön viszont ezt $3^3/_4$ font sterlinggel lehetne elérni, akkor az 1 quartert természetesen nem a *B*, hanem az *A* földön termelnék meg. Tegyük fel tehát, hogy az 1 quarter gabonát a *B* földön $3^1/_2$ font sterling pótlólagos termelési költséggel lehet előállítani. Ebben az esetben $3^1/_2$ font sterling lenne a szabályozó ár az egész termelés számára. *B* a maga termékét, amely most $4^1/_2$ quarter, $15^3/_4$ font sterlingért adná el. Ebből levonandó az első $3^1/_2$ quarter gabona 6 font sterling termelési költsége és az utolsó quarter $3^1/_2$ font sterling termelési költsége, összesen tehát $9^1/_2$ font sterling. A járadékra $6^1/_4$ font sterling extraprofit marad, míg régebben csak $4^1/_2$ font sterling maradt. Ez esetben az *A* acre ugyancsak hozna $^1/_2$ font sterling járadékot; de a $3^1/_2$ font sterling termelési árat nem a legrosszabb, *A* föld, hanem a jobb, *B* föld szabályozná. Ez természetesen azt feltételezi, hogy új *A* minőségű földhöz, amelynek fekvése éppolyan kedvező, mint az eddig megművelté, nem lehet hozzájutni, hanem vagy arra lenne szükség, hogy egy második, de nagyobb termelési költségekkel működő tőkét fektessenek be az *A* föld már megművelt területén, vagy arra, hogy még gyengébb, $A—_1$ földet fogjanak művelés alá. Mihelyt egymást követő tőkebefektetések következtében a II. számú különbözeti járadék érvényesülni kezd, lehetséges, hogy az emelkedő termelési ár határát jobb föld szabályozza s hogy a legrosszabb föld, az I. számú különbözeti járadék alapja, ugyancsak hoz járadékot. Így aztán pusztán különbözeti járadék mellett valamennyi megművelt föld hozna járadékot. Ekkor a következő két táblázatot kapnánk, amelyekben termelési költségen az előlegezett tőke összege plusz 20% profit értendő, tehát minden $2^1/_2$ font sterling tőkére $^1/_2$ font sterling profit, összesen 3 font sterling.

Talajfajta	Acre	Termelési költségek £	Termék quarter	Eladási ár £	Pénzhozam £	Járadék gabonában quarter	Járadék pénzben £
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3^1/_2$	3	$10^1/_2$	$1^1/_2$	$4^1/_2$
C	1	6	$5^1/_2$	3	$16^1/_2$	$3^1/_2$	$10^1/_2$
D	1	6	$7^1/_2$	3	$22^1/_2$	$5^1/_2$	$16^1/_2$
Összesen	4	21	$17^1/_2$		$52^1/_2$	$10^1/_2$	$31^1/_2$

Ez a helyzet, mielőtt a *B* földön befektetik a $3^1/_2$ font sterling új tőkét, amely csak 1 quartert hoz. E tőkebefektetés után a helyzet a következőképpen alakul:

Talajfajta	Acre	Termelési költségek £	Termék quarter	Eladási ár £	Pénzhozam £	Járadék gabonában quarter	Járadék pénzben £
A	1	3	1	$3^1/_2$	$3^1/_2$	$^1/_7$	$^1/_2$
B	1	$9^1/_2$	$4^1/_2$	$3^1/_2$	$15^3/_4$	$1^{11}/_{14}$	$6^1/_4$
C	1	6	$5^1/_2$	$3^1/_2$	$19^1/_4$	$3^{11}/_{14}$	$13^1/_4$
D	1	6	$7^1/_2$	$3^1/_2$	$26^1/_4$	$5^{11}/_{14}$	$20^1/_4$
Összesen	4	$24^1/_2$	$18^1/_2$		$64^3/_4$	$11^1/_2$	$40^1/_4$

{A számítás megint nem egészen pontos. A *B* föld bérlőjének a $4^1/_2$ quarter először $9^1/_2$ font sterling termelési költséghe és másodszor $4^1/_2$ font sterling járadékba, összesen 14 font sterlingbe kerül; quarterenkénti átlag = $3^1/_9$ font sterling. Össztermékének ez az átlagára lesz tehát a szabályozó piaci ár. Eszerint a járadék az *A* földön $^1/_9$ font sterling lenne és nem $^1/_2$ font sterling, a *B* földön pedig most is $4^1/_2$ font sterling maradna: $4^1/_2$ quarter à $3^1/_9$ font sterling = 14 font sterling, ebből levonandó $9^1/_2$ font sterling termelési költség, marad extraprofitra $4^1/_2$ font sterling. Látjuk: noha a számokat módosítani kell, a példa megmutatja, hogyan szabályozhatja a II. számú különbözeti járadék folytán a jobb minőségű, már járadékot hozó föld az árat, s hogyan változtatható át ezáltal *valamennyi* föld járadékot hozó földdé, még az is, amely eddig nem adott járadékot. — *E. F.*}

A gabonajáradéknak növekednie kell, mihelyt a gabona szabályozó termelési ára növekszik, mihelyt tehát az egy quarter gabona termelési ára a szabályozó földön, vagy a szabályozó tőkebefektetése vala-

melyik talajfajtán növekszik. Olyan ez, mintha valamennyi talajfajta terméketlenebbé vált volna és például $2^1/_2$ font sterling új tőkebefektetéssel mindegyik csak $^5/_7$ quartert termelne 1 quarter helyett. Amennyivel több gabonát termelnek ugyanakkora tőkebefektetéssel, az extratöbblettermékké változik át és ebben az extraprofit, tehát a járadék ölt testet. Ha feltesszük, hogy a profitráta változatlan marad, a bérlő a maga profitjáért kevesebb gabonát vásárolhat. A profitráta változatlan maradhat, ha a munkabér nem emelkedik, vagy mert a fizikai minimumra, tehát a munkaerő normális értéke alá szorítják le; vagy mert a munkás egyéb, az ipar által előállított fogyasztási cikkei viszonylag olcsóbbá váltak; vagy mert a munkanapot meghosszabbították vagy intenzívebbé tették s ezért a termelés nemmezőgazdasági ágainak profitrátája, amely azonban a mezőgazdasági profitot szabályozza, változatlan maradt, sőt esetleg emelkedett; vagy mert a mezőgazdaságban ugyanakkora tőkét fektetnek ugyan be, de ennek nagyobb része állandó és kisebb része változó.

Megvizsgáltuk tehát az első módját annak, hogyan keletkezhet járadék az eddig legrosszabb, *A* földön anélkül, hogy még rosszabb földet vennének művelés alá; éspedig ama különbözet révén, amely e föld egyéni, eddig szabályozó termelési ára, valamint azon új, magasabb termelési ár között áll fenn, amelyen az utolsó pótlólagos tőke ennél kisebb termelékenységgel jobb földön a szükséges pótlólagos terméket előállítja.

Ha a pótlólagos terméket az $A—_1$ földnek kellett volna előállítania, amely a quarter gabonát csak 4 font sterlingért képes megtermelni, akkor az *A* földön a járadék acre-enként 1 font sterlingre emelkedett volna. De ebben az esetben $A—_1$ mint a legrosszabb művelés alatt álló föld *A* helyére került volna s ez utóbbi előlépett volna a járadékot hozó talajfajták sorának utolsó tagjává. Az I. számú különbözeti járadék megváltozott volna. Ez az eset tehát kívül esik a II. számú különbözeti járadék vizsgálatán, amely járadék egyazon földbe egymás után befektetett tőkék különböző termelékenységéből fakad.

Ezenkívül azonban még két módon keletkezhet különbözeti járadék az *A* földön.

Változatlan ár mellett — ez lehet akármilyen adott ár, még olyan is, amely az előzőhöz képest csökkenést jelent — abban az esetben, ha a pótlólagos tőkebefektetés extratermelékenységet eredményez, aminek pedig éppen a legrosszabb földön egy bizonyos pontig nyilvánvalóan mindig így kell lennie.

Másodszor azonban abban az esetben, ha, éppen fordítva, az egymást követő tőkebefektetések termelékenysége az *A* földön csökken.

Mindkét esetben feltételezzük, hogy a megnovelt termelésre a keresletnek szüksége van.

Itt azonban a különbözeti járadék szempontjából egy sajátos nehézség jelentkezik, ama korábban kifejtett torvény következtében, amely szerint mindig a gabona quarterének egyéni átlagos termelési ára határozza meg az egész termelésre (vagyis az egész tőkebefektetésre) vonatkozóan az általános termelési árat. Az *A* foldnél azonban — eltérően a jobb talajfajtáktól — nincs egy tőle függetlenül adott termelési ár, amely új tőkebefektetések számára korlátozná az egyéni termelési ár kiegyenlítődését az általánossal. Mert *A* egyéni termelési ára nem más, mint a piaci árat szabályozó általános termelési ár.

Tegyük fel:

1. *Az egymást követő tőkebefektetések növekvő termelékenysége esetén* az *A* föld 1 acre-jén 5 font sterling előlegezett tőkével, ami 6 font sterling termelési költségnek felel meg, 2 quarter helyett 3-at lehet termelni. Az első $2^1/_2$ font sterling tőkebefektetés 1 quartert, a második 2 quartert hoz. Ebben az esetben 6 font sterling termelési koltség 3 quartert ad, vagyis 1 quarter átlagosan 2 font sterlingbe kerül; ha tehát a 3 quartert 2 font sterlingért adják el, akkor *A* most sem hoz járadékot, hanem csak a II. számú különbözeti járadék alapja változott meg. 3 font sterling helyett 2 font sterling lett a szabályozó termelési ár; $2^1/_2$ font sterling tőke a legrosszabb foldon most átlagosan $1^1/_2$ quartert termel, nem pedig 1-et, és most ez számít hivatalos termékenységnek valamennyi jobb minőségű talajfajta számára $2^1/_2$ font sterling tőkebefektetés mellett. Eddigi extratöbblettermékük egy része mostantól fogva szükséges terméküket növeli, mint ahogy extraprofitjuk egy része az átlagprofitot növeli.

Ha azonban úgy számolnak, mint a jobb talajfajtákon, ahol az átlagkiszámítás mit sem változtat az abszolút tobbleten, mert számukra az általános termelési ár mint a tőkebefektetés korlátja adva van, akkor az első tőkebefektetés egy quarterje 3 font sterlingbe, a második befektetés 2 quarterje pedig egyenként csak $1^1/_2$ font sterlingbe kerül. Az *A* földön tehát 1 quarter gabonajáradék, illetve 3 font sterling pénzjáradék keletkezne, a 3 quarter gabonát azonban a régi áron, összesen 9 font sterlingért adnák el. Ha $2^1/_2$ font sterlingnyi harmadik tőkebefektetésre kerülne a sor, amelynek termékenysége a másodikéval azonos, akkor most összesen 5 quartert termelnének 9 font sterling termelési költséggel. Ha az *A* föld egyéni átlagos termelési ára maradna a szabályozó, akkor a gabona quarterjét most $1^4/_5$ font sterlingért kellene eladni. Az átlagár ismét csökkent volna, nem azért, mert a harmadik tőkebefektetés termékenysége újból növekedett, hanem csak mert új pótlólagos tőkét fektettek be, amely-

nek pótlólagos termékenysége ugyanakkora, mint a másodiké. Az egymást követő tőkebefektetések, amelyeknek termékenysége magasabb, de nem változó, az *A* földön nem a járadékot növelnék, mint a járadékot hozó talajfajtákon, hanem csökkentenék a termelési árat, s ezzel — egyébként azonos körülmények mellett — megfelelően csökkentenék a különbözeti járadékot valamennyi többi talajfajtán. Ha viszont a 3 font sterling termelési költséggel 1 quartert adó első tőkebefektetés magában véve mérvadó maradna, akkor az 5 quartert 15 font sterlingért adnák el, s az *A* földön eszközölt későbbi tőkebefektetések különbözeti járadéka 6 font sterling lenne. Az *A* föld 1 acre-jén pótlólagosan befektetett többlettőke, bármilyen formában alkalmazzák is, itt a termelés tökéletesítését jelentené, s a pótlólagos tőke az eredeti tőkerészt is termelékenyebbé tenné. Értelmetlenség volna azt mondani, hogy a tőke $^1/_3$-a 1 quartert termelt, a többi $^2/_3$ pedig 4 quartert. 9 font sterling 1 acre-en mindig 5 quartert termelne, 3 font sterling pedig csak 1 quartert. Teljesen a körülményektől függ, hogy keletkezne-e itt járadék, illetve extraprofit, vagy sem. Normális körülmények között a szabályozó termelési árnak csökkennie kellene. Így van ez akkor, ha az *A* földet csak azért művelik meg jobban és nagyobb költségekkel, mert a jobb talajfajtákon is ez történik — ha tehát a mezőgazdaság általános forradalmáról van szó; úgyhogy most, ha az *A* föld természetes termékenységéről beszélünk, feltételezzük, hogy nem 3 font sterlinggel, hanem 6, illetve 9 font sterlinggel művelik meg. Ez különösen akkor lenne igaz, ha az *A* föld művelés alatt álló területének nagyobb részét, amely a szóban forgó ország gabonájának zömét szolgáltatja, ezzel az új módszerrel művelnék meg. Ha azonban a tökéletesítés egyelőre az *A* föld területének csak egy kis részét érintené, akkor ez a jobban megművelt rész extraprofitot szolgáltatna, s a földbirtokos azon volna, hogy azt minél előbb teljesen vagy részben járadékká változtassa és mint járadékot rögzítse. Így tehát — ha a kereslet lépést tart a növekvő kínálattal — amilyen mértékben az új módszer az *A* föld egész területét lassanként hatalmába kerítené, fokozatosan járadék jöhetne létre valamennyi *A* minőségű földön, s az extratermelékenységet a piaci viszonyoktól függően teljesen vagy részben elkobozhatnák. Ily módon a megnövelt tőkebefektetés extraprofitjának járadék formájában való rögzítésével megakadályozhatnák azt, hogy *A* termelési ára kiegyenlítődjék nagyobb tőkebefektetéssel elért termékének átlagárává. Ez esetben megint az történne, amit már korábban láttunk a jobb földeken csökkenő termelékenységgel befektetett pótlólagos tőkéknél, hogy ugyanis az extraprofitnak földjáradékká való átváltozása, azaz a földtulajdon közbelépése megnövelné a termelési árat, úgyhogy a különbözeti

járadék nem pusztán következménye lenne az egyéni és általános termelési ár közötti különbözetnek. Az *A* föld számára ez megakadályozná a két ár egybeesését, mert meggátolná a termelési árnak az *A* föld átlagos termelési ára által való szabályozását; a termelési árat tehát a szükségesnél magasabban tartaná, s ezáltal járadékot hozna létre. Még szabad gabonabehozatal mellett is elérhető vagy fenntartható lenne ugyanez az eredmény, mert a bérlők rákényszerülnének arra, hogy azt a földet, amely a külföld részvételével meghatározott termelési ár mellett gabonatermelésben csak úgy tudna konkurrálni, ha nem hozna járadékot, más célra, például legelőnek használják, tehát csak járadékot hozó földeken termeljenek gabonát, azaz olyan földeken, amelyeknek quarterenkénti egyéni átlagos termelési ára alacsonyabb, mint a külföld részvételével meghatározott termelési ár. Általában fel kell tételeznünk, hogy adott esetben a termelési ár csökkenni fog, de nem a maga átlagos áráig, hanem annál magasabb lesz, viszont nem éri el a legrosszabbul megművelt, *A* föld termelési árát, úgyhogy az *A* minőségű új föld konkurrenciája korlátokba ütközik.

2. *A pótlólagos tőkék csökkenő termelékenysége esetén.* Tegyük fel, hogy az $A-_1$ föld a pótlólagos egy quartert csak 4 font sterlingért termelhetné meg, az *A* föld viszont $3^3/_4$ font sterlingért, tehát 4-nél olcsóbban, de $^3/_4$ font sterlinggel drágábban, mint azt a quartert, amelyet az *A* föld az első tőkebefektetés mellett állított elő. Ez esetben az *A* földön termelt két quarter árösszege = $6^3/_4$ font sterling; tehát a quarterenkénti átlagár = $3^3/_8$ font sterling. A termelési ár emelkedne, de csak $^3/_8$ font sterlinggel, ha viszont a pótlólagos tőkét új földön fektetnék be, amely $3^3/_4$ font sterlingért termel, akkor a termelési ár további $^3/_8$ font sterlinggel $3^3/_4$ font sterlingre növekednék s ez valamennyi többi különbözeti járadék megfelelő emelkedését idézné elő.

Az *A* földön termelt gabona quarterjének $3^3/_8$ font sterling termelési ára ily módon kiegyenlítődne az ugyanezen földön megnövelt tőkebefektetés mellett előállított termék átlagos termelési árává és szabályozó ár lenne; járadékot tehát nem hozna, mert nem lenne extraprofit.

Ha azonban ezt a második tőkebefektetés által termelt quartert $3^3/_4$ font sterlingért adnák el, akkor az *A* föld most $^3/_4$ font sterling járadékot hozna, mégpedig az *A* földnek azokon az acre-jein is, amelyeken nem történt pótlólagos tőkebefektetés, amelyek tehát a quarter gabonát továbbra is 3 font sterlingért állítják elő. Ameddig vannak *A* minőségű, még meg nem művelt területek, az ár csak időlegesen emelkedhetne $3^3/_4$ font sterlingre. Újabb *A* minőségű földek bekapcsolódása a konkurrenciába a termelési árat mindaddig 3 font ster-

lingen tartaná, amíg nem volna már több olyan *A* föld, amelynek kedvező helyzete lehetővé tenné, hogy a quarter gabonát $3^3/_4$ font sterlingnél olcsóbban állítsa elő. Ezt tehát fel kellene tételeznünk, noha a földtulajdonos, ha a föld egy acre-je járadékot hoz, nem fogja a másik acre-t járadék nélkül a bérlőnek átengedni.

Az viszont a második tőkebefektetésnek a rendelkezésre álló *A* földön való nagyobb vagy kisebb elterjedésétől függene, hogy a termelési ár átlagárrá egyenlítődik-e ki, vagy a második tőkebefektetés $3^3/_4$ font sterlinges egyéni termelési ára válik-e szabályozóvá. Utóbbi csak akkor következik be, ha a földbirtokosnak ideje van arra, hogy azt az extraprofitot, amelyre mindaddig szert tennének, amíg a keresletet quarterenként $3^3/_4$ font sterling árú gabonával elégítik ki, mint járadékot rögzítse.

Utána kell nézni, mit mond Liebig a föld csökkenő termékenységéről egymást követő tőkebefektetések esetén. Láttuk, hogy a tőkebefektetések extratermelékenységének fokozatos csökkenése változatlan termelési ár mellett mindig növeli az acre-enkénti járadékot s hogy ezt még csökkenő ár esetén is teheti.

Általánosságban azonban meg kell jegyeznünk a következőt: A tőkés termelési mód szempontjából a termék viszonylag mindig megdrágul, ha ugyanannak a terméknek az előállításához újabb kiadásra van szükség, ha valamiért fizetni kell, amiért régebben nem fizettek. A termelésben elfogyasztott tőke pótlásán ugyanis csak értékek pótlása értendő, amely értékek bizonyos termelési eszközökben testesülnek meg. A termelésben ingyenes tényezőkként részt vevő természeti elemek, bármilyen szerepet játszanak is, nem mint a tőke alkotórészei, hanem mint a tőke ingyenes természeti ereje vesznek részt a termelésben, vagyis mint a munka ingyenes természeti termelőereje, amely azonban a tőkés termelési mód alapján — mint minden termelőerő — a tőke termelőerejének tűnik. Ha tehát egy ilyen eredetileg ingyenes természeti erő részt vesz a termelésben, az ármeghatározásnál mindaddig nem jön számításba, amíg a segítségével előállított termék a szükséglet kielégítésére elegendőnek bizonyul. Ha azonban a fejlődés előrehaladásával több termékre van szükség, mint amennyit e természeti erő segítségével elő lehet állítani, ha tehát ezt a pótlólagos terméket e természeti erő segítsége nélkül, vagy emberi közreműködéssel, emberi munka nyújtotta támogatással kell megtermelni, akkor új pótlólagos elem kerül bele a tőkébe. Ugyanannak a terméknek az előállításához tehát viszonylag több tőkekiadásra van szükség. Minden egyéb körülményt változatlannak véve, a termelés megdrágul.

{Egy füzetből, melynek felirata: „Megkezdve 1876 február közepén."}

Különbözeti járadék és járadék mint a földbe bekebelezett tőke puszta kamata.

Az úgynevezett tartós talajjavítások — amelyek megváltoztatják a talaj fizikai, sőt részben kémiai sajátosságait is olyan műveletek révén, amelyek tőkekiadásba kerülnek és úgy tekinthetők, mint tőke bekebelezése a földbe — szinte kivétel nélkül arra irányulnak, hogy egy bizonyos földdarabot, a föld bizonyos körülhatárolt területét, olyan tulajdonságokkal lássák el, amilyenekkel más föld, más helyen és gyakran egészen közelben, természettől fogva rendelkezik. Az egyik föld természettől fogva sima, a másikat el kell egyengetni; az egyik természetes vízlevezetéssel rendelkezik, a másiknak mesterséges alagcsövezésre van szüksége; az egyiknek természettől fogva mély termőtalaja van, a másiknál ezt mesterségesen kell mélyíteni; az egyik agyagos föld eleve kellő mennyiségű homokkal van keveredve, a másiknál a kellő arányt még meg kell teremteni; az egyik rétet maga a természet öntözi vagy iszaposítja, a másiknál ehhez munkára vagy, a polgári közgazdászok nyelvén, tőkére van szükség.

Így aztán igazán mulatságos az az elmélet, hogy az egyik földnél, amelynek viszonylagos előnyei szerzett előnyök, a járadék kamat, a másiknál pedig, amely ezekkel az előnyökkel természettől fogva rendelkezik, nem az. (Valójában azonban a kifejtés során a dolgot úgy ferdítik el, hogy mivel az egyik esetben a járadék valóban egybeesik a kamattal, ezért a többi esetben is, ahol ez világosan nem így van, kamatnak kell nevezni, kamatnak kell hazudni.) De a föld a tőkebefektetés után nem azért hoz járadékot, mert tőkét fektettek bele, hanem mert a tőkebefektetés a földet a korábbinál termelékenyebb befektetési területté tette. Tegyük fel, hogy egy ország minden földjének szüksége van ilyen tőkebefektetésre. Ekkor minden olyan földdarabnak, ahol ez még nem történt meg, először át kell mennie ezen a szakaszon, s az a járadék (vagyis az adott esetben az a kamat), amelyet a tőkebefektetéssel már ellátott föld hoz, éppúgy különbözeti járadék, mintha ezzel az előnnyel természettől fogva rendelkeznék, a másik földnek pedig ezt előbb mesterségesen meg kellene szereznie.

Ez a kamattá feloldható járadék is tiszta különbözeti járadékká válik, mihelyt a befektetett tőke amortizálódott. Különben ugyanannak a tőkének kétszer kellene meglennie mint tőkének.

A legmulatságosabb jelenségek egyike, hogy Ricardónak mindazok az ellenfelei, akik tagadják, hogy az értéket kizárólag a munka határozza meg, a különbözeti járadéknak a földek különbözőségével

való magyarázatán azt kifogásolják, hogy itt a természetet és nem a munkát teszi meg értékmeghatározóvá; ugyanakkor pedig amellett kardoskodnak, hogy ezt az értéket a fekvés, vagy pedig és még inkább a művelés során a földbe fektetett tőke kamata határozza meg. Ugyanannyi munka ugyanakkora értéket ad az adott idő alatt létrehozott terméknek; de e termék nagysága, illetve mennyisége, tehát az az értékrész is, amely e termék bizonyos hányadára jut, a munka adott mennyisége mellett kizárólag a termék mennyiségétől függ, ez utóbbit pedig az adott mennyiségű munka termelékenysége, nem pedig mennyiségének nagysága határozza meg. Teljesen közömbös, hogy ez a termelékenység a természetnek vagy a társadalomnak köszönhető-e. A termelési költségeket csak akkor gyarapítja új alkotórésszel, ha maga is munkába, tehát tőkébe kerül, már pedig a puszta természet nem kerül semmibe.

Negyvenötödik fejezet

AZ ABSZOLÚT FÖLDJÁRADÉK

A különbözeti járadék elemzésénél abból a feltevésből indultunk ki, hogy a legrosszabb föld nem fizet földjáradékot, vagy hogy általánosabban fejezzük ki magunkat, csak az a föld fizet földjáradékot, amely föld termékének egyéni termelési ára a piacot szabályozó termelési ár alatt van, úgyhogy ily módon extraprofit keletkezik, amely földjáradékká alakul át. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a különbözeti járadéknak mint különbözeti járadéknak a törvénye teljesen független e feltevés helyességétől vagy helytelenségétől.

Ha az általános, a piacot szabályozó termelési árat P-vel jelöljük, akkor az A-val jelölt legrosszabb talajfajta termékének P-je egybeesik e talajfajta egyéni termelési árával; vagyis az ár megfizeti a termelésben elfogyasztott állandó és változó tőkét plusz az átlagprofitot (= vállalkozói nyereséget plusz kamatot).

A földjáradék itt nullával egyenlő. Az ezután következő jobb minőségű, B talajfajta egyéni termelési ára $= P'$, és $P > P'$; vagyis P többet fizet, mint a B kategóriájú föld termékének valóságos termelési árát. Tegyük fel mármost, hogy $P—P' = d$; d az a többlet, amellyel P meghaladja P'-t, tehát az az extraprofit, melyet a B kategóriájú föld bérlője ér el. Ez a d földjáradékká lesz, mely a föld tulajdonosának fizetendő. Tegyük fel, hogy a harmadik, C kategóriájú földön a valóságos termelési ár P'', és $P—P'' = 2\,d$; tehát ez a $2\,d$

lesz földjáradékká; ugyanígy a negyedik, D kategóriájú földön az egyéni termelési ár P''' és $P—P''' = 3\ d$, amely 3 d szintén földjáradékká lesz és így tovább. Most gondoljuk el, hogy az a feltevés, mely szerint az A kategóriájú földön a járadék $= 0$ s ennélfogva e föld termékének ára $P + 0$, helytelen, gondoljuk el, hogy ellenkezőleg, ez a föld is ad járadékot, amely $= r$, akkor ebből két dolog következnék.

Először: az A kategóriájú föld termékének árát nem a saját termelési ára szabályozná, hanem e termelési áron felül bizonyos többletet tartalmazna, vagyis a termék ára $P + r$-rel lenne egyenlő. Mert ha feltételezzük, hogy a tőkés termelési mód menete normális, vagyis feltéve, hogy az r többlet, melyet a bérlő a földtulajdonosnak fizet, nem a munkabérből és nem a tőke átlagprofitjából való levonás, akkor a bérlő ezt csak annak következtében fizetheti, hogy termékét a termelési áron felül adja el, tehát hogy extraprofithoz jutna, ha ezt a többletet a földjáradék alakjában nem kellene átengednie a földtulajdonosnak. Ebben az esetben valamennyi talajfajta piacra dobott össztermékének szabályozó piaci ára nem az a termelési ár volna, melyet a tőke általában a termelés minden területén eredményez, vagyis nem az az ár volna, mely a kiadások és az átlagprofit összegével egyenlő, hanem a termelési ár plusz földjáradék, $P + r$, nem pedig P. Mert az A kategóriájú föld termékének ára fejezi ki általában a szabályozó általános piaci ár határát, azét az árét, amelyen az össztermék előállítható és ennyiben szabályozza az össztermék árát.

Másodszor azonban ebben az esetben, bár a föld termékének általános ára lényegesen módosulna, ez a különbözeti földjáradék törvényét egyáltalában nem szüntetné meg. Mert ha az A kategóriájú föld termékének ára és ezzel az általános piaci ár $P + r$-rel egyenlő, akkor a B, C, D stb. kategóriájú föld termékének ára szintén $P + r$ lenne. Mivel azonban a B földnél $P—P' = d$, ezért $(P + r)—(P' + r)$ szintén $= d$, a C földnél $P—P'' = (P + r) — (P'' + r) = 2\ d$, végül a D földnél $P—P''' = (P + r)—(P''' + r) = 3\ d$ és így tovább. A különbözeti földjáradék tehát változatlanul ugyanaz lenne és ugyanaz a törvény szabályozná, bár a földjáradék olyan elemet tartalmazna, amely független ettől a törvénytől és a föld termékének árával egyidejűleg általánosan növekedne. Ebből következik, hogy bármint áll is a legterméketlenebb talajfajták járadékának kérdése, a különbözeti járadék törvénye attól független, sőt annak, hogy magát a különbözeti járadékot jellegének megfelelően megérthessük, az az egyetlen módja, hogy az A kategóriájú föld járadékát nullának vesszük. Vajon valóban nulla-e ez a földjáradék, vagy nagyobb, ez a kérdés egészen közömbös, ha

csak a különbözeti járadékot tekintjük, és valóban nem is veszik számításba.

Tehát a különbözeti járadék törvénye független az itt következő vizsgálódás eredményétől.

Ha most tovább folytatnók és azt kérdeznők: mi az alapja annak a feltevésnek, hogy az *A* kategóriájú legrosszabb föld terméke nem eredményez földjáradékot, erre ez lenne a szükségszerű válasz: ha a föld termékének, mondjuk a gabonának a piaci ára olyan színvonalat ért el, hogy az *A* kategóriájú földbe pótlólag befektetett tőkeelőleg a szokásos termelési árat eredményezi, a tőkének tehát a szokásos átlagprofitot adja, ez a feltétel elegendő ahhoz, hogy pótlólagos tőkét fektessenek az *A* kategóriájú földbe. Vagyis ez a feltétel elegendő ahhoz, hogy a tőkés a szokásos profit mellett új tőkét fektessen be és azt a normális módon értékesítse.

Itt megjegyzendő, hogy a piaci árnak ebben az esetben is magasabbnak kell lennie, mint az *A* földön elért termelési árnak. Mert mihelyt pótlólagos kínálat jön létre, a kereslet és kínálat viszonya nyilván megváltozik. Korábban elégtelen volt a kínálat, most elegendő. Az árnak tehát csökkennie kell. Hogy csökkenhessen, magasabbnak kellett lennie, mint az *A* föld termékének termelési ára. De az újonnan megművelésre kerülő *A* kategóriájú föld kevésbé termékeny jellege azt eredményezi, hogy az ár nem csökken újra annyira, mint akkor, amikor a piacot a *B* kategória termelési ára szabályozta. Az *A* kategória termelési ára alkotja a piaci ár nem időleges, hanem viszonylag permanens emelkedésének határát. — Ha azonban az újonnan megművelésre kerülő föld termékenyebb, mint az *A* kategóriájú, amely addig szabályozó volt, de csak a pótlólagos kereslet fedezésére elegendő, akkor a piaci ár változatlan marad. De annak a kérdésnek vizsgálata, hogy vajon fizet-e a legalacsonyabb kategóriájú föld járadékot, ebben az esetben is egybeesik mostani vizsgálatunkkal, mert az a feltevés, hogy az *A* kategóriájú föld nem fizet járadékot, ebben az esetben is azzal lenne magyarázható, hogy a tőkés bérlő a piaci árral éppen csak a felhasznált tőkét és az átlagprofitot tudja fedezni; röviden, hogy a piaci ár az ő számára árujának termelési árát jelenti.

Mindenesetre a tőkés bérlő, amennyiben tőkésként dönt, ilyen viszonyok közt megművelheti az *A* kategóriájú földet. Az *A* talajfajtán tehát megvan a tőke normális értékesítésének feltétele. Abból a kiinduló tételből azonban, hogy a bérlő most a tőke átlagos értékesítési viszonyainak megfelelően fektethetne be tőkét az *A* kategóriájú földön, bár ez a föld nem hozhatna földjáradékot, ebből semmi esetre sem következik, hogy ez az *A* kategóriájú föld minden további nélkül rendelkezésére áll a bérlőnek. Az a körülmény, hogy a bérlő a szokásos

profittal értékesíthetné tőkéjét, ha nem kellene földjáradékot fizetnie még nem ok arra, hogy a földtulajdonos ingyen bocsássa földjét a bérlő rendelkezésére és olyan emberbaráti módon viselkedjék üzletfele irányában, hogy bevezesse a crédit gratuit-t [kamatmentes hitelt]. Ennek feltételezése azt jelenti, hogy elvonatkoztatnak a földtulajdontól, megszüntetik a földtulajdont, hiszen éppen ennek létezése a tőke földbe való befektetésének és tetszés szerinti értékesítésének a korlátja, amely semmi esetre sem dől le pusztán attól, hogy a bérlő így okoskodik: ha nem kellene földjáradékot fizetni, vagyis ha a földtulajdont gyakorlatilag nemlétezőnek lehetne tekinteni, akkor a fennálló gabonaárak mellett az *A* kategóriájú föld kihasználásával tőkéje után megkaphatná a szokásos profitot. A különbözeti járadék azonban feltételezi a földtulajdon monopóliumát, a földtulajdont mint a tőke korlátját, mert enélkül az extraprofit nem változna át földjáradékká és nem jutna a bérlő helyett a földtulajdonosnak. Ámde a földtulajdon mint korlát fennmarad, még ott is, ahol a földjáradék mint különbözeti járadék elesik, vagyis az *A* földön. Ha megvizsgáljuk azokat az eseteket, amikor egy tőkés országban földjáradék fizetése nélkül fektethetnek be tőkét a földbe, megállapíthatjuk, hogy ezekben az esetekben a földtulajdon — ha jogilag nem is, de gyakorlatban — megszűnt, ami azonban csak egészen meghatározott és természetüknél fogva véletlen körülmények között történhet meg.

Először: ha maga a földtulajdonos tőkés, vagy maga a tőkés földtulajdonos. Ebben az esetben, ha a piaci ár elég magas ahhoz, hogy abból a földből, amely most *A* kategóriájú, kifacsarja a termelési árat, azaz tőkéje pótlását plusz az átlagprofitot, akkor *maga gazdálkodhat* földjén. De miért? Mert a földtulajdon őt nem korlátozza abban, hogy tőkéjét saját földjébe befektesse. Úgy kezelheti a földjét, mint egyszerű természeti elemet, tehát lehetővé válik számára, hogy kizárólag tőkéje értékesítésének szempontjait, tőkés szempontokat kövessen. Ilyen esetek előfordulnak a gyakorlatban, de csak kivételesen. A föld tőkés művelése ugyanúgy, ahogy feltételezi a működő tőke és a földtulajdon elválasztását, szabály szerint kizárja azt, hogy a földtulajdonos maga művelje a földjét. Egészen világos, hogy ez csak véletlen. Ha a megnövekedett gabonakereslet következtében nagyobb terjedelmű *A* kategóriájú föld megművelése szükséges, mint amekkorát a saját maguk gazdálkodó tulajdonosok tartanak kezükben, vagyis ha az *A* föld egy részét haszonbérbe kell adni, hogy megműveljék, rögtön elesik annak a korlátnak hipotetikus megszűnése*, amelyet

* Az 1. kiadásban *felfogása*; Marx kézirata alapján kijavítva. — *Szerk.*

a földtulajdon emel a tőkebefektetés elé. Képtelen ellentmondás, ha abból indulunk ki, hogy a tőke és a föld, a bérlő és a földtulajdonos a tőkés termelési módnak megfelelően elkülönül, és azután megfordítva mint szabályt feltételezzük, hogy a földtulajdonosok sajátmaguk gazdálkodnak mindazokon a területeken és mindazokban az esetekben, amelyekben a tőke a föld megműveléséből nem húzna semmiféle járadékot, ha tőle függetlenül és vele szemben nem léteznék földtulajdon. (Lásd A. Smithnél a bányajáradékról szóló részt; alább idézzük [744. old.].) A földtulajdon ilyen megszüntetése véletlen jellegű. Elő is fordulhat, nem is.

Másodszor: egy haszonbérlet egészében lehetnek egyes olyan földterületek, melyek az adott piaci árak mellett nem hoznak földjáradékot, amelyeket tehát valóban ingyen adnak oda, de tulajdonosuk nem így tekinti őket, mert nem az egyes földdarabok különkülön járadékát, hanem a haszonbérbe adott föld után fizetett teljes járadékösszeget tartja szem előtt. Ebben az esetben a bérlőt, amennyiben a haszonbérlet földjáradékot nem fizető darabjairól van szó, a földtulajdon nem korlátozza tőkéje befektetésénél, s ez a korlát éppen a földtulajdonossal kötött szerződés alapján szűnik meg. A bérlő azonban csak azért nem fizet ezekért a földdarabokért földjáradékot, mert azért a földért, melynek ezek járulékai, megfizeti a földjáradékot. Itt éppen egy olyan kombináció az előfeltétel, amikor a rosszabb, *A* talajfajtára nem mint önálló, új termelési területre van szükség, nem azért veszik igénybe, hogy a hiányzó kínálatot pótolja, hanem csak azért, mert a jobb földtől elválaszthatatlan közbeeső terület. Az az eset azonban, amelyet meg kell vizsgálnunk, éppen azt tételezi fel, hogy az *A* talajfajta darabjain önállóan kell gazdálkodni, tehát a tőkés termelési mód általános előfeltételei mellett önállóan kell bérbeadni őket.

Harmadszor: a bérlő pótlólagos tőkét fektethet be ugyanabba a haszonbérletbe, jóllehet az így kapott pótlólagos termék a meglevő piaci árak mellett csak a termelési árat szolgáltatja, a szokásos profitot adja, de nem teszi lehetővé számára, hogy pótlólagos földjáradékot fizessen. Vagyis a földbe befektetett tőkéje egyik része után fizet földjáradékot, másik része után nem. De ez a feltevés egyáltalában nem oldja meg a problémát, ami a következőkből látható: ha a piaci ár (és a föld termékenysége) lehetővé teszi számára, hogy a pótlólagos tőkével olyan többlethozamot érjen el, amely, mint a régi tőke, a termelési áron kívül még extraprofitot is szolgáltat, akkor ezt a haszonbérleti szerződés tartama alatt maga vágja zsebre. De miért? Azért, mert amíg a haszonbérleti szerződés le nem járt, a földtulajdon nem korlátozza őt abban, hogy tőkéjét a földbe fektesse. De egymagában

az a körülmény, hogy ez extraprofit biztosítasa végett pótlólagosan rosszabb minőségű földet kell önállóan művelés alá venni és azt önállóan kell haszonbérbe adni, megcáfolhatatlanul azt bizonyítja, hogy a régi földbe való pótlólagos tőkebefektetés nem elegendő a szükségessé vált nagyobb kínálat létrehozásához. Az egyik feltevés kizárja a másikat. Azt felelhetnénk erre: a legrosszabb, *A* talajfajta járadéka szintén különbözeti járadék, ha ezt a földet olyan földdel hasonlítjuk össze, melyet tulajdonosa maga művel (ez azonban egészen véletlen kivétel), vagy ha olyan pótlólagos tőkebefektetéssel vetjük egybe, amelyet földjáradékot nem fizető régi haszonbérleteken eszközöltek. Ez azonban 1) olyan különbözeti földjáradék lenne, amely nem a talajfajták különböző termékenységéből eredne és ezért *nem* feltétele, hogy az *A* talajfajta ne hozzon földjáradékot és hogy e föld termékét termelési áron adják el. És 2) az a körülmény, hogy azok a tőkék, amelyeket pótlólag fektetnek be ugyanazon a haszonbérleten, hoznak-e földjáradékot vagy sem, éppolyan közömbös abból a szempontból, hogy fizet-e földjáradékot az újonnan művelés alá kerülő *A* kategóriájú föld vagy sem, mint ahogy például egy új, önálló gyárvállalat alapítása szempontjából közömbös, hogy egy másik gyáros ugyanabban az üzletágban tőkéje egy részét kamatozó papírokba fekteti-e be azért, mert üzletében nem értékesítheti teljesen, vagy hogy végrehajt vállalatán egyes olyan bővítéseket, amelyek nem teljes profitot hoznak ugyan, de mégis többet, mint a kamat. Ez az új gyáros szempontjából mellékes. Ellenben a pótlólag létesített új üzemeknek meg kell hozniok az átlagprofitot és ebben a reményben létesítik őket. Természetesen azok a tőkék, amelyeket pótlólag fektetnek be a régi haszonbérleteken és az *A* talajfajta új területeinek pótlólagos megművelése kölcsönösen korlátozzák egymást. Azt a határt, amelyen belül kedvezőtlenebb termelési feltételek mellett pótlólagos tőke fektethető be ugyanazon a haszonbérleten, az *A* kategóriájú földön eszközölt, egymással konkurráló új tőkebefektetések szabják meg; másrészt annak a földjáradéknak, melyet ez a talajfajta eredményezhet, a régi haszonbérleteken befektetett, egymással konkurráló pótlólagos tőkék szabnak határt.

Mindezek a hamis kibúvók azonban nem oldják meg a problémát, amely egyszerűen kifejtve a következő: Tegyük fel, hogy a gabona piaci ára (vizsgálódásunkban ez valamennyi mezőgazdasági termék képviselője) elég magas ahhoz, hogy az *A* kategóriájú föld részeit művelés alá vehessék és az a tőke, melyet ezeken az új földeken fektetnek be, meghozza a termék termelési árát, vagyis pótolja a tőkét és ezenfelül átlagprofitot eredményezzen. Feltesszük tehát, hogy az *A* kategóriájú földön megvannak a tőke normális értékesítésének feltételei. Elegendő-e ez? Valóban be lehet fektetni ezt a tőkét ebben az

esetben? Vagy pedig annyira kell emelkednie a piaci árnak, hogy a legrosszabb, *A* föld is járadékot hozzon? Olyan korlátot emel-e tehát a földtulajdonos monopóliuma a tőkebefektetés elé, amely tisztán tőkés szempontból nem állna fenn, ha nem létezne ez a monopólium? Már magának a kérdés feltevésének feltételeiből következik, hogy ha pl. a régi haszonbérleteken befektetett pótlólagos tőkék az adott piaci ár mellett nem hoznak földjáradékot, hanem csak átlagprofitot, ez a körülmény semmi esetre sem oldja meg azt a kérdést, hogy valóban befektethető-e tőke olyan *A* kategóriájú földbe, amely szintén meghozná az átlagprofitot, de nem adna földjáradékot. Pedig éppen ez a kérdés. Hogy a földjáradékot nem hozó pótlólagos tőkebefektetések nem elégítik ki a szükségletet, azt bizonyítja az, hogy *A* kategóriájú új földet kell művelés alá venni. Ha csak abban az esetben vennék pótlólag művelés alá az *A* kategóriájú földet, ha járadékot hoz, tehát többet, mint a termelési árat, akkor csak két eset lehetséges. Vagy a piaci árnak kell olyan színvonalon állnia, hogy a régi haszonbérleteken még a legutolsó pótlólagos tőkebefektetések is extraprofitot hoznak, függetlenül attól. hogy a bérlő vagy a földbirtokos vágja ezt zsebre. Ebben az esetben ez az áremelkedés és a legutolsó pótlólagos tőkebefektetéseknek ez az extraprofitja annak volna a következménye, hogy *A* földet nem művelhetik meg, ha nem hoz földjáradékot. Mert ha a termelési ár, a puszta átlagprofit elegendő lenne ahhoz, hogy az *A* foldet megműveljék, akkor az ár nem emelkedett volna olyan magasra és az új földdarabok konkurrenciája már megkezdődött volna, mihelyt azok pusztán ezt a termelési árat meghoznák. Ebben az esetben a régi haszonbérletek földjáradékot nem hozó pótlólagos tőkebefektetései konkurrálnának az *A* földön befektetett tőkékkel, amelyek szintén nem hoznak földjáradékot. — Vagy pedig a régi haszonbérleteken eszközölt utolsó tőkebefektetések nem hoznak ugyan földjáradékot, de a piaci ár annyira emelkedett, hogy az *A* föld mégis művelés alá vehető és földjáradékot hoz. Ebben az esetben a földjáradékot nem hozó pótlólagos tőkebefektetés csak azért volt lehetséges, mert az *A* föld mindaddig nem művelhető meg, amíg a piaci ár nem teszi lehetővé, hogy földjáradékot hozzon. E feltétel nélkül az *A* kategóriájú föld megművelése már alacsonyabb árszínvonal mellett is megkezdődött volna; és azok a későbbi tőkebefektetések a régi haszonbérleteken, melyek csak magas piaci ár mellett hozzák meg a szokásos profitot, de nem adnak földjáradékot, elmaradtak volna. Hiszen magas piaci ár mellett is csak az átlagprofitot érik el. Következésképpen alacsonyabb piaci ár mellett, amely az *A* föld megművelésével mint annak termelési ára szabályozó árrá válna, nem hoznák meg ezt a profitot, tehát e feltevés mellett a régi

haszonbérleteken egyáltalában nem történtek volna későbbi tőkebefektetések. Ily módon az *A* föld járadéka, összehasonlítva a régi haszonbérleteken történő későbbi tőkebefektetésekkel, amelyek nem hoznak földjáradékot, különbözeti földjáradék lenne. De az, hogy az *A* földek ilyen különbözeti földjáradékot hoznak létre, csak annak a következménye, hogy ezek a földek egyáltalában nem vehetők művelés alá, hacsak nem hoznak földjáradékot; vagyis annak a következménye, hogy szükségessé válik ilyen földjáradék, amelyet önmagában véve nem a talajfajták közti különbözőség hoz létre és amely megszabja azt a határt, amelyen belül pótlólagos tőkét lehet befektetni a régi haszonbérleteken. Az *A* föld járadéka mindkét esetben nem a gabonaárak emelkedésének egyszerű következménye lenne, hanem megfordítva: az a körülmény, hogy a legrosszabb földnek földjáradékot kell hoznia, hogy egyáltalában művelni engedjék, lenne az oka a gabonaárak emelkedésének egészen addig a magasságig, amely mellett ez a feltétel teljesíthető.

A különbözeti járadéknak az a sajátossága, hogy a földtulajdon itt csak azt az extraprofitot fölözi le, amelyet különben a bérlő vágna zsebre és bizonyos körülmények között, a haszonbérleti szerződés tartama alatt valóban zsebre is vág. A földtulajdon itt csak annak az oka, hogy az áru árának egy része, amely nem a földtulajdon közreműködésével keletkezik (hanem annak a következménye, hogy a konkurrencia határozza meg a piaci árat szabályozó termelési árat), hogy ez az árrész, amely extraprofittá lesz, egyik személyről a másikra, a tőkésről a földtulajdonosra száll. De a földtulajdon ebben az esetben nem az az ok, amely az árnak ezt az alkatrészét *teremti*, nem oka annak az áremelkedésnek, amely a szóban forgó árrész előfeltétele. Ellenben ha a legrosszabb, *A* talajfajtát mindaddig nem lehet megművelni — noha művelése meghozná a termelési árat —, amíg e termelési áron felül többletet, földjáradékot nem hoz, akkor a földtulajdon a teremtő oka *ennek* az áremelkedésnek. *A földtulajdon maga szült földjáradékot.* És ezen mit sem változtat ha most, mint az előbb tárgyalt második esetben, az *A* föld által fizetett járadék, a régi haszonbérleteken befektetett utolsó pótlólagos tőkéhez viszonyítva, amely csak a termelési árat fizeti meg, különbözeti földjáradékot alkot. Mert az a körülmény, hogy az *A* földet mindaddig nem művelhetik meg, amíg a szabályozó piaci ár nem elég magas ahhoz, hogy az *A* föld járadékot hozhasson — csakis ez a körülmény az oka itt annak, hogy a piaci ár olyan színvonalra emelkedik, amely ugyan a régi haszonbérleteken történő utolsó tőkebefektetéseknek csak termelési árukat fizeti, de olyan termelési árat, amely egyszersmind földjáradékot is hoz az *A* föld számára. Hogy ennek a földnek egyáltalában földjá-

radékot kell fizetnie, ez az oka itt az *A* föld és a régi haszonbérleteken történő utolsó tőkebefektetések közti különbözeti járadék létrejöttének.

Általában amikor arról beszélünk, hogy az *A* kategóriájú föld — feltételezve, hogy a gabona árát a termelési ár szabályozza — nem hoz földjáradékot, akkor a földjáradékot a szó kategorikus értelmében vesszük. Ha a bérlő olyan haszonbért fizet, ami levonást jelent — akár a munkásai normális munkabéréből, akár saját normális átlagprofitjából —, akkor nem földjáradékot fizet, nem áruja árának a munkabértől és profittól különböző, önálló alkatrészét fizeti. Már előbb megjegyeztük, hogy ez állandóan előfordul a gyakorlatban. Ha a mezőgazdasági munkások munkabérét valamely országban általánosan a munkabér normális átlagszínvonala alá szorítják, s ennélfogva a munkabérből való levonás, a munkabér egy része általában a földjáradék részévé válik, akkor nem kivétel ez alól a legrosszabb föld bérlője sem. Abban a termelési árban, amely lehetővé teszi a legrosszabb föld megművelését, már alkotó tétel ez az alacsony munkabér és ezért az, hogy a termék termelési árán kél el, nem teszi lehetővé e föld bérlője számára, hogy földjáradékot fizessen. A földtulajdonos egy munkásnak is bérbeadhatja a földjét, aki kész mindazt vagy nagy részét annak, amit az eladási árban munkabérén felül kap, másnak földjáradék formájában kifizetni. De mindezekben az esetekben, noha haszonbért fizetnek, mégsem igazi földjáradékot fizetnek. Ahol azonban a tőkés termelési módnak megfelelő viszonyok vannak, ott a földjáradéknak és a haszonbérnek egybe kell esniök. És éppen ezt a normális viszonyt kell itt megvizsgálnunk.

Ha az előbb tárgyalt esetek, amelyekben valóban, a tőkés termelési mód keretei között, történhetnek olyan tőkebefektetések a földbe, amelyek nem hoznak földjáradékot — ha még ezek az esetek sem mondanak semmit problémánk megoldása szempontjából, annál kevesebbet mond a gyarmati viszonyokra való utalás. Ami a gyarmatot gyarmattá teszi — itt csak a tulajdonképpeni mezőgazdasági gyarmatokról beszélünk —, az nemcsak a termékeny szűzföldek nagy tömege, hanem inkább az a körülmény, hogy ezek a földek nincsenek tulajdonban, nem terjed ki rájuk a földtulajdon. Éppen ez az óriási különbség a régi országok és a gyarmatok között, ami a földet illeti: az a körülmény, hogy a földtulajdon jogilag vagy a gyakorlatban nem létezik, mint Wakefield[36] helyesen megjegyzi, s mint azt az idősebb Mirabeau, a fiziokrata, és más korábbi közgazdászok már jóval ő

[36] *Wakefield:* „England and America". London 1833. Vö. még „A tőke" I. köt. 25. fej.

előtte felfedezték. Itt egészen közömbös, hogy a gyarmatosok minden további nélkül tulajdonba veszik a földet, vagy pedig a fold névleges ára címén valójában csak holmi illetéket fizetnek az államnak, hogy a földre érvényes jogcímet szerezzenek. Az is közömbös, hogy a már letelepedett gyarmatosok a fold torvényes tulajdonosai. Valójában a földtulajdon itt nem korlátja a tőkebefektetésnek, sőt a tőke nélküli munkabefektetésnek sem; ha a már letelepedett gyarmatosok birtokukba vették is a fold egy részét, ez nem fosztja meg az új jövevényeket attól a lehetőségtől, hogy új foldet szerezzenek tőkéjük vagy munkájuk alkalmazása céljából. Ha tehát azt kell vizsgálnunk, hogy a földtulajdon milyen hatással van a mezőgazdasági termékek árára és a földjáradékra olyan esetekben, amikor a foldtulajdon a földet mint tőkebefektetési területet korlátozza, akkor szerfölött ízetlen dolog a szabad polgári gyarmatokra hivatkozni, ahol sem a tőkés termelési mód alapján űzott mezőgazdaság, sem az e termelési módnak megfelelő földtulajdonforma nem létezik, sőt gyakorlatilag egyáltalában nincs foldtulajdon. Ezt teszi pl. Ricardo a földjáradékról szóló fejezetben. Elöljáróban azt mondja, hogy a föld tulajdonbavételének a mezőgazdasági termékek értékére gyakorolt hatását akarja vizsgálni és mindjárt ezután a gyarmatokat veszi példának, ahol feltételezi, hogy a fold viszonylag őseredeti állapotban van és annak kihasználását nem korlátozza a foldtulajdon monopóliuma.

A fold puszta jogi tulajdona nem teremt a tulajdonosnak földjáradékot. De hatalmat ad neki arra, hogy mindaddig megakadályozza foldje használatát, amíg a gazdasági viszonyok ennek olyan értékesítését nem teszik lehetővé, amely, akár tulajdonképpeni mezőgazdasági célokra, akár más termelő célokra, építkezésre stb. használják fel a foldet, többletet hoz a tulajdonosnak. A tulajdonos nem gyarapíthatja és nem csokkentheti e tevékenységi terület abszolút nagyságát, de gyarapíthatja vagy csokkentheti a piacon kínált fold mennyiségét. Ezért, mint már Fourier megjegyezte, jellegzetes tény, hogy minden civilizált országban a fold viszonylag jelentős része állandóan parlagon hever.

Feltéve tehát, hogy a kereslet új földterületek, mondjuk az eddig megművelt foldeknél terméketlenebb földterületek feltorését koveteli — vajon ingyen adja-e bérbe a foldtulajdonos ezeket a területeket azért, mert a mezőgazdasági termék piaci ára elég magasra emelkedett ahhoz, hogy az ezen a foldon befektetett tőke a bérlőnek megfizesse a termelési árat és ennélfogva meghozza a szokásos profitot? Szó sincs róla. A tőkebefektetésnek földjáradékot kell hoznia a tulajdonos számára. Csak akkor adja földjét bérbe, ha haszonbért fizetnek majd neki. A piaci árnak tehát magasabbnak kell lennie, mint a ter-

melési árnak, $P + r$-rel kell egyenlőnek lennie, hogy a földtulajdonosnak földjáradékot fizethessenek. Mivel a földtulajdon, feltevésünk szerint, bérbeadás nélkül semmit sem jövedelmez, gazdaságilag értéktelen, ezért ha a piaci ár egy kevéssel a termelési ár fölé emelkedik, ez már elegendő ahhoz, hogy az új legrosszabb minőségű földet piacra vigyék.

Most az a kérdés: következik-e a legrosszabb föld járadékából, amely nem vezethető le a földek különböző termékenységéből, hogy a mezőgazdasági termék ára szükségképpen közönséges értelemben vett monopolár, vagy olyan ár, melybe a földjáradék úgy kerül bele, mint valami adó, csak azzal a különbséggel, hogy ezt az adót nem az állam, hanem a földtulajdonos szedi be? Magától értetődő, hogy ennek az adónak meghatározott gazdasági korlátai vannak. Korlátozzák a régi bérleteken történő pótlólagos tőkebefektetések, a külföldi mezőgazdasági termékek konkurrenciája — feltéve, hogy azok szabadon behozhatók —, a földtulajdonosok egymással való konkurrenciája, végül a fogyasztók szükséglete és fizetőképessége. De itt nem erről van szó. Itt arról van szó, hogy a legrosszabb föld termékének árába, amely feltevésünk szerint az általános piaci árat szabályozza, ugyanúgy kerül-e bele a legrosszabb föld járadéka, mint ahogyan az áru árába belekerül az árura kivetett adó, vagyis úgy, mint az áru értékétől független elem.

Ez egyáltalán nem következik szükségképpen és csak azért állították, mert eddig nem értették meg az áruk értéke és termelési ára közötti különbséget. Láttuk, hogy az áru termelési ára korántsem azonos az áru értékével, bár az áruk termelési árait, összességükben tekintve, csakis összértékük szabályozza és a különböző árufajták termelési árainak hullámzását — feltéve, hogy minden más körülmény változatlan marad — kizárólag értékeik változása határozza meg. Kimutattuk, hogy egy áru termelési ára nagyobb vagy kisebb lehet értékénél és csak kivételesen esik egybe értékével. Ezért az a tény, hogy a mezőgazdasági termékeket termelési áruknál magasabb áron adják el, még korántsem bizonyítja, hogy értéküknél is magasabb áron adják el őket; mint ahogy az a tény, hogy az ipari termékeket átlagosan termelési árukon adják el, egyáltalán nem bizonyítja, hogy értékükön adják el őket. Előfordulhat, hogy a mezőgazdasági termékeket termelési árukon felül és értékükön alul adják el, mint ahogy másrészt sok ipari termék csak azért hozza meg termelési árát, mert értékükön felül adják el őket.

Egy áru termelési ára és értéke közti arányt kizárólag az árut termelő tőke változó része és állandó része közti arány, vagyis az árut termelő tőke szerves összetétele határozza meg. Ha

a tőke összetétele valamely termelési területen alacsonyabb, mint a társadalmi átlagtőke összetétele, vagyis ha e tőke változó, munkabérre fordított része az állandó, a tárgyi munkafeltételekre fordított részéhez viszonyítva nagyobb, mint a társadalmi átlagtőke esetében, akkor termékének értéke szükségképpen nagyobb lesz, mint e termék termelési ára. Vagyis az ilyen tőke, mivel több eleven munkát alkalmaz, a munka egyenlő kizsákmányolása mellett nagyobb értéktöbbletet, tehát több profitot termel, mint a társadalmi átlagtőke ugyanolyan nagyságú hányada. Ezért termékének értéke nagyobb a termelési áránál, mert ez a termelési ár a tőkepótlás és az átlagprofit összegével egyenlő, az átlagprofit pedig alacsonyabb, mint az a profit, amelyet ebben az áruban termeltek. A társadalmi átlagtőke által termelt értéktöbblet kisebb, mint az ilyen alacsonyabb összetételű tőke által termelt értéktöbblet. Fordítva áll a dolog, ha a valamely termelési területen befektetett tőke magasabb összetételű, mint a társadalmi átlagtőke. Az általa termelt áruk értéke, mint általában a legfejlettebb iparágak termékeinek értéke, alacsonyabb termelési áruknál.

Ha a tőke valamely termelési területen alacsonyabb összetételű, mint a társadalmi átlagtőke, ez mindenekelőtt csak más kifejezése annak a ténynek, hogy a társadalmi munka termelőereje a termelés e különleges területén nem éri el az átlagszínvonalat: mert a termelőerő elért foka abban jut kifejezésre, hogy az állandó tőkerész viszonylag túlsúlyban van a változó tőkerész fölött, vagy hogy az adott tőkén belül a munkabérre fordított rész állandóan csökken. És megfordítva, ha a tőke bizonyos termelési területen magasabb összetételű, ez azt fejezi ki, hogy ott a temelőerő fejlettsége meghaladja az átlagszínvonalat.

Egyébként magától értetődik, hogy a különböző termelési területek — kivéve a tulajdonképpeni művészi munkákat, amelyek vizsgálata a dolog természeténél fogva nem tartozik témánk körébe — technikai sajátosságaiknak megfelelően az állandó és változó tőke más és más arányát követelik, és hogy az eleven munkának egyes területeken nagyobb, másokon kisebb teret kell elfoglalnia. Pl. a kitermelő iparban, amelyet pontosan meg kell különböztetni a mezőgazdaságtól, a nyersanyag mint az állandó tőke egyik eleme egészen elesik és a segédanyagnak is csak itt-ott van jelentős szerepe. A bányaiparban azonban az állandó tőke másik része, az állótőke tölt be jelentős szerepet. De a fejlődés haladása itt is az állandó tőkének a változó tőkéhez viszonyított relatív növekedésével mérhető.

Ha a tőke összetétele a tulajdonképpeni mezőgazdaságban alacsonyabb, mint a társadalmi átlagtőkéé, akkor ez prima facie [nyilvánvalóan] azt fejezi ki, hogy azokban az országokban, ahol fejlett

a termelés, a mezőgazdaság nem tartott lépést a feldolgozó ipar haladásával. Ezt a tényt, minden más, mégpedig részben döntő gazdasági körülményt figyelmen kívül hagyva, már csak azzal is meg lehetne magyarázni, hogy a mechanikai tudományok és különösen azok alkalmazása korábban és gyorsabban fejlődött, mint a kémia, geológia és fiziológia és különösen azok mezőgazdasági alkalmazása, amely később és részben csak nemrég bontakozott ki. Egyébként kétségtelen és régen ismert[37] tény, hogy a mezőgazdaság haladása mindig abban nyilvánul meg, hogy a tőke állandó része viszonylag növekszik a változó tőkerészhez képest. Az a kérdés, hogy egy adott országban, ahol tőkés termelés uralkodik, pl. Angliában, alacsonyabb-e a mezőgazdasági tőke összetétele, mint a társadalmi átlagtőkéé, csak statisztikával dönthető el; kitűzött célunk szempontjából azonban felesleges ezzel részletesebben foglalkozni. Mindenesetre elméletileg bizonyos, hogy a mezőgazdasági termékek értéke csak ezzel a feltétellel lehet nagyobb e termékek termelési áránál; vagyis hogy az adott nagyságú tőke által a mezőgazdaságban termelt értéktöbblet, vagy ami ugyanaz: az e tőke által mozgásba hozott és annak parancsnoksága alatt álló többletmunka (tehát egyáltalában az alkalmazott eleven munka is) nagyobb, mint ugyanolyan nagyságú társadalmilag átlagos összetételű tőke esetében volna.

Tehát a földjáradék itt vizsgált formáját illetően, amely csak e feltevés mellett fordulhat elő, elegendő, ha ezt feltesszük. Ahol ez a hipotézis elesik, ott elesik a földjáradék ennek megfelelő formája is.

De az a tény, hogy a mezőgazdasági termékek értéke nagyobb, mint termelési áruk, egymagában még korántsem elegendő egy olyan földjáradék létezésének megmagyarázásához, amely független a talajfajtáknak vagy az ugyanazon a földön egymást követő tőkebefektetéseknek a különböző termékenységétől; szóval, nem elegendő olyan földjáradék magyarázatához, amely fogalmilag más, mint a különbözeti járadék és amelyet ezért *abszolút földjáradéknak* nevezhetünk. Számos ipari terméknek megvan az a sajátossága, hogy értékük nagyobb, mint termelési áruk, de ennek ellenére nem hoznak többet az átlagprofitnál, vagyis nem hoznak extraprofitot, amely járadékká változhatnék. Ellenkezőleg. A termelési ár és az általa feltételezett általános profitráta létezése és fogalma azon alapszik, hogy az egyes árukat nem értékükön adják el. A termelési árak az áruk értékeinek kiegyenlítődéséből erednek, amely a megfelelő, a különböző termelési területeken elfogyasztott tőkeértékek megtérítése után az egész

[37] Lásd *Dombasle*-t és *R. Jones*-t [„An Essay on the Distribution of Wealth etc". London 1831. 223. és köv. old.].

értéktöbbletet elosztja, de nem az egyes termelési területeken termelt, tehát e területek termékeiben rejlő értéktöbbletek, hanem az előlegezett tőkék nagyságának arányában. Csakis így keletkezik az átlagprofit és az áruk termelési ára, melynek az átlagprofit jellemző eleme. A tőkék állandó tendenciája az, hogy az össztőke által termelt értéktöbblet elosztásánál a konkurrencia révén megvalósítsák ezt a kiegyenlítődést és leküzdjék e kiegyenlítődés minden akadályát. Az tehát a tendenciájuk, hogy csak olyan extraprofitokat tűrnek, amelyek minden körülmények között nem az áruk értéke és termelési ára közötti különbségből, hanem ellenkezőleg a piacot szabályozó általános termelési ár és az ettől különböző egyéni termelési árak különbségéből erednek; olyan extraprofitokat, amelyek tehát nem két különböző termelési terület különbségéből, hanem az egyes termelési területeken belül keletkeznek, ennélfogva nem érintik a különböző területek általános termelési árait, azaz nem érintik az általános profitrátát, hanem ellenkezőleg, feltételezik az értékeknek termelési árakká való átváltozását és az általános profitrátát. Ez a feltételezés azonban, mint korábban kifejtettük, azon alapszik, hogy a társadalmi össztőke arányos eloszlása a termelés különböző területei között állandóan változik, vagyis hogy a tőkék folytonosan be- és kivándorolnak, az egyik területről a másikra átvihetők, egyszóval hogy a tőkék szabadon mozoghatnak e különböző termelési területek között, mint megannyi, a társadalmi össztőke önálló részeinek rendelkezésére álló befektetési terület között. Emellett feltételezendő, hogy, véletlen és időleges korlátok kivételével, semmiféle korlát sem gátolja a tőkék konkurrenciáját abban, hogy pl. olyan termelési területen, ahol az áruk értéke nagyobb, mint termelési áruk, vagyis ahol a termelt értéktöbblet nagyobb az átlagprofitnál, az értéket a termelési árra szorítsa le és ily módon e termelési terület értéktöbbletfölöslegét a tőke által kizsákmányolt valamennyi terület között arányosan ossza el. Ha azonban ennek ellenkezője következik be, ha a tőke idegen hatalomba ütközik, amelyet csak részben vagy egyáltalán nem tud leküzdeni, és amely a tőke befektetését az egyes termelési területeken korlátozza, s csak olyan feltételek mellett engedi meg, amelyek az értéktöbbletnek ezt az átlagprofittá való általános kiegyenlítődését egészen vagy részben kizárják, akkor az ilyen termelési területeken, mivel áruik értéke nagyobb, mint termelési áruk, nyilvánvalóan extraprofit jönne létre, amely járadékká válhatna és mint ilyen a profittal szemben önállósulhatna. Márpedig a földtulajdon mint ilyen idegen hatalom és korlát kerül szembe a tőkével, amikor azt földbe fektetik, vagyis ilyen hatalomként lép fel a földtulajdonos a tőkéssel szemben.

A földtulajdon itt vámsorompó, amely az eddig meg nem művelt

vagy bérbe nem adott földön vámfizetés, vagyis földjáradék fizetése nélkül nem enged új tőkebefektetést, noha a művelés alá vett új föld olyan minőségű, amely nem hoz különbözeti járadékot, és amely — ha nem volna földtulajdon — már a piaci ár csekély emelkedése esetén is megművelhető lenne, amikor a szabályozó piaci ár csak a termelési árat fizetné meg e legrosszabb föld megművelőjének. De annak a korlátnak következtében, melyet a földtulajdon emel, a piaci árnak addig a pontig kell emelkednie, amelynél a föld a termelési áron felül többletet, azaz földjáradékot tud fizetni. Mivel azonban a mezőgazdasági tőke által termelt áruk értéke feltevésünk szerint meghaladja azok termelési árát, ez a járadék (kivéve azt az esetet, amelyet azonnal meg fogunk vizsgálni) az értéknek a termelési áron felüli többletét vagy ennek egy részét jelenti. Az, hogy a földjáradék az érték és a termelési ár közti egész különbözettel, vagy pedig csak e különbözet nagyobb vagy kisebb részével egyenlő-e, az teljesen a kínálat és kereslet viszonyától és az új, művelés alá vett terület nagyságától függ. Amíg a földjáradék kisebb, mint a mezőgazdasági termékek értékének termelési áruk fölötti többlete, e többlet egy része mindig részt vesz az egész értéktöbblet általános kiegyenlítődésében és a különböző egyes tőkék közötti arányos eloszlásában. Mihelyt a földjáradék egyenlő az értéknek a termelési ár fölötti többletével, az értéktöbbletnek ez az átlagprofitot meghaladó része teljesen kikapcsolódik ebből a kiegyenlítődésből. De akár az értéknek a termelési ár fölötti egész többletével egyenlő ez az abszolút földjáradék, akár csak e többlet egy részével, a mezőgazdasági termékeket mindig monopoláron adják el, nem azért, mert áruk meghaladja értéküket, hanem azért, mert áruk egyenlő értékükkel, vagy pedig azért, mert áruk kisebb ugyan, mint értékük, de nagyobb, mint termelési áruk. Monopóliumuk abban áll, hogy áraik, más, ipari termékektől eltérően, amelyeknek értéke meghaladja az általános termelési árat, nem egyenlítődnek ki termelési árrá. Mivel mind az értéknek, mind a termelési árnak egy része gyakorlatilag adott állandó nagyság, tudniillik az önköltségi ár, a termelésben elhasznált tőke $= k$, ezért különbségüket a másik, változó rész, az értéktöbblet alkotja, amely a termelési árban $= p$-vel, a profittal, vagyis egyenlő a társadalmi tőke után és minden egyes tőke után mint ennek arányos hányada után számított összértéktöbblettel, amely azonban az áru értékében egyenlő azzal a valóságos értéktöbblettel, melyet ez az egyes tőke létrehozott és amely az e tőke által létrehozott áruértékek szerves alkotórésze. Ha az áru értéke meghaladja az áru termelési árát, akkor a termelési ár $= k + p$, az érték pedig $= k + p + d$, úgyhogy $p + d =$ az áruban rejlő értéktöbblettel. Az érték és a termelési ár közti különbözet

tehát = d-vel, azzal a többlettel, mellyel az e tőke által termelt értéktöbblet az általános profitráta által neki kijelölt részt meghaladja. Ebből következik, hogy a mezőgazdasági termékek ára meghaladhatja e termékek termelési árát, anélkül hogy elérné értéküket. Ebből következik továbbá, hogy a mezőgazdasági termékek ára huzamosabb ideig emelkedhet egy bizonyos pontig és áruk még mindig nem érte el értéküket. Ebből következik az is, hogy az a többlet, amellyel a mezőgazdasági termékek értéke meghaladja azok termelési árát, csak a földtulajdon monopóliuma következtében válhat e termékek általános piaci árát meghatározó mozzanattá. Végül az következik ebből, hogy ebben az esetben nem a termék megdrágulása oka a földjáradéknak, hanem a földjáradék okozza a termék drágulását. Ha a legroszszabb minőségű föld területegységén termelt termék ára = $P + r$, akkor minden különbözeti járadék r megfelelő többszörösével növekedik, mert feltevésünk szerint $P + r$ lesz a szabályozó piaci ár.

Ha a nem-mezőgazdasági társadalmi tőke átlagos összetétele = $= 85_c + 15_v$ és ha az értéktöbblet rátája 100%, akkor a termelési ár = 115. Ha a mezőgazdasági tőke összetétele = $75_c + 25_v$, akkor a termék értéke ugyanolyan értéktöbbletráta mellett, továbbá a szabályozó piaci érték = 125. Ha a mezőgazdasági termék ára és a nem-mezőgazdasági termék ára átlagárrá egyenlítődne ki (rövidség okából feltesszük, hogy az össztőke mindkét termelési ágban egyenlő), akkor az egész értéktöbblet = 40, tehát 200 tőke után 20%. Mindkét termelési ág termékét egyaránt 120-ért adnák el. Ha tehát a nem-mezőgazdasági és a mezőgazdasági termék ára termelési árrá egyenlítődne ki, akkor a nem-mezőgazdasági termék piaci átlagára nagyobb, a mezőgazdasági termék piaci átlagára pedig kisebb lenne értékénél. Ha a mezőgazdasági termékeket teljes értékükön adnák el, áruk 5-tel drágább, az ipari termékeké pedig 5-tel olcsóbb lenne, mint abban az esetben, ha kiegyenlítődnek. Ha a piaci viszonyok miatt a mezőgazdasági termékeket nem lehet teljes értékükön eladni, ha nem lehet teljes egészében realizálni azt a többletet, amellyel az érték a termelési árat meghaladja, akkor az eredmény a két véglet között lesz; az ipari termékeket valamivel értékükön felül, a mezőgazdasági termékeket pedig valamivel termelési árukon felül fogják eladni.

Jóllehet a földtulajdon feljebb hajthatja a mezőgazdasági termékek árát termelési áruknál, nem a földtulajdontól, hanem az általános piaci helyzettől függ, hogy a piaci ár, a termelési áron felül emelkedve, mennyire közelíti meg az értéket, tehát hogy az az értéktöbblet, melyet az adott átlagprofiton felül hoznak létre a mezőgazdaságban, milyen mértékben válik földjáradékká, vagy pedig milyen mértékben vesz részt abban az általános kiegyenlítődésben, melyben az

értéktöbblet átlagprofittá lesz. Mindenesetre ez az abszolút földjáradék, mely az értéknek a termelési ár feletti többletéből ered, csak a mezőgazdasági értéktöbblet része, ennek az értéktöbbletnek földjáradékká való átváltozása, lefölözése a földtulajdonos által; pontosan úgy, ahogyan a különbözeti járadék abból ered, hogy az extraprofit földjáradékká változik, hogy a földtulajdon az általános szabályozó termelési ár mellett lefölözi az extraprofitot. A földjáradéknak ez a két formája normális csak. E formákon kívül a földjáradék csak a tulajdonképpeni monopoláron alapulhat, amelyet nem a termelési ár, sem az áruk értéke, hanem a vevők szükséglete és fizetőképessége határoz meg; de ennek vizsgálata a konkurrencia elméletéhez tartozik, mert az foglalkozik a piaci árak valóságos mozgásának kutatásával.

Ha egy ország minden földművelésre alkalmas földje bérbe volna adva — a tőkés termelési módot és normális viszonyokat tételezve fel általánosnak —, akkor nem volna olyan föld, amely ne hozna földjáradékot, de akadhatnának olyan tőkebefektetések, a földbe fektetett tőke egyes részei, amelyek nem hoznak földjáradékot; mert mihelyt a földet bérbeadják, a földtulajdon nem abszolut korlátja többé a szükséges tőkebefektetésnek. Mint relatív korlát még azután is tovább hat annyiban, hogy az a körülmény, hogy a földbe bekebelezett tőke a földtulajdonosra száll, igen meghatározott korlátok közé szorítja a bérlőt. Csak ebben az esetben változnék minden földjáradék különbözeti járadékká, olyan különbözeti járadékká, melyet nem a föld különböző minősége, hanem az a különbözet határoz meg, amely a valamely földön eszközölt utolsó tőkebefektetésekből eredő extraprofitok és a legrosszabb minőségű föld bérletéért fizetett földjáradék között mutatkozik. A földtulajdon mint korlát csak azért abszolút, mert általában csak annak engedik át a földet mint tőkebefektetési területet, aki a földtulajdonosnak sarcot fizet. Ha ez az átengedés megtörtént, akkor a földtulajdonos az adott földdarabon nem állíthat többé abszolút korlátot a tőkebefektetés mérete elé. A házépítkezést általában az korlátozza, hogy az a föld, amelyre házat akarnak építeni, egy harmadik személy tulajdona. Mihelyt azonban ezt a földet házépítés céljából bérbevették, csakis a bérlőtől függ, hogy magas vagy alacsony házat emel-e rajta.

Ha a mezőgazdasági tőke átlagos összetétele ugyanolyan vagy magasabb volna, mint a társadalmi átlagtőke összetétele, akkor az abszolút földjáradék — mindig az imént kifejtett értelemben véve — elesne; vagyis nem volna olyan földjáradék, amely mind a különbözeti földjáradéktól, mind a tulajdonképpeni monopoláron alapuló földjáradéktól különbözik. Ebben az esetben a mezőgazdasági termék

értéke nem haladná meg e termék termelési árát, és a mezőgazdasági tőke nem hozna több munkát mozgásba, tehát nagyobb többletmunkát sem realizálna, mint a nem-mezőgazdasági tőke. Ugyanez történne, ha a mezőgazdasági tőke összetétele a földművelés haladása következtében azonossá válnék a társadalmi átlagtőke összetételével.

Első pillanatra ellentmondásnak látszik az a feltevés, hogy egyrészt a mezőgazdasági tőke összetétele magasabb lesz, tehát növekszik az állandó része a változó részéhez viszonyítva, másrészt pedig a mezőgazdasági termék ára annyira emelkedik, hogy az új és az eddiginél rosszabb föld járadékot hoz, amely ebben az esetben csakis a piaci árnak az érték és a termelési ár feletti többletéből, egyszóval csakis a termék monopolárából eredhet.

Itt a következő megkülönböztetést kell tennünk.

A profitráta kialakulásának vizsgálatánál mindenekelőtt azt láttuk, hogy olyan tőkék, amelyek technikai szempontból egyforma összetételűek, azaz a gépekhez és a nyersanyaghoz viszonyítva ugyanannyi munkát hoznak mozgásba, az állandó tőkerészek értékének különbözősége következtében mégis különböző összetételűek lehetnek. A nyersanyagok vagy a gépek az egyik esetben drágábbak lehetnek, mint a másikban. Hogy azonos tömegű munkát hozzanak mozgásba (és feltevésünk szerint ez volna szükséges ahhoz, hogy azonos tömegű nyersanyagot dolgozzanak fel), az egyik esetben nagyobb tőkét kellene előlegezni, mint a másikban, mert pl. 100 értékű tőkével nem mozgósíthatok ugyanannyi munkát, ha a nyersanyag, amelyet szintén ebből a 100-ból kell fizetni, az egyik esetben 40-be, a másikban 20-ba kerül. Hogy azonban ezek a tőkék technikailag mégis egyforma összetételűek, az nyomban kiderülne, mihelyt a drágább nyersanyag ára az olcsóbb árára csökkenne. Ebben az esetben a változó és az állandó tőke közti értékarány azonos lenne, noha az alkalmazott eleven munka és az alkalmazott munkafeltételek tömege és jellege közötti technikai arány nem változott. Másrészt, ha pusztán az értékösszetétel szempontjából vizsgáljuk a dolgot, az alacsonyabb szerves összetételű tőke, pusztán annak következtében, hogy állandó részeinek értéke emelkedik, látszatra azonos fokon állhat egy magasabb szerves összetételű tőkével. Vegyünk egy tőkét, amely $= 60_c + 40_v$, mert az eleven munkaerőhöz viszonyítva sok gépet és nyersanyagot alkalmaz, és vegyünk egy másik tőkét, amely $= 40_c + 60_v$, mert sok eleven munkát (60%), kevés gépet (mondjuk 10%) és a munkaerőhöz viszonyítva kevés és olcsó nyersanyagot (mondjuk 30%) alkalmaz; ebben az esetben pusztán a nyers- és segédanyagok értékének 30-ról 80-ra való emelkedése az összetételt kiegyenlítené oly módon, hogy most a második tőkénél 10 értékű gépre 80 értékű nyersanyag és 60 értékű

munkaerő jutna, tehát $90_c + 60_v$ lenne az eredmény, ami, százalékosan elosztva, szintén $= 60_c + 40_v$, és ez anélkül történne, hogy a tőke technikai összetétele a legkisebb mértékben is megváltozott volna. Vagyis azonos szerves összetételű tőkéknek különböző értékösszetételük lehet, és százalékosan azonos értékösszetételű tőkék szerves összetétele különböző fokon állhat, tehát a munka társadalmi termelőerejének különböző fejlődési fokait fejezhetik ki. Ennélfogva az, ha a mezőgazdasági tőke, értékösszetételét tekintve, az általános színvonalon állna, egymagában még nem bizonyítaná, hogy ennél a tőkénél a munka társadalmi termelőereje is elérte az általános színvonalat. Ez csak azt mutatná, hogy ennek a tőkének saját terméke, amely viszont része termelési feltételeinek, drágább lett, vagy hogy a segédanyagokat — például a trágyát —, amelyek korábban kéznél voltak, most messziről kell szállítani és így tovább.

De, ettől függetlenül, tekintetbe kell vennünk a mezőgazdaság sajátos jellegét.

Ha feltesszük, hogy a mezőgazdaságban szélesebb körben alkalmazzák a munkát megtakarító gépeket, vegyi segédeszközöket stb., tehát hogy az állandó tőke az alkalmazott munkaerő mennyiségéhez viszonyítva technikailag nemcsak értékében, hanem tömegében is nő, ebben az esetben a mezőgazdaságban (mint a bányaiparban is) nemcsak a munka társadalmi termelékenységéről van szó, hanem egyszersmind természetes termelékenységéről is, amely a munka természeti feltételeitől függ. Lehetséges, hogy a társadalmi termelőerő növekedése a mezőgazdaságban éppen csak kiegyenlíti a természeti erő csökkenését, vagy talán nem is egyenlíti ki teljesen — ez a kiegyenlítés mindig csak bizonyos ideig hat —, úgyhogy a termék a technikai fejlődés ellenére sem lesz olcsóbb, hanem ez a fejlődés csak a termék még nagyobb drágulását akadályozza meg. Az is lehetséges, hogy emelkedő gabonaár mellett a termékek abszolút tömege csökken, a viszonylagos extratöbblettermék viszont növekszik; abban az esetben ugyanis, ha a nagyrészt gépekből vagy állatból álló állandó tőke, amelynek csak kopását kell pótolni, viszonylag növekszik, a változó, a munkabérre fordított tőkerész pedig, amelyet mindig teljesen kell pótolni a termékből, megfelelően csökken.

De az is lehetséges, hogy a mezőgazdaság haladása következtében már a piaci árnak az átlag fölé való mérsékelt emelkedése elegendő ahhoz, hogy rosszabb földet vegyenek művelés alá és ez a rosszabb föld is járadékot adjon, ami a technikai segédeszközök alacsonyabb színvonala mellett a piaci ár nagyobb emelkedését követelte volna meg.

Az a körülmény, hogy pl. a nagyméretű állattenyésztésnél az

alkalmazott munkaerő mennyisége ahhoz az állandó tőkéhez viszonyítva, amelyet maga az állatállomány jelent, nagyon csekély, dontő érv lehetne az ellen a tétel ellen, hogy a mezőgazdasági tőke százalékban számítva több munkaerőt működtet, mint a nem-mezőgazdasági társadalmi átlagtőke. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a földjáradék kifejtésénél a mezőgazdasági tőkének abból a részéből indulunk ki mint meghatározó részből, amely a döntő növényi táplálékot, tehát általában a civilizált népek legfontosabb létfenntartási eszközeit termeli. Már A. Smith kimutatta — és ez egyik érdeme —, hogy az állattenyésztésnél és egyáltalában minden olyan tőkénél, amelyet nem a legfontosabb létfenntartási eszközök, tehát pl. nem gabona termelése céljából fektettek a foldbe, az ármeghatározás az esetek átlagában egészen másképp történik. Itt ugyanis az árat az határozza meg, hogy azon a földön, amelyet — mondjuk — mint mesterséges rétet állattenyésztésre használnak, de amely ugyanúgy megfelelő minőségű szántófold is lehetne, a termék árának elég magasan kell állania ahhoz, hogy a rét ugyanannyi földjáradékot hozzon, mint egy ugyanolyan jó szántófold; itt tehát a gabonafold járadéka az állat árának meghatározó eleme, s ezért Ramsay helyesen mondotta, hogy ily módon a földjáradék, a földtulajdon gazdasági kifejezője, tehát a foldtulajdon, mesterségesen növeli az állat árát.

„A foldművelés kiterjedése következtében a megműveletlen puszta föld már elégtelen ahhoz, hogy a vágómarha iránti szükségletet kielégítse. A megművelt földek számottevő részét állattenyésztésre és hizlalásra kell felhasználni; ezért a marha árának olyan magasan kell állnia, hogy ne csak a ráfordított munkát fizesse meg, hanem azt a járadékot is, melyet a foldbirtokos kapna, és azt a profitot, melyet a fold bérlője tenne zsebre, ha a földet mint szántófoldet művelték volna. A teljesen megműveletlen tőzeges ingoványon tenyésztett marhát ugyanazon a piacon — súlyának és minőségének megfelelően — ugyanazon az áron fogják eladni, mint a legjobban megművelt földön tenyésztett állatot. A tőzeges ingoványok birtokosai hasznot húznak ebből és a marha árának arányában emelik foldük járadékát" (*A. Smith:* [„Wealth of Nations".] I. konyv, 11. fej. 1. rész. [Wakefield kiadása London 1835/39. II. köt. 9. és köv. old.]). Itt tehát, nem úgy, mint a gabonánál, a különbözeti járadék is a rosszabb földnek előnyös.

Az abszolút földjáradék megmagyaráz néhány olyan jelenséget, amelyek első pillanatra azt a látszatot keltik, mintha a foldjáradék pusztán monopolárból eredne. Hogy az A. Smith által említett példához kapcsolódjunk, képzeljük el pl. egy olyan — mondjuk norvégiai — erdő birtokosát, amely minden emberi beavatkozás nélkül nő, tehát nem erdőművelés terméke. Ha egy tőkés, aki — talán mert

Angliában kereslet van iránta — fát vágat ki az erdőből, földjáradékot fizet az erdőtulajdonosnak, vagy ha az erdőtulajdonos mint tőkés maga vágatja ki a fát, akkor a fa az előlegezett tőkére eső profiton kívül még kisebb vagy nagyobb földjáradékot fizet majd neki. Ez ennél a merőben természeti terméknél tiszta monopoltöbbletnek látszik. A valóságban azonban a tőke itt majdnem kizárólag változó, munkára fordított tőkéből áll, tehát nagyobb mennyiségű többletmunkát hoz mozgásba, mint más ugyanilyen nagyságú tőke. Ennélfogva a fa értéke nagyobb többletet tartalmaz meg nem fizetett munkából, vagyis értéktöbbletből, mint a magasabb összetételű tőkék terméke. Ez teszi lehetővé, hogy a fa átlagprofitot fizessen és egy jelentékeny többlet földjáradék formájában az erdőtulajdonosnak jusson. Megfordítva, mivel a fakitermelés könnyen kiterjeszthető, tehát ez a termelés gyorsan növelhető, a keresletnek feltételezhetően nagyon jelentékenyen kell emelkednie, hogy a fa ára egyenlő legyen értékével és hogy a meg nem fizetett munka egész többlete (azon felül, amit a tőkés kap átlagprofitként) földjáradék formájában a tulajdonosnak jusson.

Az volt a feltevésünk, hogy az újonnan megművelés alá vett föld még silányabb minőségű, mint a legutoljára megművelt legrosszabb föld. Ha jobb, akkor különbözeti földjáradékot hoz. Itt azonban éppen azt az esetet vizsgáltuk, amikor a földjáradék nem különbözeti járadék. Itt csak két eset lehetséges: vagy rosszabb az újonnan művelés alá vett föld, mint az utoljára megművelt föld, vagy pedig azonos minőségű. Az előbbi esetet már megvizsgáltuk. Most tehát csak az utóbbi esetet kell még megvizsgálnunk, amikor az újonnan művelés alá vett és a legutoljára megművelt föld azonos minőségű.

A földművelés haladásával, mint már a különbözeti járadék vizsgálatánál kifejtettük, ugyanúgy új megművelés alá vehetnek azonos, sőt jobb minőségű földet is, mint rosszabbat.

Először azért, mert a különbözeti járadéknál (s általában a földjáradéknál, mert a nem-különbözeti járadéknál is mindig felmerül a kérdés: vajon olyan-e egyrészt a föld termékenysége általában és másrészt a föld fekvése, hogy a föld megművelése a szabályozó piaci ár mellett profitot és földjáradékot hozhat) két feltétel hat egymással ellenkező irányban; hol semlegesítik egymást, hol pedig az egyik döntően a másik fölé kerekedik. A piaci ár emelkedése — feltéve, hogy a föld megművelésének önköltségi ára nem csökkent, más szóval, hogy technikai jellegű vívmányok nem működnek közre új tényezőként a megművelés alá vett földterület megnövekedésénél — olyan termékenyebb föld megművelésére vezethet, amely fekvése miatt

korábban ki volt zárva a konkurrenciából. Vagy a terméketlenebb föld fekvését annyira előnyössé teheti, hogy ez kiegyenlíti a föld kisebb termelékenységét. Vagy ha nem is emelkedik a piaci ár, a föld fekvése a közlekedési eszközök javulása következtében lehetővé teheti a jobb földek bekapcsolódását a konkurrenciába, amint ezt nagy méretekben az észak-amerikai préri-államokban látjuk. Ez történik állandóan a régebbi civilizációjú országokban is, bár nem olyan méretekben, mint a gyarmatokon, ahol — mint Wakefield helyesen megállapította — a fekvés a döntő. Tehát, először, a föld fekvésének és termékenységének ellentétes hatásai, továbbá a fekvési tényező változékonysága — amely tényező állandóan kiegyenlítődik, állandóan progresszív, kiegyenlítődésre irányuló változásokon megy át — váltakozva hol ugyanolyan jó, hol jobb, hol rosszabb új földdarabokat tesznek versenyképessé a régebben megművelt földekkel szemben.

Másodszor. A természettudomány és az agronómia fejlődésével megváltozik a föld termékenysége is, mert megváltoznak azok az eszközök, melyek a föld elemeit azonnal értékesíthetővé teszik. Így történt nemrég Franciaországban és Anglia keleti grófságaiban, hogy könnyű talajfajták, amelyeket korábban rossz minőségűeknek tekintettek, elsőrendű földek lettek. (Lásd *Passyt.*) Másrészt az a föld, amelyet nem vegyi összetétele miatt tekintettek rossznak, hanem megművelése csak bizonyos mechanikai és fizikai akadályokba ütközött, jó földdé válik, mihelyt felfedezik ez akadályok leküzdésének eszközeit.

Harmadszor. Valamennyi régi civilizációjú országban régi történelmi és hagyományos viszonyok, pl. állami, községi birtokok stb. formájában, egészen véletlenszerűen nagy földterületeket vontak ki a megművelés alól, amelyeket csak fokozatosan vesznek művelés alá. Művelés alá vételük sorrendje nem a minőségüktől, sem a fekvésüktől, hanem teljesen külső körülményektől függ. Ha nyomon követnők az angol községi földek történetét, azt, hogy a bekerítésről szóló törvényekkel [Enclosure Bills] hogyan vették magántulajdonba és kezdték megművelni ezeket a földeket, látnánk, mennyire nevetséges az a fantasztikus elképzelés, hogy valami modern agrokémikus, pl. Liebig, határozta meg e földek művelés alá fogásának sorrendjét, állapította meg, hogy bizonyos földek vegyi tulajdonságaiknál fogva művelésre alkalmasak, mások pedig alkalmatlanok. Itt inkább az alkalomnak volt döntő szerepe, amely a tolvajokat szüli; azoknak a többé-kevésbé elfogadható jogi ürügyeknek, amelyek a nagy földesuraknak az elsajátításra módot adtak.

Negyedszer. Figyelmen kívül hagyva, hogy a népesség és a tőke gyarapodásának mindenkori fejlettségi foka bizonyos határt, bár rugalmas határt szab a földművelés kiterjesztésének; figyelmen kívül

hagyva a piaci árakat átmenetileg befolyásoló véletlenek, mint pl. a kedvező és kedvezőtlen évszakok sorának hatását — a földművelés térbeli kiterjedése az ország tőkepiacának és üzleti viszonyainak általános helyzetétől függ. Ahhoz, hogy pótlólagos tőkét fektessenek a mezőgazdaságba, a tőkehiány időszakaiban nem elegendő, hogy a meg nem művelt föld — akár hoz földjáradékot, akár nem — bérlőjének átlagprofitot jövedelmezhet. Viszont a tőke fölös bősége időszakában, ha a feltételek különben normálisak, a földművelés felé áramlik a tőke, még akkor is, ha a piaci ár nem emelkedik. Az eddig megművelt földnél jobb föld a valóságban csak fekvése, a megművelését gátló, eddig áttörhetetlen korlátok vagy a véletlen következtében volna kizárva a konkurrenciából. Ezért csak azokkal a talajfajtákkal kell foglalkoznunk, amelyek éppolyan jók, mint az utoljára megműveltek. De az új és az utoljára megművelés alá fogott föld között mindig megvan az a különbség, hogy az előbbi termővé tétele költségekkel jár, és a piaci árak állásától s a hitelviszonyoktól függ, hogy vállalják-e ezeket a költségeket vagy sem. Mihelyt ez az új föld valóban részt vesz a konkurrenciában, a piaci ár — ha a viszonyok egyébként nem változnak — ismét előbbi színvonalára csökken és az újonnan megművelt föld ugyanolyan földjáradékot fog hozni, mint a neki megfelelő már korábban megművelt föld. Azt a feltevést, hogy az új föld nem fog járadékot hozni, e feltevés hívei úgy bizonyítják, hogy feltételezik azt, amit éppen bizonyítaniok kellene, azt ugyanis, hogy az utoljára művelés alá fogott föld nem hozott földjáradékot. Ily módon azt is be lehetne bizonyítani, hogy az utoljára épített házak az épületért fizetett tulajdonképpeni házbéren kívül nem hoznak földjáradékot, noha bérbeadják őket. Tény azonban, hogy ezek a házak földjáradékot hoznak, még mielőtt házbért jövedelmeznének, amikor gyakran hosszú ideig üresen állnak. Ugyanúgy, ahogy a bizonyos földdarabon egymásra következő tőkebefektetéseknek arányos többlethozamuk lehet és ezért ugyanolyan földjáradékot hozhatnak, mint az első befektetések, az utoljára megműveltekkel azonos minőségű földeknek azonos költségek mellett azonos lehet a hozamuk. Különben teljesen érthetetlen volna, hogy miért egymás után fogják művelés alá az azonos minőségű földeket, s miért nem valamennyit egyszerre, vagy inkább egyet sem, hogy ne idézzék elő a többiek konkurrenciáját. A földtulajdonos mindenkor kész földjáradékot húzni, vagyis valamit ingyen kapni; a tőkének azonban bizonyos feltételekre van szüksége ahhoz, hogy a földtulajdonos kívánságát teljesíthesse. Ezért a földek kölcsönös konkurrenciája nem attól függ, hogy a földtulajdonos ezt a konkurrenciát akarja-e, hanem attól, hogy akad-e tőke, amely az új földeken más tőkékkel versenyezni akar.

Amikor a tulajdonképpeni mezőgazdasági földjáradék puszta monopolár, ez csak alacsony lehet, mint ahogy itt — normális viszonyok között — az abszolút földjáradék is csak alacsony lehet, bármilyen nagy az a többlet, amellyel a termék értéke meghaladja a termelési árát. Az abszolút földjáradék lényege tehát a következő: Azonos nagyságú tőkék a termelés különböző területein, azonos értéktöbbletráta vagy a munka azonos kizsákmányolása mellett, különböző átlagos összetételüktől függően különböző tömegű értéktöbbletet termelnek. Az iparban ezek a különböző értéktöbblettömegek kiegyenlítődnek az átlagprofittá és egyenletesen oszlanak el az egyes tőkék mint a társadalmi tőke megfelelő hányadai között. A földtulajdon, mihelyt a termeléshez akár földművelés, akár nyersanyagok kitermelése céljából föld kell, gátolja a földbe fektetett tőkék kiegyenlítődését és lefölözi az értéktöbblet egy részét, amely különben részt venne az általános profitrátává való kiegyenlítődés folyamatában. Ezekben az esetekben a földjáradék az áruk értékének, pontosabban értéktöbbletének részét alkotja, de ez a rész nem a tőkésosztálynak jut, amely azt a munkásokból kifacsarta, hanem a földtulajdonosoknak, akik viszont a tőkésekből facsarják ki azt. Emellett feltételezzük, hogy a mezőgazdasági tőke több munkát működtet, mint a nemmezőgazdasági tőke azonos nagyságú része. Hogy mekkora az eltérés, vagy egyáltalában van-e eltérés, ez attól függ, hogy a mezőgazdaság az iparhoz viszonyítva mennyire fejlett. Ennek a különbségnek a mezőgazdaság haladásával, a dolog természeténél fogva, csökkennie kell, hacsak az ipari tőkénél a változó tőkerész az állandó tőkerészhez viszonyítva nem csökken erősebben, mint a mezőgazdasági tőkénél.

Még jelentősebb a szerepe ennek az abszolút földjáradéknak a tulajdonképpeni kitermelő iparban, ahol az állandó tőke egyik eleme, a nyersanyag, egészen elesik és ahol feltétlenül a legalacsonyabb összetételű tőke az uralkodó, kivéve azokat az ágakat, amelyekben nagyon jelentékeny a gépekből és egyéb állótőkéből összetevődő tőkerész. Éppen itt, ahol úgy látszik, mintha a földjáradék kizárólag a monopolárból eredne, rendkívül kedvező piaci viszonyok szükségesek ahhoz, hogy az árukat értékükön adhassák el, vagy hogy a földjáradék egyenlő lehessen az áru értéktöbbletének a termelési ára fölötti egész többletével. Így pl. annál a járadéknál, amelyet halászterületek, kőbányák, vadonnőtt erdők stb. hoznak[38].

[38] Ricardo rendkívül felületesen intézi el ezt a kérdést. Lásd az A. Smith ellen irányuló részt a norvégiai erdőjáradékról, „Principles". II. fej., mindjárt az elején.

Negyvenhatodik fejezet

TELEKJÁRADÉK. BÁNYAJÁRADÉK. A FÖLD ÁRA

Mindenütt, ahol egyáltalában földjáradék van, különbözeti járadék is van és ugyanazon törvényeknek van alávetve, mint a mezőgazdasági különbözeti járadék. Mindenütt, ahol természeti erők monopolizálhatók és az azokat alkalmazó ipari vállalkozónak extraprofitot biztosítanak — akár vízesésről, akár gazdag bányáról, akár halban gazdag vízről, akár jófekvésű épülettelekről van szó —, az, akinek a földteke egy részére jogcíme van és akit ezen az alapon e természeti tárgyak tulajdonosának ismernek el, az extraprofitot földjáradék formájában elkaparintja a működő tőkétől. Ami az építkezésre szánt földet illeti, A. Smith kifejtette, hogyan szabályozza a tulajdonképpeni mezőgazdasági járadék az épülettelkek járadékának, mint minden nem-mezőgazdasági földjáradéknak az alapját ([„Wealth of Nations"], I. könyv, XI. fej. 2. és 3.). Ezt a járadékot először az jellemzi, hogy itt a föld fekvése döntő befolyással van a különbözeti járadékra (pl. a szőlőknél és a nagyvárosi épülettelkeknél nagyon jelentékeny ez a befolyás); másodszor, hogy a tulajdonos teljes passzivitása egészen nyilvánvaló, aktivitása (különösen a bányáknál) mindössze abban nyilvánul meg, hogy kiaknázza a társadalmi fejlődés haladását, amelynek érdekében semmit sem tesz, semmit sem kockáztat, még abban a mértékben sem, mint az ipari tőkés; végül az jellemzi ezt a járadékot, hogy sok esetben a monopolár az uralkodó, különösen a nyomor legszemérmetlenebb kiaknázásának eseteiben (mert a nyomor jövedelmezőbb forrás a házjáradék számára, mint valaha Potosi bányái voltak Spanyolország számára[39]), és az az óriási hatalom, melyet ez a földtulajdon ad, ha az ipari tőkével egy kézben egyesül, lehetővé teszi ez utóbbi számára, hogy a munkabérért harcoló munkásokat gyakorlatilag eltávolítsa a földről mint lakóhelyükről[40]. A társadalom egyik része itt adót követel a másik résztől a földön lakhatás jogáért, mint ahogy a földtulajdonban általában benne van a földtulajdonosoknak az a joga, hogy a földgolyót, a föld méhét, a levegőt és ezzel együtt mindazt kiaknázhassák, ami az élet fenntartásához és fejlődéséhez nélkülözhetetlen. Az épülettelkek járadékát nemcsak a népesség szaporodása és az ezzel együtt gyarapodó lakás-

[39] *Laing:* [„National Distress etc." London 1844. 150. old.], [F. W.] *Newman:* [„Lectures on Political Economy". London 1851.].

[40] A crowlingtoni sztrájk. *Engels:* „Lage der arbeitenden Klasse in England". 307. old. (1892-es kiadás, 259. old. *[E. F.* — Lásd *Engels:* „A munkásosztály helyzete Angliában". Szikra 1954. 296. old.]).

szükséglet növeli szükségszerűen, hanem a földbe bekebelezett vagy abban gyökeret vert, a földön nyugvó állótőke fejlődése is, így az összes ipari épületek, vasutak, áruraktárak, gyárépületek, dokkok stb. A házbért, amennyiben az a házba befektetett tőke kamata és amortizációja, itt még a Carey-t jellemző jóakarat mellett sem lehet összetéveszteni azzal a járadékkal, amelyet maga a puszta föld hoz, különösen akkor nem, ha — mint Angliában — a földtulajdonos és a házspekuláns egészen különböző személyek. Itt két elemet kell figyelembe venni: egyfelől a föld kiaknázását újratermelésre vagy kitermelésre, másfelől a teret, amely mindennemű termelés és minden emberi tevékenység szükséges eleme. És a földtulajdon mindkét vonatkozásban követeli a maga sarcát. Az épülettelkek kereslete növeli a föld mint tér és alap értékét, s ennek következtében egyidejűleg növekszik a föld olyan elemeinek kereslete is, amelyek építési anyagul szolgálnak[41].

A II. kötet 12. fejezetében Edward Cappsnek, egy nagy londoni házspekulánsnak az 1857. évi bankbizottság előtt tett vallomásában példát közöltünk arra, hogy a rohamosan fejlődő városokban, különösen ott, ahol — mint Londonban — nagyüzemi módszerekkel építkeznek, mennyire a földjáradék és nem a ház a házspekuláció tulajdonképpeni legfőbb tárgya. Capps 5435. sz. alatt ezt mondja: „Azt hiszem, hogy egy ember, aki boldogulni akar az életben, aligha várhatja boldogulását, ha csak szolíd üzletekkel (fair trade) foglalkozik ... ezenkívül szükségszerűen spekulációs céllal kell építkeznie, mégpedig nagy méretekben; mert az épületek maguk nagyon kevés profitot hoznak a vállalkozónak, a legnagyobb profit a földjáradék növekedéséből származik. A vállalkozó mondjuk kibérel egy darab földet és évi 300 font sterlinget fizet érte; ha gondosan kidolgozott építési terv szerint megfelelő fajtájú házakat épít ezen a telken, akkor ez a föld évi 400 vagy 450 font sterlinget is hozhat neki, s a profitja nem annyira a házak révén szerzett profitból, amelyet sok esetben szinte nem is vesz számításba, mint inkább az évi 100 vagy 150 font sterlinggel megnövekedett földjáradékból fog állni." Emellett nem szabad megfeledkezni arról, hogy a legtöbbnyire 99 évre kötött bérleti szerződés lejárta után a föld a rajta levő épületekkel és a közben igen gyakran több mint kétszeresére vagy háromszorosára növekedett földjáradékkal együtt a házspekulánsról illetve jogutódáról ismét visszaszáll az eredeti utolsó földtulajdonosra.

[41] „A londoni utcák kövezése lehetővé tette a skót tengerpart néhány csupasz sziklájának tulajdonosai számára, hogy járadékot húzzanak addig teljesen haszontalan köves földjük után." *A. Smith.* [„Wealth of Nations."] I. könyv, XI. fej. 2. [Wakefield kiadása, London 1835/39, II. köt. 33. old.].

A tulajdonképpeni bányajáradékra teljesen ugyanaz áll, mint a mezőgazdasági járadékra. „Vannak olyan bányák, amelyeknek terméke alig elegendő ahhoz, hogy a munkát megfizesse és a befektetett tőkét a szokásos profittal egyetemben pótolja. A vállalkozónak hoznak némi profitot, de a földtulajdonosnak nem hoznak járadékot. Ezeket a bányákat csak tulajdonosuk művelheti haszonnal, aki, mint sajátmaga vállalkozója, befektetett tőkéje után eléri a szokásos profitot. Skóciában számos szénbányát így tartanak üzemben és ezek a bányák másképp nem is tarthatók üzemben. A földtulajdonos senki másnak nem engedi meg, hogy a szénbányát kiaknázza, ha nem fizet járadékot, viszont a bányáért senki sem tud járadékot fizetni" (*A. Smith:* [„Wealth of Nations"] I. könyv, XI. fej. 2. [Wakefield kiadása, London 1835/39. II. köt. 36. és köv. old.]).

Különbséget kell tenni aszerint, hogy a földjáradék monopolárból ered-e, mert a terméknek vagy magának a földnek a járadéktól független monopolára van, vagy pedig a terméket azért adják el monopoláron, mert járadék van. Ha monopolárról beszélünk, általában olyan árra gondolunk, amelyet csakis a vevők vásárlókedve és fizetőképessége határoz meg, függetlenül mind a termékek általános termelési ára, mind az ezek értéke által meghatározott ártól. Egy szőlőhegy, amelyen egészen kivételes minőségű bor terem, azaz olyan bor, amely általában csak viszonylag kis mennyiségben termelhető, monopolárat eredményez. E monopolár következtében, mely árnak a termék értéke fölötti többletét kizárólag az előkelő borivók vagyoni helyzete és kedvtelése határozza meg, a bortermelő jelentékeny extraprofitot fog realizálni. Ez a monopolárból eredő extraprofit földjáradékká alakul át és ebben a formában a szőlőhegy tulajdonosának jut, mert a tulajdonosnak jogcíme van a földteke e különös tulajdonságokkal megáldott darabjára. Itt tehát a monopolár szüli a járadékot. Megfordítva, a járadék szülné a monopolárat, ha a gabonát nemcsak termelési áránál, hanem értékénél is drágábban adnák el annak következtében, hogy a földtulajdon a meg nem művelt földön korlátot emel a járadékot nem hozó tőkebefektetés elé. Hogy csak a földgolyóra való tulajdoni jogcím teszi lehetővé bizonyos számú személynek, hogy a társadalom többletmunkájának egy részét mint sarcot elsajátítsa, és a termelés fejlődésével egyre nagyobb mértékben sajátítsa el, ezt az a körülmény álcázza, hogy a tőkésített földjáradék, tehát éppen ez a tőkésített sarc a föld áraként jelenik meg és ezért a föld, mint minden más kereskedelmi cikk, eladható. Ezért a vevő úgy látja, hogy igényét a járadékra nem ingyen kapta, nem a tőke munkája, kockázata és vállalkozó szelleme nélkül kapta, hanem megfizette az egyenértékét. Mint már előbb megjegyeztük, a vevő

a járadékot csak a földért és ezzel a járadékra szóló igényért fizetett tőke kamatának tekinti. Ugyanígy látja a rabszolgatartó, aki egy négert vásárolt, hogy a néger tulajdonához nem a rabszolgaság intézménye mint olyan, hanem áruadásvétel juttatta. De az eladás maga nem teremt jogcímet, csak átruházza azt. A jogcímnek már előbb meg kell lennie, hogy azután el lehessen adni, és sem az egyszeri eladás, sem az eladások sora, állandó megismétlése, nem teremthet ilyen jogcímet. A termelési viszonyok teremtették meg egyáltalában ezt a jogcímet. Mihelyt a termelési viszonyok olyan ponthoz értek, amelyen át kell alakulniok, megszűnik a jogcímnek és az ezen alapuló minden ügyletnek gazdaságilag és történelmileg jogosult, az élet társadalmi termelési folyamatából fakadó anyagi forrása. Az, hogy a földgolyó egyes egyének magántulajdonában van, egy magasabb gazdasági társadalomalakulat szempontjából éppoly képtelenségnek fog látszani, mint az, hogy az egyik ember a másik magántulajdonában van. Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt az egy időben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a földnek, hanem csak birtokosai, haszonelvezői és az a kötelességük, hogy mint boni patres familias [jó családapák] jobb állapotban hagyják örökül a következő nemzedékeknek.

A föld árának most következő vizsgálatánál hagyjunk figyelmen kívül minden konkurrencia okozta ingadozást, minden földspekulációt, úgyszintén a kis földtulajdont is, amelynél a föld a termelő legfőbb szerszáma és ezért minden árat meg kell adnia érte.

I. A föld ára emelkedhet, anélkül hogy a járadék emelkednék; mégpedig

1) pusztán mert a kamatláb csökken, aminek az a következménye, hogy a földjáradékot drágábban adják el, tehát a tőkésített járadék, a föld ára növekszik;

2) mert a földbe bekebelezett tőke kamata növekszik.

II. A föld ára emelkedhet, mert a földjáradék növekszik.

A járadék növekedhet, mert a mezőgazdasági termék ára emelkedik, amely esetben mindig emelkedik a különbözeti járadék rátája, akár nagy, akár kicsiny a legrosszabb megművelt föld járadéka, akár egyáltalán nem is hoz járadékot. Rátán az értéktöbblet földjáradékká átváltozott részének a mezőgazdasági terméket termelő előlegezett tőkéhez való arányát értjük. Ez különbözik az extratöbbletterméknek az össztermékhez való arányától, mert az össztermék nem foglalja magában az egész előlegezett tőkét, nem foglalja ugyanis magában az állótőkét, amely a termék mellett továbbra is fennmarad. Ellenben benne van az, hogy azokon a talajfajtákon, amelyek különbözeti

járadékot hoznak, a termék növekvő része változik át fölös extratermékké. A legrosszabb földön csak a mezőgazdasági termék áremelkedése teremt járadékot és teremti meg ennélfogva a föld árát is.

A járadék azonban akkor is növekedhet, ha a mezőgazdasági termék ára nem emelkedik. A termék ára változatlan maradhat, sőt csökkenhet is.

Ha a termék ára változatlan marad, akkor a járadék (a monopolárakat nem tekintve) vagy csak azért növekedhet, mert, a régi földeken a korábbi méretű tőkebefektetést folytatva, jobb minőségű új földeket vesznek művelés alá, amelyek azonban csak ahhoz elegendők, hogy a megnövekedett szükségletet fedezzék, úgyhogy a szabályozó piaci ár változatlan marad. Ebben az esetben a régi földek ára nem fog emelkedni, ellenben az újonnan megművelt föld ára magasabb lesz a régi föld áránál.

Vagy pedig azért növekedik a járadék, mert változatlan viszonylagos jövedelmezőség és változatlan piaci ár mellett a földet kiaknázó tőke tömege nő. Ennek következtében, bár a járadék az előlegezett tőkéhez viszonyítva azonos marad, tömege pl. kétszer annyi lesz, mert maga a tőke is megkétszereződött. Mivel az ár nem csökkent, a második tőkebefektetés, éppúgy mint az első, extraprofitot hoz, mely a bérleti idő lejártával szintén földjáradékká változik át. Ebben az esetben azért növekszik a járadék tömege, mert a járadékot termelő tőke tömege növekszik. Az az állítás, hogy az ugyanazon a földdarabon egymást követő különböző tőkebefektetések csak abban az esetben eredményezhetnek járadékot, ha hozamuk nem egyenlő és ennélfogva különbözeti járadék keletkezik, egyértelmű azzal az állítással, hogy két, egyenként 1000 font sterling értékű tőke közül, melyeket két egyenlő jövedelmezőségű földbe fektetnek, csak az egyik hozhat járadékot, bár mindkét föld a különbözeti járadékot hozó, jobb talajfajtához tartozik. (Ezért az összjáradék, egy ország összjáradéka, a tőkebefektetés tömegével együtt növekszik, az egyes földdarabok ára, vagy a járadékráta, vagy akár az egyes földdarabokra eső járadék tömege azonban nem növekszik szükségképpen; ebben az esetben az összjáradék tömege a földművelés térbeli kiterjedésével együtt növekszik. Sőt ez együtt járhat azzal is, hogy az egyes birtokok járadéka csökken.) Különben ez az állítás egyértelmű lenne azzal a másik állítással, hogy két különböző földdarabon egymás mellett eszközölt tőkebefektetés más törvényeknek van alávetve, mint az egyazon földdarabon egymást követő tőkebefektetések, holott a különbözeti járadékot éppen abból vezetjük le, hogy a törvény mindkét esetben azonos, hogy mind az egyazon földön, mind a különböző földeken eszközölt tőkebefektetés jövedelmezősége növekszik. Az egyet-

len módosulás, amely itt fennáll és amelyet nem vesznek észre, az, hogy az egymás után következő tőkebefektetések, ha térben különböző földeken alkalmazzák őket, a földtulajdon korlátjába ütköznek, ami nem fordul elő, ha a tőkéket ugyanazon a földön fektetik be egymás után. Ez az oka annak az ellentétes hatásnak is, melynek következtében a befektetés e különböző formái a gyakorlatban kölcsönösen korlátozzák egymást. A különbség itt sohasem a tőke különbsége. Ha a tőke összetétele és az értéktöbblet rátája változatlan marad, akkor változatlan marad a profitráta is, úgyhogy megkettőzött tőke mellett megkétszereződik a profit tömege is. Ugyanígy a feltételezett viszonyok mellett a járadékráta szintén változatlan marad. Ha 1000 font sterling tőke x járadékot hoz, akkor a feltételezett körülmények között 2000 font sterling tőke $2x$ járadékot fog hozni. De ha a járadékot a földterület után számítjuk, amely változatlan maradt, mert feltevésünk szerint a megkettőzött tőke ugyanazon a földön dolgozik, akkor kitűnik, hogy a járadék tömegének növekedése következtében annak szintje [Höhe] is emelkedett. Ugyanaz az acre, amely 2 font sterling járadékot hozott, most 4 font sterlinget hoz[42].

Az értéktöbblet egy részének, a pénzjáradéknak — mivel a pénz az érték önálló kifejezője — a földhöz való aránya önmagában véve ízetlenség és képtelenség; mert itt két összemérhetetlen nagyságot, egyfelől meghatározott használati értéket, ennyi meg ennyi négyzetláb földdarabot, másfelől pedig értéket, pontosabban értéktöbbletet mérnek össze. Ez a valóságban csupán azt fejezi ki, hogy az ennyi meg ennyi négyzetláb föld tulajdona az adott körülmények között lehetővé teszi a földtulajdonos számára, hogy bizonyos mennyiségű meg nem fizetett munkát kaparintson meg, melyet a tőke realizált, a tőke, amely úgy túr ezeken a négyzetlábakon, mint a disznó a krumpli-

[42] Rodbertusnak — akinek a földjáradékkal foglalkozó jelentős művére a IV. kötetben visszatérünk — egyik érdeme, hogy ezt a pontot kifejtette. Csakhogy Rodbertus hibát követ el, mert, először, feltételezi, hogy a tőkénél a profit növekedése mindig azt fejezi ki, hogy a tőke is növekedett, úgyhogy az arány a profit tömegének növekedése esetén is változatlan marad. Ez azonban helytelen, mert ha a tőke összetétele megváltozik, a profitráta — a munka változatlan kizsákmányolása ellenére is — emelkedhet, mégpedig azért, mert a tőke állandó részének viszonylagos értéke a változó részéhez képest csökken. — Másodszor, azt a hibát követi el, hogy a pénzjáradéknak ezt az arányát valamely mennyiségileg meghatározott földdarabhoz, pl. egy acre földhöz, mint olyasvalamit tárgyalja, amit a klasszikus közgazdaságtan a járadék emelkedésének vagy csökkenésének a vizsgálatánál általában feltételez. Ez ismét helytelen. A klasszikus közgazdaságtan, amikor naturális formájában vizsgálja a földjáradékot, a járadékrátát mindig a termékhez való viszonyában, amikor pedig mint pénzjáradékot vizsgálja, az előlegezett tőkéhez való viszonyában tárgyalja, mert valóban ezek az ésszerű kifejezések.

ban {itt a kéziratban zárójelben ez a kihúzott szó áll: Liebig [— *E. F.*]}. Ez a kifejezés azonban prima facie [nyilvánvalóan] éppen olyan, mintha valaki egy otfontos bankjegynek a fold átmérőjéhez való arányáról beszélne. De azoknak az ésszerűtlen formáknak kozvetítő szerepe, amelyekben bizonyos gazdasági viszonyok elénk tárulnak és gyakorlatilag osszegeződnek, nem érdekli e viszonyok gyakorlati hordozóit mindennapi életükben; és mivel megszokták, hogy e formák kozt mozogjanak, elméjuk meg sem ütkozik rajtuk. Az értelmetlen ellentmondásban ők nem látnak semmi rejtélyeset. A belső összefüggésüktől elszakadt, és ha onmagukban elszigetelten vesszük, ízetlen megjelenési formákban éppolyan otthonosan érzik magukat, mint hal a vízben. Itt is áll az, amit Hegel mondott bizonyos matematikai képletekről: amit a józan emberi értelem ésszerűtlennek tart, az az ésszerű és ami ésszerű számára, az maga az ésszerűtlenség.

Tehát a járadék tomegének novekedése, ha magához a foldterülethez való viszonyában tekintjuk, egészen úgy tárul elénk, mint a járadékráta emelkedése és ezért támad zavar, ha azok a feltételek, amelyek az egyik esetet megmagyaráznák, a másik esetben hiányzanak.

De a fold ára akkor is emelkedhet, ha a mezőgazdasági termék ára csokken.

Ebben az esetben a jobb foldek különbozeti járadéka és ezért e foldek ára is a további differenciálódás kövekeztében emelkedhet. Vagy ha nem ez az eset, a mezőgazdasági termék ára a munka novekvő termelékenysége kovetkeztében csokkenhet, de oly módon, hogy a megnovekedett termelés ezt busásan kiegyenlíti. Tegyük fel, hogy egy quarter 60 shillingbe került. Ha most ugyanazon az acre-en ugyanakkora tőkével 1 helyett 2 quartert termelnek és a quarter gabona ára 40 shillingre csokken, akkor 2 quarterért 80 shillinget fognak kapni, úgyhogy ugyanazon az acre-en ugyanazon tőke termékének értéke egyharmaddal emelkedett, noha az ár quarterenként egyharmaddal csokkent. Hogyan lehetséges ez, anélkül hogy a terméket termelési árán, illetóleg értékén felül adnák el — ezt a különbozeti járadék vizsgálata során kifejtettük. Valóban, ez csak két módon lehetséges. Vagy úgy, hogy a rossz foldet kiszorítják a konkurrenciából, de a jobb fold ára emelkedik, ha a különbozeti járadék nő, kovetkezésképpen, ha az általános javítás nem egyenlően hat a különböző talajfajtákra. Vagy pedig úgy, hogy a legrosszabb földön ugyanaz a termelési ár (és — ha abszolút járadékot fizetnek — ugyanaz az érték) a munka termelékenységének megnovekedése kovetkeztében nagyobb mennyiségű termékben jut kifejezésre. A termék továbbra is ugyanazt

az értéket képviseli, de megfelelő hányadainak ára csökkent, számuk viszont növekedett. Ez lehetetlen, ha ugyanazt a tőkét alkalmazzák, mert ebben az esetben, bármilyen mennyiségű is a termék, mindig ugyanaz az érték jut benne kifejezésre. De lehetséges akkor, ha pótlólagos tőkét fordítanak gipszre, guanóra stb., egyszóval olyan talajjavításokra, amelyek hatása évekre terjed. Ennek az a feltétele, hogy a gabona quarterének ára csökken ugyan, de nem abban az arányban, mint ahogy a quarterek száma növekedik.

III. Ezek a különböző feltételek, amelyek a földjáradéknak, tehát a föld árának általában vagy az egyes talajfajtákon való emelkedését megszabják, részben konkurrálhatnak egymással, részben kizárják egymást és csak váltakozva hathatnak. A mondottakból azonban következik, hogy a föld árának emelkedéséből nem lehet minden további nélkül a járadék emelkedésére, a járadék emelkedéséből pedig, amely mindig a föld árának emelkedését vonja maga után, nem lehet minden további nélkül a mezőgazdasági termékek árának emelkedésére következtetni[43].

Ahelyett, hogy a föld kimerülésének valóságos, természetes okait kutatták volna — ezeket az okokat egyébként a különbözeti járadékról író egyetlen közgazdász sem ismerte, koruk agrokémiájának színvonala következtében —, ehelyett ahhoz a sekélyes érveléshez folyamodtak, hogy egy korlátolt kiterjedésű földdarabon nem lehet bármilyen mennyiségű tőkét befektetni; így pl. a „Westminster Review" azzal érvelt Ricard Jones-szal szemben, hogy nem lehet egész Angliát a Soho Square megművelésével táplálni. Ha ezt a mezőgazdaság különös hátrányának tekintik, ennek éppen az ellenkezője igaz. A mezőgazdaságban az egymást követő tőkebefektetések gyümölcsözők lehetnek, mert itt maga a föld mint munkaeszköz működik, ezzel szemben egy gyárnál nem így van, vagy csak nagyon szűk keretek közt lehet így, mert ott a föld csak mint alap, mint hely, mint a tevékenység területi bázisa szerepel. Igaz, az elaprózott kézművességhez viszonyítva kis területen nagy termelést lehet összpontosítani; ezt teszi a nagyipar. De a termelőerő adott fejlettségi fokán mindig meghatározott térre van szükség és az épületek lehetséges magasságának is megvannak a gyakorlati határai. E határokon túl a termelés bővítése a földterület kiterjesztését is követeli. A gépekbe stb. befektetett állótőke nem javul a használatban, hanem ellenkezőleg, kopik. Új találmányok itt-ott ezt is javíthatják ugyan, de, a termelőerő

[43] A földáraknak a járadék emelkedésével egyidejű csökkenéséről mint tényről lásd Passyt.

fejlettségét adottnak feltételezve, a gép csak romolhat. A termelőerő gyors fejlődésével az egész régi gépállományt előnyösebbel kell pótolni, tehát a régi gépek kárbavesznek. A föld ellenben, ha helyesen kezelik, állandóan javul. A földnek az az előnye, hogy az egymást követő tőkebefektetések hasznot hajthatnak, anélkül hogy a korábbi befektetések kárbavesznének, egyszersmind magában foglalja azt is, hogy az egymást követő tőkebefektetések hozama különböző lehet.

Negyvenhetedik fejezet

A TŐKÉS FÖLDJÁRADÉK KELETKEZÉSE

1. Bevezető

Világosan kell látni azt, hogy tulajdonképpen miben rejlik a földjáradék tárgyalásának nehézsége a modern közgazdaságtan mint a tőkés termelési mód elméleti kifejezője szempontjából. Ezt számos újabb közgazdasági író még mindig nem értette meg, amit a földjáradéknak „új" magyarázatára irányuló megismétlődő kísérletek bizonyítanak. Az „új" itt majdnem mindig abban áll, hogy rég túlhaladott álláspontho z térnek vissza. A nehézséget nem a mezőgazdasági tőke által termelt többlettermék és az ennek megfelelő értéktöbblet általános magyarázata okozza. Ellenkezőleg, ezt a kérdést az értéktöbblet elemzésénél — amelyet minden termelőtőke létrehoz, bármilyen területen fektetik is be — megoldottuk. A nehézséget annak a kimutatása okozza, hogy miután a különböző tőkék értéktöbblete átlagprofittá egyenlítődik ki, vagyis a különböző tőkék viszonylagos nagyságuknak megfelelően arányosan részesednek az összértéktöbbletben, melyet a társadalmi tőke valamennyi termelési területen együttvéve termelt, hogy ez után a kiegyenlítődés után, az egész egyáltalán felosztható értéktöbbletnek látszólag már megtörtént elosztása után, honnan ered még az értéktöbbletnek az a fölös része, melyet a földbe befektetett tőke földjáradék formájában fizet a föld tulajdonosának. Teljesen figyelmen kívül hagyva azokat a gyakorlati okokat, amelyek a modern közgazdászt, mint az ipari tőke szószólóját a földtulajdonnal szemben, e kérdés vizsgálatára ösztönözték — ez indítóokokra a földjáradék történetével foglalkozó fejezetben még közelebbről rámutatunk majd —, ez a kérdés számukra mint teoretikusok számára döntő jelentőségű volt. Ha elismernők, hogy az a jelenség, hogy a földművelésbe befektetett tőke földjáradékot hoz, magának a befektetési területnek a különleges hatásából, a földkéregnek mint olyannak

a tulajdonságaiból ered, ez annyit jelentene, hogy lemondanánk magáról az értékfogalomról, tehát lemondanánk ezen a területen a tudományos megismerés minden lehetőségéről. Már az az egyszerű észlelet, hogy a földjáradékot a mezőgazdasági termék árából fizetik — még ott is, ahol természetbeni formában fizetik, feltéve, hogy a bérlőnek meg kell kapnia a termelési árat —, már ez az észlelet is megmutatta, milyen együgyűség ennek az árnak a szokásos termelési ár fölötti többletét, tehát a mezőgazdasági termék viszonylagos drágaságát azzal magyarázni, hogy a mezőgazdasági termelés természetes termelékenysége nagyobb, mint más termelési ágak termelékenysége; hiszen éppen ellenkezőleg, minél termelékenyebb a munka, annál olcsóbb termékének minden hányada, mert annál nagyobb a használati értékek tömege, amelyben egyazon munkamennyiség, tehát egyazon érték megtestesül.

A földjáradék elemzésének egész nehézsége tehát abban rejlett, hogy hogyan magyarázzák meg a mezőgazdasági profitnak az átlagprofit fölötti többletét, nem az értéktöbbletet, hanem az erre a termelési területre sajátosan jellemző fölös értéktöbbletet, tehát nem a „nettóterméket", hanem e nettóterméknek a többi termelési ág nettóterméke fölötti többletét. Az átlagprofit maga is termék, annak a társadalmi életfolyamatnak az alkotása, amely teljesen meghatározott történelmi termelési viszonyok közt megy végbe, olyan termék, amely, mint láttuk, nagyon bonyolult közvetítő láncszemeket tételez fel. Hogy egyáltalában az átlagprofit fölötti többletről beszélhessünk, az átlagprofitnak magának a termelés mértékeként és — ahogy ez a tőkés termelési módban történik — általában a termelés szabályozójaként kell szerepelnie. Következésképpen azokban a társadalmi formákban, ahol még nem a tőke teljesíti minden többletmunka kikényszerítésének és minden értéktöbblet közvetlen elsajátításának funkcióját, ahol tehát a tőke még nem vetette uralma alá a társadalmi munkát, vagy ez csak szórványosan fordul elő, ott nem beszélhetünk modern értelemben vett földjáradékról, ott egyáltalában nem beszélhetünk földjáradékról mint az átlagprofit — vagyis a társadalmi össztőke által termelt értéktöbbletnek minden egyes tőkére eső arányos része — fölötti többletről. És ha pl. Passy úr (lásd alább) már az ősállapottal kapcsolatban földjáradékról mint a profit fölötti többletről beszél, akkor ez csak az ő naivságát bizonyítja — mert ily módon szerinte a profit, amely az értéktöbbletnek történelmileg meghatározott társadalmi formája, mintegy társadalom nélkül is létezhet.

A régebbi közgazdászoknak, akik általában éppen csak megkezdték a korukban még fejletlen tőkés termelési mód elemzését,

a földjáradék elemzése vagy egyáltalában nem okozott nehézséget, vagy egészen más természetű nehézséget okozott. Petty, Cantillon, általában a hűbériség korához közelebb álló írók, a földjáradékot az általában vett értéktöbblet normális formájának tekintik, ugyanakkor, amikor a profit még határozatlanul egybeolvad náluk a munkabérrel, vagy legfeljebb ennek az értéktöbbletnek azt a részét látják benne, melyet a tőkés a földtulajdonostól szed el. Tehát olyan állapotból indulnak ki, amikor, először, a földművelő népesség még a nemzet óriási többségét alkotja és amikor, másodszor, a földtulajdonos még az a személy, aki a közvetlen termelők fölös munkáját a földtulajdon monopóliuma révén közvetlenül elsajátítja, amikor tehát a földtulajdon még mindig a termelés fő feltétele. Előttük tehát még nem merülhetett fel a kérdés olyan formában, hogy megfordítva, a tőkés termelési mód álláspontjáról kiindulva, azt kutassák, miképpen sikerül a földtulajdonnak a tőke által termelt (azaz a közvetlen termelőkből kisajtolt) és közvetlenül a tőke által már elsajátított értéktöbblet egy részét a tőkétől ismét elvonni.

A *fiziokraták* már más természetű nehézségekkel küzdenek. Ők, mint a tőke valóban első szisztematikus tolmácsai igyekeztek az általában vett értéktöbblet természetét elemezni. Ez az elemzés náluk egybeesik a földjáradék elemzésével, mert az értéktöbblet számukra csakis ebben a formában létezik. Ezért a földjáradékot hozó, vagyis mezőgazdasági tőkében látják az egyetlen tőkét, amely értéktöbbletet termel és az általa mozgásba hozott mezőgazdasági munkát tekintik az egyedül értéktöbbletet hozó, tehát — tőkés szempontból egészen helyesen — az egyetlen termelő munkának. Egészen helyesen az értéktöbblet termelését tartják a meghatározónak. Egyéb érdemeiken kívül, melyekkel a IV. kötetben fogunk foglalkozni, nagy érdemük elsősorban az, hogy a kereskedelmi tőkétől, amely kizárólag a forgalom területén működik, visszatértek a termelőtőkéhez, ellentétben a merkantilrendszerrel, amely vaskos realizmusával annak a korszaknak tulajdonképpeni vulgáris közgazdaságtana volt, amelynek gyakorlati érdekei előtt teljesen háttérbe szorult a Petty és követői által megkezdett tudományos elemzés. Egyébként itt a merkantilrendszer bírálatánál csak annak a tőkére és az értéktöbbletre vonatkozó nézeteiről van szó. Már korábban megállapítottuk, hogy a monetárrendszernek igaza volt, amikor a világpiacra való termelést és a terméknek áruvá, tehát pénzzé való átváltozását a tőkés termelés előfeltételének és feltételének hirdette. A merkantilrendszerben, mely a monetárrendszer folytatása, már nem az áru értékének pénzzé való átváltoztatása, hanem az értéktöbblet termelése a döntő, de a forgalom területének forgalomnélküli szempontjából kiindulva, és egyszersmind

úgy, hogy ez az értéktöbblet többletpénzben, a kereskedelmi mérleg feleslegében ölt testet. De ez a rendszer ugyanakkor helyesen jellemzi az akkori kereskedők és gyárosok kapzsiságát és visszatükrözi a tőkés fejlődés általuk képviselt időszakát, mert a feudális földművelő társadalmak ipari társadalmakká való átalakulásánál és a nemzeteknek ezzel kapcsolatban a világpiacon dúló ipari harcában minden azon fordul meg, hogy gyorsítsák a tőke kifejlődését, ami nem az úgynevezett természetes úton, hanem csak kényszereszközökkel érhető el. Óriási különbség van aközött, hogy fokozatosan és lassan alakul-e át a nemzeti tőke ipari tőkévé, vagy pedig megrövidítik ennek az átalakulásnak az idejét azzal az adóval, amelyet a védővámok formájában elsősorban a földtulajdonosokra, közép- és kisparasztokra, valamint a kézművesekre rónak, továbbá az önálló közvetlen termelők gyorsított kisajátításával, a tőkék erőszakos úton gyorsított felhalmozásával és koncentrációjával, egyszóval: a tőkés termelési mód feltételeinek gyors megteremtésével. Óriási különbséget jelent ez a természetes nemzeti termelőerő tőkés és ipari kiaknázásában is. Ezért nem puszta frázis, ha a merkantilrendszer szószólói e rendszer nemzeti jellegéről beszélnek. Azzal az ürüggyel, hogy ők csak a nemzet gazdagságát és az állam segélyforrásait viselik a szívükön, a valóságban a tőkésosztály érdekeit és általában a meggazdagodást nyilvánítják az állam végső céljának és a régi földöntúli állammal szemben a polgári társadalmat proklamálják. De ugyanakkor tudatában vannak annak, hogy a modern társadalomban a tőke és a tőkésosztály érdekeinek, a tőkés termelés érdekeinek a fejlődése vált a nemzeti hatalom és a nemzeti fölény alapjává.

Helyes továbbá a fiziokratáknak az a felismerése, hogy minden értéktöbblettermelés, tehát a tőke minden fejlődése is, természetes alapja szerint valóban a mezőgazdasági munka termelékenységén alapszik. Ha az emberek egy munkanap alatt képtelenek több létfenntartási eszközt, tehát szűkebb értelemben több mezőgazdasági terméket előállítani, mint amennyire minden egyes munkásnak saját újratermeléséhez szüksége van, ha teljes munkaerejének naponkénti elfogyasztása csak ahhoz elegendő, hogy az egyéni szükségletéhez nélkülözhetetlen létfenntartási eszközöket termelje meg, akkor egyáltalában szó sem lehetne többlettermékről, sem értéktöbbletről. A mezőgazdasági munkának a munkás egyéni szükségletét meghaladó termelékenysége az alapja minden társadalomnak és elsősorban a tőkés termelésnek, amely a társadalom egyre növekvő részét szakítja el a közvetlen létfenntartási eszközök termelésétől és — mint Steuart mondja — szabad fejekké [free heads] változtatva lehetővé teszi, hogy más területeken aknázzák ki.

De mit szóljunk az újabb kozgazdasági írókhoz, akik, mint Daire, Passy stb., az egész klasszikus kozgazdaságtan élte alkonyán, sőt amikor halálos ágyán fekszik, a többletmunka és ennélfogva az általában vett értéktöbblet természeti feltételeire vonatkozó legkezdetlegesebb elképzeléseket ismételgetik és azt hiszik, hogy ezzel valami újat és döntőt mondanak a földjáradékról, pedig már réges-rég bebizonyított tény, hogy ez a földjáradék az értéktöbblet különleges formája és speciális része? Éppen az a jellemző a vulgáris kozgazdaságtanra, hogy azt, ami a fejlődés egy meghatározott, túlhaladott fokán új, eredeti, mélyenszántó és helyes volt, olyan időben szajkózza, amikor az már sekélyes, poshadt, hamis. Ezzel beismeri, hogy halvány sejtelme sincs azokról a problémákról, amelyek a klasszikus kozgazdaságtant foglalkoztatták. Összetéveszti ezeket olyan kérdésekkel, amelyeket csak a polgári társadalom egy alacsonyabb fejlődési fokán vethettek fel. Ugyanígy szüntelenül, öntelten kérődzik a szabadkereskedelemről szóló fiziokrata tételeken is. Ezek a tételek már régen elvesztették minden elméleti értéküket, bármennyire érdeklik is gyakorlatilag egyik-másik államot.

A tulajdonképpeni naturális gazdaságban, ahol a mezőgazdasági termék egyáltalában nem, vagy annak csak nagyon jelentéktelen része kerül a forgalmi folyamatba, sőt még a termék azon részének is csak viszonylag jelentéktelen része, amely a földtulajdonos jovedelmét alkotja — mint pl. sok ókori római latifundiumon, mint Nagy Károly villáin, s mint tobbé-kevésbé az egész középkorban (lásd *Vinçard:* „Histoire du travail" [Párizs 1845.]) —, a nagybirtokok terméke és tobbletterméke korántsem csak a mezőgazdasági munka termékeiből áll. Mellette ott szerepelnek az ipari munka termékei is. A házi kézműves- és manufaktúramunka — mint az alapot, a földművelést kiegészítő mellékfoglalkozás — a feltétele annak a termelési módnak, melyen ez a naturális gazdaság alapszik, az ókori és középkori Európában éppúgy, mint a mai indiai faluközösségben, ott, ahol még nem rombolták szét ennek hagyományos szervezetét. A tőkés termelési mód teljesen megszünteti ezt a kapcsolatot; ez a folyamat különösen a XVIII. század utolsó harmadában Angliában tanulmányozható nagy méretekben. Olyan gondolkodók, akik többé-kevésbé félfeudális társadalmakban nőttek fel, pl. Herrenschwand, még a XVIII. század végén is úgy tekintik a földművelésnek és az ipárnak ezt a szétválasztását, mint esztelenül vakmerő társadalmi kalandot, mint érthetetlenül kockázatos létezési módot. És még azok az ókori földművelő gazdaságok is — Karthagóban és Rómában —, amelyek a legtobb hasonlóságot mutatják a tőkés mezőgazdasággal, inkább hasonlítanak az ültetvényes gazdasághoz, mint a valóban tőkés kiaknázási

módnak megfelelő formához[44]. Formális analógia — amelyet azonban minden lényeges pontban különben is merő megtévesztésnek tart az, aki megértette a tőkés termelési mód lényegét és nem fedez fel minden pénzgazdaságban már tőkés termelési módot, mint Mommsen úr[45] —, ilyen formális analógia az ókorban Itália szárazföldjén egyáltalán nem található, hanem csak esetleg Szicíliában, mert ez utóbbi Róma mezőgazdasági sarcfizető országa volt és ezért mezőgazdasága főleg kivitelre irányult. Itt modern értelemben vett bérlőkkel találkozunk.

A földjáradék természetének téves felfogása azon alapszik, hogy a földjáradék természetbeni formában részint a papi tizedben, részint mint furcsaság, régi szerződések által megörökítve, a középkori naturális gazdaságból, a tőkés termelési mód feltételeivel teljes ellentétben, átkerült a modern korba. Ennek következtében az a látszat, hogy a földjáradék nem a mezőgazdasági termék árából, hanem annak tömegéből, tehát nem társadalmi viszonyokból, hanem a földből ered. Már előbb kimutattuk, hogy bár az értéktöbblet többlettermékben testesül meg, de megfordítva, a többlettermék, ha az a termékmennyiség puszta növekedése, nem testesít meg értéktöbbletet. A többlettermék mínusz értéket is kifejezhet. Különben az 1860. évi pamutiparnak, 1840-hez viszonyítva, óriási értéktöbbletet kellene képviselnie, holott ellenkezőleg, a fonal ára esett. Előfordulhat, hogy a földjáradék többévi rossz termés következtében rendkívül megnövekedik, mert a gabona ára emelkedik, noha ez a többletérték mennyiségileg abszolút csökkenő drágább búzában ölt testet. És megfordítva, ha több jó esztendő volt egymás után, a földjáradék csökkenhet, mert az ár csökken, noha a csökkent földjáradék nagyobb mennyiségű olcsóbb búzában jut kifejezésre. A termékjáradékot illetően mindenekelőtt megjegyzendő, hogy az egy letűnt termelési módból idekerült puszta hagyomány, amely mint rom tengeti létét, ellentétben áll a tőkés termelési móddal, ami abban nyilvánul meg, hogy a magánszerződésekből magától eltűnt, és hogy ott, ahol a törvényhozás beavatkozhatott, mint Angliában a papi tized esetében, korszerűtlen jelenségként

[44] A. Smith hangsúlyozza, hogy az ő idejében (és a mi időnkben is áll ez a tropikus és szubtropikus országok ültetvényes gazdaságára) a földjáradék és a profit még nem vált el egymástól, mert a földtulajdonos egyszersmind tőkés is, mint aminő pl. Cato volt a maga birtokain. De éppen ez az elválás a tőkés termelési mód előfeltétele, melynek fogalmával emellett általában nem fér össze olyan alap, mint a rabszolgaság.

[45] Mommsen úr „Römische Geschichte"-jében a „tőkés" szót egyáltalán nem abban az értelemben használja, ahogyan azt a modern közgazdaságtan és a modern társadalom felfogja, hanem ama közkeletű felfogás szellemében, amely a kontinensen — de nem Angliában vagy Amerikában — a letűnt állapotok ósdi hagyományaként még ma is burjánzik.

erőszakkal eltörölték. Másodszor pedig ott, ahol a tőkés termelési mód alapján tovább is fennmaradt, nem volt és nem is lehetett egyéb, mint a pénzjáradék középkori öltözetben megjelenő kifejezése. Pl. egy quarter búza 40 shillingbe kerül. A quarter egy részének pótolnia kell a quarter búzában benne foglalt munkabért, ezt a részt el kell adni, hogy újból ki lehessen adni; egy másik részt azért kell eladni, hogy az adóknak erre a quarterre eső részét meg lehessen fizetni. Ott, ahol fejlett a tőkés termelési mód és ezzel a társadalmi munkamegosztás is, a vetőmag, továbbá a trágya egy része mint áru kerül bele az újratermelésbe, tehát meg kell vásárolni pótlásul; ismét csak el kell adni a quarter egy részét, hogy előteremtsék a vásárláshoz szükséges pénzt. Ha a vetőmagot és trágyát nem kell valóban áruként megvásárolni, hanem természetben, magából a termékből fedezik, hogy mint termelési feltételek ismét bekerüljenek a termék újratermelésébe — amint ez nemcsak a földművelésben, hanem sok más, állandó tőkét termelő termelési ágban is történik —, akkor számolópénzben kifejezve belekerülnek a költségszámlába és levonják őket mint az önköltségi ár alkatrészeit. A gépek és általában az állótőke kopását pénzben kell pótolni. Végül jön az ezeknek a valóságos pénzben vagy számolópénzben kifejezett költségeknek az összege után számított profit. Ezt a profitot a bruttótermék bizonyos része fejezi ki, melyet a termék ára határoz meg. És az ezután fennmaradó rész lesz a földjáradék. Ha a szerződésileg megállapított termékjáradék nagyobb, mint ez az ár által meghatározott maradékrész, akkor az nem járadék, hanem levonás a profitból. Már e lehetőség miatt is a termékjáradék, amely nem követi a termék árát, tehát több vagy kevesebb is lehet, mint a valóságos járadék és ennélfogva levonást jelenthet nemcsak a profitból, hanem még a tőkepótlás alkatrészeiből is, elavult forma. Valójában ezt a termékjáradékot, amikor nem neve szerint, hanem valóban járadék, kizárólag a termék árának a termelési költségek fölötti többlete határozza meg. Csakhogy ezt a változó nagyságot mint állandót tételezi fel. De annyira vonzó az a gondolat, hogy a termék természetben elegendő, először, hogy a munkásokat táplálja, azután, hogy a tőkés bérlőnek több eleség jusson, mint amennyire szüksége van és végül, hogy a megmaradó rész: a természetes járadék. Egészen úgy, mintha egy gyáros 200 000 rőf kartont gyártana. Ez a 200 000 rőf nemcsak ahhoz elegendő, hogy a gyár munkásai ruházkodjanak, hogy a gyárosnak, a feleségének és minden ivadékának több jusson, mint amennyi ruházkodásukhoz szükséges, hanem ezenfelül még eladásra is marad és végül jókora járadékra is telik kartonban. Hiszen a dolog olyan egyszerű! A 200 000 rőf kartonból vonjuk le a termelési költségeket és okvetlenül meg fog maradni

bizonyos fölös mennyiségű karton mint járadék. Valóban naiv elgondolás, hogy 200 000 rőf kartonból le lehet vonni pl. 10 000 font sterling termelési költséget, anélkül hogy ismernék a karton eladási árát, hogy a kartonból pénzt, a használati értékből mint ilyenből csereértéket lehet levonni és azután meg lehet határozni, hogy a font sterlingeken felül még hány rőf karton marad. Ez rosszabb, mint a kör négyszögesítése, amely legalább azon az elképzelésen alapul, hogy vannak bizonyos határok, amelyeken az egyes vonal és a görbe egybeolvad. De ilyen Passy úr receptje. Vonjunk le pénzt a kartonból, mielőtt a karton számításunkban vagy a valóságban pénzzé változott át. A fennmaradó többlet a járadék, amely azonban naturaliter [természetben] kézzelfogható (lásd pl. Karl Arndot [vö. e kötet 361. old.]), nem pedig valami „szofista" ördöngösség szüleménye! Ennyi és ennyi véka búzából levonni a termelési árat, egy térfogatból levonni egy pénzösszeget — erre az ostobaságra lyukad ki a naturális járadék visszaállításának históriája.

II. A munkajáradék

Ha a földjáradékot legegyszerűbb formájában, *munkajáradék* formájában vizsgáljuk, amikor a közvetlen termelő a hét egy részében a gyakorlatilag birtokában levő vagy jogilag tulajdonát képező munkaeszközökkel (ekével, igásállattal stb.) a gyakorlatilag birtokában levő földet műveli, a hét többi részében pedig a földesúr jószágán ingyen dolgozik a földesúrnak, akkor a dolog itt még egészen világos, a földjáradék és az értéktöbblet itt azonos. Itt nem a profit, hanem a földjáradék az a forma, melyben a meg nem fizetett többletmunka megjelenik. Hogy a munkás (self-sustaining serf [önállóan gazdálkodó jobbágy]) az élete fenntartásához nélkülözhetetlen eszközökön felül mennyi többletet tud nyerni, mennyi többletet azon felül, amit a tőkés termelési módban munkabérnek neveznénk, ez — egyébként változatlan körülmények között — attól függ, hogy munkaideje milyen arányban oszlik meg a saját magának végzett munka ideje és a földesúrnak teljesített robotmunka ideje között. Ezt a legszükségesebb létfenntartási eszközökön felüli többletet tehát — csíráját annak, ami a tőkés termelési módban profitként lép fel — teljes egészében a földjáradék nagysága határozza meg, ez a földjáradék pedig itt nemcsak hogy közvetlen meg nem fizetett többletmunka, hanem mint ilyen jelenik is meg: meg nem fizetett többletmunka a termelési feltételek „tulajdonosának", amely termelési feltételek itt a földdel azonosak, amennyiben pedig különböznek a földtől, csak mint ennek tartozékai szerepelnek. A robotoló jobbágy termékének itt elegendőnek kell

lennie ahhoz, hogy létfenntartási eszközein kívül munkafeltételeit is pótolja; ez olyan körülmény, amely minden termelési módban azonos, mert nem a termelési módok sajátos formájának következménye, hanem természeti feltétele általában minden folyamatos és újratermelő munkának, minden állandó termelésnek, amely mindig egyben újratermelés, tehát saját működési feltételeinek újratermelése is. Világos továbbá, hogy minden olyan formában, melyben a közvetlen termelő „birtokosa" marad a létfenntartási eszközeinek termeléséhez szükséges termelési eszközöknek és munkafeltételeknek, a tulajdonviszonynak egyszersmind közvetlen uralmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelő nem lehet szabad ember; ez a szolgaság a robotmunkával egybekötött jobbágyságtól egyszerű szolgáltatási kötelezettségig enyhülhet. Ebben a termelési módban a közvetlen termelő — feltevésünk szerint — birtokosa saját termelési eszközeinek, a munkája megvalósításához és létfenntartási eszközeinek termeléséhez szükséges tárgyi munkafeltételeknek; önállóan űzi földművelését és a vele egybekötött falusi háziipart. Ez az önállóság nem szűnik meg azáltal, hogy, mint pl. Indiában, ezek a kisparasztok többé-kevésbé természetesen kialakult termelési közösségben tömörülnek, mert itt csak a névleges földesúrral szemben érvényesülő önállóságról van szó. Ilyen feltételek mellett csak gazdaságon kívüli kényszerrel — bármilyen formát ölt is ez — facsarható ki belőlük a névleges földtulajdonos számára végzett többletmunka[46]. Ez az állapot abban különbözik a rabszolga- vagy ültetvényes-gazdálkodástól, hogy a rabszolga idegen termelési feltételekkel dolgozik és nem önállóan. Tehát személyi függőségi viszonyok kellenek, az, hogy a termelők személyileg — bármilyen fokban — ne legyenek szabadok, röghözkötöttek legyenek mint a föld tartozékai [Zubehör], függőség [Hörigkeit] kell a szó igazi értelmében. Ha nem magánföldtulajdonosok, hanem — mint Ázsiában — közvetlenül az állam az, ami velük szemben áll mint a föld tulajdonosa és uralkodó hatalom, akkor a földjáradék egybeesik az adóval, vagy helyesebben, nincsen a földjáradék e formájától különböző adó. Ilyen körülmények között nem szükséges, hogy a függőségi viszony akár politikailag, akár gazdaságilag szigorúbb formát öltsön, mint amely egyformán jellemző minden alattvaló viszonyára ehhez az államhoz. Itt az állam a legfelsőbb földesúr. A szuverenitás itt nem más, mint nemzeti méretben összpontosított földtulajdon. Ezért ebben az esetben nincs is semmiféle

[46] Valamely ország elfoglalása után mindig az volt a hódítók első gondja, hogy az embereket is birtokukba vegyék. Vö. *Linguet*: [„Théorie des lois civiles etc." London 1767. I. köt. 267. és köv. old.]. Lásd még Mösert.

magánföldtulajdon, bár mind a magán-, mind a közös földbirtoklás és haszonélvezet fennáll.

Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kisarjad és meghatározó módon ismét visszahat erre. De ezen a formán alapul a magukból a termelési viszonyokból kinövő gazdasági közösség egész alakzata s ezzel sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya — e viszony mindenkori formája természetszerűen mindig a munkamód meghatározott fejlettségi fokának, ennélfogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg — az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, következésképpen a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának, egyszóval a mindenkori sajátos államformának legbensőbb titkát, rejtett alapját megtaláljuk. Ez nem zárja ki azt, hogy ugyanaz a gazdasági alap — ti. fő feltételeiben ugyanaz — számtalan különböző tapasztalati körülmény, természeti feltétel, különböző faji viszonyok, kívülről jövő történelmi hatások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amit csak e tapasztalatilag adott körülmények elemzése útján lehet megérteni.

Ami a munkajáradékot, a földjáradék legegyszerűbb és legősibb formáját illeti, annyi világos, hogy itt a földjáradék az értéktöbblet eredeti formája és egybeesik vele. De azt a körülményt, hogy az értéktöbblet egybeesik a meg nem fizetett idegen munkával, ebben az esetben nem kell elemezni, mert az még látható, kézzelfogható formájában létezik, mivel a közvetlen termelőnek az a munkája, amelyet magának végez, itt még térben és időben elkülönül a földesúrnak végzett munkájától és az utóbbi közvetlenül a más számára végzett kényszermunka brutális formájában jelenik meg. Ugyanígy a földnek az a „tulajdonsága", hogy járadékot hoz, itt kézzelfogható, nyílt titokká zsugorodik, mert a természethez, amely a földjáradékot szolgáltatja, hozzátartozik a földhöz láncolt emberi munkaerő és a tulajdonviszony is, amely arra kényszeríti a munkaerő birtokosát, hogy a nélkülözhetetlen szükségleteinek kielégítéséhez megkövetelt mértéken túlmenően feszítse meg és működtesse munkaerejét. A földjáradék itt közvetlenül abból áll, hogy a földtulajdonos elsajátítja a munkaerőnek ezt a többletkifejtését; mert ezenkívül a közvetlen termelő nem fizet további járadékot a földtulajdonosnak. Itt, ahol nemcsak hogy az értéktöbblet és a járadék azonos, hanem az értéktöbblet még kézzelfoghatóan a többletmunka formájában van meg, világosak a járadék természeti feltételei vagy határai is, mert ezek az általában

vett többletmunka természeti feltételei vagy határai. A közvetlen termelőnek 1) elegendő munkaerővel kell bírnia és 2) munkája természeti feltételeinek, tehát elsősorban a megművelt földnek elég termékenynek, egyszóval munkája természetes termelékenységének elég nagynak kell lennie ahhoz, hogy a közvetlen termelőnek azon a munkán túl, amely saját nélkülözhetetlen szükségletei kielégítéséhez szükséges, még fölös munkára is legyen lehetősége. Ez a lehetőség nem teremt járadékot, ezt csak a kényszer teszi, mely a lehetőséget valóra váltja. De a lehetőség maga szubjektív és objektív természeti feltételekhez van kötve. Ebben szintén nincs semmiféle titokzatosság. Ha az ember munkaereje csekély és a munka természeti feltételei szűkösek, akkor a többletmunka csekély, de ebben az esetben egyrészt csekélyek a termelők szükségletei is, másrészt viszonylag kicsiny a többletmunka kizsákmányolóinak száma, végül kicsiny az a többlettermék, amelyben az ilyen viszonylag kisszámú kizsákmányoló tulajdonosnak végzett kevéssé termelékeny többletmunka megvalósul.

Végül, a munkajáradék esetében magától adódik, hogy — minden egyéb körülményt változatlannak feltételezve — teljesen a többlet- vagy robotmunka viszonylagos nagyságától függ, hogy a közvetlen termelő mennyire lesz képes helyzetét megjavítani, meggazdagodni, a nélkülözhetetlen létfenntartási eszközökön felül többletet termelni, vagy ha, elébe vágva a dolgoknak, a kapitalista kifejezésmódot akarjuk használni, képes-e — és mennyire — magának valamilyen profitot, vagyis bizonyos, a maga termelte munkabérén felüli többletet termelni. A járadék itt a többletmunka normális, mindent elnyelő, hogy úgy mondjuk, törvényes formája s korántsem a profiton, vagyis adott esetben a munkabér fölötti másvalami többleten felüli többlet; ellenkezőleg, itt nemcsak a profit nagysága, hanem maga a profit léte is, egyébként azonos körülmények között, a járadék — vagyis a tulajdonosnak kényszer alatt végzett többletmunka — nagyságától függ.

Egyes történetírók csodálkoztak azon, hogy olyan viszonyok között, amikor a közvetlen termelő nem tulajdonos, hanem csak birtokos és a valóságban minden többletmunkája de jure [jogilag] a föld tulajdonosát illeti, a robotosok vagy jobbágyok vagyona és — viszonylagos — gazdagsága egyáltalán önállóan fejlődhet. Világos azonban, hogy abban a kezdetleges és fejletlen állapotban, amelyen ez a társadalmi termelési viszony és a neki megfelelő termelési mód alapszik, a hagyomány szükségképpen óriási szerepet tölt be. Világos továbbá az is, hogy itt, mint mindenütt, a társadalom uralkodó részének érdeke, hogy a fennállót mint törvényt szentesítse és ennek szokás

és hagyomány emelte korlátait mint törvényes korlátokat rogzítse. Ez egyébként — minden mástól eltekintve — magától megtorténik, mihelyt a fennálló állapot alapjának, az alapjául szolgáló viszonynak állandó újratermelése az idők folyamán szabályozott és rendezett formát olt; és ez a szabályozottság és rend maga is nélkülözhetetlen eleme minden termelési módnak, amely társadalmi szilárdságra és a puszta véletlentől vagy önkénytől való függetlenségre tesz szert. Éppen a szabályozottság és rend a termelési mód társadalmi megszilárdulásának és ezért a puszta önkénytől és puszta véletlentől való viszonylagos megszabadulásának formája. Ezt a formát a termelési folyamat és az ennek megfelelő társadalmi viszonyok stagnáló állapotában egyszerűen önmagának ismételt újratermelésével éri el. Ha ez a forma már bizonyos időn át létezett, akkor mint szokás és hagyomány megszilárdul és végül mint tételes torvényt szentesítik. Mivel a többletmunkának ez a formája, a robotmunka, a munka valamennyi társadalmi termelőerejének fejletlenségén, magának a munka módjának nyerseségén alapul, ezért természetszerűen a kozvetlen termelők egész munkájának sokkal kisebb hányadát veszi el, mint ahogy ez fejlett termelési módokban és különösen a tőkés termelésben történik. Pl. tegyük fel, hogy a foldesúri robot eredetileg két nap volt hetenként. Ez a heti kétnapi robot azután állandósult, szokásjog vagy írott törvény által szabályozott állandó nagyság lett. De a hét többi napjának termelékenysége, amikor a közvetlen termelő magának dolgozik, változó nagyság, mely tapasztalatával együtt szükségszerűen fejlődik, egészen úgy, mint ahogy az újonnan megismert szükségletek, terméke piacának kibővülése, a növekvő biztonság, amellyel munkaerejének e része fölött rendelkezik, munkaereje nagyobb megfeszítésére ösztönzik, és emellett nem szabad elfelejteni, hogy ennek a munkaerőnek a felhasználása nem szorítkozik csupán a foldművelésre, hanem kiterjed a falusi háziiparra is. Itt tehát megvan a gazdasági fejlődés bizonyos lehetősége, persze a többé-kevésbé kedvező körülményektől, az örökölt faji jellegtől stb. függően.

III. A termékjáradék

A munkajáradék átváltozása termékjáradékká gazdasági szempontból semmit sem változtat a földjáradék lenyegén. Ez az itt vizsgált formákban abban áll, hogy a foldjáradék az értéktobblet vagy a többletmunka egyedül uralkodó és normális formája; ami ismét abban nyilvánul meg, hogy a foldjáradék az egyedüli többletmunka vagy az egyedüli tobblettermék, amelyet a közvetlen termelő, aki a saját újratermeléséhez szükséges munkafeltételek *birtokosa*, a föld mint

az adott állapotban mindent magában foglaló munkafeltétel *tulajdonosának* szolgáltatni köteles; és hogy másrészt csak a föld áll vele szemben mint idegen tulajdonban levő, önállósult és a földtulajdonosban megszemélyesült munkafeltétel. Egyébként ha a termékjáradék uralkodó és legfejlettebb formájává válik is a földjáradéknak, többé-kevésbé ott lesznek mellette mindig a korábbi formának, vagyis annak a járadéknak csökevényei, amelyet közvetlenül munkával, tehát robottal kell leróni, mégpedig függetlenül attól, hogy a földesúr magánszemély-e, vagy pedig az állam. A termékjáradék a közvetlen termelő magasabb kultúrfokát, tehát munkájának és általában a társadalomnak magasabb fejlődési fokát tételezi fel, és abban különbözik a földjáradék megelőző formájától, hogy a többletmunkát már nem természetbeni alakjában, tehát nem a földesúr vagy képviselői közvetlen felügyelete és kényszere alatt kell végezni; ellenkezőleg, a közvetlen termelőnek nem egyenes kényszer, hanem a viszonyok nyomása, nem korbács, hanem törvényes rendelkezés által hajtva, saját felelősségére kell teljesítenie a többletmunkát. Itt már magától értetődő szabály lett a többtermelés abban az értelemben, hogy a közvetlen termelő a saját, nélkülözhetetlen szükségletein felül termel, mégpedig nem úgy, mint azelőtt, saját földje mellett s ezenkívül a földesúr jószágán, hanem olyan termelési területen, a maga megművelte földön, amely ténylegesen az ő birtokában van. Ebben a viszonyban többé-kevésbé a közvetlen termelő rendelkezik egész munkaidejének felhasználásáról, noha e munkaidő egy része — eredetileg csaknem az egész többletmunkaidő — továbbra is ingyen illeti a földtulajdonost; csakhogy most ezt a részt már nem közvetlenül a maga természetbeni formájában kapja, hanem annak a terméknek a természetbeni formájában, amelyben ez a munkaidő megvalósul. Ott, ahol tisztán létezik a termékjáradék, ott megszűnik az a terhes, és a robot szabályozásától függően többé-kevésbé zavarólag ható megszakítás, mely a földtulajdonosnak végzett munka következtében áll elő (vö. I. köt. 8. fej. 2: Gyáros és bojár [222—224. old.]), vagy legalábbis ott, ahol a termékjáradék mellett bizonyos robot is fennmarad, évente néhány rövid időközre csökken. A termelő magának végzett munkája és a földtulajdonosnak végzett munkája nem válik szét többé kézzelfoghatóan térben és időben. A termékjáradék tiszta formájában — noha maradványai tovább létezhetnek fejlettebb termelési módok és termelési viszonyok mellett is — továbbra is naturális gazdaságot tételez fel, vagyis olyan gazdaságot, amelyben a gazdaság feltételeit egészen vagy legalábbis túlnyomórészt magában a gazdaságban termelik, ennek bruttótermékéből közvetlenül pótolják és újratermelik. Feltételezi továbbá a falusi háziipar és a földművelés egyesülését; a

többlettermék, amelyből a járadék áll, ennek az egyesült mezőgazdasági-ipari családi munkának terméke, akár több vagy kevesebb ipari terméket is foglal magában a termékjáradék, ami a középkorban gyakori eset, akár kizárólag a szoros értelemben vett mezőgazdasági termék formájában szolgáltatják azt. A járadék e formája esetén a többletmunkát megtestesítő termékjáradéknak nem kell okvetlenül kimerítenie a parasztcsalád egész fölös munkáját. Ellenkezőleg, a munkajáradékhoz viszonyítva a termelőnek nagyobb tere nyílik arra, hogy időt nyerjen fölös munkára, amelynek terméke éppúgy az övé, mint munkájának az a terméke, amellyel legelengedhetetlenebb szükségleteit elégíti ki. Ezzel a járadékformával együtt nagyobb különbségek keletkeznek az egyes közvetlen termelők gazdasági helyzetében is. Legalábbis megvan ennek a lehetősége és az a lehetőség is, hogy ez a közvetlen termelő eszközöket szerezzen ahhoz, hogy most maga zsákmányoljon ki közvetlenül idegen munkát. Itt azonban, ahol a termékjáradék tiszta formájával van dolgunk, ez a kérdés nem érdekel bennünket; éppígy nem térhetünk ki a különböző járadékformák összekapcsolódásának, meghamisításának és egybeolvadásának végtelenül sokféle kombinációjára sem. Annak következtében, hogy a termékjáradék formája a termék és a termelés meghatározott jellegéhez van kötve, hogy nem nélkülözheti a mezőgazdaság és a háziipar egyesülését, úgyhogy a parasztcsalád csaknem teljesen önellátó, és független a piactól, valamint a társadalom többi részének termelési és történelmi haladásától, egyszóval: a naturális gazdaság általános jellegénél fogva a termékjáradék formája nagyon alkalmas arra, hogy mozdulatlan [stationär] társadalmi állapotok alapjául szolgáljon, amint ezt pl. Ázsiában látjuk. Ennél a járadéknál, mint a korábbi munkajáradék-formában, a földjáradék az értéktöbbletnek és ezért a többletmunkának, vagyis annak az egész fölös munkának normális formája, melyet a közvetlen termelő ingyen, valójában tehát kényszerből — jóllehet a kényszer formája már nem olyan brutális, mint korábban — köteles teljesíteni legfontosabb munkafeltétele, a föld, tulajdonosának. A profit — ha, helytelenül elébe vágva a dolgoknak, így nevezzük a közvetlen termelő munkája szükséges munkán felüli többletének azt a töredékét, amelyet ő maga sajátít el — egyáltalában nem befolyásolja a termékjáradék nagyságát, ellenkezőleg, a profit a termékjáradék háta mögött fejlődik ki és természetes határát a termékjáradék nagysága szabja meg. A termékjáradék lehet akkora is, hogy a munkafeltételek, a termelési eszközök újratermelését komolyan veszélyezteti, a termelés bővítését többé-kevésbé lehetetlenné teszi és a közvetlen termelőket a létfenntartási eszközök fizikai minimumára szorítja. Ez az eset különösen akkor áll elő, amikor egy hódító kereskedőnemzet készen

találja ezt a formát és kiaknázza azt, ahogy pl. az angolok tették Indiában.

IV. A pénzjáradék

A tőkés termelési módon alapuló ipari vagy kereskedelmi földjáradéktól eltérően, amely csak az átlagprofiton felüli többlet, pénzjáradékon itt azt a földjáradékot értjük, mely a termékjáradék puszta formaváltozásából ered, mint ahogy maga a termékjáradék is csak átváltozott munkajáradék volt. A közvetlen termelő itt termék helyett a termék árát fizeti a földtulajdonosnak (akárki is ez, az állam vagy magánszemély). A természetbeni formájában levő termékfelesleg tehát nem elegendő többé; ebből a naturális formából pénzformába kell átváltoztatni. Bár a közvetlen termelő továbbra is maga termeli létfenntartási eszközeinek legalábbis a túlnyomó részét, termékének egy részét most áruvá kell változtatnia, azt mint árut kell termelnie. Az egész termelési mód jellege tehát többé-kevésbé megváltozik. Elveszti függetlenségét, elszigeteltségét a társadalmi összefüggéstől. A termelési költségek aránya, amelyekben most már több vagy kevesebb pénzkiadási tétel szerepel, válik döntővé; mindenesetre döntő jelentőségű lesz a bruttótermék pénzzé változtatandó részének többlete a felett a rész felett, amelynek egyrészt ismét újratermelési eszközül, másrészt közvetlen létfenntartási eszközül kell szolgálnia. De ennek a járadékfajtának az alapja, bár felbomló alapja ugyanaz, mint a termékjáradéké, amelyből kiindul. A közvetlen termelő továbbra is a föld örökös vagy általában hagyományos birtokosa, aki a földesúrnak, mint e legfontosabb termelési feltétele tulajdonosának, a pénzzé változtatott többlettermék formájában többlet-kényszermunkát, vagyis meg nem fizetett, ellenérték nélküli munkát köteles végezni. A föld kivételével a munkafeltételek — a mezőgazdasági eszközök és más ingóságok — tulajdona már a korábbi formákban előbb ténylegesen, majd jogilag is a közvetlen termelők tulajdonává válik, ami a pénzjáradék formájának még inkább előfeltétele. A termékjáradéknak előbb szórványos, majd többé-kevésbé nemzeti méretekben végbemenő átváltozása pénzjáradékká már a kereskedelem, a városi ipar, általában az árutermelés és ezzel együtt a pénzforgalom jelentékenyebb fejlettségét tételezi fel. Feltételezi továbbá, hogy kialakult a termékek piaci ára s hogy azokat értéküket többé-kevésbé megközelítő áron adják el, ami a korábbi formáknál korántsem volt előfeltétel. Kelet-Európában részben még szemünkláttára megy végbe ez a változás. Hogy ez az átváltoztatás mennyire megvalósíthatatlan a munka társadalmi termelőerejének bizonyos fejlettsége nélkül,

bizonyítják a római császárság idején meghiúsult különböző átváltoztatási kísérletek és a naturális járadékhoz való többszöri visszatérés, miután ennek a járadéknak legalább azt a részét, amelyet állami adóban kellett beszolgáltatni, általánosan pénzjáradékká akarták átváltoztatni. Az áttérésnek erről a nehézségéről tanúskodik pl. az a tény, hogy Franciaországban a forradalom előtt a pénzjáradék egybeolvadt a járadék korábbi formáinak maradványaival és azok a pénzjáradékot meghamisították.

A pénzjáradék azonban, mint a termékjáradék átváltozott és vele ellentétes formája, már utolsó formája és egyszersmind felbomlási formája a földjáradék ama nemének, amelyet eddig vizsgáltunk, tudniillik annak a földjáradéknak, mely az értéktöbbletnek és a termelési feltételek tulajdonosa számára teljesítendő meg nem fizetett többletmunkának normális formája. Tiszta formájában a pénzjáradék, éppúgy mint a munka- és a termékjáradék, nem a profiton felüli többlet. Fogalmilag elnyeli a profitot. Ha a profit ténylegesen létre is jön a pénzjáradék mellett mint a fölös munka különleges része, még mindig a pénzjáradék, éppúgy mint a járadék előző formái a normális határa ennek a csírájában levő profitnak, amely csak a pénzjáradékban megtestesülő többletmunka teljesítése után még fennmaradó[4] munka — akár a közvetlen termelő saját munkája, akár idegen munka — kizsákmányolásának lehetőségéhez mérten fejlődhet ki. Ha tehát valóban profit keletkezik e földjáradék mellett, akkor nem a profit a járadék határa, hanem, megfordítva, a járadék szabja meg a profit határát. De, mint mondottuk, a pénzjáradék egyszersmind felbomlási formája az eddig vizsgált földjáradéknak, amely prima facie [nyilvánvalóan] egybeesik az értéktöbblettel és a többletmunkával — a földjáradéknak mint az értéktöbblet normális és uralkodó formájának.

A pénzjáradéknak további fejlődése folyamán — a közbülső formákat, mint pl. a kisparaszti bérlőét figyelmen kívül hagyjuk — vagy a földnek szabad paraszti tulajdonná válásához, vagy pedig a tőkés termelési mód formájához, a tőkés bérlő által fizetett járadékhoz kell vezetnie.

A pénzjáradékkal az a hagyományos szokásjogi viszony, mely a föld egy részét birtokló és megművelő telkes jobbágyok és a földtulajdonos között állott fenn, szükségszerűen szerződéses, a tételes törvény szigorú szabályai által meghatározott tiszta pénzviszonnyá változik át. A földet megművelő birtokosból a valóságban puszta bérlő lesz. Ezt az átalakulást egyrészt, ha az általános termelési viszonyok erre egyébként is alkalmasak, arra használják ki, hogy a régi paraszti birtokosokat fokozatosan kisajátítsák és helyükre tőkés bérlőt ültessenek; másrészt ez az átalakulás arra vezet, hogy az eddigi

birtokos megváltja járadékkötelezettségét és független paraszttá válik, az általa megművelt föld teljesjogú tulajdonosává. Továbbá, a természetbeni járadéknak pénzjáradékká való átváltozásával nemcsak együttjár, hanem azt szükségszerűen megelőzi a birtoktalan, pénzért elszegődő napszámosok osztályának kialakulása. Ezért keletkezésének időszakában, amikor ez az új osztály még csak szórványosan lép fel, a jobbmódú járadékfizetésre kötelezett parasztok körében szükségszerűen kifejlődik az a szokás, hogy saját számlájukra falusi bérmunkásokat zsákmányoljanak ki, mint ahogy már a hűbériség korában a vagyonosabb jobbágyparasztok maguk is tartottak jobbágyokat. Ily módon ezeknek fokozatosan lehetőségük nyílik arra, hogy bizonyos vagyont gyűjtsenek össze és jövendő tőkésekké váljanak. Következésképpen maguk a föld régi, saját munkájukból élő birtokosai között is tőkés bérlők melegágya keletkezik, melynek fejlődését a tőkés termelésnek a mezőgazdaságon kívüli általános fejlődése szabja meg, és amely különösen gyorsan virágba szökken, ha ezt — mint a XVI. században Angliában — olyan különösen kedvező körülmények segítik elő, mint a pénz akkori fokozódó elértéktelenedése, melynek következtében a bérlők a hagyományos hosszúlejáratú haszonbérleti szerződések mellett a földtulajdonosok rovására meggazdagodtak.

Továbbá: mihelyt a járadék a pénzjáradék formáját és ezzel együtt a járadékot fizető paraszt és a földtulajdonos viszonya a szerződési viszony formáját ölti — ez az átváltozás általában csak a világpiac, a kereskedelem és az ipar már adott, viszonylag magas fejlettsége mellett lehetséges —, szükségszerűen megkezdődik a föld kapitalistáknak való bérbeadása is, akik eddig kívülmaradtak a falu határain és most a faluba és a mezőgazdaságba átviszik a városi módszerekkel szerzett tőkét, a városokban már kifejlett tőkés gazdálkodási módot, a terméknek puszta áruként és pusztán értéktöbblet elsajátítását szolgáló eszközként való termelését. Általános szabállyá ez a forma csak azokban az országokban válhat, amelyek a feudális termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet idején a világpiac urai. Azzal, hogy a földtulajdonos és a földet valóban megművelő paraszt közé beékelődik a tőkés bérlő, szétszakad a régi falusi termelési módból eredő minden viszony. A bérlő lesz a mezőgazdasági dolgozók igazi parancsnoka, többletmunkájuk igazi kizsákmányolója, a földtulajdonos viszont már csak a tőkés bérlővel áll közvetlen viszonyban, mégpedig pusztán pénz- és szerződési viszonyban. Ezzel a járadék természete is megváltozik, mégpedig nemcsak ténylegesen és véletlenszerűen, ami részben már a korábbi formák mellett is megtörtént, hanem normálisan, elismert és uralkodó formájában. A járadékot, amely korábban az értéktöbblet és a többletmunka normális formája

volt, most a többletmunkának a kizsákmányoló tőkés által profit formájában elsajátított részén felüli többletévé fokozzák le; mint ahogy most az egész többletmunkát — a profitot és a profiton felüli többletet — a tőkés sajtolja ki, vételezi be a teljes többlettermék formájában és változtatja pénzzé. Az, amit földjáradékként továbbad a földtulajdonosnak, csak a folos része annak az értéktöbbletnek, amelyet tőkéje segítségével közvetlenül ő sajtol ki a kizsákmányolt mezőgazdasági dolgozókból. Sokat ad-e át a tőkés bérlő a földtulajdonosnak, avagy keveset, azt átlagban, határként, az az átlagprofit szabja meg, melyet a tőke a nem-mezőgazdasági termelési területeken hoz, továbbá az átlagprofit által szabályozott nem-mezőgazdasági termelési árak. Ily módon a járadék, amely korábban az értéktöbblet és a többletmunka normális formája volt, most ezt a különleges termelési területet, a mezőgazdaságot jellemző többletté változik át, a többletmunkának a tőkét eleve és természetszerűen megillető része feletti többletté. Most már nem a földjáradék, hanem a profit az értéktöbblet normális formája és a járadék most már nem általában az értéktöbbletnek, hanem csak az értéktöbblet egy bizonyos hajtásának, az extraprofitnak különleges körülmények közt önállósult formája. Szükségtelen részletesebben kitérni arra, hogy ennek az átváltozásnak megfelelően magában a termelési módban fokozatos átváltozás megy végbe. Ez már abból is kitűnik, hogy a tőkés bérlő a mezőgazdasági termék áruként való termelését tekinti normálisnak, továbbá, hogy korábban csak a létfenntartási eszközein felüli többletet változtatta át áruvá, most viszont ezeknek az áruknak csak viszonylag elenyésző része válik közvetlenül a bérlő létfenntartási eszközévé. Most már nem a föld, hanem a tőke rendeli alá magának és termelékenységének közvetlenül a mezőgazdasági munkát.

Az átlagprofit és az általa szabályozott termelési ár a mezőgazdaság viszonyain kívül, a városi kereskedelem és ipar körében alakul ki. A járadékfizetésre köteles paraszt profitja nem kerül bele az átlagprofitba mint a kiegyenlítődés eleme, mert a földtulajdonoshoz való viszonya nem tőkés viszony. Ha profitra tesz szert, vagyis ha akár saját munkájával, akár idegen munka kizsákmányolásával szükséges létfenntartási eszközein felüli többletet realizál, ez a normális viszony keretein kívül történik és e profit nagysága — egyébként azonos körülmények között — nem határozza meg a járadékot, hanem megfordítva, a járadék határozza meg a profit nagyságát mint ennek határa. A középkori magas profitrátának nemcsak a tőke alacsony összetétele az oka, vagyis hogy a tőkében túlnyomó a változó, a munkabérre fordított elem. Oka az, hogy becsapják a falut, hogy elsajátítják a földtulajdonos járadékának és a neki alávetett

parasztok jövedelmének egy részét. A középkorban a falu politikailag kizsákmányolja a várost, mindenütt, ahol a városok kivételes fejlődése — mint Olaszországban — nem törte meg a feudalizmust, a város viszont monopoláraival, adórendszerével, céhrendjével, közvetlen kereskedői csalásával és uzsorájával gazdaságilag mindenütt és kivétel nélkül kizsákmányolja a falut.

Azt gondolhatnák, már pusztán a tőkés bérlő bekapcsolódása a mezőgazdasági termelésbe azt bizonyítja, hogy a mezőgazdasági termékek ára, amelyek elejétől fogva egyik vagy másik formában járadékot fizettek, legalábbis e bekapcsolódás idején okvetlenül magasabban áll, mint az ipari termékek termelési ára, akár azért, mert monopolár szintjét érte el, akár azért, mert a mezőgazdasági termékek ára e termékek értékének színvonalára emelkedett és értékük valóban az átlagprofit által szabályozott termelési ár fölött áll. Mert ha nem így volna, a tőkés bérlő, a mezőgazdasági termékek meglevő árai mellett, nem tudná e termékek árából először realizálni az átlagprofitot és azután ugyanebből az árból még e profiton felüli többletet fizetni járadék formájában. Ebből arra lehetne következtetni, hogy az általános profitráta, amely döntően befolyásolja a tőkés bérlőt, mikor szerződést köt a földtulajdonossal, a járadék beszámítása nélkül alakult ki, tehát amikor az általános profitráta szabályozó szerepet kezd betölteni a mezőgazdasági termelésben, készen találja ezt a többletet és kifizeti a földtulajdonosnak. Ezen a megszokott módon magyarázza a dolgot pl. Rodbertus úr. Ámde:

Először. A tőke önálló és vezető hatalomként való bekapcsolódása a mezőgazdaságba nem egyszerre és nem általánosan megy végbe, hanem fokozatosan és bizonyos termelési ágakban. Előbb nem a tulajdonképpeni földművelést, hanem olyan termelési ágakat kerít hatalmába, mint az állattenyésztés, különösen a juhtenyésztés, melynek fő terméke, a gyapjú, az ipar fellendülése idején eleinte a termelési árat állandóan meghaladó piaci árral kecsegtet, ami csak később egyenlítődik ki. Így volt ez Angliában a XVI. században.

Másodszor. Mivel ez a tőkés termelés kezdetben csak szórványosan lép fel, semmiképpen sem kifogásolható az a feltevés, hogy az első időben csak olyan földkomplexumokat kerít hatalmába, amelyek, sajátos termékenységük vagy különösen kedvező fekvésük következtében, egészükben különbözeti járadékot fizethetnek.

Harmadszor. Ha feltesszük is, hogy e termelési mód kezdetén, mely a valóságban a városi kereslet súlyának növekedését tételezi fel, a mezőgazdasági termék ára meghaladja a termelési árat, aminthogy Angliában a XVII. század utolsó harmadában kétségtelen így volt, még ebben az esetben is, mihelyt ez a termelési mód némileg túljut

a mezőgazdaság puszta alárendelésén a tőkének, és mihelyt a tőkés termelési mód fejlődésével szükségszerűen tökéletesedni kezd a mezőgazdaság és a termelési költségek csökkennek, a mezőgazdasági termékek árai a visszahatás, e termékek áresése következtében kiegyenlítődnek, amint ez a XVIII. század első felében Angliában történt.

Ezen a megszokott módon tehát nem magyarázható meg a járadék mint az átlagprofiton felüli többlet. Bárminők is azok a történelmileg adott viszonyok, melyek között a járadék először jelent meg — mihelyt gyökeret vert, már csak az előbb kifejtett modern feltételek mellett fordulhat elő.

Végül, a termékjáradéknak pénzjáradékká való átváltozásával kapcsolatban még megjegyzendő, hogy ezzel az átváltozással a tőkésített járadék, a föld ára, következésképpen a föld elidegeníthetősége és elidegenítése lényeges mozzanat lesz, és hogy ennek következtében nemcsak az egykor járadékfizetésre kötelezett paraszt válhat független paraszti tulajdonossá, hanem városi és egyéb pénztulajdonosok is vásárolhatnak földet, hogy bérbeadják akár parasztoknak, akár tőkéseknek és az így befektetett tőkéjük kamatját járadék formájában élvezzék; hogy tehát ez a körülmény is elősegíti a korábbi kizsákmányolási módnak, a tulajdonos és a föld valódi megművelője közötti viszonynak és magának a járadéknak az átalakulását.

V. A részesgazdálkodás és a paraszti parcellatulajdon

Ezzel a földjáradék fejlődési sorának végére értünk.

A földjáradék mindezen formáinál: a munkajáradéknál, a termékjáradéknál, a pénzjáradéknál (mint pusztán a termékjáradék átváltozott formájánál) mindig abból a feltevésből indultunk ki, hogy a járadékfizető a föld valódi megművelője és birtokosa, akinek a meg nem fizetett többletmunkáját közvetlenül a földtulajdonos kapja. Még az utolsó formánál, a pénzjáradéknál is — ha az tiszta alakban jelenik meg, vagyis csak a termékjáradék átváltozott formája — ez nemcsak lehetséges, hanem valóban így is van.

A járadék eredeti formájától a kapitalista járadékhoz való átmenet egyik formája a métairie-rendszer, vagyis a részesgazdálkodás rendszere, ahol a gazdálkodó (a bérlő) a munkán (saját munkáján vagy idegen munkán) kívül még az üzemi tőke egyik részét, a földtulajdonos pedig a földön kívül még az üzemi tőke másik részét (pl. az állatot) adja és a terméken a bérlő [Maier] és a földtulajdonos meghatározott — országonként változó — arányban osztozik. Itt a teljes tőkés gazdálkodáshoz egyrészt nincs a bérlőnek elegendő tőkéje. Másrészt annak

a résznek, melyet a földtulajdonos kap, itt nincs tiszta járadékformája. Ez a rész a valóságban a földtulajdonos által előlegezett tőkére eső kamatot és bizonyos fölös járadékot foglalhat magában. A gyakorlatban elnyelheti a bérlő egész többletmunkáját is, vagy meghagyhatja neki a többletmunka nagyobb vagy kisebb részét. A lényeges azonban az, hogy a járadék itt már nem úgy jelenik meg, mint az általában vett értéktöbblet normális formája. Egyrészt a bérlő, akár maga dolgozik, akár idegen munkát is alkalmaz, igényt tart a termék egy részére, de nem azért, mert munkás, hanem mert a munkaeszközök egy részének birtokosa, saját maga tőkése. Másrészt a földtulajdonos sem kizárólag földtulajdona alapján követeli részét, hanem azért is, mert tőkét ad kölcsön[47].

A régi közös földtulajdon maradványa, amely pl. Lengyelországban és Romániában az önálló parasztgazdaságra való áttérés után is fennmaradt, ott ürügyül szolgált a földjáradék alacsonyabb formáihoz való átmenetre. A föld egy része az egyes parasztoké, akik azt önállóan művelik. Másik részét közösen művelik, és ez olyan többletterméket ad, amely részint a közösségi kiadások fedezésére szolgál, részint tartalék rossz termés esetére stb. A többlettermék e két említett részét és végül az egész többletterméket a földdel együtt, amelyen termett, államhivatalnokok és magánszemélyek lassanként elbitorolják és ily módon az eredetileg szabad paraszti földtulajdonosok, akik továbbra is kötelesek ezt a földet közösen megművelni, robotosok, illetőleg termékjáradék fizetésére kötelezettek lesznek, a közös föld bitorlói viszont nemcsak a bitorolt közös földnek, hanem még a parasztbirtokoknak is tulajdonosaivá válnak.

Itt nem szükséges részletesebben kitérnünk a tulajdonképpeni rabszolgagazdaságra (amely a túlnyomórészt saját fogyasztásra dolgozó patriarchális rabszolgagazdaságtól a világpiacra dolgozó tulajdonképpeni ültetvényes rendszerig szintén több fejlődési fokon megy át), sem a majorsági gazdaságra, ahol a földtulajdonos saját számlájára művelteti a földjét, birtokában van az összes munkaeszközöknek és maga zsákmányolja ki a szabad vagy nem szabad cselédek munkáját, akiket természetben vagy pénzzel fizet. Ezekben a formákban a földtulajdonos és a munkaeszközök tulajdonosa, tehát az e termelési elemekhez számítandó munkások közvetlen kizsákmányolója is, egy személy. Ugyanígy a járadék és a profit is egybeesnek, az értéktöbblet különböző formái nem válnak szét. A munkások egész többletmunkáját, amely itt a többlettermékben ölt testet, az összes munkaeszközök — ide kell számítani a földet és a rabszolgaság eredeti

[47] Vö. Buret, Tocqueville, Sismondi.

formájában a közvetlen termelőket is — tulajdonosa közvetlenül sajtolja ki. Ahol tőkés szemlélet uralkodik, mint az amerikai ültetvényeken, ott az egész értéktöbbletet profitnak tekintik; ahol nincsen tőkés termelési mód és az annak megfelelő szemléleti módot sem vitték át oda tőkés országokból, ott az értéktöbblet járadéknak tűnik. Mindenesetre ez a forma nem okoz nehézséget. A földtulajdonos jövedelme, bárhogy nevezzék is — az általa elsajátított rendelkezésre álló többlettermék —, itt az egész meg nem fizetett többletmunka közvetlen elsajátításának normális és uralkodó formája, a földtulajdon pedig az elsajátítás alapja.

Továbbá a *parcellatulajdon*. Itt a paraszt egyszersmind szabad tulajdonosa földjének, mely az ő fő munkaeszköze, munkájának és tőkéjének nélkülözhetetlen működési területe. Ebben a formában nem fizetnek haszonbért; ennélfogva a járadék sem úgy jelenik meg, mint az értéktöbblet elkülönült formája, noha azokban az országokban, ahol egyébként fejlett a tőkés termelési mód, más termelési ágakkal összehasonlítva extraprofitnak tűnik, de olyan extraprofitnak, amely, mint általában a paraszt munkájának egész hozama, a parasztot illeti meg.

A földtulajdonnak ez a formája azt feltételezi, hogy — mint korábbi formáinál is — a falusi népesség száma messze meghaladja a városi lakosságét, hogy tehát a tőkés termelési mód, ha egyébként uralkodó is, viszonylag csak gyengén fejlett és ezért a tőkék koncentrációja a termelés többi ágában is szűk korlátok között mozog, a tőke túlnyomórészt szétforgácsolt. A parcellatulajdonnál a mezőgazdasági termék túlnyomó részét a dolog természeténél fogva maguknak a termelőknek, a parasztoknak kell elfogyasztaniok mint közvetlen létfenntartási eszközt és csak az ezen felüli többlet kerül mint áru a városokkal való kereskedelembe. Bárhogyan szabályozódjék is itt a mezőgazdasági termék átlagos piaci ára, a különbözeti járadéknak, a jobb minőségű vagy kedvezőbb fekvésű földeken termelt áruk áraiban rejlő többletnek itt nyilván éppúgy meg kell lennie, mint a tőkés termelési mód mellett. Még akkor is, ha ez a forma olyan társadalmi állapotokban fordul elő, ahol még egyáltalában nem alakult ki általános piaci ár, ott is van különbözeti járadék, amely ebben az esetben a fölös többlettermékben mutatkozik. Csak éppen annak a parasztnak zsebébe kerül, aki kedvezőbb természeti feltételek mellett realizálja munkáját. Éppen ennél a formánál, ahol a föld ára a paraszt tényleges termelési költségeinek eleme, mert e forma továbbfejlődése folyamán az örökség elosztásánál bizonyos pénzértéken veszik át a földet, vagy pedig akár az egész tulajdon, akár részeinek állandó változásával kapcsolatban a földet a művelője megveszi, nagyrészt jelzálogkölcsön

felvételével; ahol tehát a föld ára — amely nem egyéb, mint tőkésített járadék — feltételezett elem, és ezért a járadék látszólag független a föld különböző termékenységétől és fekvésétől — éppen itt kell általában feltételezni, hogy nincs abszolút járadék, hogy tehát a legroszszabb föld nem fizet járadékot; mert az abszolút járadék vagy azt feltételezi, hogy a termék realizált értéke meghaladja a termék termelési árát, vagy azt, hogy a terméknek monopolára van, amely meghaladja a termék értékét. Mivel azonban a mezőgazdaság itt főleg a közvetlen létfenntartási eszközök termelése céljából végzett földművelés, a föld pedig a lakosság többsége számára munkájának és tőkéjének nélkülözhetetlen működési területét jelenti, ezért a termék szabályozó piaci ára csak rendkívüli körülmények közt éri el értékét; ez az érték azonban — mivel túlsúlyban levő alkotóeleme az eleven munka — rendszerint nagyobb lesz a termelési árnál, bár az értéknek ezt a termelési ár feletti többletét ismét korlátozza az a körülmény, hogy azokban az országokban, ahol túlnyomóan parcellagazdálkodást folytatnak, a nem-mezőgazdasági tőke összetétele szintén alacsony. A parcellás paraszt mint kistőkés számára a tőke átlagprofitja nem korlátja a föld megművelésének; másrészt mint földtulajdonos számára nem korlát a járadék szükségessége sem. Számára mint kistőkés számára csak a munkabér az abszolút határ, a munkabér, amelyet a tulajdonképpeni költségek levonása után önmagának fizet. Ameddig a termék ára biztosítja neki ezt a munkabért, addig megműveli a földjét, gyakran még akkor is, ha ez a munkabér a fizikai minimumra csökken. Ami pedig a parcellás parasztot mint földtulajdonost illeti, a földtulajdon korlátja nála elesik, mert a földtulajdon mint korlát csak a tőle különvált tőkével szemben (beleértve a munkát) érvényesülhet, azáltal hogy gátolja a tőkebefektetést. Persze a föld árának kamata, amelyet ráadásul többnyire egy harmadik személynek, a jelzáloghitelezőnek köteles fizetni, korlátja a föld megművelésének. Ez a kamat azonban a többletmunka ama részéből fizethető, amely tőkés viszonyok közt a profitot alkotná. Ennélfogva a föld árában és az utóbbi kamatában előlegezett járadék csupán része lehet a paraszt tőkésített többletmunkájának, melyet a létfenntartásához elengedhetetlen munkán túl teljesít, bár ez a többletmunka nem realizálódik az áru értékének az egész átlagprofittal egyenlő részében, és még kevésbé az átlagprofitban realizált többletmunkán felüli többletben, az extraprofitban. A járadék lehet levonás az átlagprofitból, vagy lehet az átlagprofit egyetlen olyan része is, amely realizálódik. Ahhoz tehát, hogy a parcellás paraszt megművelje földjét, vagy megművelés céljából földet vásároljon — a normális tőkés termelési móddal ellentétben —, nem szükséges, hogy a mezőgazdasági termék piaci ára olyan

magasra emelkedjék, hogy meghozza az átlagprofitot, még kevésbé, hogy ez átlagprofiton felüli járadék formájában rögzített többletet hozzon a parasztnak. Nem szükséges tehát, hogy termékének piaci ára akár értékének, akár termelési árának színvonalára emelkedjék. Ez az egyik oka annak, hogy azokban az országokban, ahol túlnyomó a parcellatulajdon, a gabona ára alacsonyabb, mint azokban az országokban, ahol a tőkés termelési mód uralkodik. A legkedvezőtlenebb feltételek mellett dolgozó parasztok többletmunkájuk egy részét ingyen ajándékozzák a társadalomnak és ez nem vesz részt a termelési árak szabályozásában, sem egyáltalában az értékképzésben. Az ilyenfajta alacsony gabonaár tehát a termelők szegénységének és semmi esetre sem munkájuk termelékenységének az eredménye.

A maguk földjén maguk gazdálkodó [selbstwirtschaftende] parasztok szabad parcellatulajdonának formája egyrészt mint uralkodó, normális forma a társadalom gazdasági alapját alkotja a klasszikus ókor virágkorában, másrészt megtaláljuk a modern népeknél is mint a hűbéri földtulajdon felbomlásából eredő formák egyikét. Ilyen a yeomanry Angliában, a parasztrend Svédországban, a francia és nyugatnémet parasztok. Itt nem beszélünk a gyarmatokról, mert a független paraszt ott más feltételek között fejlődött ki.

A maguk földjén maguk gazdálkodó parasztok szabad tulajdona nyilvánvalóan a földtulajdon legnormálisabb formája a kisüzem számára, vagyis olyan termelési mód számára, amelyben a föld birtoklása feltétele annak, hogy a munkás saját munkájának terméke az ő tulajdona legyen és amelyben a földműves, akár szabad tulajdonos, akár jobbágy, létfenntartási eszközeit mindig ő maga, függetlenül, mint különálló munkás kénytelen megtermelni családjával. A föld tulajdona éppoly szükséges e termelési mód teljes kifejlődéséhez, mint a szerszám tulajdona a kézműves termelés szabad fejlődéséhez. A szabad tulajdon itt a személyi önállóság kifejlődésének alapja. Szükségszerű átmeneti fok a mezőgazdaság fejlődésében. Pusztulásának okai mutatják korlátait. Ezek az okok: a falusi háziiparnak, a parcellatulajdon egyik normális kiegészítőjének megsemmisülése a nagyipar fejlődése következtében; az ilyen módon művelt talaj fokozatos elszegényítése és kisajtolása; az a körülmény, hogy a nagy földtulajdonosok elbitorolják a közös tulajdont, amely mindenütt második kiegészítője a parcellagazdaságnak, hiszen kizárólag ez teszi lehetővé a parcellatulajdonosoknak az állattartást; a nagyüzemű mezőgazdaság — akár ültetvényes gazdaság, akár tőkés módon folytatott nagyüzemű gazdaság — konkurrenciája. Elősegíti pusztulását a mezőgazdaság tökéletesítése is, ami egyrészt a mezőgazdasági termékek árának csökkenéséhez vezet, másrészt nagyobb

kiadásokat és bőségesebb tárgyi termelési feltételeket tesz szükségessé; ez történt pl. Angliában, a XVIII. század első felében.

A parcellatulajdon természeténél fogva kizárja a munka társadalmi termelőerőinek fejlődését, a munka társadalmi formáit, a tőkék társadalmi koncentrációját, a nagybani állattenyésztést, a tudomány egyre fokozottabb alkalmazását.

Az uzsora és az adórendszer mindenütt elkerülhetetlenül a parcellatulajdon elnyomorodásához vezet. A tőkének földvásárlásra való fordítása elvonja a tőkét attól, hogy a föld megművelésébe fektessék. A termelési eszközök végtelenül szétforgácsolódnak és maguk a termelők szétszóródnak. Az emberi erő óriási mértékben elfecsérlődik. A termelési feltételek fokozódó rosszabbodása és a termelési eszközök drágulása — ez a parcellatulajdon szükségszerű törvénye. A bőtermésű évek szerencsétlenséget jelentenek e termelési mód számára[48].

A szabad földtulajdonnal párosult kisüzemű mezőgazdaság egyik sajátos baja abból ered, hogy a föld megművelője tőkét fordít a föld megvásárlására. (Ugyanez áll arra az átmeneti formára is, amikor a nagybirtokos először tőkét fordít földvételre és másodszor tőkét fordít arra, hogy a földet mint saját maga bérlője megművelje.) Annak következtében, hogy a föld mint puszta áru itt igen mozgékony természetű, egyre több lesz a birtokváltozás[49], úgyhogy minden új nemzedékben, minden új örökségfelosztással a föld — a paraszt szempontjából — újból mint tőkebefektetés szerepel, vagyis vásárolt földdé válik. A föld ára itt az egyéni improduktív termelési költségeknek vagy — az egyes termelők számára — a termék önköltségi árának túlnyomó eleme.

A föld ára nem egyéb, mint tőkésített és ezért előlegezett járadék. Ha a mezőgazdaságot tőkés módon űzik, úgyhogy a földtulajdonos csak járadékot kap és a bérlő ezen az évi járadékon kívül semmit sem fizet a földért, akkor kézenfekvő, hogy az a tőke, melyet a földtulajdonos a föld megvásárlására fordított, számára kamatozó tőkebefektetés ugyan, de semmi köze sincs a magába a mezőgazdaságba befektetett tőkéhez. Nem része az ott működő álló- és forgótőkének[50];

---

[48] Lásd a francia király trónbeszédét *Tooke*-nál [„History of Prices etc." Newmarch kiadása. London 1857. VI. köt. 29. és köv. old.].

[49] Lásd Mounier-t és Rubichont.

[50] Dr. *H. Maron* úr („Extensiv oder Intensiv?" {Ez a brosúra nincs közelebbről megjelölve.}) azoknak a téves feltevéseiből indul ki, akik ellen harcol. Felteszi, hogy a földvételbe befektetett tőke — „befektetett tőke", és aztán a befektetett tőke és üzemi tőke, vagyis az álló- és forgótőke megfelelő fogalmainak meghatározásáról kezd vitázni. A tőkéről alkotott egészen iskolás fogalmai — amelyeket egyébként neki mint nem-közgazdásznak a német „nemzetgazdaságtan" állapota folytán meg lehetne bocsátani — megtévesztik őt, és nem látja, hogy

csak a vevőnek ad jogcímet évi járadékra, de abszolút semmi köze sincs e járadék termeléséhez. A föld vevője kifizeti a tőkét annak, aki eladja a földet és az eladó ennek ellenében lemond a föld tulajdonáról. Ez a tőke tehát nem létezik többé mint a vevő tőkéje; ez a tőke nem az övé többé, ennélfogva nem tartozik bele abba a tőkébe, melyet a vevő bárminő módon magába a földbe fektethet. Hogy drágán vette-e a földet, vagy olcsón, avagy ingyen kapta, ez semmit sem változtat azon a tőkén, melyet a bérlő a gazdálkodásba fektet be és nem változtat semmit a járadékon sem, hanem csak azon változtat, hogy a bérlő a járadékot kamatnak vagy nem kamatnak, magas vagy alacsony kamatnak látja-e.

Nézzük pl. a rabszolgagazdálkodást. Itt a rabszolgáért fizetett ár nem egyéb, mint az előlegezett és tőkésített értéktöbblet vagy profit, amelyet a rabszolgából ki fognak sajtolni, De a rabszolga vételéért fizetett tőke nem tartozik ahhoz a tőkéhez, amelynek segítségével profitot, többletmunkát facsarnak ki a rabszolgából. Ellenkezőleg. Ez olyan tőke, amelyen túladott a rabszolga birtokosa, levonás abból a tőkéből, mellyel a valóságos termelésben rendelkezik. Ez a tőke a rabszolga birtokosa számára nem létezik többé, éppúgy mint ahogy a földvételre fordított tőke is elveszett a föld művelése számára. Ennek legjobb bizonyítéka az, hogy a vételár csak abban az esetben lesz ismét tőke a rabszolgatartó vagy a földtulajdonos számára, ha a rabszolgát, illetőleg a földet ismét eladja. De akkor a vevő kerül ugyanabba a helyzetbe. Az a tény, hogy megvette a rabszolgát, általában még nem elegendő ahhoz, hogy a rabszolgát kizsákmányolhassa. Ehhez további tőke kell, amelyet magába a rabszolgagazdaságba fektet be.

Ugyanaz a tőke nem létezik kétszer, egyszer a föld eladója, másszor a föld vevője kezében. A vevő kezéből átmegy az eladó kezébe és ezzel a dolog be van fejezve. A vevőnek most nincs tőkéje, ehelyett azonban földje van. Az a körülmény, hogy most a föld új tulajdonosa a földbe valóban befektetett tőkével elért járadékot nem a földbe fektetett, hanem a föld megvételére fordított tőke kamatának számítja, semmit sem változtat a föld-tényező gazdasági természetén, mint ahogy a háromszázalékos államkötvényért fizetett 1000 font sterlingnek sincs semmi köze ahhoz a tőkéhez, amelynek jövedelméből az államadósság kamatait fizetik.

---

ez a tőke sem nem befektetett, sem nem üzemi tőke; éppoly kevéssé az, mint az a tőke, amelyet valaki a tőzsdén részvényekbe vagy állampapírokba fektet be és amely az illető számára befektetett tőkét jelent, pedig semmiféle termelési ágba nem „fektette be".

A föld vételéért, ugyanígy az állampapírokért fizetett pénz valójában csak *magábanvaló* tőke, mint ahogy minden értékösszeg a tőkés termelési mód alapján magábanvaló tőke, potenciális tőke. Amit a földért, az államkötvényekért, vagy más vásárolt áruért fizettek, az bizonyos pénzösszeg. Ez magábanvaló tőke, mert tőkévé változtatható. Hogy az eladónak fizetett pénz valóban tőkévé lesz-e vagy sem, az attól függ, hogy az eladó mire használja fel a kapott pénzösszeget. A vevő számára ez a pénzösszeg nem működhet többé mint tőke, mint ahogy minden más végleg kiadott pénze sem töltheti be többé ezt a szerepet. A vevő számításában ez a pénz mint kamatozó tőke szerepel, mert a földből járadék formájában, az államtól államadóssági kamat formájában húzott jövedelmét úgy tekinti, mint e jövedelem jogcímének vételéért kifizetett pénzösszeg kamatát. Ez a pénzösszeg csak viszonteladás útján válhat számára tőkévé. De akkor más, az új vevő kerül az ő helyzetébe, és járjon bár kézről kézre ez a pénzösszeg, nem válhat igazi tőkévé annak számára, aki kifizette.

A kis földtulajdon esetében még sokkal erősebben gyökeret ver az az illúzió, hogy maga a föld értékkel bír, s ezért mint tőke éppúgy belekerül a termék termelési árába, akárcsak a gép vagy a nyersanyag. Láttuk azonban, hogy a járadék, ennélfogva a tőkésített járadék, a föld ára, csak két esetben lehet a mezőgazdasági termék árának meghatározó eleme. Először, ha a mezőgazdasági tőke összetétele következtében — amely tőkének semmi köze sincs a földvételre elköltött tőkéhez — a mezőgazdasági termék értéke nagyobb, mint a termék termelési ára, és a piaci viszonyok lehetővé teszik, hogy a földtulajdonos ezt a különbözetet értékesítse. Másodszor, ha a föld termékének monopolára van. Ámde a parcellagazdaságnál és a kis földtulajdonnál a legritkábban fordul elő ez a két eset, mert éppen itt a termelés nagyrészt a saját szükséglet kielégítését szolgálja és független az általános profitráta gyakorolta szabályozástól. Még ott is, ahol bérelt földön folytatják a parcellagazdálkodást, a haszonbér magában foglalja a profit, sőt a munkabér egy részét — mégpedig sokkal nagyobb mértékben, mint bárminő más viszonyok között; ebben az esetben a járadék csak névleges, nem olyan járadék, mely a munkabérrel és a profittal szemben önálló kategória.

A földvételre fordított pénztőke tehát nem mezőgazdasági tőkebefektetés. Ellenkezőleg, megfelelően csökkenti azt a tőkét, mellyel a kisparasztok termelési területükön rendelkezhetnek. Megfelelően csökkenti termelési eszközeik mennyiségét és ennélfogva szűkíti az újratermelés gazdasági alapját. Uzsora jármába hajtja a kisparasztot, mert ezen a területen általában ritkán kapnak hitelt normális feltételek mellett. A földvételre fordított pénztőke akadálya

a mezőgazdaságnak, még abban az esetben is, ha nagy majorsági gazdaságok vásárolnak földet. A valóságban ellentétben áll a tőkés termelési móddal, amelynek szempontjából egészen közömbös a földtulajdonos eladósodása, akár örökölte, akár vette a birtokát. Az, hogy maga vágja-e zsebre a járadékot, vagy a jelzáloghitelezőnek kell azt kifizetnie, ez magában véve semmi befolyással sincs a haszonbérbe adott földön folytatott gazdálkodásra.

Láttuk, hogy adott földjáradék mellett a kamatláb szabályozza a föld árát. Ha alacsony a kamatláb, akkor a föld ára magas, és megfordítva. Normálisan tehát magas földárnak és alacsony kamatlábnak együtt kellene járnia, úgyhogy ha a paraszt az alacsony kamatláb következtében drágán fizette is a földet, ugyanezen alacsony kamatlábbal, kedvező feltételek mellett kellene hitelbe kapnia üzemi tőkét is. Ott azonban, ahol túlnyomó a parcellatulajdon, a valóságban másképp áll a dolog. Először is, a hitel általános törvényei nem vonatkoznak a parasztra, mert e törvények azt tételezik fel, hogy a termelő kapitalista. Másodszor, ahol a parcellatulajdon az uralkodó — itt nem a gyarmatokról beszélünk — és a parcellás paraszt a nemzet gerince, ott a tőkeképződés, vagyis a társadalmi újratermelés viszonylag gyenge és még gyengébb a korábban kifejtett értelemben vett kölcsönadható pénztőke képződése. Ez koncentrációt és gazdag, dologtalan tőkések osztályának meglétét tételezi fel. (Massie.) Harmadszor, itt, ahol a földtulajdon a termelők legnagyobb része számára létfeltétel és tőkéjük nélkülözhetetlen befektetési területe, a föld ára — a kamatlábtól függetlenül és gyakran a kamatlábbal fordított arányban — emelkedni fog, mert a földtulajdon iránti kereslet meghaladja a kínálatot. A parcellákban eladott föld ára itt sokkal magasabb, mint a nagy földdaraboké, mivel a kis vásárlók száma nagy, a nagy vásárlók száma pedig kicsi (bandes noires [spekuláns csoportok], Rubichon; Newman). Ezek az okai annak, hogy itt a föld ára viszonylag magas kamatláb mellett emelkedik. Azzal az aránylag alacsony kamattal, melyet a paraszt kap földvételre fordított tőkéje után (Mounier), az ellenkező oldalon az a magas uzsorakamatláb áll szemben, melyet a paraszt jelzáloghitelezőinek köteles fizetni. Az ír rendszer ugyanezt mutatja, csak más formában.

Ezért a föld ára, ez a termeléstől önmagában véve idegen elem, itt annyira emelkedhet, hogy lehetetlenné teszi a termelést. (Dombasle.)

Hogy a föld árának ilyen szerepe van, hogy a föld adásvétele, a földnek mint árunak a forgalma ilyen méreteket öltött, ez a tőkés termelési mód fejlődésének gyakorlati következménye, mert ebben az áru válik minden termék és minden munkaeszköz általános formájává. Másrészt ezek a jelenségek csak ott fejlődnek ki, ahol a tőkés termelési

mód csak korlátoltan fejlett és nem bontakozik ki minden sajátossága; mert ezeknek a jelenségeknek éppen az az alapja, hogy a mezőgazdaság már nincs, vagy még nincs alávetve a tőkés termelési módnak, hanem letűnt társadalmi formákból átszármazott termelési módnak van alávetve. Tehát a tőkés termelési mód hátrányai, az, hogy a termelő függ saját terméke pénzárától, itt egybeesnek a tőkés termelési mód tökéletlen fejlettségéből eredő hátrányokkal. A paraszt kereskedő és iparos lesz, de nincsenek meg azok a feltételek, amelyek mellett termékét mint árut termelhetné.

Az az összeütközés, hogy a föld ára a termelő szempontjából az önköltségi ár eleme, de nem eleme terméke termelési árának (még ha a járadék a mezőgazdasági termék árának meghatározó eleme is, a tőkésített járadék, amelyet 20 évre vagy még hosszabb időre előlegeznek, semmi esetre sem kerül bele a termék árába meghatározó elemként), csak egyike azoknak a formáknak, amelyekben a föld magántulajdona és az ésszerű mezőgazdaság, a föld normális társadalmi felhasználása közötti ellentmondás általában megnyilvánul. Másrészt azonban a föld magántulajdona, tehát a közvetlen termelők megfosztása a földtől — egyesek földtulajdona azt jelenti, hogy másoknak nincs földtulajdonuk —, ez a tőkés termelési mód alapja.

Itt, a kisüzemű mezőgazdaságnál, a föld ára — a föld magántulajdonának formája és következménye — korlátja magának a termelésnek. A nagyüzemű mezőgazdaságnál és a tőkés gazdálkodási módon alapuló nagy földtulajdonnál szintén korlát a tulajdon, mert korlátozza a bérlőt tőkéjének termelő módon való befektetésében, ami pedig végső soron nem az ő, hanem a földtulajdonos előnyére válik. Mindkét formánál a földnek mint közös örök tulajdonnak, az egymást felváltó nemzedékek elidegeníthetetlen lét- és újratermelési feltételének tudatos és ésszerű kezelése helyett a föld erőinek kiszipolyozása és elfecsérlése folyik (már nem is szólva arról, hogy a föld kihasználása nem a társadalmi fejlődés elért színvonalától, hanem az egyes termelők véletlen, egyenlőtlen körülményeitől függ). A kistulajdonnál ennek az az oka, hogy nincs elegendő eszköze és tudása a munka társadalmi termelőerejének alkalmazásához. A nagytulajdonnál pedig az az ok, hogy ezeket az eszközöket a bérlők és tulajdonosok lehető leggyorsabb meggazdagodása érdekében használják ki. Közös ok mindkettőnél a piaci ártól való függőségük.

A kis földtulajdon minden kritikája végeredményben a magántulajdonnak mint a mezőgazdaság korlátjának és akadályának bírálatába torkollik. Ugyanide torkollik a nagy földtulajdon elleni minden ellenkritika is. Természetesen itt mindkét esetben figyelmen kívül hagyjuk a politikai mellékszempontokat. Azok a korlátok és

akadályok, amelyeket a föld bármiféle magántulajdona a mezőgazdasági termelés és magának a földnek ésszerű megművelése, termőképességének fenntartása és javítása elé állít, bontakoznak ki itt is és ott is, csak éppen különböző formában, s miközben a baj sajátos formáiról vitatkoznak, végső okáról megfeledkeznek.

A kis földtulajdon feltételezi, hogy a népesség óriási többsége falun él és nem a társadalmi, hanem az elszigetelt munka az uralkodó; hogy ennek következtében az újratermelés bősége és fejlődése, anyagi és szellemi feltételei, tehát az ésszerű mezőgazdaság feltételei is ki vannak zárva. Másfelől a nagy földtulajdon folytonosan zsugorodó minimumra csökkenti a mezőgazdasági népességet és folytonosan növekedő, nagy városokban összezsúfolt ipari népességet állít vele szembe; ezzel olyan feltételeket teremt, amelyek helyrehozhatatlan szakadást idéznek elő a társadalmi, az élet természettörvényei által megszabott anyagcsere folyamatában, minek következtében a föld termőereje elfecsérlődik és e fecsérlés hatása a kereskedelem révén messze túlterjed az illető ország határán. (Liebig.)

A kis földtulajdon a társadalmon félig-meddig kívül álló barbárok osztályát hozza létre, melyben a kezdetleges társadalmi formák minden nyersesége a civilizált országok minden gyötrelmével és nyomorúságával párosul, a nagy földtulajdon pedig aláássa a munkaerőt utolsó területén, amely ősenergiájának menedékhelye, ahol mint a nemzeti életerő megújhodásának tartalékalapja felgyülemlik — magán a falun. A nagyipar és az ipar módjára vezetett nagyüzemű mezőgazdaság összeműködik. Kezdetben abban különböznek egymástól, hogy az előbbi inkább a munkaerőt, tehát az emberek természeti erejét, az utóbbi pedig inkább közvetlenül a föld természeti erejét pusztítja és teszi tönkre; később azonban, a fejlődés folyamán kezet fognak, mert a falun meghonosult ipari rendszer a munkások erejét is kiszipolyozza, az ipar és a kereskedelem viszont a föld kiszipolyozásának eszközeivel látja el a mezőgazdaságot.

HETEDIK SZAKASZ

A JÖVEDELMEK ÉS FORRÁSAIK

Negyvennyolcadik fejezet

A HÁRMAS FORMULA

I[51]

Tőke — profit (vállalkozói nyereség plusz kamat), föld — földjáradék, munka — munkabér, ez az a hármas formula, amely magában foglalja a társadalmi termelési folyamat minden titkát.

Mivel továbbá, mint előbb kimutattuk, a kamat tűnik a tőke tulajdonképpeni, jellemző termékének, a vállalkozói nyereség pedig ezzel ellentétben a tőkétől független munkabérnek, ezért a fentebbi hármas formula közelebbről a következő formulára redukálódik:

Tőke — kamat, föld — földjáradék, munka — munkabér, ahol a profit, az értéktöbbletnek a tőkés termelési módra sajátosan jellemző formája szerencsésen nem szerepel többé.

Ha most közelebbről szemügyre vesszük ezt a közgazdasági szentháromságot, akkor kitűnik:

Először, hogy az évenként rendelkezésre álló gazdagság állítólagos forrásai egészen különböző területekhez tartoznak, és semmiféle analógia sincs köztük. Egymáshoz körülbelül úgy viszonylanak, mint a közjegyzői illeték, a cékla és a zene.

Tőke, föld, munka! A tőke azonban nem dolog, hanem egy meghatározott történelmi társadalomalakulattal velejáró, meghatározott, társadalmi termelési viszony, amely dolgokban ölt testet és e dolgoknak sajátos társadalmi jelleget kölcsönöz. A tőke nem az anyagi és termelt termelési eszközök összege. A tőke tőkévé változtatott termelési eszközöket jelent, amelyek önmagukban éppoly kevéssé tőkék, mint

---

[51] A következő három töredék a VI. szakasz kéziratának különböző helyein található. — *E. F.*

ahogy az arany vagy az ezüst önmagában nem pénz. A társadalom meghatározott része által monopolizált termelési eszközök, az eleven munkaerőnek éppen ezzel a munkaerővel szemben önállósult termékei és tevékenységi feltételei azok, amelyek ennek az ellentétnek a révén a tőkében megszemélyesülnek. A munkásokkal nemcsak önálló hatalmakká vált termékeik, a termelőiket leigázó és megvásárló termékek kerülnek szembe, hanem termékük tulajdonságaiként e munkának társadalmi erői és jövendő {? olvashatatlan} formája* is. Itt tehát egy történelmileg létrejött társadalmi termelési folyamat egyik tényezőjének meghatározott, első tekintetre nagyon misztikus társadalmi formájával van dolgunk.

És mellette a föld, a szervetlen természet mint olyan, rudis indigestaque moles [a nyers és kaotikus tömeg] teljes őseredeti mivoltában. Az érték nem más, mint munka. Értéktöbblet tehát nem lehet föld. A föld abszolút termékenysége csak azt idézi elő, hogy bizonyos mennyiségű munka bizonyos, a föld természetes termékenysége által meghatározott terméket ad. A föld különböző termékenysége azt idézi elő, hogy ugyanaz a mennyiségű munka és tőke, tehát ugyanaz az érték, különböző mennyiségű mezőgazdasági termékben jut kifejezésre; vagyis hogy ezeknek a termékeknek különböző egyéni értékük van. Ezeknek az egyéni értékeknek piaci értékekké való kiegyenlítődése azt eredményezi, hogy „azok az előnyök, melyeket a termékeny föld nyújt a silányabbal szemben ... a megművelő vagy a fogyasztó helyett a földbirtokosnak jutnak" *(Ricardo:* „Principles". 6. old.).

És végül, mint harmadik a szövetségben, egy puszta kísértet: „a" munka, amely nem más, mint absztrakció és önmagában véve egyáltalán nem létezik, vagy, ha a ... {olvashatatlan} vesszük**, az ember termelő tevékenysége általában, mellyel a természettel való anyagcserét közvetíti, nemcsak minden társadalmi formától és határozott jellegtől megfosztva, hanem puszta természeti létében, függetlenül a társadalomtól, minden társadalmon kívül, és mint olyan életmegnyilvánulás és életigenlés, amely közös a még egyáltalában nem társadalmi és a valamiképp társadalmilag meghatározott embernél.

---

* A moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet kibetűzése szerint: „... társadalmi erői, összefüggései, formái". — *Szerk.*

** A moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet kibetűzése szerint: „... ha azt vesszük, amit ezen értenek". — *Szerk.*

II

Tőke — kamat; földtulajdon, a földgolyó magántulajdona, éspedig modern, a tőkés termelési módnak megfelelő magántulajdona — földjáradék; bérmunka — munkabér. Ebben a formában tehát állítólag összefüggés van a jövedelmek forrásai között. Amint a tőke, ugyanúgy a bérmunka és a földtulajdon is történelmileg meghatározott társadalmi formák; az egyik a munkáé, a másik a monopolizált földgolyóé, éspedig mindkettő a tőkének megfelelő és ugyanazzal a gazdasági társadalomalakulattal velejáró forma.

Ebben a formulában először az ötlik szembe, hogy a tőke mellett, egy termelési elem e formája mellett, amely meghatározott termelési mód, a társadalmi termelési folyamat meghatározott történelmi alakjának velejárója, hogy egy meghatározott társadalmi formával egybefonódott és abban kifejezett termelési elem mellett minden további nélkül ott szerepel egyrészt a föld, másrészt a munka, a reális munkafolyamat két eleme, amelyek ebben az anyagi formában minden termelési módban megvannak, amelyek minden termelési folyamat anyagi elemei, és semmi közük a termelési folyamat társadalmi formájához.

Másodszor. Ebben a formulában: tőke — kamat, föld — földjáradék, munka — munkabér, úgy szerepel a tőke, a föld, a munka, mint megfelelő terméküknek, gyümölcsüknek, a kamatnak (profit helyett), a földjáradéknak és a munkabérnek a forrása; az előbbiek az alap, az utóbbiak a következmény, az előbbiek az ok, az utóbbiak az okozat; mégpedig oly módon, hogy minden egyes forrás úgy viszonyul a maga termékéhez, mint ami belőle jött létre s amelyet ő termelt. Mindhárom jövedelem, kamat (profit helyett), földjáradék, munkabér, nem egyéb, mint a termék értékének három része, tehát általában értékrészek, vagy pénzben kifejezve, bizonyos pénzrészek, árrészek. Ez a formula: tőke — kamat, a tőke legtartalmatlanabb formulája ugyan, de mégis csak formulája. De hogyan teremthet a föld értéket, vagyis társadalmilag meghatározott mennyiségű munkát, méghozzá saját termékeinek azt a különleges értékrészét, mely a földjáradékot alkotja? A föld pl. termelési tényezőként működik egy használati érték, anyagi termék, a búza termelésénél. De semmi köze sincs a *búza értékének* termeléséhez. Amennyiben a búza értéket képvisel, a búzát csak meghatározott mennyiségű tárgyi alakot öltött társadalmi munkának tekintjük és egészen közömbös az a különleges anyag, amelyben ez a munka kifejezésre jut, egészen közömbös ennek az anyagnak különleges használati értéke. Ennek nem mond ellent az, 1) hogy — különben egyenlő feltételek mellett — a búza olcsósága vagy drágasága a föld termékenységétől függ. A mező-

gazdasági munka termelékenysége természeti feltételekhez van kötve és azok termelékenységétől függően ugyanaz a mennyiségű munka sok vagy kevés termékben, használati értékben jut kifejezésre. Hogy mennyi munka testesül meg egy vékában, ez attól függ, hogy adott mennyiségű munka hány vékát termel. Itt a föld termékenységétől függ az, hogy az érték mennyi termékben jut kifejezésre; ez az érték azonban adott, függetlenül ettől az elosztástól. Az érték használati értékben jut kifejezésre; és a használati érték az értéktermelés feltétele; de esztelenség ellentétet konstruálni ott, ahol az egyik oldalon használati érték, a föld, a másik oldalon pedig érték, és hozzá még egy különleges értékrész van. 2) {Itt megszakad a kézirat.}

III

A vulgáris közgazdaságtan valójában nem tesz egyebet, mint doktrinér módon tolmácsolja, rendszerezi és védelmezi a polgári termelés szereplőinek, e termelési viszonyok rabjainak képzeteit. Tehát nem szabad csodálkoznunk, ha a vulgáris közgazdaságtan a gazdasági viszonyoknak éppen elidegenült megjelenési formájában érzi magát otthon, amelyben e viszonyok prima facie [nyilvánvalóan] képtelenek és tökéletesen ellentmondók — hiszen minden tudomány fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék —, ha éppen itt van elemében és ezeket a viszonyokat annál inkább magától értetődőknek tartja, minél mélyebben rejtve van belső összefüggésük, de a közkeletű elgondolás számára egyszerűeknek tűnnek. Ezért halvány fogalma sincs arról, hogy az a szentháromság, amelyből kiindul: föld — földjáradék, tőke — kamat, munka — munkabér vagy a munka ára, három prima facie [nyilvánvalóan] lehetetlen összekapcsolás. Először is itt a *föld*, ez a használati érték, amelynek nincs értéke, és a *földjáradék*, amely csereérték: úgyhogy egy dolognak tekintett társadalmi viszonyt állítanak arányba a természettel; tehát két összemérhetetlen nagyságot, amelyek állítólag viszonyban vannak egymással. Azután: *tőke — kamat*. Ha úgy tekintjük a tőkét, mint bizonyos, pénzben önállóan megjelenő értékösszeget, akkor prima facie [nyilvánvalóan] esztelenség, hogy egy értéknek nagyobb értéke legyen, mint amennyit ér. Éppen a tőke — kamat formulában minden közvetítő láncszem elesik és a tőke a legáltalánosabb, ezért önmagából megmagyarázhatatlan és abszurd képletére redukálódik. Éppen ez az oka annak, hogy a vulgáris közgazdász ezt a formulát: tőke — kamat, melyben az érték azzal a titokzatos tulajdonsággal rendelkezik, hogy nem egyenlő önmagával, előnyben

részesíti a tőke — profit formulával szemben, mert az utóbbival már közelebb jutunk az igazi tőkeviszonyhoz. Aztán meg, nyugtalankodva amiatt, hogy 4 nem 5, és ezért 100 tallér nem lehet 110 tallér, a tőkétől mint értéktől elfordulva, a tőke anyagi szubsztanciájában, használati értékében mint a munka termelési feltételében, a gépekben, nyersanyagban stb. keres menedéket. Így aztán az első érthetetlen viszony helyett, amelyben 4 = 5, ismét sikerül egy használati értéket, egy dolgot és másfelől egy meghatározott társadalmi termelési viszonyt, az értéktöbbletet, tehát két teljesen összemérhetetlen valamit arányba állítani, éppúgy, mint a földtulajdon esetében. Mihelyt a vulgáris közgazdász ehhez az összemérhetetlenhez érkezik, minden világos lesz előtte és nem tartja többé szükségesnek, hogy tovább gondolkodjék. Mert éppen ahhoz a ponthoz érkezett, amely polgári fogalmak szerint „racionális". Végül: *munka — munkabér*, a munka ára, ez olyan kifejezés, amely, mint az I. kötetben kimutattuk [496—499. old.], prima facie [nyilvánvalóan] ellentmond mind az érték, mind az ár fogalmának, amely utóbbi általában maga is csak az érték meghatározott kifejezése; és a „munka ára" éppoly értelmetlen, mint ez a kifejezés: sárga logaritmus. De éppen ez az, ami a vulgáris közgazdászt kielégíti, mert itt eljutott a polgárnak ahhoz a mély felismeréséhez, hogy pénzt fizet a munkáért, és mert éppen ez a formula, amely ellentmond az érték fogalmának, feloldja őt az utóbbi megértésének kötelessége alól.

Láttuk[52], hogy a tőkés termelési folyamat az általában vett társadalmi termelési folyamat történelmileg meghatározott formája. A társadalmi termelési folyamat az emberi élet anyagi létfeltételeinek termelési folyamata és egyszersmind sajátos történelmi-gazdasági termelési viszonyok közt végbemenő, magukat e termelési viszonyokat és ezzel e folyamat hordozóit, azok anyagi létfeltételeit és kölcsönös viszonyait, vagyis azok meghatározott gazdasági társadalomformáját termelő és újratermelő folyamat. Mert e termelés hordozóinak a természethez és egymáshoz való viszonyai, amelyek közt termelnek, e viszonyok összessége, ez éppen a társadalom, ha a társadalmat gazdasági szerkezete szempontjából tekintjük. A tőkés termelési folyamat, éppúgy mint minden előző termelési folyamat, meghatározott anyagi feltételek mellett megy végbe, ezek azonban egyszersmind meghatározott társadalmi viszonyok hordozói, s az egyének életük újratermelése folyamán e viszonyok közé kerülnek. Ama feltételek, éppúgy mint ezek a viszonyok, egyrészt a tőkés termelési folyamat előfelté-

[52] A kézirat szerint a 48. fejezet kezdete. {*E. F.*}

telei, másrészt eredményei és alkotásai; a tőkés termelési folyamat termeli és újratermeli azokat. Láttuk továbbá: a tőke — és a tőkés csak megszemélyesített tőke, a termelési folyamatban csak mint a tőke hordozója működik —, tehát a tőke a neki megfelelő társadalmi termelési folyamatban bizonyos mennyiségű többletmunkát sajtol ki a közvetlen termelőkből vagy munkásokból, többletmunkát, melyet ellenérték nélkül kap meg és amely lényegét tekintve mindig kényszermunka, bármennyire úgy tűnik is, hogy az szabad szerződéses megállapodás eredménye. Ez a többletmunka bizonyos értéktöbbletben mutatkozik és ez az értéktöbblet a többlettermékben. Többletmunkának általában, mint az adott szükségletek mértékét meghaladó munkának, mindig lennie kell. A tőkés rendszerben, valamint a rabszolgaság stb. rendszerében csak antagonisztikus formája van és a társadalom egy részének teljes semmittevése egészíti ki. Bizonyos mennyiségű többletmunkára szükség van, ezt követeli a véletlenek elleni biztosítás, ezt követeli az újratermelési folyamat szükségszerű, a szükségletek fejlődésének és a lakosság szaporodásának megfelelő mind további bővítése, amit tőkés szempontból felhalmozásnak nevezünk. A tőke egyik civilizáló oldala az, hogy a többletmunkát oly módon és olyan feltételek mellett kényszeríti ki, melyek a termelőerők, a társadalmi viszonyok fejlődése és egy új, magasabbrendű alakulat elemeinek megteremtése szempontjából előnyösebbek, mint a korábbi formák, a rabszolgaság, jobbágyság stb. Ily módon egyrészt olyan fokra vezet, amelyen a társadalom egy része nem fogja többé a másik rovására kikényszeríteni és monopolizálni a társadalmi fejlődést (beleértve annak anyagi és intellektuális előnyeit); másrészt megteremti azoknak a viszonyoknak az anyagi eszközeit és csíráját, amelyek egy magasabbrendű társadalmi formában lehetővé teszik, hogy ezt a többletmunkát az anyagi munkának általában szentelt idő nagyobb korlátozásával kapcsolják egybe. Mert a többletmunka, a munka termelőerejének fejlettségétől függően, nagy lehet kis összmunkanap mellett, és viszonylag kicsi nagy összmunkanap mellett. Ha a szükséges munkaidő = 3 és a többletmunka = 3, akkor az összmunkanap = 6, és a többletmunka rátája = 100%. Ha a szükséges munka = 9, a többletmunka pedig = 3, akkor az összmunkanap = 12, és a többletmunka rátája csak = $33^1/_3$%. Azután meg a munka termelékenységétől függ, hogy meghatározott időben, tehát ugyancsak meghatározott többletmunkaidőben, mennyi használati értéket termelnek. A társadalom igazi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka tartamától, hanem annak termelékenységétől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbe-

megy. A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erőkifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése.

A tőkés társadalomban — ha eltekintünk az elosztás véletlen ingadozásaitól és szabályozó törvényét, szabályozó határait vizsgáljuk — az értéktöbblet vagy többlettermék mint osztalék oszlik meg az egyes tőkések között, abban az arányban, amelyben a társadalmi tőkében részesednek. Ebben az alakjában az értéktöbblet a tőkére eső átlagprofitként jelenik meg, amely ismét vállalkozói nyereségre és kamatra oszlik, és e két kategória formájában a tőkések különböző fajtáinak juthat. Annak azonban, hogy a tőke elsajátítsa és elossza az értéktöbbletet, illetőleg többlettermékét, korlátot szab a földtulajdon. Ahogyan a működő tőkés többletmunkát és ezzel — profit formájában — értéktöbbletet és többlettermékét sajtol ki a munkásból, ugyanígy a földtulajdonos — a korábban kifejtett törvények szerint, földjáradék formájában — a tőkésből szintén kisajtolja ennek az értéktöbbletnek vagy többlettermléknek egy részét.

Ha tehát itt a profitról mint az értéktöbbletnek a tőkére jutó részéről beszélünk, akkor az átlagprofitra (a vállalkozói nyereség és kamat összegére) gondolunk, amely az összprofitból (ez mennyiségileg azonos az összértéktöbblettel) a földjáradék levonása után megmarad; vagyis feltételezzük a földjáradék levonását. A tőkeprofit (vállalkozói nyereség plusz kamat) és a földjáradék nem egyéb tehát, mint az értéktöbblet különleges alkatrészei, olyan kategóriák, amelyekben az értéktöbblet, aszerint hogy a tőkének vagy a földtulajdonnak jut, külön-

böző formát ölt, rovatok, amelyek azonban az értéktöbblet lényegén semmit sem változtatnak. Ha összeadjuk őket, megkapjuk a társadalmi értéktöbblet összegét. A tőke közvetlenül sajtolja ki a munkásokból a többletmunkát, amely az értéktöbbletben és többlettermékben jelenik meg. A tőke tehát ebben az értelemben az értéktöbblet termelőjének tekinthető. A földtulajdonnak semmi köze sincs a valóságos termelési folyamathoz. Csak az a szerepe, hogy a termelt értéktöbbletet egy részét a tőke zsebéből a saját zsebébe juttassa. A földtulajdonosnak azonban mégis van szerepe a tőkés termelési folyamatban; ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a tőkére nyomást gyakorol, nemcsak abban, hogy a nagy földtulajdon a tőkés termelés egyik előfeltétele és feltétele, mert előfeltétele és feltétele annak, hogy kisajátítsák a munkást, megfosszák a munkafeltételektől — hanem különösen abban, hogy a földtulajdonos az egyik leglényegesebb termelési feltétel megszemélyesítőjeként jelenik meg.

Végül, a munkás, mint személyes munkaerejének tulajdonosa és eladója, munkabér címén megkapja a termék egy részét, amely munkájának részét, a szükséges munkát képviseli, vagyis a munkaerejének fenntartásához és újratermeléséhez szükséges munkát, tekintet nélkül arra, hogy e munkaerő fenntartásának és újratermelésének feltételei szűkösebbek vagy gazdagabbak, kedvezőbbek vagy kedvezőtlenebbek.

Bármennyire elütőknek látszanak is egyébként ezek a viszonyok, egy közös vonás mégis van bennük: a tőke évről évre profitot hoz a tőkésnek, a föld földjáradékot a földtulajdonosnak és a munkaerő — normális viszonyok közt és amíg használható munkaerő marad — munkabért a munkásnak. Az évente termelt összértéknek ezt a három értékrészét és az évente termelt össztermék ezeknek megfelelő részeit birtokosaik — itt egyelőre figyelmen kívül hagyjuk a felhalmozást — évente elfogyaszthatják, anélkül hogy újratermelésük forrása kiapadna. Egy évelő fa, helyesebben három fa évente elfogyasztható gyümölcseiként jelennek meg, három osztály: a tőkés, a földtulajdonos és a munkásosztály évi jövedelmét alkotják, olyan jövedelmet, amelyet a működő tőkés oszt el, mert közvetlenül ő sajtolja ki a többletmunkát és alkalmaz munkát általában. Ily módon a tőkés előtt úgy tűnik fel a tőkéje, a földtulajdonos előtt a földje és a munkás előtt a munkaereje vagy helyesebben a munkája maga (mert munkaerejét valóban csak megnyilvánulásában adja el és számára a munkaerő ára, mint korábban kimutattuk, a tőkés termelési mód alapján szükségszerűen a munka áraként jelenik meg), mint speciális jövedelmük — a profit, a földjáradék és a munkabér — három különböző forrása. Valójában az is, abban az értelemben, hogy a tőke a tőkés

számára gép, amellyel évről évre többletmunkát sajtol ki, a föld a földtulajdonos számára mágnes, amellyel évről évre magához vonzza a tőke által kisajtolt értéktöbblet egy részét; végül a munka állandóan megújuló feltétele és mindig megújuló eszköze annak, hogy a munkás az általa teremtett érték egy részét és ennélfogva a társadalmi terméknek ezzel az értékrésszel mért részét, a szükséges létfenntartási eszközöket, munkabér címén megszerezze. Három forrás továbbá abban az értelemben is, hogy az értéknek és ezért az évenként végzett munka termékének egy részét a tőke profit alakjában, egy másik részét a földtulajdon földjáradék alakjában és egy harmadik részét a bérmunka munkabér alakjában rögzíti és éppen ezzel az átváltoztatással teszi ezeket a részeket a tőkés, a földbirtokos és a munkás jövedelmévé, de nem teremti magát a szubsztanciát, amely e különböző kategóriákká változik át. Ellenkezőleg, az elosztás feltételezi ennek a szubsztanciának, azaz az évi termék összértékének meglétét, amely érték nem egyéb, mint tárgyi alakot öltött társadalmi munka. A termelés szereplői, a termelési folyamat különböző funkcióinak hordozói előtt azonban a dolog nem ebben a formában, hanem fonák formában jelenik meg. Hogy ez miért van így, azt további vizsgálódásunk folyamán fejtjük majd ki. A tőke, a földtulajdon és a munka három különböző, független forrásnak tűnik a termelés e szereplői számára; az a látszat, mintha ezekből a forrásokból mint ilyenekből eredne az évente termelt értéknek és így annak a terméknek három különböző alkatrésze, amelyben az érték testet ölt; az tehát a látszat, mintha ebből a három forrásból erednének nemcsak ennek az értéknek különböző formái mint a társadalmi termelési folyamat egyes tényezőinek jutó jövedelmek, hanem maga az érték és ezzel e jövedelemformák szubsztanciája is.

{Itt egy fólió ív hiányzik a kéziratból.}

... A különbözeti földjáradék a földek viszonylagos termékenységével, tehát a földből mint olyanból eredő tulajdonságokkal függ össze. De ha a különbözeti földjáradék, először, a különböző talajfajták termékeinek különböző egyéni értékein alapszik, akkor érvényes rá az előbb említett meghatározás; másodszor, ha az egyéni értékektől különböző, szabályozó általános piaci értéken alapszik, akkor a konkurrencia közvetítésével megvalósult társadalmi törvény, amelynek nincs köze sem a földhöz, sem a föld különböző termékenységi fokához.

Úgy tűnhetne fel, mintha legalább ez a kifejezés: „munka — munkabér" ésszerű viszonyt fejezne ki. Ez azonban nem áll, a „munka — munkabér" éppoly kevésbé fejez ki ésszerű viszonyt, mint ez a kifejezés: „föld — földjáradék". Amennyiben a munka értékképző és az áruk értékében jelenik meg, semmi szerepe sincs abban, hogy ez az

érték hogyan oszlik meg különböző kategóriák között. Amennyiben az a sajátos társadalmi jellege van, hogy bérmunka, annyiban nem értékképző. Általában már előbb kimutattuk, hogy a munkabér vagy a munka ára csak a munkaerő értékének vagy árának ésszerűtlen kifejezése; és azoknak a meghatározott társadalmi feltételeknek, amelyek mellett ezt a munkaerőt eladják, semmi közük sincs a munkához mint a termelés általános tényezőjéhez. A munka tárgyi alakot ölt az árunak abban az értékalkatrészében is, amely mint munkabér a munkaerő árát alkotja; a munka teremti ezt a részt, éppúgy mint a termék többi részét is; de semmivel sem inkább vagy másképpen ölt tárgyi alakot ebben a részben, mint azokban a részekben, amelyek földjáradékot vagy profitot alkotnak. És általában, ha a munkát mint értékképzőt vesszük szemügyre, nem konkrét alakjában mint termelési feltételt vizsgáljuk, hanem olyan társadalmi meghatározottságban, amely nem azonos a bérmunka társadalmi meghatározottságával.

Még a „tőke — profit" kifejezés is helytelen itt. Ha a tőkét kizárólag abban a vonatkozásban tekintjük, amelyben értéktöbbletet termel, vagyis ha a munkáshoz való viszonyában vesszük, amelyben a munkaerőre, azaz a bérmunkásra gyakorolt kényszerrel többletmunkát sajtol ki, ez az értéktöbblet a profiton (vállalkozói nyereségen plusz kamaton) kívül magában foglalja a földjáradékot is, egyszóval az egész osztatlan értéktöbbletet. Itt azonban a tőkét mint jövedelemforrást csak azzal a résszel hozzák vonatkozásba, mely a tőkésnek jut. Ez nem az az értéktöbblet, amelyet a tőke egyáltalában kisajtol, hanem annak csupán az a része, amelyet a tőkés számára sajtol ki. És még inkább eltűnik minden összefüggés, mihelyt ez a formula: „tőke — profit" átalakul a „tőke — kamat" formulává.

Ha először a három forrás különneműségét vizsgáltuk, most, másodszor, azt látjuk, hogy termékeik, ivadékaik, a jövedelmek viszont mind egy szférába, az érték szférájába tartoznak. Ez a különneműség (ez a viszony nemcsak összemérhetetlen nagyságok, hanem egészen különböző, egymással semmi összefüggésben nem levő és összehasonlíthatatlan dolgok között) azonban úgy szűnik meg, hogy a tőkét, a földhöz és a munkához hasonlóan, valójában csak anyagi szubsztanciájában, tehát egyszerűen termelt termelési eszköznek tekintik, egyaránt elvonatkoztatva a tőkétől mint a munkáshoz való viszonytól és mint értéktől.

Harmadszor. Ebben az értelemben tehát ez a formula: tőke — kamat (profit), föld — földjáradék, munka — munkabér egyöntetű és szimmetrikus összenemillőség. Valóban, minthogy a bérmunka nem a munka társadalmilag meghatározott formájának, hanem min-

den munka természeténél fogva bérmunkának tűnik (így látja az, aki rabja a tőkés termelési viszonyoknak), ezért azok a meghatározott, sajátos társadalmi formák is, melyeket a munka tárgyi feltételei — a termelt termelési eszközök és a föld — a bérmunkával szemben öltenek (mint ahogy megfordítva ezek viszont a bérmunkát tételezik fel), közvetlenül egybeesnek e munkafeltételek anyagi létével, vagy azzal a formával, amelyet a valóságos munkafolyamatban általában öltenek, függetlenül e munkafolyamat minden történelmileg meghatározott társadalmi formájától, sőt függetlenül annak *minden* társadalmi formájától. Ezért a munkafeltételeknek a munkától elidegenült, a munkával szemben önállósult és ezáltal átváltozott alakja, amelyben tehát a termelt termelési eszközök tőkévé, a föld monopolizált földdé, földtulajdonná változik át, ez a meghatározott történelmi korszaknak megfelelő forma egybeesik a termelt termelési eszközök és a föld létével és funkciójával a termelési folyamatban általában. Ezek a termelési eszközök önmagukban, természettől fogva tőkét alkotnak; a tőke csak „közgazdasági elnevezése" e termelési eszközöknek, a föld is önmagában, természettől fogva bizonyos számú földtulajdonos által monopolizált föld. Ahogyan a tőkében és a tőkésben — aki valójában csak megszemélyesített tőke — a termékek önálló hatalommá lesznek a termelőkkel szemben, ugyanúgy személyesül meg a földtulajdonosban a föld, amely szintén felágaskodik és mint önálló hatalom részét követeli a segítségével előállított termékből; úgyhogy nem a föld kapja meg a termék őt illető részét, hogy termékenységét helyreállítsa és fokozza, hanem helyette a földtulajdonos kap részt e termékből, hogy elseftelje és eltékozolja. Világos, hogy a tőkének a munka mint bérmunka az előfeltétele. De éppen olyan világos az is, hogy ha abból indulunk ki, hogy a munka bérmunka, tehát magától értetődőnek látszik, hogy az általában vett munka és a bérmunka egybeesik, akkor a tőkének és a monopolizált földnek is úgy kell megjelennie az általában vett munkával szemben, mint a munkafeltételek természetes formájának. Az tehát a látszat, hogy tőkének lenni — természetes formája a munkaeszközöknek és ezért tisztán dologi sajátosság, mely a munkaeszközöknek az általánosságban vett munkafolyamatban betöltött funkciójából ered. Ily módon tőke és termelt termelési eszköz azonos kifejezés lesz. Ugyanígy: föld és magántulajdon által monopolizált föld szintén azonos kifejezések. A munkaeszköz mint olyan, amely természettől fogva tőke, így a profit forrásává válik, mint ahogy a föld mint olyan a földjáradék forrásává.

A munka mint olyan, a maga egyszerű meghatározásában mint célirányos termelő tevékenység, nem a termelési eszközök társadalmilag meghatározott formájával, hanem azok anyagi szubsztanciájá-

val, mint a munka anyagával és eszközével kerül vonatkozásba, amelyek szintén csak anyagilag, mint használati értékek különböznek egymástól: a föld mint nem termelt munkaeszköz, a többiek pedig mint termelt munkaeszközök. Ha tehát a munka egybeesik a bérmunkával, akkor az a meghatározott társadalmi forma, melyben a munkafeltételek és a munka szembenállnak egymással, szintén egybeesik a munkafeltételek anyagi létével. Ebben az esetben a munkaeszköz mint olyan — tőke, s a föld mint olyan — földtulajdon. Akkor e munkafeltételek formai önállósulása a munkával szemben, ennek az önállósulásnak sajátos formája, melyet a munkafeltételek a bérmunkával szemben öltenek, nem más, mint tőlük mint dolgoktól, mint anyagi termelési feltételektől elválaszthatatlan tulajdonság, velük mint termelési elemekkel szükségszerűen együttjáró, bensőleg összenőtt [eingewachsener] jellegzetesség. Társadalmi jellegük, melyet egy konkrét történelmi korszak határoz meg, a tőkés termelési folyamatban dologi jelleg, amely e feltételekkel mint a termelési folyamat elemeivel természetszerűen és úgyszólván öröktől fogva veleszületett. Ezért szükségképpen úgy tűnik, hogy a földnek — mint a munka ős-eredeti tevékenységi területének, mint a természeti erők birodalmának, mint minden munkatárgy készen talált arzenáljának —, úgyszintén a termelt termelési eszközöknek (szerszámoknak, nyersanyagoknak stb.) az általános termelési folyamatban való részvételét az a megfelelő osztályrész fejezi ki, amely nekik mint tőkének és földtulajdonnak, azaz társadalmi képviselőiknek profit (kamat) és földjáradék formájában jut, mint ahogy a munkának a termelési folyamatban való részvétele a munkásnak fizetett munkabérben jut kifejezésre. Így az a látszat, mintha a földjáradék, a profit, a munkabér abból a szerepből fakadna, melyet a föld, a termelt termelési eszközök és a munka az egyszerű munkafolyamatban betölt, még akkor is, ha ezt a munkafolyamatot csak az ember és a természet között végbemenő folyamatnak tekintjük, s elvonatkoztatunk minden történelmi meghatározottságtól. Ismét csak ugyanaz, bár más formában, ha azt mondják: az a termék, melyben a bérmunkás munkája a bérmunkás számára mint saját hozadéka, jövedelme mutatkozik, nem egyéb, mint munkabér, az értéknek (tehát az ezen értékkel mért társadalmi terméknek) az a része, amely munkabérét képviseli. Ha tehát a bérmunka és az általában vett munka egybeesik, akkor a munkabér is egybeesik a munka termékével, a munkabért képviselő értékrész pedig a munka által teremtett értékkel általában. De ily módon a többi értékrész, a profit és a földjáradék, éppoly önállóan lép fel, mint a munkabér, és a munkától sajátosan különböző, független, saját forrásokból kell eredniök; azokból a termelésben szintén közreműködő elemekből

kell eredniök, amely elemek birtokosainak jutnak, tehát a profitnak a termelési eszközökből, a tőke anyagi elemeiből, a földjáradéknak pedig a földtulajdonos által képviselt földből, illetve természetből kell származnia. (Roscher.)

Olyan értelemben vett jövedelemforrásokból tehát, hogy a tőke az általa a munkából kisajtolt értéktöbblet egy részét profit formájában a tőkésnek, a földmonopólium pedig másik részét földjáradék formájában a földtulajdonosnak juttatja, végül a munka a még rendelkezésre álló utolsó értékrészt munkabér formájában a munkásnak adja, vagyis olyan forrásokból, amelyek közvetítésével az érték egyik része profit formájába, másik része földjáradék formájába és harmadik része munkabér formájába változik át, — a földtulajdon, a tőke és a bérmunka igazi jövedelemforrásokká válnak, amelyekből maguk ezek az értékrészek és a megfelelő, ezeket megtestesítő, vagy ezek ellenében cserélhető termékrészek erednek, és amelyekből ezért végső soron maga a termék értéke is ered[53].

Már a tőkés termelési mód, sőt az árutermelés legegyszerűbb kategóriáival, az áruval és a pénzzel kapcsolatban felfedtük azt a misztifikáló jelleget, amely a társadalmi viszonyokat — amelyeknek a termelésben a gazdagság anyagi elemei a hordozói — maguknak a dolgoknak tulajdonságaivá (áru), és még határozottabban magát a termelési viszonyt dologgá (pénz) változtatja át. Minden társadalmi forma, amennyiben eljutott az árutermeléshez és pénzforgalomhoz, részt vesz ebben a visszájára fordításban. De a tőkés termelési módban és a tőkénél, mely e termelési mód uralkodó kategóriája, meghatározó termelési viszonya, ez az elvarázsolt és visszájára fordított világ még sokkal tovább fejlődik. Ha a tőkét egyelőre a közvetlen termelési folyamatban — mint többletmunka kisajtolóját — tekintjük, akkor ez a viszony még nagyon egyszerű és e folyamat hordozói, a tőkések okvetlenül tudnak a valóságos összefüggésről, az még él a tudatukban. Ezt csattanóan bizonyítja a munkanap tartama körül folyó heves harc. De még e nem közvetített területen, a munka és a tőke közötti közvetlen folyamat területén belül sem marad a dolog ilyen egyszerű. Mennél inkább kifejlődik a relatív értéktöbblet a tulajdonképpeni, sajátosan tőkés termelési módban, s ezzel kapcsolatban fejlődnek a munka társadalmi erői, annál inkább úgy tűnik, hogy ezek a termelőerők és a munka társadalmi összefüggései a közvetlen munkafolyamatban

[53] „Bér, profit és földjáradék, ez a három eredeti forrása minden jövedelemnek, éppen úgy, mint minden csereértéknek" *(A. Smith:* [„Wealth of Nations". I. könyv, 6. fej. Wakefield kiadása, I. köt. 138. old.]). — „Ily módon az anyagi termelés okai egyszersmind minden létező eredeti jövedelem forrásai is" *(Storch:* [„Cours d'économie politique". Szentpétervár 1815.] I. 259. old.).

nem a munka, hanem a tőke termelőerői és társadalmi összefüggései. Ezzel a tőke már igen misztikus lénnyé válik, mert a látszat az, hogy a munka minden társadalmi termelőereje nem a munkának mint olyannak, hanem a tőkének az ereje és magának a tőkének a méhéből sarjadó erő. Azután közbejon a forgalmi folyamat, mely a tőke, még a mezőgazdasági tőke minden részét is anyagcserének és alakváltozásnak veti alá, abban a mértékben, ahogy a sajátosan tőkés termelési mód fejlődik. Olyan terület ez, amelyben az eredeti értéktermelés viszonyai teljesen háttérbe szorulnak. Már a közvetlen termelési folyamatban a tőkés egyszersmind mint árutermelő, mint az árutermelés vezetője tevékenykedik. Ezért ezt a termelési folyamatot korántsem látja egyszerű értéktöbblettermelési folyamatnak. Bármekkora is az az értéktöbblet, amelyet a tőke a közvetlen termelési folyamatban kisajtolt és árukban megtestesített, az árukban foglalt értéket és értéktöbbletet előbb realizálni kell a forgalmi folyamatban. És a látszat az, hogy mind a termelésben előlegezett értékek visszatérülése, mind különösen az árukban foglalt értéktöbblet nem csupán realizálódik a forgalomban, hanem abból ered. Ezt a látszatot főleg két körülmény támasztja alá: először az elidegenítéskor megjelenő profit, amelynél csalás, ravaszság, szaktudás, ügyesség és ezernyi piaci konjunktúra játszik közre; azután az a körülmény, hogy a munkaidő mellett itt egy másik meghatározó elem is megjelenik: a forgalmi idő. Bár ez az érték- és értéktöbbletképzésnek csak negatív korlátjaként szerepel, mégis az a látszat, mintha éppoly pozitív oka volna, mint maga a munka és mintha a tőke természetéből eredő, a munkától független meghatározó tényezőt jelentene. A II. kötetben természetesen csak az volt a feladatunk, hogy ezt a forgalmi területet azokkal a formameghatározásokkal kapcsolatban tárgyaljuk, amelyeket ez hoz létre, hogy kimutassuk a tőke alakjának e területen végbemenő továbbfejlődését. Valójában azonban ez a terület a konkurrencia területe, ahol, az egyes eseteket tekintve, a véletlen uralkodik; ahol ennélfogva a belső törvény, mely a véletleneken át utat tör magának és szabályozza azokat, csak akkor válik láthatóvá, ha e véletlenek nagy tömegét egybefogjuk; ahol tehát ez a törvény maguk a termelés egyes szereplői előtt láthatatlan és érthetetlen marad. Továbbá pedig: a valóságos termelési folyamat, mint a közvetlen termelési folyamat és a forgalmi folyamat egysége, új alakulatokat [Gestaltungen] hoz létre, amelyekben egyre inkább elvész a belső összefüggés fonala, a termelési viszonyok kölcsönösen egyre inkább önállósulnak és az érték alkatrészei egymással szemben önálló formákban csontosodnak meg.

Az értéktöbbletnek profittá való átváltozása, mint láttuk, éppúgy függ a forgalmi folyamattól, mint a termelési folyamattól. Az

értéktöbbletet, profit alakjában, többé nem a munkára fordított tőkerészhez viszonyítják, amelyből ered, hanem az össztőkéhez. A profitrátát saját törvényei szabályozzák, amelyek megengedik, sőt feltételezik a profitráta változását akkor is, ha az értéktöbbletráta változatlan marad. Mindez egyre jobban elleplezi az értéktöbblet igazi természetét és ezért a tőke igazi gépezetét. És ez még inkább fokozódik azáltal, hogy a profit átlagprofittá és az értékek termelési árakká, a piaci árak szabályozó átlagaivá változnak át. Itt egy bonyolult társadalmi folyamat lép közbe, a tőkék kiegyenlítődésének folyamata, mely az áruk viszonylagos átlagárait elszakítja értékeiktől és a különböző termelési területek átlagprofitjait (a minden egyes külön termelési területen történő egyéni tőkebefektetéseket teljesen figyelmen kívül hagyjuk) elkülöníti a munkának az egyes tőkék által történő valóságos kizsákmányolásától. De ez nemcsak látszat, hanem itt az áruk átlagára valóban különbözik értéküktől, tehát a bennük realizált munkától, és egy adott tőke átlagprofitja különbözik attól az értéktöbblettől, melyet ez a tőke sajtolt ki az általa foglalkoztatott munkásokból. Az áruk értéke közvetlenül már csak abban a befolyásban nyilvánul meg, melyet a munka termelőerejének változása gyakorol a termelési árak emelkedésére és csökkenésére, mozgásukra, de nem végső határaikra. Az a látszat, hogy a profitot már csak járulékosan határozza meg a munka közvetlen kizsákmányolása, ugyanis úgy, hogy lehetőséget nyújt a tőkéseknek arra, hogy az e kizsákmányolástól látszólag függetlenül létező, szabályozó piaci árak mellett az átlagprofittól eltérő profitot realizáljon. Az a látszat, hogy a normális átlagprofitok a tőkében benne rejlenek, függetlenül a kizsákmányolástól; az a látszat, hogy az abnormális kizsákmányolás, úgyszintén a kivételesen kedvező feltételek mellett történő átlagos kizsákmányolás csak az átlagprofittól való eltéréseket szabja meg, de nem magát az átlagprofitot. A profit kettéhasadása vállalkozói nyereségre és kamatra (nem is szólva a kereskedelmi és pénzkereskedelmi profit közbejöttéről, mely a forgalmon alapszik és a látszat szerint teljes egészében a forgalomból és nem a termelési folyamatból ered) betetőzi az értéktöbblet formájának önállósulását, formájának megcsontosodását szubsztanciájával, belső lényegével szemben. A profit egyik része, másik részével ellentétben, egészen elválik a tőkeviszonytól mint olyantól és úgy jelenik meg, mintha nem a bérmunka kizsákmányolásának funkciójából, hanem a tőkés bérmunkájából eredne. Ezzel szemben a kamat a látszat szerint független mind a munkás bérmunkájától, mind a tőkés saját munkájától, és a tőkéből mint saját, független forrásából ered. A tőke eredetileg, a forgalom felületén, tőkefétisnek, értéket nemző értéknek látszott, most viszont, kamatozó tőke formájában, legelidege-

nültebb és legsajátságosabb formájában jelenik meg. Éppen ezért a „tőke — kamat" forma mint harmadik a „föld — földjáradék" és „munka — munkabér" formák mellett sokkal következetesebb, mint ez a kifejezés: „tőke — profit", mivel a profitban még mindig marad valami, ami eredetére emlékeztet, a kamatban pedig ez nemcsak teljesen eltűnt, hanem eredetével ellentétes szilárd formát öltött.

Végül a tőke mellé sorakozik, mint az értéktöbblet önálló forrása, a földtulajdon, amely korlátozza az átlagprofitot, és ez értéktöbblet egy részét olyan osztálynak juttatja, amely sem maga nem dolgozik, sem munkásokat nem zsákmányol ki közvetlenül és mégcsak nem is hivatkozhat a kamatozó tőke példájára, olyan épületes, erkölcsi indokokra, mint például a tőkekölcsönzés kockázata s az azzal járó áldozat. Mivel itt az értéktöbblet egyik része közvetlenül nem a társadalmi viszonyok, hanem egy természeti elem, a föld velejárójának látszik, ezért az értéktöbblet különböző részei egymással szembeni elkülönülésének és megcsontosodásának formája teljes, a belső összefüggés végérvényesen megszakadt és az értéktöbblet forrása teljesen betemetődik, éppen annak következtében, hogy a termelési folyamat különböző anyagi elemeihez kötött termelési viszonyok önállósulnak egymástól.

Ebben a formulában: „tőke — profit", vagy még inkább ebben: „tőke — kamat, föld — földjáradék, munka — munkabér", ebben a közgazdasági szentháromságban, mely az érték és általában a gazdagság alkatrészeinek e gazdagság forrásaival való összefüggését szemlélteti, a tőkés termelési mód misztifikálása, a társadalmi viszonyok eldologiasodása, az anyagi termelési viszonyok és történelmi-társadalmi meghatározottságuk közvetlen összenövése betetőződött: egy elvarázsolt, visszájára fordított és fejetetejére állított világ, melyben monsieur le Capital és madame la Terre [Tőke úr és Föld úrnő] mint társadalmi jellegzetességek és ugyanakkor közvetlenül mint puszta dolgok kísértenek. A klasszikus közgazdaságtan nagy érdeme, hogy leleplezte ezt a csaló látszatot és szemfényvesztést, a gazdagság különböző társadalmi elemeinek kölcsönös önállósulását és megcsontosodását, a dolgok megszemélyesülését és a termelési viszonyok eltárgyiasodását, a mindennapi életnek ezt a hitvallását azáltal, hogy kimutatta, hogy a kamat csak a profit egy része, a földjáradék pedig csak az átlagprofiton felüli többlet, úgyhogy e kettő, a profit meg a földjáradék az értéktöbbletben egyesül, továbbá, hogy a forgalom folyamata csak a formák metamorfózisa és végül azáltal, hogy a közvetlen termelési folyamatra vonatkozólag az áruk értékét és értéktöbbletét a munkára vezette vissza. Ennek ellenére — és polgári álláspontból kiindulva ez nem is lehet másképp — a klasszikus közgazda-

ságtannak még a legkiválóbb képviselői is többé-kevésbé rabjai ennek a látszatvilágnak, melyet bírálatukkal szétromboltak, s ezért valamennyien többé-kevésbé következetlenek, felemások és megoldhatatlan ellentmondásokba keveredtek. Másrészt viszont éppoly természetes az is, hogy a termelés valóságos szereplői ezekben az elidegenült és ésszerűtlen formákban: tőke — kamat, föld — földjáradék, munka — munkabér, teljesen otthonosan érzik magukat, mert ezeket éppen a látszat formálta, amelyben a termelés szereplői mozognak és amellyel mindennap dolguk van. Ennélfogva az is természetes, hogy a vulgáris közgazdaságtan, amely nem más, mint a termelés valóságos szereplői mindennapi képzeteinek tanító célzatú, többékevésbé doktrinér lefordítása és amely bizonyos ésszerű rendet visz be ezekbe a képzetekbe, éppen ebben a belső összefüggést teljesen eltüntető szentháromságban leli meg sekélyes fontoskodásának természetszerű és semmi kétséget sem tűrő alapját. Ez a formula megfelel egyszersmind az uralkodó osztályok érdekének is, mert jövedelmi forrásaik természeti szükségszerűségét és örök jogosultságát hirdeti és dogmává teszi.

Amikor megvilágítjuk a termelési viszonyok eltárgyiasodását és a termelés szereplőivel szembeni önállósulását, nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a világpiac, a világpiaci konjunktúrák, a piaci árak hullámzása, a hitel periódusai, az ipari és kereskedelmi ciklusok, a virágzás és válság váltakozása következtében hogyan jelennek meg a termelés szereplői előtt az összefüggések leküzdhetetlen, fölöttük elemi erővel uralkodó természeti törvényekként és miképp érvényesülnek velük szemben vak szükségszerűség módjára. Azért nem foglalkozunk ezzel, mert a konkurrencia valóságos mozgásának vizsgálata kívül esik tervünkön, és csak a tőkés termelési mód belső szervezetét — hogy úgy mondjuk, ideális átlagában — akarjuk tárgyalni.

A korábbi társadalmi formákban ez a közgazdasági misztifikálás főleg a pénzre és kamatozó tőkére vonatkozóan észlelhető. Ez a misztifikálás a dolog természeténél fogva ki van zárva, először ott, ahol a termelés célja túlnyomóan a használati érték, a saját szükséglet közvetlen kielégítése; másodszor ott, ahol — úgy mint az ókorban és a középkorban — a rabszolgaság vagy a jobbágyság alkotja a társadalmi termelés széles alapját, s az uralmi és szolgasági viszonyok, amelyek úgy tűnnek fel és úgy láthatók mint a termelési folyamat közvetlen hajtórugói, elleplezik a termelési feltételek uralmát a termelők fölött. Az ősi közösségekben, ahol őskommunizmus uralkodik, sőt még az ókor városi közösségeiben is, maga ez a közösség, feltételeivel egyetemben, a termelés alapja, éppúgy, mint ahogy e közösség újratermelése a termelés végcélja. Még a középkori céhrendszerben

sem kötetlen sem a tőke, sem a munka, hanem viszonyaikat a testületi szervezet, az ezzel összefüggő viszonyok és e viszonyoknak megfelelő képzetek a hivatásbeli kotelességről, mesteri helyzetről stb. határozzák meg. Csak a tőkés termelési módban ...

Negyvenkilencedik fejezet

A TERMELÉSI FOLYAMAT ELEMZÉSÉHEZ

Az itt következő vizsgálat szempontjából figyelmen kívül hagyhatjuk a termelési ár és az érték kozotti különbséget, mert ez a különbség egyáltalában elesik, ha, mint az adott esetben, a munka évi összterméként, tehát a társadalmi össztőke termékének értékét vesszük szemügyre.

A profit (vállalkozói nyereség plusz kamat) és földjáradék csupán azok a sajátos formák, amelyeket az áruk értéktöbbletének egyes részei magukra öltenek. Az értéktöbblet nagysága szab határt azon részek együttes nagyságának, amelyekre szétválhat. Az átlagprofit plusz földjáradék tehát egyenlő az értéktöbblettel. Előfordulhat, hogy az árukban foglalt tobbletmunka, tehát értéktöbblet egy része nem vesz részt közvetlenül az átlagprofittá való kiegyenlítődésben, úgyhogy az áru értékének egy része egyáltalán nincs kifejezve árában. De először ezt kompenzálja az, hogy vagy a profitráta nő, ha az értéken alul eladott áru az állandó tőke elemét alkotja, vagy a profit és járadék fejeződik ki nagyobb mennyiségű termékben, ha az értéken alul eladott áru egyéni fogyasztási cikként az érték jövedelem formájában elfogyasztott részébe kerül bele. Másodszor pedig az ilyen eltérések az átlagmozgásban megsemmisítik egymást. Mindenesetre, még akkor is, ha az értéktöbbletnek egy az áru árában ki nem fejezett része veszendőbe megy az árképzés szempontjából, az átlagprofit plusz földjáradék összege normális formájában soha nem lehet nagyobb az összértéktöbbletnél, bár kisebb lehet annál. Ez összeg normális formája a munkaerő értékének megfelelő munkabért tételez fel. Még a monopoljáradék is, ha nem a munkabérből való levonás, tehát nem külön kategória, közvetetten szükségképpen mindig az értéktöbblet egy része; ha nem a termelési költségek fölötti ártobbletrésze éppen annak az árunak, amelynek a monopoljáradék alkotórésze, mint a különbözeti járadék esetében, vagy nem az átlagprofitot meghaladó saját értéktobbletrésze az illető árunak (mint az abszolút foldjáradék esetében), akkor más áruk értéktöbbletének része, tudniillik olyan áruké, amelyeket e monopolárral rendelkező árura kicserélnek.

— Az átlagprofit plusz földjáradék összege soha nem lehet nagyobb, mint az a nagyság, amelynek részei s amely e részekre oszlás előtt már adva volt. Vizsgálódásunk szempontjából tehát mellékes, hogy az áruk teljes értéktöbblete, azaz az árukban foglalt egész többletmunka realizálódik-e az áruk árában vagy sem. A többletmunka már csak azért sem realizálódik teljesen, mert a valamely adott áru termeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiség állandó változása folytán — ami a munka termelőerejének állandó változásából fakad — az áruk egy részét mindig abnormális feltételek között termelik s ezért ezeket egyéni értékükön alul kell eladni. Mindenesetre a profit plusz földjáradék az egész realizált értéktöbblettel (többletmunkával) egyenlő és a szóban forgó vizsgálat szempontjából a realizált értéktöbblet az egész értéktöbblettel azonosítható; hiszen a profit és földjáradék realizált értéktöbblet, tehát egyáltalában az az értéktöbblet, amely belekerül az áruk árába, gyakorlatilag tehát az egész értéktöbblet, amely alkotórésze ennek az árnak.

Másrészt a munkabér, a jövedelem harmadik sajátos formája, mindig egyenlő a tőke változó alkatrészével, vagyis azzal az alkatrésszel, amelyet nem munkaeszközökre, hanem az eleven munkaerő megvásárlására, munkások fizetésére fordítanak. (Azt a munkát, amelyet jövedelem elköltésével fizetnek meg, magából a munkabérből, profitból vagy földjáradékból fizetik és ezért nem értékrésze azoknak az áruknak, amelyekkel megfizetik. Ez tehát nem jön számításba az áruértéknek, továbbá azoknak az alkotórészeknek az elemzésénél, amelyekre ez szétválik.) A munkás teljes munkanapja azon részének megtestesülése ez, amelyben a változó tőke értéke, tehát a munka ára újratermelődik; az áruértéknek az a része, amelyben a munkás saját munkaereje értékét, vagyis munkája árát termeli újra. A munkás teljes munkanapja két részre válik szét. Az egyik rész az, amelyben a saját létfenntartási eszközei értékének újratermeléséhez szükséges mennyiségű munkát végez, ez egész munkája megfizetett része, munkájának saját fenntartásához és újratermeléséhez szükséges része. A munkanap egész hátralevő része, az az egész fölös munkamennyiség, amelyet a munkabére értékében realizált munkán felül végez, többletmunka, meg nem fizetett munka, amely a munkás által termelt valamennyi áru értéktöbbletében (tehát fölös mennyiségű áruban) fejeződik ki, értéktöbbletben, amely viszont különböző elnevezésű részekre, profitra (vállalkozói nyereség plusz kamat) és földjáradékra válik szét.

Az áruknak az a teljes értékrésze tehát, amelyben a munkások egy nap vagy egy év alatt hozzátett egész munkája realizálódik, az évi terméknek e munka által létrehozott összértéke, a munkabér érté-

kére, a profitra és a földjáradékra válik szét. Ez az egész munka ugyanis szétválik szükséges munkára — ezzel a munkás a termék értékének azt a részét állítja elő, amellyel őt magát megfizetik, tehát a munkabért — és meg nem fizetett munkára — ezzel a termék értékének azt a részét állítja elő, amely az értéktöbbletet képviseli, s amely később profitra és földjáradékra válik szét. Ezen a munkán kívül a munkás semmi más munkát nem végez, és a termék összértékén kívül, amely a munkabér, profit, földjáradék formáit ölti magára, semmi más értéket nem hoz létre. Az évi termék értéke, amelyben az év folyamán újonnan hozzátett munkája kifejeződik, egyenlő a munkabérrel, vagyis a változó tőke értékével plusz az értéktöbblettel, amely ismét a profit és földjáradék formáira válik szét.

Az évi terméknek az a teljes értékrésze tehát, amelyet a munkás az év folyamán hoz létre, a három jövedelem évi értékösszegében, a munkabér, profit és földjáradék értékében fejeződik ki. Ezért nyilvánvaló, hogy az évente létrehozott termékértékben az állandó tőkerész értéke nem termelődik újra, mert a munkabér csak a termelésre előlegezett változó tőkerész értékével egyenlő, a földjáradék és a profit pedig csak az értéktöbblettel, azaz az előlegezett tőke összértéke (egyenlő az állandó tőke értékével plusz a változó tőke értékével) fölött termelt fölös értékkel.

Az itt megoldásra váró nehézség szempontjából teljesen mellékes, hogy a profittá és földjáradékká átváltozott értéktöbblet egy részét nem fogyasztják el jövedelemként, hanem felhalmozásra fordítják. Az értéktöbbletnek az a része, amelyet mint felhalmozási alapot megtakarítanak, új, pótlólagos tőke képzésére szolgál, de nem a régi tőke régi alkotórészének — akár a munkaerőre, akár a munkaeszközökre fordított részének — pótlására. Az egyszerűség kedvéért tehát itt feltehetjük, hogy a jövedelmeket teljesen az egyéni fogyasztásra fordítják. A nehézség kettős formában jelentkezik. Egyrészt, az évi termék értéke, amely termék formájában e jövedelmeket, munkabért, profitot, földjáradékot elfogyasztják, magában foglal egy olyan értékrészt, amely a belekerült állandó tőkerész értékével egyenlő. Magában foglalja ezt az értékrészt a munkabérben feloldódó értékrészen és a profitban és földjáradékban feloldódó értékrészen kívül. Az évi termék értéke tehát = munkabér + profit + földjáradék + C, amely utóbbi az évi termék állandó értékrészét képviseli. Hogyan vásárolhat hát meg az évente termelt érték, amely csak munkabér + profit + földjáradék, egy olyan terméket, amelynek értéke = (munkabér + profit + földjáradék) + C? Hogyan vásárolhat meg az évente termelt érték egy olyan terméket, amelynek nagyobb az értéke, mint az övé?

Másrészt, ha figyelmen kívül hagyjuk az állandó tőkének azt a részét, amely nem került bele a termekbe, s amely ezért az áruk évi termelése után továbbra is létezik, akárcsak előtte, bár csökkent értékkel; ha tehát az alkalmazott, de el nem használt állótőkétől egyelőre elvonatkoztatunk, akkor az előlegezett tőke állandó része nyers- és segédanyagok formájában teljesen belekerült az új termékbe, ezzel szemben a munkaeszközök egyik része teljesen elhasználódott, a másik pedig csak részben, s így értékének csak egy részét fogyasztották el a termelésben. Az állandó tőkének ezt az egész, a termelésben felhasznált részét természetben kell pótolni. Ha minden egyéb körülményt, különösen a munka termelőerejét változatlannak tételezzük fel, az állandó tőkerész pótlása ugyanolyan mennyiségű munkába kerül, mint azelőtt, vagyis egyenértékkel kell pótolni. Máskülönben maga az újratermelés nem mehet végbe a korábbi méretekben. De ki végezze el ezt a munkát és ki végzi el?

Ami az első nehézséget illeti — hogy ki fizesse meg a termékben foglalt állandó értékrészt és mivel —, feltételezzük, hogy a termelésben elhasznált állandó tőke értéke újra megjelenik mint a termék értékrésze. Ez nem mond ellent annak, amit a második nehézséggel kapcsolatban feltételeztünk, mert már az I. kötetben, az 5. fejezetben (munkafolyamat és értékesítési folyamat) [lásd még uo. 190—92. old. is] kimutattuk, hogy új munka puszta hozzáadása, bár nem termeli újra a régi értéket, hanem csak ehhez való hozzájárulást hoz létre, csak pótlólagos értéket teremt, mégis egyben fenntartja a régi értéket a termékben; de arra is rámutattunk, hogy ezt nem azáltal teszi a munka, hogy értékalkotó, azaz hogy általában vett munka, hanem azáltal, hogy mint meghatározott termelő munka funkcionál. Semmiféle pótlólagos munkára nem volt tehát szükség ahhoz, hogy az állandó rész értékét fenntartsák abban a termékben, amelyre a jövedelmet, azaz az év folyamán létrehozott egész értéket elköltik. De új pótlólagos munkára van természetesen szükség ahhoz, hogy pótolják azt az állandó tőkét, amelynek értékét és használati értékét az elmúlt év alatt elhasználták; ennek pótlása nélkül az újratermelés egyáltalán nem lehetséges.

Minden újonnan hozzátett munka az év folyamán újonnan létrehozott értékben fejeződik ki, ez viszont teljesen a három jövedelemfajtában oldódik fel: a munkabérben, profitban és földjáradékban. — Egyrészt tehát nem marad fölös társadalmi munka az elhasznált állandó tőke pótlására, amelyet részben természetben és értékét illetően, részben csak értékét illetően (amennyiben csak az állótőke kopásáról van szó) kell helyreállítani. Másrészt az a látszat, hogy a munka által évente létrehozott és munkabér, profit és földjáradék

formáira szétesö s e formákban elköltésre kerülő érték nem elegendő ahhoz, hogy az állandó tőkerészt, amelynek a munka saját értékén felül benne kell rejtőznie az évi termékben, megfizesse, illetve megvásárolja.

Láthatjuk, hogy az itt felvetett kérdést a társadalmi össztőke újratermelésének vizsgálata alkalmával, a II. kotet III. szakaszában már megoldottuk. Itt visszatérünk erre a kérdésre, mindenekelőtt azért, mert ott az értéktöbbletet még nem fejtettük ki jovedelemformáiban, a profitban (vállalkozói nyereség plusz kamat) és földjáradékban és ezért nem is tárgyalhattuk ezekben a formákban; továbbá azért is, mert éppen a munkabér, profit és földjáradék formához olyan hihetetlen elemzési hiba fűződik, amely az egész politikai gazdaságtanon A. Smith óta végigvonul.

Ott valamennyi tőkét két nagy osztályra osztottuk: I. osztályra, amely a termelési eszközöket, és II. osztályra, amely az egyéni fogyasztás eszközeit termeli. Az a körülmény, hogy bizonyos termékek (ló, gabona stb.) éppúgy felhasználhatók egyéni fogyasztásra, mint termelési eszközként, semmiképpen sem donti meg e felosztás abszolút helyességét. Ez valójában nem hipotézis, hanem csupán egy tény kifejezése. Nézzük egy ország évi termékét. A termék egy része, bármennyire alkalmas is arra, hogy termelési eszközként használják, az egyéni fogyasztásba kerül bele. Ez az a termék, amelyre a munkabért, profitot és földjáradékot elköltik. Ez a termék a társadalmi tőke meghatározott osztályának terméke. Lehetséges, hogy ugyanez a tőke az I. osztályhoz tartozó termékeket is termel. Ha így van, akkor e tőkének nem a II. osztály termékében, a valóban az egyéni fogyasztásba belekerülő termékben elhasznált része szolgáltatja az I. osztálynak jutó, termelő módon elfogyasztott termékeket. Ez az egész II. termék, amely az egyéni fogyasztásba kerül bele és amelyre ezért a jövedelmet elköltik, nem egyéb, mint a reá elhasznált tőkének plusz a termelt többletnek a megjelenése. Ez tehát egy kizárólag fogyasztási eszközök termelésére befektetett tőke terméke. S ugyanígy az évi termék I. osztálya, amelyet mint az újratermelés eszközét, nyersanyagot és munkaeszközt használnak, bármennyire alkalmas is egyébként ez a termék természetes alakjában arra, hogy fogyasztási eszközként használják — egy kizárólag termelési eszközök termelésére befektetett tőke terméke. Az állandó tőkét alkotó termékek összehasonlíthatatlanul nagyobb része anyagát tekintve is olyan formában van, amelyben nem kerülhet bele az egyéni fogyasztásba. Abban az esetben, amikor mégis belekerülhetne, mint ahogy például a paraszt megeheti vetőmagját, levághatja igásállatát, a gazdasági korlát erre a részre vonatkozóan ugyanazt éri el, mintha az nem elfogyasztható formában lenne meg.

Mint már mondottuk, mindkét osztály vizsgálatánál elvonatkoztatunk az állandó tőke álló részétől, amely természetes alakjában és értékét illetően tovább fennmarad, függetlenül a két osztály évi termékétől.

A II. osztályban, amelynek termékeire a munkabért, profitot és földjáradékot elköltik, egyszóval a jövedelmeket elfogyasztják, a termék maga, értékét tekintve, három alkotórészből áll. Az egyik alkotórész a termelésben elhasznált állandó tőkerész értékével egyenlő; a második a termelésre előlegezett változó tőkerész értékével egyenlő, amely tőkerészt a munkabérre fordították; végül a harmadik alkotórész a termelt értéktöbblettel egyenlő, azaz = profit + földjáradék. A II. osztály termékének első alkotórészét, az állandó tőkerész értékét nem fogyaszthatják el sem a II. osztály tőkései, sem ennek az osztálynak a munkásai, de a földtulajdonosok sem. Ez nem része jövedelmüknek, hanem természetben pótolni kell, s hogy ez megtörténhessék, el kell adni. Ezzel szemben a szóban forgó termék másik két alkotórésze egyenlő az ebben az osztályban termelt jövedelmek — munkabér + profit + földjáradék — értékével.

Az I. osztályban a termék, formája szerint, ugyanezekből az alkotórészekből áll. Azt a részt azonban, amely itt a jövedelmet alkotja, a munkabért + profitot + földjáradékot, egyszóval a változó tőkerészt + az értéktöbbletet itt nem az I. osztály termékeinek természetbeni alakjában fogyasztják el, hanem a II. osztály termékeiben. Az I. osztály jövedelmeinek értékét tehát a II. osztály termékének azon része alakjában kell elfogyasztani, amely a II. pótlandó állandó tőkéjét alkotja. A II. osztály termékének azt a részét, amelynek az osztály állandó tőkéjét kell pótolnia, az I. osztály munkásai, tőkései és földtulajdonosai fogyasztják el természetbeni alakjában. Ezek jövedelmüket a II. osztály e termékére fordítják. Másrészt az I. termékét, amennyiben az az I. osztály jövedelmét képviseli, természetbeni formájában, termelő módon elfogyasztja a II. osztály, amelynek állandó tőkéjét ez természetben pótolja. Végül az I. osztály elhasznált állandó tőkerészét ez osztály saját termékeiből — amelyek éppen munkaeszközökből, nyers- és segédanyagokból stb. állnak — pótolják, részben az I. osztály tőkéseinek egymásközti cseréje útján, részben pedig azáltal, hogy e tőkések egy része saját termékét közvetlenül újra felhasználhatja mint termelési eszközt.

Vegyük elő az egyszerű újratermelés korábbi sémáját (II. köt. 20. fej. 2. pont):

$$\left.\begin{array}{rl} \text{I.} & 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II.} & 2000_c + 500_v + 500_m = 3000 \end{array}\right\} = 9000$$

Eszerint a II.-ban a termelők és földtulajdonosok $500_v + 500_m = 1000$-et fogyasztanak el jövedelemként; marad pótlásra 2000_c. Ezt elfogyasztják az I. munkásai, tőkései és járadékosai, akiknek jövedelme = $= 1000_v + 1000_m = 2000$. A II. elfogyasztható termékét mint az I. jövedelmét fogyasztják el és az I. jövedelmének egyéni fogyasztásra nem alkalmas termékben megjelenő részét mint a II. állandó tőkéjét fogyasztják el. Marad tehát az I. osztály 4000_c-je, amelyről számot kell adni. Ezt az I. saját termékéből = 6000, illetve pontosabban = $= 6000 - 2000$, pótolják; ez a 2000 ugyanis már átváltozott II. állandó tőkéjévé. Meg kell jegyeznünk, hogy a számok természetesen önkényesek, tehát az I. jövedelmének értéke és a II. állandó tőkéjének értéke közti arány is önkényesnek tűnik. Világos azonban, hogy ha az újratermelés folyamata normálisan és egyébként változatlan feltételek között folyik, tehát ha a felhalmozást figyelmen kívül hagyjuk, akkor az I. osztály munkabére, profitja és földjáradéka értékösszegének egyenlőnek kell lennie a II. osztály állandó tőkerészének értékével. Máskülönben vagy a II. osztály nem pótolhatja állandó tőkéjét, vagy az I. osztály nem változtathatja át jövedelmét elfogyasztásra nem alkalmasból elfogyasztható formába.

Az évi árutermék értéke tehát, ugyanúgy mint valamely különálló tőkebefektetés árutermékének értéke és minden egyes áru értéke, két értékalkatrészre oszlik: egy *A* alkatrészre, amely az előlegezett állandó tőke értékét pótolja, s egy másik, *B* alkatrészre, amely jövedelem formájában, mint munkabér, profit és földjáradék jelenik meg. Az utóbbi értékalkatrész, *B*, ellentéte az előbbinek, *A*-nak, abban, hogy ez, egyébként azonos körülmények között, 1) soha nem ölti jövedelem formáját, 2) mindig tőke, mégpedig állandó tőke formájában áramlik vissza. De a másik alkatrész, *B*, önmagában is ellentétet tartalmaz. A profitban és a földjáradékban a munkabérrel közös az, hogy mindhárman jövedelemformák. Ennek ellenére lényegükben különböznek azáltal, hogy a profitban és földjáradékban értéktöbblet, tehát meg nem fizetett munka, a munkabérben pedig megfizetett munka fejeződik ki. A terméknek az az értékrésze, amely elköltött munkabért képvisel, tehát a munkabért pótolja és feltevésünk mellett — hogy az újratermelés ugyanazon méretben és ugyanazon feltételek között megy végbe — ismét munkabérré változik vissza, ez a rész mindenekelőtt mint változó tőke áramlik vissza, mint az újratermelésre újra előlegezendő tőke egyik alkatrésze. Ez az alkatrész kettős funkciót tölt be. Először tőke formájában létezik és mint ilyen a munkaerőre cserélődik ki. A munkás kezében átváltozik azzá a jövedelemmé, amelyet ez munkaereje eladásából húz, mint jövedelmet létfenntartási eszközökre cserélik be és elfogyasztják. Akkor, amikor a pénzforgalom

közvetít, megmutatkozik ez a kettős folyamat. A változó tőkét pénzben előlegezik, munkabér alakjában fizetik ki. Ez e rész első tőkefunkciója. Kicserélődik a munkaerőre és e munkaerő megnyilvánulásává, munkává változik át. Így alakul a folyamat a tőkés számára. De, másodszor, ezzel a pénzzel a munkások megveszik áruterméküket egy részét, amelyet ezzel a pénzzel mérnek, s jövedelemként elfogyasztják. Ha a pénzforgalmat gondolatban kikapcsoljuk, a munkás termékének egy része van a tőkés kezében a meglevő tőke alakjában. Ezt a részt a tőkés mint tőkét előlegezi, a munkásnak adja új munkaerőért, a munkás viszont — közvetlenül vagy más árukra való kicserélés útján — mint jövedelmet elfogyasztja. A terméknek az az értékrésze tehát, amelynek az újratermelésnél az a rendeltetése, hogy munkabérré, azaz a munkás számára jövedelemmé változzék, mindenekelőtt visszaáramlik a tőkés kezébe tőke, pontosabban változó tőke formájában. Az, hogy ez a rész ebben a formában áramlik vissza, lényeges feltétele annak, hogy a munka mint bérmunka, a termelési eszköz mint tőke s a termelési folyamat maga mint tőkés termelési folyamat mindig újból újratermelődjék.

Hogy ne bonyolódjunk felesleges nehézségekbe, a nyershozadékot és tisztahozadékot meg kell különböztetnünk a nyersjövedelemtől és tisztajövedelemtől.

A nyershozadék vagy nyerstermék a teljes újratermelt termék. A nyershozadék vagy bruttótermék értéke egyenlő — az állótőke alkalmazott, de el nem fogyasztott része kizárásával — az előlegezett és a termelésben elfogyasztott tőke, az állandó és változó tőke értékével plusz az értéktöbblettel, amely profitban és földjáradékban oldódik fel. Vagy, ha nem az egyes tőke, hanem a társadalmi össztőke termékét vizsgáljuk, a nyershozadék egyenlő az állandó és a változó tőkét alkotó anyagi elemekkel plusz az értéktöbblet anyagi elemeivel, amelyekben a profit és földjáradék megjelennek.

A nyersjövedelem az az értékrész és a bruttóterméknek vagy nyerstermléknek általa mért része, amely az össztermelésnek az előlegezett és a termelésben elhasznált állandó tőkét pótoló értékrészét (és az általa mért termékrészt) levonva fennmarad. A nyersjövedelem tehát egyenlő a munkabérrel (illetve a termék ama részével, amelynek az a rendeltetése, hogy ismét a munkás jövedelmévé váljék) + a profittal + a földjáradékkal. A tisztajövedelem viszont az értéktöbblet, tehát a többlettermék, amely a munkabér levonása után fennmarad és amely a valóságban a tőke által realizált és a földtulajdonosokkal megosztandó értéktöbbletet s az általa mért többletterméket képviseli.

Láttuk mármost, hogy minden egyes áru értéke és minden egyes

tőke egész árutermékének értéke két részre oszlik: egyre, amely csak állandó tőkét pótol, s egy másikra, amelynek, noha egy töredéke változó tőkeként, tehát szintén tőke *formájában* áramlik vissza, mégis az a rendeltetése, hogy egészében nyersjövedelemmé változzék s a munkabér, a profit és a földjáradék — ezeknek összege a nyersjövedelem — formáját öltse. Láttuk továbbá, hogy ugyanez érvényes valamely társadalom évi össztermékének értékére vonatkozóan is. Az egyes tőkés terméke és a társadalom terméke közt a különbség csak az, hogy az egyes tőkés szempontjából a tisztajövedelem más, mint a nyersjövedelem, mert az utóbbi magában foglalja a munkabért, az előbbi kizárja azt. Az egész társadalom jövedelmét tekintve, a nemzeti jövedelem nem más, mint a munkabér + profit + földjáradék, azaz a nyersjövedelem. De ez is absztrakció olyan értelemben, hogy, a tőkés termelés alapján, az egész társadalom tőkés álláspontra helyezkedik, s ezért csak a profitban és földjáradékban feloldódó jövedelmet tekinti tisztajövedelemnek.

Ezzel szemben az a képzelgés, például Say úrnál, hogy egy nemzet számára az egész hozadék, az egész nyerstermék tisztahozadékban oldódik fel, illetve nem tér el attól, hogy tehát ez a különbség országos szempontból nézve megszűnik, csupán szükségszerű és végsőkig vitt kifejezése annak az A. Smith óta az egész politikai gazdaságtanon végigvonuló képtelen dogmának, hogy az áruk értéke végső soron teljes egészében jövedelmekre — munkabérre, profitra és földjáradékra — oszlik meg[54].

Természetesen rendkívül könnyű megérteni, mikor az egyes tőkésről van szó, hogy terméke egy részének tőkévé kell visszaváltoznia (akkor is, ha az újratermelés bővülését, vagy a felhalmozást figyelmen kívül hagyjuk), mégpedig nemcsak változó tőkévé — amelynek ismét az a rendeltetése, hogy a munkások jövedelmévé, tehát

[54] Ricardo a következő, igen jó megjegyzést teszi a gondolkodni képtelen Say-re. „A tisztatermékről és nyerstermékről Say úr a következőket mondja: «Az egész termelt érték a nyerstermék; ha ebből az értékből levonjuk a termelési költségeket, megkapjuk a tisztaterméket» ([„Traité d'économie politique etc."] II. köt. 491. old.). Tisztatermék tehát nem létezhet, mert a termelési költségek Say úr szerint földjáradékból, munkabérből és profitból állnak. Az 508. oldalon ezt mondja: «Egy termék értéke, egy termelő szolgálat értéke, a termelési költségek értéke, mindezek egyenlő értékek, ha a dolgoknak szabad folyást engedünk.» Ha egy egészből egy egészet elveszünk, nem marad semmi" *(Ricardo:* „Principles", XXII. fej. 512. old., jegyzet). — Egyébként, mint később meglátjuk, Ricardo sem cáfolta meg sehol Smith helytelen elemzését az áruk áráról, azt, hogy ez az ár a jövedelmek értékösszegében oldódik fel. Ricardo nem törődik ezzel az elemzéssel és saját elemzései során helyesnek fogadja el annyiban, hogy „elvonatkoztat" az áruk értékének állandó részétől. Időnként ő maga is visszaesik ebbe az elképzelésbe.

jövedelmi formává változzék —, hanem állandó tőkévé is, amely sohasem változhat jövedelemmé. A termelési folyamat legegyszerűbb megfigyelése is szemmelláthatóan bizonyítja ezt. A nehézség csak akkor kezdődik, mikor a termelési folyamatot a maga egészében veszik szemügyre. Annak az egész termékrésznek az értéke, amelyet jövedelemként, munkabér, profit és földjáradék formájában fogyasztanak el (miközben teljesen mellékes, hogy egyénileg vagy termelő módon fogyasztják-e el), az elemzés szerint valóban teljesen feloldódik a munkabérből plusz profitból plusz földjáradékból álló értékösszegben, tehát a három jövedelem összértékében, noha e termékrész értéke, ugyanúgy, mint azé a részé, amely nem kerül bele a jövedelembe, tartalmaz egy az e termékrészben foglalt állandó tőke értékével egyenlő *C* értékrészt, tehát nyilvánvalóan nem határolhatja körül a jövedelem értéke. Ezt a körülményt, egyfelől a tagadhatatlan gyakorlati tényt, másfelől az ugyanolyan tagadhatatlan elméleti ellentmondást — ezt a nehézséget legkönnyebben úgy kerülik meg, hogy kijelentik, hogy az áruérték csak látszólag, az egyes tőkés szemszögéből tartalmaz valamilyen további, a jövedelem formában létező résztől eltérő értékrészt. Az a frázis, hogy ami az egyiknek jövedelem, az a másiknak tőke, megkímél minden további töprengéstől. Az, hogy ha az egész termék értéke jövedelmek formájában elfogyasztható, hogyan lehet pótolni a régi tőkét, és hogyan lehetséges, hogy minden egyes tőke termékének értéke egyenlő a három jövedelemmel plusz *C*-vel, az állandó tőkével, de valamennyi tőke termékeinek összesített értékösszege egyenlő a három jövedelem értékösszegével plusz 0-val, ez természetesen megoldhatatlan rejtélynek látszik és a kényszerű magyarázat úgy hangzik, hogy az elemzés egyáltalában nem képes nyomonkövetni az ár egyszerű elemeit, hanem kénytelen megelégedni azzal, hogy hibás körben topog és a feladat megoldását a végtelenbe tolja ki. Úgyhogy ami állandó tőke alakjában jelenik meg, feloldható munkabérben, profitban, földjáradékban, azokat az áruértékeket azonban, amelyekben a munkabér, profit, földjáradék megtestesülnek, ismét a munkabér, profit, földjáradék határozza meg, és így tovább a végtelenségig[55].

[55] „Minden társadalomban minden áru ára végeredményben az egyikből vagy a másikból vagy mindhárom részből tevődik össze" (tudniillik munkabérből, profitból, földjáradékból). „... Azt lehetne talán gondolni, hogy egy negyedik részre van szükség ahhoz, hogy a farmer tőkéjét vagy igásállata és más mezőgazdasági eszközei elhasználódását pótolja. De figyelembe kell venni, hogy bármely mezőgazdasági eszköz ára, pl. egy igáslóé, ismét ugyanabból a három részből tevődik össze: annak a földnek a járadékából, amelyen ezt a lovat nevelték, abból a munkából, amelyet gondozására és nevelésére fordítottak és a farmer profitjából, aki mind a földjáradékot, mind a munkabért előlegezi. Ezért, bár

Az az alapjában helytelen dogma, hogy az áruk értéke végső soron munkabérben + profitban + földjáradékban oldható fel, kifejeződik abban az állításban is, hogy a fogyasztónak végső soron az össztermék összértékét kell megfizetnie; vagy abban is, hogy a termelők és fogyasztók közti pénzforgalomnak végső soron egyenlőnek kell lennie a maguk a termelők közti pénzforgalommal (Tooke); olyan tételekben, amelyek éppúgy tévesek, mint az alaptétel, amelyre épülnek.

A nehézségek, amelyek ehhez a téves és nyilvánvalóan képtelen elemzéshez vezettek, röviden a következők:

1) Hogy nem értették meg az állandó és változó tőke közötti alapvető viszonyt, tehát az értéktöbblet természetét s ezzel a tőkés termelési mód egész alapját sem. A tőke minden egyes résztermékének, minden egyes árunak az értéke tartalmaz egy értékrészt = állandó tőke, egy értékrészt = változó tőke (ez a munkások munkabérévé változott) és egy értékrészt = értéktöbblet (ez később profittá és földjáradékká különült el). Hogyan lehetséges hát, hogy a munkás a munkabérével, a tőkés a profitjával, a földtulajdonos a járadékával megvásárolhat olyan árukat, amelyek mindegyike nemcsak e három alkatrész egyikét, hanem mindhármat tartalmazza és hogyan lehetséges, hogy a munkabér, profit, földjáradék —tehát e három jövedelemforrás — értékösszege együttesen megvásárolhatja az e jövedelmek élvezőinek összfogyasztásába belekerülő árukat, amelyek a három értékalkatrészen kívül még egy fölös értékalkatrészt, tudniillik állandó tőkét is tartalmaznak? Hogyan vásárolhatnak három rész értékével négy részt számláló értéket?[56]

---

a gabona ára fedezi mind a ló árát, mind tartási költségeit, az egész ár mégis, közvetlenül vagy végső soron, ugyanerre a három részre oszlik: földjáradékra, munkára", {helyesebben munkabérre} „és profitra" (*A. Smith:* [„Wealth of Nations". I. könyv. 6. fej. Wakefield kiad. I. köt. 135. és köv. old.]). Később kimutatjuk még, hogy A. Smith maga is érzi e kibúvó ellentmondásos és elégtelen voltát — mert nem egyéb, mint kibúvó, amikor Pontiustól Pilátusig küldözget bennünket, de sehol sem mutatja meg azt a valóságos tőkebefektetést, amelynél a termék ára végső soron ultimately minden további lépés nélkül maradéktalanul feloldódik erre a három részre.

[56] Proudhon a következő korlátolt formulában adja tudtul képtelenségét arra, hogy ezt megértse: l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit [a munkás nem tudja saját termékét visszavásárolni], mert az magában foglalja az önköltségi árhoz prix-de-revient hozzátett kamatot. De hogyan oktatja ki őt Eugène Forcade úr? „Ha Proudhon ellenvetése igaz volna, ez nemcsak a tőke profitját érintené, hanem megsemmisítené az iparnak még a lehetőségét is. Ha a munkás 100-at kénytelen fizetni azért, amiért ő csak 80-at kapott, ha a munkabér csak azt az értéket tudja egy termékben visszavásárolni, amellyel ő maga hozzájárult ahhoz, akkor azt is lehetne mondani, hogy a munkás semmit sem tud visszavásárolni, hogy a munkabér semmit sem tud megfizetni. Valójában az önköltségi

Az elemzést a II. kötet III. szakaszában elvégeztük.

2) Hogy nem értették meg, hogyan tartja fenn a munka, azáltal hogy új értéket tesz hozzá, a régi értéket új formában, anélkül hogy ezt a régi értéket újonnan termelné.

3) Hogy nem értették meg az újratermelési folyamat összefüggését, azt, hogy miként mutatkozik ez nem az egyes tőke, hanem az össztőke szemszögéből vizsgálva; nem értették meg az abban rejlő nehézséget, hogy az a termék, amelyben a munkabér és értéktöbblet, tehát az év folyamán újonnan hozzátett egész munka által létrehozott teljes érték realizálódik, hogyan pótolhatja a maga állandó értékrészét s oldódhat fel ugyanakkor a pusztán a jövedelmek által körülhatárolt értékben is; hogyan pótolható továbbá a termelésben elfogyasztott állandó tőke anyagát és értékét tekintve újjal, noha az újonnan hozzátett munka teljes összege csak munkabérben és értéktöbbletben realizálódik s e kettő értékében kimerítően képviselve van. Éppen ebben rejlik a fő nehézség, az újratermelésnek és különböző alkatrészei viszonyának mind anyagi jellegük, mind értékviszonyaik szerinti elemzésében.

4) De egy további nehézség is járul ehhez, amely még csak fokozódik, mihelyt az értéktöbblet különböző alkatrészei egymással szemben önálló jövedelmek formájában jelennek meg. Ez a nehézség ugyanis az, hogy a jövedelem és tőke szilárd meghatározásai

---

árban mindig valamivel több foglaltatik, mint a munkás bére, az eladási árban pedig valamivel több, mint a vállalkozó profitja, pl. a nyersanyag ára, amelyet gyakran a külföldnek fizetnek ki. Proudhon megfeledkezett a nemzeti tőke szakadatlan növekedéséről, elfelejtette, hogy ez a növekedés minden dolgozó számára fennáll, mind a vállalkozók, mind a munkások számára" („Revue des deux Mondes". 1848. 24. köt. 998. old.). Íme a polgári gondolatszegénység optimizmusa a mélyenszántó bölcsességnek számára legmegfelelőbb formájában. Először, Forcade úr azt hiszi, hogy a munkás nem élhetne, ha nem kapna azon az értéken kívül, amit termel, még magasabb értéket, holott ellenkezőleg, a tőkés termelési mód válna lehetetlenné, ha a munkás valóban megkapná azt az értéket, amelyet termel. Másodszor, helyesen, általánosítja azt a nehézséget, amelyet Proudhon csak korlátolt szemszögből fejezett ki. Az áru ára nemcsak a munkabér felett tartalmaz többletet, hanem a profit felett is, tudniillik az állandó értékrészt. Proudhon okoskodása szerint tehát a tőkés sem tudná a maga profitjával visszavásárolni az árut. S hogyan oldja meg Forcade a rejtélyt? A tőke növekedéséről szóló értelmetlen frázissal. Eszerint tehát a tőke állandó növekedése fejeződik ki többek között abban is, hogy az áru árának elemzése, amely a közgazdász számára 100 egységnyi tőkénél lehetetlen, 10 000 egységnyi tőkénél feleslegessé válik. Mit mondanánk arról a vegyészről, aki e kérdésre: Mi az oka annak, hogy a mezőgazdasági termékeknek nagyobb a széntartalma, mint magáé a talajé? — azt a választ adná: Ez a mezőgazdasági termelés állandó növekedéséből ered. Az a tisztes jószándék, amely a polgári világban a lehető világok legjobbikát akarja felfedezni — ez az, ami a vulgáris közgazdaságtanban az elengedhetetlen igazságszeretetet és tudományos kutatószenvedélyt tökéletesen pótolja.

kölcsönösen cserélődnek, változtatják helyüket, úgyhogy az egyes tőkés szemszögéből csak viszonylagos meghatározásoknak látszanak, de az egész termelési folyamat áttekintésekor eltűnnek. Például az I., állandó tőkét termelő osztály munkásainak és tőkéseinek jövedelme a tőkések II., fogyasztási eszközöket termelő osztályának állandó tőkéjét pótolja anyagban és értékben. Ki lehet tehát kerülni a nehézséget olyan elgondolással, hogy ami az egyiknek jövedelem, a másiknak tőke, ezeknek a meghatározásoknak tehát semmi közük az áru értékalkatrészeinek valóságos elkülönüléséhez. Továbbá: áruk, amelyeknek az a végső rendeltetésük, hogy a jövedelemelköltés anyagi elemei, tehát fogyasztási eszközök legyenek, például gyapjúfonal, posztó, az év folyamán különböző lépcsőfokokon mennek át. Az egyik fokon az állandó tőke részét alkotják, a másikon egyénileg fogyasztják el őket, tehát teljesen belekerülnek a jövedelembe. Valaki tehát azt képzelheti, amint A. Smith tette, hogy az állandó tőke csak látszólagos eleme az áru értékének, olyan elem, amely az általános összefüggésben eltűnik. Ugyanígy, továbbá, változó tőke cserélődik ki jövedelemre. A munkás munkabéréért megveszi az áruknak azt a részét, amely az ő jövedelmét alkotja. Ezzel egyben pótolja a tőkésnek a változó tőke pénzformáját. Végül, az állandó tőkét alkotó termékek egy részét maguk az állandó tőke termelői pótolják természetben vagy csere útján; olyan folyamat ez, amelyhez a fogyasztóknak semmi közük sincs. Azáltal, hogy ezt nem veszik észre, támad az a látszat, hogy a fogyasztók jövedelme pótolja az egész terméket, tehát az állandó értékrészt is.

5) Azon a zűrzavaron kívül, amelyet az értékeknek termelési árakká való átváltozása idéz elő, további zűrzavar támad abból, hogy az értéktöbblet a jövedelem különböző elkülönült, egymással szemben önálló és a termelés különböző elemeire vonatkoztatott formáivá, profittá és földjáradékká változik át. Elfelejtik, hogy az alap az áruk értéke és hogy ennek az áruértéknek egyes alkotórészekre történt széthasadása, ez értékalkatrészek jövedelemformákká való továbbfejlődése, átváltozásuk a különböző termelési tényezők különböző birtokosainak ezekhez az egyes értékalkatrészekhez való viszonyává, megoszlásuk e birtokosok között bizonyos kategóriák és jogcímek szerint — mindez magán az értékmeghatározáson és törvényén mit sem változtat. Ugyancsak nem változtat az értéktörvényen az a körülmény, hogy a profit kiegyenlítődése, azaz az összértéktöbbletnek a különböző tőkék közötti eloszlása és azok az akadályok, amelyeket részben (az abszolút földjáradékban) a földtulajdon gördít e kiegyenlítődés útjába, az áruk uralkodó átlagárait egyéni értéküktől eltérően szabják meg. Ez ismét csak a különböző áruárakhoz történő

értéktöbblet-hozzáadást befolyásolja, de nem szünteti meg magát az értéktöbbletet és az áruk összértékét mint e különböző áralkatrészek forrását.

Ez az a zűrzavar, amelyet a következő fejezetben vizsgálunk majd meg, s amely szükségszerűen összefügg azzal a látszattal, hogy az érték saját alkotórészeiből jön létre. Az áruk különböző értékalkatrészei ugyanis először önálló formát öltenek a jövedelmekben, és mint ilyen jövedelmeket nem az áru értékével, hanem a termelés egyes anyagi elemeivel hozzák őket kapcsolatba, ezeket tartják forrásuknak. Ezekkel az anyagi elemekkel valóban kapcsolatban is vannak, de nem mint értékalkatrészek, hanem mint jövedelmek, mint a termelés szereplői e meghatározott kategóriának, a munkásnak, a tőkésnek, a földtulajdonosnak jutó értékalkatrészek. Így aztán azt képzelheti valaki, hogy ezek az értékalkatrészek nem az áruérték felbomlásából erednek, hanem ellenkezőleg, ezek egyesülése hozza csak létre ezt az értéket; ebből aztán az a szép egykörben forgó okoskodás sül ki, hogy az áruk értéke a munkabér, profit, földjáradék értékösszegéből ered, a munkabér, profit, földjáradék értékét pedig ismét csak az áruk értéke határozza meg és így tovább[57].

[57] „Az anyagokra, nyersanyagokra és készgyártmányokra fordított forgótőke maga olyan árukból áll, amelyeknek szükséges ára ugyanezen elemekből tevődik össze, úgyhogy ha valamely ország egész áruállományának vizsgálatakor a forgótőke e részét a szükséges ár [prix nécessaire] alkatrészeihez sorolnák, ez kettős számítás volna" *(Storch:* „Cours d'économie politique". II. 140. old.). — A forgótőkének ezeken az elemein Storch (az állótőke csak a forgótőke átváltozott formája) az állandó értékrészt érti. „Igaz, hogy a munkás munkabére, valamint a vállalkozó profitjának munkabérekből álló része, ha ezeket mint a létfenntartási eszközök egy részét vesszük szemügyre, ugyancsak folyó áron vásárolt árukból áll, amely áruk maguk is munkabéreket, tőkejáradékokat, földjáradékokat és vállalkozói nyereségeket tartalmaznak ... ez a megállapítás csak azt bizonyítja, hogy lehetetlen a szükséges árat legegyszerűbb alkotórészeire bontani." (Ugyanott, jegyzet.) — „Considérations sur la nature du revenu national" (Párizs 1824.) c. művében — Say-vel vitatkozva — Storch belátja ugyan, milyen képtelenséghez vezet az áruérték téves elemzése, amely szerint az pusztán jövedelmekből áll, és helyesen ítéli meg — nem az egyes tőkés, hanem egy nemzet szempontjából — a szóban forgó következtetések sekélyességét, de ő maga egy lépéssel sem megy tovább a prix nécessaire elemzésében, amelyről „Cours"-jában kijelentette, hogy azt nem lehet feloldani igazi elemeire, hanem csak egy végtelenbe vesző hamis haladványban. „Világos, hogy az évi termék értéke egyrészt tőkére, másrészt profitra oszlik és hogy az évi termék mindegyik ilyen értékrésze rendszeresen megvásárolja azokat a termékeket, amelyekre a nemzetnek szüksége van, mind azért, hogy tőkéjét megőrizze, mind pedig azért, hogy fogyasztási készletét megújítsa. (134, 135. old.) „...Lakhat-e" (egy saját munkájából élő parasztcsalád) „a maga csűrjében vagy istállójában, megeheti-e a vetőmagját és takarmányát, ruházkodhat-e igásállataiból, szórakozhat-e mezőgazdasági eszközeivel? Say úr tantétele alapján mindezekre a kérdésekre igennel kellene válaszolni."

Az újratermelés normális állapotában csak az újonnan hozzátett munka egy részét használják fel állandó tőke termelésére, tehát pótlására; mégpedig éppen azt a részt, amely a fogyasztási eszközöknek, a jövedelem anyagi elemeinek termelésében felhasznált állandó tőkét pótolja. Ez úgy egyenlítődik ki, hogy ez az állandó rész a II. osztálynak nem került pótlólagos munkába. De az állandó tőke, amely (az egész újratermelési folyamatot tekintve, amelyben tehát az I. és II. osztály fentemlített kiegyenlítődése bennfoglaltatik) nem az újonnan hozzátett munka terméke, bár nélküle ez a termék nem jöhetne létre — ez az állandó tőke az újratermelési folyamat alatt, anyagát tekintve, véletleneknek és veszélyeknek van kitéve, amelyek megtizedelhetik. (De, továbbá, értékét tekintve is megtörténhet, hogy a munka termelőerejének megváltozása következtében elértéktelenedik; ez azonban csak az egyes tőkésre vonatkozik.) Ennek megfelelően a profitnak — tehát az értéktöbbletnek s ezért annak a többlettermléknek is, amelyben (az érték szempontjából tekintve) csak újonnan hozzátett munka fejeződik ki — egy része biztosítási alapul szolgál. Emellett mit sem változtat a lényegen, hogy ezt a biztosítási alapot biztosító társaságok kezelik-e külön vállalkozásként vagy sem. Ez az egyetlen olyan része a jövedelemnek, amelyet nem mint jövedelmet fogyasztanak el, és amely nem szolgál szükségszerűen felhalmozási alapul sem. Az, hogy valóban felhalmozási alapul szolgál-e, vagy csak az újratermelés kieséseit fedezi, a véletlentől függ. Ugyancsak ez az egyetlen olyan része az értéktöbbletnek és a többlettermléknek, tehát a többletmunkának, amelynek — a felhalmozásra, tehát az újratermelési folyamat bővítésére szolgáló részen kívül — a tőkés termelési mód megszüntetése után is fenn kell maradnia. Ennek természetesen az az előfeltétele, hogy a közvetlen termelők által rendszeresen elfogyasztott rész nem korlátozódik többé a jelenlegi minimális mértékre. Megszűnik minden, a nemdolgozók eltartására fordított munka, kivéve azt a többletmunkát, amelyet azokért végeznek, akik koruk folytán még nem vagy már nem tudnak részt venni a termelésben. Ha a társadalom kezdeti állapotába képzeljük magunkat, itt még nincsenek termelt termelési eszközök, tehát nincs állandó tőke, amelynek értéke belekerül a termékbe s amelyet azonos fokon történő újratermelésnél természetben kell pótolni a termékből, az értéke által meghatározott mértékben. Itt azonban a természet köz-

(135, 136. old.) ... „Ha elismerjük, hogy egy nemzet jövedelme egyenlő a bruttó termékével, azaz, hogy nem kell belőle tőkét levonni, akkor azt is el kell ismernünk, hogy ez a nemzet évi termékének teljes értékét elköltheti improduktív módon, anélkül hogy ez a legkevésbé is ártana jövőbeli jövedelmének". (147. old.) „Azok a termékek, amelyekből egy nemzet tőkéje áll, nem elfogyaszthatók." (150. old.)

vetlenül adja a létfenntartási eszközöket, nem kell ezeket előbb megtermelni. A természet tehát a vadembernek is, akinek csak kevés kielégítésre váró szükséglete van, időt ad, nem arra, hogy a még nem létező termelési eszközöket újabb termelésre használja fel, hanem hogy a természettől meglevő létfenntartási eszközök elsajátításához szükséges munka mellett más természeti termékeket termelési eszközökké, íjjá, kőkéssé, csónakká stb. alakítson át. Ez a folyamat a vadaknál, pusztán anyagi oldalát tekintve, pontosan megfelel a többletmunka új tőkévé való visszaváltoztatásának. A felhalmozási folyamatban még állandóan folyik fölös munka ilyen termékének tőkévé való átváltozása; s az a körülmény, hogy minden új tőke profitból, földjáradékból vagy a jövedelem, azaz a többletmunka, más formáiból keletkezik, arra a téves elképzelésre vezet, hogy az áruk minden értéke valamilyen jövedelemből ered. A profitnak ez a visszaváltozása tőkévé alaposabb elemzés esetén ellenkezőleg azt bizonyítja, hogy a pótlólagos munka — amely mindig jövedelem formájában jelenik meg — nem a régi tőkeérték megőrzésére, illetve újratermelésére szolgál, hanem, ha nem fogyasztják el jövedelemként, új fölös tőke létrehozására.

Az egész nehézség abból származik, hogy minden újonnan hozzátett munka, ha az általa létrehozott érték nem oldódik fel munkabérben, mint profit — itt ezt az értéktöbblet általános formájának fogjuk fel — jelenik meg, azaz mint olyan érték, amely a tőkésnek semmibe sem került, amelynek tehát biztos, hogy nem is kell semmi előlegezett összeget, semmi tőkét pótolnia. Ezért ez az érték szabad [disponibel], pótlólagos gazdagság formájában, egyszóval — az egyéni tőkés szempontjából — jövedelme formájában létezik. Ezt az újonnan létrehozott értéket azonban egyaránt el lehet fogyasztani termelő módon és egyénileg, akár mint tőkét, akár mint jövedelmet. Egy részét már csak természetbeni formája miatt is termelő módon kell elfogyasztani. Világos tehát, hogy az évente hozzátett munka tőkét is hoz létre, meg jövedelmet is; amint ez a felhalmozási folyamatban is megmutatkozik. A munkaerőnek újabb tőke létrehozására felhasznált része azonban (tehát — ha analógiával élünk — a munkanapnak az a része, amelyet a vadember nem a táplálék elsajátítására, hanem annak a szerszámnak az elkészítésére használ fel, amellyel a táplálékot elsajátítja) láthatatlanná válik azáltal, hogy a többletmunka egész terméke először profit formájában jelenik meg; olyan meghatározás ez, amelynek valójában semmi köze magához ehhez a többlettermékhez, hanem csak a tőkésnek az általa bezsebelt értéktöbblethez való magánviszonyára vonatkozik. Valójában a munkás által létrehozott értéktöbblet jövedelemre és tőkére válik szét; azaz fogyasztási eszközökre és pótlólagos termelési eszközökre. De a régi, előző

évről átvett állandó tőkét (kivéve azt a részt, amely megsérült, tehát a megfelelő arányban megsemmisült; vagyis amennyiben nem kell újratermelni — az újratermelési folyamat ilyen zavarai pedig a biztosítás területére tartoznak), értékét tekintve, nem termeli újra az újonnan hozzátett munka.

Látjuk továbbá, hogy az újonnan hozzátett munka egy részét állandóan felszívja az újratermelés és az elhasznált állandó tőke pótlása, ámbár ez az újonnan hozzátett munka csak jövedelmekből, munkabérből, profitból és földjáradékból áll. Közben azonban megfeledkeznek arról, hogy 1. e munka termékének egyik értékrésze *nem* ennek az újonnan hozzátett munkának, hanem készen talált és elhasznált állandó tőkének a terméke; ezért az a termékrész, amelyben ez az értékrész kifejeződik, nem is változik át jövedelemmé hanem természetben pótolja ennek az állandó tőkének a termelési eszközeit; 2. azt az értékrészt, amelyben ez az újonnan hozzátett munka valóban megjelenik, nem természetben fogyasztják el mint jövedelmet, hanem állandó tőkét pótol egy másik területen, s ott olyan természetbeni formává alakul át, amelyben mint jövedelem elfogyasztható, amely azonban ismét nem kizárólag újonnan hozzátett munka terméke.

Ameddig az újratermelés azonos fokon folyik, az állandó tőke minden elhasznált elemét természetben pótolni kell megfelelő fajtájú új példánnyal, ha nem is azonos mennyiségben és formában, de azonos hatékonyságban. Ha a munka termelőereje változatlan marad, ez a természetbeni pótlás ugyanannak az értéknek a pótlását is jelenti, amellyel az állandó tőke a régi formájában bírt. Ha azonban a munka termelőereje úgy megnövekedik, hogy ugyanazok az anyagi elemek kevesebb munkával termelhetők újra, a termék kisebb értékrésze tudja az állandó részt természetben teljes egészében pótolni. Ebben az esetben a többlet felhasználható új pótlólagos tőke képzésére, vagy a termék nagyobb része öltheti fogyasztási eszközök formáját, vagy csökkenteni lehet a többletmunkát. Ha viszont a munka termelőereje csökken, akkor a termék nagyobb részére van szükség a régi tőke pótlására; a többlettermék csökken.

Profitnak, vagy általában az értéktöbblet bármely formájának tőkévé való visszaváltozása azt mutatja — ha a történelmileg meghatározott gazdasági formát figyelmen kívül hagyjuk és ezt a visszaváltozást egyszerűen csak új termelési eszközök létrehozásának tekintjük —, hogy még mindig fennáll az az állapot, amelyben a munkás a közvetlen létfenntartási eszközei megszerzésére irányuló munkán kívül munkát fordít arra, hogy termelési eszközöket termeljen. A profit tőkévé való átváltozása csak azt jelenti, hogy a fölös munka

egy részét új, pótlólagos termelési eszközök létrehozására használják fel. Az, hogy ez profitnak tőkévé való átváltozása formájában történik, csak annyit jelent, hogy nem a munkás, hanem a tőkés rendelkezik a fölös munkával. Az, hogy ennek a fölös munkának előbb olyan szakaszon kell átmennie, amelyben jövedelemként jelenik meg (ezzel szemben például a vadaknál mint közvetlenül termelési eszközök termelésére irányuló fölös munka jelenik meg), csak annyit jelent, hogy ezt a munkát vagy terméket nemdolgozók sajátították el. De az, ami valójában tőkévé változik, az nem a profit mint olyan. Az értéktöbblet tőkévé változása csak annyit jelent, hogy a tőkés az értéktöbbletet és a többlettermeket nem egyénileg mint jövedelmet fogyasztja el. De ami így valóban átváltozik, az érték, tárgyi alakot öltött munka, illetve az a termék, amelyben ez az érték közvetlenül kifejeződik, vagy amelyre ezt, miután előzőleg pénzzé változott át, kicserélik. Akkor is, ha a profitot tőkévé változtatják vissza, nem az értéktöbblet e meghatározott formája, vagyis nem a profit az új tőke forrása. Az értéktöbblet eközben csak átváltozik egyik formából a másikba. De nem ez az alakváltoztatás teszi tőkévé. Az áru és annak értéke az, ami most tőkeként működik. Az a körülmény azonban, hogy az áru értékét nem fizették meg — és csak ezáltal válik értéktöbbletté — a munka megtestesülése, maga az érték szempontjából teljesen közömbös.

A félreértés különböző formákban nyilvánul meg. Például abban, hogy azok az áruk, amelyekből az állandó tőke áll, munkabér, profit és földjáradék elemeit is tartalmazzák. Vagy pedig, hogy ami az egyiknek jövedelmet, az a másiknak tőkét jelent, s ezért ezek csak szubjektív vonatkozások. Így például a fonógyáros fonala egy olyan értékrészt tartalmaz, amely számára profitot jelent. Ha tehát a szövőgyáros megvásárolja a fonalat, realizálja a fonógyáros profitját, a maga számára viszont a fonal csak állandó tőkéjének egy része.

Azonkívül, amit a jövedelem és tőke viszonyáról már korábban kifejtettünk, itt meg kell jegyeznünk: az, ami értékét tekintve mint alkotóelem kerül bele a fonallal a szövőgyáros tőkéjébe, az a fonal értéke. Az, hogy ennek az értéknek a részei hogyan oszlottak meg a fonógyáros számára tőkére és jövedelemre, más szóval megfizetett és meg nem fizetett munkára, az magának az árunak az értékmeghatározása szempontjából (az átlagprofit okozta módosulásokat nem tekintve) teljesen közömbös. Itt mindig az az elképzelés lappang a háttérben, hogy a profit, általában az értéktöbblet, az áru értéke feletti többlet, melyet csak felár, kölcsönös becsapás, elidegenítésből eredő nyereség révén érnek el. Ha az áru termelési árát, sőt értékét megfizetik, természetesen megfizetik az áru értékének azokat az alkotó-

részeit is, amelyek az eladó számára jövedelem formájában jelennek meg. Monopolárakról itt természetesen nincs szó.

Másodszor, teljesen igaz, hogy az áruknak azok az alkotórészei, amelyekből az állandó tőke áll, mint minden más áruérték, olyan értékrészekre vezethetők vissza, amelyek a termelési eszközök termelői és tulajdonosai számára munkabérre, profitra és földjáradékra oszlanak. Ez csak tőkés kifejezési formája annak a ténynek, hogy minden áruérték csak a valamely áruban foglalt társadalmilag szükséges munka mértéke. De már az első kötetben kimutattuk, hogy ez egyáltalán nem akadálya annak, hogy minden egyes tőke áruterméke ne váljék szét különálló részekre, amelyek közül az egyik kizárólag az állandó tőkerészt képviseli, a másik a változó tőkerészt, a harmadik pedig csak az értéktöbbletet.

Storch sok más közgazdász véleményét is kifejezi, amikor ezt mondja: „Azokat az eladható termékeket, amelyekből a nemzeti jövedelem áll, a politikai gazdaságtanban két különböző módon kell megvizsgálni: mint értékeket, az egyénekhez való viszonyukban, és mint javakat, a nemzethez való viszonyukban; mert egy nemzet jövedelmét nem értéke szerint becsülik fel, mint az egyén jövedelmét, hanem hasznossága és a szerint a szükséglet szerint, amelyet ki tud elégíteni" („Considérations sur la nature du revenu national". 19. old.).

Először is, helytelen absztrakció egy nemzetet, amelynek termelési módja az értéken alapul, továbbá tőkés módon van megszervezve, egy csupán a nemzeti szükségletek kielégítéséért dolgozó egyetlen testnek (Gesamtkörper) tekinteni.

Másodszor, a tőkés termelési mód megszüntetése után, de a társadalmi termelést megtartva, az értékmeghatározás uralkodó marad abban az értelemben, hogy a munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása a különböző termelési csoportok között, végül a mindezt átfogó könyvelés lényegesebb lesz, mint valaha.

Ötvenedik fejezet

A KONKURRENCIA KELTETTE LÁTSZAT

Kimutattuk, hogy az áruk értéke, illetve az összértékük által szabályozott termelési ár a következőkre oszlik meg:

1) Egy olyan értékrészre, amely állandó tőkét pótol, vagyis az áru előállítása során termelési eszközök formájában elhasznált múltbeli munkát képvisel; egyszóval azt az értéket vagy árat, amely-

lyel ezek a termelési eszközök részt vettek az áru termelési folyamatában. Itt sohasem az egyes áruról beszélünk, hanem az árutőkéről, vagyis arról a formáról, amelyben a tőke terméke bizonyos időszak folyamán, például évente megjelenik; az egyes áru ennek csak egy eleme, amely egyébként, értékét tekintve, hasonlóképpen ezekre az alkotórészekre válik szét.

2) A változó tőke értékrészére, amely a munkás jövedelmét méri s munkabérré változik át számára — ezt a munkabért a munkás tehát ebben a változó értékrészben termelte újra; egyszóval arra az értékrészre, amely az első, állandó részhez az áru termelése során újonnan hozzátett munka megfizetett részét képviseli.

3) Az értéktöbbletre, vagyis az áruterméknek arra az értékrészére, amelyben a meg nem fizetett munka, azaz a többletmunka testesül meg. Ez az utóbbi értékrész ismét önálló formákat ölt, amelyek egyben jövedelemformák is: a tőkeprofit (a tőkére mint olyanra eső kamat s a tőke mint működő tőke után járó vállalkozói nyereség) és a földjáradék formáját; ez az utóbbi a termelési folyamatban szerepet játszó föld tulajdonosának jut. A 2. és 3. alkotórész, vagyis az értéknek az az alkotórésze, amely mindig jövedelem — munkabér (ezt azonban mindig csak akkor, miután előzőleg átment a változó tőke formáján), profit és földjáradék — formáját ölti, abban különbözik az 1., állandó alkotórésztől, hogy benne oldódik fel az az egész érték, amelyben az ehhez az állandó részhez, az áru termelési eszközeihez újonnan hozzátett munka megtestesül. Ha mármost az állandó értékrészt nem tekintjük, akkor helyes az az állítás, hogy az áru értéke, minthogy így újonnan hozzátett munkát képvisel, mindig három részből áll, amelyek a három jövedelemformát alkotják, munkabérből, profitból és földjáradékból[58], ezek megfelelő értéknagyságát pedig, vagyis azt, hogy

[58] Az állandó tőkerészhez hozzátett értéknek munkabérre, profitra, földjáradékra való széthasításánál magától értetődő, hogy ezek értékrészek. Természetesen el lehet képzelni őket úgy, hogy abban a közvetlen termékben léteznek, amelyben ez az érték megjelenik, vagyis abban a közvetlen termékben, amelyet egy adott termelési terület, például a fonás, munkásai és tőkései termeltek, tehát a fonálban. De valójában semmivel sem inkább vagy kevésbé mutatkoznak ebben a termékben, mint bármely más áruban, az anyagi gazdagság bármely más — azonos értékű — alkotórészében. Hiszen a gyakorlatban a munkabért pénzben fizetik, tehát a tiszta értékkifejezésben; ugyanígy a kamatot és a földjáradékot is. Valóban, a tőkés számára igen fontos, hogy terméke átváltozzék a tiszta értékkifejezéssé; magánál az elosztásnál már feltételezzük ezt az átváltozást. Hogy ezeket az értékeket visszaváltoztatják-e ugyanazon termékké, ugyanazon áruvá, amelynek termeléséből származtak, hogy a munkás visszavásárolja-e a közvetlenül általa termelt termék egy részét, vagy más és minőségileg különböző munka termékét veszi meg — ennek magához a kérdéshez semmi köze sincs. Rodbertus úr teljesen haszontalanul buzgólkodik ebben a tárgyban.

az összértéknek milyen hányadát alkotják, különböző, sajátos, korábban kifejtett törvények határozzák meg. De megfordítva, helytelen lenne az az állítás, hogy a munkabér értéke, a profit rátája és a földjáradék rátája önálló, konstituáló értékelemek, s az áru értéke — ha az állandó alkotórésztől eltekintünk — ezek összeadásából származik; más szóval, helytelen lenne az az állítás, hogy ezek az áruérték vagy a termelési ár összetevő alkotórészei[59].

A különbség nyomban felismerhető.

Tegyük fel, hogy egy 500 összegű tőke termékének értéke $= 400_c + 100_v + 150_m = 650$; a 150_m ismét szétválik 75 profitra + 75 járadékra. Feltételezzük továbbá, felesleges nehézségek elkerülése végett, hogy ez a tőke közepes összetételű, úgyhogy termelési ára egybeesik értékével; ez az egybeesés mindig bekövetkezik, ha ennek az egyes tőkének a termékét az össztőke megfelelő nagyságú része termékének tekinthetjük.

A munkabér, amelyet a változó tőke mér, itt 20%-a az előlegezett tőkének; az össztőkére számított értéktöbblet 30%, mégpedig 15% profit és 15% földjáradék. Az áru értékének az újonnan hozzátett munkát megtestesítő egész alkotórésze egyenlő $100_v + 150_m = 250$. Nagyságát nem befolyásolja, hogy szétesik munkabérre, profitra és földjáradékra. Ezeknek a részeknek az egymáshoz való arányából látjuk, hogy az a munkaerő, amelyet 100 pénzegységben, mondjuk 100 font sterlingben fizettek meg, egy 250 font sterling pénzmennyiségben mutatkozó munkamennyiséget szolgáltatott. Ebből látjuk, hogy a munkás $1^1/_2$-szer annyi többletmunkát teljesített, mint amennyi munkát a maga részére végzett. Ha a munkanap 10 órás volt, 4 órát dolgozott a maga számára és 6-ot a tőkés számára. A 100 font sterlinggel fizetett munkások munkája tehát 250 font sterling pénzértékben fejeződik ki. Kizárólag ezt a 250 font sterlingnyi értéket kell elosztani munkás és tőkés, tőkés és földtulajdonos között. Ez a termelési eszközök 400 értékéhez újonnan hozzátett összérték. Ezért az ily módon termelt és a benne megtestesült munka mennyisége által meghatározott 250 font sterling áruérték a határa annak az osztaléknak, amelyet a munkások, a tőkés és a földtulajdonos ebből az értékből jövedelem, vagyis munkabér, profit és földjáradék formájában húzhatnak.

Tegyük fel, hogy egy tőke, amelynek ugyanilyen a szerves össze-

[59] „Elegendő megjegyezni, hogy ugyanaz az általános szabály, amely a nyerstermények és iparcikkek értékét szabályozza, alkalmazható a fémekre is; értékük nem a profitrátától, nem a munkabér rátájától, nem is a bányákért fizetett járadéktól függ, hanem annak a munkának az összmennyiségétől, amely a fém kitermeléséhez és piacraviteléhez szükséges" *(Ricardo:* „Principles etc." III. fej. 77. old.).

tétele, azaz ugyanaz az arány az alkalmazott eleven munkaerő és a mozgásba hozott állandó tőke kozott, ugyanazért a 400 állandó tőkét mozgásba hozó munkaerőért 100 helyett 150 font sterlinget kénytelen fizetni; tegyük fel továbbá, hogy a profit és a foldjáradék ugyancsak az előbbitől eltérő arányban osztoznak az értéktobbletben. Minthogy feltételeztük, hogy a 150 font sterling változó tőke ugyanazt a munkamennyiséget hozza mozgásba, mint korábban a 100 font sterling változó tőke, az újonnan termelt érték továbbra is 250 lenne, az osztermék értéke pedig továbbra is = 650, de akkor a képlet: $400_c + 150_v + 100_m$; s ez a 100_m mondjuk 45 profitra plusz 55 foldjáradékra válna szét. Az az arány, amelyben az újonnan termelt osszérték munkabérre, profitra és foldjáradékra oszlik, egészen más lenne; ugyanígy más lenne az előlegezett össztőke nagysága is, noha a munkának csak ugyanakkora osztomegét hozza mozgásba, mint azelőtt. A munkabér az előlegezett tőke $27^3/_{11}$%-a lenne, a profit $8^2/_{11}$%, a foldjáradék 10%; az osszértéktobblet tehát valamivel tobb mint 18%.

A munkabér emelkedése kovetkeztében megváltozna az osszmunka meg nem fizetett része és vele az értéktobblet. A munkás tízórás munkanap esetén 6 órát dolgozott volna a maga és csak 4 órát a tőkés számára. A profit és foldjáradék aránya is más lenne, a csökkent értéktobblet megváltozott arányban oszlana meg tőkés és foldtulajdonos kozott. Végül, minthogy az állandó tőke értéke változatlan maradt, az előlegezett változó tőke értéke pedig nőtt, a csokkent értéktobblet még inkább csokkent bruttóprofitrátában fejeződne ki — ez utóbbin itt az osszértéktobbletnek az egész előlegezett tőkéhez való arányát értjük.

A munkabér értékének, a profit rátájának, a foldjáradék rátájának változása — bárminő is az e részek arányát szabályozó torvények hatása — csak az újonnan létrehozott áruérték (= 250) megszabta határok kozott mozoghat. Kivétel csak akkor fordulhatna elő, ha a járadék monopoláron alapulna. Ez a torvényen mit sem változtatna, csak bonyolultabbá tenné a vizsgálatot. Mert ebben az esetben, ha csupán magát a terméket vennénk szemügyre, akkor csak az értéktobblet megoszlása változna; ha pedig e terméknek más árukhoz viszonyított viszonylagos értékét tekintenénk, akkor csak azt az eltérést állapítanánk meg, hogy az említett más áruk értéktobbletének egy részét átvitték erre a sajátos árura.

Foglaljuk össze:

	A termék értéke	*Új érték*	*Értéktöbblet-ráta*	*Bruttó profitráta*
Első eset:	$400_c + 100_v + 150_m = 650$	250	150%	30%
Második eset:	$400_c + 150_v + 100_m = 650$	250	$66^2/_3$%	$18^2/_{11}$%

Mindenekelőtt az értéktöbblet a korábbi nagyságának egyharmadával csökken, 150-ről 100-ra. A profitráta valamivel több mint egyharmaddal süllyed, 30%-ról 18%-ra, mert a csökkent értéktöbbletet megnövekedett előlegezett össztőke után kell számítani. De korántsem olyan arányban süllyed, mint az értéktöbblet rátája. Ez utóbbi $\frac{150}{100}$-ról $\frac{100}{150}$-re, tehát 150%-ról $66^2/_3$%-ra süllyed, a profitráta viszont csak $\frac{150}{500}$-ról $\frac{100}{550}$-re, azaz 30%-ról $18^2/_{11}$%-ra. A profitráta tehát nagyobb arányban süllyed, mint az értéktöbblet tömege, de kisebb arányban, mint az értéktöbblet rátája. Továbbá azt látjuk, hogy ha mind a két esetben azonos tömegű munkát alkalmaznak, a termékek értéke is, tömege is változatlan marad, noha az előlegezett tőke megnövekedett, mert változó alkotórésze nagyobb lett. Az előlegezett tőkének ez a megnövekedése az új vállalkozásba kezdő tőkést persze igen érzékenyen érintené. De az újratermelés egésze szempontjából a változó tőke megnövekedése csak annyit jelent, hogy az újonnan hozzátett munka által újonnan létrehozott érték nagyobb része alakul át munkabérré, tehát először változó tőkévé, ahelyett hogy értéktöbbletté és többlettermékké válna. A termék értéke tehát változatlan marad, mert egyrészt az állandó tőkeérték = 400, másrészt a 250-es szám — amely az újonnan hozzátett munkát képviseli — szabja meg. Ez a kettő pedig változatlan maradt. Ez a termék, ha maga is újra belekerülne az állandó tőkébe, az adott értéknagyságban továbbra is ugyanolyan tömegű használati értéket képviselne, mint azelőtt; az állandó tőke elemeinek egyazon tömege tehát megtartaná ugyanazt az értéket. Másként állna a dolog, ha nem a munkabér emelkedne azért, mert a munkás nagyobb részt kapna saját munkájából, hanem a munkás azért kapna nagyobb részt saját munkájából, mert a munka termelékenysége csökkenne. Ebben az esetben az az összérték, amelyben ugyanaz a munka — megfizetett plusz meg nem fizetett — fejeződik ki, változatlan maradna; de az a terméktömeg, amelyben ez a munkamennyiség megtestesül, csökkenne, tehát a termék minden egyes hányadának értéke nőne, mert minden egyes rész több munkát fejezne ki. A 150 font sterlingnyi felemelt munkabér nem képviselne több terméket, mint a korábbi 100 font sterlingnyi; a 100 font sterling csökkent értéktöbblet már csak $^2/_3$-át képviselné annak a terméknek, amelyet korábban képviselt, $66^2/_3$-%át a használati értékek azon tömegének, amelyet a 100 azelőtt kifejezett. Ebben az esetben az állandó tőke is megdrágulna, ha ez a termék belekerül. Ez azonban nem a munkabér emelkedésének következménye lenne, hanem a munkabér emelkedése lenne következménye az áru

megdrágulásának és annak, hogy egyazon munkamennyiség termelékenysége csökkent. Itt úgy látszik, mintha a munkabér emelkedése megdrágította volna a terméket; a valóságban azonban ez az emelkedés nem oka, hanem következménye annak, hogy az áru értéke a munka termelékenységének csökkenése folytán megváltozott.

Ha ellenben, egyébként azonos körülmények között — amikor tehát azonos mennyiségű alkalmazott munka változatlanul 250-ben fejeződik ki —, az e munka által alkalmazott termelési eszközök értéke nőne vagy csökkenne, akkor ugyanazon terméktömeg értéke ugyanannyival nőne vagy csökkenne. $450_c + 100_v + 150_m$ által szolgáltatott termékérték = 700; ezzel szemben $350_c + 100_v + 150_m$ a korábbi 650 helyett csak 600-at szolgáltat ugyanazon terméktömeg értékéül. Ha tehát az azonos munkamennyiséget mozgásba hozó előlegezett tőke nő vagy csökken, akkor — egyébként változatlan körülmények között, ha az előlegezett tőke növekedése vagy csökkenése az állandó tőkerész értéknagyságának megváltozásából származik — a termék értéke nő vagy csökken. Változatlan marad viszont a termék értéke, ha az előlegezett tőke növekedése vagy csökkenése a változó tőkerész értéknagyságának megváltozásából származik, miközben a munka termelőereje ugyanaz marad. Az állandó tőke értékének növekedését vagy csökkenését semmiféle ellenkező irányú mozgás nem ellensúlyozza. A változó tőke értékének növekedését vagy csökkenését — a munka változatlan termelékenységét feltételezve — ellensúlyozza az értéktöbblet ellenkező irányú mozgása, úgyhogy a változó tőke értéke plusz az értéktöbblet — tehát a munka által a termelési eszközökhöz újonnan hozzátett és a termékben újonnan megtestesült érték — változatlan marad.

Ezzel szemben ha a változó tőke illetve a munkabér értékének növekedése vagy csökkenése az áruk drágulásának vagy áresésének — vagyis az e tőkebefektetésben alkalmazott munka csökkent vagy fokozott termelékenységének — a következménye, akkor ez hatással van a termék értékére. De a munkabér emelkedése vagy csökkenése itt nem ok, hanem csak következmény.

Ha viszont a fenti példában, változatlan állandó tőke = 400_c esetén, a $100_v + 150_m$ átalakulása $150_v + 100_m$-mé, vagyis a változó tőke növekedése annak a következménye volna, hogy a munka termelőereje nem ebben az adott ágban, például a pamutfonásban, csökkent, hanem mondjuk a munkás élelmiszereit szolgáltató mezőgazdaságban, tehát ez élelmiszerek megdrágulásának következménye volna — akkor a termék értéke változatlan maradna. A 650 font sterling érték változatlanul ugyanolyan tömegű pamutfonalban testesülne meg.

A fentebb kifejtettekből következik továbbá: ha takarékosság stb. következtében csökken az állandó tőke alakjában történő kiadás olyan termelési ágakban, amelyeknek termékei belekerülnek a munkás fogyasztásába, akkor ez ugyanúgy a munkabér csökkentéséhez vezethetne, minthogy olcsóbbá teszi a munkás létfenntartási eszközeit, tehát ugyanúgy növelné az értéktöbbletet, mint az, ha közvetlenül magának az alkalmazott munkának a termelékenysége nő meg; úgyhogy a profitráta itt kettős okból növekedne, mégpedig egyrészt azért, mert az állandó tőke értéke csökken, és másrészt, mert az értéktöbblet nő. Az értéktöbblet profittá való átváltozásának vizsgálatánál feltételeztük, hogy a munkabér nem csökken, hanem állandó marad, mert ott a profitráta ingadozásait az értéktöbbletráta változásaitól függetlenül kellett vizsgálnunk. Azonkívül az ott kifejtett törvények általánosak és azokra a tőkebefektetésekre is érvényesek, amelyeknek termékei nem kerülnek bele a munkás fogyasztásába, amelyeknél tehát a termék értékváltozásai a munkabért nem befolyásolják.

Ily módon az, hogy az újonnan hozzátett munka által a termelési eszközökhöz vagy az állandó tőkerészhez évente újonnan hozzáadott érték a különböző jövedelemformákká, munkabérré, profittá és földjáradékká különül el, ezekre válik szét, mit sem változtat magának az értéknek a határain, azon az értékösszegen, amely e különböző kategóriák között eloszlik; mint ahogy ez egyes részek egymáshoz való arányának megváltozása sem változtathatja meg e részek összegét, ezt az adott értéknagyságot. Az adott szám, 100, mindig ugyanaz marad, akár 50 + 50-re, akár 20 + 70 + 10-re, akár 40 + 30 + 30-ra oszlik meg. A terméknek azt az értékrészét, amely ezekre a jövedelmekre válik szét, ugyanúgy mint a tőke állandó értékrészét, az áruk értéke határozza meg, vagyis a bennük mindenkor megtestesült munka mennyisége. Ennélfogva, először, adva van az áruknak munkabérre, profitra és földjáradékra megoszló értéktömege; tehát ez áruk egyes értékrészei összegének abszolút határa. Másodszor, ami magukat az egyes kategóriákat illeti, ezek átlagos és szabályozó határai ugyancsak adva vannak. E kategóriák határainak megállapításánál a munkabér az alap. A munkabért egyfelől természeti törvény szabályozza; legalsó határa adva van azoknak a létfenntartási eszközöknek fizikai minimumában, amelyet a munkásnak meg kell kapnia, hogy munkaerejét fenntarthassa és újratermelhesse, tehát bizonyos mennyiségű áruban. Ezeknek az áruknak az értékét az újratermelésükhöz szükséges munkaidő határozza meg; tehát a termelési eszközökhöz újonnan hozzátett munkának vagy a munkanapnak az a része, amely

ahhoz szükséges a munkásnak, hogy e nélkülözhetetlen létfenntartási eszközök értékének egyenértékét megtermelje és újratermelje. Ha pl. átlagos napi létfenntartási eszközeinek értéke = 6 óra átlagmunka, akkor átlag napi 6 órát kell dolgoznia a maga számára. Munkaerejének valóságos értéke eltér ettől a fizikai minimumtól; különböző aszerint, milyen az éghajlat és a társadalmi fejlődés foka; függ nemcsak a fizikai, hanem a történelmi fejlődés során kialakult társadalmi szükségletektől is, amelyek második természetté válnak. De minden egyes országban, adott időszakban, ez a szabályozó átlagmunkabér adott nagyság. Ily módon megvan a határa valamennyi többi jövedelem értékének. Ez utóbbi mindig egyenlő azzal az értékkel, amelyben az egész munkanap (ez itt egybeesik az átlagmunkanappal, mert a társadalmi össztőke által mozgásba hozott egész munkatömeget átfogja) megtestesül, levonva belőle az egész munkanapnak azt a részét, amely a munkabérben testesül meg. A többi jövedelem értékének határát tehát annak az értéknek a határa szabja meg, amelyben a meg nem fizetett munka kifejeződik, vagyis ennek a meg nem fizetett munkának a mennyisége. Ha a munkanap azon részének, amelyre a munkásnak munkabére értékének újratermeléséhez van szüksége, a munkabér fizikai minimuma a végső határa, akkor a munkanap másik, a munkás többletmunkáját képviselő részének — tehát annak az értékrésznek is, amely az értéktöbbletet fejezi ki — határa a munkanap fizikai maximuma, vagyis a napi munkaidőnek az az összmennyisége, amelyet a munkás egyáltalán teljesíteni tud úgy, hogy emellett munkaerejét megőrzi és újratermeli. Minthogy mostani vizsgálódásunknál arról van szó, hogyan oszlik el az az érték, amelyben az évente újonnan hozzátett egész munka megtestesült, a munkanapot itt állandó nagyságnak tekinthetjük és annak feltételezzük, függetlenül attól, hogy többé vagy kevésbé tér-e el fizikai maximumától. Ily módon adva van az abszolút határa annak az értékrésznek, amely az értéktöbbletet alkotja s amely profitra és földjáradékra oszlik meg; meghatározza a munkanap meg nem fizetett részének a megfizetett rész feletti többlete, tehát az össztermeknek az az értékrésze, amelyben ez a többletmunka megvalósul. Ha az így körülhatárolt és az előlegezett össztőkére számított értéktöbbletet nevezzük profitnak — amint ezt én tettem —, akkor ez a profit, abszolút nagyságát tekintve, egyenlő az értéktöbblettel, tehát határait ugyanaz a törvény szabja meg, mint az értéktöbblet határait. A profitráta magassága azonban ugyancsak bizonyos — az áruk értéke által megszabott — határok közé szorított nagyság. Ez a ráta az összértéktöbblet és a termelésre előlegezett társadalmi össztőke közti arány. Ha ez a tőke = 500 (mondjuk millió), az értéktöbblet pedig = 100, akkor a profitráta

abszolút határa 20%. A társadalmi profitnak e ráta szerint történő megoszlása a termelés különböző területein befektetett tőkék között az áruk értékétől eltérő termelési árakat hoz létre, s ezek a valóban szabályozó átlagos piaci árak. Az eltérés azonban nem szünteti meg sem az áraknak az értékek által való meghatározását, sem a profit törvényszerű határait. Most nem az áru értéke egyenlő a termelésében elhasznált tőkével plusz a benne rejlő értéktöbblettel, hanem termelési ára egyenlő a termelésében elhasznált tőkével, *k*-val, plusz azzal az értéktöbblettel, amely az árura az általános profitrátának megfelelően jut, tehát például a termelésére előlegezett tőke — mind az elhasznált, mind a csak alkalmazott tőke — után számított 20%-kal. De ezt a 20%-os hozzáadást magát meghatározza a társadalmi össztőke által termelt értéktöbblet és ennek a tőke értékéhez való aránya; ezért 20%, nem pedig 10 vagy 100. Az értékeknek termelési árakká való átváltozása tehát nem szünteti meg a profit határait, hanem csak elosztását változtatja meg a különböző egyes tőkék között, amelyekből a társadalmi tőke összetevődik, egyenlően osztja el közöttük, annak arányában, hogy minden egyes tőke mekkora része ez össztőke értékének. A piaci árak e szabályozó termelési árak fölé emelkednek és alá süllyednek, de ezek az ingadozások kölcsönösen kiegyenlítik egymást. Ha valaki hosszabb időszak folyamán vizsgálja az árak jegyzékét és leszámítja azokat az eseteket, amikor az áruk valóságos értéke a munka termelőerejének megváltozása következtében változik, valamint azokat az eseteket, amikor természeti vagy társadalmi csapások megzavarják a termelés folyamatát, csodálkozni fog, először az eltérések viszonylag szűk határain, másodszor kiegyenlítődésük szabályszerűségén. A szabályozó átlagoknak ugyanazt az uralmát tapasztaljuk itt, amelyet Quételet a társadalmi jelenségeknél mutatott ki. Ha az áruértékeknek termelési árakká való kiegyenlítődése nem ütközik akadályokba, akkor a földjáradék különbözeti járadékban oldódik fel, vagyis azoknak az extraprofitoknak a kiegyenlítődésére korlátozódik, amelyeket a szabályozó termelési árak a tőkések egy részének juttatnának s amelyeket most a földtulajdonos sajátít el. Itt tehát a földjáradék megszabott értékhatárát az egyéni profitrátáknak azok az eltérései alkotják, amelyeket a termelési áraknak az általános profitráta által való szabályozása idéz elő. Ha a földtulajdon akadályozza az áruértékeknek termelési árakká való kiegyenlítődését és abszolút földjáradékot sajátít el, akkor ennek az abszolút járadéknak a határát a mezőgazdasági termékek értékének a termelési áruk feletti többlete szabja meg, tehát a bennük foglalt értéktöbbletnek az általános profitráta szerint a tőkékre jutó profit feletti többlete. Ebben az esetben ez a különbözet a határa a földjáradéknak,

amely továbbra is, mint azelőtt, csak meghatározott része az adott s az árukban foglalt értéktöbbletnek.

Végül, ha az értéktöbbletnek átlagprofittá való kiegyenlítődését a termelés különböző területein mesterséges vagy természetes monopóliumok és sajátképpen a földtulajdon monopóliuma akadályozzák, úgyhogy monopolár alakulhatna ki, amely meghaladná a monopólium által érintett áruk termelési árát és értékét, ez nem törölné el az áruk értéke által megszabott határokat. Bizonyos áruk monopolára csak átvinné a többi árutermelők profitjának egy részét a monopolárral bíró árukra. Közvetett módon helyi zavar támadna az értéktöbbletnek a termelés különböző területei közötti elosztásában, de magának ennek az értéktöbbletnek a határai változatlanok maradnának. Ha a monopolárral bíró áru belekerülne a munkás elengedhetetlen fogyasztásába, akkor emelné a munkabért és ezzel csökkentené az értéktöbbletet — ha a munkásnak előtte is, utána is megfizetnék munkaereje értékét. Az ilyen áru a munkabért a munkaerő értéke alá szoríthatná, de csak akkor, ha a munkabér meghaladná fizikai minimumának határát. Ebben az esetben a monopolárat a reálbérből (vagyis a használati értékek azon tömegéből, amelyet a munkás ugyanolyan mennyiségű munkáért kapna) és a többi tőkés profitjából való levonás útján fizetnék meg. Azok a határok, amelyeken belül a monopolár befolyásolná az áruárak normális szabályozását, szilárdan megszabottak és pontosan kiszámíthatók lennének.

Ahogyan tehát az áruk újonnan hozzátett és általában jövedelmekre feloldható értéke elosztásának adott és szabályozó határát a szükséges és többletmunka, a munkabér és értéktöbblet közötti arány alkotja, ugyanúgy maga az értéktöbblet profitra és földjáradékra való megoszlásának a profitráta kiegyenlítődését szabályozó törvények szabnak határt. Ami a kamatra és vállalkozói nyereségre való széthasadást illeti, a kettőnek együttvéve maga az átlagprofit a határa. Ez adja meg azt a meghatározott értéknagyságot, amelyen belül ennek a megoszlásnak történnie kell s amelyen belül kizárólag történhet. A megoszlás meghatározott aránya itt véletlenszerű, vagyis kizárólag a konkurrenciaviszonyok szabják meg. A kereslet és kínálat egyensúlya másutt megszünteti a piaci áraknak szabályozó átlagáraiktól való eltérését, azaz megszünteti a konkurrencia befolyását, itt viszont kizárólag a konkurrencia a meghatározó elem. De miért? Mert a termelés egyazon tényezője, a tőke, az értéktöbbletet neki jutó részét ugyanennek a termelési tényezőnek két tulajdonosa között kénytelen elosztani. De az, hogy itt az átlagprofit megoszlásának nincs meghatározott, törvényszerű határa, nem törli el az átlagprofitnak mint az áruérték részének határát; mint ahogy az a körülmény, hogy egy vállal-

kozás két társtulajdonosa különböző külső körülményeknek megfelelően nem egyenlően osztozik a profiton, semmiképpen sem érinti e profit határait.

Ha tehát az áruértéknek az a része, amelyben a termelési eszközök értékéhez újonnan hozzátett munka testesül meg, különböző részekre válik szét, amelyek jövedelmek formájában egymással szemben önálló alakot öltenek, ebből korántsem következik, hogy a munkabért, profitot és földjáradékot konstituáló elemeknek kell tekinteni, amelyeknek összerakásából vagy összegéből maguknak az áruknak a szabályozó ára (natural price, prix nécessaire [természetes ár, szükséges ár]) ered; korántsem következik, hogy nem az áruérték — az állandó értékrész levonása után — az eredeti egység, amely e három részre válik szét, hanem fordítva, e három rész mindegyikének az ára van önállóan meghatározva s az áru ára csak e három egymástól független nagyság összeadásából jön létre. A valóságban az áruérték az eleve feltételezett nagyság, a munkabér, profit, földjáradék összértékének egésze, függetlenül attól, hogy milyen e részek viszonylagos nagysága egymáshoz képest. Az említett helytelen felfogás szerint a munkabér, profit, földjáradék három önálló értéknagyság s ezek összegysága hozza létre, határolja körül és szabja meg az áruérték nagyságát.

Mindenekelőtt világos, hogy ha az áruk árát a munkabér, profit és földjáradék konstituálja, ez egyaránt vonatkozna az áruérték állandó részére és a másik, a változó tőkét és az értéktöbbletet képviselő részre. Ezt az állandó részt tehát itt teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk, mert azoknak az áruknak az értéke, amelyekből áll, szintén a munkabér, profit és földjáradék értékének összegében oldódna fel. Mint már megjegyeztük, ez a nézet még magát a létét is tagadja egy ilyen állandó értékrésznek.

Világos továbbá, hogy itt minden értékfogalom eltűnik. Csak az ár képzete marad meg, abban az értelemben, hogy a munkaerő, a tőke és a föld birtokosainak bizonyos összegű pénzt fizetnek. De mi a pénz? A pénz nem dolog, hanem az érték meghatározott formája, tehát ismét csak feltételezi az értéket. Mondjuk tehát azt, hogy ezekért a termelési elemekért bizonyos mennyiségű aranyat vagy ezüstöt fizetnek, vagy hogy ezzel a mennyiséggel gondolatban egyenlősítik őket. De az arany és ezüst (és a felvilágosult közgazdász büszke erre a felismerésre) maguk is áruk, mint valamennyi többi áru. Az arany és ezüst árát tehát szintén a munkabér, profit és földjáradék határozza meg. Tehát nem határozhatjuk meg a munkabért, profitot és földjáradékot oly módon, hogy bizonyos mennyiségű arannyal és ezüsttel egyenlősítjük, hiszen ennek az aranynak és ezüstnek az értékét — amelyben mint egyenértékükben őket fel kellene becsülni — éppen

ennek a háromnak kell előbb meghatároznia, függetlenül az aranytól és ezüsttől, vagyis függetlenül minden áru értékétől, hiszen az érték éppen e három tényező terméke. Azt mondani tehát, hogy a munkabér, profit és földjáradék értéke abban áll, hogy ezek bizonyos mennyiségű arannyal és ezüsttel egyenlők, csak annyit jelentene, mintha azt mondanók, hogy bizonyos mennyiségű munkabérrel, profittal és földjáradékkal egyenlők.

Nézzük először a munkabért. Hiszen e szerint a felfogás szerint is a munkából kell kiindulni. Mi határozza hát meg a munkabér szabályozó árát, azt az árat, amely körül piaci árai ingadoznak?

Mondjuk, hogy a munkaerő kereslete és kínálata. De miféle munkaerőkeresletről van itt szó? A tőke részéről megnyilvánuló keresletről. A munka iránti kereslet tehát egyértelmű a tőkekínálattal. Ahhoz, hogy tőkekínálatról beszélhessünk, mindenekelőtt tudnunk kell, mi a tőke. Miből áll a tőke? Vegyük legegyszerűbb megjelenési formáját: pénzből és árukból. De a pénz csak az áru egyik formája. Tehát árukból. De az áruk értékét, a feltevés szerint, elsősorban az őket előállító munka ára, a munkabér határozza meg. A munkabér itt előfeltétel s az áruárak konstituáló elemének tekintik. Mármost ezt az árat, állítólag a munka kínálata és a tőke közti arány határozza meg. Magának a tőkének az ára egyenlő azoknak az áruknak az árával, amelyekből a tőke áll. A tőkének munka iránti kereslete egyenlő a tőke kínálatával. A tőke kínálata egyenlő adott árú árumennyiség kínálatával, ezt az árat pedig elsősorban a munka ára szabályozza, a munka ára viszont ismét csak az áruk árának azzal a részével egyenlő, amelyből a munkásnak munkájáért cserében átengedett változó tőke áll; azoknak az áruknak az árát pedig, amelyekből ez a változó tőke áll, elsősorban ismét a munka ára határozza meg; hiszen az áruk árát a munkabér, profit és földjáradék ára határozza meg. Ahhoz tehát, hogy a munkabért meghatározzuk, nem tételezhetjük fel eleve a tőkét, mert magának a tőkének az értékét is részben a munkabér határozza meg.

Azonkívül a konkurrenciának a kérdésbe való belekeverése mitsem segít rajtunk. A konkurrencia következtében a munka piaci ára emelkedik vagy csökken. De tegyük fel, hogy a munka kereslete és kínálata fedi egymást. Akkor mi határozza meg a munkabért? A konkurrencia. De hisz éppen azt feltételeztük, hogy a konkurrencia már nem meghatározó, hogy két ellentétes irányú erejének egyensúlya következtében hatása megszűnik. Mi a munkabér természetes árát keressük éppen, vagyis a munkának azt az árát, amelyet nem a konkurrencia szabályoz, hanem amely megfordítva, szabályozza a konkurrenciát.

Nem marad más hátra, mint hogy a munka szükséges árát a

munkás szükséges létfenntartási eszközeivel határozzuk meg. De ezek a létfenntartási eszközök áruk, amelyeknek ára van. A munka árát tehát a szükséges létfenntartási eszközök ára határozza meg, a létfenntartási eszközök árát pedig, mint minden egyéb áru árát is, elsősorban a munka ára határozza meg. Ily módon a munkának a létfenntartási eszközök ára által meghatározott árát a munka ára határozza meg. A munka árát a munka ára határozza meg. Más szóval, nem tudjuk, mi határozza meg a munka árát. A munkának itt egyáltalában azért van ára, mert árunak tekintik. Ahhoz tehát, hogy a munka áráról beszélhessünk, tudnunk kell, mi az ár egyáltalában. De hogy mi az ár egyáltalában, azt ezen az úton éppenséggel nem tudjuk meg.

De tegyük fel, hogy ezen az örvendetes módon meghatároztuk a munka szükséges árát. Mi a helyzet mármost az átlagprofittal, a minden egyes tőke által normális viszonyok között elért profittal, amely az áru második áreleme. Az átlagprofitot a profit átlagos rátájának kell meghatároznia; mi határozza meg ez utóbbit? A tőkések közti konkurrencia? De ez a konkurrencia már feltételezi a profit létét. Feltételez — akár egyazon, akár különböző termelési ágakban előforduló — különböző profitrátákat, tehát különböző profitokat. A konkurrencia csak annyiban gyakorolhat hatást a profitrátára, amennyiben hat az áruk árára. A konkurrencia csak azt érheti el, hogy a termelők a termelés egyazon területén áruikat azonos árakon adják el, és hogy különböző termelési területeken olyan árakon adják el áruikat, amelyek azonos profitot biztosítanak nekik, azonos százalékos pótlékot az árunak a munkabér által részben már meghatározott árához. A konkurrencia tehát csak a profitráta egyenlőtlenségeit egyenlítheti ki. Ahhoz, hogy egyenlőtlen profitrátákat ki lehessen egyenlíteni, a profitnak mint az áruár elemének már meg kell lennie. A konkurrencia nem hozza létre a profitrátát. Emeli vagy süllyeszti azt, de nem ő hozza létre a kiegyenlítődéskor jelentkező színvonalat. S amikor a profit szükséges rátájáról beszélünk, akkor éppen a konkurrencia mozgásaitól független profitrátára vagyunk kíváncsiak, amely a konkurrenciát a maga részéről szabályozza. Az átlaprofitráta akkor jelenik meg, amikor az egymással konkurráló tőkések erői egyensúlyban vannak. Ezt az egyensúlyt létrehozhatja a konkurrencia, de az ebben az egyensúlyi helyzetben megjelenő profitrátát nem. Mármost, mihelyt ez az egyensúly helyreállt, miért 10 vagy 20 vagy 100% az általános profitráta? A konkurrencia következtében. De éppen ellenkezőleg, a konkurrencia szüntette meg azokat az okokat, amelyek a 10 vagy 20 vagy 100%-tól való eltéréseket előidézték. Olyan áruárat hozott létre, amelynél minden egyes tőke, nagysága arányában, azonos profitot hoz. Ennek a profitnak a nagysága azonban függet-

len tőle. A konkurrencia csak újra meg újra visszavezeti az eltéréseket erre a nagyságra. Az egyik ember konkurrál a másikkal s a konkurrencia kényszeríti, hogy áruját ugyanazon az áron adja el, mint amaz. De miért 10 vagy 20 vagy 100 ez az ár?

Nem marad tehát más hátra, mint az, hogy a profitrátát és ezért a profitot is az áru árához — amelyet eddig a pontig a munkabér határozott meg — járuló, érthetetlen módon meghatározott pótlékként magyarázzuk. Az egyetlen, amit a konkurrencia elárul nekünk, az, hogy ennek a profitrátának adott nagyságnak kell lennie. Ezt azonban már korábban is tudtuk, amikor általános profitrátáról és a profit „szükséges áráról" beszéltünk.

Teljesen felesleges, hogy ezt az együgyű eljárást a földjáradékkal újra végigcsináljuk. Enélkül is világos, hogy — ha valamennyire is következetesen járunk el — a látszat az lesz, hogy profit és földjáradék érthetetlen törvények által meghatározott puszta árpótlékok az áru árához, amelyet elsősorban a munkabér határoz meg. Egyszóval, a konkurrenciára hárul a feladat, hogy a közgazdászok minden értelmetlenségét megmagyarázza, holott fordítva, a közgazdászoknak kellene megmagyarázniok a konkurrenciát.

Ha mármost figyelmen kívül hagyjuk ezt a képzelődést, hogy a profitot és földjáradékot, ezeket az értékalkatrészeket a forgalom hozta létre, vagyis az eladásból származnak — s a forgalom sohasem adhat olyat, amit előzőleg nem adtak neki —, akkor a dolog egyszerűen a következőkben foglalható össze:

Tegyük fel, hogy az áru munkabér által meghatározott ára = 100; a profitráta a munkabér 10%-a, a földjáradék pedig a munkabér 15%-a. Akkor az áru ára, amelyet a munkabér, profit és földjáradék összege határoz meg, 125. Ez a 25 pótlék nem származhat az áru eladásából. Mert mindazok, akik árut adnak el egymásnak, 125-ért adják el azt, ami mindegyiküknek 100 munkabérbe került; ez pontosan ugyanazt jelenti, mintha valamennyien 100-ért adnának el. Ezt a műveletet tehát a forgalmi folyamattól függetlenül kell megvizsgálnunk.

Ha a három szereplő az árun, amely most 125-be kerül, osztozik — és mitsem változtat a dolgon, ha a tőkés először eladja az árut 125-ért, azután fizet a munkásnak 100-at, magának 10-et, a földbirtokosnak pedig 15-öt —, akkor a munkás az érték és a termék $^4/_5$-ét kapja, vagyis 100-at. A tőkés $^2/_{25}$-öt kap az értékből és a termékből, a földjáradék élvezője pedig $^3/_{25}$-öt. A tőkés, minthogy 125-ért és nem 100-ért ad el, csak $^4/_5$-öt ad a munkásnak abból a termékből, amelyben annak munkája megtestesül. Ugyanaz volna tehát a helyzet, ha 80-at adott volna a munkásnak és 20-at tartott volna vissza, amiből 8 neki, 12 a járadékosnak jutna. Ebben az esetben értékén adta volna

el az árut, mert az árpótlékok valójában az áru értékétől — amelyet a fenti feltevés szerint a munkabér értéke határoz meg — független emelések. Kerülő úton oda lyukadunk ki, hogy e szerint az elképzelés szerint a „munkabér" szó, 100, egyenlő a termék értékével, azaz = azzal a pénzösszeggel, amelyben ez a meghatározott munkamennyiség megtestesül, de ez az érték megint különbözik a reálbértől, tehát többletet tesz lehetővé. Csakhogy ezt a többletet itt az árhoz hozzátett névleges pótlékokkal érik el. Ha tehát a munkabér 100 helyett 110-zel lenne egyenlő, akkor a profit szükségszerűen 11 lenne, a földjáradék pedig $16^1/_2$, az áru ára tehát = $137^1/_2$. Ez az arányt nem változtatná meg. Minthogy azonban az elosztást mindig bizonyos százalékoknak a munkabérhez való névleges hozzácsapása útján érnék el, az ár a munkabérrel együtt emelkedne és süllyedne. A munkabért itt először egyenlősítik az áru értékével, azután ismét különválasztják tőle. A valóságban azonban az egész, egy értelmetlen kerülővel, oda lyukad ki, hogy az áru értékét a benne foglalt munkamennyiség, a munkabér értékét pedig a szükséges létfenntartási eszközök ára határozza meg, s az értéknek a munkabér feletti többlete alkotja a profitot és a földjáradékot.

Az áruk értékének felbomlása — a termelésükben elhasznált termelési eszközök értékének levonása után —, ennek az adott, az árutermékben tárgyiasult munkamennyiség által meghatározott értéktömegnek három alkotórészre való felbomlása, amelyek mint munkabér, profit és földjáradék önálló és egymástól független jövedelemformák alakját öltik, ez a felbomlás a tőkés termelés látható felszínén s ezért a termelés ettől elvakított szereplőinek elképzelésében fonák alakban mutatkozik.

Egy tetszőleges áru összértéke például = 300, ebből 200 a termelésében elhasznált termelési eszközöknek, vagyis az állandó tőke elemeinek értéke. Marad tehát 100, mint az ehhez az áruhoz termelési folyamata során hozzátett új érték összege. Ez a 100 új érték az egész, ami a három jövedelemforma közti felosztás céljára rendelkezésre áll. Ha a munkabér = x, a profit = y, a földjáradék = z, akkor az $x + y + z$ összeg az általunk vizsgált esetben mindig = 100. A gyárosok, kereskedők és bankárok, továbbá a vulgáris közgazdászok elképzelésében azonban ez egészen másképpen történik. Szerintük nem az áru értéke van adva — a termelésében elhasznált termelési eszközök értékének levonása után — 100-zal, amely 100 azután x-re, y-ra és z-re oszlik. Ellenkezőleg, szerintük az áru ára egyszerűen összetevődik a munkabérnek, a profitnak és a földjáradéknak egymástól és az áru értékétől függetlenül meghatározott értéknagyságaiból, úgyhogy x, y, z mindegyike önmagában önállóan adva van és meg van határozva és csak ezeknek a nagyságoknak az összegéből — amely

kisebb vagy nagyobb lehet 100-nál — jöhet létre magának az árunak az értéknagysága, mint ezeknek az értékét alkotó elemeknek az összeadásából származó eredmény. Ez a quid pro quo [felcserélés] elkerülhetetlen:

Először, mert az áru értékalkatrészei mint önálló jövedelmek kerülnek szembe egymással, amelyeket mint ilyeneket három egymástól teljesen különböző termelési tényezőre, a munkára, a tőkére és a földre vonatkoztatnak s amelyek ezért látszólag ezekből származnak. A munkaerő, a tőke, a föld tulajdona az oka annak, hogy az árunak ezek az értékalkatrészei ezeknek a megfelelő tulajdonosoknak jutnak, tehát jövedelmekké változnak ezek számára. De az érték nem a jövedelemmé változásból ered, hanem meg kell lennie, még mielőtt jövedelemmé változhat, mielőtt ezt az alakot öltheti. Az ennek ellenkezőjét mutató látszat szükségképpen annál erősebb, mert e három rész egymással szembeni viszonylagos nagyságának meghatározása olyan különböző fajta törvények útján történik, amelyekről a felszínen korántsem tűnik ki, hogy összefüggenek magával az áruk értékével és hogy ez szabja meg őket.

Másodszor: Láttuk, hogy a munkabér általános emelkedése vagy csökkenése — minthogy, egyébként változatlan körülmények között, az általános profitráta ellenkező irányú mozgását idézi elő — megváltoztatja a különböző áruk termelési árait, az egyiket emeli, a másikat csökkenti aszerint, hogy milyen a tőke átlagos összetétele az illető termelési területeken. Ily módon itt, legalábbis egyes termelési területeken a tapasztalat azt mutatja, hogy az áru átlagára azért emelkedik, mert a munkabér emelkedett és azért csökken, mert a munkabér csökkent. A „tapasztalat" azt nem mutatja meg, hogy ezeket a változásokat rejtett módon az áruknak a munkabértől független értéke szabályozza. Ha ellenben a munkabéremelkedés helyi jellegű, csak egyes termelési területeken, sajátos körülmények folytán megy végbe, akkor ezeknél az áruknál megfelelő névleges áremelkedés következhet be. Egy árufajta viszonylagos értékének ez az emelkedése a többi áruéhoz képest, amelyek számára a munkabér nem változott, ekkor csak ellenhatás az ellen, hogy az értéktöbbletnek a különböző termelési területekre való egyenletes megoszlásában helyi zavar keletkezik, csak eszköz arra, hogy a különleges profitráták az általános profitrátává egyenlítődjenek ki. Az itt szerzett „tapasztalat" ismét az, hogy az árat a munkabér határozza meg. A tapasztalat tehát mindkét esetben azt mutatja, hogy a munkabér határozza meg az áruk árát. De a tapasztalat nem mutatja meg ennek az összefüggésnek a rejtett okát. Továbbá: a munka átlagárát, vagyis a munkaerő értékét a szükséges létfenntartási eszközök termelési ára határozza meg.

Ha ez utóbbi emelkedik vagy csökken, az előbbi is ezt teszi. A tapasztalat itt ismét azt mutatja, hogy összefüggés van a munkabér és az áruk ára között; de az ok okozatnak s az okozat oknak tetszhet, ahogyan ez a piaci árak mozgása esetében is történik, amikor a munkabér átlag fölé való emelkedésének az felel meg, hogy a piaci árak a virágzással kapcsolatban a termelési árak fölé emelkednek, a munkabér ezt követő átlag alá süllyedésének pedig az, hogy a piaci árak a termelési árak alá süllyednek. Ha a piaci árak ingamozgásait figyelmen kívül hagyjuk, annak, hogy a termelési árak az áruk értékétől függenek, nyilvánvalóan mindig meg kellene hogy feleljen az a tapasztalat, hogy ha a munkabér emelkedik, a profitráta csökken és megfordítva. De láttuk, hogy a profitrátát meghatározhatják az állandó tőke értékének változásai, a munkabér változásaitól függetlenül; úgyhogy munkabér és profitráta egymással ellenkező irány helyett azonos irányban is változhatnak, a kettő együtt emelkedhet vagy süllyedhet. Ha az értéktöbblet rátája közvetlenül egybeesne a profitrátával, ez nem volna lehetséges. Még akkor is, ha a munkabér a létfenntartási eszközök árának emelkedése következtében emelkedik, a profitráta a munka nagyobb intenzitása vagy a munkanap meghosszabbítása következtében változatlan maradhat, sőt emelkedhet. Mindezek a tapasztalatok megerősítik azt a látszatot, amelyet az értékalkatrészek önálló, fonák formája kelt, hogy az áruk értékét vagy kizárólag a munkabér, vagy a munkabér és a profit együtt határozza meg. Mihelyt a munkabérrel kapcsolatban általában ez a látszat, tehát úgy tűnik, mintha a munka ára és a munka által létrehozott érték egybeesne, a profitot és a földjáradékot illetően ez magától értetődik. Ezek árai, azaz pénzkifejezései ebben az esetben szükségképpen a munkától és a munka által létrehozott értéktől függetlenül szabályozódnak.

Harmadszor: Tegyük fel, hogy az áruk értékei vagy az ezektől csak látszólag független termelési árak a gyakorlatban közvetlenül, állandóan egybeesnek az áruk piaci áraival, nem pedig csak a piaci árak állandó ingadozásainak folytonos kiegyenlítődése útján, mint szabályozó átlagárak, érvényesülnek. Tegyük fel továbbá, hogy az újratermelés mindig ugyanazon változatlan feltételek mellett történik, tehát a munka termelékenysége a tőke minden elemében állandó. Tegyük fel végül, hogy az áruterméknek az az értékrésze, amely a termelés minden egyes területén azáltal jön létre, hogy új munkamennyiséget, tehát újonnan termelt értéket tesznek hozzá a termelési eszközök értékéhez, mindig változatlan arányokban oszlik munkabérre, profitra és földjáradékra, úgyhogy a valóban fizetett munkabér, a valóban realizált profit és a valóságos földjáradék állandóan közvet-

lenül egybeesik a munkaerő értékével, az összértéktöbbletnek az összes tőke minden egyes önállóan működő részét az átlagprofitráta folytán megillető részével, és azokkal a határokkal, amelyek közé a földjáradék ezen az alapon normális körülmények között szorul. Egyszóval tegyük fel, hogy a társadalmi értéktermék elosztása és a termelési árak szabályozása tőkés alapon történik, de úgy, hogy a konkurrencia nem játszik szerepet.

Még ilyen feltételek mellett, amikor tehát az áruk értéke állandó lenne és ilyennek mutatkozna, amikor az áruterméknek jövedelmekben feloldódó értékrésze állandó nagyság maradna, és mindig mint ilyen jelenne meg, amikor végül ez az adott és állandó értékrész mindig változatlan arányban válna szét munkabérre, profitra és földjáradékra — még ilyen feltételek mellett is a valóságos mozgás szükségképpen fonák alakban jelenne meg: nem mint egy eleve adott értéknagyság szétválása három részre, amelyek egymástól független jövedelemformákat öltenek, hanem megfordítva, mintha ez az értéknagyság jönne létre a függetlenül és önmagukban önállóan meghatározott, őt összetevő elemek — a munkabér, a profit és a földjáradék — összegéből. Ez a látszat elkerülhetetlenül felmerülne, mert az egyes tőkék és árutermékeik valóságos mozgásában nem az áruk értéke látszik a szétválás előfeltételének, hanem megfordítva, azok az alkatrészek, amelyekre az áruk értéke szétválik, szerepelnek mint ez érték előfeltételei. Először is láttuk, hogy az áruk önköltségi ára minden tőkés előtt adott nagyságnak tűnik és a valóságos termelési árban mindig mint ilyen lép fel. Az önköltségi ár pedig egyenlő az állandó tőke — vagyis az előlegezett termelési eszközök — értékével plusz a munkaerő értékével, amely azonban a termelés szereplői számára az ésszerűtlen „munka ára" formában jelenik meg, úgyhogy a munkabér egyben a munkás jövedelmeként mutatkozik. A munka átlagos ára adott nagyság, mert a munkaerő értékét, mint minden más áruét, az újratermeléséhez szükséges munkaidő határozza meg. De ami az áruknak munkabérben feloldódó értékrészét illeti, ez nem abból származik, hogy ezt a munkabérformát magára ölti, hogy a tőkés a munkabér megjelenési formájában előlegezi a munkásnak annak osztályrészét saját termékéből, hanem abból, hogy a munkás a munkabérének megfelelő egyenértéket termel, azaz napi vagy évi munkájának egy része a munkaereje árában foglalt értéket termeli. A munkabért azonban szerződésileg kikötik, még mielőtt a neki megfelelő egyenértéket megtermelték. Ennélfogva a munkabér mint árelem, amelynek nagysága adva van, még mielőtt az áru és az áruérték létrejött, mint az önköltségi ár alkotórésze, látszólag nem olyan rész, amely önálló formában válik le az áru összértékéről, hanem megfordítva, adott nagyság,

amely az összérték előfeltétele, azaz ár- illetve értékképző. Hasonló szerepet ahhoz, amelyet a munkabér játszik az áru önköltségi árában, tölt be az átlagprofit az áru termelési árában, mert a termelési ár egyenlő az önköltségi árral plusz az előlegezett tőkére számított átlagprofittal. Ez az átlagprofit a gyakorlatban, magának a tőkésnek az elképzelésében és számításában úgy szerepel, mint szabályozó elem, nemcsak abban az értelemben, hogy meghatározza a tőkéknek egyik befektetési területről a másikra való átvitelét, hanem valamennyi olyan eladásra és szerződésre vonatkozóan is, amelyek hosszabb időszakon át tartó újratermelési folyamatot fognak át. De ha így szerepel, akkor az átlagprofit eleve adott nagyság, amely valójában független a termelés bármely egyes területén termelt, tehát még inkább az e területeken befektetett bármely egyes tőke által termelt értéktől és értéktöbblettől. Látszatra az átlagprofit nem az érték szétválásának eredménye, hanem ellenkezőleg, az árutermék értékétől független, az áruk termelési folyamatában eleve adott és az áruk átlagárát magát meghatározó nagyság, vagyis értékképző. Emellett az értéktöbblet, annak következtében, hogy különböző részei egymástól teljesen független formákká válnak szét, még sokkal konkrétabb formában is az áruértékképződés előfeltételének látszik. Az átlagprofit egy része, a kamat formájában, önállóan kerül szembe a működő tőkéssel, mint olyan elem, amely előfeltétele az áruk termelésének és értékének. Bármennyire ingadozik is a kamat nagysága, minden egyes pillanatban és minden egyes tőkés szempontjából adott nagyság, amely számára, az egyéni tőkés számára, belekerül az általa termelt áru önköltségi árába. Ugyanígy mutatkozik a földjáradék a szerződésileg megállapított haszonbér formájában a mezőgazdasági tőkés számára, és a helyiségek bére formájában a többi vállalkozó számára. Minthogy ezek a részek, amelyekre az értéktöbblet oszlik, az egyes tőkés számára mint az önköltségi ár elemei adva vannak, ezért látszólag, megfordítva, ezek hozzák létre az értéktöbbletet, az áru árának egyik részét, mint ahogy a munkabér a másik részét. Annak a nyitja, hogy miért jelennek meg az áruérték szétbomlásának ezek a termékei mindig az értékképződés előfeltételeiként, egyszerűen az, hogy a tőkés termelési mód, mint minden más termelési mód, nemcsak az anyagi terméket termeli folytonosan újra, hanem a társadalmi gazdasági viszonyokat, az anyagi termék létrejöttének gazdasági formai meghatározottságait is. Ezért eredménye állandóan előfeltételének látszik, ugyanúgy, ahogy előfeltételei — eredményeinek tűnnek. És éppen ugyanazon viszonyoknak ezt az állandó újratermelését előfeltételezi az egyes tőkés mint magától értetődőt, mint kétségbevonhatatlan tényt. Amíg a tőkés termelés mint ilyen fennáll, az újonnan hozzátett munka egy része

folyton munkabérré, egy másik része profittá (kamattá és vállalkozói nyereséggé), egy harmadik része pedig földjáradékká alakul. A termelés különböző tényezőinek tulajdonosai között megkötött szerződésekben ezt feltételezik, s ez a feltételezés helyes, bármennyire ingadoznak is minden egyes esetben a nagyságviszonyok. Azt a meghatározott alakot, amelyben az értékrészek egymással szemben felléphnek, előre feltételezik, mert folytonosan újratermelik, és folytonosan újratermelik, mert mindig előre feltételezik.

Igaz ugyan, a tapasztalat és a jelenségek felszíne azt is mutatja, hogy a piaci árak — a tőkés szemében valójában kizárólag ezeknek hatásában mutatkozik meg az értékmeghatározás — nagyságukat tekintve egyáltalán nem függenek ezektől az előfeltételezésektől; nem aszerint igazodnak, hogy a szerződés magas vagy alacsony kamatot, illetve járadékot kötött-e ki. De a piaci árak egyetlen állandósága a változás, és huzamosabb időszak alatti átlaguk éppen a munkabér, profit és földjáradék megfelelő átlagait eredményezi mint állandó, tehát a piaci árakon végső soron uralkodó nagyságokat.

Másrészt igen egyszerűnek tűnik az a gondolat, hogy ha a munkabér, profit és földjáradék azért értékképzők, mert az értéktermelés előfeltételeinek látszanak s az egyes tőkés számára mint előfeltételek belekerülnek az önköltségi árba és a termelési árba, akkor az állandó tőkerész, amelynek értéke, mint adott nagyság, minden áru termelésébe belekerül, szintén értékképző. De az állandó tőkerész nem egyéb, mint áruk és ezért áruértékek összege. Az eredmény tehát az az ízetlen tautológia, hogy az áruérték létrehozója és oka az áruérték.

Ha azonban a tőkésnek némileg érdekében állana kissé elgondolkodni ezen — s gondolkodását, mint tőkését, kizárólag érdeke és érdeksugallta indítékai szabják meg —, akkor a tapasztalat megmutatja neki, hogy az a termék, amelyet ő maga termel, más termelési területekre kerül át állandó tőkerészként, e más termelési területek termékei pedig az ő termékébe kerülnek bele állandó tőkerészként. Minthogy számára, ha új termelésről van szó, az újonnan hozzátett érték látszólag a munkabér, profit és földjáradék nagyságaiból jön létre, ez a látszat érvényes az állandó részre is, amely más tőkések termékeiből áll; ezért az állandó tőkerész ára és vele az áruk összértéke — igaz, hogy olyan módon, amelyet nem lehet teljesen nyomon követni — végső soron arra az értékösszegre redukálódik, amely az önálló, különböző törvények által szabályozott és különböző forrásokból fakadó értékképzők, a munkabér, a profit és a földjáradék összeadásából jön létre.

Negyedszer. Az, hogy az árukat értékükön adják-e el vagy sem, tehát maga az értékmeghatározás, az egyes tőkés számára teljesen

közömbös. Az értékmeghatározás már eleve olyan valami, ami az ő háta mögött, tőle független viszonyok hatására történik, mert nem az értékek, hanem a tőlük eltérő termelési árak a szabályozó átlagárak a termelés minden területén. Az értékmeghatározás mint olyan csak annyiban érdekli az egyes tőkést és csak annyiban határozza meg őt és a tőkét a termelés minden egyes területén, hogy annak a munkamennyiségnek a csökkenése vagy növekedése, amely a munka termelőerejének növekedése vagy csökkenése következtében az áruk termeléséhez szükséges, az első esetben lehetővé teszi számára, hogy a meglevő piaci árak mellett extraprofitra tegyen szert, a másodikban pedig arra kényszeríti őt, hogy az áruk árát emelje, mert minden termékrészre, illetve minden egyes árura több munkabér, több állandó tőke, tehát több kamat is esik. Az egyes tőkést csak annyiban érdekli az értékmeghatározás, amennyiben az áru termelési árát a maga számára növeli vagy csökkenti, amennyiben tehát őt kivételes helyzetbe juttatja.

Ezzel szemben úgy látja, hogy a munkabér, kamat és földjáradék a szabályozó határai nemcsak annak az árnak, amelyen a profitnak őt mint működő tőkést megillető részét, a vállalkozói nyereséget realizálhatja, hanem annak az árnak is, amelyen egyáltalában el kell tudnia adni az árut, hogy az újratermelést folytatni lehessen. Az egyes tőkés számára teljesen mellékes, hogy realizálja-e az eladásnál az áruban rejlő értéket és értéktöbbletet vagy sem, feltéve, hogy az árból a számára a munkabér, kamat és földjáradék által egyénileg adott önköltségi áron felül futja a szokásos vagy annál nagyobb vállalkozói nyereségre. Ezért az ő szemében, ha az állandó tőkét figyelmen kívül hagyja, a munkabér, a kamat és a földjáradék az áru árának határt szabó, tehát azt létrehozó, meghatározó elemeknek mutatkoznak. Ha például sikerül a munkabért a munkaerő értéke alá, tehát normális szintje alá szorítania, ha sikerül alacsonyabb kamatlábra tőkét szereznie és a járadék normális szintje alatti bérleti díjat fizetnie, akkor teljesen közömbös számára, hogy a terméket értékén alul, sőt az általános termelési áron alul adja-e el, tehát az áruban foglalt többletmunka egy részét ingyen engedi át. Ez még az állandó tőkerészre is vonatkozik. Ha például egy gyáros a nyersanyagot termelési árán alul veheti meg, ez akkor is megóvja őt a veszteségtől, ha ezt az anyagot a kész áruban ismét csak termelési áron alul adja el. Vállalkozói nyeresége változatlan maradhat, sőt növekedhet, ha az áru árának azon elemek feletti többlete, amelyeket meg kell fizetni, egyenértékkel kell pótolni, változatlan marad vagy nő. De a termelési eszközök értékén kívül — amelyek mint adott árnagyságok kerülnek bele áruinak termelésébe — éppen a munkabér, a kamat és a földjáradék kerülnek

bele ebbe a termelésbe mint határt vonó és szabályozó árnagyságok. A tőkés tehát ezeket látja az áruk árát meghatározó elemeknek. Ebből a szempontból tekintve a látszat az, hogy a vállalkozói nyereséget vagy a konkurrencia véletlen feltételeitől függő piaci áraknak az áruk ez árelemek által meghatározott, immanens értéke feletti többlete határozza meg; vagy, ha a vállalkozói nyereség maga meghatározó módon közrejátszik a piaci ár kialakításában, ez a nyereség viszont a vevők és eladók közti konkurrenciától függőnek tűnik.

Mind az egyes tőkések egymásközti konkurrenciájában, mind a világpiaci konkurrenciában a munkabér, a kamat és a földjáradék adott és előre feltételezett nagyságai mint állandó és szabályozó nagyságok kerülnek bele a számításba; állandóak nem abban az értelemben, hogy nagyságuk nem változik, hanem abban az értelemben, hogy minden egyes esetben adottak és állandó határai a szüntelenül ingadozó piaci áraknak. Például a világpiaci konkurrenciában kizárólag arról van szó, hogy az adott munkabér, kamat és földjáradék mellett az adott általános piaci árakon vagy azokon alul előnyösen, azaz megfelelő vállalkozói nyereség realizálásával lehet-e az árukat eladni. Ha az egyik országban a munkabér és a föld ára alacsony, a tőkekamat viszont magas, mert a tőkés termelési mód itt általában nem fejlett, egy másik országban viszont a munkabér és a föld ára névlegesen magas, a tőkekamat viszont alacsony, akkor a tőkés az egyik országban több munkát és földet használ fel, a másikban viszonylag több tőkét. Annak kiszámításában, hogy mennyire lehetséges a konkurrencia kettőjük között, ezek a tényezők meghatározó elemekként játszanak közre. Ily módon a tapasztalat elméletileg, a tőkés érdeksugallta számítása pedig gyakorlatilag azt mutatja itt, hogy az áruk árát a munkabér, a kamat és a földjáradék, azaz a munkának, a tőkének és a földnek az ára határozza meg és ezek az árelemek valóban az árat szabályozó, létrehozó tényezők.

Természetesen mindig marad emellett egy olyan elem, amely nem előfeltétel, hanem az áruk piaci árának következménye, mégpedig az a többlet, amely a fenti elemek — a munkabér, kamat és földjáradék — összeadásából létrejött önköltségi ár fölött mutatkozik. Ezt a negyedik elemet látszólag minden egyes esetben a konkurrencia határozza meg, továbbá, az esetek átlagában, az átlagprofit, amelyet ismét ugyanez a konkurrencia szabályoz, csak hosszabb időszakok során.

Ötödször. A tőkés termelési mód alapján az, hogy az újonnan hozzátett munkát megtestesítő értéket jövedelemformákra, munkabérre, profitra és földjáradékra bontják, annyira magától értetődővé válik, hogy ezt az eljárást ott is alkalmazzák, ahol e jövedelemformák lété-

nek feltételei eleve hiányzanak (nem is beszélve elmúlt történelmi időszakokról, amire a földjáradék tárgyalása során közöltünk példákat). Vagyis párhuzamot vonva mindent e jövedelemformákba sorolnak be.

Ha egy önálló dolgozó — vegyünk példának egy kisparasztot, mert itt mind a három jövedelemforma alkalmazható — a maga számára dolgozik és saját termékét eladja, akkor, először, saját munkáltatójának (tőkésének) tekintik, aki önmagát mint munkást alkalmazza, azután pedig saját földtulajdonosának, aki önmagát mint bérlőjét alkalmazza. Az ilyen paraszt magának mint bérmunkásnak munkabért fizet, magának mint tőkésnek profitot igényel és magának mint földtulajdonosnak járadékot fizet. Ha feltételezzük, hogy az általános társadalmi alap a tőkés termelési mód és a neki megfelelő viszonyok, akkor ez a besorolás helyes annyiban, hogy nem saját munkájának, hanem a termelési eszközök tulajdonának — amelyek itt általában már tőke formáját öltötték — köszönheti, hogy saját többletmunkáját elsajátíthatja. Továbbá, ha termékét áruként termeli, tehát függ annak árától (és még ha nem is függ tőle, ezt az árat akkor is számításba lehet venni), az általa értékesíthető többletmunka tömege nem magának a többletmunkának a nagyságától, hanem az általános profitrátától függ; ugyanígy az a többlet is, amely az értéktöbbletnek az általános profitráta által meghatározott része felett esetleg mutatkozik, megint csak nem az általa végzett munka mennyiségétől függ, hanem azt csak azért sajátíthatja el, mert ő a föld tulajdonosa. Minthogy egy ilyen, a tőkés termelési módnak nem megfelelő termelési formát is be lehet sorolni e termelési mód jövedelemformái közé — és bizonyos fokig nem is helytelenül —, annál inkább megerősödik az a látszat, hogy a tőkés viszonyok minden termelési mód természetes viszonyai.

Természetesen, ha a munkabért visszavezetik általános alapjára, vagyis a saját munkaterméknek arra a részére, amely a munkás egyéni fogyasztásába kerül bele; ha megszabadítják ezt a részt a tőkés korláttól és a fogyasztásnak addig a méretéig terjesztik ki, amelyet egyrészt a társadalom meglevő termelőereje (tehát saját munkájának mint valóban társadalmi munkának a társadalmi termelőereje) megenged, másrészt pedig az egyéniség teljes kifejlesztése megkövetel; ha továbbá a többletmunkát és a többlettermeket arra a mértékre korlátozzák, amely a társadalom adott termelési feltételei mellett szükséges egyrészt egy biztosítási és tartalékalap létesítéséhez, másrészt az újratermelésnek a társadalmi szükséglet által meghatározott fokú állandó bővítéséhez; végül, ha Nr. 1-be, a szükséges munkába, és Nr. 2-be, a többletmunkába belefoglalják azt a munkamennyiséget,

amelyet a társadalom még nem vagy már nem munkaképes tagjai számára a munkaképeseknek mindig el kell végezniük, azaz ha lehámozzák mind a munkabérről, mind az értéktöbbletről, mind a szükséges munkáról, mind a többletmunkáról a sajátosan tőkés jelleget — akkor már nem ezek a formák maradnak meg, hanem csak alapjaik, amelyek minden társadalmi termelési módban egyaránt megvannak.

A besorolás e fajtája egyébként korábban uralkodó termelési módoknak, pl. a hűbéri termelési módnak is sajátja. Olyan termelési viszonyokat, amelyek egyáltalán nem feleltek meg neki, teljességgel rajta kívül állottak, feudális viszonyokba soroltak, például Angliában ezt tették a tenures in common socage-zsel [szabad paraszti földbirtokok] (ellentétben a tenures on knight's service-szel [lovagi birtokok]), amelyek csak pénzbeli kötelezettségeket foglaltak magukban és csak nevükben voltak hűbériek.

Ötvenegyedik fejezet

ELOSZTÁSI VISZONYOK ÉS TERMELÉSI VISZONYOK

Az évente újonnan hozzátett munka által újonnan hozzáadott érték — így az évi terméknek az a része is, amelyben ez az érték megtestesül és amely az összhozadékból kivonható, tőle elválasztható — három részre válik tehát szét, amelyek három különböző jövedelemformát öltenek, s ezek a formák azt fejezik ki, hogy ennek az értéknek egy része a munkaerő tulajdonosát, egy másik része a tőke tulajdonosát és a harmadik része a földbirtok tulajdonosát illeti meg vagy ezeknek jut. E jövedelemformák tehát az elosztás viszonyai illetve formái, mert azokat a viszonyokat fejezik ki, amelyekben az újonnan termelt összérték a termelés különböző tényezőinek birtokosai között megoszlik.

A közkeletű felfogás ezeket az elosztási viszonyokat természeti viszonyoknak tartja, minden társadalmi termelés természetéből, általában az emberi termelés törvényeiből fakadó viszonyoknak. Nem tagadhatják ugyan, hogy a kapitalizmus előtti társadalmak más elosztási módokról tanúskodnak, de ezeket aztán mint e természetes elosztási viszonyok fejletlen, tökéletlen és burkolt, más színezetű válfajait magyarázzák, amelyek még nem jutottak el legtisztább kifejezésükig és legmagasabb formájukig.

Ebben az elképzelésben csak egyetlen dolog helytálló: bármiféle társadalmi termelésről (például az őseredetű indiai közösségnek vagy

a peruiak mesterségesebben kifejlődött kommunizmusának a termeléséről) van is szó, mindig különbséget lehet tenni a munkának azon része között, amelynek termékét a termelők és hozzátartozóik közvetlenül egyénileg fogyasztják el és — a termelő fogyasztásra kerülő részt nem tekintve — a munkának ama másik része között, amely mindig többletmunka, amelynek terméke mindig általános társadalmi szükségletek kielégítésére szolgál, bárhogyan osztják is el ezt a többlettermeket és bárki szerepel is e társadalmi szükségletek képviselőjeként. A különböző elosztási módok azonossága tehát oda lyukad ki, hogy azonosak akkor, ha különbségeiktől és sajátos formáiktól elvonatkoztatnak, ha csak a bennük levő egységet szögezik le, szemben különbségükkel.

A fejlettebb, kritikusabb elme elismeri ugyan az elosztási viszonyok történelmileg kifejlődött jellegét[60], de annál szilárdabban kitart amellett, hogy maguknak a termelési viszonyoknak a jellege nem változik, az emberi természetből fakad, tehát független minden történelmi fejlődéstől.

A tőkés termelési mód tudományos elemzése viszont, éppen fordítva, azt bizonyítja, hogy ez különleges fajta, történelmileg sajátosan meghatározott termelési mód; hogy miként minden más meghatározott termelési mód, ez is a társadalmi termelőerők és fejlődési formáik adott fokát tételezi fel mint történelmi feltételét — ez pedig olyan feltétel, amely maga is egy megelőző folyamat történelmi eredménye és terméke, s amelyből, mint adott alapjából, az új termelési mód kiindul; hogy az e sajátos, történelmileg meghatározott termelési módnak megfelelő termelési viszonyoknak — ama viszonyoknak, amelyekbe társadalmi életfolyamatukban, társadalmi életük termelésében lépnek az emberek egymással — sajátos, történelmi és átmeneti jellegük van; és végül, hogy az elosztási viszonyok lényegileg azonosak e termelési viszonyokkal, ezeknek a másik oldalát alkotják, úgyhogy mind az előbbiek, mind az utóbbiak történelmileg átmeneti jellegűek.

Az elosztási viszonyok vizsgálatánál elsősorban abból az állítólagos tényből indulnak ki, hogy az évi termék mint munkabér, profit és földjáradék oszlik el. De így kifejezve ez a tény nem helytálló. A termék egyfelől tőkére, másfelől jövedelmekre oszlik. E jövedelmek egyike, a munkabér, mindig csak azután ölti egy jövedelemnek, a munkás jövedelmének a formáját, hogy előtte *tőke formájában* állt szemben ugyanazzal a munkással. Az, hogy a termelt munkafeltételek és a munka

[60] *J. Stuart Mill:* „Some Unsettled Questions of Political Economy". London 1844.

termékei egyáltalán mint tőke szembekerülnek a közvetlen termelőkkel, eleve magában foglalja az anyagi munkafeltételek meghatározott társadalmi jellegét a munkásokkal szemben, és ezzel együtt a munkások meghatározott viszonyát a munkafeltételek birtokosaihoz és egymáshoz magában a termelésben. E munkafeltételek tőkévé válása viszont magában foglalja a közvetlen termelőknek a földtől való megfosztását és ennélfogva a földtulajdon meghatározott formáját.

Ha tehát a termék egy része nem változna tőkévé, akkor a másik rész nem öltené a munkabér, profit és földjáradék formáit.

Másrészt, ha a tőkés termelési mód feltételezi a termelési feltételek e meghatározott társadalmi alakját, állandóan újra is termeli ezt. Nemcsak az anyagi termékeket termeli, hanem állandóan újratermeli azokat a termelési viszonyokat, amelyekben ezeket a termékeket termelik, és ezzel a megfelelő elosztási viszonyokat is.

Persze azt lehet mondani, hogy már maga a tőke (és a földtulajdon, amelyet mint ellentétét magában foglalja) feltételez egy elosztást: azt, hogy a munkásokat megfosztják munkafeltételeiktől, hogy e feltételeket az egyének kisebbsége kezében koncentrálják, hogy a föld más egyének kizárólagos tulajdonában van, egyszóval mindazokat a viszonyokat, amelyeket az eredeti felhalmozásról szóló részben (I. köt. 24. fej.) tárgyaltunk. De ez az elosztás teljesen különböző attól, amit elosztási viszonyokon értenek, amikor ez utóbbiaknak, ellentétben a termelési viszonyokkal, történelmi jelleget tulajdonítanak. Ezen az elosztáson a különböző jogcímeket értik a terméknek arra a részére, amely az egyéni fogyasztásra jut. Ezzel szemben az előbbi elosztási viszonyok az alapjai azoknak a különleges társadalmi funkcióknak, amelyek magán a termelési viszonyon belül a termelés meghatározott szereplőinek jutnak osztályrészül, ellentétben a közvetlen termelőkkel. Ezek az elosztási viszonyok maguknak a termelési viszonyoknak és képviselőiknek sajátos társadalmi jelleget adnak. Ezek határozzák meg a termelés egész jellegét és egész mozgását.

A tőkés termelési módot eleve két vonás teszi jellegzetessé.

Először. Termékeit mint árukat termeli. Nem az különbözteti meg más termelési módoktól, hogy árut termel, hanem az, hogy termékének az az uralkodó és meghatározó jellege, hogy áru. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a munkás maga csak mint árueladó, s ennélfogva mint szabad bérmunkás, a munka tehát egyáltalában mint bérmunka lép fel. Az eddig kifejtettek után felesleges újból kimutatni, hogy a tőke és bérmunka viszonya határozza meg e termelési mód egész jellegét. Magának ennek a termelési módnak a fő szereplői, a tőkés és a bérmunkás, mint ilyenek csak a tőke és a bérmunka megtestesülései, megszemélyesülései, meghatározott társadalmi jellegek,

amelyeket a társadalmi termelési folyamat az egyénekre rányom, e meghatározott társadalmi termelési viszonyok termékei.

Az a jelleg, amelyet 1. a termék mint áru, és 2. az áru mint a tőke terméke magára ölt, már magában foglalja az összes forgalmi viszonyokat, vagyis egy meghatározott társadalmi folyamatot, amelyen a termékeknek át kell menniök s amelyben meghatározott társadalmi jelleget öltenek; magában foglalja a termelés szereplőinek ugyanúgy meghatározott viszonyait, amelyek e szereplők termékének értékesítését és akár létfenntartási eszközzé, akár termelési eszközzé való visszaváltoztatását meghatározzák. De még ha ezt figyelmen kívül hagyjuk is, a terméknek mint árunak, illetve az árunak mint tőkés módon termelt árunak a fenti két jellegéből folyik az egész értékmeghatározás és az össztermelésnek az érték által való szabályozása. Az értéknek ebben az egészen sajátos formájában a munka egyrészt csak mint társadalmi munka jön számításba; másrészt ennek a társadalmi munkának az elosztását és kölcsönös kiegészítését, a termékei közti anyagcserét, a társadalmi gépezetnek való alávetését és abba való beillesztését az egyes tőkés termelők véletlenszerű, egymást kölcsönösen megsemmisítő cselekvésére bízzák. Minthogy ezek csak mint árutulajdonosok állnak szemben egymással és mindegyik igyekszik a maga áruját a lehető legdrágábban eladni (látszólag magának a termelésnek a szabályozásában is csak önkényük irányítja őket), a belső törvény csak konkurrenciájuk, egymásra gyakorolt kölcsönös nyomásuk útján érvényesül, ami által az eltérések kölcsönösen kiegyenlítődnek. Az érték törvénye itt csak mint belső törvény, az egyes szereplőkkel szemben mint vak természeti törvény hat és a termelés társadalmi egyensúlyát annak véletlen ingadozásai közepette juttatja érvényre.

Továbbá, már az áruban és még inkább az áruban mint a tőke termékében bennefoglaltatik a termelés társadalmi meghatározásainak eldologiasodása és a termelés anyagi alapjainak megszemélyesülése, ami az egész tőkés termelési módot jellemzi.

Másodszor. A tőkés termelési mód második sajátosan jellemző vonása az értéktöbblettermelés mint a termelés közvetlen célja és meghatározó indítéka. A tőke lényegében tőkét termel s ezt csak azáltal teszi, hogy értéktöbbletet termel. A relatív értéktöbblet vizsgálatánál, továbbá az értéktöbblet profittá való átváltozásának vizsgálatánál láttuk, hogy ezen alapul a tőkés korszakra jellemző termelési mód — a munka társadalmi termelőerői fejlődésének különleges formája, ahol azonban ezek az erők mint a tőkének a munkással szemben önállósult erői fejlődnek, tehát egyenes ellentétben a munkás saját fejlődésével. Az érték és az értéktöbblet kedvéért folyó termelés —

mint ez a további kifejtés során bebizonyult — magában foglalja azt az állandóan ható tendenciát, hogy az áru termeléséhez szükséges munkaidőt, vagyis az áru értékét a mindenkori társadalmi átlag alá csökkentsék. Az a törekvés, hogy az önköltségi árat minimumára csökkentsék, a legerősebb ösztönzővé válik a munka társadalmi termelőerejének fokozására, amely azonban itt csak a tőke termelőereje állandó fokozásának látszik.

Az a hatalom, amelyre a tőkés mint a tőke megszemélyesülése a közvetlen termelési folyamatban szert tesz, az a társadalmi funkció, amelyet mint a termelés vezetője és ura betölt, lényegileg különbözik a rabszolgákkal, jobbágyokkal stb. folytatott termelésen alapuló hatalomtól.

Ugyanakkor, amikor a tőkés termelés alapján a közvetlen termelők tömegével termelésük társadalmi jellege szigorú szabályozó hatalom formájában és a munkafolyamat tökéletes hierarchiába tagolt társadalmi gépezete formájában áll szemben — ez a hatalom azonban hordozóit csak mint a munkafeltételeknek a munkával szemben való megszemélyesülését illeti meg, nem pedig, ahogyan a korábbi termelési formákban, mint politikai vagy teokratikus uralkodókat —, e hatalom hordozói, vagyis maguk a tőkések között, akik csak mint árutulajdonosok állnak szemben egymással, a legteljesebb anarchia uralkodik, amelyben a termelés társadalmi összefüggése csak mint mindenható természeti törvény érvényesül az egyéni önkénnyel szemben.

Csak azért, mert a munka a bérmunka formájában s a termelési eszközök a tőke formájában előfeltételek voltak — tehát csak a termelés két fontos tényezőjének e sajátos társadalmi alakja következtében — jelenik meg az érték (termék) egyik része mint értéktöbblet s ez az értéktöbblet mint profit (földjáradék), mint a tőkés nyeresége, mint pótlólagos, rendelkezésére álló, őt megillető gazdagság. De csak azért, mert ez a rész ily módon mint a *tőkés profitja* jelenik meg, jelennek meg az újratermelés bővítésére hivatott s a profit egy részét alkotó pótlólagos termelési eszközök mint új pótlólagos tőke, általában az újratermelési folyamat bővítése pedig mint tőkés felhalmozási folyamat.

Bár a munka bérmunkaformája döntő jelentőségű az egész folyamat jellege és magának a termelésnek a sajátos módja szempontjából, nem a bérmunka határozza meg az értéket. Az értékmeghatározásban általában a társadalmi munkaidőről van szó, arról a munkamennyiségről, amellyel a társadalom egyáltalában rendelkezhet, s amelynek a különböző termékek által történő felszívása határozza meg bizonyos fokig az illető termékek megfelelő társadalmi jelentőségét.

Az a meghatározott forma, amelyben a társadalmi munkaidő az áruk értékében meghatározó tényezőként érvényesül, természetesen összefügg a munka bérmunkaformájával és a termelési eszkozok ennek megfelelő tőkeformájával annyiban, hogy az árutermelés csak ezen az alapon válik a termelés általános formájává.

De vegyük szemügyre magukat az úgynevezett elosztási viszonyokat. A munkabér feltételezi a bérmunkát, a profit a tőkét. Ezek a meghatározott elosztási formák tehát feltételezik a termelési feltételek meghatározott társadalmi jellegét és a termelés szereplőinek meghatározott társadalmi viszonyait. A meghatározott elosztási viszony tehát csupán a történelmileg meghatározott termelési viszony kifejezése.

Most pedig vegyük szemügyre a profitot. Az értéktöbbletnek ez a meghatározott formája az előfeltétele annak, hogy az új termelési eszközök létrehozása a tőkés termelés formájában történik; tehát ez olyan viszony, amely uralkodik az újratermelésen, noha az egyes tőkésnek úgy tűnik, hogy voltaképpen az egész profitot elkolthetné mint jovedelmet. De korlátokba ütkozik; ezek már a biztosítási és tartalékalap, a konkurrencia torvénye stb. formájában elébe állnak és gyakorlatilag bebizonyítják neki, hogy a profit nem pusztán az egyénileg elfogyasztható termék elosztási kategóriája. Továbbá, az egész tőkés termelési folyamatot a termékek ára szabályozza. De a szabályozó termelési árakat magukat ismét a profitráta kiegyenlítődése és a tőkének a termelés különböző társadalmi területeire való ennek megfelelő eloszlása szabályozza. A profit tehát itt mint fő tényező jelenik meg, mint nem a termékek elosztásának, hanem magának a termelésüknek fő tényezője, mint része a tőkék és maga a munka elosztásának a különböző termelési területek kozott. A profitnak vállalkozói nyereségre és kamatra való széthasadása egyazon jovedelem megoszlásaként jelenik meg. De ez a széthasadás mindenekelőtt a tőkének mint onmagát értékesítő, értéktöbbletet szülő értéknek, az uralkodó termelési folyamat e meghatározott társadalmi alakjának a fejlődéséből fakad. Ez a széthasadás fejleszti ki magából a hitelt és a hitelintézményeket és ezzel a termelés alakját. A kamat stb. alakjában az elosztási formák mint állítólagos meghatározó termelési mozzanatok kerülnek bele az árba.

A földjáradék puszta elosztási formának tűnhetnék, mert a földtulajdon mint olyan, semmi, de legalábbis semmi normális funkciót nem tölt be magában a termelési folyamatban. De az a körülmény, hogy 1) a földjáradék az átlagprofit fölötti többletre korlátozódik, 2) hogy a földtulajdonos a termelési folyamat és az egész társadalmi életfolyamat irányítójából és urából a föld puszta bérbeadójává,

földuzsorássá és puszta földjáradékbeszedővé süllyedt, a tőkés termelési mód sajátos történelmi eredménye. Az, hogy a föld a földtulajdon formáját öltötte, e termelési mód egyik történelmi előfeltétele. Az, hogy a földtulajdon olyan formákat ölt, amelyek lehetővé teszik a tőkés módon űzött mezőgazdaságot, e termelési mód sajátos jellegének terméke. A földtulajdonos jövedelmét más társadalmi formákban is lehet járadéknak nevezni. De ez a jövedelem lényegileg különbözik attól a járadéktól, amely a tőkés termelési módban megjelenik.

Az úgynevezett elosztási viszonyok tehát a termelési folyamat történelmileg meghatározott, sajátos társadalmi formáinak és azoknak a viszonyoknak felelnek meg, illetve azokból fakadnak, amelyekbe az emberek emberi életük újratermelési folyamatában kerülnek egymással. Ezeknek az elosztási viszonyoknak történelmi jellege a termelési viszonyok történelmi jellege, amely utóbbiaknak csak egyik oldalát fejezik ki. A tőkés elosztás különbözik azoktól az elosztási formáktól, amelyek más termelési módokból fakadnak és minden elosztási forma eltűnik, ha eltűnik a termelésnek az a meghatározott formája, amelyből származik és amelynek megfelel.

Az a felfogás, amely csak az elosztási viszonyokat tekinti történelminek, de a termelési viszonyokat nem, egyrészt csak a polgári közgazdaságtan kezdődő, de még elfogódott bírálatának a felfogása. Másrészt azonban azon alapul, hogy a társadalmi termelési folyamatot összecserélik és azonosítják az egyszerű munkafolyamattal, ahogy azt egy abnormálisan elszigetelt embernek minden társadalmi segítség nélkül is végeznie kellene. Amennyiben a munkafolyamat pusztán csak az ember és a természet közötti folyamat, egyszerű elemei minden társadalmi fejlődési formában azonosak. De ennek a folyamatnak minden meghatározott történelmi formája továbbfejleszti a folyamat anyagi alapjait és társadalmi formáit. Az érettség bizonyos fokát elérve az adott történelmi formát levetik és egy magasabb forma lép a helyébe. Az, hogy az ilyen válság pillanata elérkezett, megmutatkozik, mihelyt az ellentmondás és ellentét egyrészt az elosztási viszonyok — tehát úgyszintén a nekik megfelelő termelési viszonyok meghatározott történelmi alakja —, másrészt a termelőerők, a termelőerők tényezőinek termelékenysége és fejlettsége között kiszélesedik és elmélyül. Ekkor összeütközés következik be a termelés anyagi fejlettsége és társadalmi formája között[61].

[61] Lásd a „Competition and Cooperation"-ról szóló munkát (1832?).

Ötvenkettedik fejezet

AZ OSZTÁLYOK

A puszta munkaerő tulajdonosai, a tőke tulajdonosai és a földtulajdonosok, akiknek jövedelmi forrása a munkabér, illetve a profit, illetve a földjáradék, tehát a bérmunkások, tőkések és földtulajdonosok, a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztálya.

Angliában a modern társadalom, a maga gazdasági tagozódásában, vitathatatlanul a legszélesebb, legklasszikusabb módon fejlődött ki. De ez az osztálytagozódás még itt sem jelentkezik tisztán. Itt is mindenütt közép- és átmeneti fokok homályosítják el a határvonalakat (bár falun sokkal kevésbé, mint a városokban). De vizsgálódásunk szempontjából ez közömbös. Láttuk, hogy a tőkés termelési mód állandó tendenciája és fejlődéstörvénye az, hogy a termelési eszközöket egyre inkább elválasztja a munkától s a szétaprózott termelési eszközöket egyre inkább nagy csoportokba koncentrálja, tehát a munkát bérmunkává, a termelési eszközöket pedig tőkévé változtatja. S ennek a tendenciának a másik oldalon megfelel a földtulajdon önálló különválása a tőkétől és a munkától[62], azaz minden földtulajdon átváltozása a tőkés termelési módnak megfelelő földtulajdonformává.

Az a kérdés, amelyre először kell válaszolnunk, a következő: Mi alkot egy osztályt? És a felelet magától adódik, mihelyt megfeleltünk a másik kérdésre: Minek következtében alkotják a bérmunkások, tőkések, földtulajdonosok a három nagy társadalmi osztályt?

Első látszatra a jövedelmek és jövedelemforrások azonossága miatt. Három nagy társadalmi csoport ez, amelyeknek összetevői, az egyének, akikből állnak, munkabérből, profitból és földjáradékból, munkaerejük, tőkéjük és földtulajdonuk értékesítéséből élnek.

De ebből a szempontból például az orvosok és a hivatalnokok is két osztályt alkotnának, mert két különböző társadalmi csoporthoz tartoznak, s a két csoport mindegyikén belül az egyes tagok jövedelme egyazon forrásból fakad. Ugyanez vonatkozna az érdekeknek és helyzeteknek arra a végtelen szétforgácsolódására, amelyet a társadalmi

[62] *F. List* helyesen jegyzi meg: „Az, hogy nagybirtokon túlnyomórészt önellátó gazdálkodást folytatnak, csak a civilizáció, közlekedési eszközök, belföldi ipar és gazdag városok hiányára mutat. Ezért látjuk ezt mindenfelé Oroszországban, Lengyelországban, Magyarországon, Mecklenburgban. Korábban Angliában is ez a fajta gazdálkodás uralkodott; de a kereskedelem és az ipar fellendülésével a középgazdaságokra való széttagolás és a bérletbeadás váltotta fel." („Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung". 1842. 10. old.)

munkamegosztás idéz elő mind a munkások, mind a tőkések, mind a földtulajdonosok között — ez utóbbiakat például szőlőbirtokosokra, szántóföldbirtokosokra, erdőbirtokosokra, bányabirtokosokra és halászterületek birtokosaira osztja.

{A kézirat itt megszakad.}

MUTATÓK

NÉVMUTATÓ — IDÉZETT MŰVEK

A

ANDERSON, Adam (1692—1765) — skót közgazdász.
— *An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce from the Earliest Accounts to the Present Time.* [A kereskedelem eredetének történeti és időrendi levezetése a legrégibb jelentésektől a jelenkorig.] 2. köt. London 1764. — 333

ANDERSON, J. A. — skót bankigazgató. — 514, 515, 550

ANDERSON, James (1739—1808) — angol közgazdász, Ricardo előfutára a járadékelmélet terén.
— *A Calm Investigation of the Circumstances that have led to the Present Scarcity of Grain in Britain.* [Nyugodt vizsgálata azoknak a körülményeknek, amelyek a mostani angliai gabonahiányhoz vezettek.] London 1801. — 603

ANNA (1665—1714) — Anglia királynője (1702—1714). — 594

Anti-Corn-Law Prize Essays *lásd* Three Prize Essays stb.

ARBUTHNOT (1802—1865) — angol közgazdasági író; a currency-elmélet híve; Sir Robert Peel magántitkára. — 537

ARCHIMÉDÉSZ, szirakuszai (i. e. 287—212) — görög matematikus, fizikus és technikus. — 29

ARISZTOTELÉSZ, sztageirai (i. e. 384—322) — „a legegyetemesebb koponya a régi görög filozófusok között", aki „már vizsgálat tárgyává tette a dialektikus gondolkodás leglényegesebb formáit" (Engels). — 31, 381
— *De Republica Libri VIII et Oeconomica.* [Az államról, nyolc könyvben.— A gazdaságról.] I. Bekker kiadása, Oxford 1837. Magyar kiadás: Politika. Bp. 1923. — 382

ARND, Karl (1788—1877) — német közgazdász, a szabadkereskedelem híve.
— *Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Kommunismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur.* [A természetszerű nemzetgazdaság, szemben a monopóliumos szellemmel és a kommunizmussal, valamint visszatekintés az idevágó irodalomra.] Hanau 1845. — 361, 757

ASHLEY, Antony Cooper, Earl of Shaftesbury (1801—1885) — angol politikus, tory, a tízórás törvényért folytatott arisztokrata „emberbaráti" mozgalom egyik vezetője. — 610

ATTWOOD, Thomas (1783—1856) — birminghami bankár és pénzügyi író, az ún. little-shilling-men „iskola" alapítója. Ez az iskola azt hirdette, hogy az államadósságokat csökkent fémtartalmú, de változatlan névértékű pénzzel kell kifizetni. — 526, 547

AUGIER, Marie — francia zsurnaliszta.
— *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours.* [Az állami hitelről és történetéről az ókortól napjainkig.] Párizs 1842. — 579, 596

B

BABBAGE, Charles (1792—1871) — angol matematikus és mechanikus; „On the Economy of Machinery and Manufactures" [A gépi berendezés és a manufaktúrák gazdaságosságáról] c. 1832-ben megjelent könyvében „a nagyipart tulajdonképpen csak a manufaktúra-időszak szempontjából tárgyalja" (Marx). — 123, 132

BAKER, Robert — angol gyárfelügyelő, azelőtt orvos. — 108, 110, 140, 143, 145

BALZAC, Honoré de (1799—1850) — nagy francia realista regényíró.
— *Les paysans.* 1845. Magyar kiadás: Parasztok. Budapest 1950. — 62

BASTIAT, Frédéric (1801—1850) — francia vulgáris közgazdász, a szabadkereskedelem híve. — 167
— *Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. P.-J. Proudhon.* [A hitel ingyenessége. Fr. Bastiat és P.-J. Proudhon urak vitája.] Párizs 1850. — 345—46

BELL, G. M. — skót bankigazgató.
— *The Philosophy of Joint Stock Banking.* [A részvénybanküzy filozófiája.] London 1840. — 534

BELLERS, John (1654—1725) — angol közgazdász, emberbarát, az utópikus szocializmus előfutára, quaker. A manufaktúra-időszak tőkés termelésének ellentmondásait elemzi. Követelte többek közt az iskolai oktatás és a munka összekapcsolását és a munkások társadalmi biztosítását. — 290

BENTINCK, George, Lord Cavendish (1802—1848) — angol államférfi, 1826-tól az Alsóház tagja. Eleinte whig és Peel híve, 1834-től védővámos. — 413

BESSEMER, Sir Henry (1813—1898) — angol mérnök, a róla elnevezett acélelőállítási eljárás (a vas széntelenítése friss levegőnek az ún. Bessemer-körtébe való befúvása által) feltalálója. — 91

BIEDERMANN, Karl (1812—1901) — kultúrtörténész és politikus, a lipcsei egyetem tanára, több folyóirat szerkesztője. 1848-ban az előparlament tagja, a frankfurti nemzetgyűlés alelnöke. Számos könyve jelent meg. — 96

Bileam — Mózes 4. könyvében szereplő pogány varázsló, a Biblia elbeszélése szerint szamara beszélni tudott. — 32

BOSANQUET, James Whatman (1804—1877) — angol pénzügyi író, a Bosanquet, Salt & Co. cég társtulajdonosa.
— *Metallic, Paper, and Credit Currency, and the Means of Regulating their Quantity and Value.* [Fém-, papír- és hitelforgalom; mennyiségük és értékük szabályozásának eszközei.] London 1842. — 368—69, 397

BRIGHT, John (1811—1889) — angol gyáros, politikus, a Gabonatörvény Elleni Liga vezetője. — 614

BRISCOE, John (XVII. sz. vége) — Chamberlen munkatársa, részt vett annak egy földbank alapításáért folytatott agitációjában.

— *To the Knights, Citizens, and Burgesses in Parliament Assembled.* [A lovagokhoz, polgárokhoz és a parlamentben egybegyűlt képviselőkhöz.] 1695. — 586

BURET, Antoine-Eugène (1810—1842) — francia közgazdász és közíró, Sismondi híve. Alább megjelölt műve, amelyre Marx céloz, az Académie des Sciences Morales [Társadalom- és Államtudományok Akadémiája] pályázatára készült és első díjjal tüntették ki. Franciaország és Anglia ipari városainak nyomorát írja le és kispolgári-reakciós álláspontot szembefordul a liberális közgazdaságtannal. Marx a munkát 1845-ben kivonatolta.

— *De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France etc.* [A dolgozó osztályok nyomoráról Angliában és Franciaországban stb.] Párizs 1840.—770

BÜSCH, Johann Georg (1728—1800) — német közgazdász; a matematika tanára és Hamburg egyik kereskedelmi iskolájának igazgatója.

— *Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannigfaltigen Geschäften.* [A kereskedés elméleti és gyakorlati leírása sokféle ügyleteiben.] 1792. 3. bővített és javított kiadás, G. P. H. Normann betoldásaival és pótlásaival. Hamburg 1808. — 596

C

CAGLIOSTRO, Alessandro, „gróf", igazi neve Giuseppe Balsamo (1743—1795) — olasz kalandor és „aranycsináló". — 31

CAIRNES, John Elliot (1823—1875) — angol közgazdász, ricardiánus.

— *The Slave Power: its Character, Career and Probable Designs etc.* [A rabszolgaenergia: jellege, pályája és valószínű sorsa stb.] London 1862. — 380—81

CANTILLON, Richard de (szül. a XVII. sz. végén, megh. 1734) — ír származású francia közgazdász, kereskedő, a klasszikus közgazdaságtan jelentős képviselője, a fiziokraták előfutára.

— *Essai sur la nature du commerce en général. Traduit de l'Anglais.* [Tanulmány a kereskedelem természetéről általában. Fordítás angolból.] London 1755. — 752

CAREY, Henry-Charles (1793—1879) — amerikai vulgáris közgazdász; azt hirdette, hogy a tőke és a munka érdekei között összhang van, mert az értéket az újratermelési költségek határozzák meg és a felhalmozott tőke állandóan elértéktelenedik („Principles of Political Economy." [A politikai gazdaságtan alapelvei.] 1837—40.). Támadta Ricardo járadékelméletét és azt állította, hogy nem egyre rosszabb, hanem egyre jobb minőségű földek megművelésére térnek át. A szabadkereskedelem hívéből a védővám szószólójává lett. — 132, 167, 580, 603, 605, 748

— *Principles of Social Science.* [A társadalomtudomány alapelvei.] III. köt. Philadelphia 1860. — 394

CATO, Marcus Porcius, id. (i. e. 234—149) — római államférfi a pún háborúk idején, a legrégibb latin prózaíró; a régi római patríciusok képviselője. „De agricultura" [A földművelésről] c. munkája a római majorsági gazdálkodással foglalkozik. — 331, 381, 755

CAYLEY — az 1857. évi Bankbizottság tagja, az Attwood-iskola híve. — 422

CHALMERS, Thomas (1780—1847) — skót teológus és közgazdász, Malthus elméletének fanatikus híve. — 253
— *On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospect of Society.* [A politikai gazdaságtanról, a társadalom erkölcsi állapotával és erkölcsi kilátásaival kapcsolatban.] 2. kiad. Glasgow 1832. — 436

CHAMBERLEN (Chamberleyne), Hugh (kb. 1630—1720) — angol orvos és közgazdasági író. Agitációt fejtett ki egy földbank alapításáért, amely földbirtok biztosítéka ellenében papírpénzt adott volna ki. Első pamfletje „Dr. Hugh Chamberlen's Proposal to Make England Rich and Happy" [Dr. H. Ch. javaslata Anglia gazdaggá és boldoggá tételére] 1690-ben jelent meg, ezt a legközelebbi években 45 további követte. 1693-ban tervezetét benyújtotta az angol parlamentnek, amely azt 1696-ban módosított formában elfogadta. A tervezet a gyakorlatban tökéletes kudarcot vallott, úgyhogy Ch. kénytelen volt Skóciába menekülni.
— *A Few Proposals Humbly Recommending etc. Establishing a Land Credit in this Kingdom.* [Néhány szerényen előterjesztett javaslat stb. a földhitel megalapozásáról e királyságban.] Edinburgh 1700. — 586

CHERBULIEZ, Antoine-Elisée (1797—1869) — svájci politikus és közgazdász, Sismondi tanítványa.
— *Riche ou pauvre. Exposition succincte des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales.* [Gazdag vagy szegény. Rövidre fogott előadás a társadalmi gazdagság mai elosztásának okairól és hatásairól.] Párizs és Genf 1840. — 174

CHILD, Josiah (1630—1699) — angol kereskedő és közgazdász, merkantilista, „az ipari és kereskedelmi tőke előharcosa", „a modern bankárok ősatyja" (Marx).
— *Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent.* [Értekezések a kereskedelemről és a pénzkamat leszállításából származó előnyökről.] (1694.) Amszterdam és Berlin 1754. — 392, 587—88

City; or the Physiology of London Business *lásd* Evans.

CLAY, Sir William (1791—1869) — angol politikus, az Alsóház tagja, liberálls, a currency-elv híve. *„Speech on Moving for the Appointment of a Committee to Inquire the Act permitting the Establishment of Joint Stock Banks etc."* [Beszéd, amely bizottság felállítását javasolja a részvénybankok alapítását engedélyező törvény felülvizsgálatára stb.] c. műve 1837-ben jelent meg. — 537

Competition and Co-operation. [Konkurrencia és együttműködés.] 1832. — 814

COMTE, François-Charles (1782—1837) — francia liberális politikus és író.
— *Traité de la propriété.* [Értekezés a tulajdonról.] 1. köt. Párizs 1834. — 601

COQUELIN, Charles (1803—1852) — francia liberális közgazdász, a „Dictionnaire de l'économie politique" [A politikai gazdaságtan szótára] szerkesztője; főleg pénz- és bankügyről írt.
— *Du crédit et des banques.* [A hitelről és a bankokról.] „Revue des Deux Mondes", Párizs 1842. — 397

CORBET, Thomas — angol közgazdász, ricardiánus. — 219
— *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained.* [Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és módozatairól; vagy A kereskedelem és spekuláció alapelveinek magyarázata.] London 1841. — 181, 185, 196, 309

COTTON, William (1786—1866) — angol kereskedő és bankár, az Angol Bank kormányzója és igazgatója. — 413

CROSS, John — angol mezőgazdasági napszámos Dorsetshire-ban. — 614

The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People on the Menaced Interference by Government with the Existing System of Banking in Scotland. By A Banker in England. [A currency-elmélet vizsgálata; Levél a skót néphez a kormánynak azzal a fenyegetésével kapcsolatban, hogy beavatkozik a bankügy Skóciában fennálló rendszerébe. Írta Egy angliai bankár.] Edinburgh 1845. — 402, 411, 431, 466, 509

CURTIS, Timothy Abraham — az Angol Bank és a Keletindiai Társaság igazgatója. — 386

D

DAIRE, Eugène (1798—1847) — francia közgazdász, a „Collection des principaux économistes" [Legjelentékenyebb közgazdászok gyűjteménye] kiadója. — 754

DANTE ALIGHIERI (1265—1321) — Olaszország legnagyobb költője a középkor alkonyán. — 25

D'AVENANT (Davenant), Charles (1656—1714) — angol politikus és közgazdász, merkantilista, tory. — 640

Discourses upon trade *lásd* North.

DISRAELI, Benjamin, Earl of Beaconsfield (1804—1881) — angol államférfi és regényíró, a konzervatív párt vezére, az imperialista gyarmatpolitika előharcosa. — 413

Doctrine de Saint-Simon *lásd* Enfantin.

DOMBASLE, Christophe-Joseph-Alexandre-Mathieu de (1777—1843) — francia agronómus és kémikus, sok könyvet írt a mezőgazdaságról. — 730, 777

DOVE, Patrick Edward (1815—1873) — angol író, közgazdász és filozófus; mezőgazdasággal is foglalkozott. „Elements of Political Science" [Az államtudomány alapelvei] c. műve Edinburghban jelent meg 1854-ben. — 615, 621

D u l c a m a r a (keserédes) — Donizetti „L'elisir d'amore" [Szerelmi bájital] c. operájának egyik alakja, a sarlatán típusa. — 25, 30

DUREAU DE LA MALLE, Adolphe-Jules-César (1777—1857) — francia ókori történész és filológus, franciára fordította római történetírók műveit.

— *Economie politique des romains.* [A rómaiak közgazdasága.] Párizs 1840. — 122

E

ENFANTIN, Barthélemy-Prosper (Père Enfantin) (1796—1864) — francia mérnök, a saint-simonisták egyik vezetője.

— *Doctrine de Saint-Simon. Exposition. Première Année. 1828—1829.* [Saint-Simon tanának kifejtése. Első évfolyam. 1828—1829.] *Névtelenül.* 3. kiad. Párizs 1831. — 590

— *Religion Saint-Simonienne. Economie politique et politique. Articles extraites du Globe.* [Saint-simonista vallás. Politikai gazdaságtan és politika. Cikkek a „Globe"-ból.] *Névtelenül.* Párizs 1831. — 589—93

ENGELS, Friedrich (1820—1895) — 9—27 (Előszó), 28—47 (Pótlás)
— *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen.* Lipcse 1845. Magyar kiadás: A munkásosztály helyzete Angliában. Saját tapasztalatok és hiteles források alapján. Bp. 1954. — 742

ENGELS lábjegyzetei és kiegészítései — 71, 80, 90—96, 128, 138, 140, 143, 155, 162, 168—69, 182, 190, 212—13, 237, 268, 304, 334—35, 358, 364, 375, 384—85, 397, 402—06, 412—13, 423—26, 430, 433—35, 449—51, 461—62, 463—64, 467, 480—81, 486—87, 492, 507, 512, 521, 531, 534—37, 541—44, 547—48, 549—51, 556, 560, 561—63, 565, 570—71, 589—90, 604, 612, 650, 677, 689, 698, 711, 774, 780—81, 783, 788, 846

EPIKUROSZ (i. e. 341—270) — görög materialista filozófus. — 330, 583

ÉSAIÁS ((Jezsajás) — Ámosz fia, Izráel egyik prófétája (i. e. kb. 701-ig). — 331

EVANS; David Morier.
— *City; or the Physiology of London Business. With Sketches on Change, and at the Coffee Houses.* [A City, vagy A londoni üzlet fiziológiája. Karcolatokkal a tőzsdéről és a kávébehozatali társaságokról.] London 1845. — 386

EZÉKIEL — zsidó próféta, i. e. kb. 593—571 között működött a babilóniai száműzetésben. — 331

F

FAIRBAIRN, Peter (Marxnál: Thomas) (1799—1861) — manchesteri mérnök, textilipari gépek feltalálója. Az első kötetben említett Sir William F. öccse. — 109

FAWCETT, Henry (1833—1884) — angol közgazdász és liberális államférfi, emberbarát, J. St. Mill követője. — 611

FELLER, Friedrich Ernst (1800—1859) — nyelvmester, több nyelv kéziszótárát szerkesztette, a gothai kereskedelmi iskola vezetője. — 315
— és ODERMANN, K. G.: *Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. Für Handels-, Real- und Gewerbeschulen, so wie zum Selbstunterricht für Geschäftsmänner überhaupt.* [Teljes kereskedelmi számtan. Kereskedelmi, reál- és ipariskolák számára, valamint általában magántanulásra üzletemberek részére.] (1842.) 7. kiad. Lipcse 1859. — 315

FIREMAN, Peter (szül. 1863) — amerikai kémikus; Kiev kormányzóságban született, mint novorosszijszki diák összeköttetésben volt a narodnyikokkal, 1882-ben orosz telepesek csoportjával Amerikába megy, ahonnan kb. 1890-ben visszatér Európába, kémiát tanul Königsbergben, majd Zürichben, ahol részt vesz az átlagprofitrátáról folytatott vitákban. A kémia tanára Washingtonban, majd ásványi festékeket gyárt. Az első világháború után részt vesz szovjetbarát mozgalmakban.
— *Kritik der Marxschen Werttheorie.* [A marxi értékelmélet bírálata.] „Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", 3. sor., III. köt. Jena 1892. — 19—21, 27

FORCADE, Eugène (1820—1869) — francia polgári publicista, a „Revue des Deux Mondes" munkatársa.
— *La guerre du socialisme. II. L'économie politique révolutionnaire et sociale.* [Harc a szocializmusért. II. Forradalmi és szociális politikai gazdaságtan.] „Revue des Deux Mondes", 4. köt. Brüsszel 1848. 775—76. old. — 807—08

FOURIER, François-Charles (1772—1837) — francia utópista szocialista. „Fourier-nál a fennálló társadalmi állapotok igazi franciásan szellemes, de azért nem kevésbé mélyreható bírálatát találjuk meg . . . Kíméletlenül feltárja a polgári világ anyagi és erkölcsi nyomorát" (Engels). — 589, 727

FRANCIS, John (1810—1886) — angol közgazdász és bankügyi író. Az Angol Bank szolgálatában állt és megírta ennek történetét.

— *History of the Bank of England, its Times and Traditions.* [Az Angol Bank története, valamint korszakai és hagyományai.] 3. kiad. London 1848. — 586—87, 588

FRIGYES II., Nagy (1712—1786) — Poroszország királya (1740—1786). — 582

FUGGEREK — gazdagságáról híres augsburgi kereskedőcsalád, melynek a XV. századbeli Európa gazdasági és politikai életében nagy szerepe volt. — 39

FULLARTON, John (1780—1849) — angol közgazdász, az ún. banking-iskola híve, amely bírálta a currency-elméletet.

— *On the Regulation of Currencies, being an Examination of the Principles on which it is Proposed to Restrict within certain Fixed Limits the Future Issues on Credit of the Bank of England and of the other Banking Establishments throughout the Country.* [A forgalmi eszközök szabályozásáról, vizsgálata azon elveknek, melyeknek alapján javasolják, hogy az Angol Bank, valamint az ország többi bankja által a jövőben hitelre történő jegykibocsátások bizonyos meghatározott korlátok közé szoríttassanak.] 2. kiad. London 1845. — 400, 443—45, 447—49, 451—53, 457, 537

G

GARIBALDI, Giuseppe (1807 — 1882) — olasz forradalmi demokrata és Olaszország nemzeti szabadságharcaiban (1848—49, 1859) szabadcsapatok vezére. — 25

GILBART, James William (1794—1863) — angol bankár és bankügyi író.

— *The History and Principles of Banking.* [A bankügy története és alapelvei.] London 1834. — 339, 400—03, 594

— *An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market during the Year 1839.* [Vizsgálódás a pénzpiac nyomottságának okairól 1839-ben.] London 1840. — 528—29, 532

— *A Practical Treatise on Banking.* [Gyakorlati tanulmány a bankügyről.] 1827. 5. kiad. London 1849. — 359

GILCHRIST — angol technikus, S. G. Thomas unokafivére és munkatársa. — 91

GLYN, George Grenfell (1824—1887) — angol bankár. — 47, 532

GREG, Robert Hyde (1795—1875) — angol gyáros és vulgáris közgazdász, a szabadkereskedelem híve.

— *The Factory Question, considered in Relation to its Effects on the Health and Morals of those Employed in Factories. And the Ten Hours Bill etc.* [A gyári kérdés, a gyárakban alkalmazottak egészségére és erkölcsére gyakorolt hatásaival kapcsolatban szemlélve. És a tízórás törvény stb.] London 1837. — 126

GREG, William Rathbone (1809—1881) — angol nagyiparos, a szabadkeres-

kedelem híve, ellenzője a választási törvény reformjának, a „Three Prize Essays" egyikének szerzője. — 610

GREY, Sir George (1799—1882) — angol liberális politikus, „hírhedt arról, hogy mint gyarmatügyi miniszter az angol gyarmatokat csaknem lázadásba kergette" (Marx). — 109

GURNEY, Samuel (1786—1856) — angol bankár, az Overend, Gurney and Co. cég főnöke. — 407, 410, 412, 416, 510, 515—16, 527, 532, 560

GYÖRGY III. (1738—1820) — Nagy-Britannia és Írország királya (1760—1820). — 392

H

HAMILTON, Robert (1743—1829) — skót közgazdász és matematikus.

— *An Inquiry concerning the Rise and Progress, the Redemption and Present State and the Management of the National Debt of Great Britain.* [Vizsgálódás Nagy-Britannia nemzeti adósságának keletkezéséről, növekedéséről, törlesztéséről, jelenlegi helyzetéről és igazgatásáról.] 2. kiad. Edinburgh 1814. — 391

HARDCASTLE, Daniel, jr. — angol bankügyi író.

— *Banks and Bankers.* [Bankok és bankárok.] 2. kiad. London 1843. — 533, 595

HARRINGTON, James (1611—1677) — angol politikus és történetfilozófus. „Oceana" c. utópista művében (1656) egy ideális közösséget ír le, melynek politikai szervezete a földbirtok egyenlő felosztásán alapul. Arra a kérdésre, melyik a legjobb államforma, a következő mondást alkalmazza: „Government follows property" [A kormányzat a tulajdonhoz igazodik]. Cromwell halála után klubot alapított, ennek tagja volt William Petty is. 1661-ben a Towerbe zárták. — 31

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — a német klasszikus filozófia legjelentősebb képviselője, az objektív idealizmus hirdetője, a dialektika törvényeinek kutatója. — 18, 748

— *Grundlinien der Philosophie des Rechts.* [A jogfilozófia alapvonalai.] Berlin 1840. — 599—600

HEINE, Heinrich (1797 vagy 1799—1856) — német költő, Marx barátja. — 31

— *Disputation.* [Hitvita.] „Romanzero. 3. Buch: Hebräische Melodien." — 528

HENRIK VIII. (1491—1547) — Anglia királya (1509—1547). — 594

HERRENSCHWAND, Jean (1728—1811) — svájci eklektikus közgazdász. — 754

HEYD, Wilhelm (1823—1906) — protestáns lelkész, a kereskedelem történetéről írt.

— *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter.* [A levantei kereskedelem története a középkorban.] Stuttgart 1879. — 39

HODGSKIN, Thomas (1787—1869) — angol közgazdász, művei a politikai gazdaságtan jelentős termékei közé tartoznak. Proletár szempontból bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant, de a ricardói elméletek foglya maradt.

— *Labour Defended against the Claims of Capital; or the Unproductiveness of Capital proved. By a Labourer.* [A munka védelme, a tőke igényeivel szemben; vagy A tőke improduktivitásának bizonyítása. Írta Egy munkás.] London 1825. — 386, 394

HOPE, George (1811—1876) — angol bérlő (Fenton, Kelet-Lothian) és agronómus, a „Three Prize Essays" egyikének szerzője. — 610

HORNER, Leonard (1785—1864) — angol geológus; mint állami gyárfelügyelő önfeláldozó, megvesztegethetetlen védelmezője a munkások érdekeinek. — 108—09, 115, 142, 145

HUBBARD, John Gellibrand (1805—1889) — angol kereskedő és bankár; 1838. az Angol Bank igazgatója, 1859. az Alsóház tagja, konzervatív. — 532, 537—38, 562, 575

— *The Currency and the Country.* [A pénzforgalom és az ország.] London 1843. — 411, 518

HUME, David (1711—1776) — angol filozófus, agnosztikus. Mint közgazdász a merkantilisták ellenfele volt, a szabadkereskedelem következetlen híve. A legjelentősebb XVIII. századbeli képviselője annak az elméletnek, amely szerint az áru ára a forgalomban levő pénz mennyiségétől függ és ezzel a ricardói pénzelmélet előfutára. — 373, 535

HÜLLMANN, Karl Dietrich (1765—1846) — német történetíró, bonni egyetemi tanár. Főleg a pénzügyről és a kereskedelem történetéről írt.

— *Städtewesen des Mittelalters.* [A középkor városai.] Bonn 1826—29. — 319, 321, 582

I

An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus. [Vizsgálódás azokról a kereslet természetére és a fogyasztás szükségességére vonatkozó alapelvekről, amelyeket nemrég védelmezett Malthus úr.] London 1821. — 206, 627

J

JAKAB I., Stuart (1566—1625) — Anglia királya (1603—1625). — 594

JEVONS, William Stanley (1835—1882) — angol közgazdász, a szubjektív értékelmélet képviselője, szerinte az áruk „értéke" a „határhaszonnal" határozható meg. — 17

JOHNSTON, James F. W. (1796—1855) — angol kémikus, Berzelius tanítványa, durhami kémiaprofesszor, főleg mezőgazdasági és ipari kémiával foglalkozott, Marx az „angol Liebignek" nevezi.

— *Notes on North America Agricultural, Economical and Social.* [Jegyzetek Észak-Amerikáról földművelési, gazdasági és társadalmi tekintetben.] Edinburgh és London 1851. — 601, 649—51

JONES, Richard (1790—1855) — angol közgazdász, kiválik „a termelési módok történelmi megkülönböztetése iránti érzékével" (Marx). A „felhalmozódó gazdagság birtokosai" és a „valóságos munkások" közötti ellentétből megállapítja a kapitalizmus pusztulásának szükségességét. — 749

— *An Introductory Lecture on Political Economy.* [Bevezető előadás a politikai gazdaságtanról.] London 1833. — 271, 730

K

KÁROLY I., Nagy (742—814) — a frankok királya (768—814) és római császár (800—814) — 582, 584, 754

KÁROLY II. (1630—1685) — Nagy-Britannia és Írország királya (1660—1685). — 586, 594

KIESSELBACH, Wilhelm — német gazdaságtörténeti író.
— *Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter.* [A világkereskedelem folyása és az európai népek életének fejlődése a középkorban.] Stuttgart 1860. — 328

KINCAID, Sir John (1787—1862) — gyárfelügyelő Skóciában. — 109

KINNEAR, John G. — angol pénzügyi író.
— *The Crisis and the Currency.* [A válság és a pénzforgalom.] London 1847. — 437—38, 514

L

Labour defended against the Claims of Capital *lásd* Hodgskin.

LAING, Samuel (1780—1868) — angol író és utazó, több művet írt az európai államok politikai, társadalmi és gazdasági helyzetéről.
— *National Distress; its Causes and Remedies.* [A nemzeti nyomor; okai és orvosságai.] London 1844. — 742

LAJOS XIV. (1638—1715) — Franciaország királya (1643—1715). — 122

LAVERGNE, L. G. Léonce de (1809—1880) — francia reakciós politikus és közgazdász. 1848 után visszavonult a politikától és agronómiával foglalkozott.
— *Rural Economy of England, Scotland and Ireland.* [Anglia, Skócia és Írország mezőgazdasága.] (A francia eredeti címe: Essai sur l'économie rurale de l'Angleterre, de l'Ecosse et de l'Irland. Párizs 1854.) London 1855. Magyar kiadás: Az angol mezőgazdaság. Bp. 1885. — 613—14

LAW, John (1671—1729) — skót pénzember és közgazdász. 1716-ban állami kiváltsággal rendelkező részvénybankot alapított Párizsban, amely csekély fémfedezetű papírpénzt adott ki, hogy a francia államadósságokat kifizessék. A pénzügyek főfelügyelője. 1720-ban alapításai csődbe jutottak. — 437, 588

LEATHAM, William — angol bankár Wakefieldben, quaker.
— *Letters on the Currency. Addressed to Charles Wood.* [Levelek a pénzforgalomról. Charles Woodhoz.] London 1840. — 396

LEXIS, Wilhelm (1837—1914) — német közgazdász, egyetemi tanár, az objektív értékelmélet híve.
— *Die Marxsche Kapitaltheorie.* [A marxi tőkeelmélet.] „Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", Új sor., XI. köt. Jena 1885. — 15, 17

LIEBIG, Justus v. (1803—1873) — német természetbúvár, kémikus, a mezőgazdasági kémia úttörője. — 716, 739, 748, 779

LINGUET, Simon-Nicolas-Henri (1736—1794) — francia jogász, író, „szembehelyezkedik felvilágosító kortársainak polgári liberális eszményeivel, a burzsoázia kezdődő uralmával" (Marx). — 104

— *Théorie des lois civiles ou Principes fondamentaux de la société.* [A polgári törvények elmélete vagy A társadalom alapvető elvei.] *Névtelenül.* 1. köt. London 1767. — 758

LIST, Friedrich (1789—1846) — német közgazdász, az 1848 előtti német ipari burzsoázia elméleti képviselője. A német vámegylet előharcosa. Fő műve, „Das nationale System der politischen Ökonomie" 1841-ben jelent meg. Magyar kiadás: A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere. Bp. 1940.
— *Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung.* [A földbirtokszervezet, a törpegazdaság és a kivándorlás.] Különlenyomat a „Deutsche Vierteljahrsschrift" 1842. IV. füz. XX. számából. Stuttgart és Tübingen 1842. — 845

LOCKE, John (1632—1704) — angol szenzualista filozófus, következetlen materialista. Mint közgazdász „Locke az új burzsoázia' mellett állt ki annak minden alakjában, az ipari tőkések mellett a munkásosztállyal és a pauperekkel szemben, a kereskedelmi tőkések mellett a régimódi uzsorásokkal szemben... sőt egy külön művében kimutatta, hogy a polgári értelem a normális emberi értelem" (Marx). — 351, 605

LORIA, Achille (1857—1943) — olasz közgazdász és szociológus. Egyetemi tanár Sienában, Páduában és Torinóban. — 33, 37
— *Karl Marx.* „Nuova Antologia", 1883 ápr. — 22
— *La teoria economica della costituzione politica.* [A politikai berendezkedés gazdasági elmélete.] Róma, Torino és Firenze 1886. — 22—24
— *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marxschen Wertgesetzes. Von Conrad Schmidt. Stuttgart 1889.* [Conrad Schmidt: Az átlagprofitráta a marxi értéktörvény alapján.] Ismertetés a „Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik" Új sor., XX. kötetében. Jena 1890. — 24—25
— *L'opera postuma di Carlo Marx.* [Marx Károly hátrahagyott műve.] „Nuova Antologia", LV. sz. 1895 febr. — 29—32

LOYD, Samuel Jones, Lord Overstone (1796—1883) — angol bankár. A currency-elv híve, az ezen az elven alapuló 1844. évi banktörvény atyja. — 400, 416—18, 420—30, 476, 498—99, 503—05, 507, 508—09, 523, 535, 537, 539, 540—41, 542, 544, 549, 551, 559

LUTHER, Martin (1483—1546) — a német reformáció vezére. A mérsékelt polgári reform protestáns táborának (városi polgárság, a kisnemesség és a fejedelmek egy része) képviselője. A német parasztháborúban az ellenforradalmi katolikus táborral szövetkezik a Thomas Münzer képviselte forradalmi tábor ellen. — 39, 584, 595
— *An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung.* [A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak. Intés.] Wittenberg 1540. Werke. [Művei.] 6. rész. Wittenberg 1589. — 346, 389—90, 595
— *Von Kaufshandlung und Wucher.* [A vásárló kereskedésről és uzsoráról.] Wittenberg 1524. Werke. [Művei.] 6. rész. Wittenberg 1589. — 331—32

LUZAC, Elie (1721—1796) — holland idealista filozófus. Leibniz és Wolff híve. „Hollands Rijkdom" c. műve Joseph Accarias de Serione francia író (1707—1792) „La richesse de la Hollande" [Hollandia gazdagsága] (1768) c. művének holland átdolgozása.
— *Hollands Rijkdom, behelzende den Oorsprong van den Koophandel, en van de Magt van dezen Staat etc.* [Hollandia gazdagsága, tárgyalja ez állam kereskedelmének és hatalmának keletkezését stb.] Leyden 1782. — 320

M

MACADAM, John London (1756—1836) — skót mérnök, az ő nevéhez fűződik az utaknak zúzott és hengerelt kővel való burkolása. — 91

MACAULAY, Thomas Babbington (1800—1859) — angol liberális történetíró.
— *History of England from the Accession of James the Second.* 4. köt. London 1857. Magyar kiadás: Anglia története II. Jakab trónralépése óta. 2., átnézett kiadás Bp. 1875—77. — 588

MACCULLOCH, John Ramsay (1789—1864) — angol közgazdász, a „ricardói közgazdaságtan vulgarizálója, és egyúttal bomlásának legsiralmasabb látványa". „A fennálló rend apologétája. Az egyetlen dolog, ami egészen a nevetségességig megijeszti, a profit csökkenő tendenciája; a munkások helyzetével teljesen meg van elégedve, mint általában a polgári gazdaság minden olyan ellentmondásával, amely a munkásosztályra nehezedik" (Marx). — 86, 192, 234, 246

MALTHUS, Thomas Robert (1766—1834) — angol pap és közgazdász. Marx „ügyes plagizátornak" nevezi. „Tulajdonképpeni érdeme abban áll, hogy a főhangsúlyt a tőke és bérmunka nem egyenlő cseréjére fekteti." De ezt azért teszi, hogy „egyrészt kimutassa, hogy a dolgozó osztályok nyomora szükségszerű . . ., másrészt, hogy a kapitalistáknak bebizonyítsa, hogy a jólhizlalt egyházi és állami klérus nélkülözhetetlen" (Marx). A proletariátusnak születésszabályozást ajánlott a kapitalizmussal velejáró nyomor gyógyszereként. Ezt a népesedési „elméletet" napjainkban az imperializmus szolgálatába állították. — 59, 62, 66, 69, 203, 392, 627, 639
— *Principles of Political Economy, considered with a View to their Practical Application.* 2. kiad. London 1836. Magyar kiadás: A közgazdaságtan elvei, tekintettel gyakorlati alkalmazásukra. Bp. 1940. — 60, 184, 210
— *Definitions in Political Economy.* [Politikai-gazdaságtani meghatározások.] London 1827. — 60. London 1853. — 62

MANLEY, Thomas (1628—1690) — angol ügyvéd és író. Történelmi és közgazdasági műveket írt. „Usury of Six per Cent" [A hatszázalékos uzsora] (1669) c. pamfletjében, amelyet Thomas Culpepernek a kamatláb leszállítására tett javaslata ellen írt, az angol munkások magas bérét jelöli meg a nyomor okának.
— *Interest of Money Mistaken; or a Treatise, proving, that the Abatement of Interest is the Effect and not the Cause of the Riches of a Nation and that Six per Cent is a Proportionable Interest to the Present Condition of this Kingdom.* [A pénzkamat téves felfogása; avagy Értekezés, amely bebizonyítja, hogy a kamatláb leszállítása a nemzeti gazdagság következménye, nem pedig oka, s hogy hat százalék e királyság mai állapotának megfelelő kamatláb.] London 1668. — 587

MARON, H. — német mezőgazdasági író.
— *Extensiv oder intensiv? Ein Kapitel aus der landwirtschaftlichen Betriebslehre.* [Külterjesség vagy belterjesség? Fejezet a mezőgazdasági üzemtanból.] Oppeln 1859. — 774

MARX, Karl Heinrich (1818—1883) — 9—34, 37, 155, 190, 433, 589
— *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon.* Párizs és Brüsszel 1847. Magyar kiadás: A filozófia nyomora. Válasz Proudhon úr „A nyomor filozófiája" c. művére. Bp. 1952. — 592, 602
— *Zur Kritik der politischen Oekonomie.* Első füzet. Berlin 1859. Magyar kiadás: A politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. 1953.—195, 318, 443, 534—37, 547,592

— *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Magyar kiadás: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. 1. köt. I. könyv. A tőke termelési folyamata. 3. kiad. Bp. 1955.—9, 10—11, 14—15, 23, 28, 37, 51, 53, 55, 57, 58, 60, 63—64, 72, 95, 98, 102—03, 105—06, 112, 113, 159, 162, 175, 194, 239—40, 253, 268, 318, 321, 395, 440, 448, 453, 511, 512, 600, 611, 726, 762, 800, 840
— 2. köt. II. könyv. —9—11, 15, 23, 31, 51, 56, 71, 91—93, 94—95, 96, 135, 273, 285, 292, 304, 307, 439, 442, 472, 519, 549, 748, 793, 801, 802, 808

MASSIE, Joseph (megh. 1784) — angol statisztikus és közgazdász. „Massie a kamatot még Hume-nál is határozottabban csupán a profit egy részének tünteti fel" (Marx). — 333, 373, 777
— *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc.* [Tanulmány a természetes kamatlábat meghatározó okokról stb.] *Névtelenül.* London 1750. — 351—52, 357—58, 361, 363

MAURER, Georg Ludwig v. (1790—1872) — jogtörténész, bajor államtanácsos. Részletesen kimutatta, hogy a földmagántulajdon csak a történelem folyamán alakult ki. — 190

MENGER, Karl (1840—1921) — osztrák közgazdász, bécsi egyetemi tanár. A közgazdaságtan „osztrák iskolájának" megalapítója. A klasszikus közgazdaságtannak a munka által meghatározott objektív értéke helyébe a „határhaszon" által meghatározott „szubjektív értéket" teszi. — 17

MEYNERT, Theodor Hermann (1833—1892) — német orvos. Bécsi egyetemi tanár, az agybonctan megalapítója. — 10

MILL, John Stuart (1806—1873) — angol filozófus és közgazdász, a szabadkereskedelem híve, eklektikus, a klasszikus közgazdaságtan epigonja, akiben beteljesedik a ricardói iskola felbomlása. Kompromisszumot keres a ricardói tanítások és a proletariátus szocialista követelései között.—508, 543—44, 562
— *Essays on some unsettled Questions of Political Economy.* [Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről.] London 1844. — 839
— *Principles of Political Economy with Some of their Applications to Social Philosophy.* [A politikai gazdaságtan elvei és néhány alkalmazásuk a társadalombölcseletre.] 2. kiad. London 1849. — Magyar kiadás: A nemzetgazdaságtan alapelvei, s ezek némelyikének a társadalom-bölcsészetre való alkalmazása. Bp. 1874—75. — 386, 394

MIRABEAU, Victor R., Marquis de (Mirabeau père) (1715—1789) — francia közgazdász, fiziokrata. „Bogarasan patriarchális." „A fiziokrata rendszer feudális külszíne, amely a valóságban elpolgárosítja a feudalizmust, e rendszer rajongó hívévé és terjesztőjévé tette" (Marx). — 726

Moloch — az asszírok, föníciaiak és ammoniták istene, embereket áldoztak tiszteletére. — 393

MOMMSEN, Theodor (1817—1903) — német történész, az ókor kutatója.
— *Römische Geschichte.* [Római történelem.] 2. kiad. Berlin 1856—57. — 328, 381, 795

MOORE, Samuel (kb. 1830—1912 után) — angol bíró, Marx és Engels barátja. A „Tőke" első kötetét E. Avelinggel együtt lefordította angolra; segítségére volt Engelsnek a III. kötet 3. fejezetének matematikai feldolgozásában.— 12

MORGAN, Lewis Henry (1818—1881) — amerikai etnológus, az őstársadalom történetének kutatója. Kutatásai megerősítették Marxnak már a „Deutsche

Ideologie" [Német ideológia] (1845) c. művében kimondott tételét, hogy a termelési eszközök magántulajdona következtében osztályokra hasadt társadalom előtt volt egy osztálynélküli, ősközösségen alapuló társadalom. Morgan „Ancient Society etc." [Ősi társadalom stb.] (London 1877) c. művét Engels felhasználta „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. műve egyes fejezeteihez. — 190

MORTON, John Chalmers (1821—1888) — angol agronómus, az „Agricultural Gazette" [Földművelési Újság], a „New Farmer Almanach" [Új gazdaalmanach] a „Cyclopaedia of Agriculture" [Földművelési enciklopédia] (1855) szerkesztője, a Royal Society of Agriculture [Királyi Földművelési Társaság] tagja.

— *On the Forces Used in Agriculture.* [A mezőgazdaságban alkalmazott erőkről.] Előadás a Society of Arts-ban. „Journal of the Society of Arts" 1859 dec. 9. — 611

MORTON, John Lockhart — angol agronómus. Több mezőgazdasági mű szerzője; 1857-ben a londoni Kings College-on előadásokat tartott a földtulajdonról.

— *The Resources of Estates: being a Treatise on the Agricultural Improvement and General Management of Landed Property.* [A vagyon forrásai: értekezés a földbirtok mezőgazdasági javításáról és általános irányításáról.] London 1858. — 612—13, 653

MOUNIER, L.-M. — francia hadmérnök-kapitány és író. — 777

— *De l'agriculture en France, d'après les documents officiels avec des remarques par M. Rubichon.* [A mezőgazdaság Franciaországban, hivatalos okmányok alapján. Rubichon úr jegyzeteivel.] Párizs 1846. — 774, 777

MÖSER, Justus (1720—1794) — reakciós német politikai író és történetíró; a régi germánokról azt „a bárgyú vesztfáliai junkernézetet" képviseli, „hogy a németek mind külön-külön települtek le és csak később tömörültek falvakba, gau-okba" (Marx). — 758

MÜLLER, Adam Heinrich (1779—1829)—reakciós német politikus és közgazdász, romantikus.

— *Die Elemente der Staatskunst.* [A politika elemei.] Berlin 1809. — 356, 393—94

N

NAPÓLEON I. (Bonaparte) (1769—1821) — első konzul (1799—1804) és francia császár (1804—1814/15). — 589

NASMYTH, James (1808—1890) — angol mérnök, a gőzkalapács feltalálója. —115

NEWMAN, Francis William (1805—1897) — angol író, radikális, foglalkozott nyelvtudománnyal, matematikával, történelemmel, politikai gazdaságtannal, szociális kérdésekkel és vallással. Kossuth, Pulszky és Mazzini barátja.

— *Lectures on Political Economy.* [Előadások a politikai gazdaságtanról.] London 1851. — 580, 637, 742, 777

NEWMAN, Samuel Phillips (1796—1842) — amerikai közgazdász, a szónoklástan tanára.

— *Elements of Political Economy.* [A politikai gazdaságtan elemei.] Andover és New York 1835. — 284

NEWMARCH, William (1820—1882) — angol közgazdász és statisztikus, bankigazgató. Ricardiánus. Tooke „Az árak története" c. művéhez, amelyet újra kiadott, két folytatólagos kötetet írt. — 491, 512, 514, 528, 530—31, 545, 553—54, 557—59, 564—68, 570, 774, *lásd még* Tooke

NORMAN, George Warde (1793—1882) — angol pénzügyi író, az Angol Bank igazgatója, a currency-iskola híve. — 414—16, 423, 537, 539

NORTH, Sir Dudley (1641—1691) — angol nagykereskedő, közgazdász, Petty követője. Az elmélet terén is az ipari és kereskedelmi tőke érdekeit képviseli a földbirtokkal szemben. Egyike az elsőknek, akik a szabadkereskedelmet követelik. — 605

— *Discourses upon Trade; principally directed to the Cases of the Interest, Coinage, Clipping, Increase of Money.* [Értekezések a kereskedelemről; Különösen a kamatra, pénzverésre, pénzrontásra és pénzszaporításra vonatkozóan.] *Névtelenül.* London 1691. — 596

O

Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply. [Észrevételek néhány szóvitáról a politikai gazdaságtanban, különös tekintettel az értékre, valamint a keresletre és kínálatra.] London 1821. — 196, 203

O'CONNOR, Charles (1804—1884) — amerikai ügyvéd, a rabszolgaság védelmezője.

— Beszéd 1859. dec. 19-én. „New York Daily Tribune", 1859. dec. 20. — 382

ODERMANN, Karl Gustav (1815—1904) — német kereskedelmi író, több lexikon szerkesztője, *lásd még* Feller.

OPDYKE, George (1805—1880) — amerikai közgazdász, newyorki bankár, később New York polgármestere, republikánus. — 648

— *A Treatise on Political Economy.* [Értekezés a politikai gazdaságtanról.] New York 1851. — 361

OSBORNE, Bernal Ralph (1808—1882) — liberális angol politikus. — 155

OVERSTONE, Lord *lásd* Loyd

OWEN, Robert (1771—1858) — angol utópista szocialista, eredetileg gyáros, gyáraiban szerzett gyakorlati tapasztalatok alapján jutott el kommunista tanához. Elutasította az erőszak minden alkalmazását. Minthogy kommunistának vallotta magát, a hivatalos társadalom kizárta soraiból. Kísérletei, hogy Amerikában kommunista telepeket alakítson, kudarcot vallottak. Erre „közvetlenül a munkásosztályhoz fordult, amelynek körében még harminc évig tevékenykedett. Minden társadalmi mozgalom, minden tényleges haladás, mely Angliában a munkások érdekében létrejött, Owen nevéhez fűződik" (Engels). — 589—90

P

PALMER, John Horsley (1779—1858) — az Angol Bank kormányzója (1830—1832). — 545, 547, 556

PALMERSTON, Henry John Temple, Lord (1784—1865) — angol politikus, whig. Külügyminiszter, utóbb miniszterelnök. „Az elnyomók mindig számíthattak

segítségére; mindazonáltal az elnyomottakra pazarolta szónoki nagylelkűségének nagy lendületét" (Marx). — 109, 609

PARMENTIER, Antoine-Auguste (1737—1813) — francia agronómus és vegyész, különösen az emberi élelmiszerek tanulmányozásával foglalkozott. Könyvei: Avis sur la manière de traiter les grains et d'en faire du pain. [Tájékoztatás a gabona kezelésének és a kenyér készítésének módjáról.] 1787, Méthode facile de conserver à peu de frais les grains et les farines. [Könnyű módszer, hogyan lehet a gabonát és a lisztet kevés költséggel konzerválni.] 1784. — 122

PASSY, Hippolyte-Philibert (1793—1880) — francia polgári politikus és közgazdász, Lajos Fülöp alatt több ízben miniszter; Louis Bonaparte első kormányában pénzügyminiszter. Az államcsíny után visszavonul a politikai élettől.

— *Des systèmes de culture et de leur influence sur l'économie sociale.* [A földművelés rendszereiről és hatásukról a társadalmi gazdaságra.] 2. kiad. Párizs 1853. — 739, 749, 751, 754, 757

PATERSON, William (Marxnál Patterson) (1658—1719) — angol kereskedő, az Angol Bank és a Skót Bank alapítója. — 588

PEQUEUR, Charles-Constantin (1801—1887) — francia közgazdász és szocialista; javasolta, hogy a termelési eszközöknek a polgári állam által való államosítása útján szüntessék meg ezek egyenlőtlen elosztását.

— *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Études sur l'organisation des sociétés.* [A társadalmi és politikai gazdaságtan új elmélete, vagy Tanulmányok a társadalmak megszervezéséről.] Párizs 1842. — 592—93

PEEL, Sir Robert (1788—1850) — angol politikus, tory. Róla nevezték el az 1844. és 1845. évi banktörvényt. „Ez a földbirtokos arisztokrácia vezetőjévé emelkedett burzsoá-fi. . . arra használta . . . vezérségét . . ., hogy szüntelenül engedményeket erőszakoljon ki a burzsoázia számára (a gabonavámok eltörlése). Leghíresebb beszédei tömegesen felhalmozott közhelyekből állanak, melyek köré ügyesen csoportosított nagyszámú statisztikai adatot" (Marx). — 535, 537

PÉREIRE, Emile (1800—1875) — francia bankár. Előbb a saint-simonisták szektájához tartozik, munkatársa és szerkesztője a „Globe"-nak, majd a „National"-nak, később bonapartista és a III. Napóleon védnöksége alatt álló üzérkedő banknak, a Crédit Mobilier-nak alapítója. — 590

PÉREIRE, Isaac (1806—1880) — francia bankár, előbbi fivére és társa, ugyancsak saint-simonistából lett bonapartista spekuláns. Több brosúrát írt a bank- és hitelügyről. — 437

PETTY, William (1623—1687) — angol közgazdász és statisztikus. „A modern politikai gazdaságtan megalapítója, egyike a legzseniálisabb és legeredetibb közgazdasági kutatóknak" (Marx). — 351, 459, 640, 752

PINDAROSZ (i. e. 522—kb. 443) — görög lírikus. — 383

PITT, William jr. (1759—1806) — angol tory, miniszterelnök a francia forradalom idején. Ő szervezte a forradalom elleni intervenciós háborút és az I. Napóleon elleni háborúkat; 1798-ban elnyomta az ír felkelést és számos reakciós intézkedést foganatosított a keletkező munkásmozgalom ellen. — 390, 392

PLINIUS, Gaius Secundus, id. (23—79) — római tudós, közigazgatási tisztviselő és katona; a Vezuv kitörésénél halt meg.

— *Historiae naturalis Libri XXXVII.* [A természet történetének 37 könyve.] Párizs 1829. — 122

POPPE, Johann Heinrich Moritz (1776—1854) — a mechanika tanára Tübingenben, a technika történésze, főműve: „Geschichte der Technologie etc [A technológia története stb.] Göttingen 1807—11 — 336

PRICE, Richard (1723—1791) — angol liberális teológus, síkraszállott az amerikai függetlenségi mozgalomért, Franklin barátja Az állami pénzügyekről stb — 392—94

— *Observations on Reversionary Payments, on Schemes for Providing Annuities for Widows, and for Persons in Old Age, on the Method of Calculating the Values of Assurances on Lives, and on the National Debt etc* [Észrevételek a visszaháramló fizetésekről, az özvegyek és öregek részére folyósított évjáradékok rendszeréről, az életbiztosítási értékek kiszámításának módjáról és a nemzeti adósságról stb.] 1771 2 kiad London 1772 — 391

— *An Appeal to the Public, on the Subject of the National Debt* [Felhívás a nyilvánossághoz, a nemzeti adósság kérdésében.] 1772 2 kiad London 1774 — 390—91

Prokrusztész — görög mitológiai alak, aki a vándorokat ágyába fektette. Aki hosszabb volt, mint az ágy, annak lábából levágott, aki pedig rövidebb volt, azt eroszakkal megnyujtotta. — 44

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia kispolgári szocialista. A kamatozó tokében látja a tőke fő formáját és „a kamat állítólagos eltörlését teszi a társadalom átalakításának alapjává" (Marx). A kisárutermelők Proudhon elgondolása szerint a pénz közvetítése nélkül cserélik majd ki egymást kozt áruikat, a bennük foglalt munkának megfelelően, a proletárok pedig az „ingyen hitel" segítségével jutnak olyan helyzetbe, hogy önálló árutermelőkké válhatnak Ezt a reakciós utópiát Proudhon egy „népbank" révén akarta megvalósítani, amelyért az otvenes évek elején agitált, pénzt gyűjtott es III. Napóleon segítségére is számított. Proudhon a mutualizmust, a „kölcsönös segítséget" hirdette. Ellenezte a sztrájkot, a szakszervezeteket es a munkásosztály politikai harcát 1848-ban a Blanqui vezette proletár párt ellenfele A forradalom bukása után elmelete évtizedekig nagy hatással volt a francia munkásmozgalomra. — 62, 345—46, 354, 592, 807—08

Q

QUETELET, Lambert Adolphe (1796—1874) — belga matematikus, a modern szocialstatisztika megalapítója. — 823

R

RAMSAY, Sir George (1800—1871) — angol filozófus és közgazdász Eljutott addig a pontig, „amelyen maga a politikai gazdaságtan a termelés tőkés formáját, és ezért a tőkét, az elvégzett elemzés alapjan, a termelésnek nem abszolút, hanem csupán »véletlenszerű« történelmi feltételének tartja Ramsay mégsem ment elégge messze az elemzésben, hogy levonja a kovetkezteteseket" (Marx). — 62, 66, 737

— *An Essay on the Distribution of Wealth.* [Tanulmány a gazdagság elosztásáról.] Edinburgh 1836 — 284, 360, 375—76

REDCLIFFE — az „Epidemiological Society" [Járványos betegségeket tanulmányozó társaság] titkára. — 114

REDEN, Friedrich Wilhelm, Baron v. (1804—1857) — német statisztikus, hannoveri, majd porosz hivatalnok, az 1848-as német nemzetgyűlés tagja.
— *Vergleichende Kulturstatistik der Gebiets- und Bevolkerungsverhaltnisse der Grossstaaten Europas.* [Összehasonlító kultúrstatisztika Európa nagy államainak területi és népesedési viszonyairól.] Berlin 1848. — 459

REDGRAVE, Alexander — angol gyárfelügyelő. — 119, 152, 153

Religion Saint-Simonienne *lásd* Enfantin.

RICARDO, David (1772—1823) — angol közgazdász, a klasszikus közgazdaságtan utolsó nagy képviselője. Ricardo abból indul ki, hogy az értéket a munkaidő határozza meg, s ezzel „kényszeríti a tudományt, hogy számot adjon arról, egyáltalán mennyiben felel meg a folyamatnak pusztán megjelenési formáit visszaadó . . . tudomány, valamint maguk ezek a felszíni jelenségek, annak az alapnak, amelyen a polgári társadalom belső összefüggése, valódi fiziológiája nyugszik. . . Ez tehát Ricardo nagy történelmi jelentősége a tudomány számára." Ezzel összefügg, „hogy Ricardo felfedi, kimondja az osztályok gazdasági ellentétét — ahogyan azt a belső ellentét megmutatja — és ezáltal felfogja, felfedezi a gazdaságban a történelmi harc és fejlődési folyamat gyökerét" (Marx). Ricardo azonban mégsem értette meg a tőkés termelési mód történelmi jellegét, oroknek fogta fel azt. — 15, 21, 61, 67, 125, 209, 249, 250, 265, 325, 426, 534—37, 639, 651, 659, 717, 727
— *On the Principles of Political Economy and Taxation.* MacCulloch kiadása. London 1852. Magyar kiadás: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Bp. 1954. — 86, 132, 192, 196, 214—15, 234, 245—46, 629—30, 741, 781, 805, 827

RIESE, Adam (1492—1559) — német matematikus, bányahivatalnok Annabergben. Ő írt Németországban először gyakorlati számtani tankönyveket, s ezek a XVII. század késő évtizedeiig használatban voltak; innen a szójárás „Adam Riese szerint". — 30

RODBERTUS-JAGETZOW, Karl (1805—1875) — német közgazdász, katedraszocialista, pomerániai földbirtokos. Rodbertus „sejti az értéktöbbletnek speciális formáitól való különbözőségét. . . de elhalad a helyes felfogás mellett, mert nála eleve egy meghatározott jelenségnek, a földjáradéknak magyarázatáról, nem pedig az általános törvény felkutatásáról van szó" (Marx). Rodbertus a földjáradékot abból magyarázza, hogy a mezőgazdaságban az iparral ellentétben nem szükségesek nyersanyagra és gépekre való tőkekiadások és ezért a teljes értéktöbbletnek (amelyet ő „járadéknak" nevez) a termék értékének megfelelő elosztásánál a mezőgazdaság a kiadott tőkére az országszerte szokásos „tőkenyereségen" kívül többlethez jut, a földjáradékhoz. Marx erről az elméletről az „Értéktöbblet-elméletek"-ben azt mondja: „primitív német paraszti elképzelés", hogy a mezőgazdasági termékbe a nyersanyag stb. értéke nem kerül be. Tévedés, hogy az értéktöbblet az áruk értékével arányos és hogy, átlagprofitráta fennállása mellett, az áruk értékükön cserélődnek ki. Jelentős Rodbertus elméletében — ez alapvető hibák ellenére —, hogy a földjáradékot a földtulajdon monopóliumából magyarázza és egy speciális termelési ágban, a mezőgazdaságban, megmutatja az abszolút járadék Marx által felfedezett törvényének helyességét. A Rodbertus által Marx ellen emelt plágium-vád alaptalanságát Engels mutatta ki megcáfolhatatlanul. Lásd: Marx—Engels: A „Tőke" első kötetéről. Bp. 1950. 137—168. old. — 15, 156, 768, 816

— *Soziale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie.* [Szociális levelek v. Kirchmannhoz. Harmadik levél: A földjáradék ricardói elméletének megcáfolása és egy új járadékelmélet megalapozása.] Berlin 1851. — 747

ROSCHER, Wilhelm (1817—1894) — német vulgáris közgazdász. Nála a vulgáris közgazdaságtan „tanáros formát ölt, történelmileg lát munkához és bölcs mérséklettel mindenhonnan a legjobbat keresi össze, miközben nem törődik az ellentmondásokkal, hanem teljességre törekszik... Minthogy ilyenfajta munkák csak akkor keletkeznek, amikor a politikai gazdaságtannak, mint tudománynak, köre bezárult, ezek egyszersmind sírhelyei is ennek a tudománynak" (Marx). — 234, 792

— *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende.* [A nemzetgazdaságtan alapjai. Olvasó- és kézikönyv üzletemberek és egyetemi hallgatók számára.] 2. kiad. Stuttgart és Ausburg 1857. — Magyar kiadás: A nemzetgazdaságtan alaptanai. Budapest 1895. — 234, 310, 324, 394

ROTHSCHILD, James, baron de (1792—1868) — párizsi bankár. — 461

ROY, G. Henry *lásd* Theory of the Exchanges.

RUBICHON, Maurice (1766—1849) — francia rojalista politikus és közgazdász.

— *Du mécanisme de la société en France et en Angleterre.* [A társadalom szerkezetéről Franciaországban és Angliában.] 1833. Új kiad. Párizs 1837. — 612, 774, 777

RUSSEL, John, Lord (1792—1878) — angol liberális politikus. — 412

S

SAINT-SIMON, Claude-Henri, comte de (1760—1825) — francia utópista szocialista. Egyike a három nagy utópistának; „... lángészre valló széles látóköre következményeképp csírájában már megvan nála a későbbi szocialistáknak csaknem valamennyi, nem szigorúan ökonómiai gondolata" (Engels). — 589—90, 592

— *Nouveau christianisme, dialogues entre un conservateur et un novateur.* [Új kereszténység, párbeszédek egy maradi és egy újító között.] Párizs 1825. — 589

SAY, Jean-Baptiste (1767—1832) — francia vulgáris közgazdász. Marx „gyászvitéznek" nevezi, „aki sivár felületességét úgy akarja elrejteni, hogy A. Smith felemásságait és baklövéseit abszolút és általános frázisokban oldja fel". Az utána következő vulgáris közgazdászoktól abban különbözik, „hogy ő az anyagot még nem teljesen feldolgozott állapotban találja, tehát maga is többé-kevésbé részt vesz a közgazdasági problémáknak a közgazdaságtan álláspontjáról való feldolgozásában" (Marx). — 810

— *Traité d'économie politique ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* [Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy Egyszerű leírás arról, hogyan keletkezik, oszlik meg és kerül elfogyasztásra a gazdagság.] 1803. 3. kiad. Párizs 1817. — 284, 805

SCHMIDT, Conrad (1865—1932) — német szociáldemokrata, Engelsszel levelezett; később a revizionistákhoz csatlakozott. — 18—19, 22, 24, 27

— *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marxschen Wertgesetzes.* [Az átlagprofitráta a marxi értéktörvény alapján.] Stuttgart 1889. — 17

— *Die Durchschnittsprofitrate und das Marxsche Wertgesetz.* [Az átlagprofitráta és a marxi értéktörvény.] „Die Neue Zeit", XI. évf. I. köt. Stuttgart 1893. — 19
— Recenzió a „Tőke" III. kötetéről. „Sozialpolitisches Zentralblatt", 1895. 22. sz. febr. 25. — 32—33

SENIOR, Nassau William (1790—1864) — angol közgazdász, „a fennálló rend puszta apologétája és ennélfogva vulgáris közgazdász", „a művelt burzsoá szószólója" (Marx). — 57, 66

Sganarello — az önző, korlátolt nyárspolgár hagyományos bohózati típusa. — 25, 32

SHAW, George Bernard (1856—1950) — angol író, a Fabiánus Társaság egyik vezetője. — 17

SIEMENS, August Friedrich (1826—1904) — német mérnök, Angliában élt, 1856-ban szerkesztette az első regeneratív tüzelésű lángkemencét, amelyet azután bátyjával, Karl Wilhelm Siemensszel (1823—1883) tökéletesített. Ezt a regeneratív kemencét használta fel Martin az acélgyártáshoz. — 91

SIMON, John (1816—1904) — angol orvos; mint a titkos államtanács tagja számos vizsgálatot végzett az angol munkásnépesség egészségi állapotára és általános helyzetére vonatkozóan. — 110—12, 113, 114

SISMONDI, Jean-Charles Simonde de (1773—1842) — svájci közgazdász és történetíró, a klasszikus politikai gazdaságtant a gazdasági romanticizmus szempontjából bírálja. „Különösen az alapvető ellentmondást érzi: egyrészt a termelőerő korlátlan fejlődése és a gazdagság növekedése — amely gazdagság egyszersmind árukból áll, tehát pénzzé kell tenni —, másrészt, mint alap, a termelők tömegének az elengedhetetlen létfenntartási eszközökre való korlátozása" (Marx). „Minden pontban különbözik a klasszikusoktól, mégpedig abban az értelemben, hogy rámutat a kapitalizmus ellentmondásaira. Másfelől egyetlen pontban sem képes (de nem is akarja) továbbvinni a klasszikusok által elkezdett elemzést, s ezért a kapitalizmusnak a kispolgár szempontjából történő érzelgős bírálatára szorítkozik" (Lenin). — 770
— *Nouveaux principes d'économie politique ou De la richesse dans ses rapports avec la population.* [A politikai gazdaságtan új alapelvei, vagy A gazdagságról a népességgel való összefüggéseiben.] Párizs 1819. Magyar kiadás: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Bp. 1899. — 369

SMITH, Adam (1723—1790) — angol közgazdász és filozófus. A klasszikus közgazdaságtan képviselője. Marx a manufaktúra-időszak közgazdaságának nevezi. Nagy jelentőségűek voltak elméletei a munkamegosztásról, a termelőmunkáról és az értéktöbbletről. Tanítása szerint a nemzetek igazi gazdagsága nem a pénzben rejlik — mint ezt a merkantilisták állították —, hanem a hasznos, csereértéket termelő munkában. Smith szerint nemcsak a mezőgazdasági munka — mint a fiziokraták állították —, hanem az ipari munka is értéktöbbletet teremt. „A. Smith ellentmondásainak az a jelentősége, hogy problémák rejlenek bennük, amelyeket, ha nem is old meg, de kimondja őket azáltal, hogy ellentmond önmagának" (Marx). Újratermelési elméletének fő hibája, amelyet Marx tárt fel, abban rejlik, hogy figyelmen kívül hagyja az állandó tőkét és hogy az áru értékét pusztán munkabérré és értéktöbbletté oldja fel. — 203—04, 209, 223, 234, 246, 325, 331, 389, 392, 437, 599, 722, 755, 801, 805, 809

— *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* (1776.) E. G. Wakefield kiadása, London 1835—1839. — Magyar kiadás: Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Bp. 1940. — 159, 329, 464—65, 737, 741—44, 792, 807

SMITH, Edward (kb. 1818—1874) — angol orvos és orvosi író. Az angol kormány szaktanácsadója a szegénytörvények terén. — 112

SOMBART, Werner (1863—1941) — német közgazdász, boroszlói, majd berlini egyetemi tanár; az első német főiskolai tanár, aki úgy küzd Marx ellen, hogy nagyságát külszínre elismeri, és egyes gazdasági tanításait látszólag elfogadja. Az első világháború és az Októberi Forradalom után a marxizmus nyílt ellensége; a harmincas években már fasiszta. — 33

— *Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx.* [Marx Károly gazdasági rendszerének bírálatához.] „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik", VIII. köt. Berlin 1894. — 32

Some Thoughts of the Interest of England. By a Lover of Commerce. [Néhány gondolat az angliai kamatról. Írta A kereskedelem egy barátja.] London 1697.—591

STEUART (Stewart), Sir James (1712—1780) — angol közgazdász, tanítása „a merkantilizmus racionális kifejezése" (Marx). „Érdeme a tőke megértése körül azon alapul, hogy bebizonyítja, hogyan megy végbe a termelési feltételeknek — mint meghatározott osztályok tulajdonának — és a munkaerőnek szétválasztási folyamata" (Marx). A profitot azzal magyarázza, hogy az ár meghaladja az értéket. — 753

— *Recherche des principes de l'economie politique ou Essai sur la science de la politique intérieure des nations libres.* [Vizsgálódás a politikai gazdaságtan elveiről, vagy Tanulmány a szabad nemzetek belpolitikájának tudományáról.] (Az angol eredeti címe: „An Inquiry into the Principles of Political Economy etc." London 1767.) Párizs 1789. — 363

STIEBELING, George C. — orvos New Yorkban, reformista szocialista; több könyvet írt közgazdasági és gazdaságtörténeti kérdésekről.

— *Das Wertgesetz und die Profitrate.* [Az értéktörvény és a profitráta.] New York 1890. — 25—26

STORCH, H. (1766—1835) — orosz közgazdász, Adam Smithszel vitázik.

— *Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* [Politikai gazdaságtani előadások; vagy Azon elvek ismertetése, amelyek a nemzet jólétét meghatározzák.] Szt. Pétervár 1815. — 196, 792, 810

— *Considérations sur la nature du revenu national.* [Elmélkedések a nemzeti jövedelem természetéről.] Párizs 1824. — 810, 815

T

The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc. [A váltóárfolyamok elmélete. Az 1844-es banktörvény stb.] (G. Henry Roy.) London 1864. — 359, 362

THIERS, Louis-Adolphe (1797—1877)—francia politikus és történész, a burzsoázia osztályérdekeinek gyáva és kíméletlen képviselője, a Párizsi Kommün vérbefojtója. „Kis állami gazságok mestere, a hamis eskü és árulás virtuóza",

„csak a gazdagság iránti sóvárgásában és azok iránti gyűlöletében következetes, akik a gazdagságot előteremtik" (Marx).
— *De la propriété.* [A tulajdonról.] Párizs 1848. — 607

THOMAS, Sidney Gilchrist (1850—1885) — angol kohómérnök, 1878-ban unokafivérével, Percy Gilchristtel eljárást talált fel, amely a Bessemer-körtének bázikus béléssel való ellátása és égetett mész hozzáadása révén a vasat foszformentessé teszi. — 91

The Three Prize Essays on Agriculture and the Corn Law. Published by the National Anti-Corn-Law League. [Három díjnyertes tanulmány a földművelésről és a gabonatörvényről. Kiadta a Nemzeti Gabonatörvény Elleni Liga] (George Hope, W. R. Greg, Arthur Morse.) Manchester és London 1842. — 610

THUN, Alphons (1853—1885).
— *Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter.* [Az alsórajnai ipar és munkásai.] Lipcse. 1879. — 38

TOCQUEVILLE, Alexis de (1805—1859) — francia politikus és közgazdász, mérsékelt liberális. 1835-ben jelent meg „La démocratie en Amérique" [Az amerikai demokrácia] c. ismert műve. Mint kamarai tag Lajos Fülöp ellenzéke, 1848-ban a nemzetgyűlés tagja, Odilon Barrot kormányában külügyminiszter, Louis Bonaparte államcsínyje után visszavonul a politikától. A szocializmus heves ellenzője. — 770

TOOKE, Thomas (1774—1858) — angol közgazdász. Szemben állott a Ricardo-féle pénzelmélettel és a currency-elv teoretikusaival. Az ún. banking-iskola fő képviselője. Marx azt írja róla, hogy ő „az utolsó angol közgazdász, aki ér valamit". — 414, 438—41, 444, 447, 451, 476, 513. 527,537, 544, 555, 559, 807
— *A History of Prices and of the State of the Circulation, from 1793 to 1837: preceded by a Brief Sketch of the State of the Corn Trade in the Last Two Centuries.* [Az áraknak és a forgalom állapotának története 1793-tól 1837-ig; előljáróban rövid vázlat a gabonakereskedelem állapotáról az utolsó két évszázadban.] London 1838. — 368
— *An Inquiry into the Currency Principle; the Connection of the Currency with Prices and the Expediency of a Separation of Issue from Banking.* [Vizsgálódás a currency-elvről; a forgalmi eszközök kapcsolata az árakkal, valamint a bankjegykibocsátás és bankügylet szétválasztásának célszerűsége.] 2. kiad. London 1844.] — 354, 369, 397, 400, 434, 437
— *A History of Prices and of the State of the Circulation from 1839 to 1847 inclusive; with a General Review of the Currency Question etc.* [Az árak és a forgalom állapotának története 1839-től 1847-ig bezárólag: általános áttekintéssel a pénzforgalom kérdéséről.] London 1848. — 359, 368, 774
— és NEWMARCH, William: *A History of Prices and of the State of the Circulation during the Nine Years 1848—1856.* [Az árak és a forgalom állapotának története az 1848—1856-ig terjedő kilenc év alatt.] London 1857. — 774

TORRENS, Robert (1780—1864) — angol tiszt és közgazdász, a szabadkereskedelem híve, egyike a currency-elv fő képviselőinek. — 66, 125, 537
— *An Essay on the Production of Wealth; with and Appendix, in which the Principles of Political Economy are applied to the actual circumstances of this country.* [Tanulmány a gazdagság termeléséről; függelékkel, amelyben a politikai gazdaságtan elvei ez ország jelenlegi állapotára alkalmaztatnak.] London 1821. — 61—62

— *On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.* [Az 1844. évi banktörvény hatásáról stb.] 2. kiad. London 1847. — 353

TUCKETT, John Debell (megh. 1864) — angol quaker.
— *A History of the Past and Present State of the Labouring Population etc.* [A dolgozó népesség múltbeli és jelenlegi helyzetének története stb.] London 1846. — 586

TURGOT, Anne-Robert-Jacques (1727—1781) — francia államférfi és közgazdász, fiziokrata; Quesnay legjelentősebb tanítványa. „A fiziokrata tan legfejlettebb alakjában Turgot-nál található" (Marx). — 605

U

URE, Andrew (1778—1857) — angol vegyész és közgazdász. A tőke és a nagyipar védelmezője. — 100, 123
— *Philosophie des manufactures ou Economie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie, avec la description des diverses machines employées dans les ateliers anglais.* [A manufaktúra filozófiája, vagy A pamut, gyapjú, lenvászon és selyem gyártásának ipari gazdaságossága, az angliai műhelyekben használt különféle gépek leírásával.] (Az angol eredeti címe: „Philosophy of Manufactures etc." 2. kiad. London 1835.) Párizs 1836.—383

V

VERRI, Pietro (1728—1797) — olasz közgazdász, a szabadkereskedelem híve, a fiziokraták és A. Smith között áll.
— *Meditazioni sulla economia politica.* [Elmélkedések a politikai gazdaságtanról.] (1773.) Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. 15. köt. Custodi kiadása, Milánó 1804.— 284

VINÇARD, Pierre (1820—1882) — francia újságíró.
— *Histoire du travail et des travailleurs en France.* [A munka és a munkások története Franciaországban.] Párizs 1845. — 754

VISSERING, Simon (1818—1888) — holland közgazdász, Bastiat iskolájához tartozott.
— *Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde.* [A gyakorlati államgazdaságtan kézikönyve.] Amszterdam 1860. — 319, 321

W

WAKEFIELD, Edward Gibbon (1796—1862) — angol közgazdász és gyarmatpolitikus. — 739
— *England and America. A Comparison of the Social and Political State of Both Nations.*[Anglia és Amerika.A két nemzet társadalmi és politikai helyzetének összehasonlítása.] London 1833. — 726

WALTON, Alfred A. (1816—1883).
— *History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland, from the Norman*

Conquest to the Present Time. [Nagy-Britannia és Írország hűbéri földbirtokainak története a norman hódítástól a jelenkorig.] London 1865. — 604

WEGUELIN, T. M. — az Angol Bank kormányzója. — 444, 486—87, 491—92, 508, 515, 558, 565

WELSEREK — híres augsburgi kereskedőcsalád, a XV. században nagy vagyonra tettek szert. — 39

WEST, Sir Edward (1782—1828) — angol közgazdász, a földjáradék egyik első teoretikusa.

— *Essay on the Application of Capital to Land etc. By a Fellow of University College of Oxford.* [Tanulmány a tőkének a földbe való befektetéséről stb. Írta Az oxfordi University College egy tagja.] London 1815. — 249, 639

WILSON, James (1805—1860) — angol közgazdász, a szabadkereskedelem híve, az „Economist" c. folyóirat megalapítója. — 437, 444, 520—22, 529—30, 537, 550, 563—67, 569—72

WILSON-PATTEN, John (1802—1892) — angol konzervatív politikus. — 109

WOLF, Julius (szül. 1862) — német vulgáris közgazdász, zürichi egyetemi tanár

— *Das Rätsel der Durchschnittsprofitrate bei Marx.* [Az átlagprofitráta rejtvénye Marxnál.] „Conrads Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", 3. sor. II. köt. Jena 1891. — 21—22

— *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung, beider als Grundlegung einer Sozialpolitik.* [Szocializmus és kapitalista társadalmi rend. Mindkettő kritikai méltatása, mint egy szociálpolitika alapvetése.] „System der Sozialpolitik." I. köt. Stuttgart 1892. — 25

WOOD, Sir Charles (1800—1885) — angol liberális politikus, a parlament tagja, az indiai ügyek minisztere. — 541, 568—70

WOOLF, Arthur (1766—1837) — angol mérnök, a magasnyomású gőzgép feltalálója. — 117—18

WYLIE, A. H. — liverpooli kereskedő. — 507, 540—41

Z

ZWILCHENBART, R. — svájci származású liverpooli kereskedő. — 461

ÚJSÁGOK ÉS FOLYÓIRATOK

Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik.
Szerk. Heinrich Braun. VII. köt. Berlin 1894. (Sombart cikke.) — 32

Daily News.
1889 dec. 10. — 364
1892 dec. 15. — 466
1894 jan. 18. — 531

Economist.
1845 márc. 18. — 432
1847 máj. 22. — 529, 571—74
1847 aug. 21. — 575
1847 okt. 23. — 551
1847 nov. 20. — 434, 488—89
1847 dec. 11. — 559
1850 nov. 30. — 577
1851 jan. 11. — 577
1853 jan. 22. — 357
1859 júl. 19. — 393

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Szerk. J. Conrad.
1885. Új sor., XI. köt. (W. Lexis cikke.) — 15
1890. Új sor., XX. köt. (Achille Loria cikke.) — 24
1891. III. sor., II. köt. (Julius Wolf cikke.) — 21
1892. III. sor., III. köt. (Peter Fireman cikke.) — 19

Journal of the Society of Arts. VII. köt. 368. szám. 1859 dec. 9. (J. C. Morton előadása.) — 611

Manchester Guardian. 1847 nov. 24. — 405

Morning Star. 1865 dec. 14. (John Bright beszéde.) — 614—15

Die Neue Zeit. XI. évf. I. köt. 1893. (Conrad Schmidt cikke.) — 19

New York Daily Tribune. 1859 dec. 20. (O'Connor beszéde.) — 383

Nuova Antologia.
1883 ápr. (Achille Loria cikke.) — 22
1895 febr. (Achille Loria cikke.) — 30

Revue des Deux Mondes
1842. (Coquelin cikke.) — 397
1848. (Forcade cikke.) — 808

Sozialpolitisches Zentralblatt. Berlin 1895. 22. sz. febr. 25. (Conrad Schmidt cikke.) — 32

Times. 1857 dec. 3., 5. és 7. — 434

Westminster Review. — 749

PARLAMENTI JELENTÉSEK. HATÓSÁGOK ÉS EGYESÜLETEK KÖZLEMÉNYEI

Anno vicesimo sexto Georgii III. Regis. Caput XXXI. An Act for Vesting Certain Sums in Commissioners, at the End of Every Quarter of a Year, to be by them Applied to the Reduction of the National Debt. [III. György király uralkodásának 26. évében. XXXI. cikkely. Törvény, amelynél fogva bizonyos összegeket minden negyedév végén meghatalmazottaknál kell elhelyezni, hogy azok a nemzeti adósság csökkentésére használják fel.] 1786. — 392

Bank Acts 1857 és 1858 *lásd* Report from the Select Committee on Bank Acts 1857 és 1858.

Coal Mines Accidents. Abstracts of Return to on Address of the Honourable The House of Commons, dated 3rd May 1861 etc. — Ordered, by The H. of C., to be printed, 6th February 1862. [Balesetek a szénbányákban. Kivonat a Tisztelt Alsóház 1861 máj. 3-i feliratához csatolt kimutatásból stb. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1862 febr. 6.] — 107

Commercial Distress 1847—48 *lásd* First Report from the Secret Committee... House of Commons etc.

Commercial Distress 1848—57 *lásd* Reports from the Secret Committee of the House of Lords ... into the Causes of the Distress etc.

Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council. With Appendix. 1863. [Közegészség. A Titkos Tanács Orvostisztviselőjének hatodik jelentése. Függelékkel.] London 1864. — 110—15

Report from the Select Committee on Bank Acts: together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 30 July 1857. [A banktörvényekkel foglalkozó szükebb bizottság jelentése, a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével, függelékkel és mutatóval. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1857 júl. 30.]
Part I., Report and Evidence.—410, 414, 416—17, 418—30, 444, 484, 490, 491—92, 498—501, 508—09, 511, 514—15, 516, 519—32, 537—40, 543—45, 547—54, 558—59, 562—70, 743
Part II. Appendix and Index. — 15, 510, 539

Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 1 July 1858. [A banktörvényekkel foglalkozó szűkebb bizottság jelentése, a bizottság tanácskozásaival, a vallomások

jegyzőkönyvével, függelékkel és mutatóval. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1858 júl. 1.] — 15, 468, 476, 487, 490, 511—12, 552

First Report on Children's Employment in Mines and Collieries. [Első jelentés a gyermekek foglalkoztatásáról bányákban és szénbányákban.] 1829 ápr. 21. — 107

First Report from the Secret Committee on Commercial Distress; with the Minutes of Evidence. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 8 June 1848. [A titkos bizottság első jelentése a kereskedelem szorult helyzetéről, a vallomások jegyzőkönyvével. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1848 jún. 8.] — 15, 400, 406—10, 412—13, 447, 462, 466, 477—79, 501, 526—28

First Report from the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence. Ordered, by the H. of C., to be Printed, 11 August 1888. [A Lordok Háza szűkebb bizottságának első jelentése az izzasztó rendszerről, a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1888 aug. 11.] — 335

Report from the Secret Committee of the House of Lords, appointed to Inquire into the Causes of the Distress which has for some Time prevailed among the Commercial Classes, and how far it has been affected by the Laws for Regulating the Issue of Bank Notes Payable on Demand. Together with the Minutes of Evidence and an Appendix. Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 28 July 1848. Reprinted 1857. [Jelentés a Lordok Házának titkos bizottságától, amelyet megbíztak, hogy vizsgálja ki, milyen okok idézték elő azt a szorult helyzetet, amely a kereskedelmi osztályok között egy ideig uralkodott, s hogy milyen hatással voltak erre a látra beváltandó bankjegyek kibocsátásának szabályozására hozott törvények. A vallomások jegyzőkönyvével és függelékkel. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1848 júl. 28. Újranyomatott 1857.] — 15, 409-10, 416—19, 513—16, 532, 540—41, 545—50, 555—56, 748

Reports of the Inspectors of Factories etc. [A gyárfelügyelők jelentései stb.] — 609
— *for the half year ending 31st October 1845.* [Az 1845 okt. 31-ével záródó félévre.] London 1846. — 141—42
— *for 31st October 1846.* London 1847. — 142—43
— *for 31st October 1847.* London 1848. — 143—44
— *for 31st October 1848.* London 1849. — 98, 126
— *for 30th April 1849.* London 1849. — 144
— *for 31st October 1849.* London 1850. — 144
— *for 30th April 1850.* London 1850. — 128, 145
— *for 31st October 1850.* London 1851. — 140, 145
— *for 30th April 1851.* London 1851. — 140—41
— *for 31st October 1852.* London 1853. — 115—19
— *for 30th April 1853.* London 1853. — 145
— *for 31st October 1853.* London 1854. — 145
— *for 30th April 1854.* London 1854. — 145
— *for 31st October 1855.* London 1856. — 108
— *for 31st October 1858.* London 1859. — 97, 139—41
— *for 30th April 1859.* London 1859. — 145
— *for 31st October 1859.* London 1860. — 145—46
— *for 30th April 1860.* London 1860. — 146
— *for 31st October 1860.* London 1861. — 146
— *for 30th April 1861.* London 1861. — 110, 146, 148
— *for 31st October 1861.* London 1862. — 147

— *for 30th April 1862.* London 1862. — 110, 148—49
— *for 31st October 1862.* London 1863. — 98, 121, 147, 149
— *for 30th April 1863.* London 1863. — 149
— *for 31st October 1863.* London 1864. — 108, 119—21, 128, 146—48, 149—54
— *for 30th April 1864.* London 1864. — 147, 152—53

TÁRGYMUTATÓ

Abszolút földjáradék 718–41, 820
– a kitermelő iparban 741
– lényege 741
– termelési ár feletti értékrész 731–33
Adók
– adóbérlők 584
– adófizetés és forgalom 517–18
– adórendszer 774
– elosztása 630
– India adózása Angliának 568–69
Adós és hitelező 506
Adósszolgaság 42–43
Afrika 47
Agronómia 601
– fejlődésével megváltozik a föld termékenysége 739
Alagcsövezés 135, 632, 717
Alizarin 91
Állam 322, 331, 340, 381, 577, 641, 753, 758–59
– mint földesúr 758, 762
– különbözeti járadék az államnak 641
Államadósság 390–91, 458, 515
Államforma 759
Állami birtokok 739
Állami hitel 395, 512
Állampapírok (kötvények) 45, 399, 405, 451–52, 460–61, 469–70, 493 775–76
Állandó tőke 55–56, 64, 68–69, 77–78, 80–81, 89, 96–123, 135, 162, 184–85, 244, 255, 266, 270–71, 281, 300, 800–01, 806–15, 820–21
– alkalmazása olcsóbb mint a változó tőkéé 667
– álló része 271
– elemeinek olcsóbbodása 244
– előlegezése 64
– értéke 97
– és értéktöbblet 68–69
– fejlődése 244, 255
– gazdaságosság az állandó tőke felhasználásában 81, 97–123, 821
– a kereskedő állandó tőkéje 281, 300
– megkötése vagy felszabadulása 135
– a mezőgazdaságban 135
– mint a munkaerő által mozgásba hozott termelési eszközök tömegének mutatója 162
– növekedése 98, 229
– pótlása 800–01, 811–13
– rabszolgatartók 603
Lásd még Egyesült Államok; Észak-Amerika
Amszterdami Bank 319, 587
Anglia 41, 45–47, 120, 139, 143, 225, 320, 328, 333–34, 406–07, 411, 431, 433, 444, 481, 483–84, 491–92, 540, 555–57, 564–65, 567–70, 576–78, 582, 586, 604, 609–14, 637, 639, 655, 682, 730, 739, 754–55, 766, 768–69, 845
– adó Angliának 568–69
– bérlők 609–11
– földbirtok 604–05, 609–10
– gabonaárak 639
– gyári jelentések 139
– ipari monopóliuma 481, 492
– kamatláb Angliában és Indiában 582
– kereskedelem 334
– kereskedelmi mérlege 576–78
– kereskedelmi tőke 328
– községi földek 739
– meg nem fizetett behozatala 570
– mezőgazdasága 613–14
– munkanap 225
– osztálytagozódás 845
– a tőkés módon űzött mezőgazdaság klasszikus hazája 655
– zálogházak 586
Angol Bank 413, 426–30, 444–46, 450–51, 529–33, 542–47, 586–88, 591
– bankjegyforgalma 444–46, 510, 514–16
– és változó tőke 55–56, 805–08

Állat
– állattartás természetes legelőkön 650
– földtulajdon mesterségesen növeli az állat árát 833
Lásd még Szarvasmarha
Állattenyésztés 324, 599, 613, 654, 737, 768, 773–74
Állótőke 56–57, 59, 95, 97–98, 100–01, 126, 137, 168–69, 222, 235, 240, 244, 266, 271, 343–44, 602–03, 749, 774
– állandó tőke álló részének mennyisége és értéke nő a változó tőkéhez képest 97, 271
– értékének újratermelése 98
– és forgótőke 56–57, 59, 95, 343–44, 774
– a földbe bekebelezett 602–03
– gyarapítása és a munkanap hossza 97
– kopása 235
– és a termék ára 126
– viszonylagos túltermelése 137
Lásd még Épületek; Gépek; Kopás
Általános profitráta *lásd* Átlagprofitráta
Amerika 26, 40–41, 45, 92, 96, 128, 137–38, 146, 333, 433, 483, 541, 552–53, 570, 603
– amerikai gyapot 128, 137
– cenzusjelentések 26, 96
– kincsei 333
– polgárháború 128, 146
– két osztályának elkülönítése 546
Antagonizmus *lásd* Ellentét
Anyagcsere, társadalom és természet anyagcseréje 883
Ár, árak 36, 124, 126–27, 130–31, 135–36, 192–94, 204, 212–14, 235, 237–40, 308–09, 313–14, 353, 359, 482, 616, 620, 628–29, 637–38, 768–69, 772–73, 826–27
– áru ára és profitráta 123–28, 238–39
– egyes áruk és az össztermék ára 235, 237–39
– emelkedés 419
– és érték 36
– föld ára 620, 647–48; *lásd még* Föld ára
– és a kereskedelmi tőke megtérülése 308
– és kereslet és kínálat 204, 539
– megtérülés hatása az árakra 237
– olyan dolgok ára, amelyeknek önmagukban véve nincs értékük 616, 637–38
Lásd még Áruárak; Eladási ár; Monopolár; Piaci ár; Termelési ár
Áringadozás
– nyersanyagoké 98, 123–28, 136
Arany 318–21, 414–15, 446–48, 539, 552, 559–60, 825–26
– aranylelőhelyek felfedezése és a kamatláb 519
– az egyetlen „igazi" gazdagság 447
– a gazdagság társadalmi jellegének önálló megtestesülése, kifejezése 560
– termelőhelyei 552
Lásd még Aranykészlet mozgása; Nemesfémek
Aranykészlet mozgása 552, 556–57
– aranybehozatal 411
– aranykiáramlás 446–48, 451–53, 483–84, 505, 507, 526, 534, 554–55, 557–61
– és kamatláb 539, 557
Argentína 698
Áru 33–34, 52, 167, 189, 190–92, 194–95, 197–99, 199–201, 204–07, 237–39, 266–67, 273, 276–77, 292–93, 336, 341–45, 350–51, 505, 621, 840–42
– egyes áru és össztermék 235, 239
– eladása piaci értékén 194–95, 199–201, 204
– eladása profittal értékén alul 60–61
– eladása piaci értékén alul 200, 668
– eladási árának legalsó határa 60–61
– értéke *lásd* Áruérték
– a legrosszabb feltételek között termelt áruk 191, 197–98
– és pénz 194, 204–05
– és termék 328, 336, 621, 840–41
– tőke mint áru 343, 347, 353, 388–89
– mint a tőke terméke 33, 189, 206, 237, 840–41
Áruárak 310–11, 499, 535–36, 573, 804–05, 829–32
– alacsonysága 572–73
– elemzése 806
– és a forgalomban levő pénz mennyisége 499
– és a munkabér emelkedése és süllyedése 829–31
– és a pénz értéke 535–36
Áruérték 52, 53–54, 64, 158, 167, 806–07, 809–10, 815–17, 822–26, 828–33, 838–39
– alkatrészei 53–54
– átalakulása termelési árakká 44, 170–86; *lásd még* Érték; Termelési ár
– feloldása munkabérben, profitban, földjáradékban 806–07, 810, 816, 824–25, 828–30, 838–39
– a három jövedelem összetételeként való felfogása 810, 824–26, 828–33
Árumetamorfózis 204–05, 275–78, 285, 305, 323, 326–27, 340–41, 344, 431
Árutermelés 19–20, 37–38, 199, 620–21

– egyszerű 19–20, 37–38
– egyszerű árutermelés átváltozása tőkés árutermeléssé 38
– fejlődése és földjáradék 620–21
– és munkamegosztás 199
Árutőke 272–76, 277–84, 304, 308, 321, 323–24, 341–43, 418, 454, 482, 484
– átváltozása pénztőkévé 278
– a forgalmi folyamatban csak áru 341–43
– metamorfózisa 274–75, 277–80, 235–36, 308
– és pénztőke 482
– és termelőtőke 418
– a válságban 484
Ateliers nationaux (Nemzeti műhelyek) 153
Átlagprofit 17–20, 32–33, 159, 170, 173–74, 182, 187, 192–93, 207–08, 213, 218–19, 286, 288–89, 350–51, 358, 362–63, 366, 370–71, 375, 608, 751, 767–69, 786
– és értéktöbblet 192
– és kamat 358
– és kamatláb 366
– levonás az átlagprofitból földjáradék formájában 608–09
– a profit átalakulása átlagprofittá 159
– mint a termelés szabályozója 751
Átlagprofitráta (általános profitráta) 15, 17–18, 19–20, 23, 61, 170–86, 187–88, 192–93, 208, 215, 218, 222, 288–90, 296, 300, 308–09, 311–14, 315, 338, 358, 360, 365, 433, 767–68
adott nagyság a kereskedelmi tőke számára 311
– ipari tőkére 338
– és jövedelem 767–68
– az összmunka össztőke általi kizsákmányolásának fokától függ 208
Átviteli (áttételi) szerkezet 99, 119
Ausztrália 565
– aranybányák 492, 552
– bankok 576
– és a Szuezi-csatorna 92
Ázsia 332–34, 507, 540, 546, 552, 557, 563–64, 582, 600
– ázsiai termelés 334, 582
– fizetési mérleg Ázsiával, Európával és Amerikával 557
– kereskedelem Ázsiával 333–34, 552
– szabad magántulajdon Ázsiában 600
– váltóárfolyam Ázsiával szemben 563
Lásd még India; Kína

Babilónia 37
Balesetek 107–08, 109–10
Bank, bankok 319–20, 397–402, 424–27, 492, 530–31, 576, 590–92
– Ausztráliában 576
– bankrendszer magábanfoglalja a tőkés termelés megszüntetését 591
– előleget ad mások pénzével 399–401
– és hitel 399–401
– mint az ipari tőkések pénztárosai 320, 398
– jegykibocsátó bankok 399, 530–31
– Kanadában 576
– Nyugat-Indiában 576
– tőkét és hitelt „teremtenek" 531
– mint a társadalmi tőke elosztói 424
– Saint-Simon rendszerében 592
Lásd még Angol Bank; Bankrendszer; Magánbankok
Bank Restriction Act 519
Bankár 315, 424, 470, 495, 499–501, 533–34
– mint „áldástosztó" 495
– „erkölcsi méltósága" 533–34
Bankhitel és kereskedelmi hitel 395, 485
Bankjegy 396, 399, 414–15, 429–30, 437–39, 446, 448–49, 451–53, 512–13, 527–31, 552, 554
– az Angol Bank által kibocsátható bankjegyek maximuma 430
– be nem váltható 512
– beválthatósága 448, 559
– fedezet a bankjegyek készpénzzel való kifizetésére 554
– felhalmozása 552
– kibocsátása 448–49
– kibocsátása és tőke előlegezése 527
– magánbankok bankjegyei 530
– tartalék 508–09
– és váltók 396–97, 399–400
– mint vásárló és mint fizetési eszközök 453
Bankjegyforgalom 431, 444–49, 509–10, 513–16, 529, 552
– Angliában 431, 514–15
– Angol Bank jegyforgalma 444–46, 452, 510, 513–16, 552
– forgalomban levő bankjegyek mennyisége 512, 552
– Francia Bank bankjegyforgalma 431
– és váltóforgalom 529
Bankjegytartalék 508–09
Bankrendszer 558, 590–91
– mint a társadalmi méretekben történő könyvvitel formája 591
Banktartalék 526
Lásd még Nemesfémkészlet
Banktőke 400–01, 452
– alkotórészei 457–68
Banktörvény, 1844-es és 1845-ös Peel-féle 404, 412, 422, 427, 467, 481, 503, 518, 525, 533, 535, 537, 541–43, 546–47, 549–51

– felfüggesztése 404, 412, 518, 525, 543, 551
Bányák (bányászat) 38, 135, 323, 622, 629, 729, 736, 741–42, 744
– bányajáradék 742, 744
– bányatermék 622
– munkabér egyes bányákban 544
Behozatal
– Anglia behozatala 568–69
– nemesfémeké 536–37
– túlsok behozatal és kivitel 482–83
Bekerítésről szóló törvények (Enclosure Bills) 739
Bér *lásd* Munkabér
Bérleti díj *lásd* Haszonbér
Bérleti idő (szerződés) 603, 653, 682
Bérlők 120, 598, 601–04, 608–10, 630, 632–33, 653, 682, 698, 720–21, 755, 765–68
– angol 609–10
– európai bérlők és a tengerentúli konkurrencia 698
– harca a földtulajdonosokkal hosszú lejáratú bérleti szerződésekért 653, 682
– ír bérlők 608–09
– kisparaszti 765
– az ókori Szicíliában 755
– termelési költségei 632–33
– tőkés 720–21, 765–68
Lásd még Bérbeadás
Bérmunka 207, 381, 785, 789–90
– mindig kényszermunka 785
– közömbös a maga munkájának sajátos jellege iránt 207
Bérmunkások 42, 64, 294, 296–99, 377, 381–82, 602, 766, 845
– kereskedelmi 293, 296–99, 303–04
– mezőgazdasági 602, 766
Lásd még Mezőgazdasági napszámosok
Bill-broker *lásd* Váltóügynökök
Bimetallizmus 17, 322
Bizományi eladás (konszignáció) 144, 404
Biztosítási alap 811, 837, 843
Biztosításügy, biztosító társaságok 219
Bruttóprofit 363, 370, 373

Céhek, középkori 34, 38, 191, 336, 768, 795
Centralizáció *lásd* Tőkecentralizáció
Ciklus (ciklusok), ipari 141, 356, 358–60, 365, 474–77, 480–81, 485, 491, 493, 497, 501, 504, 515, 517, 558, 560, 794
– angol 491
– a forgalom és az ipari ciklusok szakaszai 517
– inkább krónikus jellege 480
– tartama 480–81
– a textiliparban 141
Lásd még Periódus
Clearing house-ok 322, 509, 512, 525
Crédit gratuit 345, 592, 721
Crédit Mobilier 590, 592

Csekkek 322, 451
Csere 33–37, 188–91, 345
– értéken történő csere 34, 191
– különböző közösségek között 34, 190–91
– parasztok és városi kézművesek között 36
– termelési árakon történő 34, 190
Csereérték 194, 284, 326, 330–32, 505
– és használati érték 194
– önálló formára tesz szert a pénzben 505
– a termelés a csereértéknek van alávetve 330–32
Csőd 123, 484
Currency-elv 414–15, 447–48, 534–51

Darabbér 103, 149–50
Definíciók szerepe Marxnál 19–20
Depresszió *lásd* Pangás
Divatárukészítőnők 113–14
Dockwarrants *lásd* Raktári jegy
Dolog tőke 387–89, 506, 560–61, 780, 790–91

Egészség, munkás egészségének elfecsérlése 105–06
Egészségtelen helyiségek 106, 110–15
Egyesült Államok 382, 483, 648–50
– gabonakivitele 649
Egyház haszna a kamattilalomból 596–97
Egyházi tized 755–56
Egyiptom 37
Egyiptomi gyapot 154
Egyszerű árutermelés 19–20, 37–38
Lásd még Árutermelés
Éhínség 1846/47-ben 412
Eklekticizmus a politikai gazdaságtanban 544
Eladás 204–05, 286–87, 292–97, 326, 342, 345, 347, 350–54, 425
– vétel és eladás 345
– és vétel funkciói 298
Eladási ár 66, 308–10, 313–14
– kereskedelmi 310–11
Eldologiasodás
– társadalmi viszonyoké 793–94
– termelési viszonyok eldologiasodása 388, 793–94
Lásd még Dolog; Fetisizmus
Élelmiszerek 599, 617–18, 737
Elértéktelenedés
– állampapíroké és részvényeké 405

– és értékemelkedés 132
– hitelpénzé 505–06
– pénzé 577
– régi tőkéé 129, 132, 244, 255–56, 259, 405, 505–06, 577
– változó tőkéé 132
Eleven munka 162, 223, 235, 247, 266–67, 395
– hozzátett eleven munka csökkenő mennyisége 247
Elfecsérlés *lásd* Tékozlás
Elfogadványok *lásd* Váltók
Elidegenülés, a munkás elidegenülése a munka feltételeivel szemben 104–05
Elképzelés 219, 233–34, 315, 373, 415
– visszás 67, 219, 233–34, 315
Ellenőrzés
– nyersanyagok termelésének tőkés ellenőrzése 138
– társult termelők ellenőrzése 139, 199–200
Ellentét 252
– a kormány és a néptömegek közt 381
– a társadalmi jellegű gazdagság és a magángazdagság között 435–36
– termelési eszközök tulajdonosa és a puszta munkaerő tulajdonosa között 380–82
Ellentmondás 252, 255–56, 263–64, 269–70, 748, 778
– a belső ellentmondás a termelés külső területének kiterjesztése révén igyekszik kiegyenlítődni 252
– felhalmozási folyamat ellentmondása 255–56
– magánföldtulajdon ellentmondása 778
– a tőke általános társadalmi hatalma és az egyes tőkések magánhatalma között 269–70
– tőkés termelési mód ellentmondása 105, 263–64
Elméleti emberek 10
Elnyomorodás *lásd* Elszegényedés
Elosztási viszonyok és termelési viszonyok 838–44
– természeti viszonyoknak látszanak 838–39
– és a tömegek fogyasztóképessége 252
Előlegezés
– állandó tőke előlegezése 64
– pénzelőlegezés és tőkeelőlegezés 425–26
– pénztőke előlegezése 282–83
– tőkeelőlegezés 294–95, 354
– tőkeelőlegezés és fizetési eszközök előlegezése 449–50
– változó tőke előlegezése 64
Előlegezett tőke értékrészei 55–56
Élősdiek osztálya 533
Elszegényedés (nyomor) 105–06, 151–52, 228, 257, 602
Ember
– emberi szükségletek 199
– és természet 791, 844
– természeti ereje 779
Enclosure Bills *lásd* Bekerítésre vonatkozó törvények
Épületek, építkezés, házak 102, 106, 115, 132, 593, 734, 740
– a bérleti idő elteltével az épületek a földdel együtt a földbirtokos tulajdonába kerülnek 604–05
– épületek, házak kölcsönadása 593
– épülettelek 604
Erdők, erdőségek 602, 737–38, 741
Érme 438
Erőátvitel 115
Erőelőállítás 115–18
Érték, értékek 29–37, 44, 52–54, 64, 68, 71–72, 97, 127, 130–31, 158, 167, 170, 186, 189–92, 215–16, 284–85, 292–93, 302, 314–15, 341–42, 417–19, 429–30, 505, 534–36, 618–19, 640–41, 712, 717–18, 728–29, 731–33, 772, 795–96, 797–801, 803, 806–10, 814–17, 823–25, 828–30, 838
– állandó tőke értéke 53–54, 68, 97
– és árak 36
– áruk értéke 34, 52, 155, 167, 314, 728–29, 732–33, 795–96, 807, 809–10, 815–17, 824–26, 829–30
– áruérték átváltozása termelési árakká 44, 170–86, 823
– egyéni 191–93, 195
– elfogyasztott termelési eszközök értéke 53
– érték az a középpont, amely körül az árak ingadoznak 191
– értéken történő csere 33–34, 190
– és értéktöbblet 68
– évi terméké 798–99, 803
– földé 619
– hamis társadalmi érték 640
– értékképzés 286
– és használati érték 782–83
– Marx rendszerében 29–32, 37
– megelőzi a termelési árakat 190–91
– meghatározása a munka által 717–18
– és a mezőgazdasági termékek termelési ára 731–33
– munkaerő értéke 215, 712, 821–22
– nyersanyag értéke mind nagyobb része az árutermék értékének 127
– össztőke értéke és értéktöbblet 68
– pénz értéke 534–35

– raktáron levő nyersanyagok értéke 130–31
– realizálása 297, 302–03, 342
– régi érték megőrzése a termékben 800–01, 807–08
– társadalmi érték 193
– és termelési ár 178–79, 186, 618, 728–29, 731–33, 772, 823–24
– tőke értéke 417–19, 429–30
Értéknagyság 67, 228, 560, 832
– osztókéé 67
– ugyanaz az értéknagyság a használati értékek mind nagyobb tomegét jelenti 228
Értékpapírok 359, 402, 451–52, 458
Lásd még Állampapírok; Részvény
Értéktobblet 16–17, 21, 33, 42–43, 57–61, 63–64, 65–66, 67–70, 86, 90–91, 97–99, 155–56, 176, 181–82, 185–87, 194, 208, 232, 251, 264, 285–87, 290, 295, 297–98, 302–03, 310–11, 315, 339, 341–43, 345, 354, 362–63, 377–78, 395, 617, 750–54, 765, 786–87, 792–96, 797–98, 807–08, 813–16, 822, 837
– abszolút 97
– mint az áru eladási árának onkoltségi ára folotti tobblete 69
– átalakulása jovedelem kulonbozó formáivá 808–09
– átlagos értéktobblet 208
– elosztása 65–66, 70, 194, 362–63, 786
– elosztása foldjáradékra és profitra 362–63
– elosztása az egyes tőkések kozott a társadalmi tőkében való részesedésuk arányában 786
– előlegezett össztőke fölotti tobblet 65
– extraértéktöbblet 191–92
– forrása 185
– és földjáradék 617
– határa 822
– kiegyenlítődése átlagprofittá 750
– külon értéktobblet 191–92
– látszatra az értéktobblet a forgalomból ered 793
– osszege 155
– profit és értéktobblet 59–60, 66, 70, 186–87, 354, 750
– realizálása 65, 155, 251–52, 264, 297, 302–03, 342, 798
– relatív értéktöbblet 21, 97, 228, 241, 270
– termelése a tőkés termelés kozvetlen célja 63, 251
– természetének elleplezése 66, 752–53, 793
– természetes alapja 753
– tomege 86, 91, 93–94, 124, 133, 156. 242–43
Értéktobbletelmélet 16–17, 23
Értéktobbletráta 12, 65, 68–71, 78–81, 83–90, 94–95, 123–25, 133–34, 160–61, 182, 209, 215, 221, 224–26, 242–43, 270, 310
– emelkedése 225–26, 242
– és értéktobblet 243
– kulonbozó országokban 160, 167
– nagyságváltozása 88
– novekvő értéktobbletráta értéktobblet csökkenő tomege mellett 243
– és a profitráta nagyságában mutatkozó különbségek 125, 182, 242–43
– profitráta viszonya az értéktobbletrátához 12, 70, 90
Értéktorvény, értékmeghatározás 15, 17–18, 22, 29, 33, 192–93, 618–19, 750, 810–15, 834–35
– egyes tőkés számára kozombos 834–35
– és profitráta 29
– mint vak természeti torvény 37, 841
– szabályozza a termelési árakat 193
– továbbfejlesztett kifejezése 618
– a tőkés termelési mod megszuntetése után 815
Értékváltozás 80, 136, 156–57, 180–81, 229, 577–78
– állandó tőke elemeinek értékváltozása 83–84
– arany és ezust viszonylagos értékingadozásai 577–78
– áruk értékváltozása 156, 180–81
– értékingadozások a változó termőeredmények kovetkeztében 136
– pénzárué 156
Észak-Amerika 565, 698
Ésszerűsítés, a foldművelésé 601–02
Európa 167, 552–53, 557, 698
– európai kereskedelem 552
– fizetési mérlege Ázsiával 557
– mezőgazdasága 650
– profitráta Európában 167
Exkrementumok *lásd* Hulladék
Export *lásd* Kivitel
Extraprofit 17, 24, 43, 186–210, 265, 316, 358, 623–26, 628–30, 652–55, 708–09, 714, 725
– átváltozása foldjáradékká 599, 628, 630, 653, 682, 699, 708–09
– bizonyos korulmények kozt az extraprofitot a bérlő vágja zsebre 725
– ha nincs is foldtulajdon 628
– mint a foldjáradék szubsztanciája 653
– mint két egyenlő tőke és munkamennyiség felhasználásával nyert hozadék közötti kulonbozet 630
– rátája 671; *lásd még* Foldjáradék rátája

– egy monopolizált természeti erőnek a tőke által történő felhasználásából fakad 624–27
– üzemi tőke nagysága határozza meg az extraprofit képződését 653
Ezüst 318–21, 539–40, 546–47, 552, 555, 564, 577–78
– és arany viszonylagos értékingadozásai 577–78
– készlet 546
– kivitel Ázsiába 552

Fabian Society 17
Faji viszonyok 759, 761
Faluközösségek 333
Fegyelem a tőkés üzemben 103
Fekvés, föld fekvése 631, 648–49, 718, 738–39
Felhalmozás (tőke-) 45–46, 102–03, 129–30, 227–28, 245, 251, 252–53, 255–56, 262, 268, 271, 307, 394–95, 495–96, 785
– eredeti 600
– érték és használati érték 256
– gyorsított 307
– kölcsöntőke felhalmozása 470, 486, 496–97
– pénztőke felhalmozása 411, 462, 469, 476, 492, 495–96
– nincs arányban a profitráta nagyságával 252–53, 271
– és a termelőerő növekedése 228
– termelő és árutőke felhalmozása 420, 492
– tőke felhalmozása és pénztőke felhalmozása 495
– valóságos felhalmozás 492–93, 495–96
Felhalmozási alap 799–800
Felügyelet 98, 155–56, 380–87
– dija 379, 387
– kettős jellegű 380–83
– költségei 98, 383–84
– és a közvetlen termelő, valamint a termelési eszközök tulajdonosa között fennálló ellentét 380
– munkás feletti 383
– és társadalmilag kombinált folyamat 380
Lásd még Igazgatás
Felügyelő bizottságok 386
Fémpénz 37
– forgalom 451, 554
Fényűzés 435
– fényűzési cikkek termelése 103, 124, 335–36, 553–54
Lásd még Luxusfogyasztás
Fetisizmus 388, 789–90
Lásd még Eldologiasodás; Misztifikáció; Tárgyi alakot öltött munka
Feudalizmus 38–40, 326, 331–36, 581–82, 598, 600, 753, 762, 838
– átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba 334–36
– feudális termelési mód 333, 336, 838
– földbirtok 598, 600
– földesurak 38, 326, 331, 581–82, 757
– földművelés 336
– földművelő társadalmak 753
Lásd még Jobbágyság; Középkor
Fiktív tőke 395–410, 460, 467, 469, 484
Finárcarisztokrácia (pénzemberek) 328, 434, 500, 533–34
Fizetések 472, 498, 509–11
– általános megakadása 404
– gazdaságossága 498, 511
– készpénzfizetések 472
– kiegyenlítése 319–22, 396, 452, 498, 509–10, 512
– koncentrációjának technikája 509
Fizetési eszközök 283–84, 306, 317–18, 395–96, 423, 425, 438–39, 449–50, 452, 457, 504–05, 509, 516, 583–84
– forgalmi eszközök és fizetési eszközök 457
– mint a hitel alapja 396
– kereslete 425–26, 504–05
– lejáró váltókra 423
– és a pénztőke 583
– tőkeelőlegezés vagy fizetési eszközök előlegezése 449–50
– és uzsora 584
– és válság 516
– és vásárlóeszközök 453
Fizetési határidő 261, 341, 368, 506–07, 515–18, 698
Fizetési igény 400
Fizetési ígéret 396
Fizetési mérleg 482–83, 506, 554, 557, 577
– Ázsiára nézve Európával és Amerikával szemben 557
– és kereskedelmi mérleg 482–83, 506, 554
– a válságban 482
Fizetőképes társadalmi szükséglet 204
Fiziokraták 589, 726, 752–53
Fiziológia 730
Floating capital *lásd* Tőke, lebegő
Fogyasztás 200, 205, 251–52, 263, 306, 350, 474–76, 637, 824, 837
– egyéni 200, 205, 306, 350
– korlátozása tőkés alapon 263, 474, 824
– munkás szükséges fogyasztása 811–12

– és a szükséges létfenntartási cikkek olcsóbbodása 637
– termelő 205, 306, 350
– területe 279
– tőkések fogyasztása 475
Fogyasztási cikkek termelése 801–02
Fogyasztóképesség 251–52, 475–76, 482
– munkásoké 475
– nem termelő osztályoké 482
– társadalomé 251–52
Forgalmi eszkozok 205, 305–06, 317–18, 437–39, 457, 509–10, 527–28
– gazdaságossá tétele 509
– hatékonysága 509–10
– mennyisége 452
– mennyisége és kamatláb 517
– pénz mint forgalmi eszkoz és mint fizetési eszkoz 457
– pénz mint pusztán forgalmi eszkoz 305–06
– pénznek mint forgalmi eszkoznek sebessége 510
– és tőke 437–54, 519, 527
– a túlfeszítettség periódusában 516
– váltók mint forgalmi eszkozok 527–28
Lásd még Forgalom; Pénz
Forgalmi folyamat 51, 66, 70, 155, 273–74, 278–79, 284–85, 287, 295, 316–17, 329, 337, 342–44, 348–49, 792–93
– a forgalmi folyamatban a tőke mindig csak mint áru vagy pénz jelenik meg 344
– önállósulása 328
Forgalmi idő 66, 91, 100, 285, 305, 793
– áruk forgalmi ideje 293, 305–06
– mint az érték és értéktobblet negatív korlátja 793
– megrovidítése 91, 100
– termelési idő és forgalmi idő 305
Forgalmi költségek 273–74, 287, 292, 298–99, 300, 302–05, 308, 317–18, 431
Forgási sebesség 440–41, 510–11
Forgalmi tőke 280, 439–40
Lásd még Tőke, lebegő
Forgalom 63, 276–77, 287, 328, 340–43, 439–40, 443–44, 447–48, 451, 509–11, 517–19, 554–55, 793
– árutőke forgalma 342–43
– áruval kereskedő tőke forgalma 276
– belföldi 447–48
– jovedelem és tőke forgalma 439–40, 443–44
– és kamatláb 517–19
– kamatozó tőke forgása 340–41
– mint a konkurrencia területe 793
– nemesfémforgalom 451, 554–55
– pénzé 205, 305–06; *lasd még* Pénz
– tartalék és valóságos forgalom 492; *lásd még* Bankjegyforgalom; Forgalmi eszkozok
– sebessége és hitel 509–10
– tőke forgalma 63, 286
Forgalom szereploinek nézetei 315
Forgási sebesség, pénzé 305–06, 440–41, 498, 510–11
Forgatás 425
Forgótőke 56–57, 95, 127, 168–69, 343–44, 774
Forma 67, 373, 793–96
– formák megcsontosodása 373, 793–96
Forradalmi átalakulás a kozlekedési eszkozokben 91–92
Forradalom
– ipari 91
– mezőgazdasági 47, 714
– proletár 269–70
Fold 600, 619, 631, 633–36, 638, 648–49, 727–28, 738–40, 749–50, 771, 773–77, 782–83, 787
– egyidejű haladás rosszabb fold felé és fordítva 635, 638
– „értéke" 619, 776
– fekvése 631, 648–49, 718, 738–39
– földtőke 602
– és földtulajdon 600, 782, 790
– a gyarmatokon 649
– haladás jobb fold felé 633–35, 738, 739
– haladás rosszabb fold felé 633, 648–49
– jelentős része állandoan parlagon hever 727
– mint jovedelem forrása 787–88
– mint munkaeszkoz 749
– művelhetővé tétele 650, 740
– orokség útján való felosztása 774
– rablógazdálkodás a folddel 649
Lásd még Fold ára; Talaj
Fold ára (Bodenpreis) 606–08, 612, 620, 628–29, 647–48, 662, 669, 699, 745–50, 769, 771–72, 776–78
– fold árának emelkedése 610
– és mezőgazdasági termék ára 662, 748
– és a földbe bekebelezett tőke kamata 745
– és földjáradék 745–46, 748–49
– és kamatláb 745, 776–77
– mint a mezőgazdaság akadálya 776–78
– tőkésített járadék 647–48
Földbirtokos-arisztokrácia 328
Földhozam, a csokkenő földhozam „torvénye" 639

Földjáradék 14, 156, 598–99, 601–21, 698–99, 718–41, 744–46, 755–79, 782–83, 786, 791–92
– acre-enkénti járadék 644–48, 660–61, 668–69, 680–81, 697
– adó 728
– mint adott nagyság 833–34
– csokkenő vagy változatlan szabályozó termelési ár mellett 657–62
– csokkenésének legalsó határa 706–07
– és értéktobblet 617, 786
– extraprofit átalakulása földjáradékká 627–30, 652–53, 682
– mint az extraprofit egyik formája 652–53
– a feudalizmusban az értéktöbblet normális formája 752, 759–60
– formái 616–17, 734
– a fold ára és a földjáradék 745–46, 748–49
– és a fold művelés alá vétele 639–40
– és a földbe bekebelezett tőke kamata 605–08, 717, 745
– a gabonafold járadéka meghatározó eleme az állatok árának 737
– és haszonbér (bérleti díj) 608–09, 725–26
– határa 823
– és kamat 605–07, 776
– a klasszikus kozgazdaságtan a földjáradékról 747
– látszólag az abszolút termékenység határozza meg a földjáradékot 646–47
– legrosszabb fold járadéka 723–25
– magyarázata 750–52
– és monopolár 728, 741, 744
– novekedése 603–04
– és profitráta 634
– és a társadalmi munka fejlődése 619
– „a természetből" 791
– és tobblettermék általában 621
– tőkés 750, 766–67
– tőkésítése 606, 629, 648, 772, 774
– történelmileg nem magyarázható mint az átlagprofit felotti tobblet 751–52, 769
– története 750–79
Lásd még Abszolút földjáradék; Földjáradék rátája; Gabonajáradék; Kulonbozeti járadék; Munkajáradék; Pénzjáradék; Termékjáradék
Földjáradékelmélet, modern 603–04
Földjáradék rátája 249, 641, 644, 647, 660–61, 670–71, 686–87, 746–48
– és tomege 746–48
– földjáradék rátájának sullyedő iránya zata 249
– és földmonopólium 620
Földművelés *lásd* Mezőgazdaság
Földspekuláció 648
Földtulajdon 598–601, 603–04, 606, 616–17, 621, 628, 708–09, 714, 721–22, 725–28, 731–34, 741–42, 746–47, 752, 778–79, 792
– Angliában 604–05
– emeli a mezőgazdasági termékek termelési árát 709, 714–15, 724–27
– a bérlő extraprofitját a földbirtokos zsebébe juttatja 708
– hatalma 621, 742
– kis földtulajdon 778–79
– kozos tulajdon 773
– lefolozi az értéktobblet egy részét, megakadályozza a profitráta kiegyenlítődését 742
– megszűnése 721–22
– monopóliuma 599–600, 721, 727, 733, 752
– nagy földtulajdon 778–79
– a tőkebefektetés korlátja 708–09, 714–15, 732, 734, 746–47
– a tőkés termelési mód szempontjából felesleges 606
– vízesések mellett 628
Lásd még Magánföldtulajdon; Monopólium
Földtulajdonosok 579, 601–03, 608–11, 620, 627, 653, 720–22, 767, 845–46
– Angliában 609–12
– harc földtulajdonosok és bérlők kozt 603, 653
– a talajba bekebelezett javítások a földbirtokosok tulajdonába mennek át 603
– monopóliuma 724
– maga tőkés 721–22
– tonkremenése az uzsora által 579
Folos bőség
– kolcsontőke plethorája 496–97
– tőke plethorája 257, 468, 740
Folosleg
– ipari tőkében 480–82
– kolcsontőkében 485
– pénzfolosleg 577–78
– tőkefolosleg 249, 257
Francia Bank 431
Franciaország 41, 47, 117, 334, 435, 612–13, 739, 773
– második császárság 589
– mezőgazdasági munkások 612–13
– parasztok 773
– selyemipar 334
– talajfajták 739
Frank parasztok 584

Gabonaárak 639–40, 724–25, 773
– a gabona alacsony ára a termelők szegénységének eredménye 773
– Angliában 639–40

– földjáradék a gabonaárak emelkedésének oka 714–15, 725, 727
– túlnyomórészt parcellatulajdonnal rendelkező országokban 773
Gabonajáradék 677, 684, 711–12
Lásd még Termékjáradék
Gabonatorvények, gabonavámok, angol gabonatorvények és a gabonavámok eltorlése 125–26, 328, 609–10, 614, 637, 658, 697
Gazdagság
– anyagi 354
– társadalmi 560–61, 785
– mint a gazdaságon kívülálló dolog 560
– tőkévé változtatása 227–28
Gazdaságosság 97, 101–05, 119, 124, 334, 370, 498
– az állandó tőke felhasználásában 97, 103–05, 119, 124, 370
– erőelőállításban, erőátvitelben és épületekben 115–19
– fizetések gazdasagossága 498, 511
– forgalmi eszkozok gazdaságossága 509–10
– gyárak berendezésében 110
– termelési eszkozok gazdaságossá tétele 102–07, 334
Génua 39, 40, 329, 586–87
– kozvetítő kereskedelme 329
Geológia 730
Gépek 64, 98, 100–02, 119–21, 127, 131–32, 135–37, 222, 267–68
– bevezetése 267–68
– elértéktelenedése 132
– használati értéke (jósága) 100, 121–2
– kopása 100–01, 127, 135
– sebessége 149–50
– termelése (gyártása) 46, 100–02, 119
– tokéletesítése 100, 105, 119, 131
– újratermelése 123
Gorogok 332
Gőzgépek, gőzkazánok 100, 115–18
Grundolások 434
Gyapjúipar 121, 142–43
– válsága 1857-ben 140–41
Gyapot
– amerikai és indiai gyapottermelés 137–39
– fonoda 95
– hulladék 120
Lásd még Pamutipar
Gyapotválság, gyapotéhség (1861–1864) 139, 146
Gyárfelügyelők 108–09
Gyári jelentések 139
Gyarmati rendszer 329, 333
Gyarmatok 39, 332, 576, 651, 654, 726–27, 773
– befektetett tőkéből származó jovedelem 568–69
– fold termékenysége a gyarmatokon 649–50
– földművelő (mezőgazdasági) gyarmatok 726–27
kulonbözeti földjáradék a gyarmatokon 631
– profitráta a gyarmatokon 245
Gyarmatosítás 47
Gyarmatosok 617, 667, 727
Gyárrendszer 436
Gyermekmunka 107–08, 110
Lásd még Noi munka

Háború 145, 420, 569–70, 577, 583
– állami kiadások háborúban 570–77
– krími 145, 420, 569–70
– római háborúk 583
Hajózási vállalkozás 42, 219, 293
Halaszat 615, 741
Halálozási ráta 111–13
Hamburgi Bank 587
Hansa 39–40
Használati érték 100, 104, 197–99, 204, 207, 227–28, 284, 331, 338–39, 343–44, 350–52, 354, 388, 561,618–19, 628, 782–84
– és csereérték 204, 628
– a csereérték hordozója 628
– előállított használati érték novekvő tomege 227–28
– előfeltétele az értéknek 618–19, 783
– gépeké 100–01
– novekvő tomege 227–28
– pénz használati értéke, hogy tőkeként működjék 338–39, 343–44, 350–51, 354
– társadalmi 618–19
– termelése saját szükségletre 331, 561
– a tőkés termelés kozombos a meghatározott használati értékkel szemben 207
Haszon *lásd* Profit
Haszonbér és földjáradék 608–09, 612, 725–26
Határhaszonelmélet 17
Határidők *lásd* Fizetési határidők
Házak épitése és foldtulajdon 734
Lásd még Épületek
Házbér 150–51, 154–55, 740, 747–48
Háziipar, falusi 336, 762–63, 773
Házkozósség 615
Hitel 345, 367, 395–410, 424, 431–37, 442, 453, 471–76, 488–89, 505–06, 509–10, 560, 584–85, 590–92
– és fiktív tőke 395–410
– fizetési eszkoz mint a hitel alapja 395–96
– hitelek láncolata 489
– hiteltársaságok a 12. és 14. sz.-ban 586

– „ingyen" hitel *lásd* Crédit gratuit
– kereskedelmi 471–76
– meggyorsítja a termelőerők fejlődését 436
– megszilárdítja a tőke uralmát 585
– működési sebessége 498
– noveli az árumetamorfózis sebességét 431, 509
– megrendülése 453, 506
– társadalmi tőke feletti rendelkezés 434–35
– szerepe 431–37
– és a termelési eszközök társadalmivá válása 591
– és újratermelési folyamat 432
– a válságok előidézője 591
Lásd még Hitelrendszer; Hitelügy
Hitelátruházás 490
Hitelcsalás, hitelszédelgés 257, 488, 496
Hitelező és adós 506
Hitelhiány 444–45, 474–75
Hitelillúzió 589–92
Hitellevelek 505, 558
Lásd még Váltónyargalás
Hitelpénz 395, 505–06, 525, 588
– elértéktelenedése 505–06
– csak helyettesíti a valóságos pénzt 505–06
– megteremtése 588
Hitelrendszer 131, 155, 208, 271, 283–84, 306–07, 360, 420, 435–36, 440, 466, 470, 525, 533, 558–61, 566, 577–78, 590–92
– eszköz arra, hogy a tőkés termelést túlhajtsák saját korlátain 591
– fejlődése 271, 360
– a központi bank a hitelrendszer sarkpontja 559
– centralizációja 533
– összeomlása 261, 453
– és szocialista illúziók 590–91
– és szövetkezeti vállalatok 435–36
Lásd még Bankrendszer
Hitelügy 128, 384–85, 424–25, 436, 444–45, 584, 589–90
– nemesfémek a hitelügy alapja 590
– a túltermelés fő előmozdítója 436, 591
– és uzsora 584
Hiteltársaságok a 12. és 14. sz.-ban 586
Hitelválság 481–82
Hollandok, Hollandia 41, 309, 321, 329, 333, 587
Hulladék 99–100, 102, 119–22, 127–28, 136

Igazgatás
– elkülönülten a tőketulajdontól 383–85
– és a részvényesek kifosztása 386
Lásd még Felügyelet
Igazgatók
– ipari és kereskedelmi 384–86, 432–33
– a tőketulajdontól elváltan 432–33
Lásd még Felügyelet
Improduktív, elkerülhetetlen költségek (fauxfrais) a termelésnél 625
India 39, 41, 92, 137–38, 146–47, 150, 154, 224–25, 333–34, 404, 410, 417, 563, 567–69, 576, 698, 754, 758, 764, 838
– adója Angliának 576
– angolok Indiában 863
– áruk kuldése Indiába 404
– bizományba kuldés, konszignáció 404
– indiai gyapot 137–38, 150, 154
– indiai falukozösség 698, 754, 758, 838
– indiai parasztok 698
– indiai piac 147, 410
– indiai segédforrások feltárulása a vasutak révén 146
– kisparasztok 758
– nemesfémkivitel Indiába 563
„Ingyen" hitel *lásd* Crédit gratuit
Ipar 43–44, 248, 332–33, 626
– városi ipar elvalása a falusitól 332
Lásd még Nagyipar
Ipari ciklus *lásd* Ciklus
Ipari forradalom 91
Ipari profit 92, 250, 290–91, 339, 357
Ipari tőke 41, 279, 281–82, 290–91, 298–99, 302, 306–07, 313–14, 317, 323, 327, 333, 368, 480, 482, 502–03, 594, 742–43
– a forgalom folyamatában 295
– folosleg 475, 480, 482
– kölcsontőke és ipari tőke 502–03
– megtérülési ideje 314
– metamorfózisa 305, 431
– mozgása a forgalom területén belül 306–07
Ipari tőkés 287, 294–95, 345, 347, 350–51, 379, 383–84, 602
– mint munkás jelenik meg a pénztőkéssel szemben 379, 384
Ír Bank 533
Iroda 302–03
Írország 120, 137–38, 143–44, 514, 608–09, 611
– egyfontos bankjegyek 514
– lenfonal gépi előállítása 144
– lentermelése 138–39, 145
– mezőgazdasági törvényhozás 608–09

Jakobinusellenes háború 609–10
Japán 120
Járadék *lásd* Földjáradék
Járadékos 359–60, 496, 50

Javítási munkák 101
Jelzálog 452, 668, 771–72, 777
Jobbágy, jobbágyság 34, 38, 191, 326, 600, 617, 757–58, 760–63, 785, 796–97, 842
Jogi
– formák és termelési viszonyok 339–40
– föld jogi tulajdona 727
– ügylet 347, 349
Jövedelem, jövedelmek 129, 206, 307, 322, 438–40, 492–94, 569, 780–86
– az áruérték felbomlása a három jövedelemre 814–16, 823–24, 828–29, 838
– átváltozása kölcsöntőkévé 492
– értékképzőként jelentek meg 833
– értéktöbblet átalakulása a jövedelem különböző formáivá 809
– forrásai 782, 787–92
– a gyarmatokon befektetett tőkéből származó jövedelem 568–69
– a három jövedelem értékösszege 799
– hármas formulája 782, 786–87
– és munkabér 821–22
– nemzeti jövedelem 805
– és az osztályok 845–46
– nem összetevő alkotórészei az áruértéknek 810, 816–17
– pénzformája 438–39
– és pénztőke felhalmozása 494–95
– és tőke 814
– az egész társadalom jövedelme 805
– tőkések jövedelme 307
Jövedelmi formák 14, 816, 825, 829, 836–38
Juhtenyésztés 768
Jutafonás 145–46

Kaliforniai aranybányák 492, 552
Kamat 248, 249–50, 268, 340–41, 350–61, 367–88, 458–60, 501, 507, 515, 594, 602, 605–08, 717–18, 743, 745, 824, 835–36
– és átlagprofit 358
– és bérmunka 376
– bruttóprofit egy része kamatként csontosodik meg 373
– és a föld ára 745
– a földbe bekebelezett állótőke kamata 602, 605, 608, 745
– és földjáradék 605–06, 717–18, 743, 835–36
– képződés 370
– kereskedelmi 501, 507
– a középkorban 592–95
– a legfelsőbb határa 356–57
– munkabér mint kamat 459–60
– mint nettóprofit 375–76
– mint a pénztőke ára 353–54, 367
– piaci rátája 362–65, 504
– a profit egy része 340–41, 356–57
– mint a puszta tőketulajdon gyümölcse 379
– és vállalkozói nyereség 367–87, 824
Kamatláb (kamatráta) 40, 355–67, 374, 411–30, 477, 479–80, 485, 490, 492–93, 499, 501–04, 507–09, 531, 539, 542–43, 557–58, 566–67, 571–74, 580, 582, 587, 606–07, 745, 777
– alacsony 485, 493, 557, 571–72
– általános 415–16
– angol és indiai 582
– és áruárak 518–19, 540–41, 574
– és árukereslet 503–04
– átlagos kamatláb 360–61
– és átlagprofitráta 360
– és bér 502–03
– emelkedése 417, 507
– felemelése 505
– és a forgalmi eszközök mennyisége 499
– és a föld ára 607, 745, 777
– és kölcsöntőke iránti kereslet 503–04
– körforgása az ipari ciklusban 356–57
– közepes 363–64
– a középkorban 582
– leszállítása 587
– leszámítolási kamatláb 419, 426–29, 531–32, 539, 557, 561
– magas 493, 501–04
– maximuma 502
– modern kamatláb és uzsorakamat 580
– és munkaerő-kereslet 502–03
– nemzeti különbözőségei 490
– pénzmennyiség és kamatláb 539
– piaci rátája 504, 531
– és profitráta 356–57, 363–66, 417, 420–21, 501–02
– süllyedése a tőke fejlődésével 580
– süllyedő tendenciája 359
– szabályozása 531
– szilárd a profitrátával ellentétben 364–65
– „természetes" rátája 355–56, 360–61
– a válságban 358–59, 502, 507, 542–43
– a válság után 477, 485, 557
– váltakozásai 490
– és váltóárfolyamok 566–67, 571
– a világpiacon 365–66
– virágzás időszakában 479–80
Kamatozó tőke 337–56, 376–77, 389–90, 578–79, 584–85, 587–88, 593
– alárendelése az ipari tőkének 584, 587–88
– mint az érték forrása 387–89
– modern és uzsoratőke 584–85
– sajátos mozgása 346–47

– a tőke legrégibb formája 593
– a tőke fétisformája 388–89
– története 578–97
Lásd még Uzsoratőke
Kamattilalom 596–97
Kanada, bankok 576
Kapitalizmus *lásd* Tőkés termelési mód
Kapitalizmus előtti termelési mód 320
Lásd még Feudalizmus; Jobbágyság; Kommunizmus, ősi; Rabszolgaság
Kartellek 138, 433–34
Karthago 332, 754
Katolikus egyház 578, 585
Kátrányfestékek 91, 121
Kelet 36
Keleti kényúr 331
Kelet-indiai gyapot 147, 149–50
Kelet-indiai Társaság 587
Keményítőliszt-irezés 147–48
Kényszermunka 759–60, 764, 785
– bérmunka mindig kényszermunka 785
Kereskedelem 39–41, 46, 125, 319–21, 324–27, 329–37, 398, 472–74, 552–53
– dologi költségei 295, 299
– és fosztogatás 331–32
– gyarmati 245
– az ipari termelés kiszolgálója 336
– monopolkereskedelem 40
– orosz 334
– szovetkezeti 40–41
Lásd még Kiskereskedelem; Külkereskedelem; Merkantilizmus
Kereskedelmi árak 313–14
Kereskedelmi ciklus 441
Kereskedelmi eladási ár 310–11
Kereskedelmi hitel 395, 471–76, 485–86, 507, 572
– és bankhitel 395, 485
– kamat kereskedelmi hitelnél 507
– megkönnyítése 572
Kereskedelmi kamat 501–02
Kereskedelmi költségek 296
Kereskedelmi mérleg 482–83, 506, 554, 575–78, 753
– Anglia 575–78
– és fizetési mérleg 482–83, 506, 554
Kereskedelmi munka 301
Kereskedelmi munkások 293–94, 296–97
Kereskedelmi profit 24, 285–305, 309, 313–14, 324, 329–31, 370–71
– realizálása 288
Kereskedelmi szabadság 208
Kereskedelmi szövetkezések 38–39
Kereskedelmi tőke 24, 41–43, 234, 273–74, 279, 284, 286–87, 289–91, 293–99, 301–02, 312–15, 320, 323–37, 341, 578–79, 593
– fejlődése önmagában nem idézi elő új termelési mód kialakulását 327
– körforgása 279, 471–72
– megtérülése 281–83, 305–16
– megtérülése és az árak 308
– mozgása 329–30
– nem termel értéktobbletet 286, 297
– és a polgári kozgazdaságtan 273, 284, 309, 324–25, 331
– profitrátája 41–42
– és szállítóipar 284
– a szükséges kereskedelmi tőke nagysága 312
– mint a tőke történelmi formája 327, 593
– története 323–37
– uralma rablórendszert jelent 331
Lásd még Pénzzel kereskedő tőke
Kereskedelmi válságok 361, 535–36
Kereskedő 36, 38, 41–43, 276–78, 293–94, 296–97, 315, 334–36
– gyáros lesz 335
Kereskedői rend 328
Kereskedőnépek 329
Kereskedővárosok 328–29
Kereslet 30, 136, 138, 142–43, 191–92, 194, 197–98, 200–06, 263, 307, 355, 361, 366, 415–17, 420, 425, 429, 477, 502–04, 507–08
– és kínálat 30, 138, 191–02, 194, 198, 200–06, 355, 415–16
– és kínálat fedik egymást 201–02, 204, 361
– és piaci ár 194, 202–03
– és piaci érték 194, 197–98, 202–04
– és termelőfogyasztás 200–01
Lásd még Szükséglet
Készletek, nyersanyagkészletek 130–31
Készpénzfizetések 472, 506
– felfüggesztése 506
Készpénzhitel 392
Kézi munka átváltoztatása gépi munkává 244
Kézizálog (lombardüzlet) 399
Kézművesség, kézművesek 36–38, 44, 190–91, 334
Kiadó (Verleger) 42–43, 336
Kiegyenlítődés, profitrátáké 187–88, 207, 212–13, 219–20, 365, 433, 823–24
Kína 120, 148, 333–34, 404, 565
Kínálat *lásd* Kereslet
Kincs 318–20, 448, 525
– funkciói 525
Lásd még Nemesfémkészlet
Kincsképzés 321–22, 389, 413, 518, 578, 583
Kisajátítás 229, 249, 434–35, 765–67, 787

– kapitalisták kisajátítása 434
– kis- és középtőkések kisajátítása 249, 434–35
– a közvetlen termelők megfosztása a termelési eszközöktől 229, 435, 787
– a nép tömegének a földtől való megfosztása 600, 765–66
Kisázsia 39
Kiskereskedelem 41–42, 291, 438–39
Kisparaszt 139, 325–26, 598, 600, 617, 765, 776–77, 837
– és az uzsora 776–77
Kitermelőipar 78, 122, 135, 729, 741
– abszolút járadék a kitermelőiparban 741
Kivándorlás 611–12
Kivitel
– Anglia kivitele 491–92
– „jó kormányzat" kivitele Indiába 569
– nemesfémeké 563
– tőkéé 563–64
– túl sok behozatal és kivitel 483
Kizsákmányolás
– az egyes országokban 160
– másodlagos 593
– munka kizsákmányolása 231–32
– a tőkés kizsákmányolás tendenciája 107
Kizsákmányolási fok
– emelése 240, 254
– munka kizsákmányolási foka 155, 159–60, 208–09, 221–22, 240, 247, 251, 254
Kommunizmus, ősi 34, 38, 398, 796–97, 838–39
– indiai kommunisztikus közösségek 698
– orosz faluközösségek 698
– a peruiak őskommunizmusa 839
Kommunizmus (szocializmus) 103, 199–200, 267, 434–36, 640–41, 745, 785–86, 811, 815, 837–38
– anyagi alapjai 436
– az anyagi munkának szentelt idő korlátozása 785–86
– emberek tudatos és tervszerű társulása 640–41
– és értékmeghatározás 815
– és a mezőgazdasági termékek értéke 640–41
– különbözeti járadék megszüntetése 640–41
– magánföldtulajdon a kommunizmus szempontjából 745
– mezőgazdasági termelés ellenőrzése 139
– munkabér megszüntetése 837–38
– munkaidő szabályozása és a társadalmi munka elosztása 786, 815
– és szabadság 786
– szükséges és többletmunka tőkés jellegének megszüntetése 837–38
– társadalmi szükséglet és társadalmi munkaidő elosztása 199–200
– termelési feltételek kimunkálása 269–70
– tőkés munkafegyelem felesleges 103
Kompenzációs okok
– az általános profitráta kiegyenlítésére 187–88, 218–20, 380
Koncentráció 99, 101–02, 106, 110, 228, 249, 257, 269, 271, 298–99, 360, 364, 432, 448, 492–93, 509, 579, 653–54
– fizetések koncentrációja 509
– hitelügy koncentrációja 364, 492–93
– kereskedelmi üzlet koncentrációja 298–99
– munkások koncentrációja 101–02
– nemzeti tartalékalap összpontosítása 448
– pénzkölcsönzés koncentrációja a bankokban 492–93
– pénztőke koncentrációja 360, 579
– és profitráta 249
– termelési eszközök koncentrációja 99, 110, 271, 432
– tőkék koncentrációja 106, 228–29, 249, 257, 653–54
Konfekció 114–15
Konkurrencia 19–20, 51, 60–61, 65, 106, 128, 131–32, 136, 138, 170, 173, 183, 186–210, 218–19, 233–35, 239–40, 252, 259–60, 270, 291, 313, 315, 355–56, 361, 364, 366, 598, 626, 668, 728, 731–32, 740, 815–38
– álláspontja 668
– alaptörvénye 60–61
– fordított megjelenési formái 220
– földtulajdonosok 728
– tőkések között 364
– kölcsönadók és kölcsönvevők közt 356
– látszata 815–38
– a munkások között 188
– és profitráta 827
– szabadsága 433–34
– tőkék konkurrenciája 170, 193, 245–46, 313, 315, 433, 598, 626, 731–32
– vevők között 197
– a világpiacon 128, 138
Konstantinápoly 336
Konszignáció *lásd* Bizományi eladás
Kooperáció 98, 101–02, 110, 123, 271, 384, 386, 625
Kopás
– az elkopott géprész értéke az egyes áruban 271

– gépek kopása 100–01, 127, 132, 135, 271
Kolcsonos elszamolás, kotelezvényeke 367
Lásd még Fizetések kiegyenlítése
Kolcsontőke 367, 468–73, 477–80, 485–92, 496–97, 503–04, 507–08, 561
– folos bősége (plethorája) 496–97
– folosleg 485–86
– s a forgalmi eszkozok mennyisége 489–90
– felhalmozása 471, 486, 492–93, 496–97
– hiánya 468, 480
– és ipari tőke 473, 503
– mozgása 480
– a tőke önálló formaként való elképzelése 373–74
– kereslet és kínálat 477, 507–08
– pénz átváltozása kolcsontőkévé 485–92
Kolcsonzés 341, 343–44, 347–50, 352–53, 366, 398–99, 424, 593, 596
Kolcsonzőhelyek *lásd* Monts-de-piété
Konyvelés 320–21
– a szocializmusban 922
Kovetelések kiegyenlítődése 500
Középkor 35, 332–33, 336, 581–82, 585–86, 594, 754, 767–68, 794–95
– kamat a középkorban 594
– kamatláb a középkorban 582
– kereskedelem a középkorban 332–33
– magas profitráta a középkorban 767–68
– naturális gazdálkodása 754
– városi ipar a középkorban 334
Lásd még Feudalizmus
Közgazdaságtan 183–84, 202–04, 210, 223, 233, 273, 315, 325, 484, 544, 747, 796
– és eklekticizmus 544
– Franciaországban 593
– klasszikus polgári 325, 747, 796
– polgári 183–84, 203–04, 210, 223, 233, 325
– a tőkés termelési mód elméleti kifejezője 750
Lásd még Vulgáris kozgazdaságtan
Kozlekedés *lásd* Szállítás
Közlekedési akadályok 241
Kozlekedési eszkozók 91–92, 312, 739
– forradalmi átalakulása 91–92
Kozmunkák 151–53
Kozos tulajdon
– birtoklása 770, 773
– fold kozos tulajdona 333–34, 770, 773
– régi kozos tulajdon maradványa mint átmenet a foldjáradek alacsonyabb formáihoz 770
Kozosségek, ósi 34, 40, 190–91, 325, 329, 331, 754, 796–97, 838–39
– óseredeti indiai kozosség 754, 838
Lásd még Kommunizmus, osi
Kozpontosítás *lasd* Tokecentralizáció
Községi birtokok 739
Kozvetlen termelő 761–63
Krími háború 145, 420, 569–70
Kulkereskedelem 245–46, 325
– befolyása a profitrátára 125
Lásd még Behozatal; Kivitel
Kulonbozeti járadék 622–29, 632–36, 638–42, 652, 657, 699–700, 708–18, 723–25, 771
– és általános termelési ár 627–28
– mint áremelkedés oka 709
– a fold államosítása esetén a kapitalizmus fennmaradása mellett 641
– mint a foldbe bekebelezett tőke kamata 717
– a legrosszabb megművelt foldon 709–17, 723–25
– a mezőgazdasági termék változatlan, emelkedő vagy sullyedő ára esetén 638–39
– parcellatulajdon esetén 771
– rossz abb és jobb fold felé való haladasnál 632–36, 638–39
– és termékenység 788
Kulonbozeti járadék I. számú 629–62, 669, 684
– a II. számú kulonbozeti foldjáradék alapja és kiindulópontja 653, 655–57, 660–61, 669, 699–700
Kulonbozeti járadék II. számú 14, 652–62
– állandó termelési ár esetén 663–69
– csokkenő termelési ár esetén 670–84
– emelkedő termelési ár esetén 685–89
– az egymást kovető tőkebefektetések csokkeno termelékenysége esetén 658–60
Kulterjes gazdálkodás 650–51, 654

Latifundiumok, római 754–55
Látszat 182–83, 202, 218–19, 314–15, 337, 361, 394, 650, 815
– a dolgok látszata és a romantika 394
– konkurrencia látszata 815–38
Len 120, 137–38, 145–46
Lengyelország 596
Lényeg és megjelenési forma 65, 182–83, 218–19, 783
Letétek 399, 401–02, 450, 463–68, 489–91, 499–500, 554–55
– Angliában 401–02

– abill-brokerek rendelkezésére 467–68
– és pénztőke 499–500
Letéti bankok 400–01
Létminimum 821–22
Levante 39
Logikai és történelmi folyamat 33
Lombardia 120
Luxusfogyasztás 244

Magánbankok 45, 450–51, 530
– jegykibocsátó magánbankok 450–51, 530
Magánföldtulajdon 591, 598–600, 745, 778–79
– ellentmondása 778
– az ésszerű mezőgazdaság korlátja 601, 778–79
– megszüntetése 591
– és rabszolgaság 745
Magántulajdon 432–33, 591, 599–600, 745, 771, 775, 778–79
Magyarország 845
Majorsági gazdaság 770, 777
Malthusianizmus 650
Manufaktúra 43–44, 333
– manufaktúra-időszak 333
Markközösség 38–40, 600
Matematika 11, 19, 71
Meg nem fizetett munka 235, 247, 310, 338–39, 798–99, 822
Lásd még Munka
Megoszlás
– az alkalmazott össztőke megoszlása a különböző talajfajták között 645–47
– a társadalmi össztőke megoszlása a termelés különböző területei között 177–78, 184
Lásd még Elosztás
Megtakarítások *lásd* Gazdaságosság
Megtérülés 71, 90–96, 168, 237, 281–82, 291, 305–16
– hatása a profitrátára 90–96
– ipari tőkéé 282, 311
– kereskedelmi tőkéé 305–16
– a kereskedelmi tőke megtérülésének befolyása a kereskedelmi árakra 314
– kiszámítása a kereskedelmi gyakorlatban 237
– tőke megtérülése 71, 291
Megtérülési ciklus 358
Megtérülési gyorsaság 311–12, 315–16
– az ipari tőkéé 315–16
– kereskedelmi tőkéé 312, 315–16
Megtérülési idő 92–93, 161–62, 167–68, 219, 306, 314–16, 356
– és árak 219
– és áruk értéknagysága 314
– tartama 167–68
– különbözősége 161–62, 167–68, 316
– megrövidítése 91–92
– világkereskedelem megtérülési ideje 92
Merkantilizmus 337–38, 752–53
– nemzeti jellege 753
Metamorfózis 204–05, 275–79, 281, 285, 305, 308, 316, 323, 326, 340–41, 344, 431
– árumetamorfózis 204–05, 275–78, 285, 305, 308, 323, 326, 340–41, 344, 431
– árutőke metamorfózisa 274, 277–80, 285–86, 308
– ipari tőke metamorfózisa 305, 431
Mezőgazdaság és földművelés 47, 78, 101, 119, 122, 132, 135, 139, 208, 241, 324, 334, 598, 603–04, 613–14, 619, 630–31, 650, 653–56, 714, 729–30, 736, 754, 778–79
– angol 613–14
– belterjes földművelés 653, 658
– európai 650
– földművelés a kapitalizmus előtti termelési módok mellett 654
– földművelés és manufaktúra 334, 754
– kémiai fejlettségi foka 631–32
– kézműves módon űzött mezőgazdaság 654
– kisparaszti földművelés 208, 598, 772–73
– kisüzemű 579–80, 600, 772–73, 778
– mezőgazdasági forradalom 47, 714
– nagyüzemű 778
– Németországban 650
– technikai fejlődése 139
– természeti erő csökkenése a mezőgazdaságban 736
– tőke összetétele a mezőgazdaságban 729–30
– a tőkés termelési mód lassú és egyenetlen fejlődése a mezőgazdaságban 655
– tőkések mezőgazdasága 598–99
– a tőkés rendszer akadálya az ésszerű mezőgazdaságnak 139, 603–04
– a változó tőke csökkenése a mezőgazdaságban 619
Lásd még Állattenyésztés
Mezőgazdasági kémia 601, 749
Mezőgazdasági napszámosok (proletariátus), bérmunkások, munkások 107, 188, 602, 610–12, 614, 766, 784
– bérének leszorítása 610
Mezőgazdasági termékek ára 768–69
– és különbözeti földjáradék 638–39
Milliomos logikája 419
Minőség és mennyiség 362, 369–73

Misztifikáció, a tőkeviszony misztifikációja 67, 792–93, 796
Lásd még Fetisizmus
Monetárrendszer 525, 559, 578, 752–53
Mongolok 40
Monopolár 728, 732–35, 737–38, 741, 744, 797, 815, 824
Monopólium 137–38, 191, 206, 208, 210, 234, 246, 309, 316, 329, 433–34, 600, 608, 620, 625–27, 721, 724, 727, 732–33, 742, 752, 824
– nyerstermékeket kivivő országok monopóliuma 137–38
– földmonopólium 620
– és földtulajdon 600, 608, 721, 724, 727, 732–33, 752
– a kozvetítő kereskedelem monopóliuma 329
– mesterséges vagy természetes 191, 824
– természeti erő birtoklásának monopóliuma 625–27, 742
– véletlen monopólium 191
Monopoliáradék 797
Monts-de-piété (kölcsonzohelyek) 585–86
Mozdulatlan (stationär) társadalmi állapotok 763
Munka 101, 123, 159, 162, 194–95, 207, 223–25, 235, 238, 247, 265–67, 270–71, 301, 303, 310, 376–77, 379–83, 395, 506, 617–18, 624–25, 632, 667–68, 736, 781, 787–89, 794–95, 798–800, 803, 813–15, 842–43
– absztrakt és konkrét 800
– általános 123
– ára 826–27
– átlagmunka 303
– bérmunka formájában 842–43
– bonyolult 158, 377
– egyszerű 158, 208
– egyszerű és bonyolult 158
– eleven 162, 235, 247, 267–68, 667–68
– fizetett és meg nem fizetett 223, 264, 268, 798–99, 803, 813–14
– felügyelet és vezetés munkája 380, 382–83
– intenzitása 73, 86, 97, 209, 225
– intenzívebbé tétele 240–41
– mint a jövedelem forrása 787–88
– kereskedelmi munka 300–01
– konkrét munka 207, 789, 800
– közös munka 123
– meg nem fizetett 223, 235, 247, 264, 310, 338–39, 798–99, 803, 813–14, 822
– mennyisége 270–71
– mezőgazdasági és ipari munka 617–18
– múltbeli munka 266, 395
– munkás életének és egészségének elfecsérlése 106
– nem termelékeny munka 311
– szellemi munka 101
– szükséges munka 106, 208, 615–18, 787
– tárgya 63–64
– tárgyi alakot oltott *lásd* Tárgyi alakot öltött munka
– társadalmi formája 384, 506, 621
– társadalmi termelőereje 624–25
– társadalmi természeti erői 624–25
– társadalmilag szükséges munka 194–95
– természetes termelékenysége 751, 760
– természeti feltételei 736
– zárt helyiségben 110
Munka termelékenysége, termelőereje 67, 72, 78, 81, 89, 91, 97, 101, 103–04, 135, 186, 199, 209, 216, 222, 227, 231, 235, 238–39, 264, 265–66, 268, 310, 313, 394, 473, 620, 623–24, 628, 632, 657–58, 716–18, 729, 736, 753, 774, 783, 792–94
– csökkenése 81
– és a földjáradék növekedése 619
– a mezőgazdaságban 753, 783
– természeti feltételei 266
– fejlődése 91, 105, 135, 222, 227, 231–32, 240–41, 244, 249, 256, 264–66, 394, 436
– és kereskedelmi hitel 473
– és a nyersanyag mennyisége 127
– a tőke termelőerejének tűnik 67, 716, 792–93
– novekedése és az árak 239
– az ossztőke által alkalmazott munka termelékenysége 209
– és parcellatulajdon 774
– és profitráta sullyedése 231, 264
– társadalmi munka termelékenysége 81, 231, 251–52, 729
– természetes és társadalmi 717–18
– megnovekedésének torvénye sem feltétlenül érvényes a tőkére 268
Munkabér 72, 78, 83, 85–86, 89, 96, 124–26, 147–50, 152–53, 159, 193, 209, 211–15, 229, 243, 253, 261, 299, 301, 304, 355, 362, 383, 441, 444, 459–60, 502–03, 543–44, 608–12, 742, 780, 782, 787–88, 797–99, 817–32, 834–35, 843
– bérlevonások 150–51
– csokkenése, leszállítása 89, 126, 148, 150–51, 152–53, 209, 214–15, 229, 243, 261, 304, 610, 830
– emelkedése 211–13, 441, 818, 830–31

– és értéktöbblet 362
– felemelése 193, 211–13
– fizikai minimuma 610, 712, 772, 821–22
– földművelő napszámosok bére 610–11
– harc a munkabérért 742
– határai 821–22
– kamatként való felfogása 459
– kereskedelmi munkás munkabére 229, 301, 303; *lásd még* Kereskedelmi munkás
– kifizetése bankjegyekben 543–44
– leszorítása a munkaerő értéke alá 243, 610–11
– levonások a munkabérből földjáradék alakjában 608–11
– és a munka termelőereje 229
– munkabér, profit és járadék 803, 829–30, 834
– nagyobb munkabér nem okozója az áru értékváltozásának 819–20
– nyersanyag árának hatása a bérre 146–47
– és termelési árak 211–15
– története a XIX sz.-ban 610
– szakképzett munkáért 383
Lásd még Bérmunka
Munkaerő 42, 54–55, 132, 229, 296, 351, 354, 382, 388, 712, 821–22
– értéke 215, 712, 821–22
– értékének csökkenése 132, 229
– kereslet 502–03
Munkaeszközök 63–64
– mennyisége 68
Munkafeltételek 787
– takarékosság a munkafeltételekkel 107–15
Munkafolyamat 59, 181, 790–91, 844
Munkaidő 35, 66, 148–49, 626, 793, 815
– megrövidítése és a munkabér leszállítása 148
– társadalmi munkaido 199–200
– társadalmilag szükséges 158, 618–19, 626
Munkajáradék 757–61
Munkamegosztás 98, 199, 271, 281, 298, 300, 303, 318, 618, 620, 625
– földművelők és ipari munkások kozott 618
– a kereskedelmi műhelyben 298
– társadalmi 274, 618, 620
– világpiaci 650
Munkanap 72, 85–86, 98, 131–32, 159, 209, 225, 240–41, 712, 792, 798, 821–22
– Angliában 225
– fizikai maximuma 822
– harc a munkanap tartamáért 792
– hossza 72, 209
– kiegyenlítődése a kulonbozó termelési ágakban 159
– meghosszabbítása 97, 131–32, 241, 712
– nem teljes 148, 786
Munkanélküliség 148–51
Munkásmozgalom, nemzetkozi 9–10
Munkások
– kozombossége munkájuk tartalma iránt 207
– létszámanak abszolút csokkentése 269
– mint a termelési eszkozok tulajdonosai 189
Lásd meg Bérmunkások; Kereskedelmi munkások; Mezogazdasági napszámosok
Munkáspártok 10
Műhely és iroda 302–04

Nagybirtok 697–98
Nagyipariosok 96
Nagykereskedelem 41–42, 307, 434–35
Nagytoke 265
Naturális gazdálkodás 334, 754, 762–63
– paraszti 35–36, 44
Nemesfémek 319–22, 506, 534–37, 552–78, 590
– beáramlása, behozatala 536–37, 552, 571–72
– elértéktelenedése a XVI. és XVII. sz.-ban 535
– fogyasztása luxuscélokra 553–54
– a hitelugy alapja 590
– kiáramlása, kivitele 536–37, 552–54, 556–57, 563
– szerepe szervezett termelésnél 506
– termelése 319, 552, 572
– és váltóárfolyam 552–78
Lásd még Arany; Ezust
Nemesfémkészlet (nemesfémtartalék) 429–30, 508–09, 526, 546, 549–50, 552–56, 558–59
– a nemzet nemesfém készletének decentralizációja 546
– funkciója a kozponti bankokban 553–56, 559
– minimumra csokkentése 558–59
Nemesfémkiáramlás 556, 559, 562
– mint a válság előfutára 556
– rossz termés kovetkeztében 559
Nemesfémrudakkal való kereskedelem 319–20, 398
Németország 138, 444, 650
„Nemzeti bankok" 399, 533
Nemzeti jovedelem 805
Nemzeti profitráták 160, 167, 224–25
Nemzetkozi fizetések 319–20

Nemzetközi forgalmi és fizetési eszközök 448
Nemzetközi forgalom 320, 446
Nemzetségi tulajdon 600
„Népbank"
Proudhon „népbank"-ja 62
Népesség 228, 249, 252, 256, 262, 264, 619, 650, 739
– földművelő népesség csökkenése 611–12, 619
– és megélhetési eszközök 650
– növekedése, gyarapodása 739
– termelőerő és népesség 272
– tőkés termelés és népesség 228
Lásd még Túlnépesedés
Népoktatás 304
Nettóprofit 369
Norvégia 737
Női és gyermekmunka 241
Növényi tápanyagok 650

Nyersanyag 42–43, 63–64, 97–98, 102, 121–22, 123–28, 130–31, 135, 136–39, 142–43, 146, 235, 266, 616, 735, 835
– ára 130–31, 135–36
– árak 123–28, 130–31, 155
– ára és a gyártmány ára 126
– áringadozásai 98, 123–28
– drágulása 137–38
– megjavítása 138
– jósága és profitráta 102
– kereslet nyersanyag iránt 136, 142–43
– kínálata 137
– készletek ára 130–31
– növényi és állati nyersanyagok termelésének viszonylagos elégtelensége 136–37
– és profitráta 123–28
Lásd még Segédanyagok
Nyers bevétel 804–05
Nyershozadék 804–05
Nyomdászok és szedők 113
Nyomor *lásd* Elszegényedés
Nyugalmi állapot (Stagnation) 485–86, 761
– az ipari tőke stagnálása 485–86
– a termelési folyamat stagnáló állapota 761
Lásd még Pangás
Nyugat-India 576

Ókor 34, 190, 332–33, 578, 580–81, 600, 773, 796–97
– kereskedelme 332–33
– mezőgazdasága 754–55
– parcellatulajdon az ókorban 773
– szabad magánföldtulajdon az ókorban 600
– uzsora az ókorban 580–81
– városi közösségek az ókorban 796–97
Lásd még Görögök, Róma
Olaszország 25, 39, 41, 336, 755, 768
Olcsóbbodás 103, 222, 243–44
Oroszország 14, 334, 512, 552, 698
– aranybányák 552
– faluközösségek 698
Osztalékok 248, 268, 432, 576
– nem kerulnek bele az általános profitráta kiegyenlítődésébe 248, 268
Osztály, osztályok 14, 194, 206, 259–60, 366, 585, 602, 697, 766, 845–46
– napszámosok osztálya 766
– és a társadalmi szükséglet 206
– tőkésosztály közös tőkéje 366
– uralkodó osztályok uralmának szilárdsága 585
– falun 845
Osztályharc 14

Önkényuralom 331, 698
Önköltségi ár 51–63, 170, 173, 175–76, 178–80, 185–86, 216–17, 336, 623–25, 832–33, 835–36, 842
– mint adott nagyság 832–33
– alkatrészei 53–54
– egyéni 623–24
– egyenlő volta alapja a tőkebefektetések közti konkurrenciának 170
– fogalma 52–53
– igazi 52
– és profit 51
– rendeltetése 170
– tőkés önköltségi ára 52
„Önmegtartóztatás", tőkésé 435
Örökség útján való szétosztás, földé 771–72, 774
Ősközösség *lásd* Kommunizmus, ősi: Közösségek, ősi
Összeomlás 308, 404, 410, 447–48, 555
– árak zuhanása 482
– 1847-ben 555
– 1857-ben 405, 555
– hitelrendszer összeomlása 261, 453
– tőkés termelés összeomlása 253
Lásd még Válság
Összérték, az évi terméké 30–31, 798–99
Összjáradék 643–44, 660, 669, 696–97, 722, 746
– a földművelés puszta kiterjesztése által növekszik 644–46
Összmunka 73–74
Összmunkaidő 618–19
Összmunkanap 395
Összprofit 219

Össztermék, társadalmi 175–76, 801
– különleges termelési területek össztermé ke 618
Össztőke, társadalmi 64–65, 67–68, 71, 222, 232–33, 273, 284, 289–90, 313, 801, 804
– értéknagysága 67, 222
– és kereskedelmi tőke 313
– növekedése és profitráta 232–33
– újratermelése 801

Pamutipar 46, 117, 126, 140–43, 146–49
Lásd még Gyapot
Panama, szédelgés 435
Pangás, depresszió 359, 444
– a válságot követő időben 477, 485, 557, 571–72
– és nemesfém-behozatal 557, 571–72
Lásd még Nyugalmi állapot
Pánik 139–40, 525, 529, 555–56
– 1857-ben 139–40
Lásd még Pénzpánik
Papírpénz 512
Paraszt 34–36, 38, 224–25, 336, 630, 655, 689, 766, 771, 773, 837
– átváltoztatása bérmunkássá 630
– európai 689
– mint földjének szabad tulajdonosa 771
– indiai 689
– és kézműves 34
– naturálls gazdálkodása 35–36, 44
– orosz 689
– önálló 224–25, 766
– Svédországban 773
Lásd még Kisparaszt
Parcellatulajdonos 655, 771–79
– pusztulása 773–74
Párt, a proletariátus pártja 10
Patriarchális rabszolgarendszer 332, 770
Pauperek 201
Pazarlás *lásd* Tékozlás
Peel-féle banktörvény *lásd* Banktörvény
Pénz 35–37, 204–05, 261, 273, 284–85, 305–06, 317, 321–22, 325–27, 338–43, 349–50, 354–55, 367, 388–89, 423, 425–26, 428–29, 431, 439–41, 446, 448, 452–53, 457, 471–72, 485, 499, 503–06, 509–10, 528–29, 534–35, 542–43, 577, 584, 766
– aranypénz helyettesítése papírral 431
– átcsapása eszmei formából dologiba 453
– átváltozása kölcsöntőkévé 485–92
– elértéktelenedése 577, 766
– mint az érték önálló formája 505
– értéke 534
– mint fizetési eszköz 261, 306, 322, 367, 452–53, 509–10, 583–84
– mint forgalmi eszköz és mint fizetési eszköz 305–06, 448, 457, 509–10, 584
– mint puszta forgalmi eszköz 305–06
– forgalomban levő pénz mennyisége 440–41, 489–91, 499, 510–12, 514–15, 517–19, 525, 534–35
– forgási sebessége 204–05, 306, 440–41, 498
– használati értéke 338–39
– igénye pénzre (követelés) 499–500
– kiegyenlítés pénz közbejötte nélkül 471
– a munka és a munkatermékek társadalmi jellegének különleges kifejezése 669
– a nagykereskedelemben 521
– mint nemzetközi fizetési eszköz 446
– potenciálisan tőke 354
– a tőke kiindulópontja 326
– a tőkés termelés nemesfémkorlátja 561
– tőkévé változása 338, 428
– mint vásárlóeszköz 322, 504
Lásd még Fizetési eszközök; Forgalmi eszközök; Számolópénz stb.
Pénzelmélet, Ricardóé 535–36
Pénzérték 158, 306, 534
– és az áruk ára 534–35
Pénzforgalom 321–22
– és ipari ciklus 517
– sebessége 306, 431, 442–43, 465, 509–11
– sebessége és a hitel 509–10
– technikai műveletei 322
– a jövedelem pénzformája 438–39
Pénzhitel 445–46, 449–52, 476
Pénzjáradék 620, 705, 747, 764–69
– a földesúrnak és az államnak teljesítendő természetbeni teljesítmények átváltoztatása pénzjáradékká 583
– és gabonajáradék 676–77
– aránya a földhöz 747
Pénzkereskedelem 318–20, 322–23, 398
Pénzpánik 417, 555–56
Pénzpiac 347, 364, 366, 389, 501, 567
– manőverezés a pénzpiacon 529
– és tőkepiac 499
– világ pénzpiaca 556
Pénzszűke 452, 468
Pénztárosság 320–21, 398
Pénztartalék
– az ipari tőkések pénztartaléka 280–82
Pénztőke 274, 278–80, 282–84, 285–86, 291–92, 304, 316–17, 323, 342–45, 360, 373–75, 388, 398–99, 416–17, 424–25, 450, 458, 468, 495–96, 539, 566–67, 776

– az árutőke átváltozása pénztőkévé 278–79
– bankárok mint a pénztőke kezelői 398
– felhalmozása 476, 495–96
– és kamatozó tőke 458
– kereslete és kínálata 416–17, 420, 429, 477
– a köztudatban 373–74
– és pénz 424–25
– és termelő tőke 374–75
– és tőke 566–67
– tulajdonképpeni 344
– és valóságos tőke 468–509, 539
Pénztőkések 123, 350–51, 366, 377
– és funkcionáló tőkések 377
Pénzvagyon 469, 581, 594
– önálló pénzvagyon képződése 594
– és uzsora 581
Pénzválság 143, 481–82, 505–06, 516, 525, 561
Lásd még Pénzpánik; Pénzszűke
Pénzváltóüzlet 319–20
Pénzzel kereskedő tőke 273, 316–23, 578
Periodikus válságok 269
Periódus
– ipari ciklusok periódusai 256, 269, 307–08, 443–45, 476, 480, 557
– látszólagos virágzás periódusa 308, 476, 557
– összeomlás előtti periódusok 557
– pangás periódusa 444
– túltermelés periódusa 480, 516
– válság periódusai 443
Lásd még Ciklus; Pangás; Válság; Virágzás
Peruiak kommunizmusa 839
Piac 65, 126, 142–43, 146–47, 155, 245, 252, 274, 276, 278, 279, 336, 342, 410, 433, 454, 492, 652
– bővülése 433, 492, 652
– indiai 147, 410
– kínai 147
– korlátai 336
– megválasztása 155
– mind nagyobb piacra irányuló szükséglet 245, 252, 336
– túltelítettsége 142, 263, 454
Piaci ár, piaci árak 181, 186–210, 218–19, 240, 310, 336, 355, 364–65, 415, 622–23, 637–38, 640–41, 719–20, 722–23, 727–28, 732–33, 736, 834
– általános 728
– átlagos 196–97, 355
– átlag fölé emelkedése 736
– eltérése a piaci értéktől 197, 206
– és kamatráta 415
– és a mezőgazdasági termék termelési ára 733
– szabályozó piaci ár 638
– és termelési ár 364–65
– termelési ár fölé emelkedése 728
Piaci érték 186–210
– áruk eladás a piaci értékükön 200, 204
– a piaci értéket a nagy középső tömeg értéke határozza meg 195
– és teljes termelési ár 640
– szabályozása 195–98
– szabályozza a keresletet és kínálatot 194, 202–04
Piaci termelési ár 219, 622–23
Plethora *lásd* Fölös bőség
Polgári társadalom 384, 598–600
Politikai gazdaságtan *lásd* Közgazdaságtan
Portugália 41, 333
Pótanyagok *lásd* Szurrogátumok
Pótlólagos tőke 258, 364
Pótlólagos tőkebefektetések termelékenysége 663–65, 668, 670, 677–79, 689–96, 710, 706–07, 714–16
– csökkenő 677–78, 689–91, 710, 714–15
– elégtelen 706–07, 710
– növekvő 679, 689–91, 712
– változatlan 670, 689–91
Profit 17–20, 23, 39–40, 51–63, 64–65, 69–70, 96, 159, 175–77, 182–85, 219–20, 289–90, 300, 305, 309–10, 313–14, 324, 338–40, 352–53, 358, 369–71, 380, 386–87, 432–33, 496–97, 530, 765, 781, 789, 793–94, 822–23, 842
– átalakulása átlagprofittá 159
– eladásból, kifosztásból, csalásból 386, 793
– eredete 182–85, 220
– és értéktöbblet 59–60, 71–72, 176, 181–82, 186–87
– nagyságkülönbség profit és értéktöbblet között 182
– az értéktöbblet megjelenési, átalakult formája 69–70
– formája elleplezi az értéktöbblet természetét 793
– határai 822–23
– ipari 290, 300, 338–39
– kereskedelmi 24, 290, 305–06, 309–10, 314, 324, 338–39, 370
– kompenzációs indokok mint a profit „forrása" 219–20
– megosztása kamatra és vállalkozói haszonra 352–53, 357–58
– megosztása 341, 352–53, 355–56, 371–73
– mennyiségi és minőségi megoszlása 362–63, 369–71, 374–75
– mennyiségi megoszlása minőségibe csap át 358, 369–70

– mint az önköltségi árhoz való hozzácsapás 174–75
– és önköltségi ár 51–63
– pénzkereskedők profitja 323
– pénztőkévé alakulása 496–97
– profitok összege 96
– profitot igazoló okok a tőkés gondolkodásában 380
– profitot a munkának az össztőke által történő összkizsákmányolása közvetíti 184
– részvénytársaságoknál 432
– tömege 155, 160, 228, 237–38, 297
– tömege és profitráta 228, 239
Lásd még Átlagprofit
Profitráta 12, 23, 26, 29, 39–42, 44–45, 58, 60–61, 63, 70–71, 74, 89, 90–96, 99–101, 103, 105, 123–28, 130, 134, 155, 157–58, 160–61, 167–68, 173, 176–78, 180–81, 183–84, 187–88, 193, 215, 221–43, 247–49, 259, 264–65, 288, 290–91, 300, 311–12, 356–58, 363–66, 394, 417, 420–21, 429, 433, 501–03, 634, 659–60, 712, 767–68, 818–19, 827–28
– és az állótőkének a forgótőkéhez való viszonya 168
– ázsiai országokban 167
– dönt a termelés kiterjesztéséről vagy korlátozásáról 264–65
– emelkedése 101, 105, 158
– eredeti 39–40
– és értéktöbblet 243
– és értéktörvény 29
– és földjáradék 634, 767–68
– ingadozásai függetlenek a tőke összetételétől 158
– ipari 44
– ipari profitráta szabályozza a mezőgazdasági profitot 712
– és kamat rátája 356–57, 363–64, 417, 420–21, 501–03
– kereskedelmi tőkéé 39–42
– kiegyenlítődése átlagprofitrátává 625–26
– kiszámítása megtérülési ideje alapján 236–37
– és konkurrencia 827
– a középkorban 767–68
– a különböző termelési területeken 101, 155, 161, 167–68, 173, 177–78, 180–81, 187–88
– meghatározása 90
– megtérülés hatása a profitrátára 90–96, 236–37
– és a munkabér emelkedése 247
– és munkabér a mezőgazdaságban 659–60, 712
– és a munka termelőereje 101
– nemzeti különbözőségei 167–68
– nyersanyag minősége és profitráta 102
– és nyersanyagárak 123–28, 130–31, 155
– profitráták különbözősége 155, 167–68, 187–88, 221
– és a tőke összetétele 156–58, 168–69
– és profittömeg 237–38
– és tőkekereslet 429
– a tőkés termelés hajtóereje 264–65
– viszonya az értéktöbblet rátájához 12, 70–90, 125, 243
Lásd még Átlagprofitráta
Profitráta süllyedése 26, 220–40, 246–49, 258–59, 262–63, 270, 433
– egyéb okai 157–58, 222–23
– ellene ható okok 240
– egybeesik az emelkedő árakkal 240
– és gyorsított felhalmozás 249
– konkurrenciaharc előidézője 262
– a munka kizsákmányolási fokának emelése lassítja a profitráta süllyedését 240
– a munka társadalmi termelőereje egyre fokozódó fejlődésének kifejezése 222–33
– és a munkabér emelkedése 247
– és az össztőke növekedése 232–33
– a profittömeg csökkenésétől kísérve 258–59
– a profittömeg növekedésétől kísérve 234–35
– csak mint tendencia 247
– mint a tőkés termelési mód korlátja 249
– és a változó tőke viszonylagos csökkenése 226
Protestantizmus 578

Rablógazdálkodás a földdel 649
Rabszolgaság, rabszolgarendszer 34, 42, 55, 191, 325–26, 331–32, 340, 381–83, 579–81, 600, 603, 617, 758, 770, 775, 785, 796–97, 842
– patriarchális rabszolgagazdálkodás 332, 770
– rabszolga- vagy ültetvényes gazdálkodás 758
– rabszolgagazdálkodás 325, 332, 579–80, 758, 775
– és jobbágyrendszer 617
– rabszolgatartó 331, 581, 603
– rabszolgaviszony 325–26
Raktári jegy 399, 406
Raktáron levő áruk értéke 130–31
Raktározás, áruké 273–74
Realizálás *lásd* Érték; Értéktöbblet; Tőke
Reáltőke és pénztőke 420

Részesgazdálkodás 650, 769–70
Részvény, részvények 268, 399, 405, 435–36, 451, 470
– részvénybankok 45, 385
– részvénycsalás 257
– részvénytársaságok 248, 271, 384–87, 432–36
– nem szüntetik meg a társadalmi gazdagság és magángazdagság ellentétét 435
– az igazgatási funkció elválik a tőketulajdontól 432
– részvénytőke növekedése 46–47, 248
– előmozdítja a tőkés termelés megszüntetését 432
Részvényesek kifosztása 386–87
Robot 757, 759–63, 770
Róma 104, 332, 578, 580, 583–84, 754–55, 765
– patríciusok 580, 583–84
– plebejusok 580, 583–84
Római császárság 765
Romantika, gazdasági 356, 393–94

Saint-Simonisták 592
Segédanyagok 102, 121–22, 124–27, 135, 235, 729, 735
Segédszemélyzet, kereskedelmi 298–99 *Lásd még* Kereskedelmi munkás
Segédbizottságok a tőkések házőrző kutyái 151, 154
Selyemipar 112, 121
Skócia 143, 402, 444, 514–15
– papírpénzforgalma 514–15
– skót bankok 546, 550
Skolasztikusok 390
Spanyolország 39
Spekuláció (spekulánsok) 144, 218, 249, 257, 309, 315, 401–03 417, 419, 435, 516
– nyersanyaggal 144
Spekulációs váltók 407–08
Stagnálás *lásd* Nyugalmi állapot
Statisztika 96
Surat (keletindiai gyapot) 147

Szabad költözködés 208
Szabadkereskedelem 754
Szabadság 433, 786
– birodalma 786
Szabadverseny 246, 433
– tőkék szabad versenye 598 *Lásd még* Konkurrencia
Szállítás 272–73, 284, 292–93, 299, 303, 312, 324 *Lásd még* Közlekedési eszközök
Szállítmányozás 292
Szállítmányozási (szállítási) költségek 292–93, 299
Szállítómunkások 303
Számolópénz 756
Szántás, mélyszántás 685
Szarvasmarha, mint első pénzáru 36
Szédelgés 405, 408, 417
Szegénytörvények 152, 610
Szellemi termelés 101
Szénbányák 107–08
Szerszámok 99, 122
Szerves nyersanyagok 136
Szerves összetétele a tőkének 161–63, 165–68, 170–71, 178, 207, 218–19, 222–24, 728–29, 734–35, 817–18
– megváltozása 247
– mind magasabb 222
– százalékban számítva 165–66
Szicília 755
Szocializmus *lásd* Kommunizmus
Szolgai viszony *lásd* Uralom
Szövetkezeti gyárak, munkásoké 384–85, 436–37
Sztoikusok 155
Sztrájk 148, 153, 742
– a crowlingtoni sztrájk 742
– a mechanikai szövők sztrájkja Lancashire-ban 148
Sztyeppék megművelése 47, 650, 698
Szuezi-csatorna 92, 406
Szurrogátumok (pótanyagok), nyersanyagoké 136, 147–48
Szuverenitás 758–59
Szükséglet, társadalmi 193–94, 197–201, 204, 618, 637, 822
– fizetőképes 204
– mennyisége 197–98, 200, 204, 618
– és az osztályok viszonya egymáshoz 194
– és piaci érték 193–94
– tényleges és a piacon megnyilvánuló szükséglet 201
Szükségszerűség birodalma 786

Takarékosság 120, 435, 497 *Lásd még* Gazdaságosság; Munkafeltételek
Talaj
– ereje 654, 779
– kimerülése 749
– talajfelszín vegyi összetétele 631–32, 739 *Lásd még* Föld
Talajfajták, talajkategóriák 644–47, 664–65, 719, 739
– Angliában és Franciaországban 739
– legrosszabb 719–20
– össztőke megoszlása a különböző talajfajták között 645–47
Talajjavítások, állandó jellegű 717–18
Találmányok 123, 242, 625–26
Tápanyagok, növényi 631

Tárgyi alakot öltött munka 162, 223, 236
Társadalmi viszonyok mint dolgok viszonya 387–88, 794
Társadalom és természet anyagcseréje 781
Társult termelők 491–92, 640–41
Lásd még Kommunizmus
Tartalék (tartalékalap) 318–22, 398, 429–30, 448, 462, 466, 491, 508–09, 517, 554–55, 837, 843
– bankjegytartalék 509
– bankok tartalékalapja 462, 491
– letétek kifizetésére 555
– fizetési eszköz tartalék 318–22, 448
– és forgalomban levő pénz 429–30, 517
– nemzetközi fizetésekre 448, 554–55
– vásárlóeszköz tartalék 318–22
Technika 139, 162, 181, 322, 480, 735
– a fizetések koncentrációjában 509
– az ipari ciklus technikai alapja 480
– a mezőgazdaság technikai fejlődése 139
– pénzforgalom technikai műveletei 322
– a munkafolyamat technikai változásai 181
Tékozlás 108, 778
– egyéni fejlődés eltékozlása 108
– emberek tékozlása 106, 108
– a föld erőinek elfecsérlése 778
– munkás életének és egészségének elfecsérlése 105–06
Telekjáradék 742–43
Termék
– mint áru 34, 190–91, 328, 336, 621, 840–41
– drágulása 716
– értéke 53
– olcsóbbodása 222
Lásd még Áruérték; Érték
Termékenység 630–32, 646–47, 649–50, 739, 781
– az agronómia fejlődésével megváltozik 739
– és fekvés 739
– a gyarmatokon 649–50
– két földterület termékenysége 631
– különbözeti földjáradék és termékenység 788
– természetes 631, 649
Termékenységi fokok és termékenységi különbségek 689
Termékjáradék 755, 761–64, 769
– átváltozása pénzjáradékká 764, 769
– mint mozdulatlan társadalmi állapotok alapja 763
Lásd még Gabonajáradék
Termelékenység, munkáé *lásd* Munka termelékenysége
Termelés
– és fogyasztás 262–63
– és forgalom 328–29
– a társadalom ellenőrzésével 199–200
Lásd még Tőkés termelési mód
Termelési ágak
– arányosság a különböző termelési ágak között 251, 263
– aránytalanság a termelési ágak között 263
Lásd még Termelési területek
Termelési ár, árak 34, 44, 61, 170–86, 190, 192, 209–10, 216, 270, 618, 622–23, 627, 638, 641, 659–60, 681–82, 689–92, 705–07, 709, 712–13, 718–20, 728–33, 767, 823–24
– állandó 689–91
– áru termelési árának változása 215
– átlagos termelési ár, egyéni 703–05, 709, 712–15
– csökkenő 660, 689–90
– egyéni 240, 622–23, 641
– egyéni és általános (szabályozó) 627, 641, 705–07, 712, 718–20
– emelkedő 659, 779–81
– és érték 176, 186, 618, 728–33
– az értékek átváltozása termelési árakká 44, 170–86
– az értéktörvény szabályozza a termelési árakat 193, 216
– a földtulajdon megnöveli a termelési árat 709, 714–15
– különböző országokban 331
– legrosszabb földön 638
– megváltozása 180–81
– munkabér hatása a termelési árra 211–15
– összege egyenlő az értékek összegével 175
– és piaci érték 192
– a piaci árak középpontja 192
– piaci árak termelési árakká való kiegyenlítődése 346, 365, 823–24
– termelési áron történő csere 34, 190
– történelmi kialakulása 34–35, 190
Termelési eszközök 33–34, 53, 64, 68, 103–05, 189–91, 223, 260, 382, 435, 780–81, 789–90, 842
– egyszersmind a munka kizsákmányolásának eszközei 104–05
– elfogyasztott termelési eszközök értéke 53
– gazdaságossá tétele 103
– maguk a munkások tulajdonosai a termelési eszközöknek 189
– a nemdolgozók tulajdonában 64
– olcsóbbodása 103
– a társadalmi termelés fejlődésével nem a magántermelés eszközei és termékei többé 435

– a társult termelők kezében 435
– és tőke 789–90, 842
– tőkéletesedése 105
– tulajdonosa és a puszta munkaerő közti ellentét 382
– pusztulása 260
Termelési folyamat 51, 66, 137, 146, 227, 251, 273,–74, 337, 343, 348, 354–55, 380–81, 784–85, 791, 793–97
– az emberi élet anyagi létfeltételeinek termelési folyamata s egyúttal sajátos történelmi-gazdasági termelési viszonyok között végbemenő folyamat 784–85
– és forgalmi folyamat 66
– és pénztőke felhalmozása 495–96
– társadalmi termelési folyamat 380
– egyszersmind felhalmozási folyamat 227
– tőkés t. f. a munkaerő tőkés általi elfogyasztásának folyamata 381
– megszakítása 146, 276, 496
Termelési idő 91, 305
– és forgalmi idő 305
Termelési költségek 203
– a bérlő termelési költségei (önköltségi ár és átlagprofit) 632, 651–52, 674–75, 678, 680, 685–88, 703, 708, 711
Lásd még Önköltségi ár
Termelési mód 758, 760–61
– tőkés *lásd* Tőkés termelési mód
– régebbi 332
Lásd még Feudalizmus; Jobbágyság; Kommunizmus; Rabszolgaság
Termelési területek (termelési ágak) 34, 161, 167–68, 191, 222, 251, 263, 618–19
– egyes ágak arányossága 251, 263
– egyes társadalmi termelési területek összterméke 618–19
– közepes összetételű 187
– a különböző termelési területek profitrátái 155, 159, 187–88, 222
– megtérülés a különböző termelési területeken 167–68
– a társadalmi össztőke megoszlása a termelés különböző területein 178
Termelési viszonyok 780, 784–85, 838–44
– termelési viszonyok eldologiasodása 780, 783
– ellentmondás és ellentét a termelési viszonyok és termelőerők közt 844
– és elosztási viszonyok 838–44
– és a termelés szereplői között végbemenő műveletek igazságossága 339-40
Termelő fogyasztás 123, 200–01, 205, 350
– és egyéni fogyasztás 200
Termelő munka 380
Termelő tőkés és kölcsönt nyújtó tőkés 345–46
Termelőerő, termelőerők
– anyagi termelőerők és termelési mód 436
– ellentmondás és ellentét a termelési viszonyok és a termelőerők között 256–57, 263–64, 844
– és fogyasztási viszonyok közötti ellentmondás 251–52
– fejlődése 249, 256–57, 265–66, 436, 785–86
– korlát 249
Lásd még Munka termelékenysége
Termelők társulása 435–36, 640–41
Termelőtőke 280, 374, 418, 442, 475–76
– és árutőke 418, 442
– hiánya 476
– és pénztőke 374
Természet 718, 784–85, 791, 844
– ember és természet 791, 844
– a termelés hordozóinak a természethez és egymáshoz való viszonya 784–85
Természetbeni járadék 617
Lásd még Termékjáradék
Természetbeni szolgáltatások 583, 770
Természetadta alap
– a többlet természetadta alapja 615, 617, 754
– extraprofit természeti alapja 628
Természeti erő 135, 624–29, 716, 742, 779
– emberé 779
– extraprofit és természeti erő 624–26
– felhasználása 135, 716
– föld természeti ereje 749, 779
– monopolizálható természeti erő 626–27
– természeti erőnek nincs értéke 629
Természeti feltételei, a munkának 136, 246, 266, 615, 617, 736
Természeti gazdagság a tőke természetéből sarjadt termékenységként jelenik meg 124–25
Természettudomány 101, 271, 739
– fejlődésével megváltozik a föld termékenysége 739
Tervszerű termelés 138, 199, 640–41, 815
– a mezőgazdaságban 139
– összeegyeztethetetlen a tőkés termeléssel 139
Lásd még Kommunizmus
Textilipar 101
Lásd még Gyapjúipar; Pamutipar; Selyemipar
Tiszta jövedelem 804–05

Tízórás törvény 126
Tonkin 47
Többletmunka 66–67, 164, 227–30, 615–18, 785, 798–99, 837–38
– mint az adott szükségletek mértékét meghaladó munkának mindig lennie kell 785
– és földjáradék 615–17
– meghosszabbítása 97
– és szükséges munka 615–16
– és a termelési eszközök mennyisége 68
– természeti feltételei 615, 617
– tömege 227–28
Többlettermék 17–18, 786–87
– és földjáradék 615
Tőke 58, 66, 128–30, 133–34, 159–63, 165–79, 186–87, 206–07, 211–12, 218–20, 222–24, 227, 245–47, 256–57, 258–65, 279–81, 293–95, 313, 324–27, 343–47, 352–54, 365–66, 373–74, 380, 384–85, 387–89, 392–93, 415–16, 424–25, 428–29, 434–35, 437–54, 468–76, 486, 526–27, 559–60, 563, 582–83, 722, 728–29, 735, 740, 768–69, 780, 787–88, 790, 792–93, 817, 839–40
– alkalmazott és elfogyasztott 58
– és áru 415–16
– átlagos összetétele 186–87, 211–12
– mint automata 392
– a bankár szempontjából 451
– bekapcsolódása a mezőgazdaságba 768–69
– dologi formában megjelenő társadalmi viszony 387–89, 506, 560–61, 780, 783–84, 790–91
– előlegezett 55–56, 294–95, 354
– egyes tőke részesedése az összértéktöbbletből nagysága arányában 189, 192–93, 591, 822–23
– elpusztítása 260–62
– eredete 435, 582
– értékemelkedése és elértéktelenedése 128–29, 131–32, 256
– értékesítése 354
– felszabadulása 128, 132, 666–67
– fizetési eszközök előlegezése és tőke előlegezése 424–25, 449–51, 527
– forgalmi eszközök és tőke 437–54, 526–27
– a forgalmi folyamatban csak áru vagy pénz 344, 454
– forgalomban befektetett 313
– és földtulajdon 722
– fölös bősége (plethorája) 257–58, 468, 740
– és jövedelem 839–40
– vagy jövedelem átváltozása kölcsöntőkévé 492–94
– mint a jövedelem forrása 787–88
– kamatozó tőke 379–80
– keletkezési folyamata 336-37, 582–83
– képzése 256
– kereslet és profitráta 366, 429
– ki- és bevándorlása 218, 365
– koncentráció egyrészt anyagi feltétele, másrészt eredménye a tőkés termelés fejlődésének 228–29
– lebegő 486–87, 489
– megkötése és felszabadulása 128–29
– mint olyan 373
– mozgása 342–43
– és munka 384
– mint a munka termelékenységének hordozója 66, 792–93
– nagyságának megváltozása és profitráta 156–57
– parlagon hevertetése 259
– és pénz 424–28, 446–47, 454
– pénz használati értéke mint tőkéé 352
– pénzformája 438–40
– pótlólagos gazdagság tőkévé változtatása 227–28
– realizálása 352
– régi és új 130, 133–34, 160–61, 258–59
– szükséges tőke minimuma 257, 268, 681,
– mint társadalmi hatalom 207
– társadalmi átlagösszetétele 178–79, 186–87, 346
– társadalmi átlagtőke 178–79
– társadalmi össztőke 181, 219, 274, 804
– osztályai 809
– társadalmi tőke szétválasztása ipari és kereskedelmi tőkére 280
– és termelési eszközök 789–90
– termelési viszony 780
– természete 128
– és többletmunka 792–93
– mint tőke áruvá lesz 339, 343, 347, 353, 388–89
– tőkehiány 454, 468, 476, 480
– történelmi feladata és létjogosultsága 265, 436
– történelmileg legrégebbi szabad létezési módja 325
– túltermelése 261–62
– vulgáris elképzelése 415–16
Lásd még Állandó tőke; Állótőke; Fiktív tőke; Forgótőke; Forgalom; Fölösleg; Kamatozó tőke; Konkurrencia; Össztőke; Tőkekivitel; Változó tőke
Tőke összetétele 72–73, 89–90, 96, 97, 157, 159, 161–62, 168–69, 178–79, 187, 222, 235, 256, 728–30, 736
– alacsony 179

– közepes 186
– magasabb 256
– a mezőgazdaságban 729–30
– a nagyiparban 96
– társadalmi átlagtőke összetétele 178–79, 729–30
– szerves *lásd* Szerves összetétel
– technikai 161–62
Tőkeátruházás 443
Tőkeátvitel egyik országból a másikba 571
Tőkecentralizáció 249, 253, 398, 435, 461, 533
Tőkeérték, meglevő, gyarapítása 255–56
Tőkeelőleg 55–56
Tőkefétis 387–88, 395
Lásd még Dolog; Fetisizmus
Tőkeképzés 265
Tőkekivitel 245, 262, 470, 561–64, 567–68, 576–77
– Anglia tőkekivitele 576–77
– a gyarmatokra 576
– Indiába 568
– nemesfém alakban 563
Tőkekölcsönvétel és leszámítoltatás közti különbség 423
Tőkés 138, 182–83, 208, 219–20, 267–68, 341–42, 345–46, 368, 377–79, 383–85, 423, 598–99, 602, 721–22, 765–66, 842, 845
– babonája 138
– egyéni üzleti ügyessége 155–56, 220
– mint eladó 342
– maga földtulajdonos 721–22
– ipari 280–82, 345–46, 368, 602
– kizsákmányolás tendenciája 107
– megfosztása tőkés mivoltától 253
– a mezőgazdaságban 598–99, 765–66
– mint „munkás" 376–77, 383
– mint a termelés funkcionáriusa felesleges 383–85
– társulatok 138
– tekintélye a termelési folyamatban 842
– tudata 182–83, 219–20, 380
Tőkés termelési mód, tőkés termelés 53, 55, 106, 139, 159–60, 188, 201–02, 207, 219, 222–25, 228, 232, 248, 252, 256–58, 269, 271–72, 311–13, 324, 327–29, 332–33, 358, 373, 383–84, 395, 434–37, 496–97, 560–61, 590–91, 598, 600–02, 619–20, 640–41, 654–55, 792–93, 815, 840–42
– az állattenyésztés terén lép fel először 654
– antagonisztikus (ellentétes) jellege 436
– átmenet a hűbéri termelési módból a tőkés termelési módba 332–33
– ellentmondásai 252, 256–57, 263–64, 268–70
– eredményei 600–02
– célja az értéktöbblettermelés, közömbös a használati érték iránt 207, 561
– fejlődése 207, 219, 222, 224, 232, 248, 269–70, 312–13, 332–37, 358, 395
– fellendülése 333
– három fő ténye 271–72
– igazi korlátja maga a tőke 257
– jellemvonása 840–42
– kiindulási és végpontja a tőke önértékesítése 257
– korlátja 257, 263–65, 269, 496–97
– kiindulópontja a közvetlen termelő kisajátítása 434–35
– megszüntetése 434–35, 815
– a mezőgazdaságban 598, 601–02, 619, 654–55
– összeomlása 253
– szelleme 139
– szüli a népesség nyomorát 228
– társulással való helyettesítése 640–41
– gátolja a termelékenység kifejlődését 268
– történelmi eszköz az anyagi termelőerő fejlesztésére 257, 268, 785
Tőkések társulásai 138
Tőkésítés 460
– földjáradéké 606, 629, 647, 771–72, 774–75
Tőketulajdon
– függetlenül a termelési folyamattól 371–72
Tőkeviszony
– elrejtése 104
– külsőségessé válása 387–88
– misztifikálódik 67, 105, 387–88, 395
Tömegtermelés 194, 336,
Törökország 40, 569–70
Történelemfelfogás, materialista 22, 31
Történelmi és logikai folyamat 33
Törvény, törvények 268, 618
– a társadalom uralkodó részének érdeke, hogy a fennállót mint törvényt szentesítse 760–61
– törvény és tendencia 188
Törvényhozás 416
Törzsek, földművelő 615
Tőzsde 45–47, 315, 435
Trágyázás 120, 135, 736
Trösztök 46, 138, 433–34, 463, 481

Tudomány 783
Tulajdon *lásd* Magántulajdon
Tulajdonos
– és birtokos 761–62
– termelési eszközök, feltételek tulajdonosa 382, 759–62
Túlakkumulálás 258
Túldolgoztatás 106, 114
Túlnépesedés, mesterséges 232, 249, 252, 256, 257–58, 262, 611
– viszonylagos 228, 231–32, 244–45, 256, 257–58, 262
Túlóra 97–98
Túltermelés 137, 146, 198, 210, 249, 258, 263, 358, 417, 433, 436, 468, 497, 541, 651
– abszolút túltermelés 261–62
– általános 263
– általános krónikus 433
– áruk túltermelése 258, 263
– azonos a felhalmozással 651
– gépek és más állótőke túltermelése 137
– a hitel a túltermelés fő előmozdítója 436
– a pamutiparban 146
– tőketúltermelés 258
– viszonylagos 137, 198, 263, 651
Tunisz 47
Tüdőbajok 111–12

Újítások *lásd* Találmányok
Új tőke képzése 256
Újratermelés, újratermelési folyamat 51, 98, 102–03, 123. 136–37, 158, 198, 260–61, 274, 279–80, 284, 307, 342–44, 347–49, 371, 377–78, 394, 438–39, 441, 495–96, 519, 800–01, 808, 833–34
– állótőke újratermelésének időtartama 98
– az áru értékét az újratermeléséhez szükséges idő határozza meg 158
– évi 198
– két területe 438, 441
– megszakítása 280
– nyersanyagok újratermelése 136–37
– és pénztőke felhalmozása 495–96
– társadalmi össztőke újratermelési folyamata 51, 438–41, 800–01, 808
– társadalmi újratermelési folyamat 51
– társadalmi viszonyok újratermelése 833
– és tőkefelhalmozás 102–03
– új gép elkészítése és újratermelése 123
Újratermelési költségek
– a gépeké 123
– munkaerőé 134
Újratermelő fogyasztás 306
Uralom, uralkodás
– politikai 382
– és szolgaság viszonyai 600, 758–59, 796–97
– tőke uralma a munkás felett 383
Uzsora 62, 224–25, 389–90, 580–84, 594, 768, 776
– forradalmi hatása 582
– és az ipari tőke feltételeinek kialakítása 594
– és kisparaszti termelés 583–84, 776
Uzsorakamat és modern kamatláb 580
Uzsorás logikája 419
Uzsoratőke 35–36, 41, 578–79, 582, 585
– formái 579
– és kamatozó tőke 585
– megbénítja a termelőerőket 580–81
Ültetvényes gazdálkodás 754, 758, 770, 773

Vademberek 786, 811–12
Vadászat 615
Vállalkozói nyereség 348, 371–74, 376–79, 501, 780, 824
– és bérmunka 377
– és kamat 367–87
– és a munka fölötti felügyeleti díja 380, 385–86
– mint „munkabér" 377, 379–80
– rátája és kamatrátája 501
Válság, válságok 46, 92, 240, 249, 256, 261, 264, 272, 307, 359, 409–10, 413, 417, 423, 428, 443, 453, 461, 474–77, 480–81, 483–84, 502, 505, 516, 535, 541–43, 552, 555–57, 559, 574, 578
– árutőke a válságban 484
– 1825-ben 92, 453, 535, 543, 555
– 1836-ban 92, 535
– 1837-ben 92, 541, 555
– 1847-ben 359, 404, 413
– 1847/48-ban 92, 409–10, 417, 477–78 578
– 1857-ben 92, 139–40, 483, 543, 546–47, 552
– 1866-ban 46
– 1867-ben 481
– és fémkiáramlás 556–57
– és fizetési eszközök 516
– kamatláb a válságban 359, 502, 543
– közkeletű elmélete 504–05
– minden igazi válság végső oka 475–76
– termelési folyamat válsága 256
– újratermelési folyamat fennakadása 443, 474–75
Lásd még Összeomlás; Pánik; Pénzválság; Túltermelés

Váltóárfolyamok 547, 561–63, 566–70
– Amerikával 570
– Ázsiával 563
– és kamatláb 566–67, 571–72
– és kereskedelmi mérleg 576–77
– külföldi 577
– és pénzfölösleg 577–78
– tőkekivitel és váltóárfolyamok 563–64
– Törökországgal 569
Váltóforgalom és bankjegyforgalom 528–29
Váltók 322, 396–98, 401–02, 405–10, 421–23, 427–28, 439–40, 450, 471, 527–29
– mint fizetési eszközök 471
– mint forgalmi eszközök 528
– leszámítolása 399, 423–25, 427–28
Váltónyargalás 425, 476
Váltópénz 439
Váltóügynökök (bill-brokerek) 467–68, 487–89, 531
– váltó leszámítolása 487–89, 531
Változó tőke 54–56, 64, 73–74, 76–77, 79–80, 86–87, 92–94, 96, 132–33, 162–63, 185, 215, 394, 441, 619, 803–05, 807, 809, 816, 819–20
– abszolút csökkenése a mezőgazdaságban 619
– állandó tőke és változó tőke 56, 807
– csupán csekély része az össztőkének 80
– előlegezése 64
– értékének növekedése vagy csökkenése 820
– és értéktöbblet 132–133
– felszabadulása 132–33
– felszabadulása és megkötése 132–33
– fokozott hatékonysága 92
– és jövedelem 804
– megtérülése 95–96
– pusztán a munkaerőnek mutatója 162
– szaporítása 819–20
– a tőkés és a változó tőke 95
– viszonylagos csökkenése 222, 231–32, 256, 394
Vámok
– nyersanyagok vámja 125–26
Lásd még Védővámok
Várható kereslet 307
Város 332, 766
– és falu 766–68, 779
– és falu elválasztása 332
Varróiskolák 150
Vásárlóeszköz 438
– és fizetési eszköz 453–54
Vasutak 47, 146, 248, 268, 313, 403, 417
– építése 417
Vasúti részvények 45–46, 407, 477–78, 566–67
Vászonipar 143–45
Védőberendezések 106, 108–10
Védővámok (proktekcionizmus) 125–26, 138, 433, 481, 609–10, 614, 697–98, 753
Vegyiipar 46, 119, 121,
Vegytan 120, 730
Velence, velenceiek 39–40, 586–87
Véletlen 160, 202, 793
Vétel 285–86, 292–93, 297–98, 342, 347, 352–54, 367, 425
– és eladás 195–96, 206, 298, 344, 440
Vetésforgó 613–14
Vezetés és felügyelet *lásd* Felügyelet; Igazgatás
Világkereskedelem 125
Világpénz 318–20, 332, 446, 477, 525
Világpiac 138, 272, 333, 336, 356, 366, 436, 836
– kamatláb a világpiacon 356, 366
– konkurrencia a világpiacon 128, 138
Villák, Nagy Károly villái 754
Virágzás 358–59, 441–42. 444–45, 480
– 1844/47 Angliában 407
– az ipari ciklusban 479–80
– látszólagos 308, 476, 557
Visszafizetés 343–44, 348–49, 351, 368
Visszatérés (visszaáramlás)
– a kölcsönadott értékösszeg tőkeként való visszatérése 346–50, 355–56
– tőke visszatérése 346–50, 355–56, 441–42
– tőke visszaáramlása pénzformában és valóságos visszaáramlás 442
Visszleszámítolás 487–88
Vízierő 627–28
Vulgáris gazdaságtan 16–17, 31, 240, 374, 388, 541–42, 783–84, 796, 829–30
– képtelen a tőkés termelési mód méhében kifejlődött formákat antagonisztikus tőkés jellegüktől elválasztva elképzelni 384
Vulgáris szocializmus 17

Worsted-ipar 140, 143

Yeomanry 773

Zálogházak *lásd* Monts-de-piété

SÚLYOK, MÉRTÉKEK ÉS PÉNZNEMEK

Súlyok

tonna *(ton, t)* [angol]	1016,05 kg
font *([avoirdupois] pound, lb.)* = 16 uncia	453,59 g
uncia *(ounce, oz)*	28,35 „

Mértékek

Hosszmértékek:

mérföld *(mile)* [angol]	1,609 km
láb *(foot)* = 12 coll	91,44 cm
coll *(inch)* = 12 line	2,54 „
rőf [német]	kb.2/3 m

Területmértékek:

acre = 4840 négyzetyard	4046,8 m^2
négyzetcoll	6,45 cm^2

Űrmértékek:

köbláb *(cubic foot)*	28,3 l
quarter = 8 bushel	290,79 „
bushel = 8 gallon	36,35 „
setier [régi francia gabonamérték]	kb. 156 „
modius [ókori római gabonamérték]	8,75 „

Lóerő (HP):

angol lóerő: az az erő, amely 1 perc alatt 33 000 fontot 1 angol láb magasságra, vagy 1 fontot 33 000 láb magasságra emel, = 1,01386 normál-lóerő.
normál-lóerő: az az erő, amely 1 másodperc alatt 75 kg-ot 1 méter magasra, vagy 1 kg-ot 75 méter magasra emel.

A hőmérséklet mértéke:

t° Fahrenheit = 5/9 (t − 32)° Celsius. Pl. 100° F = 37,78° C.

P é n z n e m e k[1]

font sterling *(pound sterling, £)* = 20 shilling ..... 20,43 Mk

shilling *(sh.)* = 12 penny ..... 1,02 „

penny *(penny, pence, d.)* ..... 8,51 Pf

forint [holland] ..... kb. 1,70 Mk

forint *(fiorino)*, firenzei aranyérme (1252-től) 3,5 g színarany értékben; a XIV. században Németországban is utánozták (gulden).

gulden a forint német utánverése 1325-től; később ezüstérme, az 1524. évi esslingeni birodalmi érmerend alapján 27,405 g színezüsttartalommal.

guinea [régi angol aranypénz, 1662—1816] = 21 shilling kb. ..... 21,45 Mk

as régi római rézpénz; Plinius korában ..... kb. 5 ½ Pf

banko-márka hamburgi számolópénz, mint nagykereskedelmi érték 1770—1873 volt használatban; képzelt értékegység 8 1/8 g színezüsttartalommal. 16 shillingre osztották, 1—1 shillingben pedig 12 pfennig volt ..... kb. 1,50 Mk

[1] A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik (1 Mk = 1/2790 kg színarany).

TARTALOM

ENGELS: Előszó 10
ENGELS: Pótlás 28
I. Értéktörvény és profitráta 29
II. A tőzsde 46

Harmadik könyv

A TŐKÉS TERMELÉS ÖSSZFOLYAMATA

ELSŐ RÉSZ

Első szakasz

AZ ÉRTÉKTÖBBLET ÁTVÁLTOZÁSA PROFITTÁ ÉS AZ ÉRTÉKTÖBBLETRÁTA ÁTVÁLTOZÁSA PROFITRÁTÁVÁ

Első fejezet. ÖNKÖLTSÉGI ÁR ÉS PROFIT 51
Második fejezet. A PROFITRÁTA 63
Harmadik fejezet. A PROFITRÁTA VISZONYA AZ ÉRTÉKTÖBBLETRÁTÁHOZ 70
Negyedik fejezet. A MEGTÉRÜLÉS HATÁSA A PROFITRÁTÁRA 90
Ötödik fejezet. GAZDASÁGOSSÁG AZ ÁLLANDÓ TŐKE FELHASZNÁLÁSÁBAN 97
I. Általában 97
II. Takarékosság a munkafeltételekkel a munkások rovására 107
III. Gazdaságosság az erőelőállításban, erőátvitelben és épületekben 115

IV. A termelés exkrementumainak hasznosítása 119
V. A találmányok útján elért gazdaságosság 122

Hatodik fejezet. ÁRVÁLTOZÁSOK HATÁSA 123

I. A nyersanyag áringadozásai, ezek közvetlen hatása a profitrátára 123
II. A tőke értékemelkedése és elértéktelenedése, felszabadulása és megkötése 128
III. Általános illusztráció: az 1861—1865-ös gyapotválság .. 142
(Előzmények 1845—1860. 142 — 1861—64. Amerikai polgárháború. Cotton Famine [gyapotéhség]. A legjelentősebb példa arra, hogyan szakad meg a termelési folyamat a nyersanyag hiánya és drágasága következtében 146 — Gyapothulladék. Keletindiai gyapot (Surat). Hatása a munkások bérére. A gépek tökéletesítése. A gyapot keményítőliszttel és ásványokkal való pótlása. A keményítőlisztírezés hatása a munkásokra. Finomabb fonalszámokat fonató gyárosok. A gyárosok csalása 147 — Experimenta in corpore vili 153 — Házbér 154 — Kivándorlás 155.)

Hetedik fejezet. PÓTLÁSOK 155

Második szakasz

A PROFIT ÁTVÁLTOZÁSA ÁTLAGPROFITTÁ

Nyolcadik fejezet. A TŐKÉK KÜLÖNBÖZŐ ÖSSZETÉTELE KÜLÖNBÖZŐ TERMELÉSI ÁGAKBAN ÉS A PROFITRÁTÁK EBBŐL SZÁRMAZÓ KÜLÖNBÖZŐSÉGE . 159

Kilencedik fejezet. AZ ÁLTALÁNOS PROFITRÁTA (ÁTLAGPROFITRÁTA) KIALAKULÁSA S AZ ÁRUÉRTÉKEK ÁTVÁLTOZÁSA TERMELÉSI ÁRAKKÁ 170

Tizedik fejezet. AZ ÁLTALÁNOS PROFITRÁTA KIEGYENLÍTŐDÉSE A KONKURRENCIA FOLYTÁN. PIACI ÁRAK ÉS PIACI ÉRTÉKEK. EXTRAPROFIT 186

Tizenegyedik fejezet. A MUNKABÉR ÁLTALÁNOS INGADOZÁSAINAK HATÁSA A TERMELÉSI ÁRAKRA 211

Tizenkettedik fejezet. PÓTLÁSOK 215
I. A termelési árat módosító okok 215
II. A közepes összetételű áruk termelési ára 216
III. A tőkés kompenzációs indokai 218

Harmadik szakasz

A PROFITRÁTA SÜLLYEDŐ TENDENCIÁJÁNAK TÖRVÉNYE

Tizenharmadik fejezet. A TÖRVÉNY MINT OLYAN 221

Tizennegyedik fejezet. A TÖRVÉNY ELLEN HATÓ OKOK 240
I. A munka kizsákmányolási fokának emelése 240
II. A munkabér leszorítása értéke alá 243
III. Az állandó tőke elemeinek olcsóbbodása 243
IV. A viszonylagos túlnépesedés 244
V. A külkereskedelem 245
VI. A részvénytőke növekedése 248

Tizenötödik fejezet. A TÖRVÉNY BELSŐ ELLENTMONDÁSAINAK KIBONTAKOZÁSA 248
I. Általános megállapítások 248
II. A termelés bővülése és az értékesítés közötti összeütközés 254
III. Tőkefelesleg népességfelesleg mellett 257
IV. Pótlások 265

Negyedik szakasz

AZ ÁRUTŐKE ÉS A PÉNZTŐKE ÁTVÁLTOZÁSA ÁRUVAL KERESKEDŐ ÉS PÉNZZEL KERESKEDŐ TŐKÉVÉ (A KERESKEDELMI TŐKE)

Tizenhatodik fejezet. AZ ÁRUVAL KERESKEDŐ TŐKE 273

Tizenhetedik fejezet. A KERESKEDELMI PROFIT 285

Tizennyolcadik fejezet. A KERESKEDELMI TŐKE MEGTÉRÜLÉSE. AZ ÁRAK 305

Tizenkilencedik fejezet. A PÉNZZEL KERESKEDŐ TŐKE 316

Huszadik fejezet. ADALÉKOK A KERESKEDELMI TŐKE TÖRTÉNETÉHEZ 323

Ötödik szakasz

A PROFIT SZÉTHASADÁSA KAMATRA ÉS VÁLLALKOZÓI NYERESÉGRE. A KAMATOZÓ TŐKE

Huszonegyedik fejezet. A KAMATOZÓ TŐKE 338

Huszonkettedik fejezet. A PROFIT MEGOSZLÁSA. A KAMATLÁB. A KAMAT „TERMÉSZETES" RÁTÁJA 356

Huszonharmadik fejezet. KAMAT ÉS VÁLLALKOZÓI NYERESÉG 367

Huszonnegyedik fejezet. A TŐKEVISZONY KÜLSŐLEGESSÉVÁLÁSA A KAMATOZÓ TŐKE FORMÁJÁBAN 387

Huszonötödik fejezet. HITEL ÉS FIKTÍV TŐKE 395

Huszonhatodik fejezet. A PÉNZTŐKE FELHALMOZÓDÁSA, ENNEK HATÁSA A KAMATLÁBRA 411

Huszonhetedik fejezet. A HITEL SZEREPE A TŐKÉS TERMELÉSBEN. 431

Huszonnyolcadik fejezet. FORGALMI ESZKÖZÖK ÉS TŐKE. TOOKE ÉS FULLARTON FELFOGÁSA 437

MÁSODIK RÉSZ

Ötödik szakasz

A PROFIT SZÉTHASADÁSA KAMATRA ÉS VÁLLALKOZÓI NYERESÉGRE. A KAMATOZÓ TŐKE

(Folytatás)

Huszonkilencedik fejezet. A BANKTŐKE ALKOTÓRÉSZEI 457

Harmincadik fejezet. PÉNZTŐKE ÉS VALÓSÁGOS TŐKE I. 468

(A kereskedelmi hitel 471 — Pénztőke és valóságos tőke az ipari ciklus különböző szakaszaiban 476)

Harmincegyedik fejezet. PÉNZTŐKE ÉS VALÓSÁGOS TŐKE II. (Folytatás) 485

1. A pénz átváltozása kölcsöntőkévé 485
(A kölcsöntőke tömege független a meglevő pénz mennyiségétől 489)

2. A tőke vagy jövedelem átváltozása pénzzé, amelyet kölcsöntőkévé változtatnak 492

Harminckettedik fejezet. PÉNZTŐKE ÉS VALÓSÁGOS TŐKE III. (Befejezés) 494
(Kölcsöntőke képződése valóságos tőke felszabadulása útján 494 — Általános megjegyzések 496 — Eredmények 501)

Harmincharmadik fejezet. A FORGALMI ESZKÖZ A HITELRENDSZERBEN 509

Harmincnegyedik fejezet. A CURRENCY-ELV ÉS AZ 1844. ÉVI ANGOL BANKTÖRVÉNYHOZÁS 534
Harmincötödik fejezet. NEMESFÉM ÉS VÁLTÓÁRFOLYAM 552
I. Az aranykészlet mozgása 552
II. A váltóárfolyam 561
(Váltóárfolyam Ázsiával szemben 563 — Anglia kereskedelmi mérlege 676)
Harminchatodik fejezet. KAPITALIZMUS ELŐTTI VISZONYOK 578
(Kamat a középkorban — 594 — Az egyház haszna a kamattilalomból 596)

Hatodik szakasz

AZ EXTRAPROFIT ÁTVÁLTOZÁSA FÖLDJÁRADÉKKÁ

Harminchetedik fejezet. BEVEZETŐ 598
Harmincnyolcadik fejezet. A KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK. ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉSEK 622
Harminckilencedik fejezet. A KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK ELSŐ FORMÁJA (I. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK) 629
Negyvenedik fejezet. A KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK MÁSODIK FORMÁJA (II. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK) 652
Negyvenegyedik fejezet. A II. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK — ELSŐ ESET: ÁLLANDÓ TERMELÉSI ÁR 662
Negyvenkettedik fejezet. A II. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK — MÁSODIK ESET: CSÖKKENŐ TERMELÉSI ÁR 670
I. A pótlólagos tőkebefektetések változatlan termelékenysége esetén 670
II. A pótlólagos tőkék csökkenő termelékenysége esetén 677
III. A pótlólagos tőkék növekvő termelékenysége esetén 679
Negyvenharmadik fejezet. A II. SZÁMÚ KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK — HARMADIK ESET: EMELKEDŐ TERMELÉSI ÁR. EREDMÉNYEK 685
Negyvennegyedik fejezet. KÜLÖNBÖZETI JÁRADÉK A LEGROSSZABB MEGMŰVELT FÖLDÖN IS 709
(Az egymást követő tőkebefektetések növekvő termelékenysége esetén 713 — A pótlólagos tőkék csökkenő termelékenysége esetén 715 — Különbözeti járadék és járadék mint a földbe bekebelezett tőke puszta kamata 717)

Negyvenötödik fejezet. AZ ABSZOLÚT FÖLDJÁRADÉK 718

Negyvenhatodik fejezet. TELEKJÁRADÉK. BÁNYAJÁRADÉK. A FÖLD ÁRA 742

Negyvenhetedik fejezet. A TŐKÉS FÖLDJÁRADÉK KELETKEZÉSE 750

I. Bevezető 750
II. A munkajáradék 757
III. A termékjáradék 761
IV. A pénzjáradék 764
V. A részesgazdálkodás és a paraszti parcellatulajdon 769

Hetedik szakasz

A JÖVEDELMEK ÉS FORRÁSAIK

Negyvennyolcadik fejezet. A HÁRMAS FORMULA 780

I. 780
II. 782
III. 783

Negyvenkilencedik fejezet. A TERMELÉSI FOLYAMAT ELEMZÉSÉHEZ 797

Ötvenedik fejezet. A KONKURRENCIA KELTETTE LÁTSZAT 815

Ötvenegyedik fejezet. ELOSZTÁSI VISZONYOK ÉS TERMELÉSI VISZONYOK 838

Ötvenkettedik fejezet. AZ OSZTÁLYOK 845

MUTATÓK

Névmutató — Idézett művek 849

Újságok és folyóiratok 873

Parlamenti jelentések. Hatóságok és egyesületek közleményei ... 874

Tárgymutató 877

Súlyok, mértékek és pénznemek jegyzéke 907

660[illegible]/1 — [illegible]ányi Nyomda Budapest. Felelős vezető Bolgár Imre